«Тепер ми самим очевидним способом
маємо боротьбу самих народів – великоруського й українського.
Один наступає, другий борониться.
Історія сих двох «братніх народів» вступила в стадію,
про котру оповідає біблійна історія перших братів:
І спитав Бог: Каїне, де твій брат Авель?»

Михайло Грушевський. «Очищення вогнем» (1918)

ПЕР

Національна академія наук України
Інститут історії України

ЕЛОМ: ВІЙНА РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ У ЧАСОВИХ ПЛАСТАХ І ПРОСТОРАХ МИНУВШИНИ

Діалоги з істориками

Книга 3

Київ
2023

УДК 327.8(477-651.2:470-651.1)-029:94
312

Відповідальний редактор
Валерій СМОЛІЙ

Упорядники
Геннадій БОРЯК
Олексій ЯСЬ
Світлана БЛАЩУК

Макет і науково-допоміжні роботи
Світлана БЛАЩУК
Надія ЛІСУНОВА

Покажчики
Юлія ГРИЩЕНКО
Анна МАЛАЯ
Олена ПЕТРАУСКАС

Авторський колектив
Олег Бажан
Тетяна Балабушевич
Андрій Блануца
Дмитро Ващук
Ярослава Верменич
Дмитро Вирський
Степан Віднянський
Тамара Вронська
Ольга Гончар
Ганна Заремба-Косович
Олег Захарчук
Василь Ільницький
Алла Киридон
Михайло Кірсенко
Юрій Ковалів
Василь Кононенко
Леонід Кривизюк
Оксана Кузьменко
Володимир Литвин
Микола Литвин
Андрій Мартинов
Ірина Матяш
Володимир Мельниченко
Віталій Михайловський
Володимир Молчанов
Олександр Остапчук
Ольга Пашкова
Руслан Пиріг
Олег Разиграєв
Юрій Руснак
Олена Русина
Олександр Реєнт
Олег Санжаревський
Сергій Сегеда
В’ячеслав Станіславський
Олександра Стасюк
Василь Ткаченко
Сергій Троян
Олександр Удод
Любомир Хахула
Оксана Черевко
Тарас Чухліб
Тарас Шульга
Сергій Шумило
Олексій Ясь

За сприяння Фонду Катедр Українознавства (США)

ISBN 978-966-02-9978-8 (загальний)
ISBN 978-617-14-0103-7 (Кн. 3)

ЗМІСТ

КНИГА 3

ДО ЧИТАЧА

На календарі червень 2023 р. Триває десятий рік російсько-української війни. Навіть більше, кілька тижнів тому Україна перетнула ще одну часову позначку і ввійшла у шістнадцятий місяць повномасштабної фази війни – найбільшої, найкривавішої та найжорстокішої війни в Європі після 1945 р.

2022 р. став не тільки часом безмірного героїзму і звитяги ЗСУ, а й часом доленосних випробувань для України та українців. Цей рік був також часом усвідомлення кардинальних метаморфоз, що сталися в Україні, Європі та всьому світі. У широкому сенсі 24 лютого 2022 р. стало критичним поворотом, точкою біфуркації, ***переломом*** історичного часу для Європи й світу.

Недаремно Товариство німецької мови 9 грудня обрало слово 2022 р. – Zeitenwende (*нім.* ***перелом,*** або зміна часів). Канцлер Німеччини Олаф Шольц вжив саме це слово у контексті російського повномасштабного вторгнення в Україну відзначивши, що війна стала «***переломним*** моментом в історії нашого континенту».

Ця констатація знакового історичного зламу, відображає ще один не менш важливий вимір нашого буття – ***перелом*** свідомості. Саме ментальні, культурні, духовні зміни спонукають інакше подивитися на нашу національну історію, її епохи, періоди, події, явища та процеси, передусім у світлі тотального перегляду історії взаємин із т. зв. «старшим братом». Навіть більше, на часі розгорнута й всеосяжна ревізія російсько-українських відносин у тривалій історичній ретроспективі і водночас усвідомлення місця України й українства у глобальному світі.

Важливою частиною цієї масштабної та великої роботи є науково-популярні проєкти, як-от перша та друга книги «Перелому». Адже історія є цементуючим ферментом громадянського суспільства. Усвідомлення громадянства як належності до історичної спільноти – українства та держави – України базується на минувшині.

Історія не є лише зводом фактів, переліком славетних подій, завчених правил або привабливих гасел. Історія потребує культури мислення, себто розуміння того, як твориться, пишеться та репрезентується наша минувшина. Тим паче, що вміння критично мислити, на превеликий жаль, майже не виробляється ані в школі, ані у більшості вишів. Не випадково ледь чи не кожна особа вважає себе знавцем історії.

Небезпеки та ризики такої «історичної короткозорості» громадян сповна виявилися 2014 р. і пам'ятного для всіх нас 24 лютого 2022 р. Нерозуміння історії сьогодні **вбиває** у буквальному сенсі слова. Це спонукає істориків до продовження старих і започаткування нових проєктів

Попередні книги «Перелому» мали чималий суспільний резонанс, а також здобули свого читача. Вочевидь, вони не вичерпують всіх тем, проблем і сюжетів. Це закономірно спонукало до підготовки третьої книги «Перелому» у традиційному популярному форматі – діалогів з істориками.

Цей формат дозволяє занурити читача у складний багатовимірний світ минувшини та сучасності. Він спирається на відомий від часів античної

філософії діалогічний метод, відомий також як методика навідних питань. Довкола діалогічного формату склався особливий різновид наукової популяризації, пов'язаний із відтворенням культурного багатоголосся, котре вживається для виразної та багатовимірної репрезентації нашої історії.

Представлений проєкт охоплює ***переломні*** і доленосні події, факти, явища та процеси нашої історії у найширших вимірах і контекстах: від часів давньої Русі до глобальної сучасності. Діалогічний формат конструюється у вигляді уявних відповідей провідних учених на злободенні запити та виклики, загострені до краю нашою воєнною сучасністю

Третя книга, як і дві попередні, структурована за дев'ятьма основними проблемно-тематичними блоками-розділами:

Розділ І. ВІД РУСІ ДО УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ, АБО РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ПРОТИБОРСТВО У ПРОСТОРІ ЗМАГАНЬ ТРАДИЦІЙНОГО ТА МОДЕРНОГО

Розділ ІІ. ІМПЕРСЬКА ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ: КОНТЕКСТИ, ВІЗІЇ ТА РЕВІЗІЇ

Розділ ІІІ. УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1921 РР. ЯК ВІКНО МОЖЛИВОСТЕЙ РОЗРИВУ З ІМПЕРІЄЮ

Розділ IV. РАДЯНСЬКА ІСТОРІЯ ЯК МИНУВШИНА ІМПЕРІЇ ЗЛА: РЕЦЕПЦІЇ, РЕФЛЕКСІЇ, ДЕКОНСТРУКЦІЇ

Розділ V. УКРАЇНА VS. РОСІЯ, УКРАЇНЦІ VS. РОСІЯНИ: ІСТОРИЧНІ ДЕМАРКАЦІЇ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНІ РОЗРІЗНЕННЯ, ПОГРАНИЧЧЯ Й ПАМ'ЯТЬ

Розділ VI. РАШИЗМ, ФАШИЗМ, НАЦИЗМ: ТОТАЛІТАРНО-ІМПЕРСЬКЕ ПОХОДЖЕННЯ І ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ПРОЄКЦІЇ

Розділ VII. ВІЙНА НЕОІМПЕРСЬКОЇ РОСІЇ ПРОТИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: ГОРИЗОНТИ, ОБРАЗИ Й ВИМІРИ ВОЄННОЇ СЬОГОДЕННОСТІ

Розділ VIII. СУЧАСНА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА У РОЗРІЗІ ГЕОПОЛІТИЧНИХ МАКРОКОНТЕКСТІВ, МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН І ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПЕРСПЕКТИВ

Розділ IX. «ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ФРОНТ» РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Насамкінець хочу наголосити, що третя книга «Перелому» розрахована на найширше коло читачів, усіх шанувальників історії України, усіх хто відчуває і вважає себе Громадянином нашої великої Країни.

Певна річ, в Інституті історії України НАН України готуються новітні проєкти академічного та науково-популярного спрямування, котрі мають всебічно висвітлити й представити як нашу минувшину, так і нашого ворога – царську, імперську, радянську та пострадянську / путінську Росію. Адже сучасна російсько-українська війна абсорбує багатовіковий досвід й устремління, звитягу і жертовність численних поколінь українців у боротьбі за Визволення та Незалежність України!

Валерій СМОЛІЙ

Розділ I

ВІД РУСІ ДО УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ, АБО РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ПРОТИБОРСТВО У ПРОСТОРІ ЗМАГАНЬ ТРАДИЦІЙНОГО ТА МОДЕРНОГО

«Москва, поневолюючи князів і підгортаючи їх під свою кормигу, тим самим обновляла ідею спільної батьківщини, тільки вже не в тій формі, як колись, не в федеративній, а в єдиновладній. Отак склалася московська монархія, отак із неї виросло згодом російське державне тіло. Громадською стихією Москви є загальність (“общинность”), знищення особистости, навпаки тому як на Україні і в Новгороді, де принцип особистости раз-у-раз виявляв свою живучість»

Микола Костомаров. «Дві руські народності» (1861)

Як розрізняються слов'янське, західне і московське розуміння назви Русь?

Середньовічні вікінги Данії й Норвегії шарпали Європу. Хроніки писали, як рудоволосі, русяві (red, rot, rouge, rojas) північани-варвари «Русь» жахали Іспанію, Кавказ, на Чорному морі Амастриду і Сурож (Суґдею, Солдаю, Судак), хапали дівчат, дітей і євнухів та продавали в неволю франкам, візантійцям, Халіфатові. Згодом хрещені, нормани очолили Нормандію у Франції, Сицилію, Апулію і Калабрію в Італії, поширили застосування данського права Danlaw в Британії. А скандинави-варяги з «терену веслярів» – Рослаґен біля Уппсали (першої столиці Швеції), перепливли Балтику і заснували Алдеґюборґ (нині Стара Ладоґа), чию славу перебрав Великий Новгород (Голмґард). Наступники конунґа Рюрика по Дніпру дісталися Києва, де заснували династію на шляху «з варяг в греки». На Заході вікінґи швидко забули германські говірки і забалакали французькою, а варяги Східної Європи - слов'янською мовою спілкування.

Літописи знали «Русь і слов'ян», панівну верству князів з дружинниками і місцеві племена та підвладний їм терен – Київ, Чернігів і Переяслав. Галичина, Волинь, Новгород, Смоленськ, інші землі залежали від цієї «Малої Русі», але не ототожнювалися з нею. Київ довго бився з Польщею за «Червенські гради» на лівобережжі Бугу – Червону Русь. Після монгольської навали Литва силоміць підкорила «Чорну Русь» (Гродна) і мирно підпорядкувала Білу Русь. Литовська Русь нащадків Ольгерда і Гедиміна не вводила новацій (Nihil Novi), а шанувала місцеві звичаї, зокрема православ'я. Велике князівство Литовське, Жмудське і Руське мало урядову «руську» (не російську) мову давньої Білорусі та України. Литвинами в давнину звалися здебільшого білоруси, а жмуддю етнічні литовці.

Подібно поділеному васалітету Бургундії (бургундське герцогство тяжіло до Франції, а графство до Німеччини), Галичина мала свої династичні зв'язки з Угорщиною і Польщею, а Волинь з Литвою і залежала від Золотої Орди. Коли місцеві Рюриковичі вимерли в Галицько-Волинській державі, Польща і Литва її поділили між собою, невдовзі уклали між собою Кревську унію, а пізніше були сполучені Люблінською унією в Річ Посполиту (Res Publica) Обох Націй, в якій Львів (Lwów, Lemberg, Leopolis) лишався центром Руського воєводства. Королі Польщі та Швеції, князі Литви і Москви, султани Османів офіційно називалися, поряд з іншим, і володарями Русі. Решту Європи вживала цей титул з чемності, але de facto визнавала право на нього за монархом, який контролював Київ.

Країни змінювали самоназви (Британія стала Англією, Ґаллія – Францією тощо), але тут винятковий випадок. З нагоди поразки Швеції у Північній війні цар Петро Перший 1721 р. з ініціативи свого посіпаки-архієпископа Феофана Прокоповича одержав від слухняного сенату звання імператора, що в Давньому Римі носив командувач під час тріумфу після перемоги, а згодом це зробилось монаршим титулом. Підданці з примусу під страхом кари, а іноземці за добря-

Житла українських горян

Житло давніх германців на Прикарпатті

Мордовське довге житло

чі хабарі поступово визнали перетворення колишнього Московського царства на новостворену Російську імперію. Європа поступово звикала до цього, як колись вважала унікальною Східно-Римської імперії (Візантії), а потім на заході звикла до універсальної «Священної Римської імперії германської нації».

Півтисячі років тому чернець у Пскові писав, що навала варварів спіткала Рим на кару за поганство (язичництво), Османи здобули Константинополь, бо православні греки уклали буцімто «гріховну» унію з католиками, а Москва – «Третій Рим стоїть, і четвертому не бувати». (Цю маячню, забуту після краху царату, витягли знову адепти «Русского мира»). Вірнопіддана Петербурзька імператорська Академія Наук визнавала «єдиний народ» від Карпат до Тихого океану, але водночас сумлінно на мапі розмежувала «племена» великоросів, малоросів, білорусів. До Білорусі зараховувався Смоленськ (бо колись належав Великому князівству Литовському), а «Малоросію» було позначено в етнічних межах України (разом зі Стародубом, Північною Слобожанщиною, Кубанню).

Перша світова війна поклала край Австро-Угорщині й відкрила скриньку Пандори в чварах наступників. Відроджена Польща завдала воєнної поразки Західноукраїнській Республіці, прилучила Волинь і Східну Галичину. Населені українцями комітати Угорщини стали Підкарпатською Руссю в Чехословацькій республіці. Напередодні Другої Світової війни цей край одержав давно обіцяну автономію, і Сойм у Хусті проголосив Республіку Карпатську

Україну (з синьо-жовтим прапором і гімном «Ще не вмерла»), та її загарбали мадяри. В кожному разі, українці, поляки, чехи, словаки і вся Східно-Центральна Європа мають на увазі під Руссю конкретні краї. А Москва вважає «Русь» лише синонімом Росії.

Назва Москви означає «каламутну воду» мовою угро-фінського народу мокша. Торгівельна вулиця Арбат має арабську назву. «Кремль» (як і Крим) – це пагорб татарською мовою, його мури і вежі збудовано архітекторами з Італії. В гімні СРСР «союзом незламним республіки вільні навік згуртувала Великая Русь, хай квітне народами створений спільно великий могутній Радянський Союз». (Це суцільне безглуздя: «незламний навіки», але республіки «вільні» з правом відокремитись; згуртувала «Велика Русь», а союз «створено спільно»). В очі впадає невігластво, нехтування будь-чиєю самобутністю. («Сон розуму породжує потвор», в офорті Франциска Ґої). За браком власної самосвідомості, Москва краде чужу, на яку не має права. Вона відкинула балачки про дружбу народів і відверто погрожує геноцидом. За цих умов співіснування неможливе, а війна може і мусить скінчитися лише перемогою європейської України.

Бібліографія

Балушок В. Г. Давньоруська народність: що насправді ховається за цим терміном? *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць*. Випуск 20. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2011. С. 72–83.

Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу. Київ: Генеза, 2008. 208 с.

Пріцак О. Походження Русі. Т. 1: Стародавні скандинавські джерела. Київ, 1997. 1084 с.

Пріцак О. Походження Русі. Т. 2: Стародавні скандинавські саґи і Стара Скандинавія. Київ, 2003. 1304 с.

Наконечний Є. П. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями / Передмова Я. Дашкевича. 3-є, доп. і випр. вид. Львів, 2001. 400 с.

Афанасьев А. П. Финно-угорская гипотеза топонима Москва. *Вопросы географии.* Москва: Мысль, 1985. Сб. 126. С. 90–100.

Топоров В. Н. Древняя Москва в балтийской перспективе. *Балто-славянские исследования. 1981.* Москва: Наука, 1982. С. 3–61.

Тетяна БАЛАБУШЕВИЧ

Як позначився на політичному розвитку східного слов'янства розпад Києво-Руської держави?

Відмінності у традиціях, менталітеті, політичній і духовній культурах східнослов'янських народів нерідко пояснюють несхожістю їх історичної долі по тому, як Київська Русь впала під ударами монголів: більшість обширів, населених нині українцями та білорусами, опинились у складі Великого князівства Литовського (далі: ВКЛ), тоді як основний масив великоруських земель зрештою перейшов під контроль великих московських князів.

Попри очевидну спрощеність цієї схеми (адже до складу Литовської держави певний час входили й деякі російські міста – Смоленськ, Брянськ тощо), вона міцно ствердилась в історіографії; менше цікавило науковців те, через які обставини на уламках Давньої Русі постали (причому практично одночасно – адже і Литва, і Москва вийшли на політичну арену у XIII ст.) настільки різні державні утворення, які мали, по суті, різну логіку історичного розвитку.

Якщо Московська держава упевнено еволюціонувала у бік централізованої монархії, то особливістю ВКЛ було збереження (чи навіть зміцнення) регіоналізму. Як слушно відзначив колись дослідник історії сеймів М. Максимейко, у Литві тенденція до місцевого партикуляризму призвела до появи політичного устрою, який ґрунтувався на територіально-федеративному принципі; через це у XVI ст. ВКЛ нагадувало те, чим воно було на початку литовської експансії, у XIV ст., – конгломерат автономних земель.

При цьому спірним і досі остаточно не з'ясованим залишається питання, чи існували у Литовській державі централізаторські тенденції як такі (їх наявність на певних історичних етапах визнавав той-таки Максимейко). Нині дослідники, як правило, дотримуються історіографічної традиції, згідно з якою палким прихильником централізації був великий князь литовський Вітовт (правив у 1392–1430 рр.). Однак докладніше вивчення цієї проблеми породжує сумніви стосовно того, що Вітовт свідомо та послідовно прагнув ліквідації удільної системи, котру, як відзначали ще в XIX ст., він зрештою так і не знищив – як і не всіх тодішніх удільних князів перетворив на службових.

Особливо прикметною у цьому сенсі є доля Київського князівства, яке традиційно вважається однією з головних «жертв» централізаторської політики Вітовта, котрий усунув від влади місцевого князя Володимира Ольгердовича. Історики ігнорують той факт, що це зміщення аж ніяк не понизило статус князівства, позаяк його новим володарем став Скиргайло – найближчий соратник і фактичний співправитель короля Ягайла; зі смертю же Скиргайла у Києві більш ніж на тридцять років утвердились князі Гольшанські – Іван Ольгимонтович та його сини Андрій і Михайло; саме вони й сформували першу київську династію литовського походження, яку в 1440-х рр. заступили нащадки Володимира Ольгердовича.

По суті, головним результатом тривалого володарювання Вітовта стала не централізація керованої ним держави, а суттєве посилення його особистої

влади; саме це – через властивий середньовіччю культ сили – викликало захват як сучасників князя, котрі оцінювали Вітовтове правління суто панегірично, так і його нащадків. Однак не слід забувати, наскільки сильні відцентрові тенденції проявились у ВКЛ одразу ж після смерті Вітовта, з приходом до влади Свидригайла.

Заслуговує на увагу те, як оцінював тогочасні події цар Іван Грозний, котрий вбачав у протистоянні Свидригайла та його брата Ягайла прямий аналог свого конфлікту із князем Володимиром Старицьким. Однак куди симптоматичніша оцінка дідом Івана Грозного, Іваном III, синхронного стану Литовської держави, пов'язана зі звісткою про можливість виділення окремого уділу брату великого князя литовського Олександра – Сигізмунду (1496 р.). У листі до своєї дочки Олени, дружини Олександра, Іван III наполягав, аби вона нагадала чоловікові, «каково было нестроенье в Литовской земле, коли было государей много», і вказував на схожість цього устрою із тим політичним ладом, який був у Московському князівстві за часів його батька, Василія II.

Уже в цих словах відчутна та «нестиковка» моделей державного устрою, яка у наступному столітті спричинила крах планів об'єднання Російського царства з Річчю Посполитою (що в ній була реалізована польсько-литовська унія, задекларована ще 1385 р.). Їх кривавим фіналом стали події «Смути», що їх підсумував екс-прихильник королевича Владислава боярин Федір Шереметєв, заявивши польським комісарам: «Не хотим ни свобод, ни вольностей ваших» (1618 р.).

Питання полягає в тому, що саме вважати вихідним моментом дивергенції двох форм соціополітичного устрою. Як бачимо, вже Іван III цілком усвідомлював відмінність державного ладу Московщини й Литви. Варте уваги й інше: якщо у XIV – на початку XV ст. утікачі з ВКЛ досить комфортно почувались у Москві (скажімо, у 1408 р. тут осіла ціла група вихідців з Сіверщини; при цьому князі Звенигородські й нащадки Патрикія Наримунтовича (Хованські, Патрикєєви, Голіцини, Куракіни тощо) увійшли до складу так званої старомосковської знаті), то на початку XVI ст. життя шукачів кращої долі складалося на чужині куди драматичніше – згадаймо хоча б біографічні колізії Михайла Глинського чи Василя Шем'ячича, які так і не змогли вписатись у московську соціополитичну модель.

Цікаво, що по тому «виходи» знаті з Литовської держави практично припинились (якщо, скажімо, не брати до уваги недовге перебування на службі у Івана IV князя Дмитра Вишневецького, яке являло собою лише один з епізодів його бурхливої біографії). З цим уповні узгоджується висловлена у 1514 р. думка папського дипломата Якоба Пізо стосовно московської тиранії як фактора, котрий перешкоджає «від'їзду» православних з держави Ягеллонів. Ця зміна настроїв серед єдиновірного населення виглядає тим більш показовою, коли згадати, що менш ніж за сорок років до цього, у 1480 р., Казимир Ягеллончик попереджав литовців про промосковські симпатії «русинів» – які й далися взнаки під час московсько-литовських конфліктів зламу XV–XVI ст. Невдачі пізніших воєнних кампаній – навіть у тих випадках, коли Москва намагалася маніпулювати лозунгом захисту православ'я у Литві – без сумніву, свідчать про зміну настроїв у середовищі східнослов'янського населення ВКЛ: адже новітні дослідження переконують, що саме позиція цього населення визначала

у кінцевому підсумку характер і результати російсько-литовських війн; не заперечується у сучасній літературі й факт «певних побоювань західноруського населення у зв'язку із свавільством та самовладдям московського государя».

Утім, не слід забувати, що ті автократичні тенденції, які виразно позначились за часів правління Івана III, не вважали природними, органічно властивими Московському князівству його піддані. Дослідники нерідко цитують слова Івана Берсеня-Беклемішева, який убачав у них відхід від «старовини», спричинений появою при дворі прибулих разом із Зоєю Палеолог греків, і передрікав: «Которая земля переставливает обычьи свои, ино та земля недолго стоит».

Щоправда, існує й інша точка зору: московські суспільно-політичні інститути сформувалися під прямим впливом Золотої Орди та ханств, які постали на її основі (зокрема, прообразом земських соборів був курултай, помісної системи – казанський союргал, дворянства – тархани тощо). Як наслідок, постала дилема, сформульована у середині минулого століття М. Чернявським: хан чи василевс? Який саме зовнішній фактор викривив природний хід розвитку великоруських земель? Нескладно помітити, що у сучасній історіографії (особливо англомовній) шальки терезів дедалі більше схиляються у бік ординських впливів.

При цьому випускається з уваги, що в історії земель Південно-Західної Русі також був відчутно присутній татарський фактор – спочатку у вигляді прямого підпорядкування Орді, потім у формі литовсько-татарського кондомініуму, а від середини XV ст. в якості такого небезпечного сусіда, як Кримське ханство; це сусідство сформувало в окресленому регіоні особливі, порубіжні, форми життя – й, зокрема, такий соціополітичний феномен як українське козацтво. Щоправда, хід еволюції українських земель ускладнився приходом литовців – одначе ті, як відомо, не вдавалися до радикальної ломки місцевих суспільно-політичних інститутів.

Зрозуміло, не слід абсолютизувати хрестоматійну формулу литовських володарів «мы старины не рушим, а новин не вводим»: у літературі останніх десятиліть слушно відзначається, що найчастіше вона застосовувалась у документах зламу XV–XVI ст. – тобто часів, коли у різноманітних сферах суспільного життя ВКЛ відбувалися динамічні зрушення. Водночас варто відмовитися від традиційних уявлень про литовсько-татарський антагонізм як фактор просування литовців на терени Південно-Західної Русі. Скоріше за все, інкорпорацію українських земель до складу Литви було здійснено на договірних засадах, внаслідок угоди, якою передбачалось збереження данницької залежності зайнятих Литвою територій від Орди.

Про наявність такої залежності прямо свідчать ярлики Тохтамиша сину Ольгерда Ягайлу (1393 р.), що містять вимогу: «З підвладних нам волостей зібравши вихід [данину. – *Авт.*], віддай його послам, що їдуть, для передачі до нашого скарбу». Лише визнання татарської зверхності дало змогу Ольгерду, попри значний зовнішній тиск, поширити свій політичний контроль на Південно-Західну Русь – причому одразу, а не поетапно, як це мало місце в інших регіонах (наприклад, на Полоччині та Смоленщині). Це, до певної міри, пояснює брак автентичних відомостей про приєднання українських земель до Литви – його «непомітність» для тогочасних хроністів.

Що ж до уявлень про конфронтаційний характер литовсько-татарських взаємин у другій половині XIV ст., то до сучасної історіографії вони потрапили з білорусько-литовських літописів XVI ст., в яких тодішнім династичним претензіям московських государів на «всю Русскую землю» було протиставлене право завоювання, що цілком визнавалось за «аргумент від історії» тогочасною правосвідомістю.

Щоправда, мотив боротьби з татарами присутній уже у першій, середини XV ст., редакції літописів ВКЛ; у наявній тут «Повісті про Поділля» (яке тоді стало яблуком розбрату між Литвою та Польщею) йдеться про те, що литовці утвердились у цьому регіоні, завдавши поразки місцевим татарським князям – «отчичам и дедичам Подольской земли»; очевидно, що політична тенденція цієї напівлегендарної «Повісті» також полягала у відстоюванні законності прав литовських правителів на українські терени. При цьому даним «Повісті» про те, що литовські князі Коріатовичі, «пришед в Подольскую землю, <…> баскакам выхода не почали давати», виразно суперечить грамота «князя и государя Подольской земли» Олександра Коріатовича (1375 р.), яка підтверджує факт збереження у ті часи традиційної практики «дани в Татары».

Таким чином, роль татарського фактора у житті ВКЛ була набагато значнішою, ніж прийнято вважати зазвичай. Існування подібних стереотипних уявлень пояснюється хіба що недостатнім розвитком вітчизняної литуаністики, успадкованим від попередніх часів. Звідси – і вкрай незначна кількість спроб компаративного вивчення тих соціополітичних моделей, які розвинулися на східнослов'янській основі у постмонгольську добу. Цілком очевидно, наскільки значний дослідницький потенціал має окреслене коло питань. Поглиблення інтересу до вивчення історії ВКЛ уможливить співставлення двох різних типів соціального та державного устрою, що постали у середньовічній Русі, на якісно іншому теоретичному рівні.

Бібліографія

Бычкова М. Русское государство и Великое княжество Литовское с конца XV в. до 1569 г.: Опыт сравнительно-исторического изучения политического строя. Москва, 1996.

Кром М. М. Меж Русью и Литвой: Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. Москва, 2010.

Кром М. М. Россия и Великое княжество Литовское: два пути в истории. *Английская набережная, 4: Ежегодник Санкт-Петербургского научного общества историков и архивистов.* 2000 г. Санкт-Петербург, 2000.

Ловмяньский Х. Русско-литовские отношения в XIV–XV вв. *Из истории русской культуры.* Т. 2. Кн. 1: Киевская и Московская Русь. Москва, 2002.

Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. Москва, 1982.

Рахимзянов Б. Наследие Золотой Орды в формировании Российского государства. *Cahiers du Monde Russe.* Vol. 46/1–2 (Janvier – Juin 2005).

Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998.

Чернявский М. Хан или василевс: один из аспектов русской средневековой политической теории. *Из истории русской культуры.* Т. 2. Кн. 1: Киевская и Московская Русь. Москва, 2002.

Grala H. Człowiek wobec władzy na Rusi Moskiewskiej (XIV–XVI w.). Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym. Warszawa, 1997.

Ostrowski D. Muscovy and the Mongols: Cross-cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304–1589. Cambridge, 1998.

Pelenski J. Muscovite Russia and Poland-Lithuania, 1450–1600: State and Society – Some Comparisons in Socio-Political Developments. *State and Society in Europe from the Fifteenth to the Eighteenth Century: Proceedings of the First Conference of Polish and American Historians (May 27–29, 1974)*. Warsaw, 1985.

Олена РУСИНА

Як формувалися терени українсько-російського прикордоння у X–XVI ст.?

Історію українсько-російських відносин можна віднести до тих історичних сюжетів, які хоч і не були обійдені науковою увагою, зазнали потужного тиску політичної кон›юнктури й ідеологічних маніпуляцій. Ідеологеми «спільної колиски», «єдиного кореня», «дружби народів» створили настільки викривлене тло для висвітлення процесів українського і російського етногенезу, що корені «дружби» відшукувалися і в часах, коли ні української, ні російської нації ще не існувало. Від 1938 р., коли на замовлення владних структур СРСР російський історик Б. Волін видав книгу «Великий русский народ», виразно простежується лінія офіційної російської історіографії на обґрунтування місіонерської ролі російського народу з доволі прозорими натяками на те, що з нього мають брати приклад усі народи СРСР. Після війни під такою ж назвою двічі перевидавалася монографія А. Панкратової. У другій половині 40-х рр. з подачі В. Мавродіна сформувалася концепція єдиного руського народу і єдиної давньоруської народності, яка проголосила Київську Русь початковим етапом в житті усіх трьох східнослов›янських народів – росіян, українців і білорусів. Ця концепція була покладена в основу офіційного партійного документа – «Тез ЦК КПРС до 300-річчя возз›єднання України з Росією», оприлюднених 30 січня 1954 р. Ідея возз'єднання у ній виступала як домінантна мотивація усієї української історії, а будь-які відхилення від неї подавалися у вигляді чужоземних інтриг – польських, німецьких, австрійських. Модифікована в радянському дусі, ця ідея трактувалася як благо, подарунок долі, який захищав український народ як від іноземного поневолення, так і від соціальних збурень.

Переважна більшість істориків, що працювали в Україні, взяла цю схему на озброєння без будь-яких застережень. Проте, як точно підмітив С. Плохій, спроба українських істориків підпорядкувати історію Русі інтересам «пробудження» нації, все ж створила конфлікт української й російської історіографій. «Український наратив був телеологічним так само, як і російський, тільки його кінцевою метою було не «возз›єднання російського народу», а емансипація «однієї з його частин від пригноблення з боку іншої». Звідси фактична заміна ранньої модерної історії України історією козацтва, зведення історії XIX ст. до історії українського визвольного руху. А також практика представлення меншин агресорами, гнобителями та експлуататорами, у боротьбі з якими, мовляв, і народилася українська нація. Історію України, доводить С. Плохій, слід переосмислити в контексті багатоманітності світів, створених цивілізаційними та імперськими кордонами.

Нині переважна більшість вітчизняних науковців від цієї концепції відмовилася, наголошуючи на принциповій відмінності етногенезу племен південної і північної Русі. Спираючись на висновки археологів і етнографів, М. Михальченко доводить, що той компілятивно-синтезний етнос, який формувався на землях північного сходу Європи, був в основному фінно-угорським

і тюркським. Слов'яни прийшли на ці землі у 900–1200 рр., зрозуміло, внесли свій вклад у топоніміку й гідроніми, але жодним історичним документом не підтверджується факт масової міграції Русі на ці території. Християнству у його православній версії вдалося закріпитися на цих землях насамперед завдяки підтримці цієї релігії князівською і татаро-монгольською владою. Антропологічними дослідженнями міф «народів-братів» також легко спростовується.

Початкова історія Київської Русі не дістала ґрунтовного відображення у тих писемних джерелах, які дійшли до нашого часу. У «Повісті временних літ» племена, що її утворили, постають у вигляді уже сформованих цілісностей – з власними міськими центрами, розвинутими феодальними відносинами. Порушене літописцем питання «Откуду есть пошла Руская земля» по суті лишилося без відповіді. Літопис, однак, дає уявлення про те, що на її теренах в XI ст. мирно уживалися між собою поляни й древляни, сіверяни й радимичі, в'ятичі й хорвати, дуліби й уличі. Назви окремих слов›янських племен містять і зарубіжні джерела; у Константина Багрянородного (X ст.) звичний перелік доповнений ще вербіянами та лензініанами. Про рівень міської культури можемо судити, спираючись на свідчення баварського географа IX ст. (уривок збережений у літописі XI ст.). Він зафіксував у бужан 230 міст, у уличів – 318, у волинян – 70. Про стан військової справи – з підтвердженої візантійськими джерелами згадки у «Повісті временних літ» про похід київських князів Аскольда і Діра на Константинополь 860 р. з флотом у 200 кораблів. І у константинопольського патріарха, і у київського літописця цей похід асоціювався з міжнародним визнанням Русі. Свідчення літопису Нестора про східнослов'янські союзи племен, кожен з яких мав «звичаї власні і закони батьків своїх», а також «свій норов», може розглядатися як фіксація їхніх виразних етнокультурних особливостей, які не були подолані упродовж усього часу існування Давньоруської держави (IX–XIII ст.).

Той факт, що входячи до складу давньоруської держави, фінські племена, що мешкали в басейні р. Оки та верхньої течії Волги, зазнали помітної слов'янізації і, змішуючись із племенами ільменських словен, кривичів, в'ятичів, дали початок російському народові, навряд чи може бути аргументом на користь існування «єдиної народності». Вже в часи Київської Русі її північно-східні провінції демонстрували виразні відцентрові тенденції; після Любецького з'їзду 1097 р. «молодші мономаховичі», створивши Володимиро-Суздальське князівство, відкрито ворогували з Києвом, не зупинившись перед зруйнуванням міста дощенту у 1169 р. У мирний час торговельно-військовій корпорації руських князів ще вистачало ресурсів для самозбереження, але перед лицем монгольської навали вона виявилася безсилою.

А. Тойнбі, чий пріоритет у дослідженні генезису цивілізацій безумовний, вклав взаємодію кочових і осілих цивілізацій у формулу: «чим сильніший виклик, тим оригінальнішою і більш творчою є відповідь». Відповіддю на безпрецедентний за силою й жорстокістю натиск Сходу стала консолідація слов'янських земель-князівств у складі Великого Князівства Литовського, яке свідомо обрало західноєвропейську орієнтацію. Утім, знадобилося більш як століття, щоб частково шляхом договірних відносин, частково застосуванням військової сили забезпечити підпорядкування Великому князівству Литовському значної частини майбутніх українських земель.

Перебуваючи під владою Золотої Орди, і північні, і південні руські князівства були обмежені у власній правочинності, але їхні локальні ініціативи теж виявилися різноспрямованими – Суздальщина (Московщина) орієнтувалася на взаємодію з Ордою, а Галицько-Волинське князівство наполегливо відшукувало шляхи тіснішої взаємодії із Заходом. Після візиту Данила Галицького у Сарай 1245 р. володарі Галичини й Волині дістали титул федератів хана, і їхня залежність від Орди обмежувалася надсиланням військових частин для участі у монгольських походах. Натомість міцнішали зв›язки Данила з папською курією – аж до їх закріплення його коронацією у 1253 р. І хоч невдовзі Галицько-Волинська Русь зійшла з історичної арени, тенденція до зближення західноруських земель із латинським заходом зберігалася й поступово поширювалася у східному напрямку. Утвердження в містах німецького (магдебурзького) права, а також державна протекція католицизму створили додаткові переваги ВКЛ у «збиранні руських земель».

На початку XV ст. всі південноруські князівства потрапили під владу Великого князівства Литовського, а після 1569 р. перейшли під юрисдикцію Польщі. Надалі між Польщею та зміцнілою Московією упродовж кількох століть точилося суперництво за південноруські землі, час від часу набуваючи форми збройного протистояння. І хоча великий князь московський Іван III вже 1499 р. оголосив себе «государем всея Руси», але реально Москва дістала важелі впливу на Лівобережну Україну лише після Переяславської угоди 1654 р.

Що ж до самої назви «Русь», то вона, як показав О. Майборода, ще певний час застосовувалася до кожного із територіальних сегментів колишньої Давньоруської держави незалежно від того, в якому цивілізаційному чи політичному просторі вони опинилися. Як певний політико-державний знак вона відображала пам›ять суспільства про свою попередню роль у світі, і цей знак в різних землях колишньої держави використовувався і як аргумент під час дискусій із завойовниками, і як засіб консолідації та мобілізації підданих, і як орієнтир щодо відродження самостійного статусу. Але оскільки в різних землях політична семіотика Русі застосовувалася залежно від геополітичних умов, вона вже не могла посприяти відновленню політичної єдності східних слов'ян, але, навпаки посилювала їхні уявлення про регіональну специфіку. За таких умов найбільшу роль у продовженні семіотичної єдності відіграла православна церковна організація, яка зберігала себе як Руська церква. Вона стимулювала пам›ять зруйнованої політичної системи до самовідтворення, але відновити зруйновану єдність і їй було не під силу.

Упродовж усього XV ст. і Вільно, і Москва претендували на роль «збирача руських земель», зберігаючи, однак, певний паритет завдяки існуванню порубіжної нейтральної смуги. Утім, переходи князів з підконтрольної Литві території до Москви були звичайною практикою – т.зв. «верховенські» князі з чернігівської династії Ольговичів, хоч і визнавали себе васалами великого князя Литовського, зберігали за собою право переходу на службу «кому похотя» разом зі своїми вотчинами. За Івана III нейтральна смуга звужувалася аж до повного зникнення. У війнах між ВКЛ і Московією, що періодично спалахували в інтервалі від 1492 до 1508 р., колишні васали литовського князя надали перевагу підданству Москві; для ВКЛ це означало втрату 319 порубіж-

них міст і 70 волостей, включно з Черніговом, Брянськом, Путивлем, Стародубом, Новгород-Сіверським.

Московська експансія, підкріплювана заявленням прав на давньоруську спадщину, а також татарські напади на південні князівства, які з кінця XV ст. стали майже щорічними, змушували еліту ВКЛ дрейфувати убік тіснішого зближення із Короною Польською, наслідуючи притаманні їй зразки суспільної організації. Влада у ВКЛ дедалі більше зосереджується в руках магнатських родин та інститутів місцевого шляхетського самоврядування, а наявність у країні двох різних сегментів – литовського і руського – збільшувала ризики переростання політичного регіоналізму у сепаратизм.

Політичний устрій об›єднаної польсько-литовської держави (за якою, однак, невдовзі утвердилася назва «Річ Посполита Польська») зазвичай визначають як федеративно-обласний з переважанням місцевого управління. Великому князівству Литовському вдалося зберегти деякі елементи автономного існування – власну адміністративну та фінансову систему, законодавство, армію. Але право на зовнішні зносини ним було безповоротно втрачене. Що ж до пограниччя між Московією і Польщею, під владою якої українські землі опинилися після Люблінської унії 1569 р., то воно виявилося плацдармом, на якому ще недосить сформована польська нація дала початок трьом іншим – литовській, білоруській і українській. Не будучи в змозі забезпечити охорону власних кордонів від татарських нападів, польська влада узаконила статус «своєвольної» козацької верстви, поклавши цим початок «козацької» нації.

З особливою козацькою субкультурою, глибоко закоріненою у світ містичних уявлень і водночас такою, що формувала новий, нетрадиційний стиль світосприймання, тісно пов›язана поява «козацького міфу», який справив потужний вплив на вітчизняну історіографію, а згодом і на процес національного самостановлення. «Козацький образ України», зазначав М. Попович, надовго примусив забути про існування старих («руських») князівських родів, української шляхти, римо- і грекокатоликів, він поглинув усе це. Пояснити цей феномен можливо лише з врахуванням кінцевого результату легалізації «українського» суспільства, яке, попри свою неординарність і «своєволенство», зуміло виробити свої власні суспільно-політичні структури і зберігати їх упродовж століття всупереч шаленому імперському тиску. «Окраїнне своєвольне козацьке суспільство, повністю випадаючи з існуючих політичних, правових, станових структур тодішнього «цивілізованого» світу і живучи фактично всупереч цьому світові, таки одержало право на існування. А український народ, пройшовши цю глобальну ініціацію, і, зокрема, її страхітливий лімінальний період, фактично народився заново, вже як «козацька нація».

Бібліографія

Майборода О. Українська державність як історичний феномен: теоретико-методологічні аспекти. *25 років незалежності: нариси історії творення нації і держави*. Київ, 2016. С. 9–30.

Михальченко Н. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее. Київ, 2013.

Плохій С. Якої історії потребує сучасна Україна? *Український історичний журнал*. 2013. № 3. С. 4–12.

Попович М. Нарис історії культури України. Київ, 1998.

Ричка В. М. Візантійські походи київських князів в історичній пам›яті східного слов›янства. *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 4–20.
Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Т. 1. Київ, 1995
Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ, 2006.

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

Які чинники призвели до сприйняття українського степового порубіжжя як зони конфліктних протистоянь?

Вступну статтю до збірника «Полуднева Україна», який планувався до видання у 1930 р., але так і не був надрукованим, М. Грушевський назвав «Степ і море в історії України». Його надзвичайно цікавило, якими шляхами ішла колонізація цих земель – із Заходу і Сходу, як взаємодіяли тут елементи середньоземноморської та передньоазійської цивілізації, як ішов процес освоєння цих земель слов'янською (українською) людністю. Світова наука, вважав М. Грушевський, дуже зацікавлена у вивченні Південної України як арени зустрічей і боротьби світових культур, території, звідки починався і наступ на Європу готів, гунів, аварів, болгар, мадяр. Степ «не був лише ворогом Руси-України, він дав чимало позитивного в загальну скарбницю України як передатчик культурних впливів Кавказу та Сходу».

Такий загальноцивілізаційний погляд на Південну Україну в історіографії утвердився, проте, значно пізніше. У 30-х рр. XX ст., не кажучи вже про більш ранній час, передумови для всебічного бачення історико-культурних особливостей Півдня України ще не склалися. Історія цих земель розглядалася як історія новоприєднаного краю, з одного боку, і як район формування козацтва, з другого. Щоправда, існувала і потужна традиція археологічного дослідження регіону, переважно з акцентом на грецькі міста-колонії. Заслуга уведення історії Північного Надчорномор›я у контекст національного наративу і порушення у зв'язку з цим проблем співвідношення національних та регіональних компонентів історичного процесу належить історикам діаспори, насамперед І. Лисяку-Рудницькому. З іменем останнього зазвичай пов'язують становлення територіальної концепції історії України і формування «східно-західної» системи її символічних координат.

Поняття степу в українській історії давно з фізико-географічного перетворилося на метафізичне, стало своєрідним символом азійського впливу. Хоча воно відбивало трагічну реальність: упродовж як мінімум 1500 років – від часів Великого переселення народів IV–V ст. до кінця XVIII ст. – степ був джерелом небезпеки та соціальної напруги для людей, що вимушені були жити на його теренах або опинялися у сусідстві з ним. Із степом було пов›язане постійне відчуття «перманентної катастрофи», «виклик степу» існував постійно, змушуючи людей під загрозою смерті підтримувати військовий «тонус» і миритися з незручностями невлаштованого побуту. Степ – не стільки географічний, скільки антропологічний і психологічний феномен.

Формула Степу як ворожої стихії та першоджерела українських трагедій тиражувалася десятки, якщо не сотні разів. Відчуття постійної небезпеки, що виходила від кочовиків, насамперед кримських татар, стало альфою і омегою місцевого світосприйняття, а відтак і провідною ідеєю національних наративів. Ця небезпека усвідомлювалася як зовнішня і була такою, завдавши українському етносу, що перебував у процесі становлення, непоправних втрат.

Перетворення на «дике поле» величезної території з родючими чорноземами – небачене в історії явище, що заслуговує на всебічний аналіз. Додаткові складності при цьому створюються двома обставинами – тим, що історія Кримського ханату – це теж історія України, і тим, що у світовій науці триває процес суцільного переосмислення феномена номадизму, який руйнує усталені стереотипи взаємовідносин «осілих» і «кочових» людських спільнот.

Прикметно, що цей процес почався – під виразним впливом постколоніалізму – майже одночасно і на європейському, і на американському, і на азійському континентах. Спільними зусиллями істориків, філософів, географів переконливо доведено, що стійка культурна ідіома, яка ототожнює номадизм виключно з архаїкою, варварством, примітивізмом смаків і устремлінь, являє собою ідеологічний конструкт, призначенням якого було обґрунтування «цивілізаційної місії» колоніалізму. Нині світ кочівництва прийнято розглядати під іншим кутом зору, з акцентом на специфічності особливих скотарських цивілізацій – зі своїм відносно автономним, багато у чому своєрідним способом ведення господарства, з власними соціокультурними цінностями і звичаями. Новітній соціальний портрет феномена номадизму, який будується на відмові від застарілих, європоцентристських парадигм зіткнення цивілізацій з варварством, є значною мірою психологічним, базованим на уважному дослідженні місцевих культурно-історичних традицій.

Історія Кримського ханства – повноправний об'єкт історії України. Але інтерес до її дослідження порівняно з інтересом до історії запорозького козацтва незрівнянно менший. Очевидно, що автоматичне віднесення запорозького козацтва до осілої, а кримських татар – до кочової культури, хибує на спрощення, і це вагомий аргумент на користь порівняльного аналізу відповідних культур саме у «кордонному» контексті. Безліч запозичень у мові, топоніміці, звичаєвій культурі свідчать про те, що умовний кордон між Запорожжям і Кримським ханством був не лише зоною постійних конфліктів, але й простором найрізноманітніших контактів. Загалом же осмислення на новому теоретико-методологічному рівні потребує уся система відносин на порубіжжях. Особливо це стосується ранньої історії відносин між правителями Криму та Великого князівства Литовського, Великої Орди, Московії, Османської імперії, Молдавії, генуезьких колоній тощо.

Українське козацтво виступало в ролі головної військово-політичної сили, що протистояла турецько-татарським набігам. Однак часті зображення українських козаків у вигляді своєрідного «захисного щита» уявляються дещо однобічними. Продуктивніше розглядати непрості стосунки українських козаків з Кримом крізь призму функціонування інших спільнот на Великих кордонах, у руслі «фронтирних» підходів Ф. Тернера. В усякому разі, зроблена В. Брехуненком цікава спроба вписати історію українського козацтва у т.зв. «кордонний дискурс» заслуговує на увагу. Адже паралельно з військовими конфліктами Кордон стимулював активні етнічні, культурні, господарські контакти. Козаки, за В. Брехуненком, «були приречені стати найактивнішими поглиначами тогочасних тюркських впливів», зробившись і своєрідним першим оборонним валом християнського світу, і «вістрям наступальної християнської стріли».

З огляду на складне геополітичне становище і нестачу сил в антипольській боротьбі українська козацька еліта змушена була час від часу йти на угоди з Кримським ханством. Роль останнього у Національній революції середини XVII ст. виявилася суперечливою: татарське військо допомогло здобути кілька перемог, але в кінцевому рахунку за цю допомогу доводилося платити втратою стратегічної ініціативи і новими людськими жертвами. Під час Руїни 60-х рр. XVII ст. Крим разом із своїм сюзереном (Туреччиною) наполегливо намагався встановити протекторат над Україною.

Сьогодні концепціям степу-прокляття виразно протистоять теорії степу як зони контакту, причому намітилася тенденція розглядати його особливості у контексті не лише вітчизняної, але й європейської історії. С. Плохій, приміром, звертає увагу на те, що Крим і причорноморський регіон складали периферійну, але важливу частину Середземномор'я. «У той час як кордони створювали й охороняли, аби розділити людей, сусідні прикордонні території були зонами контакту, де відбувалися економічні операції, змагання за лояльності та взаємодія ідентичностей». Тим, хто бачить у козаках лише несамовитих борців проти ісламу та кочовиків степу, вчений пропонує замислитися над тим, чому вони обрали собі тюркську назву, голили голови, як їхні вороги з Османської імперії та носили такі ж широкі шаровари, і чому їхній найвідоміший образ утілено на картинах у вигляді козака Мамая, який сидить у позі Будди.

Надзвичайно цікавим могло б бути завдання простеження ролі Степу як не лише арени культурної взаємодії, але й плацдарму випробувань на міцність, простору пошуку союзників, військової виучки. Адже зрештою, як визнавав ще В. Липинський, «знищений татарським лихоліттям центр Руської Держави був відбудований фізичною, колонізаційною силою української степової козаччини». Завдяки активній позиції козацтва як суспільного стану степ перетворюється, стає обжитим, докорінно змінюється його соціальна роль. Але поза цим обжитим осілою цивілізацією простором лишаються потужні осередки зовнішнього впливу, які становлять постійне джерело небезпеки для «кордонної цивілізації». І тому виживати «на межі» могли лише люди мужні, сміливі, з величезним почуттям гумору. В очах мешканців придніпровських степів Січ була не просто збройним табором – «вона уподібнювалася якійсь містерії, в котрій здійснювались історичні долі, народні ідеали та розігравалися кращі риси національного характеру, веселого богатирства, життєвого авантюризму». Відчуття постійної небезпеки стимулювало рішучість, витривалість, готовність воювати постійно. Воно ж формувало уявлення про козака як людину, наділену надзвичайними рисами – мужню, відчайдушну, віддану ідеям бойового побратимства – тип *vita heroika*. Навіть якщо у визначенні українського народу як «козацької нації» і є певне перебільшення, все ж не можна ігнорувати той факт, що концептуалізація української історії і її «відсепарування» від російської відбулися у своїх визначальних рисах на фундаменті «козацького міфу» з притаманною йому героїзацією здобутого «козацькою шаблею» і апологетизацією «козацької демократії».

Проблема Дикого поля і Степу виявилася в українській свідомості саме тим фундаментом «географії уявлень», яка зазвичай контрастувала з реальною географією. Збірним поняттям «Степ» переважно позначалися кочові держави –

сусіди Русі, а також своєрідний коридор, що вів з Азії до Європи. Пізніше, з оформленням козацтва як стану, воно використовувалося для окреслення етноконтактної зони між кочовою та хліборобською цивілізаціями, освоєної за визначенням Н. Яковенко «відчайдушними авантюристами з обох сторін». «Нічиї люди на нічий землі – ось головна суть «людей Поля». Їх тісні контакти, на переконання дослідниці, не повинні дивувати – адже порубіжна степова смуга була не територією «між Сходом і Заходом», а органічною частиною «Сходу». Це ж не завадило, однак, своєрідній українській алергії на тюркський схід як символу абсолютної ворожості. Насправді ж сама поява козаків була специфічним компромісом із Полем, «де саме життя витворило еластичну буферну смугу, на якій поєдналися навики виживання на Полі з орієнтацією на цінності осілого світу». «Аверс і реверс однієї медалі» – цією вдало знайденою метафорою Н. Яковенко позначила складну взаємодію козаків з татарами, в якій кримський ханат виступає водночас і як каталізатор козаччини, її союзник, і як запеклий ворог.

Степ відігравав в історії України роль, яку важко вкласти в однозначні оціночні характеристики. Як правило, він усвідомлювався як джерело небезпек, і був таким для тисяч людей, що стали бранцями татар, своєрідним «живим товаром». Але водночас Степ став регіоном волі. За Г. Турченко, «Степ формував новий тип особистості й новий тип взаємин, новий соціум – зовсім несхожий на замкнуте, розділене щільними становими перегородками суспільство середньовічної Європи. Козацька республіка – Запорозька Січ – була державною формою цього суспільства. Тут не було кріпацтва і формувалися нові, незвичні для тодішньої Польщі та Росії, але привабливі для їх закріпачених селян, по суті, буржуазні виробничі відносини. Ця територія – Вольності Війська Запорозького – була своєрідним «краєм волі», «зоною свободи» і притягувала до себе невдоволених і здатних на протест».

Бібліографія

Брехуненко В. Типологія степового Кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв. Київ, 2006.

Грушевський М. С. Степ і море в історії України. *Український історик.* 1991. № 3–4; 1992. № 1–4.

Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ, 2011.

Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва XVII ст. Київ, 1997.

Плохій С. Між історією та нацією: Павло Роберт Магочій і переосмислення української історії. *Критика.* 2011. Ч. 9/10.

Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.). Запоріжжя, 2005.

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

Що обумовило появу «козацької землі» на порубіжжі?

Феномен українського козацтва – проблема, яку численні дослідники виводять саме з порубіжності як специфічної ознаки життя на цивілізаційних «перехрестях». Здається, найближче до розгадки його життєвої сили підійшов А. Тойнбі, коли у пошуку глибинних причин генезису й занепадів цивілізацій, звернув особливу увагу на фактор середовища. «Закон компенсації», сформульований вченим, спочатку був перевірений на прикладі «загальмованих цивілізацій», однією з яких була кочівницька. Кочовики спрямовували свої зусилля на подолання виклику степу, який прирікав їх на постійний рух відповідно до річних циклів. Вони пристосувалися до виклику степу, і це вже був певний прорив. Але зрештою вони виявилися не господарями, а рабами степу, бо, налагодивши контакт із ним, вони втрачали зв›язок із світом. Механічно підпорядковуючись викликам степу, кочовики час від часу вривалися у володіння сусідніх осілих цивілізацій і руйнували їхнє розмірене життя. Але тим не менше вони так і лишилися «суспільством, у якого немає історії».

Козакам, за А. Тойнбі, вдалося у боротьбі з кочовиками не просто вистояти, але й виробити «деякі ознаки, що швидше належали майбутньому, ніж минулому». Вони осідали на ріках, які являли собою природну перепону для кочовиків-скотарів. Зрештою створений ними новий спосіб життя і нова соціальна організація дали змогу «вперше за всю історію цивілізації осілому суспільству не просто вистояти у боротьбі проти євразійських кочівників, але й досягти справжньої перемоги, завоювавши номадичні землі, змінивши обличчя ландшафту і перетворивши кінець кінцем кочові пасовиська у селянські поля, а стійбища – в осілі села».

Шлях подолання відстані від «архетипу втікача» до перетворювача Степу і фундатора нової соціальної й політичної організації вдумливо аналізував С. Кримський. Те, що слово «край» починає пов›язуватися зі словами «країна» та «Україна», репрезентує рідкісну у світовій історії перемогу осілої цивілізації над тиском степу і створює новий феномен «українського поля». У зіставленні «місто – хутір» останній символізує трансформацію степової стихії у ферму – обжитий куток особисто відвойованої природи. І тоді сам символ степу зазнає змін – степ стає для українця не просто географічним чи економічним явищем, але соціальним грунтом.

Кордон, який визначав рамки козацького ареалу, був нетиповим; південноруський кордон не являвся справжнім державним кордоном для русів навіть у середньовічному розумінні цього поняття, оскільки за ним не було іншої держави, і лише небезпека з боку кочовиків перешкоджала масовому переселенню на південь. О. Головко обґрунтовує саме цією обставиною тлумачення України як «вольниці» на краю батьківщини, «у країни». Тугий вузол пов'язаних з козацтвом взаємовпливів і суперечностей Н. Яковенко пояснює воєнізованим характером прикордонного життя на Подніпров›ї: замість станового бар'єра на перше місце висувався чинник фахової організації «збрй-

ного люду», поєднаний з елементами міжетнічного і внутріетнічного антагонізму. Наслідком стала боротьба «русі з руссю» і поява у полемічному контексті поняття «нова русь», пов'язаного з уніатством.

З козацьким етнокультурним комплексом в українській історіографії пов›язуються найбільші трансформації в історії і українського етносу, і України як соціально-політичного організму. В. Балушок бачить не просто прикордонну смугу, а особливу країну, що становила кордон європейської цивілізації, відмежовуючи її від Великого східного Степу. Як в Америці часів її завоювання європейцями Кордон відмежовував уже цивілізовані краї від Дикого Заходу, так і Україна знаходилася на передньому краї в боротьбі європейського світу з Диким Полем. І хоч козаки навіть у регіоні, який вважали своїм, становили не більше чверті населення, сформоване ними «своєвольне» суспільство не тільки дістало право на існування, але й інституалізувалося у створеній Б. Хмельницьким Гетьманській державі. Представляючи «низову», «запорогову» культуру, яка з погляду нормального соціального світу була «антиструктурою» й «антисвітом», козацтво зуміло істотно вплинути на систему світобачення українського етносу і його ментальність, що не вдавалося іншим «кордонним» соціумам. У тому, що український народ у горнилі жахливої війни пройшов глобальну ініціацію і фактично народився заново, вже як «козацька» нація, В. Балушок вбачає «неповторну своєрідність і навіть певною мірою унікальність України як цивілізаційного феномена».

Якщо ж говорити про найбільше політичне досягнення повсталого народу в ході Національної революції середини XVII ст., то цим досягненням стала поява на політичній карті європейського континенту Української козацької держави (Війська Запорозького) із власним, витвореним військовими канцеляристами, історичним міфом. Вона являла собою унікальний для того часу тип державності, що мав виразні демократичні риси у політичному устрої і в соціальній організації. Її становлення внесло принципові зміни в геополітичну обстановку в регіоні. Україна, яка доти виступала переважно як об'єкт регіональної міжнародної політики, перетворилася на її важливий суб'єкт. Б. Хмельницький гідно продовжив справу, розпочату його попередниками, вивівши на новий, європейський рівень військову справу в Україні і українську дипломатію. На карті М. Устрялова, складеної на початку XVIII ст. козацька держава позначена як Малоросія. Її кордони пролягли від Мглина на півночі до Полтави, Куп'янська та Ямполя на півдні. Окрему адміністративну одиницю становило «Низове Запорозьке військо», кількісний склад якого в різні роки варіювався від 62 до 70 тис. осіб.

Утім, говорити про існування Української держави як самодостатнього політичного організму можна лише відносно дуже короткого періоду – в межах одного десятиріччя. За В. Горобцем, вже у жовтні 1659 р. номінальна васальна залежність Гетьманщини від влади російського царя трансформувалася у більш жорсткі форми залежності, а політична автономія Гетьманату поступилася місцем адміністративній. Самоуправління зберігалося при здійсненні внутрішньої політики та в межах функціонування українських владних інституцій на основі власного законодавства і традицій. Але сувереном виступав російський монарх, і його санкція була необхідною умовою для набуття правової чинності найважливіших ухвал української влади – гетьманської

елекції, поземельних відносин, призначення та скинення з генеральних урядів. Зруйнуванням Січі було підведено останню риску під конструкцією української автономії в Російській імперії. Як констатував М. Грушевський, «політичне життя України впало, і за позбавлення автономії її винагородили кріпосним правом, занепадом народної освіти, цензурними цькуваннями української мови, переслідуванням усіх проявів національних прагнень, що доходили до всіляких крайнощів, до цілковитого абсурду».

У зв'язку з гібридною війною Росії проти України з'явилися спроби вкласти в цю формулу і реалії середини XVII ст. Порівняння політики Росії щодо України «після Переяслава» з гібридною війною не позбавлене сенсу – адже те, що мало вигляд протекції і допомоги Україні у боротьбі з Річчю Посполитою насправді виявилося камуфляжем імперських цілей Московії. Добре закамуфльована антиукраїнська політика царя Олексія Михайловича виявилася в різних формах силового, адміністративного, ідеологічного тиску, активізації агентури, створенні негативного міжнародного іміджу української влади. За В. Газіним, у Москві договір 1654 р. сприйняли як нагоду не лише створити вигідний плацдарм для підпорядкування України, але й для домінування держави Романових у регіоні Центрально-Східної Європи. Як фактичний початок тодішнього варіанту гібридної війни автор розглядає відмову Москви від дотримання умов Переяславської угоди, обговорення за спиною Чигирина «українського питання» на сепаратних переговорах із Річчю Посполитою, масштабну пропагандистську кампанію за розміщення в українських містах царських воєвод із військами. Гібридна війна на виснаження тривала до 1667 р., лишаючись вузловим пунктом польсько-московської боротьби. «Україну просто розірвали на дві частини. Ці жорсткі «братські обійми» вкупі з воєнним примусом і надалі були засобом створення обширної Російської імперії».

Що ж до реального кордону, який мав розмежовувати «сфери впливу» Московії та Кримського ханства, то аж до 1705 р. його взагалі не існувало. Розмежування, здійснене у процесі посилення російсько-турецького суперництва, не було сталим; поразки російської армії у російсько-турецькій війні 1711 р. його зруйнували. Але його символічне значення зберігалося: саме за часів Петра І простір Північного Причорномор›я почав осмислюватися як частина «Південної Росії». Поміж іншим це відобразила перша карта «південної і західної Росії», виконана Я. Брюсом та Ю. фон Менгденом і опублікована в Амстердамі 1699 р. За В. Кравченком, в міру того, як «військовий фронтир на Півдні Росії поступово еволюціонував у поселенський, а імперський «варварський кордон» ставав освоєним, «російський уряд переходив до здійснення гігантського за своїми масштабами проекту, спрямованого на освоєння й культурну трансформацію південних степових окраїн відповідно до принципів європейського Просвітництва. У Північному Причорномор›ї і в Криму почали виникати нові міста й адміністративні території, що з часом утворили історичний регіон, відомий під назвами Південної Росії, Новоросії, Північного Причорномор›я, Південної України і Степової України». Виразну специфіку зберігала і територія тієї частини Донщини, яка нині входить до складу Донецької і Луганської областей. Її перебування у складі Області (до 1870 р. – Землі) Війська Донського зумовило доволі складні відносини між донськими і запорозькими козаками.

Британський дослідник систем управління Росією у XVII–XVIII ст. Дж. Хоскінг задається питанням: наскільки реально було забезпечити структури довіри за умов постійно зростаючої, але вразливої території Росії і відкритих кордонів на сході і півдні. Відтоді як Московія перестала бути васальною територією монголів, доводить він, завдання мобілізації ресурсів населення розв'язувалися нею за допомогою примітивних інструментів «одержавлення особистої влади». Управлінські зв'язки ґрунтувалися радше на особах, ніж на установах чи законах. Зовні імперська мобілізація Росії мала вигляд успішної. Але і т. зв. «модернізація», і централізація держави на практиці узаконювала архаїку, створюючи всього лиш систему «примусової довіри». А там, де вертикаль влади не доповнюється горизонталлю солідарності, наслідком неминуче стає міжнародна ізоляція і вражене бідністю незадоволене населення.

Свою відповідь на питання про те, чому «створена дніпровськими козаками українська політична формація» виявилася нетривкою, пропонує А. Каппелер. Серед факторів, які стали на заваді збереженню виборену в середині XVII ст. суверенної держави, він розрізняє зовнішньополітичні (боротьбу могутніх держав за панування у Східній Європі) і внутрішні (політичну та соціальну лабільність Гетьманщини й «колабораціонізм» козацької старшини). До цих чинників можна було б додати особливості українського етногенезу: розмаїття регіональних та зональних варіантів української культури, що склалося історично, створювало ефект багатоскладовості і багатоваріантності, а відроджена на новій основі соціальна стратифікація, посилена етнічною мозаїчністю, привносила у суспільне життя атмосферу конфронтаційності.

Степовий кордон України був одночасно і східним кордоном європейської цивілізації, а козацтво виступало в ролі оборонця не лише власного народу, але й землеробської християнської Європи, констатують автори колективної праці «Історія українського козацтва». Цей кордон на його українській ділянці наклався на новий християнсько-мусульманський кордон і залишався незмінним до кінця XVIII ст. Історичними аналогами українських козаків можна вважати піонерів американського Заходу, легко відшукати відповідні аналогії і з-поміж рицарських орденів, що утворювалися в епоху хрестових походів на лінії християнсько-мусульманського протистояння в Європі. У таких порівняльних дослідженнях автори вбачають додаткові можливості зрозуміти, як у схожих історичних умовах формуються подібні форми організації життя прикордонного населення.

Бібліографія

Балушок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнонімія. Біла Церква, 2008.

Газін В. Між Москвою та Варшавою. «Українське питання» в 1654–1667 рр. Кам'янець-Подільський, 2019.

Головко О. Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва. *Український історичний журнал.* 1991. № 11. С. 24–35.

Історія українського козацтва. Нариси у 2-х тт. Т. 1. Київ, 2006.

Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. Львів, 2005.

Кримський С. Б. Архетипи української культури. *Вісник НАН України.* 1998. № 7–8. С. 74–87.

Смолій В., Степанков В. Політичні портрети. Богдан Хмельницький: Полководець, дипломат, державотворець. Київ, 2020.

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

«Аби не було війни»? (Як сприймати війни у нашій історії)[1]

Моє покоління зростало на простому пропагандистському штампі – «аби не було війни». Натомість цим виправдовувалися нові війни. Не завжди вони були явними та масштабними, адже не йшлося про бойові дії подібні до Першої та Другої світових війн. Більшість населення ні тоді, ні до 2014 р., не бачило і не чуло вибухів снарядів та бомб, не знало, що таке лінія фронту, окопи, болото, холод та обстріли. Не знало і багато іншого, що асоціювалося з війною. Це все було в численних кінофільмах, художніх текстах та незліченних спогадах учасників тих подій, що традиційно до свята перемоги оповідали історії про війну. Люди, що жили у Радянському Союзі після Другої світової війни, усі негаразди виправдовували тим, що ми найбільше постраждали від війни. Якби не війна, то ми б… І далі фантазія несла кожного у свій вир, не помічаючи того, що їхня країна, майже без перепочинку, після 1945 р. вела багато війн, здебільшого таємних, а життя населення не надто покращилося після. Принаймні електрифікація сіл була завершена лише на початку 1960-х рр. Мова про водогін з каналізації та газ в оселях взагалі не йшла. І це тоді, коли переможена Німеччина, навіть розділена союзниками на окупаційні зони жила набагато краще. А поза очі влади, більшість обговорювали трофейні дрібнички, та про те, що бачила у тій Європі. Але усі, як якусь мантру, повторювали – «аби не було війни» і погоджувалися, що війна змінила їхній світ. Так, змінила, адже ті хто повернувся з війни, бачив інший світ.

Перші романтики ще наприкінці XVIII ст. споглядаючи на Французьку революцію, запекло дискутували про те, чи зміни у світі потрібно проводити революційно чи еволюційно. Натхненні природою та тим, що відбувалося у Франції, вони поділялися на Вулканістів та Нептуністів. Де перші вважали, що все повстає із катастроф подібних до вивержень вулканів чи землетрусів, натомість інші вважали, що вода та осад є головною силою – адже повільний геологічний процес творить гори, мінерали та землю. Вічний вибір людства – сорок років у пустелі чи швидкі зміни з невідомими наслідками. Повільні зміни і реформування методом маленьких кроків чи рубанні голів сокирою чи на гільйотині. Поступове зростання добробуту як дозрівання рослин і дорослішання людей і тварини у природі чи миттєвий результат, як наслідок перемоги і пограбування під час війни. Прокляті дилеми. Війна виглядала у цих дискусіях як просте рішення. Принаймні тут історії є що розповісти. Без неї мабуть ще довгенько наші предки не фіксували би на письмі своє життя.

Війна завжди була притаманна людству. Усі наші знання з писемної історії пов'язані з війною та війнами. Хід будь-якої національної історії не можливий без війн. Вони чи не основа наших уявлень про давнє та славне минуле. Перші писемні згадки про території нашої країни походять з книги «Мельпомена»

[1] Перша публікація: Михайловський В. Народжені війною. Як упродовж століть збройні конфлікти формували українську націю. *Український Тиждень*. 2023. 9 січня. URL: https://tyzhden.ua/narodzheni-vijnoiu-iak-uprodovzh-stolit-zbrojni-konflikty-formuvaly-ukrainsku-natsiiu/

Геродота, у якій він описує скіфсько-перську війну. Давні греки вважали Мельпомену музою трагедії та співу, що ще більше підкреслює її поєднання з війною. Але тут вибір Геродота був мабуть випадковим, з огляду на те, що уся його праця присвячена історії греко-перських війн та опису країв де вони відбувалися. І кожна з книг, має свою музу-назву. Що ж, вийшло так, що вперше світ давньогрецькою дізнався про степи Північного Причорномор'я саме в контексті війни, і там де сьогодні українські військові збивають іранські дрони.

Велична Римська імперія, на піку своєї могутності контролювала частину цієї далекою для себе території розлогих степів, які входили до провінції Мезія. Згодом ця провінція була поділена на дві частини, і де територія від дельти Дунаю і аж до Дніпра була у складі Нижньої Мезії. Тут також не обійшлося без війн. Тоді і у подальші століття, українські степи стали своєрідним коридором через які проходили один за одним скіфи, сармати, гуни, авари, болгари, угри, печеніги. Те, що історики пізніше назвали «Великим переселенянм народів» відбувалося уродовж сотень років на нашій землі. І вже інша імперія, зі столицею у Константинополі, що тоді володіла причорноморськими територіями, мала з ними справи. І зазвичай, йшлося про конфлікти, що вирішувалися силою, і де імперія вважалася непереможною допоки не зустрічала щось нове та незвідане для себе. Майже як зараз. Імперії погано дають собі раду з новими викликами для себе.

У нашій історії, що вже стосується середнього Подніпров'я, і де вже Київ, стає головним містом, війни стають основою для розуміння політичних подій нового утворення, що з'явиться у другій половині IX ст. під назвою Русь. Саме війни сформували той образ Русі, який ми засвоюємо зі шкільних підручників – найбільшої середньовічної держави у Європі. Але чи цей образ відповідав тогочасним реаліям? Ні. Ми настільки захоплені цими описами походів київських князів у Подунав'я, Поволжя та на Каспій, що якось не даємо собі час аби зупинитися і спробувати все це осмислити. А що було окрім цих походів? Що ми знаємо про мирне життя? Війна дуже пришвидшую час в історії. Вона і збирає усю увагу на себе.

Історії, які ми знаємо уривками з літописів, і де війни традиційно розглядалися як конфлікти між двома або кількома сторонами. Так було з часу боротьби за Київ між першими скандинавськими вождями та їхніми спробами пограбувати Константинополь. Барвистий опис «Повісті минулих літ» має мало спільного з реальністю але дає підстави «пишатися» та возвеличувати тих давніх князів. Достатньо подивитися на існуючі і сьогодні мури того Константинополя аби зрозуміти, що припливши на кораблях не можна налякати оборонців ними, навіть причепивши до них колеса. Їхню справу продовжили сини київського князя Володимира – того що приніс християнство на ці землі. Вони, як і більшість нащадків володаря, змагалися за батькову спадщину. Цим продовжували займатися вже їхні сини, онуки та правнуки. Війни за владу, де головним призом був великокнязівський престол у Києві, були неодмінним атрибутом чи не весь час, якщо читати наші найдавніші літописи. Якщо подивитися на сьогоднішню Україну, то ми, як незалежна держава, майже третину своєї новітньої історії веде війну. Це дуже багато, як на життя одного покоління.

У цих давніх війнах за Київ, викристалізувалося кілька центрів, що змогли об'єднати довкола себе значні території, і вже не так важливим ставав омріяний

престол на схилах Дніпра, як важливим залишалося збереження власного центру-отчини – у Чернігові, Володимирі, Галичі. Навіть те, що у нашій історіографічній та вже й історичній традиції представляється як важлива віха історії – утворення Галицького-Волинського князівства на початку XIII ст., було результатом військових дій волинського князя Романа Мстиславовича проти Галицького князівства. Без розуміння цього, складно уявити, як добровільно могло статися таке об'єднання у той час.

Галицько-Волинське князівство мало би стати найбільшої з подібних держав, створеного нащадками Рюрика. Натомість, війни і боротьба за спадок Романа, поява монголів і програні битви, лише підтвердили правило – власна безпека та недоторканість влади і території – не можливі без війська та війн. Практично не було триваліщого ніж рік-два відтинку часу в історії цієї держави, де би вона не була у стані війни. Степова імперія нащадків Чингісхана, що вже у XIV ст. трансформувалася у Золоту Орду, тримала у своєрідному тонусі усіх, хто був поруч. І це продовжувалися б і надалі, допоки осіле землеробське населення на розпочало б свою експансію на схід. І таку експансію розпочало маленьке князівство, що гордовито називало себе Великим Литовським. Тоді, їм вдалося підпорядкувати собі величезну територію у Центрально-Східній Європі. Сьогодні військова допомога та чітка позиція маленької за розмірами Литви Україні, є однією з найбільших, якщо перерахувати у співвідношенні до кількості населення та розміру економіки. Вірність історичній традиції вражає.

Упродовж другої половини XIV – першій половині XV ст. Великому князівству Литовському вдалося підпорядкувати своїй владі величезну територію, ставши найбільшою державою тогочасної Європи – майже імперією. Це складно уявити без звитяжних перемог. Одна з яких – битва на Синіх Водах є містифікованою, адже їй приписують те, чого не було, з огляду на відсутність самої битви. У нашій історії побутує також міф про м'яку силу Ґедиміновичів. Історію пишуть переможці. І хоча у литовських літописах, що писалися вже у XVI ст. є історії і про поразки, як битва Вітовта на р. Ворскла, здебільшого у цих текстах йшлося про «мирне» підпорядкування величезних територій у південно-східній частині тогочасної Європи.

Іншим претендентами на спадщину Рюриковичів так не пощастило зі сприйняттям тих, хто творив українську модерну історичну науку. Їхні військові походи надто різко відрізнялися в оцінці і подальшому сприйнятті в нашій історії – загарбання, окупація, покатоличення та позбавлення власності місцевого боярства. Польське королівство, що від середини XIV ст. захопило південну частину земель Руського королівства врешті-решт утвердилося на цій території за допомогою династичного шлюбу та військової допомоги того ж таки Великого князівства Литовського. Литовці й тут виявилися ключовим елементом у просуванні Польського королівства на схід. А ще була Орда, яка внаслідок пандемії та боротьби за владу між багатьма претендентами, розпалася на кілька частин, і одна з яких у середині XV ст. утворила власну державу Кримський Ханат. Їхнє сприйняття в нашій історії є лише негативними і завжди крізь окуляри війни, загарбницьких походів, де головною метою був ясир – раби для подальшого продажу на невільницьких ринках.

Війна у пізньому середньовіччі та ранньомодерному часі була чи не основною чеснотою доброго володаря. Власне завдяки перемогам – король чи

великий князь могли отримати своє місце на добру пам'ять і славу у хроніках та літописах, що дійшли до нашого часу. Усі люблять переможців. Війни, що велися від другої половини XIV ст. у нашій історії відклалися досить вибірково. І це радше не війни, а певні спалахи пов'язані з переможними битвами. Такими подіями були Ґрюнвальдська битва у 1410 р., а не війна з Орденом, або ж переможна битва на Орші у 1514 р., а не програна війна. Якщо у першій з них брали участь земські хоругви чи не з усіх земель, що зараз знаходяться в межах сучасної України, то друга відбилася у пам'яті тим, що головним автором цієї перемоги був князь Василь Острозький. Битву він виграв, але сама війна, яку вели Велике князівство Литовське та Велике князівство Московське, була виграна московським володарем. Інші війни, де в тій чи в тій мірі можна побачити те, що історики називають «українським» слідом, не сприймалися своїми. Свої ж війни були тут, на землях Середнього Подніпров'я та Поділля, і де головним супротивником були Кримський Ханат та Османська імперія.

Ці дві держави від середини XV ст. стали основним військовим супротивником у нашій історії. І якщо війни між ними та Польським королівством і Великим князівством Литовським були не частими, а бо й навіть вкрай рідкими, то набіги татарським загонів за здобиччю, стали постійним явищем і тривали з більшою чи меншою інтенсивністю ледь не до часу ліквідації Ханату як держави. Звісно, що у відповідь були дії збройних загонів, як державних так і приватних. І той великий східний фронтир, що проходив територією сучасної України був постійно в русі де тисячі вояків змагалися у власній вправності у військовому мистецтві та за здобич. І саме тут, на великому кордоні, виникає козацтво, яке у нашій, українській історії, від другої половини XVI ст. стає чи не основною лінією нарації. І ця нарація, звісно ж є мілітарною. Від опису самих дій, то того войовничого образу, який є усталеним у нашій традиції. Іронія історії полягає ще й у тому, що сьогодні кримські татари, громадяни України, воюють за відновлення територіальної цілісності нашої держави, а специфічна асиметрична політика Туреччини, дозволяє нам мати сучасні засоби ведення війни та сприяє підтримці нашої економіки.

Залученість козацтва до воєнних кампаній Речі Посполитої сприяло тому, що частина з них отримали офіційне визнання. Впис до реєстру, платня, хоругва, печатка, литаври, все це створювали образ, що у подальшому став основою формування уявлень про власну окремішність та винятковість. Інша частина козацтва, що не було інституалізована і перебувала або на Січі або ж ставала козаками на певний час, являла собою дуже строкату групу, головною метою якої була здобич. Обидві ці групи хоч і досить прохолодно ставилися один до одного, але у виняткових обставинах, як наприклад війна з Османською імперією у 1621 р., могли створювати потужні військові угруповання чисельність яких сягала більше 40 тис. осіб. А це було більше, ніж те військо, що Річ Посполита мала у мирний час. Ця мілітаризація, що повільно, усе XVI та перші десятиліття XVII ст. наростала на землях Подніпров'я, вибухнула у 1648 р. Неможливість вирішити козацьке питання в межах усталених уявлень про суспільний поділ стало чи не однією з головних причин найбільшого козацького повстання.

Від цього часу, війна стає повсякденням для кількох поколінь на розлогій території, що мабуть покривала би більшу частину сучасної України. Саме

війни, військові кампанії та битви стають визначальними у формуванні історичного образу нашого минулого. Війни виносять на перші місця тих, хто веде війська, хто перемагає у битвах, хто зазнає дошкульних поразок і тих, хто сотень тисяч, що йдуть за своїми очільниками – Богданом Хмельницьким, Іваном Виговським, Петром Дорошенком. Саме козацькі гетьмани, їхні дії, де метою було спочатку визнання прав та привілеїв, а згодом вже статусу у тогочасному суспільстві, і за яким дуже швидко з'явилися проєкти власної окремішності, і сформували стійку основу уявлень про наше минуле. Без війн вона була цілковито іншою. Ми не надто задаємося питаннями про те, яким було життя у ті часи, зате добре конструюємо історію навколо невеликої території та населення, які ми сьогодні зараховуємо до української історії. Але повернімося до традиційного сприйняття нашої історії того часу. А воно переважно козацьке. Вже на початку XVIII ст. усе це утворило величезний вузол, розплутати якого не зміг навіть такий досвідчений та вправний політик як Іван Мазепа.

Війна, що розпочалася на далекій півночі, і де московський цар Петро воював зі шведським королем Карлом XII, дійшла і до українських широт. Союз Мазепи і Карла призвів до однієї з найвідоміших битв на території України, коли у 1709 р. під Полтавою король і гетьман програли. Ця поразки дивним чином породила один з найцікавіших історико-правових документів з нашої історії, знаний як «Конституція Пилипа Орлика». Принаймні у ньому козацькі, і дуже військові уявлення про форму держави, набули певного оформлення у цілісну форму. Вона так і залишилася лише проєктом для невеликої групи політичних емігрантів, що сподівалися тріумфально повернутися і відродити славу Війська Запорозького. У той час, коли козаки та прості селяни, що залишилися на лівому березі Дніпра, поступово втрачали свої права та вольності аби наприкінці бурхливого XVIII ст. стати лише підданими та кріпаками у Російській імперії. І це після кількох війн, у яких вони брали участь, і в результаті яких Кримський Ханат було ліквідовано, а Османська імперія відійшла з північного узбережжя Чорного моря. Видавалося, що війнам вже не має місця на цій землі. Адже ті, проти кого воювали упродовж чи не більшої частини осяжної за писемними джерелами історії, перестали існувати як політичний фактор. Звісно, що у імперії були свої плани. Імперії завжди добре планують та непогано будують.

Дві імперії, Російська і Австрійська, що поділили спадок Речі Посполитої наприкінці XVIII ст., отримали величезні частки територій, що зараз складають державу Україна. Російська імперія упродовж XIX ст. продовжувала вести війни у не меншою інтенсивністю ніж раніше, марно сподіваючись отримати головний приз – Константинополь. Успіх у цих війнах першої половини XIX ст. створили ілюзію про військову могутність та непереможність Росії. Розпочавши у 1853 р. чергову війну проти Османської імперії, Росія сподівалися швидко перемогти у ній, та втілити у реальність свої стратегічні мрії. Війна, яку назвали згодом Кримською – стала першою війною, що велася новими засобами – паровий двигун рухав кораблі, електричний струм передав миттєво інформацію по телеграфному кабелю, фотоапарати фіксували події, а десятки кореспондентів безперебійно оповіщали світ про події, які видавалося цікавили усіх. Ця війна, яку Російська імперія програла, стала початком

реформ, що відкрили їй шлях до часткової модернізації. В іншій імперії, війна, хоча формально це було повстання угорців проти династії Габсбургів, трішки раніше теж запустили реформи, що стали початком політичного формування модерних націй у Центральній Європі. Світ увійшов у добу пару, електрики та швидких змін. Тоді, як і сьогодні, війну виграє той, хто має технологічну перевагу.

Перша світова війна до якої доклалися у тій чи у тій мірі усі її учасники, зруйнувала імперії, переформатовала усталений від кінця наполеонівських війн світопорядок та утворила цілу низку нових держав. Ціна цих змін була величезною. Мільйони життів. У цьому кривавому вирі і постала перша у модерній історії Українська держава, про яку несміливо мріяла надто мала група національних діячів в обох імперіях до і під час війни, коли вже українці воювали один проти одного у арміях ворогуючих імперій. Революції в імперіях мали покласти цьому край. А утворення власної української держави в результаті Великої війни дозволило б виконати мрію національних будителів про Соборну Україну від Сяну до Дону. На жаль, ці мрії були надто романтичними, а ні тогочасні політики, за винятком кількох осіб, ні українська нація, не були готові воювати та розривати зв'язки з імперією, що у той час швидко перероджувалася і готувалася повернути втрачене. Імперії мають добру пам'ять і чудові архіви. У них вони завжди знається «потрібний» та «справжній» документ для легітимізації своїх дій.

Ідея, що розпалювала уяву і надихала, виявилася надто складною до реалізації. Жодна з імперій та конкуруючих національних проєктів не бажали ділитися місцем на новій політичній карті нової Європи. Як і те, що на відміну від своїх західних сусідів, що утворювали свої власні держави, українці не змогли переконати головних переможців Першої Світової війни у своїй значущості. Модерні війни вкрай рідко стають переможними без союзників та допомоги. Більшовики, що від кінця 1917 р. затято почали свій проєкт творення нової імперії, не бачили Україну як партнера. Натомість дуже добре інтригували і маніпулювали політичними гаслами як для внутрішнього та і для зовнішнього вжитку. Польські політики мали своє уявлення про майбутнього східного сусіда, і після війни за Львів та спільних дій з українцями проти більшовиків у 1920–1921 рр. оформили з останніми новий кордон, що знову ділив, а не об'єднував. Ті українські діячі, що прагнули утвердити Українську Народну Республіку не мали практично жодних шансів у подібних обставинах на власну державу. Вони залишилися самотніми. Низка коротких війн з більшовицькою Росією мала лише один результат – згоду Москви на існування Української Соціалістичної Радянської Республіки. Формально незалежної і керованої українськими більшовиками, але цілком дружньої і лояльної до Московських колег. Власне разом, наприкінці 1922 р. вони погодяться створити Союз Радянських Соціалістичних Республік, що за наступні менш ніж двадцять років, завдяки війнам з Польщею та Румунією та у згоді з Німеччиною сформують новий кордон Радянської України. Від Сяну і майже до Дону.

Друга світова війна, що розпалалася у 1939 р. сформувала Україну (на той час без Криму, що був приєднаний) практично у тих кордонах, в яких вона визнана у світі. Сталінська експансія та війна призвела до того, що більшість етнічних українських земель опинилися в межах однієї держави. Ціна ж цього

була надто великою. Мільйони українців загинули у вирі війни, і наслідки якої відчувалися ще багато десятиліть по тому. І хоча війна дала Радянській Україні місце в ООН, що певною мірою спростило сприйняття незалежності у 1991 р., вона не дала відповіді на питання, про яке усі 1920-ті і 1930-ті рр. мріяли українські національні діячі. Справжня незалежність. Сподівання, що те, що у 1918–1920 рр. не вдалося здійснити, здійсниться під час Другої світової, були марними. Довелося чекати ще 46 років до того того, аби Радянський Союз, що вже кровоточив конфліктами зійшов з політичної сцени історії. Імперії на позір виглядають могутніми, але мають одну властивість, вони дуже швидко розпадаються.

Незалежність 1991 р. видавалася дивом. Дивом, бо ніхто не стріляв у Києві 24 серпня 1991 р. Хоча напруга була надто сильною. Верховна рада не контролювала збройних сил. Все як у 1917 р. Але не було військових дій ні тоді, ні 1 грудня того ж року, коли на референдумі, а не в результаті переможної кампанії ми підтвердили свій вибір. Здавалося, що тут історія зробила мирний хід, на відміну від подій у Литві, Грузії, Вірменії, Азербайджані чи Молдові. Мирна незалежність була дивом. Вона не вписувалася у історичні практики. І де розпад Югославії, що проходив майже паралельно був наочним прикладом застосування сили на військових дій. І хоча у 1993 р. чехи та словаки розійшлися мирно, ми чомусь тішили себе ілюзіями, що війни більше не буде. Досить. Український рахунок у війнах XX ст. був настільки великими, що не було й мови про його продовження у незалежній Україні. Цього ніхто в Україні не прагнув. Натомість у Москві, були свої плани. Лише складна економічна ситуація у першій половині 1990-х років не дозволяла проявити свою імперську сутність.

Сьогодні, з перспективи трьох десятків років існування нашої держави ми можемо вже бачити власні помилки. Адже чи не від 24 серпня 1991 р. Росія висувала погрози щодо територіальної цілісності держави, підбурюючи сепаратистські рухи в Криму, затягуючи вирішення статусу і поділу Чорноморського флоту, позбавляючи частки України у спадку СРСР, вставляючи перепони у будь-які спроби нової держави знайти своє місце у світі, а разом з тим скуповуючи та руйнуючи промислові підприємства та отруюючи політику своїми агентами. Це теж була війна, війна без пострілів, але не менш небезпечна. І у цій війні ми програвали. Як і у війні на ниві культури.

Кульмінація, як не дивно не за законами жанру, наставала для нас кілька разів. Адже до 2014 р., коли було окуповані Крим та частини Донецької і Луганської областей, була спроба насипати дамбу до о. Тузла у 2003 р., пряме втручання у президентські вибори 2004 р., війна у Грузії 2008 р. де Україну звинувачували у постачанні зброї, ганебні Харківські угоди 2010 р. та зима 2013–2014 рр. Хоча формально ніхто до 2014 р. не стріляв, і звісно ж війну не оголошував. Як і не має цього і по цей день. Але ця війна висіла в повітрі.

Війна, що розпочалася з окупації Криму та спроби реалізувати традиційний для Москви сценарій маріонеткових псевдодержавок, стала сильним каталізатором українського націотворення. Без неї, ми б ще довго сперечалися про вектори руху країни, ставленням до чужих героїв, та врешті-решт до української мови та історії власної країни. Ось тільки ціна цьому прозрінню є надто вже високою… Все як завжди.

Загалом людство погано дає собі раду зі змінами без війн. Кожна з відомих в історії війн, як би вони не називалися, які б не були причини їхнього початку, вони завжди змінювали світ та людей, навіть якщо люди цього не помічали. Звісно, що заклик до справедливої війни (*bellum iustum*) був і лишається наріжним каменем будь-якої пропаганди, але завжди знайдеться достатня кількість людей, що будуть виправдовувати війну. «Карфаген має бути зруйнований» (*Carthago delenda est*) як начебто постійно наголошував у римському сенаті Катон старший. «Єрусалим має бути нашим» було і є гаслом від першого хрестового походу з кінця XI ст. і до сьогоднішнього дня. Незважаючи на те, хто його проголошує. Змінюються дійові особи, але сенс гасла незмінний. І так вже майже тисячу років. «На Берлін» було метою Сталіна у 1944–1945 роках. І кілька мільйони жертв було покладено задля цієї мети. Подібних прикладів ніколи не бракувало і мабуть не бракуватиме людству. Якщо спробувати вкласти усі ці вислову у голову російському президентові, то у його світосприйнятті вийде цілком логічна послідовність «Київ має бути зруйнований», де під Києвом більше б розумілося не місто, а влада. А вже «Київ має бути нашим» та «На Київ» стають своєрідною екзистенційною метою та дороговказом. І яку звісно ж без війни ніяк не реалізувати.

З нашого, українського погляду, це виклик самому існуванню і України, і української нації. І сучасна війна, що розпочалася не 24 лютого 2022 р., а у лютому 2014-го, є фундаментальним елементом у формуванні Української Держави та української нації. Ми надто довго ходили по колу свого історичного шляху, як це було в останні 30 років, шукаючи себе та наслідуючи наших попередників у їхніх компромісах з Росією. Видається, що ця війна таки створила модерну українську націю.

Віталій МИХАЙЛОВСЬКИЙ

Як князі Ружинські очолювали козацькі війська у боротьбі зі степовиками та московитами?

Все частіше українські історики-козакознавці, досліджуючи ранній етап становлення козацтва, згадують у своїх працях імена козацьких ватажків, походження яких йде від шляхетських чи то князівських династій. Хрестоматійно відомо, що одним із перших козацьких полководцем був Бернард Претвич, Семен Полозович та Остафій Дашкович. Вони, поєднуючи уряди королівських/великокнязівських прикордонних намісників чи старост, одні з перших зорганізовували й очолювали козацькі загони, які складали ударну силу пограничного війська Великого князівства Литовського, коли упродовж XIV–XVI ст. більшість українських земель входили до його складу як руський елемент могутньої на той час імперії великих князів литовських.

Вагомий слід в історії козацьких воєн полишили й представники українських князівських родів. Ореолом звитяги й слави оповитий князівський рід Ружинських, корені генеалогічного дерева яких йшли від литовського князя Наримунта, другого сина великого князя Гедиміна, засновника потужної держави й династії. Найбільш яскраво Ружинські заявили про себе у XVI ст. Спочатку в джерелах їх прізвище звучить як Роговицькі, від родового маєтку Роговичі, що на Волині. Згодом князі стали власниками містечка Ружина на Київщині й отримали від топоніма своє прізвище. У середині 16 ст. вже розгалужений рід осів на теренах Київщини та Волині, заволодівши розлогими Ружинською, Паволоцькою та Котельницькою волостями з чисельними селянами-підданими. Окремі дослідники, зокрема польський історик Вітольд Бобінський, зарахували Ружинських до касти князів-магнатів. Князі Остафій, Микола, Михайло та Кирик уславили рід своєю бойовою звитягою, очолюючи козацькі загони чи королівські роти. Козацькі ватажки Михайло та Кирик оспівані в народних піснях та переказах, а Роман Кирикович ввійшов в історію як гетьман військ Самозванця.

Як князь Остафій став білгородський тріумфатором

Остафій був сином одного із найперших відомих в джерелах серед Ружинських – Івана. Відомо, що 1569 р. Остафій Ружинський перебував на службі у черкаського старости Михайла Вишневецького, а вже на початку 1582 р. міг направитися на Запоріжжя і там разом з братом Михайлом бути отаманом запорозьких козаків. У присвяченому Роману Сангушку жалобному вірші («Epicedion…»), виданому у 1585 р. в Кракові, анонімний автор славив Ружинського як обраного серед козаків на «козацького гетьмана».

Проте ім’я Остафія чимало фігурувало у працях сучасних йому істориків та літописців. Так, йому приписувалося те, що він одним з перших звернув увагу на навчання козаків військової справи. Бо кримська орда завжди йшла в наступ певним строєм, і щоб її перемогти, потрібно було володіти мистецтвом оборони. Ось один факт боротьби козаків на чолі з Остафієм. У 1575 р. кримська орда ввірвалась в України, на її південні кордони. Ружинський з козаками

зустрів її біля Білгорода (Аккермана). Гетьман розташував своє військо так, що його тил прикривала річка, що татари не змогли обійти його з тилу. Татари змушені були атакувати козацький стрій в лоб. Та орду зустрів шалений вогонь з гармат і фальконетів, змусив її тікати. Нові спроби атакувати козаків теж не мали успіху. А коли татари на ніч стали табором й поснули, пустивши з охоронцями коней на випас, козаки Ружинського оточили табір, відбили табуни коней і повністю розгромили татар.

Татари не залишили так цієї ганебної поразки. Заручившись допомогою турків, і знову вдерлися в українські землі. Тепер Остафій несподівано вдарив по них біля річки Кодими і вщент їх розгромив. А рештки орди гнав аж до Білгорода, взявши штурмом фортецю й захопивши у ворога багато зброї. Тоді було визволено чимало українських бранців з татарського полону.

Часто гетьманування Остафія на Запоріжжі пов'язують з його братом Михайлом у 1585–1589 рр. Беручи до уваги вже на цей час немолодий вік Ружинського, ця інформація є спірною. Достеменно лише відомо, що він ще був живим у 1586 р., коли був оскаржений за пограбування зем'янина Корчавського, якого зрештою був єдиним опікуном.

Як князі Михайло та Богдан Ружинські маневрувам між татарми та московитами

Молодший син засновника роду Івана Ружинського, Михайло гетьманував на Січі упродовж у 1585–1588 рр. аж до своєї смерті 1589 р.

Як представник впливового князівського роду Михайло з молодих літ активно включається в публічне життя волинської шляхти, бере участь у сеймикових зібраннях, засвідчує своєю печаткою важливі договори й угоди місцевого нобілітету, бере участь у похованні відомого українського князя Льва Сангушка-Кошерського. Утім душе швидко військова справа стала його головним заняттям.

За деякими переказами, Ружинський вирушив на Запоріжжя 1575 р. після смерті дружини, взятої ордою в ясир, однак така інформація стосувалася його брата Богданка. Відомо, що польський король Стефан Баторій своїм універсалом зі Львова (16 вересня 1578 р.) наказав перейняти командування реєстровими козаками Яну Оришовському, який титулувався «поручником низового війська запорозького» і був у підпорядкуванні Михайла Вишневецького, старости черкаського. Князь Ружинський міг зайняти його місце, коли 1580 р. став сенатором, обіймаючи брацлавське каштелянство. Проте не відомо, чи підлягали під владу Ружинського, окрім козаків низових, також реєстрові, коли ще 1585 р. Ян Оришовський двічі ходив походами на чолі запорожців на татарські улуси. У 1584 р. після спалення Очакова Стефан Баторій до них вислав свого комісара, шляхтича Глибоцького, якому козаки не лише підкорилися, але й зв'язали і втопили в Дніпрі. Ружинський, щоб зняти з себе будь-які підозри у співучасті у вбивстві Глибоцького, розпочав енергійне слідство. У листопаді 1585 р. прислав через своїх посланців Олексія Орла і Войцеха Мясопуста одинадцять «окованих» козаків, винних у смерті королівського посланця. Їх було наказано помістити у Київському замку, однак на те не згодився намісник київського воєводи Матеуш Воронецький зі Збаража, відіславши їх

до магістрату. Міщани також заборонили прийняти бранців, доставлених Ружинським, з причини боязні майбутньої помсти козаків.

7 лютого 1588 р. Михайло був присутній разом із своїми козаками під час урочистої коронації польського короля Сигізмунда III Вази. Козаки, «згідно зі своєю традицією, того тріумфу стрільбою аж до полудня помагали». Ружинський разом з кн. Костянтином-Василем Острозьким зібрали 1700 козаків низових «для розрухи в Короні Польській зі сторони нападу потужного арцикнязя Максиміліана». Ця акція виявилася даремною, так як Максиміляна було розбито під Бучином і зібраних козаків вкотре було розпущено.

Разом зі своїм братом Кіриком Михайло мав дуже великий вплив на низовці. Через це московський цар Федір Михайлович був зацікавлений в поході запорожців вглиб Криму й вислав до князів Ружинських послів Лихарьова і Хрущова з обіцянками нагороди і значної допомоги у воєнному спорядженні. Невдовзі після смерті кримського хана Іслам-Гірея Московське князівство підтримало Газі-Гірея і стримало планований козацький напад, вважаючи, що вдасться скерувати орду проти Польщі. Однак козаки вирушили в напрямку дніпровських фортець, які перебували під турецькою владою. 1589 р. відбувся напад орди, який блискуче відбив князь Михайло зі своїми козаками.

Син Остафія Ружинського, Богдан часто в джерелах фігурував під іменем Богданко й був отаманом запорозьких козаків у 1575–1576 рр. М. Грушевський вбачав в ньому шляхтича, пов'язаного з князем Дмитром Вишневецьким і продовжувача його політики.

Польський хроніст Б. Папроцький в своїй праці «Panosza to jest wysławienie panów i paniąt ziem ruskich i podolskich...» (Краків, 1575) писав про Богдана, що той як «гетьман низових козаків» в кінці 1575 р., коли татари напали на Україну, пішов із своїми козаками на татарські улуси і вщент спустошив їх. У давній літературі, головним чином із староруських переказів і народної пам'яті, знаходимо твердження, що легендарний козацький отаман Богданко і, власне, виводиться із князів Ружинських – Богдан. Він навіть повинен був отримати за свої воєнні заслуги від Стефана Баторія Трахтемирів. Як і інші князі Ружинські повинен також був контактувати з посланцями Івана Грозного, котрий використовував козаків і черкесів, які проживали на прикордонних територіях Речі Посполитої, у боротьбі з татарами, загострюючи, таким чином, польсько-кримські стосунки і відбиваючи численні напади орди на московські землі. Напад Ружинського в кінці 1575 р. слід пов'язувати з прагненням помститися татарам за заподіяні йому кривди, а передусім, взяття в ясир його дружини.

Ось як це відображено в одній із народних пісень, присвячених славному козаку Богданку:

Ой, Богдане, запорозький гетьмане,
Та чому ти ходиш в чонім оксамиті?
Гей були ж у мене гості,
Гості бусурмани,
Одну нічку ночували,
Стару неньку зарубали,
А миленьку собі взяли.

Успіху кампанії князя Богдана сприяли наступні обставини. Московський цар звернувся до задніпрянських козаків з пропозицією напасти на неприступну фортецю Козлов, що знаходився на дорозі до Криму, обіцяючи прислати провіант, селітру і озброєння. Богдан, очевидно, пішов в похід на татар у 1576 р., але направився в напрямку прибережних фортець вздовж Дніпра. Він повинен був зібрати біля 3 тис. козаків з-над Дніпра, Брацлава і Вінниці. Напад Ружинського виправдав очікування московського царя, бо татарський загін, який вже вирушив на Москву, змушений був звернути зі свого наміченого шляху. Під час штурму козаками Іслам-городка, що лежав над Дніпром біля Таманської переправи, козацький отаман загинув від передчасного вибуху міни, яку вони закладали під стіну фортеці. Польський хроніст Й. Бєльський підкреслював, що керівник походу у 1575 р. на Перекоп, «котрий потім під Іслам-городком загинув» був Богдан Ружинський, козаки якого «великі шкоди татарам вчинили, а також брали, палили і нікого не щадили, навіть малих дітей на палі садили...».

Атака Ружинського на Іслам-городок не залишилася поза увагою у правлячого кола Кримського ханату, а сам хан Девлет-Гірей направив до Стефана Баторія лист у суворому тоні, в якому скаржився на останній напад козаків під проводом Богданка. Після смерті Ружинського козацьким отаманом став відомий з молдавських кампаній за господарський трон Іван Підкова.

Богдан став богатирем в багатьох козацьких піснях і думах, що співали всі жителі прикордонної смуги. Вони славили життя і смерть отамана Богданка, як, наприклад, у «Пісні про гетьмана Богдана в жалобі». Пізніша козацька традиція не лише приписала йому багато героїчних подвигів, пов'язаних з боротьбою проти татар, а й вбачала в ньому головного актора реформи Стефана Баторія і творця нового козацького адміністративного поділу. Традиція тих походів була перервана на кінець XVII ст. У листі кошового отамана Івана Сірка до хана від 23 вересня 1675 р. читаємо, що сто років потому якийсь Богданко «З козаками Крим воював і плюндрував».

Як князі Микола та Кірик Ружинські боролися зі степовиками та московитами

Другий син Остафія Ружинського, Микола, 1587 р. разом з братом Кіриком і князем Прокопом Курцевичем вбили у Луцьку шляхтича Олександра Комара, за що був засуджений до ув'язнення і сплати головизни. Однак відразу після вбивства втік разом з братом на Запоріжжя через загрозу понесення вироку. Ружинські на Запоріжжі ввійшли в довіру до козаків і незабаром стали їхніми отаманами. Однак короткий термін перебування Ружинського на Запоріжжі дає підстави сумнівів у тому, що він став козацьким отаманом. У 1588 р., вірогідно, що у зв'язку із смертю його батька, Ружинський був вже на Волині, де став власником паволоцьких володінь, подарованих йому братом Кіриком, Від Кірика він також отримав Котельню, Ружин та Юркачів (Ірхачів).

У 1591 р. Ружинський купив маєток Щербів над р. Роставицею у Київському воєводстві. В пам'ять родинного гнізда Старого Ружина він назвав набуту нову волость Новим Ружином. 10 червня отримав привілей Сигізмунда III на уряд київського войського. В королівському наданні були підкреслені військові заслуги Миколи, зокрема організація оборони південно-східних кордонів від татарських нападів. Вже у якості київського войського Ружинський разом зі

своєю дружиною отримав від короля ряд пустовщин у Київському воєводстві, що розташовувалися над річками Сквирою, Роставицею і Ольшанкою.

Частина геральдистів вбачають в Ружинському відважного оборонця Русі від атак орди, переможця одного з татарських чамбулів під Ориніном, а також отамана запорозьких козаків з братом Кіриком. Проте видається, що ця інформація відноситься до до його племінника Михайла Ружинського.

Брат Богдана і Миколи Ружинських Кірик розвинув родинну традицію згуртовувати навколо себе козаків, входити в довіру й очолювати козацькі ватаги.

Вперше джерельні свідчення про військову кар'єру Кірика відносяться до часу московських воєн Стефана Баторія, коли він вже був відомим ротмістром кінних рот. У поході під Великі Луки 1580 р. Ружинський був на чолі козацької роти (111 коней) в кінній корогві польського гетьмана Яна Замойського й брав участь в облозі Веліжа і Великих Лук. За військові заслуги отримав від Стефана Баторія урочище Котельню у Київському воєводстві, що було підтверджено сеймовою конституцією 1581 р.

Кірик Ружинський вів дуже багато судових процесів із сусідами, конфлікти траплялися переважно під час розмежування земель. Вже у 1576 р. мав судову справу з родичами своєї дружини Овдотьї Куневської про дідичні маєтки її родини. Затяжні борги неохоче повертав, як свідчить тестамент його повіреного, брацлавського каштеляна Василя Загоровського (оформлений 11 липня 1577 р). 1583 р. Ружинський позивався з Котлубаями та Стрижевськими, а далі у 1585–1586 рр. з Габріелем Горностаєм, Фредиріком Тишкевичем, Котлубаями, а також боярами з Канева. 1585 р. під час конфлікту Ружинського з брацлавським підкоморієм Лавріном Пясочинським втрутився сам король Стефан Баторій. Утім князь мав дуже великий авторитет серед шляхти Київського воєводства, хоча не тримав жодного земського уряду (обіймання перед цим уряду канівського і черкаського підстарости за поданням князів Вишневецьких). Київська шляхта вбачала в Кірикові свого ватажка, напевно, через його довгу воєнну службу в компуті короля. Саме на нього у період безкоролів'я після смерті Стефана Баторія (грудень 1586 р.) були покладені обов'язки каптурового судді Київського воєводства. Невдовзі виявилося, що їхній вибір не був занадто вдалим, зважаючи на запальність і почуття безкарності Ружинського.

1587 р. став поворотним у житті запального Ружинського. Він разом з братом Миколою вбив у Луцьку шляхтича Олександра Комара й відразу ж втік на Запорожжя, рятуючись тим самим від судового покарання. На Запорожжі за короткий час Кірик став козацьким отаманом. Щоб не втратити родинні маєтності (Паволоч і Котельню) подарував їх своєму брату Миколі.

Ружинський перебував на Запорожжі до 1590 р. У цей час його друга дружина Ядвіга представляла під час судових процесів. Вона вже 1588 р. внесла позов проти Фредеріка Тишкевича, оскаржуючи його наїзд на її землі, а також проти Богдана Стрибля про побиття її підданого з Котельні. Очевидно, що сусіди Кірика, зважаючи на його відсутність вдома, розпочали на власний розсуд вирішувати спірні земельні питання.

З початком 1590 р. Ружинський повернувся на Київщину, про що свідчать судові процеси з сусідами за його особистої участі. Цього ж року він брав участь в наїзді на маєтності Агнешки Козаровської-Хворощини у Київському

воєводстві, доручивши своїх людей під командування керівника акції Яцька Бутовича. Вони також брали участь в нападі на маєтності володимирського войського Василя Гулевича.

Тривала воєнна служба Ружинського, а також розрив з козаками стали вагомим аргументом у тому, що після козацького повстання Криштофа Косинського восени 1593 р. зібрана на судових рочках в Києві шляхта обрала послом з козаками саме Кірика разом з Йосипом Верещинським «аби їх (козаків) могли від ініціативи погамувати». Козаки прагнули помститися за своїх послів, котрих було затримано і ув'язнено, а також за кривди, отримані від князя Олександра Вишневецького, старости черкаського. Переговори в урочищі Либеді (річці на заході від Києва) не дали очікуваного результату і козаки продовжили рухатися в напрямку на Київ. Лише завдяки Ружинському цей конфлікт вдалося погасити.

Князь був постійним інформатором гетьмана Станіслава Жолкевського. Зокрема, повідомляв про рух татарських ватаг (чамбулів) під час їх щорічних нападів на південно-східні кордони Польщі. Так, у 1594 р. просигналізував появу в околицях Очакова орди, що готувалася до вторгнення вглиб коронних земель. 1595 р. взяв участь у молдавському поході Зомойського, що мав на меті посадження на господарський трон Ярему Могилу. Того ж року разом з Адамом Вишневецьким вступив у Львові до православного ставропігійного братства, вносячи протестацію проти утисків грецької релігії. Після Брестської унії Кірик став ревним оборонцем православної Церкви.

У 90-х роках XVI ст. суперечки Ружинського з сусідами вирішувалися силою: про це свідчать справи, котрі Ружинський мав з Матвієм Немиричем (1595), Котлубаями, Ілляшевськими чи Горностаями, які тривали кілька років і призвели або до розмежування земель між сторонами, або до процесів про збіглих селян, які тікали в землі Кірика: Котельню, Паволоч, Новий Ружин. Зважаючи на воєнні заслуги Ружинського, король Сигізмунд III призначив комісарів з розмежування королівщин, що знаходилися в управлінні київського воєводи Костянтина Острозького, з дідичними волостями Кірика і нащадків Миколи Ружинського. Проте комісари так і не врегулювали спір між зацікавленими сторонами. Невдовзі у 1597 р. було призначено нову комісію на чолі із С. Жолкевським. У липні 1598 р. комісари (вже зміненого складу) заново приступили до здійснення розмежування земель в Київському воєводстві, на цей раз ні до жодних суперечок не дійшло. Комісари повинні були відділити волості Ружинського від маєтностей Адама Олізара (волосовська волость), Ієроніма Горностая (лещинська волость), Матвія Немирича (Іваницька волость) і Богдана Стрибля (ловковська волость). Ружинський провадив спори не лише з такими відомими родинами, як Заславськими, Тишкевичами, Збаразьким чи Корецькими, але і менш заможними, як Хом'яками з Серединець, Лудвицькими з Лудвищ, Семашками з Добрятина, Хрінницькими з Хрінників, Яцковськими з Великих Якович, Вороничами з Троянова та Суринами з Годотомлі.

Ображений на козаків після невдалого гетьманування на Січі, 1596 р. Ружинський взяв участь у придушенні повстання на чолі з Северином Наливайком. В середині березня гетьман С. Жолкевський вислав його з кількомастами кіннотників разом з піхотою попереду своєї армії «щоб за славою наступу

війська напустити страху на повстанців». До отриманих сил Ружинський також долучив власні почти разом з артилерією. Князь мав направитися в бік Києва, де керував ще один з ватажків повстанців – Матвій Савула. Прибувши до своїх Паволоцьких володінь, також вже охоплених виром повстання, Ружинський розпочав суди над бунтівниками, вбиваючи багатьох захоплених козаків, чого не вітав С. Жолкевський. Поза тим гетьман писав, підтримуючи вчинки Ружинського, що козаки «всіх тих земель його вже так за живе взяли». 23 березня М. Саула направив до Ружинського листа, в якому пропонував встановити перемир'я з С. Жолкевським, щоб припинити надалі пролиття крові, а всі сили направити на боротьбу з татарами. Цей лист було доставлено Ружинському за посередництвом київського ордена домініканців, а вже князь передав його в руки гетьмана. Козацькі ватажки Саули з Лободою направили проти Ружинського отамана Саска з трьохтисячним козацьким загоном, проте князю вдалося його розбити і, окрилений успіхом, відразу вирушив на Білу Церкву, яку захопив разом із замком.

Під час каральної кампанії проти козаків проявилися й інші риси характеру запального князя. Недооцінка супротивника ледве не коштувала поразки всього загону, очолюваного ним. Проти наказу С. Жолкевського, замість того щоб замкнутися в замку і очікувати на прибуття гетьмана, в ніч з 2 на 3 квітня 1596 р. він вивів свої козацькі загони за межі міських укріплень і спрямував їх на козаків Саули. Після захоплення козацького табору відділи Ружинського кинулися в погоню за втікачами, а тим часом міщани Білої Церкви відкрили ворота козакам С. Наливайка, котрий зайняв місто. Кірик, повернувшись після погоні, натрапив у місті на козаків і в результаті поніс великі втрати (50 гетьманських піхотинців) й сховався в замку. С. Жолкевський врятував Ружинського своїм приходом під Білу Церкву і змусив козаків покинути місто. За милю від міста відбулася битва з козаками (під Гострим Каменем), в якій взяв участь також і Ружинський. Не зумівши розірвати козацький табір, гетьман наказав повернутися до Білої Церкви. Звідти він направив роти К. Ружинського, М. Вишневецького і Яна Кароля Ходкевича з метою захоплення Канева. Вірогідно, що Ружинський брав участь в останній фазі битви з козаками над Солоницею. Його загін разом з силами М. Вишневецького і брацлавського старости Є. Струся зайняли переправи на річці Сулі, і тим самим унеможливили подальший похід козаків, що спричинило до їхньої остаточної поразки.

Згідно з тогочасними реляціями, Ружинський відіграв вагому роль в швидкому завершенні кампанії проти запорожців. Криваві методи, які він застосовував, не викликали захвату в С. Жолкевського. Ружинський, котрому козаки стали на перешкоді закласти латифундію на Пороссю (у паволоцькій волості), переносив всю свою злість на недавніх своїх підлеглих, жорстко з ними поводячись під час повстання. Кірикові приписується знищення в Каневі православного населення, яке ховалося в церкві, коли загони повстанців були витіснені з міста. Після завершення боїв з козаками князь розпочав мститися на тих, хто сприяв чи симпатизував повстанцям. Так, наїхав на Фастів (Новий Верещин), пограбував церковне володіння і палац новоосадженого містечка київського біскупа Й. Верещинського – Плисів (Пясецьке). Король Сигізмунд III на скаргу біскупа наказав (7.09.1596 р.) Ружинському відшкодувати заподіяні шкоди.

На початку серпня 1598 р., коли Кірик знаходився у Любліні під час роботи Трибуналу, козаки здійснили напад на його паволоцький замок. Його обороною з наказу Ружинського керував якийсь «пан Бокій». Напад козаків було відбито, а взятих в полон, по поверненні додому Кірик наказав скарати на смерть, а інших «на палі посадити казав».

Кірик став учасником подій 1598 р., пов'язаних з конфліктом групи козаків Михайла Байбузи з обраним на Січі отаманом Федором Полозом, прибічником козацьких нападів на Волощину. Друга група вирушила на волості Ружинського, маючи на меті звести рахунки за поразку в останній кампанії 1596 р., проте під Котельнею зазнала нищівної поразки. Переможцем у тих усобицях вийшла партія Байбузи, яка прохала у Ружинського передати їх просьбу владі Речі Посполитої про вибір нового гетьмана. Кірик невідкладно повідомив про ситуацію в козацькому таборі гетьмана С. Жолкевського і кам'янецького старосту Якуба Потоцького. Козаки просили, щоб їм було дозволено вільно переправити «гармати» і гаківниці із Запорожжя. Кірик радив Потоцькому, щоб Річ Посполита не втручалася в цей конфлікт, де «ліпше, щоб самі з собою спершу розібралися, тоді й пізніше буде ліпша послуга для Й.К.М. і Речі Посполитої».

Помер Ружинський у на початку липня 1599 р., залишивши всі свої володіння своєму синові Роману, майбутньому гетьманові військ Самозванця.

Андрій БЛАНУЦА

Як Роман Ружинський очолив війська Самозванця і плюндрував Московію?

Український князівський рід Ружинських, представники якого виводили свій родовід від литовського князя Наримунта, упродовж XVI ст. пустили міцне коріння на теренах Київщини та Волині. Факт володіння Ружинською, Паволочською та Котельницькою волостями, дав підстави низці дослідників вважати Ружинських князями-магнатами. Князі Остафій, Микола, Михайло та Кирик уславили рід своєю бойовою звитягою, очолюючи козацькі загони чи королівські роти. Козацькі ватажки Михайло та Кирик оспівані в народних піснях та переказах, а Роман Кирикович ввійшов в історію як гетьман військ Лжедмитрія II.

Роман з молодих літ разом з батьком був завзятим оборонцем православ'я: 1595 р. обоє записалися до львівського ставропігійного братства, разом там внесли скаргу про кривди, завдані грецькій релігії «поляками послушенства папського». 1599 р. був на віленському з'їзді дисидентів з антиуніатами, відіграв там активну роль і був обраний одним з генеральних провізорів, котрі повинні були турбуватися про інтереси православної церкви, а також протестантських зборів. Утім зацікавленість молодого Ружинського релігійними справами була короткотривалою, і він невдовзі присвятив себе воєнній справі.

1596 р. разом з батьком брав участь у придушенні козацького повстання Северина Наливайка, за що був прийнятий на королівську службу й невдовзі вислужив чин королівського ротмістра. Вже 1600 р. бере участь в поході коронного гетьмана Станіслава Жолкевського на чолі роти кількістю в 100 коней. Протягом 1601–1602 рр. Роман служив в Інфлянтії на чолі 200-кінної козацької роти в королівському полку.

Поворотним моментом у долі князя стали московські походи польських військ. Вже 17 листопада 1604 р. Лжедмитрій I по дорозі на Москву урочисто в'їзджає до Києва у супроводі роти Ружинського. Тоді ж князь отримує кошти на подальше вербування добровольців до війська Самозванця. До цієї акції Роман доклав чимало зі своєї шкатулки, бо у 1604 р. отримав три позички під заставу володінь на значну суму – 36500 золотих польських. Загалом протягом 1603–1606 рр. він позичив у своїх різних прихильників щонайменше 53830 золотих. Частина цих грошей була призначена на службу у кварцяному війську, до часу створення ним гусарської роту чисельністю в 100 коней.

Протягом весни 1606 р. Ружинський перебував деякий час вдома й брав активну участь у сеймових засіданнях, під час роботи яких здобув серед шляхти певну популярність. Так, Бельський сеймик із захватом включив до інструкції від 27 березня 1607 р. своїм послам пункт з проханням до короля надати Ружинському якісь володіння на вічність на Україні, «або якоїсь суми грошей». Вже 7 березня 1607 р. князь брав участь у з'їзді шляхти Руського, Подільського і Волинського воєводств у Львові, де була прийнята антирокошова ухвала.

Як майстерність переговорів князя вплинула на хід воєнної кампанії

Після провальної акції Лжедмитрія I на авансцені історії з'явився ще один претендент на московський трон – Лжедмитрій II. Молодий й запальний Ружинський швидко зконтактував з новим Самозванцем й ввійшов до нього в довіру. Роман розпочав заново збирати гроші на похід на Москву. Зокрема, він позичив 70 тис. золотих у Януша Острозького та віддав у боргову заставу свої Паволочські та Ружинські маєтності. У жовтні 1607 р. на чолі 1 тис. кінноти він вирушив до Орла, де розташовувалася резиденція Самозванця. Сам в кінці грудня вирушив під Чернігів і там очікував на прибуття інших добровольців. До князя почали прибувати як звільнені з королівської служби, так і рокошани. Таким чином він зібрав біля 4 тис. досвідчених в боях і сміливих жовнірів. З Чернігова Ружинський вислав посольство до Лжедмитрія II із повідомленням про свій перехід кордонів Московської держави й наміром долучитися до його війська. У новому 1608 р. його військо направилося по слідам послів, з яким зустрілося під Новогрудком. Посли виклали свою реляцію в усній формі, після чого почався похід до віддалений на 6 миль від Орла Кромів. Тут Ружинський затримався на триваліший термін і вислав до Самозванця друге посольство. Переговори йшли напружено, коли військо зажадало грошей, котрих Самозванець не мав, а що найважливіше, проти Ружинського інтригував Микола Меховіцький, тогочасний «гетьман» Лжедмитрія II, боячись втратити своє впливове становище. Після «ґвалтовних» суперечок посли повернулися до Кромова, щоб віддати реляцію за наслідком переговорів. Образа війська неприязним прийняттям була такою сильною, що його значна частина вирішила повертатися додому. Водночас частина старшини в Орлі, бажаючи рятувати ситуацію, запропонувала, щоб Ружинський особисто зустрівся з Самозванцем з метою усунення всіх непорозумінь.

Взявши з собою «до 200 товариства самого» і «півчвертіста піхоти» Ружинський вирушив до Орла. Однак і він зустрів негостинний прийом Самозванця, котрий на очах війська висловлював Ружинському своє незадоволення; зволікав з прийняттям його командування, а також на влаштованих банкетах виказував лише спротив його бажанням. Через це князь вирішив повертатися додому. І лише під впливом умовлянь з боку «царських» ротмістрів погодився залишитися до наступного дня, коли мало зібратися генеральна рада. Рада запросила Ружинського на почесне місце і проголосила своє рішення про скинення М. Меховіцького, а також проголосила Ружинського «найвищим командувачем і гетьманом» всього війська і направила своє рішення Лжедмитрію II, вимагаючи у нього оголосити ім'я людина, котра звинуватила князя у зраді. Від того часу Самозванець став маріонеткою в руках Ружинського, але також дякуючи достоїнствам свого нового «гетьмана» почав здобувати важливі військові перемоги. Теоретично найвища влада над всім військом концентрувалась в руках молодого князя, однак практично відомі командири, такі як Ян Павло Сапєга, Олександр Зборовський і Олександр Лісовський мали значну оперативну самостійність, що призводило до гострих конфліктів між ними і Ружинським.

Які результати гетьманування князя Ружинського у війні з московським царем Василем Шуйським

Навесні 1608 р. Ружинський розпочав дипломатичні та військові приготування до розправи з проголошеним московським царем Василем Шуйським. Спершу розіслав листи впливовим боярам в обозі Шуйського, зокрема В. Голіцину та І. Куракіну, намагаючись схилити їх на бік Лжедмитрія II. Коли ці дії не принесли очікуваних результатів, гетьман почав військові дії. Перша важлива битва з військами царя В. Шуйського, очолюваних його братом Дмитром, відбулася протягом 10–11 травня під Волховим. Ружинський здобув цілий ворожий обоз, а також кількадесят підрозділів. Результатом битви стало також звільнення оточеного 5-тисячною залогою Волхова. Незважаючи на дошкульну поразку, В. Шуйський дуже швидко зібрав нову армію і доручив здійснювати керівництво нею другому зі своїх братів, талановитому Михайлу Скопіну-Шуйському. Завданням тих військ було недопущення Самозванця до столиці. В такій ситуації Ружинський швидким маршем вирушив на Козельськ, Калугу і Борисів з метою обійти праве крило військ Скопіна. По дорозі всі міста здавалися без битв на користь Самозванця. Лише слабкий опір вчинив йому Можайськ. В такий спосіб армія Самозванця вже на початку червня знаходилася під Москвою. У віддаленому від Москви на 15 км Тушині Ружинський облаштував Лжедмитрію II резиденцію та табір. Сам же вирішив взяти місто в кільцеву облогу, довести до голоду і примусити, таким чином, капітулювати. Заново також намагався, хоча знову безрезультатно, здобути контакти з московським боярством.

4 липня війська В. Шуйського, чисельністю в 70 тис. вояків, зайняли бойові позиції під Москвою над річкою Ходинка. Ружинський, маючи в своєму розпорядженні армію, що складалася з 21380 поляків і «певної лічби козаків», вирішив наступати відразу по закінченню ночі. На світанку скерував козаків Зарудського на московських татарів, а сам кінно вдарив на табір. Неочікувана і миттєва атака Ружинського призвела до паніки та швидкого відходу військ Шуйського, що також понесли великі втрати (біля 14 тис. вбитими). Проте оговтавшись від першого удару, війська Шуйського перейшли в контрнаступ і вдарили з таким завзяттям по загонам поляків, які були в той час зайняті плюндруванням та грабунком здобутого ворожого табору, що лише швидка втеча за р. Ходинку врятувала Ружинського від цілковитої поразки.

Ружинський не підкорився умовам укладеного в липні 1608 р. перемир'ям між Василем Шуйським та Річчю Посполитою, а також не приступив до виведення своїх загонів з московської території. Більше того, 2 серпня його війська утворили конфедерацію, зобов'язуючись «до горла» не відступатися від справи Лжедмитрія II аж до часу його посадження на трон та отримання цілковитої виплати за свої заслуги. Була також примусово супроводжена до Тушинського табору Марина Мнішек для впізнання свого чоловіка. В. Шуйський, дізнавшись про супротив, з яким Марина впізнала Самозванця, спробував переманити Ружинського на свій бік. Проте переговори, проведені 17 вересня під Москвою, не принесли позитивного результату. 29 жовтня князь розпочав військові дії, виславши значні сили під Троїцьку лавру (10 тис. вояків і 6 підрозділів), щоб перехопити доставку провіанту з тих районів до Москви. Під час кривавої битви під Рахманьцевим доля була в руках в обох ворогуючих

сторін, однак остаточну перемогу здобув Ян Павло Сапєга, після чого приступив до довготривалої облоги Лаври. Звістка про перемогу Сапєги спричинила до того, що багато міст почали здаватися на користь Самозванцю.

Взимку військові дії припинилися, проте з новою силою спалахнули інтригу в тушинському таборі, де з'явився заново підтриманий противниками Ружинського колишній гетьман М. Мєховіцький, вірогідно, порозумівшись з Лжедмитрієм II та Мариною, для котрих опіка Ружинського була надто обтяжливою. 7 жовтня за наказом князя М. Мєховіцький був убитий на очах у Самозванця, а коли той наважився висловити протест, Ружинський погрозився, що «і йому самому шию утне», примушуючи його таким чином до цілковитої покори.

Як князь Ружинський намагався стати одноосібним тріумфатором над Московією

Нівелюючи Самозванця, князь розпочав дуже масштабну дипломатичну кампанію, маючи якісь власні міркування з приводу отримання влади в Московській державі. В середині грудня до Варшави вирушив Єжи Мнішек, а через тиждень за наказом Ружинського було направлене посольство на сейм. Як Є. Мнішек, так і посли повинні були просити про легалізацію участі поляків на службі в Лжедмитрія II, а найголовніше, дійти до порозуміння з королем в московській справі. У зв'язку з висуванням певними боярськими колами кандидатуру молодого королевича Владислава на царський трон, Ружинський застерігав короля перед тим кроком, пропонуючи взамін за цю пропозицію Смоленськ і Сіверські землі.

У лютому 1609 р. Ружинський послав листа до папи з повідомленням про свій перехід в католицизм (дякуючи наукам, отриманих від львівського домініканця отця Вінцента), а також із запевненням своєї відданості костьолу. Князь запевняв папу Павла V, що за стараннями того ж Вінцента покарав винуватця всіх нещасть – В. Шуйського та зазіхання схизматиків і всіх ворогів костьолу. Проте ці ініціативи не знайшли відповіді з боку папи.

1609 р. приніс Ружинському багато невдач. Високі воєнні контрибуції накладені на людей, ґвалти і розбої спричинили масовий відхід замків і навіть цілих земель від Самозванця, а неоплачене військо почало щораз наполегливіше вимагати жолду (грошової виплати за службу). Не вдалася також спроба позбавити Москву від продовольчих постачань. Під час однієї із сутичок під Москвою 6 березня Ружинський був поранений стрілою, в результаті чого вже до кінця не зміг повністю одужати та завжди відчував біль під час руху. Зростаючий повстанський рух заохочував Василя Шуйського до нових атак на війська Самозванця. 3 липня відбулася чергова велика битва під Москвою. В першій її фазі Ружинський здобув вислані перед ним гуляйгороди і відбив натиск аж під мури міста, проте кінна контратака на чолі з В. Шуйським змусила війська гетьмана до втечі за р. Ходинку. На додачу для оборони столиці поспішали дві армії: зі сходу – Шереметєва, а з півночі – шведські і московські війська під командуванням М. Скопіна-Шуйського. Проти цих армій Ружинський направив польські і московські підрозділи під командуванням Зборовського і кн. Григорія Шаховського. Ці частини, підсилені надісланим однотисячним загоном Ружинського дуже швидко стримали напад Скопіна, і, навіть більше

того, 21 липня завдали поразки в битві під Тверю. Щоправда Скопіну вдалося натрапити на відпочиваючі загони Зборовського і завдати чимало шкод. І лише знання про підкріплення, що мало з хвилини на хвилину прийти на допомогу, врятувало Зборовського від цілковитої катастрофи, а Скопіна змусило припинити облогу Твері. Відчуваючи загрозу приближення армії Шуйського, Ружинський вирішив сконцентрувати всі свої сили під Москвою, біля Тушина. Проте Сапєга зігнорував наказ Ружинського і на власний розсуд вирішив не допустити до об'єднання військ Шуйського і приступив до штурму Троїцько-Сергієвої лаври, яку безрезультатно штурмував без отримання підкріплення Ружинського.

Як князь покинув Самозванця

В серпні до тушинського табору дійшла звістка про наближення під Смоленськ королівської армії. Це дозволило воякам збунтуватися й ув'язати Самозванця. Військо почало вимагати виплати заробленого ним жолду і «від того часу ані працювати, ані ватажків своїх слухати не хотіло». 27 серпня полки Ружинського зініціювали збір генеральної ради та утворили нову конфедерацію, що постановила не відступати від Самозванця. 31 серпня відбулося обговорення пунктів конфедерації, до якої приєдналися загони Сапєги. Було також вироблене рішення вислати послів до короля з порадою утриматися від втручання в московські справи. В цій ситуації дійшло до непорозуміння між Сапєгою і Ружинським. Останнє посольство на чолі з Махроцьким було вислане під Смоленськ, а 24 листопада король його прийняв. Це стало початком довготривалих переговорів, що пізніше проводилися в тушинському таборі, результатом чого мало бути вербування конфедератів на королівську службу. Спочатку Ружинський виступав проти цих переговорів, але коли побачив, що командири інших полків їх підтримали, пристав на їхню сторону, хоча перед тим шукав всіляких нагод для порозуміння із царем В. Шуйським. Більше того, згідно із чутками, він навіть отримав від нього упоминки. Коли польський король Сигізмунд III направив до тушинського табору ініціаторів переговорів, зокрема пшемиського каштеляна Станіслава Стадницького, королівського конюшого Криштофа Збаразького, писаря ВКЛ Януша Тишкевича, Ружинський спершу відмовлявся їх прийняти, проте коли до них виїхав Зборовський, то і він скерував розпочати переговори, під час яких перебрав ініціативу в свої руки.

У гетьмана також затрималися і королівські посли. 20 грудня вони представили у рицарське коло свої пропозиції, взявши зобов'язання виплати жолд від короля за здійснену службу. Під час важких переговорів, що відбувалися спочатку на раді, а пізніше за посередництвом депутатів, Ружинський поступово відходив від Самозванця, здійснюючи переговори без його участі, коли королівські посли відсторонювали його від розмов. Самозванець відчув загрозу своєму життю й турбувався, щоб Ружинський не видав його королю. Поза тим, 17 грудня князь в присутності Самозванця напав на його улюбленця Адама Вишневецького, в результаті чого побив його кієм і викинув до дверей, а сам Самозванець здійснив спробу вирватися від свого переслідувача. 20 грудня він здійснив невдалу спробу втечі з табору, котру поновив з успішним результатом 6 січня 1610 р. Втеча Самозванця до Калуги спричинила у військових

рядах велике незадоволення. Не безпідставно Ружинського було звинувачено в зухвалому ставленні до Самозванця, а також надмірній амбітності та пияцтві. Очевидно, що під час останніх подій він рідко був тверезим, а військовими справами замість нього керував козацький отаман Іван Заруцький. Також і Марина Мнішек, боячись потрапити до рук короля, в ніч з 23 на 24 лютого втекла з табору, направивши жовнірам лист із скаргою на Ружинського. Той лист, розглянутий на військовій раді, заново спровокував сильне незадоволення, що в Ружинського почали стріляти і навіть було схвалено його скинути із гетьманства, а на його місце висунути Самуеля Тишкевича. Проте Ружинський зумів виплутатися з такої ситуації завдяки ще численним його прихильникам, що також змусило його шукати шляхи до ближчого порозуміння з королем. Саме з того часу датується інтенсивна кореспонденція Ружинського із смоленським табором. Тим часом поглибився конфлікт із Сапєгою, котрого він не підтримав військовими підкріпленнями під час боїв під Троїцько-Сергієвою лаврою.

Чому князь Ружинський перейшов на бік польського короля Сигізмунда III

Прихильники Самозванця почали бунтувати донських козаків і татарів, частина з котрих приєдналася до нього. З тієї міжусобної колотнечі серед колишніх прихильників Самозванця скористався Скопін. Йому вдалося відтіснути від Троїцько-Сергієвої лаври Сапєгу і здобути тушинський табір, попередньо сплюндрований по втечі Самозванця. Ружинський перемістився до Йосипівського монастиря. Знову дійшло до конфлікту всередині тушинського табору. Частина війська на чолі із Сапєгою за порадою короля пішла до Самозванця в Калугу. Ружинський із Зборовським на чолі з 3,5 тис. військом перейшли на бік короля. Ці частини почали прикривати королівські війська під Смоленськом від армії Шуйського. Але і тут спіткало Ружинського прикре розчарування. Сигізмунд III не мав ані грошей на оплату загонам Ружинського, ані підкріплення для них. В рядах армії Ружинського щоразу спалахували конфлікти. В Йосипівському монастирі під час одного з таких конфліктів, йдучи від збунтованого війська, князь спіткнувся на кам'яних сходах і впав так невдало, що відкрилася його недавня рана. Невдовзі він і помер 8 квітня. Тіло Ружинського було доставлене до табору під Смоленськом, а жалобні промови були проголошені кількома відомими особами з королівського оточення, зокрема Криштофом Збаразьким і підканцлером Феліксом Криським. В них було підкреслено молодий вік, небувала відвага і мужність померлого, славилися його великі вчинки. Потім труна була привезена до Києва і похована в Домініканському костьолі, де була вмурована епітафійна таблиця.

Андрій БЛАНУЦА

Чи існували антимосковські військові союзи між Великим князівством Литовським та Казанським ханством у XVI ст.?

Для Великого князівства Литовського, у складі якого перебувала переважна більшість українських земель, XVI ст. стало часом воєнного протистояння із Московським царством. У травні 1500 р. без оголошення війни московити розпочали наступ у напрямках Смоленська, Брянська, Новгород-Сіверського та Путивля. Згідно дослідження О. Русиної, місцеве населення чинило запеклий опір загарбникам. Тільки завдяки жорстокості («багато міст і сіл захопили, чимало людей спалили, інших у полон захопили») московити змогли захопити українські міста Брянськ, Любеч та Путивль, який було повністю спалено. У результаті трирічна війна завершилась окупацією Сіверщини. Захоплення території призвело до того, що частина населення назавжди залишила цей регіон. Проте, не зважаючи на поразку, військо Великого князівство Литовського продовжило боронити свої території упродовж наступних воєн, які з перервами тривали упродовж XVI ст. Зрозуміло, що пошук союзників відігравав велику роль у відбитті агресії. У 30–40-х рр. XVI ст. ним стало Казанське ханство, яке розташовувалось на схід від Московської держави.

Серед нечисельних писемних джерел маємо цікаві відомості про воєнні операції казанського царя Сафи Ґірея (онуки кримського хана Менглі Ґірея) проти Московського царства та союзницькі стосунки із володарем Великого князівства Литовського Сигізмундом I Старим. У нашому розпорядженні є декілька листів Сафи Ґірея, із яких дізнаємось про воєнні операції проти Московії, здійснені упродовж квітня–грудня 1538 р.

Мова йде про події другого періоду правління казанського царя, яке тривало упродовж 1536–1546 рр. За підтримки кримських військ, він зумів усунути від влади узурпатора й ставленика Москви Джан-Алі та повернути втрачений внаслідок змови трон. Прибулих московських послів було ув'язнено, а частину з них страчено. Це спричинило початок московсько-казанської війни, яка безумовно, була вигідною для Великого князівства Литовського. Сафа Ґірей запевнив Сигізмунда, що в усіх своїх діях хоче «*бути його приятелем, а усю свою ненависть до неприятеля вашого шаблею доведу*». Згідно листів, імовірно було укладено військовий союз між обома правителями, спрямований проти Московської держави. За річкою Окою було проведено декілька вдалих наступальних операцій проти міст, які були головними опорними пунктами експансії проти Казанського ханства. Мова йде про Муром, Балахну, Володомир, Вятку, Кострому та ін. Воєнні успіхи призвели до розширення антимосковської коаліції, до якої приєднались Астраханське та Ногайське ханства. Залучення до бойових дій 10 000 ногайських татар та 1 000 астраханських, які прибули на допомогу Сафі Ґірею, потребувало відповідної грошової винагороди. Тому він звернувся із проханням до Сигізмунда I Старого надіслати через посла Богуша 1000 злотих для здійснення відповідної оплати. Зрештою, успіхи

об'єднаних татарських військ значно послабили можливості для наступальних дій Московії, війська якої у 1545 р. здійснили невдалу спробу захопити Казань.

Бібліографія

Ващук Д. Епістолярна спадщина царя казанського Сафи-Гірея: листи до польського короля і великого князя литовського Сигізмунда І Старого. *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії* / Відп. ред. В. Смолій. Київ, 2014.

Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998.

Черкас Б. Литовсько-московська війна 1500–1503. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ, 2009. Т. 6: Ла–Мі.

Черкас Б. Україна у політичних відносинах Великого князівства Литовського і Кримського ханату (1515–1540). Київ, 2006.

Дмитро ВАЩУК

Захоплення та знищення московськими військами Путивля. Лицевий літописний звід XVI ст.

Похід казанських татар на Кострому. Лицевий літописний звід XVI ст.

Як здійснювалася оборона державного кордону у пізньому середньовіччі?

На кінець XIV ст. на теренах українських земель зусиллями представників династії Гедиміновичів та місцевого населення було побудовано складну систему оборони державних кордонів у вигляді замків, фортець та різноманітних інженерних споруд на кшталт окремих веж, валів, ровів і т. ін. Це дало змогу на досить тривалий термін убезпечити Велике князівство Литовське від ворожих нападів.

Головним форпостом західних рубежів було місто Луцьк. Будівництво замку, згідно версії П. Троневича, бере початок на рубежі X–XI ст. Одначе цегляний замок, на думку литовського археолога С. Сарцявічюса, постав не раніше середини XIV ст., про що засвідчили результати геохімічних лабораторних методів рентгено-флуоресцентного аналізу цегли Луцького замку. Протягом усіх періодів в околицях Луцька існувало декілька майстерень по виготовленню цегли, а сировина – глина, була місцевого походження. Таким чином, основні будівельні періоди пов'язані із династією Гедиміновичів.

Перший та другий етапи, як припускає П. Троневич, пов'язані із литовським князем Любартом. Так, до 1370 р. проводяться масштабні реконструкції як замку, так і інших споруд. Перед в'їзною вежею над ровом будується підйомний міст. Далі зводиться цегляна Стирова вежа та частина північної оборонної стіни, поблизу В'їздових воріт. Наприкінці другого етапу, близько 1385 р., побудовано південну оборонну стіну, між Стировою та Владичою вежами. Третій будівельний період припав на правління Вітовта, для якого Луцьк став улюбленою українською резиденцією. Відповідно місто інколи називали неофіційною південною столицею Великого князівства Литовського. Тому його оборонні мури значно посилюються. Так, до початку XV ст. увесь Верхній замок стає цегляним. Домуровуються північна та східна стіни, на стику яких в один прийом побудовано Владичу вежа. Всі три вежі накриваються ґонтом. За правління Вітовта Луцький Верхній замок набуває форми замкнутого кільця із трьома вежами. Крім цього, на його території продовжувала залишатись церква Іоанна Богослова, а також збудовано князівський палац, який перебудовано у середині XVI ст.

Головною твердинею південно-західних рубежів був Кам'янець на Поділлі, який мав цілісну систему укріплень. Перші оборонні споруди тут, згідно археологічних досліджень, існували ще у другій половині XII–XIII ст., їх гіпотетичну реконструкцію здійснив Р. Майор. Згідно його припущень, внутрішнє укріплення замку складалося із кам'яних мурованих башт – Денної, Західної та донжона, сполучених між собою кам'яними мурами. У кінці XIV ст. сформовано зовнішній периметр укріплень замку, що складався із згаданих вище сполучених кам'яними мурами башт, а також Старої Рожанки, Чорної та Папської. Якщо західна стіна ще з давньоруського часу була кам'яною, то нові – південна, північна та східна – становили собою насипані земляні вали, на яких стояли дерев'яні укріплення у вигляді заборол. У східній та західній

частинах замку існували дві брами – Стара Пільна (Замкова) та Міська. Ще одна розташовувалася у кам'яному дитинці. На території замку розміщувалися військові, адміністративні, господарські, сакральні та житлові споруди, зведені, найімовірніше, з дерева.

До системи укріплень Кам'янця входили також сучасні Вірменський бастіон, Руська та Польська брами. Основу Вірменського бастіону, як показали археологічні розкопки П. Болтанюка., А. Кулішова та В. Мегея, склали вали та рови кінця XII–XIII ст. Вал становив собою земляний насип шириною близько 6,5 м та висотою до 0,8 м. Ззовні був скріплений дерев'яними балками. Із внутрішнього боку існували «ізбища», які служили сховищем та місцем зберігання продуктів, зброї та спорядження. Над ними могло існувати бойове підмостя. Оборонний рів, який простягався із заходу на схід, було вибито у скельній породі. Є підстави вважати, що у другій половині XIV – першій третині XV ст. споруди Вірменського бастіону разом із оборонним комплексом Старого замку складали одне дводільне укріпленням, сполучене Замковим мостом. Метою цього мало стати посилення охорони головного в'їзду до Кам'янця.

Оборонний комплекс Польської брами (Porta Polonica або Porta Lechica) збудовано в північно-східній частині Кам'янця. У другій половині XIV–XV ст. він був одним із трьох, що захищали острівну частину. Цікаво, що саме цим шляхом до міста ввозили пошту. Комплекс південних захисних споруд отримав назву – Руська брама (Porta Ruthenica), через яку можна було потрапити до вірменського кварталу Кам'янця. Про наявність укріплень у кінці XIV ст. засвідчили різноманітні артефакти віднайдені П. Нечитайлом під час археологічних розкопок у 2018 р. Ймовірно, що оборонну міць складали одна–дві вежі. Озброєна сторожа охороняла брід через р. Смотрич.

Ще одним відомим військовим укріпленням на території Поділля був Меджибізький замок. Його збудували князі Коріатовичі на місці давньоруського дерев'яно-земляного укріплення. План замку литовського періоду – це неправильний чотирикутник, що звужується біля гирла річки Бужок. Таке планування зумовлено характеристиками місцевого рельєфу.

Ключовим місцем системи укріплень на р. Збруч був замок у Скалі (нині – Скала-Подільська). Його зведено на скелястому мисі, утвореного Збручем та його притокою Чорнушкою. На другу половину XIV ст. стіно-баштове укріплення з південно-східного боку обмежувалося ровом. Не менш важливим був і Язловецький замок, який розташовувався на півострові, утвореному меандрою р. Вільховець. Згідно археологічних досліджень, у другій половині XIV ст. тут існувала готична п'ятикутна оборонна стіно-баштова споруда з вежею в гострому наріжнику.

Головною особливістю південно-західної лінії оборони було те, що при проектуванні фортець та замків ефективно використовували скельно-земляний рельєф. Відповідно висота укріплень збільшувалась, а це, своєю чергою, посилювало оборонну міць твердинь.

Бібліографія

Болтанюк П., Кулішова А., Мегей В. Історії розвитку Вірменського бастіону. *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції* / [редкол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2012.

Ващук Д., Старенький І. Важливі аспекти матеріальної культури міст Поділля та Волині у другій половині XIV – першій половині XV ст. (за даними археологічних досліджень). *Український історичний журнал*. 2021. № 6.

Майор Р. Кам'янець-Подільський замок у середині XIV – першій третині XV ст.: гіпотетична реконструкція. *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський, 2017.

Петров М. Кам'янець–Подільський – політико-адміністративний, оборонний, містобудівний, економічний центр Подільської землі у складі Великого князівства Литовського (60–90-і роки XIV ст.). *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського.* Київ, 2009. Т. I.

Підставка Р. Історія фортифікації та реконструкція замків князів Коріатовичів (на матеріалах Національного заповідника «Замки Тернопілля»). *Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля»*. 2017. № 7.

Троневич П. Луцький замок. Луцьк, 1998.

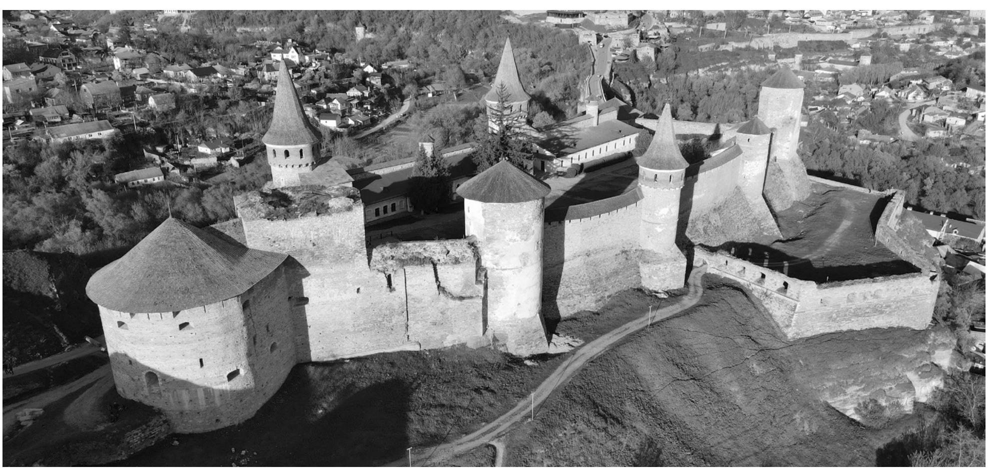
Черкас Б., Ващук Д. Східне пограниччя Європи: Український фронтир у добу пізнього середньовіччя / Упорядк. наук. апарату: С. Блащук, Ю. Грищенко. Київ, 2021.

Sarcevičius S., Taraškevičius R. Lucko pilies plytų geocheminiai tyrimai. *Lietuvos Pilys 2020.* No 7. Vilnius, 2020.

Дмитро ВАЩУК

м. Луцьк.
Замок Любарта.
Фото Д. Ващука

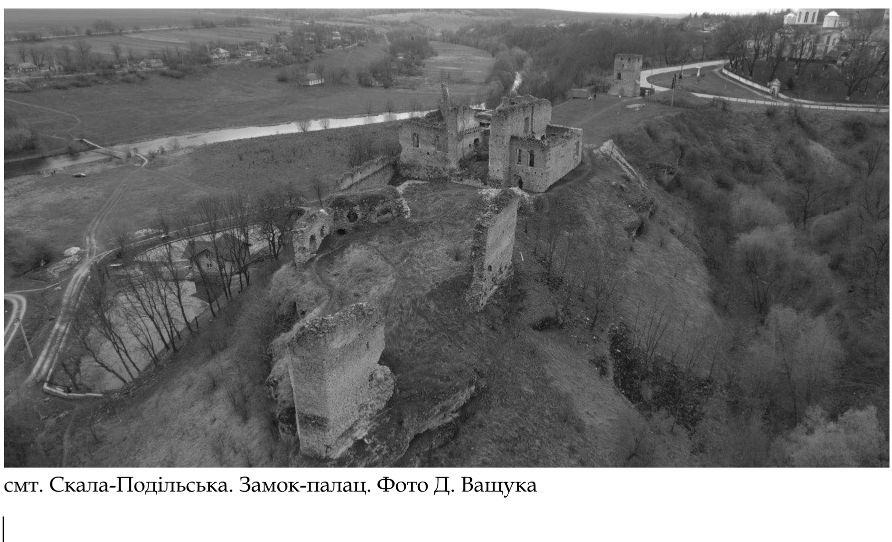
м. Кам'янець-Подільський. Замок-фортеця. Фото Д. Ващука

м. Кам′янець-Подільський. Руська брама (Porta Ruthenica). Фото Д. Ващука

смт. Меджибіж. Замок-фортеця. Фото Д. Ващука

смт. Скала-Подільська. Замок-палац. Фото Д. Ващука

Як черкаський староста Остафій Дашкович проти Московії воював?

Черкаський і канівський староста Великого князівства Литовського Остафій Дашкович відіграв велику роль в організації українського козацтва та перетворив його з вільних ватаг на боєздатні прикордонні підрозділи України-Русі вже у перших десятиліттях XVII ст. Цей факт дав змогу багатьом історикам називати його одним з перших українських гетьманів, хоча, очевидно, що на той час він ще не займав такої посади серед козаків.

У 1501 р. Остафій Дашкович організовував загони зі шляхти та козаків з України, які влилися до війська руського князя Михайла Ізяславського та разом пішли воювати проти Московської держави. Однак 4 листопада того ж року литовсько-українське військо було розгромлене противником поблизу міста Мстиславля. Незважаючи на таку невдачу протягом 1502–1503 рр. Дашкович продовжував неодноразово здійснювати напади на окраїни Московського князівства. Цікаво, що у 1505 р. він взяв участь у складній операції по організації звільнення знаменитого князя України-Русі Костянтина Івановича Острозького з московського полону.

Протягом 1507–1508 рр. Остафій Дашкович сам перебував у московській неволі. Потім він був посланий московським урядом допомагати князю Михайлу Глинському у повстанні проти центральної литовської влади, але перейшов на бік польського короля та великого князя Литви і Русі. Близько 1510 р. король Сигізмунд I Старий призначив його канівським намісником в Русі, а в 1514 р. – ще й черкаським старостою. Згідно з документом Остафій Дашкович тоді також виступав як «козак непоспометий».

У 1512 р. канівський староста Остафій Дашкович взяв участь у поході київського воєводи Юрія Радзивіла на підконтрольне Московії місто Новгород-Сіверський, де розбив 6-тисячне військо московитів. Разом з Андрієм Немиричем і кримським калгою Магмед-Гіреєм взимку 1514–1515 рр. він намагався повернути під владу великого литовського князя та польського короля територію української Сіверщини. А влітку 1521 р., домовившись про спільні дії з Кримським ханством, він разом з кримським ханом Махмет-Гіреєм здійснив похід на Москву та Казань, щоб допомогти хану зробити володарем Астраханського ханства його брата Сахіб-Гірея. Союзницькі війська перемогли московське військо на р. Ока, зруйнували Володимир і Нижній Новгород та понищили територію Великого Московського князівства з усіма поселеннями аж до самої Москви.

Великий московський князь Василь III так був наляканий, що втік з столиці і за свідченням сучасників ховався у стодолі сіна. Під час облоги Москви, за свідченнями сучасника Сигізмунда Герберштейна трапився такий випадок: «…Намісник і інші захисники Москви визнали за краще умилостивити царя (хана) Мухамед-Гірея, приславши йому рясні дари, особливо ж мед, щоб спонукати його зняти облогу. Прийнявши дари, Мухамед-Гірей обіцяв зняти облогу і покинути країну, якщо Василь (московський князь) грамотою зобо-

в'яжеться бути вічним данником царя, якими були його батьки і предки. Отримавши складену згідно з його бажанням грамоту, Мухамед-Гірей відвів військо до Рязані, де московітам було дозволено викуповувати і обмінювати полонених, іншу здобич він виставив на продаж. У татарському таборі перебував тоді Остафій на прізвисько Дашкович, підданий польського короля, який прийшов до Мухамед-Гірея з допоміжним військом, так як між польським королем та московським князем не було тоді ніякого перемир'я. Він весь час виставляв на продаж дещо із захопленого під стінами фортеці, маючи намір при нагоді увірватися в ворота слідом за московськими купцями і вибивши звідти варту, захопити Москву».

За здійснення московського походу 1521 р. Остафій Дашкович отримав почесні подарунки з рук короля Сигізмунда І Старого – оксамит, сукно і 50 кіл грошима. Цей похід кримського хана Махмет-Гірея та прикордонного старости України-Русі Дашковича можна вважати першим у ряду спільних українсько-татарських військових операцій XVI ст.

Наступного року Остафій Дашкович разом з київським шляхтичем Горностаєм очолював велике литовсько-українське посольство до Криму. Перебуваючи в Криму він також одночасно збирав розвідувальну інформацію, яку надсилав королеві. Одночасно український урядовець виступав посередником у дипломатичному листуванні між ханом Махмед-Гіреєм і королем Сигізмундом І. Протягом деякого часу Дашкович навіть був дипломатичним заручником у Бахчисараї – татари готувалися до походу на підконтрольне московитам Астраханське ханство й не хотіли, щоб Литовсько-Руська держава заважала їм у цьому.

Претендент на кримський трон Іслам-Гірей у 1526 р. вислав до Дашковича свого посла з листом, в якому відзначалося, що він є союзником Великого князівства Литовського і Руського. Окрім того, він звертався до українського урядовця з проханням забезпечити проїзд його посла до польського короля. Однак Дашкович відправив татарина до Бахчисарая, а сам відписав Сигізмундові І Старому, що Кримське ханство готується до нападу на Литовсько-Руську державу. Для укріплення кордонів король послав до Черкас спеціальний загін на чолі з отаманом Михайлом Козаком.

Черкаський староста зумів вмовити кримського хана підписати мирну угоду з королем Сигізмундом І, а, отже, кримська орда була змушена відійти з Середнього Подніпров'я. Пізніше Дашкович на сеймі польської шляхти вихвалявся здобутими ворожими трофеями, а також ядрами від гармат, якими обстрілювали Черкаси. Тоді ж Остафій Дашкович отримав великі кошти на оборону краю з королівської скарбниці.

У 1533 р. козацький воєначальник прибув на сейм Литовсько-Руської держави, де виступив з промовою, в якій стверджував про необхідність заселення дніпровських островів задля оборони від ординців. Козацького воєначальника можна назвати одним з перших вітчизняних теоретиків військової справи. Того ж року Дашкович у письмовому вигляді виклав польському королю свій проект оборони України та створення регулярної прикордонної служби. Згідно з його положеннями, біля татарських річкових переправ мали постійно вартувати козацькі підрозділи на човнах-«чайках». Інші козаки мали патрулювати традиційні сухопутні татарські шляхи. Нижче дніпровських

порогів на островах він пропонував збудувати декілька міцних фортець. Хоча польський сейм і схвалив військовий проект Дашковича, який передбачав 2-х тисячний козацький реєстр, зважаючи на відсутність коштів, не поспішав впроваджувати його в життя. Однак, як виявилося згодом, теоретичні викладки Дашковича не пропали даром – у 40–60-х роках XVI ст. ними скористалися інші прикордонні старости й козацькі ватажки Бернард Претвич та Дмитро Вишневецький.

Восени 1533 р. новий кримський хан Сахіб-Гірей переправився через Дніпро й зупинився поблизу Черкас. Черкаський староста повідомляв королівський уряд про небезпеку. У 1535 р. Остафій Дашкович знову здійснив черговий похід до Московського князівства. За свідченням сучасників він очолював близько 3-тисячне козацьке військо з яким «довго і широко московські землі воював». Наприкінці того ж року полководець помер і був похований в одному з православних храмів столиці українського Полісся – місті Овручі.

Окрім посад черкаського і канівського старости з 1532 р. Остафій Дашкович мав ще й посаду «державці» волосних міст Чечерська і Пропойська. Як адміністратор на Черкащині та Південній Білорусії він слідкував за вчасним надходженням податків від господарства і торгівлі. Остафій Дашкович володів поселеннями Жебровичі, Волевичі, Лука, Носів та Камениця. Мав братів Васька та Олехна. Перший з них був ковенським городничим, другий – вітебським ключником. Також Остафій мав сестру Милохну, яка у лютому 1536 р. отримала королівський універсал на усі маєтності свого брата. Незважаючи на постійну військову діяльність, козацький вождь не забував підтримувати діяльність православних монастирів на землях України та Білорусії.

Життя та діяльність черкаського і канівського старости Великого князівства Литовського і Руського Остафія Дашковича відбувалася у складних умовах прикордоння й протистояння з Османською імперією, Кримським ханством і Московським князівством. Не пориваючи з традиціями давньої Русі, використовуючи європейські й азіатські здобутки у галузі військового мистецтва, цей прикордонний український урядовець почав перемагати у багатьох битвах з турками, татарами і московитами, здобувати неприступні ворожі фортеці, вміло оборонятися як в польових умовах так і в містах. Походи Остафія Дашковича до Причорномор’я, де його вояки сміливо атакували Білгород, Очаків, Іслам-Керман та Перекоп, започаткували довголітню традицію боротьби українців за вихід до берегів Чорного моря. Остафій став одним з перших козацьких «польових командирів», адже особисто керував не тільки чисельними військовими підрозділами, але й особисто брав участь у розвідувальних операціях. Він також зумів узагальнити свій практичний досвід у першому вітчизняному теоретичному військовому трактаті 1533 р.

Полководницька діяльність Остафія Дашковича проти Московії протягом 1501–1535 рр. вплинула на подальшу організацію козацтва як потужної військової сили, що у наступальних і оборонних великих битвах та менших боях відстоювало Україну-Русь від чисельних нападів ворожих військ.

Тарас ЧУХЛІБ

Як син Богдана Хмельницького боровся проти Москви?

У 1659 р. 18-річного сина Богдана Хмельницького – Юрася – обрали гетьманом Війська Запорозького. Під час протистояння українського війська з польською армією короля Яна II Казимира під Чудновим на Житомирщині Юрась Хмельницький відмовляється від політичної протекції Московського царства і у жовтні 1660 р. підписує Чуднівську угоду з представниками Польсько-Литовської держави.

Підписання урядом Юрія Хмельницького Чуднівського трактату та визнання ним протекції польського короля Яна II Казимира викликало невдоволення значної частини козацтва Лівобережної України, яке невдовзі оформилося в неприйняття нею влади молодшого сина Богдана Хмельницького та започаткування наказного гетьманства над полками Задніпров'я переяславського полковника Якова Сомка. Однак це було не до вподоби законнообраному ще на загальноукраїнській Генеральній раді Юрію Хмельницькому. «Без другої сторони Дніпра ми не складаємо Війська Запорозького, рівно як і та сторона без нас…», – відзначав син Богдана Хмельницького.

Відразу ж після укладення Чуднівської угоди гетьман вислав до полковника Тимоша Цицюри (він на той час очолював більшість лівобережних полків й підтримував московського воєводу В. Шереметєва) універсал в якому повідомляв, що цей договір передбачає збереження усіх «прав і вольностей» Війська Запорозького як на Правобережжі так і Лівобережжі. Саме тому молодший Хмельницький радив «задніпровським» козакам перейти на бік польського короля й гарантував їм збереження життя та козацьких привілеїв. Однак лівобережна старшина на чолі з наказним гетьманом Я. Сомком бажала залишитися у підданстві московському цареві. Сомко навіть закликав в «черкаські міста» бєлгородського воєводу Г. Ромодановського з своїми військами.

Тому невдовзі Юрій Хмельницький обрав військові засоби як найефективніші в справі повернення під свою владу бунтівливого Лівобережжя і розпочав боротьбу з Московським царством. Вже в листопаді 1660 р. за його наказом на чолі п'ятитисячного козацького корпусу туди вирушив полковник Петро Дорошенко, який до січня наступного року оволодів містами Зіньковим, Ромнами та Гадячем. Внаслідок такої успішної військової акції під булаву Хмельницького перейшли Полтавський, Гадяцький, Лубенський та Миргородський полки, а також Охтирський полк Слобідської України. Джерела засвідчують, що поруч з підрозділами Дорошенка на Лівобережжі воювали також польські й татарські війська, які були запрошені сюди гетьманом.

Однак і цих сил виявилось замало для того, щоб опанувати великою територією з «лівого берега» Дніпра, а тому Юрась Хмельницький на початку грудня висилає до Яна II Казимира посольство на чолі з колишнім генеральним писарем С. Голуховським. Воно мало добиватися від польського короля відновлення дії Гадяцької угоди 1658 р. Окрім того українці пропонували «…де-

які нові пункти, необхідні для Війська Його Королівської Милості Запорозького, в заміну тих, котрих Військо Запорозьке з комісії Гадяцької не отримує…». Також наголошувалося на питанні щодо повернення православним відібраних уніатами церков на території Корони Польської та Великого князівства Литовського. Серед іншого посли мали вимагати від польської влади щоб жовніри, які проходили службу на правобережній Україні «не були тягарем для української людності». Цікаво, що під час цих переговорів козацькі дипломати виступали з пропозицією взяти під королівську протекцію скинутого з господарства волоського воєводу Костянтина Щербана.

З огляду на загострення внутрішньополітичної ситуації вже через два тижні після посольства Голуховського до Варшави відправляється дипломатична місія на чолі з сотником Степаном Опарою. Поряд з вирішенням інших питань, це посольство мало намір прохати в короля про військову допомогу. Однак вона так і не була надана польським монархом, а тому військовий корпус Петра Дорошенка в січні 1661 р. повертається на Правобережжя. Відразу після його повернення гетьманський уряд планує новий похід у район Чернігівщини на чолі з новопризначеним наказним гетьманом Григорієм Гуляницьким. У лютому разом з полками польського воєводи С. Чарнецького й татарами Каммамет-мурзи він виступив проти військ лівобережного наказного гетьмана Я. Сомка й московськогоо воєводи Г. Ромодановського. Численні бої й сутички між ними тривали з перемінним успіхом на землях Чернігівського, Ніжинського, а потім Переяславського й Полтавського полків до середини квітня. Зрештою українсько-польсько-татарські війська змушені були відступити, зважаючи на більш успішні дії лівобережно-українських та московських підрозділів.

На початку 1661 р. Український гетьманат укладає мирні домовленості з Кримським ханатом. Про це у січні Юрій Хмельницький повідомляв Яна II Казимира, говорячи про «вічну приязнь» з ханом Мегмедом IV Гіреєм. Зав'язування українсько-кримських контактів відбувалося на тлі зростання інтересу Війська Запорозького до налагодження стосунків з Османською імперією. Про такі наміри Чигирина повідомляв представник папи римського у Варшаві нунцій А. Пігнателлі, який відзначав, що український гетьман «на шкоду Польщі» спілкується з Стамбулом. У вересні того ж року січневі домовленості між Хмельницьким і Гіреєм трансформуюься у Ставищанський договір, який передбачав військову взаємодію між Чигирином і Бахчисараєм проти Московського царства та забороняв примусовий татарський «ясир» на Правобережжі.

Не полишаючи своїх намірів оволодіти Лівобережною Україною, Юрій Хмельницький у жовтні з метою завоювати тимчасову «тогобічну» столицю Переяслав (вона була резиденцією Я. Сомка) на чолі Уманського, Подільського, Кальницького й Корсунського полків знову переходить Дніпро й починає воювати з підрозділами Сомка та московськими військами. Але ця військова операція, як і попередні, закінчилася невдачею – у січні 1662 р. молодий гетьман повертається в Чигирин. Не допомогли йому й ханські війська, які всупереч чуднівським домовленостям, жорстоко поводилися з місцевим населенням і тим самим налаштовували українців проти їхнього центрального уряду.

Чергова спроба приборкати «розкольників» та московитів на Лівобережній Україні відбулася в першій половині березня 1662 р., коли війська наказного гетьмана І. Богуна за дорученням Юрія Хмельницького захопили Жовнин, Вереміївку, Ірклиїв, Кропивну та інші придніповські козацькі міста й селища. Проте вже в середині березня вони знову були витіснені за Дніпро Я. Сомком, якому допомогали московські частини І. Чаадаєва. Це не зупинило Хмельницького – вже в травні того ж року він, зібравши 15-тисячне військо, до якого приєдналося півтори тисячі поляків, одна тисяча татар і одна тисяча німецьких найманців, знову атакує промосковський Переяслав. Довготривала облога міста не вдалася, а 16 липня гетьманська армія зазнала відчутної поразки від супротивників поблизу міста Канева. Як засвідчував літопис: «Переможець же князь Ромодановський, покладаючись на свою фортуну і не сподіваючись, що Хмельниченко так скоро стане готовий до відпору, виправив значну частину московського й козацького війська з Сомком за Дніпро під Чигрин, щоб добити там гетьмана Хмельниченка. А сам князь з іншими московськими та козацькими військами, що були під началом ніжинського полковника Васюти, відступив від Дніпра до Лубен і розклався біля них для військового відпочинку»

Однак, на невдовзі Хмельницький одержав сатисфакцію над московитами в результаті перемоги поблизу Бужина. Ця переможна над московитами і їхніми прихильниками битва відбулася протягом 12–13 серпня 1662 р. Відступаючи до переправи через Дніпро, московські війська були вщент розбиті Юрієм Хмельницьким, якому на допомогу прибули татарські загони Селіма та Мегмета Гіреїв. Від смерті й полону врятувалася лише незначна частина з майже 8 000 московитів. Князь Ромодановський, коли почув про поразку за Дніпром, відступив з Лубен до Зінькова і, спаливши містечко, втік до Білгорода.

Востаннє Юрій Хмельницький здійснив спробу закріпитися на лівому березі Дніпра восени 1662 р., але й вона не мала успіху, оскільки не надійшла очікувана допомога від Яна ІІ Казимира. Цими подіями, по суті, закінчилися намагання Юрія Хмельницького об'єднати Правобережну Україну з Лівобережною.

Одночасно з діями воєнного характеру проти Московського царства гетьманський уряд проводить також і велику дипломатичну роботу. Якщо посольство сотника Степана Опари у 1660 р. було першим, яке просило допомогу у короля Польщі, то протягом наступних трьох років свого правління Юрій Хмельницький відправляє 12 козацьких посольств до Яна ІІ Казимира, які запрошували польського монарха втрутитися в перебіг подій в Україні з метою її об'єднання. Крім цього, Український гетьманат бере активну участь щодо відновлення, а потім і підтримки постійних «братерсько-дружніх» стосунків з Кримським ханством. Лише протягом квітня–червня 1662 р. до Бахчисараю було відправлено сім козацьких посольств. Головним пунктом інструкцій для всіх них була вимога-прохання до хана надавати боєздатне військо для участі в операціях з метою відвоювання у Московського царства українського Лівобережжя.

Гетьман Юрій Хмельницький також веде переговори навіть з політичними опонентами короля – литовськими конфедератами. У дипломатичній інструкції послам Великого князівства Литовського відзначалося, що «…після

повернення свого посла, відрядженого до війська Його Королівської Милості Запорозького, про чесноту, вірність і відвагу до Його Королівської Милості і Речі Посполитої і Його Милості пана Юрія Хмельницького, гетьмана Запорозького, і війська, яке перебуває під його регіментом, які для підняття вітчизни з військами Його Королівської Милості військовий і духовний прийняли союз…».

Поряд з військовими й дипломатичними заходами, Ю. Хмельницький користувався таким, спочатку досить ефективним, засобом прихилення до себе невдоволених (або досить часто – непоінформованих чи просто заляканих) лівобережців, як розсилання власних універсалів, які мали закликати «тогобічних» українців до покори законнообраному гетьману та його «природному сюзерену» – королю Речі Посполитої. Ці універсали розсилалися, як правило, перед походом гетьманських військ на Лівобережну Україну. Крім того, Юрій Хмельницький та його старшина зверталися з листами до окремих лівобережних полковників й особливо наказного гетьмана Якима Сомка. З останнім гетьман, зважаючи на родинні зв'язки (Сомко був його дядьком), неодноразово зустрічався й вмовляв його визнати свою владу та відмовитися від протекції Московського царства.

Тарас ЧУХЛІБ

Чому гетьман Іван Брюховецький розірвав стосунки з московським царем?

Як відомо, 30 січня 1667 р. було укладено Андрусівське перемир'я між Московським царством і Польсько-Литовською державою, однак до свого українського підданого цар Олексій Михайлович послав положення московсько-польської угоди аж через рік – 6 лютого 1668 р. Саме ця обставина, на нашу думку, й стала основною причиною поступового відходження Івана Брюховецького від московської протекції. У лютневому листі цар також виправдовувався, що ніколи не відасть ворогові Київ (чомусь це були «турецькі бусурмани», а не поляки, до яких, згідно з андрусівськими домовленостями у 1669 р. мало відійти головне українське місто), а також говорив про відсилку в Україну військ та дозвіл Запорозькій Січі «случно» розпоряджатися «малоросійськими» податками. Однак цей царський лист було відправлено до Брюховецького з великим запізненням – лівобережний гетьман вже остаточно розірвав стосунки з Москвою.

10 лютого 1668 р. гетьман Лівобережної України Іван Брюховецький у листі до жителів міста Новгород-Сіверська підписався як «гетман с вірним Військом Запорозьким», але вже без згадування про належність «царській величності». Тут він виклав причини своєї відмови від зверхності монарха Московської держави: «Коли посли Московські с Польськими комісарами мир, між собою домовившись, учинили і присягою підтвердили, що з обох сторін, тобто з Московської і Польської, Україну Вітчизну нашу милую розоряти, пустошити, і ні у що всіх великих і малих на ній жителів вигубивши обернути…». З огляду на вищевикладене, лівобережний гетьман вирішив відновити єдність України та запропонував московським військам залишити її: «…від якої на нас задуманої погибелі ми з Військом Запорозьким відійшовши, захотіли з своєю братією давню любов, від якої ми за неприятельською війною відлучені були (тобто московсько-польською війною), і в братолюбний союз знову прийти (об'єднатися з Правобережною Україною), ніж би з Москвою внутрішніми, справді злістю повними ворогами нашими перебувати, яких однак не захотіли єсьми з городів Українських шаблею вигнати, але без кровопролиття задумали єсьми до Московського рубежа в цілості провадити...». Ось так кардинально, порівнюючи хоча б з 1667 р., змінилися погляди Брюховецького. Але, як видається, з його боку це було всього-на-всього черговим політичним ходом для збереження загальноукраїнської гетьманської булави перед загрозою її переходу до правобережного гетьмана Петра Дорошенка. У даному випадку Іван Брюховецький переймав радикальні положення політичної програми гетьмана Правобережної України, які той намагався впроваджувати ще з 1666 р.

У другому листі до жителів Новгород-Сіверської сотні, який був датований 15 березнем 1668 р., Іван Брюховецький збагатив арсенал власної аргументації щодо відмови від «високої руки» московського царя. Він писав, що «за особливим Божим захистом, ми взнали і побачили, що Москалі з нами хитро поводяться, а з Ляхами помирившись, з двох рук, се є Московське і Лядське,

нас Військо Запорозьке і весь народ християнський Український вигубляти і Україну Вітчизну нашу до основи розорювати постановили…». Гетьман також повідомляв новгород-сіверців про з'єднання з правобережним козацтвом та намагання населення Слобідської України звільнитися від московської влади й закликав до об'єднання всіх українців: «у багатьох містах і селах деякі проживаючі люди таким нашим старанням про цілість України вітчизни не бажаючи... чи зручна та справа неприятеля у вітчизні маючи і його єдинодушно не виганяючи, між собою один другого воювати і свою єдиноутробну братію, як неприятелів, виганяти…».

Листи подібного змісту також були направлені Брюховецьким на Слобідську Україну, зокрема до населення Сумської, Колонтаївської та Суровської сотень. «…На комісії, як на Москві з послами Лядськими колишніми, поприсягалися вічним покоєм, оголосивши і обманувши християн, щоб Україну Вітчизну милу і усіх християн, у слобідських містах проживаючих, однаковим звичаєм, під меч віддати…» – говорилося у гетьманському зверненні до жителів Колонтаївської сотні, яке було відправлене 11 лютого.

Проаналізувавши тексти вищеназваних листів гетьмана Івана Брюховецького можемо відзначити, що основним мотивом, який штовхав його до розриву з Москвою було укладення російським царем невигідного для України договору з Річчю Посполитою. До цієї аргументації додавалася ще й інша, а саме – «свавільна» поведінка в українських містах російських воєвод. Також у лютому 1668 р. Брюховецький направив листи до усіх царських воєвод, які перебували у багатьох містах Лівобережжя. Московським урядовцям пропонувалося вивести свої гарнізони за кордони України, залишивши гармати і рушниці. «…Понєваж великі людям кривди і незабутні образи вчинили» – писав у цей час Брюховецький до московського воєводи А. Толстого і наказував звільнити Чернігів.

У відповідь на такі дії свого колишнього підданого, «холопа Івашки», цар Олексій Михайлович наказував своїм воєводам збирати й негайно відправляти до Москви інформацію щодо причин поширення антиросійських настроїв серед українців, а також не підкорятися гетьманським універсалам і протидіяти різними засобами намірам Брюховецького. Знаючи про фактичне об'єднання правобережного і лівобережного козацтва, московський монарх вирішив зберігти під своєю протекцією хоча б запорожців. Для цього він посилає до кошового отамана І. Білковського та всього товариства спеціальну грамоту в якій всіляко хвалить низовиків за вірну службу та відмовляє їх від союзу з Брюховецьким. «И нам Великому Государю ведомо учинилося, что гетман Брюховетцкой богоотступную свою нехрістиянскую мысль всчав, без всякіе причины, невинное над московскими служилыми людьми, кторые в Гадяче его же богоотступника оберегали, кроворазлітие учинил и смертоносной свой яд всем явно излил, которым смрадом невинное заповетривает в Малоросійских городех христіянство и горши бусурманского гонит, Восточную нашу христіянскую церковь хотя в запустеніе предати, а в злых своих отступных делах хочет бусурманов себе на оборону взяти…» – у грамоті від 8 березня страхав запорожців володар Московського царства, який перед тим, згідно з положеннями Андрусівського перемир'я 1667 р. домовився з польським королем про спільну протекцію над Запорожжям. Січовикам посилалося

велике «жалування» й наказувалося протидіяти усім «свавільникам» та «бусурманам».

Протягом першої половини 1668 р. з багатьох українських було вигнано російські військові гарнізони. При цьому неодноразово відбувалися бойові дії між московитами та українцями. Так під час витіснення з Чернігова ратників воєводи Толстого місцеві козаки на чолі з полковником Іваном Самойловичем «…в малом городке… осадили накрепко, и покопали кругом шанцы, и из пушек и из мелкого ружья стреляют безпрестанно». Гадяцькі козаки на чолі з самим Брюховецьким убили 70 московських стрільців з гарнізону Гадяча і лише 30 росіянам вдалося втекти. Під час цих подій були арештовані Сосницький і Батуринський воєводи, а російських урядовців у Глухові та Новгород-Сіверському було вбито.

Для кращої протидії Московській державі гетьман Іван Брюховецький звертається до Війська Донського. У листі від 26 квітня він розлого викладає усі ті причини, які штовхнули його до відмови від зверхності царя: «…Таковый обман людцкой и злоба развращенная правоверных бояр едва мене и всего верного и славного Войска Запорожского, густо увязанные сети разпростерши, не уловили… Аще, праведно Москва сотворила, что с древними главными врагами православному христіянству, Ляхами, побратався, уставили сице: чтоб православных христіян, на Украине живущих, всякого возраста и малых отрочать мечем выгубить и искоренить, в слободах обретающихся людей таковых же православных захватив, аки скот в Сибирь загнать, славное Запорожье и Дон разорити… Яко и сего времене те Московские царики на нас бедных невинных, котрорые ему были добровольно без насилія поддалися, не для чего иного, токмо ведаючи его, православного царя, но бояр безбожная лукавая мучительная злоба усоветовала присвоити себе в вечную кабалу и неволю…». У цій частині листа говорилося про згадувані раніше причини антиросійського виступу, які полягали у поганому поводженні московських воєвод та розподільчому характері Андрусівського договору. Читаючи далі звернення Брюховецького до донських козаків зустрічаємо й аргументацію проти Москви трохи іншого, релігійного характеру: «…А нашу братію православных христіян никакими мерами, хотя единой матери нашіе Божіе церкви дети, свободити никогда не хотят, так яко и поганцов Жидов и иных иноверцов, но еще в большую кабалу и беду ведут… Ныне же не токмо штоб не присовокупи в церквах служити произволили, и самая Москва уже не руским, но латинским письмом писати начала. Городы також, которые казаки храбростію своєю, не щадя здравія своего, саблею взяв, Москве под державу поддали были, те все Москва Ляхом в руки отдала, в которых городех, где ляхи учинили великіе смятенія церкви Божіей и православію святому, а православным людем утесненіе и гоненіе содеваетца; понеже православным церквам насиліе, егда повелевают церкви обращати на унеяцкіе костелы…». Брюховецький застерігав донських козаків не вірити московському цареві, який не дотримав своїх зобов'язань перед Україною, а отже не буде їх виконувати й щодо Війська Донського.

Велика прихильність лівобережного гетьмана Івана Брюховецького до російської влади, яку він демонстрував разом з Якимом Сомком протягом 1661–1662 рр. на посаді кошового отамана та у 1663–1667 рр. у статусі володаря булави Лівобережної України різко змінилася такою ж великою ненавистю

до «московських цариків». Цікаво, що так само негативно на Андрусівське перемир'я 1667 р. та політику Москви щодо Українського гетьманату реагував й довголітній противник Брюховецького і палкий провідник усього російського єпископ Мефодій. Зокрема, він попереджав свого, тепер вже колишнього суперника, що Росія і Польща «...про нас торгуються» й радив гетьману остерігатися московських військ та укріплювати стосунки із запорожцями.

Більшість з читачів, які шанують українську історію, знають що гетьманські столиці були в Чигирині, Батурині та Глухові, забуваючи при цьому Гадяч. Саме там протягом семи років і була резиденція гетьмана Івана Брюховецького. Вона була перенесена туди у жовтні-листопаді 1662 р. з миса Чортомлик на Дніпрі (суч.: під водами Каховського водосховища). З того ж часу в Гадячі перебував місцеблюститель Київської митрополії Православної церкви в Україні-Русі єпископ Мстиславський, Оршанський і Могилівський Мефодій (М. Филимонович), що символізувало поєднання світської і церковної влади в Україні.

Протягом червня 1663 – червня 1668 рр. на території Гадяча функціонувала Військова канцелярія. У місті та поблизу нього неодноразово проводилися Генеральні (загальні) та Старшинські козацькі ради – тогочасні вищі законодавчі органи. У 1665 р., згідно з т. зв. Московськими статтями між Лівобережною Україною та Росією м. Гадяч було надане царем Олексієм Михайловичем гетьману І. Брюховецькому «на булаву». В 1666 р. за сприянням Івана Брюховецького було відновлено діяльність Києво-Могилянської академії.

У місті Гадячі видавалися гетьманські універсали, які були актами розпорядчого характеру та регулювали адміністративний, політичний, соціально-економічний устрій Лівобережної України. Ці нормативні документи вищої влади були направлені на возз'єднання різних частин Української козацької держави, надання маєтностей та сприяли розвитку церкви, міст, культури, освіти, торгівлі, господарства тощо.

Розчарування у зверхності царя, який не виконував взятих на себе зобов'язань, спонукало Івана Брюховецького до налагодження стосунків з правобережним гетьманом Петром Дорошенком та пошуку собі кращого сюзерена. Його він хотів бачити в особі турецького султана. На початку квітня 1668 р. посли від Лівобережної України прибули до Стамбула й заявили, що вони хочуть «бути під султановою рукою у вічному підданстві» і служитимуть володарю Османської імперії разом з козаками Дорошенка за наступних умов: по-перше, постійного перебування на території Гетьманату турецьких військ для захисту від російських воєвод і, по-друге, султан не повинен брати з України данину. Монарх Османської імперії Мегмед IV виконав прохання українських послів і видав грамоту, в якій говорилося, що султан брав Івана Брюховецького під свій захист і посилає йому на допомогу війська кримського хана. Окрім того, на Лівобережну Україну було відправлене турецьке посольство, яке мало укласти з Брюховецьким договір про підданство. Але на цьому політична кар'єра лівобережного гетьмана несподівано (а, можливо, й закономірно) обірвалася – на загальноукраїнській козацькій раді, яка відбулася на початку червня 1668 р. його було вбито, а гетьманом «обох сторін» Дніпра обрано Петра Дорошенка.

Тарас ЧУХЛІБ

Як злочинна політика московських воєвод спричинила Переяславське повстання 1666 р.?

Підписання гетьманом Лівобережної України Іваном Брюховецьким у 1665 р. «Московських статей» відразу спричинило гостре незадоволення серед українського населення. Спочатку боротьба носила пасивний характер і обмежувалась скаргами на зловживання воєвод та ратних людей. Скажімо, у жовтні 1665 р. єпископ Мефодій у листі до підскарбія Романа Ракушки повідомляв, що від київського воєводи Івана Чаадаєва «*окрім сліз та злодійства нічого немає*». В іншому листі до ніжинського полковника Матвія Гвинтівки Р. Ракушка скаржився вже на московського боярина Дениса Чернігівця й жителів слободи Вязовської під Путивлем, котрі напали у лісі на козаків, убили Кіндрата Рикаленка, а київський воєвода замість того, щоб покарати вбивцю наказав його випустити із в'язниці. Своєю чергою, Іван Чаадаєв доповідав московському царю Олексію Михайловичу про успішні дії проти українських міщан, які чинили спротив: «*твої ратні люди усіх Мотовилівських жителів побили, а місто Мотовилівку спалили*».

Київські міщани спробували захистити свої права, направивши у листопаді 1665 р. чолобитну до царя, у якій повідомлялось про злодійства московитів: «*через ваших ратних людей майже щоденно терпимо різноманітні утиски… позабирали у нас землі, рибні озера, збільшили податки так, щоб бідним людям жити неможливо*». Московський правитель на скаргу цинічно відповів, що права і привілеї киян мають бути збережені, а київський воєвода зауважив: «*Київським міщанам селитись у місці не вказано і у майбутньому жити у місті не доведеться*».

З початком 1666 р. у скаргах та донесеннях українських діячів з'являються наміри щодо конкретних дій спротиву діяльності московського уряду на Україні. Згідно досліджень В. Горобця, у лютому єпископ Мефодій, архимандрит Києво-Печерської лаври І. Гізель та ігумени київських монастирів прибули до київського воєводи Петра Шереметьєва, щоб заявити протест проти намірів призначити в Київську митрополію московського святителя. У своєму листі воєвода повідомляв у Москву, що ієрархи протестували «*з великою люттю*» та погрозами: «*зачинимось в обителях, і хіба що нас із монастирів за шию та ноги поволочуть, тільки тоді московський митрополит у Києві буде… Краще смерть прийняти, ніж їх до Москви відправляти*».

Підлила масла у вогонь ситуація із податками. Так, на початку березня Іван Брюховецький розіслав по містах універсали, повідомляючи, що відтепер податки і збори йтимуть до царської скарбниці. Того ж місяця гетьман одержав наказ «*без затримки*» передавати воєводам, які вирушили в Україну на початку лютого, міські ключі, гармати та запаси продовольства. Щоб врахувати контингент населення, на яке покладались різні податки і збори, з квітня 1666 р. розпочався перепис селян і міщан Лівобережжя; після цього на них було накладено нові податі. Згідно досліджень К. Стецюк, після проведення перепису податкового населення млинарська міра перейшла у розпорядження

царської казни. Протягом травня–червня на млинах по річках Хоролу та Пслу було зосереджено багато збіжжя, який мав надійти до московської скарбниці.

Ситуація почала загострюватись із травня 1666 р. Незважаючи на перестороги гетьмана, висловлені у травні дякові Євстафію Фролову, котрий перебував в Україні, «*щоб українське населення великими поборами не обкладати, допоки звикнуть до московських воєвод та людей, а стягувати потроху; а тільки раптом озлобити, небезпечніше всякого лиха*», московські представники поводились в Україні брутально, намагаючись всіляко принизити українських жителів і максимально поповнити казну. Як встановив В. Горобець, їх зловживання були настільки серйозними, що в 1666–1667 рр. царський уряд розпочав слідство у справі стольника О. Лобанова-Ростовського, який особливо жорстоко поводився з місцевим населення. Така політика воєвод, а також намагання старшини зберегти владу в краї зумовили масове покозачення населення. У донесенню царю П. Шереметьєв вказував на те, що козацька адміністрація записує всіх бажаючих до козацького товариства. Більше того, полковник Л. Горленко інформував воєводу, що сам гетьман «*наказував йому, якщо міщани та повітові люди написані в окладних книгах виявлять бажання записатись у козаки, то таких людей записувати до козаків*».

Фіскальна політика московського уряду «підривала» авторитет як Олексія Михайловича, так і гетьмана І. Брюховецького. Переяславський воєвода Г. Вердеревський в другій половині травня 1666 р. повідомляв у Москву, що «*козаки бояр та гетьмана не люблять і кажуть: у нас за предків бояр не було, а він заводить нові порядки і вольності наші від нас усі відходять*». Лунали погрози з боку українського населення збиратися йти в Запороги, а звідти на гетьмана та московських людей. Своєю чергою І. Брюховецький у травні 1666 р. також скаржився царю на гадяцького воєводу Федора Протасьєва та його ратних людей, котрі в Гадячі «*знаного козака убили, багатьох місцевих жителів ножем закололи; у Гадячі, Котелі жодного двору немає, котрий би не був пограбований*».

Найбільш жорстоким воєводою був полтавський Яків Хитрово. Про його поведінку писали гетьману переяславські козаки у липні 1666 р.: «*який товариш прийде до нього, то очі палицею вибиває та плює в обличчя, або денщику наказує вигнати в шию з хати; захоплюють сіножаті, огороджені луги та городи*», зневажливо ставився до полтавського полковника, – «*він ваш полковник, відфайдолю його в рот; Я тут від царя надісланий, а ви, бл…ъ, усі бісноваті*».

Зрештою, нахабна поведінка московських представників викликала гостре невдоволення українців, епіцентром якого стала Переяславщина. Повстання спалахнуло 18 липня 1666 р. Як встановила К. Стецюк, керівне ядро складалось із: сотника Максима Хоменка, полкового обозного Івана Пригари, переяславських козаків Івана Мамотова (Мамон), Яреми Захарука, Захара Лободина, Панаса Косика, Степана Білика, Богдана Славика, Панаса Захарещенка та Григорія Кульбачки. Того ж дня повстанці надіслали до Правобережного гетьмана Петра Дорошенка листа, в якому просили не затримуючись йти на допомогу, щоб вибити з Переяслава воєводу Вердеревського з його гарнізоном. За короткий проміжок часу повстання охопило чимало містечок і сіл Переяславщини, зокрема Бубнов, Піщане, Гельмязів, а також Домонтів; неспокійно було і в сусідніх полках, особливо в Миргородському, заворушення почались навіть на Глухівщині. На допомогу повстанцям П. Дорошенко напра-

вив 4 тис. татар і козацьке військо у складі Уманського, Кальницького та Черкаського полків. Протягом липня-серпня татари здійснювали спроби звільнити Миргород, Хорол, Буромлю та Кременчуг, але безуспішно.

Для придушення повстання І. Брюховецький кинув значні сили козаків на чолі з гадяцьким полковником Семеном Острянком, ніжинським – Матвієм Гвинтівкою, лубенським – Богданом Щербаком, прилуцьким – Лазарем Горленком, полтавським – Григорієм Витязенком та ін. Однак, як з'ясувала К. Стецюк, гетьман, побоюючись можливого полону та страти, не наважився взяти особисту участь, а залишився у Гадячі. Зі свого боку, московський уряд щоб остаточно вирішити «переяславську проблему» відправив значні сили, а саме понад 2 тис. «*кінних та піших*» ратних людей під командуванням Костянтина Щербатова із чітким наказом виявити ініціаторів повстання, а містечка, які брали участь у повстанні «*вирізати, спалити та зруйнувати, щоб надалі нікому ніякого притулку не було*».

Незважаючи на запеклий опір мешканців Переяслава, Гельмязова, Піщаного, Золотоноші, Домантова, яким допомагали татарські загони, здобути перемогу не вдалося. Спільними зусиллями І. Брюховецького та московських воєвод Переяславське повстання було придушене. Усі села та містечка, що діяли із переяславськими повстанцями, було зруйновано. Згідно наказу московського царя «*переяславські керівники та бунтівники*» підлягали страті «*у Києві та Гадячі в один день*». Як встановила К. Стецюк, у 1667 р. у Києві були повішані активні учасники повстання Богдан Славик і Панас Захаращенко; в Гадячі гетьманський уряд покарав на смерть чотирьох повстанців, але їхні імена, на жаль, залишились невідомими.

Отже, незважаючи на те, що Переяславське повстання закінчилось поразкою, воно засвідчило гостре невдоволення населення Лівобережної України політикою гетьманського уряду та московських воєвод. З метою запобігти новим заворушенням, цар через свого посланця Іона Леонтьєва намагався заборонити козакам жити в Переяславі, «*а жити їм за містом у слободах, а до міста не пускати…, і щоб у містах жили тільки міщани, а у меншому місті тільки царські ратні люди*». Водночас, варто віддати належне І. Брюховецькому, який не давав на це своєї згоди, вважаючи, що «*наразі цього робити не можна, тому що бунт не припинився і щоб інші міста дивлячись на це не збунтуватись*».

На жаль, московський уряд не зробив висновків із Переяславського повстання. Як встановили В. Смолій та В. Степанков, цар, з одного боку, наказував П. Шереметьєву і всім воєводам на Україні не втручатись у внутрішні справи, а про всі непорозуміння писати гетьману; з іншого – Москва взяла курс на збільшення податків. У зв'язку з цим І. Брюховецький постійно скаржився царю на численні зловживання московських можновладців: «*від насильств та образ, які чинять воєводи та московські ратники, українці залишають свої будинки та сім'ї, тікають на Запоріжжя та розповідають про усі злодіяння; через це чиниться масове невдоволення*». За таких обставин у політиці лівобережного гетьмана поступово окреслюється відхід від безумовної підтримки Москви та від умов «Московських статей». Зрештою, у 1668 р. І. Брюховецький очолив антимосковське повстання, внаслідок якого на теренах Лівобережного гетьманства на певний період не залишилось жодного московського воєводи із ратними людьми.

Бібліографія

Акты, относящіеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1869. Т.VI (1665–1668).

Акты, относящіеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1872. Т.VII (1657–1663; 1668–1669).

Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. Київ, 1986.

Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. Київ, 1995.

Історія русів / український переклад Івана Драча. Львів, 2003.

Костомаров Н. Руина. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича. Собрание Сочинений. Санкт-Петербург, 1905. Т. 15. Кн. 6.

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукр. Р. Г. Іванченка. Київ, 1992.

Смолій В., Степанков. В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676). Київ, 2009.

Стецюк К. Народні рухи на Лівобережній та Слобідській Україні в 50–70-х рр. XVII ст. Київ, 1960.

Дмитро ВАЩУК

Як виглядали постреволюційні козацькі автономії під берлом московських царів?

Недогарки Козацької революції 1648–1709 рр. стали першим викликом для царського модернізаційного проекту. Раніше – дивись історію Лівонської війни 1558–1583 рр. – на західному кордоні росіяни діяли шляхом простого завоювання (під гаслом «Горе переможеним!», ще й з практиками депортації на інші місця поселення). Але Козацька Україна, з її маніфестом вільного підданства царям, змусила частіше оглядатися на західні норми державобудування.

Імперська методика «Поділяй і владарюй» стала лише частково успішною. Попри виокремлення Слобідських полків і Запорізької Січі, лівобережна Гетьманщина, з її десятьма територіальними полками, була ще доволі сильним гравцем. До гетьманства І. Мазепи включно козаки-гетьманці здатні на збройний опір Москві (на Слобожанщині ця доба закінчується найраніше – на повстанцях Брюховецького 1668 р. і на острогозькому полковнику І. Дзиньковському, союзнику разінців 1670 р., а ось віддалене Запоріжжя «воювало» до 1730-х рр. – і це якщо не рахувати Січ Задунайську).

Слобожанщина (Слобідська Україна) пізно оформлений – остаточно лише як результат Козацької революції – український історичний регіон[1]. У чомусь це визначило його як край «новизни» і «нового початку»[2].

Складалася Солобожанщина з 5 територіальних полків – Сумського, Харківського, Охтирського, Острогозького (Рибинського) і Ізюмського (останній утворений пізно – лише 1685 р.). В основі цілого регіону давня сіверянсько-тмутараканська дуга, яку – за пасмами води і лісу – добре видно навіть на гугл-мап. Згодом це був колоніальний простір Сіверщини – утім, через небезпечне сусідство татарського Муравського шляху (вів з Криму на Путивль і далі на Москву[3]) осілі поселення тут не створювали, обмежувалися уходами. З опануванням Путивля росіянами 1500 р., в умовах постійних литовсько-московських війн активні стали т. зв. «воровські черкаси» – рухливі українці-прикордонники, які козакували-полювали на царських гонців до Криму та інших проїжджих, а також конкурували за уходи з московськими підданими[4]. Мала значення Слобожанщина і в контексті комунікації двох козацьких Військ – Запорізького

[1] Оця «пізність» важлива. Вона робила і менш виразним відмежування як Слобожанщини, так і Лівобережної Гетьманщини від «спадщини Сіверщини» (ось поділ Полісся-Поділля відчутно древніший, а відтак і виразніший). Тому у модерний час популярною стала і надрегіональна (суперрегіональна) ідентичність – *Лівобережна Україна*.

[2] «Втеча» як «вибір часів революції» добре ілюструється тоді і потоком емігрантів до Америки доби Англійської революції 1640–1660 рр. Цікаво, що тема зрівняння в правах з метрополією була основою політичного життя як американців, так і слобожан.

[3] Власне, було відгалуження і на Велике князівство Литовське – через Сіверщину і Лоєв (Лоєву Гору на Дніпрі при гирлі Сожу), яке, почасти, прояснює підстави знаних претензій Війська Запорізького на білоруське Подніпров'я. Ймовірно, дотягувалася та магістраль до останнього прихистку київських Олельковичів – Слуцька (звідки і до Вільнюса шлях був накатаний).

[4] Господарі Москви після захоплення Сіверщини практикували депортації місцевих вглиб Московії (Флетчер згадував про 3/4 виселених старожилів через незадоволення новими московськими порядками). Тож українські «черкаси» цілком могли вважати себе справжніми спадкоємцями господарів краю, а московитів – зайдами.

і Донського (власне історичний дебют слобідського козацтва припав на славну акцію української і російської козаччин – Азовське сидіння 1637–1642 рр.)[5].

Специфікою Слобожанщини була крайня зацікавленість Росії в її існуванні – бо саме слобідські полки надійно перекрили Муравський шлях, яким кримські татари ходили на Москву. Згадаймо, як за доби Руїни було кілька планів козацько-татарського союзу, що передбачали переселення слобідських козаків на Гетьманщину – задля відкриття вільного проходу кримцям у напрямку царської столиці. Через це контроль за слобожанцями з боку російських влад був завжди вищий. І на тлі наддніпрянців вони уходили за особливо вірних царям (був навіть випадок 1670 р., коли слобожанський лідер – сумський полковник Герасим Кондратович-Кондратьєв – претендував на лівобережну булаву[6]). Більша довіра до слобожан позначилася і у спробах заводити саме слобідські порядки на нових прикордонних смугах XVIII ст. – у межиріччі Орелі і Самари 1688 р., Українській лінії 1730-х рр., Новослобідському козацькому полку на новосербському правобережному кордоні 1750-х – 1760-х рр., Катеринославському козацькому війську 1788-1796 рр.

Слобожани відразу стали частиною російської армії і не мали самостійних виправ (отже, казати, що їх земля «през шаблю здобута» такі «помічники» мали менше прав). Нерідко їх використовували і проти інших козацьких військ (українських і донського). Слобідські старшини, які рано втратили статус виборних, швидко почали отримувати і російські чини та дворянські права. Гетьманці закидали їм недостатній український патріотизм і войовничість та дії за гаслом «моя хата скраю…».

Великим здобутком слобожан була успішна колонізація українського Сходу. Краєзнавці досі часто-густо воліють надмірно виопуклювати запорізьких «колонізаторів» краю (стереотип «запорожець – ідеальний козак» задавнений ще у народницьких ідеологічних практиках XIX ст.), але слобожани у цьому були значно вправніші і ґрунтовніші. Щоправда, коли «на готове» приходила держава (російська), українець Слобожанщини рідко обирав опір – адже було куди ще і «далі посунутися»[7]. Тому погляд на місцеве козацтво як на тимчасового власника, а не повноправного господаря краю, мав певне поширення і негативні для українства наслідки.

Цікавим слобідським явищем був Чугуївський козацький полк XVIII ст. Сформований переважно з охрещених калмиків він став історією осадження в Україні останніх кочовиків Східної Європи.

Лівобережна Гетьманщина на початку Козацької революції була «тилом» Українського гетьманату. Найближчий місцевий фронт був на Сіверщині –

[5] Перший слобідський «опозиціонер» – Григорій Неблядин 1656 р. також був не свій, а позичений з донців (ще й базою його став Чугуїв – первісно дітище царської, а не козацької колонізації).

[6] Лівобережні гетьмани також прагнули мати бодай неформальний авторитет на Слобожанщині – особливо примітний у цьому Іван Самойлович зі своїми слобожанськими родичами і маєтностями.

[7] Власне у російській правничій традиції, яку сприйняли слобожани, козаки трактувалися як «люди служилі, а землі за ними государеві» (так і в зводі законів держави – Уложенні 1649 р. – записали). Себто вони тимчасові, не повноцінні власники.

[8] Цікаво, що Чигирин виглядав версією Табора чехів-гуситів (центр революціонерів-радикалів поза межами давньої столиці-мегаполіса – там чеської Праги, тут українського Києва). До речі, гуситський Табор – то калька біблейської гори Фавор, де відбулося Преображення Господнє. А власне і в Чигирині, і в Гадячі є своя «гора». Та й церкви Преображенські знані в обох містах.

проти досить обмежених збройних сил ВКЛ. Після 1654 р., в зв'язку із козацьким союзом з Московським царством, ситуація змінилася. Найбільшою небезпекою для регіону стала татарська загроза, тому особливо цінною визнавалася взаємодія із Запоріжжям. Лівобережжя також почало сприйматися як задніпровська «остання фортеця» гетьманату, а Гадяч того таки 1654 р. визначений за другу резиденцію гетьмана – «клон» правобережного Чигирина[8] (хоча, першим центром лівобережців був радше Переяслав – ще «дореволюційне» регіональне місто-метрополія[9]; плюс надрегіональний Київ). З'явилося і протиставлення царській Слобожанщині, а також внутрішні поділи[10].

За часів Руїни дніпровий берег став з осердя козаччини «лінією фронту» і це підірвало столичні позиції Переяслава (славного гетьманством Я. Сомка 1660–1663 рр.), а правобережний Київ перетворило ледь не на «острів». Подальше домінування Гадяча не пережило втрати булави гетьманом І. Брюховецьким 1668 р. Надалі на досить тривалий час гетьманською столицею був вже глибинно-сіверський Батурин (а після погрому 1708 р. його змінив недалекий Глухів[11]).

Важливою рисою лівобережної Гетьманщини стало те, що їй вдалося по-своєму «закінчити війну» (та Козацьку революцію в цілому) та побудувати версію мирного гетьманату – здатного функціонувати і без постійної військової мобілізації суспільства. І так – це був відступ до автономії коштом незалежності[12].

Для ілюстрації який непростий мікс легітимацій прийшов на зміну панській чи монаршій ласці часів Речі Посполитої цікаво пригадати цеховий (теслярський) привілей 1667 р. з Кобеляк на Полтавщині. За підставу для запровадження міських цехів він покликається на 1) благословення Боже (від місцевого священика), 2) повеління «старших городових» (сотника і городового отамана), 3) братерську згоду ремісників на ту річ «слушну», 4) звичай «прочіїх» християнських країн-«народів», 5) затвердження полковника (полтав-

[9] З дореволюційного досвіду-спадщини мало значення і те що Лівобережна Гетьманщина – це практично цілком колишній простір історичної Сіверщини (навіть про лівобережного гетьмана сучасники спочатку нерідко писали просто як про «сіверського гетьмана»), яка цінувала свої «білоруські» (спільні з ВКЛ) пов'язання.

[10] Я. Маркович у «Записках о Малороссии» (СПб., 1798), де «Малоросія» якраз дорівнює Лівобережній Гетьманщині, виділяв два крайніх типи мешканців краю – північні лісовики «литвини» і південні «степовики»/«українці». Плюс середній центральний тип, який поєднує ці дві екстреми і не має окремої назви. Зауважу, що це вже виразно «національна» рамка (нація інтегрує спільноти-регіони і є *надрегіональною* идентичністю). Власне, у меморіалі 1669 р. для папської курії в Римі вже є окреслення трьох частин повстанської (козацької) території – *Україна* (Правобережжя), *Задніпров'я-«Трансбористенія»* (Лівобережжя) і *Сіверщина*.

[11] Сюжет «столичності» (реальної і потенційної) ранньомодерних українських міст – то мрія новочасного мислителя-анархіста. Тут можна додати ще лист О. Безбородька від 31.I.1780 р., де згадується як при імператорському дворі у Петербурзі обговорювали де в Малій Росії (=екс-Гетьманщині) бути губернським городам? Пропонувалися спочатку Глухів, Київ і Лубни чи Ромни, але зійшлися на тому, що «в земле столь необширной и довольно населенной города губернские, где бы ни положены были, не будут однакож весьма удалены от пределов своих», а отже генерал-губернатор хай сам вирішує на місці де бути столичному центру.

[12] Натомість Правобережжя – дало версію «бою до останнього», Слобожанщина – втечі на статус підсусідка, Запоріжжя – відступу «у пустелю». Усі ці сценарії знані ще з XV ст. і татарським борцям за золотоординську спадщину, але ранньомодерні українці вже використовували «національні» формати гуртування, а не середньовічні родоплеменні зв'язки (які суттєво обмежували здатність змінити сценарій – це особливо показово на прикладі кримсько-ногайських стосунків). Зрештою, тому і звалися українські козаки у татар змішаним народом (буткали), народом-напівкровкою.

ського). Для такої козацької України московський цар чи інший монарх – то просто союзники, українська державність може жити і без них.

У своєму державобудівництві українці використали «енергію спрощення-ентропії», цілком у межах «консервативної природи революцій» та духу «залізного століття». Суспільна нерівність відступила, творча деструкція давала нові шанси[13]. Проста бінарна модель суспільного поділу – військові (козаки) + цивільні (посполиті) – стала повсюдною[14].

Подекуди навіть ця бінарність згладжувалася – основним місцевим типом ставав козак (не дивно, що у іноземців бачимо у різних варіантах окреслення Гетьманщини як Країни Козаків). Усі інші групи, то прошарки цілого: старшини – командири Війська, посполиті – його слуги. З часів Петра І від козацтва стали вимагати фактично безперервної служби і тоді утвердився ще один поділ – на козаків виборних (постійно боєготових, десь 20 % від загалу) і підпомічників (частково боєготових, допоміжну частину).

Міщани майже розчинилися поміж козаків і селян (зрештою, занепад урбанізації відчувався у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. на всьому старому річпосполитському просторі[15]). А купці були радше державними агентами, аніж простими бізнесменами.

Взагалі опікуватися «спеціалістами» – то став особливий інтерес гетьманської влади, яка, поза сумнівом, горувала як чинник суспільної модернізації (тому послаблення гетьманства було стратегічною метою Москви, для якої модерний державний «Левіафан» мав бути лише її власний[16]). Держава також набула нового досвіду масштабних мобілізацій населення і ресурсів, які суттєво позначалися на рівні згуртованості суспільства Гетьманщини.

Природним було і звернення до архаїчних родинних зв'язків і мереж. Таке кланобудівництво козацьких старшин пізніше озветься проявами корупційної олігархії, утім, зовсім не всевладної – управу на неї доволі часто (хоч і не завжди швидко) вдавалося знаходити аж до царської ліквідації Гетьманщини.

Мало значення для розвитку країни і призвичаєння до «міжнародних» контактів. Причому з обох боків – і українці знайомилися із чужиною, і чужинці цікавилися Україною (тут найбільш популярною була тема давньої антитурецької солідарності християн). Хоча найбільш «знайомими іноземцями» для українського суспільства лишалися давно відомі ляхи і греки, з'являлися і нові контакти із світом (ось у мазепинську добу через Стародуб

[13] Про те як це важливо для розвитку див. світовий бестселер: *Аджемоґлу Д., Робінсон Дж.* Чому нації занепадають. Походження влади, багатства і бідності (Київ, 2016).

[14] Стійкою спадщиною Козацької революції було уявлення про Україну як країну вільних людей. Ось у міжнародному акті – кримському маніфесті 28.І.1711 р. з нагоди українсько-татарського союзу (що навіть видавався німецькою мовою), як загальновідома річ, подається твердження, що в українській землі «*жодна людина ніколи не перебувала в неволі*».

[15] Історики економіки (див. Джоеля Мокира) говорять також і про загальноєвропейські прояви *деіндустріалізації* міст у період перед промисловою революцією (коли «заводи» виводяться за міську межу, аби уникнути надмірної цехової регламентації та використати дешевший труд селян – особливо у міжсезоння аграрного циклу).

[16] За це царизм готовий був спочатку і приплатити – ось 1755 р., коли скасували внутрішні збори-податки на Гетьманщині, пообіцяли фінансувати всі видатки гетьманського уряду з центрального бюджету (і власне гетьману стали виплачувати 50 тис. руб. щорічно – суму більшу, ніж він сам збирав).

і Чернігів починають активно торгувати із пруським Кенігсбергом[17], Київ ще 1678 р. пролобіював собі право безмитної торгівлі Дніпром до Смоленська, Десною до Брянська, а XVIII ст. новими «вікнами» українського експорту стають прибалтійські Рига і Петербург[18]).

Це, до речі, посприяло актуалізації досвіду ВКЛ. Ось правничу систему Гетьманату розбудовують на III Литовському Статуті (прийнятий 1588 р., після Любліну-1569, він був чинний в Україні до того лише епізодично і регіонально – на Сіверщині)[19]. Доведення шляхетства козацьких старшин через демонстрацію спорідненості з білоруською шляхтою теж стало чи не найпопулярнішим способом «аристократизації» еліти.

Стосунки із Москвою були непростими, але автономію Гетьманщини вдавалося зберігати в доволі широких межах. Іван Мазепа зміг зупинити попередній (від підробного Переяслава-2 з 1659 р.) царський юридичний наступ на українські права і укласти Московські статті 1689 р. Вони суттєво обмежили можливості російського втручання в справи гетьманської України. Азовсько-Дніпровські походи 1695–1698 рр. звістували відродження козацького війська як де-факто окремої потуги – вони продемонстрували, що українці можуть керувати «окремим фронтом» (і здобутий Кизикермен–1695 визнаний за відплату за Чигирин–1678). І лише погром 1709 р. вже не вдалося «відіграти назад» – далі, до кінця XVIII ст. українські автономісти перебувають у глухій обороні, проводячи хіба локальні за значенням контратаки.

Проблемою для прихильників автономії Гетьманщини була непублічність і волюнтаризм правових процедур російського самодержавства – ось статті Гадяцької унії 1658 р. у Речі Посполитій відразу і друком вийшли – перечитати їх наступним поколінням було не проблема. А на теренах Російської імперії друковане слово трималося під жорстким контролем, рукописні ж українські архіви доби Руїни сильно постраждали і нові покоління гетьманських правників часто-густо мали щоразу «винаходити свій велосипед» (хоча у XVIII ст. розривів спадковості поменшало) та відбиватися від підозр у фальсифікації.

Наріжні опори ранньомодерних ідентичностей – церква і школа – в умовах автономії не могли стати цілком «козацькими». Це яскраво засвідчив «Синопсис» 1674 р. – київський «історичний підручник»-бестселер, який працював на популяризацію східнослов'янської / спільноруської ідентичності.

[17] Причому, шляхом Стародуб – Кенігсберг можна було возити товари як суходолом, так і річками (тому протягом усього XVIII ст. стародубські лавки-магазини пропонували асортимент західноєвропейських виробів співставний із російськими столицями). Це особливо важливо для таких габаритних товарів як смольчуг і поташ (не дивно, що ось 1760 р. гетьман Розумовський отримав спеціальний дозвіл для своїх «заводів» на продаж цієї експортної продукції при ризькому порті і в Кенігсберзі. Комерц-колегія у 1756–1757 рр. склала спеціальну довідку (на 88 арк.) про те, які товари провозять з Кенігсбергу в Україну і в зворотньому напрямку.

[18] Рига, насправді, як торгівельний центр тривалий час випереджала Петербург (до котрого перевели кращих купців біломорського Архангельська). Ось за два роки 1725–1726 рр. до Петербурга прийшло 450 кораблів, а до Риги – 755, а за три роки 1761–1763 рр. розрив ще відчутніший – 332 проти 957. Отже, не дивно, що і новоутвореній на українському прикордонні Новоросійській губернії, де треба було фахівців із зовнішньої торгівлі, «купецького старшину» 1766 р. знайшли саме серед рижан (купець-банкрот Левін Вульф готовий був переїхати до Кременчука).

[19] Такий підхід не дратував і росіян, які на III-му Литовському статуті розбудували своє Соборне Уложення 1649 р. ВКЛ як «вестернізована Русь» тут тлумачилася як не зовсім чужа, а, місцями, і взірцева. Відомо, що такий гетьманоробець на Лівобережжі як російський князь-воєвода Григорій Ромодановський 1682 р. добився, аби відновили його родове прізвище як «Ромодановські-Стародубські» (виводячи свій рід від стародубських князів XV ст.).

Взагалі заповнити певний «інтелектуальний вакуум» (за взірцевими канонами вестернізації) нової імперії своїми українськими (чи то суржиковими) смислами – це була спокуса для багатьох інтелектуалів-українців (які ставали, так би мовити, більшими росіянами за самих росіян – «дядьками отечества чужого»).

Але в «ієрархію лояльностей» Україна, нехай і у політкоректній формі Малої Росії, потрапила і закріпилася міцно, попри тиск імперської «общерусской» уніфікації та відтік українських інтелектуалів до столиць імперії. Згодом, національне відродження XIX ст. мало на що спертися у культурному плані (навіть без «приватизованої» імперцями києворуської доби культура Козацької України лишалася тоді конкурентоспроможною).

Запоріжжя, як уже йшлося, стало випадком «втечі-відступу у пустелю», з певним впаданням у архаїку-дикість. Причому, саме відтоді остання осмислюється не як вимушена (і радше тимчасова), а як природна, одвічна і сенсоважлива.

Дореволюційне Запоріжжя мало вигляд зони сезонної експлуатації. Хоча про повний річний цикл «запорізького кочування» відомо з кінця XVI ст., навіть воно мало допоміжний характер – більшість козаків на зиму поверталися «на волость», до внутрішніх осілих районів України[20]. Запорізька зимівля сприймалася як «подвиг», а не як нормальне життя[21].

А для традиційного українського суспільства питання «прописки» було важливим – неосіла людина не визнавалася за «добру і віри гідну» і в правах повсюдно утискалася. Ось ще наприкінці 1650-х рр. прихильники Виговського заявляли, що на Запоріжжі перебувають «люди малі» (за суспільним значенням) і їх думку слід враховувати в останню чергу[22].

Але саме Козацька революція змінила такий стан речей. Татарсько-козацький союз зробив із Запоріжжя тилову зону, де з'явилися можливості для мирного господарювання[23]. Риба (річкова і морська), сіль, скотарство, митні збори з проїжджих – це вже новий ресурс запорожців, який дозволяв якось прожити і без війни (більш того, у разі грабіжницького набігу, супротивник міг тепер вдатися до відшкодувань шляхом конфіскацій запорізьких товарів та іншого майна на своїй території)[24]. До того ж, із суперприбутковим чорноморським піратством, після розбудови турками 1665–1666 і 1679 рр. системи Кизикер-

[20] У Сірковому проекті козацького устрою 1679 р. йшлося, що загалом на Козацькій Україні може бути і 300 тис. козаків, з них на Запоріжжі – хіба 20 тис. Гадаю, промовистий порядок цифр – виграти «числом» у запорожців ніколи не було шансів.

[21] Характерна історія 1687 р. Росіяни, для забезпечення логістики Кримського походу 1687 р., прислали влітку 1686 р. на Запоріжжя корпус Г. Косагова. Після зимівлі, почувши, що їх лишають і на другу зиму, вояки збунтувалися. Вони казали, що і так від хвороб великі втрати, а 2-й сезон можна і загалом не пережити. Отже, навіть «російська зима» була лагідніша за «запорізьку» (до речі, за даними захворюваності взимку 1686/1687 рр., українці-слобожани з того корпусу Косагова хворіли набагато менше за росіян – отже, були більш адаптованими до степових умов).

[22] Задавнена «меншовартісність» низовиків бринить ще у «лебединій пісні» кошового І. Сірка – проекті привілею запорожцям з 1679 р. До нього вписали, що зверхник-король має *рівно поважати* як городових козаків, так і запорожців.

[23] Зрештою, і кримські володіння розквітли – П. Дорошенко 1674 р. казав, що «Орди нині зело богаті».

[24] Згодом ці нові ресурси стануть у пригоді і деяким специфічним запорізьким технологіям. Ось наприкінці XVIII ст. є згадка «соляних дубів» (морських човнів, деревина для яких варена у соляному розчині – що підвищувало її якість і зносостійкість) та «торб з вовною» над бортами суден запорожців, які убезпечували від рушничних куль.

менських укріплень, січовикам прийшлося «зав'язати» (якщо не рахувати мікровідродження середини 1690-х років).

Отже, пореволюційне Запоріжжя стає вищезгаданою «пропискою»[25] і починає формувати свій «історичний міф» про Січ як «столицю» козаччини (до того ж і центра революційного радикалізму – на кшталт гори-міста Табір у гуситів), з кордонами до моря, які ще Вітовт проголосив[26]. Воно також претендує на «золоту акцію» при виборі гетьманів Козацької України (числом запорожцям було не перемогти – кількісно вони дорівнювали 1–2 територіальним полкам на Гетьманщині) і вже 1663 р. добивається перемоги «свого» кандидата на гетьманство – Івана Брюховецького. Зрештою, Запоріжжя таки претендує і на спадковість по знищеним-знесиленим козацьким структурам Правобережжя.

Тісне спілкування запорожців з кочовими сусідами-ногайцями добре відоме – саме вони ставали взірцями для найбільш оригінальніших, архаїчних з точки зору внутрішньої осілої України, суспільних практик січовиків (зокрема, проявів колективної власності та соціальної солідарності – коли, так би мовити, усі з одного котла сьорбають). Ймовірно, що і пам'ятна Сіркова різанина «своїх», відполонених з Криму – то наслідування кримсько-ногайської безкомпромісної ворожнечі 1665 р. (+ ще й нові союзники Запоріжжя – калмики, які бранців не брали, могли додати прикладів нової кочової жорстокості).

Показова зневага до елітарної та, зрештою, і просто «нормальної» культури (підкреслена неписьменність, братство замість родини, ритуальні приниження старшин) вимагала дивацької поведінки, яка вирізняла запорожця з загалу «звичайних людей». Чернеча практика безжонства підкреслювала «неприродність» Запоріжжя – робило з нього прояв «Дива». І без такого яскравого піару вербунок нових поколінь запорожців на теренах осілої України навряд чи був би успішним. Тому таки, хоча січовики як лицарі-військові фахівці легко знаходили собі місце на Гетьманщині (навіть в «елітних» компанійських полках), спроби збудувати Запоріжжя на цілій Україні регулярно провалювалися (бо ж «Царство Його не від миру сього»).

Власне, архаїка і ексцентризм не завжди безневинні, бо часто відгонять ще і охлократією – з її тягою до зрівнялівки та збиткування з «успішних» і просто «не своїх». Тому, часом, межа між запорожцем-лицарем і розбійником-гайдамакою була плинна (знана яскрава історія 1748 р., коли запорожці-богомольці, вертаючись з прощі до Києва, дорогою зайнялися грабунком) – і контактували із ними «з оглядкою». Не дивно, що найвідоміший «Робін Гуд» Гетьманщини другої половини XVIII ст. – Семен Гаркуша – також був із запорожців. Характерна і наявність купців-агентів у запорізьких старшин поза кордонами Вольностей Війська Запорізького Низового – тримати особисті капітали на Січі, то лише дражнити завжди готову «все поділити» сірому.

[25] Ідеальною «нормою» існування Запоріжжя став стан за Бахчисарайським миром 1681 р. (див. «Наказ» Запорізької Січі, складений 1767 р. для Комісії з укладання Нового Уложення).

[26] «Права» Війська Низового визнавав і світ. Ось 1700 р. московські дипломати на перемовинах з турками твердили, що *«Сечь Запорожская заведена была тому больше двухсот лет»* і має свої кордони. А 1737 р. на міжнародному Немирівському конгресі Російська імперія на пропозицію турків очистити землі Запоріжжя під пустелю-бар'єр між державами відмовила, що запорожці то не лише «стражі», але і *«співвласники»* на тих землях – тому їх виселяти не можна.

[27] Виконавець атаки на Січ 1775 р. генерал-аншеф Петро Текелій у власній надгробній табличці 1792 р. згадав цю свою заслугу як *«істребленіе»* Запорізької Січі.

Утім, поза усіма вадами, Запоріжжя (у купі із Задунайською Січчю та Кубанським Військом) з-поміж недогарків Козацької революції проіснувало найдовше. Власне, допоки протривав український Фронтир (тому і ліквідація[27] Катериною II Запорізької Січі 1775 р. не стала остаточною – ніякої внутрішньої кризи запорожці не переживали[28], економічно були цілком конкурентні на тлі сусідніх імперських проектів, а останній кошовий П. Калнишевський знаний як вельми «ефективний менеджер»)[29].

Припало до душі Запоріжжя і Модерну, який жадав ширшої демократії і волів спиратися на народ-простолюд. Тому, «свята простота» зовсім не таких вже численних ранньомодерних запорожців стала одним із вагомих національних символів для мільйонів модерних українців (тих, що «від Сяну до Дону»).

Бібліографія

Вирський Д. Початок сучасності : друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV – середина XIX ст.). Вид. 2-е, доп. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2022. 217 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I2...

Дмитро ВИРСЬКИЙ

[28] Хоча поява 1751 р. новосербської конкуренції не пішла їм на користь (не дивно, що вже 1759 р. стали обговорювати питання переселення запорожців на інші місця).

[29] У сучасній історіографії поширена думка про завершення «козацького циклу» ранньомодерної України у 1780-х рр. Ось В. Горобець відстоює рубіж 1783 р. (утворення Катеринославського намісництва). Утім, гадаю, саме зникнення «одвічних українських кордонів» – *турецького* як наслідок російсько-турецької війни 1787–1791 рр. і *польського* як наслідок 2-го поділу Польщі у 1792 р. – то справжні маркери «кінця» імпульсу Козацької революції, завершення її фази розвитку-деградації (1709–1792).

Боротьба гетьмана Дем'яна Ігнатовича з Москвою за «права і вольності» Українського Гетьманату

Незважаючи на оголошення про «вічну вірність» гетьман Дем'ян Ігнатович (в історичній літературі більш відомий як «Многогорішний») не збирався бути слухняним маріонеткою в руках Олексія Михайловича. Наприклад, коли у жовтні 1669 р. московські та польські комісари, що засідали в Андрусові, запросили на переговори представників Лівобережної України як спостерігачів (ті мали б бути присутніми, але без «права голосу»), то гетьман Дем'ян Ігнатович різко відповів цареві: «…На посольському з'їзді обох сторін царської пресвітлої величності і короля польського і князя литовського і Послам і Комісарам в посланнях бути Федору Завадському, судді полку Ніжинського, Лаврентію Борозні, Леонтію Артемовичу Полуботку, Єремію Єремієву; а на з'їзді їм при польських послах сидіти, тому що царська величність їх за служби пожалував дворянською честю; а як вони служили перед цим і польському королю, їм також за служби давано шляхетство і привілеї королівські у них є…, *а тільки їм не сидіти, і їм за честь свою стояти і того не уступати*». Тобто гетьман добивався рівноправної участі козацької України у переговорах Москви та Варшави.

Як бачимо, лівобережний гетьманський уряд погоджувався брати участь в польсько-московських переговорах, але на паритетних засадах, – «за честь свою стояти», – тим самим перетворюючи переговорний процес у трьохсторонній. Через два роки уряд Дем'яна Ігнатовича налагодив тісні стосунки з правобережним гетьманом Петром Дорошенком, а їхня позиція щодо сприйняття перманентних дипломатичних зустрічей Польщі й Московії почала повністю збігатися й була направлена на об'єднання розділених між двома державами українських земель під владою іншого монарха – у даному випадку султана Османської імперії. «Україна має зараз Пана, який буде знати, що з ними робити, і як їх стримати», – заявляв полякам під час переговорів турецько-польських переговорів у 1672 р. представник Високої Порти.

Цікаво, що стосовно повернення Києва до Речі Посполитої гетьман Дем'ян Ігнатович звертався до московського царя Олексія Михайловича з такими патріотичними словами: «Але, о всесильний Боже! – не витерпівши їхніх замислів, за свою образу постав, послав і збудив Військо Запорозьке, відтак і досяг того, що всіх ляхів з України вивели, що для всіх є достовірне і явне. Тепер же все духовенство Київського братства і все Військо Запорозьке почули те, що конечно [Київ] буде відданий і відступлений його королівській величності, і вже на теперішньому сеймі постановили, що всі Божі церкви православні, що їх будував блаженної і святої пам'яті святий Володимир Великий із правовірними й православними великими князями, предками вашої царської пресвітлої величності, уже мають бути віддані і на костели перетворені, а святі й чудотворні мощі преподобних святих отців у Польщу порізну розвезені – постановили, через що, коли та чутка пройшла скрізь, *вся Україна у немалому сум'ятті*

перебуває, і Військо Запорозьке почало в тому сумніватися і печалитися, про що всі, припадаючи до лиця землі й пресвітлого престолу вашої царської пресвітлої величності із усім духовенством Київського братства, і від усього духовенства: архієпископів та єпископів, архімандритів та ігуменів, і всякого чину духовного й мирського, і Війська Запорозького просимо й молимо: змилуйся, великий государю наш, ваша царська пресвітла величність, помазанику Божий, не подавай своєї отчини у лядське іго, Божих церков, і святих, і чудотворних мощів преподобних отців, таж-бо ті ненастанно біля святого престолу молять всесильного Бога про змирення миру, і про святий спокій, і про тишу, за вашу царську пресвітлу величність, і за весь синкліт, і за нас, Військо Запорозьке, ми ж за віру православну стоятимемо і не пускатимемо іновірних. Для цього, для ліпшого увірення, на свідчення того, яснопреосвященний в Бозі, превеликий його милість отець Лазар Баранович, архієпископ чернігівський, новгородський і всього Сівера, до преподобного в Бозі превеликого пана, отця Інокентія Гізеля, архімандрита великої, святої, чудотворної Києво-Печерської лаври писав, що із Польщі все православне духовенство прислало щодо того свої листи, а преподобний архімандрит відписав до архієпископа чернігівського, а він до вас, великого государя нашого, до вашої царської пресвітлої величності посилає, зголошуючи такий людський намір, й постанову, і замисли, що там учинити і як православ'я викоренити – і ті листи вам, великому государю нашому, вашій царській пресвітлій величності, будуть зголошені».

На початку весни 1670 р. гетьман скликав в своїй резиденції у Батурині старшинську раду, де з огляду на складну воєнну та політичну ситуацію, запропонував усім полковникам Лівобережної України скласти йому особисту присягу в вірності. На цій раді Дем'ян Ігнатович твердо заявив, що не буде терпіти свавільства з боку старшини й буде усіма можливими засобами його приборкувати. Тоді гетьман виголосив таку промову: «Чую я, що козаки всіх міст мене люблять; якщо і вправду так, то ви б били чолом великому царю про обрання другого гетьмана, я клейноди військові уступлю тому, кого ви оберете. А поки я буду гетьманом, свавільників буду приборкувати, скільки в мене буде сил, на тім я присягав великому царю; не так як Івашко Брюховецький... Скільки свавільникам не крутитися, крім великого царя дітися нікуди».

У контексті спротиву положенням російсько-польського Андрусівського перемир'я 1667 р. слід розглядати й проблему належності території Засожжя. Як відомо, проблема розмежування прикордонних територій між Великим князівством Литовським та Українським гетьманатом виникла ще у середині XVII ст. З того часу, коли гетьманський уряд Богдана Хмельницького почав претендувати на землі південно-східної Білорусі у війні з Річчю Посполитою питання належності земель, де компактно проживало руське населення, постійно хвилювало не тільки Варшаву й Москву, але й Чигирин та Вільно. Від 1654 р. козацькі підрозділи володіли частиною Литви – містами Гомелем, Старим Биховом та Чичерськом з околицями, а також територіями т. зв. Засожжя (поселеннями з правого берега р. Сож). Територіальні війни Українського гетьманату з Литвою за білоруські землі не припинялися і після 1659 р., з часу укладення гетьманом Юрієм Хмельницьким «Переяславських статтей – 2» з Московським царством. Військові та дипломатичні конфлікти між Литвою та

Україною виникали раз-по-раз протягом 1660–1980-х рр. й припинилися лише на початку XVIII ст., у зв'язку з подіями Великої Північної війни.

Чергове загострення політичної ситуації навколо територіального спору за прикордонні території України та Литви виникло у зв'язку з укладенням Андрусівського перемир'я 1667 р. між Річчю Посполитою та Московською державою. Згідно з ст. 3-ю московсько-польського договору південні білоруські землі, що перед тим контролювалися гетьманським урядом Івана Брюховецького були повернуті Великому князівству Литовському: «…Жодний город, і місто, і волость, не переходячи, однак, кордону воєводства Полоцького, Вітебського і Мстиславського, повіту Оршанського, Мозирського, Речицького і Браславського, також і інфлянтського кордону, так як ті кордони були в давньому своєму омеженні перед війною і з усіма уїздами, селами та волостями зобабіч річки Дніпра та Двини й інших рік до тих-таки воєводств та повітів, які належать до утримання його королівської величності і Річі Посполитої, за винятком Веліза, який для святого миру відлучений від Вітебського воєводства в бік його царської величності – це визначено цим трактатом на примирні літа».

У жовтні 1670 р. в дипломатичній «Інструкції», відправленій разом з послами гетьмана Петра Дорошенка на черговий сейм у Варшаві відзначалося, що «Войско Запорозкое в воєводствах Киевском, Черниговском и Брацлавском по тую границу, якая в нижшом пункте выражена… Межи Короною и Войском Запорозким абы тым моцней и вечне тривати могла належитая згода, пассом нас Войско Запорозкое, то есть воєводства Подолского по Межибож, Киевское и Брацлавское все по Горинь за поветом Пинским, Мозырским, Речицким, оныя яко пред тым под залогами нашими будучие в оседлости, и права наши выделивши абы одграничиты рачили, пильно послове наши при том стояти повинны. …А любо жадный коронный и Великого Князства Литовского войска в Украину за границу вступовати никгды не мают». По суті, такі вимоги Українського гетьманату щодо означення власних кордонів суперечили положенням Андрусівського перемир'я 1667 р. між Річчю Посполитою та Московським царством.

Політичні претензії правобережного уряду Петра Дорошенка на частину земель Пінського, Мозирського та Річицького повітів, а також Гомельського староства Мстиславського воєводства Великого Князівства Литовського довелося практично втілювати у життя лівобережному, «сіверському» гетьманові Дем'янові Ігнатовичу. На переломі 1670–1671 рр. він наказав седнівському сотнику Яну Коломбецькому зайняти спірні території вздовж річки Сож.

На такі дії Батурина відразу ж відреагувала Москва. У грамоті царя Олексія Михайловича до Дем'яна Ігнатовича за 14 червня 1671 р., яка зобов'язувала провести відповідне розслідування цього міжнародного територіального конфлікту відзначалося, що 17 та 18 травня того р. до московського царя смоленський воєвода І. Хованський надіслав листи віленського воєводи і литовського гетьмана Михайла Казимира Паца включно зі списками з двох листів седнівського сотника Яна Коломбецького, які він писав до підстарости і війта та всіх міщан Гомельського повіту Великого князівства Литовського: «А в листах его гетманских написано: с немалым де подивлением он имеет бытии, что сотник седневской, с ведомости и с повеления твоего гетманского, перешед рубеж, которой по Андрусовским посолским договорам учиненный, силою

своею знаменами к бою прибранными воинскими людьми по Сожу и за Сожею рекою вновь рубеж закладывает, и между нами обоими великими государи веру, пред Богом учиненную, нарушает и к войне также и к разрушению, за укрепленными договры, причину величества до полномощных послов писал, дают: волости и деревни, с людьми и с землею, к гомлинскому и к речицкому уездом належащие, своевольством поимал… И мы великий государь, наше царское величество, указали тебе нашего царского величества гетману Демьяну Игнатовичю про то про все розыскать подлинно: седневский сотник которые к гомелскому и к речицкому уездом належащие за Сожею рекою волости и деревни поимал, или те волости и деревни в нашей царского величества стороне?».

У зв'язку з такою ситуацією момковський цар Олексій Михайлович запитував українського гетьмана Ігнатовича про те, «есть ли на те деревни какие наши царского величества жалованные грамоты, или королевского величества привилеи и ваши гетманские универсалы, по чему ему в тех урочищах владеть?» й посилав з Москви до Батурина для проведення спеціального «розыску» пристава А. Тутихіна. Московський монарх також сподівався на те, що після проведення цього розслідування й покарання винних у майбутньому «таких ссор меж нас обоих великих государей посолским договором противности и нарушения не было».

Наприкінці 1671 р. Дем'ян Ігнатович з приводу «засожської проблеми» та належності столичного Києва польському королеві зробив таку гучну заяву: «Якщо царська величність дозволив наші землі потроху віддавати королю, то нехай би віддав уже нас усіх, король нам буде радий. Але в нас є на цьому боці Дніпра війська тисяч зі сто, будемо боронитися, а землі своєї не уступимо. Чекав я до себе царської величності милості, а царська величність дозволив нас у неволю віддати. Наших купців польські люди грабують і в тюрмах тримають, села навколо Києва плюндрують, а великий цар нічого їм не робить і нас не обороняє. Коли б ми самі себе не обороняли, то давно б поляки нас у неволю взяли, а на захист від московських людей сподіватися нічого».

Та найбільшою проблемою для Московії та Польщі стало несподіване зближення інтересів Демка Ігнатовича і Петра Дорошенка. Вже від 1670 р. їх підозрювали в змові, про що повідомляв до Варшави гетьман «його королівської милості» Михайло Ханенко 18 жовтня: «...що Дорошенко і Многогрішний, забувши Бога, між собою присягу вчинили та постановили, щоб ні під вашою королівською милістю, ні під московською, але під турком були». Протягом 1671 р. лівобережний гетьман дозволяв своїм охотницьким полкам переходити на Правобережжя для допомоги Петру Дорошенкові у відбитті наступу польської армії. У липні 1672 р. комендант Білоцерківської фортеці повідомляв до Варшави, що Лівобережжя на чолі з гетьманом Ігнатовичем збунтувалося проти царської протекції й «Дорошенкові про те знати дали, який їм посилає кілька тисяч козаків, і кільканадцять Орди...». Далі польський урядовець відзначав, що «з тієї то причини Многогрішний до столиці московської взятий, що заодно з ним (Дорошенком) розуміти хотів». Тоді ж Ігнатович отримав 24 тисячі єфимків від Петра Дорошенка для виплати своєму війську

Відзначимо. Що гетьман Ігнатович не дуже подобався московському цареві ще й тому, що наполягав на поверненні з московського полону одних з перших

українських «політичних в'язнів» - київського полковника М. Попкевича, овруцького полковника Децика, баришівського сотника Переяславського полку І. Воробея, осавула Ніжинського полку Л. Бута, писаря Переяславського полку Ф. Тризну, ігумена Мгарського монастиря В. Загоровського і двох братів Кульженків з Переяслава.

З огляду на це та інші причини царські резиденти у Батурині А. Танєєв і Г. Неєлов інспірували змову проти гетьмана. Вночі 8 березня вони зустрілися з опозиційно налаштованою старшиною й заручилися їхньою підтримкою. Через декілька днів російські стрільці знову ж таки вночі оточили гетьманський будинок, а генеральний писар Карпо Мокрієвич разом з полковниками Дмитром Райчею і Петром Забілою зайшли у спальню до Ігнатовича і схопили його. Він намагався вирватися, однак був поранений з пістоля у плече. Вже 28 березня опального гетьмана доправили у кайданах до Москви разом з рідним братом Василем. Після допитів і тортур, 28 травня 1672 р. їх вивели на страту, однак в останній момент катові передали царську грамоту про помилування. У заслання до Сибіру разом з гетьманом відправилася вся його сім'я – дружина Настасія, сини Петро та Іван, донька Олена, брат Василь та племінник Михайло. Окрім того на заслання відправився й найближчий соратник Ігнатовича Микита Гвитновка з сім'єю. Певний час важливих в'язнів тримали в Тобольському острозі. Потім Дем'ян Ігнатович перебував в Іркутській в'язниці.

Отже, зближення Дем'яна Ігнатовича з правобережним гетьманом Петром Дорошенком, зайняття Українським гетьманатом південних білоруських земель Великого князівства Литовського у 1670–1671 рр., відверті заяви щодо російсько-польського миру стали головною причиною зміщення Дем'яна Ігнатовича з гетьманської посади та заслання до Сибіру на початку 1672 р. Адже московський уряд готувався до переукладення Андрусівське перемир'я з Варшавою задля підготовки до можливої війни з Османською імперією, а конфлікт на українсько-литовському прикордонні заважав примиренню між Короною Польською та Литвою з одного боку й Московським царством – з іншого. Під час свого короткочасного правління Дем'ян Ігнатович намагався започаткувати династичне управління Українським гетьманатом й передати булаву своєму братові Василеві, або ж старшому синові Петрові.

Тарас ЧУХЛІБ

Якими дипломатичними методами гетьман Петро Дорошенко боровся проти союзу Москви з Варшавою?

Інформацію про фактичне вирішення питання щодо розподілу сфер впливу над Україною між Москвою та Варшавою гетьман Петро Дорошенко одержав ще влітку 1666 р. 26 липня він звернувся із скаргою до польського короля на те, що Чигирин не ставлять до відома про хід польсько-московських переговорів. Дізнавшись про умови польсько-московськог перемир'я, яке було укладене у січні 1667 р. в Андрусові, гетьман Дорошенко на початку лютого відіслав своїх послів до Бахчисарая з пропозицією укладення українсько-кримського союзу.

Полковники Війська Запорозького М. Зеленський та Д. Лесницький мали домагатися від кримського хана відновлення стосунків з московським царем та його участі разом з українцями й татарами у військових діях проти Польщі. Саме таким чином Дорошенко намагався не допустити до остаточного примирення Москви з Варшавою. За допомогою Кримського ханства гетьман хотів замирити Османську імперію з Московською державою і створити антипольський блок держав у складі України, Туреччини, Московії та Криму. Зважаючи на те, що хан без свого зверхника султана Мегмеда IV Авджи не міг вирішити поставлених перед ним важливих питань, Дорошенко направив своїх дипломатів ще й до Туреччини.

6 і 9 липня 1667 р. посольство правобережного Українського гетьманату на чолі з М. Раткевичем-Портянкою було прийнято султаном. Згідно з твердженнями турецьких істориків, українці заявили про підданство падишаху та готовність виставити для потреб Османської імперії 50-тисячне військо. Польський дипломат Є. Радзієвський, що в той же час перебував в Адріанополі, відзначав, що посланці Дорошенка в розмові з ним після прийому у султанському палаці заявили про те, «що Україна так далека від підданства Польщі, як далеке небо від землі». Автор анонімної реляції засвідчував, що козаки запевняли султана в намірі «перевернуть поляків догори ногами». Дорошенкові посли хотіли домовитися про військову допомогу султана та добитися від нього наказу залежному кримському хану виступити разом з українцями проти Польщі.

Після відправлення до Криму й Туреччини посольств, які мали чіткі антипольські інструкції, Петро Дорошенко з метою відмови від андрусівських домовленостей продовжував переговори з московськими представниками в Україні – воєводою російського гарнізону в Києві П. Шереметьєвим та стольником В. Тяпкіним. У свою чергу ті вмовляли гетьмана відмовитися від союзу з татарами. На що Дорошенко їм відповідав, що не буде поривати стосунків з Кримом, оскільки хан є союзником Речі Посполитої. Окрім того, відзначав гетьман, згідно з положеннями Гадяцької угоди 1658 р. він залишався підданим польсько-литовського короля.

До переговорів з Московською державою Дорошенка штовхала також невдача з організацією виступу до Галичини, щоб спільно з татарами розгромити основні частини польської армії та обєднати цей український регіон під гетьманською булавою. Проте цей похід українсько-татарських сил завершився перемир'ям між Варшавою та Чигирином поблизу Підгайців, яке було укладене 19 жовтня 1667 р. Зважаючи на вторгнення козаків Запорозької Січі на чолі з отаманом Іваном Сірком до Криму, татари відмовилися підтримувати Дорошенка й, по суті, примусили його підписати угоду з поляками про підданство королю. Натомість Дорошенко обіцяв не приймати ніяких іноземних протекцій. Крім того, він зобов'язувався не перешкоджати шляхті повертатися до своїх маєтків в Україні та не вводити своїх військ до тих міст, де ще не було запроваджено інститутів козацької держави. З свого боку, польська сторона дозволяла українським представникам прибути на черговий сейм для оголошення своїх вимог й обіцяла не вводити коронні підрозділи на територію, що належала до Українського гетьманату. Однак у наступні роки положення Підгаєцького перемир'я фактично не виконувалися жодною зі сторін.

Отже, посольства Петра Дорошенка про допомогу до Криму й Туреччини, його переговори з Москвою та Варшавою, а також похід козацького війська до Західної України й укладення перемир'я з Річчю Посполитою так і не призвели до об'єднання українських земель та не змогли відмінити процесу примирення між Польщею та Московією. 28 жовтня 1667 р. Андрусівське перемир'я все ж таки було ратифіковано царем Олексієм Михайловичем у Москві. Крім того, продовжувався переговорний процес щодо остаточного оформлення попередніх польсько-московських домовленостей у вигляді «вічного миру».

Реакція правобережного гетьмана Петра Дорошенка та його оточення на ці дії християнських монархів щодо поділу України була вкрай негативною й навіть близькою до панічної. Як засвідчував один з посланців тогочасного московського резидента в Україні стольника В. Тяпкіна Тютєрєв, український гетьман, довідавшись про ратифікацію андрусівських домовленостей у Москві, був дуже засмучений разом з усією старшиною і пролежав «тяжко хворий» протягом двох днів. Після цього, як описував далі своє перебування в Чигирині Тютєрєв, Дорошенко запросив його на службу Божу до церкви, де правили київський митрополит Й. Тукальський і архимандрит Гедеон (ексгетьман Ю. Хмельницький). Під час служби згадувалися польський король і московський цар як захисники християнської віри. Очевидно, такі дії гетьмана мали засвідчити перед посланцем Москви те, що він хоч і шукав захисту в турецького султана, однак не «побусурманився» й сподівався на інше вирішення російсько-польського протистояння за Україну.

У зв'язку з позицією гетьмана Петра Дорошенка положення Андрусівського перемир'я практично не виконувалися, а тому протягом жовтня–грудня 1667 р. польсько-московські переговори тривали у Москві. Поряд з твердою позицією Дорошенка, іншою причиною продовження переговорного процесу між королем і царем стала небезпека безпосереднього втручання в боротьбу за Україну Османської імперії, яка вирішила зміцнити свої позиції в східноєвропейському регіоні. Адже Московський договір, який був укладений між Росією й Польщею в грудні 1667 р., мав чітку антитурецьку та антиукраїнську направленість. Згідно з дослідженнями істориків, він став «не стільки

союзом проти агресії Туреччини, стільки союзом проти національно-визвольної боротьби українського народу».

Звернімося до тексту цього, на жаль, малознаного в історіографії договору, який доповнював положення Андрусівського перемир'я. Вже на початку першої статті Московського договору декларувалася його основна мета – «проти Бусурманського (турецького султана і кримського хана) наступу на Україну, яка під владою Його Королівської Милості і Речі Посполитої перебуває, так і в утриманні Його Царської Величності у результаті цьогочасних Пактів залишається». Польський король на прохання московського царя пробачав всілякі провинності й відступництва «усім козакам по обидві сторони Дніпра». Далі йшлося, як на нашу думку, про головне – польський король та московський цар погоджувалися на подвійне підпорядкування України з огляду на самостійну політику «козаків українців, які противляться» і особливо на турецьку загрозу протегування над ними. Згідно з договором, цар обіцяв вислати на Правобережну Україну для допомоги полякам у боротьбі проти турків та українців «кінноти п'ять тисяч, а піхоти двадцять тисяч».

Зрозуміло чому гетьман Дорошенко та його оточення так різко відреагували на цю угоду, одночасно звинувачуючи як польську, так і російську сторони в нехтуванні інтересами українців. Спочатку дісталося польським послам в Україні. У кінці 1667 р., під час перебування в козацькій столиці, вони вислухали від Петра Дорошенка і Юрія Хмельницького «багато грубих слів… і ніякої їм учтивості у Чигирині не було». Український уряд відмовився виконувати московсько-польські постанови та делегувати своїх послів на вальний сейм до Варшави. Не обійшов своєю увагою Дорошенко й московитів, виклавши в листі від 1 січня 1668 р. до В. Тяпкіна свої думки про участь Московської держави в поділі території Українського гетьманату. З огляду на важливість цього непересічного документа як типового джерела тогочасної політичної думки й розуміння позиції гетьманського уряду, вважаємо за необхідне процитувати його з мінімальними скороченнями. «…А ось недавно учинили договір з поляками на нашу згубу, - писав Дорошенко, – розірвали надвоє, і обидва монархи умовились між собою, що будуть нас викоріняти! Богу дякувати, війна припинилася; але яка з того користь для православної Церкви? …Ви звикли вважати нас за якусь безсловесну худобу, без нас вирішили які міста залишити під собою, а які уступити, а тим часом міста ці дісталися Вам не Вашою силою, а Божою поміччю й нашою кров'ю й відвагою. Ми хоча вівці, але вівці Христові, його кров'ю викуплені, а не безсловесні. Часто від Ваших московських людей можна почути таку думку: вільно, мовляв, королеві, яку хоче віру мати в своїй державі, вільно йому благочестиві церкви обертати, в уніатські або костьоли. Але хай так не буде! Не попустив нас Господь в таку неволю… А того ярма нам ані ми, ані батьки наші носити не звикли…». Такою різкою й не дуже дипломатичною була відповідь українського гетьмана на укладення антиукраїнського Московського договору.

Ознайомлення козацької старшини з текстом Московського договору змусило їх також звинуватити польського й російського монархів у порушенні попередніх домовленостей з Українським гетьманством. У січні 1668 р. в Чигирині відбулася старшинська рада на якій прийняті доленосні, на думку тогочасної української еліти, рішення для всіх станів Козацької держави: «З обох

сторін Дніпра жителям бути в з'єднанні й жити би осібно і давати данину Турецькому Царю і Кримському Хану, так само як і Волоський Князь платить, а щоб під рукою Великого Государя (московського царя) і Королівської Величності з цього часу не бувати». Щодо міжнародних проблем гетьманату, то султан мав забезпечити українцям, щоб «з прикордонними і близькими володарями, найперше з королем Польським і з царем Московським, союза дружнього не творити без відомості і згоди нашого Гетьмана і всього війська козацького». Крім того, українська сторона висувала наступні умови підданства османському володарю: Україна все ж таки не повинна була сплачувати данину; султан не мав права усувати гетьмана, який обирався на Генеральній раді; прислані в Україну турецькі війська повинні перебувати під командуванням гетьмана; зайняті українсько-турецькими підрозділами землі відходять до гетьманства й султан не повинен будувати там фортець та утримувати війська; кордони козацької України в результаті спільних дій мають досягати Перемишля, Мінська й Путивля; султан не має права укладати без згоди гетьмана союзи з Річчю Посполитою та Московською державою; Константинопольський патріарх повинен вільно обиратися на архієрейському соборі й перебувати на престолі до своєї смерті; турецькі урядовці мали писати листи до Чигирина українською мовою, а посли від Османської імперії вміти нею розмовляти. Якби Мегмед IV не прийняв цих пропозицій, то гетьман з усім «Військом Запорозьким подумає й іншим яким про себе заявить способом». Тобто, гетьманський уряд «лякав» султана тим, що у випадку неприйняття запропонованих умов Україна буде шукати собі іншого протектора. Як засвідчили наступні події, султан Мегмед IV погодився лише з окремими пунктами, а саме – не брати з українців данини (яку мала замінити військова служба козаків) та дозволити їм самостійно обирати гетьмана, який мав правити пожиттєво.

Протягом першої половини 1668 р. Петру Дорошенку ціною великих зусиль все ж таки вдалося оволодіти більшою частиною Лівобережжя й скликати там загальноукраїнську раду для вибору гетьмана «обох сторін» Дніпра. Вона відбулася 8 червня, а її хід та результати (які детально описані істориками) переконливо засвідчили бажання правобережних і лівобережних козаків жити в єдиній Українській державі. Івана Брюховецького було скинуто з лівобережного регіментарства, а Петро Дорошенка обрано гетьманом «всього Війська Запорозького». За результатами ради в листі до великого коронного гетьмана Я. Собеського Дорошенко писав: «...усе Військо вкупі, і Задніпровські обидві сторони під єдиним регіментом у послушенстві мені належати стали». Отже, мрія Дорошенка, хоча й ненадовго, здійснилася. Він нарешті зумів зробити те, що не вдавалося його попередникам Ю. Хмельницькому й П. Тетері, а саме – об'єднати розтерзану сусідніми монархами та внутрішніми чварами Україну.

«За короткий час свого побуту на лівому березі Дорошенко встиг приєднати до себе не тільки козацтво, міщанство і поспільство, але й таку впливову верству, як духовенство», – зробили з цього приводу висновок відомий історик та один з нащадків гетьмана Дмитро Дорошенко. В усіх українських церквах молилися за «благочестивого і Богом даного гетьмана Петра». Адже в цей час він видав ряд універсалів щодо охорони багатьох храмів і монастирів та підтвердив право на їхні маєтності.

Посилення влади Дорошенка дуже налякала верхівку Польсько-Литовської держави, яка переживала, щоб цей український гетьман з регіментаря-васала не перетворився в «удільного» володаря. Ці побоювання віддзеркалювалися в багатьох тогочасних листах і документах. Так, наприклад, львівський єпископ Й. Шумлянський, який за дорученням короля проводив переговори з П. Дорошенком, звітував до Варшави: «...ці люди (українці – *Т.Ч.*) не хлопи, але народ самостійний». Очевидно, саме тому польські хоругви ще перед походом П. Дорошенка на Лівобережжя підступно напали на Паволоцький і Кальницький полки, тим самим порушивши умови Підгаєцького перемир'я 1667 р. У червні 1668 р. коронна армія розпочала наступ на Брацлавщину і Київщину. Це спричинило до відтягнення основних військових сил гетьмана Дорошенка з Лівобережжя – наприкінці липня він уже був у Чигирині, а на Лівобережну Україну знову вступило військо Московського царства.

Тарас ЧУХЛІБ

Якою була та чим обґрунтовувалася позиція гетьмана Івана Самойловича щодо переходу Київської митрополії під управління московського патріарха?

Питання про причини політичної активності гетьмана Івана Самойловича на шляху до перепідпорядкування українського православного населення Москві без спеціального вивчення видається малозрозумілим. Чому правитель Війська Запорозького прагнув такої зверхності, що загалом виглядає як самостійна передача частини політичної влади Російській державі? Адже науковцями з'ясовано, що в роки його перебування на чолі Лівобережної України йшлося саме про наполегливу працю задля зміцнення гетьманських прерогатив. До того ж І. Самойлович волів не обмежуватися лише тими українськими теренами, на яких надійно закріпився. Він діяв задля підпорядкування собі Правобережжя, намагався обмежити політичну самостійність Запорозької Січі та прилучити слобідські полки, мав наміри повернути західноукраїнські землі. І саме такий загальний контекст є необхідним для розуміння заходів гетьмана в церковних справах.

Зокрема ж, маючи на меті поширення влади на Правобережну Україну, яка на перебувала в складі Польсько-Литовської держави, І. Самойлович приділяв пильну увагу становищу тамтешнього православного населення, яке належало до Київської митрополії. Він вважав вкрай важливим зберегти це підпорядкування, а, разом з тим, прагнув значно збільшити свій вплив на українське духовенство. Обидві проблеми дуже залежали від обрання нового очільника митрополії, а після смерті в 1675 р. київського митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського зазначена церковна посада протягом тривалого часу була вакантною.

І значною мірою дії саме І. Самойловича спричинили те, що наступним митрополитом не став Інокентій Гізель, хоча константинопольський патріарх Парфеній IV в 1676 р. дозволив поставлення його в Москві. Задля налагодження церковного життя, особливо задля поставлення священників, український правитель волів користуватися послугами залежних від себе церковних високопосадовців, які приїжджали з Османської імперії, особливо охридського архієпископа Мелетія. Це дозволяло І. Самойловичу обмежити вплив як місцевого духовенства, так і церковних ієрархів з-за меж гетьманського регіменту. Та все ж питання про поставлення нового київського митрополита довелося вирішувати, а особливо гострим воно стало з 1681 р., коли на завойованих Османською імперією українських теренах була заснована митрополія «Кам'янця і Поділля», яка вважалася відновленою Галицькою митрополією, а її очільник Панкратій став патріаршим екзархом «всієї Малої Росії». Надалі тривоги додали спроби польської влади привернути до себе православне населення Лівобережжя.

Вже в 1682 р. очільник Війська Запорозького поставив питання про благословення майбутнього митрополита московським патріархом. Визначившись

з кандидатурою на посаду, він почав працювати над тим, аби переконати Москву в її придатності: обранцем І. Самойловича став впливовий на Правобережжі, але потенційно залежний від нього на теренах гетьманського регіменту, луцький єпископ Гедеон Святополк-Четвертинський. Також український правитель зумів отримати згоду царської влади на одруження своєї дочки з племінником Гедеона. І в 1685 р. Гедеон був поставлений московським патріархом Іоакимом, але дозвіл константинопольського патріарха для остаточного ствердження на посаді все ж був потрібний.

Сам І. Самойлович необхідність отримання благословення константинопольського патріарха пояснював тим, що православні Речі Посполитої повинні бути певні, що новообраний київський митрополит є легітимним, а інакше вони могли самі прислати в Константинополь прохання про грамоту щодо вибору митрополита. Треба враховувати, що існувала докорінна відмінність щодо цього питання в підходах Батурина та Москви, яка теж була ним стурбована. Для останньої важливим було насамперед те, аби під владою московського патріарха перебувала Лівобережна Україна з Києвом, котра була на той час підпорядкована царям. Натомість І. Самойлович дуже вболівав за духовну зверхність київського митрополита також і над православними Польсько-Литовської держави, маючи на увазі поширення в майбутньому свого регіменту на Правобережну Україну.

Що ж до духовенства Української держави, то воно створювало І. Самойловичу значні труднощі, певним чином опираючись планованим змінам: невдовзі після обрання Гедеона київським митрополитом в 1685 р. це духовенство виступило за відновлення звичної практики отримання митрополитом благословення від константинопольського патріарха. Тут варто відмітити, що підтримуючи царську владу в питанні проведення церковної реформи, гетьман дбав про пониження політичної ролі українського духовенства, в якому бачив конкурента для своїх впливів у російські верхівці.

Врешті, представники світської та духовної влади Війська Запорозького висунули дві умови, на яких Київська митрополія мала підпорядкуватися Москві. Першою, висловленою у зверненні гетьмана І. Самойловича до російських монархів, яке надійшло влітку 1685 р., була умова поступки константинопольського патріарха своєю зверхністю, поклопотатися про що українці просили царів. Другою умовою було збереження за київськими предстоятелями титулу екзарха константинопольського патріарха. Необхідність збереження цього титулу пояснювалась небезпекою того, що частина православного духовенства єпархії, яка жила на теренах, підвладних Речі Посполитій, не погодившись з результатом вибору в Києві, захоче обрати свого митрополита, а далі буде домагатися його визнання як польською владою, так і в Константинополі, або навіть перейде в уніатство. Також українська верхівка домагалася дотримання повної церковної автономії при символічній залежності від патріарха, котрий мав лише благословити того, хто був обраний помісним собором за участі світських осіб. І якщо в питанні про автономію Москва формально згодилася з вимогою української сторони, то вже вимога щодо титулу екзарха була рішуче відкинута, що засвідчило принципову різницю в тому як бачилися перспективи Київської митрополії гетьманським урядом і московською владою: І. Самойлович прагнув зберегти канонічну залежність єпар-

хії від вселенського патріарха з колишнім статусом екзарха в митрополита, тобто зберегти всі права, привілеї й значний рівень незалежності, в той час як у Москві сподівалися на об'єднання Київської митрополії з Московським патріархатом в одну церковну одиницю. Проти збереження титулу екзарха за київським митрополитом були й східні патріархи, бо на той час, з 1681 р., екзархом був кам'янецький митрополит Панкратій.

За побажанням українського правителя, аби відстоювати його позицію, разом з московським гонцем Микитою Алексєєвим, який їхав до Османської імперії, вирушив представник гетьмана Іван Лисиця, котрому вдалося значно вплинути на хід переговорів в Туреччині. В посланні до константинопольського патріарха І Самойлович писав про важке становище православного люду в Речі Посполитій, просив передати Київську митрополію під зверхність московського патріарха, благословити Гедеона та зберегти права єпархії. А вже на переговорах гетьманський представник пояснював єрусалимському патріарху, що кордони єпархій ділити не можна, бо український правитель хотів, аби під благословенням московського патріарха перебувала вся митрополія.

І в результаті, незважаючи на московські інтерпретації досягнутих рішень, низка спостережень науковців доводить, що російська верхівка не змогла досягти бажаного підпорядкування Київської митрополії*:

По-перше, для передачі юрисдикції над митрополією, що розуміли в Москві, потрібне було рішення собору східних патріархів – константинопольського, олександрійського, антіохійского та єрусалимського, а не лише константинопольського патріархату та синоду.

По-друге, про те, що константинопольський патріарх не відмовлявся від своєї юрисдикції над Київською митрополією беззаперечно свідчить вказівка в синодальному рішенні про поминання першим імені цього патріарха при здійснені таїнства Євхаристії.

По-третє, за зауваженням дослідника Костянтина Вєтошнікова, дозвіл на поставлення митрополитів був представлений спеціальним типом документа – «виданою грамотою», який видавався на рішення, що не закріплювалися назавжди та не мали на увазі змін у юрисдикції чи змін в кордонах єпархій.

По-четверте, хоча згідно з прийнятими рішеннями поставлення київських митрополитів з того часу мали здійснюватися московськими патріархами, однак спеціально відзначалося, що це мало робитися за принципом ікономії – принципом поблажливого відношення до певних правил задля залагодження церковних справ.

По-п'яте, в тексті синодального рішення про поставлення київського митрополита московським патріархом не мовилося, що це право мають наступники діючого патріарха Іоакима.

Вельми цікаве спостереження зробила дослідниця Віра Ченцова, побачивши подібності зі станом справ у православного люду в Речі Посполитій та на венеціанських теренах, коли Венеція воювала з Туреччиною й коли заборонялися контакти з очільниками церкви, які перебували у ворожій Османській імперії: «при неможливості здійснювати поставлення архієреїв ієрархами, які знаходилися в османських володіннях, дозвіл здійснювати рукоположення

* Наведений перелік складено за дослідженням Віри Ченцової.

передавався тому, хто міг обійти цю заборону». Таким чином, всі наведені аргументи, поряд з найважливішими – відсутності рішення собору східних патріархів та правилом про поминання константинопольського патріарха, свідчать про те, що йшлося не про передачу єпархії іншому архієрею, а про передачу права благословення, що йшлося також про тимчасовість прийнятих рішень щодо поставлення київських митрополитів у Москві – вони передбачалися лише на той час, поки тривала війна.

Чималі здобутки отримав очільник Війська Запорозького і в сфері особистого контролю церковного життя як на території свого регіменту, так і на теренах Речі Посполитої, які він хотів повернути під владу гетьманської булави. В результаті переговорів були отримані синодальні грамоти, згідно з якими у виборах київського митрополита на помісному соборі духовенства мали брати участь представники світської влади, а також гетьман, що дозволяло саме українському правителю, а не російській чи польській владі значною або й вирішальною мірою впливати на ті вибори. До того ж, Гедеону за царським розпорядженням заборонялися самостійні, без дозволу гетьмана, взаємини з православним духовенством його митрополії в Речі Посполитій.

Отже, відтепер І. Самойлович міг контролювати обрання митрополита та його діяльність, спираючись на рішення грамот отриманих з Константинополя. Митрополит же мав законне право на духовну владу і над православними Речі Посполитої, а не лише на теренах, які були підвладні Москві. Інша справа, що правити гетьману залишалося недовго й здійснити багато політичних проектів йому так і не вдалося. Що ж до становища Київської митрополії, то з плином часу її автономні права та особливий статус були вихолощені і вона перетворилася на одну з рядових єпархій Московського патріархату. Нині ж, з перспективи століть, цілком зрозуміло, що в контексті російської політичної системи інакших перспектив бути й не могло.

Бібліографія

Огієнко І. Українська Церква: нариси з історії Української Православної Церкви Прага, 1942. Т. 2, 225 с.

Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви, Т. ІІ. Нью-Йорк–Київ, 1990. 397 с.

Шевченко О. М. Про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату наприкінці XVII ст. *Український історичний журнал.* 1994. № 1. С. 54–61.

Station

Station

Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру». *Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть.* Київ, 2000. С. 348–385.

Ченцова В. Киевская митрополия между Константинополем и Москвой. 1686. Київ: Дух і літера, 2020. 632 с.

В'ячеслав СТАНІСЛАВСЬКИЙ

Як Москва наприкінці XVII ст. вперше заявила свої вимоги про передачу під її владу Криму та про виселення з нього всіх татар?

Після катастрофи османського війська під Віднем в 1683 р. перед противниками Турецької держави, які об'єдналися в коаліцію, названу «Священною Лігою», куди в 1684 р. увійшли Австрія, Венеція та Польща, відкрилися дуже привабливі перспективи відвоювання значних територій. Висловлювалися думки не тільки про вигнання турків з Європи, а й про здобуття Константинополя. Не дивно, що про значні захоплення османських теренів думали й у Москві, нехай і не зовсім добре уявляючи як це здійснити на практиці.

Геополітичні обставини складалися для царської влади доволі сприятливо – союзники потребували її допомоги у війні; за зобов'язання цієї допомоги Річ Посполита відмовилася від претензій на Смоленщину, Лівобережну Україну та Київ; Запорозька Січ переходила з подвійного підпорядкування Польщі та Росії під виключно царську зверхність.

Москва мала діяти на кримському напрямку, задля ще більшого розпорошення й ослаблення османських сил. Ще до приєднання Росії до антитурецької коаліції на переговорах з її членами представники Варшави говорили про потребу переселення ногайських, очаківських, кримських, білгородських та буджацьких татар. В той же час московська верхівка міркувала про завоювання Криму.

Перед першим походом на Кримський ханат в 1687 р., очільник російського війська князь Василь Голіцин отримав від царівни Софії Олексіївни таємні статті, які передбачали прийняття цієї держави під московську зверхність якщо з таким проханням звернеться до князя кримський хан Селім-Гірей I. Тоді на війну було споряджено близько 150 тис. осіб. Невдача ж походу призвела до спорудження двох нових фортець поблизу кордонів Османської імперії, які мали слугувати опорними базами для подальших виправ. В 1689 р. сили, які йшли на Крим, налічували вже близько 162 тис. осіб. Є свідчення що цього разу верхівка ханату була надзвичайно стривожена, певні знатні кримчани писали хану: «Негайно приходьте на допомогу, бо інакше московський табір проникне через орський перешийок Криму і вступить ногою на півострів, і тоді прощай держава!» На військовій нараді перед боями з противником «хан плакав і у нього лізло волосся; було вирішено або перемогти, або померти». Стосовно ж турків, то в часи цих походів вони вперше почали говорити, що росіяни йдуть на Стамбул.

Тим часом, з 1688 р. почалися перемовини Відня й Варшави з турками щодо можливого примирення. Про свої претензії в березні 1689 р. заявила й Москва. Через царського посланця вони були представлені союзникам – полякам, австрійцям та венеціанцям. У двох статтях, яких загалом було п'ять, йшлося про виселення татар з території ханату. В першій статті говорилося, що султан повинен переселити всіх татар з Криму на територію Туреччини – в Анато-

лію, а землі передати в довічне володіння царям. Такі дії називалися єдиними можливими для припинення татарських набігів. В другій статті мовилося, що під владу царів має перейти Азов, а всі кочові татари з його околиць теж мали бути виселені до Туреччини. Окрім цих були вимоги про передачу Росії або зруйнування турецьких містечок на Дніпрі, Очакова, звільнення полонених та виплату контрибуції.

Зазначені радикальні вимоги демонстрували, швидше, наміри і загальну налаштованість, аніж розрахунок на їх реалізацію в той час. Про це свідчить і допоміжна стаття, надана царському посланцю. В ній говорилося, що в випадку незгоди турків на вимоги щодо передачі царям Криму та виселення татар їх треба було зняти. Полишили росіяни також вимогу про виплату контрибуції.

Цікаво як деякі відомі російські дослідники оцінювали згадані претензії. Так, Михайло Богословський, дослідження якого було надруковане в 1940 р., зазначав: «В епоху Кримських походів московський уряд поставив перед Туреччиною вимоги, абсолютно неприйнятні для останньої. Він виступив з програмою, здійснити яку вдалося рівно сто років пізніше – імператриці Катерині II». Валерій Возгрін в монографії, яка побачила світ в 1992 р., писав: «… це був, очевидно, чисто дипломатичний демарш, заздалегідь розрахований на відмову, що давало деяке виправдання розриву Бахчисарайського миру. Але акція Росії представляє науковий інтерес і в іншому плані. Це програма її південної політики, вперше заявлена відкрито». На думку В. Возгріна, з захопленням Криму було здійснено першу частину московської програми, а другу реалізував вже Йосип Сталін. Близькою до висловлених російськими є й позиція турецького дослідника Галіля Іналджика, який писав: «Історія свідчить без жодної тіні сумніву, що ганебна акція масової депортації кримських татар у 1944 р. була останнім актом довго розраховуваної політики знищення, що мала на меті перетворити півострів на базу для подальших завоювань Російської імперії».

Думаю, однак, що вимоги, які представила Москва в 1689 р., варто оцінювати як перше декларування її інтересів, які були реалізовані в майбутньому. Йшлося про розбудову імперії, що тривало і в наступні століття. А, зважаючи на історичний досвід, та й на те, що трапилося з Кримом в ході теперішньої війни, можна прийти до висновку, що півострів буде бажаною ціллю Москви для володіння ним увесь час допоки Росія залишатиметься імперією. Разом з тим, треба мати на увазі, що ця ціль не буде кінцевою: Крим розглядався і розглядатиметься надалі, в тому разі, якщо він буде під російською зверхністю, зручною базою для подальшої експансії. Авторитетний дослідник історії ханату Василь Смірнов ще в XIX ст. влучно окреслив плани росіян: «Крим же повинен був слугувати їм тільки прохідним, етапним пунктом на шляху до предмета їх омріяної мети» – Константинополя. Нині ж можемо бачити, що з Кримського півострова Росія може загрожувати як Туреччині, так і іншим країнам Чорноморського басейну, або й більш віддаленим.

Бібліографія

Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты до начала XVIII века. Москва: Рубежи XXI, 2005. Т. 1. 544 с.

Богословский М. М. Петр Великий. Материалы для биографии. Москва: Наука. 2005. Т. 1. 536 с.

Возгрин В. И. Исторические судьбы крымских татар. Москва: Мысль, 1992. 448 с.

Іналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію. 1400–1700. Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії. *Україна в Центрально-Східній Європі.* Київ: Інститут історії України НАНУ, 2002. Вип. 2. С. 119–135.

Станіславський В. Маловідомі документи щодо планів південної політики Російської держави у другій половині 80-х рр. XVII ст. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.* Київ: Інститут історії України НАНУ, 2000. Вип. 7. С. 340–357.

В'ячеслав СТАНІСЛАВСЬКИЙ

Про які загрози з боку Москви застерігав Туреччину гетьман Іван Мазепа у своєму зверненні з табору Карла XII навесні 1709 р.?

Серед документів, які відносяться до часів гетьманування Івана Мазепи, подекуди трапляються такі, що містять узагальнююче бачення цим українським правителем тих чи інших політичних процесів. Вельми цікавими є й матеріали, які оповідають про те, як гетьман уявляв перспективи просування Російської держави у південному напрямку, у напрямку до Чорного моря, де панувала Османська імперія, а на суходолі простягалися терени, які перебували під управлінням підпорядкованого турецькому султану Бахчисарая. Як очільник Війська Запорозького, котрий тісно співпрацював з московською владою протягом двох десятиліть, І. Мазепа, звісно, добре розумів експансіоністські наміри росіян. Українська держава брала найактивнішу участь у російсько-турецькій війні 1686–1700 рр. і значною мірою завдяки діям українських збройних сил стали можливими значні успіхи Росії у протистоянні з Османською імперією, як завоювання Кизикермена з іншими фортецями на Дніпрі в 1695 р. та Азова в 1696 р. Подальше закріплення росіян на Азовському морі та великі зусилля спрямовані на будівництво морського флоту продемонстрували Стамбулу, що вони не зупиняться, а тому перед Туреччиною постала значна загроза. Однак ця загроза на певний час притупилася, бо наступальні дії Москви були зупинені мирними договорами, які її союзники, а насамперед Відень, вирішили укласти з турками. Самотужки воювати з Османською імперією цар не наважувався і у відносинах Росії з Туреччиною запанував мир, хоча нарощування засобів для протистояння на морі з турками не припинялося. Отримуючи інформацію про підготовку російського флоту та фортифікаційні роботи, османський уряд здійснив ряд застережних заходів задля укріплення своїх кордонів, проте не був готовий скористатися сприятливими обставинами, які створювало прибуття на українські терени шведського війська. Можна припустити, що таким чином не реалізовано можливість відсунути московську загрозу на тривалий час, а Україна втрачала шанс на певне відновлення державної самостійності.

Але ще в першій половині 1709 р. Карл XII та І. Мазепа мали певні сподівання на підтримку з боку Османської імперії – як не від турків, то, принаймні, від татар. Перебуваючи в таборі шведського війська, очільник Війська Запорозького прикладав чимало зусиль для привернення Стамбула та Бахчисарая на бік шведсько-українського союзу. Одним з таких, вельми значущих кроків, стало звернення гетьмана разом з першим міністром Карлом Піпером до верхівки Османської імперії навесні 1709 р. Безпосередньо ж обидва послання адресувалися доволі авторитетному турецькому посадовцю – сераскеру Юсуф-паші, який на той час перебував у Бендерах.

За розпорядженням Карла XII, листи К. Піпера та І. Мазепи були доставлені до цього сераскера. Коротко згадаю, що основним змістом листа від К. Піпера було питання про продовження переговорів, які розпочалися з турецькою

стороною ще в 1707 р. Послання ж від українського правителя розглянемо детальніше. Варто зазначити, що про зміст цього листа відомо завдяки донесенню австрійського посла в Туреччині Йогана Міхаеля фон Тальмана до імператорської вищої військової ради, датованого липнем 1709 р., та ще з короткого перекладу, який вдалося здобути російському послу в Туреччині Петру Толстому. Далі буде викладено інформацію про послання гетьмана за даними австрійця, як значно більш об'ємну, а до неї, задля доповнення, представлятиметься те, про що довідався росіянин.

Отже, за даними Тальмана, послання від гетьмана складалося аж з восьми сторінок. У ньому детально пояснювалося чому український правитель був змушений полишити московський бік з акцентуванням на багаторазових порушеннях царем привілеїв та вольностей козаків. Царська зверхність називалася «московським ярмом», яке ні гетьман, ні його підлеглі більше не могли нести. І. Мазепа стверджував у листі, що всі козаки вирішили перейти до нього і лише ждуть нагоди, щоб це здійснити. У документі ж, який здобув П. Толстой, І. Мазепа пояснював свій перехід до шведського короля тим, що вже не було змоги «нести й терпіти мучительства неправедного й лютого царя московського», від якого насилу пішов з частиною війська.

Не важко пояснити чому гетьман вважав за необхідне зробити пояснення про зміну своєї політичної орієнтації – в очах турків І. Мазепа протягом довгих років був очільником держави, яка завзято воювала з Османською імперією.

Повертаючись до інформації, яку мав Тальман, відзначу, що далі йдеться про майбутній політичний устрій, а саме про місце України між Москвою та Стамбулом, як потенційно конфліктними сторонами. І. Мазепа моделював цей устрій так, щоб він видавався вигідним Туреччині аж до того, щоб вона вступила у війну на боці Швеції. При цьому український правитель посилався на думки московських бояр (можливо, малися на увазі певні опозиційні Петру І особи), які, нібито, запевняли його, що найкращим варіантом для Турецької держави було би укріплення козаків «в своїх старих правах». Що малося на увазі під старими правами, розуміємо з наступних слів: козаки, «як вільний народ» повинні були стати міцним бар'єром між Москвою та Туреччиною. На користь такого варіанту мало говорити й те, що, за словами гетьмана, шведський король також мав намір повернути козакам їх давні вольності, а допомога Стамбула цьому би значно посприяла.

Викладена позиція призводить до висновку, що І. Мазепа мав на увазі створення з Війська Запорозького певної буферної держави, яка би дозволила туркам відсунути російську загрозу, яка ставала все більшою. Інша справа, що могло б вийти насправді з цієї ідеї.

Та чи не найсильніше повинні були подіяти на османську верхівку слова українського правителя про стратегічні задуми російської влади. А в тому, що І. Мазепа глибоко проник у ті задуми, турки сумніватися не могли. Згідно тексту донесення Тальмана, гетьман писав, що краще за інших знає про честолюбні плани царя: після придушення козаків (тобто підпорядкування собі Війська Запорозького), використовуючи свої фортеці на Азовському морі та флот в Азові, той «вважав себе в стані за першої можливості напасти на Крим і без великого супротиву проникнути по морю і по суші в Молдавію та Валахію,

а також і в Туреччину з допомогою населення, яке сповідує грецьку релігію та очікує від нього, царя, визволення».

Не суперечить зазначеній інформації і текст документа, який отримав П. Толстой. Щодо стратегічних намірів Московського царства, то, згідно з цим матеріалом, український правитель, звертаючись до Юсуф-паші, зауважував, що той «добре розуміє на якому шляху та які наміри мають московські», а далі формулював своє бачення ситуації та застерігав турків таким чином: «… намір московський не тільки про один Крим, але може мати намір і щодо царства Оттоманського, те нехай буде до відома вашого».

І, врешті, згідно з першим документом, гетьман просив Юсуф-пашу взяти до уваги всі викладені аргументи, впевнити османську владу в їх справедливості та переконати її надати шведам і українцям суттєву допомогу. А згідно з другим документом, І. Мазепа просив, щоб Юсуф-паша повідомив верхівці імперії про всю справу та закликав пашу на допомогу з військом, якщо їхні слова будуть позитивно сприйняті. Тут же додам, що австрійський посол розглядав звернення І. Мазепи в загальному контексті дипломатичної активності противників Москви: згадував дії кримського хана в Туреччині та приїзди до Криму представників Карла XII й Станіслава Лещинського.

Ознайомившись з отриманими листами від К. Піпера та І. Мазепи, Юсуф-паша розпорядився перекласти їх турецькою мовою, принаймні, саме в такому вигляді посланець паші привіз і передав їх великому візиру Чорлулу Дамат Алі-паші. До цих звернень Юсуф-паша додав і свій коментар. Найважливіше, що містилося в листі сераскера до Порти – це опис складної ситуації, в якій опинилися шведи. Паша зауважував, що вони перебувають в оточенні московських військ і вже 8 місяців як втратили зв›язок з поляками.

Звернення українського гетьмана та шведського міністра мали значний резонанс в Туреччині, а також неабияк стривожили російського посла. Важливо також, що він відмітив тривогу, яку викликали слова І. Мазепи щодо ворожих намірів царя не лише щодо Криму, а й щодо Туреччини. П. Толстой одразу почав прикладати зусилля, аби нейтралізувати вплив від звернень шведів та українців. З клопотаннями про допомогу були відправлені соболі муфтію, потім дядькові свого пристава – валедесі-кегаї, який поговорив з матір'ю султана Ахмеда III, а також з селіхтаром. Після цього значний подарунок соболями отримав селіхтар та його наречена, яка була дочкою султана. Обдарований був і кегая матері султана. І хоча навряд чи вплив цих дарунків мав велике значення, принаймні, вони допомогли росіянину дізнатися, що турецьке керівництво не має наміру воювати. Це підтвердилося й на зустрічі П. Толстого з великим візиром. Туреччина не хотіла розпочинати новий військовий конфлікт без повної впевненості в своїй перемозі, болісно переживаючи попередні поразки.

Оцінюючи викладене вище звернення І. Мазепи до верхівки Османської імперії, звичайно ж, треба мати на увазі його мотивацію – напружений пошук шляхів для підтримки шведського короля у війні з Росією. Але й при цьому його можна вважати цілком об'єктивним у частині опису чи прогнозування наступальних планів Москви в південному напрямку. На користь власне України, а не тільки Туреччини, мала слугувати й ідея гетьмана про існування

Війська Запорозького як своєрідної буферної держави, яка мала стримувати експансіоністські плани Росії.

Бібліографія

Турция накануне и после Полтавской битвы (глазами австрийского дипломата) / Перевод, введение и примечания В. Е. Шутого. Москва: «Наука», 1977. 104 с.

Станіславський В. В. Іван Мазепа в таборі Карла XII: турецький вектор дипломатичної діяльності. *Український історичний журнал.* 2008. № 5. С. 39–49.

В'ячеслав СТАНІСЛАВСЬКИЙ

Якою бачили Москву автори «Договорів та постанов» від 5 квітня 1710 р.?

До укладання та написання «Договорів та постанов» чи більш відомої «Конституції Пилипа Орлика» причетні по європейськи освічені люди як сам майбутній гетьман, новий генеральний писар Іван Максимович, Григорій Герцик – генеральний осавул в еміграції, людина з неабиякими організаторськими здібностями та технічним складом розуму, Дмитро Горленко – полковник, котрий вільно писав латиною, Кость Гордієнко – кошовий, який відзначився не лише як військовий, але й як освічений представник запорозької верхівки та ін. Оскільки у ті часи рішення традиційно приймалися одноголосно, то до прийняття цього документу прямо чи опосередковано були причетні чи не усі українські емігранти. Бендерська конституція 1710 р. (назва «Договорів та постанов» за місцем укладання) містила риси як пізньосередньовічних подібних документів, так і модерних, котрі повстали у XVIII ст. До ключових ідей цієї конституції належали: договір «політичної нації», котру представляв гетьман, з новим протектором; «заповіт» цієї нації з Богом про дотримання справедливого ладу «прав та вольностей»; «нацією» уявляли лише козаків, котрих вважали нащадками давніх войовничих козар, а справедливий устрій витікав з античних традицій про взаємне врівноваження законодавчої, виконавчої і судової влади та християнських – про цінність життя та гідності кожної людини. Свідченням того, що цей документ дуже серйозно сприймали – є його копії, а також переклади латиною і польською, котрі зберігалися у багатьох ключових представників української еміграції та в різних архівах.

Москву автори «Договорів та постанов» бачили як цілком чужий народ, а саму Московську державу як таку, що шкідливо впливала на український суспільно-політичний устрій. Презентація колишнього православного московського протектора також була негативною, оскільки його ставлення до України представлялося в якості грубого порушення умов протекції. Тодішнім українцям природна межа між Україною та Москвою здавалася настільки очевидним фактом, що це навіть не аргументувалося (колишній державний кордон між Річчю Посполитою та Московською державою відповідно до Поляновського миру 1634 р.). Українці в Конституції Пилипа Орлика більше турбувалися про своїх полонених, про шкоду нанесену ворогом українським містам і селам та мирним жителям, про російських солдат, котрі засіли в козацьких фортецях. У 4-му пункті «Договорів та постанов» спеціально було прописано про звільнення від московських людей Середнього Подніпров'я.

У Бендерській конституції східний сусід представлений не лише чужим, але й шкідливим через свої впливи на внутрішнє життя козацького суспільства. За логікою укладачів й авторів «Договорів та постанов», культура московської автократії загрожувала існуванню українського суспільно-політичного ладу з середини. Перспектива успішного розвитку України «обох берегів Дніпра» безпосередньо пов'язувалася з ліквідацією негативних впливів

російської автократії на український, як вважалося, справедливий і благословенний Богом устрій. Тодішня українська нація в уявленнях еліти не могла існувати без суверена-протектора. Тому московській тиранії протиставлялася справедлива шведська протекція. Ключова роль у викоріненні згубних московських автократичних традицій покладалася на «Договори та постанови». Вони приймалися не лише для конкретного гетьмана (це було традиційним для документів між володарями булави та протекторами), але й для всіх наступників.

Прикладом того, як мала відбуватися «направа» ладу в Україні може слугувати ідея відміни підводної та поштової повинностей, поширених на сході Європи. У латинському тексті Бендерської конституції (*Pacta et Constitutiones*) у справі обмеження зловживань подорожуючих на відміну україномовного документа є наголошення на необхідності копіювання практик, поширених у розвинених державах, розташованих на захід від Гетьманщини. У *Pacta et Constitutiones* йшла мова про те, щоб «скасувати у нашій Вітчизні повинності поштову і надання супроводу та випадки насильного вимагання підвід і подарунків, налагодивши справу так, як у сусідніх країнах […] нехай найясніший гетьман введе за прикладом і зразком чужоземних держав пошту за військовий кошт у відповідних полках».

В преамбулі «Договорів та постанов» представлялася й українська історія, для якої російська минувшина була далекою й чужою. Якщо московська ідеологія базувалася на золотоординських і візантійських уявленнях та ідеях, то українська – на «правах та вольностях» козарського/козацького народу. Якщо у Москві поширилася міфологема «перенесення імперії» («translatio imperii»), то в Україні – ідея «перенесення прав та вольностей» від давніх козаків до сучасних. У Бендерській конституції козаки зображені, з одного боку, в якості вільного народу з «правами та вольностями», з іншого боку – з Божого промислу завойовані польськими королями Болеславом Хоробрим та Стефаном Баторієм, а також потрапили в ярмо до московських самодержців. Ідея перетікання «прав та вольностей» з одного періоду козацької історії (щасливого) до іншого (нещасливого) була надзвичайно вигідна для конструювання пам'яті про минуле українськими емігрантами. У менш щасливі періоди «права та вольності» могли були «пошкоджені», втім мали наступити кращі часи, коли відбувалася «поправа упалих прав» та поновленням їхньої цілісності: українські мігранти рано чи пізно мали добитися реалізації своєї мети – позбутися «московського ярма».

Таким чином, у «Договорах та постановах» московський світ представлений як чужий, оскільки він був інший і, ще важливіше, – автократичний. Однак Москва сприймалася не в русофобських категоріях, в Бендерській конституції, приміром, не було якихось безпідставних та значних інвектив щодо московського царя. Москва сприймалася радше з позиції власних цінностей – як чужа і стосунки з якою призводять до багатьох внутрішніх проблем.

Бібліографія

Кононенко В. «Договори та постанови» 1710 р. як модернізаційний проект: спроба міждисциплінарного дослідження тексту. *Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія: історичні науки*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. Вип. 1. С. 48–65.

Кононенко В. «Пакти і Конституції» 1710 р.: історико-правовий статус міст. *Україна в Центрально-Східній Європі.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. Вип. 17. С. 190–204.

Кононенко В. Казацко-московские отношения в оригинале текста «Договоров и постановлений» 1710 г. *Исторический вестник.* Т. 163. С. 60–99.

Кононенко В. Конструювання пам'яті про «права та вольності» у текстах української еміграції 1709–1714 рр. *Україна в Центрально-Східній Європі.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. Вип. 17. С. 239–273.

Кононенко В. Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687–1764 рр. Київ: Інститут історії України, 2017. 305 с.

Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. Київ, 2001. 468 с.

Струкевич О. Пилип Орлик та європейська традиція конституціоналізму. *Пилип Орлик – гетьман і автор першої конституції України.* Мінськ, 2006. С. 13–32.

Чухліб Т. Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 року. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 103 с.

Чухліб Т. Між Європою та Московією: «ідейна війна» українських козаків проти російської тиранії. *Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія: історичні науки.* Київ, 2015. Вип. 2.С. 49–63.

Kononenko V. «Realms of Memory» of the first Ukrainian political migrants on the example of Pylyp Orlyk (1710–1720). *Український історичний журнал*. 2022. № 6. С. 68-73.

Subtelny O. Domination of Eastern Europe. Native nobilities and foreign Absolutism, 1500–1715. Kingston and Montreal, 1986. 270 p.

Василь КОНОНЕНКО

«Нічого тобі, царю, з України жадати...», – життя і смерть наказного гетьмана Павла Полуботка

З огляду на те, що у січні 1722 р. гетьман Іван Скоропадський відбув до Москви, він залишив Павла Полуботка наказним гетьманом на Лівобережній Україні. Наприкінці червня того ж року Скоропадський повернувся до України, а Полуботок 1 липня звітував йому про свою діяльність у Глухові. Однак через два дні довголітній гетьман Лівобережної України помер і постало питання про його наступника. У зв'язку з цим усім полковникам було розіслано універсал, що був підписаний генеральною старшиною, про продовження наказного гетьманства Павла Полуботка до того часу як буде обрано «повночинного» володаря булави згідно з українською владною традицією. Одночасно старшина звернулася до російського уряду з проханням призначити час і місце виборів нового гетьмана. Сенат від імені царя прислав у відповідь грамоту в якій взагалі замовчувалося про можливість виборів, а Полуботок називався чернігівським полковником.

Цар Петро І призначив президентом Малоросійської колегії Степана Вельямінова й направив його до Гетьманської України з великими владними повноваженнями. Однак головним завданням російського урядовця був нагляд за діями наказного гетьмана Павла Полуботка та української старшини. Перша суперечка між представником Петербурга і гетьманським урядом виникла щодо податків: Вельямінов хотів збирати на користь царя великі хлібні та грошові збори, а Павло Полуботок не бажав цього робити. При цьому наказний гетьман посилався на те, що від часів правління Богдана Хмельницького такої практики не було. Більш того, Полуботок видав універсал про скасування податків, які запроваджувалися Малоросійською колегією. Це було дуже сміливим кроком з його боку, адже він протиставляв себе не тільки президенту колегії Вельямінову, але й самому царю Петру І. Окрім того, тим же універсалом наказний гетьман запроваджував на Лівобережній Україні новий судовий устрій.

28 грудня 1722 р. цар Петро повернувся з Астраханського походу до Петербурга. З огляду на це Павло Полуботок наказав скликати делегатів від усіх полків та значного військового товариства до Глухова для того щоб скласти відповідний лист-прохання («чолобитну») від їхнього імені та відвезти її до Петра І. 30 січня наступного року до Москви, де перебував цар, відправилася поважна делегація на чолі з В. Кочубеєм та Г. Грабянкою. Вони мали погодити термін обрання нового гетьмана та прохати царя скасувати указ про впровадження спеціальних російських комендантів в українських містах тощо.

23 квітня 1723 р. російський цар видав указ про обмеження прав наказного гетьмана за рахунок збільшення повноважень Малоросійської колегії. З огляду на це в Україні розпочалися заворушення, які підтримувалися старшиною та самим Павлом Полуботком. 22 травня наказний гетьман разом з найближчим оточенням виїхав до Петербурга, де подав «чолобитну» цереві з проханням відновити старовинні «права і вольності» Гетьманської України.

У відповідь Петро І наказав заарештувати сміливців, їх почали допитувати із застосуванням тортур. Саме тоді серед українського люду стали поширюватися чутки, що гетьмана допитував сам цар Петро І, якого у народі стали називати «Кривавим». Народ, а за ним і тогочасні поети вкладали у вуста Полуботка такі слова, які він начебто промовив у відповідь. Подаємо в інтерпретації Степана Руданського:

Знаю й бачу тепер, царю,
Що ти без причини
Підійнявся на погибель
Мої України.
І всі царськії укази
Хочеш попалити,
І всі вольності козацькі
Хочеш потопити.
І козаків, як худобу,
На роботу гониш,
І над ними «Вічну пам›ять»
По болотах дзвониш...
І гетьмана обирати
Нам не позволяєш,
І судити судців своїх
З Москви посилаєш!
І нас судять без закону,
Без всякого права;
Чи вже ж тобі за то, царю,
Буде яка слава?
Але нехай мені буде
Вільно і сказати,
Що нічого тобі, царю,
З України ждати.
Україна - не дитина,
Вона волю має,
А вільного не неволя -
Правда пригортає.
Тепер кажи мені, царю,
Хоч залізо терти,
Хоч у тюрмі холодній
Із голоду мерти;
Усе їдно мені, царю,
Тілько б не видати,
Як та бідна Україна
Буде пропадати!..

18 грудня 1724 р. наказний гетьман Павло Полуботок помер від тортур, фізичного виснаження і загострення хвороб у в'язниці Петропавлівської фортеці. Його поховали на кладовищі поблизу церкви св. Сампсонія Прочанолюбця на Виборгській стороні (зараз – Сампсонівський собор) у Петербурзі. 17 лютого 1725 р. у головному соборі столиці Гетьманської України, місті Глухові, була відправлена панахида за своїм правителем…

Тарас ЧУХЛІБ

Як Російська імперія придушила українське постання 1768 р. на чолі з Максимом Залізняком?

Весною 1768 р. козак Максим Залізняк та його сподвижники розпочали одне з найбільших тогочасних повстань нижчих станів у Східній Європі, яке в історіографії отримало назву Коліївщини. Очевидно, що походження цієї назви бере свій початок від польських слів «*kolej*», «*po kolej*», «*kolejno*», що означав несення надвірної козацької служби при магнатських помістях – «*sluzba kolejna*». Адже основу повстанських загонів складали саме «колійщики», тобто чоловіки, які перед тим служили у надвірних військах польської магнетерії. Коліївщина продовжила традиції попередніх визвольних змагань українців. «Понєваж не за майно стараємось, тільки щоб віра християнська... більше не осквернялась і щоб не було ворогів на державу», – заявляв пізніше один із ватажків повстанців Семен Неживий про причини збройного виступу проти влади Речі Посполитої.

Безпосереднім поштовхом до початку Коліївщини на чолі з Максимом Залізняком стали дії представників Барської конфедерації, що поширилася на території Руського, Белзького, Волинському, Подільському, а також Київському та Брацлавському воєводствах. Конфедерати розсилали універсали до місцевої шляхти і навіть селян (відомий документ під назвою «Універсал до хлопів, що закликає до повного підданства», який вийшов з табору конфедератів у 1768 р.), які закликали про перехід у їхнє підданство, але у разі непокори у багатьох випадках силоміць примушували місцеве населення присягати на вірність у їхній боротьбі проти королівської влади. Крім того, як засвідчували сучасники, релігійні гасла маршалка К. Пуласького відштовхували від себе не тільки православних, але й уніатів (греко-католиків).

Дії польських конфедератів нерідко супроводжувалися пограбуванням місцевого сільського населення, побиттям православних священиків, спаленням церков. Лише у Каневі конфедерати захопили 300 заручників, яких жорстоко били і калічили. «…Від початку Барського шляхетського збурення, зазнали великих утисків» – відзначалося у «Маніфесті козаків воєводств Київського і Брацлавського». Канівський міщанин Сидір Іванович засвідчував, що «конфедерати нападали на православних, загрожували їх життю і здоров'ю, катували їх, били, грабували, калічили і вбивали».

Вступ на Правобережжя в червні 1768 р. російських підрозділів і початок воєнних дій проти барських конфедератів породили в частини пригнобленого люду ілюзію щодо ймовірної допомоги з боку росіян. На той час серед українського населення ходили чутки, що «ці всі прикордонні місця приймаються під Російську державу і назавжди з-під володіння польського звільняються». З іншого боку провідники повстання очевидно були причетні до виготовлення фальшивих універсалів, які розповсюджували у містах та селах Київщини і Поділля начебто від імені цариці Катерини II.

У містах і селах Київського і Брацлавського воєводств Корони Польської Максимом Залізняком створювалися органи управління, які наслідували риси

полково-сотенного ладу. Згідно з реляцією сучасника, шляхтича Крушельницького, Залізняк написав лист який «промовляв, що належить відібрати Україну в ляхів аж по Случ і Дністер, витяти жидів, Січ наново утворити і в той самий спосіб звільнити козаків від панського ярма». Шляхтичі Тучабський і Квасневський свідчили про обрання повстанцями «гетьманом і князем Смілянським» Максима Залізняка; «полковником і князем Уманським» Івана Гонту; «радцею Уманщини» козака Уласенка.

Сучасники також стверджували, що на певному етапі повстання 1768 р. Максим Залізняк «почав відділяти козаків від хлопів і віддавати останніх під владу поставлених ними комендантів, а по другим селам поставили отаманів, які слідкували за тим, щоб хлопство господарювало і працювало на них козаків, щоб на них збиралися з хлопства прибутки і щоб увесь отримуваний від них провіант і фураж вчасно доставлявся у військо».

Згідно зі свідчень запорозького козака Лавріна Кантаржея, «Залізняк всякого їм по достоїнству жалує і дає письмовий від себе всяким людям наказ, щоб всі його наглядом були… і за всім виходячим від нього порядком залишалися під його владою, а тих, хто неслухається жорстокими штрафами лякав». Сам очільник повстання Максим Залізняк, за спогадами шляхтича С. Крушельницького оголошував листа в якому говорилося «що треба відібрати Україну в Польщі аж по Случ і Дністер». Тобто йшлося про відновлення кордону Українського гетьманату від часів Хмельниччини.

13 червня 1768 р., перебуваючи в Умані Максим Залізняк видав свій універсал про призначення Федора Осадчого старшим над мешканцями містечка Теплик та Теплицького ключа: «Я, Максим, полковник Низового Запорожського Війська, даю від себе документ Федору Осадчому, аби він мав і іншу громаду ключа того містечка в добрім стані тримав: як то, аби мав владу судити, радити і у всіх випадках добре управляти, добрим добре воздавати, а злих бунтівників смертельними киями карати, а міщанам й іншим громадам ключа, вищеназваного містечка наказую, щоб вони його у всіх випадках слухали, бунтів між собою не робили».

Як стверджує документ, Максим Залізняк «мав управительну резиденцію над цим містом Уманню і усією Уманською губернією, і всілякі між місцевими жителями розправи проводити. І коли до нього з міста Умані обивателі прийшли, вимагали вибрати від нього керівників, то він, Залізняк, оголосив їм, що начебто послав від себе в Київ до командуючого там генералітету лист про присилку звідти до Умані потрібних керівників». Давав проїзні документи купцям, що проїжджали Черкащиною. Очевидці відзначали, що на початку повстання Максим Залізняк мав при собі осавула з перначем, одну корогву і вісім прапорів. Якщо вважати, що кожна сотня повинна була мати свою відзнаку, то спочатку у Залізняка було близько 800 чоловік.

У розпал Коліївщини Максим Залізняк уже мав тридцять прапорів, тобто майже 3 тисячі козаків. Окрім того на озброєнні перебувало 15 гармат. Залишився навіть опис прапорів та озброєння: «А за ним (Максимом Залізняком) їде по два, усе по два з ратищами, і у передніх пар, може, у трьох ратища з короговками двойчатими, так що оце половина буде біла, а половина красна, а знову половина жовта, а половина чорна, або червона, або синя. А по самому заду йде чоловік з десяток пішо без ратищ і без усього, а тілько колки

позасмалювали та й ідуть. То вже винники тощо, що поприставали в гайдамаки». Виступи селян і козаків проти шляхти розпочалися в багатьох містечках і селах Правобережжя. Там почали діяти повстанські загони під проводом С. Неживого, М. Швачки, А. Журби, О. Бондаренка, Й. Шелеста, Носа, Бандурки та ін.

На початку червня 1768 р. повстанці на чолі Максимом Залізняком вирішили захопити місто Умань, яка на той час по суті була столицею Правобережної України. Перед штурмом міста до «коліїв» приєднався полк надвірного козацтва на чолі Іваном Гонтою. Разом вони здобули Умань, знищивши там близько двох тисяч шляхтичів, євреїв та «уніатів», які зі зброєю в руках відчайдушно захищали місто. Більшість з українців, що перебували в обложеному місті у ніч перед штурмом перейшли на бік повстанців. Максим Залізняк та Іван Гонта запропонували обложеним здатися за умови збереження життя, однак комендант гарнізону відмовився це зробити. Умань була взята повстанцями 9 червня 1768 р.

Повстання 1768 р. відзначалася широкою соціальною базою, вищим рівнем організації (наявність єдиного керівного центру, поділ війська на окремі підрозділи тощо) та ідеологічною спрямованістю. Чи не найголовнішим лозунгом повсталих було питання відновлення повноцінного функціонування православної віри. Масовими були випадки коли козаки і селяни заставляли католиків, уніатів та іудеїв силою перехрещуватися у «свою віру». Один із учасників повстання Іван Байрацький 9 серпня 1768 р. на допиті слідчому в Києві розповідав, що він воював «за те, що поляки в селі Млієві титареві Данилу, а як прозвали його не сказано, за недопущення поляків руйнувати церкви ті поляки голову відсікли і до стовпа цвяхами прибили, а тіло його спалили і інші благочестивим монастирям руйнування чинили».

Особливої масштабності і драматизму подіям повстанню на чолі з Максимом Залізняком надала масова участь у них селянства. Під час повстання 1768 р. багато орендаторів, які переважно були єврейського походження, було вбито козаками і селянами, що прагнули до помсти за надані перед тим кривди. Разом з тим, кількість загиблого під час Коліївщини єврейського населення завищується в десятки разів. Людські втрати серед шляхти і євреїв під час Коліївщини безпідставно завищуються у сотні разів. Хоча відомо, що згідно з переписом 1764 р. у Київському воєводстві (до якого належала Умань) проживало всього 22 тисячі 352 особи єврейського походження, в Брацлавському – 20 тисячі 337 осіб. Маловідомим і дуже цікавим залишається факт не зменшення, а збільшення єврейської людності в Київському і Брацлавському воєводствах Речі Посполитої протягом 1770–1780-х рр.

«Жителі шляхетських, королівських і церковних маєтків! Ваш час прийшов. Прийшла пора звільнення від іга та гноблення, які ви терпіли від панів своїх. Зглянувся Бог з високого неба на важку долю, почув Ваші сльози і стогін і послав Вам захисників, які помстяться за злочини, які нанесли Вам пани. Отже йдіть на поміч тим, хто хоче Вас звільнити, зберегти Вашу свободу. Зараз прийшов час розплати за всі Ваші муки, побої, вбивства, знущання, а також за нечувані знущання, які Ви до цього часу терпіли від своїх панів. Посилаємо до Вас керівників, яким Ви повинні вірити і за якими повинні йти із зброєю – хто яке має. Залишайте свої хати, дружин і любимих дітей. Не будете жалкувати,

адже скоро побачите, що Бог послав нам з вами, правовірними, перемогу і будете вільними панами, коли знищите це зміїне гніздо, тобто Ваших панів, які до цього часу п›ють вашу кров...», – проголошував «Універсал до польських селян», який був знайдений під Смілою. Як бачимо, провідними ідеями цього документу був не лише заклик до «розплати», але й питання відновлення «свободи» задля того, щоб бути «вільними панами».

Вражені розмахом повстання у східних воєводствах представники сейм 1768 р. ухвалив дві постанови про відібрання права у магнатів карати своїх підданих та запровадив положення про кару смертю для шляхтича за вбивство селянина. Серед причин Коліївщини шляхта називала й «королівську тиранію», що, зокрема, прозвучало у Маніфесті польських конфедератів від 9 серпня 1770 р.: «…зміцнилася і ствердилася тиранія, свідком того піднятий бунт України».

Про те як тогочасний український люд сприймав повстання Максима Залізняка засвідчує одна з народних пісень:

Отак Максим Залізняк
Із панами бився,
І за те він слави
Гарной залучився.
Лине гомін, лине гомін
По степу німому.
Вертаються козаченьки
Із бою додому

Придушення Коліївщини на чолі з Максимом Залізняком король Станіслав Август Понятовський називав «війною проти хлопства» та погоджувався на те, «щоб задовільнити тамтешніх поміщиків карою селян», яка дуже йому «подобалася». Також король Речі Посполитої хвилювався з приводу «збунтованого в Україні селянства, що вже починає повертати проти своїх панів і запросив на допомогу регулярні війська Російської імперії.

Повстання на чолі з Максимом Залізняком було жорстоко придушене польськими та російськими військами. Гетьман повстанців був схоплений і на допиті на питання слідчого «Как тебя зовут, чей сын и празванием, какой веры и с какого звания, где жительство имееш?» відповів: «Зовут меня Максимом Иевлев син, Зелезняк, веры греческого исповедания из мужиков, жительство прежде имел я польской области Чегиринской губернии в местечке Медведевке, а потом, по смерти отца, пошел в Запорожскую Сечь тому уже назад пятнадцать лет, а из оной же области в монастыре Мотроневском, в который я пришол прошлого году в ноябре месяце». Очевидно, що вказуючи місцем свого народження Медведівку, Максим Залізняк хотів відвести загрозу від знищення хутора Івківці, де він народився.

Російський військовий суд вирішив відправити керівника Коліївщини та його сподвижників на заслання до Сибіру. Однак 1 листопада 1768 р., по дорозі до Білгорода поблизу Охтирки під час ночівлі в слободі Котельва Максим Залізняк організував втечу. Разом з товаришами він розібрав двері, забрав в охоронників 10 рушниць та списи. Під час втечі звільнилося 52 козаки. У документі зазначалося, що разом з гайдамацьким гетьманом втекли: отаман Павло Таран та козаки Влас Лаєвський, Макар Чорний, Омелько Чуб, Іван

Білий, Степан Якубович, Михайло Моторний, Кіндрат Верховійт, Андрій Калиболоцький, Іван Зелепський, Іван Лисий. Андрій Білий, Лукян Довгопалий, Юхим Прейма, Максим Рудь, Яким Жерлай, Гаврило таран, Влас Сокур, Радко Марковщина, Іван Губа, Корній Червий, Давид Вербенко, Степан Саганяк, Семен Тарасенко, Андрій Майданник, Хома Дурний, Каленик Медведівський, Федір Волошин, Яків Щербитенко, Литько грива, Петро Бондуренко, Павло Стовбовий, Іван Таран. Грицько Кочар, Мойсей Неживенко, Євтух Безкуздий, Микита Таран, Корній Білий, Кирило Стирчак, Денис Кобиняк, Іван Завірюха, Харко Круглий, Михайло Білоус, Пилип Безрукавий, Грицько Таран, Іван Шрам, Василь Гаєнний, Демко Балаган, Іван Жулай, Федір Булка, Лецько Бурган, Олекса Смішко, Нестор Литвиненко, Кирило Мадсейчан, Гаврило Губа, Семен Іванович, Демян Чернявский, Петро Таран, Михайло Чорний, Федір Ковбаса, Василь Таран, Михайло Плохій, Василь Скулчан, Ничипір Лаштабей, Ігнат Побошкородич, Федір Губа, Василь Морчук, Трохим Чуприна, Іван Байрицький, Хома Сукур, Павло Лабазин, Мойсей Павлов та Яків Безрідний.

Невідомо як далі склалася б доля нашого героя, але 20 грудня 1768 р. Максим Залізняк з 32 соратниками був упійманий на території Полтавського полку й відправлений під посиленою вартою до Сибіру. В одному з народних переказів, який довгий час поширювався в Україні, відзначалося, що Максиму Залізнякові знову вдалося втекти із заслання і після цього він начебто ще взяв участь у повстанні яїцького козацтва проти російської влади на чолі з Омеляном Пугачовим.

Тарас ЧУХЛІБ

Чим вирізнялася специфіка Слобідської України як контактного пограниччя?

Соціальні й культурні кордони Слобідської України почали розглядатися лише в міру її освоєння постійним населенням у XVII ст. До того часу більш-менш виразно вимальовувалася лише фізична межа між лісостепом і степом, а у хронологічних межах до XII ст. – ще й умовний рубіж між «землею руською» та «землею половецькою». Порівняно з іншими пограниччями північно-східне було мінімальною мірою конфліктним; радше це була стикова, контактна зона без власних символів, чітких зовнішніх обрисів та розподільчих ліній.

Показовим прикладом прикордонних регіонів, які займають дуже специфічне положення в ментально-географічній картографії, вважає Слобожанщину О. Фісун. З одного боку, такі регіони є звичайною периферією країни, але з другого, вони стають ареалом формування особливого соціуму, життя якого визначається правилами, що задаються кордоном. На якомусь етапі поділяючі функції кордону викликають зворотну взаємодію, породжують нові форми солідарності й нові соціальні спільноти, підставою для конструювання яких стає саме кордон. Так виникає єдиний географічний субрегіон, загальний соціальний простір якого структурується транскордонними соціальними мережами.

На той час, коли українські козаки почали освоювати регіон майбутньої Слобожанщини, українсько-російські відносини були досить специфічними. Козаки брали участь у війнах Речі Посполитої з Московською державою і у походах самозванців на Москву, і вони ж намагалися налагодити контакти з офіційною Москвою в особі першого російського царя з династії Романових – Михайла Федоровича, пропонуючи свої військові послуги. Таким неоднозначним був загальний контекст міждержавних відносин раннього нового часу – нестабільність і практика шукання «рицарського хліба» в іноземних правителів не розглядалися як щось екстраординарне. Дивувати могла радше вимушена обставинами згода російського уряду на масові переселення козацтва на безлюдні землі на своїй окраїні. Але ж власних сил для освоєння величезних просторів, що були постійною ареною татарських нападів, йому явно бракувало.

Територія, яка у XVII ст. дістала назву Слобідської України, не вирізнялася ані чітко вираженими природними рубежами, ані збереженими символічними ознаками. Панування над «степовим порубіжжям» Золотої Орди та її спадкоємця – Кримського ханства – залишило чимало слідів у топоніміці, але навряд чи було у змозі заповнити політичний вакуум у «буферній зоні». Лише у XVI ст. зміцніла Московська держава почала створювати тут оборонну смугу «ліній» з «острожками» й невеликими фортецями, підкріплюючи це просування на південь і церковною колонізацією. «Захист святих Божих церков» виступав як аргумент експансії. З появою у Степу постійного населення й оборонних форпостів виникла потреба лімітації кордонів – відповідно до неї стало розмежування й картографування Степу, розпочате в кінці XVI ст.

Власних сил для освоєння великої території, неспокійної у воєнному відношенні, у Росії було замало. Новозбудовані фортеці постійно зазнавали руйнувань. Російський уряд заохочував селитися на цих землях козаків із Запорожжя й «литовських городів». Уже 1599 р. «лутчими черкасами» були заселені Валуйки; ще раніше вони ж прижилися в Осколі. Особливо цінувалося вміння «черкас» варити селітру, необхідну для виготовлення пороху. Українським колоніям дозволялося мати власне управління і звичний – полковий адміністративно-територіальний устрій. Особливо активне залюднення території, яка пізніше дістала назву Слобідської України, відбувалося у середині 50-х рр. XVII ст. У цей час українські переселенці відновили спорожнілі укріплення Цареборисова й Охтирки, заснували Харків, Суми, Зміїв, Лебедин.

Регіон Слобідської України сформувався у трикутнику між непевними кордонами Росії, Речі Посполитої і Кримського ханства у XVII–XVIII ст. Тривала дискусія між істориками щодо того, належали ці землі у XVI ст. Росії чи не належали нікому, так і не дала на це питання вичерпної відповіді. На думку дослідника слобідського козацтва Є. Альбовського, «край цей, який прилягав до російського рубежа, не належав Москві, не належав власне нікому, хоча «вільний прохід» у нього татар робив його радше татарським». Напевно можна сказати лише те, що землі, які входили до складу Київської Русі, в результаті татаро-монгольської навали були спустошені, перетворилися у «дике поле». На карті Г. де Боплана (1637 р.) терміном «*loca deserta*» позначено землі на Лівобережжі між Сіверським Донцем та р. Самара і на захід від Азовського моря до Дніпра, а також на Правобережжі між нижньою течією Дніпра та Інгульцем.

Специфіка Слобожанщини як окремого регіону України створювалася як її «окраїнним» становищем, так і особливими умовами її колонізації, яка почалася з кінця XV – початку XVI ст. Як зазначають автори багатотомного видання «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества», колонізація південних кордонів Московської держави упродовж тривалого часу мала урядовий, примусовий характер. «Жилецькі люди» йшли сюди неохоче з огляду на постійну небезпеку з боку Степу, а поселені силою нерідко розбігалися. Продовольство доводилося підвозити, бо «служилі люди» були не в змозі займатися сільським господарством. Тому спеціальні «милостиві» маніфести використовувалися урядом для залучення на ці землі росіян-старовірів. Царським указом 1716 р. старообрядців було переведено у розряд державних селян. Жили вони відособлено, автономним «миром», переважно у межах спорудженої у 1635–1653 рр. Білгородської лінії. За нею був простір української колонізації. Українські поселенці, у тому числі й ті, яких залучали сюди за допомогою пільг, виявилися більш життєстійкими, ніж російські «служилі люди», і саме з них «поступово виробився тип землероба-воїна, подібного до козаків».

Непростими були і взаємини двох козацьких анклавів – Гетьманщини й Слобожанщини, у якої були свої підстави для дистанціювання. Тут цінувалися широкі і вільні простори, військова підтримка й пільги від Росії, а головне – прикордонний статус, що обіцяв чимало можливостей для маневру. Відносини (не лише з Росією і Гетьманщиною, але й з Кримом та Запорожжям) могли складатися по-різному, навіть з «перехопленням» якоїсь частини території, але ані Гетьманщина не змогла «перемогти» слобожан, ані останні не могли

розстатися із своїм «дещо периферійним» становищем і лишалися у статусі об'єкта.

Адміністративно-територіальний устрій Гетьманщини і Слобожанщини мав багато спільних рис у вигляді військово-політичного устрою, який передбачав певний ступінь внутрішньої автономії й самоврядування. Але політичний статус цих територій щодо Росії був відмінним. Козацтво Гетьманщини вважалося вільним станом, як і російське козацтво Дону, тоді як козацтво Слобідської України було «державним» і управлялося не виборним гетьманом чи отаманом, а білгородським воєводою, що призначався з Москви. Офіційно Гетьманщина, принаймні у межах століття, вважалася такою, що перебуває під протекторатом Росії, тоді як Слобожанщина розглядалася як частина Росії.

У полкових і сотенних центрах Слобожанщини, крім козацького управління, існувало ще й російське воєводське – йому підпорядковувалися росіяни, а також українські переселенці, які не мали відношення до «полкової служби» – «городовой службы черкасы». Боротьба за компетенції зумовлювала постійну напругу, аж до відвертої ворожнечі, «чорних рад» і навіть повстань козаків проти воєвод. Одне з них у 1668 р. очолив харківський полковник І. Сірко. Його підтримали мешканці Цареборисова, Змієва, Мерефи, Валок – у цих містах воєвод вбили, а укріплення зруйнували.

Автономний статус Слобожанщини виявився ще більш умовним, ніж автономія Лівобережжя. Кілька старшинських родин встановили на Слобожанщині щось на зразок родинного полковництва, ведучи постійну боротьбу між собою за владу. Активно включалися у цю боротьбу і підігрівали її й царські воєводи. Про умовну «свободу» слобідських полків можна говорити лише щодо перших семи-восьми десятиліть їхнього перебування на порубіжжі. За В. Маслійчуком, Слобожанщина першою потрапила під прес модернізаційних реформ царського уряду, спрямованих на творення «добре регульованої» держави. При цьому царизм вправно користувався з «кволої кланової солідарності» місцевої старшини, зумовленої насамперед відсутністю суттєвого бар›єра між старшиною й рядовим козацтвом й порівняною легкістю здобуття дворянського звання. Зрештою саме Слобожанщина виявилася для царизму пробним каменем у справі скасування автономії Гетьманщини.

Проведена у 1732–1737 рр. реформа слобідських полків звелася до заборони займати вільні землі, перетворення полків у регулярні частини російської армії, а полкових канцелярій – у звичайні державні органи провінцій. Царським маніфестом від 28 липня 1765 р. козацька служба на Слобожанщині визнавалася взагалі непотрібною; місцеві полки були реорганізовані в регулярні, а козацька старшина прирівняна в правах до російського дворянства. Що ж до рядових козаків, то тепер вони стали іменуватися військовими обивателями і були повинні відбувати 25-річну військову службу. З п'яти слобідських полків утворювалася Слобідсько-Українська губернія з центром у Харкові. Губернія «с наименованием оной слободскоукраинскою» ознаки українськості зберігала хіба що у назві. Губернатор і керівники чотирьох воєводських канцелярій призначалися з великоросів. Полкові канцелярії перетворювалися на провінційні, з призначенням туди прокурорів-росіян, на місці сотень виникали комісарства. У 1780 р. губернія стала Харківським намісництвом, яке указом Павла I від 12 грудня 1796 р. знов було перетворене у

Слобідсько-Українську губернію. У 1835 р. її включено до складу Малоросійського генерал-губернаторства, центр якого перенесли з Полтави у Харків.

Остаточно знищити «український дух» на Слобожанщині царському уряду все ж не вдалося. Значною мірою на заваді цьому стало те, що старшинські роди Слобожанщини й Гетьманщини – Донець-Захаржевські, Квітки, Осипови, Ковалевські, Куликовські, з одного боку, і Апостоли, Гамалії, Горлянки, Забіли, Лизогуби, з другого, були пов›язані тісними, у тому числі й родинними, зв›язками. Однак вертикальне підпорядкування перших московським властям зміщувало центр тяжіння слобожанської еліти на північ. Розмиванню місцевої ідентичності сприяло також прискорення російської колонізації в міру зменшення татарської загрози. Російські поміщики – графи Гендрикови, князі Голіцини, Юсупови, Кропоткіни – не тільки активно впроваджували на своїх землях панщину, але й охоче засновували суконні, шкіряні, тютюнові фабрики.

Після того, як у процесі імперської централізації особливості політико-адміністративного устрою Слобожанщини були знівельовані, поняття «Україна», яке збереглося у назві губернії, стало символом місцевої регіональної ідентичності, яка формувалася на базі усвідомлення відмінності між «Малоросією» і «Україною (Слобідською)». За В. Кравченком, «регіональні пристрасті та упередження в середовищі патріотів обох регіонів були відчутними навіть наприкінці XVIII – на початку XIX ст. У той час як «малоросіяни» доводили споконвічну залежність краю від гетьманів і тішилися «сатирою на слобожан», останні декларували свою постійну вірність російським монархам і військові заслуги в боротьбі з татарами. У цілому ж слобідська тематика залишалася на маргінесі як козацького «малоросійського», так і російського імперського наративів».

Феномен появи у цьому російськомовному середовищі літератури, створеної народною українською мовою, можна пояснити як загальним контекстом національного пробудження, так і специфічно слобожанською атмосферою інтелектуального занурення у мовну стихію життя селян – недавніх козаків. Утворення у 1805 р. Харківського університету стало віхою, яка відкрила смугу «мовних шукань». Часто вони починалися з епатажу, своєрідних інтелектуальних ігор, але це не применшує значення очевидного факту: перші літературні твори, написані соковитою народною українською мовою, з'явилися у Харкові. Поступово дилема між династійною імперською та національними лояльностями розв›язувалася на користь націоналізму і в кінцевому рахунку виявилася нездоланною. «Українське питання», разом із «польським» та «австрійським», стало для Російської імперії складним випробуванням, яке вона так і не змогла пройти.

Бібліографія

Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. Київ, 1999.

Кравченко В. Харьков / Харків: столица Пограничья. Вильнюс, 2010.

Лаврів П. Історія Південно-Східної України. Львів, 1992.

Маслійчук В. У полоні прикордонь та наративів. Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. Харків, 2021.

Пірко В. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. Донецьк, 2004.

Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. Т. 1. Київ, 2006.

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

Розділ II

ІМПЕРСЬКА ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ: КОНТЕКСТИ, ВІЗІЇ ТА РЕВІЗІЇ

«Брутальний, напівдикунський, грабіжницький імперіалізм Росії з своїми націями-колоніями поводився найпрімітивнішим способом: душив за горло й однімав усе, що йому було потрібно, а щоб такий спосіб "впливу" метрополії розтягти на якомога довший час, нагайом і кулаком вибивалась усяка національна свідомість і культура й насаждалась "общерусская" культура»

Володимир Винниченко. «Відродження нації» (1920)

Чому XIX ст. називають довгим і яке його значення в українсько-російському протистоянні?

XIX ст. називають «довгим» з легкої руки британського історика-марксиста Е. Гобсбаума. Він означив цим терміном історичний період від початків Великої французької революції до Першої світової війни. Справа в тім, що в цьому відтинку світової історії відбулася потужна трансформація усіх сфер життя людства, починаючи від політики, економіки до культури, освіти й національно-визвольного руху. Відповідно, з'явилися й інші означення XIX ст. – «доба модернізації», «час капіталу і найманої праці», «епоха імперій, імперіалізму та колоніалізму», «доба романтизму і позитивізму», «століття націй» і т.д. Всі ці терміни засвідчують одностайну думку дослідників, що «довге XIX століття» назавжди змінило обличчя людського суспільства. Безумовно, що зміни безпосередньо торкнулися й України, яка на той час була розділена теренами трьох імперій – Австрійської (Австро-Угорської), Російської та Османської.

З огляду на теперішній стан України, яка відважно протистоїть російському агресору і виборює своє право на незалежність, нас природно найбільше цікавить історія українсько-російських стосунків у XIX ст. Одразу зауважимо, що розглядати цю тему в аспекті протистояння нації та імперії довгий час було традиційним для української історіографії. Однак сьогодні цього замало для розуміння глибинних причин російсько-українського конфлікту.

У другій половині XVIII ст. російська імператриця Катерина II зі всім завзяттям і ненавистю взялася до ліквідації автономного устрою Гетьманщини. Останній гетьман Кирило Розумовський, завдяки тісному зв'язку свого брата Олексія з попередницею Катерини II Єлизаветою, зміг досягти значних успіхів у розвитку Гетьманщини. Він провів ряд реформ, зокрема, військову, освітню, судову, адміністративну, та посилив автономний статус козацької України. Але з приходом до влади Катерини II йому довелося рятуватися відставкою, оскільки у цієї «жіночки» були зовсім інші плани на Гетьманщину. Вона переймалася повною інкорпорацією українських земель і людності до складу Російської імперії з метою посилення своїх позицій в економічному й політичному сенсах. Для цього було створено Другу Малоросійську колегію на чолі з графом П. Румянцевим. Перед ним стояли нелегкі й водночас відповідальні завдання – керувати перетворенням Гетьманщини на «споконвічні землі Романових» й звести нанівець прояви козацького сепаратизму, які були цілком очікуваними за цих умов. П. Румянцем став рупором імператриці та був наділений всією повнотою влади.

Якщо проаналізувати послідовність реформ в Україні, здійснених за наказом самодержавиці, то ми побачимо, як планомірно й виважено нищився козацький лад і характер Гетьманщини. Спочатку скасували традиційний полковий устрій Слобожанщини, далі провели «Генеральний опис Малоросії» – інвентаризацію всіх маєтностей, людності, ґрунтів, щоб оцінити господар-

ський і демографічний стан України та визначити джерела майбутніх прибутків. Паралельно російська армія відвойовувала у Османської імперії вихід до Чорного моря, а тоді вже взялася до ліквідації Нової (Підпільненської) Січі. Саме вона асоціювалася з осердям можливих бунтів, тому Катерина II дала наказ захопити Січ тихо й бажано без кровопролиття. Але це було неможливо, і росіянам довелося жорстоко розправитись з кошовим отаманом П. Калнишевським та запорожцями. Вони були заслані у Сибір, на Соловки, а ті козаки, що рятувалися від московитського рабства втечею, заснували Задунайську Січ у володіннях Османської імперії. Козацькі землі роздавалися російським сановникам або продавалися на пільгових умовах, тому Південна (Степова) Україна стала привабливою для емігрантів неукраїнського походження. Однак вона завжди залишалася місцем протистояння корінного населення із переселенцями. З подальшим завоюванням українського Півдня у війнах з Османською імперією розширювалися можливості Росії у розвитку сільського господарства і міжнародної торгівлі. Українські землі мало-помалу стали виконувати роль імперської колонії з усіма наслідками. Однак вони зазнали й значної модернізації: зростали давні поселення і засновувалися нові міста, порти. Південь України став місцем співжиття багатонаціонального населення, а отже, і місцем формування нового соціокультурного та економічного середовища. Однак імперія від цього тільки виграла – вона багатіла, могутнішала і впевнено рухалася вперед. Далі Малоросійська колегія взялася до скасування козацького устрою Лівобережжя, при цьому всі адміністративні установи Гетьманщини трансформували за імперською моделлю. Козацькі канцелярії і суди назавжди пішли у небуття разом з вольностями, правами і привілеями.

Тріумфальним для імператриці був 1783 р., оскільки тоді на Лівобережжі було введено кріпосне право, а Росія змогла майже безболісно зліквідувати незалежність Кримського ханства. Щодо обмеження особистої свободи, то переважно козацько-селянське населення цього краю не збиралося миритися з новим порядком. Численні протести відрізнялися як локальністю і стихійністю, так і масовістю та організованістю, як-от Турбаївське повстання 1789 р. Повсюди козаки й селяни вимагали повернути свободу, палили маєтки, виганяли поміщиків, нерідко жорстоко розправлялися з ними. Влада нав'язувала Україні традиційні російські порядки землекористування назавжди, тож селяни рятувалися втечами до південних малозаселених окраїн, де можна було вільно господарювати. І це теж було вигідно владі. Деякий час козацтво зберігало особисту свободу, але поступово втрачало свої права й вольності.

Останньою проблемою залишалася українська козацька еліта та шляхта, яка запросто могла порушити усі плани імператриці по перетворенню Гетьманщини на життєвий простір Російської імперії. Катерина II усвідомлювала всю небезпеку від конфлікту з козацькою старшиною, тому хотіла цього уникнути. Старшині було запропоновано стати частиною російського дворянства за «Жалуваною грамотою дворянству» 1785 р., а отже, привілейованим станом російського суспільства. Однак малоросійський генерал-губернатор П. Румянцев запропонував поширити на старшину дію «Табеля про ранги», за яким вступити до дворянського стану можна було за особливі вислуги перед імперією. Те ж саме стосувалося й шляхти. Обидва стани неоднозначно

сприйняли це розпорядження. Загалом вони поділилася на два табори – одні вважали це можливістю зберегти панівне становище, а інші сприйняли як приниження й ганьбу. Рештою Румянцев сприяв наданню вищих чинів і посад тим, хто намагався стати в нагоді новій владі. Одним словом, виграли ті, хто змирився або чітко демонстрував свою лояльність і відданість імперії. Зрозуміло, що таких було не так-то й багато. За десять років по введенню «Жалуваної грамоти дворянству», у 1795 р., до дворянського стану записали лише 12,5 тис. Інші залишися осторонь, але мали право довести свою приналежність до старшини або шляхти документально. Процес затягнувся десь до середини XIX ст., а українська еліта продовжувала позиціонувати себе за давніми означеннями. Цілком зрозуміло, що інтегруючись в імперське середовище, новоспеченій шляхетсько-козацько-дворянській еліті треба було асимілюватися не тільки у правовому, але й культурному, мовному, традиційно-звичаєвому сенсах. Одним словом, необхідно було стати росіянином в повному обсязі. Очевидно, що самодержавство шляхом денаціоналізації намагалося позбавити українське суспільство своєї еліти.

А що ж сталося з основною масою рядового козацтва? Не використати такий потенціал імперська влада не могла. Тому частина козацтва була зарахована у кавалерійські (гусарські) або карабінерські частини російської армії. Всі інші автоматично стали селянами, які згодом були закріпачені. Отже, козацтво було позбавлене всіх прав і вольностей, здобутих у часи Національно-визвольної боротьби проти Речі Посполитої та інших ворогів. У зв’язку з російсько-турецькими війнами козаки зазнали й рекрутства, хоч раніше цього в Гетьманщині ніколи не було.

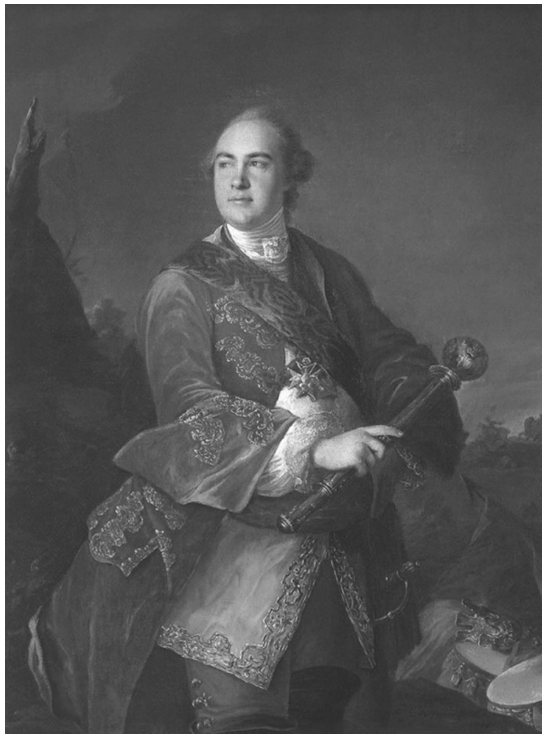
У 80-х рр. XVIII ст. серйозні зміни торкнулися й українських міст. Традиційне станове землеволодіння (міщанське, купецьке, шляхетське і т.п.) було зліквідоване разом з відповідними положеннями Магдебурзького права і Литовських статутів. Натомість міське шляхетство стало рядовим міщанством і згідно з російським законодавством підлягало оподаткуванню. Не менш успішною була асиміляція козацької Слобожанщини. З XVII ст. московська влада сприяла активному заселенню козаками порубіжної з Річчю Посполитою та Кримських ханством території. Там існувало п’ять козацьких полків, а населення звикло до особистої свободи, участі у місцевому самоврядуванню і вільної підприємницької діяльності. Все це практично кількома розчерками пера було зруйновано. Катерина II не збиралася миритися із своєрідністю Слобожанщини, тому процес інкорпорації, уніфікації та повного злиття з імперією був неминучим і тут.

Наостанок, як вінець усім нововведенням Малоросійської колегії, була проведена секуляризація (тобто, вилучення) церковних і монастирських маєтностей на користь Російської православної церкви. Вважаємо, що тоді й сьогодні ця, з дозволу сказати, «духовна» інституція завжди була інструментом реалізації імперської політики в Україні.

Не слід забувати, що «Росія-матушка» долучилася і до боротьби з гайдамацтвом, коли у 1768 р. надіслала свої війська на Правобережжя для придушення Коліївщини. І хоч це виглядало як акт підтримки королівської влади Речі Посполитої, однак насправді Катерина II провела розвідку боєм, щоб закинути оком на правий берег Дніпра. Пройде лише чотири роки (1772 р.),

і Росія разом з Австрією та Пруссією буде ділити землі найбільшої країни Європи. Вже згідно другого поділу Речі Посполитої, у 1793 р., Правобережжя увійде-таки до Російської імперії, а згідно третього, у 1795 р., ще й Західна Волинь. Отак московити вміло користувалися слушною нагодою, щоб розірвати на шматки слабкого сусіда! Особливо добре у них виходить спочатку створити умови для внутрішнього конфлікту, а потім скористатися цим і розірвати чи то явного ворога, чи то самостійну державу «братів у Христі». Здається, після довгого XIX ст. та після короткого XX ст. у не менш буремному XXI ст. пріоритети Росії й методи реалізації геополітики не змінилися. Так само не зазнали суттєвих трансформацій й московські апетити – вони постійно зростають. На який період нашої вимушено спільної історії не поглянь, скрізь знайдуться паралелі з сучасністю. Але не потрібно сприймати наше минуле лише під кутом зору народу-жертви, адже українці в умовах відсутності власної державності змогли долучитися до європейських і світових культурних, наукових і соціальних трансформацій, і в багатьох сферах вони мали лідерські позиції. Правда, тільки тепер ми по-справжньому почали звертати на це увагу. Довгий час імена українських світочів науки й культури позиціонувалися як російські або радянські. Не слід забувати, що українські землі у складі Російської імперії були батьківщиною багатьом етнічним групам, таким як поляки, євреї, німці, греки, молдавани, вірмени, татари і , власне, росіяни. Всі вони долучилися до модернізацій них процесів, на які було щедрим усе XIX ст., а особливо друга половина.

Але повернімося до Наддніпрянщини XIX ст. Із смертю Катерини-українофобки у 1796 р. краще в Україні не стало. Після ненависної матері, на трон сів її син Павло I. Він страждав від неврастенії (але при такій матері це зовсім недивно!) і прославився як узурпатор, тиран і деспот. Павло позбавив дворян деяких привілеїв, але активно роздавав їм землі Півдня України та запровадив там кріпосне право з триденною панщиною. Імператор страшенно боявся, що дух свободи, народжений Французькою революцією, перекинеться на його володіння, тому ввів жорстку цензуру, заборонив ввезення іноземної літератури та закрив приватні друкарні. В Україні було заборонено будувати церкви в «українському стилі». У 1801 р козаків за наказом імператора спровадили у похід на Британську Індію. Того ж року Павло I загинув від рук придворного з мовчазної згоди сина Олександра I. Цікаво, що саме за його правління й сталася перша знакова подія, пов'язана з козацькою старшиною. Попри усі перепони в отриманні дворянства, вона вкрай була потрібна російській владі. Високоосвічена, наділена лицарськими чеснотами, старшина могла відіграти цементуючу роль у наверненні українських земель до нових порядків. Щоб зберегти своє привілейоване становище, значна частина старшини таки змогла обійняти важливі посади у чиновницькій ієрархії. Однак одному Богу відомо, що твориться в українській душі! Яскравим прикладом тому була подія, яка найчастіше називається «місія Капніста». Василь Капніст – нащадок давнього козацького роду – здобув грунтовну освіту у Петербурзі, опанував кілька мов і з 1785 р. обіймав посаду маршалка шляхетства Київського намісництва. Згодом він став наглядачам Київського заводу з виробництва шовку, а заодно згуртував навколо себе гурток автономістів, тобто прихильників автономії Гетьманщини. Разом вони створили проект відновлення ко-

Останній гетьман
Кирило Розумовський

**Герб України (Козацької Держави)
часів Другої Малоросійської колегії (1767–1786)**

Щит під Велико-Князівською короною:
Архистратиг - герб Київського князівства
Орел - герб Чернігівського князівства
Мур - герб Сіверського князівства
Вежа - герб Переяславського князівства
Дуб - герб Стародубського князівства

зацького війська. У 1791 р. В. Капніст таємно зустрічався з антимосковськи налаштованими колами в Польщі, а також прусським королем Фрідрихом-Вільгемом II. Мета полягала у підтримці збройного антиросійського повстання в Україні. Звісно, що антимосковська коаліція не склалася, та й українська автономія, чи-то державність, не дуже цікавили Польщу і Пруссію. Проти такого ворога, як російське самодержавство, тоді ніхто не був готовий воювати, тим більше, в інтересах Гетьманщини. Однак сам факт появи ідеї й спроможність автономістів згуртуватися навколо єдиної мети свідчить, що самодержавству не вдалося зламати українську еліту, і в душі значна її частина залишалася патріотичною, самобутньою і непередбачуваною.

Імперія ніколи не могла відмовитися від залучення української еліти до розбудови державності. В оточенні правителів завжди були Розумовські, Милорадовичі, Безбородьки, Завадовські, Трощинські, Кочубеї й т.д. Наділені неабиякими чеснотами (висока працездатність, унікальні інтелектуальні здібності, вміння знайти потрібне рішення у скрутних обставинах, знання іноземних мов), вони виконували найважливіші державницькі функції, генерували прогресивні ідеї, багато в чому були на декілька щаблів вище, ніж російська еліта. Українська знать, інтегруючись у російське суспільство, успішно самореалізовувалася, досягала кар'єрного зростання і далеко не вся вважала імперію злом. Не потрібно і хибно звинувачувати її у подвійній лояльності, адже більшість знала і шанувала своє українське коріння і при цьому була впевнена, що українські землі будуть мати непоганий прихисток в могутній і зростаючій державі. Імперіалізм і колоніалізм були звичними явищами того часу. Весь світ ділився на імперії, і Росія, на їх погляд, не була найгіршим варіантом. На нашу думку, українська еліта хотіла вірити у світле майбутнє, але у глибині душі з болем згадувала Гетьманщину і минулу славу козацької волі. Вдома вони співали українських тужливих пісень, носили вишиванки, споживали традиційну їжу, а вранці одягали російський мундир і йшли служити чужим інтересам. Від цього болю і втаємничених душевних ран й народилася тяга до збереження історичних джерел (наприклад, козацьких клейнодів, одягу, зброї, письмових джерел і т.п.), які мертвим вантажем лежали у їхніх скринях або ж у селянських хатах. Фактично, одразу після ліквідації автономії Гетьманщини і розпочався процес національного відродження, коли активізувався національно-культурний та суспільно-політичний рух народу. Він охопив не тільки терени Російської імперії, але усіх слов'янських народів, що потерпали від колоніального і національного гніту і не мали громадянських свобод.

На підросійських землях України провідником національного руху стала інтелігенція. Вона склалася із вихідців з різних верств населення і під впливом епохи Просвітництва і зростання інтересу до науки. Важливу роль у формуванні інтелігенції як окремого прошарку населення відігравали університети. Ще за Олександра I, у 1805 р., у Харкові був заснований перший імператорський університет, ініціатором якого став близький до самодержця українець В. Каразін. Він прославився як реформатор-просвітник (ініціював створення одного з перших в Європі міністерств народної освіти), винахідник і вчений. Харківський університет мав постачати освічені кадри до чиновницьких лав не тільки на теренах українських губерній, а глибоко на схід.

Запорозькі козаки

Пропозиції В. Каразіна з організації фінансування, навчання та його змісту мали на меті наблизити Харківський університет до європейських, але держава була зацікавлена у задоволені власних запитів, тому взялася вибудовувати університетську освіту на свій розсуд. Нащадки козацької старшини й дворянство позитивно поставилося до заснування університету. Головне завдання закладу полягало у підготовці лояльних до центральної влади чиновників. Після університетського курсу випускники могли досягти успішного кар'єрного зростання і стати держслужбовцями високого рангу. Попри усі недоліки, які існували у стінах Харківського університету, він став колискою для новонароджених українських і російських інтелектуалів, майбутніх зірок літератури, освіти, науки. У його стінах в 30–40-х рр. XIX ст. був сформований один з перших осередків національного відродження – гурток «харківських романтиків», членами якого були мовознавець, етнограф І. Срезневський, майбутній історик М. Костомаров, поети А. Метлинський, Л. Боровиковський, Я. Щоголів та ін. Вони із запалом вивчали народну творчість, здійснювали етнографічні подорожі у провінцію, намагалися осягнути духовну й культурну глибину душі українського народу. Черпаючи сюжети із легенд, пісень, казок, переказів, романтики розробляли тематику власної творчості. Особливу увагу привертала історична тематика, пов'язана з міфологізацією визвольних змагань українського народу, особливо козацького періоду. Всі ці досліди й практики привели «харківських романтиків» до розуміння, що український народ має свою прекрасну мову, і вона при належній обробці може стати повноцінним літературним інструментом. Народ зі своїм духовним багатством і мовою став натхненням для української інтелектуальної еліти, яка поступово ставала провідником національного відродження українського народу.

У другій чверті XIX ст. імперське суспільство поляризувалося. Паралельно існували такі течії, як консерватизм, радикалізм та лібералізм. Консерватизм, звичайно, передбачав збереження імперії та кріпосного права. Тодішній міністр народної освіти С. Уваров, успішний менеджер та вчений, запропонував теорію «офіційної народності», засадничим принципом якої було «самодержавство, православ'я, народність». Потреба у пошуку цементуючої ідеї загострилася у зв'язку з першим польським національно-визвольним повстанням 1830–1831 рр., яке охопило не тільки Королівство Польське, Литву, Білорусь і Київське генерал-губернаторство, де проживало багато етнічних поляків.

Для насадження уваровської теорії 1834 р. у Києві відкривається Імператорський університет ім. Св. Володимира. Це стало справжнім витвором імперської культурно-національної політики. Київ мав перетворитися на осередок формування проросійської ідентичності населення краю, такий собі «розплідник корисних громадян», просякнутих «російським духом». За змістом освіти університет більше походив на навчально-виховний заклад найвищого рангу, а всі, хто не вписувався у окреслену модель, залишалися поза бортом цього стратегічно важливого закладу.

Але не все так сталося, як гадалося! У 40-х рр. XIX ст. Європу охопила «Весна народів» або низка демократичних революцій, пов'язаних з національним та соціально-економічним визволенням бездержавних народів. Революційний дух, його ідеї наближалися до Російської імперії, і як би вона не стояла на сторожі своїх планів тримати всіх у покорі, все ж у стінах імператорського університету повіяло «весною».

Інша суспільна течія – лібералізм – теж набирала обертів. Одним із його проявів було слов'янофільство як один із різновидів російського націоналізму. Слов'янофіли вважали, що в кожного народу є своя історична доля, тому Росія має йти окремим шляхом і не зважати на західноєвропейські процеси. Вони протиставляли Росію Заходу, приписували їй роль месії щодо всього слов'янського світу і виступали проти кріпацтва. В той же час, українське слов'янофільство мало свої особливості, які були репрезентовані у програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства.

У 1845–1847 рр. у Києві перебували професор університету М. Костомаров, письменник та історик П. Куліш, викладач гімназії В. Білозерський, чиновник М. Гулак. Згодом до них приєднався і Т. Шевченко. Вони часто збиралися на квартирі в останнього, щоб подискутувати на актуальні теми, почитати свої твори і помріяти про світле майбутнє вільного народу. Послухати цих інтелектуалів приходили й студенти університету, адже тут вони могли почути щось нове й відмінне від тих догм, що лунали з більшості кафедр. Так і сформувалося «Слов'янське товариство Св. Кирила і Мефодія». Його історія варта окремої статті у цьому виданні. Тут зазначимо тільки, що ідеї просвітництва, свободи, викорінення рабства і виокремлення ролі Києва як центру духовного єднання слов'янських народів, а тим більше утворення федерації слов'янських республік на уламках імперії звучали як вирок для Романових. І хоч товариство було розгромлене, а його члени покарані без належного судового розгляду, однак воно засвідчило глибоку кризу миколаївського режиму й забило перший цвях у домовину Російської імперії.

Влада змогла уникнути перенесення революційних подій «Весни народів» на терени Російської імперії, але Наддніпрянщина зазнала ідейного впливу, а український національний рух, що йшов у ногу з розвитком літератури, мови, історії та науки загалом, перебував у тісному зв'язку з підавстрійською Україною та національно-визвольними рухами слов'янських народів. Миколаївська Росія трималася за кріпосне право, як воша за кожух, аж до 1861 р., і цим дуже пригальмовувала модернізаційні процеси. Для російського самодержавства найголовнішим і найважчим завданням було якомога довше тримати народ у покорі, однак відмежуватися від світу вона не могла. Все змінилося тоді, коли Микола I у 1853 р. розв'язав Кримську війну. Сподіваючись,

що Росія зможе продовжити тріумфально відбирати османські володіння, подібно до другої половини XVIII та початку XIX ст., Микола I не розрахував свої сили. Зіткнувшись із антиросійською коаліцією, Росія у 1856 р. потерпіла ганебну поразку. Мало того, що вона підписала капітуляцію, а згідно Паризького миру втратила Південну Бессарабію і право мати військовий флот у Чорному морі. Сам імператор був позбавлений статусу покровителя християн Оттоманської Порти, направду, це щастя припало вже спадкоємцю Миколи I Олександру II. Микола не пережив ганьби і вчасно віддав Богу душу. Україна та українці були втягнуті у кровопролиття заради імперських амбіцій. Коли у 1855 р. в українських губерніях поширили маніфест про створення народного ополчення, серед населення Київської та Чернігівської губерній розповсюдилися чутки, що записавшись до ополчення, можна звільнитися від кріпацтва. Народ, який досі плекав свій козацький дух, масово кинувся записуватися у «вільні козаки», відмовлявся від панщини і створював самоврядні громади. Ці події ввійшли в історію як «Київська козаччина». Попри усі заходи зросійщення, насадження рабства і національне приниження, народний дух жив і чекав свого часу. Багато води спливе до того, коли молода українська нація зробить спробу відродити власну державність (це станеться в період Української революції 1917–1921 рр.), однак, як писав М. Костомаров, в душі у кожного українця «спить Виговський, Дорошенко, Мазепа – і проснеться, коли настане випадок…». На нашу думку, нині настав той час, який понад півтора століття тому передбачив історик.

Після того, як Росія отримала серйозного ляпасу у Кримській війні, новоспеченому імператору Олександру II, який по своєму характеру не був узурпатором, нічого не залишалося, як взятися до серйозних реформ. У імперії назрівала революційна ситуація, тому самодержець вдався до гнучкої політики, зокрема, на початках свого правління. Суспільно-політичні рухи значно активізувалися і через засоби масової інформації викривали усі наслідки правління Миколи I. Новому імператору вкрай необхідно було зняти соціальну напругу, оскільки від лещат вкрай загостреного абсолютизму страждали геть усі верстви населення. Освічене дворянство, значна частина якого мала українське походження, масово долучилося до творення проектів майбутніх реформ, а Олександру II довелося публічно виступати перед дворянським зібранням. Найбільш гостро у проектах «просвітницької бюрократії» звучали мотиви про громадянські свободи. Нарешті, в Росії настав період модернізації, який охопив усі сфери життя.

Знаменною подією всього «довгого XIX ст.» було оприлюднення 19 лютого 1861 р. «Маніфесту» про скасування кріпосного права та «Положення про селян, що виходять з кріпосної залежності». Селянська реформа, що розпочалася згодом, була неоднозначно сприйнята поміщицтвом, однак зберігати старі порядки уже було неможливо. Відсутність особистої свободи гальмувала розвиток усіх сфер життя суспільства. І хоч селяни мали сплатити за отримані земельні відрізки шалені кошти, однак вони набули деяких громадянських прав. За цими змінами потягнулися нововведення у сфері фінансів, місцевого самоврядування, судоустрою, освіти, військової сфери. Всі ці зміни стосувалися безпосередньо й українських губерній. Завершився промисловий переворот, і Україна стала відігравати ще більшу роль в модернізації всієї

імперії. Однозначно, що без українського потенціалу імперія не могла зробити швидкий економічний стрибок.

З початком «олександрівської відлиги» активізувався і українофільський рух, який йшов в ногу з розвитком усіх галузей науки. Внесок українців був настільки значущим, що Росії нічого не залишалося, як привласнити досягнення. Не вистачить паперу, щоб перерахувати всі імена та винаходи української інтелектуальної еліти, але й тут її чекали неприємні сюрпризи. У 1863–1864 рр. спалахнуло друге польське повстання. На той час українофіли (до речі, центральними постатями тут були бувші кирило-мефодіївці та молоде покоління, сформоване під впливом слов'янофільства) виступали за право українського народу на власну мову, культуру, літературу та самобутню історію. Якщо до повстання вони більш-менш вільно могли висловлювати свої ідеї, друкуватися у пресі, то з початком повстання ситуація змінилася. Сумнозвісний Валуєвський циркуляр 1863 р. завдав серйозного удару по українському громадівському рухові та створив перепони у розвитку мовно-літературно-освітнього процесу. «Малоросійської мови немає і бути не може…» – ці слова вже давно стали лозунгом російсько-українського протистояння XIX ст. Циркуляр звинувачував українофілів у тісному зв'язку з т.зв. «польською інтригою». І як не намагалися українофіли донести свою непричетність до політики, однак нічого не вийшло. М. Костомаров, як один із лідерів української громади в Петербурзі, навіть наважився писати до П. Валуєва і особисто з ним зустрітися, але той був непохитним. На жаль, українське суспільство тоді не відзначалося консолідованістю, зокрема й інтелектуальне. Хтось боявся переслідувань, хтось закликав до відтермінування українських вимог, а хтось тихо засів у кабінеті й працював, чекаючи кращих часів. І вони настали, але не для українофільства, а для імперії. Внаслідок активізації Київської громади під керівництвом історика В. Антоновича у 1876 р. Олександр II підписав Емський указ про повну заборону української мови і переслідування її захисників. «Цар-батюшка» вирішив, що так він примусить багатомільйонний народ забути свою мову й полюбити «великоросійську». Який цинізм і приниження! Але не потрібно думати, що це поховало бажання українського народу та його інтелектуальної еліти зберегти та примножити свою духовну скарбницю, а заодно й плекати ідею звільнення з-під російського ярма. Емський указ ознаменував початок нового етапу національного відродження – політичний. Від мирного народолюбства до політичної боротьби за свою свободу українські лідери перейшли поступово. Так, 1891 р. з'явилося політичне товариство «Братство тарасівців» (Б. Грінченко, І. Липа та М. Міхновський) з ідеєю об'єднання усіх етнічних українських земель в єдину соборну українську державу, а за ним не забарилися й перші політичні партії. Український народ значно активізувався під час революції 1905–1907 рр., і не досягнувши хоча б права на автономію, продовжив боротьбу в період Української революції.

Отже, «довге XIX ст.» для під російської України було історично надзвичайно барвистим. На перший погляд, воно принесло московське рабство і приниження, колонізацію та експлуатацію продуктивних сил. Українство стало частиною імперії, але не потонуло, не розчинилося, не асимілювалося так, як того хотіло самодержавство. З другого боку, українці довели свою спроможність дати відсіч будь-якому ворогу, оскільки проявили себе мужніми в усіх

війнах цього періоду, вони використовували для спротиву всі можливі форми й при першій нагоді показували свій непередбачуваний козацький характер. Українські землі стали центром розвитку промисловості, торгівлі, ремесел, науки, культури, літератури й мистецтва. Попри кордони, підросійська та підавстрійська Україна вважали себе єдиним народом і мріяли про волю. І що б не вигадували імператори, аби стерти національну ідентичність, цього не сталося. Навпаки, «довге XIX ст.» ознаменувало початок формування української нації. Сьогодні Україна стоїть як ніколи близько до завершення цього процесу. На жаль, надто дорогу ціну доводиться платити за незасвоєнні уроки минулого, за неналежну увагу до національно-патріотичного виховання, до зовнішніх і, насамперед, внутрішніх ворогів. Подолання всіх наслідків ще попереду.

Бібліографія

Гобсбаум Е. Нації і націоналізм, починаючи з 1780 року: програма, міфи, реальність / Пер. з англ. та примітки Т. Корпала. Київ: Український Центр духовної культури, 2010.

Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2017.

Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. Київ: Основи, 1996.

Україна в XIX столітті: доба модернізації / Валентина Шандра, Олена Аркуша; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2022.

Україна в XIX столітті: людність та імперії / Валентина Шандра, Олена Аркуша; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2022.

Ольга ГОНЧАР

Чи була українська національна еліта не/лояльною до російського самодержавства у XIX ст.?

За часів діяльності в Другої Малоросійської колегії (1764–1786) українське суспільство пережило кардинальні геополітичні трансформації. Це був болісний процес руйнування Гетьманщини і козацьких вольностей та переходу українства імперських лещат. Потрапивши під російський скіпетр, українці дуже швидко зрозуміли, що ані свободи, ані рівноправ'я вони не матимуть. Більшій частині суспільства було нав'язане кріпосне рабство, а українській національній еліті довелося стати на службу імперії. Влада з великим задоволенням почала використовувати український потенціал для зміцнення самодержавства. Високоосвічені та винахідливі українці залучалися до державної служби і навіть здобували високий статус в імперії, однак вони у переважній більшості не втрачали своєї ідентичності й не забували про славне минуле Батьківщини.

На початку XIX ст., коли процес інтеграції Гетьманщини був в основному завершений, в Російській імперії пройшла реформа освіти. Ця галузь завжди перебували під пильним державним контролем, оскільки за її посередництва можна було виховувати «корисних громадян» і формувати суспільну свідомість відповідно до запитів самодержавства. Під керівництвом міністра народної освіти С. Уварова створювалися нові заклади і формувався зміст навчального матеріалу. Українці завжди мали жагу до навчання і відзначалися здібностями до науки. Тому державні чиновники українського походження всіляко сприяли відкриттю університетів на вітчизняних теренах. У 1805 р. відкрився перший університет у Харкові, а у 1834 р. – у Києві. Звичайно, навчання відбувалося російською мовою, але наш народ цим не залякати. Популярність освіти й науки зростала у геометричній прогресії, тому доволі швидко із випускників університетів та інших навчальних закладів став формуватися прошарок суспільства, який зробив науку своєю професією. Українці з ентузіазмом створювали різноманітні наукові товариства та публікували плоди своїх досліджень. Прикметно, що інтелектуальну діяльність як професійну сферу обирали й ті, хто не мав доступу до університетів через недворянське походження (так, наприклад, сталося з відомим українським інтелектуалом П. Кулішем). В цьому випадку освіту здобували власними силами.

У зв'язку з підвищенням загального рівня освіти суспільства змінювалася його соціальна структура і з'явилася інтелігенція. У контексті реформ суспільний престиж інтелектуальної сфери постійно зростав. Паралельно формувалася й нова читацька культура, коли на перший план вийшла наукова та науково-популярна література, витісняючи традиційну релігійно-молитовну. Високоосвічена людина зрештою здобувала своє місце у Російській імперії, займаючись літературою, філологією чи історією. Разом з тим ця категорія характеризувалася критичним ставленням до дійсності, а значить, могла відігравати опозиційну до влади та імперської політики роль.

На той час в українському суспільстві привілейовані верстви здебільшого були денаціоналізовані через вимушену інтеграцію у російськомовне середовище, тому роль національної еліти взяла на себе інтелігенція. Під впливом європейських ідей романтизму й народолюбства вона взялася зберігати та примножувати духовне й культурне надбання України. Якщо нащадки козацької старшини, ставши російським дворянством та вищим чиновництвом, проявляли т.зв. локальний патріотизм, то інтелігенція стала виразником інтересів простолюду. Дбаючи про збереження української ідентичності, інтелектуальна еліта із жагою займалася збиранням історичних джерел, етнографічними експедиціями, написанням творів художнього та наукового характеру, присвячених народному буттю. Вивчення минулого, популяризація козацької історії, розвиток мови, літератури та традиційної народної культури – все це було необхідним для протистояння асиміляційним процесам.

XIX ст. подарувало нам цілий пантеон зірок інтелектуального фронту. Це П. Гулак-Артемовський, І. Срезневський, А. Метлинський, М. Маркевич, М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко, В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський – це далеко не повний список, до якого можна зарахувати сотні видатних постатей – вчених, письменників, художників, архітекторів, скульпторів, акторів тощо. Всі вони були рушіями українського національного відродження.

Питання лояльності до імперії є непростим та неоднозначним. З одного боку, українські інтелектуали мали свій погляд на минуле й майбутнє українства в Російській імперії, який не співпадав з офіційно прийнятими догмами. Відкрито висловлюючи свої думки, вони наражалися на небезпеку й переслідувалися владою. ІІІ-є відділення Таємної поліції вело негласний нагляд за багатьма «політично неблагонадійними особами» із середовища інтелігенції. Якщо ж людина потрапляла до таких списків, то не могла позбутися зайвої уваги до себе до кінця життя. З іншого боку, інтелектуальна еліта відчувала себе громадянами імперії, а тому повинна була дотримуватися усталених порядків і законів. У кожного з них була сім'я, бажання зробити кар'єру та й елементарна потреба у заробітку. З огляду на це, інтелігенція змушена була демонструвати свою лояльність до імперії Романових у своїх творах, стверджуючи, наприклад, що «малороси» і «великороси» мають спільне історичне коріння і можуть співіснувати в одній державі. Інтелігенція підтримувала зв'язок із офіційними представниками імперської машини серед високо поставленого чиновництва, оскільки вони вирішували «бути чи не бути» кожній окремо взятій людині.

Не забуваймо про серйозні обмежувальні заходи щодо функціонування української мови. Валуєвський циркуляр 1863 р. і Емський указ 1876 р. поставили українську національну еліту у вкрай важкі умови життя і діяльності, спричинивши певний розкол. Незважаючи на це, національне відродження тривало, і кожен намагався по-своєму служити Україні. Тому ми маємо бути вдячними всім тим, хто за письмовим столом або за кафедрою прокладав шлях до свободи і незалежності нашої Вітчизни.

Бібліографія

Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.). Київ: Український письменник, 2014.

Гончар О. Українська інтелектуальна еліта у соціокультурному просторі Російської імперії XIX ст.: на прикладі взаємин М. І. Костомарова і Т. Г. Шевченка (буденний аспект). *Еліти і цивілізаційні процеси формування націй*. Київ, 2006. Т. 1.

Єкельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст. Київ: КІС, 2010.

Україна в XIX столітті: людність та імперії / Валентина Шандра, Олена Аркуша; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2022.

Ольга ГОНЧАР

Якою побачив Росію у 1839 р. французький маркіз Астольф де Кюстін?

Серед особливо важливих книг іноземних авторів про Росію, які нині варто прочитати чи перечитати кожному свідомому українцю, на чільне місце ставлю мемуари французького маркіза Астольфа де Кюстіна «Росія в 1839 році». Чому? Саме він іще 180 років тому виснував од імені цивілізованого світу про росіян: «Їхня цивілізація – тільки так здається; на ділі вони безнадійно відстали від нас і, коли випаде нагода, жорстоко помстяться нам за нашу вищість».

Злочинна загарбницька війна Росії проти України, російські ядерні погрози світовій цивілізації підтверджують пророцтво французького маркіза. Утім Астольф де Кюстін застеріг, що «Росія зламає собі шию, як тільки вона скине маску і оголосить війну Європі…»

Астольф де Кюстін: «Я зобразив Росію такою, якою вона є»

Маркіз Астольф Луї Леонор де Кюстін (1790–1857) – французький аристократ, письменник, мандрівник. Його дід, Адам Філіп де Кюстін, – генерал, командував Рейнською республіканською армією, а батько Арман Луї Філіп Франсуа де Кюстін – блискучий дипломат, уже в 22 роки призначений урядом короля Людовіка XVI послом до герцога Брауншвейзького. Обох аристократів, які стали на бік Французької революції, вона гільйотинувала в 1793–1794 рр., і це стало кращою рекомендацією для маркіза де Кюстіна при дворі Миколи I, коли 49-річним він прибув у Петербург, де неодноразово зустрічався з імператором. Навіть записав таке: «Дякуючи частим прилюдним бесідам із государем я завів знайомство з багатьма людьми… Побачивши, що я став предметом особливої прихильності з боку повелителя, вони кидаються мені на шию…» Утім через кілька років Микола I, прочитавши книгу «Росія в 1839 році», жбурнув її на підлогу зі словами: «Моя вина: навіщо я говорив із цим негідником!». А що він міг інакше сказати, прочитавши, скажімо, таке про своє правління: «Тут власним життям розпоряджається тільки монарх: доля, могутність, воля цілого народу – все знаходиться в руках однієї людини… Тиранія, чи республіканська, чи монархічна, вселяє в душі ненависть до абсолютної рівності… В Росії деспотична система діє, як годинник, і наслідком цієї надзвичайної розміреності є надзвичайне гноблення… Відчуваєш обурення і з жахом запитуєш себе, чому в діяннях людських так мало людяності». Або: «Росіяни рівні, але не перед законами, які не мають в їхній країні зовсім ніякої ваги, а перед капризом самодержця…» Російський монарх у свою чергу обурювався, читаючи дошкульні одкровення француза, і маркіз де Кюстін через півтора десятиліття, коли вже вийшло п'ять видань книги, навіть зізнався, що «успіху книги чимало сприяв гнів імператора Миколи I…»

Уперше маркіз де Кюстін мандрував у 1811–1822 рр., побувавши в Англії, Шотландії, Швейцарії, Італії. Про ці подорожі видав книги 1830-го й 1835 р., а затим 1838-го опублікував дорожні замітки про відвідання Іспанії. Крім того, написав низку світських романів, виступав із публікаціями на театрально-драматичному й белетристичному поприщах.

Але всі ці достойні труди належали своєму часові, а в пам'яті майбутніх поколінь залишилася книга де Кюстіна «La Russi en 1839». Монархіст за переконаннями, маркіз вирушив до абсолютистської Росії сподіваючись знайти в ній запоруку порядку й спокою усесвітнього масштабу. За три місяці він повернувся на батьківщину рішучим противником абсолютної монархії і переконаним прихильником представницького правління: «…Їдучи з наміром одержати від самодержавного уряду нові аргументи проти деспотизму… я був вражений злочинами самодержавства, тобто тиранії…»

Астольф де Кюстін приплив до Петербурга через Фінську затоку на пароплаві «Микола І» у першій декаді липня 1839 р., через місяць він відвідав Москву, затим Нижній Новгород, а вже у вересні відправився з Москви через Петербург у Берлін, куди прибув на початку жовтня 1839 р. Можна тільки дивуватися, що за такий короткий час іноземець не лише по-людськи розчарувався в самодержавному правлінні, а й науково точно визначив його ментальні згубні пороки, викристалізував системні характеристики миколаївської Росії – «це безживне тіло, колос… усі члени якого знемагають, однаково позбавлені сили!» Звісно, наївно було б думати, що француз перед мандрівкою в Росію не зібрав доступні йому відомості. Досить сказати, що він ознайомився не лише з путівниками по Москві й Петербургу, а й з «Історією держави Російської» Миколи Карамзіна, на якого неодноразово посилався в своїй книзі.

Проте де Кюстін самостійно занурився в історичний смисл сучасного йому російського життя і так само самостійно зробив висновки та передрікання зі своєї найвідомішої мандрівки, в тому числі, про майбутню «жахливу революцію» в Росії:

«В народі, який так довго пригнічують, пристрасті довго киплять, перш ніж відбудеться вибух; небезпека час від часу наближається, зло не відступає… можливо, навіть наші внуки не побачать вибуху, але ми вже сьогодні можемо передрікти, що він неминучий, хоча й не знаємо, коли саме він відбудеться».

Онуки Кюстінового покоління побачили й відчули російські революції…

Немає сумніву, що сам де Кюстін не гірше від нащадків усвідомив історичне призначення свого відвідання Росії, зокрема й для «майбутньої долі світу». Найпереконливіше свідчить про це його передмова до другого видання книги в Парижі (1843):

«Я об'їхав більшу частину цивілізованого світу і під час цих мандрівок усіма силами намагався пізнати таємні пружини, що рухають життям імперій… Росіяни залишаться мною незадоволені, але в глибині душі вони мене пробачать – цього усвідомлення мені досить. Кожен росіянин, якщо він порядна людина, підтвердить, що коли я й припустився, за браком часу, помилок у деталях, у цілому я зобразив Росію такою, якою вона є».

Скажу більше, коли розпочалася Кримська війна 1853–1856 рр. і чимало пороків Росії, названих автором, явно висунулися назовні, 1854 р. вийшло п'яте видання книги, в передмові до якого де Кюстін написав, що «хоче бути почутим усім світом і тому вирішив випустити дешеве видання книги, видання для народу». Характерно, що тоді він назвав її «La Russi», протиставивши позачасову Росію світові.

У Росії, на мій погляд, найсильніше та найвиразніше підтвердив його правоту Олександр Герцен, який назвав твір де Кюстіна «найцікавішою і найро-

зумнішою книгою, написаною чужинцем про Росію». У щоденнику Герцен зізнався: «Тяжке враження від цієї книги для росіянина, голова схиляється на груди, а руки опускаються; і тяжко від того, що відчуваєш страшну правду, і прикро, що чужий доторкнувся до болючого місця…» І знову: «Книга ця для мене ніби тортури, як камінь, привалений до грудей; я не дивлюся на його промахи, основа його переконань вірна. І це страшне суспільство, і ця країна – Росія…»

Астольф де Кюстін: «Мертві мені здавалися вільнішими від живих...»

Треба визнати, розповідь француза таки забарвлена ментальною зверхністю до росіян, проте не можна погодитися з Миколою Гоголем, що де Кюстін «видав свої записки з тим саме, щоб показати Європі з дурного боку Росію» й бачив у його книзі лише «розчинену ненависть» до Росії. Насправді маркіз остаточно визначився лише в процесі знайомства з Росією: «Чим ближче спізнавав я страшну й дивовижну державу… тим ясніше розумів місію, покладену на мене випадком». У передмові до вже згаданого другого видання книги він оприлюднив своє розуміння цієї місії:

«Я вважаю, що, сказавши правду про Росію, зроблю вчинок незвичайний і відважний: раніше страх або вигода вселяли мандрівникам лише перебільшені похвали; ненависть надихала на брехню; мені не загрожує ні та, ні інша небезпека».

Тож, річ не в тім, що маркіз запевняв читача: «Свою розповідь я вів без особистої ненависті». Річ у тім, що, судячи з історичних підтверджень у часі правоти маркіза, він таки був або намагався бути чесним, об'єктивним, усвідомлюючи, що існують «дві нації – Росія, як вона є, і Росія, якою її прагнуть представити перед Європою». Тому зміг описати Росію, якою вона справді була. Француз не приховував своїх симпатій, якщо вони виникали. Навіть заявив, що книга «повна похвальних спостережень, які роблять ще суворішими зауваження осудливі». Скажімо, маркіз неодноразово любувався російськими селянами, відзначав їхню заповзятливість, уміння виживати в непростих умовах, а ще – співати. Та найголовніше полягає врешті-решт, у Кюстіновому висновку з його доброзичливого ставлення до впокореного російського народу: «Тяжке враження, що не залишає мене з тих пір, як я живу в Росії, посилюється від того, що все говорить про природні здібності пригніченого російського народу. Думка про те, чого б він досяг, якби був вільний, доводить мене до шаленства».

Щоправда московський поштмейстер Олександр Булгаков, якому випало «двічі обідати» з Астольфом де Кюстіном, сформулював іще у 1844-му хитромудру й зручну для русофілів оцінку книги маркіза: «І біс його знає, який його істинний висновок, то ми перший народ у світі, то наймерзотніший!» У дійсності француз шанував російський народ, але державний устрій і можновладців Росії вважав таки наймерзотнішими…

З власного життєвого та наукового досвіду знаю, що в атмосфері кожної країни розлито щось невидиме й невідчутне на дотик, але важливе для людської душі, яка з нею знайомиться. Для високої правди історичного дослідження, навіть подорожньої розповіді, украй важливо виявити й відтворити цей національний феномен, і маркіз де Кюстін блискуче здійснив це, точно

назвавши синтетичну для всієї Росії ознаку – страх: «У Росії усе печально подвійне – від страху влади і від відсутності сонця!..» Зауважу, що француз буквально сприймав Росію як північну, холодну країну, в якій полюс недалеко від Петербурга, а «Сибір починається від Вісли…» Та про крижаний страх у нього сказано невідпорно: «У Росії страх замінює, точніше, паралізує думку… Щоб там не казали короткозорі законодавці, страх ніколи не зможе стати душею організованого суспільства, бо він не створює порядку, а тільки прикриває хаос…»

Отже, там, де панує страх, немає місця для щастя: «У Росії, по моєму, люди обділені справжнім щастям більше, ніж у будь-якій іншій частині світу. У себе вдома ми також не почуваємося щасливими, але ми знаємо, що щастя залежить од нас самих; у Росії щастя неможливе зовсім».

Це моторошне відкриття боліло йому, лякало його й виплеснулося в остаточний підсумок Кюстінового знайомства з Росією 1839 р.:

«Тільки поживши в цій пустелі, де немає спокою, у цій тюрмі без продиху, починаєш відчувати всю свободу, надану народам в інших країнах Європи, який би там спосіб правління не був прийнятий... У Росії, не втомлююся повторювати, свободи немає ні в чому... Побачивши на власні очі цю країну, будь-хто буде радий жити в будь-якій іншій країні. Завжди корисно знати, що існує на світі держава, в якій немислиме щастя, бо за самою своєю природою людина не може бути щаслива без свободи».

Наш сучасник Михайло Слабошпицький справедливо й точно резюмував: «Це Кюстінів вирок».

Зі свого боку хочу додати, що ключовий висновок іноземного маркіза не був емоційним, скороспілим, а навпаки випливав із його глибоких роздумів, вивірених у реальних обставинах імперської Росії. Вчитаємося й вдумаємося в наступні рядки з книги де Кюстіна:

«...Росія все ще дистанційована від свободи далі, ніж більшість інших країн на світі, – не від слова «свобода», а від того, що ним позначається. Заклик «хай живе свобода!» може хоча б і завтра пролунати навіть на межі Сибіру під час кривавого бунту, при заграві пожежі; сліпий і жорстокий народ може перерізати своїх панів, повстати проти темних самодурів, закривавити води Волги, тільки вільнішим він не стане – над ним ярмом тяжіє варварство».

Особливо пронизливою є розповідь маркіза про відвідання ним у Петербурзі Петропавловської фортеці – каторжної тюрми для «державних злочинців», унікального зловісного символу російського рабства – та сусіднього Петропавловського собору, в якому ховали російських самодержців. Мудрий француз одразу запримітив моторошну двозначність і страхітливу символічність цієї суто російської близькості:

«Мене повели в собор – усипальницю царюючої фамілії… У цій могильній цитаделі мертві мені здавалися вільнішими від живих. Я задихався в її стінах. Якби думка замурувати в одному склепі полонеників імператора і полонеників смерті, змовників і монархів, проти яких вони злоумишляли, була продиктована філософськими поглядами, я ще зміг би з ними змиритися. Проте я не бачу нічого, крім цинізму абсолютної влади та грубої самовпевненості деспотизму. Ми, люди Заходу, революціонери й роялісти, бачимо в російському державному злочинцеві лише безневинну жертву абсолютизму, а росіяни

бачать у ньому людину, якої всі відцуралися. Ось до чого доводить політичне ідолопоклонство… Я не можу без жаху думати про те, що справді віддані та бездоганно чесні люди можуть будь-якої хвилини опинитися в казематах петербурзької фортеці… Як не перейнятися жалем до цього народу!»

Французький маркіз був далекий від історичної долі України у лещатах імперії. Утім саме він, як відомо, вперше заявив, що Росія «за всієї її неосяжності – не що інше, як тюрма, ключ від якої у руках імператора». Тобто треба розуміти, і тюрма народів, які її населяли. Лише Шевченко вповні розкрив у геніальному сарказмі справжню трагедію багатонаціональної самодержавної імперії:

У нас же й світа, як на те –
Одна Сибір неісходима,
А тюрм! а люду!.. Що й лічить!
Од молдованина до фіна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!..

Нагадаю співзвучну жорстку максиму з книги «Росія в 1839 році»: «Мовчання править життям і паралізує його».

Астольф де Кюстін ясно розумів особливу небезпеку внутрішніх вибухових проблем багатоплемінної Московщини:

«Уявіть собі вирування республіканських пристрастей (адже при російському імператорі панує удавана рівність) у тиші деспотизму – застрашливе сполучення, особливо у світлі того майбутнього, яке воно передрікає світові. Росія – щільно закупорений казан з окропом, причому стоїть він на вогні, що розгорається все сильніше й сильніше. Я боюся, щоб він не вибухнув. І не я один боюся».

Як Тарас Шевченко познайомився з книгою Астольфа де Кюстіна?

Поява в цьому драматичному Кюстіновому контексті моєї розповіді постаті Шевченка, на мій погляд, є природною. Насамперед нагадаю, що 1839-го, коли маркіз улітку відвідав Петербург, Тарас Григорович перебував у місті, числився стороннім учнем Академії мистецтв і того ж року був нагороджений першою срібною медаллю за успіхи в навчанні. Між іншим Астольф де Кюстін описав, як він у вересні 1839 р. «докладно оглянув Академію живопису», хоча насправді скільки-небудь грунтовного знання про неї не виявив. Тоді, до речі, на виставці в Академії експонувалися два акварельні портрети роботи Шевченка, втім явно, що маркіз про нього не дізнався. Але він згадав про Карла Брюллова, у якого Тарас Григорович уже був улюбленим учнем, а той називав його «незабутнім вчителем моїм, великим Карлом Брюлловим»… Доречно буде нагадати й про те, що 1839 р. Тарас Шевченко вже закінчив поему «Катерина», написав вірші «Перебендя», «Тополя», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», які ввійшли до першого «Кобзаря», виданого 1840 р. в Петербурзі. Тож, якби де Кюстін побував у місті за рік-два, то він обов'язково почув би про молодого українського Кобзаря й закарбував його ім'я в своїй книзі.

Та головне полягає в іншому, а саме: давно відомі припущення, що під час першого приїзду до Москви в лютому 1844 р. Шевченко познайомився зі змістом книжки де Кюстіна через Осипа Бодянського, хоча це не перевіряється

документами. Утім у коментарях до поеми «Сон» (1844) у першому томі Повного зібрання творів Шевченка (2001) зауважено, що в безжалісних і точних рядках про дружину Миколи I Олександру Федорівну, «не виключено… позначився опис імператриці в книжці де Кюстіна…». Тим більше, що маркіз був удостоєний честі неодноразово зустрітися та розмовляти з нею, тобто розглянути зблизька.

Річ у тім, що в книзі де Кюстіна розповідалося про «надмірну худорбу» російської імператриці й про те, що нервові конвульсії спотворювали риси її обличчя, «примушуючи іноді навіть трясти головою». Де Кюстін пояснював це наслідками потрясіння, спричиненого виступом декабристів у день коронації її чоловіка на царювання: «Вона ніколи не могла поправитися від хвилювання, пережитого нею в день вступу на престол». Заради справедливості відзначу, що де Кюстін писав: «Імператриця надзвичайно елегантна і… вся її фігура дихає незбагненною чарівністю… Вона більше, ніж імператриця, вона – жінка».

Нічого подібного у сатиричній Шевченковій поемі з елементами гротеску й мотивами трагедійності немає; поет був особливо нещадним до цариці:

...аж ось і сам,
Високий, сердитий,
Виступає; обок його
Цариця-небога,
Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще, на лихо, сердешне
Хита головою.
Так оце-то та богиня!
Лишенько з тобою.

Отже, Шевченко не потребував маркізових підказок в оцінці цариці, його могли зацікавити лише, можливо, несподівані точні зовнішні характеристики її зовнішності.

Між іншим, де Кюстін зізнавався, що «з усіх сил противиться симпатії, яку цар у нього викликає», тоді як у Шевченка ненависть до царя умонтовано на генному рівні, його порівняно з ведмедем, який виліз, *«неначе з берлоги», «цар цвенькає», він «одутий, аж посинів, / Похмілля проклятe / Його мучило».*

Серед окремих миттєвостей, які спостеріг де Кюстін і озвучив Осип Бодянський для Тараса Шевченка, могла бути розповідь про те, як Микола I тримався на людях: «Він завжди позує і тому ніколи не буває природним…» Кюстін стверджував, що цар носив корсет, аби «відтягнути шлунок і груди». У Шевченка про царя й царицю сказано коротко й убивчо: «*Довгенько вдвох похожали, / Мов сичі надуті*».

Звичайно, не відкидаю припущення деяких шевченкознавців, що царицю Шевченкові «можливо, доводилося бачити в Петербурзі та чути про неї розповіді К. П. Брюллова». Так-то воно так, але до комедії «Сон», написаної невдовзі після зустрічі з Осипом Бодянським, поет жодного разу не згадав Миколу I та Олександру Федорівну у своїх поезіях. Отже, не варто замовчувати версію, пов'язану з Астольфом де Кюстіном, а точніше – з його книгою.

Як, усе-таки, Шевченко міг ознайомитися з твором французького маркіза? У серйозних історичних працях згадувано щоденник Михайла Погодіна,

у якому є свідчення, що він читав де Кюстіна в 1844 р., інколи разом із Осипом Бодянським. У одному з щоденникових записів зазначено, що Бодянський розповів усе прочитане разом із Погодіним їхньому спільному знайомому. Цілком імовірно, що загальний зміст книжки де Кюстіна й окремі її сюжети він переказав і Шевченкові, що згодом опосередковано відбилося на сатирично-шаржованому портреті Миколи I та імператриці в комедії «Сон».

Важко навіть уявити, що фанатичний книголюб Осип Бодянський не ознайомився з книгою маркіза де Кюстіна ще в 1843 р., коли вона тільки-но з'явилася в Росії і про неї говорила вся московська еліта. Олександр Герцен згадував: «Я не знаю жодного дому, порядно утримуваного, де б не знайти твори Кюстіна про Росію». Директор Імператорської публічної бібліотеки Модест Корф занотував у щоденнику, що книгу де Кюстіна «природно, суворо заборонено, але все коло аристократів її прочитало…», а критик Павло Анненков свідчив, що «книга читалася у нас повсюдно». Добре знаючи біографію українця з Варви Бодянського, не сумніваюся, що він представив Шевченкові книгу де Кюстіна, яка була тоді першорядною літературно-політичною сенсацією. Зовсім інша річ, що законослухняний і обережний імперський підданий Осип Бодянський ніде й ніколи не згадував про це й, очевидно, просив і Шевченка вчинити так само.

Тарас Шевченко: «Руку простягає, мов увесь світ хоче загарбати…»

У Шевченковій поемі «Сон» є чимало рядків, суголосних із Кюстіновими. Скажімо, саме француз писав про винятково неприємне враження від статуї Петра I в Петербурзі. Мовляв, чоловік на коні не є ні античним, ні сучасним, а якимось римлянином доби Людовіка XV. В одному з сучасних (!) російських коментарів до цих слів сказано, що «у своїй оцінці цього прекрасного мистецького твору… Кюстін виявився зовсім одиноким». Певно, про Шевченка коментатори навіть згадувати боялися, бо це ж у нього сконденсовано в убивчо-саркастичних рядках:

А на коні сидить охляп,
У свиті – не свиті,
І без шапки. Якимось листом
Голова повита.
І далі нищівне Шевченкове:
…Руку простягає,
Мов увесь світ хоче
Загарбати…

Особливо вражає подібність сприйняття немилосердного царського ставлення до будівничих Петербурга: «Земля вислизає з-під ніг, так що ж? Ми зробимо мостову з каменю і на ній зведемо наше пишне місто. Тисячі людей загинуть на цій роботі. Не біда! Зате ми будемо мати європейську столицю і славу великого міста». Стократ сильніше та гнівливіше писав у поемі «Сон» Шевченко, який знав набагато більше від де Кюстіна, зокрема, про загибель на будівництві Петербурга за часів Петра I десятків тисяч українських козаків:

О царю поганий,
Царю проклятий, лукавий,
Аспиде неситий!

Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними костями;
Поставив столицю
На їх трупах катованих!

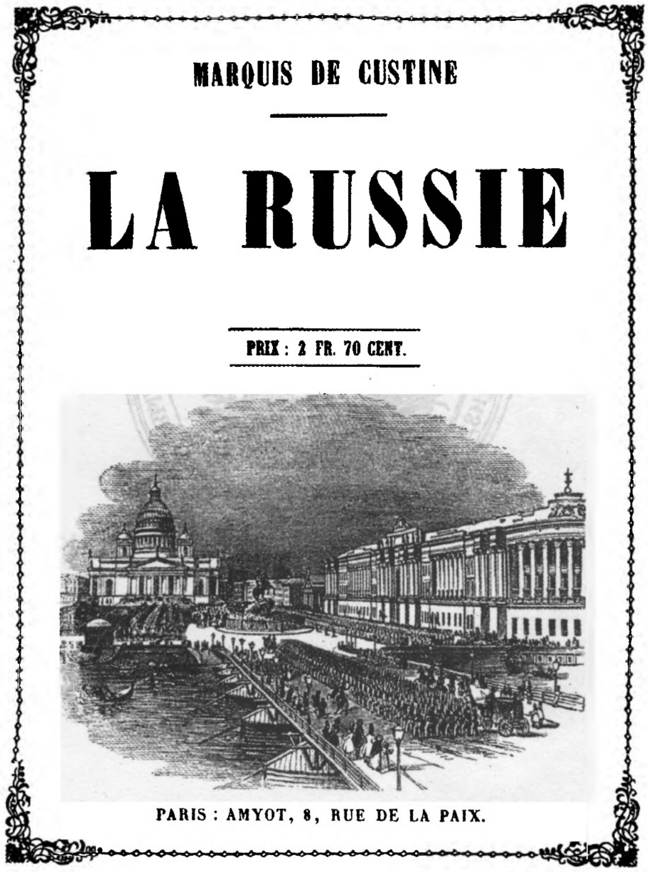
Ці слова поет вклав у вуста чернігівського полковника, наказного гетьмана Павла Полуботка, який 1724 р. закінчив життя у Петропавловській фортеці, але насправді Петербург зводився за часів Івана Мазепи. Таким чином, як справедливо зауважує Валерій Шевчук, будівництво столиці імперії виростає до узагальнення – Російська держава взагалі виросла значною мірою на українських кістках.

Цікаво, що Роман Лубківський, торкаючись книги де Кюстіна, в якій маркіз особливо скаржився на відсутність у Росії жодного голосу протесту проти нелюдськості царевого самовладдя, свого часу слушно зауважив:

«Так ось – Кюстін цього не міг знати – такий голос знайшовся: в особі Шевченка. Його виклик самодержавству – і особиста ініціатива, і опосередкований протест людства проти загрози європейській світовій цивілізації. Те, що допитливі чужоземці, відвідавши Петербург, Москву, Нижній Новгород, кваліфікують, мов кошмар, Шевченко у поемі-видінні «Сон» трактує як сутність цілісної, фундаментально продуманої, глибоко закоріненої на історичну перспективу Системи. Система гноблення інородців, і насамперед українців, мала структуру, ідеологію, механізми. Найголовнішим із них для послідовного винародовлення українців царська імперія обрала комплекс малоросійства – слід завважити, довговічний і майже безвідмовний комплекс. Найстрашніше в цьому диявольському комплексі – здатність вгризатися в здорову національну плоть і плодити убивчі метастази антиукраїнськості».

Ми не знаємо, та й не дізнаємося, наскільки докладно й глибоко передав добросовісний Осип Максимович поетові зміст книги французького мандрівника, але напевне, що бентежний і чутливий поет одразу збагнув історичний феномен твору в контексті часу, відчув його антимиколаївську спрямованість, органічну суголосність основних висновків із його думами, наприклад, із таким: «Коли сонце гласності зійде, нарешті, над Росією, воно висвітить стільки несправедливостей, стільки страхітливих жорстокостей, що весь світ здригнеться…»

Утім узагалі наївно думати, що французький аристократ міг бути навчителем чи навіть підказувачем українського народного поета в осмисленні Росії. Скажімо, наївним є таке нинішнє твердження: «Шевченко повторив у поемі «Сон» одну з найважливіших тез маркіза про те, що деспотизм і тиранія – близькі родичі…» Смішно покладатися на тезу про те, що нібито національний Кобзар уперше дізнався про це у небезталанного француза і лише переказав його слова! Не випадково Іван Дзюба і Микола Жулинський відзначили немислиму для того часу безстрашність і політичну мудрість Шевченка щодо царів, деспотизму, тиранії. Якось у розмові зі мною на цю тему Павло Мовчан сказав про Шевченка: «Погляд європейця». Це дуже точно! Тож ідеться про співзвучність ідей і думок, яка виявляє серцевинну присутність Шевченка в історичній епосі та його дивовижну чутливість до загрози Росії-Московщини, передусім, щодо України:

MARQUIS DE CUSTINE

LA RUSSIE

PRIX : 2 FR. 70 CENT.

PARIS : AMYOT, 8, RUE DE LA PAIX.

П’яте видання книги, що вийшло 1854 р. під назвою «Росія»

Астольф де Кюстін. 1820-і рр.

України далекої,
Може, вже немає
. . . . .
Може, Москва випалила
І Дніпро спустила
В синє море…

У цьому духовному просторі навіть уявити не можу, що Шевченко ніде, ніколи, нічого, ні від кого не чув про незрівнянну книгу де Кюстіна «Росія в 1839 році». Здогадна версія, що про неї розповів Осип Бодянський, видається мені важливою для подальшого розроблення. Цікава, дражлива й спонукальна для поета інформація, на мій погляд, емоційно-незримо спурхнула відразу над історично вирішальним для України віршем «Чигрине, Чигрине…», написаним у Москві 19 лютого 1844 р., а затим проросла у поемі «Сон»…

На завершення нагадаю, що понад десять років тому книга Кюстіна в скороченому вигляді побачила світ в опрацюванні О. Мерчанського. Вже згаданий Михайло Слабошпицький, який написав післямову до неї, назвав цей твір своєрідним експозе Кюстінової праці «Росія в 1939 році»: «У ній викладено найпромовистіші епізоди й найважливіші ідейні моменти книги, перемежовані коментарями упорядника й автора передмови Дмитра Донцова». Усе саме так, і це дуже важлива публікація! Проте нарешті необхідно видати повний переклад українською мовою книги маркіза Астольфа де Кюстіна «Росія в 1939 році» (звісно, з оригіналу, а не з російського видання) з новітніми докладними науковими коментарями.

Півстоліття тому американський дослідник Дж. Кеннан виснував, що книга де Кюстіна, хоч і присвячена Росії Миколи I, дивовижним чином виявилася застосовною не меншою мірою до Росії Сталіна і Брежнєва. На початку нинішнього XXI століття мені випало майже півтора десятиліття очолювати Національний культурний центр України в Москві, тому мав унікальну змогу пересвідчитися в сучасній живучості Кюстінових свідчень. Особливим доказом історичної правоти французького маркіза є те, що його книга й через майже два століття залишається найпопулярнішим твором про Росію і буквально розібрана на цитати й афоризми – навів їх чимало. Насамкінець настійно повторю Кюстінове пророцтво, що збулося, з якого почав розповідь: «Їхня цивілізація – тільки так здається; на ділі вони безнадійно відстали від нас і, коли випаде нагода, жорстоко помстяться нам за нашу вищість».

Володимир МЕЛЬНИЧЕНКО

Хто забив перший цвях у труну Російської імперії? (Кирило-Мефодіївське товариство)

За часів правління Миколи I (1825–1855) Російська імперія перетворилася на справжню «в'язницю народів». Його політика була спрямована на зміцнення імперії. Зійшовши на трон, він жорстоко придушив повстання декабристів, а згодом вжив численних заходів, щоб тримати у покорі все суспільство. Навіть імперське чиновництво страждало від жорсткої дисципліни, коли за неналежне виконання «височайших указів» могли покарати позбавленням станових прав та каторгою. Репресії здійснювалися за посередництвом особистої канцелярії імператора та сумнозвісного III-го відділення Таємної поліції.

Після придушення на Правобережжі польського національно-визвольного повстання (1830–1831) рр. Микола I серйозно взявся за Україну. У 1831 р. на Лівобережжі було скасоване магдебурзьке право у містах, а у 1842 р. – Литовські статути. На Правобережжі у1839 р. заборонили греко-католицьку церкву. «Закрутивши гайки» на повну, влада взялася на найголовнішу проблему – формування свідомості суспільства відповідно до потреб імперії. Вірним помічником Миколи I в цьому став міністр народної просвіти С. Уваров. Він став автором нової концепції освіти, яка поєднувала загальну культуру з урядовою програмою. Іншими словами, владні переконання мали стати переконаннями народу. Отже, суворий контроль за настроями суспільства та недопущення «шкідливих ідей» – це основні постулати змісту освіти, починаючи з 30-х рр. XIX ст.

Для реалізації поставлених завдань почали масово відкриватися заклади освіти, які мали охопити широкі верстви населення. Так, 1834 р. у Києві з'явився Імператорський університет. Саме він, на думку С. Уварова, мав подолати польський рух на Правобережжі та його згубний вплив на місцеве населення, насамперед, українців. Зі стін університету мали виходити не просто освічені люди, але й «корисні громадяни». Однак закритися від світу, просякнутого ідеями та духом Великої Французької революції, імперії не вдалося. І як би не намагалася влада сформувати школу російських істориків, які б продукували постулати єдності «самодержавства, православ'я і народу», однак європейський романтизм і слов'янофільство все ж набували популярності на українських теренах. Яскравим прикладом цього стало утворення в Києві наприкінці 1845 р. «Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія». Саме воно, на нашу думку, своїм існуванням та ідеями забило перший цвях у труну Російської імперії.

У назві (св. Кирило і Мефодій – просвітники, творці слов'янської писемності) не було нічого антиімперського. Та й ідеї, що були спрямовані духовне і культурне єднання, на перший погляд, могли здатися невинними мріями. Однак братерство слов'ян розглядалося кирило-мефодіївцями під іншим кутом зору, ніж це було вигідно імперії. У організаційних та програмових документах члени товариства засуджували насилля й деспотизм у будь-якому

вигляді. Вони вважали, що кожен слов'янський народ зможе повноцінно розвиватися за умови повної самостійності й добровільного об'єднання у федерацію рівноправних слов'янських республік, а це само собою перекреслювало можливість існування імперій.

У програмі товариства «Книги буття українського народу» або «Закон Божий» червоною лінією проходить ідея повалення існуючого ладу, в якому панують станова нерівність, рабство, приниження природних прав і свобод. Справедливий суспільний порядок має базуватися на республіканізмі, християнській моралі й повазі до кожного громадянина, а досягнення мети може відбутися через всеохоплюючу освіту і вільний розвиток культури кожного народу. Не забули кирило-мефодіївці й про славне києворуське та козацьке минуле України. І це цілком зрозуміло, адже засновниками та членами товариства були найяскравіші представники українського суспільно-політичного руху – М. Костомаров, П. Куліш, М. Гулак, В. Білозерський, Т. Шевченко. Товариство швидко оточило прихильниками серед студентської молоді Київського університету і нараховувало кілька десятків чоловік.

Російське слов'янофільство, яке трактувало слов'янську єдність під російським керівництвом, отримало від товариства серйозний удар. Професор університету, історик М. Костомаров як автор «Книг буття українського народу» вважав, що саме Україна пройшла випробування польським і російським гнітом і зберегла свої християнську духовну основу, тому вона може відігравати роль провідника слов'янських народів. Центральне місце майбутньої федерації має належати не Москві чи Петербургові, як того хотіли російські слов'янофіли, а саме Києву як сакральному місту слов'янсько-християнського світу. Отже, кирило-мефодіївці відводили українському народу особливу, месійну роль.

На таємних засіданнях товариства, які проходили у серці Києва, відбувалися запеклі дискусії про варіанти розвитку майбутнього та обговорення засадничих принципів побудови федерації слов'янських республік. Яскравість зібрань була забезпечена читанням нових творів Т. Шевченком. Він міг запалити будь-яке серце любов'ю до України та зневажливо-саркастичною оцінкою імперської Росії. Тому не дивно, що Кирило-Мефодіївське товариство рано чи пізно мало понести «заслужене покарання за всією суворістю закону». Це стало навесні 1847 р. через донос одного із «прихильників», студента О. Петрова. Арешти пройшли швидко із вилученням крамольної літератури, а саме, програмних і організаційних документів, звернень до росіян, поляків і українців, численних рукописів тощо. «Рука правосуддя» дісталася аж до Варшави, де перебували В. Білозерський та П. Куліш. М. Костомарова, наче навмисно, взяли напередодні весілля, на якому Т. Шевченко мав бути свідком. Всіх етапували до Петербурга і кинули до звичного для українських бунтівників місця – Петропавлівської фортеці. Слідство довго й нудно збирало докази провини братчиків, проводило численні допити, очні ставки так, що довело М. Костомарова до нервового зриву і втрати зору, який потім відновився лише частково. Але належного судового розгляду так і не відбулося. Справа в тому, що на початку 1848 р. Європу охопила революційні події «Весни народів». Миколаївський режим мав вжити всіх заходів, щоб запобігти поширенню опозиційних настроїв на теренах імперії, тому справа Кирило-Мефодіївського товариства трималася у таємниці. Тут було не до суду! На той час Микола I

Ювілейна монета України до 175-річчя утворення Кирило-Мефодіївського товариства

Ювілейна монета України до 200-річчя від дня народження Т. Шевченка

Ювілейна монета України до 200-річчя від дня народження М. Костомарова

Ювілейна монета України до 200-річчя від дня народження П. Куліша

мав хворобливий страх перед будь-якими заворушеннями, отже, його указ про покарання кирило-мефодіївців як політичних злочинців був суворим. Перш за все це стосувалося Т. Шевченка, який слідством був визначений як провідник української ідеї та поет, який дозволив собі критикувати верховну владу. За це він отримав призначення рядовим у Оренбурзький окремий корпус на невизначений термін із забороною писати і малювати. М. Костомаров був засланий на десять років у Саратов із забороною займатися викладацькою та науковою діяльністю. Всі інші отримали заслання в різні куточки імперії на менші терміни.

Кирило-Мефодіївське товариство своїми ідеями не могло тоді зруйнувати самодержавства, однак воно вперше проклало шлях до звільнення України від «смертельних обіймів Москви». Розгром товариства не поховав українського національного руху, а навпаки, згуртував його після смерті Миколи І. Пройде понад півстоліття, і український народ підніметься на боротьбу та на уламках імперії відродить свою незалежну державу. На жаль, російське самодержавство століття тому лише трансформувалося в іншу «в'язницю народів» – СРСР. Сьогодні ми розуміємо, що Росія досить вміло маскувалася, однак рухалася по кривавому шляху від імперії до держави-терориста. І лише український народ здатен назавжди поховати імперські амбіції Москви, відстоявши свою свободу, незалежність і соборність.

Бібліографія

Возняк М. Кирило-Мефодіївське братство. Львів, 1921.

Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2017.

Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008.

Кирило-Мефодіївське товариство. У трьох томах / Упорядники І. І. Глизь, М. І. Бутич, О. О. Франко. Київ: Наукова думка, 1990.

Симоненко Р. Г. Кирило-Мефодіївське товариство. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2007. Т. 4.

Ольга ГОНЧАР

Які висновки випливають із ескізу Миколи Гоголя «Роздуми Мазепи»?

Гоголівські «Роздуми Мазепи», написані приблизно 1834 р., практично невідомі широкому читацькому загалу, але дослідники мали змогу ознайомитися з цим гоголівським нарисом (начерком, ескізом) відколи його вперше опубліковано в шостому томі 10-томного видання творів письменника (1896). «Роздуми Мазепи» було вміщено й у радянському виданні Повного зібрання творів Миколи Гоголя. 2002 р. Ярослав Дзира надрукував Гоголів нарис в «Українському історичному журналі». В цьому столітті «Роздуми Мазепи» перебували в полі зору відомих гоголезнавців. Так, Юрій Барабаш у книзі «Коли забуду тебе, Єрусалиме...» (2001) писав: «...У Гоголевому шкіцеві вочевидь впадає в око спроба автора якщо не відверто виправдати проклятого російським самодержавством гетьмана, то принаймні збагнути і «реконструювати» хід його думок, мотиви вчинків, пояснити ці вчинки об'єктивними обставинами доби і становищем України». Володимир Панченко у цікавому дослідницькому етюді «Випадок Мазепи» свого часу проаналізував гоголівські «Роздуми Мазепи» й виснував, що вони є «одним із тих спалахів українського єства автора «Тараса Бульби», що припадають на середину 1830-х років». Варто розгорнути працю московського гоголезнавця Юрія Манна «Гоголь: труди і дні» (2004), аби переконатися, що він спеціально звертається до гоголівського начерку «Роздуми Мазепи» й цитує певну його частину. Проте не весь!

Ось тут і виявляється дуже яскраво сугубо російський, сиріч імперський підхід до використання й трактування гоголівського тексту. Щоб разом із читачем розібратися в цьому, наведу невеликий Гоголів начерк повністю (виділено ті частини тексту, які Манн не процитував):

«Такая власть, такая гигантская сила и могущество навели уныние на самобытное государство, бывшее только под покровительством России. Народ, собственно принадлежавший Петру издавна, [униженный] рабством и [деспотизмом], покорялся, хотя с ропотом. Он имел не только необходимость, но даже и нужду, как после увидим, покориться. Их необыкновенный повелитель стремился к тому, чтобы возвысить его, хотя лекарства его были слишком сильные. Но чего можно было ожидать народу, так отличному от русских, дышавшему вольностью и лихим козачеством, хотевшему пожить своею жизнью? Ему угрожала <у>трата национальности, большее или мень<шее> уравнение прав с собственным народом русского самодержца. А не сделавши этого, Петр никак не действовал бы на них. Всё это занимало преступн<ого> гетьмана. Отложиться? Провозгласить свою независимость? Противопоставить грозной силе деспотизма силу единодушия, возложить мужественный отпор на самих себя? Но гетьман был уже престарелый и отвергнул мысли, которые бы дерзко схватила выполнить буйная молодость. Самодержец был слишком могуч. Да и неизвестно, вооружилась <ли бы> против него вся нация и притом нация свободная, <которая> не всегда была в спокойствии, тогда как самодержец всегда [мог] действовать, не дав<ая>

никому отчета. Он видел, что без посторонних сил, без помощи которого-нибудь из европейских государей невозможно выполнить этого намерения. Но к кому обратиться с этим? Крымский хан был слишком слаб и уже презираем запорожцами. Да и воспомоществование его могло быть только временное. Деньги могли его подкупить на всякую сторону. Тогда как здесь именно нужна была дружба такого государства, которое всегда бы могло стать посредником и заступником. Кому бы можно это сделать, как не Польше, соседке, единоплеменнице? Но царство Баториево было на краю пропасти и эту пропасть изрыло само себе. Безрассудные магнаты позабыли, что они члены одного государства, сильного только единодушием, и были избалованные деспоты в отношении к народу и непокорные демокра<ты> к государю. И потому Польша действовать решительно <не могла>. Оставалось государство, всегда бывшее в великом уважении у козаков, которое хотя и не было погранично с Малороссией, но, находясь на глубоком севере, оканчивающееся там, где начинается Россия, могло быть очень полезно малороссиянам, тревожа беспрестанно границы и держа, так сказать, в руках Московию. Притом шведские войска, удивившие подвигами своими всю Европу, ворвавшись в Россию, [могли] бы привести царя в нерешимость, действовать <ли> на юге против Козаков или на севере против шведов.

В таких размышлениях застало Мазепу известие, что царь прервал мир и идет войною на шведов».

Звичайно, кожний автор сам вирішує, що та скільки цитувати, і я визнаю його право беззастережно. Проте гляньмо на все це в контексті коментарів Юрія Манна до наведеного гоголівського документу. Московський учений поділив його за змістом на дві частини: «Спочатку – Росія і Петро». Але ж ми на власні очі бачимо, що насправді спочатку, тобто в першому гоголівському реченні, яке у московського автора таємниче зникло, йдеться про найголовніше (!) – *«самобытное государство, бывшее только под покровительством России».* Після цієї недвозначності неможливо стверджувати, як це робить Юрій Манн, що «сам Гоголь в обʼєктивній загальнодержавній перспективі, мабуть, вважав справу приєднання України до Росії... історично неминучою…» Загалом для капітальної праці Манна головним, опорним є твердження, що «українофільство Гоголя не має сепаратистського характеру». Пригадую слова з неопублікованого листа учня Осипа Бодянського, філолога Олександра Котляревського до свого старшого приятеля й наставника Михайла Максимовича з приводу підготовленого Котляревським збірника малоросійських дум: «Я приготовил её [книгу] к печати, но цензура посоветовала мне остановиться, чтобы не навлечь упрёков в сепаратизме. Пусть лежит до радостного утра». Дивно, що й нині московські вчені «рятують» видатних українців від найменшого натяку на сепаратизм у XIX ст. Утім, утішає саме визнання Манном українофільства Гоголя, тобто його прихильності до України, українців і всього українського.

Другу частину гоголівських «Роздумів Мазепи» у Манна названо «Україна і її гетьман». Звернімо увагу, чим дослідник несподівано обриває цитування роздумів гетьмана: **«Отложиться?»** У Словнику Шевченкового знайомого Володимира Даля термін «отложить» має багато значень, зокрема «отсрочить, оставить на другое время, мешкать, медлить, отступаться, отказаться от пови-

новенья». Утім, знайдеться таки читач, який знає, що це слово означає також «объявить себя независимым» або «перейти под другую власть». Отже, чесно було б сказати про найголовніше в роздумах Мазепи словами Гоголя, вилученими російським автором із цитування: «*Провозгласить свою независимость? Противопоставить грозной силе деспотизма силу единодушия, возложить мужественный отпор на самих себя?*».

Виходить, що й у XXI ст. в Росії небажано вживати стосовно до України навіть слово «незалежність», навіть у контексті історичних документів. Так само табуюється й згадка про гіпотетичну силову відсіч України російському деспотизму. Що й казати, якщо московський гоголезнавець Борис Соколов безсоромно-відверто спотворює текст, наводячи у своїй праці неіснуючі слова Миколи Васильовича: «**Украинский народ** (?) имел не только необходимость, но даже и нужду, как после увидим, покориться». Виділених жирним слів у Гоголя немає, читачеві неважко в цьому переконатися. Микола Васильович у цьому разі писав якраз про російський народ.

Хвалити Бога, дякуючи Юрію Барабашу, є в Москві одиноке, справді наукове трактування Гоголевих «Роздумів Мазепи»: «...Гоголь... роздумує про Мазепу (за Мазепу), і його думки течуть у напрямі, абсолютно протилежному течії думок автора «Полтави»… У суті справи, у «Роздумах Мазепи» маємо зародок так і не здійсненого задуму своєрідної анти-«Полтави». Згодом, у «Вибраних місцях із листування з друзями» Гоголь високо поцінує «Полтаву», погодиться з пушкінським ставленням до Петра, але тут – тут він не приховує свого беззастережного засудження царевого наміру придушити «вольність» і «національність» українців, над чим Пушкін з його імперським світобаченням і психологією просто не замислювався».

Щодо Петра I, то Тарас Шевченко виніс йому історичний і поетичний присуд, назвавши «лютим катом», що «розпинав нашу Україну». Юрій Барабаш слушно зауважує: «У Гоголевих «Роздумах Мазепи» такого прямого звернення до передумов антиукраїнської політики «російського самодержця» немає, однак судження про народ, «такий відмінний від росіян», про колишні «вольність та молодецьке козацтво» наводять на думку про втрачений Україною історичний шанс – здобути незалежність, «пожити своїм життям» (паралель до Шевченкового «в своїй хаті»)».

2013 р. в Україні видано цікаву монографію про Гоголя професора Гарвардського університету Едити Бояновської, котра висновує, що гоголівський фрагмент «зображає Мазепу державним діячем і мудрим політиком, мотивованим не жадібністю, зрадою або помстою, а думками про добробут свого народу». **Шкода лише, що авторка пише про це так, ніби й не було до неї згаданих публікацій Юрія Барабаша, Володимира Панченка та інших українських учених, і навіть безпідставно заявляє про нібито «замовчування цього тексту українськими науковцями аж до останнього часу». Це – твердження з минулого, радянського століття.** Так само некоректним є вислів Бояновської, що вже згаданий Ярослав Дзира буцімто «не зумів проаналізувати цей гоголівський текст…». Якраз у випадку «Роздумів Мазепи» відомий український вчений Ярослав Дзира виявив неабиякий аналітичний дар, виснувавши, що «Гоголь-мазепинець уперше в українській історіографії XIX ст. – чітко й однозначно заявив, що українська «волелюбна нація» мала

свою «самобутню державу» з демократичним козацьким ладом і хотіла «і далі жити в своїй суверенній державі»». Ніхто не сформулював аналітичний умовивід так недвозначно виразно, якісно й вичерпно – «Гоголь-мазепинець»!

Лапідарні, але глибокі «Роздуми Мазепи», які Гоголь вважав уривком з «Истории Малороссии», свідчать про те, що Микола Васильович, котрий брався у 1833–1834 рр. за написання історії України, здатен був це зробити. Коли б присвятив їй своє життя. Проте історія не терпить умовного способу. Господь визначив Гоголю зовсім іншу долю. Як писав іще Нестор Котляревський, «історія повернула нашого письменника до його першої любові – до поезії, і наука збагатила лише фантазію поета».

Гоголівські «Роздуми Мазепи» містять кілька важливих думок з історії України.

Перша. Україна сформувалася як *«самобутня держава»* і зберегла історичну своєрідність і неповторність навіть під *«покровительством Росії»*.

Друга. Петро I створив централізовану державу («такая власть, такая гигантская сила и могущество»), здатну силою поглинути *«самобутню»* Україну. Під Петром I українському народу загрожувала втрата національності, бо імператор уярмлював його нарівні з власним народом, урівнював у рабстві.

Третя. Російський народ – *«собственный народ русского самодержца»* – здавна був принижений рабством і деспотизмом. Гоголь навіть обіцяв розкрити глибше незвичайні перетворення Петра I, який запроваджував політику, спрямовану на піднесення Російської імперії, хоча жорсткість і жорстокість її очевидна – «лекарства его были слишком сильные».

Четверта. Український народ («нация свободная») принципово відрізнявся від російського, адже на відміну від рабства й деспотизму, в яких той животів, він тривалий час «дышал вольностью и лихим казачеством».

Нарешті, з усього цього випливала історична відповідальність Мазепи перед українським народом, і тоді Гоголева душа була на боці гетьмана в його роздумах і виборі держави, що реально могла би допомогти Україні в боротьбі проти російського поневолення.

Припущення Бориса Соколова, що з роздумів Мазепи нібито й мали випливати саме гоголівські «глави про зраду Мазепи», безпідставні. На це жодним чином не вплинуло неминуче в ті часи наречення Гоголем опального Мазепи «преступным гетьманом». Микола Васильович ужив, здавалося б, нищівний епітет у такому контексті, що професійні історики можуть позаздрити, як геніальний письменник буквально перевернув його зміст. У підсумку подальші роздуми Мазепи у Гоголя є роздумами не державного злочинця, а мудрого національного вождя, який шукає порятунок для свого народу.

Утім Юрій Манн пише по-своєму: «Обдумується Мазепою і перспектива різних союзів проти Петра (з кримським ханом? з шведами? з поляками?), з яких найвиразнішою вимальовується можливість «дружби» з Польщею – «сусідкою й одноплемінницею»». Насправді в «Роздумах Мазепи» варіант союзу з Польщею гетьманом, як читач може сам переконатися, відкинуто (з ясним поясненням причин). Своєю чергою, Борис Соколов заявляє, що нібито Гоголь вклав у вуста Мазепи лише міркування про «союз з якоюсь із європейських держав». Насправді Гоголь абсолютно виразно показав, що Мазепа схилився до союзу зі Швецією.

На цьому гоголівські «Роздуми Мазепи» було назавжди перервано.
Нам є над чим замислитися.

Бібліографія

Барабаш Ю. «Коли забуду тебе, Єрусалиме…»: Гоголь і Шевченко. Порівняльно-типологічні студії. Харків: Акта, 2001.

Дзира Я. Микола Гоголь. «Роздуми Мазепи». *Український історичний журнал.* 2002. № 2.

Едита М. Бояновська. Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом. Київ: Темпора, 2013.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 314. Оп. 1. Од. зб. 28. Арк. 7 зв.

Манн Ю. Гоголь. Труды и дни: 1809–1845. Москва: Аспект Пресс, 2004.

Панченко В. Неубієнна література. Дослідницькі етюди. Київ: Твім-Інтер, 2007.

Соколов Б. В. Гоголь. Энциклопедия. Москва: Алгоритм, Эксмо, Око, 2007.

Володимир МЕЛЬНИЧЕНКО

Як Тарас Шевченко навчив українців «скородити списами московські ребра»?

«Що ж на ниві уродилось???!»

Тарас Шевченко написав у Москві один єдиний вірш, але то був доленосний для України «Чигрине, Чигрине…» (19 лютого 1844 р.), що з особливою силою й уповні підтвердилося під час переможної боротьби українського народу проти загарбницької воєнної навали Росії…

Аналізуючи цю поезію у статті в «Шевченківській енциклопедії» (2015), Юрій Барабаш справедливо вказав на те, що в розмаїтті висловлених у літературі точок зору і припущень щодо «Чигрине, Чигрине…» таки «випадає один чинник, як видається, вирішальний, а саме – чинник емоційний, психологічний». Тож, уявімо собі цілком імовірний емоційний стан тридцятирічного генія…

Було далеко за північ, але Шевченко не спав. Лежав непорушно, широко розплющивши очі. Думав, тяжко думав-страждав… У Москву він приїхав уперше тиждень тому, його супровідником по місту став новий знайомий, професор Московського університету, земляк із українського містечка Варва, добрий козак Осип Бодянський. Ох, він очевидно має-таки запорозьку душу! Розмови з усезнаючим Осипом Максимовичем на теми з української історії, зокрема й про гірку долю Чигирина, рвали серце, поготів у Москві… Професор, хоч і кульгав, устиг показати багато, дуже багато… Власне, все було наяву́ і без чичероне.

Протягом чверть століття після наполеонівського нашестя трьохсоттисячна Москва воскресла, як фенікс із попелу. Тарас Григорович озирався, роздивлявся вражений, і гіркі сльози все більше наверталися не лише на очі, але й на душу. Поет якраз повернувся з дев'ятимісячного перебування в Україні, про яке пронизливо написав пізніше Якову Кухаренку: «…*Скрізь був, і все плакав, сплюндрували нашу Україну катової віри німота з москалями…*» В останньому вірші, написаному перед приїздом у Москву в Березані 9 жовтня 1843 р. («Розрита могила»), йшлося про те саме:

За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?

З голови не виходило ознайомлення, хоч і поверхове, з рукописом літопису Самійла Величка, який показав Бодянський. Особливо вразила Величкова передмова, де розповідалося про спустошену Правобережну Україну, яку бачив автор на початку 1700-х рр., що гостро відобразилося в «Чигрине, Чигрине…»: «*заснула Вкраїна, / Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла, / В калюжі, в болоті серце прогноїла…*» За вражаючим висновком Юрія Барабаша, «зловісна тінь Москви-Московщини, захланної, неситої імперії, незримо зависла над створеною уявою Шевченка апокаліптичною картиною».

Тарас Григорович рвучко перевернувся в ліжку, вкотре згадуючи, як Осип Максимович привів його на Арбатську площу й показав те місце, звідки козаки гетьмана Петра Сагайдачного штурмували Москву на Покрову 1618 р. Тоді й спалахнуло раптом у Шевченковій свідомості гірке запитання:

За що скородили списами
Московські ребра??....

Як же довго українському народу не давали почути саме ці слова свого пророка! У Шевченковому «Кобзарі», виданому в Петербурзі 1867 р., в поетовому тексті було зроблено грубезну підміну: замість «*московські ребра*» з'явилися… «татарські ребра». Навіть Михайло Грушевський, виступаючи на Шевченковому святі у Львові 1896 р., цитував саме підправлений текст. Таке безжалісне спотворення стало справді «модним» за радянських часів. У російському чотиритомнику Тараса Шевченка (1977) «московські ребра» було замінено ребрами «царських слуг»… Видатні шевченкознавці Іван Дзюба та Микола Жулинський влучно зауважили, що це робилося, «аби не образити Москву».

…Шевченко знову й знову згадував і переживав, як він стояв неподалік багатих кремлівських палат і соборів, а над Арбатом сходило сонце та святково висвічувало маківки храмів святих Бориса і Гліба та Тихона. Тоді перед його очима постав укотре бідний, занедбаний повітовий Чигирин, який був гідний іншої, високої долі. Бо Чигирин пам'ятав себе за Богдана Хмельницького сотенним містом, а потім — гетьманською резиденцією, фактично столицею України!

Надворі вже розвиднювалося, коли Тарас Григорович схопився з ліжка і швидко почав писати:

Чигрине, Чигрине,
Все на світі гине,
І святая твоя слава,
Як пилина, лине
За вітрами холодними,
В хмарі пропадає,
Над землею летять літа,
Дніпро висихає,
Розсипаються могили,
Високі могили —
Твоя слава… і про тебе,
Старче малосилий,
Ніхто й слова не промовить,
Ніхто й не покаже,
Де ти стояв? Чого стояв?
І на сміх не скаже!!

Здається, у цілому світі не було ще виплеснуто в одній поезії стільки гіркого національно-патріотичного болю. Шевченко ніколи не вивищував свій народ над іншими, але його страждання вважав історично несправедливими, надлюдськими. Невгамовні душевні муки ставали ще пекельнішими в імперській Москві.

Так, так! Якраз присутність поета в Москві надала «Чигрине, Чигрине…» рідкісної пронизливості й скорботи за національною справою.

Наголошую на цьому, бо традиційно вважається, що «вірш написано під враженнями од відвідин Шевченком Чигирина (гетьманської столиці 1648–1676 рр.) у липні-серпні 1843 р.». Якщо тільки цим обмежитися, то непереконливо й поверхово виходить. Чому ж ті враження виявилися не відразу,

а півроку потому та ще й у самій Москві?! Між іншим, Степан Смаль-Стоцький свого часу взагалі категорично заявив, що в поезії «нічогісінько не вказує на… який-небудь зв'язок із розмовами Шевченка з Бодянським…». Очевидячки, мовляв, що Шевченко все знав і без цих розмов. Аякже, знав! Уже в «Гайдамаках» він картав козацьких провідників:

Гетьмани, гетьмани, якби то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн.

Однак емоційний градус Шевченкового тексту тоді був нижчим, і концептуально тема Чигирина визріла пізніше – під час поїздки Україною й відвідання 1843 р. міста колишньої козацької слави. Іван Дзюба влучно називав поезію «своєрідною поетичною квінтесенцією пережитого і передуманого за дев'ять місяців перебування – не перебування, життя – в Україні…». Це твердження значно вагоміше за те, що пов'язує вірш лише з Чигирином і лише літніми місяцями 1843-го.

І все-таки, все-таки… **Не можна нехтувати тим, що «Чигрине, Чигрине…» написано в Москві! Саме в ній відбувся поетичний катарсис!**

В атмосфері бундючно-ситого й самовдоволено-байдужого міста поет особливо гостро й болісно, ніби вперше, пережив той очевидний факт, що саме Москва (в тандемі з Варшавою) є провинницею бездержавності України, насаджування в українцях історичного безпам'ятства, що здатне паралізувати волю до боротьби за незалежність. Душевне потрясіння від побаченого й пережитого вибухнуло у безсмертних рядках:

За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з ордами?
За що скородили списами
Московські ребра??... Засівали
І рудо́ю поливали...
І шаблями скородили.
Що ж на ниві уродилось???!
Уродила рута... рута...
Волі нашої отрута.

Як бачимо, у Шевченка знаки питання наростають – з одного до двох і, нарешті, в узагальнювальному, головному, підсумковому рядкові – три знаки питання, хоча в Повному зібранні творів Тараса Шевченка надруковано лише два…

На мій погляд, узгоджений із видатним шевченкознавцем-текстологом Сергієм Гальченком, у поетичній творчості Кобзаря це – найбільш яскравий приклад експресивної підвищеності болісної питальної інтонації, підсиленої вигуком окличного знаку… Важливі й чотири (!) крапки після «Московські ребра??...», пропущені в офіційній публікації…

Тепер, увага! Первісний автограф «Чигрине, Чигрине…» не відомий, а вірш переписано Тарасом Григоровичем з невідомого автографа у рідному Києві до рукописної збірки «Три літа» в квітні-червні 1846-го… Тобто, пройшло більш як два роки та й ворожа, підступна, смурна від крові Москва була далеко, проте

Шевченкові страсті знову закипіли не лише в автографі поетичних рядків, а й у розділових знаках…

Щодо двох надгірких висновувальних рядків Юрій Барабаш точно й сильно зауважив: «У синекдосі «волі… отрута», якою обернулась рута, вочевидь приховується вказівка на Переяславську раду та її трагічні для України наслідки». За словами Івана Дзюби, вперше саме «Шевченко сказав землякам страшну правду, якої вони воліли не бачити…»

Вірш, народжений у Москві, досі пече національну свідомість Шевченковою жертовною любов'ю до України:

Чигрине, Чигрине,
Мій друже єдиний,
Проспав єси степи, ліси,
І всю Україну.
………………………………
Помолившись, і я б заснув…
Так думи проклятi
Рвуться душу запалити,
Серце розірвати.

З цього випливає Шевченкове грізне сподівання на те, що його слово таки послужить пригнобленій Україні, а з його сліз, посіяних на виораному ним перелозі виростуть… Та послухайте самі…

Може, зорю́ переліг той,
А на перелозі…
Я посію мої сльози,
Мої щирі сльози.
Може, зійдуть, і виростуть
Ножі обоюдні,
Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне…
І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крові,
Чистої, святої!!!

Отже, знову триразове повторення знаку, тепер окличного! За ним – відповідь на попередній трикратний знак питання… Юрій Барабаш ясно й переконливо виснував, що «фантастичні перетворення» в «Чигрине, Чигрине…» несуть у собі вищу поетичну переконливість: «Вони позначають моменти переходу духовної енергії поета-пророка в якість буття його народу». **Емоційна потужність поетових рядків дорівнювала потужності бойових закликів до нації…**

Читачеві здається, що разом із Шевченковим його «*серце плаче, просить / Святої правди на землі*». Захоплений енергетикою поетового Слова, він своїм серцем дійсно починає відчувати найголовніше, – вицідивши сукровицю з ураженого серця, наллємо в нього живої, чистої, святої козацької крові. У цих рядках незримо присутні козаки війська гетьмана Петра Сагайдачного, які могли здобути Москву штурмом, але відступили від неї. Йшлося про сильну, справді державну й благородну козацьку кров.

Кажучи словами Миколи Жулинського, «Чигрине, Чигрине…» має «національно-рятівничий сенс». І не менше!

Згадую Ліну Костенко, у якої Богдан Хмельницький говорить історично-знаменні слова:

І вже ногою бувши в стремені,
я нахилився до своєї Долі.
Я їй сказав: – Чекай в Чигирині.
Ми переможем. Не такі ми й кволі.

«Москва вночі запалила…»

Знаменно, що саме віршем «Чигрине, Чигрине…» Шевченко відкрив уже згаданий рукописний збірник «Три літа», до якого включив 23 поезії, написані в 1843–1845 рр., а завершив «Заповітом». Якщо «Заповіт» таки й був написаний останнім у 1845 р. (25 грудня), то «Чигрине, Чигрине…» поет поставив першим у геніальному ряді за повною, вичерпною суголосністю з його душею. Шевченко бачив вірш смисловим заспівом до знаменитого поетичного циклу.

«Чигрине, Чигрине…» незаперечно свідчить, що Москва викликала у Шевченка тяжкі емоції та рефлексії, але в ній, очевидно, висталилися його поетичний голос і почуття національної гідності та людської незалежності. Саме цей вірш відкрив антимосковський період Шевченкової творчості.

Якщо в «Розритій могилі» (1843) козацька могила потерпала від «*москаля*», то в комедії «Сон» (липень 1844 р.) поет уперше покладає відповідальність за нищення України безпосередньо на Москву:

«…Тяжко мені
Витать над Невою.
України далекої,
Може, вже немає.
Полетів би, подивився,
Так Бог не пускає.
Може, Москва випалила
І Дніпро спустила
В синє море, розкопала
Високі могили –
Нашу славу. Боже милий,
Зжалься, Боже милий».

Ці слова Шевченко вкладає в уста чернігівського полковника, наказного гетьмана Павла Полуботка (бл. 1660–1724), який прагнув усунути російську адміністрацію з України, за що й був ув'язнений Петром І у Петропавловській фортеці. Тож наказний гетьман, який закінчив життя в «*темній темниці*» петербурзькій, проклинає Москву за випалення України…

Нічого дивного! Бо сам Петербург **–** є місто… московське! Так, так! Читаємо в поемі «Сон»:

Далі гляну:
У долині, мов у ямі,
На багнищі город мріє;

Над ним хмарою чорніє
Туман тяжкий... Долітаю –
То город безкраїй.
Чи то турецький,
Чи то німецький,
А може, те, що й московський.
Московський!

І хоча ключова дія поеми «Сон» відбувається в царських хоромах у Петербурзі, **для Шевченка все, що труїть і дурманить національну свідомість, пов'язане саме з «*московською блекотою*»**.

Як писав Іван Дзюба, поемою «Сон» Шевченко «ставав на прю з царизмом». А я додам, що віднині у поетовій творчості самодержці та самодержиці будуть пов'язані з Москвою. Зверніть увагу на моторошний сюжет із історії про сплюндрування у 1708 р. Батурина й безжалісне знищення його жителів російським військом за наказом Олександра Меншикова. Нагадаю, що вже п'ять років інтенсивно велося будівництво Петербурга й до перенесення сюди столиці залишалося ледь чотири роки, але для Шевченка Петро І є саме «*царем московським*» і саме Москва у «Великому льосі» (1845) залишалася винуватицею страшної трагедії:

Як Батурин славний
Москва вночі запалила,
Чечеля убила,
І малого, і старого
В Сейму потопила.

Так само будівництво залізниці між Петербургом і Москвою, що розпочалося в 1843 р. за петербурзькими указами Миколи І й потягло за собою багатотисячні жертви кріпосних селян, у Шевченка ведеться «*в Московщині*».

І ще важливе, може, й несподіване для читача підтвердження. В щоденниковому записі від 17 вересня 1857 р. Шевченко прямо вказав, що «*головний вузол московської старої внутрішньої політики – православ'я*». Ішлося про те, що офіційне православ'я фактично було казенною, насильницькою релігією, знаряддям духовного пригнічення не лише російського народу, а й «іновірців» (Шевченко якраз пропливав тоді повз чуваське місто Чебоксари). Та зараз наголошую зовсім інше – поет абсолютно чітко писав саме про «*московську внутрішню політику*». Московську!

Ще в поемі «Кавказ» (18 листопада 1845 р.) Шевченко вбивчо писав про те, що православ'я по-московськи навчає «*Кайдани кувати, як і носить!..*»

«Встане Україна. І розвіє тьму неволі, світ правди засвітить...»

Вкрай важливу згадку про Москву зустрічаємо в «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм...» (грудень 1845 р.) у контексті гнівного засудження поетом тих перевертнів з українців, які на догоду московським панам, говорячи словами В'ячеслава Чорновола, «відкидалися від рідного народу, від його мови, культури, від його інтересів...»:

Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття – ваші пáни
Ясновельможнії гетьмани.

Так уперше Шевченко затаврував ту верхівку козацької старшини, що прислужувалася то російським царям, то польській шляхті, зраджуючи власний народ. Роман Лубківський назвав їх «узагальненим образом лиха, що паразитує на наших незгодах, отже призводить до перманентних поразок».

У концептуальному «Великому льосі» (1845), який, за словами Івана Дзюби, є «*поглибленням символу могили*», гріховною була сама дорога гетьмана Богдана Хмельницького, котрий «*їхав в Переяслов / Москві присягати!..*». Тяжким гріхом, який не пускає в рай, названо навіть і те, що дівчина

…Цареві московському
Коня напоїла
В Батурині, як він їхав
В Москву із Полтави.

Взагалі присутність Москви-Московщини буквально пронизує містерію «Великий льох». Особливо страшно відчувається це у другій частині поеми, де всі три ворони, здається, зосереджені на знищенні українського духу. Московщина виникає вже на початку їх зловісного каркання: «Ну, а в твоїй Московщині / Є чим поживиться?»

Нагадаю моторошне зізнання 1-ї, української, ворони:

І я люта, а все-таки
Того не зумію,
Що москалі в Україні
З козаками діють.
Ото указ надрюкують:
«По милості Божій,
І ви наші, і все наше,
І гоже, й негоже!»

Вдумаємося у висновки Івана Дзюби і Миколи Жулинського щодо «Великого льоху» Тараса Шевченка, зроблені на початку цього століття в передмові до видання Повного зібрання творів Тараса Шевченка:

«Три українські душі караються за невільно вчинені гріхи-злочини і не відають, коли ж буде прошення їхніх гріхів, бо після цих трагічних для України подій (переяславська угода, поразка гетьмана Мазепи під Полтавою, знищення Батурина, зруйнування Катериною ІІ Запорозької Січі) розпочалася Велика Руїна. Все забрала Москва в свої руки («І ви наші, і все наше, / І гоже й негоже!»), сплюндрувала квітучий край, з числа вельможних байстрят «дворянства страшну силу / У мундирах розплодила» і добирається тепер до найбільшої української святині – Великого льоху. Та не судилося Москві дошукатися «Великого ж того льоху», хоч малий льох у Суботові таки розкопала…

Великий льох – це глибока національна таїна української душі й останній притулок надії, віри, правди. Тому українська ворона застерігає москалів од розкопування Богданового льоху, бо народиться новий Іван Гонта, що «...розпустить правду й волю по всій Україні». Водночас вона передбачає: народиться і другий Іван-близнюк, який творитиме не добро, а зло в Україні:

Один буде, як той Гонта,
Катів катувати!
Другий буде... оце вже наш!
Катам помагати.

Зловісне пророцтво української ворони, яке так трагічно здійснювалося в Україні ХХ ст., віриться, вичерпалося, символічна церков-домовина, в якій була похована душа поневоленого народу, його правда, честь і гідність, розпалась-розвалилася, і справдилося Шевченкове пророцтво – встала Україна, розвіяла тьму неволі, засвітила світ правди.

Та не втішаймо себе ілюзіями, що наше духовне невільництво скінчилося, що агресивне яничарство впокорилося, витравилося з душ багатьох із нас, що більше не народиться лютий близнюк Івана Гонти. Ще довгі роки ми будемо переборювати, за словами Івана Франка, «своє духовне відчуження від рідної нації»».

Втім якраз у героїчній війні проти російських загарбників український народ продемонстрував історично-небачене згуртування в одне нерозривне, непереможне ціле й назавжди підтвердив Шевченкову незламну віру у відродження нації, духовні, ментальні скарби якої надійно сховані у великому льосі й насправді недосяжні для Москви.

Так малий льох в Суботові
Москва розкопала!
Великого ж того льоху
Ще й не дошукалась.

І не дошукається! За Шевченком, історична правота належить не Москві, а вільній – саме вільній! – Україні. Тому нічого фатального не значить, що сміялися з України сторонніі, чужі люде, які не знають історичної правди:

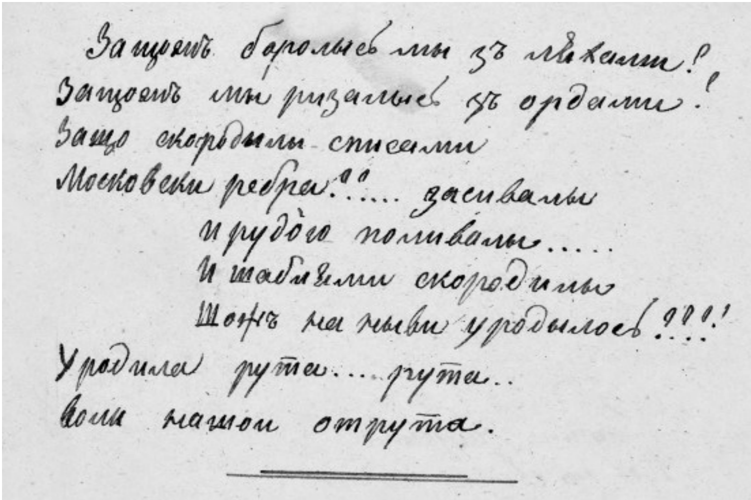
Не смійтеся, чужі люде!
Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..

Тут і повертаємося до вихідної точки нашої розповіді – поезії «Чигрине, Чигрине…», в останній строфі якої Шевченко висловив невигубну надію, що була вилучена, з огляду на цензуру, в петербурзькому «Кобзарі» 1867 р., але невідворотно проросла через півтора століття в Державному гімні України:

Спи, Чигрине, нехай гинуть
У ворога діти,
Спи, гетьмане, поки встане
Правда на сім світі.

Як відомо, в Державному гімні України (слова Павла Чубинського) втілено непереборну віру нації в те, що неминуче «згинуть наші вороженьки», тож у «Чигрине, Чигрине…» тридцятирічний український Пророк постає незмірно нещаднішим і, сказати б, упевнено лютим. Одночасно Кобзар одверто покладав надії на те, що Чигрин спатиме лише доти, поки підростуть якраз козацькі діти:

Поки сонце встане,
Поки тії недолітки
Підростуть, гетьмани.

За щожъ боролысь мы зъ ляхамы?
За щожъ мы ризалысь зъ ордамы!
Защо скородылы спысамы
Московськи ребра?.... засивалы
И рудою поливалы....
И шаблямы скородылы
Щожъ на ныви уродылось?!!!
Уродыла рута.... рута..
Воли нашои отрута.

Фрагмент автографа вірша Тараса Шевченка «Чигрине, Чигрине…». 19 лютого 1844 р.

Настав час осмислити повною мірою, нічого не притлумлюючи, втілене в «Чигрине, Чигрине…» непримиренне ставлення великого гуманіста Тараса Шевченка до ненависної Московщини, від якої можна й треба визволитися, лише скропивши волю *«вражою злою кров'ю»…*

Щодо *«Правди на сім світі»*, то у поета йшлося про планетарний світ, який немислимий без України… Нагадаю, що у Шевченковому творі «Юродивий» (1857) – імовірному вступі до ненаписаної поеми – за точним узагальненням Юрія Барабаша, «поетова мисль сягає царини міленарної»: *«Коли / Ми діждемося Вашингтона / З новим і праведним законом? / А діждемось-таки колись»*. У цих словах – і широке сакральне бачення справедливості й свободи, і піонерський для української поезії Шевченків інтерес до конкретно-історичного досвіду США в особі першого президента Джорджа Вашингтона. До речі, той же Барабаш одразу доречно зауважив, що Пушкін у статті «Джон Теннер» (1836) поклав агресивний початок антиамериканському струменю в російській суспільній свідомості й літературі, а після нього Гоголь протиставив американським Сполученим Штатам ідею «повносилого монарха». Отже, на прикладі трьох геніїв, з яких два були українцями, всім очевидні протилежні ментальні полюси – монархічно-русофільський і Шевченків – антиімперський, україноцентричний. Як екзистенційно важливо пильнувати істинно Шевченків генотип української нації!

Заповідаючи порвати московські кайдани, Кобзар завірив, що *«полину / До самого Бога»* лише тоді, *«Як понесе з України / У синєє море / Кров во́рожу…»*. Значить, у священній війні проти російських поневолювачів Шевченкова душа з нами, і ми нарешті повністю виконаємо Заповіт національного Пророка…

Володимир МЕЛЬНИЧЕНКО

Як трактувати слова Тараса Шевченка про те, що «Сагайдачний з козаками Москву воював»?*

«За що скородили списами московські ребра??...»

Двадцятого квітня 2022 р., в день 400-річчя з часу смерті гетьмана Війська Запорозького Сагайдачного (Конашевича) Петра Кононовича, його проголосили покровителем українського війська. Мудрий акт, прийнятий у розпалі героїчної боротьби Збройних сил України проти російських загарбників, одразу й назавжди ввійшов в історію. В повідомленні коротко згадувалося, зокрема, про те, що 1618 р. Петро Сагайдачний з козацьким військом «узяв в облогу Москву».

Цей унікальний епізод із біографії великого гетьмана мені довелося не лише досліджувати, але й відстоювати у протиборстві з істориками-московитами, які постійно спотворювали його справжню суть. Аби не бути голослівним, наведу такі рядки з моєї книги:

«Нині в Москві можна натрапити на дивні трактування згаданих історичних подій. Скажімо, відомий москвознавець Лев Колодний в авторському путівникові містом так розповідав іще на початку цього століття про бойові сутички коло храму Миколи Явленого (на Арбаті. – *Авт.*): «На цьому місці москвичі… розгромили (?) козаче військо гетьмана Петра Сагайдачного, чиїм іменем націоналісти (?) назвали великий корабель, мріючи вигнати (?) росіян із берегів Чорного моря». Хто про що насправді мріяв? Якими лицемірними й дикими видаються подібні заяви після російської анексії Криму! Насправді проявилися, так би мовити за Фрейдом, справжні наміри та справжні страхи московських ідеологів укупі з можновладцями. Навіки нажахав їх чотири століття тому козацький гетьман Петро Сагайдачний, який іще неодмінно проявить себе в українському Криму».

Очолюючи Національний культурний центр України в Москві (2001–2015), неодноразово впродовж багатьох років одверто заявляв у книгах, які вийшли в російській столиці українською мовою, щодо російської політизованої брехні:

«Блискуче й печальне підтвердження сентенції про те, що історія для декого є таки політикою, перекинутою в минуле! Але ж історію не можна кроїти, як каптан, залежно від вигинів сучасної політики, від політичних емоцій, симпатій і антипатій. Історію треба знати. Переконаймося, нарешті, в тому, що українська присутність у Москві упродовж її історії має бути висвітлена на рівні наукових знань об'єктивно і неупереджено».

Гадаю маю моральне право коротко нагадати читачам про славний похід українських козаків на Москву восени 1618 р. під проводом гетьмана Петра Сагайдачного, поготів, можу подивитися на нього ще й через сприйняття національних геніїв Тараса Шевченка і Михайла Грушевського…

Уперше Тарас Шевченко побував у Москві в лютому 1844 р. (з 12 до 20) дорогою з України в Петербург. Його зустрічав і супроводжував Осип Бодянсь-

* Українська літературна газета. 2022. № 7–8, 9–10.

кий – українець із Варви, славіст, історик, професор Московського університету, який вважав Тараса Шевченка «поводирем усіх нас». Осип Максимович і показав Тарасу Григоровичу те місце, де гарцювали козаки Петра Сагайдачного перед штурмом Кремля з боку Арбатських воріт. Адже від арбатського Столового провулку, в якому мешкав Осип Бодянський, всього півкілометра до храмів Бориса і Гліба та святого Тихона біля Арбатських воріт… Не випадково в квітні 1861 р., коли домовину з прахом Тараса Шевченка перевозили з Петербурга в Україну через Москву, Бодянський вибрав для зупинки й панахиди над прахом поета (27–28 квітня) церкву Тихона Амафунтського. Її було знесено у 1933 р., але на тому місці зведено 1997 р. каплицю, в якій Національний культурний центр України збирав українців, щоб поставити свічки за упокій душі Кобзаря та нагадати про славних козаків Петра Сагайдачного. Мені пощастило приводити сюди великих українців Віктора Баранова, Сергія Гальченка, Любов Голоту, Івана Драча, Людмилу Жоголь, Миколу Жулинського, Романа Лубківського, Павла Мовчана, Бориса Олійника, Богдана Ступку, Леся Танюка, Василя Шкляра, Володимира Яворівського та багатьох інших… Очевидно, що їх охоплювало хвилювання, яке свого часу пережив і Тарас Шевченко… Поет на той час уже знав про штурм Москви козаками великого гетьмана, бо ж у драмі «Никита Гайдай», написаній орієнтовно ще 1841 р., згадував, «як Сагайдачний з козаками Москву воював», але зовсім інше – побачити своїми очима історичне місце…

Саме після цього з'явився знаменитий «Чигрине, Чигрине…» – єдиний вірш, написаний Шевченком у Москві (19 лютого 1844 р.), в якому спалахнуло гірке запитання: «За що скородили списами московські ребра??...» Нарешті Україна жорстко відповідає на нього повною мірою…

Присутність Шевченка в Москві надала «Чигрине, Чигрине…» рідкісної пронизливості й скорботи за національною справою. Неповторно вражає поетове сподівання на те, що…

Ножі обоюдні,
Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне...
І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крові,
Чистої, святої!!!

На мій погляд, у цих рядках незримо присутні козаки гетьмана Петра Сагайдачного, які, безперечно, могли взяти Москву штурмом, але відійшли від неї – йшлося про сильну, справді благородну козацьку кров…

У березні 1858 р., коли Шевченко дорогою з заслання через Москву в Петербург оселився на якийсь час у Михайла Щепкіна, до нього завітав Михайло Максимович «з брошурою «Исследование о Петре Конашевиче Сагайдачном»». Тарас Григорович записав у Щоденнику: «Сердечно дякую за візит і за брошуру». Поет назвав брошурою окремий відбиток статті Максимовича «Сказание о гетмане Петре Сагайдачном», опублікованої 1850-го в альманасі «Киевлянин» (вона знаходилась у власній бібліотеці Шевченка). Варто було відкрити статтю, як в очі впадали слова:

«На той час і Сагайдачному довелося оголити меч на єдиновірну Москву. За це історик Бантиш-Каменський покладає на славного гетьмана «докори потомства». Але історику не слід забувати, що Київська Русь належала тоді Польській короні, і Запорозьке військо звалося «військом його королівської милості», що Сагайдачний ішов на Москву не для себе, а на допомогу своєму королевичу, який все ще іменувався царем Московським... Облога Москви доручена була королевичем гетьманові Сагайдачному ... Доля її була в небезпеці, бо військо в ній було нечисленне».

Шевченко не залишив у Щоденнику чи деінде свідчення про те, що переглянув статтю Максимовича або прочитав рядки про підготовку гетьманом Сагайдачним штурму Москви. Не свідчить він і про те, що цю тему було порушено під час зустрічі з Осипом Бодянським 18 березня 1858 р., коли йшлося між ними «про слов'ян узагалі і про земляків особливо». Але це лише підтверджує, що тема козацького штурму була Шевченкові давно знайомою, і він торкався її під час розмов із Бодянським іще під час їхньої першої зустрічі в Москві в лютому 1844 р.

Тарас Григорович до кінця життя носив у собі пам'ять про гетьмана Сагайдачного та його подвиги. У спогадах Бориса Суханова-Подколзіна, який хлопчиком (1858–1860) брав уроки малювання у Шевченка, є цікавий момент, де він згадує про розповіді вчителя: «Багато доводилося мені чути оповідань про стару Малоросію, про січ Запорозьку, війни, гетьманів... Дорошенко й Сагайдачний знову заходжувалися нещадно бити… супостатів...»

Щодо Михайла Грушевського, то він не лише перейняв у юності Шевченкову повагу до Сагайдачного, а й упродовж творчого життя не раз звертався до нього в своїх працях.

«Сагайдачний нагнав великого страху»

Коротко скажу про передумови походу Петра Сагайдачного на Москву, спираючись на праці Михайла Грушевського.

Восени 1618-го двадцятитрирічний польський королевич Владислав підійшов до Москви, щоб посісти царський трон, який, на думку поляків, йому належав законно. Втім прихильники молодого російського царя Михайла Романова зібрали достатньо сил, аби обложити польський табір. Єдиною реальною силою, здатною надати швидку й надійну допомогу Владиславу, були козаки. На прохання самого польського короля Сигізмунда III підданий польської корони Петро Конашевич-Сагайдачний із двадцятитисячним козацьким військом вирушив на допомогу Владиславу.

На той час за гетьманом реєстрового козацького війська Петром Сагайдачним міцно закріпилася слава сильного й талановитого полководця, який активно воював проти Османської імперії та Московії. Він уславився морськими походами 1609, 1613–1614, 1620 рр. проти турків і здобуттям важливої турецької фортеці Кафи, а також Варни, Очакова, Перекопа, Синопа, Трапезунда. Михайло Грушевський писав, що «*ніколи перед тим козаки не* мали такої сили й слави, як за Сагайдачного». Узагальнювальна оцінка вченим історичної постаті великого українця виглядає так: «Петро Сагайдачний був одним з найславніших гетьманів українських. Мало кого так шанували і славили на Україні, як його. Славився він як щасливий і зручний вождь на війні і як вірний

син України, що любив свій народ український щиро і гаряче». Цікаво, що Грушевський в «Історії української літератури» (т. VI, кн. 1) навіть виокремив розділ «Вірші на похорон Сагайдачного», в яких опісля смерті гетьмана було оспівано його кращі риси. В «Історії України, приладженій до програми вищих початкових шкіл» учений розповів, що над прахом Сагайдачного «братські школярі читали похвальні вірші йому, видані потім осібною книжечкою: прославляли його мужність, любов до свого народу, до його освіти й церкви, та давали в приклад козацтву».

У колективній праці «Історія українського війська» (основний автор – Іван Крип'якевич), що побачила світ у Львові в середині 30-х рр. минулого століття, зазначалося, що «гетьманство Сагайдачного – це час, коли козаччина остаточно стала українським національним військом». Молодий російський цар Михайло Романов мав усі підстави для тривоги, коли писав, що на Москву йде «всепагубний ворог» Сагайдачний.

Грушевський наголошував, що поляки не вперше використовували козаків у війні з Московщиною: «…Вони не відмовлялись, ходили в поміч польському війську раз у раз, і за се польське правительство позволяло козакам на Україні робити, що хочуть. Або не так позволяло, як не боронило».

Очевидно, Сагайдачний мав надію, що участь у поході на Москву дасть йому змогу закріпити такий стан справ, пом'якшити польські власті там, де вони все-таки «напосідали на козаччину», домогтися нових поступок козакам, можливо, навіть обстояти певну незалежність козацького війська від польського короля і т. ін. Більше того, неодноразово допомагаючи Речі Посполитій, гетьман, за словами Грушевського, «сподівався за те від короля польського полегші українцям…» Отже, не лише козакам. Інша річ, що польський уряд відповів українському гетьманові «чорною невдячністю» (Грушевський).

Серед причин козацького походу на Москву відомий український історик Костянтин Гуслистий також називав вороже ставлення «частини українського козацтва до уряду Михайла Федоровича, дипломати якого в цей час підтримували відносини з Туреччиною і Кримом, спонукаючи їхні орди нападати на Річ Посполиту, що загрожувало українським землям».

Щодо самого походу на Москву Грушевський зазначав:

«Потім в р. 1618 уславився Сагайдачний великим походом на Московщину, рятуючи королевича польського Володислава. Того Володислава бояри московські вибрали були царем, а потім відступили від нього. Володислав пішов на Москву з малим військом і не міг нічого зробити. Благав Сагайдачного, щоб прийшов йому помогти. Сагайдачний повів велике військо козацьке, взяв по дорозі багато кріпостей московських і прийшов під саму Москву та штурмував її разом з Володиславом».

Серед українського козацтва побутувала легенда, що Владислав збирався розширити його права і привілеї. Відомо, що, зійшовши на трон 1632 р., він декларував рівноправ'я православної та уніатської церков і пішов на деякі поступки українській старшині. Втім якраз наприкінці правління Владислава IV розпочалася Національно-визвольна війна українського народу 1648–1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького.

За словами Михайла Грушевського, Сагайдачний, ідучи на Москву, «здобував кріпости й городи і нагнав великого страху, так що за чудо вважали,

як котрому місту удалося від його відсидітись». Історик узагалі жорстко й правдиво зазначив у статті «250 літ» (1904), що козаки «без церемонії пустошили московські землі, коли польське правительство напускало їх на Москву, щоб дати вихід нагромадженій енергії козацької сили». Утім задовго до нього Михайло Максимович зафіксував, що «Сагайдачний, йдучи війною до Москви, не міг же бути фельдмаршалом миру…».

У вересні 1618 р. гетьман, якого не зміг зупинити посланий царем князь Григорій Волконський, перейшов Оку, визволив із «тушинського полону» польського королевича Владислава і, з'єднавшись із ним, упритул підійшов до стін Білого міста, тобто до Кремля. Український історик Дмитро Яворницький писав: «Воєводи, вислані з Москви, щоб перешкодити об'єднанню королевича з гетьманом, повернулися назад ні з чим, бо за словами літописця, їх охопив великий жах». В «Історії українського війська» розповідається, що під самою Москвою відбулася сутичка запорожців із царською гвардією, в якій брав участь сам Сагайдачний. Він своєю булавою збив із коня московського воєводу Бутурліна. Згадалися мені Шевченкові рядки з «Гайдамаків»:

А ясновельможний, на воронім коні,
Блисне булавою – море закипить…

Ударні військові сили козаків на чолі з Сагайдачним були зосереджені біля Арбатських воріт, і в ніч на Покрову, 1 жовтня (за старим стилем) вони пішли на штурм.

«Руйновали козаченьки московські мури»

Михайло Грушевський писав:

«Зійшовся [Сагайдачний] з королевичем, що страшенно утішився з цілим військом сею козацькою поміччю, і зараз же вчинив разом з польським військом нічний напад на Москву. Але в Москві знали наперед, що буде напад і встигли приготуватися, так що здобути Москви не вдалося».

Хіба це дійсно пояснює всі причини невдалого штурму? Та лише цим обмежився Грушевський. Правда, в «Історії України-Руси» він окремо додав, що *«приступ не удався»* також *«через деякі нежданні розпорядження польських начальників»*. Знову непереконливо й фактично бездоказово.

І тільки у виносці Грушевський наводив ще й цитату з праці Михайла Максимовича про Петра Сагайдачного, де зазначено, що гетьман у вирішальну мить завагався здобувати православну Москву для поляків-іновірців. Прочитаймо цю думку Максимовича: «Близько півночі Сагайдачний з усім своїм військом був уже біля Арбатських воріт, і вже виламані були петардою ворота Острожні. Але після першої сутички з москвитянами гетьман припинив облогу... Чому ж? Тому, я думаю, що облога Москви була йому не до душі… Його козацьке серце могло занепокоїтися від тієї думки, що він уже почав трощити єдиновірну йому російську столицю, для того, щоб віддати її в руки іновірця... І, можливо, такий роздум прийшов до нього в той самий час, коли Москва церковним дзвоном покликала православний народ до заутрені на свято Покрови, і руки козаків мимоволі піднялися на хресне знамення… Втім це моя особиста думка…».

Максимович ніби передбачив, що його романтичне трактування вчинку Сагайдачного пізніше викличе заперечення маститих українських учених.

Скажімо, Грушевський, який назвав статтю Максимовича серед «*значнійшої літератури*» про Сагайдачного, коротко і трохи скептично прокоментував гіпотезу вченого: «*Сю сентіментальність старого історика їдко висміяв потім Куліш*». Можливо, ця «сентиментальність» і не стала головною причиною незавершеного штурму Москви, проте, на мій погляд, було б нерозумно нею нехтувати. Душі українських козаків справді не могли не відгукнутися на дзвін православних храмів, та ще й перед священною для козаків Покровою. Відомий мандрівник і письменник Павло Алеппський, який у середині XVII ст. двічі побував в Україні, спостеріг, що на «землі козаків» панує щира православна віра, на молитвах вони стоять од початку до кінця служби незворушно, немов камінні, безупинно доземно кланяються й усі гуртом, ніби з єдиних уст, співають молитви, і найдивовижніше, що в усьому цьому беруть участь і маленькі діти. В «Історії Русів» сказано, що козаки понад усе ставили батьківську, тобто православну, віру...

Михайло Максимович наголошував і на тому, що гетьман Петро Сагайдачний називався «в літописах великим захисником православ'я». Нагадаю, як в оповіданні молодого Грушевського «Ясновельможний сват» (1897) закінчилася перемир'ям суперечка між спудеєм Київської Академії Грицьком Пісченком, який хотів до козаків податись, і отцем Кирилом Матербозьким:

«– А проте хто нам відновив митрополію, хто заступив нашу релію [релігію], як не небіжчик гетьман Сагайдачний? – сказав Грицько. Ця згадка за Сагайдачного утихомирила отця Кирила, що мав велике до нього поважання…»

До речі, Михайло Грушевський в усіх історичних працях і навіть в «Історії української літератури» наголошував на провідній ролі Сагайдачного у створенні національно-релігійного та громадсько-освітнього Київського братства, що стало, говорячи словами Грушевського, «*бойовою організацією церковно-національної оборони: Що ж до організації братства в кінці 1615 р., то я думаю, що Сагайдачного безсумнівно можна і треба вважати ініціатором і головним промотором цієї справи*». Усе Військо Запорозьке на чолі з Сагайдачним, як відомо, вступило 1620 р. до Київського братства. У своїй «Всесвітній історії» Грушевський чудово написав і про те, що «козаччина, зіставшися в опозиції польському шляхетському режимові і опираючися на селянські маси в їх боротьбі проти польського права, не покинула релігійного прапора».

Отже, неодмінно маємо пам'ятати, що на Покрову 1618 р. перед Кремлем козацьке військо Петра Сагайдачного й поляки, як і завжди, стояли під різними релігійними прапорами, а в особливих історичних ситуаціях, як у випадку з московським штурмом, це дуже багато важить.

Нагадаю, що писав Грушевський у науково-популярній «Короткій історії України» (1907):

«Поляки були католики й мали то собі за обов'язок, щоб свою католицьку віру ширити, а інші віри тіснити, аби люди на католицьку віру переходили… Українці ж були православні, і для того у всім мали прикрості, і не було їм ходу ні в чім… За ніщо кождого православного мали…».

Тож, очевидно, не було нічого дивного в тому, що козаки під Арбатськими ворітьми звично перехрестилися, почувши дорогий і близький їм церковний дзвін на велике свято Покрова Пресвятої Богородиці, до якої запорозьке козацтво ставилося з безмежним благоговінням. Образ Богородиці вінчав козацькі

корогви і штандарти, цю ікону козаки обов'язково брали в морські та сухопутні походи, перед битвами служили їй молебні. Таким чином, абсолютно даремно Михайло Грушевський і Пантелеймон Куліш явно недооцінювали глибоке й точне спостереження Михайла Максимовича. Саме він відчув, у чому була сублімована драма конкретної історичної ситуації, що склалася під Кремлем восени 1618-го...

В результаті Максимович ясно відзначив, що Сагайдачний з чистою совістю міг «відійти від Москви, що молилася…» Гетьман, очевидно, мужньо виконав свій військовий обов'язок перед польською короною й, водночас, не кинув православного «релігійного прапора» до ніг поляків-католиків…

Між іншим, Грушевський зірко підмітив це ще в юнацькому віці – у любительському вірші «Україна» (листопад 1883-го) сімнадцятирічний Михайло писав:

Руйновали козаченьки
Московськії мури,
Не мазали й панам-ляхам
Сальцем та по шкурі.

На завершення відзначу, що у праці «Історія українського козацтва», створеній на початку XXI ст. ученими Інституту історії України НАНУ під керівництвом академіка Валерія Смолія, сформульовано важливий висновок:

«Сагайдачний дійшов до Москви і врятував Владислава від майже неминучої поразки. Фактично і Москва, територію якої зайняли козаки, опинилася в їхніх руках, але гетьман відмовився штурмувати Кремль і прийняв рішення про відхід. Існує думка, що Сагайдачний не прагнув знищення Московії через релігійні причини, як потенційного православного союзника. Однак, з погляду міжнародних військово-політичних відносин, головним було те, що похід Сагайдачного продемонстрував реальну силу козацтва як вирішального чинника в польсько-московському суперництві».

На думку авторів книги, похід Петра Сагайдачного на Москву 1618 р. поставив «останню крапку в тривалому конфлікті часів Смути».

Михайло Грушевський виснував, що після козацького штурму «правительство московське по сім стало далеко податливійше на польські жадання в переговорах і польські соймові комісари, що були при Володиславі, сповняючи бажаннє сойму, щоб сю війну закінчено якнайскорше, скористали з сеї податливости московської сторони і прийшли до згоди з Москвою».

На мій погляд, унікальний і непростий епізод українсько-російських відносин і політично-полководницької біографії Сагайдачного потребує дальшого серйозного вивчення та об'єктивної оцінки. Тим паче, що спеціально й ґрунтовно, всебічно й докладно цього не зробили свого часу ані Михайло Грушевський, ані Дмитро Яворницький. Цікаві спроби сучасних істориків поки що, здається, не втілилися в оригінальному й всебічному фундаментальному дослідженні.

Післяслово

Взяли б українські козаки Москву, і невідомо, як далі пішла б історія… Звісно, вона не терпить умовного способу, проте ніколи не втрачає сили грізної застороги…

Як історик, який досконально вивчив українську творчо-будівничу присутність в арбатському світі впродовж століть, у тому числі двадцятирічну потужну духовну діяльність Національного культурного центру України в Москві на Арбаті, 9 в XXI ст., не скидаю з історичних терезів і такий, сказати б, містичний момент, як попереджувальне витоптування козацькими кіньми на Покрову 1618 р. саме цієї московської території, з якої військо Петра Сагайдачного й штурмувало Кремль… Я вважаю, що Національний культурний центр, який відкрився тут у 1998-му, тобто через 380 років, був останньою могутньою спробою незалежної, цивілізованої, європейської України показати Московщині єдину можливість мирного, культурного співіснування двох абсолютно різних держав… Про це можна сказати поетичними рядками Дмитра Павличка з його нещадного до московитів вірша «Пам›ять» (2002):

Ми вас не любимо, та жити
Потрібно так, щоб ворожда
Нас не спалила…

Росія вкотре вибрала за краще ворожду, поготів агресивну війну проти нашого народу, й цього разу спалила цивілізовані стосунки з Україною…

У такому гіркому історичному контексті хотілося б нагадати поетичні рядки Івана Буніна, який вважав, що «Шевченко – неперевершено геніальний поет» і від України «прекраснішої немає країни в світі», який, слухаючи українську народну пісню про Петра Сагайдачного, «журно і солодко чомусь заздрив…» Ці вічно непримиренні рядки, в яких акумульовано непрощенність більшовикам, абсолютно застосовні й до новітніх російських поневолювачів і їхніх злодіянь в Україні – краще не скажеш:

…Уж нет возврата
К тому, чем жили мы когда-то.
Потерь не счесть, не позабыть,
Пощечин от солдат Пилата
Ничем не смыть – и не простить.
Как не простить ни мук, ни крови,
Ни содроганий на кресте
Всех убиенных во Христе,
Как не принять грядущей нови
В ее отвратной наготе.

Україна не пов'язує своє грядуще з агресивною Росією…

Володимир МЕЛЬНИЧЕНКО

Чого прагнули українофіли та москвофіли?

З лютого 2022 р. внаслідок російської агресії місце України у світі стало настільки помітним, що нею цікавиться мало не кожен житель планети. Наші характер, мова, культура та історія приваблює все більше поціновувачів. У ХІХ ст. в Європі теж спостерігався великий інтерес до України, однак він був зумовлений іншими процесами.

Видатний німецький філософ доби Просвітництва Й.-Г. Гердер у праці «Journal meiner Reise im Jahre 1769» («Журнал моєї подорожі в 1769 р.») присвятив Україні кілька стрічок, пророкуючи їй велике майбутнє: «Прекрасне небо цього народу, весела вдача, музичний хист, родюча земля та ін., колись прокинуться: так із багатьох диких народів, якими також були колись греки, постане культурна нація і її межі простягнуться до Чорного моря, а звідти на весь світ».

Реалізація його пророцтва, на жаль, розтягнулася у часі, однак зацікавлення Україною передалося його послідовникам. Найголовніше, що в умовах бездержавності, втрати Україною свободи й незалежності, її мова, культура, історія стали предметами зацікавленості цілої плеяди шанувальників. У 60-х рр. ХІХ ст. їх стали називати українофілами (українськими народниками). Сам термін чи не вперше був застосований для характеристики членів Кирило-Мефодіївського товариства. Любов до українства серед представників українського, польського та російського народу яскраво проявлялася й раніше, коли на порядку денному суспільного розвитку Російської імперії починає підніматися проблема рідномовної освіти та рівноправного розвитку української літератури на тлі визнання самобутності та історичності українства. Українофільство охоплювало терени Російської та Австрійської імперій і розвивалося у тісному зв'язку зі слов'янофільством. Першими українофілами можна вважати І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітку-Основ'яненка, М. Максимовича, членів гуртка «Руська трійця». Вони всіляко сприяли розвитку нашої мови і літератури. Кирило-Мефодіївське товариство пішло вперед і створило модель всебічної інтеграції України у європейський простір. Його члени бачили українське майбутнє у сім'ї слов'янських народів, де панують ідеали республіканізму й християнської моралі. Прикметно, що Україна і Київ розглядалися як центральні суб'єкти слов'янської федерації.

У добу «олександрівської відлиги», коли кирило-мефодіївці повернулися із заслання, рух українофілів набув особливої популярності. Одна за одною у почали утворюватися українофільські товариства – громади, які займалися відкриттям недільних шкіл для селян, розробкою програм і підручників для початкового навчання українською мовою, написанням і виданням популярної літератури для народу, вивченням історії України та її популяризацією на широкий загал. Перша громада виникла у 1859 р. у Петербурзі, оскільки там одночасно перебували бувші кирило-мефодіївці М. Костомаров, Т. Шевченко, П. Куліш та В. Білозерський. Згодом громади з'явилися в Києві, Одесі, Харкові, Полтаві, Чернігові тощо. Громади об'єднали українських народників

у спільному бажанні – відвоювати національні інтереси українства шляхом піднятття рівня освіти й науки. Петербурзька громада створила свій друкований орган – журнал «Основа» – і на його шпальтах обговорювала нагальні проблеми. Але самодержавству це заважало. Тому з початком польського національно-визвольного повстання у 1863 р. українофільський рух штучно пов'язали з «польською інтригою» і завдали йому перший удар – Валуєвський циркуляр. Цей документ заперечував існування української мови, а відтак і можливість нею навчатися. Діяльність громад нівелювалася, і вони припинили своє існування. За кілька років потому Київська громада під керівництвом В. Антоновича відродилася і зробила багато корисних справ. Вона стала провідником українофільського руху, створила кілька наукових установ, видавала газету «Киевский телеграф», томи наукових праць, проводила літературні вечори, підтримувала український театр тощо. Однак чергова заборона не забарилася. У 1876 р. Олександр ІІ вирішив, що громада становить небезпеку, і підписав Емський указ. Наразі українська мова заборонялася повністю і могла бути лише мовою «для домашнього вжитку». Все створене Київською громадою закривалося, а її діячі переслідувалися. Настав час для політизації українського руху на тлі поширення соціалістичних ідей.

Щодо москвофільства або русофільства, то цей рух масово поширився на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст., хоча його прояви були відчутними і раніше. Він активно підтримувався російською владою, оскільки виконував важливу суспільно-політичну функцію. Москвофіли пропагували єдність західних українців (русинів) з російським народом, базуючись на спільній історії східнослов'янських племен у середньовіччі. Пропагуючи необхідність творення новочасної російської культури і мови, москвофіли користувалися подібністю назв «руський» і «русский», і всіляко заохочували західноукраїнську інтелектуальну еліту працювати на ідею єдності всіх гілок великоросійського народу, звичайно, під мудрим проводом Москви. Внаслідок розчаруванням австрійською політикою та посиленням німецького та польського впливу, такі діячі, як Я. Головацький, Б. Дідицький, І. Наумович, О. Духнович, В. Продан стали прихильними до русофільства.

У 60-70-х рр. XIX ст. москвофіли взяли під свій контроль українські інституції – Галицько-руська матиця, Народний дім та Ставропігійський інститут, які раніше виконували роль центрів єднання українців у боротьбі за автономію України в Австрійській імперії. У 1870 р. у Львові вони створили політичне товариство «Руська рада», щоб протистояти діяльності західноукраїнських українофілів – народовців. Найзапекліша боротьба велася на мовно-літературному фронті. Москвофіли намагалися довести, що всіх може помирити єдина літературна мова та правопис. Так з'явилася теза про «язичіє» як перехідну форму, що об'єднає російську, українську, польську та церковнослов'янську мови. І хоч вона не прижилася, однак вплив російської посилився.

Прикметно, що у цій битві активну роль відігравала Російська православна церква, яка завжди була надійним інструментом русифікації. Вона задіяла т. зв. «обрядовий рух», спрямований на очищення Української греко-католицької церкви від латинізації, насправді матеріально заохочувала до зближення. Врезультаті частина духовенства здійснила перехід у православ'я і русифікувалася. Москвофіли створили багато газет і журналів, видавали попу-

лярну літературу для народу, організовували екскурсії до православних святинь, і зрештою добралися до української діаспори в Північній Америці.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. москвофіли готували підґрунтя для можливого розширення Російської імперії і всіляко підтримали агресивну політику Романових під час Першої світової війни. У міжвоєнний період цей рух продовжував розвиватися на Західній Україні попри переважаючий вплив народовців. Намагаючись знайти примирення, москвофіли однак продовжували проштовхувати ідею «общерускості». Остаточно москвофільство занепадає лише із завершенням Другої світової війни.

Бібліографія

Єкельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст. Київ: КІС, 2010.

Любченко В. М. Москвофільський фактор в політиці Російської імперії напередодні та на початку Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2003. Вип. 6

Макарчук А. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї. *Вісник Львівського університету: Серія історична.* Львів, 1997. Вип. 32.

Сухий О. Від русофільства до москвофільства: Російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті. Львів, 2003.

Herders. Werke: In 5 Bd. Berlin; Weimar, 1769. Bd. 1. s. 135.

Ольга ГОНЧАР

Як оцінювали феномен Івана Мазепи Тарас Шевченко і Михайло Грушевський?*

Десятого жовтня 2022 р. одна із смертоносних ракет, вивергнутих із жахного гирла смурної від крові Московщини по пресвятому Києву, розірвалася в середмісті між пам'ятниками Тарасу Шевченку і Михайлу Грушевському…

Михайло Грушевський: «Комбінація Мазепи могла мати будучність…»

В історичному наративі з проблеми незалежності України феномен Івана Мазепи посідає ключове місце, а судження про великого гетьмана національних геніїв Тараса Шевченка і Михайла Грушевського мають першочергове значення, тим більше в умовах злочинної загарбницької війни Росії проти України. Без них абсолютно неможливо осмислити огром, багатоликість, суперечливість і величавість постаті видатного гетьмана України. В історії людства, мабуть, не було іншого національного героя, проти якого впродовж віків було розгорнуто таку шалену кампанію.

Крім антиукраїнської цілевизначеності цієї російської інформаційної кампанії, в ній було замовчано, забуто або спотворено те, що Мазепа посідав помітне місце в європейській політиці, науці, літературі й мистецтві. Поеми про нього створили Джордж Байрон, Даніель Дефо, Віктор Гюго, Бертольд Брехт, Олександр Пушкін, Володимир Сосюра… Польський драматург Юліуш Словацький написав п'єсу «Мазепа», а Петро Чайковський – оперу «Мазепа». Взагалі у класичній європейській музиці налічується близько 70 творів про Мазепу, в тому числі Сергія Рахманінова, Ференца Ліста, Олександра Даргомижського, Ріхарда Вагнера… Життя й діяльність Мазепи досліджували Вольтер, Проспер Меріме, Михайло Костомаров, Михайло Грушевський… Як оцінював Михайло Грушевський постать Івана Мазепи, можна дізнатися в окремих спеціальних дослідженнях І. Гирича, А. Жуковського, О. Кресіна, Т. Мацьківа, а його власна характеристика історичної постаті видатного козацького ватажка висвітлена в спеціальних публікаціях: «Шведсько-український союз 1708 р.» (1909); «До портрета Мазепи» (1909); «Виговський і Мазепа» (1909); «Ще до портрета Мазепи» (1910); ««Мазепинство» і «богданівство»» (1912). Зосереджуся на визначальних оцінках ученого про гетьмана, що дасть можливість співставити їх із висловлюваннями щодо Мазепи Тараса Шевченка.

З розмислів Грушевського випливає, що Мазепа, кажучи сучасною мовою, кардинально змінив зовнішньополітичний курс держави, у чому не було нічого надзвичайного, тим паче зрадницького. Він мав на те вагомі причини. Сам гетьман у листі до полковника Івана Скоропадського в жовтні 1708 р. писав, що **«ворожа нам здавна сила московська» прийшла в Україну «не боронити нас від наступу тих-таки шведських військ, але вогнем, грабунками і немилосердним мордуванням прийшла руйнувати, а міста відбирати в своє посідання»**. Мазепа переконував у тому, що «московська потенція безсильна і невоєнна, завжди втечею рятується від непоборних шведських вій-

* Українська літературна газета. 2022. № 21.

ськ» і **покладав надію на те, що саме Карл XII «завжди оборонить** (Україну. – *Авт.*) **щасливою зброєю від того московського тиранського іга Вітчизну нашу Малоросійську і Запорізьке Військо звільнить...»**.

Навіть найближчий прибічник Петра I Олександр Меншиков, який надзвичайно жорстоко розправився з прихильниками Мазепи, про самого гетьмана й перехід його на бік Карла XII сказав таке: «Сіє вчинив то не для однієї своєї особи, але для всієї України». У мемуарах нюртемберзького герцога Максиміліана Емануїла, виданих іще 1730 р., було підкреслено історичну зумовленість політики Мазепи: «Козаки – це вільний народ, який не хоче коритися ні Польщі, ні Москві, тому вони постійно борються за свої права і привілеї, що, власне, і стало причиною переходу Мазепи до шведів».

Микола Костомаров, який жорстко засуджував українського гетьмана, всетаки не насмілився звинуватити його у зраді України, навпаки, за його словами, «все показує, що Мазепа, як малорос, плекав і пестив у собі бажання політичної незалежності своєї батьківщини...» Український історик Михайло Брайчевський наголошував: «Гетьмана звинувачували, ніби він хотів повернути Україну під магнатське панування в рамках Речі Посполитої; інші закидали йому прагнення встановити тут шведську зверхність. Поширювались і плітки особистого кшталту, – мовляв, він мріяв в обмін за Україну стати князем вітебським і т. д. Але всі ці приписувані гетьману заміри позбавлені глузду: вони б означали для Мазепи зраду самого себе».

Навіть не заглиблюватимусь в однозначну позицію більшості іноземних (окрім, зрозуміло, російських) авторів. Скажімо, професор Лондонського університету Р. М. Гаттон зауважив: «Мрією Мазепи було звільнити Україну від російського ярма». Німецький історик Отто Гайнц писав: «Перемовини, які вів Мазепа, мали за мету з допомогою шведського короля звільнення з-під московського ярма».

Утім і зворотний бік лику гетьмана Мазепи, який отримував від Петра I численні милості, знаки особливої, щирої довіри, добре відомий. Чого вартий лише вручений йому ще 1700 р. перший найвищий російський орден Андрія Первозванного (його кавалерами серед російських підданих одночасно могли бути не більше 12 осіб).

Хочу нагадати читачеві глибоке розмірковування українського письменника і літературознавця Богдана Лепкого (1872–1941), який написав один із кращих художніх творів про Мазепу – славнозвісну трилогію, – саме він вклав у вуста Мазепи такі слова: **«Ти московський цар, а я український гетьман. Ти будуєш нову царську державу на кістках сотні поневолених народів, я рішивсь будувати свою, незалежну від деспотії твоєї. Я зрадив тебе, бо не хотів зрадити власну ідею. А хоча би мені й не довелось остоятися в бою з тобою, хоч би й прийшлось зложити свою голову стару й стурбовану, так останеться Мазепина ідея. Вона житиме під попелом і кістками, поки грядущі покоління не відгребуть її, не піднімуть високо на свій прапор і не заткнуть його біля престолу вільної та незалежної від московських царів української держави»**.

Це, мабуть, кращі слова, які міг сказати гетьман Мазепа. Бо, незважаючи на приреченість його продуманого, але відчайдушного кроку назустріч шведам, саме ці слова врешті-решт справдилися.

Михайло Грушевський понад сто років тому, тобто задовго до Богдана Лепкого, науково точно зафіксував унікальність Мазепиного феномену в обох іпостасях – темній і світлій: «...Взагалі погляди на Мазепу як на людину зісталися непохвальні і неприязні; але **як історичний діяч, як ідея – він був окружений високою почестю – старшинські, інтелігентські і півінтелігентські доми закрасилися портретами проклятого гетьмана і українські патріоти складали високу шану його пам'яті**».

Наведу, здається, найбільш яскравий приклад. Сучасник Михайла Грушевського письменник Мусій Кононенко (1864–1922) у вірші «Мазепа», написаному через два століття після смерті гетьмана, сам того, певно, не відаючи, відобразив науковий висновок ученого: «Да здрастують Мазепи! / Як символ волі це ім'я / Лунало б без упину…» Віра поета не була бездумною, сліпою, він вважав, що Мазепа «За Рідний Край ішов на все – / На хитрощі, на зваду!» Свій вірш Мусій Кононенко закінчив невідпорною впевненістю: «Тілько Мазепинська любов / Україні поможе!»

Мазепа як ідея та символ! Прекрасна тема для сучасної книги та нового прочитання діяльності гетьмана!

Нагадаю, до речі, що здобута мною в Державному архіві Російської Федерації (Ф. 63, 1914 р., спр. 1765) поліцейська справа має таку точну й промовисту назву: «Про керівника мазепинського руху професора Львівського університету Михайла Сергійовича Грушевського та ін.».

У наш час особливо виразно звучить відчайдушна теза Богдана Лепкого про кінцевий результат споконвічної, невідворотної, смертельної ворожнечі між Україною і Росією: **«Два світи, два інші світогляди, дві культури, котрі важко звести докупи, як важко помирити воду з вогнем. Між ними мусить іти бій, поки один із противників не ляже переможений, знесилений і надовго неспосібний до дальшої боротьби»**.

Господи, наскільки пророче й точно сказано! Хоча в історичних реаліях сьогодення , настояних на ядерній загрозі, в такому бою «лягти переможеним» може цілий світ… В умовах війни Московщини проти України національний класик Дмитро Павличко жорстко сформулював імператив української нещадної відповіді:

Нас живих і мертвих бити буде
Братньо так – смертельно, з-за плеча,
Доки ти не встромиш їй у груди
Кованого, братнього меча.

Повертаючись до часів Івана Мазепи, наведу один із переказів шведсько-української угоди, укладеної гетьманом у Бахмачі восени 1708 р. (оригінал не зберігся). Вона нібито фіксувала, що Україна з обох боків Дніпра мала бути на вічні часи вільною від усякого чужоземного володіння. Передбачалося, що союзні держави – Польща та Швеція – не претендуватимуть на владу над Україною, на стягнення з неї прибутків та податків і зобов'язуються не осаджувати залогами українських фортець, здобутих від Москви. Навпаки, вони мали підтримувати Україну в повній цілості й не дозволяти гнобити її. Кордони, закони, права, вольності, привілеї мали зберігатися навічно. Союзники обіцяли не ставити нових укріплень на українських землях і не дозволяти робити це іншим, «аби Україна вічними часами свобідно уживала своїх прав і вольностей без усякого ущербку».

Цей переказ явно прекраснодушний, утім очевидно, що угода принципово відрізнялася від достоту кабальних для України договорів із російським царем у бік її суверенності, незалежності. Грушевський зазначав: «Се може служити за характеристику бажань і змагань Мазепи та його однодумців в сім моменті. Та скоро вони мусили переконатися, що помилилися в своїй рахубі».

Вчений хоч і називав гетьмана «славним Іваном Мазепою», виявив його прорахунки й слабкі сторони. Зокрема, він особливо наголошував, що, маючи сильну владу в Україні, Мазепа не потурбувався про те, щоб забезпечити довіру свого народу. Сподіваючись на загальне невдоволення «москалями» й московським режимом, гетьман думав, що завжди «встигне підняти Україну на повстання проти Москви», але забував, що в очах українського народу він довгі роки сам був невіддільним від ненависного режиму. У статті «Шведсько-український союз 1708 р.» Грушевський привернув увагу до того, що союз Мазепи з Карлом XII був довершений тоді, коли вся політична доля Російської держави була поставлена на карту, і запобігти наслідкам цього небезпечного союзу, який міг дати шведському королеві нову, незвичайно сильну небезпеку для Московщини – це ставало для неї питанням буття і небуття. Тому цар Петро і його помічники розвивають незвичайну енергію, нестримну в помислах, неперебірливу в засобах, щоб паралізувати українську суспільність і народні маси та відвернути їх від гетьмана й розпочатої ним політичної комбінації. Вирішено було дискредитувати в очах народу самого гетьмана і вибрану ним політику, зогидити, збезчестити її якнайгірше. Заразом заходилися відстрашити людність, стероризувавши виливами всеї можливої люті на всіх причасників сеї нової політики, яких тільки могло дістати до своїх рук московське правительство. Перехід Мазепи до шведського короля і союз з ним було представлено народові ділом незмірно підлим і плюгавим. А суспільність не знайшла у себе досить критицизму супроти всіх обвинувачень і погроз, які лунали не тільки з боку царського, а і з боку гетьмана Мазепи та його старшини, і навіть з боку української церкви. Особливо важну і сумну роль відіграло тут духовенство, ставши послушним знаряддям царської політики...

За словами Михайла Грушевського, «Мазепа став для народу «проклятим», завдяки церковній анатемі, і таким зістався в народній традиції…» Була вміло прищеплена офіційна характеристика, що Мазепа все зробив не з любові до України, а, кажучи словами маніфесту Петра І, «для собственной своей тщетной славы и властолюбия учинил»… Учений, як ніхто інший, розкрив цю переможну всеімперську інформаційну кампанію «скаженого Петра» (Шевченко)…

Та в Україні залишалися послідовні шанувальники Мазепи. Наведу такий яскравий факт. Лохвицький протопоп Іван Рогачевський, який за свої симпатії до гетьмана у 1712 р. був засланий на Соловки, говорив: «Наш Мазепа святий і в небі буде, а ваш цар не буде в небі».

Знову звернуся до великого українця Мусія Кононенка, який на російські звинувачення патріотів у мазепинщині, різко й гордо відповідав:

Мазепи ми… Коли б то всім
Мазепами нам стати
Коли б то кожен міг із нас
За край свій помирати!

У концентрованому вигляді оцінку Грушевським політики Мазепи зустрічаємо в статті «Виговський і Мазепа»:

«Політику Мазепи стріло повне фіаско. Трудно навіть сказати, як би поставилися до його автономних змагань ширші круги української суспільності, бо їм, властиво, не лишалося ніякої можності самоозначення. Було очевидно відразу, що сей останній курс старого гетьмана був пропащий. Його лояльна політика, яку він тягнув до останньої хвилі, понищила всі ті опорні точки, на яких міг би опертися український рух против московської зверхності, а тяжка рука петровського режиму, що налягла зараз на Україну, перегородивши всі дороги для поширення Мазепиної «измены», не лишала місця для ніяких вагань. Крах був неминучий вже наслідком сих, чисто зверхніх причин, не кажучи про внутрішній розділ між старшинською верствою автономістів і народною масою...

Полтавська побіда закопала Мазепу і мазепинців з їх планами, підірвала глибоко й автономічні змагання українські взагалі… Вдумуючися в тодішню ситуацію, приходжу до переконання, що, властиво, комбінація Мазепи могла мати будучність, якби не викопав їй могилу сам Мазепа своєю боязкістю, якби не задавила її побіда Петра під Полтавою».

Чи ж могли справдитися в історичній практиці надії непокірливого гетьмана? Історія не терпить умовного способу. Напевне, все було б зовсім не легко, не гладко й не безкровно. Проте, знаючи, що відбувалося з Україною вже по Мазепі, можна припустити, що шлях її до визволення й незалежності міг бути значно коротшим, ніж більш як три століття після подвигу гетьмана.

Наукову методологію та визначальні висновки Михайла Грушевського в Україні застосовано лише з 90-х років минулого століття, а на початку нового століття й тисячоліття у книзі про Богдана Ступку «Майстер» (2005) мною було висловлено таке:

«Лише в 90-х роках минулого століття Мазепа був реабілітований в Україні в офіційному протоколі, науковій і художній літературі. Проте справжнє повернення гетьмана до свого народу відбулося, на мою думку, після виходу фільму Юрія Іллєнка «Молитва за гетьмана Мазепу».

Пишу так, добре розуміючи, що це кіно радше елітне, ніж масове, і пересічний глядач навряд чи сприйме його експериментальну естетику… Повернення Мазепи ніяк не пов'язане з тим, що саме режисер Іллєнко, як писали деякі критики, спробував нарешті «відновити історичну правду». Насправді цю роботу задовго до нього проробили відомі науковці й письменники…

Справжнє повернення гетьмана Мазепи стало можливим тому, що навіть супермодерні сюрреалістичні сцени за участю Богдана Ступки наповнилися найглибшим психологізмом і найвищим реалізмом. Майстер органічно й правдиво передав багатоликість, велич і патріотизм гетьмана, його безмежну любов до України. Не бачу нічого надзвичайного в тому, що фільм про таку незбагненну й суперечливу постать викликав стільки суперечок. Дивно, якби було інакше».

Хтось може сказати, що я перебільшив тоді з «справжнім поверненням гетьмана Мазепи»… Та насправді й через два десятиліття вважаю так само. Вдивимося і вдумаємося нарешті в «Молитву за гетьмана Мазепу» Юрія Іллєнка – автора сценарію, режисера-постановника і оператора-постановника,

який визначив жанр фільму як молитву, тобто антитезу анафемі. Відзначу, що у фільмі немає принципово нових історичних фактів, а надто серйозного документального забезпечення. Водночас як українець, як емоційний глядач, хочу впевнено заявити: «Вірю!». Вірю режисерові Юрію Іллєнку і Ступчиному Мазепі в найголовнішому: **їхня молитва за гетьмана Мазепу є молитвою за незалежну Україну, віками омріяну українським народом**.

На жаль, через технічну незавершеність фільму (відсутність якісного озвучення), внутрішні чвари в українському політичному й мистецькому середовищі, тиск із боку Мінкульту РФ, який назвав історичний фільм «антиросійським», унікальний твір Юрія Іллєнка і Богдана Ступки не дійшов до широкого глядацького загалу. Ні, я не забув інших творців фільму, як і те, що гетьмана у ньому грають аж три артисти, але відзначаю й наголошую, що саме далеко не безгрішний Ступчин Мазепа часів злуки з Карлом XII – справді великий гетьман, бо добро його, зроблене для України, – велике. Втім і нова версія повнометражної картини, завершена на початку 2010 р. (багатоканальний звук, закадровий коментар Юрія Іллєнка), ситуацію не змінила – «Молитва за гетьмана Мазепу» залишається фактично непочутою в українському народно-масовому просторі. Непривабний приклад ігнорування державцями кількох наборів справи державної ваги. Ця проблема не лише культурологічна, а й екзистенційна, бо тісно пов'язана з кінематографічним осягненням духовних сенсів національної ідентифікації, суб'єктності держави, передачею сутнісної історичної інформації через зорові образи, протистоянням російським маніпуляціям із національними смислами…

Тарас Шевченко: «Собор Мазепин сяє, біліє...»

Стосовно Шевченкового ставлення до Мазепи в «Шевченківському словнику» (1976), який уособив офіційну лапідарну оцінку гетьмана в радянські часи, було зроблено таке узагальнення: «Шевченко в поемі «Чернець» протиставив зрадникові українського народу Мазепі мужній образ С. Палія, а в повісті «Музыкант» – полковника Г. І. Галагана, підкреслюючи їхню боротьбу за непорушність союзу українського і російського народів. В «Іржавці» поет згадав, як шведи з Мазепою тікали з Полтави в Бендери. В повісті «Близнецы», в «Археологічних нотатках», в записах народної творчості Шевченко називав Мазепу «анафемой», «проклятий Мазепа», «вражий Мазепа»».

З'ясуймо, що було насправді в кожному згаданому випадку. Звернімося спочатку до Шевченкового «Іржавця» (1847):

Наробили колись шведи
Великої слави,
Утікали з Мазепою
В Бендери з Полтави.

У цій поетичній констатації відсутнє звинувачення Мазепи у зраді українського народу. З іншого боку, вона сама по собі не підтверджує висновків деяких сучасних публіцистів, що Шевченко «прихильно ставився до І. Мазепи».

Інша річ, як точно зазначив Володимир Панченко, «за брак одностайності Шевченко докоряє обом, і Палію, й Мазепі». Та головне в тому, що за цими постатями – весь народ український, який мав би об'єднатися:

Нарадила мати,
Як пшениченьку пожати,
Полтаву достати.
Ой пожали б, якби були
Одностайне стали
Та з фастовським полковником
Гетьмана єднали.

Між Іваном Мазепою і козацьким полковником Семеном Палієм були непрості стосунки: довгий час вони контактували, співпрацювали, допомагали одне одному, а затим зародилася неприязнь. Значною мірою завдяки політичному й адміністративному таланту та колонізаційній діяльності Палія піднялося з руїни і заселилося українським людом Правобережжя. На початку XVIII ст., коли на підлеглій полякам Правобережній Україні вибухнуло національно-визвольне повстання під проводом Палія, їхні стосунки переросли у відверту ворожнечу. Грушевський зазначав, що «Мазепа боявся Палія, бо Палія люди дуже любили: побоювавсь Мазепа, – ану ж той на його місце гетьманом стане».

Скориставшись іще й вторгненням військ Карла XII, Мазепа усунув ватажка правобережного козацтва. Він звинуватив Палія перед Петром I у зносинах із польським коронним гетьманом Г. Любомирським, який був на боці шведського короля Карла XII, і заарештував, а Петро I заслав Палія до Сибіру. Пантелеймон Куліш писав, що «за часів Палієвих були земляки, що навіть і «праведного царя» підводили засилати добрих слуг на Сибір». Орест Субтельний зафіксував, що Мазепа зробив це, «щоб гарантувати себе від загрози з боку популярного в народі Палія». Після виступу Мазепи проти царя засланця було звільнено, і він узяв участь у Полтавській битві на боці Петра I.

У результаті на противагу Мазепі Семена Палія було опоетизовано у фольклорі. Так само – у Шевченка. На основі легенди про Палія поет створив поему «Чернець» (1847), в якій козацький ватажок «Семен Палій, запорожець» постав народним героєм. У сучасних коментарях до поеми «Чернець» у другому томі Повного зібрання творів Тараса Шевченка доречно зазначено, що водночас поет «давав йому негативну оцінку за те, що він не єднався з І. Мазепою, був проросійської орієнтації».

Щодо повісті «Близнецы», то насправді Шевченко констатує в одному випадку, що Вознесенський собор у Переяславі зведено «знаменитым анафемой Иваном Мазепою...», а в іншому – так само йдеться про будівництво храму переяславським полковником Іваном Мировичем – «другом и соучастником проклинаемого Ивана Мазепы». У художньому творі, розрахованому на публікацію, Шевченко лише фіксував офіційну точку зору про Мазепу. Втім у вірші «Сон» («Гори мої високії…»), написаному в Орській фортеці 1847 р., поет одверто захоплювався Вознесенським собором у Переяславі (Грушевський писав, що Мазепа «поставив величаву церкву Вознесення в Переяславі, згадувану Шевченком…»):

Вечернє сонечко гай золотило,
Дніпро і поле золотом крило,
Собор Мазепин сяє, біліє…

Заглянувши в «Археологічні нотатки», переконаємося, що в науковому описі того самого храму та його святині – жодної негативної офіційної оцінки гетьмана. Навпаки, гетьман згадується як творець і меценат.

Стосовно Шевченкової повісті «Музыкант» (1854–1855), то в ній згадується будівництво церкви «полковником прилуцким Игнатом Галаганом, тем самым, что первый отложился от Мазепы и передался царю Петру...». Тобто жодних прямих оцінок особи самого гетьмана з боку Шевченка. Зате відомо, що раніше в поемі «Іржавець» Шевченко назвав Галагана «прилуцьким полковником поганим», а у вірші «Бували войни й військовії свари…» (1860) фактично зачислив його до зрадників українського народу.

Тепер про записи народної творчості. Справді, в альбомі Шевченка 1846–1850 років є зроблена невідомою рукою нотатка, в якій, зокрема, читаємо:

Взяли, взяли Палія Семена да залили в темницю,
А сам побіг, проклятий Мазепа, аж до царя на столицю...

Ідеться про сюжет з українського фольклору, в якому ім'я Мазепи часто згадувалося саме з епітетом «проклятий», наприклад: «Ой не знав, не знав проклятий Мазепа, як Палія зазивати»… Непримиренний критик українського гетьмана Микола Костомаров їдко писав про нього: «У народних піснях і переказах – це якесь зло і ворожа істота, але навіть не людина, а якась лиха, проклята сила: «Проклята Мазепа!»».

В історії взагалі не було державного діяча, який заслужив однозначно позитивної оцінки справді всієї його діяльності, утім якраз Іван Мазепа не лише спокутував свої гріхи перед народом, а й об'єктивно засвідчив, як стати в цій іпостасі національним героєм. І саме Шевченко глибокодумно зрозумів це. Не випадково український історик і літературознавець Дмитро Дорошенко (1882–1951) зазначав, що **«в оцінці історичної ролі Мазепи випередив Шевченко своїх учених приятелів-істориків: Костомарова, Куліша та Максимовича, бо признання свого патріотизму Мазепа діждався від українських істориків аж наприкінці XIX віку»**.

Нагадаю, що у вірші «Бували войни й військовії свари...», написаному вже наприкінці життя, Шевченко назвав, так би мовити, антигероїв національної історії, людей, які руйнували державність України, зраджували народ:

Бували войни й військовії свари:
Ґалаґани, і Киселі, і Кочубеї-Нагаї –
Було добра того чимало.
Минуло все, та не пропало.
Остались шашелі…
. . . .
Людськії шашелі. Няньки,
Дядьки отечества чужого!
Не стане ідола святого,
І вас не стане, – будяки
Та кропива – а більш нічого
Не виросте над вашим трупом.

Як зазначає Микола Жулинський, «Шевченко вперше затаврував у своїх земляках зловісний комплекс «малоросійства», який Російська імперія послі-

довно і цілеспрямовано прищеплювала українцям, витравлюючи з їхніх думок і почувань національний дух, національну честь і гідність».

Відомо, що генеральний суддя Лівобережної України Василь Кочубей (назвавши Кочубеїв Нагаями, Шевченко підкреслив їх татарське походження) доніс Петру I про таємні плани Мазепи вивести Україну з-під влади Росії й був страчений Мазепою. Немає жодних сумнівів, на чийому боці симпатії поета…

У канонічних для радянських часів дефініціях «Шевченківського словника» щодо ставлення поета до гетьмана, які коментуємо, відсутня згадка про містерію «Великий льох» (1845), що виглядає недоглядом. Адже саме в цьому творі вперше з'явилося Мазепине прізвище – це там, де йшлося про трупи невинних людей «у самих палатах Мезепиних», тобто в гетьманській резиденції в Батурині, жителів якого було безжалісно знищено на початку листопада 1708 р. російським військом під командуванням Олександра Меншикова.

Цікавим є виправлення, що його Шевченко зробив у рукописному списку «Великого льоху» Івана Лазаревського кінця 1850-х років. У тому місці, де 1-ша (українська) ворона розповідає про знущання над козаками, читаємо:

Та й живущі ж, проклятущі!
Думала, з Богданом
От-от уже поховала.
Ні, встали, погані,
Із шведською приблудою…

Виявляється, останній рядок у згаданому рукописному спискові Шевченко спочатку виправив: «З Мазепою приблудою». Та цей мимовільний порух не відбився в остаточному тексті. Звісно, для поета «приблудою» був не Мазепа, який приєднався до шведського короля, а сам Карл XII, котрий наприкінці жовтня 1708 р. з військом вступив в Україну.

Характерно, що Шевченко відмовився від тодішньої традиції вже численної європейської «Мазепіани», в якій обігравалися переважно любовні пригоди гетьмана, поета цікавить найголовніший учинок у діяльності Мазепи…

Наведених історичних звернень Шевченка до гетьмана в художніх творах абсолютно достатньо, щоб переконатися в його позиції, хоча у творчості поета таки немає розгорнутого аналізу чи прямої оцінки діяльності гетьмана.

Зате збереглися щодо цього принаймні три важливих історичних свідчення. Перше – показання члена Кирило-Мефодіївського братства, студента Георгія (Юрія) Андрузького на допиті у III відділі під час слідства у справі Братства в квітні 1847 р. про те, що, **«засуджуючи Хмельницького, Шевченко звеличував Мазепу»**, повторене Андрузьким на очній ставці з Шевченком у травні 1847-го: **«Шевченко із малоросійських гетьманів звеличував Мазепу...»** Цей незаперечний доказ Шевченкового ставлення до Мазепи цитую з праці Михайла Грушевського «Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва. Признання кирило-мефодіївців» (1915).

Далі – два мемуарних свідчення. Спочатку – спогади поміщика і композитора-аматора Петра Селецького, який розповів цікавий епізод поетового гостювання в Яготині 1843 р.:

«Кілька разів грав я на фортепіано в Яготині, і музика моя дуже подобалася; Варвара Миколаївна запропонувала мені написати оперу, лібрето взявся скласти Шевченко, сюжетом обрали Мазепу. Сюжет для опери справді багатий.

Багато драматизму, дії, різнорідні елементи: велико- і малоруський, шведський, польський. Але в розробці драми та в мові лібрето ми розходилися. **Усі стояли за постать Мазепи й хотіли представити його поборником свободи в боротьбі з деспотизмом Петра. Хоча Петро ніколи не був моїм героєм, але в діях Мазепи я ніколи не знаходив також нічого героїчного і хотів представити його таким, яким він був насправді. У розпалі суперечки в мене вирвалося слово: зрадник, і ми ледь через це не розсварилися**».

Який справді важливий доказ Шевченкового ставлення до Мазепи – для поета гетьман був очевидно не зрадником, а поборником свободи!

Не випадково Дмитро Павличко й нині ставить прізвища Мазепи і Шевченка поруч:

Хай почує Москва громи нашого слова
І збагне, що Мазепа й Шевченко живі,
Що не випила птаха жахна, двоголова
Те, що сховане в нашій державній крові!

Або ще:

Пора в один ланцюг ставати
З Мазепою і Кобзарем,
Пора із серця виривати
Покори й рабства темний щем.

Повертаючись до спогадів Селецького, відзначу, що виділені шрифтом останні три речення за радянських часів традиційно цензурувалися й замінювалися крапками. Дивно, що це зроблено й у «Спогадах про Тараса Шевченка», виданих 2010 р.

Не менше чітко простежується позиція Шевченка щодо Мазепи в останні роки життя (у співставленні з пушкінською) у спогадах Якова Полонського:

«Сидячи в гостях у Шевченка, я дізнався від нього, що він не любить нашого поета Пушкіна, і не тому, що він вважає його поганим поетом, а просто тому, що Пушкін – автор поеми «Полтава»: Шевченко дивився на Кочубея лише як на донощика, Пушкін бачив у ньому вірного сподвижника Петра Великого, обмовленого і страченого Мазепою… Шевченко тим сильніше лаяв Пушкіна, чим палкіше я захищав його».

Шевченкові вияви ставлення до Мазепи, збережені в його художніх творах, інших історичних документах, і системний аналіз Грушевським зоряного вчинку гетьмана є національно важливими одкровеннями, які лежать в основі глибокого розуміння планетарного значення сучасного героїчного протистояння України смурній від крові Московщині. Український народ остаточно доказав, що москалі, які за Шевченковим свідченням, «і світ Божий в путо закували», вже ніколи не в силах будуть повторити цей злочин…

Володимир МЕЛЬНИЧЕНКО

Які втрати зазнала Україна через Кримську війну 1853–1856 рр.?

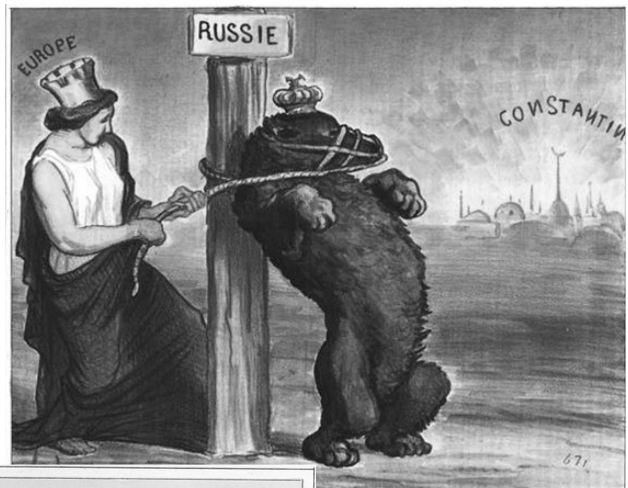
В сучасних умовах віроломної агресії російської армії в Україну котра призвела до значних територіальних та колосальних матеріальних та людських втрат яких людство не пам'ятає з часів другої світової війни неупереджене висвітлення вирішальних подій XIX ст. вимагає від сучасного дослідника об'єктивного підходу та кропіткого аналізу не лише історичних фактів, а й ретельного вивчення тих умов та історичного тла, в яких вони відбувалися. Особливо це стосується дослідження війн та військових конфліктів. Справа в тому, що у споминах учасники бойових дій, зазвичай, прагнуть прикрасити свою участь та роль у воєнних операціях, а попередні дослідники – героїзувати тих чи інших персонажів. Відтак, нерідко створювалися міфи, котрі мали надзвичайно живучий характер в історичній науці.

Найбільш масштабною з усіх 12 російсько-турецьких війн за 240 років існування Османської та Російської імперій вважається Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр. Ця війна по праву визнається останньою «джентльменською» війною, і хоча від її початку вже минуло 170 років, а історичні події, котрі були з нею пов'язані, висвітлені в значній кількості наукових праць і розвідок, та все ж до її історичного значення знову й знову звертаються сучасні дослідники.

Необхідно звернути увагу та той факт, що якщо ходу бойових дій, міжнародним взаємовідносинам держав – учасниць війни напередодні, під час та після завершення збройного конфлікту присвячена переважна більшість робіт як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, то відтворення участі у війні українців та висвітлення впливу цієї війни на життєвий рівень населення українських земель висвітлено недостатньо. Крім того, поза увагою дослідників залишилися обсяги людських втрат українців під час цієї війни. Саме тому вивчення цих факторів дасть змогу простежити участь українців у ході Східної війни та визначити, як вона відобразилась на демографічній ситуації в підросійських губерніях України.

Загалом у рядових читачів нерідко складається враження, що Східна кампанія відбувалася десь «за тридев'ять земель», а не на території України, і українці до цієї війни не мають ніякого відношення. Слід вказати, що Україна на той час не була самостійним суб'єктом міжнародних відносин, оскільки втратила свою автономію ще наприкінці XVIII ст. Перебуваючи в складі Російської імперії, вона взяла активну участь у Кримській війні, а самі бойові дії були найбільшими на українських землях у XIX ст. Їх населення зробило значний внесок у забезпечення військ усім необхідним, проявило героїзм і мужність в обороні Севастополя, Одеси, в боях у Криму та на Чорному морі. Однак слід вказати, що не зважаючи на титанічні зусилля та колосальні втрати, це не врятувало імперію Романових від воєнної поразки.

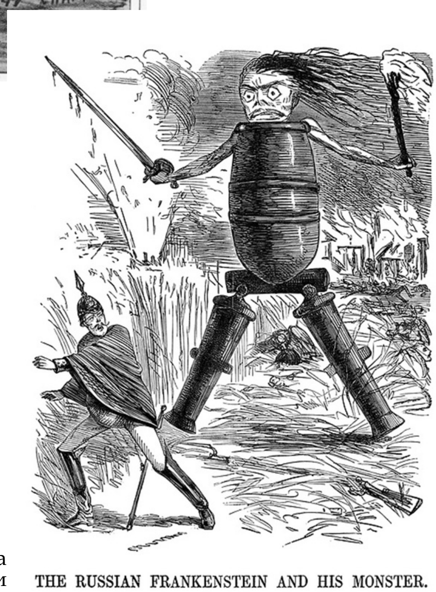
Необхідно визнати, що український народ прийняв на себе усю важкість воєнного часу під час бойових дій на території Криму. Слід вказати, що особовий склад Чорноморського флоту Російської імперії було сформовано в основному з уродженців України, за винятком вищого командування та пере-

Карикатура відомого
французького карикатуриста
Оноре Вікторьєна Домьє

Французька карикатура.
«Резерв Російської армії»

THE RUSSIAN FRANKENSTEIN AND HIS MONSTER.

Європейська карикатура
часів Кримської війни

важної більшості офіцерів. Така ж ситуація була і в сухопутних частинах, які дислокувалися на Чорноморському узбережжі. Рекрутів набирали в українських селах із кріпаків і відправляли служити здебільшого у найближчі гарнізони. Це була вимушена обставина. Відсутність не лише залізниць, а й узагалі більш-менш упорядкованих доріг у південних українських губерніях, у кращому випадку, обмежувала піший перехід 3–4 км за годину. Гужового ж транспорту для перевезення з віддалених районів великих військових формувань взагалі не було. Виняток становили переїзди офіцерів-дворян і невеликих загонів солдат.

Для України та її народу війна стала важким тягарем, і не лише для селян, яким необхідно було перевозити тисячі солдат, різні необхідні армії вантажі, а згодом ще й тисячі поранених та хворих військових та тих з жителів міст і сіл Півдня України, котрі доглядали за ними. Третина гармат для російської армії виготовлялася в Україні на Київському заводі «Арсенал». Порох виробляв Шосткінський завод на півночі Чернігівської губернії, який за роки війни збільшив його виробництво у 6 разів, що становило 43% продукції порохових заводів Росії. Луганський ливарний завод перейшов на цілодобовий режим роботи і забезпечив військам 400 тис. пудів снарядів, хоча до війни завод щомісячно відливав всього 22 тис. пудів снарядів, а у воєнний час – 90 тис. пудів. Філія цього заводу котра мала лише одну доменну піч існувала в Керчі. Вона виготовляла 1 тис. пудів металу, але напередодні війни зупинила роботу. В період Кримської війни Керченську домну взагалі було зруйновано.

Разом з початком бойових дій в Україні почали формуватися з рекрутів та ополченців полки, яким присвоювалися назви тих міст, де вони були створені: Чернігівський, Полтавський, Кременчуцький, Одеський, Азовський, Дніпровський, Волинський, Житомирський, а також Український і Подільський. Взагалі в російських військах, які воювали в Криму, налічувалося майже 60 іменних полків, що констатувало місця їх формування. Крім того, 13 серпня 1854 р. цар дав згоду на формування спеціальних загонів для ведення партизанської війни в Київській, Подільській та Волинській губерніях. Населення України масово записувалося в ополченці й прагнуло потрапити в район бойових дій. Зокрема, лише на Полтавщині, добровольцями записалися 9,5 тис. осіб. У вересні 1854 р. із добровольців було сформовано 1-й татарський полк, на створення якого гроші дали місцеві караїми.

Після активних дій союзників у Криму і понесених росіянами значних втрат поранених російських військових почали вивозити з півострова у південноукраїнські міста і села. Для цього створювалися спеціальні «транспортні поїзди», які формувалися більш як із 100 возів. Для перевезення поранених українські селяни віддавали своїх коней і волів, а потім розбирали їх по хатах. На Херсонщині та Миколаївщині у кожному селянському помешканні перебували від 10 до 30 скалічених солдат. У Херсоні, Мелітополі, Бердянську, Маріуполі, Генічеську та інших містах Південної України розташовувалися шпиталі і лазарети, які були переповнені пораненими і хворими. У Миколаєві, приміром, розмістили 7000 ополченців у приміщеннях канатного заводу. У Катеринославі перебували в госпіталях десятки тисяч поранених російських військових, а також вояки експедиційного корпусу. У місті був один військовий госпіталь на 180 хворих, а в роки Кримської війни поранених роз-

міщували в приміщенні Дворянського зібрання та інших державних і приватних будинках. У Катеринославській губернії були відкриті шпиталі та лазарети в Олександрівську, Павлограді, Нікополі та інших містах. Українські жінки ставали сестрами милосердя у російській армії.

Першими серед них були дружини та сестри захисників Севастополя: Даша Михайлова, яку в народі називали Севастопольською, Дар'я Ткач, Олена Кучер, Марія Петренко, Катерина і Васса Крижанівські та ін. Вони надавали першу посильну допомогу пораненим солдатам.

Необхідно визнати, що Севастополь був неприступним не лише завдяки героїзмові військ і місцевого населення. Йому всіляку допомогу надавав увесь народ Російської імперії і насамперед населення України. В кожній губернії збирали кошти у фонд захисників Севастополя. Так, населення Волині пожертвувало на це 113 тис. руб. Ще більше зібрали коштів мешканці Таврії, Херсонщини, Київщини, Миколаївщини. 9 лютого 1855 р. імператор висловив подяку харків'янам за пожертву на військові потреби (у 1854 р. лише зібрання повітових предводителів губернії передало на потреби армії 40 тис. руб. сріблом). Тисячі жителів України робили особисті внески на військові потреби. Про це свідчать документи центральних державних і обласних архівів України. Наведемо лише один із них – подяку військового губернатора Сімферополя і Таврійського цивільного губернатора від 17 січня 1855 р. професору академії мистецтв, відомому російському живописцю вірменського походження, який народився в Україні, І. К. Айвазовському за пожертву у 150 руб. на військові потреби під час Кримської кампанії.

Відомим військовим діячем Російської імперії, котрий відігравав ключову роль у Східній війні, був адмірал Павло Степанович Нахімов, який походив з роду слобідсько-українських шляхтичів Охтирського полку, був правнуком сотника Манойла Нахімова. У 1852 р. він очолив флотську дивізію та 2-гу ескадру Чорноморського флоту і обійняв посаду віце-адмірала. Під його командуванням 30 листопада 1853 р. російський флот 6-ма лінійними кораблями та 2-ма фрегатами розгромив синопські наземні батареї та скупчені в тамтешній бухті плавзасоби (утік звідти лишень єдиний пароплав) і захопив у полон віце-адмірала Осман-пашу. Після висадки союзників в Криму він став одним з організаторів Севастопольської оборони 1854–1855 рр. під час якої був смертельно поранений на Корніловському бастіоні 10 липня 1855 р.

У бойових діях під час Кримської війни населення України прийняло активну участь в усіх військових операціях. Так, під час оборони Одеси, яка розпочалася 10 квітня 1854 р., крім артилерійської батареї під командуванням прапорщика О. Щоголєва, сміливість і мужність проявили багато солдатів – вихідців з українських земель. Так, рядовий М. Гловацький, побачивши, що одна з бомб пробила дах будівлі гавані й упала на причал, підбіг до неї і, взявши її в руки, кинув у море, чим відвернув небезпечний вибух. Аналогічні подвиги здійснили й цивільні одесити, зокрема, троє студентів – Скоробогатий, Пуль та Деміністру (причому, останній із них був французьким підданим). Вони доставляли під вогнем ворога снаряди на батареї. Усіх, хто виявив мужність і героїзм під час обстрілу Одеси, було нагороджено орденами й медалями.

У 1854 р. в битві під Балаклавою артилерією генерала І. Жабокрицького, який мав українське походження, було нанесено значних втрат легкій кавалерії генерал-майора лорда Кардригана. У цьому ж бою брав участь Київський полк, яким командував уродженець Волині Халецький, та Інгерманландський на чолі з полковником Бутовичем, який був нащадком козацької старшини. У ході бою унтер-офіцер К. Півненко, родом із Харківщини, врятував життя генералу Халецькому і був нагороджений Георгіївським хрестом.

Під час оборони Севастополя, головним центром якої став Малахів курган, виняткову мужність і героїзм виявили уродженці з України. Найбільш відомими з них були П. Кішка, Г. Шевченко, Ф. Заїка, І. Демченко, Д. Горленко, М. Шульга, І. Даниленко, А. Гніденко, В. Чупаченко та багато інших.

Несподіваними для союзних військ під Севастополем стали сміливі нічні вилазки російських солдатів на позиції та у тил противника, який знаходився практично за кількасот метрів від севастопольських укріплень. Під час нічних вилазок на ворожі позиції найбільший героїзм виявили українці – матрос П. Кішка та Г. Шевченко, який своїм тілом закрив 8 січня 1855 р. від штуцерної кулі, випущеної французом, командира групи «мисливців» лейтенанта М. О. Бирильова.

Не менш відомим героєм оборони Севастополя був чорноморський моряк Петро Маркович Кішка. У 1854 р., коли почалася облога форпосту, його призначили на батарею, що розташовувалася між 3-м і 4-м бастіонами внизу (між Бамборською висотою і Бульварною гіркою), в кінці Південної бухти і захищала підступи до цієї бухти та центру міста. Разом з іншими матросами, солдатами та козаками-пластунами Чорноморського козацького війська Кішка брав участь у нічних вилазках у тил англо-французьких військ. У складі команди «мисливців» не раз і сам ходив у розташування ворога, виводив там з ладу облогові гармати, здобував нарізні гвинтівки та штуцери, брав у полон солдатів ворожих підрозділів.

В останні дні оборони Севастополя виходець з Кременчука інженер-полковник В. К. Геннеріх з 9 по 23 серпня 1855 р. збудував на корабельному боці батарею № 124, яка була названа його прізвищем. Полковник організував останню контратаку росіян на Корнилівському бастіоні, де отримав важку контузію і був вивезений з позиції останніми захисниками фортеці.

На боці військ союзників у бойових діях Східної війни активну участь взяв полонізований українець, нащадок гетьмана Івана Брюховецького Михайло Чайко́вський, який 18 грудня 1850 р. прийняв іслам і став Садик-Пашею. Згодом він розпочав переговори з турецьким урядом про формування козацьких загонів. Міністр закордонних справ Туреччини після тривалих консультацій із султаном погодився. М. Чайковський з 1851 р. розпочав формувати перші загони «казак-алай» у складі турецького війська. Після загострення російсько-турецьких відносин у жовтні 1853 р. він домігся розширення козацьких частин за рахунок поляків, болгар, румунів, угорців, турків і навіть євреїв. Сам розробив моделі одностроїв і наказав закупити для всіх козаків арабських рисаків.

20 жовтня 1853 р. за його ініціативи було створено «Полк козаків оттоманських», який був згодом переформований в дивізію, а ще згодом – у корпус який існував в різних модифікаціях від 1853 р. до 1870 р. Найактивніше

Портрет П. С. Нахімова

Маковський В. Подвиг матроса Гната Шевченка

Герої оборони Севастополя 1854–1855 рр.: Афанасій Єлісеєв, Аксеній Рибаков, Петро Кішка, Іван Димченко, Федір Заїка. З літографії Георга-Вільгельма Тімма

в бойових діях цей підрозділ взяв участь у 1854 р. при знятті облоги Сілістри та зайнятті Бухареста.

Окремо слід зупинитися на аналізі впливу Східної війни на соціально економічні умови життя українців. Загалом добробут українських селян дореформеної доби цілком і повністю залежав від наявності придатної для обробітку землі, котра перебувала у їх користуванні, та від обсягів панщини, котру вони відробляли на користь поміщиків. Серед землеробів найбільше було піших селянських господарств, які користувалися мінімальним наділом (50–60%). Разом з тим, піші селяни відробляли менше панщини на користь поміщиків. Напередодні Східної війни, коли на Правобережжі у 1847–1848 рр. було проведено «інвентарну реформу», у сфері землеволодіння реалізували «систему третяка», за якою 1/3 посівної площі оброблялась на користь поміщика, 2/3 – на користь селян. Однак, за цією реформою панщина для тяглих господарств встановлювалась в обсязі 3 днів на тиждень, тоді як городники та бобилі відробляли лише один.

Значною мірою погіршувала становище селян існуюча практика віддання в оренду маєтків. Річ у тім, що орендатори, надмірно експлуатуючи маєтки певний період, зазвичай повертали власникам пустку. Безумовно, що в та-

кій ситуації селяни ставали об'єктом надмірного визиску, і їх добробут істотно погіршувався. Нарешті 1853 р. було заборонено на майбутнє віддавати в оренду маєтки з кріпаками у всій Російській імперії. Проте вже укладені контракти дозволялось залишити до кінця терміну, а тим, чиї контракти вже кінчились десь в 1853–1854 рр., дозволялось укласти нові, однак на термін не пізніше 1 січня 1857 р.

Не маючи достатньої площі, придатної для обробітку землі, селяни були змушені найматися на роботу в панську економію або на фільварок чи на завод. Як свідчить О. Степанишина, в середині 1850-х років «за працю на фільваркові піших з родиною здебільшого звільняли від панщини, всі інші одержували гроші, продукти й землю. Найрівніша була заробітна платня у фільварках двох канівських ключів – Богуслав і Владислав. Тут всі річні робітники, яку б працю вони не робили, одержували на рік грошима 24 карб., 9 четвертей хліба і засівали 1 десятину панського поля під ярину і озимину. Літнякам давали по 2 карб. на місяць 48 гарців хліба. Такої одноманітності не було у 6-ти фільварках виноградського ключа на Звенигородщині. Тут гуменні і річні парубки одержували в 2-х фільварках погиблянському і вотилівському по 20 карб. і засівали 1 десятину землі. В других фільварках платня була ще менша. Хліба парубки і гуменні не одержували. Тільки погоничі літні і річні мали по 5–7 четвертей хліба. Найкраще літняків було забезпечено у погиблянському фільваркові, де їм давали ще паливо і засівали вони 1 десятину панської землі яриною й озиминою. За інші фільварки відома платня лише всім разом і маючи на увазі можливість різноманітности, важко вирахувати платню окремому робітникові. За 3 фільварки на Таращанщині відомо, що за працю економії давались піші наділи городникам…».

За даними І. Фундуклея, в Київській губернії в 1846 р. один день роботи коштував: чоловіка з парою волів або конем влітку – 23 коп., а взимку – 18 коп.; жіночої влітку – 9 коп., а взимку – 7 коп. Вартість обробітку 1 десятини зерна разом із збиранням та обмолотом становила 5 руб. 54,5 коп. У середньому по губернії витрати на обробіток 1 десятини становили 17,81 руб.. Після завершення Кримської війни у період проведення реформи 1861 р. на Київщині вартість обробітку 1 десятини озимого хліба становила 13,41 руб., а ярового – 7,35 коп. Чистий доход з 1 десятини озимої пшениці становив 11,5 руб., ярової – 3 руб., а жита – 2,5 руб.

Загалом ті селяни, які наймалися працювати до господаря, отримували близько 15 руб. сріблом на рік. З цієї суми 5 руб. йшло на податки, а, відкладаючи 10 руб. сріблом щороку, селянин, пропрацювавши 7 років, міг обзавестись власним господарством.

Представляє значний інтерес вартість різних сільськогосподарських робіт. Приміром, день роботи пішого сіяча коштував 20–30 коп.; косаря – 40; молотника – 20 взимку і 40 влітку. Жіноча робота цінилася нижче. Так, один жіночий день виполювання бур'янів цінився в 15–30 коп.; жати зернові – 40; в'язати снопи – 30–20. Праця пасічника по обслуговуванню 200 колод, крім натурального утримання та харчів, цінилася в 10 руб. сріблом на рік. В цілому за 60 літніх днів чоловічої роботи піший селянин міг заробити 18 руб., а за 90 зимових – 16,2 руб. Селянка за 100 літніх днів могла заробити 25 руб., а за

Матроси Петро Кішка та Федір Заїка ведуть полоненого офіцера. Фрагмент Панорами «Оборона Севастополя» на Малаховому кургані. Франц Рубо та ін., 1904 р.

Мехмед Садик-паша (Михайло Чайковський)

50 зимових – 7,5 руб. Таким чином, селянська сім'я з двох працездатних осіб протягом року в середині XIX ст. могла заробити 62,7 руб.

Дещо більше мали можливість заробити селяни на промисловому виробництві на заводах, що належали поміщикам. Так, у середині XIX ст., за даними О. Степанишиної, «миронівська гуральня добового затору виробляла менше; винокуріння проводилось так, як і на хохітвянській гуральні. Уже згадувалось раніше, що і тут і там крім річних робітників працювали й кріпаки. Річні робітники крім харчів (145 четвертів хліба) одержували грішми 220 карб. сріблом. Майстри на обох заводах були вільні. Їм давали хліба 40 четвертів на рік і з кожного відра по 1 коп. сріблом. На броварнях давали робітникам, крім грошей 2 карб. – 1 карб. 75 коп., жита 3 корці, пшениці 1 корець, по 1 корцю і 16 гарців ячменю та гречки, проса 16 гарц. На цегельні ставищанський робітник діставав по 2 карб. 10 коп. за те, що виробить, випалить та виставить на плац 60 тисяч цегли».

Слід відмітити, що селяни, які наймалися на рік працювати в гуральні і ставали робітниками, цінувалися набагато дорожче порівняно з тими, хто працював у фільварку, на полі чи в економії, адже один робітник на гуральні протягом року заробляв грошей більш ніж втричі від селянської сім'ї з двох працездатних осіб на панському полі.

Наступним важливим показником добробуту було споживання під час Кримської війни населенням різноманітних товарів і послуг. На першому міс-

Богуш П. Розстріл «Походу селян у Таврію за волею». ХХ ст.

ці, безперечно, було харчування. Особливістю харчового споживання селянського населення було те, що воно, ведучи переважно натуральний спосіб господарювання, споживало зазвичай лише продукти власного виробництва. На якість та обсяги харчування селян впливали економічні кризи, урожайність та наявність у них землі. Згідно тверджень І. Ігнатовича, у першій половині XIX ст. на 9 урожайних років припадав 1 неврожайний, крім того 2 рази на 10 років в окремих місцевостях траплявся частковий неврожай. За часів царювання Миколи І голодними були 1833 р., 1839–1840 рр., частково з 1844 по 1847 рр. та напередодні Кримської війни 1851 р.

Стосовно ж економічних криз, то, на думку О.Ф. Яковлєва, загального перевиробництва як масового явища в дореформений період ще не відмічалось. За його твердженням, перша циклічна криза, яка негативно вплинула на добробут всього населення Росії, відбулася після завершення Східної війни в 1857–1858 рр.

Під час неврожаїв селянам доводилось обмежувати себе в харчуванні і нерідко голодувати. За свідченням І. Ігнатовича, деякі поміщики, дійсно, намагалися допомагати своїм селянам. Були й такі, що з останніх сил годували селян, хоча робили це, керуючись швидше розрахунком, ніж філантропією. Багато давали зі страху, тому що були випадки, коли чоловіки грізно підступали до поміщиків, вимагаючи прогодування. Для цього робили громадські оранки, створювали запасні «Магазини». Під час масових голодовок поміщики, як правило, втікали з своїх маєтків.

Можливість достатнього споживання продуктів харчування селянами Правобережної України під час Кримської війни можна прослідкувати шляхом аналізу цін на продовольство та порівняння їх з величиною селянських заробітків. Загалом ціни в Київській губернії, за даними І. Фундуклея, в середині XIX ст. були такими: льоха – 1,5 руб. сріблом; вівця – 2; 1 четверть жита – 1,94; пшениці – 2,28; гречки – 1,88; бочка меду – 40 коп.; відро вина пінного міцністю від 16,6 до 20 градусів – 1,75 руб.; відро вина трипробного міцністю не менше 25 градусів – 2,1; спирт – по 7 коп. за кожний градус, відро в 65° – 4,55 руб.; 85° – 5,95; 96 – 6,72; 1 фунт масла коров'ячого або голландського сиру – 15–20 коп. сріблом; 2-х пудова діжка сиру – 1,2–1,5 руб.; риба – 9 коп. за кг; 1 пуд ялови-

Європейська карикатура
часів Кримської війни

Європейська карикатура
часів Кримської війни

чини – 1,1 руб.; сала – 3. Не менш цікавими є свідчення Д. Воєйкова та В. Загоскіна. На їх думку, вартість річного харчування одного селянина на Київщині в середині XIX ст. становила 11 руб. 68,5 коп. На їхнє переконання, житній хліб був головним харчовим продуктом у селянському споживанні. Крім того, дослідники відзначають, що селянці на харчування завжди планували на ¼ менше, ніж працюючому селянину, а саме – 8 руб. 38,5 коп. Двом непрацюючим разом припадало у півтори рази, проти одного чоловіка-селянина – 16 руб. 58,25 коп. Таким чином, бюджет витрат на харчування однієї сім'ї в рік становив 36 руб. 65,25 коп.

До харчового раціону сільського населення входили також напої, які можна розділити на безалкогольні, слабоалкогольні та алкогольні. Серед безалкогольних напоїв все більшої популярності набував чай. Крім того, українські селяни вживали соки з берези, клену, барбарису, хлібний, овочевий та фруктовий квасил, компот із сушених груш – узвар. Молоко вживали переважно діти, а у кислому виді й дорослі. У Київській губернії під час Кримської війни дійну корову можна було придбати за 30–50 руб., 1 фунт масла вершкового або голландського сиру – за 15–20 коп., діжу сиру вагою в 2 пуди – за 1,2–1,5 руб. сріблом.

Ціни на головні алкогольні продукти регулювала держава шляхом встановлення політики такс. Загалом за статистичними даними, за часів Крим-

ської війни протягом року селянська сім'я на горілку витрачала близько 18 руб. сріблом. Не звертаючи уваги ні на які протести громадськості, держава не обмежувала торгівлю алкоголем, збираючи податки з цього виду господарської діяльності до казни. Якщо ж селяни самі намагались торгувати горілкою, то їх, зазвичай, штрафували. Так, на території Київщини в середині XIX ст. за підвезення селянами горілки з інших місць їх штрафували по 1 руб. сріблом за кожну кварту привезеного.

Крім продуктів харчування, важливим фактором добробуту сільського населення українських губерній за часів Кримської війни було забезпечення одягом та взуттям. Воно залежало від таких факторів, як вік, стать, соціальний стан, національність та ін. Безперечно, що жінки споживали вищеназвані товари в більшій мірі, ніж чоловіки. На одяг дітей та людей похилого віку видатки були значно нижчими через те, що він був дешевшим. Незаможні селяни влітку, як правило, ходили босими. З настанням холодів взували постоли, котрі плели з липового або дубового лика. Більш заможні носили черевики, чоботи або валянки.

Загалом вартість річного забезпечення одного українського селянина одягом і взуттям в середині XIX ст. становила 6,93 руб. Витрати на одяг селянки були меншими і становили 4,47 руб. на рік. Двом непрацездатним на білизну та переробку речей батьків на рік виділялося 2 руб. В цілому у селянській сім'ї протягом року на одяг, білизну та взуття витрачалося 13,92 руб.

Для успішного ведення селянського господарства та задоволення житлових потреб сільському жителю українських земель необхідні були відповідні споруди. Згідно твердження І. Фундуклея, селянські будівлі складалися з хати для проживання, стодоли, хліву та клуні. За його даними, вартість спорудження всіх господарських будівель тяглого селянського господарства становила 91,21 руб.

Загальна картина економічного становища тяглого селянського господарства, яке забезпечувало відповідний життєвий рівень його учасникам, була б не повною, якщо не врахувати вартість свійських тварин, котрі експлуатувалися і вирощувалися для харчування в селянському дворі. Так, вартість 4-х волів становила 80 руб.; 8-ми свиней – 12; 6-ти овець – 12; 1-ї корови з 3-ма телятами – 30; 6-ти колод з бджолами – 9. У цілому вся вартість тварин у тяглому селянському господарстві становила 143 руб. Важливим фактором, який характеризує матеріальне становище та добробут селянської родини, була наявність в господарстві відповідних знарядь праці та предметів домашнього побуту. Річні витрати сім'ї з 4-х осіб на ці предмети складали 2,37 руб.

Узагальнюючи вищенаведені дані, слід відзначити, що напередодні Кримської війни, зважаючи на панування важкого тягаря кріпосництва, добробут сільського населення України погіршувався, що не давало змоги у повній мірі здійснювати розширене відтворення робочої сили. Про це свідчать показники демографічного зростання.

На думку українських істориків В. М. Волковинського та О. П. Реєнта, «Україна, на території якої фактично велися основні бойові дії, а її народ виніс найтяжчий тягар війни, зазнала значних матеріальних і людських втрат (лише під час оборони Севастополя у сухопутних військах російської армії загинуло понад 25 тис. українців). Український народ з честю витримав суворі

воєнні випробування. Після закінчення Кримської війни 1853–1856 рр. відбулися деякі позитивні зрушення в промисловості та економіці України. Зросла потужність насамперед підприємств, що працювали на воєнні потреби – Київського заводу «Арсенал», Луганського ливарного, Шосткінського порохового, Миколаївського суднобудівного та ін.

Головним у суспільному житті держави після поразки у Кримській війні стало скасування 19 лютого 1861 р. кріпацтва, проведення у 60–70-х роках низки прогресивних реформ. Частково усе це позитивно позначилося на становищі українського народу…».

За переконанням цих учених, «Україна зазнала особливих тягот війни – забезпечення військ продовольством та фуражем і доставка по бездоріжжю. Непомірні податки, рекрутські набори виснажували сільське господарство, південноукраїнським губерніям загрожували голод та епідемії, масові селянські заворушення на зразок «Київської козаччини». Але український народ гідно поборов усі воєнні труднощі і зробив гідний внесок у завершення, хоча й не переможне, Кримської війни 1853–1856 рр.».

Окремим рядком слід зупинитися на людських втратах українців в період Кримської війни. Дослідники не мають єдиної думки стосовно обсягів людських втрат як під час бойових дій на Кримському півострові, так і від хвороб та поранень. Так, на думку американського дослідника К. Харві, Російська імперія під час Східної кампанії понесла безповоротних втрат не менше 110 тис. осіб. Радянський історик Б. Ц. Урланіс стверджує, що Росія втратила близько 132,6 тис. осіб вбитими і пораненими. За переконанням київського військового історика І. В. Родіна, загальний обсяг безповоротних людських втрат імперії Романових під час Кримської війни склав 134876 осіб. Скільки з цієї кількості вбитих, померлих від поранень та хвороб були українцями – визначити складно. Разом з тим, проаналізувавши демографічні показники зростання населення в українських губерніях Російської імперії у XIX ст., можна побачити, як війна вплинула на динаміку цього процесу в Україні.

У переважній більшості підросійських губерній України у середині XIX ст. темпи приросту населення дещо зросли. До цього спонукали і реформа 1861 р., і розширення ринкових відносин, і промисловий переворот та покращання у сфері санітарії та медичного забезпечення. Однак на Землі Війська Донського та Волині зростання населення уповільнилося. Більше того, у Таврійській губернії його темпи навіть скоротилися порівняно з першою половиною XIX ст. Таким чином, можна припустити, що зменшення темпів приросту населення у цих регіонах було наслідком Кримської війни.

В українських містах в основному темпи зростання населення, починаючи з середини XIX ст., прискорилися. Разом з тим, у Сімферополі, Кам'янці-Подільському та Бердичеві вони уповільнились, а в Чернігові населення навіть зменшилось. На нашу думку, саме Кримська війна вплинула на розвиток таких негативних тенденцій.

Слід згадати і про динаміку відтворення українців у XIX ст., які наводить відомий історик демографії В. М. Кабузан. Показники засвідчують, що в те десятиліття XIX ст., коли відбулася Кримська війна, спостерігалося значне ско-

Європейська карикатура
часів Кримської війни

Європейська карикатура про смерть
імператора Миколи I котра спричинила
до завершення Кримської війни

рочення природного відтворення населення у Таврійській губернії, а найбільше в Київській. Таким чином, дані засвідчують, що бойові дії на Кримському півострові негативно вплинули як на процес зростання народонаселення в українських губерніях у цілому, так і його відтворення зокрема.

Підсумовуючи вищесказане слід відмітити, що висвітлення Кримської війни 1853–1856 рр. як в російській дореволюційній історичній літературі, так і дослідженнях радянських авторів та сучасних російських істориків має значний відбиток міфологізації, котра була зумовлена відповідними пануючими ідеологіями. Автори, аналізуючи історичні факти, всіляко прагнули ідеалізувати як бездарне російське командування, так і загарбницькі дії армії імперії Романових. Прославляючи героїчну оборону Севастополя та славу російської зброї, вони навмисно героїзували простих учасників бойових дій, таких, як Павло Степанович Нахімов, Даша Севастопольська та Петро Кішка та ін., свідомо замовчуючи той факт, що вони були українцями, і тим самим применшували роль українців у подіях цієї війни.

Як населення підросійських губерній України, так і російські військові, котрі мали українське походження, прийняли активну участь у бойових діях Східної війни як на боці Російської імперії, так і у військах союзників. Саме тому підрахунок загиблих українців у Кримській війні є досить складним, адже, крім полеглих українців у російській армії, необхідно рахувати і людські втрати в армії союзників тих військових, які мали українське походження. Війна негативно вплинула на соціальнор-економічне становище населення підросійських губерній України. Разом із скороченням споживання та погіршенням добробуту відбулося і уповільнення збільшення народонаселення. Аналіз демографічних даних засвідчує, що Східна війна істотно відобрази-

лася як на уповільненні темпів демографічного зростання в ряді підросійських губерній та міст України в цілому, так і скороченні людського відтворення зокрема.

Українці активно допомагали російській армії у Криму продовольством, наданням транспортних засобів та за рахунок громадського збирання коштів для російських військових. Крім того, населення Півдня України відіграло головну роль у прийнятті і лікуванні хворих та поранених під час бойових дій Східної кампанії, а українські жінки ставали сестрами милосердя, рятуючи поранених учасників героїчної оборони Севастополя.

Бібліографія

Барабой А. З. Державні селяни в податковій політиці Російської імперії в кінці XVIII − середині XIX ст. (на матеріалах Українських губерній). *Український історичний журнал.* 2007. № 1.

Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния статистические сведения о распределении землевладений о ценности имений и о крестьянском деле. Санкт-Петербург, 1867.

Волковинський В. М., Реєнт О. П. Україна у Кримській війні 1853–1856 рр. (до 150-річчя Східної війни). Київ, 2006.

Егунов А. Н. О ценах на хлеб в России и их значении в сфере отечественной промышленности. Москва, 1855.

Игнатович И. И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. Москва, 1910.

Кабузан В. М. Украинцы в мире. Динамика численности и расселения 20-е годы XVIII века – 1989 год : формирование этнических и политических границ украинского этноса. Москва, 2006.

Кашкаров И. Нужды русского народа. Санкт-Петербург, 1880.

Степанишина О. Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їхніх маєтках. Київ, 1930.

Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Ч. II. Санкт-Петербург, 1852.

Яковлев А. Ф. Экономические кризисы. Москва, 1955.

Володимир МОЛЧАНОВ

Чому росіяни знищили споруджену британцями першу в Україні Кримську залізницю?

У сучасних умовах зовнішньої інтервенції Росії котра призвела до втрати Українською державою своїх територій, вивчення й переосмислення історичного минулого українського народу має неабияке значення. Необхідно визнати, що вітчизняна історична наука досить значний період перебувала в тіні спочатку дореволюційних російських авторів, котрі у своїх роботах підходили до висвітлення історичних явищ і подій виключно з імперських позицій, не згадуючи про ті історичні реалії, котрі могли применшити велич російського самодержавства. Згодом, після встановлення тоталітарного радянського режиму в Україні, історичні дослідження здійснювались винятково під кутом зору всеохоплюючої людиноненависницької комуністичної ідеології, коли будь-які спроби вітчизняних дослідників неупереджено підійти до аналізу українського історичного минулого могли б мати для них фатальні наслідки. Тож зрозуміло, що історичні факти вченими підбирались під певні концепції, залишаючи на узбіччі історичного дискурсу ті історичні явища й події, котрі не вписувались у «прокрустове ложе» пануючої ідеології. Саме тому в нинішніх умовах необхідно більш об'єктивно, без ідеологічних озирань підійти до висвітлення історичного минулого України, незважаючи на політичні та ідеологічні вподобання наших попередників.

До однієї з «білих плям» української історії XIX ст. слід віднести початок розбудови залізничної мережі на українських землях імперії Романових. Річ у тім, що прокладення залізничних шляхів сполучення стало важливим фактором здійснення промислового перевороту, котрий представляв собою перехід від мануфактури, яка базувалася на високому ступені розподілу ручної праці та мала реміснчу техніку, до великого машинного фабрично-заводського виробництва, який забезпечував впровадження у промислове виробництво і транспорт системи робочих машин, парових двигунів, створення самостійної машинобудівної галузі. У соціальному плані завдяки промисловому перевороту головну роль почали відігравати фабриканти та люди найманої праці. Завершення промислового перевороту знаменувало остаточну перемогу індустріальної цивілізації над аграрною.

У зв'язку з цим початок розбудови залізничної мережі в Україні здавна привертав увагу українських істориків і не лише їх. Упродовж століть у всіх солідних наукових виданнях замовчувалося, що початок залізничному будівництву в Україні було покладено британськими військовими, котрі під час Східної війни 1853–1856 рр. вперше в Україні на території Кримського півострова проклали залізницю сполученням Балаклава – Севастополь.

Слід вказати, що дореволюційні вітчизняні автори у своїх творах зазвичай замовчували побудову англійцями першої в Україні залізниці в Криму під час Кримської війни. Радянські академічні видання також залишали цю подію поза своєю увагою. Як не дивно, навіть після набуття Українською державою незалежності, вітчизняні дослідники не виправили цю прикру помилку і про-

Карикатура. Напад Російської імперії на Туреччину
який став початком Кримської війни

довжують у своїх роботах не помічати цього історичного факту. Лише українські вчені В. Волковинський і О. Реєнт та відомий севастопольський краєзнавець В. Іванов у своїх працях акцентували увагу на побудову британцями на Кримському півострові залізничного шляху сполученням Балаклава – Севастополь під час Кримської війни 1853–1856 рр.

Саме тому надзвичайний інтерес спричиняють всі обставини пов'язані з побудовою першого залізничного шляху в Україні у роки Кримської війни. Особливе зацікавлення викликає той факт, що після ганебної поразки росіян у Східній війні за наказом самодержавної влади цю залізницю було повністю знищено, а парові потяги котрі використовувались на ній було продано та вивезено до Аргентини.

Оскільки події Кримської кампанії, в якій проти Російської імперії виступили об'єднані сили Туреччини, Англії, Франції і Сардинського королівства, були тісно пов'язані з комунікаційними труднощами, а відстань від берегової бази союзників у Балаклаві до передових позицій англійських військ під Севастополем перевищувала 10 км, доставка на передові позиції боєприпасів і продовольства ґрунтовим шляхом була досить ускладнена. Ґрунтові дороги розмило дощами та гірськими потоками. У грудні випав глибокий сніг і вдарили морози. Близько 150 англійців щоденно лягали в госпіталь, а 40–50 помирали кожного дня. Ускладнилось постачання армії, що призвело до зменшення солдатської норми. Через недоїдання та несприятливі побутові умови у військах з'явилась цинга й епідемія холери.

Доставка гармат і мортир на позиції призупинилась, виникла серйозна загроза повної зупинки підвозу провізії. До січня 1855 р. у Балаклавському порту накопичилось багато вантажів з Англії. Серед усього іншого там був теплий одяг і збірні бараки, проте в таборах союзників люди помирали від холоду. Командування розуміло, що армію необхідно нагодувати й одягти, важкі засоби прориву оборони ворога повинні бути доставлені до фронту. Британський військовий міністр герцог Ньюкестельський порушив питання про

Дорога з Балаклави до Севастополя через Кади-Кой. Літографія В. Сімпсона

побудову залізниці під Севастополем. Більшість громадськості Британії схилялась до думки, що прокладення залізничних колій на території країни, з якою воює Англія, і, тим більше в передгірській місцевості, буде справою дуже ризикованою. Однак становище було безвихідним і залізницю вирішили будувати. Англійський уряд прийняв пропозицію панів Пето, Беттса і Брессі, котрі запропонували прокласти залізничну колію від Балаклави до штабу союзників і різних ділянок фронту і відмовилися від отримання будь-якої грошової вигоди з цієї угоди, попросивши у держави лише відшкодувати реальні витрати.

8 лютого 1855 р. розпочалось будівництво залізниці у виноградниках поблизу Балаклави. На її прокладання як робочу силу британці задіяли 150 солдатів 14-го і 89-го полків під керівництвом цивільного інженера. З Константинополя очікувалося прибуття кількох сотень хорватів, а з Англії 19 січня корабель «Леді Еліс» привіз першу партію робітників з головним інженером Джеймсом Бетті. Сер Мортон Пето і його колеги самі набрали команду робітників, включаючи велику групу гігантів, відомих як «Navvies», для яких був організований окремий Комісаріат, повністю незалежний від уряду. Пето, Беттс і Брессі самі зафрахтували в Англії кораблі і перевезли в Балаклаву всі необхідні матеріали. До складу вантажу входило 1800 тонн рейок, 6000 шпал, 300 тонн дощок, два локомотиви і навіть машина для забивання паль. У розібраному вигляді з Англії була привезена і ціла пристань.

Керував будівництвом дороги Вільям Мурдо, який 26 лютого 1855 р. прибув до Скутарі, щоб організувати наземні транспортні підрозділи. Їх основу складали коні та мули, котрі були придбані майором Феллоусом, який для цього на початку лютого спеціально приїхав з Балаклави. Роботи по прокладенню залізниці здійснювалися цілодобово. Весь управлінський апарат експедиції включав у себе 14 осіб, що становило лише 2,8% від загальної кількості найманих робітників.

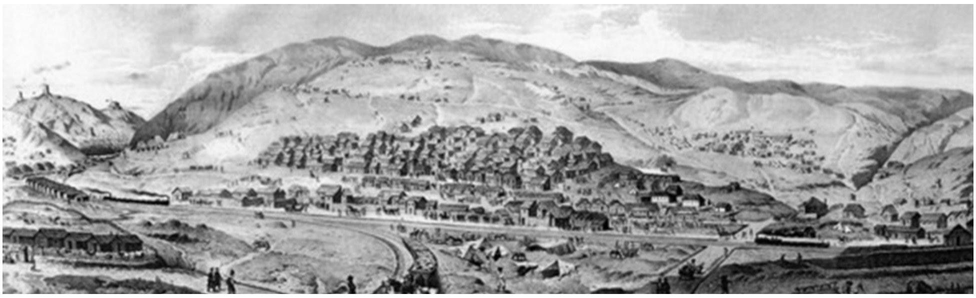
Ділянка Великої Кримської Центральної залізниці

Будівельники на прокладанні залізниці працювали за будь-якої погоди. Для них видавався спецодяг, діяла переносна кухня на 6 чоловік. Для проживання і відпочинку був виділений намет з вологотривкої тканини на 40 осіб. Передбачалася і добова порція рому – 1/3 пляшки на людину. Робітники були розділені на групи по 60 чоловік. Вдень половина робітників вкладала шпали та рейки, а вночі інша частина будівельників засипала їх баластом з каменю і землі. На початку лютого на набережній Балаклави, де починалася дорога, було покладено 50 ярдів рейкового шляху й підготовлено велику ділянку для вкладання рейок до церкви Кади-Коя.

За добу будівельники прокладали 1/4 милі шляху (400–500 м) включаючи спорудження невеликих мостів, насипів та виїмок для вирівнювання залізничного полотна. До 13 лютого шлях був прокладений до позначки в 300 ярдів від Балаклави. 19 лютого – до Кади-Коя.

23 лютого по залізниці кіньми було перевезено перший вантаж від Балаклави до Кади-Коя. До 26 березня рейки були укладені аж до головної квартири англійців, що знаходилася за 4,5 милі від Балаклави. Будівництво залізниці завершили за 7 тижнів – до 26 березня 1855 р. Залізниця, починаючи з «Генерального двору», проходила вздовж західного берега Балаклавської бухти і до Алмазної пристані на східному березі, потім подвійна колія йшла до Кади-Коя, повертала ліворуч на північ, тяглася до перехрестя ґрунтових доріг, проходила повз хутір генерала Бранера і досягала Воронцовського шосе.

У квітні залізнична лінія вже доходила до передових позицій британців. По ній інтенсивно доставлялися до траншей союзників під час другого бомбардування Севастополя всі необхідні військові припаси. Для підвезення снарядів і військового спорядження до батарей і дивізіонів, котрі розташовувались на плато між Сапун-горою і Хомутовою балкою, наприкінці березня прискореним методом стали продовжувати прокладати полотно залізниці.

Англійська залізниця. Літографія з музею Кримської війни. Турін

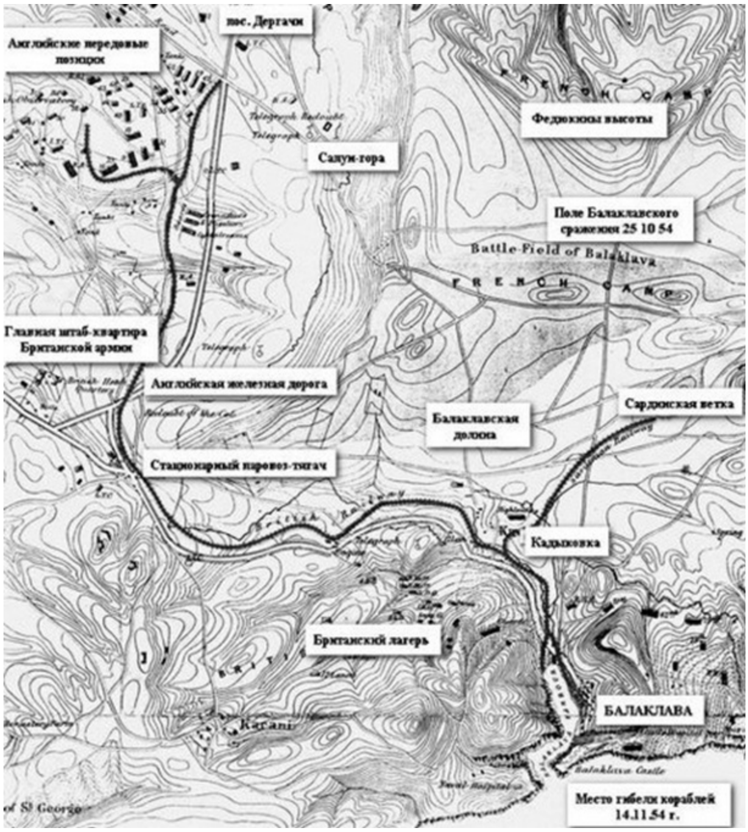

Гравюра з зображенням під'їзних шляхів Кримської залізниці у Балаклаві

Спочатку вважалося, що довжина дороги становила 7 миль (11 км). Однак, разом з відгалуженнями довжина залізниці склала близько 14 миль (22,5 км), а з урахуванням поворотів, роз›їздів і запасних шляхів загальна довжина залізничних колій сягала 20 миль (32 км). До кінця 1855 р. від основної лінії на плато Сапун-гори, правіше головної квартири англійської армії, були побудовані гілки до позицій 1-ї, 3-ї і Легкої дивізій, а до початку вересня 1855 р. – до сардинського табору поблизу гори Гасфорта.

На плато в районі хутора Лукомського дорога розгалужувалася. Головна її гілка довжиною в 1 милю йшла до Воронцовської дороги, інша гілка йшла на захід до 3 і 4 дивізіонів і облогових батарей. Новоспоруджена ділянка обслуговувала друге бомбардування Севастополя 9–19 квітня. На ділянці від стаціонарних паровозів вгору вагони тягнули коні й мули. Перевезення снарядів розпочалося у квітні, що дозволило союзникам забезпечити безперебійне бомбардування Севастополя. Щодня у квітні сюди перевозилося до 110 тонн вантажів. Вагонетки з вантажами мули і коні рухали зі швидкістю 20 миль (32 км) на годину.

Використання локомотивів нерідко ставало неможливим через значну крутизну схилів. Тоді ломові коні та мули тягли поїзди вгору. Там, де ухил був не

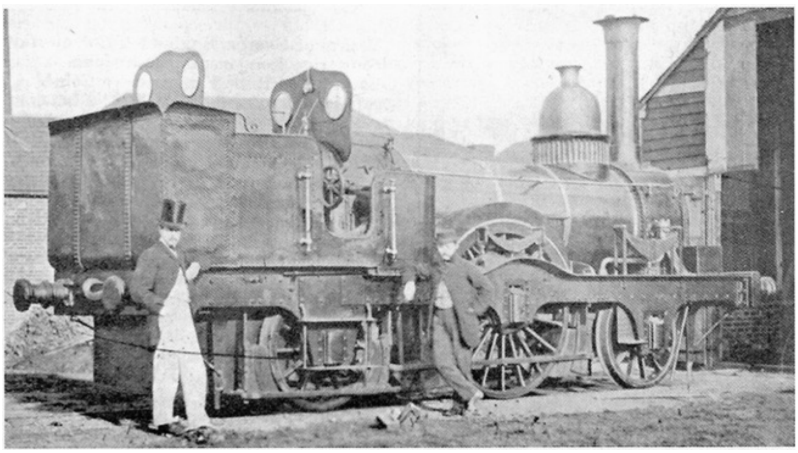
Топографічна карта Кримської залізниці

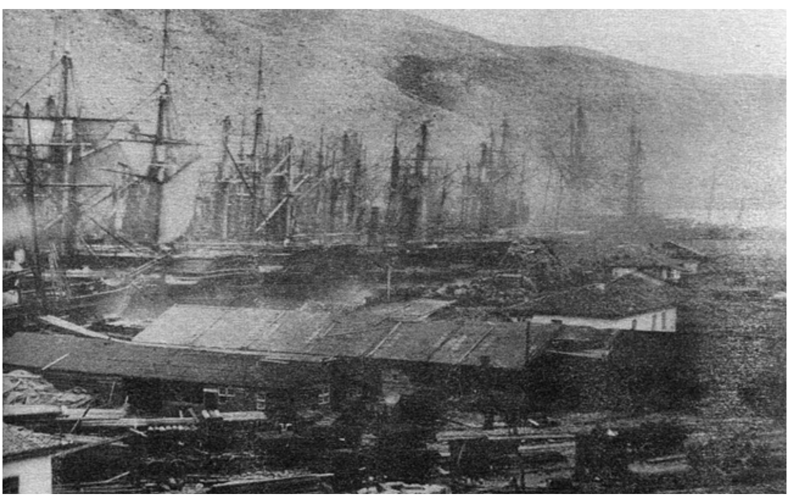
по силі цим тваринам, на зміну приходили стаціонарні двигуни, забезпечені приводним тросом. Зворотно платформи спускалися за інерцією. У червні 1855 р., під час нового бомбардування Севастополя, залізниця знову використовувалася для підвозу снарядів. По ній назад у Балаклаву відправляли поранених. У липні для дороги були замовлені нові паровози, 130 вагонів і 40 машин. Вони були доставлені в Балаклаву морем у вересні і використовувалися на ділянці нової лінії від Кади-Коя на схід до військового табору сардинців на Воронцовському шосе, у бік гори Гасфорт. Побудова цієї сардинської гілки була закінчена в листопаді 1855 р.

З трьох типів локомотивів, виготовлених у Британії, які обслуговували залізницю в Балаклаві протягом Кримської війни, два локомотиви були побудовані компанією E B Wilson and Co of Leeds (вони називалися Alliance і Victory). Інший тип 2-2-0 тендер – локомотив, який спроектував Edward Bury, побудувала компанія B Hick of Bolton. У Балаклаві працювали два тендери. Паровозів третього типу був лише один екземпляр. Він був відомий під ім'ям Swan і був куплений у залізниці St Helen. Це був 0-4-0 тендер, його побудували Jones Turner і Evans of Newton - Willows. Їх використовували лише на ділянці залізниці від Балаклави до Кади-Коя.

Французи також хотіли прокласти свою залізничну гілку від британської залізниці, але цей проект не був реалізований. Під час бойових дій англійсь-

Зображення руху по Кримській залізниці

Один з паровозів типу 1-1-1, які використовувались на Кримській залізниці

Залізнична станція у Балаклаві

кою Балаклавською залізницею щодня перевозилося до 250–300 тонн вантажу. У грудні 1855 р. на балаклавській залізниці працювали 4 паровози і 2 стаціонарних паровози-машини для підняття вагонів з низовини біля Балаклави на плато перед Севастополем. Для перевезення вантажів використовувалося 190 вагонів, на окремих ділянках застосовували 215 коней і 17 мулів. Розклад руху поїздів строго контролювався диспетчерською службою. Поїзд відходив з Балаклави щогодини з 7:00 ранку до 7:00 вечора. До першої стаціонарної станції потяг досягав за 48 хвилин.

У лютому 1856 р. на залізниці використовувалося в середньому до 130 вагонів, які щодня перевозили близько 425 тонн різних вантажів. У тому числі по головній лінії Балаклава – Каткартів пагорб 87 вагонів перевозили 240 тонн вантажу. Решта вантажу доставлялася по сардинській гілці. У травні 1856 р. через непотрібність залізниця була частково розібрана і вивезена до Туреччини. 12 липня 1856 р. англо-французько-італійські війська остаточно покинули Крим. Перед відходом з Криму англійці на скелі в районі Кади-Коя встановили мармурову дошку з меморіальним написом на честь побудови залізниці.

Після нанесення союзниками поразки Російській імперії у Кримській війні, великодушні переможці покидаючи Крим споруджену залізницю і увесь її рухомий склад залишили неушкодженими для використання місцевим населенням для успішного розвитку свого господарства, торгівлі і транспортного сполучення. Однак, самодержавна російська влада прагнучи знищити навіть пам’ять про свою ганебну поразку у цій війні сплюндрувала пам’ятний знак британців і вже влітку 1860 р. дошку з меморіальним написом вирвали зі скелі і розбили. За поясненням таврійського цивільного губернатора генерал-лейтенанта Г. В. Жуковського, такий акт вандалізму здійснили за особистим наказом новоросійського і бессарабського генерал-губернатора графа О. Г. Строганова.

На цьому біснуватість «великодержавних» російських «держиморд» не обмежилася. У наступні після ганебної поразки Російської імперії у Східній війні роки Кримську залізницю було по-варварськи повністю зруйновано і розібрано. Рейки з неї було продано до Османської імперії, а рухомий склад котрий включав декілька паровозів продали в Аргентину.

Слід сказати, що поразка імперії Романових у Кримській війні була зумовлена значною технічною відсталістю Росії та відсутністю якісних шляхів сполучення. Наявність Кримської залізниці дала можливість військам союзників більш ефективно вести бойові дії у Криму й успішно завершити осаду Севастополя. Ця поразка продемонструвала небоєздатність Російської імперії

Карикатура. Висміює результати Кримської війни

і спричинила до проведення царським урядом ряду реформ у військовій галузі, пришвидшення завершення промислового перевороту та розгортання залізничного будівництва на теренах українських земель.

Разом з тим, російська самодержавна влада через свою бундючність і зневагу до всього іноземного та прогресивного не бажала розбудовувати і навіть залишити у своєму використанні Кримської залізниці оскільки вбачала в ній символ своєї ганебної поразки у Східній війні. Спорудження британцями залізниці у Криму, як за строками прокладання рейкової колії, так і за масштабами та організацією самого будівництва, так і за якістю налагодження залізничного сполучення стало прикладом колосальної технічної переваги нового індустріального суспільства, яке утверджувалось у той час у країнах Західної Європи над відсталим аграрним устроєм патріархальної імперії Романових. Саме тому Кримську залізницю було знищено так, як свого часу після поразки російських військ у Бородінській битві від Наполеона, за наказом генерал-губернатора графа Ф. В. Растопчина було спалено Москву у 1812 р.

Природне прагнення як дореволюційних російських авторів, так і радянських істориків та сучасних дослідників не помічати ролі Кримської залізниці у Східній війні 1853–1856 рр. пояснюється намаганнями применшити грандіозність поразки Росії у цьому кривавому конфлікті котрий призвів до колосальних людських жертв. Тож сучасним українським історикам не варто продовжувати цю імперську традицію і не озираючись на думку «старшого брата» правдиво й об'єктивно підходити до вивчення власного історичного минулого.

Кримський півострів є невід'ємною частиною України, адже ще з часів середньовіччя, домінуючою частиною його населення були саме вихідці з українських земель. Величезну роль відігравали українці й у відвоюванні Криму Російською імперією від Туреччини. Саме тому спорудження британцями на території півострова залізниці під час Східної війни 1853–1856 рр. необхідно вважати першим в історії України випадком побудови і налагодження регулярного залізничного сполучення.

Бібліографія

Богатчук С. С. Залізничний транспорт України у другій половині XIX – на початку XX ст. (соціально-економічний аспект): Автореф. дис… канд. іст. наук. Київ, 2000. 18 с.

Военное обозрение Одесского военного округа / Я. Крживоблоцкий, П. Милорадович, И. Бодаревский . Одесса: Типография П. Францова, 1871. 855 с.

Волковинський В., Реєнт О. Україна у Кримській війні 1853–1856 рр. Київ: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2006. С. 72 – 73, 140.

Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. Р ед. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України. Інститут історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 1. С. 616–617.

Иванов В. Британские военно-технические инновации на примере английской железной дороги и их роль для достижения победы в Крымской войне 1853–1856 гг. *Кримська війна: історія та уроки. 1853–1856 рр. Матеріали міжнар. військ.-істор. конф. 27–29 вересня 2013 р. у Севастополі.* Київ: ТОВ «НВП Поліграфсервіс», 2013. С. 68–74.

Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западным Казенным Железным Дорогам. Издание второе. Київ: Тип-я С. В. Кульженко, 1899. С. 12–15.

Украинская Советская Энциклопедия: в 12 т. Т. 4: Желатин – Кетозы / Редкол.: Гл. ред. М. Платонович Бажан . Київ: Укр. сов. эн-я, 1980 . С. 7.

Володомир МОЛЧАНОВ

Чому Селянська реформа 1861 р. не поліпшила добробут українських селян?

Вивчення, осмислення та творче використання історичного досвіду соціальних реформ у минулих століттях є обов'язковою умовою розвитку будь якої галузі знань. В сучасних умовах російської агресії в Україні особливої актуальності набувають проблеми покращання добробуту широких верств населення України. За нашим переконанням саме кропіткі наукові пошуки у вивченні здійснення селянської реформи 1861 р. в Україні дадуть змогу зрозуміти які економічні та політичні чинники вплинули на стан добробуту українського населення.

Саме тому ґрунтовне вивчення впливу Великої селянської реформи 1861 р. на добробут сільських трударів України має неабияке значення. Аналізуючи історіографічну спадщину наших попередників слід відмітити, що наукові праці дореволюційних дослідників переважно схвалювали цю реформу відмічаючи її прогресивний характер. Переважна більшість авторів радянської доби у відповідності до пануючої в ті часи ідеології більш критично відносились як до селянської реформи 1861 р. в цілому так і до її наслідків. Разом з тим, в той період навіть за умов тотальної заідеологізованості гуманітарної науки, окремі видатні вітчизняні історики вказували на той факт, що Селянська реформа 1861 р. дала поштовх до розвитку товарно-грошового обігу і докорінним чином вплинула як на становлення ринкових відносин в Україні так і формування всеросійського ринку в цілому. Сучасні українські історики прагнуть по новому, з точки зору українського націєтворення, підійти до вивчення проведення та наслідків Великої реформи 1861 р. в Україні.

Видатний український мислитель і громадсько-політичний діяч І. Я. Франко в своїх творах звертав увагу на проблему підвищення добробуту широких кіл українців. На його думку саме прагнення поліпшення загального добробуту усіх верств українського населення є головним мотивом піднесення національно-визвольної боротьби за незалежність України. Про це він у 1878 р. писав так: «Доки не подамо народові надії на соціальну реформу, тобто на поліпшення його матеріального існування, він не стане всім гуртом до виборення своєї і нашої політичної незалежності. Треба забезпечити його перед усім хлібом і всіма плодами його праці, а тоді жодна навала не запряже наш народ в ярмо неволі, не позбавить незалежності. Іншого способу немає!».

Проблемам добробуту українського суспільства значну увагу у своїй творчості приділяла видатна українська поетеса Л. Українка. Так, вперше впритул вона наближається до вивчення проблем добробуту під час дослідження політичного устрою. У своїй публікації «Державний лад» вона відзначає: «...про політичну волю, себто про ті права людські, що залежать від державного ладу. Про ту волю, що зветься економічною, себто таку, що залежить від багатства та бідності межи людьми, ... треба пам'ятати, що економічна і політична воля дуже залежить одна від одної і се ми не раз спогадаємо, як будемо говорити про порядки і закони різних держав...не у всіх країнах одинаків державний

лад, а через те і не скрізь люди мають одинакові права, однакову політичну волю. Одні народи вибороли собі такі права, про які другі ледве думати сміють... людські права се ті, які належать кожній людині окреме, а громадські – ті, що стосуються цілої громади людей».

Загалом категорія добробут засвідчує забезпеченість населення необхідними для життя матеріальними і духовними благами. Характеризується ступенем розвитку благ і користування ними окремою особистістю, класом чи суспільством у цілому. До благ відносяться предмети послуги і умови, котрі задовольняють певну людську потребу, які відповідають інтересам чи зацікавленням людей. Ступінь розвитку і користування матеріальними благами характеризує матеріальний добробут. Добробут обумовлюється рівнем і якістю харчування, забезпеченістю предметами особистого гардеробу, меблів і предметами домашнього побуту, житлово-побутовими вигодами. Багато в чому добробут визначається розвитком сфери обслуговування, в першу чергу забезпечення населення закладами охорони здоров'я, освіти і культури. Добробут може бути визначений системою показників, які відображають сукупність умов життя людей. Добробут залежить від рівня розвитку виробничих сил і характеру господарських відносин. Більш високий рівень виробничих сил створює матеріальні передумови для зростання добробуту. Однак, насправді зростання добробуту залежить від суспільних умов, тобто виробничих відносин людей.

Варто зазначити, що пануюче в першій половині XIX ст. в губерніях підросійської України кріпосне право залишалось відверто середньовічним пережитком який не давав можливості повноцінно розвиватися товарно-грошовим ринковим відносинам. Крім того, воно ставало на заваді суспільно-політичному розвитку в цілому спричиняючи до поширення кризових явищ в економічному та соціально-економічному житті українських земель. В той час коли в Європі давно відмовились від будь яких проявів пережитків феодалізму, а на теренах західноукраїнських земель кріпацтво було ліквідовано в результаті революційних подій 1848 р. в підросійських губерніях України залишалось пануючим кріпосництво.

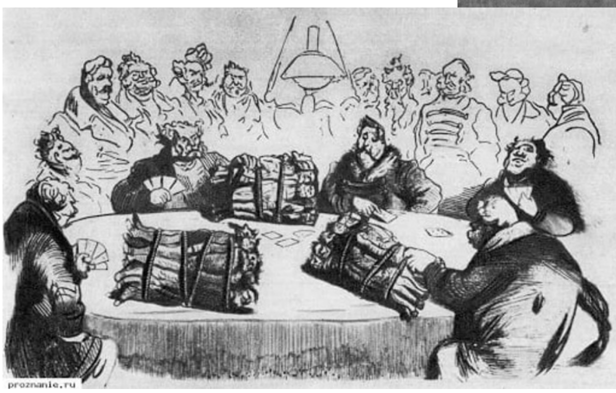
Необхідно сказати, що кріпацтво, або кріпосне право (також кріпаччина, або панське право) (від «кріпостей» – купчих документів на землю, відомих на Русі з кінця XV ст.), у вузькому сенсі – правова система, або система правових

Продаж дворової на картині художника Миколи Неврева «Торг. Сцена із кріпосного побуту» (1866 р.)

Іван Їжакевич. «Кріпаків міняють на собак»

«Поміщики за грою в карти», карикатура Г. Доре, 1854 р.

норм при феодалізмі, яка встановлювала особисту залежність селянина від землевласника й неповну його власність на селянина. Воно знаходило свій юридичний вираз у прикріпленні селянина до землі, праві поміщика на працю та майно селянина, відчужуванні його як із землею, так і без неї, надзвичайному обмеженні дієздатності (відсутність у селянина права порядкувати нерухомим майном, спадщиною, виступати в суді, права державної присяги тощо). Практично кріпацтво було одним з видів рабовласництва.

У широкому сенсі це була система суспільно-економічних, політичних та правових відносин у феодальному суспільстві. Крім того, це була система аграрних відносин, за яких поміщик був власником землі, наданої селянинові у володіння чи безпосереднє користування, і неповним власником виробника на ній. Особиста залежність від феодала, як зазвичай, закріплювалася державною владою.

Пануючі в ті часи правові норми дещо обмежували владу поміщиків, котрі в своїй діяльності, зазвичай, керувалися правилом «чия земля того і воля», над своїми кріпаками. Так, приміром поміщик своєю владою не міг покарати на смерть свого кріпака. Однак, за законом за один раз він міг покарати його 50 ударами різок. Таким чином, віддати наказ про вбивство кріпака напряму поміщик не міг, але покарати його за непослух різками декілька разів в результаті чого неминуче наступала смерть він мав право.

Процвітало й таке ганебне явище як торгівля кріпосними людьми. І хоча закон забороняв продавати селян без землі та розривати їх сім'ї і встановлював мінімальні ціни на них (душа чоловічої статі коштувала не менше 33 руб., а жіночої – 30 руб.) поміщики, зазвичай, юридично обходили його віддаючи

покупцям окремих кріпосних в довічне користування ними за мізерну ціну, програючи їх в карти або міняючи їх на породистих мисливських собак. Саме важкому безправному становищу українських кріпосних селян присвячена значна частина творів геніального українського поета і художника Тараса Григоровича Шевченка. У своїх віршах поет відверто заявив:

«… Возвеличу
Малих отих рабов німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово.»

Образи знедолених кріпосних знайшли своє відображення і в художній творчості Кобзаря.

Поразка імперії Романових у Кримській війні (1853–1856 рр.) продемонструвала всьому світу її відсталість не лише у військовій справі, а й у галузі транспортного сполучення і всієї економічної системи в цілому. Пануючі кріпосницькі порядки залишались головним гальмом на шляху розвитку ринкових процесів та науково-технічного прогресу.

Саме тому новий імператор Олександр II запровадив ряд комітетів котрі займалися розробкою реформи. Врешті-решт перед владою залишились два шляхи по ліквідації кріпосництва. Перший – американський за яким передбачалось негайне особисте звільнення кріпаків з безоплатним наданням для них необхідної для господарювання землі. Другий – прусський шлях за яким кріпосні селяни отримували свободу поступово, а необхідну для їх існування землю викупали у землевласників упродовж десятиліть. Закономірно, що імперська влада вибрала саме прусський шлях використання якого передбачало консервування старих порядків, гальмування ринкових процесів та довгострокову наявність кріпосницьких пережитків. Врешті-решт на засіданні державної ради спостерігаючи за подальшим зволіканням міністрів з проголошенням реформи цар заявив, що якщо вони не проведуть звільнення селян «зверху» то воно відбудеться в результаті революції «знизу». Невдовзі остаточний документ було подано імператору на затвердження після якого його було оприлюднено.

Представляє інтерес і сам текст Маніфесту Російського імператора Олександра II від 19 лютого 1861 р. яким було започатковано реформу про надання свободи кріпосним селянам. Наведемо лише цитату з цього документу: «Вникая в положение званий и состояний в составе государства, мы усмотрели, что государственное законодательство, деятельно благоустроя высшие и средние сословия, определяя их обязанности, права и преимущества, не достигло равномерной деятельности в отношении к людям крепостным, так названным потому, что они частию старыми законами, частию обычаем потомственно укреплены под властию помещиков, на которых с тем вместе лежит обязанность устроять их благосостояние. Права помещиков были доныне обширны и не определены с точностию законом, место которого заступали предание, обычай и добрая воля помещика. В лучших случаях из сего происходили добрые патриархальные отношения искренней правдивой попечительности и благотворительности помещика и добродушного повиновения крестьян. Но при уменьшении простоты нравов, при умножении разнообразия отношений, при уменьшении непосредственных отеческих отношений

Шевченко Т. «Катерина» (1842)

Англійська карикатура часів Кримської війни на нового Російського імператора Олександра II

помещиков к крестьянам, при впадении иногда помещичьих прав в руки людей, ищущих только собственной выгоды, добрые отношения ослабевали и открывался путь к произволу, отяготительному для крестьян и неблагоприятному для их благосостояния, чему в крестьянах отвечала неподвижность к улучшениям в собственном быте.

Усматривали сие и приснопамятные предшественники наши и принимали меры к изменению на лучшее положение крестьян; но это были меры, частию нерешительные, предложенные добровольному, свободолюбивому действованию помещиков, частию решительные только для некоторых местностей, по требованию особенных обстоятельств или в виде опыта. Так, император Александр I издал постановление о свободных хлебопашцах, и в бозе почивший родитель наш Николай I – постановление об обязанных крестьянах. В губерниях западных инвентарными правилами определены наделение крестьян землею и их повинности. Но постановления о свободных хлебопашцах и обязанных крестьянах приведены в действие в весьма малых размерах.

Таким образом, мы убедились, что дело изменения положения крепостных людей на лучшее есть для нас завещание предшественников наших и жребий, чрез течение событий поданный нам рукою провидения.

Мы начали сие дело актом нашего доверия к российскому дворянству, к изведанной великими опытами преданности его престолу и готовности его к пожертвованиям на пользу Отечества. Самому дворянству предоставили мы, по собственному вызову его, составить предположения о новом устройстве быта крестьян, причем дворянам предлежало ограничить свои права на крестьян и подъять трудности преобразования не без уменьшения своих выгод. И доверие наше оправдалось. В губернских комитетах, в лице членов

1861. МАНИФЕСТ.
Отмена крепостного права
МЫ, АЛЕКСАНДРЪ ВТОРЫЙ,
ВСЕРОССІЙСКІЙ,

Карикатура на маніфест та реформу 1861 р. Поміщик запитує селянина: А чого ти брате на одній нозі стоїш? Так другу нема куди поставити, адже вся земля навколо ваша. Відповідає той

их, облеченных доверием всего дворянского общества каждой губернии, дворянство добровольно отказалось от права на личность крепостных людей. В сих комитетах, по собрании потребных сведений, составлены предположения о новом устройстве быта находящихся в крепостном состоянии людей и о их отношениях к помещикам».

З Маніфесту видно, що вирішальна роль у звільненні селян від кріпосної залежності покладалася на самих поміщиків, а головним мотивом Великої реформи проголошувалося прагнення офіційної влади покращити добробут селян.

Крім Маніфесту як додаток вводилося Положення від 19 лютого 1861 р., яке складалося з 22-х окремих законодавчих актів. На Україну із законодавчих актів поширювалися: «Манифест», «Общее положение», «Положение о дворовых», «Положение о выкупе», «Положение о губернских и уездных по крестьянским делам учреждениях», «Правила о порядке приведения в действие Положения о крестьянах» та ін.

Як стверджує О. Реєнт, у положеннях враховувалися дві сторони ліквідації кріпосного права: особиста залежність селян від поміщиків і земельний устрій селян. Положення зберігали за поміщиками право власності на всю землю, яка розподілялася між селянами та надавалася їм у безстрокове користування відповідно до розмірів, встановлених «Місцевими положеннями». Навіть тоді, коли селянська громада повністю переходила на викуп, земля залишалась власністю поміщиків.

Наділення селян землею набувало обов’язкового характеру. Упродовж дев’яти років вони мали право відмовитися від отриманого наділу, залишаючись при цьому прикріпленими до землі. В разі зміни селянином місця проживання він міг відмовитися від землі та сплатити за неї поміщику весь оброк

Суров О. Селян наділяють землею. Карикатура з журналу «Шершень». 1906 р.

Карикатура українського сатиричного журналу «Шершень» (1906) на селянську реформу 1861 р.

або вартість панщинної повинності. До початку викупу свого наділу селяни вважалися «тимчасово зобов’язаними» і мусили відробляти кріпосні повинності на користь поміщика.

За переконанням О.Крижанівської, після 1861 р. селянське землеволодіння зросло лише на Правобережжі. Після польського повстання 1863 р. тут надавалася перевага пільговому продажу землі в руки покупців, які не були польського походження. В інших українських губерніях відбувалося скорочення селянських наділів середньому на 28%. 344 тисячі селян були відпущені на волю або взагалі без землі або ж з наділом до 1,5 десятин на ревізьку душу; близько 1,6 млн осіб отримали від 1,5 до 3 десятин, що було менше офіційно визнаної норми – 5 десятин на ревізьку душу. На Лівобережній Україні та на Правобережжі існувала градація наділів, які поділялися на піші та тяглові, а також четвертні (дарчі). Розмір останніх сягав 0,1-0,5 десятини на ревізьку душу й 0,25–0,5 – на наявну душу. На півдні України, де земельний голод не був таким відчутним, 22,3% тим селянським дворам, що мали на ревізьку душу менше 5 десятин землі, належало лише 6,9% надільної землі (хоч їх питома вага дорівнювала 22%); двори з наділом понад 10 десятин володіли 59% надільної землі (їх частка в селянських господарствах становила 30%).

Таким чином, українське селянство у своїй масі залишалося малоземельним. Із поміщицьких селян, які становили понад половину селянства України, польові наділи на викуп одержали 2320 тис. душ (9%). Мізерні дарчі наділи (розміром до 1 десятини) одержали 88 тис. ревізьких душ.

На Лівобережжі селянські господарства, які не мали землі становили 21%, а в степових губерніях – 44%. На Правобережжі лише 20% господарств по-

міщицьких селян одержали за викуп тяглові наділи, спроможні забезпечити самостійність господарювання. 2/3 дворів мали піші наділи, які не дозволяли родині проіснувати без сторонніх заробітків чи без земельної оренди. Майже 14% селян не мали польової землі і обходилися городами.

Державні селяни лівобережних та степових губерній мали ті ж самі невеликі за розміром наділи, якими вони користувались у дореформену добу, й до 1866 р. перебували на оброці. У правобережних губерніях було проведено перерозподіл наділів і після укладення люстраційних актів земля закріплювалася за окремими господарствами у подвірне користування. У більшості українських губерній середній душовий наділ державних селян був майже вдвічі вищий за наділ у колишніх поміщицьких селян. Однак після скасування кріпосного права значна кількість господарств державних селян залишилася малоземельною а то й взагалі малоземельною. Так, половинні наділи мали 10% господарств Полтавської, Чернігівської та Таврійської губерній. У Подільській губернії 14% державних селян не мали польової землі, а 4% – взагалі були безземельними.

В особливій скруті були колишні дворові селяни, котрі не одержали навіть свого двору та присадибної землі. Вони жили в чужих селянських хатах, заробляли на прожиття у наймах або ставали промисловими робітниками.

Уряд намагався послабити лещата малоземелля, які затисли основну масу селянських господарств. 1882 р. було створено Селянський земельний банк, покликаний надавати селянам кредити для придбання землі. Однак цей захід виявився недостатньо ефективним.

Поширення безземелля значною мірою погіршило добробут селян котрі вимушені були скоротити споживання харчових продуктів. Якщо порівняти бюджет витрат селянської сім'ї на продукти харчування за даними І. Фундуклея в 1846 р. в Чигиринському повіті Київської губернії зі свідченнями Д. Воєйкова та В. Загоскіна, котрі склали бюджет витрат на харчування одного селянина в Київській губернії в 1867 р. то побачимо, що ряд продуктів з харчового раціону селян практично зник, а збільшилося споживання жита. Житній хліб, фактично, залишався головним харчовим продуктом у селянському споживанні. Крім того, істотно зросли витрати на харчування селян у цілому.

Вплив розвитку товарно-грошових відносин який був спричинений реформою 1861 р. на загальне споживання сучасник тих часів І. Кашкаров коментував так: «… на скільки не є еластичним функціонування шлунку, але й цій здатності є певні межі; споживання досягає «minimuma», нижче котрого воно опуститися не може, проте, під час боротьби шлунок віддав значну частину поля битви грошам, а останні, раз завоювавши що-небудь вже не відступлять «…. Зі щемом у серці він констатував: «Виродження можна визначити як поступову зміну будови, при якій організм стає здатним пристосовуватися до все меншої кількості змін життєвих умов, до того ж до умов меншої складності».

Досить вдало охарактеризував зміни у споживанні селян України дореволюційний автор який друкувався під псевдонімом «Николай Он». Цей дослідник у роботі «Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства» відмічав, що «…до прокладення залізничних шляхів, місцеве виробництво на-

правлялось виключно на задоволення місцевих потреб. Гроші і залізниці, пробивши собі шлях в яку-небудь віддалену місцевість, відразу піднімають ціни, як на предмети першої необхідності (хліб та ін.), так і на ті товари, котрі задовольняють трошки більш розвинені потреби і споживання яких виражає певну достатність, як, приміром, на рибу, м'ясо, яйця, дичину, фрукти та ін. Останні, як більш доступні, потроху зовсім зникають з місцевого споживання. Проте, цього мало: перестаючи задовольняти місцеві потреби, їх виробництво може розвиватися, а відповідно, позбувшись місцевого збуту, продукти все більше віддаляються від виробників… Життєві припаси, майже постійно підвищувались у ціні, тоді як ціни на предмети мануфактурної промисловості і такі товари, як бавовник, цукор, кава та ін. надзвичайно дешевшають… артишоки, спаржа та ін. є порівняно дешевшими ніж харчові продукти першої необхідності».

Вищенаведені факти свідчать, що стверджувати про істотне покращання добробуту селян в Україні після реформи 1861 р. не можна, адже хоч офіційна влада і декларувала свою турботу про покращання життя сільського населення, однак через обмеження сільських трударів у сфері землеволодіння фактично прирекла на ще більшу матеріальну скруту ніж це було за часів кріпосництва. Разом з тим, серед селян все більшого поширення набуває відхідництво на заробітки чи промисли.

Відхідництво українських селян на заробітки було детально досліджене радянськими істориками. Його причиною були недоїмки податкових платежів хліборобів до бюджету імперії Романових. Маючи гігантський управлінський апарат чиновників, яких необхідно було утримувати та колосальні обсяги витрат на фінансування військової сфери через війни котрі постійно вели росіяни, надходження до казни у вигляді доходів від державних маєтностей, різних податків і зборів постійно скорочувались. Саме тому місцевими органами влади була запроваджена практика примусового віддання на заробітки малоземельних селян котрі мали недоїмки їх податкових платежів. При цьому зароблені гроші не видавались для них на руки, а відразу перераховувались до казни.

Однак варто сказати, що після реформи українські селяни користуючись особистою свободою з метою поліпшення свого добробуту почали створювати нові форми колективного ведення господарства.

Дореволюційні дослідники звертали увагу, що «Малороссы, в силу этого взгляда, являются представителями крайнего индивидуализма, людьми экономической розни и особничества, приверженцами личной собственности и одиночного ведения дела. Общинное начало, потому, им совершенно чуждо». Однак, автор звертає увагу на такі форми українського колективізму як артілі і засвідчує наступну еволюцію їх форм:

«Артели типа Запорожской сечи.

1. Чумацкие валки и ватаги.
2. Забродческие ватаги.
3. Артели запорожских охотников.
4. Общество днепровских лоцманов.
5. Артели днепровских рабочих и матросов.
6. Артели малорусских торговцев-ходебщиков.

М. Кузнєцов. На заробітки. 1882 р.

Артели переходного или смешанного типов.

1. Крымские солепромышленные артели.
2. Косарские артели.

Земледельческие и сельскохозяйственные артели.

1. Толока.
2. Обычай спрягаться.
3. Артели половинщиков и артели с части.
4. Артели неженских табачниц.
5. Гуртова.
6. Арендаторские артели.
7. Новейшие земледельческие артели.
8. Артели чередников.
9. Почтовые артели.

Артели великорусского типа.

1. Артель севастопольских лодочников.
2. Артели биндюжников или «дрогалей».
3. Артели плотников и каменщиков.

Разные артели.

1. Батальонные артели.
2. Артели нищих.

Артельные формы.

1. Рождественские складки.
2. Артельная организация чабанов.
3. Организация конокрадов и скотокрадов в Кубанской области».

Одночасно з вивільненням робочих рук з сільськогосподарського сектору велика кількість звільнених селян почала займатися торгівлею. Так, привіз товарів на російські ярмарки котрі в середині XIX ст. були значними центрами внутрішньої торгівлі, збільшився з 360 млн руб. у 1860 р. до 460 млн руб.

в 1863 р. Найбільш характерним цей процес був для України, адже на час реформи в її містах нараховувався 12141 базар (1 раз в неділю – 34 міста, 2 рази – 41 місто, 3 рази – 13 міст, щоденно – в 9 містах).

Зростання ролі торгівлі сприяло товаризації сільськогосподарського виробництва. Значного розвитку набуло промислове тваринництво, садівництво, городництво та інші галузі сільськогосподарського комплексу. Так, приміром, в Київській губернії селяни продавали фрукти в селах і містах на міри, мішки (в 2 міри), корці, четверті і відра (рахунком і вагою). Ціни значно коливалися залежно від врожаю і привозу фруктів. Оптову торгівлю фруктами чи овочами селяни зазвичай здійснювали возами з товаром.

Необхідно визнати, що Велика реформа 1861 р. дала вирішальний поштовх до розвитку фабрично-заводського виробництва. При цьому найбільші темпи розвитку набула саме харчова промисловість. Так, у виробництві цукру відбулося перетворення кріпосної мануфактури (з переходом на вільнонайману працю) на фабрику. Технічна перебудова цукроварень завершилася наприкінці 1870-х рр. підвищенням концентрації виробництва, скороченням тривалості щорічних сезонів цукроваріння, поліпшенням використання сировини. Прискорилися темпи зростання обсягів цукробурякового виробництва і продуктивності праці.

У винокурній промисловості з 60-х рр. XIX ст. виробництво почало набувати форм великої капіталістичної промисловості. Для цього сприяла акцизна політика уряду. Згідно з акцизним законодавством 1861 р. визначалася норма виходу спирту, за яку підприємець мав сплачувати державі акциз незалежно від обсягу виробленої продукції, що призвело до ліквідації дрібних винокурних підприємств. Великі гуральні з досконалішою технікою витіснили невеликі. Якщо впродовж 1862–1863 рр. в Україні діяло 1485 винокурень, то протягом 1899–1900 рр. – 421, і якщо раніше кожне з горілчаних підприємств у середньому виробляло 5 тис. відер спирту, то на рубежі століть цей показник сягнув 44 тис. Основними районами виробництва спирту в Україні залишались Київська, Харківська та Подільська губернії. Наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. багато винокурних підприємств перейшло від поміщиків у власність купців та промисловців.

Головним районом борошномельної промисловості став Південь України. Найбільшими центрами парового млинарства у 1878 р. на Півдні були: Одеса (21 паровий млин), Катеринослав (9), Херсон (4) та інші міста.

Поряд з іншими харчовими виробництвами порівняно швидко розвивалось олійне, сировиною для нього було насіння льону, коноплі, соняшнику. Особливо високих темпів розвитку ця галузь досягла в середині 80-х рр. XIX ст. Великі парові заводи витісняли невеликі підприємства. В цілому олійна галузь щорічно виробляла продукції на суму 2602 тис. руб.

Досить високі темпи зростання промислового виробництва, певна стабілізація грошово-кредитної системи, збільшення темпів урбанізаційних процесів та значний розвиток зовнішньої і внутрішньої торгівлі зумовили поступове покращання добробуту заможних верств міського населення. Про це свідчать і демографічні дані за той період. Так, якщо протягом 1811–1863 рр. чисельність населення Правобережної України зросла в 1,53 рази, то за період 1863–1914 рр. вона збільшилась в 2,38 рази. Про прискорення розшире-

ного відтворення людського потенціалу в губерніях Правобережжя засвідчують темпи природного приросту населення по десятиліттям. Так, якщо в дореформений період цей показник коливається в межах від 5,5 до 13% за десятиліття, то в другій половині XIX ст. після реформи 1861 р. він становить від 14,4 до 18,3%. Разом з тим слід відмітити, що істотний приріст населення відбувався саме в містах (особливо в губернських центрах та в тих де активно розвивалися промислове виробництво та торгівля). Водночас на селі природний приріст населення мав менші темпи зростання порівняно з містами. Річ у тім, що система перерозподілу імперії була сформована так, що найшвидше добробут зростав у значних державних чиновників та вищих військових в той час коли селяни та робітники залишались найбільш визискуваними верствами населення.

Узагальнюючи матеріал по впливу селянської реформи 1861 р. на добробут населення України у якості підсумку хотілось би виділити наступне:

1. Селянська реформа 1861 р. була ключовою подією у трансформації соціально-економічних відносин в історії всього XIX ст. як в Російській імперії в цілому так і в Україні зокрема, адже вона започаткувала перехід від епохи нового часу з притаманними їй рештками цехового ремесла, мануфактурним виробництвом і середньовічною системою землеволодіння до епохи новітнього часу з фабрично-заводським виробництвом і високотоварним сільським господарством. Саме тому цю реформу по праву сучасні історики називають Великою.

2. Реформа розпочалася зверху, за ініціативи Російського імператора Олександра II, який після завершення Кримської війни розуміючи всю глибину соціально-економічної кризи в яку поринула тогочасна імперія Романових вирішив, щоб не відбулося революції «знизу» зробити її «зверху» шляхом відміни кріпосного права і надання свободи селянам. Самодержавна влада, пропагуючи покращання добробуту широких верств сільського населення, насправді прагла збільшити надходження до казни та збільшити військове виробництво і обороноздатність країни.

3. Велика реформа була розтягнута в часі на ряд періодів, що не сприяло швидкій перебудові тогочасних соціально-економічних відносин. Необхідно визнати, що якщо на перших етапах реформи добробут широких верств населення України дещо погіршився через поширення обезземелення селянства то згодом завдяки розвитку товарно-грошових відносин, досить вдалій грошово-кредитній політиці, через зростання торгівлі і масштабів фабрично-заводського виробництва він певною мірою покращився для державних чиновників, військових та промислових робітників певних галузей виробництва. Покращання ж добробуту селян, на жаль, залишалось лише привабливим гаслом яким користувались і чиновники і різного роду політичні сили котрі рвались до влади.

Бібліографія

Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладений о ценности имений и о крестьянском деле. Санкт-Петербург, 1867.

Гуржий И.А. Сельские и городские базары на Украине в конце XVIII – первой половине XIX в. и их роль в развитии товарного производства. *Вопросы истории сельского хозяйства и революционного движения в России*. Москва, 1961.

Кашкаров И. Нужды русского народа. Санкт-Петербург, 1880.

Крижановська О. О. Селянське землекористування у пореформений період. *Історія українського селянства: Нариси в 2-х т.* Київ, 2006.

Леся Українка: публіцистика, листи, статті, дослідження. Київ, 1954.

Николай Он. Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства. Санкт-Петербург, 1893.

Реєнт О. Підготовка і здійснення селянської реформи 1861 р. І*сторія українського селянства: Нариси в 2-х т.* Київ, 2006.

Франко І. Я. Наука і її взаємини з працюючими класами. *Зібрання творів у п'ятдесяти томах.* Київ, 1986. Т. 45.

Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Ч. II. Санкт-Петербург, 1852.

Володимир МОЛЧАНОВ

У чому актуальність проблематики чорносотенного руху у Російській імперії на початку XX ст.?

Проблематика чорносотенного руху у Російській імперії на початку XX ст., попри всю її складність і суперечливість, досить успішно досліджується російськими, українськими, єврейськими та іншими істориками і публіцистами вже понад століття. Істотно вивчена історія виникнення і становлення чорносотенних партій і організацій, їх чисельність та соціальний склад в Україні і загалом в імперії. Проаналізовано різні течії у чорносотенстві – від поміркованих до екстремістських, хід єврейських погромів та причини антисемітизму.

Менше уваги дослідники приділили зв'язкам чорносотенців та їхніх верховодів з російським монархізмом, із широкою селянською масою та ієрархами російської православної церкви. Ще слабкіше висвітлена думська тактика чорносотенців, їх ставлення до царського маніфесту 17 жовтня 1905 р. і проблеми конституціоналізму після обнародування останнього. Серйозною прогалиною у вітчизняній історіографії залишається діяльність чорносотенців у роки Першої світової війни.

Різні аспекти цієї теми слід досліджувати, на наше переконання, на широкому тлі життя тодішньої Російської імперії, що запізнилася на шляху політико-правового та соціально-економічного розвитку. До того ж, імперія була надзвичайно багатонаціональною. Етнічні росіяни становили лише 43% від усього населення країни. Прокинувся й почав набирати сил національно-визвольний рух, а водночас спостерігався ріст російського націоналізму, про що свідчить, зокрема, полеміка в часописі «Слово», заяви його учасників щодо необхідності «будівельного, державного націоналізму», визначення того, що «культурні сили великоросійської народності… виявилися занадто слабкими» для обрусіння усього населення імперії. Водночас пропагувалася теза, що імперія була створена не тільки «одною фізичною силою, але й моральною». За оцінкою тогочасних учасників полеміки, в цих та інших висловлюваннях проявилися «душевні почуття російської інтелігенції, а з іншого боку, – лукавство, змішане з надією на «прискорене обрусіння інших націй і народностей».

Іншою була практика російської влади, особливо представників «консервативної бюрократії» в національному питанні. Вона була спрямована перш за все на те, щоб зменшити питому вагу інших націй на території імперії шляхом асиміляції або еміграції. І це навіть не приховувалося провідними фігурами правлячого режиму. З цього приводу нам уявляється цікавою розмова міністра внутрішніх справ Росії В. К. Плеве з «лідером і вождем сіоністського руху», австрійським лібералом Т. Герцлем, що відбулася в 1903 р. в Санкт-Петербурзі. В. К. Плеве пояснив Т. Герцлю, що єврейське питання для Росії не життєве, але важливе, і ми прагнемо вирішити його правильним шляхом… Ми хочемо, – казав він, – асимілювати євреїв, але асиміляція… йде дуже повільно. Тому уряд доброзичливо ставиться до еміграції сіоністів у Палестину

і готовий підтримати її перед Оттоманською імперією. Інтелігентні й заможні елементи, що можуть асимілюватися, ми охоче залишимо у себе, а від бідних і малокультурних ми би охоче позбавилися. Таке тлумачення російсько-єврейських взаємовідносин було цілковито схвалено імператором Миколою II.

Окремо слід з'ясувати ставлення правлячих кіл імперії до слов'янських народів, що входили до її складу. Найбільш ворожим воно було до поляків, позаяк останні були католицького віросповідання та ще й піднялися в 1830 і 1863–1864 рр. на збройну боротьбу, щоб скинути імперське ярмо. Російський уряд піддав репресіям учасників цих повстань і вжив заходів ідеологічного обґрунтування свого панування в губерніях обширного західного краю, щодо населення православного віросповідання. Надзвичайно важливим заходом тут стала тріада «самодержавство, православ'я, народність» – політичний проект міністра освіти графа С. С. Уварова, відпрацьований під патронажем імператора Миколи I. згідно цього проекту, українці й білоруси розглядалися як частини єдиної російської народності. Водночас питання щодо ідентичності українців, висвітлення різних аспектів цієї проблеми було заборонене російською владою й піддане жорстокій цензурі як у науковій літературі, так і в засобах масової інформації. Правляча верхівка імперії прагнула «стримати зростання української національної самосвідомості, тримати народ в темноті й невігластві, щоб мати етнографічний матеріал для створення бажаної їм загальноросійської нації». Такі висновки були зроблені представниками демократичної опозиції при обговоренні цього питання у Державній думі.

На початку XX ст. взаємовідносини єврейського населення з владою стали напруженішими. Революційно налаштована єврейська молодь брала активну участь в антиурядових заходах, мотивуючи це різними утисками влади, обмеженнями їхніх громадянських прав. У відповідь у країні нагніталася юдофобія, набирав розмаху антисемітизм. Юдофобський постулат пропагувався чорносотенцями, і взагалі часописами правого спрямування – «Московскими ведомостями», «Земщиною», «Новым временем», а в Україні – «Киевлянином» тощо. Кожна сторінка «Земщины», для прикладу, була просякнута ненавистю до євреїв. Часопис славословив одночасно імператора Миколу II, його покровительство чорносотенного «Союзу російського народу». О. І. Солженіцин, що досліджував історію російсько-єврейських взаємовідносин, писав, що вони «клином входили в події, в людську психологію і викликали палкі пристрасті». Висвітлювати їх – «наче йти по лезу ножа». Заради справедливості слід тут відзначити, що протиріччя тодішньої епохи не меншою мірою загострили відносини Російської держави з поляками, українцями та багатьма іншими народами, що входили до складу імперії.

Аналіз феномену чорносотенства донині зберігає свою «виняткову злободенність», особливо в контексті сучасної російсько-української війни. Дослідники цієї проблеми аналізували різні її аспекти, а дехто навіть удавався до порівняння російського чорносотенства з італійським фашизмом або німецьким націонал-соціалізмом. Ми дозволимо собі висловити інше розуміння цього явища, що з'явилося в суспільстві країни, яка запізнилася на шляху історичного розвитку.

На початку XX ст. у Російській імперії відбувався розвиток капіталізму, проте на політичні сцені домінували представники дворянства, пов'язаного

з феодально-кріпосницькими пережитками у вигляді великого землеволодіння. На чолі владної піраміди, що виникла й розвивалась у попередні століття, знаходився монарх, всеросійський самодержець, якому був підпорядкований державний апарат з усіма силовими відомствами. Саме зусиллями останнього була подолана буря 1905–1907 рр., яка мала знищити стару систему влади й обновити політико-правовий та соціально-економічний устрій імперії. Але поразка революції зупинила цю тенденцію, у тому числі й процес оновлення старих еліт, що гальмували розвиток продуктивних сил. Загалом це означало збереження при владі старої консервативної бюрократії. За великим рахунком, ледве не єдиним наслідком революції стала поступка самодержавства у вигляді маніфесту 17 жовтня суспільство отримало певні політичні свободи, основні закони й консервативну Державну думу з обмеженими на користь монарха законодавчими правами. Однак оговтавшись після поразки революції, реакційні сили перейшли в наступ і прагнули звести нанівець поступку, зроблену імператором Миколою II у вигляді жовтневого маніфесту. За таких обставин у верховному владному ешелоні, перш за все в IV Державній думі, йшло протиборство між прибічниками необмеженого самодержавства і прихильниками створення уряду, відповідального перед представницькими установами. Чорносотенні партії, що виникли й організувалися в ході революції 1905–1907 рр., зарекомендували себе затятими захисниками необмеженого самодержавства. З метою розширення своєї соціальної бази вони видавали себе за захисників російського народу від інородців, використали антисемітизм і ксенофобію для підтримки правлячого монархічного режиму й боротьби з національно-визвольним рухом. Про це свідчать, зокрема, гострі дискусії по національному питанню. Шукаючи підтримки російських виборців, Марков висловлювався з цього приводу відверто. «Державній думі, – говорив він, – давно вже настав час без всякого лицемірства визнати просту істину, яку ми, праві, висловлюємо ось уже шостий рік. Це та істина, що в російській державі російський народ має бути на першому місці». Ця відвертість одного із лідерів чорносотенців була відображенням їхніх прагнень досягти повного домінування російської народності на національних окраїнах імперії шляхом русифікації, асиміляції та міграційної політики.

Головним стержнем чорносотенного руху було, безумовно, дворянство, яке доклало зусиль до збереження необмеженого самодержавства, своїх привілеїв та землеволодіння. Перебуваючи на ключових посадах у державному апараті, армії й поліції, дворяни розглядали єврейство як конкурентну силу в суспільно-політичному житті імперії й усіляко обмежували їх можливості в цій сфері. Найбільш яскраво це проявилося в освіті. Окремі групи промислової буржуазії й майже все російське купецтво яскраво виражали свою прихильність до чорносотенного руху. Це пояснюється переважно чинниками економічного характеру, прагненням убезпечити себе від конкуренції єврейської буржуазії, яка досягла великих успіхів, найперше в галузях по переробці сільськогосподарської продукції. Дрібна буржуазія й робітники різноманітних майстерень і кустарних промислів також були незадоволені конкуренцією з боку єврейських торговців. Саме вони стали учасниками жахливих погромних акцій. Частина російської інтелігенції, особливо на національних окраїнах імперії, також виявляла свою прихильність до чорносотенного руху.

Найбільш суперечливим і неоднозначним було ставлення до чорносотенців духівництва і селянства, зокрема на теренах українського Правобережжя. Цьому аспекту проблеми в дослідженні приділено належну увагу. На причетність духівництва до цього руху впливав такий чинник, як суперництво з іншими релігійними конфесіями – католицизмом, протестантизмом, іудаїзмом тощо. Однак погляди учасників тих подій, документальні матеріали й архівні джерела неспростовно доводять, що активну роль у поширенні чорносотенства відігравали тут ієрархи російської православної церкви, які були цілковито завезені з Росії. Рядове духівництво, за свідченням місцевих чиновників поліції, як правило, не хотіло брати участь у чорносотенному русі. Відносини селян і євреїв у місцевостях, де активістами СРН велася антисемітська пропаганда та організовувалися споживчі товариства були напруженими внаслідок конкуренції у торгівлі. Проте селяни зневажливо ставилися до членів СРН. Це пояснюється їх бешкетуванням, хуліганськими витівками і п'янками. З іншого боку, неосвічена селянська маса знаходилася в полоні ілюзорних сподівань на підтримку центральної влади й особисто «батюшки-царя» в питаннях оплати праці в приватновласницьких економіях й передачі їй поміщицьких земель. Тим більше, що такі ілюзії поширювалися активістами СРН. На цій основі чорносотенний рух на Правобережжі виливався у своєрідну війну між селянами і власниками земельних латифундій. Останні вже були готові об'єднатися і оголосити локаут, щоб подолати цей рух. З урахуванням цих та деяких інших фактів дещо наївними є оцінки окремих дослідників цієї проблеми, які оголосили українське Правобережжя «бастіоном» чорносотенного руху Російської імперії. У відділах і підвідділах СРН цього регіону справді була вражаюча загальна чисельність. Але тривалість їхнього функціонування часто була короткочасною через розчарування та байдуже ставлення до них селян. Зусиллями замалого активу, стимульованого із столиці імперії – С.-Петербургу, вони організовувалися, а через деякий час розсипалися, зникали, про що неспростовно свідчать рапорти поліцейських справників. Це пояснюється ще й тим, що українське селянство було далеким від російської державної і національної свідомості. Загалом чорносотенці були вірнопідданими государя імператора й намагалися відстояти його історичні прерогативи, а тому протиставили свою ідеологію ліберальним і соціалістичним ідеям та затято боролися з національно-визвольним рухом. Вони були продуктом політико-правових і соціально-економічних умов життя імперського суспільства в період глибокої і масштабної політичної й економічної кризи. У контексті існування імперського суспільства чорносотенство здатне відроджуватися, створювати нові конфігурації й загрожувати іншим народам.

Олександр РЕЄНТ

Як проявився чорносотенний рух в українських губерніях напередодні та у період Першої світової війни?

Своєрідною була діяльність чорносотенців напередодні та в роки Першої світової війни. Вона дещо видозмінювалась під впливом таких чинників, як загострення внутрішньополітичного життя та ходу військових дій на фронті. Проте загалом вона визначалася ворожим ставленням до національного руху поневолених Росією народів, до зростання їх національної свідомості. Тим більше, що російський націоналізм набирав напередодні війни обертів. Добре обізнаний з діяльністю поліції та її секретних служб, член Думи Ф. Родічев казав, що націоналізм перемагає у Росії, за ним «гроші і фізична сила».

У Державній думі, як у фокусі, відображалися всі негативні сторони урядової національної політики. Представники опозиції звинувачували російський націоналізм у прагненні «поїдати інші національності, душити інші народності». І це проявлялось як у політичній, так й економічній сферах. Гостро реагували на прояви колонізаційної політики правлячих кіл імперії депутати, обрані в західних губерніях імперії. Член Думи від Ковельської губернії Янушкевич навів статистичні дані щодо діяльності Селянського банку. Ця установа неспроможна була задовольнити навіть «у самих мінімальних розмірах земельні нужди селян, але в неї є інше завдання… – русифікація». «Я можу, – казав Янушкевич, – підтвердити це документальними даними. Коли розглядався проект уставу банку, міністр фінансів С. Ю. Вітте вказував на необхідність скуповувати цією установою землі в західних губерніях з подальшою продажею їх російським переселенцям. Завдяки цьому російське населення разом з переселенцями отримало від Селянського банку в цих місцевостях у п'ять разів більше землі, ніж місцеве». У відповідь Марков 2-й кидає із залу засідань Державної думи репліку: «добра справа».

Представники опозиції звертали увагу думського зібрання на зростаючий російський експансіонізм на слов'янських землях. Зокрема, член Думи від Седлецької губернії Л. Димша у своїй промові 21 червня 1913 р. заявив, що інтереси слов'ян ігнорують, більше того, їх виживають із місць, де вони мешкали протягом століть. «Ви після цього не кажіть, – казав Димша представникам влади, – що ви проводите слов'янську політику, що ви велика слов'янська держава. Ні, ви держава, яка не визнає слов'янське начало, яка пропагує гасла єдності тоді, коли вони вам вигідні, щоб вести відповідну зовнішню політику. В дійсності ви є пригноблювачами слов'ян, це політика лицемірства, яка ні до чого доброго не може привести».

Що стосується України, то вона, за висловленням члена Державної думи Дзюбинського (фракція трудовиків), «взята під особливу підозру російським зоологічним націоналізмом і позбавлена права говорити і навчатися на своїй рідній материнській мові». Найбільш агресивно налаштовані проти українського національного відродження чорносотенці. На Волині, заявляє з трибуни Державної думи В. М. Пуришкевич, ведеться «цілковито відверта і дика

пропаганда Грушевського й інших українофілів і мазепенців». «Хіба ця пропаганда, – вигукує Пуришкевич, – не знаходить підтримки, хіба не створюють мазепинці й українофіли університети у нас і за кордоном, хіба поляки не з'єдналися з українцями в ненависті до Росії, хіба ця розтліваюча хвиля не приходе в наші прикордонні з Австрією губернії, де із вірнопідданих малоросів наш дружній сусід хоче створити нам жорстокого ворога».

Водночас войовничий російський націоналізм вів наступ на права фінів, що мали широку автономію в Російській імперії. Чорносотенці почали брутально звинувачувати фінів у сепаратизмі, прагненні до незалежності. Марков 2-й вимагав одягти на фінський народ «гамівну сорочку». Згідно закону 16 червня 1910 р. автономні права Фінляндії були надзвичайно обмежені. Це стосувалося державної мови, шкільної справи, митних тарифів, суду, кримінального законодавства тощо. Російські правлячі кола прагнули перетворити фінський сейм на звичайне губернське земське зібрання. Мало чим відрізнялося й ставлення російської громадськості до цього питання. Для прикладу, один із лідерів конституційних демократів – П. М. Мілюков вимагав досягти поставленого владою завдання, але «культурними, цивілізованими засобами».

Украй ворожою щодо національного руху поневолених народів була діяльність чорносотенців у роки Першої світової війни, що розпочалася влітку 1914 р. Військові дії велися переважно в районах смуги єврейської осілості – в Галичині, Польщі, Литві, а пізніше й на Волині. Найбільш успішними були операції Південно-Західного фронту, внаслідок яких царські війська зайняли на початку війни територію Буковини і Східної Галичини. Були взяті такі міста як Львів, Галич, Чернівці, а березні 1915 р. – фортеця Перемишль. Проте в квітні 1915 р. Німеччина й А.-Угорщина розпочали потужний наступ, і царські війська змушені були відступити по всій лінії фронту. Були втрачені не тільки Галичина і Буковина, але й Царство Польське, включно з Варшавою. Остання була здана 22 липня 1915 р., за висловленням В. М. Пуришкевича, «без жодного пострілу».

Війна з усією силою виявила жорстокість навколишнього світу, пробудила давні атавістичні інстинкти, що викликали ксенофобію й інші прояви міжнаціональної ненависті. З боку правлячої верхівки Російської імперії остання виявилася в так званій політиці «вдосконалення національного складу населення на окраїнах імперії». Її поспішна реалізація призвела до згону з прифронтових територій мільйонів мешканців і відправки їх у внутрішні регіони імперії. Здійснювалася на практиці реакційна програма російської бюрократії: відірвати якомога більше людей від етнічних коренів та соціального середовища, в якому вони перебували і тим самим зменшити питому вагу інших народів на території імперії шляхом асиміляції. Саме в цьому проявилася сутність депортацій у роки Першої світової війни, які практикували органи військової і цивільної влади Росії.

Російські праві й ультраправі виправдовували катастрофу на фронті підривною діяльністю інородців. У Державній думі всі негаразди внутрішнього життя імперії чорносотенці пояснювали «підступами юдейського населення», поляків, німців, навіть українців. Національний рух останніх незмінно називали «мазепинським». По-ворожому ставився до українського національного руху й міністр закордонних справ Росії С. Д. Сазонов. Виступаючи у Думі,

він не зупинявся перед перекручуванням фактів, називав його «так званим», та «штучно підтримуваним… на прислані з Берліна гроші». Хоч як дивно до оцінок чорносотенців інколи приєднувалися навіть окремі представники вищого командування. «Підривають уже подекуди мости, склади. Все це за гроші, очевидно, роблять жиди. Більше нікому» – писав начальник Штабу верховного командувача генерал М. М. Янушкевич військовому міністру. Таке пояснення було традиційним, що неодноразово відзначали іноземці. «Як завжди в Росії, – писав Давид Ллойд Джордж, – коли поразка пояснювалася корупцією і непридатністю уряду, провину покладали на інші нації. Особливо зручно було звались справу на євреїв».

Під час наступу армій Німеччини й А.-Угорщини у 1915 р. частина жителів Східної Галичини, Буковини й губерній Царства Польського добровільно покидали рідні місця й відходили на схід. Це були біженці. Але значна частин жителів противились депортаціям, тому їх зганяли з насиджених віками місць насильницькими методами згідно з наказами російського командування про так звані «мертві області». Нерідко це здійснювалося підпалами сіл, що практикувалося донськими козаками. Кількість біженців і вигнанців з прифронтових регіонів, серед яких були і євреї, тільки на території України досягла щонайменше 1 млн осіб. На 1 квітня 1916 р. було офіційно зареєстровано 656 тис. біженців. Очевидно, що чисельність вигнанців також наближалася до цієї цифри, що повідомлялося в тогочасні пресі. «Слід визнати, – писав часопис гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я, – що в більшості випадків мова йде про насильницьке виселення, а не про добровільне біженство».

Схвально ставилися до насильницького виселення чорносотенці, що були членами Державної думи. Для прикладу, Марков 2-й на засіданні Думи 19 липня 1915 р. заявив: «Ми вважаємо, що виселення євреїв, яке ведеться в масовому порядку, очевидно, надто недостатнє… Виселених євреїв слід ізолювати в Росії, щоб вони не шкодили тут, так як на театрі військових дій». Водночас чорносотенці всіляко роздували атмосферу шпіономанії для подальшого нагнітання антисемітизму та ксенофобії.

Та більше всього лідерів чорносотенців бентежили питання освіти інородців. Згаданий вище А. І. Савенко невтомно повторював у Думі під бурхливі оплески правих та ультраправих, що української мови взагалі немає. «Я навчався чотири роки в народній школі і засвідчую, – казав він, – що селяни не розуміють української мови». Інший приклад – питання щодо відсоткової норми для євреїв у навчальних закладах. 16 вересня 1908 р. імператор Микола II затвердив положення згідно якого прийом у навчальні заклади осіб іудейського віросповідання не повинен перевищувати 3% у столиці, 5% поза смугою осілості євреїв і 10% у межах осілості. Цим положенням було ускладнено доступ євреям у навчальні заклади й доцільно відзначити, що воно пройшло згідно верховного управління, в обхід Державної думи, щоб уникнути небажаних дебатів по національному питанню. Проте чорносотенці висловлювали невдоволення навіть такими обмеженими нормами. Марков 2-й, перекручуючи факти, заявляє: населення імперії становить 117 млн, з них 7 млн євреїв, а відсоток у навчальних закладах перевищує 30% «Це драбина, – вигукує він, – яка підноситься якщо не на небо, то вершину єврейської могутності».

У роки війни українцям дісталися одні тільки репресії. Українське слово знищувалося. У перші дні війни було закрито щонайменше 15 часописів, що видавалися українською мовою в Києві, Одесі, Харкові, Полтаві та інших містах України. Розпорядженням уряду від 9 січня 1915 р. заборонялася публікація всіх без винятку українських періодичних видань. Міністерство освіти, очолюване Л. Кассо, організувало погром української культури. Із 30 шкільних бібліотек Київського повіту були вилучені геть усі книжки українською мовою, які налічували 20% від загального фонду. Теж сталося в інших регіонах України. Оцінюючи становище української преси після варварських заходів російської влади, один із лідерів української соціал-демократії С. Петлюра писав: «Тепер цієї преси немає. Українські періодичні видання одним розчерком пера зметені з поверхні суспільного життя, і, таким чином, весь народ позбавлений природного висловлення своїх думок, устремлінь і сподівань, позбавлений можливості взяти участь у вирішенні тих складних і болючих завдань, які постали перед ним внаслідок подій останнього часу…»

Загалом війна зробила національне питання наріжним, вивела його на поверхню суспільно-політичного життя. Через її довго тривалість і масштаби відбувалися масові й безоглядні мобілізації до діючої армії чоловіків, які становили в середньому тільки за один місяць війни близько 342 тис. осіб, що представляли народи, які проживали в Російській імперії. Мимоволі поставало питання: заради чого вони проливають кров, гинуть у цьому страшному кривавому вирі. Це усвідомлювали й представники тогочасного російського політикуму. «З усіх питань нашого внутрішнього життя, що постало у безпосередньому зв'язку з війною, перше місце належить безперечно національному питанню», – відзначав один із провідних діячів партії конституційних демократів Ф. Ф. Кокошкін.

Перш за все обставини, що виникли через війну, диктували необхідність вирішення польського питання, позаяк ця нація була розірвана німецькою, айстро-угорською та російською імперіями. До того ж члени Державної думи і Державної ради, обрані від Царства Польського, були згуртованими і активно наполягали на цьому. Проте російські правлячі кола, як і раніше, воліли обходити мовчанням питання про відновлення польської державності в будь-якій формі. Надзвичайно цікавими тут є свідчення всебічно обізнаних послів союзних держав, що перебували в столиці імперії С.-Петербурзі. Французький посол Моріс Палеолог переконував уряд в тому, що він робить велику помилку, затримуючи обнародування повної автономії Польщі, позаяк німецькі держави можуть випередити його в цьому. На його переконання, імператор Микола II не був противником ліберальної автономії для Польщі й був готовий зробити поступки для її оформлення, звичайно, «під скіпетром Романових». Такої ж думки був і міністр іноземних справ С. Д. Сазонов. «Проте російська громадська думка, – констатує М. Палеолог, – була проти відділення Польщі із Російської імперії. Ворожим ставленням до Польщі були просякнуті не тільки націоналістичні й бюрократичні кола; воно проявлялося й в Державній думі й усіх партіях. Звідси неможливість провести автономію Польщі законодавчим шляхом».

Це свідчення французького посла проливає світло на делікатність цієї проблеми, зокрема й на відозву головнокомандувача великого князя Миколи

Миколаєвича Романова до поляків, що була опублікована 14 серпня 1914 р. У ній були обіцянки надання полякам свободи віросповідання, функціонування рідної мови й самоуправління під скіпетром російського царя. Проте відозва не була затверджена імператором, а отже була позбавлена легітимності.

Навколо цієї відозви було забагато як того часу, так і пізніше тлумачень. Ширилися навіть чутки, що великий князь зробив це самовільно. Зі своєї сторони голова IV Державної думи М. В. Родзянко казав, «що був запущений такий слух», а насправді відозва була підготовлена у відомстві іноземних справ, яке очолював С. Д. Сазонов, потім її зміст неодноразово обговорювався в Раді міністрів, де М. О. Маклаков, очільник відомства внутрішніх справ, і Щегловитов, міністр юстиції, завжди висловлювались проти. Поза всяким сумнівом, великий князь за власним почином такого документу «великої державної ваги…, казав М. В. Родзянко, – не міг обнародувати без згоди правлячих сфер». «Я великого князя добре знаю, – відзначав М. В. Родзянко, – у нього б не вистачило рішучості на цей крок через його характер». І цей документ Штаб головнокомандувача М. М. Романова отримав цілковито відпрацьованим.

У цій відозві було багато чого незрозумілого навіть для тогочасного голови Державної думи. Чи мова йшла про створення об'єднаної Польщі, чи це буде лише автономія Царства Польського, що входило до складу Російської імперії; чи це буде своєрідний союз на началах унії частин Польщі, що перебували у складі трьох імперій?

Ми дозволимо собі зробити припущення, що це було зроблено продумано, щоб зберегти можливість маневру під час розгляду польського питання на післявоєнній мирній конференції. Більше всього хотіли розібратися в сутності відозви польські діячі – члени Державної думи і Державної ради та громадськість Царства Польського, представники якої «атакували» М. В. Родзянка під час його перебування у Варшаві. Проте генерал-губернатор Царства Польського Любімов «прямо і виразно казав полякам, що все це передчасно і нісенітниця». Ці події пролили світло й на те, що виконавча влада ставиться до законодавчої з недовірою, позаяк остання не була навіть проінформована про можливі варіанти вирішення польської проблеми.

Повернувшись з Варшави, М. В. Родзянко змушений був просити аудієнції у Миколи II для з'ясування обставин цієї справи, але зустрів під час зустрічі надзвичайно негативне ставлення з його боку до відозви М. М. Романова. Він був дуже здивований і запитав: «Як же так? Ви ж самі, Ваша величність, забажали підтримати». – «Ні, – відповідає імператор, – ми поспішили».

Як з'ясував М. В. Родзянко, справа була в тому, що визначальне значення в цій справі мали вищезгадані міністри М. О. Маклаков і Щегловітов, «очільники відомого правого спрямування, ворожого громадськості і Державній думі». Від себе додамо, що їхні погляди були близькими, а то й ідентичними до тих, що висловлювалися лідерами чорносотенців.

Більш відвертим Микола II був при обговоренні питання післявоєнного мирного урегулювання з дипломатами союзних держав. 21 листопада (н.с.) 1914 р., розмовляючи з М. Палеологом, він заявив: «Великі зміни станутся надто в самій Німеччині… Росія візьме собі колишні польські землі і частину Східної Пруссії». Пізніше, за свідченням посла Великої Британії в Петрограді Дж. Бьюкенена, Микола II мав намір «вигнати німців з Польщі». «Його

метою, – відзначав Дж. Бьюкенен, – завжди було створення об'єднаної Польщі під протекторатом Росії, як буферної держави між Німеччиною та Росією…». Аналогічною була оцінка політики російської держави щодо поляків американськими дипломатами. Передбачалось «звільнити їх від Австрії та Пруссії. Але план не передбачав незалежності Польщі». Проте реальна сутність російської політики в національному питанні яскраво проявилася після захоплення Буковини й Східної Галичини. На цих землях було негайно створене військове генерал-губернаторство на чолі з графом В. О. Бобринським, який за своїми суспільно-політичними поглядами нічим не відрізнявся від крайніх правих. Та все ж заграючи з місцевим українським населенням, російська адміністрація проголошувала, що воно «страждає від культурного й політичного засилля поляків та від економічної експлуатації євреїв». Але від росіян дісталося всім. Одразу ж були застосовані жорстокі заходи проти «мазепинців та українофілів». Повсюди закривалися українські навчальні заклади, часописи й бібліотеки. Запроваджувалося навчання російською мовою замість української, були піддані гонінням і депортаціям у внутрішні губернії Російської імперії ієрархи й рядові священики греко-католицької церкви. До всього, набули поширення тортури. Коли в Галичину приїхав голова IV Державної думи В. М. Родзянко, один греко-католицький священик скаржився йому на російську адміністрацію через впровадження нею тілесних покарань, «чого в них не було, та постійне п'янство і грабіж». М. В. Родзянко змушений був повідомити про це листом міністра внутрішніх справ М. О. Маклакова й особисто імператора Миколу II. Водночас були закриті польські інституції. В. О. Бобринський на прийомі польської депутації заявив, що Східна Галичина є одвічною частинної єдиної Русі, а в Західній Галичині буде здійснюватись обіцяне у відозві М. М. Романова. Невтішною була й відповідь вищих урядовців генерал-губернаторства представникам єврейської громади, котрі звернулися до них із запитанням щодо їхнього майбутнього становища на цих територіях. За свідченням М. С. Чхеїдзе, висловленим ним у залі засідань Державної думи, їм «цинічно відповіли, що за лояльної поведінки вони можуть досягти того, що їх урівняють у правах з нашими російськими євреями». Взагалі оцінка діяльності російської адміністрації цим політиком на національних окраїнах імперії була надзвичайно тверезою. Вирішення національної проблеми в Галичині, – говорив він, – проводиться шляхом звичайних прийомів: насильницька русифікація населення, переслідування релігії, знищення всіх свобод, якими галичани до тих пір користувалися безборонно… проголошується майбутня автономія Польщі й одночасно з цим готується новий замах на права фінського народу… знищена вся українська преса, не кажучи вже про пресу робітничу».

Отже, зовнішня політика російських урядових кіл у роки війни залишалася імперіалістичною, суто загарбницькою. Вона знаходила підтримку з боку тогочасного політикуму – конституційних демократів, октябристів і прогресистів, ще більше від представників правих і ультраправих у Державній думі. Щодо польського питання й, зокрема, відозви великого князя М. М. Романова, то її сутність влучно охарактеризував член Державної думи О. Ф. Керенський. За його словами, це було здійснено імператорською владою «всупереч усім своїм традиціям та в минуту страху».

У внутрішній політиці в роки війни верховна влада дедалі більше зближувалася з правими й ультраправими. Останні були рішучими противниками вирішення національного питання. Не випадково під час зустрічі з членом Державної думи поляком графом В. Велепольським імператриця Олександра Федорівна заявила, що якщо дати права Польщі, то доведеться теж саме зробити по відношенню до Курляндії та інших областей імперії. Тому В. Велепольський зробив висновок, що проект про розбудову Польщі не буде реалізований.

У роки війни різко погіршилося становище на продовольчому ринку імперії. Величезні втрати понесло тваринництво у перші два роки війни, особливо у прифронтових регіонах, а 1916 р. засвідчив загрозливе зменшення хлібних ресурсів. У великих містах не вистачало хліба, м'яса, цукру та інших товарів і продуктів першої необхідності, що призвело до їх дорожнечі, спекулятивної вакханалії та незадоволення населення. Новий міністр внутрішніх справ О. М. Хвостов, призначений на цю посаду імператором за наполяганням Г. Распутіна, пояснював причини спекуляції і зростаючої дорожнечі злочинною діяльністю торговців іноземного походження – євреїв, німців та ін. У засобах масової інформації він оприлюднив свою програму боротьби з дорожнечею і спекуляцією, в якій наголошувалося, що влада піклується про добробут населення і зробить усе необхідне для приборкання спекуляції та інших негараздів на торговельному ринку. Хоч як дивно, але це була програма верховодів чорносотенців. У своїй промові в Державній думі, виголошеній 18 лютого 1916 р. її член від Харківської губернії П. Неклюдов казав, що діяльність міністерства внутрішніх справ «строго узгоджується з тими принципами, які були проголошені тут представниками крайніх правих, зокрема Марковим 2-м». Його тези зводилися до боротьби з німецьким засиллям, з дорожнечею і хабарництвом. «Але я особисто сумніваюсь, – зазначав П. Неклюдов, – що за нинішніх умов панування адміністративної сваволі і наявності сприятливого ґрунту, де украй зручно і вигідно давати і получать хабарі, що які-небудь заходи призвели б до швидких позитивних результатів». Проте поліція, за вказівками губернаторів, підпорядкованих міністру внутрішніх справ, діяла давно випробуваними методами, тому боротьба з дорожнечею і спекуляцією набула найбільш потворних форм, як і пропонували лідери чорносотенців: «необхідно повісити одного, другого, третього і тоді все буде гаразд». Безперечно, ці заклики й методи були добре продуманими, позаяк відповідали інститутам натовпу та засвідчували, що поліцейське відомство не дрімає й веде якусь боротьбу з дорожнечею. Але в ефективність цих методів вже ніхто не вірив, навіть представники правих у Державній думі. За їх оцінкою, боротьба міністерства внутрішніх справ із зловживаннями на продовольчому ринку імперії «стала модною фразою». Довіра населення до влади зменшувалася з кожним днем. Тенденція до її розпаду посилювалась, а події внутрішнього життя спрямовувались у неконтрольоване русло, Росія стояла напередодні революції і «спірне питання полягало тільки в тому, чи прийде вона зверху чи знизу». Спантеличені таким розвитком подій, ультраправі стали поширювати чутки про згубність для Росії темних сил, які впливають на монарха, що країною керує «темний мужик». «Распутін, – говорив В. М. Пуришкевич, – тепер небезпечніший, ніж був колись самозванець Лже-

Дмитро». 2 січня 1917 р. Г. Распутіна знайшли мертвим у льодах Малої Неви. Його вбивцями були князь Ф. Юсупов, великий князь Дмитрій Павлович і невгамовний В. М. Пуришкевич, але це не зупинило тенденцію до краху династії Романових. Поляризація в суспільстві набирала обертів, а влада виявилась безсилою навіть покарати вбивць.

Олександр РЕЄНТ

Як використовувалися чорносотенні організації в Україні на початку XX ст. для психологічного впливу на населення?

Масштабною ареною чорносотенного руху стала й Україна. За підрахунками І. В. Оме'янчука, кількість СРН і союзних йому організацій становила тут 1451, а чисельність членів у них 197 686. Зокрема, у Волинській губернії діяла 1131 організація, в яких налічувалося 99 336 членів, відповідно в Київській губернії – 54 і 10 976, Подільській – 71 і 14 673, Катеринославській – 14 і 17 386, Полтавській – 67 і 8 564, Харківській – 8 і 9 273, Херсонській – 24 і 17 104, Чернігівській – 41 і 8122 члени. Ще 11 організацій з 3152 членами СРН діяли в Акерманському і Хотинському повітах Бессарабської губернії, що тепер знаходяться у складі України. Наведені цифри свідчать, що в трьох губерніях Правобережної України – Волинській, Київській і Подільській – було 1256 чорносотенних організацій, в яких налічувалося 124 985 членів, що становило 63,22% від усієї кількості в губерніях Наддніпрянської України. В одній тільки Волинській губернії було 99336 членів СРН, або 50,25% на теренах України. Це були переважно дрібні організації, відділи і підвідділи в містечках і селах України. Причини цього феноменального явища все ще недостатньо досліджені та висвітлені в історичній літературі, але про це йтиметься трохи нижче.

Попри вражаючу чисельність чорносотенних організацій цей рух не був ані монолітним, ані потужним. В його лавах були представники всіх соціальних станів, прошарків і груп імперського суспільства. Вони мали різні інтереси, що призводило до гострої боротьби за лідерство та за отримання урядової фінансової підтримки. Найбільш гострі суперечки велися між лідерами у тлумаченні основних законів, що стали наслідком маніфесту 17 жовтня. Тому СРН не зберіг свою єдність і розпався на три партії: Дубровінський СРН, Союз під проводом М. Є. Маркова 2-го та «Союз Михаила Архангела», очолюваний В. М. Пуришкевичем.

Марков Микола Євгенович – лідер чорносотенної організації «Союз російського народу»

Як мовилося вище, на теренах України діяло декілька десятків промонархічних чорносотенних союзів і організацій. Деякі з них мали навіть озброєні бойові дружини і, втягнувшись у боротьбу з ліберальними і соціалістичними течіями в революційному русі, не зупинялись перед вбивствами навіть членів Державної думи, що були в опозиції до влади. До таких слід віднести в першу чергу Дубровінський СРН і «Двуглавый орел». У 1906 р. бойовиками чорносотенців був убитий кадет

М. Я. Герценштейн, у 1907 р. кадет Г. Б. Іоллос, а в 1908 р. трудовик – Караваєв – усі члени Державної думи.

Водночас у промонархічному русі активно діяли й поміркованіші течії. Серед них найбільшої уваги заслуговує, на наш погляд, «Всероссийский национальный союз» (ВНС), який виник пізніше, між СРН – в 1909 р. Він об'єднував у своїх рядах усіх націоналістів імперії. ВНС посів проміжну позицію між чорносотенними партіями і партією октябристів. Його очолили великі землевласники Правобережної України – П. Н. Балашов і А. А. Потоцький. Перший володів у Брацлавському повіті Подільської губернії великими економіями і цукровим заводом, а другий – земельними посілостями та Бугланським і Ольховецьким цукровими заводами у Звенигородському повіті на Київщині. Ця партія користувалася підтримкою прем'єр-міністра П. А. Столипіна. Разом з октябристами вона стала його опорою в третій Державній думі. Цікаво, що гірничопромисловці Донбасу й Придніпров'я поставилися до діяльності ВНС негативно через спроби насаджувати принципи націоналістичної політики в промисловості.

Позиції войовничого націоналізму всіляко підтримував Клуб російських націоналістів у Києві. Найбільш визначними фігурами в ньому були член Державної думи А. І. Савенко і член Державної ради Д. І. Піхно. Савенко наполегливо поширював тезу, що «України немає,є, Малоросія як частина неподільної Росії. За оцінкою члена Державної думи від м. Києва Іванова, це був «оратор відомого, визначеного урядом зразка». Робив безглузді заяви щодо української мови. За його визначенням, такої або немає, або її створили в Австрії чи придумав професор М. С. Грушевський і українці її не розуміють. Справа була в тому, що у Східній Галичині, яка входила до складу Австрії, у першому десятилітті XX ст. з'явилися українські гімназії й було 70% україномовних початкових шкіл. Українська мова почасти вивчалася навіть у вищій школі. Це викликало тривогу російських націоналістів, які боялися впливу цього чинника на свідомість українців Наддніпрянщини. За декілька годин до своєї загибелі П. А. Столипін зустрічався з членами Ради Клубу російських націоналістів і обговорював різні аспекти цього питання. Д. І. Піхно був у царині науки учнем М. Х. Бунге, ректора Київського університету, а в майбутньому міністра фінансів Російської імперії. У 24 роки став професором економіки. За характеристикою С. Ю. Вітте, «ледве не єдиний розумний і культурний чорносотенець». Протягом певного часу був редактором газети «Киевлянин», яка чорнила український національний рух. Переконаним монархістом був і В. В. Шульгін, редактор і видавець газети «Киевлянин» й ідеолог російського національного руху. Підтримував політичний курс і реформи П. А. Столипіна, а в роки Першої світової війни став одним із лідерів Прогресивного блоку в Державній думі. Отже, в Росії протягом декількох років було створено доволі широкий спектр чорносотенних промонархічних і націоналістичних партій і організацій, діяльність яких мала реакційноохоронну сутність. Їх стержневим напрямком було збереження в недоторканності російського самодержавства, що захиталося й почасти мало деякі втрати в системі владних прерогатив у буремні дні революції 1905–1907 рр.

Разом з тим чорносотенство мало антисемітську спрямованість, що час від час виливалася в єврейські погроми. Ми не будемо зосереджуватися на

докладному висвітленні цієї кривавої драми, що продовжувалася протягом тривалого часу, особливо в західних регіонах Російської імперії, де була смуга осілості євреїв, визначена владою. Вона достатньо вивчена науковцями. Інша справа – хто стимулював погроми, де ховалися причини цього ганебного явища. Тим більше, що у висвітленні цього аспекту погромів маємо помітні відмінності.

У комплексному дослідженні цієї проблеми І. В. Омел'янчука прямої відповіді немає. Проте у висновках монографії сказано, що чорносотенство мало широку соціальну базу й прибічників у всіх виборчих куріях, а наріжним каменем цього руху було помісне дворянство і купецтво. Що стосується звинувачень чорносотенних партій в участі та організації єврейських погромів восени 1905 р., то вони є безпідставними. На переконання автора цього дослідження, погроми стали реакцією певної частини населення на подальший розвиток революції. Водночас вони переслідували й іншу ціль – усунути економічних конкурентів, головним чином у сфері торгівлі. В селах, де революційні ідеї ще не вкорінилися, погроми, як правило, не супроводжувалися людськими жертвами і мали лише економічні причини. В праці також відкидається погляд щодо організації погромів владою, позаяк остання «неспроможна була викликати масовий, всенародний контрреволюційний виступ».

О. І. Солженіцин віддав належне у своїй праці гострій конкуренції між російськими і єврейськими комерсантами. Особливу увагу він звернув на суперництво в ряді промислових галузей, пов'язаних з переробкою сільськогосподарської продукції у смузі осілості, де єврейський капітал домінував. На його думку, це призводило до загострення взаємовідносин. Проте він знімав відповідальність за погроми з російської адміністрації та причетність до них православних ієрархів. Окрім того, О. І. Солженіцин навів низку інших причин, що призвели до погромів зразу ж після обнародування царського маніфесту 17 жовтня. На його переконання, погроми стали проявом контрреволюційних настроїв певних прошарків і груп суспільства, їх стихійним проривом на захист царського трону. Водночас, пославшись на Пройсмана, звинуватив у погромах російське й українське населення в смузі осілості, а від себе приплюсував до цього єврейську молодь. Дійсно, аналіз подій у перші дні після появи маніфесту 17 жовтня свідчить про стихійність цього явища, але таке абстрактне пояснення викликає сумніви щодо його об'єктивності, особливо з урахуванням того, що величезна кількість погромів була поза межами смуги осілості євреїв – в Ростові-на-Дону, Тулі, Курську, Калузі, Воронежі, Ярославлі, Саратові та ряді інших міст власне Росії. Більші сумніви викликає характеристика О. І. Солженіцина «Союзу російського народу», вміщена в його праці. Він називає його «з самого початку бутафорським», тобто несерйозним. «Цей Союз, – стверджував О. І. Солженіцин, – роздутий слухами і страхами в легендарний, був у реальності жалюгідною, безсилою і безгрошовою партією, що виникла начебто на допомогу самодержавному монарху – а монарх з весни 1906 р. став конституційним, а уряд соромився мати підтримку від такої партії, тому що вона з двома чи трьома тисячами напівграмотних, безпомічних і жалюгідно очолюваних місцевих «рад» – виявилась і в опозиції до уряду думської монархії, і особливо до Столипіна». Важко сказати, чого більше міститься в цій характеристиці Союзу російського народу, – незнання проблеми чи лукавства.

Єврейські погроми, як відзначає С. Плохій, не були чимось новим для смуг осілості, яка включала колишні провінції Речі Посполитої та український південь. Велика погромна хвиля прокотилася 1881 р. після вбивства імператора Олександра II, коли євреїв звинуватили в його смерті. В сучасній Молдові, в Кишиневі, погром почався 6 квітня 1903 р., в останній день єврейського Великодня і в перший день православного. Погром продовжувався 3 дні і забрав життя 49 людей. Гомельський погром у нинішній Білорусії 29 серпня і 1 вересня 1903 р. був, згідно судового висновку, обопільним і менш масштабним: християни і євреї нападали один на одного. Внаслідок цих зіткнень загинуло від смертельних поранень 5 євреїв і 4 християнина. Від погрому постраждало близько 250 єврейських торгових і житлових приміщень. У Києві погром розпочався 17 жовтня, тобто в день проголошення маніфесту й був засуджений через його неприйнятність. Противники самодержавства бажали поглиблення революції. Серед них було багато євреїв, почалося знищення імперської символіки. У відповідь прибічники старого режиму почали єврейський погром. Було вбито 27 людей, близько 300 поранено, зруйновано близько 1800 єврейських будинків і підприємств. Проте навіть київський погром блякне порівняно з тим, що сталося в Одесі. Це приморське місто, в якому близько третини мешканців були євреї, кипіло в революційному вирі протягом усього літа 1905 р. і восени, до проголошення маніфесту. 18 і 19 жовтня в місті проходили «патріотичні маніфестації», за ними розпочалися озброєнні зіткнення протиборчих сторін і погромні акції з масовими пограбуваннями єврейських будинків, квартир і крамниць. 20 і 21 жовтня погром набрав більш розмірів і набув жахливого характеру внаслідок застосування вогнепальної зброї обома сторонами та використання бомб, що кидалися у людські натовпи. За свідченням «розповідача із Поалей-Ціон у погромі лютували дрібні ремісники, робітники і підмайстри всяких майстерень. Фабрик і виробництв». Для зупинення кривавого побоїща були використані війська. За даними комісії, чисельність убитих перевищила 500 осіб чоловічої і жіночої статі, з них близько 400 євреїв. Ці трагічні події висвітили безпорадність цивільної і військової влади, деякі дії якої межували зі злочинністю, а також мародерство й інші ганебні явища. У смузі осілості погроми відбулися також у Ніжині, Чернігові, Вінниці, Катеринославі, Єлисаветграді, Умані тощо.

У ряді праць покладається пряма відповідальність за погроми на російську адміністрацію, мовляв, вона їх організовувала або підбурювало до них через

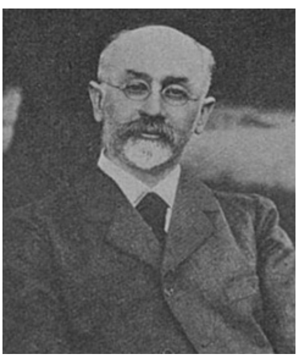
«Патріотична» хода в Одесі, 1905 р.

свою агентуру. Ми далекі від таких оцінок. Разом з тим чимало фактів свідчать про співчуття представників влади погромникам. Для прикладу, 21 жовтня командуючий Одеським військовим округом генерал Каульбарс на нараді вищих поліцейських посадовців міста казав: «Слід признатися, що всі ми в душі співчуваємо цьому погромові. Але ми не повинні переносити злобу, яку ми, можливо, маємо проти євреїв, в нашу службову діяльність. На нас покладено обов'язок … підтримувати порядок і захищати від погромів і вбивств». Двозначні заяви робив також градоначальник Одеси барон Нейдгарт, брат дружини П. А. Столипіна. Сенатор Кузьмінський, який очолював слідство щодо погромів в Одесі, піддав його кримінальному переслідуванню, котре закінчилося для нього без усяких наслідків. Що стосується барона Каульбарса, то його двозначні заяви пояснюються, очевидно, тим, що він був «одним із стовпів одеських союзників», тобто чорносотенців.

Ми дозволимо собі висловити припущення, що деякі особи в правлячих колах країни пов'язували погроми з надією якомога більше спровадити євреїв в еміграцію. Дійсно, починаючи з 1906 р., еміграція дуже зросла в усіх прошарках єврейства. Лише у Сполучені Штати емігрувало із Росії в 1905–1906 рр. 125 тис., а в 1906–1907 рр. – 15 тис. осіб.

Для євреїв, як і представників інших етнічних груп, з урахуванням фінансових можливостей, привабливішим був нелегальний перехід західного кордону імперії. Через кордон емігрантську групу переводили ввечері. Причому невдалих переходів не було внаслідок сприяння представників самої прикордонної служби. Винятком із встановленої практики могло стати тільки доносництво. Далі емігранти добиралися до Роттердама, де їх було скупчилось декілька тисяч, а звідти пароплавами до Нью-Йорка.

Цікаві спогади про те, що відбувалося в середовищі прикордонної служби, де було немало спритних пройд, подібних до літературного гоголівського персонажу – Павла Івановича Чичикова, залишив С. Р. Мінцлов. На контрабанді вони наживали великі грошові суми, причому не гребували нічим. Для цього використовували й емігрантів, переводячи їх за хабар потайки. Для прикладу, випадок, що стався на кордоні з Пруссією. Чиновнику випадково викритому за зазначене тут зловживання, загрожувало судове покарання, проте він не визнавав своєї провини, поводився надзвичайно зухвало, навіть став вимагати, щоб його нагородили орденами Анни і Володимира, позаяк він спасав Росію, відправляючи «тисячі жидів» за межі імперії. Така ксенофобська атмосфера нагніталася в країні, тому пройдисвітам все сходило з рук. Не зайвим буде відмітити, що чорносотенство підтримувалося і навіть насаджувалося з кар'єристських міркувань. Яскравим прикладом може бути службова діяльність С. В. Рухлова. у молоді роки він був помічником наглядача тюрми у м. Лятичеві Подільської губернії. «Пройшов обкатку» у Міністерстві внутрішніх справ і тюремному управлінні Міністерства юстиції й став одним із організаторів чорносотенної націоналістичної організації. З кінця 1906 р. революція

Одеський підприємець, депутат І Державної думи М. Я. Герценштейн, убитий в 1906 р. терористами із «Союзу російського народу»

поступово йшла на спад, і так у кадровій політиці стали визначати «вищі класи та придворна камарилья», що й відкрило шлях до верхніх щаблів влади таким особам, як С. В. Рухлов. з ініціативи імператора він був призначений міністром шляхів сполучення у 1908 р., хоча в цій галузі він не мав фахової освіти. Вірний слуга престолу С. В. Рухлов отримав чин дійсного таємного радника й почесне звання статс-секретаря, яким нагороджувалися міністри тільки після тривалої служби. Широке незадоволення громадськості викликала практика насаджування Рухловим чорносотенної агентури на залізницях України. Небувалого раніше поширення набули доноси на всіх, хто проявляв хоча б найменшу нелояльність до правлячого режиму. «Основною справою міністерства, – казав член Державної думи від Харківської губернії Лашкевич, – стало культивування донощиків». Відверто охарактеризувала негативні сторони діяльності «рухловщини», що призвело до різкого погіршення становища на залізничних магістралях імперії, газета «Космополітичних біржових комітетів». За її висловлюванням, призначення свого часу Рухлова на міністерську посаду розцінювалося як перемога реакційного російського націоналізму. «Рухлов не інженер, у нього не було жодного серйозного досвіду у цій відповідальній і надзвичайно важливій справі для країни з величезними просторами. Але якщо пан Рухлов не був фахівцем щодо шляхів сполучення, то він відмінно орієнтувався в суті бюрократичної політики. За його управління в Міністерстві досягли успіху люди, які відзначилися не професійним досвідом, не знанням залізничної справи, не своїми чеснотами і працездатністю, а люди, відомі своєю причетністю до табору чорносотенців і кар'єрних націоналістів».

Маніфест 17 жовтня відкрив велику конкурентні можливості на політичній арені країни для численних партій і організацій. Розпочалася боротьба за голоси простолюду, в масі якого переважали селяни. Царизм поставив у виборчій кампанії до І-ої Думи на селянство. У правлячих колах імперії все ще не було загально визнано, що держава може покластися на селянство, яке «традиційно віддане самодержавству». Для прикладу, архіконсерватор, К. П. Победоносцев, обер-прокурор Священного Синоду, наполягав на наданні пріоритету у виборчому законі селянству.

І Дума розпочала свої засідання 27 квітня 1906 р. й виявилася лівішою, ніж очікували урядові кола, близько половини голосів у ній належало селянству, проте фракція селян-трудовиків налічувала тільки 97 членів Думи. Конституційних демократів (кадетів) було 179 членів, що становило близько третини від усіх депутатів. З ними блокувалися й українські ліберали, патроновані діячами Української демократичної радикальної партії (УДРП). Октябристи були представлені тільки 16-ма депутатами. Чорносотенці й соціал-демократи (більшовики), як відомо, бойкотували вибори до Державної думи, хоча й з різних причин: перші горою стояли за необмежене парламентаризмом самодержавство, другі – все ще розраховували на подальше поглиблення революції. Решта депутатів також створили окремі групи або оголосили себе безпартійними, серед них було багато представників від національних районів.

Українські думці створили український парламентський клуб, до якого увійшли 44 депутати, серед них – 19 селян, 17 представників інтелігенції.

Карикатура «Монархіст», 1906 р. Є. Соколов

Активними учасниками клубу були І. Шраг, П. Чижевський, В. Шемет, барон Штейнгель, А. Вязлов та інші. Ідеологом української думської фракції став професор М. С. Грушевський, який покинув м. Львів і оселився в Санкт-Петербурзі. Український клуб у Державній думі не мав формального статусу фракції, проте був найчисельнішою групою серед представників національних окраїн. Поляків у депутатському корпусі І Думи налічувалося 34, євреїв – 12, литовців – 7. Представники українського парламентського клубу вимагали скасування закону від 15 квітня 1906 р., яким обмежувалися селянські страйки, засуджували єврейські погроми.

Селянські депутати-трудовики висловлювали у Думі побажання ліквідації поміщицького землеволодіння шляхом націоналізації. Але уряд відкинув навіть пропозиції кадетів щодо відчуження частини поміщицьких земель за викуп «по справедливій оцінці». Не прийняті були й вимоги кадетів щодо створення міністерства, відповідального перед Думою, та розширення її законодавчих прав. Більше того, за порадою голови уряду І. Л. Горемикіна, імператор розпустив Державну думу 8 липня 1906 р. і призначив нові вибори та нового прем'єр-міністра – П. А. Столипіна.

Наприкінці того ж року відбулися вибори до II Державної думи, і 20 лютого 1907 р. вона стала проводити свої засідання. Кількість членів Думи становила 618 осіб, серед них переважали ліберали. Кадети мали 19% думських голосів, октябристи – 8, опозиційні депутати з національних районів – 18, селянська фракція трудовиків – 20%, соціал-демократські групи всіх відтінків – 20%. Зрештою, в Думі з'явилися чорносотенці на чолі з лідером «Союзу Михаїла Архангела» В. М. Пуришкевичем, які мали лише 2% думських голосів. Українська група депутатів, яка створила «Українську думську громаду», мала 47 голосів. Серед них були відомі того часу ліберали Павло Чижевський, Федір Вовк та Василь Доманицький.

У декларації Української думської громади наголошувалося на необхідності автономії України, запровадженні української мови в школі й церкві, передачі землі на умовах викупу тим, хто «прикладає до неї свою працю», впровадженні 8-годинного робочого дня і соціального страхування робітників.

Правляча верхівка усвідомила, що без радикального перегляду виборчого закону й застосування інших адміністративних інструментів та фінансових засобів, кожен склад законодавчої установи чинитиме спротив антинародній політиці влади та вимагатиме проведення реформ у політико-правовій, гуманітарній і соціально-економічній сферах. Виконавцем цих та інших заходів став П. А. Столипін, який був одночасно і міністром внутрішніх справ, і головою уряду. Саме в міністерстві внутрішніх справ була сфабрикована провокаційна фальшивка про загрозу державі з боку думських опозиціонерів, а найбільше – від соціал-демократичної фракції. Її членів було заарештовано й відправлено на заслання до Сибіру.

3 червня 1907 р. Державна дума була розпущена. Новий виборчий закон надзвичайно обмежив голос народної маси на користь дворян-землевласників і великої буржуазії, що й відобразилося у розкладі політичних сил, як у третій, так і четвертій Думах.

Сутність і особливості нового виборчого закону дали для влади очікувані результати на просторах усієї імперії та на теренах Наддніпрянської України й особливо в губерніях Правобережної України, так званому Південно-Західному краї. Щоб глибше і ширше розібратися в причинах цього явища слід розглянути хоча б стисло деякі аспекти історії цього краю, національний склад населення, релігійні чинники та соціально-економічні умови його життя наприкінці XIX – початку XX ст.

Ще з часів Речі Посполитої на теренах Правобережної України існували величезні латифундії польських земельних магнатів. Після розчленування Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. сусідніми державами й інкорпорації Правобережної України до Російської імперії система земельних відносин тут повністю збереглася. Польські латифундисти продовжували володіти тисячами й десятками тисяч десятин землі. Зі свого боку російська влада посилено насаджувала власне поміщицьке землеволодіння. У XIX ст. титулована знать Росії мала тут величезні маєтності розміром у тисячі і навіть десятки тисяч десятин.

Українське селянство опинилося в тяжкому становищі. Середній наділ землі на душу населення колишніх поміщицьких селян у 1877 р. становив у Київській губернії – 2,1 дес., у Подільській – 2,0, у Волинській – 3,4 дес. Через крайнє малоземелля всюди панували злидні й зневага з боку колонізаторів до місцевих культурних традицій і звичаїв. Поляки прагнули зберегти свою культуру, яка насаджувалася ними протягом двох століть, а російська влада – русифікувати край, використовуючи для цього брутальні методи адміністративного тиску.

Після польських повстань 1830 і 1863–1864 рр. російські поміщики, маючи потужну підтримку уряду, успішно привласнювали землі краю, що були конфісковані у повстанців. Окрім того, 10 грудня 1865 р. повелінням імператора Олександра II особам польського походження було заборонено знову придбавати земельну власність у західних губерніях імперії. Внаслідок цього російське помісне землеволодіння в 1880 р. досягло 2 509 823 дес., а польське зменшилося до 3 962 917 дес., що становило відповідно, 38,8 і 61,2%. Протягом 1881–1887 рр. російське землеволодіння зросло за рахунок польського ще на 197 320 дес. і поступово досягло 42% порівняно з останнім. Можливо, за дещо перебільшеними генерал-губернатором Південно-Західного краю О. П. Ігнатьєвим даними, землеволодіння росіян у 1896 р. на Правобережжі було приблизно рівним із польським. І ставлення селян як до польських, так і до російських поміщиків, за свідченням жандармських чинів і поліцейських справників, було не тільки недоброзичливим, але й ворожим. Що стосується єврейського населення, то йому було заборонено проживати в сільській місцевості на початку царювання Олександра III, в 1882 р. Щоправда, ця заборона діяла не досить ефективно.

Помітні корективи в питання землеволодіння внесла революція 1905–1907 рр. Її наступ на російське самодержавство змушував урядові кола йти на деякі поступки. Зокрема, розпорядженнями уряду від 6 березня 1904 р.,

11 квітня і 4 серпня 1906 р. виселення євреїв, які самовільно оселилися в селах, було припинено. Щодо польського населення краю, то йому було зроблено послаблення у справі землеволодіння. Законом 1 травня 1905 р. були розширені права осіб польського походження на купівлю в Південно-Західному краї земельної власності. Зберіг силу і закон від 4 березня 1899 р., згідно якого дворяни і міщани польського походження, які особисто займалися землеробством і жили в умовах сільського побуту, могли купувати до 60 дес. землі на сім'ю, але новий закон давав право полякам купувати землю в краї у росіян, німців та осіб інших націй. Проте така купівля потребувала дозволу генерал-губернатора краю.

Зазначені тут деякі поступки і послаблення в області національних проблем викликали гостре незадоволення ряду російських урядовців та найбільш консервативної частини суспільства, рупором якої стала реакційна преса. Для прикладу «Новое время» піддало різкій критиці адміністрацію Південно-Західного краю через відсутність у неї репресивних заходів проти єврейського і польського населення. «… Нинішня генерал-губернаторська влада, – наголошувалося в часописі, – охороняє ті самі єврейсько-польські впливи, з наслідками яких доводиться посилено боротися». Інформуючи своїх читачів про становище в цьому регіоні, газета не зупинялась перед перекручуванням фактів, збуджувала ксенофобські настрої у суспільстві. «Утім з рештою, – повідомляла газета, – євреї не соромлячись, відверто заявляють, що вони відчувають себе панами становища. Адже євреї – саме болюче місце краю. І коли вам у Петербурзі скажуть, що євреї не можуть селитися вільно в селах Південно-Західного краю, – не вірте цьому: вони селяться тепер цілковито безперешкодно. Коли ви на місце в розмові з повітовою владою згадуєте з цього приводу циркуляр 3 травня 1882 р., то на вас дивляться, як на дуже наївну людину». Виходячи з цього, газета наполягала на необхідності енергійної і послідовної генерал-губернаторської влади, яка може принести немало користі: «Але необхідно, – на переконання часопису, – щоб це була влада, а не фікція». Для цього слід «нагадати кращі сторінки адміністративної історії в Україні».

Ще більші негаразди були з поляками. У всепідданішому звіті подільського губернатора О. Ейлера імператору Миколі II за 1909 р. зазначалося, що польське землеволодіння «знову стало пропорційно посилюватися в губернії на шкоду російському». Тим самим, на переконання О. Ейлера, «цілковито паралізована, маюча державне значення, мета попереднього закону – поступової русифікації Подільської губернії шляхом переходу польських маєтків у російські руки».

О. Ейлер інформував імператора навіть про дрібниці в поведінці поляків. З 1905 р., писав він, поляки високо підняли голову, розраховуючи на свою згуртованість і високий рівень матеріального забезпечення, і це проявляються в усьому. На виставках Подільського товариства сільського господарства у м. Вінниці вони прикрашали приміщення фарбуванням польськими національними кольорами – червоним і білим; наймали прислугу там кілька з поляків; розмови вели там тільки польською мовою; причому головним ініціатором і розпорядником у цьому став граф Фаддей Грохольський, – з роздратуванням доповів імператору О. Ейлер. Ще більше цього незадоволення визивалося тим, що католицькі костьоли сприяли православним у вирішенні їх повсякденних нужд і навіть надавали грошову допомогу.

Протистояння між поляками в цьому регіоні і росіянами стали переростати у відкриту конфронтацію, що було пов'язано, зокрема з виборами у III Державну думу. Їх лідери мріяли об'єднати на основі спільної виборчої програми поляків Царства Польського, що входило до складу Російської імперії, Русі, тобто Південно-Західного краю (Литви), і відновити з часом «провідну роль польської нації». У Києві, Варшаві, Вільно і Мінську поляки організували з'їзди, на яких була розглянута й узагальнена наступна резолюція: по-перше, польські члени Державної думи різних політичних відтінків повинні діяти солідарно; по-друге, польські клуби від Русі, Царства Польського і Литви об'єднуються в один польський союз; по-третє, соціально-економічні питання місцевого значення розглядаються і вирішуються відповідними клубами і їх постанови обов'язкові для всіх польських клубів.

Зрештою, питання тактики вирішуються клубами спільно, а ухвалені ними постанови обов'язкові для всіх. Окрім того, на з'їздах у Вільно і Варшаві було заявлено, що найголовніше завдання польського представництва в Думі полягає в досягненні політичної автономії Польщі, яка має стати першою сходинкою для досягнення повної незалежності і відновлення державності спочатку етнографічних, а потім ц історичних кордонах. Досягнувши автономії Польщі, негайно добиватися автономії Русі й Литви, після чого створити федерацію під егідою Польщі. В такому ж дусі висловлювалися і польські землевласники Київської губернії на своєму з'їзді в Умані.

Для об'єктивності, слід визнати, що невеликі групи польських і російських землевласників схилялися до узгодження позицій і досягнення компромісу, «заради мирної праці». Хоча з іншого боку, росіяни намагалися найперше «обмежити польські прагнення заходами культурницького характеру». Серед перших слід назвати Добровольського і графа Тишкевича, серед других – князя Репніна, Рейн Тальберга, Виноградського, князя Куракіна і Львова – всі великі землевласники. Проте всі ці спроби до зближення не дали результатів, позаяк не сприймалися більшістю з обох сторін.

Поляки виходили у своїх прагненнях і діях, зокрема, з того, що їхня культура значно вища російської. Справді землі польських поміщиків відрізнялися вищою сільськогосподарською культурою і, як наслідок, продуктивністю, порівняно з російськими. До того ж, у великих містах так звані вільні професії – лікарі, адвокати та інші – були «захоплені переважно поляками». В їхніх руках традиційно були й сільськогосподарські товариства, кредитні й страхові організації тощо. Навіть російські чиновники визнавали наявність там «видатних польських працівників з обширними спеціальними знаннями і великою енергією». Взагалі польське суспільство було надзвичайно згуртоване й організоване.

Проте в поляків була дуже слабка соціальна база для вирішення завдань, поставлених елітою, що зводило нанівець всі зусилля – їхня малої чисельність у Південно-Західному краї. Про це свідчать статистичні дані. На 2 січня 1904 р. населення Подільської губернії становило 3 215 505 осіб чоловічої і жіночої статі після десятків років «оправославлення» доволі чисельного контингенту уніатів релігійний і національний склад населення губернії був такий: православних – 2 474 255 (76,95%) осіб, католиків – 284 112 (8,83%), лютеран – 4 623 (0,14%), євреїв – 433 935 (13,48%), мусульман – 234 (0,06 %), караїмів –

5 осіб. З наведених даних видно, що людей католицького віросповідання було 284 112 осіб, або 8,83%. Але це не значить, що всі вони були поляками, позаяк серед них було багато українців, так званих «малоросів». Згідно архівних документів, «другою половиною польського суспільства були «ополячені селяни, які мало чим відрізнялися від українців». Ставлення «цих католиків» до православного селянського населення було доброзичливим. Отже, другою за чисельністю групою населення після українців у Подільській губернії були євреї. Більш докладні дані щодо цього аспекту проблеми подаємо в таблиці.

Національний склад населення Південно-Західного краю в 1914–1915 рр. у %

Губернія / Національність	українці	євреї	поляки	німці
Волинська	74	13,2	6,2	5,7
Київська	85,3	12,2	2,0	0,4
Подільська	84,3	12,3	2,3	0,1

По-перше, дані таблиці свідчать про домінування українського населення в Південно-Західному краї. По-друге, кидається у вічі замала кількість поляків у Подільській губернії порівняно з даними, які наведені вище. Це пояснюється тим, що певна частина селян і міських жителів губернії були, очевидно, католиками.

По-третє, про наявність на Волині значної кількості німців-колоністів. Зрештою, про рівномірність розселення євреїв у Південно-Західному краї.

Вважаючи дії поляків зухвалими, російська влада розпочала наступ на здобутки, досягнуті ними в ході революції 1905–1907 рр. Була припинена діяльність просвітницької організації «Освят» і близько 50 інших товариств і союзів. Переслідувалися навіть благочинні організації, літературні і мистецькі гуртки. Під репресії попали й нелегальні школи.

На противагу польським впливам у Кам'янці-Подільському був організований «Союз російських націоналістів», який мав розгалуження в інших повітах краю. Водночас було створено товариство «Сокіл» з філіалами в повітах. Початкова чисельність його становила 940 осіб. Діяльність цього товариства включала, зокрема, організацію потішних рот для засвоєння молоддю військової справи. До цієї справи було залучено командування військових частин, що були розквартировані в регіоні. Для прикладу, за сприянням командира Українського полку полковника Кольшміта при організації «Сокіл» була організована потішна рота з учнів міських шкіл віком від 12 до 16 років. В ній числилося 500 хлопчиків. Їх обмундирували «кольорами Українського полку … для нижніх чинів». Такі ж роти були організовані при 17-му Донському козачому полку, розквартированому в повітовому містечку Нова Ушиця. Цікаво, що губернатор О. Ейлер докладно доповів про ці факти імператорові Миколі II.

Проте найбільші зусилля влади були спрямовані на організацію виборчої кампанії до III Державної думи для отримання оптимального результату. Вона проходила під знаком мобілізації російського ультранаціоналізму й антисемітизму у співдружності з ієрархами і частиною «низового духівництва» Російської православної церкви. Головним диригентом цієї політики став

П. А. Столипін. Саме він пізніше, у своїй промові в Державній думі 7 травня 1910 р., відверто славословив «кращі сторінки адміністративної історії» в губерніях Правобережної України. За його словами, правлячі кола імперії традиційно роз'єднували тут економічну й політичну сфери, протягом десятиліть не допускали організації місцевого самоуправління у вигляді земств. «Спочатку уряд реалізував ці завдання збройною силою, – казав Столипін, – потім адміністративними заходами, які давали перевагу на місці російським державним елементам». Притому «великий реформатор» цинічно сфальшував кріпосницьку політику Катерини ІІ і Миколи І, які насадили тут «російських землевласників, російських посадовців, впровадили загальні губернські установи, скасували Литовський статут і магдебурзьке право, щоб надати краю російське державне забарвлення».

Важливим інструментом уряду в ході виборчої кампанії стала Російська православна церква (РПЦ). Її становище в імперії визначалося державним статутом. Держава фінансувала церкву і повністю контролювала її діяльність. З часів імператора Петра І її керівним органом був Священний Синод, на чолі якого був поставлений чиновник, обер-прокурор, член російського уряду. Революція 1905–1907 рр. викликала тривогу церковних ієрархів, які побоювалися ослаблення свого впливу на вірян. А у правобережних губерніях України не останню роль відігравала й конкуренція за вплив на вірян з католицькою церквою. Її земельний фонд обчислювався сотнями тисяч десятин орної землі. В її володіннях були й солідні лісові площі, в Наддніпрянській Україні вони становили в 1913 р. 68 303 дес. Все це сприяло зближенню православних церковників з представниками консервативного спектру тогочасного політикуму, в тому числі й з чорносотенськими партіями і організаціями, що виражали інтереси великого землеволодіння.

Після смерті обер-прокурора Синоду К. П. Побєдоносцева в березні 1905 р. цю посаду зайняв В. К. Саблер, який був раніше товаришем обер-прокурора. Саблер служив дуже довго у Синоді і, «безсумнівно, знав у всіх деталях справи всіх церковних установ». Що стосується принципових поглядів Саблера, то він був «таким же обличчям, яким являються всі інші міністри, тобто такі державні діячі, які завжди йдуть більше чи менше за вітром».

У російського уряду, іронізував опозиційний член Державної думи Ф. Родічев, дві політики: одна офіційна, з гарними словами, а друга – латентна, з дурними справами, що призводить інколи до «краху всякої правосвідомості» в його діях. Саме тому «дали гасло мобілізації духівництва і влаштували так, щоб воно голосувало за наказом, як вірне стадо Саблера». Придумано рятувати Росію за допомогою прокламацій Святійшого Синоду і за розпорядком, оголошеним В. К. Саблером. Щоб був обраний в Думу потрібний депутат, з'єднували два повіти. Актом 3 червня дали право владі змінювати виборчі округи і курії. «Це carteblanche адміністрації, – казав Ф. Родічев, – це військова диспозиція, але не закон про вибори … можна стверджувати, що кордонів для урядового впливу на вибори в Росії не існує». Отже, ціла низка зловживань була здійснена владою під час підготовки до виборів у Думу, їх знаряддям дробили православне духівництво. Це було насильство над ним, як і над законом.

Внаслідок «гвалтування» виборчого закону октябристи стали впливовою силою в Державній думі. За оцінкою представників опозиції в Думі, це «були

люди, які користувалися довірою переляканих революцією землевласників», які намагалися зберегти в недоторканості свої статки. 1 листопада 1907 р. розпочалася діяльність III Думи. Загальна чисельність депутатів зменшилася до 442 осіб. Фракція октябристів налічувала 148 осіб, кадетів і близьких до них груп – 104. Значно зміцнив свої позиції правий фланг, в їх числі і чорносотенці – 144 депутата. Решта відносились до лівого флангу, що став надто ослаблений порівняно з I і II Державним думами: трудовики мали 14 голосів, соціал-демократи – 19. За іншими підрахунками чорносотенці мали 146 голосів, а октябристи – 155.

Феноменальними виявилися успіхи чорносотенців на виборах до III Державної думи в Україні, особливо в її правобережних губерніях. Як мовилося вище, настрої населення визначалися тут значною мірою складними міжнаціональними й міжконфесійними стосунками та низьким життєвим рівнем селян через малоземелля. До цього слід додати важливу роль демографічного чинника, й посередництва в торгівлі та застарілої практики кредитування, що збереглася з часів Середньовіччя. На теренах дев'яти губерній Наддніпрянської України населення збільшилося впродовж 1897–1913 рр. з 23 430 тис. до 32 638, 6 тис. осіб, або на 39,3%. Пересічно приріст населення становив близько 576 тис. щорічно. Навіть зростаюча еміграція українського селянства на простори азіатської частини імперії й почасти у заокеанські країни виявилася неспроможною поглинути природний приріст. Це стало своєрідною бомбою уповільненої дії, що загрожувала владі соціальним вибухом, через неспроможність забезпечити площею надлишкове населення в промисловості. Гостре незадоволення сільських господарів визивалося й посередництвом єврейських торговців при збуті на ринках зерна та інших сільськогосподарських продуктів, унаслідок чого вони втрачали великі грошові суми. Що стосується кредитування, то анкетне обстеження цієї проблеми на початку 1913 р. виявило, що із загальної кількості сільських господарів, які користувалися позиками під зерно в українських губерніях, близько 62% брали її у скупників та інших приватних осіб. Унаслідок цього в більшості випадків в руки євреїв-скупників уже в серпні і вересні потрапило 41% збіжжя від загального річного обсягу, що йшов на ринок. Всі ці та інші факти тогочасного життя відобразилися «на виборчих перегонах» й були майстерно використані владою, і представниками ультраправих, і духівництвом.

Найгіршим було становище Правобережної України. На початку XX ст. адміністративний устрій у цьому краї значно відрізнявся від європейської частини Російської імперії. Край управлявся генерал-губернатором з місцем перебування в Києві та губернаторами в окремих губерніях. Іншою відмінністю було те, що тут не було земств, тобто органів місцевого самоуправління в губерніях і повітах. З часом це призвело до значного відставання цього регіону в соціально-економічному розвитку. Боячись польських впливів, впровадженню земств чинила спротив «вся імперська бюрократія», включно з Державною думою й Державною радою і прем'єр-міністрами – С. Ю. Вітте та П. А. Столипіним. Все робилося тут для того, щоб і далі тримати цей край у шорах. Зрештою Столипін протягнув свій законопроект через законодавчі установи в 1910 р., за рік до своєї загибелі. Для цього Державна дума і Державна рада були розпущені на три дні з порушенням закону і в цей час був затверджений по «злополучній» статті 87-й закон про земства «в західних губерніях».

Але він обмежив обрання до земств не тільки польських землевласників, а й українських селян. Все це було зроблено на догоду російським поміщикам. Вартим уваги тут являється й те, що рівень освіти в цьому регіоні був чи не найнижчим в імперії. За даними загального перепису, середній відсоток грамотності серед усього населення імперії становив 21,2%, тоді як на Волині – 17,2 %, проте окремо взятих українців лише 9,4%. Відповідно в Київській губернії ці цифри становили 18,1 и 112,8%, а в Подільській – 15,5 і 10,7 %. З цих цифр зрозуміло, що жителі сільської місцевості в цьому регіоні залишалися майже поголовно неграмотними.

Зусилля влади були спрямовані на подолання негативних для неї та привілейованих суспільних груп і прошарків наслідків революції 1905–1907 рр. На цьому піднімався авторитет «темпераментного» й «залізного» міністра внутрішніх справ і прем'єр-міністра П. А. Столипіна. Він став надією для «стовпів реакції», великих землевласників і взагалі людей з великими статками. Саме в них законодавчі прерогативи Державної думи викликали велике занепокоєння. Надзвичайно важливими з цього погляду являються свідчення члена Думи А. І. Шингарьова. «З моменту ІІ Думи, – казав А. І. Шингарьов, – я брав участь у Петрограді в політичній роботі й уже тоді було цілковито зрозуміло, що виконання існуючих законів щодо народного представництва зовсім не бажане для існуючої влади, що постільки, поскільки необхідно зберегти його форму – зберігали, а поскільки можливо – лишали змісту».

Для ухвалення необхідних законопроектів влади використовувала сумнозвісну 87-му статтю в обхід Державної думи, коли остання розпускалася на деякий час царським указом і затверджувалися бажані законопроекти і всілякі надзвичайні заходи. По цій статті були затверджені найважливіші зміни у сфері сільського господарства. «З селянськими інтересами не церемонилися, – казав А. І. Шингарьов. – Закон затвердили за статтею 87-ю без всяких попередніх переговорів і пояснень, хоча мова йшла про величезну масу населення, але з нею не рахуються». По цій статті П. А. Столипін упровадив ряд заходів охоронного і поліцейського характеру, зокрема, про військово-польові суди. Зміст останнього полягав у тому, що обвинувачених можна було піддавати покаранню особливими польовими судами, – наче на війні. Безперечно, що це була продумана акція, позаяк про учасників селянських заворушень П. А. Столипін казав, що «це збожеволені звірі, яких можна стримувати тільки жахом». Ці факти засвідчують, до якої озлобленості й жорстокості дійшли взаємовідносини між «низами і верхами» в імперії Романових.

У наступні роки продовжувалася історія поступового і свідомого обмеження прав законодавчих установ «в самій корінній і основній області розпорядження народними засобами – в області бюджету». Це давало можливість для влади, – свідчив А. І. Шингарьов, – витрачати гроші коли завгодно, скільки завгодно і на що завгодно, не ставлячи до відома законодавчі установи». Завдяки цьому субсидувалися й чорносотенні організації, а права Думи обмежувалися згідно «порядку верховного управління». З урахуванням цих та інших неспростовних фактів далекими від істини являються висновки деяких дослідників про припинення фінансування чорносотенних організацій. Для прикладу В. Г. Сироткін стверджує, що імператор Микола ІІ спочатку підтримав, а потім відмежувавсь від чорносотенців – Союзу російського народу та Михаїла

Архангела – навіть наказав П. А. Столипіну позбавити цей рух матеріальної підтримки і той відразу пішов на спад. Насправді чорносотенні організації продовжували субсидуватися і урядовими службами, і представниками великого землеволодіння, купецтва.

Загалом у період діяльності ІІІ-ї Думи уряд П. А. Столипіна уважно прислухався до голосу представників дворян-землевласників і великого капіталу, що мали більшість у законодавчих установах. А звідтіля він чув найперше вимогу наведення в країні порядку. Останній, на переконання думської більшості, «полягав у повороті від 17 жовтня до 6 серпня, тобто до проекту Булигінської думи – законодорадчого органу при непорушності самодержавних порядків. Це визнавали, зокрема, й конституційні демократи. Під гаслами наведення в країні порядку проходила й виборча кампанія в IV Державну думу. Фальсифікація виборів зашкалювала завдяки діям влади і православних ієрархів. На єпархіальному з'їзді курський архієпископ у своїй промові вимагав, щоб священики голосували за націоналістів. У складі членів Думи від Курської губернії було 10 представників від СРН і один від Союзу Михаїла Архангела. Серед них М. Є. Марков – 2, В. М. Пуришкевич і Вишневський – поміщики, великі землевласники, прозвані в Думі «Курськими солов'ями». Вплив влади на результати виборів був настільки очевидним, що В. М. Пуришкевич змушений був визнати: «Ми прийшли сюди, звичайно, не без допомоги уряду». Щоб зберегти фракцію чорносотенців чисельною і монолітною, він звертається до свого «великого виборщика» – обер-прокурора Св. Синоду Володимира Карловича Саблера із проханням: «накажіть їм від нас не відокремлюватися».

Попри надзвичайні зусилля уряду, загальний склад IV Думи, обраної восени 1912 р., виявився лівішим, ніж очікувалось. Ліві й праві мали в ній приблизно по 150 голосів, а інші фракції часто не мали стабільної позиції й маневрували, йшли на компроміси. В результаті такої розкладки головою IV Державної Думи був обраний, а його власною оцінкою, «переконаний прибічний представницького устрою на конституційних началах, подарований Росії маніфестом 17 жовтня 1905 р.» – М. В. Родзянко. У центрі й зліва – аплодують, а ті, що сидять на лавах справа і правої частини центру – покидають зал засідань, виражаючи цим свій протест. Це сталося 15 листопада 1912 р. (за старим стилем). Внаслідок полівіння суспільства оформилась партія прогресистів, що призвело до певного перегрупування політичних сил промислової буржуазії.

Результати голосування в Державній Думі 15 листопада 1912 р. надзвичайно показові. Попри фальсифікацію урядом виборчої кампанії, вони відобразили нову розстановку політичних сил унаслідок полівіння в суспільстві. Лінією розмежування між лівими і правими стало ставлення до жовтневого маніфесту та його правових наслідків – Основних законів. Сам С. Ю. Вітте вважав,що основні закони мали конституційну сутність, що вони стали конституцією, але надто консервативною і без парламентаризму. Завдяки їм він мав надію, що режим 17 жовтня збережеться і не буде можливості повернутися до старого режиму». Пізніше графиня М. І. Вітте характеризувала свого покійного чоловіка як творця конституції 17 жовтня, з якої розпочалася нова російська історія. Але прибічники попереднього режиму з цим не погоджувалися, тим більше, що за імператором, відповідно з Основними законами, збереглися обширні «верховні й державні права». Навіщо їй та конституція! Кредом російських правих

та ультраправих було й залишалося «триєдине сповідування православ'я, самодержавства і народності». Водночас поміж ультраправими були деякі відмінності. Дубровінці не змирилися з існуванням Державної думи і продовжували боротися за збереження в недоторканності російського абсолютизму, що захитався й був почасти ослаблений в буремні роки революції 1905–1907 рр. Їх гасло – «геть підлу Конституцію»! Вони відмовилися навіть брати участь у виборчих кампаніях. А харківські й пуришкевичські думці – «конституції в Росії немає!» «Державна мудрість нині полягає в тому, – просторікує Марков-2, – чи слід визнавати всякі обіцянки 1905 р.». Тим часом уряди П. А. Столипіна і його наступників тримали країну в режимі всяких виняткових становищ.

Після декількох років перебування в Думі праві добре усвідомили, що ховається під «західноєвропейським терміном – конституціоналізм». Для прибічників монархічного принципу Державна дума являється установою, яка покликана співпрацювати з верховною владою, з государем, допомагати йому, інформувати його, «повідомляти про народні нужди і сподівання». Кредо конституціоналістів інше. Вони ведуть боротьбу між собою, мають свої права і всіма заходами прагнуть збільшити і поглибити їх за рахунок прав противника.

Особливе незадоволення російських правих й ультраправих викликала бюджетна діяльність думців та прагнення впровадити в життя принцип відповідального міністерства перед Думою, а не перед государем. Принцип народності виражався в них у цькуванні представників інших етносів – євреїв, поляків, українців («мазепенців») та в недопущенні «розповзання євреїв» по всій землі «російській, незважаючи на існування смуги осілості». Отже, відмінності між правими і лівими на політичній сцені імперії були надто серйозними. Це була боротьба двох принципів – європейської демократії й азіатчини, і, здається, що в цьому між ними пролягли віки. Тріщина поміж ними, що так рельєфно проявлялася після жовтневого маніфесту, розширятиметься й перетвориться на прірву й династія Романових канне в літу. А Російську імперію невдовзі спіткає перша геополітична катастрофа на початку ХХ ст.

Імператорський уряд щосили й послідовно підтримував організації чорносотенців матеріально й поліцейською силою до тих пір, поки не була розпущена ІІ-га Державна дума. Проте після зміни виборчого закону ситуація змінилася. У ІІІ-й Думі вже переважали бажані для влади представники правих і ультраправих сил. Уряд, безперечно, враховував цю обставину й певною мірою відійшов від прямого протегування й зменшив обсяги субсидування чорносотенців під впливом ряду чинників, зокрема, потребуючи займи від західних кредиторів. Тому ультраправі зосередили свої зусилля на ігноруванні жовтневого маніфесту та його правових наслідків, про що йшлося вище.

За таких обставин уряд змушений був лавірувати. 5 грудня 1912 р. прем'єр-міністр В. М. Коковцов заявив з думської трибуни про те, що законодавча діяльність Думи повинна спрямовуватися на пошук нових шляхів для удосконалення державного і суспільного блага на правових основах, установлених маніфестом 17 жовтня 1905 р. (голоси в центрі: «браво!»). Але смута в країні припинена й необхідна спільна праця уряду і законодавчих установ в умовах твердої впевненості в непорушності основних начал державного устрою, подарованих государем: єдність і неподільність імперії, першість у ній російської народності та православної віри «під впливом якої створилась і живе російська земля» (голоси з правої частини центра і справа: «браво!»).

У відповідь ультраправі піддавали різкій критиці вищих урядовців, своїх з опонентів і голову Думи за недостатньо тверду політику, навіть за натяки, що «їм не чужі конституційні принципи». Промова В. М. Коковцова, констатує М. Є. Марков 2-й, – була «прочитана, як вам відомо, по зошиту». Її загальний тон – заспокоєння, примирення. Але де той спокій? За 10 місяців 1912 р. в імперії здійснено 2148 озброєних нападів, а за 5-ліття 1907–1912 рр. – 18 094, причому було вбито 1719 чиновників і 5997 приватних осіб. Пославшись на дані покійного науковця Д. І. Менделеєва, він заявляє з думської трибуни: у населення корінної Росії мало землі через велику щільність жителів на 1 кв. версту – менше 4 дес. на людину. «Представники інших народів на теренах імперії, особливо «іудеї» – це квартиранти, вони не повинні мати такі права, як російський народ – хазяїн цієї землі, – продовжує Марков 2-й, ми дорікаємо уряд в тому, що в самих небезпечних місцевостях – на Волині, Подолії та інших прикордонних губерніях він допускає захоплення російських земель німецькими колоністами, прибульцями з Німеччини й Австрії, з якими, можливо, колись доведеться воювати». Цікаво й тут те, що проголошуючи такі популістичні заяви, він добре знає, що ці колоністи були запрошені саме російською владою.

Суть промов і заяв ультраправих з думської трибуни найчастіше зводиться «до гри на публіку». І М. Є. Марков 2-й у цьому – попереду всіх. Полюбляв висловлюватися гострими епітетами, сипав гіперболами, опускався до нищих характеристик, злословив щодо «химер цих урядовців, які «ігнорують насущні економічні нужди народу». Думське зібрання характеризував, як «вавілонське стовпотворіння», де зібралися представники взаємно заперечуючи течій, де «панує взаємна ненависть, взаємне небажання погоджуватися». Подавав ультраправих як захисників бідних і знедолених прошарків і груп суспільства. Не підтримуйте монополії, просторікує він, борітесь із синдикатами «Продвугілля» і «Продмет», з дров'яними, лісовими і м'ясними та іншими об'єднаннями, які розоряють народ, доводять його до зубожіння, забирають у трудящої людини останній шматок м'яса, останній пуд хліба. А це ж має робити російський уряд. В унісон з такими заявами лунають і голоси правих. Вищезгаданий А. І. Савенко розвінчує монополії. Правда щодо шкідливої для суспільства діяльності синдикатів умисно змішується ним з домислами про недолугість цієї форми організації промисловості. Все це супроводжується бурхливими оплесками правої частини залу засідань Думи й вигуками: «правильно! Браво!»

Проповіді чорносотенців спрямовані на розпалювання інстинктів «натовпу», а в їх основу покладено антисемітизм і ксенофобію. Марков 2-й піднімався на думську трибуну, супроводжуваний репліками: «знову все буде про євреїв». Він метав громи і блискавки проти плутократії, проти «людей юдейського походження». Посилаючись на Ф. М. Достоєвського, він проголошує євреїв «найшкідливішим елементом» суспільства. З антисемітизму починаються і закінчуються всі його короткі й довжелезні спічі з думської трибуни. Все це прикривається демографічними гаслами про захист інтересів російського народу, який буде мати захист від євреїв «у Батюшки-царя, в якого ми віримо і владу якого євреї хочуть послабити». Дістається від нього й голові Державної думи М. В. Родзянку, який зупиняв його, коли той розпалювався все різкіше

і різкіше і «зганяв з трибуни». У відповідь М. Є. Марков 2-й не гребує брудними лайками, обзиває його мерзотником. М. В. Родзянко хоче жбурнути в нього графин, але стримує себе, усвідомлюючи, що це провокація, що «в них такий план» для того, щоб Думу розпустити.

Злочинні дії влади, навіть криваву розправу страйкарів на Ленських золотопромислових копальнях в 1912 р., Марков 2-й виправдовує. Перекручуючи факти, змішуючи праведне з грішним, він спрямовує провину на євреїв, звинувачуючи у розстрілі робітників золотопромислове товариство, «яке перетворює в рабів все населення величезної сибірської області, цих шахраїв – іудеїв – Гінзбургів, що доводять до розстрілу райських робітників».

Та більше всього Марков 2-й, славословить самодержавство, вимагає контролю з його боку над виконавчою і представницькою владою. «Державний контроль, – заявляє він, – повинен бути оком царевим і жодним чином не залежати від управлінців, тобто від міністрів, від Радим міністрів… він має бути відповідальним тільки государю імператору, самодержцю всеросійському. Оце достойний і твердий погляд правих». А що стосується уряду, то «він відповідальний не перед Державною думою, а перед государем імператором».

Під стать Маркову 2-му В. М. Пуришкевич, лідер чорносотенного союзу Михаїла Архангела. З початком засідань Думи четвертого скликання він висловлює наче повне задоволення організаційною згуртованістю правих і ультраправих. В Думі третього скликання, заявляє він, на нас дивилися як на людей не об'єднаних, як на «запорозьку вольницю», а сьогодні, навчені досвідом, ми організована політична фракція. Проте страх не покидає їх, прибічників монархічного режиму, попри те, що революція 1905–1907 рр. придушена озброєною силою. В. М. Пуришкевич і не приховує цього. «Ми не можемо сказати тепер, – заявляє він з думської трибуни, – що революціонізування народних мас іде прискореним темпом…, але ми можемо відкрито і прямо сказать, що полівіння міст, загальне полівіння продовжується систематично і від цього полівіння – один крок до катастрофи». Саме з такого усвідомлення внутрішнього становища імперії В. М. Пуришкевичем оцінюється урядова декларація, з якою виступив у Думі прем'єр-міністр В. М. Коковцов. «Нам набридло, нам неприємна… ця хиткість урядової влади. Програма, з якою виступив тут перед нами голова Ради Міністрів, це не яскрава зірка…, а туманність». Очевидно, в цій тривожній туманності праві інстинктивно відчувають загрози і для своїх інтересів і для імперії. То й не дивно, що В. М. Пуришкевич наводить історичні паралелі, цитує Горація, знаменитого поета Стародавнього Риму: «О корабель, що ти робиш, нові течії відносять тебе у відкрите море; куди спрямовуєшся, обери і займай спокійну гавань». Це було кредо правих, висловлена П. А. Столипіним: «Спочатку заспокоєння, а реформи – потім». Ось чому їх не задовольняла урядова декларація В. М. Коковцова. В політиці уряду В. М. Коковцова, заявляє представник правих від Київщини А. Савенко, немає руху вперед, а при Столипині був, немає і спадковості в нинішнього уряду. Він же обурюється тим, що в декларації «жодним словом не сказано щодо національної політики, а російський націоналізм називають зоологічним».

Праві й ультраправі продовжували непохитно стояти на захисті великого землеволодіння. Латифундисти були зацікавлені не тільки у збереженні своїх земельних посілостей, а й у тому, щоб малоземельні селяни обробляли їхні

землі зі своєю тягловою силою та сільськогосподарським інвентарем. «Ми хочемо, – виголошував Пуришкевич, – укріплення земельної власності селян на основі указу від 9 листопада та шляхом переселення їх у східні регіони імперії і наділення землею, що передана в Селянський поземельний банк. Але цей процес має відбуватися «мало-помалу» повільним темпом, повільним ходом… Це робота тривала, довголітня». Ми не можемо допустити і уряд не повинен допустити ліквідації селянського землеволодіння, бо вже близько той час, коли єврей захопе селянську землю». Такими висловами він лякає своїх опонентів, висловлюючи програму збереження країни і суспільства з самодержавним устроєм, що стоїть на сторожі великого землеволодіння. Для цього потрібна «тверда державна влада, яка силою кулака і різки примусить усіх коритися». Аналогічних поглядів дотримувалися й представники правих. Для прикладу, граф О. О. Бобринський, один із найбільших цукрозаводчиків України і співвласник величезної Смілянської економії на Київщині, реформованому суспільству протиставив у своїй промові у Державній раді існуючу в імперії модель управління у вигляді черепахи, «нехай з уповільненою ходою, зате з позолоченим верхом».

Важлива роль в чорносотенному русі в Україні була відведена Свято-Успенській Почаївській Лаврі – форпосту православ'я і російського націоналізму на кордоні з католицьким світом. Уособленням останнього були для Російської імперії поляки й австрійці. В 1906 р. був організований Почаївський відділ СРН, який очолив архімандрит Віталій (Максименко), настоятель Почаївської Лаври. Але головним організатором і натхненником чорносотенних сил, що мали заполонити обшири українського Правобережжя, був архієпископ Волинський і Житомирський Антоній (Храповицький). У молоді роки він був офіцером, прийнявши чернецтво, спілкувався з Ф. М. Достоєвським, і послужив прототипом Альоші Карамазова. Значно пізніше П. П. Скоропадський, будучи гетьманом України, часто зустрічався з Антонієм, по церковним справам, тому добре його знав. За його свідченням, «митрополит Антоній був чорносотенцем старої школи, і нічого іншого, як просадити у в'язницю, розстрілювати, звернутися за сприянням до поліції у смислі впливу на маси доля утвердження православ'я… не вміє». Такою ж була майже вся верхівка вищого духівництва в Україні, завезена з Росії – геть уся чорносотенна, в повному смислі цього слова». Певне світло на можливий вплив Ф. М. Достоєвського на молодого ченця Храповицького спробував пролити сучасний англійський історик Норман Девіс. «На перший погляд, – стверджує Н. Девіс, – Достоєвський – російський шовініст. Він не любив «немилосердних» євреїв, зневажав католиків, надто поляків, яких часто зображував злочинцями, й ненавидів соціалістів. Він вважав Російську православну церкву за те, що й проголошує його назва, – за єдину істину віру. «На Заході вже немає християнства просторікував Достоєвський. – Католицизм обернувся на ідолопоклонство, а протестантство швидко вироджується в атеїзм і мінливу етику».

СРН засновував повсюди в селах України відділи і підвідділи, на чолі яких часто були священики. У Почаївському відділі налічувалось 1155 сільських підвідділів. У Волинській губернії представники духівництва очолили близько 300 підвідділів СРН. Загальна чисельність Почаївського відділу становила 104 289 осіб. За свідченням поліцейський справників, членами СРН були

ВОЛЫНСКАЯ ЗЕМЛЯ.

Чорносотенська газета «Волынская земля»

Архієпископ Волинський і Житомирський Антоній (Храповицький) – голова Почаївського відділу СРН

місцеві православні парафіяни, переважно неграмотні. Священики у своїх проповідях прищеплювали їм патріотичні почуття, переконували в необхідності зміцнювати «російські начала». В ході виборчої кампанії православне духівництво переконувало селян не голосувати за поляків і євреїв, яких характеризували як визискувачів місцевого населення, закликами протистояти польським поміщикам і єврейським орендарям.

Для поширення чорносотенних ідей голова Почаївського відділу архімандрит Віталій використав лаврську типографію. У ній видавались газети «Почаевские известия» и «Почаевский листок», які поширювались серед парафіян. У типографії друкувалося також безліч брошур, прокламацій чорносотенного змісту. Представники єврейства скаржилися на антисемітські висловлювання «Почаевского листка» до міністерства внутрішніх справ, але без всяких наслідків для цього видання. Водночас керівні органи Російської православної церкви доклали зусиль до нейтралізації діяльності тих священиків, які брали участь в українському культурницькому русі, зокрема в «Просвіті». Інший приклад – діяльність подільського єпископа Парфенія, який очолював комісію щодо українського перекладу Нового Заповіту. Він був також ініціатором обмеженого запровадження української мови в подільській семінарії та церковно-приходських школах, дозволеного указами Св. Синоду. Проте в 1908 р. єпископа Парфенія через його «українофільство» було переведено на єпископську кафедру до Тули.

У ряді інших міст України також були організовані відділи СРН. В Житомирі при ньому було засноване Анастасієвське братерство, головою якого став той же архієпископ Житомирський і Волинський Антоній. У Чернігові на чолі відділу СРН став протоієрей Васютинський. На Катеринославщині відділи СРН створювалися за ініціативою і підтримкою губернської адміністрації, жандармських і судових органів.

У Харкові діяв згаданий вище філіал «Русского собрания», заснований за ініціативою професора А. С. Вязіхіна, «нащадка чугуївських козаків». Вязіхін був гласним міської думи і рекламував себе за шанувальника творів Г. Ф. Квітки, І. П. Котляревського, Т. Г. Шевченка та українських мандрівних лірників,

але украй вороже ставився до ініціатив харківських думців прогресивного характеру. Для прикладу, 21 лютого 1914 р., на пропозицію гласного думи М. І. Міхновського, було ухвалено провести літературно-музикальний вечір, присвячений творчості Т. Г. Шевченка і заснувати при вищому навчальному училищі 10 стипендій його імені. А. С. Вязіхін був єдиним гласним, хто голосував проти. Він мотивував свою позицію тим, що поет «в ряді своїх творів дискредитує основи християнства». Харків був поза смугою осілості й чисельність єврейського населення була тут незначною. Проте це не заспокоїло місцевих чорносотенців і вони чинили всілякі перешкоди проникненню в місто єврейських товарів і капіталу. У зв'язку з цим перед місцевим самоуправлінням було збуджено клопотання щодо дозволу приїжджим єврейським купцям проживати в Харкові під час ярмарок. Більшістю голосів, окрім одного – А. С. Вязіхіна, – було ухвалено: полегшити приїзд на ярмарки й тимчасове перебування єврейських купців на підставі посвідчень Харківського біржового комітету. Це пролило світло на справжню сутність цього пана, його погляди.

За щільністю єврейського населення Херсонщина ледве не рівнялася губерніям Правобережної України – 11,8%. Українці й росіяни становили 75,4%, німці – 4,6, інші нації разом узяті – 8,1%. Проте єврейське населення було зосереджене значною мірою в приморських містах, більше всього – в Одесі. Цей визначило тут політику антисемітських сил.

В Одесі діяла низка монархічних і чорносотенних партій і організацій, але визначальну роль відігравав СРН, заснований 4 лютого 1906 р. У всеросійській ієрархії Одеський відділ СРН посідав третє місце слідом за Московським і Санкт-Петербурзьким. Його очолив граф Е. І. Коновницин. Командуючий військовими Одеського округу генерал А. В. Каульбарс у листі від 24 серпня 1907 р. міністру внутрішніх справ П. А. Столипіну характеризував Коновніцина, як безвольну людину, схильну до надмірного вживання спиртних напоїв і хабарника. Будучи начальником повіту, брав побори з євреїв за звільнення їх від військової служби. До того ж мав звички «самодура», що й проявлялися у його ставленні до євреїв. Попри зневажливе ставлення до нього в суспільстві, Коновніцин перебував у близьких стосунках з царським сімейством. Під час перебування в Ялті був «запрошений його величністю на інтимний сніданок. Повідомлення про це в газетах багатьох надзвичайно вразило, позаяк звичайні смертні посоромляться запрошувати до себе снідати і сидіти за одним столом з таким суб'єктом як граф Коновніцин».

Ще однією одіозною особою в ряду чорносотенних верховодів в Одесі був генерал Толмачев. 2 грудня 1907 р. Толмачев був призначений одеським градоначальником по рекомендації голови СРН «розбійника Дубровіна». Він не тільки ігнорував закони, але й відверто наплював на них і впровадив у місті абсолютну сваволю, втручався не тільки в державні справи, але й громадські та приватні. З усією силою він переслідував євреїв. Після свого призначення градоначальником Толмачев «організував погром у міській думі, і в новий склад думи увійшли переважно чорносотенці й інші особи за його вказівкою. «В той час, згадує граф С. Ю. Вітте, – Толмачев управляв Одесою так, як нині не управляють у своїх царствах азіатські необмежені володарі».

Справжньою причиною зухвалої поведінки Толмачева було те, що регіони імперії перебували в такому режимі, коли існувало три правових становища:

військовий стан, надзвичайний і винятковий. П. А. Столипін придумав ще четвертий стан – особливий, коли начальнику міста або губернії надається право видавати обов'язкові постанови. Останні не регулювалися жодним законом, що сприяло повній сваволі адміністрації. Цікавим було тлумачення такого порядку в державі «на висоті престолу». «Толмачев, – казав імператор Микола II, – такий градоначальник, що йому ніякого стану не потрібно, він і без усяких виняткових станів зробить те, що необхідно, не рахуючись з існуючими законами». Подібні Толмачеву були й інші лідери та покровителі монархістів та чорносотенців в Одесі. Що стосується інших регіонів Лівобережної і Південної України, то відсоток єврейського населення там був значно меншим, тому й чисельність союзників була відповідною, за винятком деяких окремо взятих міст.

Олександр РЕЄНТ

Який був вплив чорносотенного руху на суспільно-політичні настрої українського населення на місцях?

З наведених вище аргументів і фактів постає питання щодо впливу чорносотенної пропаганди на світогляд і дії населення. Тим більше, що жителі українських міст і сіл мали безпосередні зв'язки з Головною радою СРН в Санкт-Петербурзі. Архівні документи і матеріали свідчать, що діяльність пересічних членів СРН була далека від установок керівників чорносотенних організацій. Села жили життям, наповненим повсякденними нуждами й інтересами, відстоювали вікові сервітутні права, які вели своє походження з далеких часів перебування України в складі Литовської держави і Речі Посполитої. Згідно з ними вели тяжбу в судах з поміщиками за право випасу худоби, збирання грибів, ягід і хмизу в їхніх лісах. Попри всілякі перешкоди православного духівництва, кількість переходів у католицтво на Правобережжі, а в окремо взятій Волині – у протестантство, зростала. У 1905 р. було зафіксовано 58 переходів у католицтво, а в 1920 р. – 747 переходів. З іншого боку активісти чорносотенного руху намагались здобути прихильність селян, завдяки обіцянкам віддати їм землю польських, а часто й російських поміщиків і єврейських орендарів, знизити рівень орендної плати за землю і податку, скасувати на місцях адміністрацію тощо. У такій гострій постановці проблем чорносотенний рух часто трансформувався у своєрідне анархо-бунтарство з елементами різних соціальних течій, що набули поширення на початку ХХ ст. Все частіше траплялися випадки, коли чорносотенство проявлялося у вигляді бешкетування, а то й брутального хуліганства, що призводило до незадоволення населення.

Хоч як там було, документальні джерела свідчать про численні випадки відкриття в Україні зусиллями керівників СРН і церковних ієрархів нових відділів, які зорганізували підвідділи в містечках і селах. Часто це організовувалося під безпосереднім патронажем Головної ради СРН. Загалом у Подільський губернії, наприклад, було засновано протягом 1906–1913 рр. 83 відділи, у тому числі у Балтськеому повіті 4, Брацлавському – 3, Вінницькому –5, Гайсинському – 5, Летичівськеому – 7, Літінському – 15, Могилівському – 2, Ольгопольському – 26, Проскурівському – 9, Ушицькому – 5, Ямпольському повіті – 12 відділів.

Конкретні дані про відкриття нових підвідділів у селах Правобережжя та їх суперечливу діяльність знаходимо в рапортах поліцейських чинів губернаторам, а останніх – до Міністерства внутрішніх справ. Ушицький повітовий справник у рапорті Подільському губернатору від 23 квітня 1913 р. повідомляв, що селяни с. Куражине Семен і Никифор Скакуни агітують своїх односельців вступати в СРН. При цьому поширюють «безглузді слухи», що після відкриття в селі підвідділу СРН «начальство буде непотрібне», позаяк у селян «буде своя влада», податок з десятини земельної площі буде лише 0,25 руб. Окрім того, Семен Скакун сказав селянам, що для тих з них, які стануть

членами СРН «відкриється царська таємна печать». Ці слухи поширилися повсюди в селах Хотинського повіти Бессарабської губернії. Наступного дня урядник 10-ї калюської ділянки доповідав приставу 2-го стану Ушицького повіту, що Семен Скакун запевняв селян с. Куражине, що вони матимуть значки СРН, а також своє начальство із середовища союзників. Буде у них свій урядник, свій суддя, які триматимуть зв'язок з Головною радою СРН в Санкт-Петербурзі. А хто не вступе в СРН, тому будуть непереливки. А ще союзники конфліктують що селянами, які купили землю у поміщиків, позаяк їх можна отримати безоплатно за допомогою СРН. Ще раніше, в 1912 р., в с. Куражине були аграрні заворушення, під час яких селяни гуртом грабували поміщицькі економії, розкрадаючи хліб. Тому союзниками в цьому селі стали переважно малоземельні та безземельні селяни. Деталі про ці події надійшли Подільському губернатору в середині травня 1913 р. В інформації пристава 2-го стану повідомлялося, що відмічені в попередньому рапорті чутки поширювалися і де населення, де підвідділи СРН засновані раніше, і де були всякі судження на ґрунті розподілу поміщицької землі та встановлення цін на сільськогосподарську працю; а ще де були запевнення, що союзники, тобто члени СРН, не будуть підпорядковані владі, а будуть вести всі справи самостійно. Для цього створять свій суд, власне самоврядування. Очевидно ці події стали резонансними і спряли розширенню мережі СРН. Ушицький повітовий скромник, для прикладу, повідомляв губернаторові 9 вересня 1913 р. про відкриття підвідділів СРН в селах Шибутинці, Ставгани і Хребтієвому, і що «за їхньою діяльністю встановлено спостереження». Гайсинський повітовий справник 16 вересня 1913 р. інформував губернатора, що в Липовецькому повіті збори для відкриття підвідділів СРН проводилися в місцевій школі і навіть у церкві за рекомендацією архімандрита.

Структури жандармерії і поліції вели спостереження за монархічними і чорносотенними організаціями і доповідали про їх діяльність державним владним організаціям. Їхні донесення зберігалися у Ф. 2 Державного архіву Київської області. Вони проливають світло на особливості тодішнього селянського світогляду, причини вступу жителів до чорносотенних організацій, ставлення селян до великих землевласників, єврейського населення та до влади. У рапортах Бердичівського повітового справника від 3 лютого, 5 квітня і 7 вересня 1913 р. губернатору Київщини повідомлялося, що «нарешті православне духівництво стало прихильнішим до СРН і почасти до російських націоналістів. Проте кількість членів в організаціях СРН помітно зменшується, вони все менше цікавляться справами і ні в чому себе не проявляють. Настрої єврейського населення до урядових заходів, коли вони не спрямовані до розширення їхніх прав, завжди ворожі. Взаємовідносини селян і євреїв, особливо там, де організовані споживчі товариства, напружені через конкуренцію в торгівлі. Загалом селянський світогляд визначався переконаннями, що земля повинна належати трудящим, які її обробляють. Доля цього держава повинна звільнити селянські наділи шляхом конфіскації та викуповування поміщицьких земель і угідь та безкоштовної передачі церковних і казенних земель. У вересні 1913 р. справник Таращанського повіту Київської губернії повідомляв губернатору про настрої селянського населення. «У його середовищі існує глухе незадоволення поміщиками та органами державної влади через малоземелля.

З давніх часів селяни впевнені, що поміщицька земля кінець кінцем повинна перейти безоплатно до трудового селянства».

Цікаве за своїм змістом повідомлення Васильківського повітового справника київському губернатору від 8 квітня 1913 р. В ньому докладно висвітлені причини вступу селян до СРН. «Селяни вступили в СРН, – звітує повітовий справник, – зовсім не з метою виконання завдань цієї організації, визначених в уставі, а винятково переслідуючи тільки одну ціль – всіма заходами перешкоджати і ускладнювати місцевим власникам вести правильно господарство і таким способом примушувати їх відмовитися від землі». З цією метою союзники присвоїли собі право встановлювати ціни на робочі руки в селах. Односельців, які бажали працювати в економіях по існуючим цінам, вони залякували накладанням штрафів і взагалі «примушували все населення підкорятися своїм рішенням і працювати тільки по тим непомірно високим цінам, які встановлені ними». А ставлення їх до великих землевласників, як і раніше, вороже.

У результаті такої діяльності союзників у багатьох поміщицьких економіях весняні польові роботи закінчилися з величезним запізненням або тільки розпочиналися, що негативно впливало як на майбутній урожай, так і на заробітки селян. Окрім того, деякі економії були цілковито позбавлені не тільки поденних, але й термінових робітників, котрих наймали в інших місцевостях з постійними перебоями. Загалом діяльність союзників, за оцінкою Васильківського повітового справника, представлена надто небажаною і безумовно шкодливою для селян, які втрачають заробітки, і для землевласників, що не можуть вести господарства планомірно. Водночас це шкодить і загальному благополуччю країни. «В середовищі представників найбільш великого землеволодіння повіту, – доповідав справник губернатору, – уже висловлюється намір на випадок подальших ускладнень господарської діяльності цілковито відмовитися на рік чи два від посіву буряків, тобто від культури того сільськогосподарського продукту, що дає мільйонні статки тому ж селянському населенню. Без цих заробітків воно, безумовно, впаде в занепад».

Розглянута тут діяльність відділів СРН знаходить цілковите підтвердження в рапортах інших поліцейських чинів. За свідченням пристава, члени СРН із с. Ростовки Васильківського повіту Василь Скороход і Феодосій Броброницький погрозами перешкоджали своїм односельцям і стороннім особам працювати в економії графині Браницької. Окрім того, вони підбурювали сільськогосподарських робітників до страйків. Селянин із Яблунівки Олексій Олійник, який мав посаду голови місцевого відділу СРН, також підбурював працівників не працювати в панській економії. У селянському середовищі збереглися давні переконання, щодо можливості переходу в їхні руки і притому безоплатно поміщицьких угідь.

Ще раніше, а саме 8 лютого 1913 р. Васильківський повітовий справник у своєму рапорті губернатору докладно доповів про становище у ввіреному йому повіті. До місцевого православного духівництва, писав він, «селяни, як і раніше, ставляться з недовірою і без поваги, які мають бути бажані і необхідні, особливо в даний час». У відділах СРН з'явилися ознаки небажаного і небезпечного бродіння і збудження настроїв. Селяни обговорювали цілі СРН наступним чином: організувавшись у союз селяни, не повинні визнавати

жодної влади; можуть відібрати у власників частину їхніх земельних угідь; мають цілковите право, не питаючи ні в кого дозволу, рубати поміщицький ліс безоплатно для опалення і потреб свого господарства; користуватися правом призначати і встановлювати ціни на робочі руки, а у випадку, якщо власник маєтку чи підприємства не підкоряється їхнім розпорядженням, не бажає платити робітникам ціни, встановлені місцевим союзом, то останній повідомляє про це у відділ СРН в м. Біла Церква. І там остаточно вирішується спірне питання. Зрештою, члени СРН звільняються від будь яких казенних платежів і податків. «Діяльність і поведінка членів організованих СРН, – робив висновок повітовий справник, – стала небажаною і загрозливою для загального порядку і безпеки». Загалом раніше «спокійна маса селянського населення, на переконання справника, є небезпечною, стала благодатним ґрунтом для посіву безпорядків». І розраховувати на благонадійність селянського населення на випадок виникнення будь яких ускладнень немає жодних підстав. Тим більше, що робітниче населення повіту «залишається неблагонадійним і вороже налаштованим проти уряду й існуючого державного устрою, яким воно було завжди».

Для кращого розуміння досліджуваної тут проблеми заслуговує на висвітлення донесення пристава 1-го стану Васильківського повіту вищому службовому органу від 2 лютого 1913 р. в ньому повідомлялось, що члени відділів СРН взяли на озброєння ліву фразеологію і «жодного начальства не визнають», навіть намагаються відібрати в поміщиків частину землі. У с. Пилипці поводять себе зухвало, волосним посадовим особам заявляють: «я член СРН і дають цим зрозуміти, що, мовляв, зі мною обережно». Селяни інших сіл волості, дивлячись на таке нахабне ставлення, дійшли переконання, що жодна влада на члена СРН не матиме впливу. Трушківський волосний старшина, що був членом Білоцерківського відділу СРН, намагався розтлумачити цим союзникам їх обов'язки і завдання у відповідності з уставом Союзу, але зустрівся з революційним настроєм селян». Тому змушений був про це рапортувати мировому посереднику другої дільниці Васильківського повіту. «З приходом весни, – доповідав він, – можна очікувати жахливих безпорядків. Деякі члени СРН заявляють: коли б нам весни діждатися, ми покажемо своє право».

Антипоміщицькі настрої селян під впливом союзників поширилися на більшість повітів Київщини, що викликало занепокоєння місцевої влади. 21 квітня 1913 р. віце-губернатор Київської губернії рапортував у департамент поліції Міністерства внутрішніх справ про напружене становище в селах. У Васильківському і Липовецькому повітах, писав він, «ще зберігаються збуджені настрої селян під впливом поширюваних відділами СРН брехливих понять про права селян-членів Союзу встановлювати ціни на виконання робіт в поміщицьких економіях і користування безоплатно лісом із власницьких маєтків». Деякі економії вимушені були через впертість селян запрошувати робітників з інших місцевостей, тому закінчили весняні польові роботи зі значними запізненнями. У своєму рапорті в департамент поліції віце-губернатор торкнувся й єврейського питання. «Відносини між селянами і євреями, як і раніше, напружені, і це особливо помітно в тих місцях, де рядом з єврейською торгівлею відкриті місцеві споживчі товариства, які зазнають збитки». Проте напружені стосунки між селянами і євреями не були повсюдними. Для

прикладу, липовецький повітовий справник 9 квітня 1913 р. відправив губернатору інформацію іншого змісту. «Взаємні стосунки селян і євреїв слід вважати цілковито нормальними, за винятком місць, де існують відділи СРН. Там настрій селян під впливом почаївської літератури, спрямований на виселення євреїв із сіл і націоналізацію торгівлі шляхом відкриття споживчих лавок та інших кооперативних товариств».

Аналіз рапортів і повідомлень поліцейських і жандармських чинів губернаторам свідчить, що в середовищі союзників були й злочинні елементи – злодії, п'яниці, хулігани та покидьки з різних суспільних прошарків селян, службовців, інтелігенції. Київський мировий посередник 2-ої ділянки Липовецького повіту 12 березня 1913 р. надіслав губернатору інформацію про такі події. Голова СРН в містечку Оратове Іона Кириленко, будучи огидно п'яним, з'явився у волосне правління, де бешкетував і затіяв бійку. Довелося звертатися до фізичної сили, щоб його приборкати. У селі Підвисоцькому союзники учиняли дикунські витівки. Зокрема, тримали в облозі всіх жителів села. Кожної ночі там траплялися бійки, крадіжки й інші неподобства. «Взагалі своєю ганебною поведінкою, – доповідав мировий посередник, – союзники остаточно дискредитували себе в очах селян, і якщо так буде продовжуватися, то наближається той час, коли слово союзник буде рівнозначне слову хуліган». Так характеризував союзників представник влади, а в народі їх вже давно звали покидьками і бандитами.

Цікаві факти щодо діяльності союзників навів у своєму рапорті губернатору мировий посередник 2-ої ділянки Васильківського повіту. Повсюди по волостям, повідомляв він, організуються відділи СРН. У селі Острійки Блощинської волості, селі Єзерному Озерянської волості відділи СРН організували звільнений зі служби акцизний чиновник В. І. Терещенко, його син Євген, виключений із Білоцерківської гімназії і Звенигородської комерційної школи «за непорядні вчинки» та звільнений із служби вчитель Бакальської церковної школи Леонід Чижов – «всі троє невисоких моральних устоїв і без певних занять». Під прапором СРН вони захоплювалися «лівою пропагандою», «наслідком чого стало ігнорування посадових осіб та зухвале ставлення селян до старшин і урядників». В. І. Терещенко і Л. Чижов переконували селян щодо необхідності підняття цін на робочі руки шляхом масових відмовлень від робіт та накладання штрафів на користь СРН. Відкриття відділів СРН супроводжувалося безкінечним п'янством. У м. Біла Церква союзники знесли паркани у ряді домогосподарств, зокрема й у почесного місцевого голови СРН. Були спроби вдиратися у квартири жителів. Генерал-майор у відставці Емануель, що очолював СРН у Білій Церкві, відмовився від головування через образи, нанесені йому В. І. Терещенком. 8 квітня 1913 р. начальник Київського губернського жандармського управління повідомив губернатору, що В. І. Терещенко, його син Євген і Л. Чижов успішно вербують селян в СРН, поширюючи між ними слухи про те, що Союз заснований з метою підняття добробуту селян шляхом наддІлення приватновласницькими землями. Окрім того, вони підбурюють селян до надмірного підвищення плати за працю в сільськогосподарських економіях».

Що стосується інородців то їхнє ставлення до влади, як і раніше, залишалося неприязним, про що свідчить зміст рапорту київського повітового

справника губернатору в березні 1913 р. «Поляки і особливо євреї вороже налаштовані до влади через обмеження їх у правах, – констатував справник. – Але незадоволення їхнє приховане і відкритих виступів не виявлено».

Поміж активістами з відділів СРН і представниками місцевої влади траплялися конфлікти. Яскраві факти з цього приводу навів у рапорті губернатору від 7 лютого 1913 р. мировий посередник 2-ої ділянки Липовецького повіту. Він характеризував чорносотенство як «селянських рух, який помилково називають «Союзом російського народу». Цей рух останнього часу знову став оживати. У Монастирищинській волості зусиллями селянина с. Гоноратки Оратівської волості Євтіхія Солончака відкривалися підвідділи СРН. Більше того, Є. Солончак поширив свою діяльність і на Сарнівську та Конельсько-Порівську волості. Для успіху своєї агітації він використав якийсь документ, виданий йому мировим посередником Черкаського повіту 27 листопада 1912 р. Згідно змісту цього документу, сільські старости начебто зобов'язані йому, Солончаку, сприяти у справі розширення мережі СРН. Ця вимога, як доповідав мировий посередник губернатору, «з'явилася одночасно з моїм розпорядженням взяти в усіх посадових осіб волосних і сільських управлінь підписи, що вони не будуть членами будь-яких політичних партій і союзів. Це суперечило вимогам Є. Солончака і призвело до різного роду конфліктів. У с. Халаїдове Монастирищинсьої волості старшина Заповітряний заборонив місцевому відділу СРН брати участь у сходці, примусив деяких союзників покинути їх, а також «склав протокол за нанесені йому образи» і передав мировому судді для притягнення винуватців до відповідальності. У відповідь селяни зібрали гроші і послали Є. Солончака і одного з організаторів бешкету на сходці – Кушніра – в С.-Петербург скаржитися в Головну Раду СРН. Скарга була запротокольована і в газеті «Русское знамя» від 16 січня 1913 р. з'явилася кореспонденція, наповнена брехнею, ненавистю і образами на адресу осіб, не заслуговуючи цього». Словесна скарга Є. Солончака і Кушніра «про ускладнення, які зустрічаються в СРН з боку священика Миколая Купрієвича, мирового посередника Бабаєва і мирового судді Липовецького повіту та волосного старшини П. Заповітряного «була розглянута на засіданні Головної Ради СРН 29 грудня 1912 р. за участю почесного голови графа Е. І. Коновніцина. Постановою Головної ради СРН було ухвалено: сприяти Є. Солончаку і Кушніру встановленню зв'язків із цивільною владою і митрополитом; інформувати відповідний відділ губернатора Київщини і благочинного; уповноважити Є. Солончака і Кушніра на відкриття нових відділів СРН у повіті. Очевидно імператору Миколі ІІ відправлялася телеграма з привітанням, позаяк «государ щиро всіх дякував за висловлення вірнопідданських почуттів з боку членів СРН». Отже, координація діяльності низових організацій СРН велася зі столиці Російської імперії.

Цілковито зрозуміло, що Є. Солончак, Кушнір та їхні спільники були заохочені такою підтримкою для бурхливішої діяльності. У містечку Оратові, для прикладу, союзники обрали свого старосту на сільському сході, і цього слухають краще, ніж «законного старосту». За свідченням голови Лукашівського волосного правління, керівник тамтешнього відділу СРН вважав себе особою, що має право розпоряджатися всім у волості. На сільських і волосних сходках союзники виголошують запальні промови, «сиплються скарги на

посадових осіб, на поміщиків, чиновників, на постанови волосного суду». Волосні старшини і писарі доповідали по інстанції, що їхнє становище нині значно гірше, ніж воно було у 1905–1906 рр. Зі свого боку, повітовий справник звітував губернатору, що «ідеї СРН сприймаються селянами не так, як мусить бути, щодо політичного життя вони зовсім не підготовлені».

Виходячи з того, що з селян, під приводом членських внесків, союзники збирали певні грошові суми, мировий посередник Липовецького повіту доручив волосним правлінням зробити відповідний облік. При цьому він заявив, що це не є його прямим обов'язком. «З проведених уже обліків легко впевнитись, – доповідав він губернатору, – як безцеремонно поводяться із селянськими грошима, як легко вони розкрадаються». Левова частка зібраних сум пішла на нагороди ревнителям СРН (невідомо за що), на їх частування, на поїздки, закупівлю горілки, вина, пива тощо.

Козак Попов, народний вчитель, міщанин Ново-Георгійовського товариства Херсонської губернії О. Д. Рованський і псаломщик з Луцького повіту Волинської губернії І. Ф. Гонек збирали сходки у с. Лопатинки Оранської волості, у с. Казимирівка й містечку Оратів. На них проголошувалися запальні промови. Попов «і камарилья» оголосили селянам, що вони уповноважені приймати скарги. І маса скарг різного змісту посипалась на посадових осіб, поміщиків, чиновників, на рішення волосного суду. Трохи пізніше на волосних сходках в містечках Оратове і Животів Таращанського повіту були обговорені дії повітового справника, зокрема, його заборону посадовим особам бути членами будь-яких політичних партій, а значить і СРН. Мировий посередник, який безпосередньо спостерігав за цими діями союзників, повідомляв губернатору: «Цей рух тлумачиться жителями, як винятково селянський, доволі бажаний для вищого начальства і ворожий для поміщиків і місцевих органів влади. Тому вони з великою недовірою ставляться до різного роду пояснень і більше вірять всяким пройдисвітам, які бажають ловити рибу в каламутній воді, ніж до своїх прямих керівників і навіть до духівництва, котре, за незначним винятком, хоче триматися в тіні».

Радикалізм союзників викликав сильне занепокоєння місцевої влади і землевласників, позаяк виростала серйозна загроза не тільки для польських латифундистів, єврейських орендарів, але й російським поміщикам і навіть урядовцям. Тому Міністерство внутрішніх справ проявило зацікавленість до «цього делікатного питання». Для всебічного з'ясування справи в Київській, Подільській і Волинській губерніях заступником міністра внутрішніх справ і командиром Окремого корпусу жандармів В. Д. Джунковським був відряджений чиновник для виконання особливих доручень, статський радник Дяченко. Про деякі результати проведеного ним дослідження можна судити з секретного листа В. Д. Джунковського від 7 липня 1913 р. генерал-губернатору Південно-Західного краю. «Розглянувши дослідження … Дяченка, – писав Джунковський, – я дійшов висновку, що в Київській губернії за останні два роки виникло декілька відділів Почаївського СРН, які, всупереч своєму уставу і вимогам закону, розпочали серед населення агітацію на аграрному ґрунті з метою залучення можливо більшу кількість підвідділів». За свідченням В. Д. Джунковського, вони обіцяли новим членам СРН всілякі економічні вигоди і навіть розподіл «панських земель». Окрім того, організатори відділів внесли своєю

агітацією в «середовище селянського населення» заворушення, що проявилося в організації страйків селян під час найму їх на роботу в поміщицьких економіях. В. Д. Джунковський визнав ситуацію, створену союзниками, загрозливою громадській безпеці і спокою, і наполягав, щоб генерал-губернатор вжив «відповідні енергійні заходи для припинення агітації серед населення, не зупиняючись перед закриттям таких відділів».

Проте ситуація виявилася складнішою, ніж її уявляв В. Д. Джунковський. актив союзників чинив спротив і не припиняв своїх зусиль щодо залучення в свої організації селян, зваблюючи їх всілякими обіцянками на предмет поміщицьких земель. Зі свого боку, місцева влада, усвідомлюючи зв'язки верховодів СРН з престолом, не йшла на круті заходи по приборкуванню радикалів чорносотенного руху. Справа дійшла до урядової ревізії діяльності СРН на українському Правобережжі, що проводилася в січні 1914 р., делегованою до Києва В. Д. Джунковським. Проте вирішення цього питання затяглося. Влітку 1914 р. царська Росія «напрочуд легко встряла» у Першу світову війну, і більшість союзників опиналася на її фронтах.

Отже, розуміння сутності чорносотенного руху з боку представників влади і місцевого, переважно селянського населення, часто було діаметрально протилежним. Більше того служби поліції і жандармерії уважно стежили за діяльністю місцевих СРН, щоб прийняти в разі необхідності заходи, небажані для влади.

Чорносотенці прагнуть мати широкі зв'язки з народними масами, тому рядяться у тогу патріотів. Вони відгукуються на всі резонансні події в суспільстві, висвітлюють їх в негативному плані та вигідній для себе інтерпретації. І часто різниця поміж правими й ультраправими зникає. Для відображення цього наведемо ряд сюжетів. У 20 верстах від м. Дубно на Волині було розселено 4 тис. колоністів з Німеччини. Кампанія Вільгельм Кенс і Берг діяла солідно й збудувала тут лісопильні заводи й проклала залізницю в м. Дубно. Невдовзі в чорносотенній газеті «Московские ведомости» з'явилася провокаційна стаття про купівлю австрійським графом Оффенсдорфом, підданим А.-Угорщини, землі графині Є. В. Шувалової в м. Дубно. Дубенський маєток графині Шувалової охоплює майже все місто й декілька тисяч десятин прилеглих до нього земель. На них розташована й військова фортеця. Збудована у 1880-х рр. І це всього лише в 40 верстах від А.-Угорщини. Маєток переходить в руки іноземців, і м Дубно як і фортеця, знаходяться у володіннях іноземців – який жах! Після такого збудження в суспільстві на повну силу стала працювати бюрократична карусель – справники, чини жандармерії тощо. Губернатор Волині барон Штакельберг щосили виправдовується, і 3 березня 1908 р. доповідає генерал-губернатору В. Сухомлінову, що фактів про продаж земель в м. Дубно, за даними повітового справника, немає. Але диму без вогню не буває і врешті-решт з'ясовується, що управитель маєтку графині Є. В. Шувалової – Гепшель має доручення продавати землі маєтку ділянками. 5 березня 1908 р. генерал-губернатор Південно-Західного краю Сухомлінов повідомив міністру внутрішніх справ П. А. Столипіну, що «фактичних даних про продаж м. Дубно австрійцям немає». Проте в населенні й далі поширювались слухи протилежного змісту.

С. Ю. Вітте, у 1907 р. зазнав замаху на життя зі сторони терориста-чорносотенця

Висвітлення чорносотенного руху було б неповним без хоча б стислого відображення й оцінки діяльності двох найбільш видатних державних тогочасних діячів – С. Ю. Вітте і П. А. Столипіна. Обидва були дворянами й причетними, хоча й по різному, до чорносотенства. С. Ю. Вітте був представником служилого дворянства, а П. А. Столипін – помісного, позаяк був власником величезних земельних посілостей. За віросповіданням батько С. Ю. Вітте – лютеранин, його предки мали голландське походження й з'явилися у Прибалтійському крах у ті часи, коли ним володіли шведи. Перебравшись у Росію, в Поволжя, був добровільно повернений у православ'я.

У 1870 р. С. Ю. Вітте закінчив математичний факультет Одеського університету. Протягом близько 20 років працював на Одеській та Південно-Західній залізницях, досягши на останній вищої посади – управляючого. Там він надбав великий «життєвий і практичний досвід», пройшов своєрідну школу капіталістичного підприємництва, що дало йому пізніше великі переваги на державній службі порівняно з іншими вищими урядовцями. Ще в молоді свої роки він зарекомендував себе переконаним монархістом, що відповідало сімейній традиції, став членом терористичної «Священної дружини», про що йшлося вище. Завдяки свідченням С. Ю. Вітте, відомо, що він був одружений з Іваненко, дочкою предводителя дворянства м. Чернігів. Яка померла від «розриву серця». Попри те, що С. Ю. Вітте став чиновником вищого рангу, їй не подобався С.-Петербург, вона бажала жити в Києві. Рік по тому С. Ю. Вітте одружився з М. І. Лісаневич. «Коли я одружився, – згадує С. Ю. Вітте, – то зразу у всіх вищих сферах зчинився страшенний шум, пішли всілякі плітки. І цей шум і плітки переслідували … мою дружину аж до 1905 р.». Справа була в тому, що М. І. Лісаневич по національності була єврейкою, що й викликало придворні плітки й інтриги. Попри всі зусилля С. Ю. Вітте й доброзичливе ставлення імператора Олександра III до цієї справи, дружина С. Ю. Вітте так і не набула визнання при дворі. Ми навели цей сюжет через те, що він проливає світло на ту атмосферу, яка панувала «у вищих колах імперії щодо єврейського питання». У серпні 1892 р. С. Ю. Вітте за бажанням імператора Олександра III став міністром фінансів і перебував на цій посаді 11 років. Після цього довелось задовольнитися незрівняно менш «діяльною» посадою, що було рівнозначно опалі з боку імператора Миколи II. По суті С. Ю. Вітте втратив можливість впливати на зовнішню і внутрішню політику імперії. В подальшому, в обставинах тяжких поразок російської армії і морського флоту під час війни з Японією і бурхливих революційних подій, С. Ю. Вітте знову опинився на владному олімпі в якості голови Ради міністрів, у 1905 р. можна сказати, що це був у С. Ю. Вітте зірковий час, коли він відіграв вирішальну роль у підготовці жовтневого маніфесту й основних законів, що прирівнювались до конституції. Для сучасників С. Ю. Вітте був суперечливою постаттю на політичній сцені Російської імперії: для одних він був надто лівим, для інших – надто правим і царедворцем. Не маючи підтримки з боку

будь-якої політичної партії, він міг триматися тільки на довірі імператора. «Поки я перебуваю при владі, – писав С. Ю. Вітте імператорові 14 квітня 1906 р., – я буду предметом лютих нападок з усіх боків». Окрім того, він скаржився на недовіру консерваторів-дворян і вищих урядовців, що мали доступ до Миколи II, просив останнього відставки, що й було задоволено за два дні. Подальша державна діяльність С. Ю. Вітте обмежувалася участю в засіданнях Державної ради.

Доволі прозаїчна, типова для багатьох представників великого землеволодіння, що мали у власності тисячі, а то й десятки тисяч землі й обрали цивільну службу, була кар'єра П. А. Столипіна. випускник природничого відділення фізико-математичного факультету С.-Петербурзького університету. Працював чиновником на різних посадах у Міністерстві державного майна і Міністерстві внутрішніх справ. Відзначався консервативними поглядами, завдяки чому звернув на себе увагу В. К. Плеве, товариша міністра внутрішніх справ, пізніше міністра внутрішніх справ і шефа жандармів. Потім повітовий предводитель дворянства і гродненський губернатор. На цій посаді переслідував у 1902 р. польські культурно-просвітницькі організації. У 1903–1906 рр. був саратовським губернатором, коли ця губернія була охоплена антиурядовими заворушеннями. Зрештою, міністр внутрішніх справ і голова Ради міністрів (1906–1911 рр.). На цих державних посадах з його іменем пов'язана реалізація нової аграрної програми, націленої на створення на общинних землях дрібної селянської власності. В радянській історіографії – П. А. Столипін незмінно представник царської бюрократії, з іменем якого пов'язаний період «жорсткої політичної реакції» – «столипінщина».

Взаємовідносини між С. Ю. Вітте і П. А. Столипіним поступово переростали із неприязні до відвертої ворожості. Причиною була як конкуренція в боротьбі за володіння владним олімпом під царським скіпетром, так і відмінність у поглядах на перспективи розвитку імперії. Це знайшло, зокрема, відображення і іронічно-жовчних філіппіках С. Ю. Вітте, щедро розкиданих на сторінках його трьохтомних спогадів. Вітте був, на наше переконання, державним діячем масштабнішого бачення і вирішення проблем внутрішньої і зовнішньої політики. Ще в 1890-х рр. він зарекомендував себе фахівцем високого професійного рівня такій важливій сфері, як фінанси. За його врядування на посаді міністра фінансів, була успішно впроваджена золота валюта, причому всупереч думці ряду визнаних західноєвропейських авторитетів. Це різко прискорило надходження в країну іноземного капіталу, а отже стимулювало розвиток продуктивних сил. Навіть його ідейний противник М. Є. Марков 2-й казав, що С. Ю. Вітте – «маг і чародій фінансових операцій».

С. Ю. Вітте декілька разів робив спробу розглянути урядом, за участю імператора, аграрно-селянське питання, але кожного разу зустрічав спротив зі сторони представників великого землеволодіння. Зрештою, 22 січня 1902 р. була створена урядова комісія по селянському питанню під назвою «Особлива нарада щодо нужд сільськогосподарської промисловості» на чолі з С. Ю. Вітте, але питання поміщицького землеволодіння там були обійдені, і все обмежилося розгляданням деяких правових аспектів проблеми. Всемогутня придворна камарилья загальмувала навіть розгляд цього питання.

Колосальні аграрні заворушення під час революції 1905–1907 рр. викликали у помісного дворянства страх за майбутнє своєї земельної власності. 12–

16 лютого 1906 р. відбулися засідання з'їзду Всеросійського союзу землевласників, на якому обговорювалися причини селянських заворушень. Учасники з'їзду пропонували для вирішення аграрної проблеми зробити селян власниками, щоб вони оберігали своє добро і не зазіхали на поміщицьку землю. Вісім місяців потому і з'явився царський указ про вихід селян з общини та порядок закріплення за ними земель у приватну власність. На переконання членів фракції трудовиків у Державній думі, що опікувалася інтересами селянства, поява царського указу від 9 листопада 1906 р. «стала наслідком переляку, викликаного вимогами селян землі та волі».

«Вітте розумів, – відзначав відомий російський історик А. Л. Сидоров, – що Столипін обікрав його, тобто використав його ідеї…, тому він не міг писати про Столипіна без почуття особистої образи». Вітте тяжко переживав удар, нанесений йому 30 березня 1905 р. від царя, який впевнившись, що нарада прагне «впровадити особисту власність», припинив її діяльність. А через півтора року Столипін відродив цю ідею/указ 9 листопада 1906 р. Отже, саме С. Ю. Вітте був ініціатором здійснення буржуазної аграрної реформи. Проте чорносотенні елементи в дворянському середовищі, опорою яких завжди було самодержавство, чинили спротив і прирекли на невдачу його зусилля.

С. Ю. Вітте яскраво проявив себе і в царині дипломатії. Він успішно провів перемовини з китайським сановником Лі Хун-Чжаном щодо будівництва залізниці у Манчжурії. Його ставлення до розв'язання надзвичайно складних і суперечливих міжнародних відносин в регіоні Далекого Сходу, зокрема з Японією, було доволі реалістичним, позбавленим авантюризму урядовців, що впливали на імператора. Це проявилося, зокрема, під час перемовин С. Ю Вітте з японським маркізом Іто. І не його вина в тому, що події на Далекому Сході розвивалися в іншому напрямку. У складних умовах, в яких опинилася імперія після невдалої війни з Японією С. Ю. Вітте проявив надзвичайні здібності при підписанні Портсмутського миру. Ця угода була укладена ним з якомога меншими втратами. Попри особисту неприязнь до С. Ю. Вітте, Микола II надав йому графський титул.

Вороже ставлення С. Ю. Вітте до П. А. Столипіна визначалося ще й тим, що він мав підозру, що замахи на його життя були здійсненні чорносотенцями не без згоди останнього. Він доволі обґрунтовано вказував на величезне значення для влади СРН, підтримки якого П. А. Столипін надто потребував до скликання III Думи. Маючи обширні зв'язки С. Ю. Вітте провів своєрідне дослідження з метою виявлення організаторів замаху на його життя, але все закінчилося нічим. Проте він упевнився, що терористи-чорносотенці були водночас і агентами «царської охранки». Сварка між С. Ю. Вітте і П. А. Столипіним загрожувала перерости в грандіозний скандал, і тільки заборона імператора Миколи II зупинила його подальше назрівання. Верховоди чорносотенців знаходилися під покровительством високопоставлених осіб у державі, тому злочинні акти залишалися нерозкритими. Союз російського народу настільки злився в той час з охоронним відділенням, що важко було провести межу, де закінчуються агенти секретної поліції і де починаються його функціонери, діючи в С.-Петербурзі під начальством доктора Дубровіна, а в Москві – Грінгмута, а після його смерті протоієрея Восторгова.

Втративши владу, С. Ю. Вітте доклав зусиль для розвінчання чорносотенців на сторінках своїх розлогих спогадів, розкрив їхню справжню сутність, зв'язки з представниками правлячої верхівки й російським престолом. В Державній раді групу крайніх реакціонерів називали «чорносотенною бандою», а чорносотенна партія «мала в душі государя повну симпатію». Більшість її ватажків – політичні пройдисвіти, люди брудні за своїми поглядами і почуттями, позбавлені жодної життєдайної і чесної політичної ідеї; і всі свої зусилля спрямовують на розпалювання національних пристрастей дикого темного натовпу… Ця партія організована з придворних і різних переважно титулованих дворян, весь добробут і гасло яких «не ми для народу, а народ для нашого черева… Це дегенерати дворянства, винищені подачками від царських столів». Особливу прихильність його величності мав граф Путятін, полковник, як його називали «від котлет», який став секретним зв'язківцем між царським двором і чорносотенцями – Пуришкевичами, Грінгмутами, Юзефовичами та ін. Цікаві свідчення щодо зв'язків чорносотенців з престолом дав князь Н. Б. Щербатов, управляючий міністерством внутрішніх справ Тимчасового уряду. За його словами, були «безконечні звернення «СРН» і всіх інших союзів до імператора, яким, власне кажучи, не належало безпосередньо спілкуватися з государем». У свою чергу Микола II прийняв від «цього товариства вбивць і грабіжників», як висловився з думської трибуни П. М. Мілюков, значок «Союзу російського народу». Окрім того він відправляв на адресу цієї партії телеграми з приводу різних подій. Телеграма імператора пройдисвіту Дубровіну 3 червня 1907 р. у зв'язку з маніфестом щодо розпуску II Думи, як відзначив С. Ю. Вітте «засвідчила все убозтво політичної думки і хворобливість душі самодержавного імператора».

Наближення до «царських сфер» і чорносотенних організацій призводило до «страти компасу» навіть тих представників духівництва, які відзначалися раніше в житті достойною поведінкою. Так сталося з відомим священиком Іоанном Кроникдтадтським, який став партійною людиною, підпав під вплив СРН й особисто О. І. Дубровіна. «Все це сталося через те, що він був людиною обмеженого розуму і навіть з'їхав з глузду наближенням до вищих сфер». Безперечно були й інші причини таких метаморфоз. Завдяки огидній політиці, яку вела стара урядова Росія, відзначав гетьман П. Скоропадський, «віра задушена, убите все живе, святе в нашій релігії, загублене, а залишилась якась мертвотна, холодна обрядова сторона. На чолі церкви стояли і стоять чиновники». Ця оцінка людини, вихованої у традиціях імперської Росії, але з тверезим поглядом на становище і роль церкви в суспільстві й у наші дні не втратила своєї актуальності.

Попри те, що в чорносотенні організації приймалися, як правило, етнічні росіяни, в них були й представники інших націй і народностей. Вони ставали на службу російській імперській ідеї й цуралися свого народу. Таких було багато серед українців, зокрема вищезагадані Д. І. Піхно й А. І. Савенко. Були такі й серед поляків і євреїв. Таким був В. Грінгмут. С. Ю. Вітте неодноразово зустрічався з ним, коли був міністром фінансів, тому добре його знав. За походженням В. Грінгмут – еврей. Приїхав у Москву і став викладачем іноземної мови в ліцеї Каткова. Прийняв православ'я, мав усі властивості ренегата. Став співробітником, а потім і редактором газети «Московские ведомости».

Писав пронизливі статті проти 17 жовтня і всіх законів, що стали наслідком цього акту. Очолив СРН у Москві. Зрештою, став «жидоїдом», а раніше «перебував в особливій дружбі з директором Міжнародного банку Ротштейном і користувався його допомогою. «Немає більшого ворога своєї нації, як ті сини, що відмовилися від свого народу», – згадує С. Ю. Вітте.

Цікаві спогади про відступників від свого народу залишив посол союзної Франції Моріс Палеолог, який збирав дані щодо сутності російських чиновників, серед яких було немало чорносотенців. Управляючим своєї канцелярії прем'єр-міністр Б. В. Штюрмер призначив І. Ф. Мануйлова-Манусевича, людину з надзвичайно колоритною характеристикою. «Мануйлов – суб'єкт цікавий, – відзначає Моріс Палеолог. – За походженням він єврей. Він кмітливий, спритний, полюбляє жити розкішно; жуїр і шанувальник мистецьких виробів. Совісті в нього немає. Він одночасно і шпигун, і пройдисвіт, і шахрай, і шулер, і фальшивник, і розпусник». У січні 1905 р. він разом із св. Гапоном був одним із головних організаторів робітничої демонстрації, використаної владою для кривавої розправи на Дворцовій площі. Декілька місяців по тому, він проявив себе одним із організаторів погромів, що пронеслися єврейськими кварталами Києва, Олександрівська й Одеси.

Діяльність імперського уряду на початку XX ст. відбувалася в умовах, коли протиріччя між законом землі й законом капіталу, за визначенням В. Липинського, надзвичайно загострилася. Саме тому П. А. Столипіну і його наступнику В. М. Коковцову доводилося лавірувати в умовах неабияких протиріч та загострення класової боротьби. Він легко змінював свої погляди, а дехто вважав, що їх взагалі у них не було. Бувало й так, що П. А. Столипін демонстрував себе за поміркованого консерватора, а в період засідань І Думи виголошував з думської трибуни «ліберальні спічі». Після того, як відбувся замах на його життя на Аптекарському острові в столиці імперії, лібералізм П. А. Столипіна став розтавати, як сніг під гарячим весняним сонцем. В його діях все більше проявлялась надзвичайна жорстокість, він все більше перетворювався на реакціонера. Коли П. А. Столипіну дорікали про відхід від лібералізму, він парирував такими словами: так це було до бомби на Аптекарському острові, а тепер я став другою людиною.

П. А. Столипін – персона надзвичайно суперечлива, далеко не висвітлена в історичній науці. «Не позбавлений особисто рис «консервативної бюрократії», опальний С. Ю. Вітте піддав у своїх спогадах гострій критиці не тільки реакційну діяльність партій сугубо чорносотенного спрямування, але й той націоналістичний курс, який так яскраво уособлював П. А. Столипін, я кого в Державній думі підтримували представники партій октябристів і російських націоналістів. Опоненти звинувачували П. А. Столипіна в тому, що він сприяв становленню у країні жахливого режиму, в якому провокація набула надзвичайного поширення, а суди не дотримувалися закону. С. Ю. Вітте навіть стверджував, що Столипін підпорядкував суди міністерству внутрішніх справ, яке він очолював. І так «протягом п'яти років із ліберального прем'єра перетворився в реакціонера, і такого реакціонера, який не гидував жодними засобами, з порушенням законів управляв Росією». До того ж, продовжував триматись своєї високої посади в корисних цілях, для задоволення потреб численних родичів своєї дружини – Нейдгартів.

П. Столипін представляє Миколі II у Києві депутатів від Південно-Західного краю. 30 серпня 1911 р.

Чи були у С. Ю. Вітте підстави звинувачувати П. А. Столипіна у порушенні законів? Безперечно, були. З порушенням закону була розпущена II Дума, а фракція соціал-демократів незаконно осуджена. Заслуговують на серйозну увагу і свідчення віце-директора кримінального департаменту О. В. Лядова «щодо погромних справ». Установилась така практика, щодо «погромів єврейських і погромів селянських» чиновники ставилися поблажливо, милостиво і навіть був «відпрацьований такий сакраментальний вислів: діяв під враженням натовпу», «був зваблений і діяв під захопленням натовпу». Були й інші мотиви для помилування злочинців-чорносотенців.

На наше переконання, роль П. А. Столипіна щодо реформування сільського господарства шляхом переходу від общини до господарств фермерського типу перебільшена. Ініціаторами такого реформування були міністри фінансів М. Х. Бунге й особливо С. Ю. Вітте. Справжні зрушення в цьому напрямі почалися тільки після відповідних постанов Союзу об'єднаного дворянства, про що йшлося вище. Щодо П. А. Столипіна, то його внутрішня політика була пристосуванням до політико-правових і соціально-економічних змін у суспільстві з оберненою назад, у кріпосницьку епоху, головою. П. А. Столипін справді хотів мати 20 років спокою для реформування аграрних відносин шляхом зміни селянської власності. Аналіз різних аспектів процесу землевпорядкування приводить до висновку, що для цього був потрібен період протяжністю в декілька поколінь. Безперечно, що історія нікому й ніде не давала такого шансу в суспільствах, що фатально запізнилися на шляху історичного розвитку й роздиралися гострими протиріччями. До того ж, однією тільки зміною форми землеволодіння, на що більше всього й орієнтувалася правляча бюрократія, домогтись радикальних зрушень у сільському господарстві було неможливо. Для справжнього вирішення проблеми необхідна була політична воля правлячої верхівки, спрямована на ліквідацію поміщицьких латифундій, що й тільки могло забезпечити створення великої кількості продуктивних господарств фермерського типу. Але тодішня влада рішуче противилась цьому, вважаючи, що це небезпечно для правлячого монархічного режиму. Отож реформа виявилася дуже обмеженою. Селянство і далі «точило зуби» на величезні панські латифундії, вичікуючи слушного часу, щоб відібрати їх і розділити поміж собою. Саме на цій основі й розгорнувся

т.зв. чорносотенний рух на теренах Правобережної України, про що доволі докладно йшлося вище.

Ще 5 грудня 1908 р. П. А. Столипін відповідав у Державній думі на виступи депутатів про те, що руйнування общини внаслідок такої аграрної реформи призведе до розорення мас селян. Його відповідь була цинічною й викликала роздратування значної частини суспільства. Коли ми пишемо закон для всієї країни, казав П. А. Столипін, необхідно мати на увазі розумних і сильних, а не п'яних і слабких. Потім він знову наголосив, що уряд, проводячи аграрну політику, «зробив ставку не на убогих і п'яних, а на міцних і сильних». І в цьому – весь П. А. Столипін. С. Ю. Вітте розкрив суть цих заяв, що стали скандально відомим, й іронічно додав, що під сильними маються на увазі 130 тис. поміщиків, латифундії яких і повинна була врятувати столипінська реформа.

Поступова урядова діяльність П. А. Столипіна викликала все більше незадоволення різновекторних політичних сил. Член Думи П. І. Шингарьов казав, що в ІІІ-й Думі події йшли так, що більшість її членів утрачала віру в нього, особливо через свідоме урізання прав законодавчих установ. А коли субсидування чорносотенних організацій зменшилося, це викликало незадоволення і обурення з їхнього боку. П. А. Столипін, здається, все це проігнорував, позаяк, був упевнений, що в Думі переважають праві й ультраправі, тому можна маніпулювати як завгодно, навіть послатися на висловлення Фрідріха Шіллера: «Мавр зробив свою справу, Мавр може йти».

Ультраправі не пробачили П. А. Столипіну самовпевненості й нанесли, хоч і не одразу, своєрідний удар, про що свідчить стаття С. Володамерова в чорносотенній «Земщине». Йому пригадали і лавірування, і прийоми управління, розраховані на підтримку «основного непорозуміння», буцімто самодержавна влада російського царя обмежена маніфестом 17 жовтня, розраховані на «живлення фікції існування в Росії конституції, за якої влада російського самодержця сама себе обмежила на користь «представницьких установ». «І слід визнати, – констатував С. Володимеров, – що цю політику П. А. Столипін проводив весь час доволі майстерно, настільки майстерно, що кожну його велику думську промову можна було зрозуміти двояко. Праві угадували в ній заперечення конституції, ліві – визнання її. І хоча обидві сторони ніколи не були задоволені, але призвавши собі на допомогу невичерпний російський оптимізм запевнювали себе в тому, що мріялось, що бажалось зрозуміти з промов голови Ради Міністрів. Це згубна політика». Важко сказати, чи був це своєрідний донос, який наблизив трагічний кінець П. А. Столипіна? У суспільстві поширювалися чутки про «холодне ставлення» до нього Миколи II і що йому готують іншу посаду, посла або намісника Кавказу. Сам П. А. Столипін казав В. М. Коковцову, що його дні, як голови уряду, закінчуються і що до нього «добираються з усіх сторін». Хоч як би там було, за свідченням В. М. Коковцова, Д. Богров увійшов у театр по квитку охоронного відділення, і Курлов, командир окремого корпусу жандармів, знав про це. Д. Богров звів рахунки із Столипіним, якого вважав очільником контрреволюційних заходів.

Олександр РЕЄНТ

Навіщо Російська імперія сприяла зародженню чорносотенного руху (кінець XIX – початку XX ст.)?

Чорносотенство не було однорідним. Це був доволі широкий спектр політичних партій і організацій, створених для захисту монархії і боротьби з революційним рухом. Найбільш масовим і дієвим серед них став «Союз російського народу» (СРН), заснований у розпалі революції 1905–1907 рр. Щоб глибше усвідомлювати їх природу, слід хоча б стисло розглянути попередників цього руху, споріднених з ним певною мірою за духом і спрямованістю своїх зусиль.

Після вбивства народовольцями царя Олександра II 1 березня 1881 р. зусиллями придворної аристократії і вищого чиновництва була створена організації під назвою «Священна дружина», яка була строго законспірована. Кожен її член мусив організувати нову п'ятірку людей і знати тільки їх. Як і в часи Середньовіччя, члени організації повинні були боротися з ворогами монархії «зброєю і навіть отрутою». До організації й керівництва «Священної дружини» були причетні люди, наближені до нового імператора Олександра III: – граф І. І. Воронцов-Дашков, граф П. П. Шувалов, генерал-ад'ютант Вітгенштейн, князь А. П. Щербатов і ще не знаний у «вищих сферах» С. Ю. Вітте та ін.

Створена для боротьби з тогочасним революційним рухом, організація розпочала свою діяльність 12 березня 1881 р. в Петербурзі і Москві, пізніше були засновані її філіали в Києві, Харкові, Нижньому Новгороді й інших містах Росії. До кінця 1881 р. остаточно була визначена структура цього товариства, що очолювалася Радою перших старших членів. Окрім того, були організовані центральний, організаційний і виконавчий комітети, між якими розподілялись функції по керівництву діяльністю товариства. У віданні центрального комітету знаходилася допоміжна організація, створена для охорони царя і царської сім'ї. важливу роль у загальній структурі «Священної дружини» відводилася Україні («південним губерніям»). Київ став резиденцією «особливої інспекції» для «викриття крамольників на півдні Росії». З самого початку своєї діяльності організація знаходилася під спостереженням міністерства внутрішніх справ і департаменту поліції, хоча формально не була їм підпорядкована.

Імператорський уряд забезпечував «Священну дружину» солідними грошовими сумами. Достатньо сказати, що на фінансові засоби організації видавалося три газети, перед якими було поставлено завдання, діючи провокаційними методами, «дискредитувати в революційних сферах вчення народовольців». Дві з цих газет «Вольное слово» і «Правда», видавалися в еміграції, а третя – «Московський телеграф» в Росії. Кожна з цих газет мала особливе завдання і відповідно йому політичний напрямок. Для прикладу, «Вольное слово» мало критикувати програми народовольців з «помірковано-революційних» позицій, тоді як завдання «Правды» полягало в тому, щоб нарочито

доводити програму народовольців до безглуздя. Критикуючи і спотворюючи програму народовольців, керівники «Священної дружини» розраховували породити суперечки поміж народовольцями в еміграції. Отже, організація була створена для боротьби з ворогами монархії і взагалі з революційним рухом. Проте шпигунсько-розшукова її діяльність виявилася невдалою. Не мали успіхів і публіцистично-провокаційні зусилля її часописів. В умовах глибокої реакції після воцаріння нового імператора ряд її активних членів, серед них і С. Ю. Вітте, покинули організацію. Діяльністю «Дружини» були розчаровані й у міністерстві внутрішніх справ. В її рядах стався розкол, і вона припинила своє існування в листопаді 1883 р.

Проте з формального погляду першою чорносотенною організацією стало створене в січне 1901 р. у С.-Петербурзі т.зв. «Русское собрание», в діяльності якого спершу переважав культурологічний аспект. Як і в «Священній дружині», в ньому були представники титулованої знаті, але чисельно переважали відомі літератори, публіцисти, юристи, що числилися в рядах тогочасної «верхньої інтелігенції». Головою зборів було обрано князя Д. І. Голіцина. В організації нараховувалось 120 фундаторів. «Русское собрание» мало свої філії у провінції, у тому числі й в Україні – в Харкові, Одесі, Києві й деяких інших містах. Учасники останньої ставили своїм завданням вивчення явищ російського народного життя, збереження чистоти російської мови, дослідження й розроблення різних аспектів словесності, науки, мистецтва тощо. Отже, в діяльності філії домінували культурницькі тенденції.

На подальшу діяльність столичного «Русского собрания» впливав як її соціальний склад, так і події, що відбувалися в країні. Переважно це були вихідці з консервативного дворянства та інших привілейованих верств тодішнього суспільства. Вони були виховані на ідеологемах столітньої давності, що були відпрацьовані історіком М. М. Карамзіним: «Самодержавство заснувало і воскресило Росію, зі зміною державного устрою вона гинула і повинна загинути». Частина їх була пов'язана з інтересами великого землеволодіння, що залишилися в країні як пережиток епохи феодально-кріпосницьких відносин. Захист останнього, як і монархії, вони вважали своєю кровною справою.

Діяльність нового міністра внутрішніх справ П. Д. Святополк-Мирського, призначеного імператором Миколою II після вбивства В. К. Плеве, викликала в них гостре незадоволення. Святополк-Мирський став міністром за бажанням Миколи II в складних і суперечливих умовах розвитку російського суспільства. Кінець XIX ст. відзначився промисловим піднесенням, першими помітними успіхами у справі індустріалізації. Проте загалом Росія, як і раніше, залишалася відсталою порівняно з країнами розвиненого капіталу, а населення бідним і неосвіченим. Початок XX ст. (1900–1903 рр.) ознаменувався гострою економічною кризою. В суспільстві поширювалися думки, що необмежене самодержавство стало гальмом на шляху політико-правового і соціально-економічного розвитку країни. Олією у вогонь суспільних настроїв стали повідомлення про поразки армії у війні з Японією. За таких обставин П. Д. Святополк-Мирський, за згодою Миколи II, проголосив принцип, що «управлін ня Росії має триматися на довір'ї суспільства». Загалом його програма знайшла втілення в указі імператора Миколи II, що був опублікований 12 грудня 1904 р. В ньому були враховані деякі політичні і соціальні вимоги буржуазної

громадськості, але наголошувалося, що всі перетворення мають бути здійснені за умов «неодмінного збереження непорушності самодержавства».

Попри поміркованість програми Святополка-Мирського, вона була негативно зустрінута «Русским собранием», і воно стало виходити у своїй діяльності за культурно-просвітницькі рамки та включилося в політичну боротьбу. Під час зустрічі з монархом 31 грудня 1904 р. депутація від цієї організації висловилася проти удосконалення державного устрою шляхом упровадження народного представництва. До того ж, імператору нагадали на необхідність збереження «самодержавства, православ'я і народності». Реакційний характер організації з усією силою проявився під час зустрічі з Миколою II 6 червня 1905 р. Налякана розмахом революції, депутація «Русского собрания» вимагала, щоб цар не допустив скликання навіть урізаного народного представництва, тобто думської установи лише з дорадчими правами. Цікаві висновки зробив С. Ю. Вітте щодо ставлення дворянства до цієї важливої суспільної проблеми: дворянство, усвідомивши, що конституція не може бути дворянською, явно чи сором'язливо, таємно почало сповідувати ідеї такої наволочі, як Дубровін, Пуришкевич тощо.

Розвиток революційних подій спонукав прибічників самодержавства до створення нових промонархічних партій і організацій, і з часом їх кількість збільшилася до декількох десятків. Найбільш помітними серед них стали Монархічна партія і «Союз російських людей». Як і «Русское собрание» вони приймали у свої ряди переважно представників привілейованих верств і прошарків суспільства – дворян, чиновників, заможної інтелігенції. Як правило, чорносотенні партії і організації, що діяли на теренах України, були філіями загальноросійських, їхні керівні центри знаходилися в С.-Петербурзі й Москві. Винятком були «Двоголовий орел» і «Союз російських робітників».

Визначна роль в організації Монархічної партії належала ультра націоналістичній газеті «Московские ведомости». Провідним діячем партії і співробітником газети став В. Грінгмут. монархісти вимагали призначити на державні посади винятково «істинно російських людей», рішучих і відданих престолу. Газета рясніла вимогами впровадження в свідомість населення принципів самодержавства, православ'я і російської народності. Що стосується «Союзу російських людей», то його організували О. Бобринський, П. Шереметєв і Наришкін – верховоди «крайніх правих», великі землевласники, що завжди наполегливо відстоювали «на висоті престолу» «особливі привілеї російського дворянства». Проте ці партії були нечисленними і не мали зв'язку з широкими народними масами.

Створення масових чорносотенних партій визначилося полум'ям революції, вогонь якої погрожував спалити вщент всю систему старого державного управління. Громадськість вимагала переходу від необмеженого самодержавного управління до конституційного, а уряд втратив всякий авторитет серед населення. Незадоволення правлячим режимом дійшло до крайньої межі і страйковий рух паралізував країну в жовтні 1905 р.

За таких обставин Микола II змушений був іти на поступки громадськості й 17-го жовтня з'явився маніфест «Про удосконалення державного порядку». У ньому імператор «дарував» своїм підданим громадянські права – свободу совісті, слова, зборів і об'єднань тощо. Згідно указу, в країні запроваджувалося

Знак чорносотенної організації «Союзу російського народу»

загальне виборче право і вибори до Державної думи за участю в них усіх верств суспільства. З цього часу заборонені політичні партії почали виходити з підпілля й розбудовувати свої структури.

8 листопада 1905 р. в столиці імперії С-Петербурзі розпочала свою діяльність організація, яка стала називатися «Союз російського народу» (СРН). Її головними фундаторами були Дубровін, поміщик В. М. Пуришкевич, князь Гагарін, купчиха Полубояринова тощо. Дещо пізніше керівництво новоствореної партії поставило своїм завданням взяти участь у виборах в Державну Думу. Цікаво, що теорія буржуазної нації знайшла прихильників серед російських націоналістів-чорносотенців. Вони вважали можливим «існування мононаціонального соціуму, позбавленого класових протиріч». Чи це була ілюзія захисників монархії і латифундистського землеволодіння чи скоріше прагнення до максимального розширення своєї соціальної бази. Дійсно, річний членський внесок у СРН в порівнянні з «Русским собранием» був у десять разів меншим (0,50 крб.) і це стимулювало вступити у його відділи не тільки представників різних соціальних станів і прошарків міста і села, але й декласованих елементів. Особи незаможні взагалі могли звільнятися від членських внесків. Окрім того СРН для зростання чисельності своїх організацій вважав для себе «неодмінним обов'язком надавати по мірі дійсної можливості братню підтримку своїм членам у формі матеріальної й моральної допомоги».

На чолі Союзу стала Головна рада, яка знаходилася в столиці Росії, а його довічним головою – О. І. Дубровін. протягом ряду наступних років організації СРН стали з'являтися по всій імперії. Вони приймали у свої відділи і підвідділи переважно «природніх росіян» православної віри чоловічої і жіночої статі. Інородці могли стати членами СРН за особливі заслуги перед самодержавством, а євреї, навіть навернуті у християнство, не допускалися в чорносотенні організації. До того ж, інородцям й іновірцям урядовці ставили всілякі перепони до зайняття посад навіть у комерційних структурах. У зв'язку з цим граф С. Ю. Вітте іронічно звернув увагу на своєрідний принцип російського націоналізму: щоб бути вірним сином Російської імперії і вірнопідданим государя, «треба мати прізвище, що закінчується на «ов», бути православним і народитися в центрі Росії».

Новостворена партія поставила перед своїми організаціями масштабні завдання, про що свідчить, для прикладу, зміст уставу Київського Союзу Російського Народу:

1. Росія повинна залишатися єдиною і неподільною.

2. Православна віра повинна бути панівною в імперії, а іншим віросповіданням – терпимість.

3. Самодержавному царю – верховна необмежена влада в тісному єднанні з народом.

4. Російській народності належить провідне значення в державному житті та державному будівництві. Частиною корінного російського населення являються й малороси (українці) й білоруси, які вважають себе вірнопідданими.

5. Російська мова – державна для всіх народів імперії.

6. Покращення становища селян шляхом забезпечення нужденних землею.

7. Союз вважає, що бюрократія стала стіною між царем і народом, привела краху до великого лиха, тому буде боротися проти бюрократичного застарілого устрою.

Аналіз наведених тут складових уставу Київського СРН засвідчує наявність як реальних речей, що відображали політику правлячих кіл імперії, так і утопічних уявлень щодо взаємовідносин верховної влади і народу. Перші були спрямовані на боротьбу з національно-визвольними змаганнями поневолених імперією народів та ущемлення інородців за релігійною і мовною ознаками. Що стосується надання «привілею» українцям і білорусам стати частиною корінного російського населення, то це стало продовженням політики, вираженої у вищезгаданій тріаді графа С. С. Уварова на знищення їхньої ідентичності. Для цього урядова пропаганда використала православне духівництво. З іншого боку, в уставі знаходимо утопічні уявлення, що йшли з глибини російської історії. Їхня сутність – в ідеалізації середньовічної московської монархії до часів Петра I, що буцімто не мала бюрократії і жила інтересами народної маси. Що стосується покращення становища селян, то це було спрямовано на його одурманення різними пустопорожніми обіцянками. Реального вирішення аграрного питання вони не запропонували.

Попри еклектичну мішанину цих та інших поглядів, їх поширення сприяло чисельності чорносотенних організацій. Це знаходить підтвердження в оцінках керівництва міністерства внутрішніх справ. Згідно з ними, партія розросталась, створювалися великі об'єднання, між ними велика кількість відділів і підрозділів, до сільських включно, і через них «Союз російського народу» зв'язаний «із справжньою масою простого сірого люду».

Вагомішими, безперечно, являються підрахунки дослідниками щодо чисельності чорносотенних організацій. Згідно з ними, в 1907 р. на просторах Російської імперії діяло 2229 відділів різних монархічних організацій, в їх числі 2124 СРН. В них налічувалося близько 410 тис. осіб, з них 358 758 були членами СРН.

Олександр РЕЄНТ

Як корупція самодержавної влади в українських губерніях стала одним з головних чинників падіння Російської імперії?

Разом з формуванням різних форм державного устрою в людському суспільстві все більшої актуальности набували різні соціальні проблеми котрі були пов'язані з організацією державної влади. Окремо слід згадати про таке ганебне явище як корупція. Необхідно визнати, що за часів радянської влади висвітлення істориками проблем корупції царського чиновництва здійснювалось доволі упереджено з принципово класових позицій у відповідності з пануючою в той період ідеологією. Разом з набуттям Україною незалежності і поширенням демократичних процесів в нашому суспільстві, коли з науки було знято всі ідеологічні шори історики отримали змогу неупереджено підійти до аналізу цих проблем для об'єктивного відтворення історичного минулого з принципово нових позицій без ідеологічних озирань. Одночасно з прискоренням демократичних процесів спрямованих на посилення євроінтеграції в українському соціумі та початком відкритої військової агресії котра переросла у масове збройне вторгнення російських військ в нашу країну проблема корупції набула неабиякої актуальності.

За таких умов, як стверджує відомий історик О. П. Реєнт, – «Тільки повернення до людини, з її тогочасними турботами й інтересами, уявленнями про Бога і навколишній світ, спроба поглянути на останній її очима може наблизити нас до розуміння великої таємниці минулого, якою оповиті кожен день та кожна година існування людського суспільства».

То ж слід сказати, що своїм корінням корупція сягає глибокої давнини ще перших цивілізацій Стародавнього Світу. Так, навіть у письмовій пам'ятці Єгипту «Повчанні гераклеопольського царя своєму синові» яку датують XXII ст. до н.е. пропагується матеріальне заохочення чиновників, щоб вони не брали хабарів. Пропонується запровадити конкурсний відбір на державну службу. Тож необхідно визнати, що зловживання посадовим становищем та корупція є неодмінним атрибутом будь-якої держави.

Вважають, що перші згадки про корупцію на Русі з'явилися у літописах XIII ст. Зокрема, з цього приводу згадують Двінську уставну грамоту 1397–1398 рр., де міститься визначення незаконної винагороди за здійснення офіційних владних повноважень – «мздоімство», або «посула». Згідно іншої версії, «посула» в якості хабара визначається вперше у Псковській судній грамоті (1462–1471 рр.).

У Московській державі підґрунтям корупції стала система так званого місництва. Характерною рисою зазначеної системи організації влади на місцях було, зокрема, те що більшість державних чиновників того часу не отримували грошових виплат від держави, а жили виключно за рахунок коштів відвідувачів. Крім того, призначення на посаду відбувалося відповідно до ієрархії боярських прізвищ, без врахування особистих ділових якостей майбутнього чиновника. Таким чином, утворювався корпоративно-замкнутий прошарок

населення, зацікавлений у використанні владних повноважень для досягнення корисливих власних або групових цілей, що в свою чергу, сприяло поширенню корупції. В період правління Івана IV хабарництво, за «Судебником» 1550 р., було остаточно визнано кримінальним злочином і було запроваджено смертну кару за вчинення дій аналогічних сучасному хабарництву. Збереглися свідоцтва про страту дяка, який крім належної йому винагороди отримав ще й хабара у вигляді смаженого гусака, що був начинений монетами. За легендою, під час колесування цього хабарника біля Лобного місця де відбувалась страта на Красній площі в Москві перебував цар Іван IV і коли катованому дяку ламали кінцівки запитував у нього – «Чи смачний гусак?»

Разом з тим, хоча за законом хабарництво й каралось, однак представники влади постійно удосконалювали способи отримання хабарів від відвідувачів. Чолобитник, входячи до судді, клав гроші перед образами, начебто на свічки. Лише на Великдень суддям та урядовцям дозволялося яйцем приймати дарунок і декілька десяток. Не знищила коріння корупції і реформа, проведена в 50-х рр. XVI ст., завдяки якій було встановлено посадові оклади особам, які перебували на державній службі.

Петро I збирався видати наказ, за яким «кто украдет у казны лишь столько, чтобы купить веревку, будет на ней повешен». Його зупинили лише слова генерал-прокурора П. І. Ягужинського про те, що всі крадуть, відповідно, новий наказ може залишити імператора без підданих. Зі свого боку, населення «по пам’яті глибокої давнини» абсолютно нормально сприймало численні вимоги посадових осіб і вважало це своєрідним обов’язком «годувати» керівництво. Крім цього, «кормление» завжди протиставлялося власне хабару: якщо перше давали добровільно, то хабар вимагали чиновники.

Про незаконне збагачення на державній службі досить детально йдеться в статтях «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных», де кожен випадок розглядається окремо від іншого. Певно, що законодавці відштовхувалися від життєвої практики. Хабарництво та «лихоимство» є двома способами привласнення чужого майна, що забороняється законом. Під хабарництвом, в першу чергу, розуміється прийняття добровільної «мзди», необов’язкової і з точки зору лиходавця. «Лихоимство» означає отримання будь-яких матеріальних засобів під видом законної дії, хоча, насправді, вона такою не є. Тож, окремо розрізняються «мздоимство», «лиходательство», і як найвища ступінь останнього – вимагання.

«Мздоимство» визначається як прийняття «мзди» внаслідок будь-якої службової справи чи дії. Поділяють два його типи – просте та кваліфіковане. Перше стосується дії, вчиненої після виконання того, за що чиновник отримав винагороду, друге – якщо дар був отриманий до виконання даної справи. «Лихоимство» є прийняттям «мзди» за вчинення будь-чого протиправного обов’язкам служби. Вимагання має більш широке визначення, під дане поняття підпадають: 1) будь-який прибуток чи інша вигода, здобута внаслідок служби шляхом погроз або утисків; 2) будь-яке вимагання подарунків, або ж оплати, яка не передбачена законом, будь-яких послуг, прибутків чи іншої користі; 3) будь-які невстановлені законом побори грошима, речами або такі, що перевищують встановлену допустиму кількість; 4) незаконні наряди обивателів на свою чи когось іншого працю. Розрізняється також два види вимагання – просте і складне, тобто те, яке супроводжується явним насиллям.

Страта шляхом розбивання на колесі.
З гравюри початку XVIII ст.

Таким чином, в «Уложении…» вимагання трактується як кваліфіковане «мздоимство», «лихоимтсво» або самостійний злочин. Також воно розглядається як найбільш тяжкий вид хабарництва, коли хабар був викликаний вимогою службовця. Крім вище зазначених протиправних дій виділялись наступні: 1) протиправні дії, які були вчинені не для власної користі, а для набуття незнаного прибутку інших. Це прирівнюється до «лихоимства» і карається відповідно; 2) незаконні збори грошей чи речей на подарунки чиновникам, посадовим особам сільського, волосного управління, писарям, помічникам та присвоєння даних коштів або їх частини тим, хто займався збором. Наприклад, протягом 1833–1843 рр. розглядалась справа про незаконні збори грошей з населення на роз'їзди чиновниками Чигиринського, Черкаського, Васильківського земських судів.

В сучасних умовах в Україні в чинному законодавстві корупція (лат. corruptio – псування, розбещування, підкуп) визначається як діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг. За законом відповідальність настає не за корупцію взагалі, а за конкретні, передбачені законодавством, корупційні діяння та інші, пов'язані з корупцією, правопорушення.

Вищий щабель органів влади Російської імперії на території України представляв адміністративний апарат генерал-губернаторів та губернаторів то ж вивчення ступеня їх корумпованості представляє неабиякий науковий інтерес. Якщо звернути увагу на освіту та кваліфікацію як губернаторів так і їх чиновників, то необхідно визнати, що цей фактор завжди залишав бажати кращого. Достеменно відомо, що імператорський указ який було оголошено у 1809 р. (про екзамени для чиновників) викликав серед них тваринний жах та люту зненависть до його ініціатора Сперанського. Справа в тому, що їх переважна більшість не відповідала кваліфікаційним вимогам, адже навіть серед губернаторського складу управлінців імперії значна кількість посадовців мала домашню освіту і виховання. Разом з тим, одночасно з розвитком університетської освіти, намітились позитивні тенденції в бік підвищення фахового рівня службовців різних відомств імперії. Однак в цілому ситуація залишалась складною.

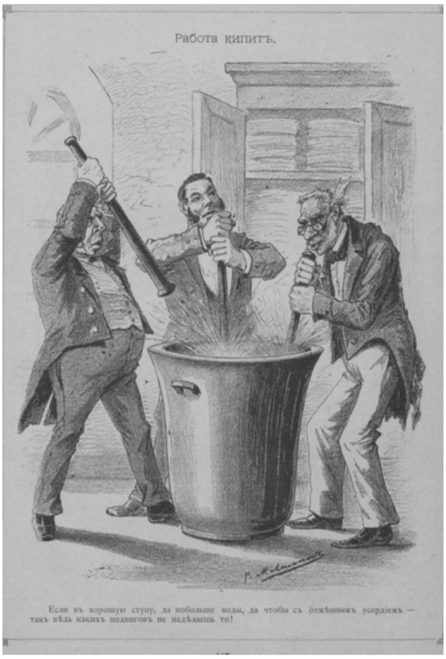
Важливим фактором який напряму визначав добробут чиновників імперської влади і ступінь їх службових зловживань було їх матеріальне утримання як у грошовій так і в речовій формах та різноманітні службові виплати, пільги і привілеї які дозволяли їм перебувати у більш вигідному становищі порівняно з іншими категоріями населення. Так, приміром в м. Києві на утримання

двох столів поліції в середині XIX ст. виділялося близько 2 тис. руб. на рік враховуючи жалування столоначальників по 180 руб на рік кожному. Загалом у 1854 р. на утримання штату київської поліції було витрачено 32702 руб. 76 коп. Згодом фінансування цієї служби було збільшено завдяки клопотанню Київського губернатора в МВС за № 6175 від 22 серпня 1860 р. У ньому вказувалося, що Київ став одним з «дорогих» міст імперії. Дорожнеча всіх життєвих потреб у першу чергу відображалась на надто низьких окладах чинів київської міської поліції. У зв'язку з цим їх матеріальне становище потребувало негайного покращання, оскільки незадовільний рівень утримання змушував поліцейських знаходити протизаконні джерела для утримання себе і своїх сімей.

Загалом у другій половині XIX ст. апарат державної влади Російської імперії істотно зріс. За 50 років (з 1853 по 1903 рр.) чисельність чиновників зросла в 5 разів. Однак, ефективність роботи системи управління залишалась низькою оскільки державні чиновники, зазвичай, лише імітували бурхливу діяльність хоча насправді усіма силами намагалися затягувати розгляд будь-яких справ. Така ситуація знайшла своє відображення в суспільній думці і зокрема в тогочасній літературі. Так, ряд літературних творів «Ревізор», «Шинель» та ін. геніального письменника М. В. Гоголя було присвячено саме проблемам чиновництва. Видатний сатирик М. Є. Салтиков-Щедрін у своїх літературних працях безжально висміював пихатість, некомпетентність, зажерливість та корумпованість російських чиновників. Із глибоким сумом та відчаєм він відмічав: «Якщо я засну і проснусь через сто років і мене запитають, що нині відбувається в Росії, я відповім: п'ють і крадуть…»

Незважаючи на істотне зростання чисельного складу апарату влади його ефективність як і динаміка його фінансування державним бюджетом залишала бажати кращого. Так, приміром, міська поліція упродовж 21 року функціонувала на основі штату 1854 р. Зважаючи на це, постійно зростали «позапланові» доходи представників влади значна частина з яких була не зовсім законною і надходила завдяки зловживанню чиновниками службовим становищем за рахунок їх корупційних діянь. До такого роду доходів слід віднести і прибутки від торгівельних та промислових підприємств якими володіли чиновники, доходи від маєтностей і нерухомості та ін. Загалом в середині 50-х рр. XIX ст. у Російській імперії загальна кількість найвищих чиновників V класу нараховувала 1337 осіб. З них володіли нерухомим майном 51%, а поміщиками серед останніх було 38% (50% володіли маєтностями до 100 душ, і лише 30 осіб (22%) мали у власності понад 1 тис. кріпаків). Володарями інших видів власності були 13%. 655 осіб (49%) не мали власності. Серед прокурорського складу Російської імперії в цей період 43,1% прокурорів володіли земельною власністю.

Після утвердження імператором Олександром III у грудні 1884 р. рішення комітету міністрів «Про порядок суміщення державної служби з участю в торгівельних і промислових товариствах, компаніях, а рівно в громадських і приватних установах» ситуація кардинально змінилася. Закон забороняв будь-яку участь у керівних органах цих товариств чинів перших 3-х класів та відповідних придворних чинів, а також особам які обіймали певні посади: обер-прокурору сенату та його товаришам, директорам департаментів та

Карикатура на імітацію бурхливої діяльності російськими чиновниками

Карикатура на хабарництво російських чиновників у XIX ст.

головним управляючим, губернаторам, градоначальникам, прокурорам та ін.

Результати впровадження такого законодавчого рішення були вражаючі! Вже на початку XX ст. у 1903 р. у «Списку цивільних чинів перших чотирьох класів» не можна було знайти прізвищ відомих представників світу підприємництва, за виключенням клану будівельників залізниць Полякових.

Окремим рядком слід зупинитись на такому виді «позапланових» доходів як хабарництво. У комедії О. В. Сухово-Кобиліна «Весілля Кречинського» наступним чином дається класифікація хабара в дореформений період, – «Взятка взятке рознь, есть сельская, так сказать пастушеская, аркадская взятка, берется она преимущественно произведениями природы и постольку-то с рыла, – это еще не взятка. Бывает промышленная взятка; берется она с барыша, подряда наследства, словом приобретения, основана на аксиоме: возлюби ближнего свого, как самого себя; приобрел так поделись. Ну и это еще не взятка. Но бывает уголовная или капканная взятка: она берется до истощения, до гола... совершается под сенью и тенью дремучего леса законов, помощью и средством капканов, волчьих ям и удилищ правосудия».

Такі негативні явища як хабарництво, службові зловживання та казнокрадство були досить поширені в ті часи. Вони пронизували всі ланки державної влади. Так, приміром, вступ євреїв до гімназії супроводжувався великими хабарами для начальства гімназії. З батьків і родичів за вступ до гімназії хабар досягав від 300 до 700 руб. з учня.

Поліцейські нерідко викрадали цінності під час здійснення обшуків, фабрикували брехливі звинувачення, а потім вимагали хабарів. Характеризуючи попереднє слідство сучасники писали, що поліцейське слідство є безвідповідальним свавіллям, легковажним позбавленням свободи, роздуванням справ і відсутністю будь-якої системи.

Від повітової поліції не відставала тюремна поліція. Привласнення майна ув’язнених було звичайним явищем. Характерним прикладом цього може

бути кримінальна справа про доглядача Радомишльського тюремного замку Кондратовського. Останній забирав у арештантів при обшуку гроші і привласнював їх собі. У 1856 р. стряпчий здійснив розслідування і встановив що, – «арештант Сидоров під час обшуку віддав Кондратовському 230 рублів, в книгу ж він записав лише 133 рублі, а решту грошей поклав до свого гаманця». При відправленні ув'язнених до Сибіру Кондратовський віддав із записаних ним до тюремної книги 133 рублів Сидорову лише 34 рублі. Подібні факти злочинної діяльності адміністрації пенітенціарних установ в той період були звичайним явищем.

Відомі випадки, коли тюремна поліція займалась навіть виготовленням фальшивих грошей за допомогою ув'язнених. У 1836 р. доглядач Балтської в'язниці Зелинський і балтський поліцмейстер Альбрихович сприяли арештантам Голубу і Швецю виготовляти фальшиві монети і отримували за це винагороду. Доглядач Київського тюремного замку Анісімов також приймав участь у виготовленні фальшивих грошей за допомогою ув'язнених Калайди, Блумкіна, Давида Ясського та ін. З двох плавок сума фальшивих грошей складала 400–500 рублів. Гроші оптом продавались київським ділкам по 30–40 рублів за сотню. Десять рублів з сотні брали собі ув'язнені, а решту 20–30 рублів забирав доглядач тюрми Анісімов.

Не кращою була ситуація і в вищих ешелонах апарату влади. Вершиною корумпованості найвищих посадовців в імперії Романових став продаж Росією 1 серпня 1868 р. своїх заморських володінь на Алясці для Сполучених Штатів Америки за сміхотворну ціну в 7 200 000 доларів. Цим актом Росія позбулась більшої частини своїх територій, що складали Російську Америку. Радянсько-путінська історіографія головним чином спирається на два аргументи, а саме: Аляску майже за безцінок продали, щоб «задобрити США» та запропонувати їм свою «дружбу», бо «вони і так могли забрати Аляску силою задарма». Крім того, з 1960-х рр. поширювався міф, що Аляску насправді віддали в оренду на 100 років. Безліч істориків здійснювали ретельний аналіз цієї події. Однак, жоден з них не поставив собі на меті дослідити корупційну складову цього акту купівлі-продажу.

Серед губернаторів масштаби зловживань службовим становищем були досить значними. Коли за наказом царя Миколи І зібрали відомості про те, хто з губернаторів не бере хабарів навіть з відкупників, то такими виявились лише двоє: київський губернатор І. І. Фундуклей та Ковенський губернатор О. А. Радищев. Нерідко губернатори сприяли збільшенню казнокрадства. Так, у 1850 р. службовця приказу громадської опіки було передано до суду за викрадення 7 тис. руб. казенних грошей, але достатньо було чиновнику з особливих доручень при генерал-губернатору повідомити в суд, що цією справою цікавиться сам Д.Г. Бібіков, як суд виправдав казнокрада.

Разом з тим, у Правобережній Україні всі поміщики регулярно платили хабарі для поліції. У всіх значних поміщицьких маєтностях були призначені річні оклади для поліцейських чиновників із різноманітних видів продовольства. Від цукрових заводів і «питейных» відкупників для поліцейських посилали цукор, горілку та гроші. З маєтностей цивільного губернатора І. І. Фундуклея до призначення його губернатором також було призначено річні оклади різним поліцейським чинам. Однак, після зайняття ним губернаторської

посади, управляючий його маєтностями зупинив видачу. Дізнавшись про це Фундуклей наказав видати все за попередній час і здійснювати видачу в майбутньому, при цьому він зауважив, що якщо багаті поміщики не будуть допомагати продовольством і коштами для утримання чиновників поліції, то ці засоби вони будуть отримувати у злочинців.

Карикатура котра пропонувала боротися з казнокрадами за допомогою спеціальних сейфів

В українських містах хабарництво серед поліцейських підтримувало і саме населення. Так, аналізуючи свідчення про київські цехи на зламі XVIII–XIX ст. дізнаємося, що: «Пізніше, як завелася поліція, то носили на ралець хліба й риби й частному приставу на 69 коп. у 1802 р., а городовому придбали корову». Необхідно визнати, що до впровадження системи хабарів навіть на повітовому і волосному рівнях спонукали і самі представники влади адже боротьба з цим явищем вважалася справою безнадійною».

Карикатура на азартних гравців в карти на гроші

Сучасники тих часів реакцію високо посадовців на факти поборів та вимагання хабарів описували так, – «Міщани приходять з проханням захистити їх від образ гнобителів. – Покличте сюди поліцмейстера! – вигукнула посадова особа. – Як! Вони беруть у вас хабарі. – Як? Де? Ваше сіятельство! – запитує сварливий поліцейський, знаючи, що в світі немає поліції, в якій не беруть хабарі».

Аналогічною була ситуація зі службовими зловживаннями представників імперської влади і в сільській місцевості. Так, у Липовецькому повіті в кінці XIX ст., де в містечках проживало багато євреїв, «побутувало хабарництво чиновників – справник брав з кожного жида за рік «по десятці («по червоненькой»), а поліцейський надзиратель брав по п'ятці («по синенькой»)».

Гігантські масштаби посадових зловживань на нижчих щаблях влади були наслідком значних обсягів корупції і казнокрадства і при самому імператорському дворі. Зокрема, на початку 50-х рр. XIX ст. директор канцелярії комітету про поранених, камергер двору і таємний радник О. Г. Політковський поцупив з державної скарбниці, ні багато ні мало, а 1004901 руб. 63 коп. У цей період в армії впродовж 25 років померло 1061839 нижчих чинів, що становило 40,4% особового складу. Практично з кожних 5 рекрутів, які ставали солдатами 2-є помирали.

Панувала корупція і серед чиновників губернського рівня. Так, правитель канцелярії Київського, волинського і подільського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова – М. Є. Писарєв брав хабарі до 10 тис. руб. Саме через прагнення цього чиновника отримати хабара декілька років не затверджувався на посаді управляючого Подільською губернією генерал-майор О. А. Радищев. Масштаби апетитів цього «діяча» були досить значні. Від польських шляхтичів замішаних у справі Канарського за «відповідне» сприяння він отримав 46 тис. руб., а у 1847 р. від волинських поміщиків у зв'язку з введенням інвентарів йому було надано 35 тис. руб. для того, щоб губернаторська влада і надалі закривала очі на їх свавільне поводження з селянами. У 1810 р. київського віце-губернатора Четверикова було представлено цареві як хабарника. Не кращою була ситуація і в подальший період. У 1817–1820 рр. київський губернатор П. С. Черепанов за хабарі і зловживання перебував під судом.

Навіть на найвищому рівні імператорської влади зловживання, хабарництво і відкриті побори не були виключенням. Так, управляючий Міністерством шляхів сполучень О. І. Дельвіг згадував, що імператор Олександр II при затвердженні концесії у 1871 р. на Лібаво-Роменську залізничну колію, не соромлячись його присутності, вимагав від концесіонера К. Ф. фон Мекка для своєї фаворитки величезну суму грошей.

Треба відзначити, що не зважаючи на високе грошове утримання у суддів та чиновників суду в їх середовищі процвітала корупція. Так, у 1902 р. голови судових округів отримували жалування від 4500 до 7000 руб. на рік (залежно від вислуги років та ін.). Крім того, отримували судді і доходи за рахунок службових зловживань. Так, наприклад, у 1886 р. газета «Волынь» (№ 107) звинувачувала мирового суддю у Новоград-Волинському повіті В. Гудвіля в хабарництві. Газета писала, що суддя Гудвіль «все более и более оперяется: появились рысаки, американка, линейка и паук-экипаж...». З 1886 р. по 1889 рік судова палата «розбирала» цю справу, безуспішно намагаючись довести, що він не брав «бумажки в барашке» і що його даремне оббрехали репортери. Проте факти були настільки очевидними, що вона була вимушена визнати справедливість цієї журналістської статті.

Досить частими були випадки коли державні чиновники безвідповідально розтрачували казенні кошти граючи в азартні ігри у відповідних розважальних закладах. Так, у 1905 р. київська газета у замітці «Артистичний клуб» повідомляла про сумні наслідки відвідування цього закладу державними чиновниками: «За задоволення познайомитися з таким мистецтвом скромний діловод по господарській частині Бендерського полку заплатив чотирнадцять тисяч рублів казенних грошей і три роки сидіння в арештантських відділеннях. Люди холоднокровні, котрі не звикли нічому дивуватися напевне скажуть, що титулярний радник Моралевич відбувся порівняно дешево тому, що за таке задоволення багато хто заплатив набагато дорожче ціною власного життя. Суд над Моралевичем був у той же час публічним судом і над київським літературно-артистичним товариством тому що історія з Моралевичем так би мовити підтверджувала його репутацію». Цій сумній історії було присвячено окремий вірш під назвою «Беседа» котрий надрукувала газета:

«Он был титулярный советник
Ходил в артистический клуб

Его обыграли артисты
Таков артистический клуб
Четырнадцать тысяч казенных
Ушло в артистический клуб
Погиб титулярный советник
Таков артистический клуб
Подлог и скамья подсудимых
Прости артистический клуб
Три годика рот арестантских
Таков артистический клуб!»

Досліджуючи грошове утримання службовців поліції на початку XX ст. слід звернути увагу на їхні зловживання. Корупція і хабарництво процвітали навіть в середовищі карного розшуку. Приміром, Київський поліцмейстер В'ячеслав Цихоцький на початку XX ст. відрізнявся хабарництвом, порушенням штатного розкладу, привласненням значних сум грошей та ін. Цей «скромний» слуга закону в результаті такої діяльності придбав убогу «хатинку» у вигляді невеличкої маєтності на Полтавщині вартістю лише 100 тис. руб., після чого за власним бажанням вийшов у відставку в чині генерал-майора на солідну державну пенсію.

Судові палати, зазвичай, поблажливо відносились до хабарників, розтратників казенних грошей та майна і чиновників, які зловживали владою і своїм службовим становищем, про що свідчать багато чисельні судові документи. Так, приміром, у 1884 р. у Київській судовій палаті за участю станових представників розглядалась кримінальна справа чиновника Меленевського. У звинувачувальному акті по цій справі вказувалось, що він брав собі безкоштовно хліб, борошно від економа житомирської в'язниці Сагайдачного і привласнив 436 рублів казенних грошей. Тому що волинський губернатор був прихильним до свого чиновника з особливих доручень, суд повів справу так, що буцім то Меленевський купував хліб і борошно у економа житомирської в'язниці Сагайдачного за свої гроші, а гроші 436 рублів було взято ним з банку для відправлення на Острозько-Кременецький з'їзд мирових суддів, але помилково не були відправлені туди упродовж півтора року. Меленевського було визнано невинним, і судова палата винесла йому виправдувальний вирок.

У травні 1890 р. в Одеській судовій палаті розглядалась кримінальна справа під назвою «Вінницька справа». До суду було передано голову Вінницького з'їзду мирових суддів Волкова і судового пристава Іванова, а також письмоводителя Луценко. В 11 епізодах звинувачення розкрилась картина хабарництва, яка панувала на з'їзді мирових суддів. Волков, приміром, брав величезні хабарі. Він отримав 4000 руб. за те, щоб не здійснювати опис майна, яке підлягало продажу за борги. Гарантуючи вирішення справи на користь хабародавців, брав з них по 500 руб. Отримуючи доход 3000 руб. на рік, він проживав 10–12 тис. руб. щорічно. Наслідуючи приклад судді, хабарі брали і його підлеглі Іванов і Луценко. Судова палата жодного з них не засудила до позбавлення волі.

Загалом громадськість не любила охоронців правопорядку через їх зажерливість і хабарництво. Газети постійно їх критикували і друкували на них образливі карикатури.

Яскравим прикладом корумпованості представників каральних органів влади на початку XX ст. в м. Києві стала «Аслановщина». Саме так у 1908 р. охрестили газетярі кримінальну справу про службові зловживання та хабарництво завідуючого київським розшуковим відділенням міської поліції Спиридона Асланова. Серед оприлюднених свідчень були факти зв'язків завідуючого та його агентів з відомими злочинцями та крадіями, а також з утримувачами домів побачень та притонів розпусти.

Так, після затримання злодюжки Шмулевич агентом Шаповаловим її коханець Епштейн пропонував останньому 10 руб. щоб той звільнив її. Поговоривши з Епштейном, завідуючий відділенням заявив агенту, що «Шмулевич не відправлятимуть до Пермі, тому що вона хвора, й для вислання необхідно буде затримати її через кілька днів». Злодійку відразу ж звільнили і більше не затримували. Невдовзі проти С.Ф. Асланова та його поплічника агента С. Д. Зелло було розпочато кримінальну справу по звинуваченню у хабарництві, службових зловживаннях та зв'язках із злочинним світом.

Під час проведеного у Спиридона Асланова слідством обшуку були виявлені різні документи, кілька паспортних бланків, вексельні цінні папери на суму до 10 тис. руб. Газети про це писали так: «Слідство повинне розкрити походження цих векселів, поки що доводиться лише дивуватися спритності Асланова, який у червні минулого року приїхав до Києва бідняком, не мав грошей на квартиру й змушений був попервах жити у своєму робочому кабінеті при розшуковій поліції, а усього через 10 місяців виявився власником доволі значного статку. Такими є результати його взаємин зі злодіями».

Меткі київські репортери довго смакували на шпальтах місцевих газет цей сенсаційний матеріал постійно супроводжуючи його все новими подробицями

Карикатура на київського поліцмейстера Б.Я. Гюббенета у 1881 р.

Асланов С. Ф.

Зелло С. Д.

цієї кримінальної справи та відповідними образливими карикатурами.

Підсумовуючи вищенаведене необхідно відзначити, що в Російській імперії джерела корупції поєднувались з витоками самої державності, яка відразу поклала на населення безпосереднє утримання чиновницького корпусу. Ситуацію не могли змінити ні введення жалування чиновникам, ні законодавче регулювання покарань за зловживання посадою. Більше того, так зване «кормление» адміністрації не викликало будь-яких суттєвих протестів з боку населення. Вже в середині XVIII ст. ця «хвороба» російського суспільства вразила буквально всі щаблі державного управління і досягла небачених масштабів. Відсутність достойного жалування спонукала чиновників ставати на шлях недотримання законів і це було своєрідним виправданням для отримання хабарів та незаконних приношень від населення.

Необхідно визнати, що російська імперська влада в ті часи поступово справилась із завданням відділення підприємництва від державної служби. Однак корупція, зловживання службовим становищем і хабарництво які пронизували всі щаблі державної драбини влади в тій чи іншій мірі були ознакою імперського управління в ті часи. Здійснений аналіз засвідчує, що різним історичним періодам відповідали різні прояви і характеристики корупції, відповідно мінялися стратегія і тактика реагування на дане явище як суспільно небезпечне. Незмінним залишалося одне: прагнення до забезпечення системного підходу, що поєднував і попередження, і каральні заходи. Тож, в першій половині XIX ст. сформувалась система законів, яка регулювала відповідальність за службові зловживання, корупцію і хабарництво, визначала їх види та розміри покарань. Однак, суворі покарання залишалась лише на папері, на практиці чиновники рідко каралися судом, зважаючи на те, що на вакантні низькооплачувані посади майже не було бажаючих.

Слід відмітити, що коли законодавству влада приділяла багато уваги, то контролю за чиновницьким корпусом, значно менше. Як місцеві перевірки так і сенатські ревізії виявилися малоефективними. Спроби запропонувати адміністративні покарання не мали успіхів, бо на місце звільнених посадовців приходили такі самі, які також вдавалися до підкупів.

Загалом необхідно визнати, що підкуп адміністративної особи є міцна традиція російського державного побуту принаймні кілька останніх століть. Поширення корупції стало результатом не доопрацювання держави і суспільства. В умовах недостатнього державного матеріального забезпечення чиновників, особливо нижчих рангів, та величезній території Російської імперії, а відтак поганого контролю, службові зловживання досягли такого рівня, що стало неможливим їх викорінити. Різноманітні заходи боротьби, які пропонувала влада, а саме – контроль за чиновництвом, переслідування, покарання, активізація морального чинника, так і не змогли забезпечити чесного законослухняного чиновника.

На завершення слід сказати, що корупція, або як її нині називають адмінресурс, завжди існувала і буде присутня в будь якій державі. Істотно знизити її рівень можна лише обмеживши роль держави в житті суспільства. Справа в тому, що в будь якому соціумі встановлюється загальноприйнятий для середньостатистичного індивіда рівень споживання і витрат. Якщо людина не буде задовольняти свої потреби згідно цього рівня у відповідності до своїх

Газетна карикатура на «Аслановщину»
з підписом «Феміда – Ох, змучилась»

доходів, то вона буде шукати інші джерела доходу, чільне місце серед яких може посідати корупція. Саме тому темпи зростання заробітної плати державних службовців повинні значною мірою випереджати загальне зростання цін. Крім того, корупцію можна істотно знизити за рахунок збільшення прозорості вітчизняної системи управління та через становлення громадянського суспільства.

Бібліографія

Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. Москва, 1978.

Казьмирчук Г., Казьмирчук М. Освіта в селі Кальнику з 60-х років XIX ст. – 20-х років XX ст. Київ, 2007.

Кругляк Б. А., Молчанов В. Б. Історія економічних вчень. Житомир, 2001.

Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). Київ, 1999.

Мельник М. І. Корупція/Юридична енциклопедія. Київ, 2001.

Новицкий В. Д. Из воспоминаний жандарма. Москва, 1991.

Падалка С. Хабарництво на Правобережній Україні: суспільно-історичні передумови, особливості та засоби протидії (друга половина XIX – початок XX ст.). Автореф. дис. ... к.і.н. спец.: 07. 00. 01. Історія України. Київ, 2018.

Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ, 2003.

Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. Київ, 2005.

Чайковський А. С., Щербак М. Г. За законом і над законом: З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (IX – початок XX ст.). Київ, 1996.

Щербина П. Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. Львов, 1974.

Володимир МОЛЧАНОВ

Розділ III

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1921 РР. ЯК ВІКНО МОЖЛИВОСТЕЙ РОЗРИВУ З ІМПЕРІЄЮ

«Ми відродилися з ґрунту наскрізь напоєного кров'ю наших предків, що полягли в боротьбі за волю України, ми виссали з молоком наших матерей стародавню любов нації до вітчизни і її свободи і ненависть до насилля над нами. Як не можна спинити річку, що, зламавши кригу навесні, бурхливо несеться до моря, так не можна спинити нації, що ламає свої кайдани, прокинувшись до життя»

Микола Міхновський. «Самостійна Україна» (1900)

Михайло Грушевський: «Се продовження того самого завдання на винищення українства...»*

Так сталося, що моя стаття «Тарас Шевченко: "Довелось запить з московської чаші московську отруту!"», написана на початку 2022-го, побачила світ у Всеукраїнському тижневику «Слово Просвіти» 24 лютого, коли народ український зранку хлебонув із історично нової московської чаші, вщерть наповненої смертоносним ракетним горем… Нагадаю, що в тій статті йшлося про московські кайдани, котрі Кобзар заповідав українцям обов'язково порвати, поготів заявивши, що «полину / До самого Бога» лише після того, «Як понесе з України / У синєє море / Кров ворожу…» Наголошував на тому, що «Тарас Шевченко заклав у "Заповіт" значно більше пророчого сенсу, ніж ми досі вважали…» Нарешті Шевченків «Заповіт» Україна почула й сприйняла вповні й буквально, і кров ворожа це підтверджує…

Чекав із нетерпінням нового виходу дорогого мені тижневика «Слово Просвіти», бо **саме час аби стисло й сильно нагадати призабуті висновки й мудрі застороги ще одного великого українця – Михайла Грушевського, густо настояні на драматичних реаліях минулого століття**.

Півтора десятиліття (2001–2015) мені випало очолювати Національний культурний центр України в Москві, який, по суті, був останньою духовною спробою, вимріяної Грушевським, незалежної, цивілізованої, європейської України показати Московщині єдину можливість мирного, культурного співіснування двох абсолютно різних держав. Про це можна сказати поетичними рядками Дмитра Павличка з його нещадного до московитів вірша «Пам'ять» (2002):

Ми вас не любимо, та жити
Потрібно так, щоб ворожда
Нас не спалила…

Росія вкотре вибрала за краще ворожду, більше того, війну проти України…

Виходив усі стежки московського засланця, встановив усі пам'ятні адреси й місця, пов'язані з Грушевським, здобув у державному архіві РФ безцінну справу «Про керівника мазепинського руху професора Львівського університету Михайла Сергійовича Грушевського та ін.». Видав українською мовою в Москві книги про перебування в місті Михайла Грушевського, добре знаю, як бояться й ненавидять там українського генія – вченого й політичного діяча. Не випадково, познайомившись із книгою «Москва Михайла Грушевського», великий українець Дмитро Павличко писав мені в червні 2014 р.: «Сучасна московська влада за таку енциклопедію-хроноскоп про найвидатнішого українського націоналіста мала б Вас замкнути на багато літ до криміналу…» Меморіальна дошка Михайлу Грушевському, з великими зусиллями встановлена нами 2003 р. на будинку, де він жив і працював у радянські часи (вул. Погодінська 2/3), була знищена ще 2014-го. Його погляди, думки й висновки табуюються в Москві понад 100 років, але ми їх не повинні забувати…

* Слово Просвіти. 2022. 19–25 травня.

Так от, відомо, що Михайло Грушевський довго виступав за національно-територіальну автономію України у складі федеративної російської держави. Не мудруючи, дослідники писали раніше просто про те, що прихід більшовиків до влади у 1917 р. пришвидшив крах федералістських ілюзій Грушевського та його колег – українських соціалістів. Якщо в III Універсалі Центральної Ради в листопаді 1917 р. йшлося про Українську Народну Республіку, що зберігала федеративний зв'язок із Російською республікою, то **IV Універсал в січні 1918 р. проголосив самостійність і незалежність УНР як вільної суверенної держави українського народу**.

Втім усталені, звичні та спрощені погляди на позицію і діяльність Михайла Грушевського переглядаються сучасними істориками, зокрема відомим українським вченим Владиславом Верстюком. Зазначаючи, що в історичній літературі можна зустріти докори і закиди Грушевському за «автономізм» і недооцінку самостійницьких гасел, учений обґрунтовано заявив, що курс, обраний Михайло Грушевським, був найвиваженішим і найреалістичнішим для того часу.

Владислав Верстюк показав, що восени 1917 р. поняття «автономії» для Грушевського взагалі «стало маскувальним заходом, під захистом якого розгорнулась енергійна робота з розробки основ української державності». За словами вченого, вже наприкінці 1917 р. Голова Центральної Ради «визнав, що фактично Україна після проголошення Української Народної Республіки стала суверенною державою». Справді, розкривши статтю Грушевського «Роковини української незалежності», написану на початку 1920 р., прочитаємо, що **«фактичного федеративного зв'язку між Українською Республікою й іншими республіками бувшої Росії не було… і тим самим Українська Республіка була державою самостійною і независимою»**.

Таким чином, за висновком ученого, «федералізм, як і автономія, для М. Грушевського ніколи не були запереченням незалежної Української держави, швидше це був необхідний і послідовний крок до її побудови». Грушевський добре розумів, що на створення незалежної держави в Україні тоді було, з одного боку, замало сил, а з іншого – заклик до негайного відділення в умовах незавершеної світової війни був би використаний російською стороною для знищення паростків української державності. «Можемо визнати, що в той момент політика М. Грушевського була мистецтвом реального».

Врешті-решт остаточно згоріла ідея федералізму у вогні більшовицького походу на Україну на початку 1918 р. Втім, як відомо, Харків більшовицькі війська захопили вже в двадцятих числах грудня 1917 р., а в січні наступного 1918-го в місті було роззброєно полки Української Народної Республіки. Та в квітні в Харків знову вступили війська УНР, утвердилася влада гетьмана Скоропадського, в місті стояв і німецький гарнізон. У Харкові побували й денікінці, за яких українців «не було й бути не може»… Тож у наказі Троцького в грудні 1919 р. єзуїтськи стверджувалося, що нібито червоноармійці йдуть не завойовувати, а звільняти Україну, в якій Харків став столицею…

Коротко згадав якраз Харків, бо у багатостраждальному, нескореному місті, якому 6 березня 2022 р. присвоєно почесну відзнаку «Місто-герой України», нині мужньо працює під ракетними обстрілами мій друг, видатний український художник, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка

Віктор Ковтун. Пам'ятаю, що напередодні 208-ї річниці з дня народження Кобзаря він розпочав телефонну розмову зі мною словами: «Стоїть Тарас!». Ішлося про величний пам'ятник Тарасу Шевченку в серці Харкова, який вистояв і під час німецько-фашистської окупації. Наступного дня – 9 березня 2022 року – Віктор Ковтун розпочав роботу над картиною «Стоїть Тарас!», відобразивши надалі у полотнах і процес захищення монументального комплексу мішками з піском… Український художник взявся за безприкладну роботу художньої фіксації злочинного руйнування й знищення російськими військами прекрасного, сонячного, квітучого Харкова й постійно надсилає мені фотографії вражаючих картин – їх уже багато десятків… А 17 квітня до привітання з Вербною неділею додав ще й фотографію величезного осколка, що залетів через вікно до його майстерні в середмісті Харкова і пошматував чимало безцінних полотен, створених уже під час війни. Але Віктор Ковтун продовжує творити подвиг і не сумніваюся, що його картини не лише займуть достойне місце в музеях, а й стануть документально-художніми свідченнями в грядущих судах над російськими варварами…

А зараз, і невідкладно, необхідно зробити так, щоб полотна великого українця, зібрані в потужну виставку, люди побачили в усіх столицях Європи. І не тільки… У XXI столітті в своїй сукупності цим творам визначена історична доля «Герніки» великого іспанця Пабло Пікассо…

Та повернуся на століття назад до Михайла Грушевського, який у статті «Очищення вогнем» (4 лютого 1918 р.) заявив, що для радянських військ **«завдання сього походу** (на Україну – В. М.) ***– "бити хохлів", що по 250-літнім поневоленні наважились піднести голови й скинути з себе московську кормигу… Се продовження під брехливими демагогічними большевицькими гаслами того самого завдання на винищення українства…»***.

Цю невелику статтю варто було б прочитати нині кожному українцю, бо в ній ідеться про те, що в більшовицькій навалі на Україну згорали історичні, культурні, економічні й усякі інші зв'язки народу українського з народом великоруським: **«Тепер ми самим очевидним способом маємо боротьбу самих народів – великоруського й українського. Один наступає, другий борониться»**.

Такий точний лапідарний аналіз історичної ситуації ще більше застосовний до нинішньої російсько-української війни, що виявляє ментальну несумісність двох народів у контексті незмінної у віках імперської політики Росії.

Між іншим, видно також, як учений Грушевський, який виріс із Шевченкового кореня, впливав на політика Грушевського, котрий змушений був враховувати конкретні реалії історичного моменту. Адже саме він вказав на те, що **«федералістами Леніни і Троцькі вважають себе, а під сим "федералізмом" лежить в дійсності самий поганий, терористичний централізм»**. ***Як це вбивчо звучить у той час, коли*** **«старий московський централізм»** ***воює з Україною!***

Кажучи словами Михайла Грушевського, російські вороги українства вже тоді давали *«генеральну битву нашому національному життю»*:

«Українство кінець кінцем її виграє, се ми знаємо. Але утрати її будуть великі, се ми бачимо. І розстрілюються в ній не тільки люди, а й ідеї. Руйнуються не тільки міста, а й традиції. Багато згоріло вже в сім великім огні, і ще згорить. Люди вийдуть з нього нові й новими очима глянуть на світ».

Враження таке, що це написано буквально в наш час… Отже, пророцтво? Не без того. Втім є й простіше пояснення – вчений оціночно точно зафіксував абрис агресивної війни Росії проти України, яку ми тоді не виграли, але врешті-решт обов'язково виграємо…

В історично нових умовах Михайло Грушевський сформулював імператив Нової України:

«***Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, …се наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидувана нам довго й уперто силоміць, і кінець кінцем, як то часто буває – справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства***».

На думку Грушевського, давня орієнтація була найперше підірвана російською революцією, що послабила той московський примус, який тяжів за старого режиму над Україною. Спочатку лише послабила, але не знищила. **Війна більшовиків із Україною остаточно поставила хрест на цій ідеології, розв'язала будь-які моральні вузли, які ще могли в чиїх-небудь очах зв'язувати українця з московським громадянством окремішно, спеціально**. Вона немовби зняла з Московщини звичні й набридлі права "особо благоприятствуемой" нації й дала українцям можливість керуватись у відносинах з нею лише добром власного народу, а не якимись інтересами спільної революції, спільної культури, спільної вітчини тощо.

Важливо, що за цих історично нових умов Грушевський здійснив аналіз багатовікового проросійського переродження верхівкової частини українського громадянства, до якого нині необхідно пильно придивитися. Початки цього переродження, на думку вченого, корінилися в користі та страху. За його в'їдливо-точними словами, після включення України з Москвщину «пішли вислужування перед московським правительством для своєї приватної користі – для маєткових надань, для жалування… Ще далі – забігання коло урядів в козацькім війську, яким фактично стало розпоряджатись московське правительство, а потім – з заведенням московського урядування, вся та неутолима "охота до урядів, а особливо до жалування", яка всю українську інтелігенцію перетворила в одну масу кандидатів на царські посади, затопила Петербург хмарою землячків-поганців, описаних Шевченком у його "Сні"…».

Водночас, «від перших своїх стріч з українською людністю московське правительство тероризувало її незвичайно». Річ у тім, що карна система в Україні не визначалася суворістю, і такі московські кари як «нещадне биття» батогами або палицями за різні, в тому числі незначні провини, примусове калічення, засилання в Сибір з відібранням усього майна «на государя» були невимовно жахливими для українців і народжували страх. «З покоління в покоління виховуючись в панічнім страху перед сим терором, психологічно незрозумілим і органічно противним українській природі, українська людність тратила кінець кінцем всяку психічну відпорність перед ним і виявляла незвичайну податливість на вимоги московської політики, за котрими стояла ся система кар. І от, поставлене перед вибором між московським катуванням і московським жалуванням, українське громадянство й виробляє у себе сей ганебний тип "самовідреченого" служальця, хама московського, який не тільки служить до самозабуття, готовий віддати всяку національну позицію,

всякий національний інтерес московській політиці, але й підводить під се ідеологічні підстави».

Певно, що з часом можна поглибити, вточнити й доповнити цей аналіз, але безспірно, що причини українського «холопства», засудженого Грушевським, лежали «в мотивах самих не ідеальних: користі й страху». *На жаль, ці причини діють і досі серед частини українства…*

Великий українець різко писав про те, що вважає визволення від «*песього обов'язку*» перед Московщиною незвичайно важливим і цінним. І тому, за словами Грушевського, недаремно пролилася кров тисяч розстріляних українських інтелігентів і молоді, бо вони принесли духовне визволення нашого народу від найтяжчого й найшкідливішого ярма – добровільно прийнятого духовного чи морального закріпачення Москвою:

«*Всіма сими парадоксами й натяганнями, повторюваними так довго, що їм починали справді вірити ті, котрі їх повторювали, замазувано, масковано, заслонювано ту велику історичну, культурну, психологічну, всяку, яку хочете, межу, яка від віків розділила Україну від Московщини, український нарід від московського. Не добачати її могли тільки люди в шорах, засліплені й оглушені тими фальшивими, століттями повторюваними фразами.* ***Реальні факти на кождім кроці говорили про глибоку антитезу сих двох близьких по крові, а відмінних духом народів, і, мабуть, аж нинішнє "велике потрясіння", сей кривавий напад большевиків на "хохлів" і огонь руїни знищить ті шори, ті пов'язки, котрі лежали на очах українських громадян і не давали їм орієнтуватись в реальних фактах***».

На чолі нової держави Михайло Грушевський оголосив «*західну орієнтацію*» України. По-перше, він заявив, що «***в порівнянні з народом великоруським український являється народом західної культури… тимчасом як великоруський, хоч і європеїзований, стоїть вповні у власті орієнтального духу й стихії***». По-друге, Грушевський розкрив у зв'язку з цим «*нові перспективи*» української держави: «***Коли українське життя розриває нав'язану їй московською політикою, московським насильством північну орієнтацію, воно може з новою силою, з новою енергією відновити свої зв'язки з західним світом. Се не тільки диктують її старі традиції, старі навики, а й те духове споріднення, яке, без сумніву, єсть між українським народним, етнічним елементом і життям західноєвропейським***».

Ці важливі тези та конкретні настанови, що вже стали історією, вражають своєю болючою суголосністю з нинішнім часом. Особливо болючою тим, що не були повною мірою реалізовані в минулому столітті. Нагадаю, вони – з праці Грушевського «На порозі Нової України. Гадки і мрії», написаної в лютому–квітні 1918 р. Сучасні дослідники зазначають, що в той час вона була більше схожа на утопію, ніж на програму найближчих дій. Але ж і сам Грушевський попередив на початку своєї праці, що він пов'язував свої гадки не з поточними справами й проблемами, а «*поверх них звертавсь до будучності*». Михайло Сергійович, який, за його словами, «*прийшов до політики через історію*», усвідомлено прозирнув у майбутнє та залишив для України й українців істинно стратегічні орієнтири, й історична правота належить йому…

Безперечно, що сучасному громадянському суспільству вкрай важливо знати й пам'ятати про справді засадничі висновки Михайла Грушевського щодо будівництва української держави та її орієнтації в світі, котрі нині

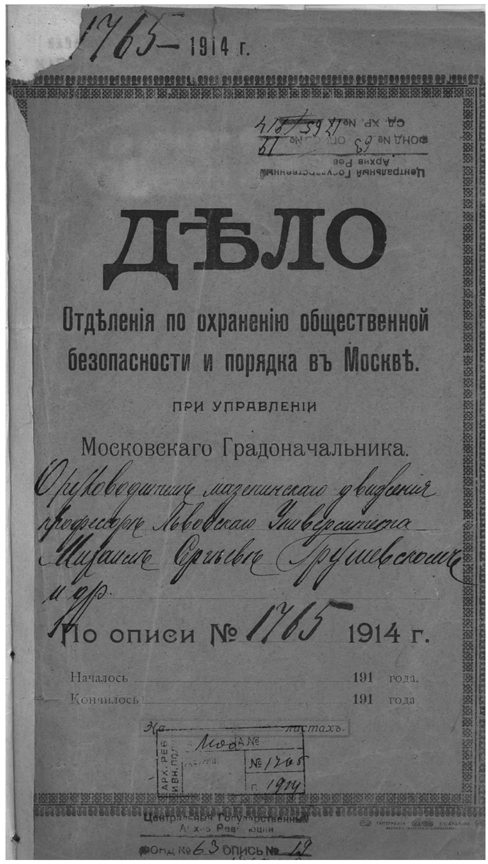
стрімко набрали нову вагомість й неабияку актуальність. Адже через сто літ ми знову на порозі, який раніше не переступили вповні. Героїчна боротьба українського народу проти російського збройного вторгнення не залишає сумніву, що цього разу Україна не вдовольниться лише гадками і мріями…

Якщо спробувати виразно й запалююче сформулювати девіз українського сьогодення, то, на мій погляд, однозначно треба взяти пронизливі строфи національного класика Дмитра Павличка з його вірша «Ми з москалями – не один народ…», опублікованого у «Слові Просвіти» ще сім років тому:

Ми з москалями – не один закон,
Ми на своїй землі, вони – заброди,
Вони – катуші, вбивства і полон,
А ми – повстанці й прапори свободи.

Україно, янголе з трубою,
Будь сьогодні нам за сурмача!
Україно, ми йдемо до бою –
Дай нам смертоносного меча!

Ми з москалями – не одна війна,
Була сто перша – буде ще сто друга,
Коли впаде кремлівський Сатана,
А ми від зброї вернемось до плуга.

1765 – 1914 г.

ДѢЛО

Отдѣленія по охраненію общественной безопасности и порядка въ Москвѣ.

при управленіи

Московскаго Градоначальника.

О руководителе мазепинскаго движения профессоре Львовскаго Университета Михаиле Сергеевиче Грушевском и др.

По описи № 1765 1914 г.

Началось ____ 191 года.

Кончилось ____ 191 года.

Обкладинка архівної справи

Володимир МЕЛЬНИЧЕНКО

Як відбувався процес формування сухопутних військ збройних сил у 1917–1918 рр. в Наддніпрянщині?

Військове будівництво тісно пов'язане із цілим комплексом державотворчих процесів, що охопили Наддніпрянську Україну після краху 1917 р. російського самодержавства. Серед найважливіших можна виділити: поразки російської армії на Південно-Західному (ПЗФ) та Румунському (РФ) фронтах Першої світової війни і наростання загальнодержавної кризи в Росії; демократизація колишньої імперської армії, переростання її у стихійну некеровану масу, що вела її до розвалу (весна−осінь 1917 р.); розгортання українського національно-визвольного руху в частинах старої армії, що вилився в процес її українізації.

Процес розбудови армії та її сухопутних військ за Центральної Ради (ЦР) у ході напруженої збройної боротьби на кілька фронтів трансформувався від принципів добровільності до загального військового обов'язку, від виборності командирів до їх системної підготовки у власних військових навчальних закладах, а також до залучення на службу військових спеціалістів – генералів і офіцерів російської і австро-угорської армій, від окремих повстанських загонів і формувань до структурно організованої регулярної армії.

Для національно-визвольного руху в армії були сприятливі умови. На початку 1917 р. із 6 млн. 783 тис. військовиків російської армії і 2 млн. 260 тис., що перебували в запасних частинах, українці складали майже 40% її особового складу. На ПЗФ і РФ українці складали третину першого і четверту частину другого а на Чорноморському флоті (ЧФ) – майже 66%.

Утворення ЦР на чолі з М. Грушевським у березні 1917 р стало стимулом для розгортання державотворчих процесів в Україні. Проте її політичний провід розколовся на два табори: автономістів на чолі з Головою ЦР М. Грушевським та його заступником В. Винниченком, програмою якого була автономія у складі федеративної Росії, і державників-самостійників під проводом М. Міхновського, який виступав за незалежність України.

Самостійницькі угруповання на чолі з М. Міхновським розгорнули активну діяльність в армійському середовищі, пропагуючи ідею створення регулярної, дисциплінованої, національно-свідомої української армії. 22 березня 1917 р. на нараді солдатів та офіцерів Київського гарнізону було створено «Організаційний комітет по формуванню українського війська», а 29 березня − Український військовий клуб імені гетьмана Полуботка. Які були першими національними військовими установами.

Особливістю формування української армії в добу ЦР було те, що цей процес розгортався і набирав сили знизу. Вже в лютому–березні в російській армії почали створюватися перші українські ротні громади, а згодом – українські корпусні ради та армійські комітети. На жаль, чітких позицій щодо ідеї створення власних збройних сил у керівників визвольного руху в Україні на той час не було. Характеризуючи ситуацію, М. Грушевський писав: «Само собою,

в тім, що організаційна українська хвиля найсильніше пішла у військових колах, не було нічого несподіваного – в війську взагалі зібрався самий цвіт, сама сила громадянства, і в російській революції взагалі військо виявило себе найактивніше. Більше несподівано було, що цей рух вилився в домагання формувати нові українські військові частини… ».

Зауваження Голови ЦР стосувалося створення – 1-го Українського пішого полку імені Богдана Хмельницького. Його самочинно створили українські солдати і офіцери на багатолюдному мітингу військовиків 1 травня 1917 р. на Сирецькому полі в Києві за участю керівників Українського військового клубу М. Міхновського та Ю. Гана.

Перший Всеукраїнський військовий з'їзд хоча й проголосив концепцію створення армії, запропоновану табором автономістів як озброєної народної міліції, відмовившись від формування регулярної національної армії, але дав поштовх до закладання основ майбутнього українського війська. Ними стали окремі полки, які створювалися за ініціативою солдатів і офіцерів. Так, 5000 українських військовиків пересильного пункту в Києві за прикладом богданівців оголосили себе 2-м Українським пішим полком ім. П. Полуботка. Влітку 1917 р. в Києві йшло стихійне формування добровольчих українських піших полків, зокрема ім. Д. Дорошенка, І. Богуна, М. Грушевського, Т. Шевченка. Хоча більшість із них восени з різних причин припинили своє існування й відновлювалися зусиллями вищого військового керівництва. Отже, важливою особливістю формування національної армії та її сухопутних військ стала українізація частин російської армії, насамперед ПЗФ і РФ. Для реалізації прийнятих рішень створили прообраз штабу майбутньої армії – Український генеральний військовий комітет на чолі з С. Петлюрою.

Процес відновлення військового будівництва під проводом ЦР, розпочався в екстремальних умовах воєнного часу, коли у Східній Галичині, на Волині та Буковині точилися великі битви російської армії з австро-німецькими військами. Головним змістом військового будівництва в Україні за ЦР стала українізація частин російської армії.

Важливим досягненням українізації стало формування у липні під Проскуровом 1-го Українського корпусу (18 тис. чоловік) під командуванням генерал-лейтенанта П. Скоропадського. У вересні 1917 р. сформовано 2-й Український корпус на чолі з генералом Г. Мандрикою, однією з дивізій якого командував генерал О. Осецький – майбутній військовий міністр УНР.

У червні розгорнулася українізація в 6-му армійському корпусі генерала В. фон Нотбека на ПЗФ. Вона охопила його 4, 16 та 155-й піхотні дивізії. Тоді ж на РФ процес українізації розгорнувся одразу в чотирьох корпусах. Зокрема, в 7-му корпусі йому активно сприяв командир, українець (уродженець м. Чугуєва) генерал-лейтенант Микола Юнаків. Згодом він служив в українських арміях ЦР, Гетьманату і Директорії УНР.

Усього наприкінці 1917 р. в українських корпусах, дивізіях, полках та інших частинах нараховувалося близько 1,3 млн солдатів і офіцерів, яків основному були дислоковані в районах: Київ–Полтава–Конотоп; Харків–Чугуєв–Суми; Катеринослав–Луганськ–Єлисаветград; Біла Церква–Бердичів–Вінниця у складі ПЗФ, РФ і ПФ. На жаль, всіх їх повноцінно залучити на бік УНР так і не вдалося.

Отже в ході військового будівництва й утворення сухопутних військ національної армії в добу ЦР формування українізованих полків, дивізій та корпусів з великою чисельністю особового складу надійних захисників незалежної України виявилися необґрунтованими, а причиною стала відмова від формування власних збройних сил на загальноприйнятих принципах. Величезна військова сила – 150–300 тис. вояків – розвалилася в результаті цілеспрямованих заходів більшовицької Москви: тотальної пропаганди щодо наділення селян землею, проголошеної загальної демобілізації тощо. Відтак, зовсім малопотужними силами російських загонів Муравйова, Берзіна та інших у ході короткотривалої українсько-більшовицької війни (грудень 1917 – березень 1918 р.) вдалося зайняти Київ і майже всю територію України. Їм протистояли сформовані національні частини – Гайдамацький Кіш Слобідської України С. Петлюри, Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців Є. Коновальця та деякі інші (загалом лише 3 тис. вояків).

Великою помилкою керівництва УЦР зокрема М. Грушевського і В. Винниченка, яка мала трагічні наслідки і призвела до окупації території УНР, недооцінювали роль збройних сил у державотворчому процесі. М. Грушевський помилково вважав, що нормальною формою охорони української держави є міліція, а регулярна армія демократичній державі не потрібна. Одним із перших хибних кроків у військовому будівництві став Закон «Про утворення Українського Народного Війська» від 3 січня 1918 р. Згідно з ним затверджено територіальний міліцейський принцип комплектування війська знизу: добровольці за плату вступали в армію на місцях, із них формували сотні, курені, полки, причому служба не була обов’язковою, а мобілізація оголошувалася лише у випадку війни. Закон передбачав створення трьох корпусів: Київського, Харківського та Одеського.

Наступним хибним кроком на шляху військового будівництва став наказ про правове регулювання внутрішнього життя війська від 10 лютого, яким було проголошено рівність у правах усіх військовослужбовців і скасовано ранги – військові звання і відзнаки.

Важливу роль у становленні сухопутних сил Армії УНР відіграли генерали та офіцери Генерального штабу, здебільшого уродженці Наддніпрянщини, які добровільно зголосилися на службу й від початку військового будівництва ЦР навесні–влітку 1917 р. віддавали свій багатий досвід і знання організації українського війська для захисту молодої незалежної держави. У всіх формаціях ЦР, Української Держави, УНР, ЗУНР служило понад 500 генералів і адміралів.

Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918 р.) переконливо засвідчила, що марно покладати оборону завоювань Української революції на стихійно утворені чи українізовані військові частини, була відсутньою елементарна субординація та дисципліна. Це змусило керівництво УНР радикально переглянути концепції та правові основи розбудови власних збройних сил. Лише 15 березня 1918 р. військовий міністр полковник О. Жуковський на засіданні уряду накреслив основні напрямки нової військової політики, метою якої було формування регулярної національної армії на нових концептуальних засадах. Він обґрунтував необхідність впровадження єдиноначальства, суворої дисципліни, зміцнення авторитету командного складу, а також пропонував заснувати військове училище, Академію Генштабу

й збільшити армію до 600 тис. Уряд схвалив усі пропозиції міністра й доручив внести відповідний законопроект до ЦР. Водночас розбудова війська передбачала утворення лише боєздатних сухопутних сил армії республіки.

Згідно розробленої системи військового управління та укомплектування передбачалося, що кожна губернія мала сформувати армійський корпус шляхом підпорядкування дислокованих на її території українізованих військових частин і проведення мобілізації. Планувалосястворити вісім корпусів: Волинський, Подільський, Херсонський, Київський, Чернігівський, Полтавський, Харківський, Катеринославський. До їх складу входили 12 піхотних, 2 стрілецьких, 3 кінних дивізій, гарматні, інженерні та інші частини. Їх основу становили існуючі в регіоні управління і штаби корпусів, дивізій та інших формацій. На службу в Армію УНР запрошено чимало талановитих, високоосвічених, з фронтовим досвідом генералів і старших офіцерів. На керівні посади були призначені: начальником Генштабу – полковник О. Сливинський, начальником Головного штабу – генерал О. Осецьний, заступником військового міністра – генерал О. Греков тощо.

Забезпечення армії особовим складом планувалося здійснити призовом на військову службу добровольців 18–19 років, загалом 250 тис., що дозволило б збільшити чисельність війська до 600 тис.

У березні 1918 р. за рахунок добровольців був утворений на базі куреня 1-й полк Січових Стрільців під командуванням полковника Євгена Коновальця (близько трьох тисяч галичан і наддніпрянців), що став одним із найбоєздатніших і вірних українській справі полків регулярної армії. Це була єдина військова формація періоду визвольних змагань, удостоєна високого звання гвардійської.

Наприкінці березня 1918 р. регулярна Армія УНР вже нараховувала близько 15 тис. вояків. Її ядром були 1-ша Запорізька дивізія та 1-й полк Січових Стрільців. Війна змусила уряд докорінно змінити ставлення до військового будівництва і активніше продовжувати процес розбудови збройних сил. Одним із його шляхів – залучення до війська значної кількості військовополонених українців із таборів Німеччини та Австрії (близько 100 тис. у таборах Німеччини). Вже у лютому зусиллями Союзу Визволення України розпочалися формування з полонених військових частин дивізій Синьо- і Сірожупанників як складової Української армії. В Ковелі сформували 1-у дивізію Синьожупанників у складі 5 полків: чотирьох піхотних по 1200 осіб і одного гарматного. Отаманом дивізії призначено генерала В. Зелінського. Але наказом Жуковського вона була 25 квітня розформована. Паралельно в австрійських таборах сформовано Сіру дивізію, яка остаточно доукомплектувалася у Володимирі-Волинському. У середині травня 1918 р. вона нараховувала близько 20 тис. козаків і старшин. Очолив дивізію генерал В. Сокира-Яхонтов.

Розбудова армії та її сухопутних військ стала помітним поворотом у концепції воєнно-політичного проводу України на користь формування регулярної армії. Саме тоді М. Грушевський нарешті заявив, що державі потрібна «хоч невеличка, але добра, тверда, дисциплінована армія». У свою чергу міністр О. Жуковський стверджував, що армію слід розбудовувати на принципах єдиноначальності, суворої дисципліни, виведення поза сферу політики.

Військове міністерство за участі генералів і полковників Генерального штабу колишньої російської армії, на жаль, лише навесні 1918 р. приступило до створення національної регулярної армії. Насамперед здійснено переорієнтацію попереднього курсу військового будівництва: передбачено розпустити всі нерегулярні частини і загони доби революції, у червні 1918 р. призвати на службу юнаків на основі Закону про загальну військову повинність, сформувати 20 нових стрілецьких дивізій.

У квітні 1918 р. військове міністерство УНР оголосило реєстр військових частин нової армії, до якого увійшли 40 піхотних, 8 стрілецьких, 7 кінних полків, які повинні були скласти 14 дивізій. За свідченнями генерала О. Удовиченка, навесні 1918 р. армія нараховувала 35 тис. багнетів, 1500 шабель, 60 гармат у складі існуючого Запорізького корпусу, Синьої і Сірої дивізій та полку Січових Стрільців. Тобто, плани розгортання армії від 17 квітня, оголошені О. Жуковським, що включали формування нових восьми корпусів не були здійснені..

Однак у результаті наростання політичної кризи в державі 29 квітня стався переворот і до влади прийшов генерал П.Скоропадський, який оголосив утворення Української держави. Центральна Рада не знайшла надійної опори в армії, насамперед внаслідок її малочисельності і недостатньої боєздатності, до яких спричинилися серйозні помилки проводу держави у військовому будівництві.

Основою українських збройних сил періоду національно-демократичної революції 1917–1921 рр. виступали сухопутні війська – найчисельніший і найбоєздатніший рід військ.

Історія сухопутних військ Збройних сил України доби революції 1917–1921 рр. свідчить, що їхня розбудова стала невід'ємним компонентом процесу військового будівництва національної держави.

Бібліографія

Гаркавенко Д. А. Социальный состав матросов руського флота в эпохуимпериализма. *История СССР.* 1968. № 5.

Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу. Львів: Кальварія, 1997. 288 с.

Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 / [Упор. А. Трубайчук]. Київ: Либідь, 1992. 46 с.

Зелінський В. Синьожупанники. Данцінг, 1940. 113 с.

Литвин М., Науменко К. Збройні Сили України ХХ ст. Генерали та адмірали. Харків; Львів, 2007. С. 3.

Литвин М., Науменко К. Тарнавський Мирон. *Довідник з історії України.* Вид. 2-ге. Київ, 2002. С. 843.

Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ, 1999. 320 с.

Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ; Філадельфія: І-т укр. арх. та дисер.; І-т східноєвр. досл. НАНУ; Східноєвр. дос. і-т ім. В. Липинського, 1995. 443 с.

Тинченко Ярослав. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. 1917–1921 року. Київ, 1995. 258 с.

Ткачук П.П. Сухопутні війська України доби революції 1917–1921 рр. Львів: ЛІСВ, 2009. 311 с.

Центральний державний архів вищих органів владита управління України (ЦДАВО України). Ф. 1076 (Військове міністерство УНР).

ЦДАВО України. Ф. 1074 (Міністерство військових справ Української Держави).
ЦДАВО України. Ф. 4404. Табір полонених українців Фрайштадт.
ЦДАВО України. Ф. 1115 (Українська Центральна Рада).

Леонід КРИВИЗЮК

Чи були російські кадети правлячою елітою Української гетьманської держави (квітень–грудень 1918 р.)?

29 квітня 1918 р. в результаті інспірованого німцями державного перевороту в Україні до влади прийшов Павло Скоропадський – виходець з відомого гетьманського роду, популярний військовий діяч. Очевидна нездатність уряду УНР виконати обумовлені Брестськими угодами поставки союзникам продовольства і сировини привела до зміни державного ладу. На місці парламентської республіки постала Українська гетьманська держава.

П. Скоропадський не мав політичної сили, на яку він міг би зіпертися при складанні уряду. Силове усунення від влади українських соціалістичних партій викликало з їх боку обструкцію нового режиму. Відмова від участі в уряді була на руку і Скоропадському, і німцям. Невтішний досвід співпраці з урядом УНР спонукав німецьких військових і дипломатів взяти формування нового кабінету під свій контроль.

Добір членів кабінету гетьман доручив М. Василенку – історику права, відомому освітньому діячеві, члену ЦК партії кадетів. Саме ця обставинна суттєво вплинула на прихід до Ради Міністрів його однопартійців. Офіційно уряд формувався за принципом «ділового кабінету» без партійного представництва, однак переважну більшість його склали кадети.

Партія конституційних демократів, пізніша офіційна назва – партія народної свободи, була загальноросійською ліволіберальною партією, створеною в 1905 р. Її програмні цілі – перетворення Російської імперії на конституційну монархію з двопалатним парламентом, проведення демократичних реформ, аграрних перетворень на користь малоземельного селянства, запровадження 8-годинного робочого дня. Однак права неросійських народів обмежувалися національно-культурною автономією. Кадети виступали прихильниками єдиної і неподільної Росії. Лідер партії П. Мілюков заявляв: «Збереження державної єдності Росії це та межа, за яку партія вийти не може».

У 1917 р. в Надніпрянській Україні налічувалося близько 10 тис. членів партії, переважно представників ліберально налаштованих буржуазії, інтелігенції, дворянства. Найчисельніші організації діяли в Києві, Харкові, Одесі. Заборона більшовиками діяльності партії сприяла поверненню в Україну відомих кадетських діячів.

Після погодження з німцями на початку травня 1918 р. уряд очолив Ф. Лизогуб – відомий земський діяч, член партії октябристів. Міністрами були призначені: шляхів сполучень – Б. Бутенко, досвідчений інженер – залізничник, керуючий справами Подільської залізниці, кадет; праці – Ю. Вагнер, професор Київського політехнічного інституту, кадет; судочинства (юстиції) – М. Чубинський, відомий правник, професор Харківського університету, кадет; фінансів – А. Ржепецький, знаний фахівець у справах кредитування, кадет; продовольчих справ – Ю. Соколовський, полтавський земський діяч, учений агроном, кадет; торгівлі і промисловості – С. Гутник, голова Одеського біржового

комітету, кадет; земельних справ – В. Колокольцев, харківський земський діяч, учений агроном, кадет; освіти – М. Василенко, учений, освітній діяч, кадет; віровизнань – В. Зеньковський, професор Київського університету, кадет; державний контролер – Г. Афанасьєв – директор Державного банку в Києві, кадет. Тільки міністри: здоров'я та опіки – В. Любинський, лікар-фармаколог; військових справ – генерал О. Рагоза, колишній командувач армії; керуючий МЗС Д. Дорошенко були безпартійними. В результаті наступних ротацій до уряду також прийшли кадети: С. Гербель – відомий російський діяч, член Державної ради, С. Завадський – відомий російський правник, сенатор та інші.

Вже ретроспективно П. Скоропадський стверджував, що домагався аби «кабінет був як можливо українським». Але персональний склад уряду доводить, що малися на увазі насамперед етнічні, територіальні, а не національносвідомісні ознаки. Більшість міністрів-кадетів з Україною пов'язували походження, отримання освіти, діяльність, маєтності. Були серед них й сини «великих українців» - Олександра Кістяковського і Павла Чубинського.

Переважно кадетський склад уряду відповідав уявленням П. Скоропадського про будівництво Української гетьманської держави на засадах ліберальних соціально-економічних реформ, насамперед земельної. Адже програмні положення партії російських кадетів передбачали відчуження приватновласницьких угідь на користь малоземельних селян. Німецьке командування в Україні, погоджуючи кандидатури міністрів, керувалося прагматичними інтересами - здатністю нового уряду виконати умови Брестського мирного договору, названого «хлібним».

Становище міністрів-кадетів в уряді ускладнювалося тим, що основоположні гетьманські документи задекларували утвердження самостійної національної держави. Водночас програма партії кадетів обстоювала принцип унітарності нової Росії. Прийняття кадетами міністерських портфелів створило певну статутну колізію, яку розв'язав територіальний з'їзд партії.

Під впливом жовтневого перевороту в Петрограді, заборони більшовицьким урядом діяльності партії лідери кадетських організацій в Україні значно еволюціонували в поглядах на державне будівництво, які істотно відрізнялися від бачення їх загальноросійських колег. 8–11 травня в Києві кадети провели автономний з'їзд, на якому більшість делегатів визнала неминучість української державності перед загрозою анархії, не зрікаючись ідеалів відновлення єдиної Росії. З'їзд визнав за можливе участь кадетів у державній роботі, зокрема й персональне входження до складу Ради Міністрів як приватних осіб, а не представників партії. Також була обрана головна крайова управа, формально незалежна від ЦК Партії народної свободи, яку очолив відомий правник, один з провідних кадетських діячів і лідер київських масонів Д. Григорович-Барський.

Провідна роль міністрів – кадетів у державному житті Гетьманату посилювалася особливостями функціонування уряду. В умовах відсутності представницької гілки влади він поєднував законодавчі і виконавчі функції, фактично зосередивши всю повноту влади. Це надавало у сфері творення законів явні преференції урядові, який не мав суттєвих противаг і стримувань. Державна канцелярія була урядовою структурою, а гетьманська адміністрація не мала повноважень щодо контролю законодавчого процесу, а відтак й відповідної

аналітико-есперної служби, яка б обґрунтовувала підстави ветування урядових законопроектів главою держави.

Не дивлячись на формальне відокремлення українських кадетів, П. Мілюков, який влітку 1918 р. мешкав у Києві, мав досить великий вплив на членів уряду гетьманату. Міністри-кадети щотижня збиралися на засідання у голови управи Д. Григоровича-Барського. На цих зібраннях нерідко бували й П. Мілюков, В. Набоков, В. Вернадський та інші лідери партії. Тут обговорювалися нагальні питання державного життя та викристалізовувалася позиція, яка зобов'язувала міністрів-кадетів в уряді виступати досить згуртовано.

У той же час проукраїнська група міністрів навіть після ротації уряду в жовтні 1918 р. залишалася в меншості – Д. Дорошенко, В. Любинський, Б. Бутенко, П. Стебницький, О. Лотоцький, М. Славинський, при нейтральності прем'єра Ф. Лизогуба. Не дивлячись на відсутність у міністрів-кадетів твердих переконань у перспективності самостійної України, вони сумлінно працювали у відповідних сферах державного будівництва. Найбільш помітні результати були досягнуті в освітньо-культурній сфері. Міністр М. Василенко намагався раціонально поєднувати українську та російську ідентичності. Особливо рельєфно це проявилося у підходах до українізації осіти і науки, ставленні до російської мови, поляк А. Ржепецький зумів налагодити фінансове господарство і скласти бюджет, який схвалила Директорія. Навіть В. Колокольцов – росіянин і кум Миколи II чесно працював над впровадженням прогресивної земельної реформи

Початок розпаду Четверного союзу восени 1918 р., очевидна поразка Німеччини у Світовій війні і перемога Антанти реанімували у свідомості кадетів надію на відновлення Великої Росії. 17 жовтня, побоюючись радикалізації самостійницького курсу гетьмана, десять міністрів-кадетів подали прем'єру Ф. Лизогубу записку, в якій задекларували свої погляди на майбутнє України. Вони зводилися до бажання «бачити своє благополуччя в благополуччі інших російських держав і зокрема Великоросії».

У середині листопада вже сам П. Скоропадський проголосив курс на федерацію з небільшовицькою Росією. В гетьманській грамоті наголошувалося, що Україні «першій належить виступити у справі утворення всеросійської федерації, якої конечною метою буде відродження Великої Росії» . Відповідно до цих завдань гетьман 14 листопада сформував й новий уряд. До його складу увійшли лише діячі правих, проросійських поглядів. Прем'єром став кадет С. Гербель – херсонський поміщик, колишній царський чиновник.

Міністри-кадети А. Ржепецький, Г. Афанасьєв, С. Мерінг та інші отримали можливість відкрито демонструвати свої антантофільські симпатії, вбачаючи у приході до України військ держав Згоди не тільки можливість відновлення Росії, а й власний порятунок. Проте надія на Антанту, як і попередня ставка на Четверний союз, не справдилася. В умовах масового антигетьманського повстання у владного режиму не виявилося внутрішніх захисних сил. П. Скоропадський був змушений 14 грудня 1918 р. зректися посади, а уряд прийняв постанову про передачу влади Директорії УНР.

Отже, державне утворення у формі Гетьманату, яке постало в Україні після квітневого перевороту 1918 р., потребувало динамічної зміни вищого ешелону правлячої еліти, кардинально відмінної від урядовців УНР – адептів

соціалістичних перетворень. Формування персонального складу Ради Міністрів забезпечило прихід у владу членів російської партії кадетів, лідери місцевих організацій яких формально відмежувалися від своїх загальноросійських колег. До того ж у їх середовищі було чимало етнічних українців, нащадків української шляхти, представників наукової інтелігенції, здатних до національної сомоідентифікації.

Обставини склалися так, що німецьке командування в Україні і П. Скоропадський не могли допустити до вищого органу законодавчої і виконавчої влади щойно повалених ідейних опонентів – українських соціалістів, хоч відчували брак української патріотично налаштованої консервативно-державницької еліти. Тому гетьман був змушений зіпертися у проведенні ліберальних економічних реформ на політичну силу, програмні засади якої, особливо в розв'язанні земельного питання, були йому близькі і зрозумілі. До того ж частина міністрів – кадетів належала до місцевої земської інтелігенції, здатної до проявів територіального патріотизму і ліберально-консервативних цінностей, які сповідував й сам гетьман. І нарешті, погляди кадетів на відновлення єдиної Росії збіглися з неподоланими федералістськими візіями П. Скоропадського, які реанімувалися в критичній геополітичній ситуації.

Все це разом узяте й детермінувало альянс П. Скоропадського з представниками політичної партії, яка в умовах усамостійнення України вимушено визнала ситуативну необхідність існування Гетьманату, стала його правлячою силою, хоч і не бачила перспектив української державності поза російським контекстом. Не в останню чергу саме завдяки впроваджуваної урядом ідеології державного будівництва Гетьманат П. Скоропадського, за оцінкою відомого українського історика Я. Грицака, будувався як «ані українська, ані російська національна держава». Водночас було б несправедливим не визнати високофаховий управлінський рівень двох каденцій кабінету міністрів, які забезпечили піврічне відносно стабільне функціонування державного організму новітнього Гетьманату.

Бібліографія

Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ-Філадельфія, 1995.

Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). Київ, 1997.

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Київ, 2002. Т. ІІ.

Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Москва, 2014.

Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Київ, 2015.

Пиріг Р. Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан ПИРІГ

Які чинники впливали на процеси національної самоідентифікації та політичної лояльності російського генералітету на службі Гетьманату Павла Скоропадського?

В умовах революції національні ідентичності вищого царського офіцерства конструювалися як ситуативні, гібридні, позначені множинною лояльністю. Австрійський історик Андреас Каппелер писав, що в Росії лояльність до государя, імперії та станова приналежність мали більше значення, ніж приналежність до етнічної чи конфесійної групи. Однак падіння російської монархії, динамічні революційні зміни на постімперському просторі, українізація окремих з'єднань російської армії, поява українських державних утворень внесли істотні корективи в процеси національної самоідентифікації вищого офіцерства, насамперед етнічних українців, спонукали до вступу на службу УНР, а потім й Української Держави.

Слід відзначити, що з усіх сфер державного будівництва створення збройних сил Гетьманату було одним з найбільш складних, не дивлячись на те, що главою держави був професійний військовий. П. Скоропадський взяв зобов'язання перед німецько-австрійськими союзниками не створювати без їхньої згоди повноцінної армії. Від УНР йому дісталася досить аморфна структура військ. Була відсутня нормативно-статутна база організації армії самостійної держави. Зосереджений на той час в Україні генералітет був етнічно розмаїтим, з переважанням росіян.

Уряд Української Держави в основному був сформований упродовж першої травневої декади 1918 р. Посада військового міністра залишалася вакантною до 21 травня. Природно, що його добором займався безпосередньо Верховний командувач армії і флоту гетьман П. Скоропадський, добре обізнаний з генералітетом російської армії. Він робив пропозиції генералам А. Драгомирову, В. Кирію, А. Кільчевському, О. Лукомському, П. Врангелю, але всі вони відмовилися. і згодом склали вищі командні кадри Добровольчої армії.

Зайняти посаду військового міністра погодився колишній командувач армії Румунського фронту, генерал від інфантерії О. Рагоза. У списку старшин Генштабу Української Держави, складеному у листопаді 1918 р. містяться відомості, що О. Рогоза народився на Чернігівщині, українець, володіє українською і французькою мовами. Невдовзі після вступу на посаду міністра в інтерв'ю кореспондентові газети «Відродження» О. Рагоза наголосив, що розпочато утворення національної армії, до якої покличуть військових - українців, а при їх нестачі прийдеться звернутися до послуг і знань офіцерів неукраїнського походження, які будуть чесно служити «українській національній ідеї в складі армії молодої Української Держави».

На посаді начальника Генерального штабу залишився підполковник О. Сливинський (Слива) – родом з Полтавщини, фаховий військовий, один із наймолодших випускників Академії Генштабу. Він брав активну участь в українізації частин Румунського фронту, був делегатом Всеукраїнських військових з'їздів,

членом Українського генерального військового комітету, пізніше начальником Генерального військового штабу УНР. За його участі була розроблена схема майбутніх збройних сил, зокрема створення восьми корпусів, які стали кадровою основою гетьманської армії. Перебування його на посаді начальника Генштабу сприяло подальшій українізації збройних сил Гетьманату.

Військове міністерство видавало україномовну газету «Відродження», при штабах діяли курси вивчення української мови, державною мовою готувалися нові і перекладалися старі статутні документи, велося діловодство. За взірцями давньокозацької військової ієрархії були встановлені військові звання: генеральний бунчужний (відповідало званню генерала від інфантерії, кавалерії, артилерії російської імператорської армії); генеральний значковий (генерал-лейтенант); генеральний хорунжий (генерал-майор). Однак це були формальні ознаки українізації військової сфери. Вглиб ці процеси не йшли, оскільки формування армії звелося до комплектування лише офіцерського складу штабів корпусів і дивізій. Армія не мала солдатського контингенту українців – носіїв української мови, культури, традицій.

За підрахунками сучасних дослідників, влітку 1918 р. на службу було прийнято близько 300 генералів та адміралів. У листопаді їх чисельність складала 385 осіб, проте 100 з них не займали командних посад, знаходячись у резерві чинів, Думі Георгіївських кавалерів, різних комісіях. Серед них 51% складали росіяни і 39 – українці. Однак на вищих командних посадах переважали українці. У затвердженому військовим міністром положенні про вступ до української армії однією з основних умов була наявність певного зв'язку з Україною (походження, народження, служба, маєтність).

Гетьман П. Скоропадський погодився з розробленим ще за часів Центральної Ради планом організації восьми військових корпусів, дислокованих у всіх губернських центрах. Їх командувачі були призначені ще у квітні 1918 р. військовим міністром УНР. У середині травня П. Скоропадський провів з ними нараду і залишив на посадах: 1-й, Волинський корпус (ген. С. Дядюша) 2-й, Подільський корпус (ген. П. Єрошевич), 3-й, Херсонський корпус (ген. Ф. Колодій), 4-й, Київський корпус (ген. І. Мартинюк), 5-й, Чернігівський корпус (ген. О. Дорошкевич), 6-й, Полтавський корпус (ген. О. Осецький, В. Слюсаренко), 7-й, Харківський (в.о. командувача ген. О. Рябінін), 8-й, Катеринославський (ген. Г. Васильченко). Саме це забезпечило переважання серед генералів – командирів корпусів і дивізій, начальників їх штабів етнічних українців, уродженців українських губерній Росії.

Військове міністерство, Генеральний штаб, кадровані корпуси і дивізії, підрозділи флоту стали місцем працевлаштування кількох сотень генералів і адміралів, значна частина яких волею воєнних обставин опинилися на «малій Батьківщині», очікуючи вирішення долі «Великої Росії». У генералітету, за походженням українців, революційні події в Росії, українізація армії, створення української державності стимулювали прояви більш виразної національної ідентичності та політичної лояльності до Української Держави.

Для монархічно налаштованого офіцерства армія Гетьманату стала вимушеним і тимчасовим притулком, оскільки вони не хотіли вступати до Добровольчої армії, командування якої виступало за визначення форми державності тільки після звільнення Росії від більшовиків. Для них за наказом гетьмана

формувався «Особый корпус» – регенерований уламок імператорської армії з царськими шевронами і співом «Боже, царя Храни».

І все ж для більшості генералів і адміралів етнічна належність не мала вирішального значення при виборі місця служби. Переважали необхідність фахової реалізації, продовження армійської чи флотської кар'єри, потреба військової праці як джерела життєвих ресурсів. З поразкою Центральних держав у Світовій війні вища військова еліта Української Держави усвідомила безперспективність новітнього гетьманського проекту. Присяга на вірність Українській Державі була вже третьою в їхній військовій кар'єрі й не стала таким потужним моральним імперативом, якою була перша присяга на вірність «Царю и Отечеству». До того ж значна частина офіцерів морського флоту присяги на вірність Українській Державі взагалі не складала.

Проголошення П. Скоропадським політичного курсу на федерування з небільшовицькою Росією означало фактичну відмову від державної самостійності України і стало для генералів української служби чимось на кшталт зречення Миколою II престолу, яке звільнило їх від присяги. Національно орієнтована, менша за чисельністю група генералів С. Дядюша, П. Єрошевич, О. Осецький, О. Греків, М. Павленко-Омелянович та інші після падіння Гетьманату знайшла місце у збройних силах УНР та ЗУНР, підтвердивши свою україноцентричну орієнтацію.

Переважна більшості генералів і адміралів гетьманських збройних сил пов'язали своє майбутнє з Добровольчою чи іншими білими арміями, які дістали підтримку держав Антанти на шляху відродження Великої Росії. Військовому міністрові О. Рагозі генерал А. Денікін відмовив у службі, а більшовики його розстріляли за незгоду вступити до Червоній армії. Наступні військові міністри Б. Шуцкой, Б. Генгросс, заступники міністра О. Лігнау, Ю. Корнієнко, М. Максимов, начальник Генштабу О. Сливинський, останній головнокомандувач князь О. Долгоруков, більшість командирів корпусів і дивізій продовжили службу в арміях А. Денікіна і П. Врангеля, а окремі генерали у військах О. Колчака, М. Юденіча та інших білих формуваннях.

Головними чинниками, які гальмували процес національної самоідентифікації генералів гетьманських збройних сил, насамперед етнічних українців, були:

Двоїста природа державно-політичної моделі Гетьманату, яка одночасно базувалася на російському імперському законодавстві й давньоукраїнській гетьманській традиції, а також офіційно задекларована тимчасовість державного правління до скликання Установчих зборів.

Дихотомна російсько-українська лояльність правлячої верхівки Української Держави – гетьмана П. Скоропадського, прем'єра Ф. Лизогуба, віце-прем'єра і голови Сенату М. Василенка, частини міністрів, які визначали ідеологію державного будівництва.

Неясність результатів Світової війни, іманентні антантофільські погляди генералів колишньої російської армії, зневіра у тривкість української державності, обіпертої на військову потугу німецько-австрійських союзників.

Динамічна переорієнтація в умовах воєнної поразки Німеччини на Білі збройні формування, які проголосили відродження Великої Росії, спираючись на підтримку держава Антанти.

Бібліографія

Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ-Філадельфія, 1995.

Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). Київ,1997.

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Київ, 2002. Т. ІІ.

Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Москва, 2014.

Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Київ, 2015.

Пиріг Р. Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан ПИРІГ

Яку роль відіграло російське імперське законодавство в формуванні судової гілки влади Української Держави?

Проголошений в результаті державного перевороту 29 квітні 1918 р. Гетьманат не мав власних законодавчих напрацювань, відчував значний дефіцит фахових правників, які б усвідомлювали національні засади будівництва нової держави, і був змушений широко послуговувалася правовими актами дореволюційної Росії. Прецедент такого використання імперського законодавства створив сам П. Скоропадський, проголосивши «Закони про тимчасовий державний устрій України», які були складені на базі «Основного закона Российской империи» (ред. 1906 р.). Владні функції гетьмана були дослівно списані з повноважень російського імператора.

Українська Держава успадкувала від УНР судову систему, яка являла собою переважання установ дореволюційного часу і початкових новоутворень часів Центральної Ради. Конституція УНР (квітень 1918 р.) визначала Генеральний суд як найвищу судову і касаційну інстанцію, декларувала верховенство права, неприпустимість втручання в судові рішення законодавчих і адміністративних властей.

Законами про тимчасовий державний устрій України, виданих гетьманом, Генеральний суд також оголошувався «вищим охоронителем і захисником закону та вищим судом України в справах судових та адміністративних». Всі генеральні судді призначалися гетьманом. Ця ж судова установа повинна була оприлюднювати закони і накази уряду. Однак невдовзі Генеральний суд був замінений Державним сенатом, побудованим за взірцем Російського Правительствуючого Сенату. Головну роль у цьому відіграв новий міністр судових справ, переслідуючи й власний інтерес.

На цю посаду був призначений професор М. Чубинський – визначний вчений в галузі карного права, випускник університету св. Володимира, стажувався в університетах Відня, Берліна, Лейпціга, Брюсселя, Лондона, захистив докторську дисертацію, викладав у Харківському, Петербурзькому, Дерптському університетах, інших вузах. У 1917 р. О. Керенський призначив його сенатором карного касаційного департаменту Російського Правительствуючого Сенату. Син відомого українського вченого, громадського діяча і поета, автора слів гімну «Ще не вмерла України…» Павла Чубинського. Батьківське українофільство не успадкував, був активним діячем партії кадетів, входив до масонських лож. Після жовтневого перевороту у Петрограді повернувся до Києва.

Вже 7 травня М. Чубинський вніс на розгляд Ради Міністрів питання, яке складалося з двох частин: від чийого імені вершити суд і про мову в судовому діловодстві. З першою було все зрозуміло – «іменем закону Української Держави». А от щодо мови у судочинстві виникли розбіжності. Проте переважною більшістю (8 проти 2) було ухвалено розлогу постанову, у якій констатувалося, що діюче на Україні цивільне і кримінальне законодавство не перекладене

українською мовою і не встановлена юридична термінологія, то «обов'язкове судомовлення на українській мові тільки внесе непорозуміння при тлумаченні і застосуванні законів і відсторонить від участі у веденні справ цілий ряд видатних юридичних діячів і адвокатів, які ще не володіють українською мовою». Постанова уряду дозволяла надалі до перекладу законів українською мовою зберегти в судочинстві і судомовленні мову російську.

Ця постанова дала підстави опозиційним українським політичним партіям заявили, що М. Чубинський «дбає не про утворення українського суду, а про збереження прав і привілеїв бюрократів бувшої самодержавної Росії». Наступні дії міністра підтвердили такі підозри. Судова гілка влади умовах Гетьманату зазнала суттєвих змін порівняно з часами УНР, еволюціонувавши у бік відновлення дореволюційної системи судочинства.

Навіть попри небажання міністра юстиції впроваджувати в судових установах державну мову через відсутність україномовної фахової термінології, був ще один гальмівний чинник – засилля російських правників, які в умовах війни і революції зосередилися в Україні. Значна частина з них перебувала тут на «законній» основі, оскільки відповідно до закону від 19 жовтня 1915 р. була відряджена з територій військових дій та Петрограда до судових установ українських губерній.

Міністр ініціював підготовку проекту закону про Державний сенат – найвищий судовий орган. Комісія, створена з відомих російських правників, колишніх сенаторів упродовж місяця підготувала відповідний законопроект, який схвалив уряд, а 8 липня затвердив гетьман. Передбачалося ліквідувати Генеральний суд і утворити, як «вищу в судових і адміністраційних справах державну інституцію – Державний сенат». Його діяльність регламентувалася актами Російської імперії – «Учреждением Росийского Правительствующего Сената», «Учреждением Судебных Установлений», «Уставами Уголовного и Гражданского судопроизводства».

Державний сенат в основному копіював структуру Правительствуючого сенату Росії – президент, сенатори Загального зібрання і сенатори Генеральних судів – цивільного, карного і адміністративного, загальною кількістю 45 осіб. Сенатори призначалися гетьманом після попереднього узгодження кандидатур з Радою Міністрів. Вони повинні мати вищу юридичну освіту, не менше 15-річного стажу праці в судовім відомстві на посадах не нижче судового слідчого чи заступника прокурора окружного суду, присяжного адвоката, а також особи з ученими званнями магістра або доктора наук. Зрозуміло, цим вимогам відповідали лише одиниці україноцентричних правників.

23 липня М. Чубинський подав на погодження Ради Міністрів кандидатури сенаторів. З них було десять суддів Генерального суду УНР, решта – колишні сенатори, заступники обер-прокурора Правительствуючого сенату, члени Судових палат, військові юристи, професори. Виключенням з закону було призначення сенаторами державних високопосадовців. До Загального зібрання увійшли голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб, міністри М. Василенко, І. Кістяковський, державний секретар С. Завадський та інші. Президент Державного сенату призначався наказом гетьмана, після попереднього схвалення Радою Міністрів. Загалом проукраїнськи налаштовані сенатори становили близько чверті всього складу Державного сенату.

П. Скоропадський деякий час вагався у виборі президента Сенату між міністром юстиції М. Чубинським і міністром освіти М. Василенком. У зв'язку з цим він писав у спогадах: «Я шукав у головуючі людину, яка ні при яких умовах не втратить цю висоту, хоча б прийшлося йти проти гетьмана. Я вважав, що Чубинський не така людина, і призначив М. Василенка». М. Чубинський, який і лобіював створення Державного сенату «під себе», став сенатором Карного генерального суду.

Державний сенат займав будинок на бульварі Т. Шевченка, 56. На його утримання з Державної скарбниці мали щорічно виділяти понад 2 млн. крб. Канцелярія Сенату прийняла тисячі касаційних справ, які так й не були розглянуті. Державний сенат був ліквідований постановою Директорії у січні 1919 р. і відновлений Генеральний суд УНР. Фонд Державного сенату в ЦДАВО України є одним з найбільших за кількістю справ.

За схемою Російського сенату відновлювалася і система прокурорського нагляду. Гененеральним прокурором Української Держави був міністр юстиції. Посади прокурорів запроваджувалися при трьох генеральних судах і при Загальному зібранні сенату. Кількість їх заступників відповідно до штатного розпису складала 22 особи. Прокурори мали право порушувати питання про необхідність тлумачення, доповнення або зміни існуючих законів.

Орієнтація на судову систему царських часів виявилася й у відновленні Судових палат. Відповідні закони Центральної Ради були скасовані. Кваліфікаційні вимоги до членів Судових палат були аналогічні до сенаторських, крім десятирічного стажу роботи за фахом. Вони призначалися гетьманом за поданням міністра юстиції, попередньо діставши схвалення уряду. Були відновлені три судові палати – Київська, Харківська та Одеська, які функціонували в українських губерніях Російської імперії. Для забезпечення їх поверталася чинність російського закону від 3 липня 1914 р.

Окремим законом врегульовувалася проблема військово-судових установ. Військові суди поділялися на вищі (Київський, Катеринославський), корпусні та дивізійні. Визначалася їх компетенція в умовах «нормальної» і «виняткової» підсудності, склад судових колегій, порядок оскарження рішень. Прикметно, що участь прокурора і адвоката була обов'язковою тільки для вищих судів. Зазначалося, що військові суди, крім цього закону мали керуватися й колишнім російським законодавством.

Отже, відсутність достатньої кількості місцевих правників змушувала уряд продовжити перебування на посадах працівників колишніх російських судових установ, направлених в Україну під час війни. Дана обставина стала нездоланним бар'єром у запровадженні української мови в судах. Це були вимушені, тимчасові заходи, породжені кадровим дефіцитом правників і нерозвиненістю власної законодавчої бази. Однак надто широке їх впровадження, поглиблене надзвичайним станом іноземної окупації, діяльністю німецьких і австрійських військово-польових судів, об'єктивно підривали засади формування Гетьманату не тільки як правової, але й національної держави.

Бібліографія

Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ-Філадельфія, 1995.

Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). Київ, 1997.

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Київ, 2002. Т. ІІ.
Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Москва, 2014.
Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Київ, 2015.
Пиріг Р. Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан ПИРІГ

Який статус мали росіяни – втікачі від більшовицької влади в Українській Державі 1918 р.?

Репресії радянського режиму в Росії щодо представників старої влади, правих політичних партій і організацій, царського офіцерства, банкірів інспірували потік до України втікачів від більшовицьких переслідувань. Він суттєво пожвавився після німецько-австрійської окупації краю та приходу до влади генерала П. Скоропадського, а особливої масовості набув після прийняття урядом РСФРР постанови від 5 вересня 1918 р. «Про червоний терор».

Колишній прем'єр УНР і відомий літератор В. Винниченко з властивою йому художньою експресією та неприязню так змальовує цей процес: «Вони тисячами кидають свій край, свою батьківщину; міняють прізвища; з риском попастися в руки совітських властей перебіраються через українсько-російський кордон; записуються навіть в українське підданство, підробляють пашпорти, все роблять тільки для того, щоб добратися до України. Іменно «добратися», допастися, всмоктатись, вгризтись в тіло нашої молодої Держави».

Перебування в Україні російських втікачів з «більшовицького раю» стало явищем настільки масовим, що П. Скоропадський вже ретроспективно спробував створити типологізований психологічний портрет такого «біження», виділивши кілька стадій у його «київському сидінні». Перша – після приїзду до Києва – мовчить, п'є і їсть. Друга – хвалить Україну, її благозвучну мову, клімат, красу столиці. В третю стадію входить тижнів через два – виявляється, що візники дуже погані, бруківка нікудишня. І нарешті, такий тип заявляє: «Ваша Україна нісенітниця ... та й українців ніяких немає, це все вигадка німців».

До Києва перебралися найвідоміші діячі російського монархічного руху. Один з лідерів чорносотенних організацій «Союз русского народа» і «Союз Михаїла Архангела» В. Пуришкевич; видатний державний діяч Росії, реформатор столипінської доби О. Кривошеїн; колишній депутат Державної думи і царський міністр граф О. Бобринський. член Державної ради В. Гурко, полковий товариш гетьмана князь О. Долгоруков, колишні члени Державної думи О. Гіжицький, барон В. Меллер-Закомельський та інші.

Другим після Києва центром зосередження російських правих діячів була Одеса. Провідну роль тут відігравали батько і син Сухомлінови (родичі колишнього військового міністра), графи Сумароков-Ельстон, Пален, князі Трубецькой і Лівен та інші. Під впливом цієї групи знаходилася газета «Голос Юга».

Досить згуртованими були й монархісти Харкова, які користувалися підтримкою губернського старости генерала П. Залесського. Активну діяльність у місті розгорнув проф. П. Новгородцев – відомий діяч правого крила кадетської партії. Інший учений А. Погодін видавав у Харкові газету явно промонархічної орієнтації – «Русская жизнь». У місті мешкав палкий прихильник царського престолу авторитетний генерал граф Ф. Келлер.

Якщо виходити з усталеного тлумачення поняття «еміграція» (від латинського emigro – виселяюсь) – виїзд громадян з своєї країни на постійне місце

проживання чи більш-менш тривалий термін з політичних, економічних та інших мотивів, то російські громадяни в Україні фактично були емігрантами. Адже, причини їхнього виїзду переважно політичні, а Українська Держава була самостійною державою з власними кордонами і законодавством про громадянство. Колишні російські піддані (переважно військові, правники, цивільні евакуйовані), які в роки війни опинилися на території України, також не могли повернутися на батьківщину з політичних причин. Для більшості з них саме звідси почався емігрантський шлях, перспективи якого тоді не усвідомлювалися. А віра у ліквідацію більшовицької влади і відродження єдиної Росії була ще доволі твердою.

Безперечно, тогочасне перебування їх в Україні не мало такої еміграційної «чистоти», як наступні масові виїзди до Туреччини, Франції, Німеччини чи Китаю. Поза сумнівом, ніхто з російських прибульців не розглядав Україну як іноземну державу. Для переважної більшості політиків і військових її самостійність уявлялася штучною і тимчасовою. Такий собі лімітроф на шляху до відродження Великої Росії. Відомий військовий історик російського зарубіжжя полковник А. Зайцов писав: «З точки зору інтересів майбутньої Росії українізація Малоросії була, звичайно, незрівнянно менш небезпечною, ніж радянізація Великоросії».

Гетьманська держава, очолювана колишнім царським аристократом генералом П. Скоропадським, де динамічно регенерувалися дореволюційні соціально-економічні відносини, а правлячу еліту складали переважно члени кадетської партії та представники власницьких кіл, сприймалася втікачами з більшовицької Півночі як осколок учорашньої Росії і доволі прийнятне середовище для тимчасового побутування. Була відсутня й одна з найістотніших перепон для інтеграції в країну перебування – мовний бар'єр.

Перспективи працевлаштування вихідців з Росії, а відтак й добування засобів до життя в Україні, були набагато ширші, ніж в інших країнах. Закон про громадянство Української Держави містив примітку, яка встановлювала, що «до видання нового закону про державну службу закони Російської держави про цю службу мають чинність і в Українській Державі».

Слід вказати ще на одну важливу обставину. За законом про громадянство від 2 липня 1918 р. всі російські піддані, які на той час перебували в Україні, автоматично визнавалися громадянами Української Держави. Незгодні мали у місячний термін подати місцевому старості відповідну заяву для внесення «в особливий алфавіт підданих і громадян чужих держав». Законом заборонялося подвійне громадянство. Також громадяни мали давати заприсяжне обіцяння «завжди бути вірним Українській Державі, не визнавати другої Батьківщини, ставити добро і розквіт Батьківщини вище своїх особистих інтересів». Звичайно, російські громадяни вважали своє перебування в Україні тимчасовим і не зважали на українське законодавство.

За чинними нормами міжнародного права (Конвенція ООН 1951 р. та Протокол 1967 р.) російські громадяни в Україні 1918 р. можуть розглядатися як біженці. Тобто, особи, які залишили країну постійного проживання через надзвичайні обставини, включаючи й політичні переслідування. Тоді ж такого правового документа не існувало, хоч на території Російської імперії перебували мільйони біженців. У МВС Гетьманату діяв біженецький департамент,

який опікувався реевакуацією поляків, жителів країн Балтії, а також повернення з країн Четверного союзу українців-військовополонених. Про втікачів з більшовицької Росії не йшлося.

Ніхто з відомих російських політичних та військових діячів, які залишили спогади про своє перебування у 1918 р. в Україні, не кваліфікує свій статус як еміграцію чи біженство. Всі вони чимало місця відводять опису тогочасного Києва, насиченого прибулими з Росії. Зокрема, відомий російський діяч, колишній член Державної ради В. Гурко писав: «Пожвавлення в Києві було незвичайне, і переповнений він був до останнього ступеню. Сюди ринула хвиля з більшовицької Росії, і на Хрещатику з кожним днем зустрічалася все більша кількість петроградських і московських знайомих».

Інший політик В. М'якотін вказує на причини масової міграції росіян: «Під впливом частково переслідувань з боку більшовиків, частково загрози голоду, яка вже виявилася у північних і центральних містах, багато з постійних жителів тікали на південь, і немала частика таких втікачів прямувала до Києва, де вони розраховували знайти і сите життя, і більш чи менш тверду владу».

Ці ж причини називає у своїх мемуарах й генерал П. Врангель: «З усіх сторін Росії пробивалися тепер на Україну російські офіцери…, намагаючись досягти того єдиного російського куточка, де сподівалися знову підняти трикольоровий російський прапор, за честь якого було пролито стільки крові їх товаришів». Тоді для більшості російських генералів гетьманська Україна уявлялася не тільки законною російською територією, а й потенційним плацдармом розгортання боротьби проти «червоної смути».

Встановлення влади Директорії, вороже налаштованої як до червоної, так і білої Росії, примусило російських громадян шукати нових притулків на територіях підвладних Добровольчій армії, все ще у більшості своїй не усвідомлюючи невідворотне просування у далеке зарубіжжя. Хоч частина з них, особливо не пов'язана з військовою службою та політичною діяльністю, діставшись південних портів, залишали Росію.

Отже, викладений матеріал дозволяє зробити висновки про перебування в Українській Державі російських громадян як масове і масштабне явище. Головною причиною переміщення були переслідування з боку більшовицької влади, а також продовольчі труднощі в окремих регіонах РСФРР. Сюди також слід віднести офіцерів та генералів, які залишилися в Україні після розпаду фронтів, і не могли без ризику для життя повернутися на батьківщину. Очевидно, ця категорія була найбільш чисельною.

Російська політична еліта була представлена діячами правоконсервативного спрямування першої величини. Тут зібралися десятки колишніх членів Державної думи і Державної ради, Сенату, відомих земців, банкірів, жандармських і поліцейських чиновників, представників інтелігенції, газетярів. Природно, що сюди дісталося чимало й просто заможних людей. У багатьох містах діяли організації монархічного, правоконсервативного спрямування, програмною метою яких було відновлення єдиної і неділимої Росії. Блокуючись з місцевими антиукраїнськими колами вони справляли суттєвий вплив на внутрішню і зовнішню політику Гетьманату.

Ставлення гетьмана П. Скоропадського і уряду до російської «діаспори» було неоднозначним, певною мірою детермінованим мінливою «східною» полі-

тикою Німеччини, однак загалом доволі толерантним. Ці взаємовідносини можна кваліфікувати як статус-кво, базований на спільній антибільшовицькій платформі та роздвоєній українсько-російській лояльності правлячої еліти Гетьманату. Одіозні політики типу В. Пуришкевича викликали роздратування П. Скоропадського, водночас гранди російської юстиції широко залучалися до цивільної служби. Колишній царський генералітет склав кадровий кістяк української армії. Російські офіцери-добровольці стали останніми захисниками гетьманської влади.

Бібліографія

Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ-Філадельфія, 1995.

Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). Київ,1997.

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Київ, 2002. Т. ІІ.

Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Москва, 2014.

Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Київ, 2015.

Пиріг Р. Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан ПИРІГ

Чому в період Гетьманату Павла Скоропадського православна церква в Україні не отримала автокефалію?

Закони про тимчасовий державний устрій України, видані П. Скоропадським після його проголошенням гетьманом, містили розділ «Про віру», який складався з двох статей: «Первенствующа в Українській Державі віра є християнська, православна» та «Всі не належні до православної віри громадяне Української Держави, а також всі мешканці на території України користуються кожен повсемісно свобідним відправленням їх віри і богослужіння по обряду оної». Обидві статті майже дослівно запозичені з глави «Про віру» Зводу законів Російської імперії (у ред. 1906 р.).

На відміну від керівництва Центральної Ради, П. Скоропадський був людиною віруючою і це прямо віддзеркалилося в його уявленні щодо ролі релігії та церкви в Українській Державі. Сам гетьман пізніше вказував на тогочасну гостроту церковного питання і визнавав, що був мало підготовлений до його розв'язання. Хоч «розбирати цю складну справу і вести всю політику цього питання довелося мені».

П. Скоропадський був переконаний у необхідності створення урядової інституції в статусі міністерства як інструменту впливу на церковне життя, оскільки в Україні церква не була відділена від держави. Міністерство мало виступати засобом комунікації між вищими світською і духовною владою. Очевидно, враховувався й досвід Тимчасового уряду, який мав у своєму складі міністерство іcповідань.

Наростання у суспільстві революційних, національно-визвольних тенденцій активізували у церковному середовищі рух за автокефалію Української православної церкви. Це у свою чергу викликало спротив консервативних сил, представлених місцевими єпископами та священиками Російської православної церкви. Ситуація значно ускладнювалася у зв'язку з призначеними на 19 травня виборами Київського митрополита, які ще до гетьманського перевороту санкціонував патріарх Московський Тихон.

16 травня главою новоутвореного міністерства іcповідань був призначений професор університету св. Володимира В. Зеньковський – активний учасник релігійно – церковного життя, талановитий науковець і педагог. Стосовно національної самоідентифікації він писав, що на 7/8 був українцем, але «по вихованню і почуттях цілком і абсолютно належав Росії».

Перед міністерством постало невідкладне завдання – визначити офіційну позицію державної влади щодо обрання митрополита на Київському єпархіальному з'їзді. В. Зеньковський спробував переконати вікарного єпископа Никодима не проводити вибори митрополита на єпархіальному з'їзді, а перенести на Всеукраїнський церковний собор. Але той відкинув таку пропозицію. Не підтримали міністра й інші єпископи.

19 травня В. Зеньковський зробив на засіданні Ради Міністрів доповідь про ситуацію з виборами митрополита, намагання єпископа Никодима за будь-яку

ціну провести на Київську кафедру митрополита Харківського Антонія. Після гострого обговорення була схвалена тактика дій: міністр від імені уряду звернеться до з'їзду з проханням відкласти вибори митрополита до Українського церковного собору і залишить зібрання. Однак цей маневр міністра не вплинув на делегатів. Вибори відбулися і перемогу отримав митрополит Харківський Антоній.

На засіданні уряду домовилися не визнавати виборів митрополита допоки Український церковний собор не визначиться у цьому питанні. Водночас Ф. Лизогуб і В. Зеньковський направили листа до Московського патріарха Тихона, яким він визнавався вищою церковною владою, декларувалося небажання розривати з Москвою чи домагатися через Константинополь автокефалії. Незабаром патріарх повідомив Ф. Лизогуба, що вибори митрополита були проведені правильно і підстав їх відміняти немає.

Подальше владнання ситуації уряд доручив міністрові ісповідань, залишаючись на позиції невизнання Антонія митрополитом Київським і Галицьким. Планована Никодимом урочиста зустріч митрополита Антонія у Києві була зірвана. За твердженнями Д. Дорошенка, з ініціативи залізничників, які затримали прибуття потягу майже на десять годин. Ніхто з урядовців і чиновників міністерства ісповідань митрополита не зустрічав.

І все ж В. Зеньковський наніс візит Антонію у Києво-Печерській лаврі, запевнивши, що уряд нічого не має проти нього особисто, але визнає митрополитом Київським після затвердження Українським церковним собором. Таку ж позицію зайняв і П. Скоропадський, прийнявши Антонія лише як митрополита Харківського.

В умовах виразного ігнорування єпископом Никодимом позиції Ради Міністрів у церковному питанні і підтримку його дій Московським патріархом міністерство ісповідань зосереджує увагу на підготовці Українського церковного собору. З цього приводу В. Зеньковський писав: «Я був глибоко переконаний у терміновій необхідності скликати Український собор, щоб встановити церковну автономію (але, звичайно, не автокефалію) України, бо бачив, що без цього неможливе подальше нормальне життя церкви». Собор мав визначитися й щодо визнання Антонія митрополитом Київським і Галицьким.

Для канонічного скликання Українського церковного собору насамперед була потрібна згода єпископів. Тільки після зустрічі з гетьманом вони погодилися на проведення собору у червні. Очевидно, проросійський єпископат сподівався на соборі отримати перевагу, легалізувати обрання Антонія митрополитом і дати відсіч домаганням автономізації Української церкви.

Урочисте відкриття Українського церковного собору відбулося вранці 20 червня архієрейським богослужінням у Св. Софії. На літургії були присутні міністри і гетьман П. Скоропадський. Наступного дня В. Зеньковський привітав зібрання від імені уряду і підкреслив. що уряд не домагається розриву з патріархом у Москві і проголошення автокефалії, але як відповідальне завдання розглядає встановлення церковної автономії. Заняття Антонієм Київської митрополичої кафедри передавалося на розгляд собору. Міністр залишив зібрання, а надвечір отримав від Антонія листа про майже одноголосне обрання його митрополитом.

Через кілька днів П. Скоропадський відвідав Собор, де виголосив промову українською мовою, говорив про необхідність встановити управління церквою у нових умовах, розв'язати нагальні проблеми церковного життя і сприяти владі у важкій справі державного будівництва. Цей візит гетьмана став фактичним визнанням антиукраїнськи налаштованого Антонія митрополитом Київським і Галицьким.

В. Зеньковський усвідомлював, що програв двобій з ієрархами РПЦ в Україні з усіх позицій: проросійська більшість позбавила участі у Соборі українську меншість; Антоній був визнаний митрополитом Київським і Галицьким; урядові пропозиції щодо конструкції вищої церковної влади в Україні не були підтримані; єпископат вів латентну боротьбу проти міністерства і особисто міністра.

Жоден з колег В. Зеньковського по уряду не мав такого морально-психологічного напруження і таких відчутних невдач у відносинах з підвідомчою сферою. Він сам розцінював це становище близьким до відставки. Після завершення справ з Церковним собором міністр попросив надати йому відпустку. В. Зеньковський повернувся до роботи у вересні, коли вже велися переговори П. Скоропадського з соціалістичною опозицією про реорганізацію уряду.

У кінці жовтня був сформований новий кабінет, в якому посаду міністра ісповідань зайняв О. Лотоцький – відомий український діяч, випускник Київської духовної академії. Він прийшов до уряду з твердими намірами переконати міністрів-кадетів у необхідності проголошення автокефалії української церкви і провести це рішення на Всеукраїнському церковному Соборі, черговa сесія якого відкривалася 30 жовтня.

13 листопада Рада Міністрів на доповідь О. Лотоцького ухвалила постанову, якою визнавала, що Православна церква на Україні повинна бути автокефальною і доручила міністру ісповідань викласти точку зору уряду делегатам Собору. За дане рішення проголосували 8 міністрів, 5 – проти, 1 – утримався .

Після ухвали уряду О. Лотоцький прибув на засідання Собору і виступив з промовою, в якій наголосив, що у нових умовах державного і духовного життя «Українська Церква має бути автокефальною під головуванням київського митрополита і в канонічному зв'язку з іншими самостійними Церквами. Автокефалія української Церкви – не лише церковна, а й національна необхідність». Учасники Собору і церковні ієрархи не сприйняли декларації уряду. Безперечно, кандидат богослов'я О. Лотоцький усвідомлював всю неканонічність таких дій і керувався виключно політичною доцільністю.

Наступного дня, 14 листопада П. Скоропадський відправив весь склад Ради Міністрів у відставку, проголосив грамоту про федерування з небільшовицькою Росією і призначив новий уряд на чолі з С. Гербелем. Відставка О. Лотоцького викликала задоволення в учасників Собору. Знамениті слова архієпископа Євлогія (Георгієвського): «Впав міністр, впала й автокефалія» були зустрінуті церковними співами «Ісполла еті деспота (многії літа, владико – грец.)». З проголошенням курсу на відродження Росії і початком антигетьманського повстання проблема церковно-релігійного життя для уряду втратило актуальність.

Бібліографія

Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ-Філадельфія, 1995.

Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). Київ, 1997.

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Київ, 2002. Т. ІІ.

Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Москва, 2014.

Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Київ, 2015.

Пиріг Р. Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан ПИРІГ

Розділ IV

РАДЯНСЬКА ІСТОРІЯ ЯК МИНУВЩИНА ІМПЕРІЇ ЗЛА: РЕЦЕПЦІЇ, РЕФЛЕКСІЇ, ДЕКОНСТРУКЦІЇ

«В основі політичної доктрини – доктрини могильників! – лежала химерна й жорстока теза, що тільки через антисоціяльні заходи можна досягти соціяльних наслідків. Соціяльне мусіло стати досягненням майбутнього. На долю сучасности припадало антисоціяльне. Яке має бути соціяльне майбутнє, це є предметом віри; що ж до сучасности, то з жовтня 17[-го] року підсовєтські люди жили в антисоціяльних умовах злигоднів, гніту й постійного страху»

Віктор Петров. «Українська інтелігенція – жертва большевицького терору» (1944)

Роль сталінської ідеології у формуванні нової концепції війни 1812 р.

Радянські історики створили по політичному замовленню багато різних міфів, в тому числі й з історії війни 1812 р. Дана проблема спочатку не була пріоритетною в радянській історичній науці. Все кардинально змінилося в середині 1930-х років. Так, з встановленням в СРСР одноосібної диктатури Й. Сталіна згідно його директиви більшовицькою партією були отримані нові завдання щодо подальшого будівництва країни. Ідея «світової революції» була тимчасово відкинута і замінена на іншу політичну концепцію – «побудову соціалізму» в одній країні. Впровадження нового курсу потребувало підвищення ролі патріотизму, враховуючи капіталістичне оточення та тріумф фашизму в ряді європейських країн. Тому сталінське керівництво почало переглядати історичні концепції, що панували в цей час в радянській науці. Це призвело до появи нових програмних документів Комуністичної партії та її нового керманича Й. Сталіна, що зв'явилися за період 1934–1936 рр. Найбільш вагомим серед них була постанова ЦК ВКП (б) та Раднаркому СРСР від 16 травня 1934 р. «Про викладання цивільної історії в школах СРСР» в рамках якої були вжиті заходи щодо покрашення історичної освіти молодого покоління СРСР. На думку вищого радянського керівництва постало питання про підготовку нових підручників з історії, що сприятимуть вихованню «свідомих і активних будівників нового комуністичного суспільства». Тому всі підручники історії були піддані нищівній критиці та була дана політична оцінка тому напрямку, що панував в тодішній радянській історичній науці. Зокрема, погляди фактичного очільника радянської історичної науки у 1920-х – на поч. 1930-х рр. М. Покровського з його критикою імперських стереотипів (царська Росія – в'язниця народів) вже не відповідали потребам влади. Експансіоністська політика російського царизму почала повністю виправдовуватися. Всі хто воював з Росією вважалися «підлими» загарбниками, наголошувалось на справедливому (визвольному) характері війн, що велись Росією. Це зумовило формування у другій половині 1930-х рр. в радянській історіографії сталінської концепції війни 1812 р. Так, у листі Й. Сталіна від 19 липня 1934 р. членам Політбюро ЦК ВКП (б) з приводу статті Ф. Енгельса «Зовнішня політика російського царизму», в якій була піддана критиці політика російського самодержавства Й. Сталін звернув увагу, що «завойовницька політика з усіма гидотами та брудом не була монополією лише російських царів» як вважав Ф. Енгельс, а «була притаманною не меншою мірою, якщо не більшою королям й дипломатам всіх країн Європи, у тому числі й Наполеону, що … з успіхом практикував в своїй зовнішній політиці інтриги, оман, підступність, підкупи та вбивства». Звідки логічно витікала теза, що Росія у 1812 р. лише оборонялася. Тому попередня концепція згідно якої Наполеон не був головним винуватцем французько-російського конфлікту у 1812 р. і не планував територіального захоплення Російської імперії, а мав лише за мету змусити Олександра І виконувати умови континентальної блокади була яка визнана «антинауковою»

та «антиленінською». Важливе значення для впровадження нової методології в дослідження теми історії війни 1812 р. мала публікація К. Селезньова, учня М. Покровського. Згідно нової концепції Наполеон, як і в офіційній російській історіографії XIX ст. був визнаний «агресором і лише на нього покладалась уся відповідальність за розв'язання війни». Фальсифікуючи джерела К. Селезньов стверджував, що вже з літку 1810 р. у Наполеона існував план завоювання Росії за три роки. Зокрема, на першому – планувалося захоплення Смоленська, на другому – взяття Москви, на третьому – Петербурга. Автор стверджував, що час ознайомлення К. Метерніха з подібним планом імператор наголосив, що «спочатку зупиниться в Смоленську та Мінську, потім вже організує Литву … ».

Однак, як свідчать документи скориставшись тим, що Наполеон був поглинутий війною в Іспанії, Олександр І з кінця 1810 р. взявся як і в 1804 р. та 1806 р. за створення чергової антифранцузької коаліції. Невдовзі майже 200 тис. російська армія була готова до вторгнення в герцогство Варшавське з подальшою перспективою виходу на лінію Одеру та наступу разом із союзниками на Париж. На нашу переконливу думку, Росія фактично спровокувала війну 1812 р. К. Селезньов плутається у часі. Загальновідомо, що знаменита розмова Наполеона з К. Меттерніхом з приводу майбутньої російської кампанії відбулася у травні 1812 р.

Керуючись новими методологічними підходами К. Селезньов в своїй публікації услід за представниками російської офіційної історіографії XIX – початку XX ст. безпідставно стверджував, що головна мета наполеонівського вторгнення в Росію полягала в її завоюванні та розчленуванні. Він використав інформацію А. Рамбо, який в свій час її запозичив у російського історика О. Попова, що дотримувався патріотичних поглядів, К. Селеньов одним із перших в радянській історіографії стверджував, що Наполеон напередодні війни з Росією передбачав проголосити себе королем Польщі, а Йосифа Понятовського нагородити князівством Смоленським; із козацьких областей та України повинно бути створено самостійне королівство або подібний до Рейнського Привіслінський союз. Дана стаття була опублікована в друкованому органі «Боротьба класів» видавництва ЦК ВКП (б) та засвідчила про схвалення авторської позиції історика у вищому партійному керівництві СРСР і визначила особливе відношення дослідників до цієї роботи. В подальшому частина положень з цієї роботи набула значного поширення в наступних працях радянських істориків.

Зазначимо, що А. Рамбо був російським та українським симпатиком. Як історик-славіст він зацікавився російською історією, вивчив російську мову і неодноразово перебуваючи в Росії брав участь в різних наукових форумах. У 1876 р. він був обраний зарубіжним член-кореспондентом Санкт-Петербурзької академії по відділенню російської мови. Після поразки Франції у франко-німецькій війні 1870–1871 рр. А. Рамбо став активним поборником російсько-французького зближення. Для привертання уваги французького суспільства до Росії в другій половині XIX ст. написав декілька книг, присвячених російської історії. Зазначимо, що історик перебував під значним впливом російської історіографії. Так, при висвітленні російсько-французьких відносин доби наполеонівських війн в тому числі й історії війни 1812 р. А. Рамбо разом

з працями французьких дослідників використав роботи й російських істориків «офіційного напрямку» та «державницької школи» російської історіографії – О. Михайловського-Данилевського, М. Богдановича, О. Попова та С. Соловйова. Водночас, для привертання англійського суспільства до Росії опублікував у Великобританії популярну політичну історію Росії. Тому в своїй книзі «Історія Росії від витоків до 1877 р. … » що в Росії отримала назву «Мальовнича історія давньої та нової Росії». А. Рамбо повторив висновки представників російської офіційної історіографії війни 1812 р., які стверджували, що Наполеон розпочавши війну з Росією переслідував лише загарбницькі політичні цілі в цій війні. В іншій книзі «Історія XIX століття» А. Рамбо був більш категоричним. Він стверджував, що Наполеон перебуваючи в Москві вивчав проекти залякування або розчленування Росії. На думку автора, імператор французів сподівався стати королем Польщі, передавши Юзефу Понятовського Смоленське князівство. Для здійснення своїх планів він хотів заручитися підтримкою казанських та кримських татар. Насправді – це домисли автора, що виникли в результаті некритичного переосмислення праць російських істориків.

На жаль, висновки А. Рамбо набули поширення в історіографії. Відомий французький дослідник російсько-французьких відносин XVIII ст. та доби наполеонівських війн, член Французької Академії наук А. Вандаль повторив тези про бажання Наполеона під час перебування в Москві оголосити себе польським королем, відновити смоленське князівство або татарські республіки. Незважаючи на те, що історик в цілому був досить об'єктивним дослідником, однак подібно А. Рамбо прихильно ставився до зближення Франції та Росії в кінці XIX ст.

А. Рамбо цікавився не тільки російською історією. Як історик-славіст він брав участь у третьому міжнародному київському археологічному з'їзді, що проходив у Києві 2–21 серпня 1874 р. Зокрема, на цьому форумі він особисто познайомився з провідними українськими істориками – В. Антоновичем, М. Костомаровим, М. Драгомановим та іншими вченими. Перебуваючи під враженням від почутого А. Рамбо проявив зацікавлення до української історії, зокрема до українського кобзарства. В своїх працях історик ідентифікував українців як окремий народ, тобто такий, що не має нічого спільного з російським. Історик вважав, що в українців існувала держава, яку знищили росіяни. Тому в новій книзі А. Рамбо не тільки повторив, що Наполеон в Москві вивчав проекти щоб залякати або розчленувати Росію, але одним з перших в історіографії стверджував, що імператор французів планував створити з «країни козаків» та України автономне королівство. А. Рамбо фактично висловив сподівання українського народу про бажання мати власну державу. Таким чином, історик створив новий патріотичний міф, що кардинально відрізнявся від російських, переважна більшість яких створено по політичному замовленню.

А. Рамбо безумовно був знайомий із працями польських авторів. Він фактично поєднав політичні плани Наполеона з чисельними пропозиціями французькому уряду польських діячів патріотичного руху, що в контексті відновлення польської держави приділяли увагу й українським землям, більшість яких в свій час входило до Речі Посполитої. Зазначимо, що завдяки польським діячам імператор французів отримав змістовну інформацію про історію

українських земель. Тому Правобережжя він вважав суто польською територією, що загарбала Російська імперія. Як свідчать документальні джерела лише на цій території і тільки після підписання миру з Росією імператор французів планував створити Волинське польське королівство на чолі з князем Ю. Понятовським у складі колишніх південних провінцій Речі Посполитої – «Волині», «Поділля» та «України» (Київщини). Як ми неодноразово зазначали, наміри розчленування Російської імперії та відновлення польської державності у кордонах 1772 р. не знаходять фактологічного підтвердження. Насправді як свідчать джерела, напередодні війни 1812 р. розчленувати Росію та відновити Польщу пропанували імператору французів польський генерал М. Сокольницький, таємний радник Наполеона Ж.Г. де Монгайяр та французький аналітик Роландр.

Наполеон, на жаль, не зацікавився проектами польських військових та політичних діячів з приводу використання українського козацтва проти російського впливу. На переконливу думку сучасних дослідників йому було відомо про відсутність серед населення «країни козаків» суспільних груп для протидії колоніальній політиці російського царизму. Документально підтверджено, що поляки в цей час намагалися поширити свій вплив на Лівобережжя. Сподіваючись на відновлення Польської держави для зацікавлення французького уряду у використанні українських козаків проти Росії, польські діячі в своїх меморандумах в цілому схвально змальовували їх образи. Яскравим прикладом подібного може бути запропонований проект М. Сокольницького про створення на цій території нових державних утворень під протекторатом Польщі – так званої спільної держави кримських татар та українських козаків під назвою «Наполеоніда» та Чернігівського (або Новгород-Сіверське) і Полтавсько го герцогств, які б надійно захищали східний кордон відновленої Польщі від «варварської» Росії. В меморандумі М. Сокольницького разом з пропозиціями про створення на теренах українських земель нового державного утворення викладені й плани повстання запорозьких козаків, котрі за твердженням польського генерала з нетерпінням чекають позбавлення від російського ярма. Тому козаки першими можуть підняти повстання та залучити за собою інших. В свою чергу з кримських татар, на думку М. Сокольницького можливо сформувати 40 тис. корпус мобільної легкої кавалерії.

Твердження А. Рамбо на тривалий час фактично стало ідеологічною доктриною радянської історіографії. Зокрема, її було використано для нового пояснення причин війни 1812 р. і набуло значного поширення. Якщо А. Рамбо дійшов висновку, що у Наполеона виникли подібні плани до Росії лише під час перебування в Москві, то радянські історики керуючись новою методологією почали стверджувати, що головна мета наполеонівського вторгнення в Росію полягала в її поневоленні та розчленуванні. Так, історик І. Барер не тільки повторив твердження К. Селезньова але й додав міфічні подробиці. Зокрема, він доводив, що Наполеон намагався поневолити Росію, поділити її території та перетворити на колонію Франції. Навіть відомий російський та радянський наполеонознавець Е. Тарле, що не був «марксистом» і не поділяв подібних поглядів, однак зазнавши репресій на початку 1930-х рр. змушений був в дусі нових ідеологічних постанов процитувати твердження А. Рамбо в першому виданні радянської енциклопедії. Водночас в новій книзі Є. Тарле

«Навала Наполеона на Росію» були враховані й методологічні засади зі статті К. Селезньова та партійна критика в особисту адресу. Невипадково, що саме йому за рішенням ЦК Полютбюро СРСР доручили написати передмову до нового видання «Історія ХІХ століття» під редакцією Лавіса і Рамбо, що було перевидано для заміни літератури, присвяченої історії війни 1812 р., написаної однодумцями М. Покровського. Невдовзі фантазії К. Селезньова та І. Барера в узагальнюючому вигляді з новими доповненнями отримали офіційне визнання в тезах КП(б)У, присвячених 130 річчю Вітчизняної війни 1812 р.

Незабаром радянські історики спотворюючи інформацію, подану відомим популяризатором історії українсько-французьких відносин XVII–XIX ст., істориком-аматором, поборником української радянської державності (1925–1928 рр.) І. Борщаком, що в свій час її запозичив у відомого українського суспільно-політичного діяча В. Степанківського почали стверджувати, що в агресивних планах Наполеона до Росії особливе місце займала Україна. Так, В. Пічета, що виступив з нищівною критикою поглядів М. Покровського щодо причин війни 1812 р. у рецензії на книгу М. Г. Брагіна «Полководець Кутузов», один із перших в радянській історіографії під впливом аргументів І. Борщака дійшов висновку, що Наполеон готував план розподілу Росії та створення на її території низки васальних держав під своїм протекторатом. Зокрема, історик стверджував, що, згідно з цим планом, відновлюється велике князівство Литовське; на території Правобережної України буде створенено окреме князівство для Йосифа Понятовського; відокремлюється від Росії Прибалтика; Лівобережна, степова Україна, до річки Дон, а також Крим утворюють державу під назвою «Наполеоніда». Невдовзі це питання стало предметом обговорення в Інституті історії Академії наук СРСР. Зокрема, 11 червня 1942 р. на засіданні сектора історії СРСР, що було присвячене 130-річчю початку Вітчизняної війни 1812 р., В. Пічета виступив з доповіддю «Політичні плани Наполеона щодо Росії», в якій повторив основні положення, що були висловлені в рецензії. З цього приводу виступила академік М. Нечкіна, яка в цілому схвалила основні положення доповіді, зауваживши, що доповідач приділив надмірну увагу українському питанню в планах Наполеона.

Значну активність в цьому напрямку проявили українські радянські історики. Зокрема, не будучі в цілому фахівцями з даної проблеми та вибірково використовуючи іноземні джерела вони одноголосно запевняли, що Наполеон на передодні війни 1812 р. не планував розчленувати Росію, відірвати від неї Україну, поневолити її та перетворити в колонію Франції (Г. Гербільський, Ф. Ястребов, В. Котов, П. Сміян, П. Некрасов, О. Касименко, О. Михайлов, А. Буцик, В. Стрельський, І. Гуржій, К. Джеджула, І. Рибалка, А. Кудрицький). Як зазначав В. Котов щодо актуальності його теми у вступі своєї дисертації «Хоча в попередніх роботах радянських істориків і приділено місце про участь українського народа в боротьбі проти французьких інтервентів, втім пропущено важливе питання про плани Наполеона відносно національного розчленування та поневолення України. Я намагався хоча б поставити це питання в радянській історичній науці». Утім, найбільше міфів щодо планів імператора французів відносно південно-західних окраїн створив волгоградський радянській й згодом російський історик Б. Абаліхін, який захистив в Інституті історії АН УРСР 1964 р. кандидатську дисертацію «Боевое содружество укра-

инского и руского народов в Отечественной войне 1812 года». Так, він наполегливо нав'язував думку, що польські та французькі проекти напередодні війни 1812 р. передбачали захоплення та розчленування України. На жаль, деякі сучасні вітчизняні автори вважають його одним з найкращих дослідників війни 1812 р. та проблеми ставлення Наполеона Бонапарта до південно-західних територій Російської імперії (Р. Пилявець), інші не посилаючись на нього продовжують використовували його інформацію (бо їм це вигідно). В свою чергу зазначимо, що вже після розпаду СРСР Б. Абаліхін на одній з київських конференцій спотворюючи черговий раз джерела продовжував запевняти про наявність у Наполеона подібних планів щодо українських губерній Російської імперії.

В цілому погляди радянських істориків були одностайними в питаннях щодо причин війни 1812 р. та політичних планів імператора французів щодо Росії. Агресор лише Наполеон, що намагався її завоювати та розчленувати. Особливу активність в даній проблемі проявляли пропагандисти сталінських поглядів на історію війни 1812 р. – Л. Безкровний, П. Жилін, М. Гарніч, І. Корнейчик, А. Фадеев, Б. Лівчак, О. Орлик. Лише поодинокі радянські автори дійшли в цілому на той час до об'єктивних висновків з даної проблеми – Є. Тарле, А. Манфред, М. Казаков, В. Пугачев, А. Тартаковський, М. Троїцький, що один з перших піддав нищівній критиці офіційну російську та радянську історіографію війни 1812 р., хоча з деяких питань продовжував дотримуватися попередніх поглядів. Погляди радянських авторів на дану проблему в цілому не зазнали змін навіть у часи «хрущовської відлиги. Саме в цей час в радянській історичній науці була відновлена теза, яка на довгі роки стала домінуючою, що Наполеон намагався встановити світове панування. Відповідно Російська імперія стала захисником інтересів суверенних європейських народів від агресивних зазіхань імператора французів. Офіційно було задекларовано, що СРСР проводить миролюбний курс і на історичній основі зміцнює зв'язки країн соціалістичного табору. Тому в радянській історичній літературі надовго укорінилося положення згідно якого Росія в свій час очолювала європейську спільноту для приборкання агресора, яким був лише Наполеон. Не випадково, Б. Лівчак, стверджував що у 1812 р. не було суперечок до якихось територіальних претензій, однак «мова йшла про існування Росії як великої та суверенної держави. Її поразка у цій війні означала б її неминуче розчленування, відторгнення щонайменше Білорусі, Прибалтиці та України. В свою чергу, один із «провідних» істориків війни 1812 р. Л. Безкровний запевняв, що Наполеон планував відторгнення від Росії українських, білоруських земель. Зокрема, автор вважав, що імператор французів планував віддати Правобережну Україну Понятовському, а на Лівобережній Україні створити два князівства. Не змінила в цілому погляди радянської історіографії на причини війни 1812 р. та політичні плани Наполеона щодо Росії й перебудова в СРСР. Так, В. Сіроткін, в новій монографії продовжував в сталінському дусі стверджувати, що «Наполеон намагався розчленувати Росію та створити на окупованих територіях декілька васальних держав: Велике князівство Литовське, Прибалтійську державу, дві «держави» на Україні – одне князівство на Правобережжі на чолі з маршалом Ю. Понятовським й так звану «Наполеоніду» куди б входила вся інша територія України від

Дніпра до Дону, включаючи Крим та Донський козачий округ. При цьому історик, що називав себе «останнім бонапартистом СРСР» запевняв широкий загал, що імператор французів готувався до довготривалої війни з Росією, в той час як існували документи, що не підтверджували його версію. Загалом, книга В. Сіроткіна рясніє чисельними помилками та міфами з різних питань історії війни 1812 р.

Окрім положення, що Наполеон намагався завоювати та розчленувати Росію радянські автори під впливом сталінських поглядів на історію війни 1812 р. стверджували, що імператор за участь у війні з Росією збирався винагороджувати своїх союзників (Австрію, Пруссію, герцогство Варшавське) за рахунок російських територій. Це положення надовго укорінилося в радянській історичній науці – І. Звавич, В. Котов, К. Кан, А Буцик. Б. Абаліхін, Л. Бескровный, А. Фадеев, І. Рибалка, О. Орлик. Як ми вже неодноразово зазначали – це чергова вигадка радянської історіографії. Лише завдяки дослідженню сучасного вітчизняного історика В. Ададурова вдалося розвінчати міф, що нібито Австрія претендувала на Волинь, або імператор французів збирався віддячити їй за участь у кампанії 1812 р. цією територією. На жаль, деякі сучасні вітчизняні автори продовжуючи перебувати в полоні штампів радянської історіографії порівнюють Наполеона з Гітлером, стверджують, що Наполеон намагався завоювати та поневолити Росію, відокремити від неї не тільки українські землі (В. Ленська, В. Сарбей, В. Смірнов, К. Бондареко, В. Явтушенко, Л. Бадєєва (двоє останніх за фахом філологи), В. Бережанський, Н. Лапатійова, О. Кучеренко, М. Варварцев але й Фінляндію, Прибалтику, Польщу, Білорусь тощо (І. Печенюк).

Підсумовуючи зазначимо, що ідеологічний чинник не дозволив радянським історикам глибоко підійти до вивчення даної проблеми. Вони в цілому вибірково підходили до залучення джерел, приділяючи увагу передусім тим, які підтверджували офіційну інтерпретацію війни 1812 р. Їхньою головною метою як і російських офіційних істориків було намагання обумовити агресивні устремління Заходу по відношенню до Росії. В свою чергу, не зважаючи на появу ґрунтовних праць з даної проблеми, сучасна вітчизняна історіографія війни 1812 р. в цілому вкрай повільно звільнюється від стереотипів в оцінці історичних подій доби наполеонівських війн.

Бібліографія

Ададуров В. В. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття. Вид. 2-ге, доп. і переробл. Львів, 2018. 624 с.

Ададуров В. В. В одній особі він і друг й ворог: як українці вигадували собі образ Наполеона. *Український історичний огляд.* 2022. Вип. 1. С. 49–62.

Ададуров В. В. Проекти французького командування стосовно південно-західних земель Російської імперії під час підготовки та початкового етапів воєнної кампанії 1812 р. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* Львів: ЛНУ, 2010. Т. 45. Ч. 2. С. 127–167.

Барер И. Война 1812 года. *Исторический журнал.* 1937. № 8. С. 40–56.

Бережанский В., Лапатиева Н. Боевые действия украинского ополчения в Отечественной войне 1812 года (К 200-летию Отечественной войны 1812 года). *Минуле та сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь в наполеонівських війнах. Науковий збірник.* Луцьк, 2012. Вип. 41. С. 17–20.

Бескровный Л. Г. Отечественная война 1812 года. Москва, 1962. 611 с.

Вдовин А. И. Русские в XX веке. Факты. События. Люди. Москва, 2004. 448 с.

Вітчизняна війна 1812 року. Київ, 1941.
За преодоление ошибок школы Покровского. *Борьба класов*. 1936. № 3. С. 13–16.
Захарчук О. М. Вплив аматорських досліджень Ілька Борщака на праці наполеонознавців. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2014. Вип. XVII–XVIII. С. 384–408.
Захарчук О. М. Наполеон Бонапарт та українське суспільство: історичні документи в інтерпритаціях дослідників. *Український історичний журнал*. 2015. № 2. С.163–183.
Захарчук О. М. Зовнішня політика та дипломатія Наполеона Бонапарта в роботах сучасних вітчизняних істориків. *Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2016. Вип. 1(128). С. 23–29.
Захарчук О. М. Український Джеймс Бонд: агент трьох розвідок Володимир Степанківський. URL: УHTTPS: WWW.YOUTUBE.COM/WATCH?V=E4SI2JA6SJI&T=324S
Император Александр Павлович и князь Адам Чарторижский. Их переписка в русском переводе с предисловием и примечаниями издателя. *Русский архив*. 1871. Вып. 4/5. С. 794–798.
История XIX века. Под редакцией Лависса и Рамбо. Москва, 1907. Т. 2. 333 с.
История XIX века. Под редакцией Лависса и Рамбо. Москва, 1938. Т. 1. 583 с.
Кучеренко А. Поэт и гражданин Федор Глинка. *Минуле та сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь в наполеонівських війнах. Науковий збірник*. Луцьк, 2012. Вип. 41. С. 47–50.
Ленская В. 1812: 1941. Две войны – две стратегии. *Минуле та сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь в наполеонівських війнах. Науковий збірник*. Луцьк, 2012. Вип. 41. С. 51–53.
Луняк Є. М. Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. Київ-Ніжин, 2012. 808 с.
Печенюк І. Український внесок у розгром Наполеона. *Минуле та сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь в наполеонівських війнах. Науковий збірник*. Луцьк, 2012. Вип. 41. С. 105–108.
Пилявець Р. Дослідник участі українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. (український внесок російського історика Б. С. Абаліхіна. *Минуле та сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь в наполеонівських війнах. Науковий збірник*. Луцьк, 2012. Вип. 41. С. 6–8.
Пичета В.И. Великий полководец. *Знамя*. 1942. № 1/2. С. 354–356.
Попов А.Н Французы в Москве. *Русский архив*. 1876. №7. С. 285–301.
Правда, 1962, 19 жовтня.
Рамбо А. Живописная история древней и новой России. Москва, 1884. 460 с.
Рамбо А. Русские и пруссаки. История Семилетней войны. Москва, 2004. 303 с.
Селезнев К. О войне 1812 года. *Борьба классов*. 1936. № 6. С. 16–24.
Сироткин В.Г. Отечественная война 1812 года. Москва, 1988. 254 с.
Сокольницкий Михал «Исполнено по высочайшему повелению… ». Минск, 2003. 151 с.
Сталин И.В. О статье Энгельса «Внешняя политика русского царизма». *Большевик*. 1941. № 9. С. 1–5.
Тарле Е.В. Нашествие Наполеона на Россию. 1812 год. Москва, 1938. 280 с.
Тарле Е.В. Отечественная война 1812. Большая советская энциклопедия. Москва, 1939. Т. 43. 832 стб.
Троицкий Н.А. Великий год России. Москва, 1988. 348 с.
Явтушенко В., Бадєєва Л. Вплив Вітчизняної війни 1812 року на формування української національної свідомості. *Минуле та сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь в наполеонівських війнах. Науковий збірник*. Луцьк, 2012. Вип. 41. С. 4–6.
Fain A. Manuscrit de l'an1812 … Paris, 1827. T. 1. 449 c.
Histoire générale du IVe siècle à nos jours, par Lavisse E.et A. Rambaud A., Paris, 1897, T. IX. №9. 1399 –1462.
Metternich, comte de. Mémories documents et ècrits divers … Paris, 1880. T. 1. 314 c.
Rambaud A. La Russie èpique …., Paris, 1876. 504 p.
Rambaud A. Fracais et Russie; Moscou et Sevastopol 1812–1854 Paris, 1877. 412 p.
Rambaud A. Histoire de la Russie, depuis les origins jusqu' à l'annè 1877, Paris, 1878. 727 p.
Rambaud A. A popular history of Rassia, Boston, 1882. T. 1–3.
Vandal A. Napoléon et Alexandre I. L'alliance russe sous le Premier Empire. Paris. 1893. T. 3. 470 c.

Олег ЗАХАРЧУК

Як і з якою метою більшовики провадили «гібридну» війну проти Польщі на теренах Волинського воєводства у першій половині 1920-х рр.?

Між двома світовими війнами західна частина давньої Волинської губернії перебувала у складі польської держави – Другої Речі Посполитої. Ці терени офіційно відійшли до складу Польщі на підставі Ризького мирного договору укладеного більшовиками та поляками 18 березня 1921 р. та у адміністративному вимірі становили Волинське воєводство. На початку 1920-х років українці тут складали 68,4% населення регіону, поляки – 16,8%, євреї – 10,6% та німці – 1,7%. Поляки не мали кількісної переваги, будучи водночас привілейованою суспільною групою, члени якої обіймали більшість посад у державних структурах. Національна та соціально-економічна політика, яка проводилася польськими урядами у досліджуваний період, не сприяла налагодженню взаємин між поляками та представниками національних меншин, перш за все українцями, й мала чимало прорахунків та недоліків.

Підписавши у 1921 р. Ризький мир, радянська сторона юридично визнавала незалежність Польщі, а також зобов'язувалася утриматися від втручання у її внутрішні справи. На практиці ж більшовики не відмовилися від територіальних претензій на ці землі та планомірно упродовж першої половини 1920-х рр. діяли проти Польщі «гібридно» використовуючи західноукраїнське населення в міжнародному комуністичному русі, поширюючи комуністичну ідеологію та пропаганду, організовуючи та координуючи діяльність озброєних диверсійних груп. Усе це в підсумку мало спровокувати загальне антипольське повстання та призвести до «возз'єднання Західної України із Радянською Україною».

Один із представників радянської України на переговорах у Ризі, Е. Квірінг в меморандумі «Завдання нашої партії в окупованих Польщею українських районах» від 30 листопада 1920 р. писав: «Відторгнення від УРСР значної частини Волині з українським населенням у кілька мільйонів душ… – ставлять перед нашою партією та урядом нове завдання: взяти під своє ідейне та організаційне керівництво революційний рух, який у результаті польської окупації неминуче наростатиме у цих районах. …На мою думку, треба негайно виділити особливий комітет для ведення партійної роботи в окупованих українських областях, причому, щоб Польща не могла до нас причепитися, він має виступати як самостійна організація. Гасла руху мають бути… неминуче пов'язані з національною свідомістю селянських мас: проти польського пана, за землю для українського селянина, за владу рад… Національний момент має, у всій агітації, посісти найвизначніше місце. Засоби боротьби – збройне повстання... Але окупований район не може перемогти власними силами. Потрібна підтримка, і її маємо надати ми…».

З початку 1921 р. Волинське воєводство стало об'єктом диверсійних акцій інспірованих «східним сусідом». Озброєні більшовицькі загони, які в польській

пресі іменувалися «бандами», нападали на двори та господарства польських осадників, здійснювали диверсійні операції проти польського війська та поліції, частини українців. Спочатку цю діяльність скеровували і контролювали спецслужби більшовиків в особі Закордонного відділу ЦК КП(б)У («Закордоту»). Творцем зазначеної структури був член ЦК РКП(б) Ф. Кон. Першочерговим завданням «Закордоту» стало створення потужної мережі так званих революційних трійок з метою організації диверсійно-підривних загонів для проведення дестабілізуючої діяльності на Волині. Збройні акції у підсумку мали б спровокувати польсько-радянську війну, якою можна було б скористатися для встановлення більшовицької влади у Польщі і приєднання до УСРР західноукраїнських земель. З радянської сторони на Волинь надходили не тільки гроші та пропагандистсько-агітаційна література, а й зброя та амуніція.

Погіршення стану безпеки, пов'язане із революційно-комуністичною антидержавною діяльністю, серйозно турбувало МВС Польщі. Однією з найбільш зухвалих диверсійних акцій, здійснених більшовицькими збройними формуваннями на теренах Волинського воєводства у 1921 р., був липневий напад на державні установи в містечку Мізоч Дубенського повіту. Волинська поліція рапортувала до Варшави: «19 липня 1921 р… на поліцейський пост в Мізочу, Управління району, Управління гміни (місцевої адміністрації – *О. Р.*) і двір Карвицького було здійснено бандитський напад за участі 35–40 осіб озброєних у карабіни, револьвери та російські шаблі». Затримати нападників не вдалося. Разом з тим, слідством було встановлено, що після атаки диверсанти безперешкодно перетнули кордон та успішно відійшли на радянську територію. Загін нападників складався як з місцевих повстанців, котрі переховувалися в лісах з 1920 р., так із осіб немісцевого походження, які послуговувалися виключно російською мовою.

Наприкінці липня 1921 р. стан безпеки у Волинському воєводстві можна охарактеризувати як вкрай напружений, а місцева поліція навіть висловила побоювання вибуху повстання у серпні того ж року. Проте повстання не відбулося, а уцілілі внаслідок репресій диверсанти повідомляли ЦК КП(б)У, що у зв'язку з викриттям польською поліцією більшої частини загону, усі активні дії призупинено. Однак, ліквідація озброєних груп «Закордоту» улітку–восени 1921 р. не покращила стан безпеки на Волині.

З початку 1922 р. озброєні більшовицькі групи діяли у Кременецькому, Дубенському, Рівненському, Здолбунівському та деяких інших повітах Волинського воєводства. Розвиток антипольського диверсійного руху в регіоні й надалі підтримував СРСР, що підтверджує меморіал знаного радянського політика О. Шумського «Тези нашої політики стосовно окупованих Польщею та Румунією українських областей» від 17 травня 1923 р., де зокрема зазначалося: «…перед нами… стоїть серйозне і складне завдання використання українського націоналістичного руху в Галичині, на Волині…». Відмітимо, що комуністичні гасла вітала частина українського населення Волині, яка, на думку польських безпекових служб, систематично здійснювала акції «саботажу» з метою підірвання авторитету властей Другої Речі Посполитої, зміцнення віри українців у можливість революційного перевороту та відлякування поляків від переїзду на постійне місце проживання на східні терени.

Протягом 1923–1924 рр. стрімко постають бойові підрозділи, організовані як силами місцевих комуністів, так і закинуті з СРСР. Варто відмітити антидержавну та диверсійну діяльність таких формувань революційного характеру, як «Козацька рада», «Українська національно-повстанська організація», «Українська революційно-повстанська організація», «Західноукраїнська народно-революційна організація», «Українська Червона повстанська армія» тощо.

Стан безпеки у Волинському воєводстві загострився наприкінці 1924 – першому кварталі 1925 р. у зв'язку з підготовкою запланованого на весну збройного повстання, яке спільно готували Комуністична партія Західної України та її радянські колеги. Підготовку до цього повстання проводили ковельський та володимирський територіальні підрозділи КПЗУ, що їх очолювали відповідно О. Ружанський (Форналь) та В. Крайц (Барвінченко). Організатори сподівалися, що диверсійний рух охопить усю Волинь. Учасників виступу рекрутували, обіцяючи роздати їм землю. Крім того, керівництво повстання підтримувало тісний зв'язок із радянськими диверсантами, які вже мали досвід діяльності на польсько-радянському прикордонні. Проте, неузгодженість і суперечки між КПЗУ та радянською стороною з одного боку, і добра робота польської поліцейської та військової розвідки з іншого, призвели до широкомасштабної операції з ліквідації підпільних комуністичних угруповань на території Волинського воєводства навесні 1925 р., коли було викрито й заарештовано сотні підпільників.

Отже, арешти 1924–1925 рр. різко зменшили розмах комуністично-диверсійного руху і сприяли певній нормалізації суспільно-політичного життя на Волині. На стабілізацію безпекової ситуації у Волинському регіоні позитивно вплинуло створення восени 1924 р. Корпусу охорони прикордоння, зміна тактики більшовицького керівництва в світлі ІІ-го з'їзду КПЗУ, а також покращення економічних показників. У другій половині 1920-х рр., як зазначає вітчизняний історик С. Кульчицький, галицькі та волинські комуністи відмовилися від збройної боротьби з польською владою, віддаючи перевагу культурно-масовій та пропагандистській активності.

Аналіз подій, що мали місце на Волині у першій половині 1920-х рр., а також військово-політичної та безпекової ситуації на сході України у 2014–2021 рр., дозволяють провести певні історичні паралелі. Насамперед, це схожість у порушенні норм міжнародного права радянською стороною щодо суверенної міжвоєнної польської держави в той час та груба зневага до нього на Донбасі. Формально, як вже зазначалося вище, підписавши Ризький мир в 1921 р., договірні сторони взаємно визнавали незалежність і державний суверенітет, зобов'язувалися не втручатися у внутрішні справи одна одної тощо. Натомість, на практиці радянська сторона знехтувала цими нормами, навчаючи, озброюючи та фінансово підтримуючи диверсійні групи, які функціонували на теренах як Волинського краю, так і західноукраїнських земель вцілому. Аналогічно й у 2014–2021 рр. російська федерація офіційно декларувала повагу до суверенітету та територіальної цілісності України, водночас втручаючись у внутрішні справи нашої держави, надаючи підтримку незаконним озброєним угрупуванням на Донбасі. Важливо й те, що СРСР намагався представити напружену безпекову ситуацію на Волині як громадянський конфлікт в межах Другої Речі Посполитої, заперечуючи власну участь у цих подіях. Так само

й російська федерація офіційно трактувала події на сході України як громадянське протистояння. У вище згадуваному меморандумі О. Шумського від 17 травня 1923 р. йшлося про підтримку радянською стороною ідеї створення «Галицько-Волинської держави», що дуже нагадувало маріонеткові ЛНР та ДНР.

Ми жодним чином не намагалися виправдати помилкову національну політику властей Другої Речі Посполитої щодо українців, яка зумовила напругу у польсько-українських стосунках та поширення радянофільських настроїв серед частини місцевої людності. Разом з тим, варто пам'ятати, що для СРСР вона була лише «розмінною монетою», засобом для досягнення власних партійних та політичних інтересів.

Бібліографія

Купчик О. Р. Волинь у експорті більшовицької революції до країн Європи (1920-ті роки). *Ukrainica Polonica*. 2005. № 2. С. 48–52.

Україна і Польща 1920–1939 рр. З історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали / упор. Н. С. Рубльова, О. С. Рубльов. Київ: Дух і літера, 2012.

Разиграєв О. Волинське воєводство в контексті польсько-радянських взаємин: глобальні та регіональні виміри безпеки (1921–1925 рр.). Історичні паралелі з сучасною ситуацією на Сході України. *Український історичний збірник*. Київ, 2016. Вип. 19. С. 211–229.

Mędrzecki W. Województwo wołyńskie (1921–1939). Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988.

Radziejowski J. Komunistyczna partia Zachodniej Ukrainy 1919–1929: Węzłowe problemy ideologiczne. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1976.

Razyhrayev O. Policja Państwowa w województwie wołyńskim w okresie międzywojennym. Warszawa: IPN, 2019.

Олег РАЗИГРАЄВ

Які дискредитаційні форми та методи у боротьбі проти українського визвольного руху використовували радянські силові органи?

Перші роки боротьби показали, що сподівання органів радянської влади на швидку та повну ліквідацію визвольного руху не виправдалися. Тому масового поширення набуло використання агентури у всіх можливих формах. Характерно, що роботі з агентурою у комплексі протинаціоналістичних заходів відводилося центральне місце. Однією з форм роботи радянських силових органів було залучення агентури до виконання вперше чергу бойових і провокативних завдань. Відзначимо, що цей засіб боротьби довів свою чи не найбільшу ефективність. Однією із найбрутальніших форм використання агентури стали АБГ. Їхні завдання охоплювали не тільки боротьбу з підпіллям, але й дискредитацію визвольного руху шляхом злочинів проти мирного населення, самих підпільників. Однак, незважаючи на масовий тиск, використання брутальних методів боротьби репресивно-каральних органів проти українського визвольного руху, підпілля у Західній Україні користувалося широкою підтримкою населення, що забезпечувало йому успіх у протистоянні з радянським тоталітаризмом. Більше того, радянська репресивно-каральна система розуміла, що силовими заходами фізично придушити український визвольний рух – питання часу, але перемогти, викорінити ідею Державності силовими заходами не вдасться, тому почалася цілеспрямована робота із його дискредитації.

Як відбувалося створення, які ставилися завдання перед спеціальними групами?

Спеціальні агентурно-бойові групи створювалися з числа агентів-бойовиків (двоє–п'ять осіб), колишніх підпільників, які з'явилися з повинною чи були захоплені; переважно їх очолював оперативний працівник і використовували у конкретних агентурних справах. Передусім до спецгруп намагалися включати підпільників, які працювали у референтурах СБ, колишніх партизан, які були добре знайомі з місцевими умовами, досвідом боротьби з підпіллям. Своїм зовнішнім виглядом і озброєнням, знанням місцевих звичаїв, мови, а також конспіративним зразком дій особовий склад спецгруп нічим не відрізнявся від націоналістів. Це вводило в оману не тільки місцеве населення, але й керівників відділів УПА та підпілля ОУН, що давало можливість учасникам спецгруп вступати з ними в безпосередні відносини.

Практична робота спецгруп полягала також у тому, щоб проводити комбінації із захопленими учасниками підпілля, які на слідстві відмовлялися називати свої прізвища, давати покази про діяльність, організаційні зв'язки і конспіративні квартири, мертві пункти, склади зброї, друкарську техніку тощо. Спеціальні АБГ діяли, як правило, під виглядом СБ, інколи вони представлялися групою одного з керівних осередків ОУН, очолюваного підпіллям ОУН на території, де проживав або переховувався об'єкт розробки. У всіх аналогічних

випадках перед спеціальною АБГ ставилося завдання зв'язатися з таким об'єктом і шляхом допиту з'ясувати становище в ОУН, його практичну діяльність, зв'язки, керівний склад підпілля і місця його переховування, а відтак – проникнути у підпілля. Допит від імені СБ чекісти називали «лже-СБ» чи ЛСБ. Цей захід переважно застосовувався стосовно об'єктів агентурної розробки, які мали серйозну оперативну цінність із точки зору можливості їхнього вербування чи отримання важливих матеріалів, необхідних для ліквідації керівних оунівських осередків, чи перехоплення налагоджених ліній зв'язку з наступним введенням до них агентури. У кожному окремому випадку при необхідності застосування ЛСБ розроблявся спеціальний план. Переважно об'єкта, якого розробляли, звинувачували у зв'язках з органами МДБ, вимагали від нього пояснення або ж допитували щодо цього «звинувачення». Задля успіху оперативний працівник інструктував кожного члена АБГ не тільки щодо плану заходів, але й поведінки під час кожної операції. У плані обов'язково відображалися індивідуальні особливості об'єкта агентурної розробки, умови, час і місце його таємного вилучення, допиту від імені СБ, передбачалися заходи, які забезпечували природність і конспіративність ЛСБ. Усі плани агентурно-оперативних заходів (як і оперативне керівництво щодо) реалізації показів затриманих підпільників затверджувалися начальниками НКВС–МВС і НКДБ–МДБ відповідних областей. Особливістю таких АБГ було те, що їх використовували як проти конкретного проводу або навіть керівника підпілля, так і кількох провідників одночасно.

Вдосконалюючи роботу АБГ, на завершальному етапі протистояння репресивно-каральна система вдалася до нової форми боротьби проти визвольного руху – використання легендованих проводів. Перші з них почали організовуватися наприкінці 1940-х рр. Зокрема, створили легендовані крайові, окружні, надрайонні, районні і навіть кущові проводи ОУН(Б). Діючи під виглядом керівників вищих проводів, спеціальні агенти конспіративно відвідували відомих їм пособників, використовували їх для налагодження зв'язку з учасниками підпілля, встановлювали з ними довірливі відносини, виявляли все наявне на території підпілля. У створенні легендованих проводів основні складнощі полягали у тому, щоб знайти, конспіративно захопити і швидко завербувати керівника. Далі той через відомі йому зв'язки викликав на зустрічі підопічних чи вищих керівників, де їх захоплювали.

Значні зусилля докладалися для шифрування особливо важливих спецагентів: створювали інформаційні приводи, умови про нібито захоплення підпільників і видачу ними націоналістів, місць переховування, криївок, інсценували судові процеси тощо. В кожному окремому випадку при проведенні операції використовувалися заздалегідь підготовлені кандидатури з числа осіб, які підтримували визвольний рух, інсценувався показ ними криївок, опісля їх звільняли.

Водночас легендовані проводи використовувалися не лише з метою виявлення та знищення місцевого підпілля та його соціальної бази, але й для оперативних ігор з ЗЧ ОУН. Починаючи з 1950 р., аж до 1960 р., радянські спецслужби саме у такий спосіб отримували необхідну інформацію через створену легенду про наявність підпілля на західних землях України. Однак після того, як необхідність у цьому відпала, залучених перевербованих кур'єрів, колишніх

підпільників змушували виступати із заявами про відсутність визвольного руху.

Яка чисельність легендованих агентурно-бойових груп?

Уже на 20 червня 1945 р. у західних областях України діяло 156 спецгруп загальною кількістю 1 783 учасники. Спецгрупи розгорнули серйозну діяльність. Зокрема, по західних областях України станом на 1 липня 1945 р. вбито 1 958 підпільників, 22 члени ОУН (разом 1 980); захоплено 1 142 підпільники, 93 члени ОУН, 451 тих, хто уникав мобілізації, 188 дезертирів, 139 пособників (разом 2 013).

Відтак в УМДБ західних областей України станом на 31 грудня 1947 р. продовжувало діяти 59 АБГ, до яких входили 315 учасників і 38 агентів-бойовиків; квітні 1949 р. – 191 АБГ, що об'єднувала 733 агенти-бойовики; 20 лютого 1950 р. – 19 АБГ у яких перебувало 130 агентів-бойовиків; 1 січня 1953 р. – 27 АБГ, до складу яких входили 145 агентів. Впродовж липня 1948 р. – березня 1949 р. агентурно-бойвими групами, які діяли як самостійно так і із підрозділами військ МДБ ліквідовано 1 447 підпільників, повстанців, пособників (239 вбито, 328 затримано учасників ОУН, 880 заарештовано пособників).

Які порушення мали місце у діяльності АБГ?

Серйозною проблемою у використанні спецгруп було порушення ними так званої «соціалістичної законності». Вони дуже часто діяли навмання, тому жертвами беззаконня ставали особи, непричетні до підпілля. Відчуваючи вседозволеність, часто навіть заохочення, члени спецгруп, які діяли під виглядом СБ ОУН вчиняли грабежі, ґвалтування, вбивство місцевих мешканців тощо. Яскравим підтвердженням вседозволеності для діяльності АБГ є спецгрупа Лопатинського районного УМДБ (1945–1947). Начальник цього райвідділу майор Перебєнов не тільки дозволяв, але й заохочував злочини – побиття, розстріли заарештованих місцевих мешканців, провину, яких не вдалося довести. При цьому до цієї злочинної співучасті (приховування злочинів) залучав не тільки працівників власного відомства, але й лікарів (які фальсифікували довідки про причини смерті заарештованих). Реально діяла кругова порука за якою усі злочини спецгрупи приховувалися (хоча й вчинялися за безпосередньої присутності керівництва РВ).

Як матеріально стимулювали діяльність АБГ?

З метою усунення усіх порушень «соціалістичної законності» учасників АБГ взяли на повне матеріальне забезпечення, виділивши значні кошти. Так, у розрахунку витрат на утримання спецгруп НКВС УРСР станом на 20 жовтня 1945 р. місячна зарплата командира групи (200 осіб) складала 600 рублів, а бійця (1 800 осіб) – 300 рублів. Харчування обходилося на 2 000 осіб із розрахунку 139,5 рублів на одного, тобто на місяць – 279 000 рублів. Вартість обмундирування для 2 000 осіб – 328,5 рублів на одного бійця, тобто 657 000 рублів на місяць. Преміальний фонд на три місяці – 300 000 рублів. Усього на 2 000 агентів-бойовиків витрачалося 1 588 000 рублів.

З роками матеріальне забезпечення фактично узаконених державою вбивць зростало. Чекісти звітували, що станом на 1 вересня 1948 р. витрачали 500 руб-

лів на рядового і 700 рублів на керівника АБГ. У подальші роки тенденція до зростання витрат утримувалася – у 1952 р. місячний оклад яких становив 700–1 000 рублів, у 1953 р. – від 250 до 1 500 рублів. Крім того, на одного бійця видавали 15 рублів добових (з 26.10. 1951 р., добові збільшилися до 20 рублів), які виплачувалися агентові-бойовику під час його перебування у рейді з виконання спецзаходів. Але й це не була межа: тих, які особливо відзначилися, додатково нагороджували грошовими преміями, подарунками (напр. золоті годинники). Фактично за кожну успішну операцію абегешникам видавали додаткові грошові винагороди (від 1 000 до 4 000 рублів). Керівництво спецслужб намагалося задовольняти й інші прохання агентів-бойовиків: купівлю нерухомості, умеблювання помешкань, путівки до санаторіїв для членів родин, навчання на курсах водіння в автошколах тощо. Після завершення бойової діяльності абегешника певний час могли й надалі утримувати, допоки не забезпечували «цивільною» роботою. До речі практикувалося й призначення грошових утримань сім'ям цінних агентів, які загинули при виконанні завдань. Окрім матеріальних стимулів, абегешників відзначали двома видами нагород: «За охорону державного кордону» та «За охорону громадського порядку».

Не шкодували витрат на ідеологічну обробку абегешників. Для цього їм організовували подорожі визначними місцями республіки, де вони відвідували кіно, театри, музеї, історичні пам'ятники, промислові та господарські об'єкти. З метою виховання спецагентури у містах на конспіративних квартирах, де відпочивала агентура, облаштували бібліотеки, в яких була «правильна» література українських, російських та інших класиків, газети, журнали.

Радянське «промивання мізків» перевербованим агентам не давало цілковитого ефекту, що підтверджувалося низкою втеч. Так, впродовж 1 серпня 1951 р. – 1 липня 1952 р. із числа захоплених органами МДБ західних областей України озброєних націоналістів у підпілля втекли 23 особи, в тому числі 16 агентів. Втеча заарештованих становила для спецслужб величезну загрозу, оскільки за період перебування, слідства, повстанці вивчали методи роботи, пріоритетні завдання, плановані комбінації із захоплення і ліквідації підпільників. Крім цього, вони знали про співробітництво з чекістами значної кількості спецагентів. У зв'язку із цим спецагенти, які втекли були особливо небезпечними, оскільки ставили під загрозу реалізацію низки задумів зі створення легендованого підпілля, інших оперативних заходів.

Бібліографія

Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У двох книгах. Київ: Либідь; Військо України, 1994. Кн. 1. 432 с.

Вєдєнєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки. Київ: К.І.С., 2007. 568 с.

Ільницький В. Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954). Дрогобич: Посвіт, 2016. 696 с.

Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років XX століття: ідеологія та практика. Львів: Добра справа, 2003. 464 с.

ОУН і УПА в 1945 році: Збірник документів і матеріалів. В 2 ч. / Ред. кол.: Боряк Г. В., Веселова О. М., Даниленко В. М., Кульчицький С. В. (відп. ред.); Вступ Лисенко О. Є.; Упоряд.: Веселова О. М. (відп. упоряд.), Гриневич В. А., Сергійчук В. І. НАН України. Інститут історії України. Ч. 1. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 371 с.

Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір…»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). Львів: Часопис, 2012. 592 с.

Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбоївок НКВС-НКДБ під виглядом ОУН-УПА. Видання друге, доповнене. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. 184 с.

Шаповал Ю. Війна після війни. *Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів* / [гол. ред. кол. Ярослав Ісаєвич, упоряд. і відп. ред. Юрій Сливка] (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Львів, 2004. С. 184–200.

Hałagida I. Prowokacja «Zenona». Geneza, przebieg i skutki operacji MBP o kryptonimie «C-1» przeciwko banderowskiej frakcji OUN i wywiadowi brytyjskiemu (1950–1954). Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2005. 318 s.

Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ

Як проходили бої за Львів у вересні 1939 р.?

23 серпня 1939 р. у Москві сталася подія, яка змінила долю Львова. Згідно з так званим Пактом Молотова-Ріббентропа, територія Польщі була поділена між диктаторами Гітлером і Сталіним таким чином, що разом із західноукраїнськими землями Львів відходив до СРСР. Реалізація даної угоди розпочалася нападом Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. 53 дивізії вермахту за підтримки близько двох тисяч танків і понад двох тисяч літаків завдали могутнього удару польському війську, яке під тиском переважаючих сил противника змушене було відступати в глибину країни.

Вже на 12 день війни німці вийшли до Львова. Але полякам вдалося організувати стійку оборону Львова, яка тривала 10 днів. Львів був однією з пріоритетних цілей німців. Оволодіти ним значило позбавити польську армію не тільки багатої матеріальної бази, але й шляхів відходу до приязної до Польщі Румунії. Тому вже 1 вересня об 11 год. місто зазнало нищівного бомбардування люфтваффе. Гітлерівці намагалися вивести з ладу вокзали та залізниці, щоб запобігти перекиданню польських військ на захід. Бомбардуванням було значно пошкоджено головний вокзал та аеродром у Скнилові.

Польський оперативний план «Захід», скерований проти німецької агресії, не передбачав оборони Львова. Хоч у місті перебувало командування 6 АК (ген. бригади В. Лянґнер) усі боєздатні частини були скеровані на фронт. У Львові залишалися запасні та тилові частини.

Вже 10 вересня передові частини 14 А (ген. В. Ліст) німецької армії досягли лінії Сяну, а її 18 АК (ген. – л-т Е. Бейер) наступного дня зайняв Самбір. Для організації оборони міста 10 вересня сюди прибув командувач Південного фронту, генерал броні К. Соснковський. Він створив перший рубіж оборони, на лінії Жовква-Янів-Городок-Миколаїв-Ходорів, а командувачем відтинку призначив генерала дивізії Р. Пріха. Крім того, було організовано групу оборони безпосередньо Львова на чолі з п-ком Б. Фіалковським, яка створила другу лінію оборони на околицях міста. В першу чергу укріплюються підступи до міста із заходу, на північноччі – використано рів з крутими бетонними стінками, а у півд. частині міста глибокий рів лінії залізниці.

Перед німцями відкрилася дорога на Львів. 12 вересня, авангард, створеної бойової групи у складі 1 гд (ген Л. Кюблер) і окремого 98-го полку (п-к Ф. Шернер) підійшов до західних околиць Львова і намагався прорватися до центру міста вул. Городоцькою. Полякам вдалося відбити цей напад і організувати оборону вздовж залізничної колії Львів-Чернівці.

З 13 вересня за активної підтримки авіації та артилерії група «Шернер» зав'язала бої на північних околицях в районі Кортумової гори, Голосок, Збойська, прагнучи оволодіти пагорбами і відсікти польські частини в місті від сильного угруповання генерала К. Соснковського у янівських та брюховицьких лісах. Запеклі бої з навперемінним успіхом точилися на цих рубежах протягом усього часу облоги Львова. З 14 вересня німецькі частини Янівською (тепер Т. Шевченка) і Городоцькою вулицями пробилися в район головного вокзалу, зайняли Янівський цвинтар, їх механізовані підрозділи досягли кос-

тьолу св. Анни, де були зустрінуті спеціальним загоном винищувачів з народного ополчення. Втративши кілька машин, німці відступили. Кровопролитні бої тривали також на рубежах Кульпаркова, Козельник, Сихова. Наступ німецьких підрозділів вздовж вул. Стрийської був успішно відбитий залогою Кадетської школи.

Протягом тижня бої за Львів вела лише 1 гд, яка не мала ні танків, ні важкої артилерії, щоби штурмувати центр міста, яка діяла ізольовано від решти німецьких військ, тож мусила виділити ще значні сили для оборони своїх комунікацій і запілля. Польський гарнізон Львова під командуванням генерала бригади В. Лянґнера налічував майже втричі більшу кількість вояків, до того ж до Львова намагалися прорватися 10 мбр кавалерії (п-к Мачек) та три польські дивізії під командуванням генерала К. Соснковського.

Напередодні 17 вересня німецьке командування підтягнуло під Львів 2 гд (ген.–л-т В. Фюрштейн) і частини 7 пд ген. – м-р Е. Отт). Місто було майже повністю оточено, залишився вільним лише вузький коридор на Винники. Становище ізольованого польського Гарнізону, всього населення Львова було надзвичайно важким.

Під час боїв було створено допоміжні формування – Добровольчий корпус спеціальних завдань під командуванням генерала М. Янушайтіса і Цивільну охорону безпеки, яку очолив генерал В. Енджеєвський.

Поляки, попри чисельну перевагу, повністю віддали німцям ініціативу й обмежилися до пасивної оборони. Німецька авіація мала повну перевагу в повітрі і бомбардувала місто. У ті вересневі дні було зруйновано багато будівель у центрі Львова.

А 17 вересня 1939 р. проти Польщі почали бойові дії з'єднання радянських Українського та Білоруського фронтів. Безпосередньо на Львів наступала 6 А (ген. Ф. Голіков), яка мала 11 стрілецьких дивізій, 3 танкові бриґади і 5 полків армійської артилерії. На період операції до неї приєднали 2 КК (ген. Ф. Костенко).

19 вересня передовий загін радянських військ у складі танкової бриґади, двох стрілецьких батальйонів на автомашинах, частин кінноти і артилерії під командуванням командира 5 кд, комбрига Я. Шарабурка підійшли до Винник. До Львова залишалось кілька кілометрів. Цього ж дня дійшло до сутички радянських військ з німцями. Радянські танки атакували під Винниками авангард німецької 2 гд. Але інцидент швидко залагодили.

У ніч на 21 вересня німецькі частини розпочали відхід. Їх позиції навколо Львова займали з'єднання армії генерала Ф. Голікова: дві стрілецьких, три кінних дивізії і три танкових бриґади. До кінця дня Львів був у сталевому кільці радянського війська. За цих обставин генерал В. Лянґнер вирішив розпочати переговори.

У ніч на 22 вересня представники обох сторін опрацювали спільний протокол, який був о 8.00 год ранку підписаний у Винниках учасниками попередніх переговорів. Згідно з ним Львів передавався Червоній Армії. Війська гарнізону (близько 15 тис. солдат і офіцерів) складали зброю і виводилися в район Курович, поранені залишались у шпиталях разом з медичним персоналом. О 14:00 год. 22 вересня радянські війська увійшли до Львова.

Бібліографія

Мельник І. Оборона Львова 1939 року. URL: https://zbruc.eu/node/26719

Науменко К. Вересень 1939-го. Між Гітлером і Сталіним. URL: https://map.lviv.ua/statti/luckij1.html

Литвин М. Львів, 1–28 вересня 1939 року: між Гітлером та Сталіним. *Галицька брама. Тематичний номер: Львів 1939 р.* 2009. №7–9 (175–177).

Парнікоза І. Ю. Оборона Львова 1939 р. – малознана сторінка історії України. *Галицька брама. Тематичний номер: Львів 1939 р.* 2009. №7–9 (175–177).

Kryska-Karski T., Zurakowski S. Generalowie Polski niepodleglej. Warszawa, 1991.

Леонід КРИВИЗЮК

Чому «Марка Боєслава» (Михайла Дяченка) вважають поетичним символом боротьби ОУН і УПА?

Значну частину публіцистичної спадщини українського національно-визвольного руху 1940–1950-х рр., що нараховує понад 160 найменувань періодичних видань, близько 1000 брошур, десятки збірників матеріалів, підручників, конспектів та тисячі листівок, що роздруковувалися десяти і стотисячними накладами, становили твори художньої літератури (оповідання, нариси, драматичні твори, есе, поезії тощо). Над ними працювали як відомі в той час поети та письменники (поетеса Олена Теліга, письменники Аркадій Любченко та Іван Багряний, архітектор і поет Олег Кандиба (Ольжич), а також менш знані митці слова, яким випало вдосконалювати свій письменницький талант безпосередньо у лавах підпілля. До останніх належали поети-початківці Мирослав Кушнір (Лунь), Михайло Дяченко (Марко Боєслав), Петро Василенко (Волош, Гетьманець), письменники і журналісти Йосип Позичанюк (Шугай), Федір Одрач (Шоломницький), Богдана Світлик (М. Дмитренко), Людмила Фоя (М. Перелесник) та багато інших.

Серед вказаних постатей особливе місце, безперечно, займає Михайло Дяченко (Марко Боєслав, Славобор, Гомін), якому судилося стати поетичним символом боротьби ОУН і УПА за волю і державність України. Його ім'я довгі роки залишалося забутим. На початку 1990-х навіть дослідникам не було відомо, хто ховається під цими псевдами. Недослідженою залишалася й творча спадщина поета. Сьогодні про М. Дяченка написано більше десятка біографічних брошур і статей, кілька монографій, вивчається його творчий доробок, з ініціативи журналіста, колишнього депутата Івано-Франківської обласної ради З. Бойчука знято художньо-документальний фільм про життя поета. У рідному селі поета Боднарові йому споруджено пам'ятник, в Івано-Франківську на будинку колишньої гімназії, де навчався М. Дяченко, встановлено пам'ятну таблицю, а в м. Калуші іменем братів Дяченків названо одну з вулиць. У 2008 р. стараннями відомого прикарпатського письменника, лауреата Шевченківської премії Степана Пушика Михайла Дяченка прийнято до Національної спілки письменників України. Однак постать Марка Боєслава з його феноменальним амплуа – повстанський поет – продовжує привертати увагу дослідників, краєзнавців чи просто небайдужих людей.

Михайло Дяченко народився 25 березня 1910 р. в с.Боднарів Станиславського повіту (тепер Калуського р-ну Івано-Франківської обл.) у сім'ї селян Василя і Марії четвертою і наймолодшою дитиною. Дворічним залишився без матері, десятирічним – без батька. Відтоді жив разом зі старшим на 16 років братом Миколою, який і вивів юнака в люди. Закінчивши 1931 р. гімназію у місті Станиславі (тепер – Івано-Франківськ), Михайло вступив на юридичний факультет Львівського університету, проте змушений був покинути навчання після першого ж семестру через матеріальні труднощі. Пізніше неодноразово поповнює свої знання, навчаючись у Господарській школі в с. Милування (тепер –

Івано-Франківського р-н Івано-Франківської обл.), на молочарських курсах в Отинії (тепер – Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.), в Українському Технічно-Господарському Інституті в Подебрадах (Чехія). У 1938 р. кілька місяців відвідував курси українознавства та суспільної праці при Науковому товаристві ім. Т. Шевченка у Львові.

Отримані знання юнак застосовує у роботі при сільській молочарні та громадській праці. Починаючи з 1930 р., він активний учасник та керівник багатьох громадсько-культурних товариств у рідному селі: «Рідної школи», «Сільського господаря», «Сокола», «Просвіти» та ін. З його ініціативи у Боднарові засновано курси для неграмотних та молодіжний гурток, учасники якого слухали лекції з історії України. У читальні «Просвіти» Михайло розповідав односельцям про останні події в Галичині й світі, тлумачив статті з газет «Новий час», «Народна справа» та ін., виголошував реферати про визвольні змагання українців 1918–1923рр., голодомор на східноукраїнських землях 1932–1933 рр. тощо.

Віршувати юнак почав ще дитиною, а в юнацькі роки поезія стала сенсом його життя. Він багато працює, листується з редколегіями багатьох тогочасних видань, мріючи побачити свої твори опублікованими. Одна за одною виходять друком поетичні збірки М. Дяченка «Іскри» (1936), «Юні дні» (1938), «Село» (1939). Офіційна критика по-різному оцінювала творчі потуги молодого поета, відгукуючись про них то схвально, то аж надто критично. Але це не засмучувало юнака, а лише підштовхувало до подальшої праці. Якби доля була прихильною до М. Дяченка, ми б сьогодні мали ще одну зірку у поетичному іконостасі 1930–40-х рр. На жаль, невблаганні обставини перешкодили повноцінній творчій реалізації поета, який, не випускаючи пера з рук, змушений був взятися за зброю.

Вступивши 1930 р. до ОУН, Михайло пов'язав своє життя з ідеєю боротьби за незалежність України, що й визначило його подальшу долю. За цю діяльність юнак неодноразово заарештовувався польською поліцією та відбував покарання у Station Станіславській в'язниці. З приходом більшовиків змушений був емігрувати, щоб уникнути подальших переслідувань. Впродовж 1939–1941 рр. Перебував на Холмщині, де працював учителем у селі Волосковоля. Із початком радянсько-німецької війни він у складі Східної похідної групи ОУН виїхав на Велику Україну, щоб агітувати за утворення незалежної Української Держави. Нацистські репресії змусили його повернутися назад у Галичину і перейти на напівлегальне становище. Впродовж німецької окупації Михайло працює у товаристві «Сільський господар» у Станиславі, опікується роботою сільської читальні «Просвіти» у рідному селі, де займається ідейно-політичним вишколом молоді, готуючи її до участі в УПА. З наближенням радянських військ М. Дяченко переходить на нелегальне становище. Спочатку працює в окружному осередку пропаганди Станіславщини, а у квітні 1948 р. стає членом референтури пропаганди Карпатського Крайового проводу ОУН та редактором всіх видань цього осередку («Шлях перемоги», «Чорний ліс», Пропагандист» та ін.). У 1948 році за особливі заслуги у пропагандивній роботі він був нагороджений УГВР Срібним Хрестом заслуги. Влітку 1950 р. М.Дяченко отримує черговий високий пост в Організації – стає керівником референтури пропаганди Карпатського Крайового проводу. Перебуваючи на цьому посту, він

виявив себе як ідеолог організації та досвідчений політик, доказом чого є його статті ідейно-політичного спрямування «В чому наша сила» (1948), «За здорову душу української дитини» (1948), «За соборний моноліт» (1950), «Вказівки батькам у вихованні дітей» (1950), «Чому почуття меншевартості» (1950), присвячені проблемі протистояння українського визвольного підпілля із радянською окупаційною владою.

Гартований боями, міцніє та розвивається його поетичний хист. Саме у цей період творчість М. Дяченка стає надзвичайно цілісною та збалансованою змістовно, адже боротьба, яку вели українські повстанці і з якої поет черпав теми та сюжети для своїх творів, була віддзеркаленням його переконань і прагнень, а сам він надзвичайно природно почувався в ролі воїна і сурмача. Впродовж 1946–1951 рр. у підпіллі з'являються його збірки «За волю» (1945), «На столі на сіні» (1947), «Вітчизна кличе» (1948), «В хоробру путь» (1948), «Хай слава луна» (1949), «Напередодні» (1950), «Непокірні слова» (1951) та ін.

Його поезія фіксує політичний, естетичний, філософський та психологічний сенс боротьби українських повстанців, які в умовах нерівного протистояння з ворогом робили свій життєвий вибір — боронити до кінця рідну землю:

Був наказ: – До походу! До зброї –
Україна розп'ята в вогнях!
Кожна хата родила героїв,
Месник руку могутньо підняв.

Був наказ, як гаряче залізо –
І слова стали чином живим!
Боротьба – стала чести девізом –
Месть горіла завзяттям грізним!

Надмірна героїзація подій та патетика, якою дорікала поетові міжвоєнна критика, звучать у його підпільній творчості напрочуд гармонійно, адже поет щодня ставав свідком безприкладного героїзму та самопосвяти товаришів по зброї. Усвідомлюючи історичну вагомість боротьби, яку вели українські повстанці, намагався передати її героїку майбутнім поколінням:

Поему дня читає гордий вітер,
Дзвенить, мов сталь, її суворий ритм.
Перетопіть її на вічні міти
І передайте юним і старим.

Нехай ідуть і пристрастно читають
Поему, литу в крові і вогні.
У ній свята любов борців палає
І помстою рокоче грізно гнів!

За високою наснагою почуттів губляться недосконалість рим та класичних естетичних концепцій, адже творчість М. Дяченка періоду підпілля є «не тільки поезією, а й усією рештою буття в апокаліптичну мить національної історії». Зрештою сам поет призначення своєї творчості вбачав не у голій естетиці, а в оспівуванні боротьби за волю українського народу, свідком і учасником якої йому випало бути. У ній кожне слово — це біль за розтерзану окупантами Батьківщину та наснажений величезною експресією заклик до боротьби:

Я не співаю, лиш кричу:
Вкраїну розп'яли! Рятуйте, діти!
О, Боже, Боже, в небесах почуй!
Кинь грім! Хай світ горить! Хай Воля світить!

Дотримання умов конспірації, вірні товариші по зброї та повстанське щастя довший час дозволяли М. Дяченкові уникати арешту чи ліквідації. Однак 22 лютого 1952 р. відділ МДБ, що прочісував ліс в урочищі Хубена поблизу с. Дзвиняч Станіслававської обл., натрапив на бункер, у якому разом із шістьма побратимами зимував М. Дяченко. На пропозицію облавників здатися повстанці викинули із бункера кілька гранат, знищили найважливіші документи, а самі пострілялися.

Сумну долю поета розділили члени його родини. Рятуючись від переслідувань, його дружина М. Савчук виїхала з сином на Волинь, проживала в с. Мочулянки, потім у м. Дубно. Вдруге вийшла заміж, змінивши прізвище. У 1952 р. її викликали до місцевого відділку МВС і повідомили про смерть чоловіка. Син Марка Боєслава Святослав нічого не знав про свого батька аж до зрілого віку. Лише за часів незалежної України мати наважилася сказати синові правду...

Житєвий та творчий шлях М. Дяченка – це приклад безкомпромісної боротьби та самопожертви людини в ім'я свободи та незалежності Батьківщини, якій він прислужився не лише зброєю, але й словом. Ліричний герой поета є уособленням його власних світоглядно-політичних переконань, які він сформулював містко та лаконічно: «Вмерти за Україну – це жити вічно».

Бібліогафія

Бойчук З. Життя і діяльність українського націоналіста Михайла Дяченка – Марка Боєслава під пильним оком польської поліції в 1930–1933 роках. *Вечірній Івано-Франківськ.* 2008. 18 верес.

Гущак І. Марко Боєслав – сурмач УПА. Львів: «Світ» 2002. 88 с.

Драгомирецький П. Михайло Дяченко: штрихи до літературного портрета: до 95-річчя від дня народження. *Краєзнавець Прикарпаття.* 2005. № 6. С. 45–48.

Зелінська Г. Постать Марка Боєслава у літературі українського резистансу. *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики.* 2009. Вип. 1. С. 524–534.

Іщук О. Життя та доля Михайла Дяченка – «МАРКА БОЄСЛАВА». *Літопис УПА. Серія «Події і люди».* Книга 9. Торонто-Львів, 2010. 139 с.

Роздольська І. В. Українська поезія резистансу 40–50-х років XX століття: генетичний контекст і естетична природа. Атореф. дис. … канд. іст. наук. Львів, 2020. URL: https://revolution.allbest.ru/literature/00371158_0.html

Роздольська І. На шляху державницького змагу: (Михайло ДяченкоГомін-Марко Боєслав). *Дзвін.* Львів, 1999. № 3–4. С. 129–135.

Романів О. «А москаль північний – то наш ворог вічний..», – як склалося життя видатного прикарпатського повстанця Марка Боєслава. *VERSII.IF.UA – Новини Івано-Франківська та Івано-Франківської області.* 2022. 7 лютого.

Салига Т. Моїм вогнем, моїм Благословенним гнівом: до 100-річчя від дня народження Марка Боєслава. *Дзвін.* 2010. № 3–4. С. 143–152.

Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953рр.) Львів, 2006. 384 с.

Стасюк О. Михайло Дяченко (Марко Боєслав) – діяч «Просвіти». *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр.* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. Вип. 19. С. 480–487.

Яремчук І. «Хай в кожному слові гримить динаміт...»: [Концепт. митця у поезії Марка Боєслава]. *Дзвін.* 2002. № 10. С. 149–152.

Олександра СТАСЮК

Що змушувало українців до формування Національної Армії наприкінці Другої світової війни?

Завершальний етап Другої світової війни в Європі ознаменував неминучість військового та політичного краху Третього Райху. Це розуміли, як прості солдати, так і ключові фігури політичної верхівки «тисячолітнього Райху». Так, наприклад, обергрупенфюрер СС Карл Вольф за наказом свого шефа Генріха Гіммлера, пішов на контакт з представником американської розвідки Алленом Даллесом з метою обговорити капітуляцію німецьких військ в Італії та, в перспективі, на всьому Західному фронті. Сам же райхсфюрер СС Гіммлер пішов на контакт з графом Фольке Бернадотом, намагаючися домовитися про капітуляцію німецьких військ перед союзниками та про повоєнний устрій Німеччини.

Таким чином, з вищенаведеного фактажу стає зрозуміло, що на завершальному етапі Другої світової війни в Європі, політичне та військове керівництво Райху гарячково шукало ту стратегію виживання, яка б гарантувала їм безпеку навіть після поразки у війні, що була неминучою.

Водночас, для українців 1945 рік ознаменувався створенням Українського Національного Комітету (УНК) та Української Національної Армії (УНА). За задумом, саме до УНА мали увійти всі українські підрозділи, що воювали у складі вермахту та військ СС. Головою УНК було вибрано генерала Павла Шандрука.

Виникає закономірне питання щодо того якими ідеями та мотивами керувалися українські політичні та військові діячі, даючи згоду на створення Національної Армії, тоді, коли поразка нацистської Німеччини була настільки очевидною, що навіть вище політичне та військове керівництво Райху, донедавна фанатично віддане Гітлеру, почало задумуватися про мирні переговори.

Варто почати з того, що було б помилкою приписувати українським діячам того періоду зайвий фанатизм та віру в ідеали, нав'язані Райхом. Вони прекрасно розуміли військову безперспективність створення подібної формації. За влучним дотепом самого генерала Шандрука, вона була створена вже тоді, коли «годинник пробив п'ять по дванадцятій», тобто надзвичайно пізно. Так само було з Українським Комітетом – органом представником українства у збройних силах Райху та опікуном всіх українців, що опинилися в Німеччині.

Однак, незважаючи на військову безперспективність подібного заходу, ми не маємо випускати з виду його велике політичне значення, адже українців де-факто, прирівняли до народу-союзника Райху і делегували право опіки над українцями Українському Комітету.

До того ж, подібний захід мав дати змогу українцям реалізувати деякі свої прагнення, про які вони, звичайно, не повідомляли політичне та військове керівництво Райху, даючи згоду на формування УНК та УНА. Про ці прагнення й піде мова у даній статті.

Найперше треба згадати про те, що до створення Національної Армії та Комітету, в українців існувало всього дві можливості служити у збройних силах Райху. Деяких фахівців, таких як, інженери, водії, перекладачі могли взяти на службу у вермахт, однак, як не складно здогадатися, ця опція була доступною далеко не для всіх, адже кількість місць була доволі обмеженою. Однак, це не заперечує того факту, що, як показали нещодавні дослідження, окремим українцям вдавалося потрапити на службу у підрозділи люфтваффе та кригсмаріне, однак, це скоріше винятки з правил.

Іншим варіантом було вступити до військових формацій КОНР – Комітету Визволення Народів Росії. Діячі КОНР вдавалися до активних вербувань серед військовополонених радянських солдатів, що перебували у німецьких таборах. Втім, як не складно здогадатися, більшість українців не поділяла ідеалів КОНР, адже їх метою було здобуття української державності, а не реставрація Росії.

Таким чином, створення суто української формації дало змогу тим військовополоненим та остарбайтерам, які бажали боротися з більшовизмом, однак не поділяли ідей КОНР, стати під свої національні прапори. Важливість цього аспекту важко переоцінити.

По-друге, варто згадати той факт, що створення УНА дозволило розпочати умовне «збирання» усіх українських формацій докупи. Це мало неабиякий сенс, з огляду на їх територіальну розпорошеність. До УНА увійшли: дивізія «Галичина» (після включення в УНА – 1-ша українська дивізія) перебувала в Австрії; парашутний курінь (бригада) отамана Бульби-Боровця у Чехії; протипанцерна бригада «Вільна Україна» полковника Дяченка та піхотна бригада майора Пітулея перебували у місті Німек, на околицях Берліна (вищезгадані бригади являли собою кістяк 2-ї української дивізії УНА); 281-й резервний полк (зголосився до УНА добровільно) знаходився в Данії та два охоронні полки, базувалися в Бельгії та Голландії. Звичайно, далеко не всі українські формації змогли до завершення війни приєднатися до УНА, однак деяким це все ж вдалося.

По-третє, не можна оминати увагою того факту, що в Німеччині також знаходилася велика кількість юнаків та юначок, що служили у люфтшутці (військах протиповітряної оборони) або ж стали вихованцями СС. Український Комітет мав бажання приєднати їх до частин УНА, однак не для використання їх у бойових діях. За задумом Комітету, українські вояки мали тримати юнаків та юначок поблизу себе тоді, коли війна офіційно закінчиться. Саме так вони мали убезпечити їх життя після закінчення війни.

Таким чином, завдяки створенню УНК та УНА, становище українців, що опинилися на території «тисячолітнього» Райху дещо покращилося. Навіть ті українці, які опинилися в таборах для військовополонених перейшли під опіку УНК та мали шанс не загинути від голоду. Так само, створення Комітету дало змогу покращити умови життя українських вояків, залучивши їх до національних формувань.

Однак найбільш важливим з перспективи на майбутнє видається те, що українські формації нарешті опинилися під одним керівництвом, яке розуміло, що кінець війни скоро настане і тому прагнуло капітулювати перед союзниками, уникнувши радянського полону. Звичайно, координувати цей про-

цес було набагато легше після створення УНА. Та й українські вояки мали набагато більше шансів вижити у полоні, маючи на формі не петлиці СС чи орлів вермахту, а національні кокарди та шеврони, що символізували приналежність до саме **українського національного підрозділу**.

До того ж, збереження цілісних та боєздатних підрозділів навіть у військовому полоні союзників мало переслідувати у планах українського командування ще одну ціль. За спогадами дивізійника Івана Буртика «тоді ніхто не міг передбачити, що альянти віддадуть цілу Східну Європу Москві». На думку українських командирів, війна між Радянським Союзом та союзниками була неминучою, а значить відкривалася перспектива участі українських вояків у цій війні на боці союзників, з метою поновлення національно-визвольних змагань.

Сам факт створення УНА в той час, як було вже «п'ять по дванадцятій» свідчить про те, що українські вояки були готові боротися з одвічним ворогом свого народу до останнього. Найкраще мотивацію вояків УНА передав отаман Тарас Бульба-Боровець: «**Безперервна** та **безкомпромісна** боротьба з більшовизмом… Це лежить у нашій природі вільнолюбного народу, який свідомий того, що він бореться за свою політичну підметність. Ми боремося за національну волю, а не за більшовицьке "самоопрєдєлєніє вплоть до отдєлєнія", за свою незалежну державу під своїм національним прапором і золотим тризубом, а не за опереткову УССР із чужими прихвоснями на чолі».

Як відомо з історії, повноцінної «гарячої» війни між Радянським союзом та альянсом союзників так і не сталося, і надії бійців та командирів УНА на участь у ній не виправдалися. Однак, це не означає, що після звільнення з полону всі вони припинили боротьбу.

Так, наприклад ті колишні бійці батальйону «Нахтігаль» та Українського Визвольного Війська, які перед самим закінченням війни приєдналися до загонів французьких партизанів, вступили на службу до Французького іноземного легіону. Вони продовжили свою боротьбу, у військових діях проти комуністів у далекому для них В'єтнамі, обороняючи Дьєнб'єнфу. Збереглися фрагментарні дані і про участь українців у бойових діях на території Кореї. Подібний фактаж дає всі підстави стверджувати, що принаймні частина колишніх бійців українських національних не тільки зберегла свою боєздатність та віру в ідеали національно-визвольної боротьби, але й була готова до продовження боротьби з комунізмом навіть на території інших країн, у конфліктах до яких їх Батьківщина, здавалося б не мала жодного відношення. Це, в свою чергу, повністю руйнує той образ небоєздатного та інертного українського вояка-опортуніста, що був сконструйований російською пропагандою.

Таким чином, можна стверджувати, що діячі УК та УНА на завершальному етапі Другої світової війни в Європі керувалися не суто нагальними політичними потребами, а, в першу чергу, діяли на перспективу, усвідомлюючи себе частиною споконвічної боротьби українського народу за власну державність.

Бібліографія

Буртик І. Тернистий шлях Другої дивізії УНА. Нью-Йорк: [видано] накладом об'єднання вояків та приятелів Другої дивізії УНА, 1994. 161 с.

Зелений З. Українське юнацтво в вирі Другої світової війни [Репринтне видання]. Київ: Центр Учбової Літератури, 2022. 272 с.

Литвин В. Особливості завершального етапу Другої світової війни в Австрії для українських національних формувань. *Драгоманівські історичні студії: Зб. наук. праць молодих істориків*. Київ, 2022. С. 93–97.

Середницький Я. Генерал Павло Шандрук і антигітлерівська військова опозиція. Тернопіль: Мандрівець, 2016. 176 с.

Українська Національна Армія. *Матеріяли до історії: Збірник статей*. Київ: Ярославів Вал, 2013. 320 с.

Володимир ЛИТВИН

Чи можна ідентифікувати виконавців депортацій у Західній України (1944–1953)?

Вичерпно встановити абсолютно всі без винятку радянські інституції, організації, групи функціонерів, причетних до масових депортацій у Західній Україні, реалізованих за ініціативою кремлівської, республіканської та місцевої влади упродовж 1944–1953 рр., доволі непросто. І не лише тому, що постраждалі, здебільшого, згадують «людей у формі» та «місцевих активістів». А й тому, що лише деякі посадовці й функціонери «хвалилися» насильством над жінками, дітьми та людьми похилого віку. У документах тієї доби теж не окреслювалося все коло виконавців того варварського дійства.

Проаналізувавши виявлені джерела та опубліковані праці українських науковців, видається можливим лише узагальнити інформацію про радянський апарат насильства й оприявити виконавців депортацій на різних стадіях їх реалізації.

Другий (після 1939–1941 рр.) етап радянізації земель Західної України розпочався одразу після вигнання нацистів. Його, як і попередній, супроводжували тотальний тиск сталінського режиму на суспільство і вже звичні репресії щодо реальних та уявних опонентів радянської влади. Тамтешній люд абсолютно справедливо сприймав це як пролонгацію терору. Тому й іменував його поміж собою «другою радянською окупацією».

Гостре протистояння між учасниками формувань УПА і ОУН, з одного боку, і радянськими силовими структурами – з другого, потягло за собою каральні акції проти місцевого населення, обвинуваченого владою в колабораціонізмі та співчутті повстанцям.

Одностайність щодо посилення репресій проти родин повстанців, продемонстрована місцевими очільниками, у жодному разі не була ознакою локальних ініціатив та власних поглядів радянських управлінців на внутрішню ситуацію. Ці заяви були частиною більшовицького партійного ритуалу, в якому будь-яка вказівка з Москви мала викликати якщо не «всенародне схвалення», то принаймні гучну демонстративну підтримку місцевої бюрократії та представників репресивних органів. Реалізовуючи злочинні ініціативи кремля, управлінці на місцях мали постійно вступати в «соціалістичне змагання» щодо збільшення числа репресованих людей. Ці практики було випробувано й за часів Голодомору, і в період Великого терору.

Упродовж зими-весни 1944 р. вийшла низка радянсько-компартійних і відомчих директив, які регламентували різні етапи депортацій (оформлення документів, алгоритм затримання приречених людей, транспортування їх до залізниці тощо). Згадувалися лише деякі з виконавців. Головний наголос робився на організаційних аспектах.

Прологом депортацій ставало упорядкування списків майбутніх вигнанців. До складання цих проскрипційних переліків долучалися місцеві активісти з числа симпатиків радянської влади, функціонери сільрад, дільничні міліціонери і звичайно співробітники карально-репресивних органів, які вели

слідство і складали «посімейні картки» на учасників збройного/підпільного руху в регіоні.

До списків включали не лише родичів повстанців, а й тих, хто мав погляди, відмінні від уподобань прорадянських односельців. З ініціативи останніх серед вигнанців опинялися й більш заможні сусіди, на чиє майно або землю претендували ті, хто заздрив, господарював не так ефективно. Часто-густо цілі родини (у межах «соціалістичного змагання» між областями/районами/селами) заносили до списків для масовості. У такий спосіб місцевий партактив намагався вислужитися, аби переконати вище керівництво у своїй безоглядній відданості новій владі.

За таким принципом складали списки кандидатів на депортацію не лише у 1944–1946 рр., чи, приміром, у 1947 р., перед наймасовішою операцією в регіоні, а й у 1951 р., коли «доброзичливі» односельці видавали вчорашніх дітей, які раніше не були депортовані, а тепер досягли повноліття і мали «воз'єднатися» зі своїми батьками у засланні. Так само – старанням сільрад і активних колгоспників – вчинили того ж року і з заможними селянами, названими у партійних і відомчих приписах «куркулями».

Далі списки, уточнені й затверджені в НКВС/МВС/НКДБ/МДБ УРСР, потрапляли до відділів перевезення НКВС/МВС СРСР та 1-го спецвідділу республіканського наркомату/міністерства внутрішніх справ. До функцій останнього належали оперативний облік, реєстрація і статистика. Він опікувався суто організаційними питаннями й, окрім іншого, пересиланням справ депортованих до позасудового органу – Особливої наради союзного НКВС/МВС/МДБ, де затверджувалися вироки, запропоновані на місцях; визначалися станції відправлення ешелонів, потрібна кількість вагонів для засланців. Цей же підрозділ комунікував з ГУЛАГом, узгоджуючи потрібну кількість дармової робочої сили для тамтешнього виробництва, упорядковував звітність тощо.

Координаційну роботу та слідство у справах майбутніх вигнанців, як правило[1], виконували регіональні підрозділи боротьби з бандитизмом НКВС/МВС/МДБ. Саме там (у межах формування справи) складали один з найважливіших документів – т.зв. посімейну картку (іноді її іменували «довідкою на сім'ю активного учасника банди УПА (ОУН)»). Її заповнювали на голову родини – «активного повстанця», перераховуючи й усіх членів родини (і з різних причин відсутніх теж) із зазначенням ступеня спорідненості, який був «аргументом» для репресування. Якщо основного фігуранта справи було вбито у збройному зіткненні з радянськими формуваннями, то на нього райвідділ видавав спеціальну довідку, яку долучали до загального пакета документів, і вона ставала підставою для оформлення родини небіжчика на заслання.

[1] Як випливає з документів, зокрема й кримінальних справ депортованих, у 1944 р. – на початку 1945 р. слідче провадження стосовно обвинувачених в участі у повстанському русі, а також «пособників», до числа яких зарахували родичів членів ОУН та вояків УПА, відбувалося не лише під егідою відділів боротьби з бандитизмом УНКВС (згодом – УМВС/УМДБ), а й армійських та регіональних підрозділів СМЕРШ. Іноді до цієї процедури долучалися навіть відповідні підрозділи Українського прикордонного округу. Ці ж органи в межах встановленої процедури мали виявляти близьке оточення/членів сім'ї та формувати свої пропозиції щодо кола засланців. Слідом за цим відповідні регіональні підрозділи НКВС/МВС/МДБ заводили «Облікову справу на сім'ю учасника ОУН-УПА», у якій обґрунтовували необхідність покарання засланням у віддалені місцевості СРСР. Уся паперова справа: оформлення висновку, передача відповідних матеріалів на Особливу нараду НКВС/МВС/МДБ – перебувала в компетенції згаданих структур.

Наприкінці 1944 р. підрозділи боротьби з бандитизмом зазнали реорганізації. У західних областях України в УНКВС були створені відділи (замість відділків), в районах – відділки. 9 жовтня у наркоматі внутрішніх справ УРСР відділ боротьби з бандитизмом реорганізували в управління (УББ) і відповідно в союзному відомстві – Головне управління (ГУББ) НКВС СРСР (1 грудня 1944 р.). Останнє відігравало головну роль і сконцентрувало в своїх руках усі засоби придушення опору не лише в Україні (через УББ УРСР), а й Білорусії, Латвії, Литві та Естонії. За кілька років відбулася чергова реорганізація підрозділів боротьби з бандитизмом. У межах реорганізації карально-репресивних органів, яка розпочавшись у 1946 р. (створення замість наркоматів відповідних міністерств тощо) тривала і наступного року, всі підрозділи боротьби з бандитизмом у буремних регіонах СРСР передали до компетенції МДБ. Таке перепідпорядкування, окрім Естонської, Латвійської й Литовської РСР, відбулося і в західних областях Білоруської та Української РСР.

В Україні головним координаційним центром боротьби з повстанським рухом стало Управління 2-Н МДБ УРСР на чолі із заступником міністра. У 2-му Головному управлінні МДБ СРСР (контррозвідка) також організували підрозділ для боротьби з «буржуазним націоналізмом» (відділ 2-Н). Особовий склад відділу боротьби з бандитизмом у Західній Україні та його функції перейшли від УМВС до УМДБ, оскільки цю діяльність однозначно кваліфікували як таку, що має політичний характер («політичний бандитизм»). Тим часом аналогічні за функціоналом підрозділи, приміром, у Київській, Харківській областях залишилися у складі місцевих управлінь внутрішніх справ. Напевно, чи не вперше в історії радянських спецслужб подібні «профільні» реформи мали такий регіонально фокусований характер. Вони стосувалися лише «тривожних» республік і регіонів, які лише на початку Другої світової війни увійшли до складу СРСР. У попередні часи, як зрештою й пізніше, структурно-кадрова реорганізація відбувалася на рівні наркоматів/міністерств, а не окремих їхніх підрозділів на місцях.

Після згаданої локальної відомчої перебудови підготовка до заслання у віддалені місцевості СРСР родичів учасників національно-визвольного руху (або й абсолютно не причетних до них осіб) опинилася в компетенції органів державної безпеки. А функція ухвалення остаточного репресивного вердикту перейшла від Особливої наради при МВС СРСР до Особливої наради при МДБ СРСР[2].

До виконавців депортацій не можна не зарахувати і республіканську прокуратуру. На висновку про необхідність репресування сім'ї повстанця, окрім очільника обласного відділу боротьби з бандитизмом, ставив свій доленосний

[2] Останнього осіннього місяця 1946 р. в системі позасудового покарання утворилося двовладдя. У межах перетікання важливих повноважень до органів державної безпеки вже 2 листопада 1946 р. при міністрі оновленого МДБ створили Особливу нараду (для ухвалення позасудових рішень за справами про «державні» злочини, які перебували в компетенції цього відомства). Тож позасудовою функцією наділили дві особливі наради – МВС та МДБ. Справи родичів повстанців уже з початку наступного року перейшли до компетенції Особливої наради при МДБ СРСР. Тоді дві особливі наради (при МВС і МДБ СРСР) функціонували паралельно. Особливу нараду при МВС СРСР було скасовано у липні 1950 р. Згодом – після відповідних реформ позасудова функцію знову опинилася у відомстві внутрішніх справ. Особлива нарада при МВС СРСР була остаточно ліквідована указом Президії Верховної Ради СРСР 1 вересня 1953 р. «з метою зміцнення соціалістичної законності та посилення ролі радянського правосуддя».

підпис і прокурор УРСР. Отже і керівник органу, який мав би здійснювати наглядову функцію за діяльністю карально-репресивних органів, контролювати процедурні стандарти, дотримання неупередженості слідства та справедливості вердикту, сам долучався до протиправного позасудового насильства.

Коротко зупинившись на структурах/інституціях, так чи інакше дотичних до організації депортацій, більшу увагу належить звернути й на тих виконавцях, які були безпосередньо причетні до цих варварських акцій на кожному з етапів їх реалізації.

Більшість приречених до заслання, до певного часу нічого не знали про позалаштункову «кухню» підготовчої роботи, яка кипіла у надрах карально-репресивних органів. Натомість у їхній пам'яті збереглися спогади про займанців (оперативні групи), які вривалися до помешкань, де вони жили, і виснажлива дорога на північ СРСР.

Всі постраждалі по різному згадують ту страшну мить: «Нас забрало НКВС, завантажили на вантажівку/воза/фіру…», «прийшли військові/люди в шинелях/«стрибки» і повезли/погнали на станцію/збірні пункти»… Вони ідентифікували, впізнавали лише дільничного міліціонера та представників місцевого партійно-комсомольського активу, які часто-густо супроводжували оперативні групи.

Склад оперативних груп, які забезпечували виконання першого етапу депортаційних операцій – захоплення людей у їхніх оселях для наступного доправлення до залізниці, чи збірного пункту, був доволі строкатим[3]. До них включали не лише місцевих активістів, співробітників НКВС/НКДБ, а й військовослужбовців з частин радянських збройних сил, дислокованих о тій порі в регіоні, чи спеціально відряджених туди; а також внутрішніх військ НКВС, концентрація яких у регіоні була відчутною.

Згідно з приписами вищої кремлівської влади, відомчими директивами, або клопотаннями партійних очільників областей у розпорядження керівника оперативної групи для проведення операції з примусового вигнання людей відряджалася певна кількість рядових та офіцері військових підрозділів. Всі ці виконавці-військові мали прибути до місця «операції» о 5-6-й годині ранку й з усіх боків оточити кожне село задля уникнення нападу повстанців.

Про залучення допоміжних сил йшлося, приміром, 11 вересня 1944 р. на розширеній нараді представників радянсько-компартійної верхівки та силових структур в Рівненській області. У спеціальній постанові, ухваленій за наслідками обговорення, було сформульовано клопотання перед ЦК КП(б)У про виділення додаткових 2–3 бригад військ НКВС для організації депортації у «віддалені райони СРСР додатково 1500 сімейств активних учасників ОУНівських банд».

Так само було й пізніше. Приміром, у жовтневі дні 1947 р. для проведення наймасовішої акції, окрім відповідальних службовців (3500 оперативних працівників), відряджених з МДБ СРСР, було використано чимало армійських підрозділів (полки й батальйони різних родів військ). Загалом у масштабному примусовому видаленні населення з місць проживання взяли участь 13 592 співробітники карально-репресивних органів і військовослужбовці (5143 офі-

[3] Склад і чисельність оперативних груп залежала від обсягів депортацій та періоду, у який виконувалася операція з примусового видалення мешканців західноукраїнських земель.

цери й 8449 сержантів та рядових). Як з'ясувалося пізніше, на кожних шістьох депортованих припадало по одному озброєному чоловіку, який, тримаючи приречених під дулом гвинтівки чи пістолета, супроводжував їх до залізниці.

Узагальнюючи питання мілітарної «допомоги», слід зауважити, що до згаданих акцій залучали бійців та офіцерів військ охорони тилу 1-го та 4-го Українських фронтів й окремих бойових частин, інших формувань внутрішніх військ[4] (конвойних, прикордонних) тощо.

На початку цього ж 1947 р. почалося переведення під юрисдикцію МДБ військових формувань, які з-поміж іншого займалися й організацією депортацій. Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 20 січня та спільним наказом союзних МВС і МДБ, який наступного дня з'явився на виконання урядової директиви, внутрішні війська з озброєнням, казармовим і житловим фондом та іншим майном, а крім цього й винищувальні батальйони, передали в підпорядкування органів державної безпеки.

Присутність військ МДБ, а отже й масове залучення їх до депортацій, після 1947 р. змінювалися залежно від ситуації. Гарнізони/певні частини виводили з регіону, але за необхідності знову повертали.

В підлому депортаційному дійстві, окрім згаданих вище сил, брали участь й парамілітарні структури, укомплектовані з місцевого населення. Ідеться про вже згадані винищувальні батальйони (ВБ)[5] і групи сприяння цим «добровільним» формуванням.

До складу виконавців депортацій від 1945 р. почали активно залучати випускників відомчих навчальних закладів, де пришвидшеними темпами готували поповнення для Західної України. Приміром, у всеукраїнській школі НКВС СРСР, окрім основного оперативного напрямку навчання та відділення підвищення кваліфікації, організували додатковий потік (курс) підготовки дільничних оперуповноважених для західних областей УРСР[6].

Це поповнення НКВС долучалося до виявлення родин повстанців та оформлення справ на них.

Іноді дільничні міліціонери (у разі локальної операції) замість начальника оперативної групи оголошували потенційним засланцям про їхнє покарання, посилаючись на «рішення радянського уряду».

[4] 13 жовтня 1945 р. Головне управління військ НКВС з охорони тилу діючої армії було розформовано. Упродовж 1946–1949 рр. у контексті загальних змін у структурі карально-репресивних органів (НКВС/МВС) відбувалося перепідпорядкування внутрішніх військ: 21 січня 1947 р. їх, окрім конвойних підрозділів, було передано до МДБ.

[5] З 1 грудня 1944 р. штаб винищувальних батальйонів включено до складу ГУББ НКВС СРСР. Винищувальні батальйони, підпорядковані в січні 1947 р. органам МГБ, за рішенням ЦК КП(б)У від 1 червня реорганізували в групи охорони громадського порядку (ОГП). У серпні 1947 р. регіональні підрозділи МДБ західноукраїнських областей закінчили процедуру передачі відповідних кадрів міністерству внутрішніх справ УРСР для укомплектування груп ОГП, які й надалі виконували допоміжні функції для карально-репресивних органів, зокрема в організації депортацій. Провідну роль у цій справі відводили МДБ, чиї лави в регіоні зміцнювалися під пильним контролем партійних органів. 1 червня 1948 р. за рішенням ЦК КП(б)У винищувальні батальйони було реорганізовано в групи охорони громадського порядку. Так продовжилася, розпочата попереднього року, реорганізація структур, які були основними виконавцями депортаційних акцій.

[6] Всеукраїнська школа НКВС СРСР була створена 24 березня 1944 р. й дислокувалася у Києві. 10 жовтня 1946 р. реорганізована на Київську офіцерську школу МВС СРСР, від 28 жовтня 1949 р. перейшла до структури МДБ, не змінюючи з того часу підпорядкування, і стала іменуватися Офіцерською школою МДБ СРСР. 9 жовтня 1950 р. відомчий навчальний заклад реформовано у школу перепідготовки керівного та оперативного складу органів МДБ СРСР.

Услід за оголошенням рішення про депортацію, ретельним обшуком помешкання та самих приречених їм дозволялося підготуватися до далекої дороги. У цей час оперативний працівник спільно з місцевими активістами здійснював опис майна.

Після нетривалого пакування речей та харчів, на яке ніколи (!) не давали належних три години, людей під конвоєм виводили з помешкання й доправляли (у містах – на вантажівках, у селах – підводами) до залізниць.

У 1944–1945 рр. транспорт, яким родичів повстанців мали вивозити у місця заслання, часто-густо не був готовим до відправлення. Тоді вигнанців до прибуття ешелонів утримували в спеціально відведених для цього, але необладнаних належним чином, приміщеннях, тюрмах, або стихійно організованих місцях – збірних пунктах. Ніхто особливо не переймався умовами, в яких опинилися старші люди, жінки і діти. Власне, як і не переймалися тим, що у неволі опинилися сім'ї, стосовно яких ще не було рішення позасудового органу.

Ситуація змінилася навесні 1946 р., коли у надрах МВС СРСР «раптом» помітили несправедливість у тому, що членів родин повстанців депортували із Західної України задовго до рішення Особливої наради. Відтоді згідно з приписом керівництва союзного МВС направлення у заслання членів сімей повстанців мало здійснювати лише після отримання вердикту позасудового органу. Ця новація дуже наполохала регіональне керівництво, оскільки ламала всю налагоджену, спрощену до краю організацію депортацій. Тепер треба було терміново взятися за організацію спеціальних збірних пунктів, де б можна було тримати в ізоляції людей (іноді доволі довго) до появи рішення Особливої наради.

Не переповідаючи наразі всі перипетії створення згаданих пунктів, які свідки тих подій іменували поміж собою «пересилкою», слід зауважити, що станом на січень 1949 р. кількість збірних пунктів для приймання родин повстанців зросла до дев'яти. Вони одночасно могли вміщувати 10 550 осіб[7].

Коли скорботні потяги були готові до відправлення, людей під охороною доправляли до залізниці. За заповнення вагонів та перевезення вигнанців відповідав начальник ешелону (оперативний працівник НКВС/МВС/МДБ у чині не нижче капітана), за охорону – його комендант (у документах іноді – «начальник конвою») – офіцер з конвойних військ НКВС/МВС.

Перший зі згаданих функціонерів приймав людей за списками та перевіряв «посімейну» картку, щоб, бува, жоден із приречених не уникнув своєї гіркої долі.

Виснажлива дорога тривала близько місяця, іноді – довше. Після прибуття до місця призначення начальник ешелону передавав засланців (за ешелонним та вагонними списками) представникам місцевих органів НКВС/МВС, про що обидві сторони складали спеціальний акт.

Примусове видалення зі своїх домівок було лише першим актом драми, який підготував вигнанцям сталінський режим. Далі на людей чекали ще суворіші випробовування. Після невимовно важкої дороги вони боролися за

[7] Станом на 14 липня 1950 р. у Львівській області функціонували два пункти; у Станіславській – теж два: у м. Коломія та у м. Брошнів; у Тернопільській області – два пункти: у м. Копичинці і м. Бережани; Рівненській – один пункт у м. Клевань; Волинській – один пункт у м. Ковель; у Дрогобицькій – один пункт у м. Борислав. *Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1991: Справочник.* С. 651.

виживання в малопридатних для життя умовах. Режимне повсякдення і рабська праця, обтяжені ворожим ставленням та різними обмеженнями, на довгі роки стали пекельною реальністю їхнього життя.

Отже, до примусових масових переміщень тисяч ні у чому не винних людей, як і до наступних акцій цілеспрямованого знущання над ними, залучався потужний радянський апарат насильства. Депортації реалізовувалися широким колом виконавців, включно з частинами збройних сил, парамілітарними структурами, карально-репресивними органами і місцевим радянським активом.

Згадані вище виконавці не вичерпують всього кола причетних до депортацій. До нього без вагань можна зарахувати й інші інститути радянської Феміди. Верховний Суд СРСР, наркомат (міністерство) юстиції «підказували», як можна «обійти» закон, як тлумачити відповідну статтю Кримінального кодексу, щоб якомога ширше охопити репресіями різні верстви населення.

Під приводом боротьби з повстанцями маргінали в радянській уніформі на західноукраїнських землях чинили наругу й над членами їхніх родин, не зважаючи ані на стать, ані на вік людей. Це стало можливим тому, що більшовицький тоталітарний режим виплекав систему, яка створювала умови для «самореалізації» люмпенізованих елементів, кар'єристів, самодурів, просто людей із комплексами, які, дориваючись до влади (чи навіть одягнувши військову форму й отримавши зброю), починали демонструвати свою силу. Нігілізм до духовних цінностей і сакральності людського життя, прищеплений радянською ідеологією, гіперболізація сили як головного інструменту досягнення мети, настирливо нав'язана віра в абсолютну істинність «учення Леніна–Сталіна», примат «революційної доцільності» над законом, стійкий негативний «образ чужого», насильство проти якого санкціонувала й наперед виправдовувала держава, – ці та інші чинники уможливлювали різноманітні зловживання й навіть злочини. При цьому можна помітити ще одну (дуже важливу!) симптоматику: попри загальну невисоку культуру й освіту виконавців волі кремля на місцях вони дуже тонко відчували не букву, а дух законів, власне серцевину, стрижень «внутрішньої політики», – нетерпимість, примус, терор. Очевидно, що саме звідси – відчуття безкарності, вседозволеності, політична бравада й зверхність. Іншими словами, тоталітарна система зуміла імплантувати переважній частині функціонерів усіх рівнів і рядових виконавців своєрідну ментальну установку: всі, кого партія визнає такими, що ухилилися від її лінії, реальні чи потенційні опоненти – це вороги, а «ворога слід знищувати» під самий корінь – разом з усіма близькими й рідними.

Бібліографія

Бажан О. Операція «Захід»: до 70-річчя депортації населення Західної України у віддалені місцевості. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика.* Київ, 2013. Вип. 18. С. 338–349;

Вронська Т. Непевний контин[г]ент: депортації із Західної України 1944–1953 років, режимне життя, повернення. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2022. 448 с.

Вронська Т. Дорога у заслання депортованих із Західної України: друга половина 1940 – початок 1950-х рр. *Український історичний журнал.* 2022. № 5.

Когут А. «Тройка» чи «Сєвєр»? – депортаційна операція початку квітня 1951 р. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/04/8/159295/ та ін.

Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: Справочник. Москва, 2003.

Лубянка: Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш», 1939 – март 1946. Москва, 2006.

Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА: 3-тє стереотипне вид. Київ: Наукова думка, 2005. 72 с.

Сталинские депортации: 1928–1953. Москва, 2005.

Стародубець Г. Винищувальні батальйони у західних областях України в 1944–1946 рр.: «свої» чи «чужі»? Новітня доба. 2013. Вип. 1. С. 62–73.

Usach Andrii, Yatsenko Anna. Transit facilities of 1948–1952 in the Lviv and Ivano-Frankivsk regions of Ukraine: history and memory. Communist/Soviet Historical and Cultural Heritage of Eastern Europe in the 21st Century. MATERIALS OF THE EXPERT ROUNDTABLE «PRISON AS A SOVIET/ COMMUNIST HERITAGE SITE». pp. 19–25. URL: www.martenscentre.eu/publication/communist-soviet-historical-and-cultural-heritage-of-eastern-europe-in-the-21st-century/

Тамара ВРОНСЬКА

Чому радянська виборча система не була демократичною?

На російському імперському просторі, до якого належала й значна частина українських земель, конкретні риси демократичної політичної культури почали формуватися після Лютневої революції 1917 р., яка закінчилася падінням монархії. Після проголошення Російської федеративної республіки (РСФСР) найважливішим завданням Тимчасового уряду, стала підготовка Всеросійських Установчих зборів, які у конституційному порядку мали визначити подальшу форму правління держави. З цією метою створено Особливу нараду, учасники якої підготували проект Положення про вибори до Установчих зборів, що на момент його ухвалення вважався «найдемократичнішим виборчим законом у світі», адже визначав шлях «до перетворення країни з абсолютистським імперським режимом на країну, де закладалися підвалини правової держави, побудованої за кращими зразками західних демократій». Для українців це був період повернення до демократичних традицій козацької доби, а росіяни вперше в своїй історії отримали можливість налагодити цивілізовані форми відносин між владою та суспільством шляхом застосування різноманітних виборчих технологій, механізмів зв'язків між широкими електоральними колами і депутатським корпусом, практиками делегування громадянських прав тощо. Однак подальший розвиток подій деформував процес демократизації російського суспільства, й унікальний шанс було змарновано.

Захопивши владу 1917 р. внаслідок Жовтневого перевороту, більшовики встановили диктатуру пролетаріату, чим повернули країну до авторитарного способу правління, яке відрізнялося від віджилого царського самодержавства хіба соціальним походженням владних еліт. Принцип організації суспільного та політичного життя залишався старим, що заперечує наявність революційних тенденцій у діях більшовиків, які не збиралися «перебудовувати світ на засадах справедливості і миру», а лише прагнули узурпувати владу. А гасло «Вся влада Радам!» лише камуфлювало справжні наміри «твердих ленінців». Легітимізувати виняткову місію більшовицької партії В. Ленін планував шляхом встановлення партійного контролю над Радами. Зокрема, ще у резолюціях IV (об'єднувального) З'їзду РСДРП у Стокгольмі (10–25 квітня 1906 р.) зазначалося, що «у безпартійних Радах робітничих депутатів Російська соціал-демократична робітнича партія повинна брати участь, утворюючи неодмінно якомога сильніші групи членів партії всередині кожної Ради і скеровуючи діяльність цих груп у суворому зв'язку із загальною діяльністю партії». Подальша розбудова радянської політичної системи здійснювалася в рамках зміцнення керівної ролі Комуністичної партії Радами селянських і солдатських депутатів (пізніше – депутатів трудящих), які мали стати «провідниками генеральної лінії партії». Саме на це націлювалося реформування радянської виборчої системи впродовж 1918–1991 рр.

Більшовицька парадигма виборчого права базувалася на засадах та принципах Конституції РСФРР (1918 р.), СРСР (1924, 1936, 1977 рр.) та їхніх респуб-

ліканських аналогів. Саме вони втілювали пріоритети нової форми влади, що пізніше буде названа тоталітарною. Вже у Конституцію РСФРР, ухвалену 10 липня 1918 р., закладалися «реальні механізми здійснення диктатури, складовим елементом якого виступало виборче право та технології формування органів влади». Тогочасна виборча система передбачала вибори на принципах незагального, непрямого, нерівного виборчого права при відкритому голосуванні; встановлення політичних, соціальних, економічних, релігійних цензів щодо виборчих прав; неврегульованість виборчого законодавства; відсутність судового захисту прав громадян; контроль за проведенням виборів з боку партійно-репресивних органів. Зокрема, права голосу позбавлялося широке коло осіб як за соціальними, так і політичними ознаками: громадяни, які використовували найману працю з метою отримання прибутків; які жили на нетрудові прибутки, наприклад, відсотки з капіталу, прибутки від підприємств, надходження з майна; приватні торговці, торговельні й комерційні посередники; ченці й духовні служителі церков і релігійних культів; службовці й агенти колишньої поліції, особливого корпусу жандармів і охоронних відділень тощо. Існування численних виборчих цензів обґрунтовувалося тим, що «в момент рішучої боротьби пролетаріату з його експлуататорами останнім не може бути місця у жодному з органів влади. Влада має належати цілком і виключно трудящим масам та їх повноважному представництву – радам робітничих, солдатських і селянських депутатів». У результаті виборчими мандатами наділялися лише прихильники більшовиків, які гарантовано забезпечували їм місце у владі. Таким чином, Конституція 1918, рівно ж як і 1926 р., запроваджували виборчу систему, яка знищувала засади відкритості виборчого процесу та руйнувала загальновизнані принципи безпосереднього народовладдя.

У середині 1930-х років у Радянському Союзі на конституційному рівні було задекларовано «демократичне» виборче право, а його керівники почали позиціонувати СРСР як «найдемократичнішу країну у світі». Цю подію влада пов'язувала з фактом побудови соціалізму в СРСР та повною ліквідацією експлуататорських класів, що дало змогу відмовитися від диктатури пролетаріату та перейти до більш ліберального способу правління. Сталінська Конституція СРСР 1936 р. дійсно гарантувала мешканцям країни вільне волевиявлення та якнайширші можливості участі в управлінні державою. Вона наділяла виборчим правом всіх осіб незалежно від расової та національної приналежності, статі чи віросповідання, освітнього рівня, соціального походження чи колишньої діяльності. Окремими статтями гарантовано виборчі права жінок нарівні з чоловіками і військовослужбовців. Позбавляли виборчих прав лише божевільних і осіб, які були засуджені судом з позбавленням таких прав. Конституцією закріплено максимально низький віковий ценз: брати участь у виборах могли всі громадяни СРСР, які досягли віку 18 років, а бути обраними – по досягненні 21 року. Було проголошено пряме виборче право, що надавало виборцям можливість безпосередньо обирати депутатів до всіх Рад, починаючи від сільської та міської Рад депутатів трудящих і закінчуючи Верховною Радою СРСР. Можливість висування кандидатів у депутати, окрім Комуністичної партії, належала представникам різних громадських організацій і трудових колективів, що мало залучити до виборчого процесу широкі маси громадян. А таємне голосування гарантувало свободу та незалежність волевиявлення

виборців саме за того кандидата, якому вони делегують представництво своїх інтересів. Водночас Конституція передбачала звітування народних обранців перед своїми виборцями та можливість їхнього дочасного відкликання у встановленому законом порядку.

Отже, виборче законодавство СРСР, з появою т. зв. Сталінської Конституції, обрамлювало зовні прогресивну виборчу процедуру, засновану на дійсно демократичних принципах. Однак, помпезно проголошена демократизація влади була не більше, ніж декларацією, адже Й. Сталін та його соратники не збиралися ставити своє владне становище у залежність від демократичної виборчої системи з непередбачуваними наслідками голосування. Закріпивши законодавчо домінуюче становище ВКП(б) (з 1952 р. – КПРС) у радянському суспільстві, вони фактично нівелювали всі інші статті Конституції, зокрема й ті, що стосувалися виборчого права. На підставі «керівної і спрямовуючої сили» Комуністична партія курувала виборчий процес на всіх його етапах, скеровуючи у потрібне русло та забезпечуючи прогнозованість кінцевих результатів. Укладання списків майбутніх народних обранців відбувалося у ЦК КП(б)У та обкомівських кабінетах задовго до початку виборчих кампаній, де вони проходили жорсткий відбір, у тому числі по лінії НКВС-НКДБ. Одразу було покладено край розмовам про висування альтернативних кандидатур, які точилися під час обговорення проєкту нової Конституції. По кожному округу реєстрували тільки одного кандидата в депутати. Для цього було сформовано т. зв. «блок комуністів і безпартійних», який, як стверджували партійці, уособлював інтереси всіх громадян, не залишаючи «політичних груп населення, що потребували б окремого представництва в органах державної влади». Сама думка про висування незалежного від влади кандидата оголошувалася антирадянською, а її оприлюднення загрожувало притягненням до судової відповідальності за статтею про антирадянську діяльність Кримінального кодексу. Номенклатурний склад окружних виборчих комісій гарантовано забезпечував владі запланований результат під час підведення підсумків голосування по округу. А практика приписувань і фальсифікацій, що вкоренилася у всіх сферах державного життя, зайвий раз леґітимізувала неправові дії чиновників. Оскаржити результати виборів чи зафіксувати будь-які порушення виборчого процесу на практиці було неможливим, адже будь-які конфліктні питання вирішувалися виборчими комісіями чи судовими органами на користь партійців. Пересічні виборці так і не стали активними учасниками цього процесу. Вибори проходили не лише під пильним оком партапарату, а й силових органів, які розгорнули в країні жорсткий терор, що на довгі роки зламав хребет будь-яким формам суспільного спротиву.

Радянські громадяни, заінтриговані заявами Уряду про лібералізацію влади, брали активну участь в обговоренні нового виборчого законодавства. Лише в УРСР у цьому процесі були задіяні понад 13 млн. осіб, від яких до ЦВК надійшла величезна кількість листів з пропозиціями вдосконалити виборчий закон. Зокрема, громадяни пропонували висувати по кожному округу по кілька кандидатур з метою створення конкуренції між претендентами та надання громадянам реального права вибору. Пропонувалося збільшити перелік громадських організацій та товариств трудящих, які мають право висувати своїх ставлеників у владу, зокрема надати таке право колгоспам, радгоспам, МТС,

частинам ЧА, неорганізованому населенню та окремим громадянам. Проте жодна з поправок і доповнень не була врахована, адже ніхто не наважувався корегувати документ, автором якого вважався сам Й. Сталін.

Під час перших виборів до Верховної Ради СРСР за новою Конституцією 12 грудня 1937 р. громадяни СРСР масово висловлювали своє незадоволення практикою їх проведення. Люди вказували партійцям на порушення конституційних норм в процесі реалізації виборчих процедур та вимагали дотримуватися законності. Так, секретар однієї із сільрад Гомельської області БССР у листі до Президії Верховної Ради СРСР писав: «У виборчому бюлетені по округу зазначено лише по одному кандидату… Питаю, яке ж це буде таємне голосування…. Я вважаю це новою класовою контрреволюційною вилазкою, спрямованою на те, щоб звести нанівець вибори та перетворити їх на дитячу гру». Багато виборців прямо ув'язували проведення виборів з посиленням репресій, звинувачуючи владу в придушенні демократії: «Зараз проводять поголовні арешти, робиться це з таким розрахунком, щоб забезпечити спокій під час виборів до Верховної Ради» або «Ось і дочекалися вільних виборів – половина знайомих уже сидить». А працівник азотно-тукового заводу м. Кемерово (Росія) Кардашин, протестуючи проти практики безальтернативного голосування, у вересні 1936 р. у розмові з колегами сказав: «Комуністи всюди говорять, що наступні вибори будуть найдемократичніші, а самі виставили двох кандидатів до Верховної Ради і у Раду Національностей, Алексєєва і Антонюка, і голосуй за них, це не таємне голосування, а те ж, що й призначення». Також дружина інженера Татаринцева, працівника редакції газети «Кузбас» серед присутніх у міському агітпункті заявила, не приховуючи емоцій: «Конституція існує на папері, кандидатами до Верховної Ради виставляють комуністів, краще зламати собі ногу, ніж іти на ці вибори». Предметом критики громадян став також штучний характер проведення передвиборчих зборів. Громадяни протестували проти обрання президії зборів, виступантів, а також висування кандидатів у депутати «за заздалегідь ухваленим списком».

Невідповідність радянської виборчої системи демократичним стандартам неодноразово ставала предметом критики людей із найближчого оточення Й. Сталіна, які, ризикуючи посадою, а то й життям, вимагали привести механізм проведення виборів у відповідність до існуючого виборчого законодавства. Зокрема, довголітній член ВКП(б) А. Аладжалов у листі до Й. Сталіна закликав вождя зробити радянський народ відповідальним за свою долю, переклавши кермо правління на його плечі, адже наразі це правління здійснюється не народом, а єдиною в державі Комуністичною партією. Через це, стверджував автор листа, «дев'ять з десяти радянських громадян повторюють слова Конституції про свободу слова з іронічною посмішкою». А інший комуніст, А. Губанов, назвав вибори в СРСР «знущанням, яке порушує Конституцію, дискредитує радянську демократію, а у кінцевому результаті є знущанням над радянським народом, котрого наші партійні агітатори (включно з новоспеченими академіками від філософії) скоріше несвідомо, ніж свідомо, намагаються перетворити у отару баранів». Однак, схема проведення виборів, запроваджена Й. Сталіним та його прибічниками 1936 р., виявилася настільки привабливою для влади, що проіснувала фактично без змін до 1991 р.

Поєднуючи найбільші економічні та політичні досягнення партії та уряду з галасливими пропагандистськими кампаніями, владі впродовж 1950–1960-х років вдалося закріпити у свідомості переважної більшості населення відчуття єдності керівництва держави з народом, що сприяло стабілізації суспільно-політичної ситуації та утвердженню режиму. З огляду на це люди значно охочіше брали участь у передвиборчих заходах, а у день виборів масово долучалися до народних гулянь, хоча й не надто асоціювали їх з політичними акціями. Для більшості громадян, спраглих мирного життя, це був привід розважитися, поспілкуватися з друзями та знайомими, скуштувати смаколиків у буфетах при виборчих дільницях. Проте, демонструючи назовні лояльність до влади, значна частина населення продовжувала перебувати у жорсткій внутрішній опозиції до сталінського режиму, приховуючи за фасадом лояльності своє справжнє ставлення до радянської демократії і влади.

Отже, офіційне проголошення демократичного способу правління в СРСР відповідно до т. зв. Сталінської Конституції виявилося лише політичною декларацією, позбавленою практичного змісту. Механізм реалізації «найдемократичнішого в світі виборчого законодавства» через партійний диктат виключав будь-які прояви незалежного від держави громадсько-політичного життя та працював на розбудову тоталітарної держави. Командно-адміністративна система, яка утвердилася в СРСР у 1930-х рр., спотворювала інститут виборчого права, перетворюючи механізм його реалізації у політико-декоративну процедуру, позбавлену практичного змісту, що призвело до поширення в державі явища соціальної апатії та недовіри до існуючої системи влади. Системні порушення громадянських та політичних прав громадян, включно із застосуванням масштабних репресій у окремих регіонах, під час проведення виборчих кампаній вказують на репресивний характер виборчої системи СРСР і перекреслюють її демократичний зміст.

Бібліографія

Білошицький С. В. Формування монопартійної системи в Україні: передумови, форми і методи (1917 – перша половина 20-х рр): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2001.

Веденеев Ю. А., Богодарова Н. А. Очерки по истории выборов и избирательного права. Учебное пособие. Калуга: Калужский областной фонд возрождения историко-культурных и духовных традиций «Символ», 2002.

Виборче законодавство РРФСР і СРСР 1918–1936 рр. / Вєдєнєєв Ю. А. та інші. Нариси з історії виборів та виборчого права: Навчальний посібник. URL: http.pravolib.pp.ua/izbiratelnoe–zakonodatelstvo-rsfsr-sssr-i9i8-22311.html

Из письма А. Аладжалова И. В. Сталину. 1945 г., 27 дек. *Советская жизнь. 1945–1953.* Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003.

Конституция (основной закон) Союза Советских Социалистических Республик (утверждена постановлением Чрезвычайного VIII Съезда Советов Союза Советских Социалистических Республик от 5 декабря 1936 г.) URL: https://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1936/red_1936/3958676/

КПСС о работе Советов. Сборник документов. Москва: «Госполитиздат», 1959.

Кульчицький С. Таємниця терору. «Вільні вибори» 1937–1938 років. Сучасний контекст. *День.* 2005. 12 лютого. URL: https://m.day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/taiemnicya-velikogo-teroru

Павленко В. В. Еволюція виборчої системи в Україні (1917–1939 рр.): дис. … канд. юр. наук. Київ, 2017.

Павлова И. В. 1937: Выборы как мистификация, террор как реальность. *Вопросы истории*. Москва, 2003. № 10. С. 19–37.
Письмо А. Губанова И. В. Сталину. 1947 г., 31 янв. Советская жизнь. 1945–1953.
Пономарьова Г. П. Розвиток виборчої системи Української РСР у 1937–1985 рр. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2007. Вип. 14.

Олександра СТАСЮК

Яким був вплив політики русифікації на суспільно-політичну ситуацію в Україні в другій половині 1950–1980-ті рр.?

Ревізія сталінської політики, розпочата під час роботи XX з'їзду КПРС, на думку значної частини творчої інтелігенції України мала торкнутися в першу чергу порушень в гуманітарній сфері. Під час обговорення на партійних зборах доповіді М. Хрущова про культ особи письменники, викладачі вищої школи поряд з критикою різних негативних явищ сталінщини звертали увагу на перегини в національно-культурному будівництві в Українській РСР. Особливо непокоїло національно-свідомі кола штучне витіснення української мови з державних органів, культурно-освітніх установ, засобів масової інформації, дискримінація української культури. Наприкінці 1950 – початку 1960-х рр. на тлі процесу десталінізації радянського суспільства органами держбезпеки в УРСР було помічено зростання невдоволення окремих представників інтелігенції та студенства у зв'язку з посиленням політики русифікації. Пік протестних настроїв припав на час обговорення та прийняття в 1959 р. «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям та про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», який передбачав право добровільності вибору мови навчання батьками для своїх дітей у середніх школах. Проти прихованого в Законі механізму русифікації виступили письменники М. Рильський та М. Бажан. Особливе занепокоєння радянських спецслужб викликала громадянська позиція голови правління спілки письменників України Олеся Гончара. Використовуючи повноваження депутата Верховної Ради УРСР, Олесь Гончар та його колега по письменницькому цеху Андрій Малишко звернулися до голови Верховної Ради УРСР О. Корнійчука з пропозиціями, які мали створити юридичні перепони для русифікації.

Протести вітчизняної інтелігенції посіяли сумніви у керівництва ЦК Компартії України. Це засвідчив дуже обережний лист першого секретаря ЦК КПУ Миколи Підгорного, переданий у приймальню секретаря ЦК КПРС Михайла Суслова. У повідомленні висловлювалося припущення, що такий «Закон» завдасть відчутної шкоди вивченню національних мов, викличе нарікання як у республіці, так і за кордоном. Думки про обов'язкове й рівноправне вивчення української мови в усіх школах УРСР не знайшли своєї підтримки на союзному рівні. Всупереч громадській, право добровільності вибору мов було закріплено Верховною Радою в квітні 1959 р. у статті дев'ятій «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. Рішення вищого законодавчого органу УРСР ослабило позицію національної мови у республіці, відкрило шляхи для русифікаторських тенденцій в освітянській сфері й одночасно посилило громадський рух на захист історичних та духовних цінностей українського народу. Про зростання радикальних настроїв у суспільстві у зв'язку з набуттям чинності русифікаторського закону свідчать аналітичні довідки КДБ при УРСР того періоду. Упродовж 1961–1964 рр. органами КДБ при РМ УРСР були викриті та

профілактовані групи з числа молоді й інтелігенції Києва, Дніпропетровська, Львова, Івано-Франківська, основою виникнення яких були сумніви у правильності національної політики КПРС в Україні, а у практичній діяльності – утвердження серед оточення думки про необхідність протидіяти здійснюваній русифікації України. У статуті викритої в Дніпропетровську у 1963 р. нелегальної молодіжної групи, куди входили студенти місцевого державного університету, медичного і гірничого інститутів звучав заклик «чинити опір русифікованому бюрократизму на місцях».

Доля української мови, дискусія щодо нового етапу розвитку національних відносин в СРСР, який характеризуватиметься «зближення націй і досягненням їх повної єдності» (озвучений на XXII з'їзді КПРС) стали головними темами самвидаву початку 1960-х рр. В цей час набули поширення рукописні, машинописні та виготовлені фотоспособом матеріали з уривками творів Леніна, інших діячів комуністичної партії, резолюцій з'їздів КПРС та КПУ, які стосувались комплексу заходів радянської влади, пов'язаних із здійсненням мовної політики в Україні. Серед киян набула поширення листівка під назвою «Товариші батьки школярів», у якій наводилися приклади дискримінації рідної мови в навчальних закладах столиці. У середині 1960-х рр. у різних куточках України шляхом самвидаву активно поширювалася праця літературного критика Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», у якій автор, спираючись на роботи К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, документи Комуністичної партії 1920–1930-х рр., відкриті статистичні матеріали, свідчення періодичної преси, намагався довести, що причини всіх негараздів, які переживає Україна – у великодержавницько-шовіністичній ревізії ленінської національної політики.

Якщо розповсюдження листівок із «націоналістичними гаслами», поширення відповідних позацензурних праць партійні органи та Комітет державної безпеки всіляко намагалися приховати, то деякі студентські заворушень ставали відомими далеко за межами УРСР. Так сталося із засіданням гуртка української літератури філологічного факультету, на яке 13 квітня 1965 р. зібралося близько 400 осіб. Як відзначав у своїй доповідній записці відділ науки та культури ЦК КПУ «…на зборах наклепницьки ставилось під сумнів правильність національної політики».

Наростання опору денаціоналізації з боку інтелігенції й студентства спонукали партійну верхівку в 1965 р. зробити кілька важливих кроків у напрямку поширення української мови у вищій школі. Зокрема, виступаючи на нараді ректорів і секретарів партійних організацій вищих навчальних закладів у липні 1965 р., секретар ЦК КПУ Андрій Скаба дав указівку про перехід викладання у вузах республіки національною мовою в тримісячний термін. Аналогічні рішення ухвалили деякі органи державного управління У свою чергу міністерство вищої освіти й середньої спеціальної УРСР розробило заходи згідно з якими передбачалося запровадити у вузах, на курсах та в академічних групах вивчення української мови за факультативною формою.

Проте накреслені плани на практиці реалізовані не були. З метою «зниження температури» серед різних прошарків населення республіки, придушення в зародку руху інтелігенції та студентсва за «відновлення прав української мови» влада вдалась до випробуваних методів – репресій. Клапаном для осла-

блення зростаючої соціальної напруги служили також арешти серпня–вересня 1965 р., в ході яких за гратами опинилось 24 активних учасники опозиційного руху з різних куточків України. Однак застосований інструментарій компартійною верхівкою лише посилив процес політизації руху на захист української мови у другій половині1960–1980-х рр.

Про актуальність проблеми вжитку української мови в другій половині 1960-х рр. свідчили різного роду заяви, листи, що надходили до вищого політичного керівництва республіки, уряду, органів державного управління, засобів масової інформації від вчителів, викладачів і інженерно-технічних працівників, робітників. 20 травня 1968 р. до партійних органів звернулися нащадки видатних діячів української культури – лікар Поліна Довженко, літературознавець Зоя Коцюбинська-Юхименко, артистка Леся Кропивницька, вчителька Віра Нечуй-Левицька, музикознавець Остап Лисенко, кандидат технічних наук Назар Тобілевич, кандидат філологічних наук Тарас Франко, які вбачали у розширенні сфери вжитку української мови реальний шлях до національно-культурного відродження України.

Рух за поширення української мови в УРСР знайшов підтримку серед діаспори. Про дискримінацію української мови в УРСР неодноразово висловлювався редактор газети «Життя і слово», член виконкому Товариства об'єднаних українців Канади Петро Кравчук.

Прикметно, що інформацію про існуючий стан речей у суспільно-політичному та культурному житті УРСР українська діаспора збирала не тільки на сторінках радянської преси та в ході зустрічей з високопосадовцями республіки. Посланці різних українських зарубіжних організацій прагнули встановити контакти з опозиційними колами, налагодити відповідні канали для переправлення позацензурних праць за кордон. Одним з перших спробував переправити позацензурні праці, українських авторів слухач Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, канадський громадянин Іван Коляска. Улітку 1965 року за допомогою своїх співвітчизників С. Мацієвича і Д. Голоско він намагався вивезти заховані в тайниках документи й праці, які найбільш яскраво характеризували процес русифікації України.

Здійснення державної політики, спрямованої на розширення сфери вжитку, утвердження і подальший розвиток російської мови в національних республіках СРСР, викликала занепокоєння навіть з боку Товариства об'єднаних українських канадців та Комуністичної партії Канади, зорієнтованих на тісну співпрацю з СРСР. Завдяки наполяганням ТОУК у січні 1967 р. пленумом ЦК Компартії Канади було прийнято рішення направити делегацію в УРСР для з'ясування питань, пов'язаних із реалізацією національної політики СРСР.

Очолювана першим секретарем ЦК Компартії Канади Тімом Баком делегація, перебувала у СРСР у березні–квітні 1967 р. Після повернення в Канаду члени делегації КПУ підготували звіт, в якому наводились численні порушення національних прав корінного населення, непоодинокі випадки переслідування інакодумців.

Завдання протидії політиці русифікації України ставили за мету й інші політичні та громадські організації української діаспори Канади. 6 червня 1965 р. Канадським науковим товариством імені Т. Шевченка у м. Торонто була організована міжнародна конференція «В обороні української культури і народу»,

учасники якої підписали та розповсюдили серед країн Заходу протестні заяви з приводу геноциду української мови й культури в Українській РСР. Результатом цілеспрямованих зусиль науковців та діячів культури США і Канади, які брали участь у конференції, стало створення в 1965 р. Асоціації діячів української культури (АДУК). Упродовж другої половини 1960–1980-х рр. АДУК робила все належне для розвитку й популяризації української культури в країнах проживання української діаспори, публікації праць, присвячених аналізу національної політики в УРСР.

Мовна політика в Українській РСР, переслідування інакодумців в СРСР завжди перебувала у центрі уваги Комітету українців Канади (КУК). Напередодні та в дні проведення Конференції ООН по правам людини в Тегерані (22 квітня – 12 травня 1968 р.) КУК провів широкомасштабну кампанію, метою якої було оприлюднення матеріалів, які свідчать про порушення Декларації прав людини Українською РСР та розповсюдження серед делегатів представницького форуму книг «Лихо з розуму» В'ячеслава Чорновола та «Освіта в Радянській Україні» Івана Коляски.

КУК, разом з іншими українськими організаціями Канади, брав активну участь в організації у містах Вінніпегу, Едмонтоні, Торонто «Днів Української Народної Республіки», «Днів солідарності з українським народом та захисту переслідуваних діячів культури на Україні», «українських тижнів», на яких неодноразово обговорювалась мовна ситуація в УРСР. Кампанію протестів проти русифікації України в Канаді підтримувало й товариство українських письменників «Слово», очолюване Ю. Стефаником. У червні 1973 р. у м. Торонто ця авторитетна організація провела свій з'їзд, присвячений питанням дискримінації української мови в УРСР.

Не стояв осторонь від національно-культурних проблем в УРСР і Світовий конгрес вільних українців (СКВУ) – найвища координаційна громадська надбудова української діаспори у світі. 17–19 листопада 1967 р. у Нью-Йорку відбувся перший конгрес СКВУ, який зібрав понад тисячу делегатів з Австралії, Аргентини, Бельгії, Канади, Люксембургу, Італії, Нідерландів, Німеччини, США, Франції, Чилі, Швейцарії. Основну діяльність делегати Конгресу вирішили спрямувати на об'єднання зусиль українців діаспори для допомоги українському народу у боротьбі за незалежність, збереження етнічної та духовної самобутності еміграції. Виходячи з програмних засад, учасники та гості I Конгресу схвально зустріли заяву викладачів американських коледжів, університетів і наукових працівників українського походження «Про сучасну ситуацію на Україні», в якій від генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва вимагалось надати українській мові статусу державної мови в УРСР.

Таким чином, українська діаспора в другій половині 1960-х рр. активно і послідовно виступала проти політики русифікації в Україні, використовуючи при цьому різноманітні форми і методи боротьби : інформаційні акції у культурній сфері, петиційні кампанії, протестні мітинги тощо. Ініціативи української діаспори викликали протидію органів влади УРСР на міжнародній арені, проте у внутрішній політиці змушувало ЦК КПУ інколи вдаватись до усунення деяких перегинів у культурній сфері.

Олег БАЖАН

Якою була роль уряду СРСР в утворенні Кримської АРСР (1990–1991)?

Питання про відновлення Кримської АРСР було вперше порушено на державному рівні тодішнім другим секретарем ЦК КПУ Володимиром Івашком в червні 1989 під час XXVIII з'їзду КПУ. Івашко висунув ідею створення нової автономної республіки як багатонаціонального утворення на противагу вимогам кримськотатарського національного руху про її відродження як кримськотатарської національної автономії. Партійно-державні структури самого Криму вперше звернулися до теми автономізації в серпні 1989 р., коли Севастопольський міськком КПУ запропонував провести референдум із трьох питань: відновлення автономії, недопущення українізації та обмеження повернення на півострів кримських татар. Як відомо, Севастополь не входив до складу Кримської області за Конституцією УРСР, але незважаючи на це, севастопольські депутати засідали в Кримській обласній раді, а на партійному рівні (фактично основному в радянській бюрократичній структурі) севастопольські комуністи брали участь у роботі кримського обкому, що й пояснює їхню готовність висувати пропозиції загальнокримського значення. Із січня 1990 р. питання автономного статусу регіону починає обговорюватися на рівні Кримського обкому КПУ. У березні 1990 р. місцеві комуністи виграли частково вільні вибори до Кримської обласної ради, що дозволило їм упевненіше просувати ідеї підвищення статусу регіону, оскільки тепер вони могли посилатися на мандат народної довіри. Спеціальну комісію обласної ради з питання автономізації було створено вже в червні 1990 р.

До руху в напрямку автономії місцеву політичну еліту спонукали два основні чинники: типове для радянських регіональних еліт періоду перебудови прагнення до розширення своїх владних повноважень та специфічно кримська проблема повернення депортованих народів, передусім кримських татар. Аж до кінця 1980-х років загальносоюзні та кримські партійно-державні органи займали консолідовану антитатарську позицію, успішно перешкоджаючи поверненню депортованих до Криму та виселяючи небагатьох осіб, яким таки вдавалося поселитися на своїй Батьківщині, але в 1989 р. цей єдиний фронт розпався: Верховна Рада СРСР 14 листопада 1989 р. ухвалила Декларацію «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, що були піддані насильницькому переселенню, і забезпечення їх прав». Розвиваючи цю декларацію, ВР СРСР 28 листопада 1989 р. затвердила «Висновки і пропозиції комісії з проблем кримськотатарського народу». Цей документ передбачав повну політичну реабілітацію кримськотатарського народу і скасування всіх дискримінаційних правових актів, а також визнавав право кримськотатарського народу на повернення в «місця історичного проживання і відновлення національної цілісності» та «відновлення автономії Криму шляхом утворення Кримської АРСР у складі Української РСР», що «відповідало б інтересам як кримських татар, так і представників інших національностей, що проживають нині в Криму».

26 квітня 1990 р. З'їзд народних депутатів СРСР ухвалив Закон «Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації». Цей акт передбачав значне розширення повноважень автономних республік, зокрема через надання їм права на вихід зі складу відповідної союзної республіки в разі виходу останньої зі складу Радянського Союзу. Основною мішенню закону були уряди союзних республік, і передусім Росії (у березні 1990 р. опоненти адміністрації Михайла Горбачова виграли вибори З'їзду народних депутатів РРФСР). Контрольований КПУ тодішній уряд УРСР сприймався союзним центром як відносно лояльний, і його послаблення не було метою змін до федеральної структури СРСР. Утім, кримські комуністи побачили в нових нормах можливість через відродження автономії не допустити українізації та уповільнити процес повернення на півострів депортованих народів.

12 листопада 1990 р. на тлі поглиблення політичної кризи в загальносоюзному масштабі та посилення позицій націонал-демократичної опозиції в Києві Кримська обласна рада ухвалила рішення про проведення 21 січня 1991 р. референдуму про відновлення Кримської АРСР та її участь в укладенні нового Союзного договору. Прихильники автономії виграли референдум, здобувши підтримки понад 93% учасників голосування. Уже 12 лютого того ж року Верховна Рада УРСР затвердила рішення регіонального плебісциту, ухваливши відповідний закон. Загальносоюзні органи влади не взяли безпосередньої участі в імплементації результатів кримського референдуму.

Таким чином, органи влади СРСР створили сприятливі умови для процесу автономізації Криму за трьома напрямками: прямо рекомендуючи відновити статус регіону як АРСР, розширюючи конституційні повноваження автономних республік (що підвищило зацікавленість місцевих еліт у зміні статусу півострова) та йдучи на поступки кримськотатарському національному руху (це спонукало кримських керівників до підтримки проєкту багатонаціональної автономії як знаряддя в боротьбі проти цього руху). Незважаючи на відсутність прямого втручання в кримське питання з боку союзного центру, очевидно, що описані вище дії загальносоюзних структур стали необхідною передумовою успіху руху за автономізацію Криму.

Тарас ШУЛЬГА

Які спільні риси мав опір українців і решти поневолених народів?

Закордон вважав Радянський Союз продовженням Російської імперії, але поступово збагнув, що монолітність цього утвору ілюзорна. В Давньому Римі таємниця влади полягала в тому, що цісарі здобували її не в столиці, а в таборах легіонів. Перехід Руси від ротації Рюриковичів по уділах до засади Любецького з'їзду князів «Кожен нехай володіє вотчиною своєю» стимулював сепаратизм. Франція, Іспанія, Італія, Німеччина формувались з інтеграції дрібних утворів, а національні держави Східно-Центральної Європи навпаки, через дезінтеграцію багатонаціональних Австро-Угорщини, Російської та Османської імперій, потім Радянського Союзу, Югославії та Чехословаччини. Ціла Європа від феодалізму, станового ладу, абсолютизму, революцій, через авторитаризм і парламентаризм простує до ствердження ліберальної демократії, самоврядних регіонів і громад.

Після Жовтневого перевороту 1917 р. більшовики в соціальній демагогії й терорі просторікували про світову комуністичну революцію, а коли виявилась її утопічність, витягли панславістські шовіністичні гасла асиміляції народів Росії. (Це нагадує план нацистів германізувати чехів за 30 років). Антикомуністичний опір мав не лише політичний, а й національний та релігійний вимір за свободу сумління. В СРСР розстріляно українську православну автокефалію і примусом брутально «возз'єднано» з російським православ'ям (що плазує перед Кремлем) і загнано в підпілля «катакомбну» (порівняння з ранніми християнами) греко-католицьку Церкву. Офіційний «науковий атеїзм» точніше був сатанізмом, бо влада руйнувала храми, паплюжила монастирі, вбивала священиків і ченців.

Антикомуністичні виступи в Росії придушено 1921 р. (страти заручників, вживання авіації й газів проти селян). Відчайдушно бились отамани Холодного Яру в Україні. Басмачі Середньої Азії чинили опір десятиріччями. На Кавказі та в Сибіру спалахувала збройна боротьба. Колективізація, геноцид Голодомору (в Україні й Казахстані), депортації (Крим, Чечня, інші мусульмани) виснажували. Анексія Балтії та Західної України зустріла опір Лісових братів і Повстанської армії. Після Сталіна скасовано ГУЛАГ, та за нетривалою відлигою вперіщила стагнація. Розстріл робітників у Новочеркаську замовчувано. Радянські танки роздушили революцію в Будапешті 1956 р. і Празьку Весну 1968 р. з її гаслом конвергенції та «соціалізму з людським обличчям». Репресії спіткали істориків і поетів-шістдесятників в Україні. Та жодної альтернативи влада не мала.

Програма Комуністичної партії Радянського Союзу обіцяла комунізм до 1980 р. (Згадаймо похмуру антиутопію Джорджа Орвела «1984»). Чинилися злочини проти культури (загарбання Москвою скарбів мистецтва і археології, нищення пам'яток козацтва, пожежа Бібліотеки Академії наук) і природнього довкілля (греблі електростанцій на рівнині), іригації та меліорації (загибель Аральського моря, план змінити течію річок), отруйна промислова і аграрна хімія (загроза Україні з ракетного палива). Саботаж обмеження озброєнь ва-

див розрядці напруги і загнав економіку в безвихідь. Москва формально схвалила, та марно намагалась ігнорувати Заключний Акт гельсінської Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р., зокрема Третій Кошик на розвиток Загальної Декларації прав людини 1948 р. Дисиденти вимагали пріоритету міжнародного права, плюралізму, свободи слова, сумління, мандрів. Радіо «Свобода/Вільна Європа», Самвидав і мережа Інтернету поширювали правду і унеможливили блокаду інформації. Глобалізація прирікала авторитарні диктатури на крах.

Влада нехтувала техногенними аваріями, намагалася приховати їх (гасло «Чернобыльская атомная электростанция им. Ленина работает на коммунизм»; Першотравень у розпалі радіації; ліквідатори в дитячому таборі «Сказочный» і привітання: «Здравствуй, речка і лес, мы вступаем в мир чудес»). Гуманітарна допомога з Куби і Франції 1986 р. не дійшла до України, розпродана в Москві. В СРСР було декларовано гласність, «нове політичне мислення» і Перебудову. В Польщі тріумф незалежної профспілки «Солідарність» і обрання кардинала Кароля Войтили папою Іваном Павлом II допомогли опозиції згуртуватись на вибори і Круглим Столом демонтувати диктатуру. «Європейський пікнік» на пропозицію Отто Габсбурга похитнув Залізну Завісу, а повалення Берлінського Муру започаткувало возз'єднання Німеччини. «Оксамитна революція» поклала край облудній «нормалізації» комунізму в Чехословаччині. Незабаром решта Східно-Центральної Європи визволилася з тоталітаризму, хоч рецидиви сварок і усобиць подеколи досі жевріють і живлять пагони конфліктів на Балканах.

Недолуга спроба компартійних ретроградів у Москві 1991 р. реставрувати Ancien Régime зазнала швидкого краху завдяки опорові суспільства, а замість порятунку остаточно занапастила Радянський Союз і прискорила його агонію. Начебто парадоксальний і несподіваний, а насправді неминучий збіг поведінки демократів і «націонал-комуністів» з ворожою більшістю Верховної Ради в одностайному голосуванні за Акт Незалежності плинув з того, що для патріотів це підсумок боротьби за ідеал, а для апологетів архаїчного струхлявілого ладу прагнення після поразки путчу в Москві спекатися начебто ліберальної (як тоді здавалося) Росії. А Декларація державного суверенітету Української РСР 16 липня 1990 р. про пріоритетність республіканських над всесоюзними законами розколола лояльність силових структур між ГКЧП (Комітет з надзвичайного стану) в Москві та київською владою, паралізувавши активність офіцерства.

Бібліографія

Зісельс Й. Українські та єврейські дисиденти: від спільної боротьби до самореалізації в національних державах. Доповідь була підготована до Круглого столу «Євреї та українці: поствоєнний совєцький період» (UJE 1–4 жовтня 2017 г., Покантіко, США). URL: https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/dopovidi/konferenciya-ugs/ukrayinski-ta-yevreyski-dysydenty-vid-spilnoyi-borotby-do-samorealizaciyi-v-nacionalnyh-derzhavah

Реєнт О. П., Андрусишин Б. І. З'їзд поневолених народів (8–15 вересня 1917 р.) (21–28 вересня н. ст.). Київ, 1994.

Рябенко С. Україна та Європа проти комунізму: повоєнні рухи опору. *ZBRUC.* URL: https://zbruc.eu/node/71849

Михайло КІРСЕНКО

Яка роль і питома вага України і Росії в розпаді Радянського Союзу?

Швидка дезінтеграція Радянського Союзу вразила політологів Заходу, які зосереджувались на Москві й нехтували периферією. Насправді дивовижним є тривале існування цього антагоністичного конгломерату. Облишмо облудні балачки про культуртрегерство Росії. Народи Східної Балтії, Центральної Азії та Кавказу мали самобутні цивілізації задовго до появи там «визволителів» і чинили запеклий опір «добровільним приєднанням». Більшовики загравали з національними рухами проти Білої гвардії та знищили своїх союзників (Алаш Орда в казахів, анархісти, УКП і боротьбисти). Ленін визнав Польщу, Україну і Фінляндію, та послав туди Червону Армію, а її організатор Лев Троцький звелів вилучати хліб для Росії. Німці окупували Україну 1918 р., і більшовик Микола Скрипник хотів окремого членства її партії в Комуністичному Інтернаціоналі, був засуджений за цю крамолу, а під час Голодомору вчинив самогубство.

Тоталітарні терор і пропаганда трималася на трьох підвалинах: по-перше, Комуністична партія, точніше «внутрішня» (влучна назва з антиутопії Джорджа Орвела «1984») бюрократична «номенклатура» РКП(б) – ВКП(б) – КПРС, по-друге, Червона (Радянська) Армія і, по-третє, державна безпека (ВЧК – ОГПУ – НКВД – МГБ – КГБ) з численною мережею агентів і репресивним апаратом. Компартії «союзних» республік за статутом мали права обласних організацій КПРС в Російській Федерації, де не було окремої партії. В Радянській Україні повага рідної культури і мови мала наслідком переслідування за «буржуазний націоналізм». Центральний комітет Компартії України очолювали тоді росіяни, євреї, поляки, болгари; а другими секретарями ЦК неслов'янських республік були росіяни. Гасло «нової історичної спільноти» радянського народу (певно з російською мовою) мало на меті довершити асиміляційну ліквідацію народів.

Союз міг би існувати без ліберальної Східної Балтії або екзотики Кавказу і Середньої Азії (що не звалася «Центральною Азією», бо єдиним центром була Москва), але не без України. Це не лише питома вага військово-промислового комплексу, географічне розташування, стратегія, природні та людські ресурси. Дався взнаки комплекс меншовартості зі втрати сенсу буття (raison d'être). Адже міфологія Московії ґрунтувалась на легенді витоків Київської Руси, і зненацька «матір міст руських» виявилася столицею іншої держави. Звідси поява статуї київського князя перед Кремлем і спроби переконати президента Франції, ніби її королева Ганна з Києва (донька Ярослава Мудрого) була «росіянкою».

Україна мала важливе розташування і мережу комунікацій, не знищений навіть варварською індустріалізацією родючий чорнозем, поклади корисних копалин, потужний промисловий і науковий потенціал. Дисципліну Радянської Армії тримали суворі та дбайливі сержанти-українці. А вульгарна пропаганда Москви, на своє лихо, вірила у власний стереотип недолугого селюка-

Підписання протоколу про створення Співдружності незалежних держав.
8 грудня 1991 р.

В'ячеслав
Чорновіл

Левко Лук'яненко

За незалежну та демократичну Українську Республіку!

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА

ПОЗАСТРУКТУРНЕ ВИДАННЯ УГС

ЧИСЛО 2 | 15 – 28 лютого 1990 р. | КИЇВ

THE TIMES

БЕЗНАДІЙНА СПРАВА ГОРБАЧОВА

Газета «Центральна Рада».
Позаструктурне видання УГС. 1990 р.

недоумка і зневажала Україну. Перебудова не врятувала Союз. Патріоти бажали свободи, а комуністи боялись демократії в Москві, тож інтереси їх на мить збіглись. У Києві Верховна Рада УРСР 16 липня 1990 р. ухвалила Декларацію державного суверенітету. Пріоритет своїх законів над всесоюзними полегшив за рік провал спроб реваншу, і «націонал-комуністи» не виявили лояльності до московських путчистів. Верховна Рада одностайно ухвалила Акт незалежності України 24 серпня 1991 р. Референдум 1 грудня переконливо підтримав цей вчинок.

Біловезькі угоди Росії, України і Білорусі констатували, що Радянський Союз сконав «як геополітична реальність і суб'єкт міжнародного права», та утворили Співдружність Незалежних Держав, яку Москва вважала знаряддям реінтеграції, а Київ вбачав у ній зручний спосіб цивілізованого розлучення. Три держави діяли без решти республік, бо формально Союз 1922–1923 р. утворили разом з Закавказькою Федерацією, яка відтоді поділилась на Грузію, Вірменію і Азербайджан. Президент Росії Борис Єльцин визнав вільну Україну, бо гадав, що вона не дасть собі ради і повернеться до стайні, але квапився забрати важелі від всесоюзного уряду. Та «яструби» в Москві не плекали ілюзій. На запитання посла України Крижанівського про перспективи взаємин впливовий депутат Державної Думи Бабурин 1992 р. сказав: «Воссоединение или война». Важко відбувався поділ майна, і Київ припустився непростимих помилок щодо флоту, ядерної зброї, закордонних авуарів, російських збройних сил у Криму.

Бібліографія

Гуменюк Н. Україна зіграла вирішальну роль у розпаді СРСР після путчу. 2016. 19 серпня.

Інформаційні матеріали Українського інституту національної пам'яті до 30-річчя Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року. URL: https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/viyskovym/informaciyni-materialy-ukrayinskogo-instytutu-nacionalnoyi-pamyati-do-30-richchya-vseukrainskogo-referendumu-1-grudnya-1991-rok

Ісаюк О. Незалежність. Проголошена чи відновлена? *Українська правда.* URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2015/08/21/7078536/

Україна зіграла вирішальну роль у розпаді СРСР після путчу. URL: https://hromadske.ua/posts/ukraina-zihrala-vyrishalnu-rol-u-rozpadi-srsr-pislia-putchu-istoryk-harvardu

Хотин Р. Радіо Свобода. 2016. 22 серпня.

Михайло КІРСЕНКО

Розділ V

УКРАЇНА VS. РОСІЯ, УКРАЇНЦІ VS. РОСІЯНИ: ІСТОРИЧНІ ДЕМАРКАЦІЇ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНІ РОЗРІЗНЕННЯ, ПОГРАНИЧЧЯ Й ПАМ'ЯТЬ

«Єднання політичне між москалями та українцями протиприродне і без насильства над українцями неможливе. Тому балачки про одну державу, в тім числі й про федерацію, зайві, як про річ протиприродну, тому шкідливу. У москалів і українців о стілько ріжні психології, ріжні етики, ріжні взаємовідносини і ріжні поняття та світогляди, що політично їм треба жити окремими державними організмами»

Сергій Шелухин. «Українство 80-их років XIX ст. і мої зносини з Ів. Франком» (1926)

Як декларовано і приховано мотиви змін українсько-російського кордону?

Обриси країни формувались тисячоріччями і заслуговують на докладний розгляд, тож обмежимось добою модерного націотворення, адже в давнину не було делімітації, а тим більше демаркації кордону; і пустки поділяли осередки цивілізації. Античні поліси і монархії, князівства слов'ян і варягів сусідували з каганатами іранських і тюркських кочовиків. Степове Дике Поле дало рухливу межу між периферію Візантії, а згодом Османської Порти (Крим, Молдова) та Річчю Посполитою Обох Націй, яку створила Люблинська унія 1569 р., яка тоді відокремила південні воєводства від Великого князівства Литовського і віддала Короні Польській. Козацька Гетьманщина, навіть після Переяславської й інших угод з царатом, підлягала компетенції Посольського приказу, немов закордон.

Спроба гетьмана Івана Мазепи з опорою на Швецію скинути московське панування зазнала поразки. Росія договором у Кючук-Кайнарджі гарантувала 1774 р. суверенітет Кримського Ханства, але цинічно порушила це і анексувала його 1783 р. Визиск і дискримінація змушували кримців (киримлар, кримських татар) тікати до Туреччини, де є мільйони їхніх нащадків. На батьківщині вони перетворились на меншину. Після поділу Речі Посполитої абсолютистськими сусідами імперська уніфікація Росії розмила специфіку Малоросії та Новоросії (Наддніпрянщини і Причорномор'я). Наполеон колись дав Тернопіль Росії, аби посварити її з Австрією, а цар Олександр повернув Габсбургам. За виглядом і способом життя, цісарський Краків майже не відрізнявся від Лемберга (Львова), а Пресбург (Пошонь, Братислава) від Ужгорода (Унґвара) в Австро-Угорщині. Столиця Західного Краю Російської імперії Варшава була дуже схожа на Київ, столицю Південно-Західного краю і так само центр генерал-губернаторства.

Концепція перебудови Австро-Угорщини в австро-мадярсько-слов'янську державу (з Чехією чи південними слов'янами) не дістала поширення. В світовій війні росіяни і німці наввипередки спокушали поляків, обіцяючи самостійність. Україні ніхто нічого не обіцяв, та бранці-українці в австрійському і німецькому полоні утворили сіру і синю добровольчі дивізії на боротьбу проти Росії. Після Лютневої революції Центральна Рада домагалася від Тимчасового уряду Росії автономії України (Київської, Волинської, Катеринославської, Чернігівської, Подільської, Полтавської, Харківської, Херсонської та частини Таврійської губерній), але дістала згоду лише на 5 – Волинську, Подільську, Київську, Полтавську та Чернігівську. Остаточне вирішення відкладалось до скликання Всеросійських Установчих зборів. Українська Держава Скоропадського охопила Холмщину і деякі землі Білорусі й Росії, шукала згоди з Військом Донським. Кубань прагнула злуки, але наразилась на ворожість білої й червоної Росії й зазнала поразки.

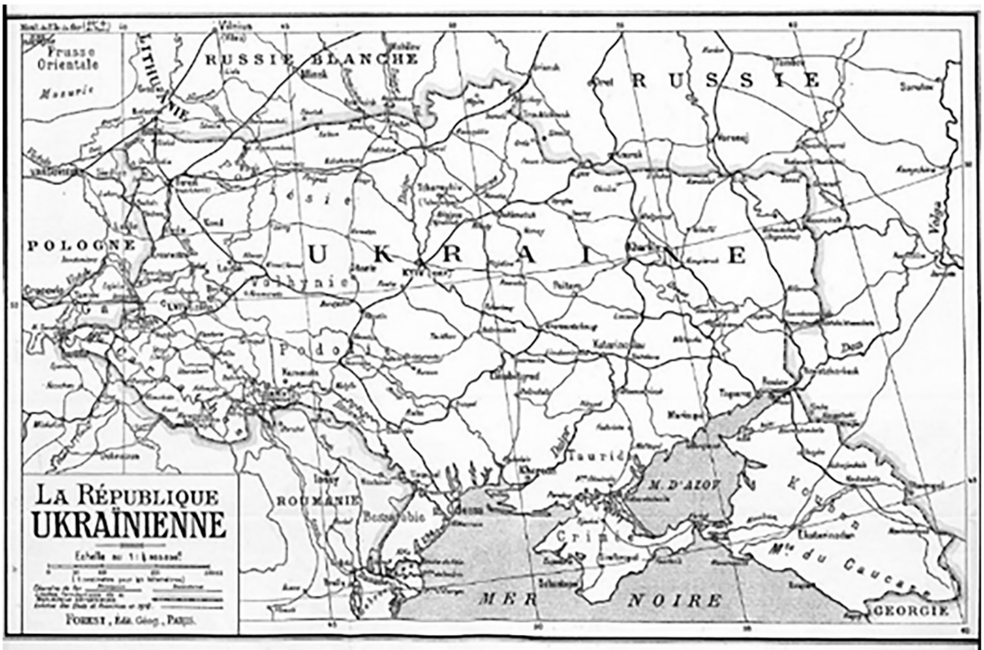
Військовий, економічний, дипломатичний і політичний союз радянських республік фіксував підкорення всіх їх Москві. Після краху Визвольних Змагань

прокладений на етнічній засаді кордон зазнав істотних змін. Колишні терени Стародубського і Острогозького козацьких полків, а буцімто «з економічної доцільності» також Таганрог передано Російській Федерації. Українські освітні осередки там ліквідовано. Централізація шляхів сполучення (через залізничні лікарні й школи) і збройних сил (зі скасуванням національних формацій на кшталт Червоного козацтва) стимулювала русифікацію. Мешканці Брестської та почасти Гомельської областей Білорусі балакали діалектом української мови, а в опитуваннях звали себе обачно «тутейшими». В найпершому числі часопису «Всесвіт» 1928 року Радянську Україну названо «громадською організацією», а не державою. Єврейські, німецькі, польські, російські, чеські, татарські та інші райони і всю «коренізацію» України було згорнуто, а активістів страчено.

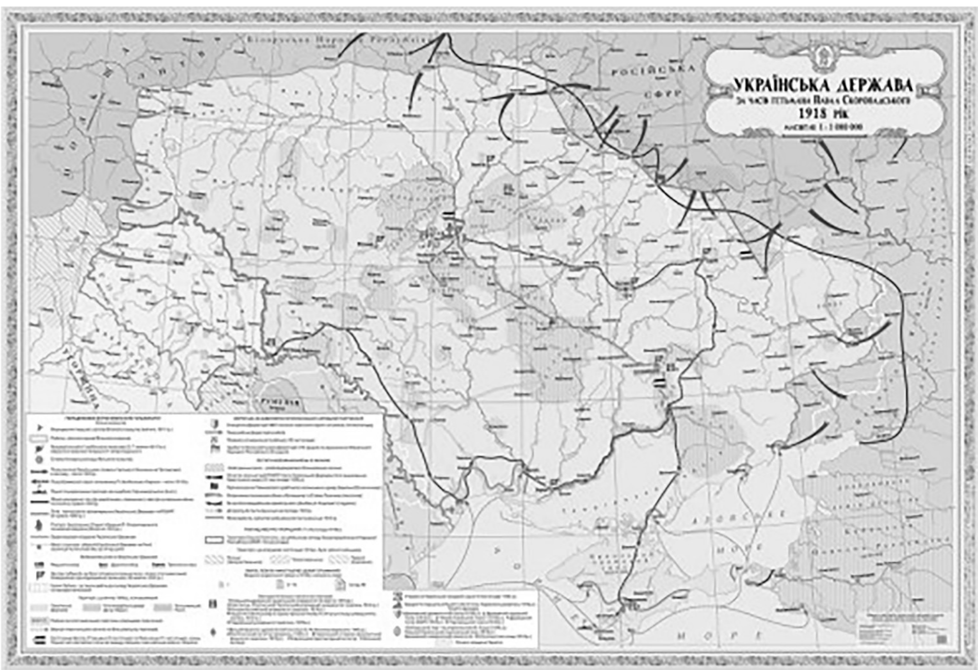
Лише на заході й півдні кордон мінявся нібито на користь України, якщо було вигідно Москві. Після «визвольного походу» Червоної Армії на Польщу в союзі з Третім Рейхом у вересні 1939 р. до СРСР приєднано Волинь і Галичину. З анексії Бессарабії та Північної Буковини влітку 1940 р. утворено Молдавську РСР і Чернівецьку область УРСР, а Буджак і населені українцями райони тоді ж ліквідованої Молдавської АРСР (нині Придністров'я) включено до Одеської області. Польщі 1945 р. віддано смугу завширшки 5–15 км. (Перемишль, Холм, Лемківщина, Бойківшина, Підляшшя). Колишня Угорська, потім Підкарпатська Русь за договором Радянського Союзу з Чехословаччиною стала Закарпатською областю УРСР. Врешті ректифікація кордону за договором з Польщею 1951 р. надала Україні Христонополь (Червоноград) з його покладами вугілля.

Найбільшим придбанням відтоді став Крим. Це була автономія в складі Радянської Росії, але економіка півострову підпорядковувалась УРСР (Харків, Київ) з міркувань логістики за браком зв'язку суходолом з Росією. Кримські татари і всі тубільці зазнали репресій в Радянському Союзі та примусово були депортовані в Азію 1944 р. за брехливим звинуваченням з колабораціонізму в часи німецької окупації. Так загинула половина народу. Тавро провини потім було знято, але Москва вадила репатріації, а натомість заохочувала поселення колишніх радянських офіцерів з родинами на півострові. Курорти Південного Берегу квітнули, а в спорожнілому з депортації степовому Криму господарство занепадало без ретельного догляду за зрошувальною іригацією. Марними були спроби залучити колгоспників з Росії, які не могли пристосуватись до клімату.

На ініціативу і прохання Російської Федерації, для якої це був тягар, уряд Радянського Союзу 1954 р. передав Крим Українській РСР без будь-яких умов. Навпростець Києву відтоді підлягав і Севастополь, база Чорноморського Флоту (це 10% всіх військово-морських сил СРСР, у видатках на які питома вага УРСР становила 16%). Балачки про Крим, як нібито «дарунок Хрущова» Україні, є вигадкою. Коштом України збудовано Північнокримський канал, що дав воду Дніпра на півострів. Господарство ожило. Це єдиний регіон України, де етнічні українці кількісно не переважали, але решта мали змогу забезпечити культурні потреби (на відміну від брутально придушених українців Кубані та всієї Росії). Більшість кримчан і Севастополь голосували на референдумі 1 грудня 1991 р. за незалежність України. Сепаратизм не мав шансів без інтервенції Росії.

Карта для Паризької мирної конференції 1919 р.

Українська держава за гетьмана Павла Скоропадського 1918 р.

Формування українсько-російського радянського адміністративного кордону (1918–1928)

В нинішній спершу гібридній, а далі відверто тотальній війні (знищення цивільної інфраструктури) проти України Росія скинула будь-яке маскування сфальсифікованими під тиском зброї блюзнірськими «волевиявленнями». Вона зазнала поразки своїх спроб загарбати Україну, гальванізувати труп імперії та показати агресію, буцімто як «оборону» окупованих і нашвидкуруч приєднаних теренів. Держава-агресор довела нездатність до самостійного існування і без будь-яких виправдань марно закликала Польщу, Румунію і Угорщину взяти участь у зухвалому поділі України, на що ці держави звичайно не погодились. А обстрілами мирних міст Росія остаточно затаврувала себе ганьбою і дала підстави для дедалі ширшого міжнародного визнання її спонсором тероризму.

Бібліографія

Боєчко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук Б. І. Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан. Київ: Основи, 1994. 168 с.

Вортман Д. Формування українсько-російського радянського адміністративного кордону (1918–1928). *ЛІКБЕЗ.* 08.08.2014. URL: https://likbez.org.ua/ua/formirovanie-ukrainsko-rossiyskoy-sovetskoy-administrativnoy-granitsyi-1918-1928.html

Єфіменко Г. Формування кордону між УСРР та РСФРР в 1917–1928 рр. *Historians.* 16.11.2014. URL: https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1342-hennadii-yefimenko-formuvannia-kordonu-mizh-usrr-ta-rsfrr-v-1917-1928-rr

Коробчук П. «Фантомні болі» російської історії в Україні: спростування фальсифікацій та пропаганди. *Суспільне. Культура.* 2022. 21 грудня. URL: https://suspilne.media/342502-fantomni-boli-rosijskoi-istorii-v-ukraini-sprostuvanna-falsifikacij-ta-propagandi/

Україна та проект «русского мира»: аналіт. доп. / С. І. Здіорук, В. М. Яблонський, В. В. Токман [та ін.]; за ред. В. М. Яблонського та С. І. Здіорука. Київ: НІСД, 2014. 80 с.

Шангіна Л. «Русский мир» для України: російський і руський світи. *Національна безпека і оборона.* 2012. № 4–5.

Тетяна БАЛАБУШЕВИЧ

Які етноніми і самоназви вживали українці та росіяни навзаєм і чому?

Шляхта плекала етнічну і політичну самосвідомість свого «руського роду і польської нації» (gens Rutenorum nation Poloniae). Богдан Хмельницький в офіційній кореспонденції розрізняв свій політичний утвір, етнічну спільноту і країну, виступаючи в обороні «Війська Запорізького, народу руського і України обох берегів Дніпра». Православні слов'яни Великого князівства Литовського і цілої Речі Посполитої звалися русинами. Після Берестейської церковної унії до них зарахували і греко-католиків, що визнають засадничі релігійні догми Риму і зверхність папи, але не мали целібату, безшлюбності священиків (білого кліру) та дотримуються східного, візантійського обряду і слов'янської мови літургії.

Порубіжні московські воєводи скаржилися Посольському приказові, що важко відбитися від «кримців», бо їм рушничним вогнем сприяють «черкаси», які натомість одержували допомогу від татарської кінноти. В романі Олексія Толстого «Петро Перший» шведів у Лівонії атакували з московським військом «смугасті» татари і «синьожупанні черкаси». Зневажлива звичка звати козаків «хохлами» пішла від незвичних запорозьких чуприн-оселедців. Проте навіть заздрісники визнавали охайність і працьовитість хохлів. (Москва називала так само естонців «чухонцями» і образливо називає «мордвинами» народи ерзя й мокша). Дехто лайливо зве росіян «кацапами», що татарською мовою означає «різник» після того, як орда Івана Грозного 1552 р. вщент зруйнувала Казань і вирізала там всіх місцевих мешканців разом з жінками і немовлятами.

Королі Польщі та Швеції, великі князі Литви і Москви, султани Османів, інші монархи включали між своїх титулів владу над Руссю. Європа формально це шанувала, але de facto визнавала таке право за тим, хто справді контролював Київ. Після Визвольної війни і Руїни сюзереном України вважався московський цар, який мав залоги стрільців і рейтарів у Києві (звідси назви деяких вулиць). Та самоврядна внутрішня автономія козацької Гетьманщини і Слобожанщини тривала до знищення Батурина московським військом і поразки під Полтавою, а потім царський уряд дедалі обмежував її, остаточно скасував гетьманство і полковий устрій, провів адміністративну уніфікацію губерній і зруйнував Січ.

Московія після Північної війни назвалась Російською імперією, Росією. А русинам довелось вивести топонім з етноніму, з назви країни назву народу, щоб уникнути плутанини з московітами. Це спонтанно тривало, і українці звали себе козаками, а царських солдатів і решту прибульців зі сходу москалями. Важко уявити собі більшого патріота, ніж Тарас Шевченко, але він не надто звав себе «українцем». Михайло Грушевський писав свою історію України-Руси. В творі Олександра Довженка малюк почув на Десні спів «руських» плотарів і спитав, «а ми ж чиї люди», а дід відповів, що колись були козаками, а зараз хтозна…

«Рутенцям» Австро-Угорщини не загрожувала плутанина з росіянами. Іван Франко вболівав за Русь-Україну. Консульство царської Росії у Львові стежило за українцями, заохочувало штучне «язичіє» галицьких москвофілів, та без спонсорства з-за кордону рух захирів нанівець. Потойбіч Карпат Олександр Духновича будив свідомість і пишався, що є русином. Донедавна Культурна спілка українців Чехословаччини вживала літературну мову поряд з місцевими діалектами, а сварки за самоназву роз'ятрили розбрат, і меншина асимілюється словаками. На Закарпатті жевріє політичне «русинство», що на радість Москві намагаються довести окремішність від українців. Суперечки точились у бойків і лемків-руснаків, а після злочинної депортації їх комуністичної владою з рідних теренів на захід Польщі в Акції «Вісла» тривають у діаспорі, але більшість визнала себе етнічними групами українців, як гуцули і верховинці в Карпатах.

Росіяни звуть себе «русскими», але це прикметник, неначе відповідь на запитання, звідкіля, чиї люди. Адже решту народів звуть іменниками – німець, француз, поляк, українець... Зрозуміти різницю легко, якщо врахувати, як сам російський етнос поступово виникав у симбіозі «руських» прибульців (з Русі) й тубільних фінно-угорських народів (меря, весь, мурома тощо). Тож розрізняймо прагнення самобутності етнічних груп і підступні диверсії ворогів України, які нібито дбають про меншини, а насправді намагаються роз'ятрити реальні чи уявні конфлікти і послабити згуртованість жертв. Царат звав патріотів України «мазепинцями» і винуватив генеральний штаб Австро-Угорщини за винайдення українства на розкол «єдиного російського народу». А радянська пропаганда таврувала «петлюрівців», які мовляв служать «панській Польщі» (безглуздий вираз спантеличує поляків і українців). Москва досі пнеться зі шкіри в спробах довести, ніби в Другій Світовій війні «бандерівці» під час нацистської окупації були колабораціоністами на користь Третього Рейху, а зараз служать Америці.

Як ми човника назвали, так наш човник і пливе. Жалюгідні зусилля, аби заперечити українську націю, мову і державу, спричиняють зворотній ефект і переконливо викривають штучність самої Московії. Яр Славутич (Григорій Жученко) дошкульно віршував про скоєні нею злочини: «Стоїш з украденим ім'ям, напівтатарка-напівфінка… О, муко! Вп'явши пазурі у жертви сковані, невинні, жирують смерди, як царі, аж очі рвуться яструбині… Та вірю в праведність буття, у благовістя правди вірю. Впадеш, не знавши каяття подібно раненому звіру, на радість гнаним упадеш, і снаговито спрагла зміни, повстане з полум'я пожеж священна воля України». Наш сучасник-поет Дмитрій Биков спитав: «Как только эпоха свершит самосуд, название «русский» к чему отнесут?.. Меня утешает лишь то, что иду ко дну в этом общем бескрайнем ряду, где все как в наброске любимом – Россия кончается Крымом».

Бібліографія

Белова О. Динамика изменений этнических стереотипов в российском обществе. Москва, 2014.

Брайчевський М. Хозарія і Русь. Вибране. Київ: Видавництво Олени Теліги, 2009. Т. 2. С. 345–347.

Рябчук Микола. «ХОХЛИ», «МАЛОРОСИ», «БАНДЕРИ»: стереотип українця у російській культурі. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. *Наукові записки*. 2016. Вип. 1 (81). С. 170–194.

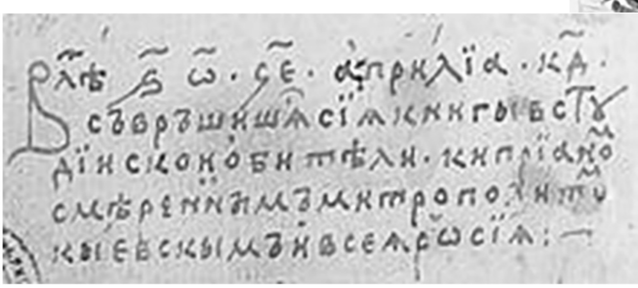
Герб Московії зі «Стематографії» 1702 р.

Діорама Старі Черкаси. Черкаський обласний краєзнавчий музей

Казка. Офорт. Художник Т. Шевченко. 1844 р

Момрик А. П. Походження етнонімів «козаки» та «черкаси» в історичних джерелах XVI–XIX ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.* Київ, 2000. Вип. 9.

Моченов А., Никулин С. «Хохлы», «пиндосы», «чухонцы» и прочие «бусурмане» в Рунете и российской прессе. 28.06.2022. URL: https://web.archive.org/web/20020705025808/http:/www.smi.ru/02/06/28/548258.html

Наконечний Є. П. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями / Передмова Я. Дашкевича. 3-є, доп. і випр. вид. Львів, 2001. 400 с.

Огієнко І. Наші назви «Русь», «Україна», «Малоросія». Історія української літературної мови. Київ. 2001. URL: http://litopys.org.ua/ohukr/ohu04.htm

Українець О. Свинособаки, рашисти, кацапи: звідки взялися зневажливі прізвиська для ворога. 2022. 28 квітня. URL: https://platfor.ma/topic/svynosobaky-rashysty-katsapy-zvidky-vzyalysya-znevazhlyvi-prizvyska-dlya-voroga/

Тетяна БАЛАБУШЕВИЧ

Чому і як різнилась історична доля російського і українського козацтва?

Вільнолюбні ватаги віддавна дошкуляли владі на сході Європи. В усобицях князів від Дону до Дунаю билися бродники і берладники. Ушкуйники Великого Новгороду грабували купців і міста на Волзі. У Карпатах бешкетували гайдуки і опришки, в Наддніпрянщині гайдамаки, а в Греції андарти, палікари, клефти. Самоврядні спільноти вояків, рільників і чабанів захищали кордони, чинили опір спробам абсолютистських урядів покріпачити. В горах Чехії «ходи» пильнували шляхів до Німеччини, і прикордонна варта Чеської республіки має емблемою голови вірних псів. Хорвати і серби шанують пам'ять про ґраничарів Славонії, яку «Військова Ґраниця» довго відмежовувала від мусульманської Боснії.

Традиційно вважається, що козацтво постало в прикордонних пустках з втікачів від кріпацтва і панської сваволі. Та це були знавці військової справи, поряд з піхотою вправні вершники і майстри морських походів на запорозьких чайках. Повсталих рабів і селян гуртували й очолювали досвідчені фахові вояки, які часто належали до вільних верств, зокрема шляхти. Козакував легендарний Байда - князь Дмитро Вишневецький. Православним шляхтичом був козак, генеральний писар, чигиринський сотник Богдан Хмельницький, згодом перший Гетьман України (його попередники були гетьманами Запорізького Війська).

Влада подеколи платила козакам, постачала їх зброєю на захист кордонів і прагнула підпорядкувати державі. Москва дивилася крізь пальці на грабіжницькі «походи за жупанами» на Волзі й Каспії. Цар ладен був пробачити гріхи козаків, коли Єрмак почав загарбання Сибіру. Краків і Варшава не поспішали на вимоги Порти завадити рейдам запорожців на Чорному морі для визволення невільників. Втім гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний вбивав тисячі бранців, які в Криму порозумілися з татарами і не квапились на поневолену батьківщину. Лояльні до Речі Посполитої православні патріоти Сагайдачний, митрополит Петро Могила, сенатор і воєвода Адам Кисіль домагались рівності з католиками, але не плекали сепаратизму і мріяли тільки про федералізацію польсько-литовської держави на засадах рівноправності. Після Зборівського договору 1649 р. селяни України покозачились, а в Москві тоді Соборне Уложення зміцнило кріпацтво, і король Швеції Карл X застеріг Хмельницького, що цар не потерпить вільного народу.

Подеколи українці відігравали помітну роль у порятунку Європи від навал, а біля Кам'янця і Хотина становили велику питому вагу війська Речі Посполитої, що статечно чинило опір тискові султанських орд. У Відні є парк Kosakenschanze в пам'ять про битву 1683 р., коли військо короля Яна III Соб'єського за участю польських крилатих гусарів, німецьких та інших вояків, зокрема українських козаків вщент розгромило біля мурів міста армію Османської імперії й запобігло мусульманській навалі до Центральної Європи. Відтоді турки лише відступали.

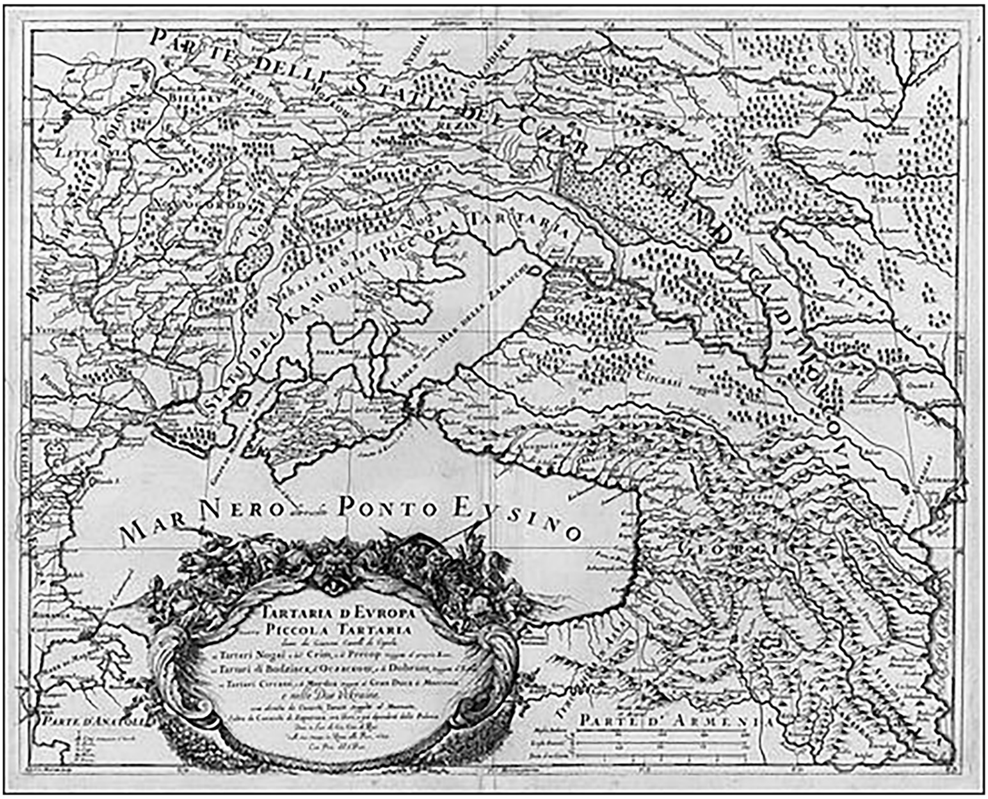
Козаки гинули у війнах Московії на Чорному морі й Балтиці та будівництві імперської столиці на Неві. Іван Мазепа вірно служив цареві Петру, але свавільні утиски автономії України з боку царату спонукали до союзу з Карлом XII. За гетьманом пішла жменька людей, бо московські карателі вирізали мешканців Батурина і приголомшили репресіями (на слідстві тортури закатували дві тисячі козацької старшини; для порівняння аристократія Швеції налічувала тоді менше тисячі чоловіків). Пристосованці зрадили, навіть облагодіяна Мазепою Церква невдячно прокляла мецената. Та цар не довіряв навіть заляканому і лояльному війську козаків і тримав його подалі від згубної для України битви біля Полтави.

В Росії козаки залишились прикордонними спільнотами і не вважали себе за росіян. А державотворче українське козацтво чинило опір асиміляції. Назви Запорізького Війська «його королівської милості» або «царської величності» не вводили в оману й не приховали самостійництва. Брат коханця цариці Єлизавети, гетьман Кирило Розумовський першим повів Ізмайловський полк лейб-гвардії на переворот, що дав трон Катерині Другій. Та коли лояльна старшина попрохала спадкового гетьманства Розумовських, Петербург злякався появи другої династії Росії та мерщій скасував козацьке самоврядування, не сполучне з абсолютизмом.

Петербург придушив повстання російських козаків і залучив низкою пільг; нащадки заколотників перетворились на військовий стан імперії. «Всевелике військо Донське» з Новочеркаську било «інородців» і вільнодумців. Недобитки запорожців стали Азовським, Чорноморським, Кубанським військом «вірних козаків». Терське військо утискало горців Кавказу. Уральське (колишнє Яїцьке), Сибірське, Оренбурзьке, Семиріченське, Забайкальське, Амурське війська в колоніальній експансії царату були вартою кордонів імперії. Після Жовтневого перевороту козаки зазнали репресій, в Другій Світовій війні тисячі воювали за Третій Рейх і здалися в Австрії британцям, які видали їх Радянському Союзові на загибель. (Незабаром у виморeному голодом краю Мосфільм зняв брехливий фільм «Кубанские казаки» про колгоспне щастя з картонними фруктами).

Інакше склалась доля українського козацтва, зрослого з Запорізької Січі, що після падіння особистої залежності селян у Визвольній війні склало більшість нації. Старшина вважалася рівною шляхті елітою. Освітня мережа від сільських шкіл до Могилянської Академії в Києві, високе мистецтво «козацького бароко», література і філософія, контакти в Європі, державницькі проекти самостійників-автономістів виходили далеко за межі локальних спільнот. Завдяки долі Тараса Шевченка побутує уявлення про злидні кріпаків, але попри всі зусилля Катерини Другої та її наступників, принаймні половина селян України лишалася вільними козаками Київської, Чернігівської та інших губерній до XX ст. Західна Україна під владою цісарів не мала козацтва, але симпатизувала йому. В XX ст. гетьман Павло Скоропадський вдягався в черкеску Кубанського козацького війська, як натяк на спадковість Української Держави від запорожців та їхніх нащадків.

Російські козаки перетворилися на опору царату, маргіналізувались і після запізнілих спроб опору зійшли зі сцени. (Не сприймаймо всерйоз нині псевдо-козаків, погромників з нагайками.) А українське вільнолюбне козацтво про-

Україна на картах Річчі Занноні
URL: https://spadok.org.ua/krayeznavstvo/ukrayina-na-kartakh-richchi-zannoni

Яворницький Д. І. Одяг запорозьких козаків
URL: http://www.bizslovo.org/content/index.php/ru/koz-tvo/51-odyag/94-odyag-zapor-kozakiv.html

Конотопська битва 27–29 червня 1659 р. Картина Артура Орльонова

Видача козаків у Лієнці. Художник С. Г. Корольков (1945)

сякло патріотичним духом, відродженим фольклором і традиціями боротьби скаутів-пластунів і цілу сучасну націю, спільноту співгромадян з ясним усвідомленням неподільних прав і обов'язків. Збройні сили України пишаються назвами бригад на честь звитяжних лицарів княжої та козацької доби і Визвольних Змагань. Хто знає минуле, здатен адекватно зрозуміти сучасність і спрогнозувати майбуття.

Бібліографія

Брехуненко В. [Проблема причетності українських козаків до генези донського козацтва в історіографії]. Південна Україна XVIII–XIX ст. Південна Україна XVI–*XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя, 2000. Вип. 1 (7). С. 145–151

Брехуненко В. «Козак я, не москаль». Міф про донське козацтво. *Український тиждень.* 2015. 15 травня

Буравченков. А. О. Всевелике військо Донське [Архівовано 5 червня 2016 у Wayback Machine.]. *Енциклопедія сучасної України* / ред. кол.: І. М. Дзюба [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001–2022.

Гіря К. Генеза донського козацтва та українські козаки: історіографія проблеми. *Наукові записки* / Нац. ун-т «Остроз. акад.». Іст. науки. 2006. Вип. 7.

Роздобудько І. Донські козаки і українці. Вигадки та історичні факти. *Вільне козацтво/Вольное казачество.* 2022. 15 лютого.

Роздобудько І. Козаки донські та запорізькі. Хто є старшим братом? *Український тиждень.* 2013. 5 квітня.

Тетяна БАЛАБУШЕВИЧ

Які топонімічні та картографічні конфлікти є між Україною і Росією?

Історично зумовлені назви не вводять в оману. Германці західної, східної та південної Саксонії дали назви областям Весекс, Есекс і Сасекс в Британії, а тікаючи від них, кельти-брити заселили Арморику потойбіч Ламаншу, і відтоді цей півострів зветься Бретань. Германці-франки опанували Галлію; і вона стала Францією, та не ототожнюється з німецькою Франконією. На північному сході США є штати Нової Англії. Марк Твен жартома назвав американців і британців націями, «розділеними спільною мовою». Англійська мова Канади і Австралії, іспанська і португальська мови Латинської Америки не робили ці частини світу Європою. Європейці дали Новій Каледонії на Тихому океані це давнє ім'я своєї Шотландії, а Новій Зеландії назву провінції Нідерландів. Африка навіть після її деколонізації рясніє топонімами, запозиченими прибульцями зі Старого Світу.

Безпорадні зусилля апологетів «русского мира» виводять буцімто спільну давню народність східних слов'ян з церковнослов'янської мови, православ'я і династії Рюриковичів. Франція, більшість Італії та Німеччини мають витоки з імперії Каролінгів, яка мала спільну династію, римську Церкву і мову літургії, урядування, дипломатії й культури. З цього не випливає, ніби колись існувала «західноєвропейська» народність. Літературні мови на базі народних говірок не виключають діалектів. Існують бретонська, каталанська, галісійська, ельзаська, сардинська, валлійська та інші мови невеликих народів і етнічних спільнот.

Патріарх Мстислав Перший (Степан Скрипник) вважав російську Церкву невдячною донькою української, адже коли хрестився Київ, то на місці Москви жили хіба що ведмеді. Владимир-на-Клязьмі та Ярославль на Волзі названо на честь київських князів. Естонці не звуть Тарту (Дерпт) Юр'євим в пам'ять про Ярослава Мудрого (в хрещенні Юрія) і слушно вважають князя завойовником, а не засновником. Пам'ятник Володимирові Святославичу перед брамою Кремля не означає, що українці й росіяни один народ. (В Лондоні під статуєю цього правителя напис Prince Volodymyr, ruler of Ukraine. Це ім'я викарбовано також на монетах самого князя, якого росіяни звуть по-своєму «Владімір».)

Росія хизується, ніби є «старшою сестрою» України і Білорусі. Та літопис вперше згадав річку Москву, коли на її березі Юрій Долгорукий вбив чоловіка своєї коханки 1147 р. Князь мав своє українське прізвисько (російською був би «Длиннорукий»), бо зі Суздаля зазіхав на Київ. Місто Москва є знане з XIV ст., коли її князь Іван Калита люто придушив повсталу проти Золотої Орди Твер і в нагороду одержав від Узбек-хана право збирати данину з Північно-Східної (Заліської) Русі та золототкану татарську тюбетейку. А Москва облямувала її хутром, назвала «шапкою Мономаха» і вигадала, ніби це дарунок від Візантії XII ст. київському князеві, а потім коронувала нею своїх царів до XVII ст.

На Слов'янському З'їзді в Празі 1848 р. чехи, поляки, хорвати, словаки, українці й решта картали німецький шовінізм зрозумілою для всіх allgemeine Slawische Sprache. Під час Холодної війни американці створили антирадянську радіостанцію Свобода/Вільна Європа, і емігранти зі Східної Європи викривали російський шовінізм, а між собою спілкувались англійською чи (в разі незнання її) російською мовою. Кордони Польщі, Чехії, Дунайських і Балканських країн формувались у війнах. Мова європейців виявляє самобутність. Перед смертю людям забирає мову. В окупованих областях росіяни палять українські книжки, впроваджують своїх учителів. Кремль ніби захищає російськомовних громадян, але плюндрує саме їхні терени. Втім йому не поталанило залучити нікого, крім жменьки зрадників, а різномовні патріоти боронять батьківщину. Свідомість визначає національність, і Landspatriotism всюди долає Volkspatriotism.

Бібліографія

Погорілов С., Рощіна О. У Москві випустили карти Росії з анексованими українськими територіями. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/10/12/7371614/

Рингис А. Карты в руки: что старинные карты рассказывают об Украине. *УП.Жизнь.* 2014. 10 липня.URL: https://life.pravda.com.ua/society/2014/07/10/174784/

У книгарнях Москви з'явилися карти Росії з областями України в її складі. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-rosia-karta-ukrayinski-oblasti/32261852.html

Тетяна БАЛАБУШЕВИЧ

Що спільного і різного між українським і російським націоналізмом?

Розрізняймо поняття. Патріотизм є емоційним почуттям любові до своєї батьківщини. На початку Великої (першої світової) війни Італія вагалася, на чий бік встати, і прем'єр-міністр закликав керуватися «священним італійським національним егоїзмом». Націоналізм активно спонукує захищати самобутність і права нації будь-якими доступними засобами. А великодержавний шовінізм намагається придушити якісь кволіші народи і етнічні меншини, асимілювати і позбавити їх самосвідомості та власної культури. Кільканадцять років тому в Лондоні на семінарі «Nationalism, a help or a hindrance» жартома висловлено думку, що будь-чий «свій» націоналізм допомагає, а будь-який чужий гальмує поступ. Більшість учасників сприйняли це з гумором, а росіяни образились.

Гасла Великої Німеччини, Великої Росії, Великої Сербії виправдовували загарбницькі наміри щодо сусідів. В античності «Великою Грецією» (Graecia Magna) вважалась не Еллада, а колонізовані греками Сицилія, Апулія, Калабрія. В Середні віки Мала Польща і Мала Русь означали їхні основні, базисні терени. (Не плутаймо з колоніальними Малоросією або Новоросією). «Велика Польща» означає частину етнічних земель (князівство Познаньське, на відміну від Малої Польщі з Краковом чи Мазовії з Варшавою). Під «Великою Україною» малася на увазі підвладна Російській імперії Наддніпрянщина на противагу населеним русинами-українцями утворам у габсбурзькій монархії: Королівству Галичини і Лодомерії, герцогству Буковині та Угорській (потім Підкарпатській) Руси.

Польські література і мистецтво мали «українські школи» за тематикою, а етнічні поляки (Володимир Антонович, Максим Рильський тощо) заслужили шану за вагомий внесок до української культури. З іншого боку, деякі українці (Микола Гоголь) борсалися між покликом предків і політичною кон'юнктурою. Царський міністр освіти граф Уваров казав, що керувати шкільництвом легше, ніж дивізією уланів, і вважав Київський університет св.Володимира «знаряддям русифікації Південно-Західного краю» після придушення повстання в Польщі. Російські інтелектуали знали свої етнічні межі. Павло Мілюков в кількатомній «Історії російської культури» слушно обмежив її мапу європейською частиною власне Росії, попри зв'язки з Сибіром, Білоруссю, Україною, Кавказом.

Минулася доба зацікавлень малоросійською екзотикою і певне відчуття московської меншовартості. (David Saunders. The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850. Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1985. 415 p.) Царат почав обстоювати гасла самодержавства, православ'я і (офіційної) народності. Зловісні Валуєвський циркуляр і Емський указ унеможливили українську мову в урядуванні, обмежили до мінімуму в культурі й мистецтві. Тільки жменька з кільканадцятьох україномовних діячів гуртувалась у патріотичному товаристві «Родина». (Малася на увазі сім'я, а царський градоначальник дозволив

Рада Російської національної фракції
у Державній Думі III скликання

Микола Міхновський

Ярослава Стецько

Знищення храму Христа-Спасителя. Москва. 1931 р.

групу, хибно зрозумівши назву по-російськи «батьківщина».) На межі ХХ ст. у Києві та Одесі осередки чорної сотні «Союзу русского народа – Михаила Архангела» за потурання влади чинили погроми євреїв, цькували мусульман і католиків).

Під час Визвольних Змагань в Україні 1917–1921 р. головнокомандувач «Збройних сил Півдня Росії» Денікін гордовито звався націоналістом і воював проти Симона Петлюри та інших «мазепинців». (Втім він припускав тимчасову угоду з Українською Галицькою армією, бо не вважав «австріяків» загрозою для своїх планів реставрації Російської імперії.) В будь-якому разі український націоналізм завжди мав захисну скерованість проти зовнішньої небезпеки, а російський націоналізм навпаки, переслідував мету територіальної експансії, бліографія визиску і дискримінаційної асиміляції з поглиненням іновірців та інородців

Бібліографія

Зайцев О. Український інтеґральний націоналізм (1920-ті – 1930-ті роки). *Нариси інтелектуальної історії.* Київ: Критика, 2013. 488 с.

Кулик В. Український націоналізм у незалежній Україні Київ: КМА. 1999. 64 с.

Ленкавський С. Націоналізм. Львів: Лілея. Том 1. Історія. 560 с.

Майборода О. М. Національна політика як суцільне явище: сумні підсумки «критики» західних концепцій. Київ: Ін-т історії України, 1990. 34 с.

Майборода О. М. Російський націоналізм в Україні (1991–1998 рр.). Київ: НаУКМА, 1999. 27 с.

Пекар В. Що нам пропонує Росія замість українського націоналізму? 2021. 15 жовтня. URL: https://glavcom.ua/columns/v_pekar/shcho-nam-proponuje-rosiya-zamist-ukrajinskogo-nacionalizmu-791330.html

Saunders David. The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850. Canadian Institute of Ukrainian Studies. 1985. 415 p.

Савойська С. Проросійський націоналізм у сучасній Україні. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія: Політичні науки.* 2017. № 2. С. 62–66.

Сич О. Сучасний український націоналізм: основні завдання, умови та лінії ідеологічного протистояння. З виступу на VIII Бандерівських читаннях. URL: https://ukrnationalism.com/direct-speech/4290-suchasnyi-ukrainskyi-natsionalizm-osnovni-zavdannia-umovy-ta-linii-ideolohichnoho-protystoiannia.html

Чуткий А. Російський націоналізм і Україна. *Український тиждень.* 2019. 5 липня. URL: https://tyzhden.ua/rosijskyj-natsionalizm-i-ukraina/

Тетяна БАЛАБУШЕВИЧ

Наскільки небезпечними є ризики, що виникають на пограниччі?

Кожний суспільний феномен на перетині цивілізаційних чи культурних меж має власну логіку розвитку, обтяжену додатковим потенціалом конфліктності. Межові цивілізації, до числа яких належить Україна, являють собою самостійний стійкий історичний тип з незавершеністю синтезу як його постійною рисою. Такі цивілізації характеризуються зіткненням якісно різних полюсів культурного розвитку, тим самим вони є фактором історичної турбулентності, цивілізаційними вирами, що викликають постійне збурення, причому в найрізноманітних сферах, починаючи від економіки й закінчуючи психологією. Україна є межовою цивілізацією, через душу і тіло якої розкол пройшов разом з державністю та прийняттям християнства. Її цивілізаційна межовість може позначатися «розхитаністю» поведінкового стереотипу, наявністю синдрому «блудного сина», неукоріненістю, своєрідною ностальгією за чужими культурними образами, схильністю до наслідування. Територіальна ідентичність у пограничних регіонах більшою мірою, ніж у центральних, функціонувала як мірило лояльності, а втрата відчуття соціальної захищеності проявлялася у викривлених самоідентифікаціях.

Нині для всіх очевидним став той факт, що практично всі кризи та небезпеки в сучасному світі мають транскордонний характер. Тому проблема мінімізації ризиків, пов'язаних із феноменом погранич, для України є надзвичайно актуальна. Великою мірою конфліктно-мілітарний вимір історичного розвиту українців був запрограмований станом тривалої залежності й бездержавності. Осцилятивні коливання у розвитку залежних соціумів зумовлені неминучими спробами панівних еліт держав-метрополій звузити простір економічного й культурного самовиявлення підлеглих народів, не кажучи вже про політичний. Периферійні політичні субкультури відповідають на них контркультурними діями, доходячи на цьому шляху аж до проявів сепаратизму. Це, в свою чергу, стимулює мобілізацію енергії метропольних еліт, яким, як правило, вдається репресивними діями придушити спротив – до чергового спалаху протестної активності залежного соціуму.

Як показує український досвід, такі осцилятивні коливання можуть тривати довго, але все ж завершуються кардинальними змінами у розстановці політичних сил. Взаємозв'язок історії регіону й різних типів ідентичностей його мешканців майже завжди відзначається складним і багаторівневим характером. Ідентичності, базовані на регіональних, етнічних, релігійних та інших зв'язках, нашаровуються одна на одну і утворюють конгломерат взаємовідносин, що доволі часто є різноспрямованими і розвиваються за власною логікою, непідвладною раціональним поясненням. У таких випадках говорять про «дрейфуючі» або «плаваючі» ідентичності. Визначення кола «своїх» найчастіше відбувається у протиборстві сповідуваної центром ідеології інтеграції і внутрішньої потреби в ізоляції на основі традиції, що може стати живильним ґрунтом для етнонаціоналізму й ксенофобії.

Досліджуючи формування іноетнічних погранич Російської імперії, В. Трепавлов звертає увагу на те, що починаючи з XVI ст. в ній існували територіальні підрозділи з неоднаковим юридичним статусом – гірські й прикордонні округи, протекторати, козачі війська. Така «багатошаровість» складалася історично і таїла чимало небезпек для етатистської держави: невипадково і за царювання Миколи II ставилося завдання добитися «злиття окраїн з основною територією». Але значно гостріше відчували негативні сторони кардинальних змін самі приєднувані народи. «Хоч як би історики оцінювали хід і наслідки входження кожного окремого народу до складу держави, у будь-якому разі ця подія виявлялася стресовою, кризовою, переломною у його долі». У пограничних соціумах, утворення яких спричиняло бурхливий процес розширення імперії, руйнувалися звичні моделі й орієнтири життя населення – навіть у тих нечастих випадках, коли це утворення не супроводилося воєнними діями. Логічний ланцюг «приєднання – інкорпорація – асиміляція» ускладнювався цілеспрямованою уніфікацією юридичного статусу територій, русифікацією, пристосуванством місцевих еліт.

Радянський режим прийшов до влади на хвилі гострої критики царської «тюрми народів» і відразу ж заявив про намір її зруйнувати. Час від часу він вдавався до досить радикальних кроків, щоб зменшити відстань між центром і периферіями, зокрема, свідомо використовуючи політизацію етнічного фактора у формі «коренізації». Але централізм як основа політичної стратегії суттєвих трансформацій не зазнав. Радянська національна політика була вкрай непослідовною: в теорії етнічні критерії мали вигляд неістотних, на практиці ж саме відповідно до них відбувалося структурування суспільства. Це створило довготривалу тенденцію, яка особливо давалася взнаки на українсько-російському пограниччі. По-перше, виникло т.зв. «російське питання»: у національних республіках росіяни почали офіційно вважатися меншиною і зрештою дістали сумнівне і дуже обмежене право на власні територіальні утворення. По-друге, в ході створення національних районів і сільрад адміністративно-територіальні одиниці перекроювалися настільки довільно і безсистемно, що це не могло не спричинити появу конфліктних ситуацій. По-третє, нового змісту набув статус титульності; він тепер давав, як мінімум, переважне право на доступ до посад.

Національна політика поступово ставала інструментом поглиблення суспільної поляризації і конфліктогенним чинником. Не випадково опір колективізації був найбільш активним у зонах пограниччя. Відповідно й репресії влади тут були навіть не просто більш масовими, але більш стресогенними, оскільки для їх маскування використовувався жупел «буржуазного націоналізму». Ніхто не міг бути упевненим у тому, що вимовлене рідною мовою слово не стане підставою для жорстокої, аж до страт, каральної акції. Репресії проти національних еліт в республіках, значно більшою мірою, ніж у центрі, носили превентивний характер. Тому стандарти мотивацій і поведінки людини прикордоння можна зрозуміти лише з урахуванням специфіки ідентифікаційних практик та їхніх змін у часі і в просторі.

Із здобуттям незалежності чимало відмінностей згладжувалося, але загострювалися інші, насамперед пов'язані з поліетнічністю й поліконфесійністю й ускладнені близькістю кордону. Мережева система прикордоння здатна

створювати феномен «мобільної локальності», яка виявляється у набутті социумом якостей поліфункціональності та адаптивності в умовах постійних соціальних трансформацій. Варіативність пограничних соціокультурних просторів обумовлює наявність проявів асиметричності в культурних та політичних сферах, які спричиняють процеси формування гібридних соціальних систем із орієнтацією на специфіку контактних зон. Саме тому досліджувати такий простір варто крізь призму його гібридності та транскультурності, переходів «свого» в «чуже» й навпаки, і не тільки як периферії, бо імпульси сюди йдуть не стільки з центру, скільки від кордону.

Гетерогенність українського соціуму, що характеризується досить чіткими географічними, етнокультурними, конфесійними вимірами, позначається метафорою «розщеплений світ». Різний історичний досвід, регіональні коди й традиції, геополітичні чинники справляють величезний вплив на свідомісні стереотипи. Але будь-які пояснювальні схеми виявляються однобічними без паралельного врахування того блоку економічних, політичних і соціокультурних проблем, які були привнесені у вітчизняний «розщеплений світ» реаліями пострадянського транзиту. Теорії транзиту використовуються для пошуку соціальних стратегій переформатування політичного простору у ситуаціях «виклику-відповіді». Незалежна Україна не зуміла сфокусувати зусилля навколо створення суспільного проєкту, який забезпечив би швидке перетворення колишнього регіону СРСР у єдину суверенну сутність, здатну обстоювати власні національні інтереси. Поступово природна для крутого історичного повороту ціннісна переорієнтація вводилася у конфронтаційне русло.

Політика української держави у сфері консолідації і подоланні суперечностей ідентичностей не мала системного характеру та позначалася ситуативністю, спонтанністю і фрагментарністю. Політична риторика відзначалася маніпулятивним характером; розроблювані концепції, стратегії, програми у більшості випадків не затверджувалися, а якщо й затверджувалися – не реалізовувалися. Перешкодами для згуртування українського суспільства були соціально-економічна поляризація, фінансові випробування, матеріальні втрати, недовіра до органів влади з боку громадян, зовнішні ризики.

Спроба пояснення феномена пограниччя лише політичними чинниками у контексті війн, економічної експансії метрополій чи сусідів не дає практично нічого. На атмосферу пограниччя впливає все: внутрішні адміністративні кордони, культурні контакти, стан регіональної самосвідомості, символи й міфи і ще багато чинників. Казуїстичність прикордонних просторів, які є відкритими системами і знаходяться в стані постійних змін, диктує застосування різноманітних ідентифікаційних практик у конструюванні «символічних систем». Засновник «мобільної соціології» Дж.Уррі характеризував формат соціальних відносини на прикордонні як «зустріч незнайомців на мосту», проживання на якому можливо лише за умови перетворення його у «соціальне місце». Функціонування такого місця обумовлюється наявністю сталих соціальних практик та міжкультурних контактів.

Пограничний соціальний простір є множинним, прояви глобалізації й глокалізації репрезентуються в ньому як дві сторони єдиного процесу, що відбувається на різних рівнях. Уведений нещодавно в обіг під впливом конструктивізму термін «кордон безпеки» свідчить про усвідомлення державами і спіль-

нотами важливості врахування чинника порубіжжя в регіональній і етнонаціональній політиці. Непродумані, необачні кроки здатні перетворити ареали погранич у постійне вогнище конфліктності. Ф. Бродель мав рацію, коли стверджував, що «простір – реальність не тільки сьогоднішня, але й учорашня. За сучасними пейзажами вимальовуються, воскресають горизонти минулого: земля, подібно шкірі людини, приречена зберігати сліди старих ран».

Сегментованість простору, що виникла в Україні історично і нерідко набувала драматичного забарвлення, створює болючу для неї проблему інтегрованості. Цим насамперед зумовлена необхідність культурно орієнтованих міждисциплінарних досліджень, присвячених геополітичній регіоналізації та соціальним ризикам, які виникають внаслідок варіативності соціокультурного розвитку. А це означає, що завдання виявлення ризикогенного потенціалу соціопросторових сегментів в історичній ретроспективі та сучасності, становить пріоритетну детермінанту територіальних вимірів соціального пізнання.

Бібліографія

Алексієвець М., Алексієвець Л., Юрій М. Соціум і культура як ключові компоненти цивілізації. *Україна – Світ – Європа.* Тернопіль, 2014. Вип. 14. С. 249–264.

Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ, 2008.

Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації. Аналітична доповідь. Київ, 2015.

Трепавлов В. В. Власть и народы. Этнический компонент в административной политике государства XVI–XX вв. Управление Россией. Опыт. Традиции. Новации. XVI–XX вв. Москва, 2007. С. 227–234.

Urry J. Mobile sociology. *British journal of sociology*. 2000. Vol. 51. № 1. P. 185–203.

Zhurzhenko T. Borderlands into bordered lands: geopolitics of identity in post-soviet Ukraine. Stuttgart, 2010.

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

Як відбувалося формування простору українсько-російського прикордоння у XX ст.?

Перша світова війна легітимізувала ідею перегляду кордонів у Європі, і вже тому відкривала нові обрії для створення української державності. З'явилися передумови для реалізації ідеї політичної самостійності, яку І. Франко характеризував як таку, що лежить «поза межами можливого». Складний клубок конфліктів, які мали місце на терені України впродовж 1917–1920 років, нелегко розплутати навіть зараз, через 100 років. Тут одночасно відбувалося кілька різних за своїм характером революційних процесів. Соціальну революцію репрезентувала боротьба селян за землю, робітників – за контроль над виробництвом і поліпшення умов праці, усіх громадян – за припинення ненависної війни. Гострий політичний конфлікт, що почався з боротьби за владу між органами Тимчасового уряду і радами, продовжувався у формі кровопролитної громадянської війни, ускладненої іноземними втручаннями. На цьому фоні розгорталася українська революція, стрижнем якої було обстоювання національних пріоритетів і прагнення утвердити українство як суб'єкт політичного процесу.

Очевидне одне: саме крах імперської системи і пов'язане з ним піднесення національного руху відкрили українському народові шлях до самовизначення. На переговори з Тимчасовим урядом щодо визначення кордонів України українська делегація виїхала, озброївшись довідками Академії наук з аналізом етнічного складу населення за матеріалами перепису 1897 р. Ними було засвідчене переважання українського населення у трьох губерніях Правобережжя (Волинській, Подільській та Київській), трьох лівобережних (Полтавській, Харківській та Чернігівській) і трьох південних – Катеринославській, Херсонській і Таврійській. Визначення кордону України в рамках існуючого губернського поділу вже само по собі було вразливим – очевидно, варто було вести мову й про повіти поза межами цих губерній, де українці чисельно переважали. Але налаштована на компроміси делегація, погодившись під час переговорів з пропозицією російської сторони – не фіксувати поки що кордони України і не визначати чітко обсяг повноважень Генерального Секретаріату – несподівано для себе з'ясувала, що попри усну угоду про дев'ять «українських» губерній Тимчасовий уряд згоден вести мову лише про п'ять.

У виданій від імені оновленого після кризи Тимчасового уряду «Тимчасовій інструкції Генеральному Секретаріатові» повноваження останнього поширювалися лише на п'ять губерній – Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську (до того ж остання позбавлялася Мглинського, Суразького, Стародубського й Новозибківського повітів). Рішення щодо інших, населених переважно українцями, адміністративно-територіальних одиниць було віднесене до компетенції утворених Тимчасовим урядом земельних установ. Центральна Рада, над усе прагнучи власної легітимації, з такою «куцою» автономією змушена була змиритися.

Питання про територіальні межі України було порушене на сьомій сесії Центральної Ради (29 жовтня – 2 листопада 1917 року). У резолюції з цього питання висловлювалася рішимість «поширити в повній мірі владу Генерального Секретаріату на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською, а саме – Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Вороніжчини». Таке бачення своїх територіальних меж лідери Центральної Ради зафіксували у Третьому універсалі (7 листопада 1917 р.). Територія Народної Української Республіки, яка тоді ще мислилася як федеративна частина республіки Російської, була окреслена таким чином: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення кордонів УНР (з умовою прилучення частини Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній та областей, де українці становлять більшість населення) відкладалося до часу, коли стане можливою «згода організованої волі народів». У означений III Універсалом перелік українських територій не потрапила етнічно українська (східна) частина Області війська Донського. Не визначившись щодо національної належності Таганрозького округу, Центральна рада не змогла зайняти чітку позицію щодо захоплення частини Донецького басейну військами генерала О. Каледіна наприкінці 1917 р. і цим значно ускладнила як своє зовнішньополітичне, так і внутрішнє становище.

Недосить чітко виявлене прагнення Центральної Ради – перетворити Київ на державно-політичний центр української етнічної території – не було реалізоване внаслідок як її незваженої військової, земельної і зовнішньої політики, так і особливо нестачі управлінських кадрів. Певної стабільності і навіть розширення територіальних меж вдалося добитися правоцентристському режиму П. Скоропадського, але оскільки він тримався на німецьких багнетах, то виявився скороминущим. Директорія УНР, що прийшла йому на зміну, була безсила як перед натиском руйнівної «отаманщини», так і перед воєнним наступом більшовиків та дипломатичними демаршами відродженої Польщі. Зрештою українських соціалістів досить вправно «переграв» В. Ленін, у стратегії якого риторика «права націй на самовизначення» маскувала лінію на роздмухування пожежі світової пролетарської революції і встановлення інтернаціональної диктатури ліворадикальних сил.

Те, що прецедент формування української державності у вигляді УНР невдовзі дістав дзеркальне відображення в утворенні УСРР, здається парадоксальним тільки на перший погляд. Можна по-різному ставитися до радянського «наслідувального» експерименту, але попри всю його штучність він виявився довготривалим. У такий спосіб в ході кривавої громадянської війни було знайдено прийнятну основу для компромісу – часткового узгодження імперських амбіцій керівництва компартії і очікувань національно свідомих прошарків регіональних еліт, які сподівалися бодай якоюсь мірою компенсувати невдачі «визвольних змагань». Наслідком цього експерименту і стала поява державного утворення з неусталеною назвою УНР/УСРР.

Територіальні межі УНР/УСРР протягом тривалого часу не мали скільки-небудь чітких обрисів. Спочатку позиція більшовицького центру по суті нічим не відрізнялася від наміру Тимчасового уряду обмежити територію України п'ятьма губерніями – трьома правобережними, Полтавською та більшою

частиною Чернігівської. На кінець 1917 р. суто прагматичні міркування щодо посилення контролю над радами змусили Раднарком РСФРР погодитися на розширення української території за рахунок східних і південних губерній. Надалі, у зв'язку з німецьким наступом і подіями громадянської війни, кордон між РСФРР та УСРР визначався не стільки суб'єктивними побажаннями політиків, скільки станом воєнних дій.

Позиція місцевих більшовицьких організацій, особливо тих, які діяли у східних і південних районах, формувалася на засадах дистанціювання від Центральної Ради як «буржуазного органу». Більшовики Донецько-Криворізького басейну сприйняли як належне рішення Тимчасового уряду обмежити територію України п'ятьма губерніями; в усякому разі жодних протестів з цього приводу з їхнього боку не пролунало. Пленум обласного комітету Рад Донецького і Криворізького басейнів 17 листопада 1918 р. схвалив постанову про доцільність «залишення всього Донецько-Криворізького басейну з Харковом у складі Російської республіки з віднесенням цієї території до особливої, єдиної самоврядної області».

Офіційне проголошення України Українською Соціалістичною Радянською Республікою (УСРР) датується 6 січня 1919 р. Уже 25 січня робітничо-селянський уряд задекларував свій намір об'єднати УСРР з РСФРР на засадах соціалістичного федералізму. Однак, незважаючи на цілковиту залежність цього уряду від Москви, проблема взаємовідносин між Росією та Україною ще довго лишалася гостро дискусійною. Серед вищих керівників Росії було немало прибічників повного злиття України з Росією. У квітні 1919 р. політбюро ЦК РКП(б) прямо зажадало від ЦК КП України чітко визначитися з тим, «коли і в якій формі» це злиття може бути здійснене. Для більшовицького центру було важливо, щоб ця ініціатива виходила саме з України. Але вже майже вирішене питання про «злиття», ледь замасковане «перехідними» федеративними гаслами, Кремлю довелося відкласти завдяки спротиву української сторони. Компроміс, зафіксований в декларації ЦВК РСФРР від 1 червня 1919 р., був не реальною угодою і навіть не обов'язковим для виконання в РСФРР декретом, а лише декларацією про наміри, «в якій наголошувалося і на національно-державних правах тих країн, об'єднання яких планувалося».

Після того, як під ударами Денікіна і масових селянських повстань проголошена в січні 1919 р. УСРР фактично припинила своє існування, відродження її було мислиме лише у формі політичного проєкту Москви. В. Ленін, однак, вважав, що ілюзорну самостійність УСРР на основі її федеративного зв'язку з Радянською Росією тимчасово варто зберегти. Повне злиття її з РСФРР розглядалося як стратегічна мета, а тактика полягала в пропаганді різних варіантів співіснування України й Росії з метою підвести знекровлені політичні еліти першої до ідеї «добровільного» союзу. Ця тактика виявилася успішною. Укладений 28 грудня 1920 р. договір про воєнний і господарський союз між РСФРР і УСРР формально був договором незалежних держав. Але не стільки сім об'єднаних найголовніших наркоматів, скільки єдина партійна структура, ґрунтована на жорстких принципах демократичного централізму, робила суверенітет України фіктивним. І хоча у тексті договору спеціально наголошувалося, що з факту приналежності території УСРР до колишньої Російської імперії не випливають для України ніякі зобов'язання, на практиці всі

внутрішні територіальні питання розв'язувалися тут на основі російського законодавства і за прямими вказівками Москви.

Коли Кремль у 1923 р. проголосив курс на коренізацію партійного і радянського апаратів, на місцях це було сприйнято як своєрідна «компенсація» за підтримку республіками ідеї утворення СРСР. Уряд УСРР, зокрема, плекав надію на те, що опора на етнічний принцип у національно-державному будівництві дасть йому змогу скоригувати лінію північного кордону з РСФРР. Але дочекався лише зустрічного позову щодо належності Таганрога з прилеглою територією, включеного до складу України договором між УСРР та РСФРР від 28 грудня 1920 р. в обмін на її відмову від чотирьох північних повітів Чернігівської губернії.

ЦК РКП(б) з легкістю санкціонував звернення Південно-Східного крайкому РКП про «нагальну необхідність» передачі Росії Таганрозької та Шахтинської округ. Звернення мотивувалося неможливістю проведення раціонального економічного районування і необхідністю «забезпечити пролетарську керівну лінію у типовій сільськогосподарській області з компактною масою козачого населення». Принципове заперечення керівництва Донецького губкому КП(б)У і кампанія протесту в Донбасі були розцінені центром як «великий галас», що спрямовує громадську думку проти постанови ЦК РКП». Посилаючись на авторитет В. Леніна, Кремль звинувачував українську сторону у недооцінці економічного районування як такого. Те, що у Таганрозькій окрузі українці за переписом 1923 р. становили 77% населення, до уваги не бралося. Зрештою за липневим рішенням політбюро ЦК РКП(б) 1925 р. Шахтинська і Таганрозька округи переходили до РСФРР із деяким скороченням їх території за рахунок населених пунктів із переважанням українського населення.

У зв'язку з уведенням національного принципу у систему районування складним для влади виявилося питання утворення російських адміністративно-територіальних одиниць. Росіяни до середини 20-х рр. не мали в УСРР статусу національної меншини і, отже, потреби у створенні російських районів і сільрад не відчувалося. Актуалізували цю проблему гострі дискусії навколо здійснення політики українізації, зокрема інспірування з Москви критичних закидів на адресу ЦК КП(б)У. Виступ Ю. Ларіна на II сесії ЦВК СРСР (квітень 1926 р.) і його стаття у журналі «Большевик», а також заява Г. Зінов'єва щодо того, що здійснювана в УСРР «українізація» нібито «допомагає петлюрівщині», змусили владні структури України вдатися до своєрідних «превентивних» заходів. У 1927 р. представник від росіян був введений до складу Центральної комісії у справах національних меншин, що означало набуття росіянами статусу національної меншини. У 1931 р. росіяни в УСРР мали вже 372 національні сільські ради та 9 селищних, а також 8 російських національних районів.

Територіальні зміни початку 30-х рр. неможливо розглядати поза контекстом встановлення тоталітарної диктатури в країні і пов'язаної з нею централізації управління. Зміцнення владної вертикалі супроводилося наступом на права республік і відмовою від лібералізаційних настанов непу. Політика індустріалізації вимагала концентрації величезних коштів і створення потужної енергетичної бази, і Україні з її багатими ресурсами була відведена роль випробувального полігону для економічних і соціальних експериментів небачених масштабів. Закріплення верховенства союзних законів перед республі-

канськими, ліквідація республіканських міністерств і створення союзних, безпрецедентне зміцнення каральних органів, практика безпосереднього управління українськими регіонами (Донбасом, Молдавською АРСР) з Москви – все це були ланки одного ланцюга, які швидко позбавили владні структури України навіть ілюзорної економічної свободи.

Ситуацію значно ускладнювала закладена у фундамент Союзу ідеологія етнократизму. Побудувавши федерацію республік за етнічним принципом, правляча комуністична партія опинилася в ситуації, коли найменше послаблення центральної влади було здатне стимулювати процеси перетворення декоративної національної державності в інструмент боротьби за реальні національні права. Оскільки саме від радянської верхівки УСРР на початку 20-х рр. виходив найбільш організований спротив насаджуваним компартією моделям будівництва СРСР, Україна була обрана першою мішенню для «упереджувальних ударів», які мали на меті унеможливити будь-які сепаратистські кроки з українського боку. Недивно, що впродовж цілого десятиріччя Україна була в фокусі масованих репресивних заходів, спрямованих насамперед проти селянства й національно свідомої інтелігенції. Спочатку «ліквідація куркульства як класу», потім жахливий голодомор з мільйонами жертв і, нарешті, цинічне винищення «під корінь» не лише творчої й наукової, але й управлінської національної еліти спричинили демографічну й гуманітарну катастрофу, наслідки якої Україна відчуває ще й досі.

Розв'язана владою вакханалія репресій проти української інтелігенції позбавила суспільство стрижня, здатного критично оцінювати ситуацію. Якщо на початку 30-х рр. ще лунали поодинокі голоси на захист суверенності України та протести проти сваволі центру, то наприкінці 30-х уявити щось подібне було вже неможливо. Перенесення столиці, а також створення протягом 1937 – першої половини 1939 рр. одразу 9 областей, слід розглядати у ланцюгу заходів, спрямованих на розпорошення тих місцевих партійних еліт, які в уяві союзного центру ще могли становити для нього потенційну загрозу. Хронологія утворення нових областей була такою: 22 вересня 1937 р. створено Житомирську, Миколаївську, Полтавську, Кам'янець-Подільську (з 1954 р. – Хмельницьку) області. Донецьку область 3 червня 1938 р. поділили на Сталінську (з 1961 р. – Донецька) і Ворошиловградську (з 1958 р. – Луганська). 10 січня 1939 р. утворено Запорізьку, Кіровоградську і Сумську області.

В міру того, як погіршувалася загальна економічна ситуація в СРСР, невідповідність між формальним і фактичним статусом УРСР у Радянському Союзі дедалі більше ставала очевидною. Вона підживлювала дискусії правників щодо проблем суверенітету, правосуб'єктності союзних республік, які велися і в СРСР і – особливо активно – поза його межами. На початок 90-х рр. стало очевидним: радянська система перебуває у стані глибокої кризи. Вертикальна система управління із слабким зворотним зв'язком не сприяла розвитку міжрегіональних контактів. Стандартизація управління виключала можливість врахування місцевих особливостей, а те, що видавалося за стабільність, на ділі було проявом консервативності системи. Федералістський фасад дедалі більше контрастував із жорстко заданою Москвою централізацією усіх сфер суспільного життя. Проблеми незбігу адміністративних і етнічних кордонів дедалі частіше ставали причинами конфліктів. А риторика на теми республіканського

і регіонального госпрозрахунку, економічного суверенітету, нової федерації, нового союзного договору уже не в змозі була замаскувати процес поспішного творення нових ідеологем.

Декларація про державний суверенітет України, прийнята 16 липня 1990 р., стала поворотною віхою в її історії. Хоча це була дзеркальна відповідь на оприлюднену 12 червня 1990 р. на Першому з'їзді народних депутатів РРФСР Декларацію про державний суверенітет Росії, відцентровий потенціал української декларації був на порядок вищий. Декларація визначила сутність суверенітету України як верховенства, самостійності, повноти і неподільності влади республіки в межах її території та незалежності і рівноправності у зовнішніх зносинах. Запровадивши верховенство українських законів на території УРСР, вона фактично утверджувала юридичну самостійність республіки, чим підривала фундамент єдиної союзної держави. Проголошення народу єдиним джерелом державної влади в республіці, самостійності України у вирішенні будь-яких питань свого державного життя означало граничне звуження компетенцій московського центру. Після прийняття Верховною Радою УРСР Закону «Про економічну самостійність Української РСР» (2 серпня 1990 р.) М. Горбачову і його оточенню довелося змиритися з думкою, що зберегти Союз у незмінному вигляді не вдасться. Як засіб збереження «статусу-кво» пропонувалося оновлення «федерації», прийняття нового союзного договору. Утім, зупинити відцентрові процеси Кремль уже був не в змозі, причому прояви регіоналізму, у тому числі й в Україні, мали виразне автономістське забарвлення.

Бібліографія

Боєчко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук Б. І. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. Київ, 1994.

Верменич Я. В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. У 2-х ч. Київ. 2009.Ч. 2.

Дністрянський М. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. Львів, 1992.

Єфіменко Г. Г. Історія створення та автентичний зміст «воєнно-політичного союзу» між УСРР та РСФРР (березень – червень 1919 р.). *Український історичний журнал.* 2014. № 1. С. 120–145.

Попович М. Червоне століття. Київ, 2005.

Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Київ, 2000.

Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР (20-і – перша половина 30-х рр. ХХ ст.). Київ, 2006.

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

Як розгорталися децентралізаційні процеси в Україні після «втечі від імперії»?

Референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності України, проведений 1 грудня 1991 р., здавалося, не віщував Україні особливих ускладнень: соціум виявив подиву гідну одностайність. З 84% громадян, що взяли участь у референдумі, 90,3% – 28804 тис. осіб – проголосували за незалежність. Блискучі результати референдуму надали республіканській еліті можливість діяти в національних інтересах без оглядки на ще існуючий союзний центр. Присутня у Конституції СРСР умовна й декларативна теза про самовизначення аж до відокремлення дістала реальний шанс для практичного втілення. Питання про входження України у новий союзний договір автоматично відпало. Підписання 8 грудня Б. Єльциним, Л. Кравчуком та С. Шушкевичем угоди про припинення існування СРСР «як суб'єкта міжнародного права і геополітичної реальності» підвело останню риску під його майже сімдесятирічною історією.

Україна визначилася як унітарна держава і виваженою системою дипломатичних та інших кроків забезпечила збереження своєї територіальної цілісності. Її правонаступництво щодо Української Народної Республіки 1917–1919 рр. було скріплене символічним актом передачі на урочистому засіданні Верховної Ради з приводу першої річниці незалежності останнім президентом УНР в екзилі М. Плав'юком Л. Кравчуку грамоти і заяви про складання повноважень і припинення діяльності Державного центру УНР за кордоном. Добровільно відмовившись від ядерної зброї, Україна обрала для себе статус нейтральної держави. Водночас було заявлено про пріоритетність завдань оптимізації управління на основі трансформації економіки і розширення сфери місцевих ініціатив. Однак, ледь розпочавшись, трансформаційні процеси зразу ж почали гальмуватися. Межі трансформацій і часові параметри змін були детерміновані не лише складною економічною ситуацією, але й наявною галузевою і поселенською структурою, адміністративним і правовим статусом областей і міст. «Спадщина» минулого, якої неможливо було позбутися одномоментно, створювала безліч територіальних, економічних, політичних проблем.

Чи була готовою Україна до осмислення нових реалій і засвоєння уроків власного і чужого досвіду? На жаль, далеко не повністю. Немалою мірою це було спричинене неприродним симбіозом радянської номенклатури і націонал-патріотичних сил, що зумовило в політиці ефект «руху в обидва боки». Стрімкий обвал в економічній сфері, найвищі в Європі темпи інфляції, небезпека регіональної поляризації, швидке зубожіння основної маси населення супроводилися гострим ідеологічним протистоянням. Недооцінка значення науки і її явно недостатнє фінансування зумовили швидкий «відплив» інтелектуальних сил за кордон чи в суміжні фінансово-бізнесові сфери, що значно звузило простір для украй необхідного прогнозного моделювання.

Високий ступінь державної централізації в Україні у перші роки незалежності був до певної міри детермінований необхідністю зміцнення державного

суверенітету, вибудови сильної владної вертикалі, збереження територіальної цілісності, яка піддавалася серйозним випробуванням. Але у міру зміцнення позицій держави така модель побудови владних відносин поступово зживала себе. Додаткові складності створювалися «недосформованістю» політичної нації і специфічними умовами формування національної ідентичності. «Травмована» в минулому національна свідомість потребувала певних компенсацій, і пошук останніх значною частиною соціуму вівся в руслі етноцентризму. Тому навіть структура українського «національного проєкту» у перші роки незалежності вимальовувалася невиразно. Змагалися два підходи – етнічний і громадянський, відповідно з культурними чи політичними пріоритетами. Природно, що дві версії державного і націєбудівництва потягнули за собою відмінні підходи до тлумачення місця і ролі унітаризму й централізації.

Потреба у чіткому визначенні пріоритетів у державному будівництві була очевидною, що зумовило гостроту дискусій з приводу переваг чи вад децентралізації. Особливо гострими вони стали у 1994 р., причому необхідність децентралізації майже ніким не оспорювалася. Її виводили насамперед із неприродності успадкованого від СРСР адміністративно-територіального поділу, наявності у складі унітарної України Кримської автономії, значних регіональних відмінностей. Владні структури України опинилися в полоні різних уявлень про регіоналізм і його місце у суспільному житті. У той час як в Європі регіоналізм набував якостей самодостатності й саморозвитку, в Україні він дедалі більше замикався або на консервативному апелюванні до архаїки, або на клановому принципі підтримки «своїх». І в тому, і в іншому випадку відбувалося поглиблення відмінностей по лінії Захід–Схід, яке відображало не стільки саму по собі регіональну специфічність, скільки суб'єктивні уявлення про неї конфронтаційно налаштованих еліт.

Природно, що у фокусі дискусій опинилися питання про унітарний чи федеративний устрій України. У проєкті Конституції в редакції від 29 січня 1992 р., винесеному 1 липня того ж року на всенародне обговорення, закріплювався статус України як унітарної держави. Але водночас передбачалося запровадження на рівні областей (земель) і Республіки Крим адміністративної автономії на засадах розмежування нормотворчих, установчих, контрольних і виконавчих функцій, що мали здійснюватися відповідними радами і виконавчими комітетами областей (земель). А проєкт Конституції від 27 травня 1993 р. не лише передбачав земельний поділ, але й відвів роль суб'єкта відображення регіональних інтересів і територіального представництва Раді територій ВР України.

Проблеми місцевого самоврядування також не могли не опинитися у фокусі дискусій. Відлік спроб його унормування зазвичай ведуть від часу фактичної відмови від радянської системи організації влади у Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 року), де вперше було заявлено про принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову. 7 грудня 1990 р. місцеве самоврядування було визнане на законодавчому рівні у Законі «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування». Воно визначалося як територіальна самоорганізація громадян для самостійного вирішення питань місцевого життя, виходячи з інтересів населення, на основі законів Української РСР та власної фінансово-економічної бази. Але оскільки у Ст. 2 цього закону закріплювалася характеристика місцевих рад

як державних органів, у такий спосіб у фундамент місцевого самоврядування закладалася внутрішня суперечливість («муніципальний дуалізм»). Прийняття нової редакції цього ж закону 26 березня 1992 р. (відтоді він мав назву Закон України «Про місцеві ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування») закріпило погляд на місцеве самоврядування як на основу демократичного устрою влади у країні і започаткувало формальне роздержавлення місцевих рад.

У березні 1992 р. за ініціативою Президента Л. Кравчука Верховна Рада ухвалила Закон про запровадження посади представника Президента України. Законом було визначено, що він є найвищою посадовою особою виконавчої влади – головою місцевої адміністрації в областях, районах, містах Києві і Севастополі. На представника Президента покладалися функції забезпечення реалізації на місцях законів і розпоряджень центральної влади і контролю за регіональним і місцевим самоврядуванням, але він не мав повноважень скасовувати рішення виконкомів рад – навіть якщо вони суперечили закону. Під час внесення змін і доповнень до Закону у березні 1993 р. Верховна Рада залишила за головами обласних і районних рад прерогативи найвищих посадових осіб у своїх регіонах. Подання Л.Кравчука щодо того, що такими особами мають стати представники Президента України, фактично було проігнороване.

Призначення Представників Президента в областях і районах, що мало на меті сформувати нову виконавчу вертикаль, стало початком відкритого протиборства між старою радянською (системою рад) і новою президентською вертикаллю. Його посилило утворення в лютому 1992 р. Державної Думи при Президенті України – формально консультативного органу, який, однак, перебирав на себе частину функцій Верховної Ради. Конфлікт між Президентом і ВР, що мав тенденцію до поглиблення на фоні загального погіршення економічної та соціальної ситуації, змусив Президента розпустити Державну Думу. Але протистояння тривало, набравши іншої форми: у ролі нового політичного гравця виступив союз регіональних угруповань, який привів до влади уряд Л. Кучми – представника інтересів промислової еліти південно-східних областей. У ситуації фактичного багатовладдя, доповнюваного регіональним протистоянням, єдиним виходом із ситуації уявлялися дострокові президентські вибори.

Методом проб і помилок на четвертому році незалежності все ж вдалося досягти компромісу. Згідно з ухваленим 18 травня 1995 р. Законом «Про державну владу й місцеве самоврядування» Президент, ставши одноосібним керівником уряду, мав очолити й систему місцевих органів державної виконавчої влади. Керівниками органів державної влади від обласного до районного рівня (а також у Києві й Севастополі) Президент повинен був призначати обраних народом голів відповідних рад. Компетенції місцевих рад істотно обмежувалися – за ними лишалося затвердження місцевого бюджету і програм територіального розвитку, заслуховування звітів голів адміністрацій. Навколо введення в дію цього закону, який перетворював Україну з парламентської на парламентсько-президентську республіку, розгорнулася гостра політична боротьба. Кризу влади, що виникла на цій основі, вдалося припинити лише підписанням конституційної угоди між Президентом і більшістю Верховної Ради.

Виклики і ризики, з якими зіткнулася Україна на порозі нового тисячоліття, були як зовнішніми, породженими глобалізаційними процесами, так і внутрішніми, зумовленими нечітко визначеною державною стратегією. Жорстка державоцентрична модель влади з високою питомою вагою етнічних пріоритетів входила у дедалі більшу суперечність із загальносвітовими тенденціями до децентралізації, повагою до прав і свобод громадян. Така система створила політичну невизначеність, за якої цивілізований діалог влади і социуму став проблематичним. А це означало, що будь-які ініційовані «згори» реформи не наближатимуть суспільство до стану сконсолідованої демократії, а віддалятимуть від нього.

Сьогодні на території України відбувається політичне протистояння світових лідерів – США і Росії, в процесі якого вирішуються питання про те, яким буде світ у найближчі десятиліття – однополярним чи знову двополярним (можливо, й багатополярним). Україна виявила неспроможність протистояти потужному ідеологічному наступу Росії з кількох причин. По-перше, вона не виробила надійного замінника збанкрутілій комуністичній ідеології, намагаючись «модифікувати» її або імітувати принципову новизну за рахунок класичних європейських ідеологій – консервативної, ліберальної, християнсько-демократичної. Спроби підвести під цю еклектичну суміш національно-патріотичний фундамент і створити у такий спосіб якийсь сурогат «національної ідеї» були наперед приречені на невдачу. По-друге, українська політична думка довго не могла вирватися з лабет російського світосприймання, густо замішаного на еклектиці «народництва» й «державництва». Відносний успіх одного з регіональних проєктів (під егідою досить впливової Партії регіонів) був зумовлений високим ступенем підтримки інтеграційних (з РФ) ідей у індустріальних районах східної і південної України. Сполучення цих ідей з риторикою двомовності й протидії «українському націоналізмові» вже само по собі містило зародки сепаратизму, які довго не розпізнавалися українською владою. Зрештою ідеї «втечі від імперії», принаймні на частині української території, втратили свій креативний потенціал, а флер ідей «русского мира» закамуфлював той дезінтеграційний потенціал, який вони уособлювали.

Бібліографія

Адміністративно-територіальний устрій України. Проблемні питання та можливі шляхи їх вирішення. Київ, 2003.

Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку. Київ, 2006.

Україна: плоди двадцяти бурхливих років. Київ, 2003.

Утвенко В. В. Теорія та історія місцевого самоврядування. Київ, 2017.

Щербак Ю. Україна в зоні турбулентності. Київ, 2010

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

В чому полягає феномен роздвоєння культурної пам'яті на пограниччях?

Символічні кордони, які поділяють світ на «наш» і «не наш» домени, не обов'язково збігаються з реальними, але мають до них жорстку «прив'язку». Найчастіше символічні кордони не потребують ціннісного обґрунтування, а є установками, виробленими на основі певних стереотипів. Там, де стикаються і взаємодіють різні культури, ідентичність найчастіше вибудовується шляхом зіставлень і протиставлень. Коли «інші» ідентифікуються з «чужими», соціологи говорять про заперечувальну або негативну ідентичність. Якщо остання переходить у стадію «полемічної», поле для взаєморозуміння різко звужується.

Територіальні ідентичності в сучасному світі формуються на перетині двох зустрічних тенденцій – прагнення до самоідентифікації на базі збереження вірності традиційній формі самобутності, що склалася в регіоні історично, і потреби в адаптації до сучасних норм співжиття і технологічних імперативів. Перша тенденція, як правило, підживлює націоналістичні, друга – ліберальні настрої. Обидві формують конфігурації культурної пам'яті, яка на порубіжжях має виразні ознаки роздвоєності й потужного впливу міфотворення. Будучи рівною мірою соціальним, екзистенційним та ідеологічним конструктом, вона активно експлуатує стереотипи «демонізації інакшості», і тому, як правило, схильна відшукувати на порубіжжях ознаки осібності, несумісності, «несправедливої належності». Конфлікти інтерпретацій при цьому майже неминуче набувають вигляду екзистенційно-базисних, ціннісно-світоглядних, концептуально-аксіологічних.

На пограниччях активно взаємодіють різні культури, і саме ця взаємодія створює грунт для етнічної й культурної самоідентифікації на новому рівні. Але це також сфера взаємодії й зіткнення інтересів державних структур, церковних інститутів, національних рухів, політичних партій і громадських об'єднань. Боротьба ідей на цьому рівні неминуча, і саме вона визначає атмосферу конкуренції національних проектів, політичних і наукових дискурсів, моделей культурної пам'яті. Складна палітра взаємовпливів і «взаємовідштовхування» здатна провокувати конфлікти цінностей, викривлені гетеростереотипи, породжувати антиномічність як форму суспільної свідомості.

На пограниччях – російсько-українському та російсько-польському феномен роздвоєння культурної пам'яті виявлявся по-різному. Українсько-російське було більше перехідним, ніж стиковим – тут не було ані виразно-релігійного, ані мовного бар'єру; на особистісному рівні українці не відчували асиміляційного відторгнення з боку росіян, бо й самі вважали себе радше росіянами. Польсько-українське порубіжжя в основі своїй було стиковим. Більшість українців упродовж всього XIX ст. сприймало поляків як «першого ворога», і їхня орієнтація на Росію до пори до часу була наслідком дії механізму негативного відбору. Пізніші реалії польсько-українських протистоянь цю тенденцію незмірно посилили.

Нині вона знов відійшла на другий план внаслідок безпрецедентної активності політиків і ідеологів Російської Федерації у напрямі обґрунтування підвалин «русского мира». Досить показовим є використання у цьому напрямі «кримського плацдарму». Одразу після анексії півострова власті РФ провели у Криму міжнародну асамблею «Русский Крым: историко-цивилизационные корни», на якій активно озвучувалася ідея «возз'єднання Криму з Росією», підкріплена вимогами повернення багатьом вулицям історичних назв, спорудження пам'ятника Катерині II у Сімферополі, уведення у навчальні курси теми «Крим і Севастополь: їхнє історичне значення для Росії». «Державою-цивілізацією» Росія була названа у виступі В. Путіна на підсумковій пленарній сесії дискусійного клубу «Валдай» 19 вересня 2013 р. Він заявив, що «ми (українці і росіяни) один народ, а Україна – частина великого російського світу», додавши – «у нас спільна дніпровська купіль, спільна традиція, спільна ментальність, спільна історія, спільна культура».

Посилення на цьому фоні наукового інтересу до проблеми цивілізаційної ідентичності – показовий симптом, який свідчить про глибоку закоріненість тих ментальних уявлень, якими здебільшого керуються люди у своєму практичному житті. І хоч цей концепт, як було неодноразово доведено, «не тягне» на роль своєрідної «метатеорії», його, як і раніше, розглядають як самостійну форму історичної самосвідомості і універсальну константу для визначення сутності кожного локального соціуму. Дослідженнями Центру Разумкова ще у 2009 р. було переконливо доведено, що ідеї «русской исконности» в Криму дістали поширення не лише завдяки демографічному переважанню етнічної російської спільноти на півострові. Майже 74% кримчан – етнічних українців схильні були вважати себе представниками єдиної з росіянами етнокультурної спільноти, об'єднавчою ідеологією якої стали версії «русского мира». Неврахування українською владою цього факту і забезпечило сумний для неї результат «всекримського референдуму» 16 березня 2014 р.

Наскільки живучою може бути влада міфів, легко показати і на прикладі своєрідної реанімації імперського бренду «Новоросія», якому, однак, не вдалося стати об'єднуючим фундаментом для самопроголошених ДНР та ЛНР. В. Путін особисто очолив опікунську раду «Русского исторического общества» і почав активно просувати концепт «Новоросії», заявивши, що «Новоросія – це Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса. Якою логікою керувалися в Москві, збагнути важко. В.Головко у праці «Оккупация Крыма», підготовленої у рамках проєкту «Русский мир против Украины» наголошує на наявності переплетення ірраціональних і раціональних факторів. Для В. Путіна важлива історія, насамперед історія імперська. Він має слабкість до символів. Разом з імперською історією йому також близька історія Радянського Союзу, розпад якого є «найбільшою геополітичною катастрофою століття». Йому вдалося сформувати ідеологічну еклектику, яка одночасно спирається на цінності як імперського, так і радянського періоду.

Ці ж самі питання, але вже з позиції історичного дискурсу, порушував Е. Вілсон у полеміці з французьким істориком Д. Бовуа під час спільної прес-конференції 26 червня 2014 р. у Страсбурзі. Україна і Російська Федерація, доводив Е. Вілсон, мали зовсім різні політичні цінності, інші маркери ідентичності й відмінну функціональну історичну пам'ять. Точки біфуркації в українсько-

російському конфлікті проходять не лише по лінії фронту або за ставленням до геополітичних орієнтирів, але й за структурно-символічними відмінностями у питаннях державницької традиції, релігії, мови, ставлення до національних меншин. У книзі «Українська криза: що вона означає для Заходу» Е. Вілсон намагається окреслити сутність екзистенційного значення «української кризи» як шансу на реформи і побудову успішної держави.

Яким має бути ставлення України до засмічення власного інформаційного простору російськими міфами? Очевидно, що гостро негативним. Проте, варто усвідомлювати, що майже неминуче людина, яка відшукує свої історичні корені чи свою «правду», потрапляє під владу міфів. У самому цьому факті немає нічого поганого: адже, як переконливо доводить Д. Сосновська, міфи потрібні, бо завдяки їм атомізована група відчуває себе спільнотою. Міфи створюють ідентифікаційний код, будують сферу спільної емоційності, зрештою міф становить ідеальний горизонт очікувань, бо є «сподіваною вартістю». Але надходить час, коли з «відносною правдою» міфу треба сперечатися, здійснювати його «деконструкцію» – інакше міф перетворюється на стереотип. Забезпечити бодай відносну деміфологізацію культурної пам'яті можливо лише на базі поєднання діахронічних (генетичних, темпоральних) і синхронічних (структурних) дослідницьких підходів. Діахронія допомагає осмислити послідовність часових пластів і причинно-наслідкові залежності, а синхронія доповнює картину аналізом зв'язків, структур, геополітичних впливів.

На розуміння «іншого» як «чужого» (а то й ворога) впливає безліч чинників – політичних, етнічних, психологічних, релігійних та інших. Тут широкий простір для міфотворення, упереджень та фантазій. Специфічність національної самосвідомості полягає у такому співвіднесенні себе з іншим, коли власне уявляється майже бездоганним, а інакшість представляється у негативних тонах. Безкінечно тиражований у легітимізаційних та мобілізаційних цілях, цей стереотип перетворюється зрештою у стійку культурну універсалію. У суспільствах із свідомо культивованою віктимною свідомістю вона обростає конфронтаційними конотаціями, аж до взаємної нетерпимості й крайньої ворожості.

Негативні архетипові новоутворення, або травми колективного несвідомого, формуються в кризові, тяжкі, аномічні періоди історії, в моменти руйнації ціннісних патернів життя. Вони не зникають із зміною ситуації, вони претворюються на хронічні хвороби соціуму у вигляді неусвідомленого, непереробленого, непереосмисленого «шматка» історії. Саме такі «рубці» багато в чому визначають у критичні періоди життя соціуму динаміку соціальних рухів, тональність соціальних почуттів, стан масової свідомості. На цій основі формується дистресовий досвід соціуму. Нетотожність спричиняє дезадаптацію великих груп населення і дезінтеграцію всієї соціальної структури. Цілі покоління при цьому вимушені жити в невротизованому, внутрішньо конфліктному соціумі, а це спричиняє масову пасивність, апатію, соціально-політичну інфантильність.

Зроблений майже два десятиріччя тому, цей «діагноз» зберігає «риси типовості» і у наш неспокійний час, особливо коли мова заходить про особливості історичної пам'яті на українсько-російському пограничі. Різні політичні сили використовують різні стратегії «управління пам'яттю» для конструю-

вання потрібних їм образів минулого, здатних формувати суспільну свідомість, бути інструментом легітимації (чи, навпаки, делегітимації) певних політичних доктрин. Не випадково саме у просторі симуляцій з'явилося поняття «трансгресор» – зазвичай ним позначаються «агресивні» симулякри, здатні руйнувати не лише інші образи, але й простір ілюзій як такий.

Коли стереотип ворожості у відносинах сусідів через певний проміжок часу стає об'єктом історіографічного осмислення, напруженість «діалогу з минулим» здатна наростати у геометричній прогресії. Адже зовсім не обов'язково людина минулого поділяла ті оціночні параметри, які нам здаються єдино вірними. Історик, перш ніж виносити вердикти, має зрозуміти атмосферу й мотивації дій у ситуаціях, які нині неможливо відтворити. Лише на основі осягнення методів і мови «конкуруючих традицій» можна бодай змоделювати ситуації вибору, в яких опинялися люди минулого. Мозаїка пам'яттєвих гетеротопій, за А. Киридон, постає у вигляді гетерогенних просторових образів наділених множинністю змістів, при цьому, залежно від контенту, ці образи безперервно змінюються – перекодовуються, переформатовуються, транслюються, тиражуються. Людська пам'ять влаштована подібно до гіпертексту: вона нелінійна, фрагментарна і довільна у виборі маршрутів спогадів. Гетеротопія – це не конкретна просторова одиниця, це «місце без місця, що живе саме по собі, що замкнене саме в собі». Точки місця чи пункту призначення все більше нагадують транзитні станції нашого життя, а гетеротопії постають одночасно чимось наявним насправді та нереально-ілюзорним.

Що ж варто вжити на державному та науковому рівнях, щоб знижувати напругу пристрастей навколо ідеологізованих образів погранич? Для цього необхідно для початку виявити критичні точки цієї напруги і спробувати по можливості зрозуміти їх емоційне підґрунтя. Контекст людської історії зітканий із жорстокостей, війн, протистоянь. Але суспільний сенс історичного пізнання у тому й полягає, щоб не примножувати потенціал конфліктності, а доводити його беззмістовність і безперспективність. І наполегливо шукати «консенсусні», а не «конфліктогенні» засоби інтерпретації, здатні розширювати, а не звужувати епістемологічні обрії. Етика аргументаційного дискурсу – це своєрідний культурний конструктивізм. Культурний контекст настільки сильно впливає на процеси формування ідентичностей, що можна вважати: сама культура через фахових представників в історичній науці досліджує саму себе і своє минуле. У цьому розумінні історичне пізнання є авторефлексією культури, її самосвідомістю.

Бібліографія

Головко В. Оккупация Крыма. Київ, 2016.

Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). Київ, 2001.

Киридон А. Гетеротопії пам'яті: теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ, 2016.

Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ, 2012.

Wilson A. Ukraine Crisis: What it Means for the West. New Haven, 2014.

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

«Три братні народи»: чому ми можемо говорити про смерть міфу?

Історичний міф про три «братні народи» бере свій початок від другої половини XVII ст. У київському «Синопсисі», авторство якого ймовірно належить відомому церковному філософу І. Гізелю, обґрунтовується думка про споконвічну «триєдність» українського, білоруського і російського народу, яка сформувалася у часи Київської Русі. Особливого розвитку ця концепція набула в історичній науці Російської імперії, коли самодержавство намагалося створити цементуючу ідеологію для виховання суспільства у потрібному напрямку. Намагаючись виправдати загарбницьку політику, Росії приписували історичне право на києво-руську спадщину як «колиску трьох братніх народів». Більшість істориків-монархістів особливо впевнено говорили про єдність малоросів і великоросів як двох гілок одного народу, використовуючи при цьому термінологію, яка сама по собі пояснювала хто головний у цій «єдності». Один з найвизначніших імперських істориків М. Погодін взагалі дійшов до висновків, що Русь є продуктом діяльності великоросів. Приблизно всередині XIX ст. ця тема стала вкрай популярною й дискусійною, а її автор обріс багатьма послідовниками. Але й противників було немало, особливо у середовищі українофілів. З М. Погодіним полемізував М. Максимович і М. Костомаров. Останній вважав, що в Київській Русі було шість основних народностей і, крім згаданих, були сіверська, псковська і новгородська. У 1861 р. М. Костомаров зробив одну дуже важливу справу, опублікувавши у часописі «Основа» свою працю «Дві руські народності». У ній він майстерно проаналізував історичні умови, в яких колись близькі народності східнослов'янської групи пішли окремими шляхами і стали самобутніми національними типами, що різняться світоглядом, психологією, культурою та громадянськими ідеалами. Його висновки базувалися на результатах власних студій з етнографії, фольклору, мови, історії, релігійних традицій та побуту обох народів. Звичайно, що вчений був залежним від імперської цензури, тому не міг вживати звичної для нас термінології. Так, українців він називав південнорусами, однак тодішній читач добре розумів про кого йдеться. Також йому довелося вставити тезу про необхідність і можливість співжиття українців та московитів у одній державі. Однак, він вперше змалював ментальний образ двох самобутніх народів, за що відомий український історик і громадсько-політичний діяч М. Драгоманов назвав «Дві руські народності» «азбукою українського націоналізму» останньої чверті XIX ст.

На початку XX ст. з'явилася теза О. Преснякова про рівне право українців, білорусів і росіян на києво-руську спадщину. Також він висловився про «нову історичну народність» – «триєдиний руський народ», що існує досі. До дискусії істориків долучилися й мовознавці, які теж не дійшли до спільної думки, обговорюючи існування єдиної давньоруської мови. Потужним інтелектуальним ударом по концепції були висновки М. Грушевського у 20-х рр. XX ст. про окремішність українського етногенезу від російського за доби

Український
національний костюм

Білоруський
національний костюм

Російський
національний костюм

Демонтаж пам'ятника «дружбі народів» у Києві (2022)

антів (IV–VI ст.) і про виключну роль українців на києво-руську спадщину. Ідея набула неабиякої популярності в українській історіографії радянської доби, однак в умовах сталінізму стала забороненою.

У 1954 р. в СРСР пишно відзначалося 300-річчя Переяславської ради. Ця дата ознаменувала новий етап в радянській гуманітаристиці, коли Росії приписали роль великого «збирача земель і спасителя народів», передовсім українського. Називаючи загарбання возз'єднанням, радянська влада намагалася створити у суспільстві уявлення про визвольну роль Московії у боротьбі України з Польщею. Офіційний статус «возз'єднання» вкрай негативно вплинув на об'єктивність подальшого вивчення цієї проблематики.

Із здобуттям незалежності України історики і філологи довгий час ще перебували під впливом згубних міфів, які міцно вживлялися в наукові наративи та насильно закарбовувалися в історичну пам'ять народів СРСР. Однак з настанням «помаранчевої» революції та революції гідності міф про «три братні народи» почав, як кажуть, поступово сипатися. Спочатку Москва включила агресивну риторику, заразом розгорнула наступальну гібридну війну. Україну засипали російськомовним контентом, щоб створити ілюзію мовно-культурної єдності українців і росіян, а між тим на державу тиснули за допомогою економічних важелів. Однак жаданого злиття у союз братніх народів не сталося. Революція гідності остаточно показала, що Московія була і є запеклим противником української незалежності та територіальної цілісності. Ба більше, стали очевидними плани Кремля щодо загарбання наших земель. Історичний міф нарешті розвіявся. Але велику і жирну крапку в його існуванні було поставлено лише 24 лютого 2022 р. Нарешті Україна побачила істинне обличчя своїх «братів». Події повномасштабної війни дозволяють назвати її національно-визвольною і не тільки від загарбників, але й від шкідливих історичних міфів. Війна зірвала маски з наших найближчих сусідів, і вони постали у всій своїй нікчемності перед цивілізованим світом. Якщо з Росією вже давно йшло до розриву, то Білорусь постала в неочікувано-принизливому образі. Немає «трьох братніх народів» і вже ніколи не буде, принаймні, поки про цю війну не забуде Україна і світ.

Бібліографія

Гончар О. Микола Костомаров. Образ історика на тлі епохи. Київ, 2017.

Ісаєвич Я. Проблема походження українського народу: історіографічний і політичний аспект. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. Львів, 1996.

Козаченко А. И. Древнерусская народность – общая этническая база русского, украинского и белорусского народов. *Советская этнография.* 1954. № 2.

Костомаров М. Дві руські народності. Ляйпціґ, б.р.

Юсова Н. М. Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці. *Український історичний журнал.* 2001. № 6.

Ольга ГОНЧАР

Як розвивалося ставлення слов'ян і скандинавів до України та Росії?

Перетворення Московського царства на Російську імперію захопило Захід зненацька. Антагонізм росіян з поляками виріс у війнах, і колись військо Речі Посполитої (за участю українських козаків) посіло Кремль, а згодом Петербург поневолив Литву, Білорусь і Україну. Пушкін називав Листопадове повстання 1830 р. родинною сваркою і зловтішався здобуттю Варшави царським військом: «Кто победит в неравном споре, кичливый лях иль верный Росс? Славянские ручьи сольются в русском море, оно ль иссякнет, вот вопрос». Поет виключав рівні права народів і єдиною альтернативою асиміляції вважав зникення Росії. Крах Січневого повстання 1863 р. спонукав поляків (і українців) до «Органічної праці» набуттям досвіду господарювання і копітким вихованням свідомості.

Просвітницький абсолютизм германізував Богемію і Моравію на той час, коли слов'яномовні вояки Росії поверталася з Італії та Швейцарії 1799 р. через Чеські Землі. Діячі філологічного, історичного, політичного і державотворчого поколінь Чеського Відродження ідеалізували Росію, а побачили там кріпацтво і самодержавство. Після Весни Народів завдяки засновникові славістики Павлу-Йозефові Шафарику, Тарасові Шевченку (поема «Єретик») і решті просвітників міцніла співпраця з українцями. В Празі вперше видано без цензури «Кобзар», виступав Іван Франко. Чехи селились на Волині, мали підприємства і спілки в Києві, куди приїздив Томаш Масарик, а військове бюро петроградської філії Чехословацької Національної ради формувало добровольчі легіони, які почали бойовий шлях біля Зборова. (А українські Сіра і Синя дивізії та Січові Стрільці зазнали сумної долі). Чехи співчували Західноукраїнській Республіці, активно підтримали Господарчу академію, Вільний університет, інші заклади українців, сприяли культурі Підкарпатської Руси (Закарпаття). Словаки потай від Москви допомогли українським повстанцям після Другої Світової війни пробитись до американського окупаційного пасма в Німеччині та врятуватись від загибелі.

На Балканах начебто переважало русофільство, царат плекав Панславізм проти Османів і почасти проти Габсбургів, фінансував Чоргогорію, але вдячна «братушкам» Болгарія в світових війнах була союзницею Німеччини і не хотіла ставати «задунайською губернією», або «шістнадцятою республікою» СРСР. Королівська Югославія дала притулок Білій гвардії, а диктатор-комуніст Йосип Броз Тіто насмерть посварився зі Сталіним. Русини-українці є етнічною групою у Воеводині та Хорватії. Розрізняймо декларації та політику. Крім Угорщини, де популізм користає з «Тріанонського синдрому» і провокує напругу, решта Південно-Східної Європи інтегрується в НАТО і дратується нині підступними інтригами московської агентури. Болгарія визнала, що під час російського вторгнення 2022 р. потай допомогла зміцнити обороноздатність України.

Скандинави мали династичні зв'язки з Рюриковичами (матір Ярослава Мудрого Інґігерда і його зять Гаралд Гардрода). Шведи пам'ятають про Карла Дванацятого і Мазепу, Конституцію Пилипа Орлика в проекті угоди Війська Запорізького зі Швецією, втрату зморських теренів і небезпеку зі сходу. При здобутті незалежності Фінляндії та в трьох (!) важких війнах 1940–1944 р. проти радянської агресії Швеція рятувала фінських дітей від бомбардувань і надіслала своїх добровольців. Фінляндія за конституцією має нині другу державну мову з вдячності шведам за допомогу в захисті свободи. (Густав Маннергейм замолоду служив з Павлом Скоропадським у Петербургу). Нейтралітет не вадив співпраці Швеції та НАТО, а небезпека з Москви спонукує до вступу. Норвегія і Данія стежать за витівками росіян біля Шпіцбергену і Фарерських островів. Балтика певно перетворюється на внутрішнє море Північноатлантичного Альянсу.

Бібліографія

Брайчевський М. Вибране. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2009. Т. 2: Хозарія і Русь. Аскольд – цар київський. 818 с.

Зубков В. Вікінги на Русі. Enigma. URL: https://enigma.club/articles/vikingi-na-rusi

Кіорсак В. Як і чому вікінги опинилися у Західній Україні. *Історична правда.* URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/03/26/157247/

Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. Киев: Наукова думка, 1986. 160 с.

Мортен О. Київська Русь для вікінгів не була чужим краєм. *Український тиждень.* 2018. № 27 (555). 5 липня.

Пасічник М. С. Взаємини Київської Русі з хозарами та варягами Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи: навч. посіб. Київ: Знання, 2006. 735 с.

Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ: ВД«Академія». 2021. 149 с.

Михайло КІРСЕНКО

Чим розрізняються цивілізаційна приналежність, спосіб життя, світосприйняття, ментальність і мораль України і Росії?

Україна є територіально найбільшою суто європейською державою і однією з найчисленніших європейських націй. Вона належить до Західної цивілізації, що народилася з античності та християнства і прожила феодальне Середньовіччя, Ренесанс і Бароко, Реформацію і класицизм, Просвітництво та індустріалізацію, урбанізацію, розбудову і консолідацію націй, розвиток своїх культур і мов, соціальні реформи, революції, деколонізацію, самоусвідомлення, авторитаризм, лібералізацію, тоталітаризм, самовизначення, демократизацію, інформатизацію, глобалізацію. Це мала теж історія України, яка тяжіє до Євросоюзу. А цивілізації Ісламу (від Марокко до Пакистану), Далекого Сходу (Китай, Корея, Монголія), Південної Азії (від Індії до Індокитаю), Тропічної Африки і Центральної Америки справляють тут менший вплив.

Західній цивілізації притаманна неподільність прав і обов'язків. Підданий люд мусить коритись урядові, який зі свого боку повинен пильнувати законних прав вільної спільноти. Звідсіля походять традиції Народних Зборів, станових парламентів Європи, вічових громад у Новгороді та Києві, сеймів і сеймиків польсько-литовської Речі Посполитої з її виборами королів, загальновійськових і старшинських рад козацтва з виборними гетьманами. Натомість Візантія, Азія і Московія мали нагорі всі права еліти, а внизу лише повинності суспільства.

Коли в Переяславі 1654 р. козацька старшина склали присягу на вірність цареві, то вихована в дусі обопільності прав і обов'язків чекала, що московські воєводи від імені свого монарха теж урочисто пообіцяють дбати про вольності козацтва. А ті просто не зрозуміли, про що йдеться, адже вважали навіть себе холопами, рабами самодержця, яким цар нічого не мусить обіцяти. Недарма ж більшість козацьких полків, міста і українська Церква не захотіли присягати Москві, знаючи її деспотичну вдачу. В наші часи прибульці з Росії не здатні були второпати, про які громадянські свободи балакає Майдан у Києві.

В основі вдачі росіян пережитки кріпацтва і сільської общини, зрівняльні перерозподіли колективного майна, призначена згори влада, самоприниження, запобігання і покора урядові. Улюблений персонаж фольклору нероба Ванька-дурак. В основі української вдачі лежить ментальність громади вільних козаків, індивідуальна власність і особиста відповідальність, виборна і змінювана влада, обопільність прав і взаємних обов'язків еліти з народом. Для росіян «кулак» – глитай і ворог, а освіта – підозріле і дратівливе прагнення виокремитись. До злуки з Україною XVII ст. іноземці дивувались, що в Москві немає шкіл. Для українців куркуль – це шанований працівник і власник, а освіта – природна потреба знань. Хибно трактується вираз: «Моя хата скраю, я нічого не знаю». Насправді «моя хата скраю, я першим стріляю» на захист родини і громади.

Понад тисячу років Україна має Тризуб, герб Володимира Святославича. Синьо-жовті барви стали загальнонаціональним символом приблизно тоді, коли у Весні Народів 1848–1849 р. замайорів зелено-біло-червоний прапор Італії ще задовго до її злуки або чорно-червоно-жовтий прапор німецької демократії. Українська і Західноукраїнська республіки, держава гетьмана Скоропадського і Карпатська Україна мали синьо-жовті прапори. А недолугі спроби комуністів вигадати щось інше напередодні краху Радянського Союзу виявились марними.

Текст Павла Чубинського «Ще не вмерла України ні слава, ні воля…» на музику Михайла Вербицького і духовна Молитва «Боже великий, єдиний...» Олександра Кониського і Миколи Лисенка набули роль національних гімнів в позаминулому сторіччі так швидко і спонтанно, як «Мазурка Домбровського» в поляків або ж патріотичні пісні сербів, словаків, чехів та інших народів Європи ще задовго до визволення їх з-під іноземної влади і утворення власних держав. «Пісня німців» стала гімном, незалежно від політичного устрою і мала на увазі, що «Німеччина понад усе» в серцях її патріотів, а не в придушенні інших націй.

Україна уявляє собі власні обриси, як каже її гімн «від Сяну до Дону» і Чорного моря, вболіває за відтяті від неї «Закерзоння» (британський міністр закордонних справ лорд Керзон на Паризькій мирній конференції 1919 р. навів східну етнічну межу українських теренів Лемківщини, Бойківщини, Холмщини, Підляшшя), за північ Слобожанщини, Стародуб, Таганрог, Малиновий, Сірий, Жовтий і Зелений Клини діаспори (Кубань, Поволжя, Сибір, «Закитайська Україна» в Примор'ї, де Росія знищила українську культуру і мову), проте не висуває територіальних зазіхань і шанує недоторканість державних кордонів.

Як і більшість світу, Україна є національною і полі-етнічною державою, себто має громадян різного походження, мов і культур. Українці та кримці (або «кримські татари») є її корінними народами, а решта має права меншин і може сподіватись на підтримку з-за кордону. А Російська Федерація – це дивовижний мультинаціональний утвір, де кількадесят компактних народів і етнічних груп мають дуже різні мови, релігії, культури, традиції, побут, ментальність. Поряд з християнами там є мусульмани (татари, башкири, Північний Кавказ), буддисти (калмики, буряти), політеїсти з шаманами і культом духів (Північ, Поволжя, Сибір). Потерпають з утисків тюркські, угро-фінські та інші неслов'янські мови. Спільної цивілізації з певним світоглядом і вартостями Росія не має.

Казань згадує, як Москва знищила це ханство і вирізала його мешканців з жінками і немовлятами. Навіть етнічно гомогенні регіони зазнали терору. Твер, Суздаль і Владимир конкурували з Москвою, яка на втіху Золотій Орді нищила там люд. Новгород був вічовою республікою олігархії на кшталт Флоренції чи Венеції, осередком народності поморів, але московський князь Іван депортував аристократію, а остаточно спустошили опричники. Сибір пам'ятає біло-зелений прапор своєї розстріляної автономії, вважає Москву глитаєм-паразитом, і тільки сусідство з Китаєм гальмує сепаратизм. У Петербургу маніфестації за свободу Інгрії (Іжори, Інгерманландії) несли плакати з гаслом

Ілля Репін. Бурлаки на Волзі. 1872–1873

«Годі годувати Москву!». (Між засновників цього руху була згодом вбита Анна Мазепа-Політковська.)

Нещодавно у п'яти російських регіонах відбулися онлайн-референдуми за відокремлення від Російської Федерації. За даними організаторів, взяли участь 5,6 млн осіб. Голосували за незалежність Кенігсберга (Калінінград і область), Інгрії (Санкт-Петербург і Ленінградська область), Кубані (Краснодарський край), Сибіру і Уралу. Підсумки показали дві важливі тенденції. Поперше, ідеї незалежності регіонів вкоренилися в суспільстві народів, що населяють «Російську імперію». По-друге, російська влада боїться волевиявлення. Успішно проведені референдуми – перша ластівка на шляху самовизначення республік. Інгрія, Кенігсберг, Кубань, Сибір і Урал будуть вільними!

Більшість теренів Росії є в Азії. Росіяни не звуть себе і не є європейцями. Вони вважають своїм норвезький Шпіцберген, на заході Калінінград (колишній Кеніґсберг у Східній Пруссії), на сході Курили (анексію яких не визнає Японія), на півдні Крим з Севастополем. Між Москвою і Калінінградом або Курилами чи Кримом чужі терени – відповідно Литва, Хоккайдо, Україна. Франція (як і Україна) має столицю на півночі своєї країни (а не Massif central), Лондон на півдні Англії (не Midland), Вашингтон на сході США (не Mid-West). А росіяни бачать «Центральну Росію» не в Сибіру, а навколо Москви, на заході Федерації. Якщо це «центр», а Владивосток – Далекий Схід, то «далекий захід» Росії ми знайдемо циркулем мабуть десь у Канаді. Своїх кордонів Росія не знає.

Росія не має своїх геральдичних символів. Її герб запозичено з Візантії та Золотої Орди Чингізидів (улусу Джучі). Російська імперія мала двоголового чорного орла на золотому щиті, а Візантія золотого орла на червоному. Білосиньо-червоний, колись торговий прапор Росії виник під впливом Нідерландів. Чорно-жовто-білий прапор династії Романових не має вжитку. Мелодію гімну Федерації взято з гімну Радянського Союзу. (Ніхто інший в XXI ст. не

Ілля Репін. Запорожці пишуть листа турецькому султану. 1880–1881

називає власну державу «священною», а потім безглуздо хизується «могутньою силою, безсмертною славою» та жодного натяку на справедливість і свободу, жодного чину: ліси і поля «розкинулись», а Росія одна-однісінька, ізольована і самотня).

Росія ніколи не мала власне національної державності, але з конгломерату племен і князівств одразу стрибнула до строкатого комплексу без зрозумілої метрополії на відміну від Британської, Іспанської, Французької, Португальської та інших імперій. Вона не здатна існувати самостійно без поневолених народів, чиї мови і культури піддає дискримінації й асиміляції. З дезінтеграцією СРСР остаточно сконала лиховісна концепція штучної «єдиної історичної спільноти - радянського народу». Відтак неминуча деколонізація Російської Федерації та суверенізація її націй стане остаточним кінцем цілого штучного державного утвору і початком самостійного політичного буття її спадкоємців і наступників.

Європа не може бути монокультурною. Франція відчуває взаємовпливи з Африкою, Велика Британія з Азією, Іспанія з Латинською Америкою тощо. Та певні суспільно-політичні засади розрізняють і позначають цивілізації. Україна у власних специфічних формі відбула всі етапи розвитку і явища самобутності європейських націй, зазнала тривких згубних впливів з Євразії, а нині звитяжно виборює право на життя, традиційне місце і питому вагу в Середземномор'ї та активну роль однієї з чільних держав Східно-Центральної Європи. Київ ясно відчуває себе і є неподільною частиною цієї родини. А Москва, потерпаючи на великодержавний снобізм, має за собою Сибір і Арктику. Російська Федерація – проміжний простір (Zwischen-Raum) без жодних виразних ознак приналежності до будь-якої цивілізаційної сфери сучасного глобалізованого світу.

Біблографія

Афанасьев Ю. Опасная Россия. Традиции самовластья сегодня. Москва: Рос. государственный гуманитарный университет, 2001. 426 с.

Горбулін В. П. Зовнішнє управління Росією: міжнародний досвід та місія України. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3343565-zovnisne-upravlinna-rosieu-miznarodnij-dosvid-ta-misia-ukraini.html

Денисенко Г. Г. Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті / Відп. ред. С. Кот. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2018. 319 с.

Залізняк Л. Л. Україна в системі світових цивілізацій. *Пам'ять століть.* 1997. № 1. С. 4–10.

Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Перекл. з нім. Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. Львів: Вид-во Українського Католицького Ун-ту, 2005. XII+360 с., 11 карт.

Лешкович Н., Липитчук О. Цивілізаційний образ Росії в сучасній історіографії. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету.* 2012–2013. Вип. 13–14. С. 564–578

Павленко Ю. Восточнохристианская цивилизационная система и ее место во всемирно-историческоv процессе. *Социология: теория, методы, маркетинг.* 2001. № 4. С. 46–68.

Парахонський Б. О. Місце та роль України в сучасному геополітичному просторі. *Стратегічна панорама.* 1998. № 1–2.

Горбулін В. П. Україна в глобальних вимірах сучасного світу (виступ на міжнародному форумі «Світанок Європи: історична закономірність цивілізаційного вибору»). *Вісник Національної академії наук України.* 2017. № 8. С. 59–64.

Хантингтон С. Новий світовий порядок у XXI столітті: тенденції та європейський вимір: зб. матеріалів круглого столу в Національному інституті стратегічних досліджень. 18 жовтня 1999 р. URL: http://www.uis.kiev. ua/strategy/hunt_world.html

Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь / С. І. Пирожков та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: НАН України, 2016.

Чупрій Л. В, Богдановський І. В., Льовкіна О. Г. Цивілізаційна роль України у сучасному глобалізованому світі. Регіональні студії. Ужгород, Видавничий дім «Гельветика». 2021. Вип. 24. С. 170–175.

Михайло КІРСЕНКО

Яку роль відіграла етнопсихологія в окресленні кардинальних національних відмінностей між українцями й росіянами?

Означення щодо суттєвих відмінностей українців і росіян побутують від часів раннього модерну, зокрема доволі часто репрезентуються у вигляді спостережень й узагальнень народної характерології. Вони відображають не тільки разючі етнокультурні, а й етнопсихологічні відмінності, котрі повною мірою виявилися протягом новітньої історії, передусім у світлі сучасної російсько-української війни. Не випадково імперський синдром нинішнього російського політикуму і всього суспільства доволі часто пояснюють саме етнопсихологічними рисами росіян. Гадають, що саме ці етнопсихологічні прикмети (самодостатність і панування авторитету, виправдання беззастережної сили, незаконних і кривавих дій влади, переважання колективного над індивідуальним, схильність до експансії назовні, нестерпність до інших релігійних вірувань та ін.) стали домінуючими протягом багатьох століть політичної, соціальної і культурної історії, зокрема в стару імперську й радянську тоталітарну добу.

Для української суспільно-політичної та історичної думки акцентування уваги на народній характерології не було випадковим, оскільки дозволяло консолідувати українство для його сепарації з імперського культурного простору. Відтак традиція народної / національної характерології відіграла надзвичайно важливу роль в українському Відродженні XIX ст. З перспективи сучасних наукових знань ця традиція розглядається та тлумачиться у світлі становлення й формування етнопсихології як компаративної міждисциплінарної площини.

Етнопсихологія (нім. *Völkerpsychologie*) постала у середині XIX ст., себто у час, який доволі часто означують як добу «націй і національних держав». Вона спиралася на парадигму класичного романтизму та німецької культурно-історичної традиції. Навіть більше, метафізичний концепт «народного / національного духу» був вихідною основою, на якому конституювалася етнопсихологія. «Народний / національний дух» тлумачився як особливе, ідеальне утворення, що виражає психічну, культурну й соціальну схожість індивідів, котрі належать до певного народу / нації.

Значною мірою етнопсихологія постала як свого роду данина «мовній програмі» романтизму, зорієнтованої на пізнання й осягнення «народного / національного духу» через вивчення та декодування його «залишків». Цих мовних «решток» дошукувалися на теренах усної народної традиції у вигляді студіювання легенд, переказів, казок, пісень, обрядів, звичаїв і т.п. Як наука етнопсихологія сформувалася на перехресті кількох дисциплінарних світів – етнографії, психології й мовознавства. Відтак її метафорично називають наукою з «потрійним громадянством».

Зазвичай «народження» етнопсихології пов'язують із науковими практиками і студіями двох німецьких учених – філософа й психолога Моріца Лацаруса (1824–1903) та мовознавця Геймана Штейнталя (1823–1899). М. Лацаруса

вважають фундатором компаративної психології, а Г. Штейнталя – засновником психологічного напряму в мовознавстві, відомому також як лінгвістичний психологізм. 1859 р. М. Лацарус і Г. Штейнталь опублікували спільну студію, в якій пропонували вибудовувати етнопсихологію як міждисциплінарну та пояснювальну науку про «народний дух», котрий уподібнювали до психології одного індивіда.

За візією М. Лацаруса та Г. Штейнталя, етнопсихологія розглядалася у вузькому сенсі як вчення про елементи та закони духовного життя народів, а у широкому – як студіювання й осягнення духовної природи всього людства. Згадані вчені причинилися до заснування журналу «Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft» («Психологія народів і мовознавства»), який видавався протягом 1859–1890 рр. і відіграв важливу у становленні етнопсихології.

Іншим фундатором етнопсихології вважається німецький лікар і фізіолог, філософ та психолог Вільгельм Вундт (1832–1920) – автор знаменитої десятитомної праці «Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte» («Психологія народів. Дослідження законів розвитку мови, міфів і поведінки» (1900–1920).

Цю працю історик Михайло Грушевський уважав однією з найкращих студій свого часу, зокрема наголошував, що її висновки спираються на величезний фактографічний матеріал, опрацьований В. Вундтом. Останній запропонував масштабне пояснення й осягнення міфології, релігії, мистецтва, культури та історії у світлі етнопсихології. Зрештою у німецькій соціогуманітаристиці початку XX ст. етнопсихологія (психологія народів, згодом етнічна антропологія) позиціонувалася як загальна пояснювальна наука для історії та всіх «наук про дух».

Сучасну етнопсихологію переважно пов'язують із крос-культурними студіями, котрі розглядають когнітивні, емоційні, мотиваційні, вольові процеси та супутні чинники, типологію індивідуальностей, властивих для кожного етносу, впливи етнонаціональних і геоприродних середовищ на формування особистості тощо. Загалом етнопсихологія здебільшого зосереджується на поясненні впливу культурних, соціальних й інших факторів на психічні процеси, мотивації та поведінку індивідів. Передусім, етнопсихологія вивчає як різні національні культури переживають емоції, думки та дії, і в який спосіб на такі практики впливають культурні норми та суспільні цінності.

Водночас звертають увагу на численні предтечі практик, спостережень, описів, візій стосовно типових психологічних рис представників різних народів. Останні побутують, щонайменше, від доби античності та середньовіччя. В українській культурній і суспільній традиції такі описи набувають особливої ролі у XIX в., коли на авансцені історії розгорнулося українське національне Відродження.

Одним із перших порівняльні означення українців і росіян представив учений-природник і водночас гуманітарій-словесник Михайло Максимович. У робочих записах 1830–1840-х рр. він наголосив на відмінних психологічних рисах двох народів. За його візією, «у великоросіян живість, сприйняття душі розвивалась під пануванням думки (підкреслення М. Максимовича. – *Авт.*) і була повернута переважно на зовнішній бік своє дійсності». Відтак він ак-

центував увагу на підкоренні волі розуму та владі, котрі сформували основу народного типу росіянина.

Натомість народний тип українця є не тільки відмінним, а майже протилежним у замальовці М. Максимовича: «Українець, більш непорушний для зовнішньої діяльності житейської, менш заповзятливий, – безпечність та недбалість про зовнішнє – особисте благо житейське... Його зовнішня діяльність була повернута на подвиг слави і війни, на подвиг суспільний: в цьому подвигу виявилась його особистість (підкреслення М. Максимовича. – *Авт.*)».

Варто підкреслити, що М. Максимович не обмежувався констатацією психологічних відмінностей і навіть поглиблював їх спираючись на історичні аналогії. Приміром, він протиставляв історичне призначення східних (донських) козаків, які увійшли до системи Російської держави та сприяли її розширенню, і західних (дніпровських) козаків, котрі причинилися до становлення українського «народного духу».

На думку М. Максимовича, «козацтво Дніпровське (підкреслення М. Максимовича. – *Авт.*) навпаки розливаючись з XVI віку по Південній Русі зробило у ній оновлення цілого народного життя, розлило по ній козацький дух свій. Тоді воно ввійшло в систему Західної Русі, польського володарювання при Баторії, тоді козацтво само стало зерном народної української самобутності. Козацьке життя все більше розросталося в Україні, діяло разом з нею, проникало до її родинного побуту, і його суспільні цілі та вигоди, стосувалися віри та самобутності народної; воно (охороняло. – *Авт.*) свою козацьку волю, свою честь і славу...».

Зрештою така констатація психологічної та історичної самобутності українців у ранньоромантичній рецепції М. Максимовича ледь-ледь не перетворюється в апологію чужорідності України щодо Росії. Психологічні риси українців та росіян у його сприйнятті подаються у вигляді опозицій: зовнішнє / внутрішнє, думка / дійсність. Однак ці порівняння не доводяться М. Максимовичем до контраверсійної межі. Проте ностальгійні почуття автора щодо колишньої козацької слави та народної самобутності України у цих робочих записах майже затьмарюють його загальноросійську лояльність.

Отож М. Максимович впритул наблизився до думки про цілісність і відмінність українського історичного й культурного буття, порівняно з російською минувшиною. Та він так і не генералізував свої спостереження до лінії вододілу, за якою постають відомі формули його наступників – «дві народності» (Микола Костомаров) чи «три національні типи» (Володимир Антонович).

Формула «дві руські народності» була представлена в однойменній російськомовній студії М. Костомарова 1861 р. й опублікована у петербурзькому журналі «Основа» (№ 3). Втім, Михайло Грушевський уважав, що означення «дві руські народності» де-факто постало ще у другій магістерській дисертації М. Костомарова «Об историческом значении русской народной поэзии» (Харьков, 1843), зокрема відображало загальні настрої харківських романтиків.

Варто наголосити, що костомаровські розрізнення українців і росіян постали на великому етнографічному та фольклорному матеріалі, до якого долучалися розмаїтті історичні спостереження й оцінки. Передусім, М. Костомаров обстоював думку про контраверсійні політичні ідеали, властиві для українців і росіян. У метафоричному сенсі його візію можна представити як народо-

правство (демократизм) українців, яке протистоїть російській єдинодержавності, пануванню авторитету грубої і ґвалтовної сили.

Саме на контраверсійності народних ідеалів у ґрунтувалася типологія «двох руських народностей», запропонована М. Костомаровим. Цю супротилежність він представляв у вигляді кількох опозицій, як-от: переважання особистої, індивідуальної волі українця, котре разюче контрастувало із загальністю, домінуванням колективу й авторитету сили, передусім сили влади у росіянина. Навіть більше, М. Костомаров наголошував, що українська громада – «добровільне товариство людей», до якого кожен входив за своїм бажанням і власною волею. Натомість російський «мір» («общину») історик змальовував як «абстрактний вислів загальної волі», яке суцільно нав'язувало «громадську й державну єдність».

Свої думки й узагальнення М. Костомаров ілюстрував вражаючими побутовими прикладами. Наприклад, він відзначав, що «правило "кожному своє" заховується в нас у сім'ях; не тільки дорослий не надягне не своєї одежини, навіть у дітей у кожного своє; *в великоруських селян часто дві сестри не тямлять, котрій із них належить кожушинка, а щодо відрубної власності між дітьми, то про це нема й мови. Примусова спільність землі й одповідальність одного перед усіма (міром) здаються Українцеві якнайнестерпнішою неволею й несправедливістю* (курсив наш. – *Авт.*)».

Водночас М. Костомаров наголошував на особливій ролі татарської спадщини у формуванні народних / національних рис росіян. Приміром, він відзначав повсюдну нетерпимість росіян до інших вірувань і конфесій, а також до укладів і способів життя інших народів. Відтак М. Костомаров стверджував: «Латинську й лютерську, вірменську й усяку іншу віру, аби вона хоч трохи чим ріжнилася від православної, Москалі вважали за прокляту. Вони вважали себе за єдиний на ввесь світ вибраний щодо віри народ і через те не дуже легким духом дихали на одновірні народи – на Греків і Українців. *Якщо тільки хоч трохи що було не схоже на їх народність – то в Москалів заслуговувало на погорду, вважалося за єресь, і на все не своє вони дивилися згори* (курсив наш. – *Авт.*)».

Вплив формули «дві руські народності», яка у багатьох аспектах перегукувалася зі щойно народженою німецькою «психологією народів», був колосальним. Цю працю М. Костомарова називали «євангелієм українського сепаратизму» (М. Грушевський) або «євангелієм українського націоналізму» (Д. Дорошенко).

За висловом М. Слабченка, «костомарівська теорія *пробувала політику двох душ поставити на практичний ґрунт, протиставити російській навалі бар'єр, вона являлася протестом проти нівелювання* (курсив наш. – *Авт.*), на підвалинах історичних даних доводила права на самобутність і для виразників таких думок відвойовувала можливість вільної праці мимо всяких привілеїв походження й багатства, хоч воно й мусило явитися в наслідку начал індивідуалізму, на котрий спирався Костомарів». Російський історик Микола Карєєв тримався думки, що саме теза М. Костомарова про «дві руські народності» здобула свій логічний розвиток в «Історії України-Руси» М. Грушевського.

Візія В. Антоновича про «три національні типи» була оприлюднена у вигляді статті 1888 р. Вона постала як витяг із його лекцій з антропології та

етнографії. Ці лекції історик читав приватно для вузького кола осіб, переважно української молоді протягом 1880-х – на початку 1890-х рр.

У багатьох аспектах національна характерологія росіян та українців, представлена В. Антоновичем, нагадувала аргументацію й міркування М. Костомарова. Проте вона формулювала їх у категоричнішому вигляді та з ширших типологічних перспектив. Скажімо, суспільно-політичні ідеали обох народів подані автором у такому вигляді: «Великоруси охочі слухати тільки а в т о р и т е т у і с л у х а т и а б с о л ю т н о, б е з п е р е ч н о. Вони проти авторитету не тільки не мають нічого незгідного, суперечного, а навпаки, ще знаходять таку підлеглість дуже потрібною, пожиточною і корисною. Русини (Українці. – *Авт.*) мають і н ш и й ідеал – ц е п р а в д а, п р а в д и в і с т ь, г р о м а д с ь к а р і в н о п р а в н і с т ь (розбив у виданні 1932 р. – *Авт.*). Такий ідеал вбачається в стародавнім вічі, в козацькій раді, в Запоріжжі, де члени мали повну волю і рівноправність – всі були однакові й рівні».

Якщо формула «дві руські народності» М. Костомарова нав'язувала сепарацію українства з імперського культурного простору, то рефлексії В. Антоновича вже генерували політичні висновки. Український історик права Сергій Шелухин у мемуарних ремінісценціях так відгукнувся про вищезгадану типологію: «проф. Антонович пояснив нам, чому москалі в історії проявили себе монархістами й централістами, а Українці народоправцями, республіканцями, децентралістами. Він доводив, що і в будучім вони підуть сим шляхом. У москалів і республіканство вийде монархічне та централістичне. *Єднання політичне між москалями та українцями протиприродне і без насильства над українцями неможливе. Тому балачки про одну державу, в тім числі й про федерацію, зайві, як про річ протиприродну, тому шкідливу. У москалів і українців о стілько ріжні психології, ріжні етики, ріжні взаємовідносини і ріжні поняття та світогляди, що політично їм треба жити окремими державними організмами* (курсив наш. – *Авт.*)».

Студії та практики з етнопсихології продовжувалися українськими вченими і у ХХ ст., зокрема у них відводилося чільне місце висвітленню істотних типологічних відмінностей між українцями і росіянами. Але пріоритетним напрямом стало студіювання «української душі» у світлі настанов й ідей західної соціогуманітаристики.

Поразка Української революції 1917–1921 рр., кривава й екстремальна доба панування радянського тоталітарного режиму спонукали до перенесення етнопсихологічних спостережень у політичну царину. Наприклад, український учений Яким Ярема дотримувався типології швейцарського психолога й філософа Карла-Густава Юнга (1875–1961). Останній поділяв індивідуумів на інтровертів, скерованих на внутрішній світ, і екстравертів, зорієнтованих на зовнішній світ. Відтак Я. Ярема у міжвоєнну добу обстоював думку про інтровертність українців, якій протиставляв екстравертність росіян. Разом він визнавав що психологічна основа національного типу не є незмінною, а суттєво трансформується у зв'язку з різноманітними духовними, культурними, соціальними й іншими впливами.

Ще глибші відмінності між українцями й росіянами окреслював відомий дослідник етнопсихології, ректор Українського вільного університету у Мюнхені Володимир Янів. У свої студіях після Другої світової війни він наголошував, що у наднаціональному житті українці намагалися реалізувати ідеал

демократичної федерації. Натомість росіяни у наднаціональній сфері показово дотримувалися агресивного імперіалізму.

У сучасній світовій і європейській науці побутують відмінні позиції щодо того, якою мірою етнопсихологія, її узагальнення, концептуалізації, генералізації підтримуються науковими конвенціями й висновками психології, себто вважаються достовірними. Приміром, точаться дискусії щодо дієвості й адекватності перенесення звичайних, повсякденних атрибуцій психічних і культурних станів на способи концептуалізації дій, психіки, мотивацій, поведінки великих етнічних спільнот тощо.

Втім, попри скептичні зауваги та застереження низки західних дослідників, доволі часто споглядаємо дивовижні, часом просто-такі вражаючі історичні приклади, котрі яскраво вписуються до наведених вище національних характерологій. Сучасна російсько-українська війна об'єктивно загострила рефлексії щодо національних відмінностей, передусім виявила важку неоімперську «хворобу» російського суспільства. Якою мірою цей «діагноз» буде потрактований й осмислений на обширах світової й європейської соціогуманітаристики дізнаємося із плином історичного часу.

Та нинішня війна з Росією однозначно затребувала культурно-історичні розрізнення, сформульовані на теренах етнопсихології для того, щоби осягнути природу і сутність багатовікового російсько-українського протистояння. Адже імперська й тоталітарна спадщини, котрі стали наріжним підмурком державно-політичного проєкту сучасної Росії волею-неволею відображають окреслені етнопсихологічні риси типового росіянина. Йдеться про пошанування безумовного авторитету злочинної влади, тотальне заперечення ролі права й самоцінності особистої свободи, поклоніння грубій колективній силі, незаперечна підтримка зовнішньої експансії й імперіалізму. Саме ці риси російського політикуму та соціуму уможливили повномасштабну воєнну агресію Росії проти сучасної України.

Бібліографія

Антонович В. Три національні типи народні. Антонович В. *Твори*. Київ, 1932. Т. 1. С. 196–210.

Балагутрак М. П. Українська етнопсихологія XIX ст.: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.05 / НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Ін-т народознавства. Львів, 2004. 21 с.

Грушевський М. [Рец. на кн.:] Wundt W. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythus und Sitte. 1917–1920. Bd. VII–X. *Україна*. 1924. № 1/2. С. 179–180.

Грушевський М. Східнеслов'янські народності та їх дослідження. З приводу книги: Russische (ostslavische) Volkskunde von Dmitrij Zelenin. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Науковий щорічник 1929* / За ред. К. Грушевської. [Київ], 1930. Вип. 3. С. 3–13.

Костомаров М. Дві руські народності / Переклав О. Кониський; з переднім словом Д. Дорошенка. Київ; Лейпциг, [1923]. 111 с.

Максимович М. А. Психологическое воззрение. Историческая жизнь [автограф; робочі записи 1830-х – 1840-х рр.]. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. Ф. 32. Спр. 393. 12 арк.

Слабченко М. Є. Матеріяли до економічно-соціяльної історії України XIX століття. [Одеса], 1925. Т. 1. 318 с.

Шелухин С. Украïнство 80-их років XIX ст. і мої зносини з Ів. Франком. *Літературно-науковий вістник*. 1926. Кн. 7/8. С. 260–281.

Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / Матеріали упорядкував і підготовив до друку д-р М. Шафовал. Мюнхен, 1993. VI, 217, XIII с.

Янів В. Психологічні основи окциденталізму / Упорядк. і підготував до друку д-р М. Шафовал. Мюнхен, 1996. VIII, 205 с.

Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах. Перший український педагогічний конгрес 1935 р. Львів, 1938. С. 16–88.

Олексій ЯСЬ

Яким є образ «москаля» в українському фольклорі ХХ ст. та які етностереотипні риси росіян досі актуальні?

Український фольклор – це жива культура, яка здатна відображати кожен історичний етап життя нації та активно включена в політико-історичний процес модерного і постмодерного часу. Вивчення його феноменів, зокрема етнокультурних стереотипів є одним із способів зрозуміння українців та засад їхніх цінностей. Вивчення сусідніх народів, «чужих» та «інших», у фольклорній рецепції дозволяє простежити механізм самоідентифікації, краще побачити природу зон етнокультурних погранич. На цій основі вимальовується портрет власного народу, його позитивні та негативні сторони, комунікаційні можливості та сила солідарності.

Перша і Друга світові війни збагатили фольклорний досвід новими конотаціями образів етно-чужинців, зокрема росіян. Словоформи кацап, москаль, москалиско, москалі, московити, рускі, більшовик – це низка слів, якими їх позначувано у фольклорі. Москаль став однією з найбільш виразних етико-естетичних домінант фольклорної пам'яті про зовнішнього і внутрішнього ворога.

В історичних творах XV−XIX ст. лексема москаль ще не мала етнічно маркованої конотації та семи «ворожий», оскільки була іменником на позначення збірного війська московського царя. Але саме російське військо під проводом «московських генералів» долучилося до знищення одного з найвідоміших утворень середньовічної Європи – Запорізької Січі – козацької республіки, яка стала символом української державності. З цього регіону походив фольклорист Г. Булашев, який у праці «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях» (1909) про росіян скаже прямо: «Українці, за звичаєм, називають великоросів «москалями», «лапотниками» і ставляться до них недовірливо, навіть з якимось острахом, вважаючи їх жадібними, брутальними, нещирими, хитрими, ледачими і мстивими. Народ уникає мати будь-яку справу з «москалем», не кажучи вже про те, щоб наймати його на службу. «Москаль» … неодмінно обдурить, або ж доведеться з ним сваритися через його лінощі й лукавство, і тоді він накоїть тобі такого, що потім весь вік жалкуватимеш».

М. Драгоманов у монографії «Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст.» (1883; 1885) аналізує твори про прутський похід Петра Першого 1711 р., у яких військо зображено через образ «хитрого москаля»:

Та ше не світ, та ше не світ,
Та ше не світає,
Та хитрий москаль запорозьку землю
А кругом обїждає.

Пізніше метонімні формули «московський труп», «московські кості» були використані в піснях про російсько-прусько-французьку війну (1806−1807 рр.). Троп «московський» увійшов у склад інших конструкцій з поняттями *патруля,*

віра, військо, цариця, козаки. Низку двочленів доповнили варіанти з періоду національно-визвольних змагань 1940–1950-х років: «Убили повстанця московські найманці, / А кістки рознесли вовки сіроманці»; «То московські вовки на наш край дорогий, /Мов той вихор на степ налітали». Означення набуло ваги формульного слова, яке у фольклорі навантажене змістом більшою мірою, ніж будь-яке інше.

Слово *москаль* залишається багатозначним, оскільки може виступати як екзонім росіян (або ксеноетнонімом) і як етнонім українців Центрально-Східної та південної частини України, яка століттями перебувала під владою Російської імперії. Похідне слово-ознака московський закріпилося у фольклорній свідомості українців як символічне втілення окупаційних стосунків щодо двох систем з центром у Москві – самодержавно-імперської та комуністично-більшовицької.

Відомо, що формування етностереотипу зумовлене тривалим досвідом спілкування українських поселян із москалями-солдатами й з москалями-селянами, купцями, ремісниками. Він поглиблений традиційною упередженістю сільської спільноти до військового соціуму. Сучасний стереотип ґрунтується на конотаціях образу, що стосується драматичних подій ХХ – початку XXI ст. У творах, що виникли під час Першої світової війни та поширилися на західноукраїнських землях, репродукується легендарна візія москаля як «шкідливого чужинця» («Приїхали в Галичину та й не милі гості, / Каноніри і піхота – козаки московські»), який напав на рідну землю.

В інших регіонах образ розвивається у межах дихотомії свій – чужий. Якщо семантика «чужого» у фольклорі XIX ст. сприймається через ознаку негативного, наділеного шкідливими магічними діями, дивного, нерозумного, аморального, то з середини ХХ ст. «чужинець» – набуває виразно політичних конотацій, він є той, хто володіє Україною: «Ой не будуть більш чужинці нами володіти, / Україна – наша мати, а ми її діти».

Фольклор кінця XIX ст. порівнює росіян з «нечистою» твариною (звіром, свинею, собакою):

Щоб ми ся тим москалям в руки не дістали,
Бо москалі, як ті звірі, усі з бородами,
Щоби не мали для нас сили і власти над нами.

Зіставлення із твариною сягає глибин архаїчного культу воїна-звіра, який функціонував у мілітарних традиціях на території України. Його закріпили етіологічні легенди, в яких відображена еволюція суспільних уявлень про образи військового соціуму. Але й пізніше у фольклорі Української революції 1917–1921 років використовувалися подібні порівняння. Виразний опис деструктивної агресії, що утотожнюється із поняттям «звір», знаходимо в оповідання селянина з села Барахти, тепер Київська області, яке було записане ще у 1922 році: «І хто їх зна, що воно за звірі були? Сказати-б який чечен чи татар – тож таки звір-чоловік, а то-ж наш руський… Вскочить, знаєте, в хату, як вовк який. Ти йому й те, ти йому й се, годиш уже, годиш: поїсть, поп'є, що попав тягне і слова не кажи, або ще зіб'є, як собаку останню, і хату догори переверне: і горшки поб'є, і шибки повиносить. Скільки народу спортили! <…>».

Порівняння з собакою стає найбільш уживаною фольклорної метафорою ХХ ст.:

І так наші товаришки тяжко воювали,
Що москалі, як дикі пси, від них утікали.
***
Не вір, дівко, москалеви, як тотій собаці,
А він тебе вінка збавить при зеленій млаці.

Семантичне розщеплення дозволяє описати підступність російського вояка на різних рівнях. Типовим є образ москаля-облудника, який закріпила народна традиція баладних сюжетів про покритку. Соціальний ракурс цієї теми, як відомо, яскраво маніфестовано у поемі Т. Шевченка «Катерина» (1839) через інвективу «Кохайтеся, чорнобриві, – та не з москалями». Саме цей крилатий вислів набув національного забарвлення після звільнення від російської окупації українських міст Буча, Ізюм у вересні 2022 року породив нову пісню. Але образ росіянина-гвалтівника відомий не тільки через український фольклор. Він стійкий також у польській оповідній традиції.

Портрет російського солдата у прозовому фольклорі початку XX ст. має переважно не алегоричні, а реалістично-предметні форми візуалізації. У переказах образ нерідко дістає карикатурне забарвлення. Увага зосереджена на одязі, амуніції, особливостях особистої гігієни: «А які то люди були? Та-во такі були шміраки. В них обмотки. То войско. Войско таке. І їдна риба була. І більше нічого. Та вінтовка довга з тим штико́м і навіть того ременя не мав, но на шнурку. Отакі були салдати тоті перші <…>».

Акцент на означі «брудний» («з воши́ма», «з бо́родами», «в обмо́тках», з «брудними ногами») передає символіку «нечистої» душі: «Не йде мати поливати дрібними сльозами, / Бо йде ворог притоптати брудними ногами». Стереотипізація росіянина як «нечистого чужого» відповідає тенденціям світової культури. Порівняння із пісенністю кінця XIX ст., доводить, що ознака «нечистий» уподібнює росіян із татарами, французами:

Де не взялися татари,
Стидкі, бридкі, погані.
А французи, яко звірі, хоть ви з бородами,
Не мають до нас моці ні сили над нами.

Зовнішній вигляд загарбника, який викликав страх, вплинув на міфологізацію москаля. Образ часто наділений злою, демонізованою силою, що у сучасному фольклорі передається епітетом страшний: «Розказувала мої баба за австрийську война. Щ обули австрияки, то були дуже добрі люди. Дуже добрі люди. А як москалí прийшли – коли булá Австрія, воювáла з Москвóв – то страшнí були люди ці москалі. Страшні. Ви собі, як хóчте, але мені так бáба розказували <…>».

Міфопоетичне сприйняття росіянина як представника потойбіччя, найяскравіше виражено у порівнянні його з чортом. Асоціація, що стійка також у білоруській традиції, в українському фольклорі передає широку палітру дружніх взаємин двох образів, які допомагають один одному: «Варив чорт з москалем пиво, та й солоду відрікся», «Коли чорт та москаль щось вкрали – то поминай як звали». Москаля сприймають навіть гірше за чорта: «Тату, тату, лізе чорт в хату – Дармо, синку, аби не москаль». Така тенденція «спорідненості» проявлялася у воєнному фольклорі, наприклад, у приспівці про російсь-

ких солдат, які захопили стратегічне місто Перемишль у Першу світову війну: «За Золочів кров проляли, А Перемишль чорти взяли».

Інші стійкі риси москаля – шахрайство і злодійство. Вони також пов'язані не тільки з факами побутовими (у казках з Наддніпрянщини москаль-шахрай краде з подвір'я сорочки, з хати сало), але й з воєнними. Мотиви «москаль забирає корову», «москаль палить хату» яскраво і прямолінійно описують час світової війни:

Лишив тато коровину, щоби діти мали,
Було хліба не багато – москалі забрали.
Була хата старенькая, де ми разом жили,
Прийшло во[й]ско москалеве – і ту запалили!

У ліро-епічному фольклорі росіяни нерідко є гіршими за татар: «Зрабували Русь татари, а москалі гірше, / Ой Господи милосердний, чи буде то ліпше?».

Конотація «крадій» переходить на пізніші цикли фольклору, де з'являється образ більшовика, який грабує селянина-господарника. Важливо, що у соціонімі національне переважає соціальне. Фольклорист Є. Пащенко ствердив: «В усній прозі ще більшою мірою наголошено: носій більшовизму не свій, а чужий. Ним є найчастіше «москаль»-комуніст або ж просто більшовик. Цей персонаж виступає усобленням антихриста, як це блискуче ілюструє «Пророцтво про Леніна», записане 1931 року на Луганщині. В ньому «одна бабка років із вісімдесят» прочитала в Біблії, що з'явиться такий лютий і всім людям, звірям та птицям ворог», ім'я йому – Ленін.

Співвіднесеність понять росіянин = більшовик для значної частини населення України пов'язане з трагічним досвідом запровадження колгоспної системи. Політичний контекст більшовицького режиму, його злочинна суть описана в антиколгоспних коломийках із сатиричною двозначністю:

Ой, які ж ті більшовики добрі поміж нами:
Забирають хліба тонни – нам лишають грами.
Загрібають хліба тонни: жита і пшениці
Нам посліду двісті грамів, як ліків в аптиці.

Фронтовий досвід доповнив усталений у побутовому фольклорі образ хитрого москаля як підступного противника. Тому образ росіян узгоджується із емоційно навантаженим епітетом *підлий*, наприклад, у повстанській колядці:

Нова радість стала,
як УПА повстала,
Яка підлих комуністів
знищила немало.

Ворог, схильний до негідного вчинку, підлягає народному осуду. Одночасно він зазнає прокльону, оскільки «підлий» уживається також як лайливе слово. У багатозначності прочитується універсалізм та експресивність фольклорних слів, наділених магічно-спрямованою силою.

У 1915 році під час окупації Галичини царською армією та першого знайомства із російськомовними людьми в значної частини місцевого населення почав формуватися стереотип росіянина-«освободителя». Така назва посилювалася контекстами імперсько-колоніальної пропаганди та підміни понять «окупація» на «визволення». Іронічне слово набуло універсального значення, закріпивши історичний досвід пролонгованої дії.

Схематизм опису й маркування росіян через мовні опозиції лежать в основі епічної формули «перші москалі»: «Та перші москалі, то були добрі москалі. Бо казали, «як будуть москалі, то буде хліб на столі». Так казали. Вони перше були добрі. Вони були з Кубані москалі. Вони були богаті! Вони коні цукром годували». Динаміка етнокультурного стереотипу, його позитивна і негативна семантика, проявилася в заперечній формулі «перші – не другі». Кліше сформувалося на основі досвіду про ментально-поведінкові риси різних за походженням груп російських військових. Очевидно, що інвазія війська царської армії 1914 року на контрастному фоні Червоної армії 1939–1940 років сприймалася міщанським середовищем західноукраїнських земель із певною ідеалізацією. Міфологічні риси росіян, що притаманні героям-добротворцям, які упорядковують хаос, узгоджуються із мотивом упорядкування побуту і життєвого простору, які здеградовані війною. У свідомості українських селян такі дії зіставлено із мотивами «засаджувати землю», «проявляти милосердя»: «Перші москалі – це були за Австрії <…> Ту москалі були довго, шо там садили огороди навіть самі солдати. Були зробили огороди. Огірки, помідори були насадили тутка во, на городі. І довго вони були, от… Ну а ці, другі москалі, – най Бог боронит!».

Стереотипізація росіян з часу Першої світової війни будується на ознаках, де москаль виявляє непомірні загарбницькі наміри («Як москаль нас нападає, / То розбитий все вертає»); військову силу («Як москаль наступав, як москаль наступав – / всім було тяженько»); робить шкоду («Руські відступали і затрули вино в бочках»); залякує чисельністю:

Москаль військо ізбирає, Господи борони!
Уже стоїт на границі штири міліони.
Зібрав штири міліони, зачив си грозити.

Браваду російської натури розкрито через антитези. Наприклад, у коломийці: «Ішов москаль у Карпати, то співав та гойкав, / А як ішов із Карпатів, то плакав і йойкав». Протиставлення ми – вони часто використано у прозі, наприклад, в оповіданях-меморатах та в сатирогумористиці, де художній прийом висміювання росіян, знижувальні оцінки послідовно проявляються у стрілецьких жартах про недоумкуватих москалів. Наприклад, у сюжеті про переодягненого стрільця-розвідника, який у розмові з солдатом ховається під маскою навмисної недоумкуватості, мовленнєва гра зі словом дурак, набуває прийому самоназви та типової самоідентифікації противника. Семіотичність слова у стосунку до москаля розкривається не тільки за даними українського фольклору, але й польської етнокультури, де «дурість» є однією із стереотипних ознак росіянина.

Інші анекдоти показують особливості російської натури через виразний ієрархізм, зневагу нижчих за рангом. Наприклад, в сюжетах про європейських державців, де діялог між царем (прототип Миколи I) та цісарем (прототип Франца-Йосифа I) розкриває не стільки протиріччя між монархами, їх незгоду на перемир'я, скільки соціокультурні особливості ставлення до простих людей та військових. Якщо для «зухвалого» росіянина військо цінне тільки кількісно, то для «справедливого» австрійця – вправністю і відвагою: «Пише цар російський до нашого: «Чого ти, старий, зі мною б'єшся? Ти не знаєш, що в мене тільки війська, що маку в трьох кірцях [стара міра сипких тіл, 1 корець =

100 кг]?» А наш йому на се відписує: «Але я маю таких когутів, що геть весь той мак видзьобають"».

Є й інші епітети, які описують росіян, зокрема «темні» із значенням «неосвічені». Побутує сюжет переказу про російське військо, яке масово гине унаслідок дії електричного струму, який підведений до загорожувальних дротів: «Розка́зував от [батько], як під Перемишлем то були австріяки. Натягли дроти і пустили туди струм. А росіяни не зна́ли, шо таке струм. Вони були ше такі темні були. <…> Падала могила тру́пів там. І каза́ли [росіяни], шо «ми через тру́пи перейдемо, но всьо одно́ Пере́мишль візьмем» <…>». Цей текст показує низький рівень грамотності населення Російської імперії, особливо селянства, що не сприяло одержанню раціональної інформації про зовнішній світ. На початок XX століття тільки 21% підлеглих російського імператора мали початковий рівень освіти, та й ті переважно проживали у містах.

Ще одна фольклорна риса росіян простежується через декодування семантики образу ворога-звіра та мотиву «голодний, що п'є людську кров». Архаїка епічного мотиву «пити кров» актуалізувалася у піснях з Першої світової війни: «Там москалі замість щири води крови ся напили». Рудиментарно він з'являється у мові творів з Другої світової війни, зокрема в образах «фашист-кровожер», «кровожадний кат», «кровожерливий звір». Тоді це було обумовлено риторикою пропаганди та контекстами ідеологічних стереотипів щодо співробітників радянських спецслужб. Відтак міфологізація москаля ґрунтується на фантастичних віруваннях, які зберігають фольклоротворчу силу в переказах («В чотирнадцятому році [1914], москалі сюди йшли і лякали людей. Тут казали <…> «тікайте, бо вони вбивають людей, їдять <…>») та рекрутських піснях:

Битим шляхом москалі йдуть,
Ой да мого мужа коня ведуть.
Коня ведуть, сідло сяє,
Ой да мого мужа десь немає
Ви, москалі, людоїди,
Ой да де ж ви мого мужа ділі? («Ой шумить, гуде ліщинонька»).

Асоціація москаль = людоїд закріпилася у конексті Голодомору 1932–1933 рр., який знайшов відгук у народній творчості. Перенесення у фольклор колективних знань про глибинні причинно-наслідкові зв'язки, про більшовицько-комуністичну репресивну систему, яка породила важкий голод, призводив до ганебних проявів канібалізму, виявився у тому, що українці одночасно звинувачували і надприродні сили і більшовиків: «Це диявол так зробив, щоб вигубити людей». Образ прижився і був актуалізований пізніше, наприклад, у стилізованій думі про переміщених осіб у таборовому місті Кемптені:

<…> *Боже Великий!*
Вкороти наші страждання,
Спаси-порятуй від московського полювання.
Як зачули про те моління святе
Та три кати людоїди-гепеушники,
Ще й сімсот жуйців, нерозумних людців,
За московське золото куплених <…>.

Стереотипна ознака жорстокого росіянина в українському фольклорі передається часто словом «кат», що позначає особу, яка здійснює смертні вироки, тиранить і мучить. Історичний контекст поняття пролягає в козацький період формування української етнічної самосвідомості XVII–XVIII ст., коли в українському лексиконі слово «кат» розглядали як матірну лайку, спрямовану на приниження та обрáзу адресата. Закріплення за російським солдатом конотації ворога-мучителя відбулося у першій третині XX ст. унаслідок процесу фольклоризації стрілецьких пісень. Відтоді у фольклорній мові актуалізувався епітет «лютий», як у баладі про Крути: «Ви, дівчата всі хороші, вишивайте хлопцям ноші /Нехай ворог лютий знає, що Вкраїна воскресає». «Лютий ворог» – це узагальнений образ Червоної гвардії, яка є символічним втіленням ленінсько-сталінської політики терору. Саме від крутянської трагедії стало очевидним, що світові норми моралі й права було замінено жорстокою нормою «революційної доцільності».

Виділяють низку інших формул та номенів, якими марковано росіян того періоду: комуніст, комуна, червоний кат, прокляті москалі, кати-москалі. Вони вживаються у політичній сатирі, націоналістичних піснях та повстанському фольклорі. Семантика «ворожого» споріднює вираз «лютий кат» із формулою «злий москаль» у повстанських хроніках: «І тремтить на Буковині злий москаль, злий москаль».

Стійкість образу забезпечувалася не тільки впливом відомостей про ментальну рису «злобності» росіян, але головно як відгук на реальні історичні XX ст. у фольклорі, де мотив «ворог катує героя» є типовим. Обов'язковим пунктом фольклорної біограми героя є переживання ним надзвичайних випробувань. Оповідання про репресії радянської влади 1940–1950-х рр. з епізодами про фізичні й психологічні знущання, нелюдські катування вже не потребували художньої гіперболізації. У цих текстах часто вжита метафора «живої крові», образ крові, що тече по стінах, по тілу. Епізоди з описом страждань героїв, мотиви мученицького життя повстанців, які представлені у наративах та піснях про антирадянське підпілля, увиразнюють важливий інформаційний компонент. Він є художнім узагальненням українського досвіду про силу і садизм московського терору. Субстантивна ознака стала однією з провідних рис образу росіянина: «Сади вишневі не цвітуть, зморожені вітрами, / Кати московські нас ведуть знущатися над нами».

Поетичний інструментарій змалювання мученицької смерті героїв передбачає ампліфікацію соматичних образів та натуралістичну візуалізацію способів катувань: «Били в п'яти, штовхали у спину, терпетину до носа клали, / А ще вішали вниз головою і за ногті пихали голки». У прозі на естетику «фізіологічного» впливають почуття оповідачів, налаштованих правдивіше описати трагічні моменти буття героя «на межі». «Інший» світ часто марковано чужою мовою. Мову російських карателів оповідачі передають дослівно, а їхню жорстокість – через формули «били-катували», «скакали-доптали». Гнучкість епічної традиції, її вплив на ліро-епіку показують стійкі ампліфікації: «Нас били, стріляли, били-катували, / Червоні кати-москалі». Фольклорна рецепція ката представлена картинами крові та смерті. Новотвори «червоного XX століття» зберігають семіотичну функцію ознаки «червоний», яка є елементом низки образів «червона мітла», «червоний кат»:

Ви, червоні кати, вам ніде не втекти,
Ми готуєм криваву відплату.
За Соловки й Сибір, за голодні роки
Гідно б'ємо червоного ката.

Сьогочасна народна творчість українців, пробуджена духом опору росіянам, які виявляють загарбницькі наміри і дії, набуває масового характеру. Презентація фольклорного етностереотипу росіянина була і залишається одним з дієвих способів вербалізації ідеї національної солідарності.

Остап Українець Свинособаки, рашисти, кацапи: звідки взялися зневажливі прізвиська для ворога Platfor.ma 28 квітня 2022. URL: https://platfor.ma/topic/svynosobaky-rashysty-katsapy-zvidky-vzyalysya-znevazhlyvi-prizvyska-dlya-voroga/

Бібіліографія

Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях, Київ: Довіра, 1992.

Кузьменко О. Стрілецька пісенність: фольклоризм, фольклоризація, фольклорність. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2009. 296 с.

Кузьменко О. Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн). Львів: Інститут народознавства НАН України, 2018. 728 с. + іл.

Кузьменко О. ««Гей, яблучко наливається, Україна молода – укріпляється»: народна творчість про Українську революцію 1917–21 рр.». *Україна модерна.* 2020. № 29. С. 122–163.

Лихограй Р. Образ «москаля» в українській народній прозі. *Література. Фольклор. Проблеми поетики.* 2012. № 42. С. 169–175.

Кузьменко О. Фольклорний образ ворога – «москаля» та його семантична парадигма (на матеріалі новотворів першої половини XX ст.). *Міфологія і фольклор.* 2017. № 1–4. С. 5–22.

Луньо Є. Сатирична візія московсько-комуністичних загарбників у повстанських колядках. *Народознавчі зошити.* 2015. № 4 (124). С. 777–785.

Мельник Н. Образ москаля в українському народному анекдоті XX ст.: соціальні та національні маркери. *Наукові записки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: філологічні науки.* 2017. Вип. 44. С. 240–244.

Пащенко Є. «Уже гаї листом криє» (усна народна політична творчість). *Український політичний фольклор* / упорядкування, передмова, коментарі Євгена Пащенка. Київ: Видавець Микола Дмитренко, 2008. С. 3–12.

П'ятаченко С. Іноетнічні образи та стереотипи їх сприйняття в українському фольклорі. *Матеріали до української етнології.* 2007. Вип. 6 (10). С. 235–241.

Стрілецькі пісні: збірник / упоряд., запис, вступ. ст., комент. та додат. О. М. Кузьменко. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2005. 639 с., 32 с. іл.

Оксана КУЗЬМЕНКО

Розділ VI

РАШИЗМ, ФАШИЗМ, НАЦИЗМ: ТОТАЛІТАРНО-ІМПЕРСЬКЕ ПОХОДЖЕННЯ І ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ПРОЄКЦІЇ

«Коли фашисти називають "фашистами" інших людей – це і є фашизм, доведений до своєї нелогічної крайності як культ безрозсудства. Називати інших фашистами, будучи фашистом, є основною путіністською практикою… Я назвав це "шизофашизмом". В українців найелегантніше формулювання. Вони називають це "рашизмом"»

Тімоті Снайдер. «Ми повинні сказати: Росія – фашистська держава…» (2022)

ПЕРЕОСМИСЛИТИ ТОТАЛІТАРНЕ МИНУЛЕ: «ЛАЙТ-ФАШИЗМ», НАЦИЗМ І СТАЛІНІЗМ

За виключенням народу майя, писав популяризатор математики, професор Нью-Йоркського університету Чарльз Сейфе, ніхто більш не мав нульового року і не розпочинав місяця із нульового дня. Для інших цивілізацій це здавалося протиприродним. А втім у цьому символі нуля було закладено високий світоглядний сенс. Саме від нього – нуля – розпочинається старт у «добу оновленого творіння».

Ще в лютому 2022 р. маститі зарубіжні аналітики прогнозували, що Україна утримається після російського широкомасштабного вторгнення Росії максимум 2–3 доби. Практика реального життя спростувала подібні прогнози – переконливі перемоги Збройних Сил України засвідчили, що відбувся історичний момент – відлік нового часу. Перейшовши «час нуль», Україна засвідчила перед усім світом свій потенціал самоствердження, конструктивного зростання, активного переосмислення історичного досвіду, входження в добу духовного піднесення.

Ми маємо глибоко осмислити, усвідомити й наповнити вчинками сформульовані Тарасом Шевченком наші відвічні прагнення: «Нащо живем? Чого бажаєм?». Дійти врешті-решт розуміння того, що динаміку суспільного поступу визначає ступінь напруги між набутим історичним досвідом і горизонтом новітніх устремлінь.

В пропонованому нині корпусі матеріалів я прагнув ширше розкрити проблему, поставлену в сьомому розділі тому № 2 книги «Перелом» , де вона звучала як «Рашизм: чи далеко від «лайт-фашизму» до нацизму?». Тож деякі нинішні сюжети нагадуватимуть собою більш широку інтерпретацію уже позначених раніше проблем.

Під час підготовки матеріалу автор використав фрагменти із циклу власних монографій останніх років:

Ткаченко В. Україна – Росія: на рубежі геополітичного розлому. Наукова публіцистика. Київ, 2022, 440 с.; Ткаченко В. Якуба В. Війни історичної пам'яті: «never more» чи «если надо – повторим»? (начерки історичної політики Росії). Київ, 2021, 343 с.; Ткаченко В. Наративи історичної пам'яті в політичному транзиті України та Росії. Київ, 2021, 144 с.; Ткаченко В. Україна – Росія: на сконі «пропащого часу». Київ, 2018, 560 с.; Ткаченко В. Україна: в пошуку ідентичності (Нариси політичної освіти). Київ, 2018, 560 с.; Ткаченко В. Україна: Quo Vadis? – Куди йдемо? Київ, 2017, 424 с.: Ткаченко В. Украина: беспутье агрессора. Киев, 2016, 432.

Василь ТКАЧЕНКО

Чи є вірним твердження «не буде в Росії Путіна – не буде фашизму»?

Відслідковуючи перебіг деяких російських інформаційно-пропагандистських заходів, мимоволі приходить на думку мудре висловлювання біблейського Соломона: «Від усякої праці є прибуток, а від марнослів'я – лише збиток» (Притчі 14:23). Йдеться не лише про пропагандистські шоу за участю Володимира Соловйова, Ольги Скабеєвої та Маргарити Симоньян. Ці «адвокати диявола» лише створюють «інформаційний шум» для чергового пришестя на трибуну його величності «гуру» – Володимира Путіна – у супроводі ревних апостолів академічного штибу (Федір Лук'янов) для проголошення свого чергового «божественного одкровення».

Так, під час останнього засідання дискусійного клубу «Валдай» (жовтень 2022 р.) Володимир Путін самовпевнено вказав Європі, що її місце і роль в сучасному геополітичному розкладі – нібито бути периферією Євразії. Як він наголосив, «цінність і значення Євразії в тому, що цей материк являє собою самодостатній комплекс, що володіє гігантськими ресурсами будь-якого роду й велетенськими можливостями… Природною частиною Великої Євразії міг би бути і її західний край – Європа». Зважаючи на російську звичку трактувати Україну як окраїну Росії, немає нічого дивного і в намаганні Путіна звести й цілий Європейський континент до рівня примітивної геополітичної «окраїни» Євразії, в центрі якої – Москва.

Тим часом проблема належності самої Росії до Європи у свою чергу теж підлягає сумніву в громадській думці. На це, зокрема, звертала увагу директор Інституту європейських, російських і євразійських досліджень Школи міжнародних відносин ім. Еллiотта Університету Джорджа Вашингтона (м. Вашингтон) Марлен Ларюель. До вторгнення Росії в Україну ця дослідниця вважала, що у боротьбі за майбутнє Європи центральним питанням є: або ж «включення Росії в європейські справи, чи її виключення, де і проходить лінія розлому». Логіка її викладу зводилась до такого: якщо режим Путіна можна типологізувати як фашистський, «тоді Росію слід виключити з Європи». І неспроста, адже вона стає антиподом усіх цінностей, які входять у поняття «Європа» – лібералізму, демократії, багатостороннього підходу і трансатлантичних зобов'язань. Якщо ж напроти, як стверджує Москва, Європа знову стає «фашистською», якщо європейські цінності перебувають під загрозою, тоді Росія вказує шлях для істинної Європи – християнство, консерватизм, геополітична єдність і націоцентризм».

«Час нуль» – широкомасштабне вторгнення Росії в Україну – розставило все на свої місця. Віднині про Росію як фашистську державу не говорить лише лінивий. Варварське вбивство українців у місті Буча поклало початок масовому геноциду в Ірпені й Гостомелі, Маріуполі й Краматорську, Ізюмі й Куп'янську – сотнях великих і малих населених пунктів України. Усе це є зримим свідченням того, що між тоталітарною Росією й демократичною Україною реально пролягла лінія цивілізаційного розлому. Сама ж Україна нині перебу-

ває не вістрі збройної боротьби за європейські цінності й право бути вільною й суверенною державою «в сім'ї вольній новій». У своїй перемозі ми не маємо жодного сумніву.

Разом з тим проблему подальших взаємин з Російською Федерацією доводиться пильно тримати в полі зору. Зазвичай після кожної війни наступає мир, а географія прирекла нас на постійне сусідство. Мислимо це майбутнє при відсутності «фактору Путіна». Тут можна цілком погодитись із рядом висловлювань вірного друга України французького філософа Бернара-Анрі Леві про те, що: 1) «Путін є справжнім, грубим і жорстоким варваром імперіалізму», 2) «Володимир Путін став для мене уособленням сучасного фашизму», 3) «Путін становить небезпеку не тільки для України, але й для цивілізації загалом». І це не просто особиста думка одного із провідних філософів сучасності – фільм, знятий професором Леві під час його перебування в Україні восени 2022 р., набув у світі широкого резонансу.

Показово, що Бернар-Анрі Леві не демонізує Росію, не скочується до примітивної русофобії. Навпаки, він застерігає про більш широку загальну загрозу фашизації, яка чигає над світом внаслідок кризи демократичних та ліберальних цінностей. У ХХ столітті це вже призвело до початку Першої та Другої світових воєн. Нині ж, зауважує філософ, «суспільства в Європі втомилися від демократії, ми, як виявилося, втомилися від свободи. Тим вища цінність боротьби українського народу, ви надихаєте, повертаєте життя духу демократії. Воюючи проти нинішньої Росії та Путіна, ви не тільки борете зло, але надихаєте та запалюєте вогонь, про який ми давно забули, гріючись у його променях. Ви – нові європейці, які прийшли розбудити нас».

Тож маємо бути глибоко вдячними французькому філософові за підтримку визвольної боротьби українського народу. Однак навряд чи можемо поділяти його судження, висловлене в інтерв'ю Михайлу Зигарю, що нібито «Путін – це останнє втілення привиду Гітлера». Як би не так! Як на мене, ми не можемо прийняти формулу: «доки є Путін – доти й триватиме фашизація Росії, не стане Путіна – то й Росія наразі позбавиться фашистсько-сталінської спадщини». То хай собі клеврети російського президента декларують: «є Путін – є Росія, немає Путіна – немає Росії». Для нас же проблема насправді є куди глибшою.

На превеликий жаль, фашизація суспільного життя, стала однією із глобальних складових двох останніх століть. Нині цей суспільний тренд не лише в Росії, а й у всьому світі набув справді загрозливого характеру. Не оминула ця пошесть й певний суспільний сегмент країн того самого «консолідованого Заходу». Практика засвідчує, що і в політичному полі країн Заходу лівацькі й правоекстремістські сили посідають досить вагому частину політичного спектру. Достоту вони і є тим самим живильним середовищем й продуцентом фашистських і нацистських принципів облаштування суспільного життя. Саме із їхнього середовища в глобальному інформаційному полі, зокрема, вербуються не лише «корисні ідіоти» Путіна, але й його ревні послідовники.

Щоправда, в країнах розвинутої демократії фашизм наразі стриножений у своєму сегменті демократичним правовим полем, системою стримувань та противаг, діяльністю досвідчених силових структур цих держав. Тим часом в політичній практиці Росії ці глобальні профашистські сили всіляко підтримуються правлячим режимом. Саме вони поширюють у світі ідеї «зрозуміти

Путіна» та закликають політиків Заходу обмежити військову та матеріально-фінансову допомогу Україні у її визвольній війні.

Більше того: у світовому інформаційному просторі наростає потік найрізноманітніших текстів навколо персони президента РФ Володимира Путіна. Скидається на те, що путінологія утверджується як дослідницький напрям. В основі її нехитрої методології лежить спрощена передумова: мовляв, щоб зрозуміти самодержавство, слід зрозуміти самодержця. Тож часто замість глибокого аналізу суспільно-політичних процесів на поверхню інформаційного поля спливає шумовиння психоаналітиків. Останнє хоч і дає поштовх до певних умовиводів з приводу тяжкого дитинства Путіна, однак відволікає громадську думку від усвідомлення посутніх характеристик більш широкого процесу фашизації суспільного життя Росії.

А тим часом у світі постають проблеми, які вимагають відповіді «тут і тепер», і то не абстрактно, а в контексті злоби дня. Так, на думку професора Колумбійського університету Тімоті Фрая, в американському національному дискурсі стосовно Росії «ми зайве перебільшуємо вплив особистості на шкоду іншим факторам – ця упередженість не лише викривила наш погляд на російську політику, але й зміцнила ключову тезу Кремля, а саме тезу про незамінність Путіна для російської політики. Щоб краще зрозуміти російську політику нам слід відволіктися від особистості Путіна, визначити які спільні риси у Росії з іншими автократичними режимами й проаналізувати важкі компроміси, з якими стикається Кремль у різноманітних питаннях, від фальсифікації виборів і репресій, до пропаганди і зовнішньої політики».

На що націлює аудиторію американський професор Тімоті Фрай? Насамперед, вважає він, для визначення глибинної сутності російської політики нам слід поміркувати над тим, як саме суспільство і соратники підтримують Путіна і одночасно кидають виклик його правлінню. Як на мою думку, ***назагал судження професора Фрая слушне за однієї неодмінної умови – необхідно мати уявлення про те, якому ж політичному режиму кидається виклик. Тобто, визначитись із тим, який суспільно-політичний устрій встановився в країні й наскільки він є легітимним за критеріями демократії, або ж навпаки – наскільки він тотожний критеріям тоталітарної автократії***.*

Друге застереження: Кремль намагається провадити авторитарну політику, прикриваючись демократичним декором. Особливо коли йдеться про гібридну інформаційну й репресивну політику щодо внутрішньої опозиції. Останні вибори до Державної думи РФ 17–19 вересня 2021 р. – яскраве тому свідчення. Той же Тімоті Фрай констатує: «Хоча Кремль позиціонує путінську Росію як унікальний витвір з боку вищої міри талановитого лідера, ***Путін стикається із необхідністю йти на ті ж самі компроміси, на котрі змушені йти інші автократи:*** використовувати корупцію для винагороди своїх друзів, але не настільки, щоб зруйнувати свою економіку і спровокувати протести. Маніпулювати ЗМІ, але не настільки, щоб люди перестали зважати на них. Використовувати антизахідну пропаганду, щоб сколихнути базу, але не настільки, щоб спровокувати конфлікт. Обдурювати на виборах, щоб забезпечити собі перемогу, але не настільки, щоб це продемонструвало його слабкість. Зміцнювати

* Тут і далі курсив мій. – *Автор.*

служби безпеки, але не настільки, щоб вони могли його повалити. Утискувати своїх політичних опонентів, але не допускати масових протестів».

Отже, проблемою проблем залишається визначення сутності суспільно-політичного устрою Росії з урахуванням ймовірності чи то його подальшої консервації, чи то високої вірогідності його подальшого транзиту в напрямі трансформації від «лайт-фашизму» до брутального нацизму. Проблема не з простих: сучасні політичні режими дедалі частіше стають гібридними, звичні для нас світоглядні засади – лібералізм, консерватизм, націоналізм – втрачають свої класичні контури, а засадничі цінності й принципи провідних світових потуг підлягають мутації й адаптації до зовнішніх викликів. Зокрема й коли йдеться про фашизацію Росії в руслі путінського рашизму.

Бібліографія

Олимпиада жертв исторической несправедливости. URL: https://globalaffairs.ru/articles/olimpiada-zhertv/

Полный текст обращения Владимира Путина на «Валдае». 2022. 27 октября. URL: https://www/kp.ru/daily/27463/4668903/

Французький філософ та драматург Бернар-Анрі Леві «Україна виграє цю війну тому, що її суспільство має мораль і має душу». URL: https://dukinfo.com.ua/interv-yu/francuzkyy-filosof-ta-dramaturg-bernar-anri-levi-ukraina-vygraye-cyu-viynu-tomu-shcho--jiji-suspilstvo-maye-moral...

Василь ТКАЧЕНКО

Чи є корпоративне суспільство передумовою фашизації й сповзання до нацизму?

Свого часу у лекціях з історії філософії Георг Гегель зауважив: «Якщо істина абстрактна, то вона – не істина». Тож широко розповсюджені нині взаємні звинувачення у фашизмі наводить на сумну думку, що політологи й політтехнологи часто забувають: кожне суспільне явище має свою історію. І кожна історія до того ж конкретна.

Тож апелюємо до рокованої дати в житті українського народу 24 лютого 2022 р. Тоді президент РФ Володимир Путін не просто розпочав широкомасштабну воєнну операцію проти нашої країни, – він кинув виклик українській нації, українській державі, українській ідентичності. Йдеться про відмову визнати українців за окрему націю, а українській державності відмовити у її законному праві на суб'єктність.

Що це, як не екзистенційний виклик Україні: Володимир Путін проголосив курс на «остаточне вирішення українського питання» на кшталт того, як Адольф Гітлер заповзявся «остаточно вирішити єврейське питання»? Під брехливими гаслами «антифашизму» ***в Росії фактично відбувається сповзання від корпоративного суспільства фашистського типу до ідеології й практики нацизму.***

Назвати Росію фашистською – цього нині вже недостатньо. Це положення слід належним чином обґрунтувати, наповнити конкретно-історичним матеріалом, покласти в основу аналізу належну методологічну базу. І тут, як на мій погляд, не обійтися без серйозного аналізу такого явища як ***корпоративізм.***

Назагал корпоративізм трактується в сучасних дослідженнях як система соціальних відносин, при котрій організовані групи інтересів – корпорації – виходять на рівень прямого діалогу з державою як політичним інститутом. Це та загальна дефініція, котру Гегель називав би абстрактною істиною. Коли ж ми станемо наповнювати наші дослідження конкретним історичним матеріалом, то переконаємось, що в 1920-ті рр. корпоративістською державою фігурувала Італія часів Беніто Муссоліні, а в подальшому найбільш послідовно ідея корпоративної держави була втілена в життя каудильйо Франсіско Франко за часів фашизації Іспанії. Західна політологія, відстоюючи ідеї лібералізму, тривалий час цнотливо дистанціювалася від ідеології й практики корпоративізму, пов'язуючи його лише із сталінським соціалізмом та німецьким нацизмом.

Після закінчення холодної війни сприйняття науковцями корпоративізму зазнало певних змін. Так, на Берлінському конгресі Міжнародної асоціації політологічних наук 1994 р. ще панував майже одностайний скепсис щодо перспектив корпоративізму (допускалось хіба що уявлення про нього як про рудимент індустріально відсталих держав). Проте вже на наступному конгресі в Сеулі 1997 р. узагальнення досвіду корпоративізму в Норвегії і Данії викликало загальний інтерес. Нині корпоративна проблематика вивчається найчастіше в межах ширшої системи функціоналізму груп інтересів. Залежно від

характеру відносин груп інтересів з державою, вона розглядається або в ключі плюралістичного, або ж корпоративістського спрямування сучасної політології.

Потяг до корпоративізму наростає за умов, коли країна переживає труднощі переходу до демократії і прагне до консолідації найвпливовіших політичних сил. Тоді влада та основі соціальні ресурси концентруються в руках невеликих за чисельністю груп. Вони прагнуть підвищити ступінь свого впливу в суспільстві на шляхах закритості. В основу взаємодії корпоративних груп покладаються відносини патронажу і клієнтельних зв'язків, які практикуються всередині еліти і субелітних груп. Патронами (або, як ще кажуть, донами) можуть виступати власники велетенських корпорацій або ж еліти правлячих партій тощо.

В сучасному корпоративізмі впливові групи інтересів прямо залучаються не лише в процес формування, але й реалізації державної політики завдяки широкому їх проникненню в органи державної влади. Ось саме цей момент принципово відрізняє корпоративізм від плюралізму чи лобізму – за останніх групи інтересів діють лише як «групи тиску», але не як реалізатори державної політики.

Сучасна політична наука дає приклади корпоративізму різних видів: авторитарного, бюрократичного, олігархічного та соцієтального (ліберального, або ж неокорпоративізму).

Відповідно до цієї моделі, еволюція політичного режиму в Росії прослідковується в такій послідовності. Спершу, за часів Бориса Єльцина, в Росії складалися відносини **олігархічного корпоративізму**. Саме тоді правлячий клас Росії прагнув примножувати власні матеріальні блага через канали політичної ренти, а держава перетворювалася на полонянку олігархічних сил («семибанкірщина»), економіко-політичних кланів. За цих умов переважна маса ресурсів власності концентрувалася в руках економічної олігархії, а владні повноваження здійснювала адміністративно-політична еліта. Між ними встановилися «сердечні стосунки» за допомогою механізму корупції. Власне, корупція – явище усюдисущне. Однак за умов олігархічного корпоративізму корупція підноситься до рівня неодмінного й органічного елемента, пронизуючи собою всю систему соціальних відносин і перетворюється на щонайважливіший ресурс впливу.

З приходом до влади Володимира Путіна, широкого розвитку в Росії отримала ідеологія і практика **бюрократичного корпоративізму**. Його специфіка полягає в тому, що групи інтересів стають частиною державної машини, а взаємодія і досягнення згоди вибудовується на основі адміністративних звязків. Влада зосереджується в адміністративній вертикалі, яка й формує мобілізаційну економіку задля досягнення державно значимих цілей (переважно воєнно-промислового комплексу) та особистих вигод державних управлінців. Групи, які не мають стосунку до адміністрування, позбавлені й реальної можливості впливати на владу. При цьому в країні формально дотримувалися демократичної процедури виборів. Однак і ці формальності не можуть зарадити подоланню розриву між елітою, корпоративними групами та позаелітною масою. В країні поступово зріють протестні настрої. У 2012 р. заявили про себе маніфестації на Болотній площі. Щоб скинути соціальну напругу, Путін

вдався у 2014 р. до насильної анексії Криму, і тим самим на певний час забезпечив у країні «кримський консенсус» влади з широкими масами населення.

Наступною фазою метаморфоз політичного режиму в Росії став перехід до **авторитарного корпоративізму**. Ця форма державного управління, як правило, асоціюється з фашистською Італією, а пізніше з нацистською Німеччиною, де вона стала ефективним механізмом зміцнення влади панівної політичної еліти. Для цього різновиду корпоративізму характерна організація тотального державного політичного контролю над економікою і трудовими ресурсами на основі залякування представників бізнесу й промисловості, а також руйнування незалежних трудових та інших громадських об'єднань.

Авторитарний корпоративізм прагне реалізувати себе шляхом поділу економіки на специфічні об'єднання («синдикати») роботодавців, професіоналів та робітників, очолюваних лояльними до неї лідерами. Зазвичай у кожній галузі промисловості дозволяється функціонування одного лише синдикату, а вже корпорації об'єднують синдикати конкретних галузей. В такий спосіб система корпорацій стає повністю підпорядкована правлячій політичній еліті, існуючим бізнес-структурам та їхнім працівникам. Цей тотальний контроль над бізнесом з боку фашизму надовго скомпрометував теорію і практику корпоративізму, про що свідчить і стан справ із невдалими спробами модернізувати економіку в сучасній Росії.

Дехто із аналітиків висловлює припущення, що вихід Росії із кризового становища міг би бути реалізованим на шляху впровадження в країні **ліберального чи соцієтального корпоративізму**. Зазначається, що цей тип корпоративізму посідає важливе місце у сфері відносин між групами інтересів і державою у сучасних західних країнах (Велика Британія, Австрія, Данія, Норвегія, Швеція, Нідерланди та ін.). Однак для цих країн притаманною є розвинута демократія і висока політична культура. Тут носіями погодження інтересів стають лідери впливових громадських об'єднань, управлінська еліта соціальних інститутів і державної влади. Лідери громадських об'єднань часто поповнюють владну ієрархію, тим самим демократизуючи її. Але це вже зовсім не стосується сучасної Росії, де держава вибудовується за принципом закритого акціонерного товариства, де головним є не компетентність, а лояльність.

Існуючий лад у путінській Росії є державним капіталізмом, де приватний сектор перетворюється на якийсь придаток державного, де одним дозволено все, а іншим – нічого. Ідеологія такого фашизованого держкапіталізму – «рашизм».

Бібліографія

Институциональные механизмы защиты властных иерархий. URL: http://www.soncet.narod.ru/library/authors/kusenro/2-4.htm

Лоскутов В. А. Между «цветной революцией и бархатной «контрреволюцией», или Как уцелеть чиновнку в ожидании годо. URL: http://chinovnic.uapa.ru/modern/article.php?d=662

Перегудов С. П. Ренессанс корпоративизма? URL: http://209.85.135.104/search?q=-cache:1y_uqWnnYQUJ:www.ecso...

Шахназаров Г. Х. и др. Самоопределение России. Аналитический доклад по проекту «Россия в формирующейся глобальной системе». URL: http://www.uct.kiev.ua/-sofi/pf2/shakhn.htm

Василь ТКАЧЕНКО

В чому полягає досвід «денацифікації» – подолання нацизму?

Чи є у світі достатньо досвіду для подолання тоталітарного минулого – фашистського, нацистського чи сталінського? Найбільш повно, як на мою думку, в аналізі процесу фашизації Росії нам може стати в нагоді досвід Німеччини, що вийшла на шлях демократії й розбудови соціально відповідальної держави. Маємо також засвоїти творчий доробок німецького філософа Карла Ясперса. Його концепція провини й політичної відповідальности вимагає від читача глибинного духовного катарсису, пов'язаного насамперед із моральним оновленням людини.

Як відомо, сформульована Ясперсом проблема «провини й відповідальності» набула у повоєнній Німеччині особливого значення. Згідно з рішенням Потсдамської конференції з боку союзників антигітлерівської коаліції ударними темпами здійснювався процес «денацифікації» Німеччини як агресора, що розв'язав Другу світову війну. Однак цей курс зустрів серйозну протидію з боку німецького суспільства. І тому були свої причини: лише офіційних членів NSDAP (Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини) налічувалося близько 8 млн осіб (а ще 4 млн складали члени інших підпорядкованих організацій). І це була лише верхівка айсберга. За часів Гітлера всесильна агентура таємних служб поширювалася аж до окремих будинків, де дрібні партійні активісти вивідували у мешканців їхні політичні уподобання.

У 1945 р. в чотирьох зонах окупації було заарештовано 270 тис. осіб з нацистським минулим, усі організації NSDAP були розпущені, а її членам заборонялося посідати державні посади. Для тієї частини населення, яке нібито нічого не знало про злочини гітлерівського режиму, були організовані примусові екскурсії в концтабори. Американська журналістка Марта Геллхорн записала типове оправдання з боку німецького обивателя: «Серед нас немає нацистів, і ніколи не було… Можливо, двоє-троє десь і мешкали в сусідньому селі… Так, говорять, що у тому містечку, в двадцяти кілометрах від нас, певний час жило декілька таких… Нацисти – мерзенні тварюки!... Ні, жоден із моїх родичів у Вермахті не служив, та й в партії не перебував… Ой, як ми потерпали, ми тижнями не вилазили із підвалу…».

Такі виправдання дивували журналістку: як міг нацистський уряд вести таку війну, якої нібито ніхто не хотів?

За подібних ускладнюючих обставин результати демократизації Німеччини виявилися далекими від очікувань. Розправа над верховними німецькими діячами стала лише першим кроком до «денацифікації». А далі кожен повнолітній німець мав бути підданий ретельній процедурі перевірки. Спеціальні суди визначали ступінь втягнення людей у злочини нацизму. Лише в західних зонах окупації ці суди розглянули до 1949 р. близько 3,6 млн справ. Щоправда сама процедура розгляду часто-густо набувала вигляду профанації: рішення про оправдання можна було отримати за невеликий хабар, а між підозрюваними панувала кругова порука – «якщо розкажеш про мене, я розкажу про тебе».

Процес переосмислення нацистського минулого затягувався. У «час нуль німецької нації» в свідомості обивателя панував хаос. Домінуюча теза Нюрнберзького трибуналу про «колективну відповідальність» була назагал відторгнута: понад третина німців заявило, що націонал-соціалізм був хорошою ідеєю, хіба що погано реалізованою. Жителі Німеччини загалом поринали у стан співчуття до самих себе, шукаючи аргументів для самовиправдання. Перебуваючи у пограничному стані своїх моральних і фізичних сил, вони відмовлялися визнати свою відповідальність за жахіття нацистського режиму.

І тоді на повний зріст постала проблема забезпечення належної інтелектуальної роботи з населенням. З'явилася необхідність осмислити минуле, з'ясувати витоки і причини утвердження нацизму, опрацювати програму відродження країни. І тут ключову роль відіграв філософ Карл Ясперс. Саме він очолив суспільно-політичний дискурс, спрямований на опрацювання єдиного підходу до тоталітарного минулого і способів його подолання. Написана К. Ясперсом книга «Питання про провину» відкрила шлях до філософського осмислення нацистської трагедії і формування самосвідомості німецької нації, що стало відповіддю на кризу ідентичності повоєнного часу.

У той час ніхто з німецьких інтелектуалів не рішався виступати із політичними заявами. Карл Ясперс був єдиним, хто відкрито визнав злочини нацистів і виступив із зверненням до своїх співвітчизників покаятися і визнати свою провину за масове вбивство людей. І на те він мав повне право: лише людина, що не емігрувала, а пережила усі 12 років нацистської влади й ніколи не співпрацювала з режимом, могла зайняти таку принципову й тверду позицію. Це вже пізніше у повоєнні роки Карл Ясперс став сприйматися як символ «нових часів і оцінок». А тоді, в 1946 р., викладаючи в Гейдельберзькому університеті, він наразився на обструкцію з боку студентів: мало кому подобалась ідея покаяння й смиренності, індивідуальної відповідальності кожного за здійснені нацистами злочини. Далеко не всі німці на той час підтримували необхідність масових депортацій та виплати величезних репарацій. У листі до Ганни Арендт Ясперс писав: «За моєю спиною люди обмовляють мене: комуністи називають мене затятим прихильником націонал-соціалізму, сердиті невдахи – зрадником своєї країни».

Німецька суспільна думка поділилася в той час на прихильників двох кардинально відмінних позицій. З одного боку, поразка у війні сприймалася як принизлива капітуляція, пригнічення німецьких культурних і політичних устремлінь (Мартін Гайдеггер). З другого боку, звільнення Німеччини за допомогою союзників розглядалося як можливість духовного й політичного оновлення й відродження. Саме ця можливість була покладена Карлом Ясперсом в основу його роботи «Питання про провину», написану в 1946 р. У ній автор аналізує первинні витоки духовної кризи суспільства: «виникло відчуття порожнечі буття», подолати яке неможливо, не поставивши питання про провину німців, не здійснивши спробу піддати історичну долю німецького народу «історичному, а відтак й етичному аналізу».

Спроби уникнути цього вчинку, обмежити горизонт своїх пошуків примітивними потребами – «жити й не думати» – не могли призвести до духовного відродження. Те, що союзники осудили німців, зазначає Ясперс, було значимим політичним фактом, який, одначе, не міг допомогти німцям

у розв'язанні вирішальної проблеми – внутрішнього духовного відродження нації. Виступивши проти тези про «колективну провину» всього німецького народу, Карл Ясперс виділив чотири види провини. *Перший вид* – кримінальна провина тих, хто здійснив злочини проти людяності. Цю провину вправі встановлювати лише суд. *Другий вид* – політична провина, суть якої зводиться до того, що «усі відповідальні за те, як ними правлять». Визначення цього виду відповідальності перебуває у юрисдикції переможця. *Третій вид* – провина, яка передбачає моральну відповідальність людини за її власні вчинки, навіть якщо вони здійснювалися за наказом згори. В цій ситуації вирішальну роль відіграє сумління людини і її моральні принципи, які слід обговорювати в колі рідних і близьких. І, нарешті, *четвертий тип* – провини метафізичної, що пов'язана із відмовою стати на перешкоді злочину, свідком якого ти став. На думку Карла Ясперса, саме ці сфери (політична, моральна і метафізична) й відкривають можливість для кожної людини бути причетною до справжнього відродження країни. Доказуючи обмеженість і шкідливість тези про «колективну провину», Ясперс наполягає на тому, що конкретні люди можуть у повній мірі нести політичну, моральну та метафізичну відповідальність, оскільки «кожна реальна зміна відбувається через окрему людину».

Наскільки проблема, піднята в роботі Карла Ясперса, є нині актуальною для нас? На наше глибоке переконання, ця праця філософа заслуговує першорядної уваги. На наших очах відбувся акт агресії з боку Росії проти України. Рано чи пізно – в цьому нема жодного сумніву – постане питання про провину й відповідальність російської сторони. Так, уже наприкінці 2018 р. Міжнародний кримінальний суд (МКС) в Гаазі підтвердив кваліфікацію ситуації на Кримському півострові як військового конфлікту між Російською Федерацією і Україною. Згідно з цією оцінкою щодо ситуації в Криму застосоване міжнародне гуманітарне право. Опрацьовуються питання визначення того, чи можуть вважатися воєнними злочинами такі дії Росії на окупованому півострові, як переміщення й видворення місцевого населення, переміщення осуджених, порушення прав власності і примушення громадян України – жителів тимчасово окупованих територій – до служби у Збройних силах Російської Федерації.

З огляду на агресію Росії, лідери громадської думки України уже поставили на порядок денний опрацювання творчої спадщини Карла Ясперса в контексті визначення сутності провини й політичної, моральної та метафізичної відповідальності осіб російської сторони. Так, ще влітку 2014 р. академік Василь Кремень сформулював основні гуманітарні віхи очікуваного досягнення миру й порозуміння між українським і російським народами: «*Ніхто не збирається збоку огульно звинувачувати увесь російський народ.* Згідно з Ясперсом, ***мова може йти лише про власне усвідомлення народом своєї колективної відповідальності, якщо російський народ морально визріє для цього.*** При цьому люди мають усвідомити, що це є подвійна провина: «по-перше, взагалі безумовна політична покірність будь-якому керівнику, а, по друге, сутність керівника, якому ти поклоняєшся»».

Після широкомасштабного збройного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р., питання винуватості й політичної відповідальності набуло ще більшої актуальності. Зокрема нагальною стає необхідність опрацювання

минулого, колективного й особистісного переосмислення, внутрішнього очищення й духовного відродження України. Йдеться не про те, щоб у майбутньому про все, що скоїлося в південно-східних областях України «забути й усе простити». На це, зовнішньо ніби й гуманне почуття, до якого нас дехто й нині постійно закликає, неможливо покладатися. Лише всебічно осмисливши ситуацію, ми зможемо дійти правильного розуміння, на яке дійсно можна покластися у житті. Саме тому необхідно проводити чітку грань у питанні про ступінь винуватості як російського агресора й наброду різної масті колаборантів, з одного боку, так і мирних жителів Росії – з другого. Інакше з цим злом не буде покінчено ніколи. Це – ази християнсько-юдейської парадигми європейської цивілізації, яка пережила не так уже й давно глибину падіння у бездну фашизму, однак віднайшла у собі силу й мужність переосмислити минуле й зробити креативні висновки на майбутнє.

Бібліографія

Коллективная ответственность. URL: https://www.svoboda.org/a/28063225.html .

Кремень В. О виновности и политической ответственности. *Теория и практика управления социальными системами*. Харьков. 2014. № 4. С. 12.

Рулинский В. В. «Проблема вины» в трудах Карла Ясперса. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/problema-viny-v-trudah-karla-yaspersa

Суд в Гааге признал оккупацию Крыма военным конфликтом России и Украины. URL: https://www.segodnya.ua/politics/sud-v-gaage-priznal-okkupaciyu-kryma-obyavleniem-rossiey-voyny-ukraine-1196020.html

Ясперс К. Вопрос о виновности. О политической ответственности Германии. Москва, 1999. 111 с.

Василь ТКАЧЕНКО

В чому сенс «денацифікації» на шляху «опрацювання минулого»?

Хоч минає восьме десятиліття по закінченні Другої світової війни, однак плин подій у світі засвідчує, що небезпека відродження фашизму не пішла у небуття. Розуміння цієї загрози прийшло не сьогодні і не вчора. Так, ще в 1960-ті рр. колега Карла Ясперса німецький філософ Теодор Адорно із свого боку акцентував увагу на загрозу з боку профашистських сил, які будь-що противились переосмисленню історичного минулого.

Як і в 1963 р., коли вперше було опубліковано статтю Теодора Адорно «Що значить опрацювання минулого?», так і в наші дні 60 років по тому, питання, винесене філософом у заголовок, все ще потребує прояснення. Хоч на початку 60-х років в Німеччині уже виросло нове повоєнне покоління, однак німецького філософа непокоїв той факт, що «націонал-соціалізм не мертвий, і нам до сих пір невідомо, чи це просто привид того, що було настільки жахливим, що і власна смерть його не вбила, то він так і не помер і готовність зробити невимовне підспудно живе в людях, так само як і в оточуючому порядку».

Хоча офіційно декларувався курс на демократизацію, однак латентна присутність нацистського світогляду у практиці повсякденного життя повсюдно давалася взнаки. Такої невизначеності, зауважував Адорно, людський розум хотів би позбутися. Перш за все тому, що ставало неможливо жити в тіні гітлерівського жорстокого минулого. Було б справедливо, закликав філософ, покласти край цьому кошмару, коли за провину і насильство доводитися повсюдно розплачуватися насильством і комплексом провини. Адже в противному разі почуттю страху не буде кінця. Тим часом минуле, від якого люди хочуть втекти, все ще живе і дається взнаки. Підсумовуючи ситуацію, Адорно прийшов до двох основоположних висновків. По-перше, до жесту «все забути і пробачити» не можуть апелювати винуватці жорстокості – нацисти. По-друге, минулий історичний досвід потребує серйозного опрацювання й осмислення на рівні широких народних мас з тим, щоб «чари минулого розсіялися під впливом ясної свідомості».

Потенційно загрозлива проблема, яка спонукала Адорно до написання статті, була сформульована ним як «просочування націонал-соціалізму в демократію». І тут, на наш погляд, слід було б розглянути питання під таким кутом зору: а наскільки правомочною була сама постановка питання в такому вигляді, коли «націонал-соціалізм» розглядався як щось окреме, що просочувалось в щось принципово інше – «ліберальну демократію»?

Такий некоректний з точки зору наукового аналізу поділ був, на жаль, притаманний періоду холодної війни, коли Сполучені Штати Америки виступали в ореолі світоча ліберальної демократії і оплоту боротьби проти тоталітарних режимів – як нацистського, так і комуністичного спрямування. За свідченням професора Нью-Йоркського університету Крейга Калхуна, який до того ж з 1999 по 2012 р. очолював Раду з суспільних наук (Social Science Research Council), ідеологічна установка на відмежування ліберальної демократії від

тоталітаризму в післявоєнні роки значимо деформувала сутнісну сторону бачення проблеми про витоки тоталітаризму, фашизму й нацизму.

Так, американські теоретики намагалися всіляко довести, що «нацизм – це взагалі не наша проблема: нацизм – це було щось традиційне, недобрий середньовічний атавістичний рух, що виник десь із минулого». В результаті дослідники були зорієнтовані на своєрідне соціальне замовлення: «Треба було відокремити Захід від нацизму. Нацизм виріс не з сучасності, ми не маємо нічого спільного з нацизмом. І, більш того, наступний крок – нацизм дуже схожий на сталінізм, на інші тоталітарні режими, які ми знаходимо далі і далі на Схід від нас. Це інші, – це не ми ... Тому треба було заперечувати західне і цілком сучасне походження нацизму. Величезні зусилля пішли на те, щоб довести, що нацизм є аберацією, що він нічого спільного не має з сучасністю, що, звичайно ж, не так».

У цій непростій ситуації цілеспрямованого соціального замовлення (з огляду на американський вплив на розвиток соціальних досліджень в післявоєнній Європі) слід віддати належне Теодору Адорно: ставлячи питання про «просочуванні» націонал-соціалізму в демократію, він раптом в процесі аналізу приходить до викладу, підпорядкованого зовсім іншою логікою мислення. У його тлумаченні витоки нацизму лежать не в якомусь атавістичному середньовічному минулому Німеччини, а є наслідком тих реальних проблем, що виникають із кризи самої системи сучасної ліберальної демократії: «Те, що фашизм продовжує жити, те, що опрацювання минулого, про яке стільки говорять, до сих пір не вдалося, те, що воно виродилося у власну карикатуру – пусте і холодне забуття, пов'язано з тим, що ще продовжують існувати об'єктивні суспільні передумови, з яких фашизм виріс. Його сутність не можна вивести з одних лише суб'єктивних схильностей окремих людей. Економічний порядок і, відповідно до його моделі, також і майже вся економічна організація сприяють, як і раніше, залежності переважної більшості людей від даностей, над якими вони не владні, і тим самим – незрілості людей.

Тож якщо люди хочуть жити, зауважує Адорно, то їм не залишається нічого іншого, як пристосуватися до цих даностей і змиритися з ними. Вони повинні поставити хрест на тій самій автономній суб'єктивності, до якої апелює ідея демократії. Зберегти ж себе вони можуть лише в тому випадку, якщо відмовляться від свого власного «я». Зрозуміти це осліплення вони можуть тільки ціною тієї болісної напруги свідомості, якій перешкоджає устрій життя, і не в останню чергу – роздута до тотальності індустрія культури, існуюча практика «промивання мізків». Необхідність такого пристосування, ідентифікації себе з існуючим, даністю, з владою як такою, створює тоталітарний потенціал. Він посилюється за рахунок почуття незадоволеності і гніву, яке виробляє і відтворює необхідність пристосовуватися. І так як дійсність, в кінці кінців, не дає тієї автономії і того можливого щастя, яке взагалі-то обіцяє поняття демократії, то до неї [демократії] ставляться індиферентно, якщо і зовсім не відчувають до неї таємної ненависті. Форма політичної організації усвідомлюється як така, що не відповідає суспільній та економічній реальності».

Чи вбачав Адорно якийсь вихід з ситуації, що склалася? Чи пропонував він якісь реальні кроки для викорінення паростків нацизму, появу яких неминуче породжує сама криза ліберальної демократії? На жаль, складається вра-

ження, що пропозиції його були паліативні – вони могли полегшувати хворобу, але не виліковували її.

В умовах, що склалися, зазначав Адорно, всесвітня історія з її все прискореним катастрофічним ритмом, схоже, і не прагне надавати своїм суб'єктам час, за який все якось могло б само собою владнається. Хіба що зберігається можливість приділити більше уваги *демократичної педагогіці*, в рамках якої «опрацювання минулого» допомогла б протидіяти його забуттю, тим більше – виправданню забутого. А для цього «педагогіці, замість того щоб глибокодумно нести почерпнуті з других рук дурниці про буття людини», «слід було б настійно вимагати посилення в університетах позиції соціології, яка збіглася б з історичним дослідженням нашої власної епохи».

Приклад післявоєнної Німеччини показує, що політична освіта, там, де вона здійснювалася всерйоз, а не сприймалася як обтяжлива повинність, приносила більше позитивного, ніж прийнято вважати. По суті, як показала практика, все залежить від того, в якому вигляді видається минуле: чи стає воно лише предметом докору, або ж ми долаємо жах нацизму, знаходячи в собі силу, щоб осягнути незбагненне. Проблема практичного здійснення подібної освіти могла б бути вирішена, на думку Адорно, мабуть, тільки спільними зусиллями педагогів і психологів, які не уникають під приводом наукової об'єктивності тих нагально практичних завдань, які ставить сучасність перед їх дисциплінами.

Ставлячи завдання «опрацювання минулого», Адорно, разом з тим відчував всю обмеженість можливостей просвітницької педагогіки на шляху подолання тих умов, які щогодини породжують «об'єктивний потенціал» відродження націонал-соціалізму. Навіть за умови, що демократична педагогіка буде здійснюватися більш енергійно і на інших, більш глибоких рівнях. Причина тому очевидна: педагогіка «впливає лише на тих, хто їй відкритий, і тому навряд чи схильний до фашизму. З іншого боку, зміцнити опірність і цієї групи впливу несуспільної думки – теж не буде зайвим». Вдаючись до терміну «несуспільна думка», німецький філософ мав на увазі тих, «хто пристосовується до настрою, зважаючи на офіційне табу, а відтак стає ще більш заразним».

Важливий напрямок просвітницької діяльності – нагадувати людям про те, що ***«явні і замасковані фашистські новації приносять Європі війну, страждання і нужду в системі, заснованої на насильстві, і, врешті-решт, сприяють російської гегемонії в Європі, коротше кажучи, що вони призводять до політичної катастрофи»***. В контексті нинішньої агресії Росії проти України, дане положення Теодора Адорно звучить особливо актуально.

Як слідує із тексту статті Теодора Адорно, він не може обійти один з найважливіших напрямів педагогіки - «виховання вихователів». Але тут, як відомо, вирішальне слово залишається за самим життям. А тому, з огляду на те, що викладені вище об'єктивні обставини щогодини породжують націонал-соціалізм, остаточна теза Теодора Адорно звучить не надто оптимістично: «Минуле буде опрацьовано лише тоді, коли вдасться подолати самі причини подій минулого. Лише тому, що ці причини продовжують діяти, чари минулого досі не розсіяні».

Усвідомлюючи обмежені можливості педагогіки, актуальним все ж залишається завдання не просто пояснювати світ, а й кардинальним чином

перетворювати його. Все це наводить на думку, що якщо хтось прагне впорядкувати хід історії, йому вільно чи мимоволі доведеться використовувати або марксистські категорії, або ще якісь похідні, оскільки інших альтернатив, судячи з усього, дуже небагато.

Бібліографія

Адорно Т. Что значит «проработка прошлого»? *Журнальный зал. Неприкосновенный запас.* 2005 № 2–3 (40–41). URL: http://magazines.ru/nz/2005/2/ado4.html

Калхун К. Теория модернизации и глобализации: кто и зачем их придумал. URL: http://www.inop.ru/files/calhon.doc

Василь ТКАЧЕНКО

Як Німеччині вдалося «визволитись» від нацистського минулого?

Резолюція Європарламенту «Про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи» від 19 вересня 2019 р. поклала за основу цього документу тезу про ототожнення націонал-соціалістичної політики Гітлера та радянської політики Сталіна. Сталось так, що в 1939 р. Гітлер і Сталін були союзниками у війні проти Польщі. Однак в 1945 р. Німеччина уже була в стані поверженого агресора, а Радянський Союз – в числі держав-переможців. То ж нині постала проблема: в якій мірі народам цих країн вдалося досягти «визволення» – одним подолати нацистське минуле, а іншим – сталінізм? Адже в цьому, згідно Ясперса, і полягає сутність поняття «провини і політичної відповідальності» кожного громадянина за політику уряду, за часів якого він живе і дії якого він терпить. З огляду на зазначене, було б продуктивно провести порівняльний аналіз ставлення Німеччини і Росії до уроків Другої світової війни.

Наразі розглянемо досвід Німеччини впродовж 75 років після розгрому нацизму. Прикладом світоглядних зрушень у німецькому суспільстві в дусі парадигми Ясперса може бути стаття-колонка, написана міністром закордонних справ Німеччини Хайко Маасом у співавторстві із співголовою російсько-німецької комісії істориків Андреасом Віршінгом для журналу Der Spiegel.

Мотивацію своєї громадянської позиції Хайко Маас описав таким чином: «Я шукав пояснення тому, як нацисти змогли привести Німеччину і увесь світ до такої катастрофи. Багато із того, що тоді відбулося, було настільки жахливим, що я просто не міг цього зрозуміти. І тому виникла глибока необхідність внести свій вклад у те, щоб подібне ніколи не повторилося. Я дійшов рішення взяти на себе політичну відповідальність».

Центральним відправним пунктом публікації Хайко Мааса і Андреаса Віршінга в журналі Der Spiegel став концепт «визволення», уособлений з датою 8 травня 1945 р. Саме цей день поклав край трагічному ліку 40 мільйонів убитих в Європі на полях війни. З точки зору сьогодення, 8 травня стало символом звільнення мільйонів людей, позбавлених прав і підданих переслідуванню, днем пам'яті жертв, уособленням перемоги над несправедливістю. Однак це визволення не відбулось відразу в день капітуляції Третього рейху. «В цей день, – пишуть автори колонки, - німці заплатили свою ціну за 30 січня 1933 р. – за те, що не змогли самостійно звільнитися від націонал-соціалізму. Стоячи на руїнах німецьких міст, більшість дивилося в майбутнє із страхом і відчаєм. ***Потребувалось цілих 40 років, щоб Ріхард фон Вайцзекер затвердив тезу про німецьке «визволення», з котрим погодилась би більшість західнонімецького суспільства. Це стало можливим завдяки хворобливому подоланню злочинів націонал-соціалізму після Другої світової війни***» (курсив наш. – *Авт.*).

Перші спроби усвідомлення повоєнної ситуації в Західній Німеччині були зафіксовані 8 травня 1949 р., коли Парламентська рада в Бонні ухвалила Основний закон (Конституцію). В цей день Теодор Хейс, що стане згодом першим президентом Федеративної Республіки Німеччини, висловив судження,

що день 8 травня 1945 р. вміщує в собі для кожного «найбільш трагічну й суперечливу парадоксальність історії», оскільки «ми одночасно врятовані й знищені». Назагал у 1950-ті рр. у Західній Німеччині день 8 травня 1945 р. розглядався як трагічна дата тотальної поразки німців у Другій світовій війні, яку німці розв'язали, вели і програли. Отже, про ніяке «визволення» тоді не йшлось.

Точка зору, що відбулося «визволення» не домінувала спершу і серед західних союзників. Так, в директиві JCS1067 Об'єднаного комітету начальників штабів американських Збройних сил від 26 квітня 1945 р. зазначалось: «Німеччина буде окупована не з метою визволення, а як переможена ворожа держава». Поділ Німеччини і поява НДР підкріплювали сприйняття 8 травня як дня поразки. До того ж проблема депортації німців з територій по ту сторону Одера й Нейсе кидала тінь на 8 травня як відправну точку нової епохи. Хіба що політика денацифікації й перевиховання була уже в певній мірі суголосна з перспективою «визволення», принаймні давала якісь шанси на майбутнє. Хоча, як показало святкування в 1955 р. офіційним Бонном завершення періоду окупації, в ЗМІ домінували такі кліше: Гітлер характеризувався як демон, теза про колективну провину відкидалася, а політика перевиховання, до якої вдавалися союзники, назагал критикувалася.

Лише 1960-ті рр. стали перехідним періодом у переосмисленні Федеративною Республікою націонал-соціалістичного минулого. На той час виросло нове покоління, яке поділяло думку, що нацистський режим міг бути подоланий лише зовнішніми силами. Федеральний канцлер Віллі Брандт, котрий вважав себе главою уряду не «переможеної», а «звільненої» Німеччини, виступив 8 травня 1970 р. в Бундестазі з урядовою заявою. В такий спосіб офіційний Бонн вперше відреагував на 25 річницю цієї дати, пов'язавши свою позицію з бажанням встановити «добросусідські» відносини на усіх напрямах, в тому числі й на Сході. Колінопреклоніння Брандта перед пам'ятником жертвам повстання у Варшавському гетто стало ще одним свідченням певних кроків до «визволення» від історичного минулого.

В 1975 р. теза Теодора Хейса про парадоксальність кінця війни «ми врятовані й знищені» була поглиблена. У промові президента Вальтера Шееля 8 травня було охарактеризоване як «момент самоперевірки», оскільки несвобода для німців розпочалася не в 1949-му чи 1945 р., а в 1933-му, бо тиранія, війна, знищення євреїв, зруйнування і розділ Німеччини – все це наслідки 1933 р. Доктор історичних наук, науковий співробітник Німецького історичного інституту в Москві (інститут фінансується Міністерством освіти і науки Німеччини і спрямовує свою роботу на розвиток наукового співробітництва істориків Росії й Німеччини) Маттіас Уль узагальнює: «В 1975 р. у влади соціально-ліберальної коаліції уже чітко позначився новий погляд на 8 травня як на День пам'яті».

В 1980-ті рр. стали для ФРН періодом гострого протиборства з історично-політичних питань, пов'язаних із проблемою самоідентифікації Німеччини в сучасному світі. Ставлення до 8 травня у 1985 р. стало предметом гострих дискусій. Як заявив голова фракції ХДС/ХСС в Бундестазі Альфред Дреггер, радіти поразці Гітлера може кожен європеєць і демократ, а перемозі Сталіна – ні. Поляризація думок з приводу 8 травня досягла загрозливої гостроти.

Ситуацію в 1985 р. розрядила промова федерального президента Ріхарда фон Вайцзекера, в якій він наголосив: «Було важко швидко і чітко визначити орієнтири… Але, все ж, з кожним днем нам ставало все ясніше, і про це ми усі разом маємо сьогодні заявити, що 8 травня було днем визволення. Цей день визволив нас від людиноненависницької системи націонал-соціалістичної тиранії».

Концепт «визволення», своєрідне оновлення катарсисом покаяння і покути, як це випливає із промови Вайцзекера, не приходить одномоментно. Тим більше його не можна пояснити насамперед впливом ззовні, хоча й це мало місце. Сорок років довелось іти німцям до пізнання й усвідомлення самих себе, аж поки «нове покоління взяло на себе політичну відповідальність. Молоде покоління не відповідає за події минулого. Але воно відповідає за те, який урок буде винесено із нього історією». А старше покоління, відповідно, має допомогти молодим «зрозуміти життєву необхідність збереження спогадів. Ми хочемо їм допомогти тверезо й об'єктивно ставитися до історичної правди, не шукаючи спасіння в утопічних ідеях, але й не впадаючи у моральну зарозумілість».

На переконання Вайцзекера, немає такої людини, такої країни, які б могли претендувати на моральну досконалість. А уроки історії Другої світової війни показали, що на шляху до цієї катастрофи «рушійною силою став Гітлер. Він підбурював і використовував масову істерію. Слабі сили демократії не були спроможні зупинити його. Західні європейські держави, котрі, за словами Черчилля «нічого не підозрювали, але й не були без вини», своєю слабістю теж сприяли фатальному розвитку. Америка після Першої світової війни вдалась до ізоляції і в тридцяті роки не вчинила жодного впливу на Європу».

А що вже стосується ролі Радянського Союзу, зазначав Вайцзекер, то її неможливо виправдати жодним чином: «23 серпня 1939 року було укладено німецько-радянський договір про ненапад. Додатковим секретним протоколом передбачалися умови очікуваного розділу Польщі. Цей договір було укладено з тим, щоб дозволити Гітлеру вторгнутися у Польщу. Керівництво Радянського Союзу повністю усвідомлювало це. Кожній політично мислячій людині того часу було зрозуміло, що німецько-радянський договір означав вторгнення Гітлера в Польщу, тобто початок Другої світової війни. Це не применшує вини Німеччини, що стосується початку Другої світової війни. Радянський Союз був згоден з війною між іншими народами, щоб отримати свою частку здобичі. Але ініціатива виходила від Німеччини, а не від Радянського Союзу».

Чіткість і виваженість цих оцінок з боку Вайцзекера була в подальшому належним чином оцінена в громадсько-політичній думці Німеччини. Не в останню чергу тому, що його промова відповідала вимогам часу й відображала собою масове ставлення німців до своєї історичної пам'яті. Пізніше, при відзначенні 50-ї річниці закінчення війни, теза про «визволення» в цілому уже набула масового характеру. А після об'єднання Німеччини уже навіть постала проблема подолання історичних суперечностей із колишніми противниками по війні. Так, уже в 2005 р. місцем проведення головних урочистостей стала Москва.

Але ж ось агресія Росії проти України в 2014 р. внесла корективи у ставленні Німеччини до політики Кремля. Показово, що на перші ролі в оцінці феномену

«визволення» Німеччиною було винесено не Червону армію, а західних союзників. Так, в 2015 р. голова Бундестагу Норберт Ламмерт дав таку оцінку 8 травня як Дню визволення: «Але це не був день німецького самовизволення. Наші думки й повага повинні бути спрямованими насамперед до тих, хто з велетенськими втратами поклав кінець націонал-соціалістичному пануванню терору – як в рядах західних союзників, так і на стороні Червоної армії». Щоправда, із свого боку міністр закордонних справ Вальтер Штайнмайер зазначив: «Росіяни, німці і всі народи Європи об'єднані спільним гаслом **«Ніколи більше»** й загальною відповідальністю за мир в Європі».

Як на нашу думку, Штайнмайер, при всій повазі до його країни, в даній оцінці видав бажане за дійсне: Володимир Путін у цей час уже жорстко дотримувався іншого гасла: **«Если надо – повторим»**.

Бібліографія

Рихард фон Вайцзекер Президент Федеративной Республики Германия Речь, произнесенная 8 мая по случаю сорокалетия окончания Второй мировой войны. URL: https://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Dovnloades/DE/Reden/2015/02/150202-Rvw-Rede-8-Mai-1985-russi

Уль Маттиас. 8 мая в немецкой культуре памяти. Не забудем, но простим? Образ войны в культуре и исторической памяти. Москва: Фонд развития и поддержки Международного дискуссионного клуба «Валдай», 2020.

Хайко Маас. Хочу как можно быстрее вдохнуть новую жизнь в «нормандский формат». *112 Украина*. URL: https://112/ua/interview/hochu-kak-mozhno-bystree-vdochnut-novuyu-zhizn-v-normandskiy-format-441955.html

Хайко Маас и Андреас Виршинг. Нет политики без истории. URL: https://history-russia/sobitiya/istoricheskaya-pravda.html

Василь ТКАЧЕНКО

Як концепція «визволення» сприймалася у радянській зоні окупації?

Процес визволення від тягаря нацистського минулого залежав у Німеччині й від регіонального фактору: східна частина німецького народу тривалий час перебувала під юрисдикцією НДР. Культура пам'яті тут формувалася в принципово інших умовах, а тому для нас важливо здійснити порівняльний аналіз визрівання колективної історико-політичної самосвідомості нинішніх німців до спільного прийняття чи відторгнення концепту «визволення». Покладемо в основу нашого аналізу те напрацювання, яке здійснив уже згадуваний вище доктор історичних наук, науковий співробітник Німецького історичного інституту в Москві Маттіас Уль.

Насамперед цей науковець звертає увагу на те, що окупація Німеччини військами союзників не стала безпосереднім актом «визволення від націонал-соціалістичної диктатури, але відповідала принципам війни й міжнародного права». Спершу кордони зон окупації були рухливими. Коли напочатку липня радянські війська просунулись в райони на захід від Ельби, їх у містах і сільських громадах зустрічали члени Комуністичної партії Німеччини із гаслами «Хай живе Радянська Саксонія, майбутня радянська республіка». З боку радянських військ демонструвалося прагнення встановити діалог із антифашистами. Але, що принципово важливо, на відміну від країн Східної Європи, у стратегічній лінії СРСР щодо Німеччини на перших порах про визвольну місію офіційно не згадувалось. Йшлось лише про перемогу над Німеччиною.

Ініціатором концепту «визволення» стали німецькі комуністи на чолі з Вальтером Ульбріхтом: «Констатація того факту, що східні німці 8 травня були звільнені, аж до кінця існування НДР створювала щонайважливішу основу легалізації правління Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЄПН)». Цей режим міг отримувати моральну вигоду із тези про «визволення». Згідно логіки СЄПН, Радянський Союз, поборовши націонал-соціалізм, тим самим забезпечив жителям Східної Німеччини свободу, необхідну для зміни політичної системи. Поступово «визволення», здійснене Червоною Армією, перетворилося у засадничий міф створення Німецької Демократичної Республіки, що офіційно відмежувалася від ФРН. Відтак згідно з рішенням Народної палати НДР від 21 квітня 1950 р., день 8 травня було проголошено офіційним святом – Днем визволення. Коли 11 травня 1950 р. Йосип Сталін офіційно поздоровив керівництво НДР з річницею «визволення німецького народу від тиранії фашизму», то тим самим він благословив День визволення як офіційно закріплений кульмінаційний пункт легітимації НДР.

В честь двадцятої річниці Дня визволення в Берліні у 1965 році вперше в історії НДР відбувся спільний офіційний воєнний парад частин Німецької народної армії НДР і Групи радянських військ в Німеччині, що мало символізувати свого роду спільну перемогу в класовій боротьбі проти Заходу. На трибуні були присутні керівні особи обох держав. В центр офіційних спогадів було покладено комуністичний рух Спротиву і боротьбу за визволення,

яку здійснював Радянський Союз. При цьому звернення до особистісного, індивідуального історичного досвіду було не надто затребувано – офіційні кампанії підпорядковувалися завданню набуття колективної, нібито національної ідентичності.

Маттіас Уль звертає увагу на те, що популяризація пропагандистської історичної картини «визволення» була назагал позитивно сприйнятою громадськістю: «східним німцям це давало звільнення від власного минулого. Громадяни НДР жили в державі, яка визначала себе як «антифашистську» і засновники котрої декларували розрив з націонал-соціалізмом. ***Відтак ніхто в НДР більше не повинен був відчувати себе відповідальним за злочинний націонал-соціалістичний режим. Таким чином, у східнонімецькій державі поступово розповсюджувалось уявлення про те, що нацисти були лише в Федеративній Республіці, тоді як населення Східної Німеччини завжди було побіч визволителів***». Яскравим прикладом була відповідь учениці однієї із шкіл на запитання – «Хто виграв Другу світову війну?». Відповідь була такою: «Радянський Союз і НДР». Таке виховання, зрозуміло, не сприяло формуванню критичного мислення щодо осмислення минулого в історичному контексті, оскільки в громадській думці не міг відбутися глибокий суспільний дискурс щодо націонал-соціалізму і його злочинів. Відтак подолання історичного минулого як духовного катарсису, очищення від гріхів минулого – в радянській зоні окупації не сталося.

Все це призвело до того, що в останні роки існування НДР дедалі частіше стали даватися взнаки недоліки у антифашистському вихованні молоді – наприкінці 1980-х рр. у Східній Німеччині було зафіксовано понад 800 неонацистів. У загальному підсумку Маттіас Уль робить висновок, що «можливість справжнього і втіленого в життя антифашизму в НДР була просто-напросто упущена».

Результати цього феномену відчуваються й сьогодні, хоч з часів об'єднання Німеччини минуло вже 30 років. Так, Центр вивчення та збору інформації про антисемітизм (RIAS) зазначив, що його берлінське відділення, а також відділення земель Бранденбург, Шлезвіг-Гольштейн та Баварії станом на 22 травня 2020 р. зафіксувало за цих п'ять місяців 1253 випадки антисемітських інцидентів. Втішає те, що громадськість Німеччини оперативно реагує на подібні екстремістські витівки.

Бібліографія

Антисемітизм у Німеччині: приводи різні, мотив один. URL: https://www.dw.com/uk/%D0%...

Уль Маттиас. 8 мая в немецкой культуре памяти. Не забудем, но простим? Образ войны в культуре и исторической памяти. Москва: Фонд развития и поддержки Международного дискуссионного клуба «Валдай», 2020.

Василь ТКАЧЕНКО

Чи відбулося подолання сталінізму?

Повернемося знову до резолюції Європарламенту «Про важливість збереження історичної пам'яті для майбутнього Європи», де СРСР (як і Німеччина) був охарактеризований тоталітарною державою, а Сталін (як і Гітлер) – одіозним диктатором. Таке розміщення гітлерівської Німеччини й сталінського Радянського Союзу в одній системі координат призвело до необхідності перегляду більш широкого кола трактувань історії.

Так, євродепутати нагадали, що нацистський і комуністичний режими здійснили масові вбивства, геноцид і депортації, що призвели до загибелі людей і втрати свободи у небачених в історії людства масштабах. Депутати засудили акти агресії, злочини проти людяності й масові порушення прав людини, здійснені нацистським, комуністичним та іншими тоталітарними режимами, закликали гарантувати недопущення повторення подібних злочинів, підкреслюючи той факт, що без пам'яті не може бути примирення. Відтак було наголошено, що резолюція «закликає всі держави-члени ЄС дати чітку й принципову оцінку злочинам і актам агресії, **здійсненими тоталітарними, комуністичними режимами і нацистським режимом**», а також **«засуджує усі прояви і розповсюдження тоталітарних ідеологій, таких як нацизм і сталінізм, в ЄС»**.

В документі висловлюється глибока стурбованість зростаючим визнанням радикальних ідеологій і повернення до фашизму, расизму, ксенофобії на інших форм нетерпимості. Закликається до створення спільної культури пам'яті, котра відторгла б злочини фашистських, сталінських та інших тоталітарних і авторитарних режимів минулого, сприяла б просвітництву щодо викриття звірств Другої світової війни, таких як Голокост та систематична дегуманізація його жертв впродовж ряду років шляхом тривіалізації та мінімізації злочинів, здійснених нацистами та їхніми підручними. Все це зобов'язує до аналізу повоєнних заходів щодо подолання нацизму і сталінізму як запоруки недопущення відродження фашизму на європейському континенті.

Ставлення до проблем, порушених у євродокументі, зазнало в СРСР значних трансформацій. В перші ж повоєнні роки пам'ять про трагічні і героїчні події 1941–1945 рр. увійшли в наратив радянського колективного минулого як Велика Вітчизняна війна. «Спрямлений» і «очищений» від незручних деталей, цей наратив за часів Микити Хрущова й Леоніда Брежнєва перебрав на себе роль основоположного національного міфу-засновника. Щоправда у ті часи допускалась тактика «засудження і відмежування» від постаті Сталіна, акцентувалася увага на тиранічному характері «вождя всіх часів і народів» та вихвалявся радянський лад. Більше того – у офіційних трактуваннях велич Перемоги виправдовувала всі втрати більшовицьких злодіянь, здійснених після Жовтневого перевороту.

Після розпаду СРСР і банкрутства тези про вступ країни в епоху комуністичного будівництва Велика Вітчизняна війна виявилася чи не єдиним елементом колективного минулого, найбільш зручним для політичного конструювання позитивно окрашеного образу СРСР. А оскільки факт Перемоги неможливо було відділити від історичного контексту, постала проблема висвіт-

лення ролі Сталіна: у перемогах і поразках; у здійсненні практики масових репресій; у впровадженні політики СРСР щодо Європи напередодні й після війни.

Незримий образ Сталіна продовжував витати над правлячим класом Росії. З приходом до влади Путіна було взято курс на часткову реабілітацію радянської спадщини. Кремлівські ідеологи стали все більше нарікати на збіг історичних обставин, перед якими, мовляв, безсилою стає будь-яка особиста чи колективна політична воля. Йшлося насамперед про промислову й культурну відсталість царської Росії, про соціальне й політичне виснаження країни після громадянської війни, про крах надій на світову революцію, про зовнішню загрозу. Одним словом, форс-мажорні обставини, мовляв, не залишили іншого виходу як піти по шляху встановлення режиму особистої влади. А сам факт здобутої у війні Перемоги, мовляв, і є найкращим підтвердженням правильності обраного Сталіним шляху.

Щоправда, коли прийняти цю парадигму, то залишається непроясненою низка питань: 1) чи був і в якій мірі сталінізм історично неминучим?; 2) у якій мірі його економічні, політичні й ідеологічні особливості були закорінені в історії царської Росії?; 3) наскільки ці особливості були продовженням політичних й ідеологічних тенденцій більшовизму?; 4) чи збереглися ці особливості після смерті Сталіна і в чому конкретно вини проявляються?

Часи горбачовської перебудови, як би до них нині не ставились, були досить продуктивним періодом переосмислення проблем тієї глибокої суспільної кризи, що спіткала СРСР. Чи не найгостріший дискурс було розгорнуто навколо проблеми усвідомлення економічних, соціальних і політичних структур, що породили сталінізм і пов’язали його із командно-адміністративним управлінням. Остаточного вирішення цих проблем, судячи з усього, не було досягнуто й до наших днів ні в публіцистиці, ні в науці. Та й навряд чи це можливо в найближчій перспективі, коли й до наших днів образ Сталіна для 70% росіян асоціюється з ефективним менеджментом. А до того ж у всьому світі простежується згортання демократичних процесів і все ширше впровадження системи державного контролю й маніпулювання широкими масами населення. Отже, складається враження, що вітер історії наразі подув не в паруси демократичних країн.

Тож для осмислення феномену сталінізму вдамося до фундаментальної монографії російського професора Віктора Макаренка «Бюрократия и сталинизм». Актуальність порушеної у книзі проблеми лише зросла в наш час: «наскільки командно-адміністративне управління і сталінізм були виразом загальних тенденцій російської культури». І відповідь на це запитання: «Бюрократія – продукт утворення Московської держави. У міру захоплення й колонізації окраїн втручання уряду в економіку стало правилом управління країною. Воно і сформувало національний тип російського чиновника: всевладного, продажного, неосвіченого, розбещеного владою, неповороткого, тупоумного, по азійськи продажного, законослухняного і благочестивого. Недоліки й прорахунки господарської політики держави змушують населення перейматися не стільки запитанням про те, що зробив особисто кожен, щоб їх уникнути, скільки запитанням – хто винуватий? Такий стереотип існує й сьогодні».

Отже, передумови бюрократизації країни складалися віками «історичної Росії», але й Сталін доклав своїх сил і вміння з тим, щоб вивершити ідеальну модель державного тоталітаризму. Головна функція впроваджуваної Сталіним моделі державного тоталітаризму з його обожнюванням держави й підпорядкуванням їй громадянського суспільства була запрограмована ще Жовтневим переворотом 1917 р. І полягала вона далебі не в побудові соціалізму, а у зміцненні й розширенні могутності держави й пов'язаної з нею бюрократії. Мерзенне холуйство багатьох соціальних верств перед Сталіним можна пояснити хіба що повним банкрутством розуму в ірраціональному політичному режимі.

У повсякденні торжествував справжній сюрреалізм. У сталінському режимі були явища, які існуючи не існували: вони ніколи не згадувалися публічно – і в той же час були відомі всім. Про порядки в таборах ГУЛАГУ в газетах не писали, але кожен усвідомлював їх присутність у суспільному житті і жахіття існуючих там поневірянь. Так, зазначає Віктор Макаренко, «сталінізм створював «нову радянську людину» – щирого лукавого брехуна, готового до постійного і добровільного інтелектуального і морального самогубства. Адміністративна бездарність, економічне марнотратство і політичне холуйство – головні характеристики системи управління, створеної Сталіним. Існуючої, з незначними модифікаціями, й донині». Тобто, Сталін об'єктивно сприяв зміцненню в суспільстві атмосфери брехні, вірнопідданості й боягузтва.

Ця система пустила широкі метастази, які важко піддаються терапії. Їх не можна знищити, списавши масові репресії лише на особисті якості Сталіна – його плебейську мстивість, заздрість, підозрілість й ненаситну жадобу влади. Бо в такому разі репресії можна звести до рівня трагічної випадковості в історії радянського суспільства. Мовляв, був би інший правитель, цього б не було. Суть справи в глибокій історичній традиції. В Росії й донині бере гору своєрідне «сердечне злиття» релігії й державно-бюрократичного корпоративізму. Церква освячує бюрократію як єдину в своєму роді соціально активну силу в суспільстві. Народ зводиться до натовпу безвольних і безсилих політичних істот. На державну владу переносяться предикати бога. А сама держава як соціальна форма одухотворяється й обожнюється, адже кожна влада – від Бога. Політика стає релігією особливого роду, із своїми догмами, культами й емоціями. У сфері політики амвоном віднині стає телевізійний ящик, а політичні дискусії у формі ток-шоу стають різновидом богословських суперечок. Для їх розрішення й зняття напруги завжди є потреба у верховному авторитеті. Час від часу цей авторитет виступає третейським суддею і тим самим підноситься до рівня біблейського пророка. Взяти хоча б періодичні виступи Володимира Путіна на історичну тематику.

На цьому соціальному тренді слід зосередити особливу увагу. Бо це не просто ситуативні кроки – вони наочно демонструють тривалу багатовікову практику існування російської бюрократії: абсолютне пригнічення будь-яких форм економічного, соціального і культурного життя, котре не нав'язане суспільству державою. І не контролюються бюрократією. Йдеться також про застосування усіх засобів морального і фізичного пригнічення. Вони породили в суспільстві страх і підозрілість. Внутрішнє шпигунство – вагомий компонент бюрократичного управління – стало нормою політичного життя країни. Образ

внутрішнього ворога став складовою частиною політичної символіки, що маскувала й зміцнювала режим особистої влади. Апарат насилля при цьому режимі залишається поза громадським контролем.

Водночас простежується зв'язок між проголошеною Сталіним ідеєю Радянського Союзу як центру світової цивілізації й ідеєю Москви як «третього Риму», що була обґрунтована у свій час слов'янофілами. Сталіну припала до душі ідея про особливу загальнолюдську місію Росії, адже носій такої місії автоматично отримує право «карати й милувати», що створює підстави для розправи над людьми. Показова в цьому відношенні була й кампанія боротьби з низькоуклінністю перед Заходом й безрідними космополітами. Водночас цінувалася виконавська дисципліна – заохочення й нагороди видавалися за найретельніше виконання поставлених завдань. Тим самим у народі стимулювалися консервативно-патерналістські схильності.

У підсумку, зазначає Віктор Макаренко, сталінізм – це політичний режим, що охоплює всі сфери відносин, діяльності й свідомості. Держава й кожна його організація виступають знаряддям командування над масами, а не стимуляції їх соціально-історичної ініціативи. Партійно-державний апарат є засобом впровадження команд вождя у суспільне життя. Основні політичні цінності сталінізму – сила і наказ. Вони утворюють основи режиму й визначають відносини між класами, верствами й індивідуумами. Апарат протистоїть суспільству як предмету насильства і в той же час пов'язує народ з вождем. Останній персоніфікує і монополізує право на висловлення загальних інтересів. Служба вождю є практичною реалізацією цього права, хоча суб'єктивно вона може усвідомлюватися як служба батьківщині, народу, правді, справедливості чи ідеї всебічного перетворення світу, але без зміни тисячолітніх консервативно-патерналістських звичок і традицій. Бо саме вони й пов'язують кожного індивіда в механізмі зміцнення особистісної диктатури.

Чи не є нинішній режим Путіна втіленням найзаповітніших ідей Сталіна? На відміну від Німеччини, яка пройшла шлях переосмислення минулого й назагал подолала нацистську спадщину, в Росії ідеологія, політика й практика сталінізму живе і торжествує, кидаючи моторошну тінь минулого на день завтрашній.

Бібліографія

Макаренко В. П. Бюрократия и сталинизм. Ростов-на-Дону. 1989, 368 с.

Текст той самой резолюции Европарламента, которая возмутила путинских россиян. URL: https://ru-polit.livejournal.com/19280948.html

Василь ТКАЧЕНКО

Які соціальні передумови сучасної фашизації Росії?

В резолюції Європарламенту «Про важливість збереження історичної пам’яті для майбутнього Європи» висловлена глибока стурбованість зростаючим визнанням радикальних ідеологій і повернення до фашизму, расизму, ксенофобії на інших форм нетерпимості. Так само як у свій час Теодор Адорно закликав до демократичної педагогіки й просвітництва, в резолюції теж йдеться про створення спільної культури історичної пам’яті, котра відторгла б злочини фашистських, сталінських та інших тоталітарних і авторитарних режимів минулого, сприяла б просвітництву щодо викриття звірств Другої світової війни, таких як Голокост та систематична дегуманізація його жертв.

Однак, як ми вже розглядали вище, Теодор Адорно дещо скептично ставився до можливості вирішити проблему денацифікації й демократизації одними просвітницькими методами. Тому він закликав насамперед зважати на ті об’єктивні обставини котрі «щогодини породжують націонал-соціалізм», оскільки подолати минуле можна лише тоді, «коли вдасться подолати самі причини подій минулого». Тому що ***в системі, заснованій на насильстві, об’єктивно будуть визрівати «явні і замасковані фашистські новації», які привносять в Європу війну і врешті-решт, сприяють російській гегемонії в Європі, коротше кажучи, що вони призводять до політичної катастрофи***». Одним словом, щоб протистояти фашизації суспільного життя слід не просто пояснювати світ, а й кардинальним чином перетворювати його у напрямі розбудови соціально відповідальної держави, яка б створювала підстави для гідного життя широких верств населення.

Тим часом ми не можемо обійти увагою того факту, що після початку широкомасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. підтримка росіянами дій російського президента Володимира Путіна у березні місяці виросла до 83%, хоча ще в лютому така підтримка складала 71%. Про це повідомило соціологічне агентство «Левада-Центр». Більше того, соціологи зафіксували суттєве зростання числа росіян, згідних, що стан справ у Росії посувається у вірному напрямі: в лютому таких було 52%, а в березні їх кількість зросла до 69%. Не схвалювали рішень Путіна щодо вторгнення 15% росіян, але в Кремлі відразу ж заявили, що «не будуть враховувати думку росіян, котрі не згодні з веденням війни».

Зазначені процеси засвідчують, що в Росії запанував культ насилля – від кремлівських верхів до провінційних низів. Заради справедливості слід зазначити, що цією загрозливою тенденцією охоплений нині увесь світ. Науковці фіксують, що йдеться не лише про «дугу нестабільності» від Північної Кореї до Малі, від Бразилії до Болгарії й від Греції до Occupy Wall Street у США. Світ втратив орієнтири поступу, позбувся свого виразного гуманітарного профілю і, що особливо насторожує, – став на загал менш соціально відповідальним. А звідси й наростання тієї соціальної напруги, що виливається врешті-решт в серії терористичних актів. Відомий англійський політолог Ноам Хомський

зазначає: «…Фактом є те, що тероризм працює. Насилля зазвичай спрацьовує. Це світова історія».

І це не просто судження одного із оригінальних авторів сучасності, а досить поширена в наукових та політичних колах думка. Так, президент Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) Клаус Шваб визнав у Давосі 2016 той факт, що й надалі «буде все більше стиратися різниця між такими поняттями, як війна і мир, воююча і невоююча сторони, і навіть насилля і не насилля». Лави ультраправих та лівацьких партій зростають, а їхній вплив у світі щодень стає помітнішим. Закономірно постає питання: а яким достоту є те соціальне середовище, що створює ґрунт для зростання рядів нинішніх піхотинців радикалізму? І тут не обійтися політичними загальниками про глобальну кризову ситуацію.

Відповіді на ці проблеми спробував дати у своїй статті той же Шваб на форумі в Давосі. Його статтю, яку вважають нині «Капіталістичним маніфестом» початку XXI ст., було опубліковано в журналі Foreign Affairs. На думку Шваба, гряде Четверта промислова революція (або ще – Індустрія 4.0). Нині доводиться враховувати й цикли технологічних змін, й синусоїду економічних криз. Ще неможливо передбачити, як ця революція буде розгортатися, але не доводиться сумніватися, що докорінні зміни зачеплять усі групи, верстви й прошарки людства, всі професії.

Зміст поняття «Індустрія 4.0» означає створення на базі окремих автоматичних роботизованих систем виробничих комплексних структур. У них люди безпосередньо до виробничого циклу залученими не будуть: більшість рішень система зможе приймати самостійно, покладаючись на показники датчиків та іншої апаратури. Тобто, першорядну. роль на «розумних підприємствах» відіграватимуть автономні роботи. Четверта промислова революція глибоко змінить ланцюжок створення додаткової вартості. Запровадження автоматичних ліній неминуче призведе до збільшення масового безробіття. Як стверджують експерти, прихід «розумних» виробництв скоротить доходи від праці, а поглиблення соціальної нерівності загрожує зростанням катаклізмів унаслідок «глобального політичного пробудження» мас. Тут не виключена перспектива справжнього соціального потрясіння.

Нині у світі з'являється новий претендент на роль могильника капіталізму – прекаріат. Вважається, що термін «прекаріат» запропонував до вжитку професор соціології Мюнхенського університету Ульріх Бек. «Прекаріатом» у суспільних науках стали називати будь-яку ненадійну, нестійку, непостійну трудову зайнятість, а також людей, яким таку форму зайнятості нав'язано. Посилення компоненти «кібер-фізичних систем» у виробництві, ймовірно, призведе до зменшення потреби в робочій силі. Швидке нарощування виробництва дешевих товарів навряд чи матиме належний збут: люди, залишившись без роботи, не зможуть ці товари купити. Тож стає вірогідною соціально-політична реакція людей, викинутих із процесу життєдіяльності, оскільки, мовляв, вони не становлять жодного інтересу для міжнародних корпорацій ні як виробники, ні як споживачі.

Як засвідчує стан справ, уже не «привид бродить по Європі – привид комунізму», а над континентом чигає тінь непередбачуваного «прекаріату», який перебирає на себе роль колишнього індустріального пролетаріату як

нового «гробаря буржуазії». І цьому нема ради, оскільки проблема соціальної нерівності, що досягла в сучасному глобалізованому світі фантастичних масштабів, неминуче потребуватиме належного розв'язання. Адже не секрет, що статки 1% найбагатших людей світу вже перевищили статки половини всього людства. З урахуванням ще вузького прошарку заможних людей, решті людства – а це 79% населення світу – належить лише 5,5% глобальних статків. Четверта промислова революція може значно поглибити цей розрив. Поза сумніву, що цей сегмент населення спроможний влаштувати справжній «бунт проти машин». Не виключено, що цей новітній феномен у формі соціального радикалізму прокладає шлях до фашизації суспільства. Власне, на просторах Російської Федерації цей феномен уже дає про себе знати.

Масова підтримка агресії Росії проти України, істеричний виклик усій західній цивілізації (насамперед «америкосам» і різного роду «піндосам») – не може не насторожувати світову громадськість, насамперед жителів сусідніх з Росією країн. Наростання соціальних передумов радикалізму стало настільки очевидним, що привернуло вже увагу й деяких представників російської влади. Ще в 2013 р. вони визнали, що ***38 мільйонів росіян «незрозуміло де зайняті, чим зайняті, як зайняті*»**. Виявляється, що саме така кількість громадян Росії не фігурує в офіційному секторі економіки.

Звісно, було б перебільшенням вважати, що причиною незанятості в Росії є її вступ у фазу «Індустрії 4.0». Суть справи скоріше у провалі спроби модернізації країни та зависання її добробуту у залежності від видобутку й торгівлі нафтою та газом. А людей на ринку праці виявилося набагато більше, ніж того вимагає нафтодобувна промисловість. Уся ця маса очутилася поза увагою правлячих кіл Росії. Що згодом й викликало наростання тривоги Кремля за можливі наслідки в соціально-політичній сфері.

Проблема привернула до себе увагу науковців. Невдовзі з цієї проблематики з'явився ряд наукових оглядів російських дослідників, а також перекладів робіт іноземних соціологів. Зокрема в Росії перекладено й книгу британського соціолога Гая Стендінга «Прекариат: новый опасный класс» (Москва: Ад Маргинем Пресс, 2014, 328 с.). Відтак термін «прекаріат» поступово став набувати належного побутування в російському науковому середовищі для адекватного описання загрозливих соціальних процесів. Наприклад, визнається: «В Росії все ширше розповсюджується прекаріальна праця. Це непостійна робота, негарантована і невисока оплата, нерегламентований робочий час. Жодного навчання, жодного соціального пакета, жодної охорони праці. І ще один важливий момент – жодної можливості захистити свої позиції і права».

Як випливає з аналізу, порушення трудових прав в Росії – це не окремі кричущі факти, а усталена політика. Строковий договір, із можливістю перервати його в будь-який момент, перетворює працівника в аж надто слухняну істоту. Чим бідніший працівник, чим більшим убозтвом він переймається, тим слухнянішим він стає. У свій час Маркс писав, що капіталіст за прибуток у триста відсотків може піти на будь-який злочин. Точно так же і тимчасовий працівник здатен на будь-яке глупство і підлість. Якщо загадають – будуватиме будинки з порушенням технології, знаючи, що завтра він може зруйнуватися. Він буде укладати асфальт під час дощу, переробляти дату на прострочених продуктах, продавати підроблені ліки. Саме тому аналітики звертають увагу

на те, що «готовність працівника зберегти будь за що тимчасову роботу, помножена на прагнення підприємця до наживи будь-якою ціною, не просто роз'їдає, а підриває трудову і суспільну мораль».

Доля нерегламентованого працівника – завжди бути бідним і залежним. Мільйони росіян зірвалися із провінції, тому що в зруйнованій і деградуючій глибинці немає місця для їхньої кваліфікації, таланту й старань. Вони випадають із свого середовища – бо ж освоїтися там, де вони живуть місяцями заради заробітку, їм не вдається, а там, звідки вони від'їхали, у них рвуться зв'язки. Вони перестають бути громадянами – адже, живучи в найманих помешканнях и не маючи реєстрації, вони не можуть брати участі у виборах.

Не варто думати, що нібито прекариальний труд – нечіткість, розмитість, непостійність – це доля лише низько кваліфікованих працівників, тих, хто не навчався і не здобув належної професії. З кожним новим днем дедалі більше прекариальних рис проглядається в діяльності вузівських викладачів. Вони мають договір лише на певну кількість років. Щоправда, раніше це компенсувалося непоганою заробітною платою й престижною роботою. Нині ж від престижних зарплат не лишилося й сліду. Навантаження росте, але ж крім викладання доводиться перейматися й пошуками грантів, вести наукову роботу й публікуватися. Надурочна праця переходить всі розумні межі. І це вже неможливо сприймати як щось гідне, мовляв, – перед нами факт «наукового горіння»! Насправді усі ці надурочні – це колосальний дефект науково-педагогічної діяльності, а це означає, що праця людей не цінується, що її ніхто не береже і, що найголовніше, ніхто її гідно не оплачує. Але найбільш гнітючий наслідок надурочної праці – це виключення людини із усіх інших сфер життя: у надзавантаженої людини не залишається часу на сім'ю, на дітей, ніколи довести до ладу побут. Як тут не згадати фразу шекспірівського короля Ліра: «Життя до необхідності зведи, й людина перетвориться в скотину».

Вчинення російськими військовими злочинів проти людяності під час агресії проти України – закономірний наслідок морального падіння прекарізованого населення Росії. А ця проблема вимагає окремого розгляду.

Бібліографія

Адорно Т. Что значит «проработка прошлого»? *Журнальный зал. Неприкосновенный запас.* 2005 № 2–3 (40–41). URL: http://magazines.ru/nz/2005/2/ado4.html

Бизюков П. Диктатура прекариата. URL: http://www.gaseta.ru/comments/2014/04/29_x_6013393.shtml

Мануков С. 4-я промышленная революции в Давосе. URL: http://expert.ru/2016/01/21/chetvertaya-promyshlennaya-revolyutsiya/

Семячко А. Новые опасные: что такое прекариат и ждет ли нас социальная нестабильность. URL: http://theoryandpractice.ru/posts/10489-precariat

Хомский Ноам. Википедия. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki

83% россиян поддерживают Путина – Левада Центр. URL: www.pravda.com.ua/rus/news/2022/03/30/7335868/

Василь ТКАЧЕНКО

Як прекаризація призводить до здичавіння російського населення?

В російських наукових оглядах появу прекаріату пов'язують з першими роками після розпаду СРСР, коли маси людей змушені були буквально «переобрати» своє власне життя. Інженери і наукові працівники ставали промоутерами різноманітних фірм, жителі периферії (з вищою освітою і без неї) ставали «човниками», вчителі – створювали мережі репетиторства, студенти, та й колишні викладачі вузів – писали за гроші курсові й дипломні роботи тощо. Одним словом, праця пристосовувалася до ринку і ставала «гнучкою». Так же «гнучко» (майже «згорблено й прогнуто»!) її зображає дехто із дослідників: як нібито форму самовиявлення трудящих, що надає «можливість отримувати поточні трудові доходи з більшою регулярністю, ніж в формальній зайнятості, а часто-густо й в більш високому розмірі».

До життєстійкості людини в умовах неформальної зайнятості дослідники відносять: динамізм, готовність до змін, соціальну мобільність, а головне – оцю хвалену гнучку *флексибільність.* Тут мається на увазі *пластичність* – здатність особистості змінити елемент чи всю програму поведінки на випадок вимог об'єктивної ситуації, «не ламаючись», а вписуючись в нову реальність, зберігаючи особистісну цілісність. Прямо тобі як у соціал-дарвіністів: відбувається природний відбір! Чи може бути для Путіна якийсь кращий відбір майбутніх насильників і мародерів?

Між тим російські соціологи Т. Ю. Богоморлова і В. С. Тапіліна прослідкували динаміку трансформації соціального профілю до кризи 1998 р. і після неї, виділивши 5 прошарків населення із такими характеристиками. ***У вищий прошарок – «еліту»*** – до кризи входило 1,5% населення, а після кризи – 0,7% населення Росії. Малочисельність і нестабільність цього прошарку не дали можливості дослідникам навіть окреслити його соціальний профіль.

У верхню частину середнього прошарку до кризи входило 13,7% населення, а після кризи – лише 5,4%. До цього прошарку дослідники віднесли великих чиновників і законодавців, генеральних директорів й управлінців державного й приватного секторів економіки. В цьому ж прошарку представлені спеціалісти у сфері фінансів і кредиту, юстиції, керівники силових структур. По-суті, це, відповідно до стратифікації Г.Стендінга, той же саларіат. Однак після кризи у ньому різко зменшилося представництво освічених людей. Так, у 2,5 рази зменшилася кількість професіоналів вищої кваліфікації із галузі точних і технічних наук (фізика, математика, прикладні науки). В 3,2 рази – зменшилася кількість робітників з базовою освітою в галузі гуманітарних наук (економісти, юристи, перекладачі, творчі працівники). В 5,5 разів – зменшилася кількість людей з базовою освітою в галузі медичних наук і біології.

В нижній частині середнього прошарку, що включав у себе до кризи 40,2% населення, чисельність скоротилася в 1,5 рази – до 26,4%. Тут дослідники поміщають спеціалістів з базовою медичною освітою, інженерні кадри діючих підприємств, численні категорії службовців, постачальників, адміністрато-

рів, дрібних державних чиновників, без котрих не може обходитись будь-яке виробництво. Сюди ж зачисляють робітників з ґрунтовною кваліфікацією – «старий робітничий клас» згідно з класифікацією Г. Стендінга.

Чисельність нижчого прошарку в результаті кризи виросла в Росії більш ніж у 1,5 рази – з 43,9% до 67,5% від кількості населення. Саме в цьому прошарку представлена найменш освічена частина населення (з початковою й неповною середньою освітою). Незмінне ядро цього прошарку – різноробочі в сфері торгівлі й обслуговування. Після кризи 1998 р. в цей прошарок потрапило 70,9% працівників охорони здоров'я із середньою освітою, 52,5% працівників науки і обслуговування науки. У цей прошарок «неблагополучних людей», що не мають ні гарантованої зайнятості, ні впевненості в майбутньому, перемістилася частина спеціалістів інженерного профілю й робітників.

У підсумку група ризику представлена не лише нижчим прошарком (його чисельність складає від 20 до 40% населення, а в кризові роки може досягати 60%), але й нижчою частиною середнього прошарку, представленого «білими комірцями». Ця група трудящих Росії схильна до невизначеності в трудовій зайнятості, втратою впевненості в майбутньому, хронічної тривожності. Доля цієї групи – неформальна зайнятість – будь-які види трудових відносин, засновані на усній домовленості. Звідси – нестабільність трудових відносин, а також відсутність у працівника яких би то не було соціальних гарантій, перспектив професіонального зростання. Згідно аналізу професора Сергія Дружілова, показник неформальної зайнятості складав у 2014 році близько 20 млн. осіб, із котрих близько 4 млн. людей статистика відносить до самозайнятих.

Наскільки гостро реагує громадянське суспільство Росії на проблему прекаріату, засвідчує аналітичний матеріал «Чого бажає молодіжний прекаріат Росії». Як вважають автори, гострота проблеми викликана тим, що, «на відміну від Заходу, держава майже повністю самоусунулася від вирішення соціальних проблем. Прекаріат у нас не стільки наслідок постіндустріального світу, скільки «покинутості» державою, яка, зокрема, мляво регулює трудові відносини. Є ще одна причина масової появи такої страти в Росії – «здичавіння» населення, відсутність у нього базових знань, без яких немислимим є постіндустріальний світ – знання іноземних мов, поглибленого вивчення якоїсь професії, відсутність навички розбудови горизонтальних відносин».

Особливо виявляється це «здичавіння» в молодіжному середовищі. Як засвідчують соціологи, не більше 20–25% школярів систематично використовують вільний час для саморозвитку (читання книг, заняття спортом, музикою). Для більшості ж представників учнівської та студентської молоді пріоритетом є проведення часу «на дозвіллі», по суті – байдикування. Майже половина молоді практично не читає художньої літератури. Загострюється проблема «важких підлітків», 51,4% із них – вихідці з неповних сімей. Більшість молодих людей не збирається трудитися ні в індустріальному, ні в сільськогосподарському секторі виробництва. Але їм не вистачає знань, щоб вписатися у світ постіндустріальний. Значна частина сучасної молоді Росії гадає, що для того, щоб чогось досягти в суспільстві, досить не трудових зусиль, знань і етичних настанов, а лише вміння підім'яти під себе інших. Соціологічні опитування показують, що російська молодь вважає, що «іноді доводиться переступати через

моральні принципи і норми для того, щоб добитися успіху в житті, оскільки сучасний світ жорстокий» (59% у віці 18–25 років і 52% у віці 26–35 років).

То чи варто дивуватися, що екстремізм у молодіжному середовищі став у Росії масовим явищем. Зокрема, в «лихі дев'яності» активізувалася діяльність асоціальних молодіжних організацій екстремістського характеру (РНЄ, лимонівці, скінхеди, фанати тощо), що спекулювали на ідеях національного відродження і провокували зростання злочинних акцій на етнорелігійному, політичному ґрунті. Нині на території РФ діє 141 екстремістське молодіжне угруповання, де кількість постійних членів складає до півмільйона осіб. І справа не тільки і не стільки в цифрах, як у тому, що йдеться про соціальну хворобу, що глибоко зачіпає суть суспільних відносин. Небезпечним є і той факт, що екстремізм Росії «молодіє». Соціологи зазначають, що найчастіше злочини вчиняють молоді люди у віці 15–25 років.

Безумовно, було б неправильно підверстувати під екстремізм всю російську молодь. Однак, з другого боку, близько третини молодих людей Росії (при «допустимій» соціологами нормі не більше 5–10%) здатні, згідно з результатами аналізу НДІ комплексних соціальних досліджень Санкт-Петербурзького державного університету, піти по цьому шляху. Причому у масі своїй це діти із так званих неблагополучних сімей.

Ніщо не заважає нинішньому керівництву Росії піти по шляху «утилізації» цього соціального матеріалу під час агресії проти України. Ідеологічну основу виправдання агресії запропонував 20 листопада 2021 р. відомий кремлівський політтехнолог Владислав Сурков у своїй статті «Куди подівся хаос. Розпаковка стабільності». Сурков стверджує, що будь-яка замкнута система, в тому числі й держава, накопичує в собі енергію хаосу, що загрожує цій державі. Як цьому заподіяти? Краще за все експортувати цей хаос у сусідні країни й регіони. Власне, Росія завжди так і поступала: «Впродовж віків Російська держава з її суворим і малорухомим політичним інтер'єром зберігала себе виключно завдяки своєму невпинному прагненню за власні межі. Вона давно розучилася, а скоріше всього, ніколи й не вміла виживати в інший спосіб. Для Росії постійне розширення не просто одна із ідей, а справжній екзистенціал нашого історичного буття».

Оскільки соціальна ентропія дуже токсична, і утримувати її в домашніх умовах аж надто небезпечно, Сурков пропонує: «Її слід винести куди-небудь подалі. Експортувати для утилізації на чужі території». Не дивно, що 24 лютого 2022 р. Росія розпочала війну, внаслідок якої російський хаос насильно скидається в Україну. Як засвідчує практика, для вторгнення в Україну відбиралися насамперед солдати із російської периферії, тієї глибинки, де завжди панували злидні, а шансів вирватися із неї у людей практично не було. Саме цей контингент населення ставав реальною загрозою поповненням різноманітних кримінальних угруповань, соціальних протестів, заворушень. І тут, розв'язавши агресію проти України, з'явилася можливість відправити цих людей на війну, щоб там вони могли знайти вихід своїй протестній енергії – убивати невинних людей, ґвалтувати жінок й мародерствувати. І, не в останню чергу, відчувати себе переможцями й у такий спосіб підвищити свою самооцінку, чого вони ніколи б не змогли досягти в самій Росії. А до того ж, повернувшись

із України, можна було б тішитись награбованими пральними машинами, нижньою білизною для своїх дам та іграшками для своїх дітей.

Судячи з усього, експорт хаосу планувалося не обмежувати лише Україною, що мало б призвести до поширення страху на більш широкий регіон. Росія сподівається на розкол Європи, частина якої мала б закликати до зупинення російської агресії, а інша – до пошуку «консенсусу», що на практиці означало б піддатися вимогам Путіна. Саме на це й робили ставку заводії агресії проти України. Однак цей глобальний експорт хаосу наштовхнувся на озброєну відсіч українців, на їхню волю до спротиву, на любов до своїх дітей, своїх рідних, своєї Батьківщини.

Залишається сподіватися, що увесь цей хаос, який Росія внесла у мирне життя України, рано чи пізно вернеться в Росію, де він і був створений. Після повернення із війни дехто із російських солдатів задумається, що вони не були на світлій стороні історії, не були воїнами миру, а сіяли жорстокість і зло. Згодом прийде розуміння, що в такій Росії вони нікому не потрібні. Інші, зустрівшись із зневажливим ставленням до себе – «Я вас туди не посилав» – знайдуть собі інше застосування. Навчені убивати й насилувати, вони посилять кримінальні структури Росії.

Бібліографія

Антитеррористический портал Курский сельскохозяйственной академии. URL: http://antiterror.kgsha.ru?page_id=283

Богоморлова Т. Ю., Тапилина В. С. Экономическая стратификация населеня в 90-е годы. *Социологические исследования*. 2001. №6, С. 32–43.

Дружилов С. А. Прекариат и неформальная трудовая занятость в России: социально-психологические аспекты. *Гуманитарные научные исследования*. 2015. № 1. URL: http://human.snauka.ru/2015/01/9491

Куда делся хаос? Распаковка стабильности. Владислав Сурков. URL: https://psyteaman.livejournal.com/1569474.html

Синявская О. В. Неформальная занятость в России: измерение, масштабы, динамика. *Жкономическая социология: электронный журнал*. 2005. № 2.

Чего желает молодежный прекариат России. URL: http://www.chaskor.ru/article/chego_zhelaet_molodezhnyi_prekariat_rossii.34946

Василь ТКАЧЕНКО

Як відбувалася реабілітація сталінізму?

Загальновідомо, що Радянський Союз не визнав своєї міри відповідальності за розв'язування Другої світової війни. Під впливом комуністичної пропаганди радянські люди ототожнювали роль своєї країни лише як визволителя Європи від нацизму, не визнаючи факту встановлення зони комуністичної окупації Східної Європи. І це принесло свої гіркі плоди. Агресія Росії як наступниці СРСР проти України в 2014 р. засвідчила спадкоємність імперських зовнішньополітичних устремлінь Кремля. І на цей виклик консолідованому Заходу слід було належним чином реагувати.

Яскравим свідченням зрушень у суспільній свідомості Європи може бути уже згадуване положення резолюції Європарламенту «Про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи» від 19 вересня 2019 р. про ототожнення націонал-соціалістичної політики Гітлера та радянської політики Сталіна. Така постановка проблеми у євродокументі, як і будь-яка інша інтерпретація на високому політичному рівні, заслуговує на належну увагу з боку представників науки. Тим часом на цьому напрямі політичні діячі вже в котрий раз потіснили науковців. В силу нинішнього геополітичного протистояння провідні політики спрямували обговорення резолюції в русло «історичної політики», що стала дедалі виразніше набувати рис війни історичної пам'яті. Та й чи могло бути інакше, коли з боку Росії обговорення «уроків історії» очолив сам президент РФ Володимир Путін: лише в грудні 2020 р. він порушив у своїх виступах історичну тематику п'ять разів. Справжні тобі «п'ять путінських ударів» щодо осмислення уроків Другої світової війни.

Далі – більше: 2 липня 2021 р. в Росії було оприлюднено Стратегію національної безпеки, що викликала широкий міжнародний резонанс. Так, за оцінкою британського щотижневого журналу The Spectator, положення стратегії являють собою своєрідний «хрестовий похід щодо політизації й поляризації усіх аспектів російської культури. Це стратегія не безпеки країни, а безпеки її керівництва: документ спрямований на мобілізацію російської нації, навіть самої російської ідентичності, проти західних «лякал» всередині країни і за рубежем». Більша частина стратегії сприймається як параноїдальна звинувачувальна критика на адресу «внутрішніх і зовнішніх» ворогів Росії. Найчастіше ці загрози згадуються на багатьох сторінках, присвячених культурі, історичній правді, духовним і моральним цінностям. Російське суспільство мобілізується на боротьбу із нібито дестабілізуючим впливом США та їх союзників, що прагнуть повернути собі глобальну гегемонію. На противагу цьому російські політики намагаються зобразити глобальну роль Росії як майже революційну, покликану захистити традиційні цінності культурної й історичної пам'яті, захистити «культурний суверенітет» «справжньої Європи».

Завдання, визначені в стратегії, втілюються в законодавчі акти, покликані покласти край діяльності «внутрішніх деструктивних сил» та підтримати контрольовані державою ЗМІ задля утвердження російських цінностей. Йдеться також про посилення фінансування молодіжних клубів «патріотичного спрямування», про контроль над загальнодоступним історичним наративом, про

підтримку церкви й релігії. Політика консолідованого Заходу зображується як екзистенціальна загроза, спрямована на знищення російської ідентичності – чи то індивідуальної, чи національної: «Це цілеспрямоване змішування національної, державної й особистісної ідентичності працює на те, щоб підпорядкувати права особи й запити країни потребам держави. Ця стратегія є також частиною все триваючої кампанії російського уряду щодо мобілізації росіян проти загальносвітових концепцій, таких як верховенство закону і демократія, які зображуються як агресивне насаджування західних цінностей. Посилення контролю служб безпеки над раніше відкритими російськими університетами, придушення опозиційних політиків і ЗМІ, а також агресивне занесення в «чорний список» основних програм обміну з учбовими закладами США і Великобританії – усе це дії, спрямовані на ізоляцію й відчуження росіян від Заходу».

В загальному ряду реалізації курсу на посилення ролі служб безпеки, на пленарному засіданні Державної Думи ще 9 червня 2021 р. було прийнято закон про заборону ототожнення дій СРСР і фашистської Німеччини. Йдеться про заборону на публічне прирівнювання цілей, рішень і дій керівництва СРСР, командування й військовослужбовців з цілями, рішеннями і діями керівництва нацистської Німеччини під час Другої світової війни. Крім того, законом забороняється заперечувати вирішальну роль радянського народу у розгромі нацистської Німеччини й гуманітарної місії Радянського Союзу при звільненні країн Європи. Під публічністю в законі мається на увазі висловлення подібної точки зору під час виступу на публіці, у різноманітних творах, в засобах масової інформації, в тому числі й інформації, розміщеної в інтернеті. За словами однієї із ініціаторів проекту закону Олени Ямпольської, закон покладе край «вакханалії наклепів навколо великої Перемоги».

Як тут утриматися від слів «вождя народів» Йосипа Сталіна: «жити стало краще, стало веселіше»? А тим часом резолюція Європарламенту «Про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи» передбачала не «нагнітання вакханалії» – йшлося про те, що засудження гітлерівського нацизму логічно передбачає таке ж засудження сталінізму. Тим більше, що Німеччина подала приклад того, як здійснюється денацифікація. Тож залучення набутого Європою досвіду могло б привести до ефективних кроків у напрямі десталінізації та декомунізації в СРСР. Бо те, що відбулось за часів Микити Хрущова, виявилось короткостроковим і малоефективним. Тоді у лютому 1956 р. на XX з'їзді КПРС у доповіді Хрущова «Про культ особи і його наслідки» хоч і були пераховані злочини сталінського режиму, однак головна причина людських трагедій була зведена до особистості Сталіна: «все було підпорядковано сваволі однієї особи». Щоправда були й позитивні зрушення – до кінця року із заслань і таборів було звільнено декілька мільйонів людей. А ще після XXII з'їзду партії у 1961 р. із Мавзолею було винесено тіло Сталіна, перейменовані міста й вулиці, демонтовані його численні пам'ятники.

Тим часом після фактичного усунення Микити Хрущова від влади у жовтні 1964 р. навіть ця обмежена політика десталінізації стала поступово згортатися. У цьому ж році активізувалася лінія на «переведення стрілки» від засудження сталінізму у бік боротьби з німецьким нацизмом: у заяві радянського уряду від грудня 1964 р. увага акцентувалася на такому: «Винуватці жах-

ливих злодіянь в жодному разі ні за яких обставин не повинні уникнути справедливої відплати… Ні з чим не порівняні злодіяння фашистських убивць, що прагнули знищити цілі народи». Олександр Солженіцин коментує ці слова заяви таким чином: «Це – до того, щоб у ФРН не дозволити застосовувати строків давності через двадцять років. Лиш тільки самих себе судить не хочеться, хоча ж і "прагнули знищити цілі народи"». Натомість, продовжує Солженіцин, «у нас багато друкується статей про те, як важливо покарати західнонімецьких злочинців, що втекли. Є просто спеціалісти по таким статтям: яка моральна підготовка мала бути здійснена нацистами, щоб масові вбивства здалися їм природними й моральними».

І от в руслі тихої реабілітації сталінізму відбувається хворобливий процес: законодавці наполягають на тому, що не вони ж здійснювали репресивні вироки, а виконавці – у тому, що не вони ж видавали ці нелюдські закони. А охорона, мовляв, взагалі не знала хто за що сидить. З цього приводу Солженіцин зазначає: «Так слід було дізнатися, якщо ви люди! Тому ви й злодії, що не мали ні громадянського, ні людського погляду на людей, котрих охороняли. А хіба не було інструкцій і у нацистів? А хіба не було у нацистів віри, що вони спасають німецьку расу? Та й наші слідчі не запнуться (уже не запинаються) відповісти: а навіщо ж ув'язнені самі на себе показували? Слід було б, мовляв, твердо стояти, коли ми їх катували! А навіщо ж доносщики повідомляли брехливі факти? Адже ми опиралися на них, як на показання свідка… Але переполох швидко закінчився. Ні, відповідати нікому не доведеться. Розбирати нікого не будуть».

А тим часом у радянському суспільстві набирали ходження балачки, що, мовляв, люди із системи НКВС після викриття культу особи Сталіна пішли трудитися на підприємства, стали активістами, а то й секретарями парторганізацій, а в разі люстрації їх персональні справи будуть розбирати й майже що звинувачувати. А за що, мовляв, розбирати? За те, що ретельно виконували усі вказівки, що йшли згори? А відтак потерпати за тих, хто ці вказівки давав? То ж краще про це не згадувати: «Можливо ось штати трохи де-не-де скоротилися, аж ось перетерпіти – і розширяться! А поки гебісти, хто ще не дослужив до пенсії чи кому слід до пенсії добрати, пішли в письменники, в журналісти, в редактори, в лектори-антирелігійники, в ідеологічні працівники, а хто – в директори підприємств. Змінивши рукавички вони, як і раніше, будуть нас вести. Так і надійніше… А в архівних управліннях поки, не поспішаючи, проглядають і знищують усі зайві документи: розстрільні списки, постанови на ШИзо [штрафной изолятор] і БУРи [барак усиленного режима], матеріали табірних слідчих дій, доноси стукачів, зайві дані про Практичних Працівників і конвоїрів. Та й у санчастині, і в бухгалтерії – скрізь знайдуться зайві папери, зайві сліди…». І все це не пройшло даремно: «Тому то у серпні 1965 року з трибуни Ідеологічної Наради (закритої наради щодо Спрямування наших умів) і було проголошено: «Пора відновити корисне і правильне поняття ворог народу!».

Про яке покаяння і духовний катарсис тут може йти мова? А радянських людей між тим зводили до рівня «табірного пороху». І, за словами Солженіцина, «допоки ми в собі не подолаємо цього пороху, – не буде на землі справедливого ладу – ні демократичного, ні авторитарного». А тим часом уже в 1970-ті рр.

в радянських фільмах знову став з'являтися образ Сталіна в позитивному контексті. Цю тенденцію в другій половині 1980-х рр. призупинила горбачовська перебудова. Проте з приходом до влади Володимира Путіна в Росії розпочалася друга хвиля реабілітації Сталіна. У травні 2021 р. 56% уже росіян були згідні з тим, що «Сталін був великим вождем», 14% респондентів дотримуються протилежної точки зору (за даними КМІС для України ці показники складають 16% і 40% відповідно). Тим самим суспільна думка Росії засвідчила вкрай низький рівень громадянської зрілості. Ці дані наводять на думку про те, що проблему десталінізації (а ширше – декомунізації) не вдасться вирішити в короткостроковій перспективі – це надто тривалий процес справжньої зміни поколінь.

Тим не менше, було б неправильно звалювати всі гріхи на особу Путіна. Проблема десталінізації значно глибша – йдеться про зрушення в свідомості мільйонів людей. Тут знову ж таки нам може стати в пригоді уже цитоване вище судження Теодора Адорно про те, що сутність тоталітарного режиму неможливо вивести з одних лише суб'єктивних схильностей. Існуючий у країні економічний порядок і, відповідно до його моделі, також і майже вся економічна організація сприяють, як і раніше, залежності переважної більшості людей від обставин, над якими вони не владні, і тим самим – незрілості людей. Якщо люди хочуть жити, то їм не залишається нічого іншого, як пристосуватися до цих обставин і змиритися з ними.

Отже при оцінці процесу десталінізації слід уникати скочування до русофобії. В контексті зазначеного й політична свідомість росіян не може розглядатися нами як масова інфантильність чи безвідповідальність, оскільки їхня поведінка пов'язана скоріше із штучною затримкою політичної культури з боку владних структур, нав'язування ними відчуття розпачі й безпомічності серед населення. За оцінкою директора «Левада-Центру» Льва Гудкова корінь зла таїться в тому, що російське суспільство вийшло із економічної зрівнялівки й розподільчої організації повсякденного життя. Наразі воно у значній мірі зберігає державно-патерналістські уявлення. Сенс існування людей зводиться до вимушеного пристосування у ставленні до свавільної держави, що визначає рамки повсякденного існування.

За останні тридцять років інституціональна система Росії змінилася вкрай нерівномірно – швидше за все трансформувалися ринкові відносини, система комунікації, масова культура, стандарти споживання (рівень життя значно піднявся й змінився, особливо у мегаполісах), а от «взаємини влади й обивателя, адміністративна і поліцейська сваволя, суд, що повністю залежний від влади, політична поліція, масова школа й інші інститути залишилися посуті колишніми. Тому раціональність життєдіяльності зводиться до стратегії пасивної й понижуючої адаптації до репресивної держави. Як і за часів Щедріна, максими виживання – «слід терпіти», «не висовуватись», «годити», «вуха вище лоба не ростуть», «не підмажеш – не поїдеш» тощо. В 1990-ті рр., до встановлення авторитарного режиму Путіна, люди здавались більш самостійними й підприємливими (були змушені до того), нині – більш залежними чи купленими владою. Тому мова може йти, як мені здається, не про інфантильність, а про цинізм, причому – масовий, зверху донизу».

Наразі ми є свідками того, що українці, на відміну від росіян, у масі своїй подолали спадщину сталінізму. І в цьому полягає принципова відмінність між двома народами. Яскравою ілюстрацією цього феномену може послужити уже згадуване вище ставлення росіян і українців до постаті Сталіна: тезу «Сталін був великим вождем» підтримують 56% росіян і лише 16% українців. Пояснює цей момент російський соціолог Олексій Левінсон таким чином: «Відразу після розпаду СРСР і в Росії, і в Україні були сильні антисталінські настрої, що склалися в епоху гласності, коли стали широко відомі його злочини. Потім у Росії ідеї гласності лягли не в масть, а в українському суспільстві навпаки усе більше людей не хотіли прощати Сталіну голодомор. Тому негативні почуття на його адресу і нині в українців більші, ніж були у росіян двадцять років тому. В подальшому українці змінювали своїх лідерів одного за іншим, а росіяни тримаються за одного і того ж усі ці роки, і тому у них відчувається попит на фігуру «великого вождя» як опору в минулому для нинішнього. Росіян його велич [вождя] підносить їх у власних очах, для українців цього немає. Різниця в тому, що для нинішніх росіян Сталін – вождь їхньої країни, оскільки в Росії символічне ототожнення з Радянським Союзом в путінську епоху вельми заохочується, а в Україні тенденція протилежна, і визнавати Сталіна «своїм» вони не хочуть». До того ж, зазначають аналітики Левада-Центру, у росіян стосовно персони Сталіна переважає повага (45%), на другому місці – байдужість (28%), на третьому симпатія (10%). Серед українців більш поширеними є нейтральні і негативні почуття: байдужість (34%), відраза й ненависть (17%), неприязнь і роздратування (16%).

Що вже говорити про негативне ставлення українців до персони нинішнього президента РФ Володимира Путіна – таких 81%, а позитивно до нього ставиться лише 15% респондентів.

Бібліографія

Адорно Т. Что значит «проработка прошлого»? Журнальный зал. Неприкосновенный запас. 2005. № 2–3 (40–41).

Более 80% украинцев негативно относятся к Путину – опрос. URL: https://gordonua.com/news/politics/bolee-80-ukraincev-negativno-otnosyatsya-k-putinu-opros-1571504.html

Госдума приняла закон о запрете отождествления действий СССР и фашистской Германии. URL: https://www.pnp.ru/social/gosduma-prinyala-zakon-o-zaprete-otozhdestvlenia-deystviy-sssr-i-fashistkoy-germanii.html

Левада-Центр. Россия и Украина. URL: https://www.lewada.ru/2015/04/03/rossiya-i-ukraina/print/)

Отношение к Сталину: Россия и Украина. URL: https://www.levada.ru/2021/06/23/otnoshenie-k-stalinu-rossiya-i-ukraina/print/)

Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. 1991. Т. 3. Части V–VI. С. 330

The Spectator: новая Стратегия национальной безопасности России испугала Запад. URL: inosmi.info/the-spectator-novaya-strategiya-natsionalnoy-besopasnosti-rossii-ispugala-zapad.html

Василь ТКАЧЕНКО

Чим пояснити одержимість Путіна Україною?

У своїй політиці Володимир Путін враховує феномен екзистенційного виклику України в подоланні сталінізму та його пережитків. Тож з боку Кремля відбувається масова кампанія по дискредитації українців як народу в очах російської громадськості. Особливого пресингу зазнала російська громадська думка після агресії Росії проти України в 2014 р. На поверхневому декларативному рівні ставлення росіян до України було здебільшого позитивним, хоча й різко відрізнялося у негативному ставленні до жителів Західної України, на відміну від мешканців Сходу України. Що ж стосується ставлення до урядових кіл України, зазначає Лев Гудков, то воно формувалося Кремлем як агресивно негативне. Київська влада зображується винуватцем ескалації насилля й військових дій на Донбасі: «Під дією пропаганди спливли етнічні передсуди й ксенофобські стереотипи сприйняття українців. Події на Майдані сприймаються як «народне повстання» проти корумпованого режиму Януковича, і як ланку інспірованих США масових виступів і соціально-політичних переворотів, що тривають по всьому світі й підготовлених за допомогою Інтернету й соціальних мереж, підтримки й діяльності зарубіжних фондів, неурядових організацій. Логічні неув'язки й суперечності в цьому плані мало кого бентежать. Ця нехитра ідея виявилася для російського населення переконливою основою для універсального пояснення поточних подій. ***Конспірологічні версії соціальних подій і процесів здаються людям адекватними, тому що вони самі себе в душі усвідомлюють корумпованими, а звідси – й переконаність у всезагальній продажності інших і схильності до опортунізму***».

Тотальна й агресивна за своєю природою кремлівська пропаганда, що супроводжувалася витискуванням усіх незалежних джерел інформації й уведенням жорсткої цензури виявилася досить ефективною. Цілеспрямований потік інформації «переконав» росіян у тому, що на Донбасі триває повстання проти київської «фашистської хунти» та українських націоналістів, що виявилися «маріонетками» Заходу. Антиукраїнська інформація зосереджена навколо декількох основних тез: 1) в Україні відбувся державний переворот, путч, до влади прийшли радикальні націоналісти (фашисти, нацисти, антисеміти) бандерівці, що розпочали політику дискримінації росіян в Криму й на Донбасі; 2) в країні панує хаос, вакуум влади, безчинствують банди грабіжників, відбувається повний розвал держави; 3) «наростаюча загроза російському населенню» вимагає, мовляв, нагальних заходів щодо його підтримки і захисту; 4) у підсумку усе це змушує Москву відсунути на другий план міркування про необхідність дотримання норм міжнародного права й міжнародних угод, правових гарантій тощо; 5) Росія повертає назад свої історичні території й змушує Захід поважати російські національні інтереси.

Відтепер внутрішнє законодавство Росії домінує над міжнародним правом. В 2014 р. на хвилі ейфорії підтримка росіянами прямої інтервенції на територію України була досить значною навесні й понизилася лише на кінець року (з 74% до 40% відповідно). Показово й те, що тривалий час, під впливом

кремлівських ЗМІ, населення відмовлялось визнавати присутність російських військ на Донбасі. Навіть після того, як стало неможливо більше приховувати факти такого виду – свідчення по наявність важкої техніки, свідчення про вбитих – основна маса росіян вкрай неохоче публічно визнає їх, опираючись, в такий спосіб, необхідності робити із них адекватні висновки.

Здавалось би – абсолютна перемога російської «гібридної війни». Однак це насправді війна не лише проти України. Не в останню чергу це війна Кремля проти самого російського народу. Саме на цьому наполягає російський дослідник, доктор філософських наук, професор Микола Копосов, заявляючи про недоречність і недолугість путінської пропаганди щодо фашизації України: «Чим настирливіше російські ЗМІ зображають нову українську владу як фашистську хунту, тим ясніше стає, що справжньою мішенню для російських стріл, випущених по Майдану, є Болотна [площа]. Мало хто в світі повірить цій антиукраїнській пропаганді. Але її цільова аудиторія – в основному російська. Кожен, хто виступає проти путінського режиму і його союзників, має уподібнюватися трохи нацистам в очах його лояльних підданих».

І тут нам уже доводиться зважати на суб'єктивний фактор особистості Путіна. Так, американський журнал Atlantic Council звернув увагу на те, що в міжнародних ЗМІ президента РФ нерідко виставляють таким собі ловким маніпулятором, якому, завдяки його минулому досвіду в структурах КДБ, за іграшки перехитрити опонентів і опинитися на три кроки попереду. Щоправда реальність виявляється набагато прозаїчнішою: основний його успіх на ниві відродження великодержавного статусу Росії назагал пояснюється досить приземленим поєднанням підкупу, опортунізму й старої вивіреної агресії: «Найбільш очевидний приклад обмеженості Путіна як стратега – його катастрофічний підхід до України. Коли він лиш прийшов до влади, на рубежі тисячоліть, Росія й Україна були настільки тісно переплетені, що кордони між двома країнами підчас здавалися розмитими. Пройшло два десятиліття, і Росія й Україна уже восьмий рік ведуть неоголошену війну, що спровокував особисто Путін й котра зруйнувала двосторонні зв'язки й привела до безпрецедентного в історії краху російського впливу. Геополітичний мудрець так не поступає. Путін, як і раніше, рішуче заперечує збиток, який же сам завдав двостороннім відносинам з Україною, і вперто відмовляється змінювати курс. Навпаки, його очевидна одержимість Україною з початком воєнних дій у 2014 р. лише посилилася. Останнім симптомом цієї фіксації стало його видатне есе із 5 000 слів, опубліковане у липні 2021 р. У ньому Путін видав безкомпромісно імперіалістичне трактування російсько-українських стосунків».

Зазначений вище опус Путіна під назвою «Про історичну єдність росіян і українців» сколихнув світове експертне середовище своєю відвертою агресивністю. Українські історики з Інституту історії Україна НАН України (Генадій Боряк, Кирило Галушко) акцентували на тому, що ця стаття Путіна «не наукова»: «Вона дійсно не історична, вона світоглядна», а світогляд може бути й ретроградним. Інші аналітики акцентували увагу на тому, що «стаття в основному є понурим переказом радянського підручника історії, вона повна брехні й маніпуляцій» (Денис Казанський). Дехто зазначає, що цей опус нагадує маячню Гітлера, викладену у книзі «Майн кампф» і визначає «можливу стратегію дій Російської імперії, його величності Путіна на найближчі

десятиліття, а не роки…» (Петро Порошенко). Таблоїд «Московський комсомолець запевняє, що «Путін приступає до здійснення плану, котрий він давно вистраждав і детально продумав… Путін викотив Україні останній ультиматум». А дехто вдався й до легковажних висловлювань на кшталт «Нам взагалі байдуже, що ви думаєте про нас, нашу історію і наші реалії» (Мустафа Наєм).

І в кожному із цих суджень є своя правда. Однак, як на мою думку, слід більш уважніше поставитися до слушного судження російського професора Ігоря Чубайса. Коли взяти до уваги цілий ряд публікацій з історичної тематики за підписом Володимира Путіна, а також прийняття цілого ряду меморіальних законів Держдуми щодо утвердження тих чи інших історичних канонів у суспільному житті Росії, то приходиш до думки, що ***на наших очах формується цілеспрямований рух у напрямі створення державної ідеології***. А це вже, власне, антиконституційні дії, оскільки державна ідеологія заборонена чинною Конституцією РФ. Між тим державна ідеологія вже була: радянський режим ідеократичної держави призвів до того, що, за словами генсека Юрія Андропова, «ми не знали суспільства, у якому живемо». Щоправда й у царські часи існувала цензура, але до цензурування історичних творів не дійшло, завдяки чому ми сьогодні маємо змогу читати твори різних шкіл: Ключевського, Соловйова, Карамзіна тощо. Коли ж мова заходить про історичну політику сучасної Росії, то «державна ідеологія – це заборона на думку. Це найстрашніший злочин проти людяності, котрий може бути вчинено. Тобто, ***державна ідеологія – це не заборона інформування про якусь подію, про якийсь факт, це просто заборона на усі стилі мислення, крім одного…*** Сьогодні, коли вибори згорнулися, виродилися й перетворилися в містифікацію, владі потрібна нова державна ідеологія». Проблема загострюється ще й тим, що сьогодні «влада не може згуртуватися на чомусь позитивному, вона гуртується лише на пошуку ворогів».

От і сталося те, що сталося. На роль головного ворога Росії у Кремлі було призначено Україну під наличкою «анти-Росія». Тим самим Україну у статті Путіна було кваліфіковано екзистенційним викликом Росії. А тут уже з боку Росії спрацьовує психологія соціального дарвінізму: «або ми – або вони». У розвиток тез Путіна заступник спікера Держдуми Петро Толстой нагло закликав українців «перестати клеїти дурня із незалежністю», визнати себе росіянами й повернутися до складу Росії. Український кореспондент у Москві Роман Цимбалюк тим часом звертав увагу на фашистський стиль формування настроїв рядових російських громадян: «Все спускається на рівень пропаганди – і там все просто: Україна не може бути незалежною державою. Щоб це якимось чином пояснити, вони використовують тезу, що Україна – це «анти-Росія». Нині градус напруги лише збільшується – вони обговорюють абсолютно російсько-нацистські речі, які передбачають фізичне знищення українців саме за національною ознакою. Хто не з Росією, той «бендера» і «фашист», його слід вішати або ж на ліхтарях, або спроваджувати на Колиму».

Чи є на Заході адекватне розуміння ситуації навколо України? Принаймні така аналітика присутня, але наскільки вона набула масового характеру – питання спірне. Так, велика частка істини міститься в словах спеціального кореспондента National Review Кевіна Вільямсона: «Стаття Путіна є свого роду багатослівним оголошенням війни. Він настирливо заявляє, що такого поняття

як український народ, не існує, …що українська держава нелегітимна і діє на шкоду своїх громадян, оскільки нею управляють зарубіжні сили. І в разі, коли існує таке утворення як Україна, то це бандитська держава, що окупує "територіальні подарунки" – землі, що по праву належать Росії».

Отже, як Україна, так і Захід повинні були б визначитися по цих позиціях. На жаль, Захід станом на літо 2021 р. переважним чином обмежувався проголошенням тих чи інших санкцій, але часто умивав руки коли йдеться про необхідну економічну чи воєнну допомогу Україні. Тож проблема, зазначав тоді Кевін Вільямсон, лежить на поверхні: «Володимир Путін виклав своє власне бачення України із граничною ясністю. А адміністрація Байдена, із свого боку, посилає неоднозначні сигнали. ***Так, що Київ має справу із надійним ворогом і ненадійним союзником*»**.

До цього виклику вже тоді Україні слід було б поставитися з належною відповідальністю – адже з російського боку йшлось фактично про «остаточне вирішення українського питання». Третій Рейх уже на практиці довів, що означає «остаточне вирішення єврейського питання», і це мало б нас чомусь і нас навчити. Зокрема ми мали змогу пересвідчитися у ступені готовності Заходу прийти на допомогу жертві російської агресії ще в 2014 р., коли європейські дипломати одностайно висловлювали свою «глибоку стурбованість» з приводу незаконної анексії Криму. Але не більше – реакція НАТО і ЄС була надзвичайно кволою і нерішучою.

Політика санкцій, на думку відомого російського дослідника Владислава Іноземцева, теж викликала сумніви: «Я думаю, що у них немає політичної волі їх посилювати. Санкції були введені для того, щоб показати, що вони щось роблять у відповідь на російську агресію проти України. Але при цьому, природно, ці санкції несерйозні, вони не можуть бути серйозними, тому що Європа продовжує робити бізнес з Росією, на торгівлю, продовольство всіляке припадає приблизно 4–5% загального обороту, тому вони погоди не роблять. Все, що стосується решти, машинобудівельне обладнання, фармацевтика, товари загального споживання, як ішло, так і йде. Жодного ембарго на експорт російської нафти у Європи як не було, так і немає. Тому в даному випадку мені здається, що мова йде про те, що європейці прагнуть зафіксувати ситуацію».

То ж не дивно, що під час вступного слова на конференції з безпеки «Ялтинська європейська стратегія» (YES) в Києві президент України Володимир Зеленський заявив, що Україна не має наміру й надалі стукати в зачинені двері, відкривати котрі ніхто не збирався. Розвиваючи цю позицію, міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба відверто заявив, що протидія європейській інтеграції України викликана не надуманими побоюваннями з приводу реформ чи нібито небаченої активності українських ультраправих, а «насамперед через страх перед реакцією Москви». З цього приводу міністр і робив належні висновки: «Наша країна засвоїла ряд гіркх уроків, зрозумівши, що обіцянки Заходу, скоріше всього не будуть виконані. Ми не віримо в обіцянки». Натомість, продовжував він, Україна зрозуміла, що може розраховувати лише на себе – в короткостроковій і середньостроковій перспективі це означає навчитися бути гнучкою військовою державою, такою як Ізраїль. А відтак: «Обставини не залишають вибору. ***Армія, дипломатія і український народ – ось що нам потрібно, щоб вижити*»**.

Отже, український народ націлений на самоствердження. Про це засвідчувало й його розуміння національної ідентичності. Так, із тезою Путіна про відсутність передумов для формування окремого від росіян українського народу виявили свою незгоду 70% опитаних Центром Разумкова громадян України, а погодилися із цією думкою лише 12,5% респондентів. І ще одне. У своєму опусі Путін стверджував, що територія сучасної України значною мірою створювалася за рахунок території історичної Росії. З цим положенням виявилося згодними лише 7% громадян України, а свою незгоду висловило 76% опитаних.

Кожен, звісна річ, має право на власну думку, однак чи не найважливішим є ставлення до історичних писань Путіна з боку громадської думки не лише українців, а і самих росіян. Поки що у своїх співгромадян Путін знаходить підтримку: згідно даних Левада-Центру ще у 2005 р. 81% росіян стверднo відповіли на запитання, чи є білоруси, росіяни й українці «трьома гілками одного народу».

Тим часом в українських дослідників своє бачення проблеми. Так, мова в нашому есе йде не про етнос – чи то російський, чи то український – йдеться про демос. Етносом займається наука етнографія, наука історія займається демосом – колективом людей, які хочуть бути державою, або є нею. Врешті-решт ці люди формують націю, існування якої спирається на свідому волю її членів до самоорганізації. Етнічне походження цих людей є також важливою, але «другою стороною медалі», бо кожна із націй володіє своєрідним культурним надбанням – насамперед системою цінностей і моральних принципів, що складають собою духовну складову суспільно-політичного ладу. Тож коли Володимир Путін заводить мову «про історичну єдність росіян і українців» у контексті етнічному, наголошуючи насамперед на єдності походження, мови та віри, то ми із своєї сторони маємо насамперед орієнтуватися на систему цінностей, моральних принципів і політичну культуру. Як зазначав відомий український мислитель В'ячеслав Липинський, «основною різницею України від Москви є не мова, не плем'я, не віра… а інший, витворений віками устрій політичний, інший… метод організації правлячої верстви, інше взаємовідношення верхів і низів, держави і громадянства».

А причини цієї зомбованості росіян, їхнього тяжіння до авторитарних методів правління на шкоду демократії вимагають подальшого розгляду сутності того політичного режиму у рамках якого тривалий час перебуває російський народ. Соціологи звертають увагу на те, що чим довше люди живуть при тоталітарній системі, тим менше вони підтримують демократію й ринок. А це саме те, що принципово відрізняє українців і росіян – взаємовідносини влади і народу, держави і громадянства.

Бібліографія

Копосов Н. Назад к Ялтинской системе? *Стивен Коэн и украинский кризис*. URL: http://gefter.ru/archive/13198

Кулеба: мы не верим обещаниям Запада, Украине нужна милитаризация (The Independent). URL: inosmi.info/kuleba-my-ne-verim-obeschaniam-zapada-ukraine-nuzhna-militarizatsiya-the-independent.html

Левада-Центр. Россия и Украина. URL: https://www.lewada.ru/2015/04/03/rossiya-i-ukraina/print/)

Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму. *Повне зібрання творів*. Київ, Філадельфія. 1995. Т. 6. Кн. 1. С. XXV.

Оцінка громадянами України головних тез статті В. Путіна «Про історичну єдність росіян та українців» (липень–серпень 2021 р.) URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-ukrainy-golovnykh-tez-statti-v-putina-pro-istorychnu-iednist)

Радио Свобода. В России – мягкий вариант фашистского режима. URL: https://www.svoboda.org/a/28047747.html

Роман Цимбалюк: в России обсуждают, как уничтожить украинцев (Апостроф). URL: inosmi.info/roman-tsimbalyuk-v-rossii-obsuzhdayt-kak-unichtozhat-ukraintsev-apostrof.html

Соколов М. Зачем Кремль защищает политику Сталина? URL: https://www.svoboda.org/a/31282173.html

Триединый русский народ. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Триединый_русский_народ

Atlantic Council: противостоять имперским амбициям Путина на Украине. URL: inosmi.info/atlantic-council-protivostoyat-imperskim-ambitsiam-putina-na-ukraine.html

National Review: существует ли Украина? URL: inosmi.info/national-review-suschestvuet-li-ukraina.html

Василь ТКАЧЕНКО

Як осмислювався процес фашизації режиму Путіна до 2014 р.?

Порівняльний аналіз «витвореного віками устрою політичного» українців і росіян – це тема окремого розгляду. Нині ми зосередимось на завданні більш вузькому – на визначенні сутності нинішнього політичного режиму Росії. Звернемось до судження такого авторитетного міжнародного органу як Європарламент, який у своїй резолюції від 16 вересня 2021 р. ***визначив нинішню російську владу як «стагнуючу агресивну клептократію, очолювану «довічним» президентом в оточенні олігархів», що здійснює свою агресивну політику, прагнучи ослабити демократію в світі й дестабілізувати Європу.*** Україна позитивно сприйняла таке визначення. Міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба при цьому зазначив: «Для нас дуже важливо, що документ відзначає неможливість повернення до нормального співробітництва, того, що називають business as usual, допоки Росія не припинить агресивну політику й гібридну війну проти ЄС, країн Східного партнерства, до яких відноситься й Україна, а територіальна цілісність Грузії, Молдови й України не буде відновлена в рамках міжнародно визнаних кордонів».

Слід віддати належне європейській політкоректності: в резолюції зазначається, що Євросоюз зауважує на різницю між російським урядом і російським народом, має протистояти нинішній агресивній політиці Кремля і одночасно закладати підстави для взаємодії з майбутньою демократичною Росією. Усі критичні заходи, що запропоновані в розглядуваній нами резолюції ***«спрямовані на режим президента Путіна, а також його кримінальні дії й антидемократичну політику»***. Йдеться зокрема про зміцнення Європейським Союзом оборони й посилення співробітництва між розвідками держав-членів ЄС, про готовність відключити Росію від платіжної системи SWIFT, а також посиленні своїх можливостей запроваджувати санкції «проти представників російської влади, російських олігархів, поплічників президента Путіна і членів їхніх сімей за порушення прав людини чи системні репресії проти демократичних сил, меншин, релігійних організацій і груп ЛГБТІ+ в Росії». Із вірою в демократичне майбутнє Росії Євросоюз націлений на ухвалення європейської стратегії щодо демократичної Росії, включаючи стимули й умови для зміцнення демократичних тенденцій в країні. «У ЄС має бути бачення і стратегія майбутнього у відносинах Євросоюзу із вільною, процвітаючою, мирною і демократичною Росією, що повністю дотримується міжнародного права, своїх міжнародних обов'язків і принципів добросусідських відносин», – зазначається в резолюції.

Тим часом політкоректність депутатів Європарламенту стримує їх від визнання того, що Росія реально еволюціонує у напрямі фашизації. А в той же час значна частина провідних російських опозиційних аналітиків наполягає саме на такому визначенні головного тренду соціально-політичного розвитку Росії. Власне ця традиція сягає ще часів Солженіцина: «Стан радянського суспільства добре описується фізичним полем. Усі силові лінії цього поля

спрямовані від свободи до тиранії. Ці лінії дуже стійкі, вони врізалися, вони закам'яніли, їх майже неможливо завихрити, збити, завернути. Будь-який внесений заряд чи маса легко здуваються в бік тиранії, але до свободи їм не пробитися – неможливо».

У ставленні до процесу фашизації Росії серед депутатів Європарламенту спостерігається якась непослідовність: з одного боку, у своїй резолюції від 19 вересня 2019 р. «Про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи» вони вдаються до ототожнення націонал-соціалістичної політики Гітлера та радянської політики Сталіна. Однак, це те, що стосується минулого. З другого боку, коли йдеться про день сьогоднішній, вони вважають за недоцільне перетинати «червону лінію» і проводити паралель між путінізмом і нацизмом.

Російські опозиціонери тим часом не надто акцентують на диференціації між італійським фашизмом і німецьким нацизмом, віддаючи перевагу поширеному серед населення поняттю «фашизм», універсалізуючи його і вживаючи у ролі спільного знаменника усіх праворадикальних рухів. Так, наприклад, чемпіон світу із шахів Гаррі Каспаров ще напочатку 2005 р. назвав руйнівника демократії Путіна «фашистом» і закликав Захід покласти край мовчазній підтримці Кремля. Валерія Новодворська теж у свій час назвала путінський режим «фашизмом для бідних», тобто – найбільш убогою версією фашизму.

Радянський і американський історик, професор Міського університету Нью-Йорка Олександр Янов ще в 2005 р. у своїй книзі про «Веймарську» Росію проводить паралель між ідеологією й політикою Гітлера й еволюцією сучасної Росії: «Фашизм з'явився в Росії не сьогодні, хоча й нині загроза, що йде від нього, очевидна не для усіх… У всього світу на очах ця демонічна сила бурлить, демонструє себе в десятках фашистських газет і журналів, підпорядковує собі російський парламент, виплескується під чорно-золотими й червоними знаменами на вулиці російських міст. Російський фашизм знайшов своїх витончених інтелектуалів та ідеологів, зібрав й озброїв штурмові загони… Сам Єльцин визнав це, коли в своєму телевізійному зверненні до народу 4 жовтня 1993 р. оголосив про «розгром фашистського заколоту», і знову 28 лютого 1995 р. відзначив це в спеціальному указі про боротьбу з фашизмом».

У передмові до книги Янова відома політична діячка Ірина Хакамада також звернула увагу на глибокі соціальні корені фашизації Росії: «загроза фашистського переродження, яку не можна скидати з рахунку, виникає зовсім не тому, що російський націонал-екстремізм могутній і непереможний: не так уже насправді багато людей, що свідомо й послідовно сповідують цю віру. Але погоду в суспільстві нині роблять зовсім не ті, хто переконано й активно за щось виступає – хоч за реформи, хоч за їх припинення. Погоду роблять ті, хто самоусунувся». Справжньою трагедією Росії стало те, що самоусунулися не якісь там «темні маси», а до неучасті схилилися «найбільш освічені, професіонально просунуті, молоді», а безліч тих, що щиро вважали себе ліберальними демократами, практично не працювали над самоорганізацією громадянського суспільства.

Тож тривалий час проблема фашизації Росії розглядалася переважним чином не на професіональному рівні російських соціологів, а стала справою інтелектуальних волонтерів – людей із щирим серцем й громадянським

сумлінням. До таких, судячи з усього, можна віднести й активіста громадського руху «За права людини» Євгена Іхлова. Ще в січні 2011 р. він став головним доповідачем дискурсу на радіо «Эхо Москвы» під назвою «Майбутнє Росії – фашизм». Модель його бачення у найзагальніших рисах зводилась до того, що в Росії за владу борються два угруповання: 1) фашизована правляча корпоративна група і 2) нацистська опозиція різноманітних молодіжних ультраправих. Останні, зрозуміла річ, зазнають маніпуляції з боку верхів. Тож єдиний вихід із ситуації – поява «третьої сили», якщо творча інтелігенція почне поводити себе різко політизовано.

Тим часом, зауважує Іхлов, зовнішній світ дивиться на російський режим як на «кримінальний авторитаризм, що управляється олігархією під керівництвом спецслужб». На думку доповідача, станом на 2011 р. ще не йшлось про фашизм як закінчений процес, а лише про тенденцію в його еволюції, оскільки не вистачало двох компонентів: 1) усталеної державної ідеології; 2) героїзованої, реально правлячої партії. Однак усе – так би мовити «лайтфашизм» – у двох кроках від справжнього фашизму, пришестя якого Росії не оминути. Спроби Єльцина об'єднати громадян Росії під загальною назвою «росіяни» були безуспішними, при Путіні запанувала етнічна ідентичність: «мы русские – государствообразующий народ». А це, на думку учасників дискурсу, шлях у небуття: при такій постановці питання «наше майбутнє – кладовище…».

Бібліографія

Будущее России – фашизм. Евгений Ихлов. Народ против. *Эхо Москвы.* URL: http://echo.msk.ru/programs/opponent/738464-echo/

Европарламент: Россия Путина – крупнейший вызов безопасности Европы. URL: https://www.dw.com/ru/evrodeputaty-rossija-putina-vyzov-besopasnosti-evropy/a-59195100

Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. 1991. Т. 3. Части V–VI. С.330

Янов А. После Ельцина. «Веймарская» Россия. URL: http://lib/ru/POLITOLOG/yanow.txt

Василь ТКАЧЕНКО

Яким стало осмислення фашизації Росії після 2014 р.?

Новий крок у осмисленні феномену фашизації Росії було здійснено після агресії Росії проти України – ситуація до того зобов'язувала. Одним із зачинателів оновлення дискурсу виступив глава Центру досліджень постіндустріального суспільства професор Владислав Іноземцев. В день 70-ліття Перемоги над німецьким фашизмом він звернувся до громадськості Росії із закликом «задуматись над тим, як ростки "банального зла" [вислів Ганни Арендт щодо фашизму] сьогодні проникають в нашу повсякденність і яку державу ми розбудовуємо наразі в Росії».

Чи не нагадує нам така постановка питання відоме положення Теодора Адорно про нібито «просочування» націонал-соціалізму в ліберальну демократію, коли мова має йти про кризу самої системи сучасної ліберальної демократії? Так само і в Росії, фашизація не «проникає» в сьогодення, бо тенденцію до фашизації живлять реальні суспільні передумови. Сутність фашизму неможливо вивести з одних лише суб'єктивних схильностей тих чи інших людей. Усе значно складніше – економічна організація суспільства, як про це писав Адорно, сприяє, як і раніше, залежності переважної більшості людей від даностей, над якими вони не владні, і тим самим – незрілості людей. Якщо люди хочуть існувати життям обивателів, то їм не залишається нічого іншого, як пристосуватися до цих даностей і змиритися з ними. Так, зазначає уже згадуваний вище Тімоті Фрай, нинішня ситуація невизначеності в Росії «дуже нервує підприємців і змушує мобільних росіян переживати за своє майбутнє. Тому перші переводять за кордон свій матеріальний капітал, а другі – «людський», тобто себе і своїх дітей».

До самого ж поняття «фашизація» слід ставитися вимогливо і критично. Особливо це стосується радянських людей і їхніх нащадків, які винесли на своїх плечах основний тягар війни, віддали своє життя задля перемоги над фашизмом. На жаль, зазначає Іноземцев, у наш час ярлики фашизму часто-густо наліплюються на будь-якого політичного опонента «не до кінця розуміючи їх сенс й використовуючи їх з метою пропаганди. Особливої уваги вимагає використання поняття «фашизм», оскільки «сьогодні слово «фашизм» застосовується часто-густо усе частіше до України, народ котрої зазнав у ту війну не менші втрати, ніж російський, і зробив не менше для нашої спільної Перемоги. Настільки огульні звинувачення примушують задуматися не лише про етимологію і справжнє значення цього слова, але й про те, хто настільки настирливо повторює його в наші дні».

Громадянської позиції Владиславу Іноземцеву не позичати. Поряд з тим він є міжнародно визнаним науковцем, а це зобов'язує його «сіяти добре і вічне». Намагаючись донести до російської аудиторії наукове розуміння поняття «фашизм», він прагне дотримуватися у своїх текстах (наскільки це в людських силах) принципу «без гніву й пристрасті». Це позначається й на його викладі суті італійського фашизму, що зводиться, насамперед, до ідеології

відродження минулої італійської величі, в основі якої покладалися імперські настанови єднання навколо зрозумілих широкому загалу принципів – мужності, протистояння занепадництву, стабільного розвитку тощо.

Беніто Муссоліні, що очолив у 1922 р. уряд Італії, відчув прагнення народу позбавитися від тягаря столітньої роздробленості, поразки у Першій світовій війні, бідності й невлаштованості. Не будучи революціонером, він порозумівся з великим капіталом, взявся перебудувати економіку, заборонив опозиційні політичні партії, врешті-решт відновив імперію, обравши першою жертвою Абіссинію. Оця система й була названа фашистською – від латинського слова fascii (зв'язаний пучок пруття, котрий ще з римських часів символізував єдність). Ідеологія фашизму ставила за завдання: організацію «корпоративної економіки», що пригнічувала свободу профспілок; допускала масове насилля, здійснюване «по волі народу»; попирала демократичні свободи задля «врятування нації». Однак, попри все, цей режим залишався м'якою формою тоталітаризму: було скарано на смерть 42 противники режиму, у в'язниці кинуто 5,5 тис. людей. Обмеження євреїв у правах розпочалося лише у 1938 р., але знищення людей за національною ознакою при уряді Муссоліні не траплялося.

Не в останню чергу саме тому серйозні західні дослідники ***вкрай обмежено застосовують термін «фашизм» щодо Німеччини, наголошуючи при тім на нацистській основі гітлерівської ідеології.*** Так, наприклад, вердикт Нюрнберзького трибуналу визнає злочинною організацією «керівний склад нацистської партії», однак при цьому ***навіть згадка про фашистів у вироку трибуналу відсутня.*** І це – принципово.

Відштовхуючись від наукового визначення фашизму професор Іноземцев ставить резонне запитання: «Отже, що фашистського знайшли російські прокремлівські сили в київських політиках, що прийшли до влади на хвилі Майдану? Чи хочуть ті розбудувати «Велику Україну» від Курська до Кракова? Ні, вони мріють влитися в ЕС і, по суті, забути про свій недавно набутий суверенітет. Чи нагадує президент Петро Порошенко хоча б Муссоліні, чи Гітлера? Відповідь негативна –- з харизмою в нього не склалося. Чи пригнічені політичні опоненти? Ні: партія президента нещодавно посіла лише друге місце на виборах до Ради».

І подібних запитань можна поставити безліч. Наприклад, чи культивується в Україні насилля? Життя засвідчує, що постмайданна Україна живе досить спокійним життям, якщо не брати до уваги райони, що контролюються «сепаратистами». Останній термін Іноземцев бере в лапки, оскільки насправді так звані «ополченці» є лише найманцями Росії. Чи розширюється держава Україна територіально? Зовсім ні, оскільки внаслідок російської агресії вона втратила 7% своєї території. Чи тужать українці із сльозами на очах за імперськими часами? Навпаки: вони руйнують пам'ятники вождям тоталітарної епохи і оплакують жертв Голодомору та масових репресій. Отже підсумковий висновок професора: «Особисто я нічого фашистського не лише в Києві, але й, наприклад, у Львові не вбачаю».

Однак, коли застосувати науковий критерій «фашизму» до Росії, то відразу впадає в око принципова відмінність від України. Путінському режиму, зазначає Іноземцев, притаманні «закручування гайок» і відсторонення опозиції

від політики, відбувається потужна міфологізація минулого і його імперська героїзація як ідеал для втілення на майбутнє. А що вже стосується апології великодержавного націоналізму, то тут «досить глянути на ідеологію Русского мира і на його прагнення прийти на поміч не лише співгромадянам, але й людям, ***з котрими у нас спільний генетичний код***, як дехто заявляє» [вислів Путіна]. В Росії на ниві подолання декадансу й «відновлення духовних скріп» відбувається винищення всього того, що внесла в життя демократична Європа, здійснюється викорінення лібералізму й прихильності до «доктрини прав людини». Що ж стосується зрощування державної влади із олігархічним капіталом, то тут Росія може вважатися чемпіоном, де роль «владної вертикалі» й харизматичного кремлівського лідера важко навіть коментувати – прямо тобі «притча во язицях».

Громадянська позиція професора Іноземцева викликає глибоку повагу. Такої ж поваги він волів би й для своїх співгромадян: «Якщо російський народ хоче бути вірним заповітам своїх великих предків, якщо він готовий бути гідним пам'яті мільйонів загиблих, сьогодні «стране огромной» слід по крайній мірі задуматись про те, куди веде її нинішня еліта». А для цього слід було почати із визнання того, що сталося: ***«Судячи із сказаного вище, держава, що формується у нас сьогодні, багато в чому відповідає науковому визначенню «фашистської»***. Наголошую – згідно чисто науковому визначенню, котре час від-часу застосовується до нацистської Німеччини… Так, фашизм не дійшов до жахіть нацизму. Так, його соціальна і політична платформа була привабливою для багатьох, а обіцянки – багатими. Але не слід забувати, що ранні фашистські інститути стали полігоном для того жаху, котрий напочатку другої третини XX століття поглинув усю Європу».

Отже, професор Іноземцев засвідчив свою усталену позицію щодо формування в Росії фашизму італійського типу: «в Росії складається м'який варіант фашистського режиму». Йдеться про одержавлення економіки, перетворення Росії в корпорацію, про посилення націоналістичної риторики, про постійне просування ідеї народної єдності, ***насамперед єдності між партією, народом і вождем, про безнастанне нагадування ідеї справедливого насильства, навіть коли воно незаконне***, але йде від імені мас, про згуртування держави й певних фінансових еліт заради досягнення єдиної мети тощо. «Моя думка полягає в тому, - зазначав Іноземцев, – що те, що ми сьогодні бачимо – це фактично кристалізація корпоративної держави, що відбулася в Європі за часів Муссоліні в Італії, за часів Франко в Іспанії».

Слід віддати належне принциповій мужності професора Іноземцева. Однак він спинився на півкроку від визнання можливості скочування Росії до нацизму. Більше того – він навіть не допускає думки про такий варіант розвитку подій, оскільки, мовляв, «держава настільки багатонаціональна, що посування якоїсь ідеї саме російської, вона згубна – це розуміють усі, включаючи Путіна і його близьке коло». Ось в цьому питанні, як на нашу думку, Владислав Іноземцев, виявився непоправним оптимістом. Життя виявилося більш складним. Поява статті Путіна щодо історичної єдності росіян і українців, де він заперечив право українців бути самим собою, змушує нас прийти до висновку, що фашизацією Росії справа не обійдеться – відбувається поступове сповзання до нацизму «Майн кампф». А тим часом професор Іноземцев

запевняє нас: «Не йдеться про винищення, расову чистоту, боже борони… Йдеться про життєвий простір. Це ми бачимо на прикладі Криму, і східної України, і того, що було раніше, починаючи від Грузії й Придністров'я».

Виникає законне питання: а хіба теза про «життєвий простір» Lebensraum – не одна із найбільш відомих тез гітлерівської ідеології? А хіба те, що відбувається із кримськими татарами в Криму – не приклад расової зачистки з боку Кремля? А політика гоніння на українців у окупованих районах Донбасу – це не ознака етноциду?

Бібліографія

Власть Путина не безгранична. Россия не обречена на авторитаризм.URL: https://meduza.io/feature/2021/03/24/vlast-putina-ne-besgranichna-rossia-ne-obrechena-na-avtoritarizm

Иноземцев В. Вставай страна огромная: как фашизм возвращается 70 лет спустя. URL: https://www.rbc.ru/opinions/politics/22/06/2015/5582da729a794713es1a6b91

Василь ТКАЧЕНКО

Перехід Росії від лайт-фашизму до нацизму: реальність чи вірогідність?

Чи візьметься хто-небудь в Росії переступити «червону лінію» і провести паралель між нацизмом і путінізмом так, як це було здійснено в резолюції Європарламенту «Про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи» від 19 вересня 2019 р. щодо ототожнення націонал-соціалістичної політики Гітлера та радянської політики Сталіна? Відповідь буде ствердна – про це йшлося і не один раз, але це не означає, що кожне висловлювання було належним чином аргументоване й набуло легітимності в російському суспільстві.

Як я уже зазначав, найбільш ревні критики путінізму не вдаються до особливої диференціації між італійським фашизмом і німецьким нацизмом, віддаючи перевагу поширеному серед населення поняттю «фашизм», універсалізуючи його і вживаючи часто у ролі спільного знаменника усіх праворадикальних рухів. Це стосується насамперед специфічної категорії критиків путінізму – представників прикладних чи точних наук. Їхні знання, зрозуміла річ, не надто корелюються з професійним понятійним апаратом суспільних наук. Яскравий приклад тому – Ігор Гарін, доктор фізико-математичних наук, письменник. Його виклад матеріалу емоційно насичений хоч і досить довільний у своїх характеристиках: «Фашистські і нацистські рухи існували в десятках країн, і, природно, могли набувати різних зображень. Фашизм – логіка жорсткого підпорядкування, перемоги найбільш безпощадного, найсильнішого і найнахабнішого, фізичне знищення опонентів і опозиціонерів, придушення і приниження особистості, психологія заздрості й ненависті, ксенофобії й антисемітизму. Фашизація влади – це агресивна політика, що зневажає міжнародні норми, націонал-патріотична істерія, безправ'я і непідсудність, міліцейське свавілля і бандитське беззаконня, такі вершини кінематографа, як «Брат – 2» чи «ДМБ», гасла «Россия для русских», антисемітизм Російської православної церкви, вуличні погроми. Як написав хтось в Рунеті, ґрунт для фашизму – не лише екстремістські партії й скіни [скінхеди], але й темний народ і хоругвоносці, що зробили православ'я «двигуном» русско-православного фашизму».

Розглядаючи соціальні витоки правого екстремізму Гарін зазначає, що «нацистські прояви концентрують і приховують у собі великі суспільні хвороби». Йдеться про масове поширення категорії безбатченків, п'янства, наркоманії, соціальних злиднів і невлаштованості, поганих житлових умов, відсутність умов для створення сімей, корупція, безвідповідальність чиновників, і, не виключено, – «небажання влади працювати на благо суспільства, котре її обрало й інтереси якого вона повинна дотримуватися». Неадекватні дії політиків на історичні виклики містять у собі «глибинну загрозу фашизму і ведуть країну до поразки», оскільки уже зараз наростає «загроза фашистської хвороби як чергової неадекватної відповіді на історичні виклики». А тим часом, мовляв, ***«зміст у путінізму й гітлеризму один: замішана на дріжджах***

ура-патріотизму фашистська ідеологія. Саме вона стає національною ідеєю Росії, навколо якої гуртуються росіяни».

Отже, у писаннях Ігоря Гаріна «червона риса» перейдена – у нього між путінізмом і гітлеризмом поставлено знак рівності. Наскільки це буде звучати переконливо для пересічного російського громадянина – стоїть поки що під знаком запитання. Тут слід зважати на те, що жодна соціологічна служба в Росії не наважиться сформулювати питання таким чином: «Чи вважаєте Ви, що Росія пішла по шляху фашизації?». І до цієї ситуації слід ставитися з розумінням.

Щоправда позитивно відповісти на це запитання взявся колектив науковців Центру наукової політичної думки й ідеології на чолі з генеральним директором – доктором фізико-математичних, доктором політичних наук, професором Степаном Сулакшиним.

Один із центральних сюжетів книги сформульований ними так: чи може в Росії бути побудована фашистська держава? Відповідь насторожує: «Багато хто вважає, що це неможливо з огляду на її історичне минуле. Двадцять сім мільйонів життів, відданих в боротьбі з фашизмом, є нібито нездоланною перепоною для фашизації Росії. Звучить емоційно й пафосно, але не переконує. Для побудови фашистської держави не обов'язково відкрито використовувати маркер фашизму. Назвати нову систему можна будь-яким терміном, що прикриває її фашистську сутність. Строгий же підхід до прогностичного питання полягає в тому, що сценарій фашизації Росії має доконечну вірогідність. Прогнозується наростання вірогідності процесу аж до кризової розрядки на рубежі 2020 р.».

Науковці Центру наводять ряд аргументів щодо процесу фашизації Росії, проводячи паралелі як з Італією Муссоліні, так і з Німеччиною Гітлера. Логіка однієї з ліній аналізу – піддати критичному аналізу ідеологічну парадигму тих філософів, на яких любить посилатися у своїх виступах Володимир Путін. Ідеологічна обойма мислителів, що цитуються в його посланнях, досить виразна: Іван Ільїн, Лев Гумільов, Микола Бердяєв, Микола Карамзін, Дмитро Менделєєв. Умовно це коло можна визначити як право-консервативне. Іван Ільїн симпатизував фашизму. Лев Гумільов артикулював ідею євразійства. Микола Бердяєв відстоював ідею православної державності. Микола Карамзін возвеличував пріоритет державності. Дмитро Менделєєв, будучи визначним хіміком, у суспільному житті належав до чорносотенного крила. Спільним для усіх названих персон були ідеї сильної держави й самобутньої російської національної ідентичності. Але це не був ліберальний дискурс щодо облаштування соціально відповідальної держави – а щось зовсім третє.

Так, часто цитований Іван Ільїн, як відомо, був прихильником сильної православної держави і відверто симпатизував як фашизму, так і нацизму. Степан Сулакшин і Вардан Багдасарян наводять деякі фрагменти статті Ільїна з характерною назвою «Націонал-соціалізм. Новий дух»: «Європа не розуміє націонал-соціалістичного руху. Не розуміє і боїться… Ми радимо не вірити пропаганді, що трубить про тутешні «звірства»… Що зробив Гітлер? Він зупинив процес більшовизації Німеччини і надав тим самим величезну послугу всій Європі… Допоки Муссоліні веде Італію, а Гітлер веде Німеччину – європейській культурі дається відстрочка»; «Патріотизм, віра у самобутність

німецького народу і силу німецького генія, почуття честі, готовність до жертовного служіння, дисципліна, соціальна справедливість й позакласове, братерськи-всенародне єднання… Словом – цей дух, щоріднить німецький націонал-соціалізм з італійським фашизмом. Однак не тільки з ним, а ще й з духом російського білого руху…».

Один із показників фашистського ладу – корпоративна держава. Відповідно до її моделі, існує рівень засновників корпорації. Держава, в контексті логіки суцільної приватизації, сприймається як приватизований об'єкт. У ній, як у кожній корпорації, є справжній бос. Навколо нього структуровано «наближене коло». Через нього відбувається процес управління корпоративними нішами. Можна назвати ніші бізнес-корпорації, політичної корпорації, корпорації силовиків, медіакорпорації. Зокрема в статусі окремої корпоративної ніші може бути криміналітет. А ще є білякорпоративні тусовки: діячі культури; різноманітні експерти; представники від спорту; служителі культу. Якусь частину корпоративного середовища складають і фахові працівники. Ті ж, що не включені в корпорацію, є справжніми соціальними ізгоями. Громадянство тут мало важить, порівняно із залученістю до корпорації.

Ідеологія цього середовища проста: співати хвалу главі держави, супроводжуючи похвалу осанною – урочистим молитовним вигуком: «алілуя» – «спаси ж». Наведемо деякі найбільш типові приклади низькопоклонства для нинішньої Росії мовою оригіналу: «Есть Путин – есть Россия, нет Путина – нет России» (*Вячеслав Володин*); «Противников путинского курса больше нет, а если и есть, то это психически больные и их нужно отправить на диспансеризацию» (*Александр Дугин*); «Путин обладает уникальной интуицией, у него, я сказала бы, прямой контакт с российским коллективным бессознательным» (*Элла Памфилова*); «Разве Путин может быть неправ?» (*Владимир Чуров*); «Все успехи в кинематографе были связаны с Владимиром Путиным» (*Федор Бондарчук*); «Личность Владимира Путина важнее для общества, чем институты государства» (*Сергей Марков*); «Это ли не явленный нам, России, шанс возродиться?» (Владимир Мединский).

Чи потрібні ще якісь докази сповзання до ідеології й практики фашизму? Однак, як на наше переконання, цього замало: повинні вступити в силу наукові критерії визначення сутності політичного режиму.

Бібліографія

Сулакшин С. С., Багдасарян В. Э., Березина И. М., Гаганов А. А. и др. Россию ждет революция? Вопросы перехода к постлиберальной модели России (алгоритм и сценарии). Москва: Наука и политика, 2016.

Фашизация России. Куда завели страну «имперскость» и «русский мир». URL: https://nv.ua/opinion/fashizatsija-rossii-kuda-zaveli-stranu-imperskost-i-russkij-mir-64459.html

Василь ТКАЧЕНКО

Росія: на півдорозі до нацизму?

Найбільш представницьким науковим форумом, що порушив питання фашизації Росії, як на мою думку, став Круглий стіл фонду «Ліберальна місія» (30.05.2016), на якому було обговорено доповідь директора Левада-Центру Льва Гудкова. В обговоренні брали участь Андрій Медушевський, Еміль Паїн, Кирило Рогов, та Євген Ясін.

Власне, головним питанням дискурсу було визначитись із поняттям «людини політичної» – кого це може стосуватися. На нашу думку, це одна із осьових проблем, яка не сходить із порядку денного уже понад двох тисячоліть. Людина поза сферою політики втрачає людську подобу. Так повелось із часів Аристотеля: «людина – істота політична». Про це в XX столітті нагадав нам Бертран Рассел: ще в Древній Греції «участь у громадських справах була всезагальною серед міських жителів. Людиною, яка не інтересувалася політикою, були незадоволені й називали "ідіотом", що по-грецьки дослівно означає "перейнятий особистими інтересами"».

Тим часом, провадячи «Круглий стіл», його учасники поставили проблему фашизації Росії на перехрестя двох моделей суспільного розвитку: 1) ліберальної моделі американського вченого Сеймура Ліпсета і 2) авторитарної моделі німецького дослідника Карла Шмітта. Зокрема Ліпсет відстоював ту точку зору, що до визначення сутності політичного режиму не слід підходити огульно – бо демократія як тип культури і суспільних відносин не може охоплювати всю соціальну систему. Зона демократії, де виявляє себе «людина політична», оточена в нашому житті недемократичними інститутами – успадкованими від минулого традиційними інститутами й авторитарними формами керівництва. Іншими словами, демократія у повсякденному житті інкорпорована в тканину неполітичних відносин й інститутів, і не всі проблеми в суспільстві можуть вирішуватися демократичним шляхом.

З точки зору Ліпсета, способи вирішення поточних проблем набувають політичного характеру лише тоді, коли наявна соціальна регуляція не сприймається задовільною для відносної більшості учасників взаємодії. ***Тоді на порядок денний постає необхідність періодичної зміни керівних персон і висування нових фігур з новими стратегіями. Для реалізації такої моделі поведінки слід досягти певних передумов: здатність членів спільноти відстоювати свою точку зору; терпимість до чужих поглядів і уявлень; готовність до пошуку компромісів, а не знищення опонента і противника; а найголовніше – наявність відкритої системи комунікацій, представлення різних точок зору. Лише за цих умов можуть з'явитися авторитетні фігури з необхідними інтелектуальними й моральними ресурсами.***

Зовсім іншу модель вирішення проблем представляє Карл Шмітт – німецький юрист і політичний теоретик, широко відомий як «коронований юрист Третього рейху». Сьогодні він представляє собою одну із яскравих і спірних фігур в теорії права і політичної теорії XX ст. Свідченням тому є його життєвий шлях. Так, 1 травня 1933 р. він вступив до членів гітлерівської НСДАП, а вже в червні 1934 р. був назначений головним редактором нацистської газети для

юристів Deutsche Juristen-Zeitung. На конгресі «Єврейство в науці і праві» 3-4 жовтня 1936 р., ще за п'ять років до того, як нацисти зобов'язали євреїв носити шестикінечну зірку на одягу, К. Шмітт запропонував зазначати шестикінечною зірочкою цитати із творів авторів єврейського походження, як переклади із єврейської мови.

Після розгрому гітлерівської Німеччини Карл Шмітт провів у 1945 р. понад рік у таборі для інтернованих. Він не розкаювався у своїй ролі при створенні нацистської держави й відмовився від усіх спроб денацифікації, що позбавило його можливості працювати в академічній сфері. В 1960-х рр. Шмітт читав лекції у франкістській Іспанії. Як учений він опрацював ряд термінів і понять, які набули нині повсякденного ходження: «політична реальність», «політична теологія», «розрізнення друга і ворога» тощо. Нині Шмітта засуджують за симпатії до націонал-соціалізму, відносячи його до «жахливих юристів», але при тому високо оцінюють як «класика політичної думки».

Коли йдеться про оцінку політичного характеру у практиці путінського режиму, зазначає Лев Гудков, то в цій сфері розуміння політичного не має нічого спільного із демократичною моделлю Сеймура Ліпсета. І навпаки – ***режимом відтворюється тлумачення Карла Шмітта, висунуте ще у 1927 р. Росія віддає перевагу не пошуку компромісу, а застосування технологій політичної мобілізації – тотальної, масової, негативної мобілізації. Тут панує ідея протиставлення великих груп людей за принципом «свій» / чужий», «друг» / «ворог». І тут основу для масової консолідації складає «спільність від супротивного». Головне тут поділ, з одного боку, на тих, хто представляє державу, а з другого боку – на тих, що представляють собою народну масу***.

За таких обставин, з огляду на російську дійсність, реально «політичною» виявляється лише одна фігура: «суверен, носій вищої влади, його ознаки – здатність чи право оголошувати (вести, нав'язувати) ***надзвичайне становище***. А це значить відмінити або ж зробити незначимими усі попередні нормативні положення, усе минуле законодавство і увести нові законоположення, нові правові принципи, встановити тим самим нову систему норм, поставши над старою, ліквідувавши попереднє право. Такі можливості відкриваються лише в одному випадку: якщо суверен виступає від імені вищих цінностей, ідеалів, смислів, як персоніфікація значень трансцендентної сфери, по відношенню до котрої усі інші резони, аргументи й інтереси сприймаються як часткові і тому малозначимі».

Прийняття у 2020 р. поправок до Конституції РФ щодо необмежених термінів правління Путіна – яскраве тому свідчення. І це стосується не лише внутрішньої політики, але й активно проєктується на політику зовнішню, робить їх тісно взаємопов'язаними. Трактуючи поняття «політичний» Шмітт мав на увазі насамперед jus belli – право оголошення стану війни і готовність вдатися до насилля як у сфері зовнішньої, так і внутрішньої політики. Путін користається цими прерогативами практично безконтрольно. Він одноосібно визначає «хто є ворог внутрішній, і хто є ворог зовнішній».

Звернемось безпосередньо до роботи Шмітта «Поняття політичного»: «Державі як сутнісно політичній єдності належить jus belli, тобто реальна можливість в кожному конкретному випадку в силу власного рішення визначити ворога і боротися з ворогом… Держава як найвища політична єдність скон-

центрувала у себе неймовірні повноваження: можливість вести війну і тим самим відкрито розпоряджатися життям людей. Тому що jus belli вміщує в собі таке повноваження; воно означає подвійну можливість: можливість вимагати від тих, хто належить до власного народу, готовності до смерті і готовності до вбивства, а також можливість убивати людей, що стоять по боці ворога… В критичних ситуаціях… держава як політична єдність є абсолютно самовладна, допоки вона існує, визначає і внутрішнього ворога… ***До тих пір, поки народ існує в сфері політичного, він повинен – хоча б лише в крайньому випадку (але про те, чи є в наявності крайній випадок, вирішує він сам, самостійно) – визначати розрізнення друга і ворога. В цьому полягає сутність його політичної екзистенції*»**.

Коли йдеться про «внутрішнього ворога», то не обов'язково мова має йти про вбивство: «В економічно функціонуючому суспільстві досить засобів, щоб виставити за межі свого кругообігу і ненасильним, «мирним» чином знешкодити переможеного, невдаху в економічній конкуренції чи навіть «порушника спокою», кажучи конкретно, заморити його голодом, якщо він не підпорядковується добровільно».

Не дивно, що за оцінкою Льва Гудкова така апеляція держави від імені колективного цілого забезпечує консолідацію соціуму поза тим, які інтереси є дійсними в цій спільноті. Коли названий ворог зовнішній і внутрішній, відбувається гранична мобілізаційна консолідація суспільства, що супроводжується стерилізацією усіх приватних і групових інтересів. Ці інтереси, як правило, трактуються як сприяння ворогу, як пособництво йому. Це стосується й радянських часів, а в сучасній Росії клеймо «іноземний агент», «націонал-зрадники» уповні логічно з'являється у сфері пропаганди. Таким чином, в Росії, якщо слідувати логіці Шмітта, з одного боку, маємо в наявності тотальну державу, єдиний натхненний народ, а з другого – злого ворога, що набуває уповні метафізичного важкозрозумілого характеру.

Проголошення штабів Олексія Навального іноземними агентами й екстремістськими організаціями – всього лиш один крок великого антидемократичного шляху Росії. Центристська незалежна датська газета Svenska Dagbladet коментує цей крок Кремля таким чином: «Віднині арештовувати й побивати можна не лише демонстрантів. Каратися будуть навіть пости в «Твіттері» чи висловлення незадоволення в інших соціальних мережах – наприклад, «лайки» під критикою правлячої партії або особисто Путіна. Покаранням за останнє буде «м'який» штраф «всього» у 27 доларів або позбавлення волі терміном до 15 діб. Але все ж це показує, що росіянам більше ніде навіть висловити своє незадоволення. А з новим штампом «екстремістської організації» організаторам демонстрацій загрожує тюремне ув'язнення терміном до десяти років, а учасникам – до шести. Відтак у майбутньому політичному житті є лише два вибори: або ти приймаєш правлячу політичну систему, хоч активно чи пасивно, або ж стаєш злочинцем».

Отже у сфері внутрішньої політики відбувається регуляція силами поліції – придушення будь-яких форм громадянського суспільства, публічності, конкуренції, дискусій, групових інтересів. А у сфері зовнішньої політики передбачається тотальне одноголосся по відношенню до зовнішнього ворога. Найголовніше те, що ворогом може бути оголошено будь-кого, з точки зору

суверена. Так, Україну в Кремлі оголосили як «анти-Росію», як осередок і втілення метафізичного зла. І це стало, на превеликий жаль, передумовою й щонайважливішою частиною механізму нинішньої суспільної мобілізації Росії.

Лев Гудков не політик, а політолог-аналітик, а тому він уникає прямої кваліфікації путінського режиму як фашистського чи нацистського. Він характеризує його через критику концепції й діяльності Карла Шмітта: «Шмітт, як би він згодом не відрікався від сказаного раніше й написаного, був дуже важливою частиною інтелектуальної атмосфери, в котрій відбувалося становлення фашизму, одним із ідеологів тоталітаризму». Оце і є відправною точкою оцінки того процесу, що відбувається в нинішній Росії – в країні відбувається нагнітання інтелектуальної атмосфери, в котрій відбувається становлення фашизму як одного із різновидів тоталітаризму.

Отже, в країні «відбувається становлення фашизму». І тут важко що-небудь заперечити. Наведемо приклад того, як вчення Карла Шмітта сприймається студентами Академії ФСБ Росії. Один із слухачів Академії описав своє розуміння в Інтернеті у вигляді наукового опусу. Щоб не бути звинуваченим у неадекватному викладі, вдамося до його широкого цитування: «одним із найбільш важливих інструментів теоретичного апарату Шмітта є його прославлена теорія суверенітету й децизионізму [прийняття рішень]. Її витоки лежать у Левіафані Гоббса, як образі надлюдини, що символізує і об'єднує увесь народ. В якості виконавця цієї ролі Шмітт пропонує авторитарного правителя… Встановлення Левіафана немислимо без знищення його головного супротивника – парламентської демократії… У сучасній Росії політико-правова концепція держави Шмітта повинна отримати нове народження. Це обумовлено входженням у активний обіг політичної думки такого поняття як «суверенна демократія», виходу на перший план такого інституту державної влади як Президент, а також остаточного закріплення за Росією свого статусу, втраченого з часів СРСР».

Нічого дивного, що слухачі Академії ФСБ тужать за СРСР. Радянське суспільство формувалося як мобілізаційне, що зберігало за центром монополію влади, ініціативи і визначення критеріїв оцінки. Політична діяльність зводилася до централізованого маніпулювання («управління») масовою поведінкою й свідомістю. Політична діяльність масової людини зводилася в ньому навіть не до ролі пасивного глядача, а керованого клакера, що виконував обов'язки ритуального «одобрямса», в тому числі й через процедури так званих виборів. Відтак у рамках радянської системи політики, як сфери громадських дій не було. «Політичну людину» підміняв чоловік «мобілізований і покликаний партією».

Наразі в Росії зростає ностальгія за радянськими порядками. На запитання Левада-Центру – «Яка політична система здається вам кращою?» – кількість респондентів, які обрали відповідь «радянська політична система», досягло у 2021 р. безпрецедентних 49% (у 2016 р. цей показник складав 37%). Згідно соціологічних досліджень, 62% росіян виступають за державне планування і розподіл в економіці. Кількість тих, хто віддає перевагу системі, що заснована на приватній власності й ринковій економіці, складає лише 24%.

Слабкі сподівання покладаються й на «покоління Путіна» – це майже 40 мільйонів тих, хто народився чи пішов у школу після приходу Путіна до влади.

Впродовж двох десятиліть путінського правління Кремль докладав зусиль щоб виростити у значній мірі «безмовне покоління», вдаючись до утиснення опозиції і покладаючись на потужність пропагандистської машини й культ вождя. І у значній мірі це йому вдалося. Майже уся молодь визнає існування «неписаного контракту», що передбачає «соціальну стабільність й економічне зростання в обмін на тусклу й обмежену демократію». Пояснення з їхнього боку одне: «Ми асоціюємо зміну влади з голодом і стражданнями». Згідно оцінки професора кафедри соціології у Вищій школі економіки Едуарда Панаріна, «нинішнє покоління молодих росіян – найщасливіше з 1991 року. Щасливі, аполітичні й націоналістично налаштовані, якщо узагальнювати… І тому політикам ні про що турбуватися: щоб їх політизувати, має відбутися щось драматичне чи дуже і дуже погане».

Більше того – молоде покоління росіян досить активно брало участь у виборах до Державної Думи 2021 р. Складається враження, що коли Путін зійде із політичної арени, люди і система, створені ним, залишаться. І разом з тим залишиться сформоване ставлення до України, де поставлено під сумнів право українського народу жити у власній незалежній і суверенній державі. То ж, як писав Олександр Блок – «нам спокій лише сниться». І хай нас не вводить в оману словесна полуда, адже рано чи пізно всі ми приходимо до розуміння того, що: «Фашисти майбутнього будуть називати себе антифашистами». І тут нічого хитрувати – згідно мудрості біблейського Соломона: «І хай буде слово ваше: так, так; ні, ні; а що понад це, то від лукавого».

Бібліографія

Левада-Центр «Человек политический». Перечитывая Липсета. Print. URL: https://www.levada.ru/2016/05/30/chelovek-politicheslij-perechityvaya-lipseta/print/

Основные составляющие концепции государства Карла Шмитта. Ульянов Дмитрий Александрович.URL:https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2007/20/sophiolog@mail.ru.pdf

Поколение Путина: Financial Times рассказала о взглядах россиян, выросших при действующем президенте. URL: https://www.forbes.ru/obshchestvo/390839-pokolenie-putina-financial-times-rasskasala-o-vzglyadah-rossian-vyrosshih-pri

Рассел Б. Мудрость Запада. Историческое исследование западной философии в связи с общественными и политическими обстоятельствами. Москва: Республика. 1998.

Шмитт К. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Шмитт,_Карл

Duvar: какую политическую систему предпочитают россияне? Результат опроса удивил. URL: inosmi.info/duvar-kakuyu-politicheskuyu-sistemu-predpochitayut-rossiane-rezultat-oprosa-udivil.html

SvD: Путин круто изменился. URL: inosmi.info/svd-putin-kruto-izmenilsya.html

Василь ТКАЧЕНКО

Який вплив справили фашизм і нацизм на політику Росії та України?

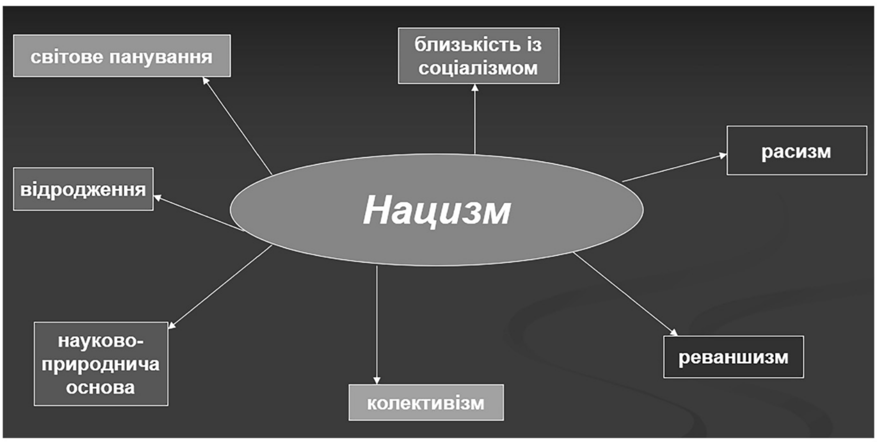
В Давньому Римі ліктори консулів і диктатора мали в'язки різок шмагати злочинців і сокирку карати на горло. Ці «фасції» є символом згуртованості (на гербі Франції), бо легко зламати один прут, а не всі. Рух «фаші» захищав селян Італії проти мафії латифундистів. Назву використав колишній редактор газети «Аванті» Муссоліні (батько-анархіст назвав його Беніто в пам'ять президента Мексики Хуаресе, що переміг європейських інтервентів). Муссоліні порвав з Соціалістичною партією, бо прагнув вступу Італії до Світової війни. Справив вплив і поет-декадент Ґабріеле д'Анунціо (чиї вірші переклала Леся Українка), який зі своїми легіонерами намагався створити піратську «республіку Фіуме» (Рієка в Хорватії) з корпоративним ладом і завадити анексії міста Югославією.

Муссоліні формував чорносорочечників (у русі Рісорджименто за злуку Італії Джузеппе Гарібальді очолив патріотів у червоних сорочках), які картали корупцію і «походом на Рим» спонукали короля призначити Муссоліні головою уряду 1922 р. Фашисти безкарно вбили секретаря Соцпартії Джакомо Маттеотті та вдосконалили пропаганду (яка без доказів, чому вождь має рацію, торочила слово «дуче»). Радянський Союз критикував терор фашистів, та уклав вигідний Договір про дружбу з Італією 1924 р. Незважаючи на тероризм, Захід схвалив антикомуністичну демагогію. Британські консерватори вбачали там противагу руйнівному більшовизмові. Діяч УНР і Організації українських націоналістів (ОУН), науковець Євген Онацький в Італії спілкувався з політиками і відрізняв фашизм державної нації від націоналізму українців, які виборюють державу.

Сталін звав нациста Гітлера фашистом, аби приховати соціалізм у назві Націонал-соціалістичної партії німецьких робітників. Група NSDAP (National-Socialistische Deutsche Arbeiter Partei) після світової війни виникла в Чеських Землях і прилучилася до однойменної організації в Баварії. Після дезінтеграції Австро-Угорщини Чехословаччина за ухвалою Паризької конференції одержала кордони давніх Королівства Чехії (Богемії), маркграфства Моравії та князівства Сілезії. Словаччини до XX ст. не було; визначали етнічні та стратегічні засади розмежування. В Чехії та Моравії прикордонні утвори німців (Deutschböhmen, Deutschsüdmähren, Böhmerwaldgau, Sudetenland) тяжіли до «Німецької Австрії» та злуки з Німеччиною. Антанта заборонила Аншлюс, і чеські вояки майже без опору придушили сепаратизм, а німці одержали всі права меншини в ЧСР.

Підбурювана з Радянської Росії хвиля революцій в Європі 1917–1923 р. вщухла після повстань комуністів Гамбургу і Болгарії. «Пивний путч» нацистів у Мюнхені проти Веймарської (за містом ухвалення конституції) республіки зазнав поразки, і посіпаки Гітлера, ув'язнені в комфортному замку, написали «Mein Kampf», де висунули «расову теорію» про «творців, носіїв і руйнівників» (Kulturmacher, Kulturtraeger, Kulturbrecher), звали себе арійцями, нордичною

Ідеологія сучасного «рашизму», на думку більшості дослідників, формувалася за участі низки російських інтелектуалів і публіцистів

расою панів, прирекли євреїв і ромів на смерть, а інші народи на поневолення. Критика Версальської системи знайшла відгук між зубожілих німців. Велика Депресія 1929–1933 р. загострила кризу, а допомога Рейхсверу і фінансистів зробила Гітлера рейхсканцлером. Як реакція на більшовизм, нацизм сполучив терор і демагогію. Фанатизм відрізняв його від авторитаризму регента-адмірала Горті в Угорщині, каудильйо Франка в Іспанії, маршала Пілсудського в Польщі, «кондукатора» Антонеску в Румунії та інших диктаторів міжвоєнної доби.

Нацисти вчились майстерності маніпуляції масовою свідомістю з трьох джерел: британська пропаганда проти Німеччини в світовій війні, американська комерційна реклама і московська пропаганда Комінтерну. Між різновидами тоталітаризму є чимало схожості. Рейхсміністр пропаганди Ґебельс замолоду гадав вступати до Комуністичної партії. Міністр закордонних справ Рібентроп писав, що на переговорах у Москві почувався, наче між товаришами по партії. Навіть антисемітизм, начебто неможливий в СРСР через інтернаціоналістичну ідеологію і численних євреїв у владі, дався взнаки після Другої Світової війни. В останні десятиріччя Радянський Союз впровадив відверті дискримінаційні обмеження на доступ євреїв до вищої освіти і кар'єри.

Українські націоналісти контактували з німецькою розвідкою від часів кволої веймарської демократії, але не поділяли антисемітизму (деякі одружені з єврейками) нацистів і расових забобонів Третього Рейху. Терористичні замахи ОУН завдавали шкоди польській, німецькій і радянській владі. Українці зазнали репресій в Німеччині та Радянському Союзі, а керівники ОУН Андрій Мельник і Степан Бандера були ув'язнені в таборі Заксенхаузен майже до кінця Світової війни і випущені тоді, коли Червона Армія відновила владу Москви в Україні, а відчайдушна боротьба повстанців перестала становити загрозу німцям, проте дошкуляла Москві. Ця конфронтація коштувала багатьох життів, і розглядати її треба з урахуванням обстановки наприкінці світової та під час Холодної війн.

Бібліографія

Липовецький С. Рашизм як одне з облич фашизму. 14 ознак фашизму від Умберто Еко, які можна застосувати до сучасної Росії. URL: https://texty.org.ua/articles/106752/rashyzm-yak-odne-z-oblych-fashyzmu-14-oznak-fashyzmu-vid-umberto-eko-mozhna-zastosuvaty-do-suchasnoyi-rosiyi/

Лозовий В. Яворська Г. «Денацифікація» України в російській пропагандистській війні. НДСД. 28.05.22

Максим Шевердін. Фашизм в Росії сьогодні. URL: TEXTY.ORG.UA

Міщенко М. Духовна еволюція симпатиків Росії: від радянської ностальгії до російського нацизму. *Разумков Центр.* 2022. 13 липня. URL: https://razumkov.org.ua/statti/dukhovna-evoliutsiia-sympatykiv-rosii-vid-radianskoi-nostalgii-do-rosiiskogo-natsyzmu

Морфінов С. «Рашизм»: історія «російського фашизму» від теорії Дугіна до ідеології. «Брата-2» для BBC News Україна. 1.10.2022. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-63072100

Редько Д. Фашизм з російсьгим акцентом. Укрінформ 20.02.2023. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3674021-fasizm-z-rosijskim-akcentom.html

Михайло КІРСЕНКО

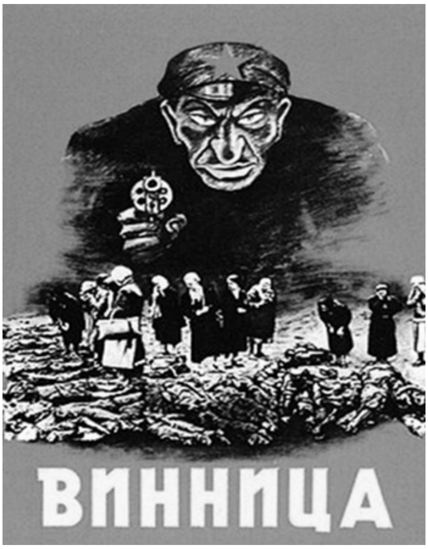
Чи можна порівняти колабораціонізм українців і росіян з нацистами?

За пактом Ріббентроп-Молотов і таємним протоколом до нього, Третій Рейх і Радянський Союз узгодили свої дії та розмежували загарбання у Східній Європі. Німці 1 вересня, а СРСР 17 вересня 1939 р. напали на Польщу. Під час Світової війни Радянський Союз 28 вересня уклав Договір про дружбу і кордон з Німеччиною, а Сталін у Кремлі виголосив тост за здоров'я Гітлера. В жовтні голова радянського уряду Молотов на Верховній Раді зловтішався, як ці армії разом розгромили Польщу, і навіть назвав «злочинними» будь-які заклики до боротьби проти гітлеризму за демократію. В союзі з Німеччиною, Москва рясно постачала її сировиною і стратегічними матеріалами для агресії на Заході. На тлі співпраці диктатур на державному рівні блякне белькіт про якусь «довіру». Сталін потай готував потужну війну для опанування Європою (це переконливо писав Віктор Суворов) і спонукав Німеччину завдати превентивного удару.

Коли почалась радянсько-німецька війна, чимало людей в Україні та Росії після Голодомору і решти жахів сталінізму зустріли Вермахт хлібом-сіллю, бо наївно чекали на визволення їх європейською армією. Львів (Лемберг) пам'ятав толерантну Австро-Угорщину. А німецька окупація 1918 р. порятувала Київ від червоного терору більшовиків. Емігранти-українці повертались на батьківщину 1941 р. і розгортали цивільну інфраструктуру (управи, лікарні, школи, преса). Та радянські диверсанти вибухами зруйнували центр Києва, а Голокост показав жахливий «Новий порядок». Поруч вбитих німецьких офіцерів було знайдено фальшиві документи Організації українських націоналістів, і окупанти стратили кількасот активістів ОУН поряд з масовим знищенням євреїв у Бабиному Яру.

Нацисти планували, що євреї й роми (цигани) підлягають знищенню, а росіяни під владою Німеччини мусять вміти рахувати до двадцяти, ставити підпис і знати назву Берліну, не одержать жодної гігієни, але досхочу горілки і тютюну. На українців були різні точки зору. Ідеолог расової політики Альфред Розенберг вважав їх арійським народом, бачив індоєвропейські свастики на вишиванках і мозаїках Софії Київської. А рейхсфюрер СС Генрих Гімлер мав українців за недолюдків, як і росіян. Німці засудили спробу Ярослава Стецька 30 червня 1941 р. проголосити у Львові Українську державу, ув'язнили вождів ОУН Андрія Мельника і Степана Бандеру в Заксенхаузені. Родичів Бандери вбили нацистські та радянські служби. Благенькі надії на союз з Німеччиною зазнали краху. На Волині, а потім у Галичині виникла Українська Повстанська Армія. Москва винуватила її з колабораціонізму, але Нюрнберзький трибунал виявив документи, що німці вважали УПА чільною загрозою собі в Україні.

У збройних силах Третього Рейху добровільно служили майже мільйон колишніх громадян СРСР, здебільшого росіян (ґрунтовно це дослідив Андрій Боляновський). Діяли КОНР (Комітет визволення народів Росії) та інші групи. В останні дні війни «Русская освободительная армия» звернула в Празі зброю

Плакат «Злочини Москви у Вінниці. Опублікований к виданні Молодіжної організації Українців Америки 1651 р.

Єврейські лікарі в УПА

Командир – майор Юрій Фролов (в центрі) з офіцерами РОНА під час Варшавського повстання 1944 р. праворуч – лейтенант Міхальчевський (РОА)

проти німців, та це не врятувало її. Естонські, латиські, хорватські, валлонські, скандинавські, інші добровольчі легіони Німеччини прагнули боронити Європу від Росії. Український центральний комітет у Кракові домігся згоди Берліна на створення військової формації, аби набути вишкіл. Москва на цей час відновила свою владу над більшістю України, мобілізувала і гнала неозброєних хлопців у бій на загибель «спокутувати» вимушене перебування в німецькій окупації. Радянські маршали цинічно казали, що «баби ще понароджують», а чим більше зрадливих українців загине на фронті, тим менше доведеться заслати на Сибір.

На Західній Україні до війська Рейху зголосились 80 тис. юнаків. Нацисти вагались озброювати слов'ян, навіть придатних за «расовими критеріями». Під Бродами Червона Армія знищила 14 гренадерську дивізію польових військ СС «Галичина», але постав новий склад. Ветеран УНР і Війська Польського Павло Шандрук очолив їх наприкінці війни і здався в полон британцям, які не видали росіянам бранців, колишніх громадян Польщі. Пропаганда Москви цькувала їх, але в Канаді слідча комісія Дюшена звільнила від звинувачень з колективної провини, і в польській еміграції генерал Андерс ухвалив нагородити генерала Шандрука хрестом Virtuti Militari за звитягу в обороні Польщі 1939 р. Більшість рухів Опору в Другій Світовій війні орієнтувались на Лондон або Москву, але українці без власного уряду мали вибір лише між Гітлером і Сталіним. Виняток становила УПА, що безнадійно борсалася проти всіх окупантів. Не ідеалізуймо нікого, знаймо героїчні й жорстокі вчинки, але шануймо чесних вояків.

Бібліографія

Боляновський А. Українські військові формування в Збройних силах Німеччини (1939–1945). Львів, 2003.

Волков А., Славин С. Сотрудничество украинской эмиграции со спецслужбами между I-й и II-й мировыми войнами. URL: http://intellectual.org.ua/History_

Дзьобак В. Порівняльна характеристика колаборації населення Росії й України в роки радянсько-німецької війни. Суспільно-політичні та соціокультурні процеси воєнної доби. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2008. Вип. 11. С. 253–274.

Киричук Ю. Проблема української колаборації в роки II Світової війни. URL: http://www.abcnet.com.pl/ua/artykul.php?art_id=75&token=

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Львів, 1992.

Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА/ НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2005. 52 с.

Україна в Другій світовій війні у документах. *Збірник німецьких архівних матеріалів.* Зібрав і впорядкував В. Косик. Львів, 1997. Т. 1.

Шайкан В. Колабораціонізм в Україні у роки Другої світової війни: причини виникнення, особливості, масштаби. *Друга світова війна і доля народів України. Матер. всеукр. наук. конфер. Київ, 23–24 червня 2005 р.* Київ, 2005.

Armstrong John A. Collaborationism in World War II: The Integral Nationalist Variant in Eastern Europe. *The Journal of Modern History.* Vol. 40, No. 3 (Sep., 1968), p. 409.

Conclusions of Estonian International Commission for Investigation of Crimes Against Humanity [Архівовано 29 червня 2008 у Wayback Machine].

Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistow i Ukraińskiej Powstańszej Armii. Warszawa, 2006.

Ministry of Foreign Affairs of Latvia: The Volunteer SS Legion in Latvia [Архівовано 8 липня 2007 у Wayback Machine].

Михайло КІРСЕНКО

Історичні джерела формування психології жорстокості, або Як виник рашизм?

Російсько-українська війна, або як її ще прийнято називати, третя російсько-українська війна, показала всьому світу не тільки справжнє обличчя російської армії, але й всього російського народу. Людям XXI-го ст. складно зрозуміти той примітивний фанатизм, тваринну жорстокість та по-справжньому овечу покору, що змушує військовослужбовців армії РФ сліпо підкорятися наказам головнокомандування, якими б злочинними вони не були. Більше того, подібний настрій військових майже повнісю поділяє цивільне населення Росії, всіляко схвалюючи та підтримуючи діяльність своїх «героїв».

У контексті даної розмови ми спробуємо зрозуміти, що у морально-психологічному плані являє собою рашизм та які були історичні джерела його формування, наслідки якого, на жаль, мають змогу на собі відчути Україна та українці.

Варто розпочати з того, що, незважаючи на модернізаційні процеси, що відбувалися у Росії від часів Петра I і, деякою мірою, до сьогодення, росіяни потрапили у трясовину **ментальної стагнації**. Це означає, що в Росії може змінитися режим, ідеологія, однак погляди росіян на життя, їх характер та ставлення до своєї держави залишаються повністю незмінними. Всі ці фактори і формують суто російську ментальність, еволюція якої закінчилася ще за часів Миколи II.

Ще 1853 р. вийшла знаменита книга французького мандрівника Жермена де Ланьї, у якій були сформульовані особливості «загадкової російської душі», які він мав змогу побачити на власні очі. Де Ланьї побачив бідний народ, що краде все, що трапляється на очі, особливо в іноземців, обідрану армію - жорстоку до цивільного населення та власних командирів і бюрократичний апарат, сутність та алгоритм роботи якого зрозуміти іноземцю просто неможливо. На основі цих даних, наданих очевидцем, вже сміливо можна говорити про те, що насилля та жорстокість були неодмінним супутником при формуванні сталої російської ментальності. Саме ці історичні передумови дозволяють зрозуміти витоки тієї психології жорстокості, що тепер називається рашизмом. Свого часу для позначення жорстокості військ мілітаристського режиму імператорської Японії під час японсько-китайської війни використовувався термін «furia japonica» або ж, іншими словами, «японська лють». У цей термін входить жорстоке та нелюдське ставлення японських солдатів до мирного населення та військових – вбивства, зґвалтування та тортури.

Оскільки поведінка російських військових на території України носила такий самий характер, то виникла потреба появи назви, яка б характеризувала ті ідеї, носіями яких є російські військові та їх влада. Так виник термін рашизм, за аналогією з національною ідеологією Третього Райху, що увійшла в історію своїм абсолютно нелюдським ставленням до прав людини, і з носіями якої Радянський Союз, за яким так ностальгує президент Путін, був союзником у 1939–1941 рр.

Рашизм, як такий, можна розділити на два прояви – **військовий**, що полягає у жорстокості росіян до інших народів та **цивільний**, що полягає у прояві їхньої жорстокості та неповаги до власного народу.

Почнемо з **військового**. Історично склалося так, що в Росії, зокрема в часи імперії, існували військові поселення, які, як не складно здогадатися з їх назви, були місцем дислокації та проживання військових. Ті кошти, що виділялися російським урядом на їх утримання були вкрай недостатніми. Ситуацію погіршувало жорстоке поводження офіцерів з їх підлеглими. Тож, не буде великим відкриттям той факт, що всією територією Росії у різний час та за різних обставин починалися повстання військових. Однак, чи вони переростали у більш масовий рух за військові реформи, які, теоретично, могли би покращити становище вояків? Ні. Весь сенс повстань, а, якщо точніше, то їх годилося б охрестити солдатськими бунтами, зводився до жорстокого вбивства офіцер та насилля над членами їхніх сімей.

Таким чином, весь гнів російських вояків був спрямований не на царський чи імператорський уряд, який завів їх у таке становище, а на власних командирів, які, за солдатськими уявленнями і були винуватцями всіх їх нещасть. Складно утриматися і не провести історичну аналогію між уявленнями російських солдатів минулого та тими думками, що озвучують теперішні солдати армії РФ під час телефонних розмов з членами їхніх сімей, які були перехоплені Службою Зовнішньої Розвідки України та знаходяться зараз у вільному доступі. Майже кожна з цих розмов піднімає проблему стосунків рівня «командир-підлеглий», однак тільки лічені одиниці звертаються до проблематичної та злободенної для росіян ідеологеми «влада-громадянин». Тож, подібна близорукість у своїх судженнях та політичних поглядах існувала у російському війську та серед сімей військових завжди.

Мабуть, на даному етапі буде доцільним звернутися до аксіоми, яка говорить про те, що жорстокість породжує жорстокість. Як показує практика, це твердження є надзвичайно прикладним під час вивчення російської військової та соціальної історії. Жорстокість росіян мала змогу проявитися під час їх перебування на території інших країн. Можна вважати по-справжньому класичним прикладом перебування російських військ у Польщі 1848 р. та радянських у 1939–1941 рр. Ці події відбулися у різний час та у різні століття, однак обидві вони запам'яталися обшарпаним видом російських військових та їх жорстокістю до цивільного населення. Їх перебування в Україні вже у XXI ст., також, на жаль, не стало винятком.

Звичайно, не всі російські війська за часів імперії виглядали обшарпано. За спогадами того самого Жермена де Ланьї «розцяцькована гвардія імператора» могла похизуватися гарними мундирами та озброєнням. Гарною аналогією спадковості подібного становища нерівності серед військових у сучасній Росії може слугувати привілейоване становище Росгвардії, а також підрозділів десантно-штурмових та гвардійських бригад – вони також мають «розцяцьковані» мундири та відносно низьку бойову цінність, у разі зустрічі з мотивованим супротивником, що проявила себе під час російсько-української війни.

Ще однією рисою військового рашизму є активне залучення представників «братніх народів» до військових дій. Ця риса притаманна російському

мілітаризму у різні часи. Так, наприклад старшина дивізії Чорних запорожців Валентин Сім'янцев згадував про те, що під час боїв з першою кінною армією Будьонного 1919 р., більшість його кавалеристів становили вихідці з Далекого Сходу, які, навіть не розуміючи причин війни, з овечою покорою виконували наказів своїх командирів. Не буде великим відкриттям той факт, що у російсько-українській війні армія РФ масово використовує вихідців з Башкірії, Тану-Туви та інших подібних їм регіонів Росії, для яких служба в армії – це єдиний спосіб заробити собі на життя. Однак, це не означає, що вони заслуговують на співчуття, адже, як показала практика саме вони вирізняються найбільшою жорстокістю. Більше того, станом на 1 лютого 2023 р., деяких вербувальників ПВК «Вагнер», що відома своїм залученням до військовий дій кримінальних злочинців, було помічено на Балканах. Особливо активну діяльність вони розгорнули у Сербії. Що з цього вийде та чи вийде взагалі ? Історія покаже…

Таким чином, у якості проміжного висновку, можна стверджувати, що російські військові-рашисти, зазнаючи систематичних утисків та принижень від власного командування та уряду, спрямовують всю свою ненависть не на них, а на цивільне населення та військових тих країн, з якими Росія перебуває у стані війни. Для російського військового легше виконати будь-який, хай навіть і злочинний, наказ керівництва, ніж виявити непокору.

Ентоні Бівор, досліджуючи процес становлення подібної колективної свідомості у солдатів, що служать мілітаристським режимам, а режим сучасної Росії, без сумнівів відноситься до таких, наголошував на тому, що такі солдати виховуються у суто мілітаристському середовищі, мета якого – повне знищення особистості, як такої. Жорстоке ставлення з боку старшинського та сержантського складу має стимулювати солдатів до проявів жорстокості по відношенню до цивільного населення та військових переможеного ворога. Як можна зрозуміти з цієї тези, ставлення російських військових до українських вояків та цивільного населення та їх звірину лють можна пояснити в тому числі й цим, однак, із суттєвою заувагою про те, що в обличчі українців вони зустріли не переможений народ, який не збирався складати зброю без бою.

Найбільш важлива функція **цивільного** рашизму – це, безперечно його повне заохочення проявів військового. Суспільство, церква, уряд, громадські організації повністю підтримують своїх військових. Мілітаристське суспільство робить все щоб не тільки заохотити російських військових до виявів жорстокості, але й для виховання молоді, цінності якої мали б орієнтуватися на викривлений та штучно сконструйований образ «російського вояка-визволителя». Організації, подібні до Юнармії та навіть російські так звані «православні школи» виховують дітей, які б мали стати наступниками тих покірливих владі та жорстоких до умовного ворога солдатів, які зараз воюють в Україні. За влучним спостереженням українського історика Олександра Лисенка, зробленим у відповідь на знамениту цитату Еманнуїла Діаманта: «Стережіться дітей ! Вони колись заволодіють світом», виходить, що «Світ приречений, якщо ним заволодіють діти, виховані в сучасній Росії». З цим важко не погодитися.

Однак цивільні прояви рашизму не обмежуються суто пропагандистською діяльністю та мілітаризацією суспільства. Вони також полягають у повній зневазі росіянами права інтелектуальної власності. Ще за часів імператорської

Росії спеціальні агенти уряду за кордоном займалися науковим, технічним та навіть ідейним шпигунством. Зокрема, подібні мережі існували в Парижі та Лондоні і в завдання подібних шпигунів входило банальне копіювання або просте пересилання поштою зразків для російської промисловості, які б використовувалися нею для подальшого копіювання та налагодження виробництва певного товару. Однак, російська промисловість, через свою відсталість, могла налагодити лише грубі та недосконалі імітації іноземних товарів. Причому, росіян абсолютно не цікавило те, що деякі відкриття, які вони копіювали були запатентованими.

Неможливо не порівняти це з діяльністю псевдонаукових російських центрів у наш час. Сколково, яке просто наклеює свою емблему на китайські смартфони або РОСНАНО, що багато років займалася розробкою «російського планшета», а в підсумку не зробила нічого, окрім кількох тестових зразків, вважати які російською розробкою підстав немає. І поруч з багатомільйонними бюджетами російських псевдо науково-дослідницьких та промислових установ варто зазначити той факт, що, як виявилося російська промисловість самостійно не виробляє навіть таких простих речей, як папір та цвяхи.

Російське цивільне населення абсолютно нормально у всі часи ставилося до різних виявів жорстокості з боку влади. Стосунки кріпака та поміщика, солдата та офіцера, навіть імператора та його оточення сприяли тому, що жорстокість стала буденною справою. Людські страждання не викликали у росіян відрази у всі часи. Як приклад – коронація Миколи II та масова давка на Ходинському полі, що призвела до загибелі сотень людей. Однак, за наказом імператора, тіла вбитих були винесені солдатами з поля, а через декілька годин на цій місцевості вже проходили народні гуляння з музикою і танцями. Участь у них взяв і сам імператор. Подібний «бенкет на кістках» може здивувати кого завгодно, тільки не українців, які мали змогу бачити, як в зруйнованому та спустошеному Маріуполі 2022 р. російська влада влаштувала концерт. Неначе насміхаючись над міжнародним правом та нормами людяності, він проходив перед драматичним театром, на який російський пілот скинув бомбу, незважаючи на великий напис «Діти», що вказував на перебування ні в чому не винних людей у сховищі театру. Однак, людяність ніколи не була основною рисою рашизму. Концерт отримав назву «В ім'я життя. Маріуполь». Будь-які подальші коментарі є зайвими.

Є одна річ, що об'єднує, як військовий, так і цивільний рашизм. Це той факт, що росіяни ставляться до них обох з почуттям глибокої національної гордості. Невідомо чи є на світі ще народ, який би мав так багато претензій. Росіяни відомі своєю зневагою до усього, що не вироблено в Росії, однак, як виявилося під час російсько-української війни, в умовах економічної блокади російська промисловість не може налагодити випуск російських товарів. І якщо росіяни XVIII століття могли виправдовувати своє користування англійськими чи французькими товарами тим, що цього вимагає мода, то у наш час, їм просто не лишається нічого іншого, з огляду на відсталість промислових процесів та логістику виробництва в Росії.

У контексті даної невеликої статті не розглядалися хрестоматійні приклади російської жорстокості, як от Голодомори українського народу та існування в часи Радянського Союзу «островів», що формували собою архіпелаг

ГУЛАГу. Основною метою статті було показати ментальну стагнацію російського суспільства і те до чого вона призводить, а також зайвий раз наголосити на тому факті, що витоки рашизму варто шукати не в сучасності, а в далекому минулому. Один з основних законів хімії говорить, що ніщо нізвідки не береться і ніщо нікуди не зникає – гадаю, що дане твердження можна сміливо використати в цьому історичному контексті.

Однак, чи можна вважати російський народ, який впродовж багатьох століть мирно співіснував з жорстокістю у багатьох її проявах жертвою ? Відповідь має бути однозначною – ні. Замість того, щоб боротися за свої права та виступити проти злочинного людиноненависного режиму, вони воліють коритися небезпечній для них самих владі та продовжувати вбивати людей тільки за те, що вони українці. Російський народ – не жертва. Своє пасивністю та інертністю він надає активну підтримку рашизму.

Таким чином, з точки зору історичної ретроспективи, той феномен нелюдської жорстокості, що тепер охрестили рашизмом був супутником Росії у всі часи її існування, однак саме у війні з Україною вся його ницість та тваринна жорстокість досягли свого піку. І, станом на сьогоднішній день, є всі підстави вважати, що навіть після краху у Росії режиму злочинця Путіна, рашизм не перестане бути неодмінним супутником російської ментальності. На жаль.

Бібліографія

de Lagny G. The Knout and the Russians or the Muscovite empire, the Tsar, and his people. New York: Harper & Brothers, publishers, 1854. 266 p.

Бівор Е. Друга світова. Київ: КМ-БУКС, 2022. 848 с.

Лисенко О. Диявол та слухняні янголята. Російські діти у школі ненависті. Київ, 2022. 3 с.

Сім'янцев В. Чорні запорожці. Київ: Пропала Грамота, 2021. 464 с.

Володимир ЛИТВИН

Розділ VII

ВІЙНА НЕОІМПЕРСЬКОЇ РОСІЇ ПРОТИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: ГОРИЗОНТИ, ОБРАЗИ Й ВИМІРИ ВОЄННОЇ СЬОГОДЕННОСТІ

«24 лютого 2022 року настав поворотний момент в історії нашого континенту»

Олаф Шольц, канцлер ФРН (2022)

Які державні соціальні гарантії адресовані учасникам АТО / ООС?

З початком гібридної агресії РФ проти України вітчизняне законодавство було не готове до новітніх викликів. Зокрема це стосується учасників АТО. Проведення антитерористичної операції не передбачало того що цілі військові частини ЗСУ будуть залучені до її проведення. Однак з розгортанням збройного конфлікту на Сході України українські військовослужбовці опинилися фактично в районах бойових дій. Тому їх по статусу прирівняли до учасників бойових дій.

Багато норм щодо забезпечення спеціального правового статусу учасника бойових дій на Сході України містяться у нормативно-правових актах. Так, у ст. 1 Закону України «Про поліпшення матеріального становища учасників бойових дій та осіб з інвалідністю внаслідок війни» від 16 березня 2004 р. № 1603-IVз 01 травня 2004 р. встановлено щомісячну виплату цільової 61 грошової допомоги на прожиття учасникам бойових дій у розмірі 40 грн, незалежно від розміру пенсій та надбавок, підвищень, додаткової пенсії, цільової грошової допомоги та пенсії за особливі заслуги перед Україною.

Відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 09 липня 2003 р. № 1058-IV учасники бойових дій на Сході України мають право на призначення дострокової пенсії за віком після досягнення чоловіками – 55 років, жінками – 50 років та за наявності страхового стажу не менше 25 років у чоловіків і не менше 20 років у жінок (п. 4 ст. 115). В ст. 14 Закону України «Про поховання та похоронну справу» від 10 липня 2003 року № 1102-IV зазначається, що для виконавця волевиявлення померлого або особи, яка зобов'язалася поховати померлого, поховання учасників бойових дій на Сході України здійснюється безоплатно. В Законі України «Про професійну (професійно-технічну) освіту» від 10 лютого 1998 р. № 103/98-ВР зазначається, що учасникам бойових дій надається право на особливий соціальний захист в галузі професійної (професійно-технічної) освіти, до закінчення закладів освіти, але не довше ніж до досягнення ними 23 років (ст. 44-1). Закон України «Про вищу освіту» від 01 липня 2014 р. № 1556-VII передбачає, що вступити до військових закладів вищої освіти та військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти учасники бойових дій на Сході України мають право за результатами вступних іспитів з конкурсних предметів у заклади вищої освіти в межах установлених квот прийому до закладів вищої освіти (наукових установ) України (абзац 2 ч. 3 ст. 44).

Українське законодавство містить чимало актів, якими в різній мірі передбачено пільги для учасників бойових дій. Центральне місце серед нормативних актів у цій сфері займає Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». Крім того вказане питання регулюється Законами України «Про поліпшення матеріального становища учасників бойових дій та інвалідів війни», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» та іншими нормативними актами.

Відповідно до ст. 5 ЗУ Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», учасниками бойових дій є особи, які брали участь у виконанні бойових завдань по захисту Батьківщини у складі військових підрозділів, з'єднань, об'єднань всіх видів і родів військ Збройних Сил діючої армії (флоту), у партизанських загонах і підпіллі та інших формуваннях як у воєнний, так і у мирний час.

Безпосередньо перелік пільг, що передбачені для учасників бойових дій, передбачений у ст. 12 ЗУ «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту».

Учасникам бойових дій надаються такі пільги:

– безплатне одержання ліків, лікарських засобів, імунобіологічних препаратів та виробів медичного призначення за рецептами лікарів;

– першочергове безплатне зубопротезування (за винятком протезування з дорогоцінних металів);

– безоплатне забезпечення санаторно-курортним лікуванням або одержання компенсації вартості самостійного санаторно-курортного лікування. Порядок надання путівок, розмір та порядок виплати компенсації вартості самостійного санаторно-курортного лікування визначаються Кабінетом Міністрів України;

– 75% знижка плати за користування житлом (квартирна плата) в межах норм, передбачених чинним законодавством (21 кв. м загальної площі житла на кожну особу, яка постійно проживає у житловому приміщенні (будинку) і має право на знижку плати, та додатково 10,5 кв. м на сім'ю);

– 75% знижка плати за користування комунальними послугами (газом, електроенергією та іншими послугами) та скрапленим балонним газом для побутових потреб в межах середніх норм споживання;

– 75% знижка вартості палива, у тому числі рідкого, в межах норм, встановлених для продажу населенню, для осіб, які проживають у будинках, що не мають центрального опалення;

– безплатний проїзд усіма видами міського пасажирського транспорту, автомобільним транспортом загального користування в сільській місцевості, а також залізничним і водним транспортом приміського сполучення та автобусами приміських і міжміських маршрутів, у тому числі внутрірайонних, та міжобласних незалежно від відстані та місця проживання за наявності посвідчення встановленого зразка, а в разі запровадження автоматизованої системи обліку оплати проїзду – також електронного квитка, який видається на безоплатній основі;

– користування при виході на пенсію (незалежно від часу виходу на пенсію) чи зміні місця роботи поліклініками та госпіталями, до яких вони були прикріплені за попереднім місцем роботи;

– щорічне медичне обстеження і диспансеризація із залученням необхідних спеціалістів; – першочергове обслуговування в лікувально-профілактичних закладах, аптеках та першочергова госпіталізація;

– виплата допомоги по тимчасовій непрацездатності в розмірі 100% середньої заробітної плати незалежно від стажу роботи;

– використання чергової щорічної відпустки у зручний для них час, а також одержання додаткової відпустки із збереженням заробітної плати строком 14 календарних днів на рік;

– переважне право на залишення на роботі при скороченні чисельності чи штату працівників у зв'язку із змінами в організації виробництва і праці та на працевлаштування у разі ліквідації підприємства, установи, організації;

– першочергове забезпечення жилою площею осіб, які потребують поліпшення житлових умов, та першочергове відведення земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва, садівництва і городництва, першочерговий ремонт жилих будинків і квартир цих осіб та забезпечення їх паливом;

– одержання позики на будівництво, реконструкцію або капітальний ремонт жилих будинків і подвірних будівель, приєднання їх до інженерних мереж, комунікацій, а також позики на будівництво або придбання дачних будинків і благоустрій садових ділянок з погашенням її протягом 10 років починаючи з п'ятого року після закінчення будівництва. Зазначені позики надаються у порядку, який визначається Кабінетом Міністрів України;

– першочергове право на вступ до житлово-будівельних (житлових) кооперативів, кооперативів по будівництву та експлуатації колективних гаражів, стоянок для транспортних засобів та їх технічне обслуговування, до садівницьких товариств, на придбання матеріалів для індивідуального будівництва і садових будинків;

– безплатний проїзд один раз на два роки (туди і назад) залізничним, водним, повітряним або міжміським автомобільним транспортом, незалежно від наявності залізничного сполучення, або проїзд один раз на рік (туди і назад) вказаними видами транспорту з 50% знижкою;

– зі сплати податків, зборів, мита та інших платежів до бюджету відповідно до податкового та митного законодавства; – позачергове користування всіма послугами зв'язку та позачергове встановлення на пільгових умовах квартирних телефонів (оплата у розмірі 20% від тарифів вартості основних та 50% – додаткових робіт). Абонементна плата за користування телефоном встановлюється у розмірі 50% від затверджених тарифів;

– першочергове обслуговування підприємствами, установами та організаціями служби побуту, громадського харчування, житлово-комунального господарства, міжміського транспорту;

– позачергове обслуговування закладами та установами, що надають соціальні послуги з догляду. У разі неможливості здійснення такого обслуговування закладами соціального захисту населення відшкодовуються витрати, пов'язані з доглядом за цим ветераном війни, в порядку і розмірах, встановлених чинним законодавством;

– учасникам бойових дій на території інших держав надається переважне право на вступ до закладів вищої, фаховоїпередвищої освіти, право на позаконкурсний вступ до закладів професійної (професійно-технічної) освіти і на курси для одержання відповідних професій. Окрім того, учасникам бойових дій пенсії або щомісячне довічне грошове утримання чи державна соціальна допомога, що виплачується замість пенсії, підвищуються у розмірі 25% прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність.

Щорічно до 5 травня учасникам бойових дій виплачується разова грошова допомога у розмірі, який визначається Кабінетом Міністрів України в межах бюджетних призначень, встановлених законом про Державний бюджет України.

Держава забезпечує учасникам бойових дій та їх дітям, у тому числі дітям, які навчаються за денною формою навчання у закладах професійної (професійнотехнічної), фахової передвищої та вищої освіти, – до закінчення такими дітьми закладів освіти, але не довше ніж до досягнення ними 23 років, державну цільову підтримку для здобуття професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти у державних та комунальних закладах освіти, що надається у вигляді:

– повної або часткової оплати навчання за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів; – пільгових довгострокових кредитів для здобуття освіти;

– соціальної стипендії;

– безоплатного забезпечення підручниками;

– безоплатного доступу до мережі Інтернет, систем баз даних в закладах освіти;

– безоплатного проживання в гуртожитку;

– інших заходів, затверджених Кабінетом Міністрів України.

У постанові Кабінету Міністрів України «Про встановлення щомісячної державної адресної допомоги до пенсії особам з інвалідністю внаслідок війни та учасникам бойових дій» від 28 липня 2010 р. № 656, встановлено, коли в учасників бойових дій, у яких щомісячний розмір пенсійних виплат (з урахуванням надбавок, підвищень, додаткових пенсій, цільової грошової допомоги, сум індексації та інших доплат до пенсій, установлених законодавством, крім пенсій за особливі заслуги перед Україною) не досягає 165%, таким учасникам бойових дій виплачується щомісячна державна адресна допомога до пенсії в сумі, не вистачає до зазначених розмірів.

Бібліографія

Правовий статус ветеранів війни та членів їх сімей: Департамент соціальної політики офіційний інтернет-портал (станом на 10.04.2023). URL: https://tck.pl.ua/pytannia-sotsialnoho-zakhystu/dlia-uchasnykiv-ato-oos/pilhy-dlia-uchasnykiv-ato-oos-ta-chleniv/

Пільги учасникам бойових дій передбачені статтею 12 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» витяг: офіційний сайт Бахмутської міської ради (станом на 10.04.2023). URL: https://artemrada.gov.ua/articles/11070

Полтавський обласний територіальний центр комплектування та соціальної підтримки: пільги для учасників бойових дій (станом на 10.04.2023). URL: https://tck.pl.ua/pytannia-sotsialnoho-zakhystu/dlia-uchasnykiv-ato-oos/pilhy-dlia-uchasnykiv-ato-oos-ta-chleniv/

Юрій РУСНАК

Якою була воєнно-політична обстановка в ході російсько-української війни з 24 лютого і до 30 червня 2022 р.

Передумовами російсько-української війни значною мірою стали агресивна політика Російської Федерації щодо Придністров'я, Грузії, анексії Криму, посилення авторитаризму в Білорусі, численні дезінформаційні кампанії у США і ЄС та недостатньо рішуча реакція міжнародного співтовариства. Повномасштабна агресія Кремля проти України стала найсерйознішим викликом для системи міжнародної безпеки з часів Другої світової війни.

Воєнно-політична обстановка з першого дня повномасштабної війни 24 лютого і до 30 червня 2022 р., характеризувалася загостренням протистояння між основними геополітичними центрами за міжнародну архітектуру безпеки та глобальний світоустрій. Україна перебувала в центрі великої геополітики, зовнішнім проявом якої була російсько-українська війна. На її перебіг впливали кілька світових геополітичних центрів, інтереси яких проявилися в інформаційному просторі, а однією з головних тем стало обговорення питання можливої мирної російсько-української угоди і територіальних поступок України.

Світ дав рішучу відповідь на звірства російських окупантів у Київській області, Маріуполі та інших містах і селах. Росію та її президента Володимира Путіна дедалі більше ізолюють інші країни. Довгострокові союзники різко відвернулися від РФ після її вторгнення в Україну, а західні країни почали надавати Україні допомогу, зокрема постачати зброю. Надії Путіна на швидку перемогу не виправдалися через запеклий опір українського народу. Президент України Володимир Зеленський відкинув ультиматум Путіна з вимогою капітуляції Києва. Головний потенційний союзник Росії – Китай відмовився від прямої підтримки і дотримується нейтралітету.

Успіх України на першому етапі війни дав підстави українському суспільству та воєнно-політичному керівництву розширити масштаб воєнно-політичних інтересів: не лише перемогти в російсько-українській війні, а й відновити територіальну цілісність України у міжнародно визнаних кордонах.

Україні наодинці вкрай складно виграти цю боротьбу, адже її військові перспективи на фронті багато в чому залежать від надання західної допомоги, її обсягів і темпів. За допомогою західних партнерів Україна продовжує нарощувати свої оборонні і наступальні військові спроможності. Нині це вже відображається на ході бойових дій: збільшилася частина російських ракет, знищуваних силами української ППО, підвищилася ефективність ураження військових об'єктів ворога, що перебувають у його тилу.

Міжнародна коаліція на підтримку України має стійку тенденцію до розширення. Європейська рада ухвалила історичне рішення про надання статусу країни-кандидата Україні, що позитивно проявиться на підтримці України з боку ЄС.

Завдяки впертій путінській політиці РФ отримує результати, протилежні задуманим: ухвалено нову стратегічну концепцію НАТО, що визначає Росію

як «найбільшу та безпосередню загрозу безпеці союзників», відбувається швидке приєднання Фінляндії та Швеції до НАТО, покликане забезпечити зростання його впливу в Європі.

Причина такого рішення – російська агресія проти нашої країни. Через злочини Росії в Україні держави світу визнали дії російської армії і військово-політичного керівництва РФ геноцидом українського народу, а саму Росію – державою-терористом.

Колективний Захід зберігає єдність і непохитність у своїх позиціях щодо захисту демократії у світі та протидії тоталітарним режимам, попри погрози з їх боку та ускладнення власних економічних проблем через зворотну дію санкцій. Захід продовжить ведення жорсткої політики стримування Росії за допомогою послідовного нарощування санкцій, збільшення обсягів допомоги Україні, адже це – головний засіб захисту його цивілізаційних цінностей.

Під час війни наша держава здобула реальну міжнародну суб'єктність: завдяки героїчним діям наших Збройних Сил та активній дипломатії вона перетворилася із об'єкта на суб'єкт міжнародної політики, перемістившись у центр геополітичних відносин. Україна має важливе значення для Заходу як символ боротьби за демократію проти тоталітаризму, бастіон на вістрі російської агресії та фактичний «щит» Європи від небезпеки військового вторгнення Росії зі сходу.

Бібліографія

Воєнно-політична обстановка в ході російсько-української війни (лютий–червень 2022 року): збірник інформаційно-аналітичних матеріалів / О. Остапчук, В. Топальський, С. Черевичний та ін. Київ: НДЦ ГП ЗС України, 2022. 107 с.

Воєнно-історичний опис російсько-української війни (лютий–березень 2022 року) Київ: МО України, 2022. 114 с.

Воєнно-історичний опис російсько-української війни (квітень 2022 року) Київ: МО України, 2022. 148 с.

Воєнно-історичний опис російсько-української війни (травень 2022 року) / В. Залужний, Є. Мойсюк, С. Шаптала та ін. Київ: МО України, ГШ ЗС України, 2022. 130 с.

Воєнно-історичний опис російсько-української війни (червень 2022 року) Київ: МО України, 2022. 129 с.

Олександр ОСТАПЧУК

Створення територіальної оборони України для відсічі широкомасштабної збройної агресії Російської Федерації як феномен тяглості української військової думки

Український народ багато століть вів запеклу боротьбу за незалежність. І цей історичний шлях наших пращурів рясно політий кров'ю, сповнений численних зразків подвигів та жертовності як воїнів-захисників свого краю, так і пересічних громадян, які в часі війни ставали на оборону території свого поселення, міста. Відомості про давні часи закріпились у національній пам'яті українців, відобразилися у легендах і переказах про славних оборонців. Прислів'я «Моя хата скраю – я перший ворога стрічаю» подавалася ворогами України у вигляді приказки – лише першої частини, щоб дегуманізувати український народ, надати негативних рис, примусити забути славне минуле.

Якщо простежимо історію боротьби народу за свою свободу, що століттями тривала на теренах України, то переконаємося, що вона набирала різних форм. За козацької доби частина населення тікала в Запорізьку Січ, створюючи вільне українське військо, яке і дало назву добі. Гетьманщина або Держава Війська Запорізького. Якщо судити з позицій сьогоднішнього дня, то національний спротив – був найбільш поширеною формою боротьби.

XX століття було сповнене випробувань для військової сили і духу українців, їх прагнення до здобуття незалежності. Ще до Першої світової війни в Австро Угорській імперії, куди входила частина українських земель, виник український стрілецький рух, територіальні спільноти якого створювалися під гаслом майбутньої боротьби за Україну. Крім того, за указом імператора Франца-Йосифа в Австро-Угорщині створювалися загони для охорони міст та сіл з тих громадян, які за станом здоров'я не підлягали призову на військову службу, але бажали бути корисними суспільству. З 1914 р. на основі особового складу територіальних стрілецьких товариств було організовано легіон Українських січових стрільців, який в часи визвольних змагань 1917–1920 рр. став основою Української галицької армії, влився до інших загонів борців за Українську державність.

Водночас виникали численні добровольчі формування за територіальною ознакою, які очолювали отамани: Зелений (Д. Терпило), А. Гулий-Гуленко, В. Чучупака та інші, які аж до 1924 р. брали участь у боях із Червоною армією за незалежну соборну Україну.

Навіть після поразки Української революції, перебуваючи за кордоном в таборах військовополонених та інтернованих, під владою чужоземних держав, українці плекали тяглість боротьби за власну державу, створювали таємні організації борців за волю українського народу. Під час Другої світової війни з виплеканих такими організаціями українських патріотів, колишніх військових, цивільних громадян було створено Українську повстанську армію (УПА). На самому початку це були загони територіальної оборони, які створювалися

на добровільній основі і боронили свої села від пограбування фашистами і Червоною армією. Згодом ці загони стали ядром УПА, яка постала на українських теренах як добровольчий рух, масово підтриманий місцевим населенням.

Шлях боротьби за волю, сповнений небувалого героїзму і, на жаль, гіркоти поразок і втрат, лише наприкінці XX ст. привів до проголошення незалежності України і створення у 1991 р. власної самостійної держави. Проте нова тюрма народів – імперська Російська Федерація – не бажала відпускати з-під свого контролю Україну, тож народна боротьба тривала. Це яскраво продемонструвала Революція гідності у 2013 р., коли кожна область була представлена добровольцями, які приїхали до Києва відстояти власний європейський вибір України. Тоді Російська Федерація бажала втягнути Україну в адаптований до нових умов Радянський Союз, а ширмою, засобом втягнення був так званий «митний союз». Росія наполягала на обов'язковій участі України в ньому: ніякого самостійного європейського вибору! Незважаючи на політику тодішнього керівництва України, яке підтримувало таку інтеграцію з Росією, український народ виступив проти митного (російською «таможенного») союзу, який іронічно назвали «тайожним». В результаті Революції Гідності 2014 р. було відсторонено від влади Віктора Януковича і його оточення, що негайно втекло до Москви. Керівництво Російської Федерації втрачало контроль над Україною, а Революція Гідності стала загрозою авторитарному режиму президента Російської Федерації Володимира Путіна. Російська Федерація не змогла змиритися з таким станом справ. Тож 20 лютого 2014 р. РФ, порушуючи всі міжнародні правові угоди і зобов'язання, розпочала окупацію Криму, згодом розв'язала гібридну війну у Луганській і Донецькій областях.

Воєнно-політична обстановка, що склалася, вимагала негайних дій для захисту держави. Рада національної безпеки і оборони України 14 квітня 2014 р. прийняла рішення «Про невідкладні заходи щодо забезпечення національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності держави», реалізоване Указом Президента України. А 17 квітня 2014 р. було оголошено часткову мобілізацію.

Перед лицем небезпеки народ України самоорганізувався, виник широкий добровольчий рух. Першими на захист територіальної цілісності і суверенітету України прибули в зону бойових дій на сході України добровольці з Майдану, що були об'єднані в загони оборони за територіальною ознакою. Комплектування українських добровольчих формувань відбувалося з дотриманням принципу добровільності. Військкомати до цих батальйонів направляли добровольців, а в разі відсутності добровольців з необхідною військово-обліковою спеціальністю мобілізовували потрібних спеціалістів. Однак обидві категорії громадян військкомати проводили у звітності як мобілізованих.

Потрібно було оновити і нормативно-правову базу відповідно до нової реальності. Так, наприклад, батальйони територіальної оборони формувалися відповідно до ст. 18 Закону України «Про оборону України».

До листопада 2014 р. з дотриманням законів України було сформовано 32 батальйони територіальної оборони, які стали відомими українськими добровольчими військовими формуваннями.

Пропагандистська машина РФ, щедро підтримана державними коштами, зуміла посіяти сумнів у міжнародної спільноти, а своїх громадян переконати в тому, що українські добровольчі формування створені незаконно. На

переговорах у Мінську представники РФ вимагали розформування добробатів, відчуваючи загрозу народного спротиву. Адже в добробати пішли люди сміливі, вмотивовані захистом своєї Вітчизни від агресора та європейських цінностей.

Нині, під час широкомасштабної агресії РФ, своїм співвітчизникам і світовій громадськості російська пропаганда нав'язує тему капітуляції України як умову припинення війни 2022 р., а в іншому випадку лякає весь світ застосуванням ядерної зброї. Зважаючи на широкий національний спротив України, РФ почала озвучувати вимоги припинити опір, думки про повернення держав до стану на 23 лютого 2022 р.

Безперечно, у перемозі України над російським агресором значну роль відіграє національний спротив, зокрема такий його складник як територіальна оборона. що спрямована на стримування і відсіч агресії та завдавання противнику неприйнятних втрат. Її становлення пройшло складний шлях. Генеральним штабом Збройних Сил України довгий час відпрацьовувалися різні моделі функціонування територіальної оборони України. Врешті-решт у 2018 р. було прийнято рішення створити бригади територіальної оборони, що об'єднують батальйони, які формуються за адміністративно-територіальним принципом. Очолили зони і райони територіальної оборони керівники обласних та районних державних адміністрацій. На кожній території створили штаб на чолі з командиром бригади чи батальйону. Для функціонування цієї системи було напрацьовано низку законодавчих актів, що регламентують її діяльність створюють правові засади для виконання завдань за призначенням.

Мобілізацію резервістів та проведення навчальних зборів було оголошено Президентом України 22 лютого 2022 р. Передбачалося, що бійці територіальної оборони в разі потреби охоронятимуть об'єкти критичної інфраструктури і захищатимуть свій район. Проте з початком широкомасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну Радою національної безпеки і оборони України 24 лютого 2022 р. було прийнято рішення «Про введення в дію плану оборони України та Зведеного плану територіальної оброни України».

На широкомасштабну агресію РФ народ України відреагував активним вступом до складу сил територіальної оборони. Загарбники не очікували на такий всеохоплюючий національний спротив українців. Лише за перші 10 діб російського повномасштабного вторгнення до територіальної оборони Збройних Сил України вступили понад 110 тис. громадян України, сформовано понад 450 добровольчих загонів територіальних громад, понад 100 бійців територіальної оборони отримали державні відзнаки

Рішуча відсіч посяганню на суверенітет держави, широкий добровольчий військовий рух, підтримка його з боку населення усіх українських земель – найважливіші характеристики національного спротиву в Україні.

Бібліографія

Біла книга антитерористичної операції на сході України 2014–2016 рр. Київ: Національний університет оборони України імені Івана Черняховського. 162 с.

До лав тероборони вступили 110 тис. українців, більше 100 вже мають державні нагороди. URL: https://armyinform.com.ua/2022/04/08/do-lav-teroborony-vstupyly-110-tys-ukrayincziv-bilshe-100-vzhe-mayut-derzhavni-nagorody-brygadnyj-general-yurij-galushkin/

Історія січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. Київ: Україна, 1992. 347 с.
Крипякевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст) / Упорядник Б. З. Якимович. 4-те вид., змін., і доп. Львів: Світ, 1992. 712 с.
Сегеда С. П. Створення та розвиток української військової преси (XX – початок XXI століття). Рівне: Овід, 504 с.
Стасюк Ю. М. Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014–2015 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ. 281 с.
Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 24 лютого 2022 року «Про введення в дію плану оборони України та Зведеного плану територіальної оборони України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/70/2022#Text

Сергій СЕГЕДА

Чим були зумовлені невигідні для України стартові умови як гібридної, так і тотальної війни проти Росії?

Стартові умови як гібридної (з 26 лютого 2014 р.), так і тотальної або конвенційної (з 24 лютого 2022 р.) війни були складними та невигідні для України. Схарактеризуємо окремі обставин об'єктивного й суб'єктивного характеру.

По-перше, Україна виявилася неготовою до війни як такої, виходячи з того, що після завершення процесу ядерного роззброєння (1992–1996 рр.) і підписання міждержавних договорів зі всіма своїми сусідами (в тому числі з Російською Федерацією – були підписані договори про дружбу і співробітництво (1997 р.) та про визнання кордонів (2003 р.) не вбачала загрози війни.

По-друге, до 2014 р. в Україні відбувалося скорочення армії, зниження її загальної логістичної і вогневої боєздатності, а також зменшення замовлень і розробок по лінії воєнно-промислового комплексу. Часткові успіхи в продукуванні окремих передових військових розробок – ПТРК «Стугна-П», РСЗВ «Верба», Р-360 «Нептун» тощо – принципово не змінювали ситуацію.

По-третє, державне і політичне керівництво України на тлі захмарних показників торговельно-економічного співробітництва з Росією (піку в понад 55 млрд доларів було досягнуто в 2012 р.) не розглядало її практично аж до 2014 р. (попри військовий конфлікт довкола острова Тузла (2003 р.), газові та торговельні війни (2006–2009 рр.), в якості прямої чи опосередкованої загрози територіальній цілісності та суверенітету України.

По-четверте, Україна програвала в інформаційній війні, в ході якої упродовж практично останніх майже десяти років (2013–2022 рр.) російська пропаганда активно і наполегливо створювала й наповнювала негативними конотаціями («нацисти», «фашисти», «бандерівці», «натовці» тощо) образ ворога. Російське суспільство внаслідок цього було підготовлене до агресії проти України, що на сьогодні оприсутнюється в загальній підтримці як війни («спеціальної операції» – за офіційною російською термінологією), так і відповідного курсу президента В. Путіна.

По-п'яте, навіть серпнева 2008 р. російсько-грузинська війна й гібридна агресія 2014 р. Росії проти України не змінили кардинально ситуацію на безумовну пріоритетність зміцнення оборонного складника в контексті практичної концептуалізації національної безпеки України.

По-шосте, в умовах безпосередньої загрози з боку Росії територіальній цілісності України з лютого 2014 р. наша держава упродовж понад восьми років не отримувала серйозної політичної та військової допомоги від країн-гарантів Будапештського меморандуму і західних країн-стратегічних партнерів.

Ситуація з воєнно-політичною підтримкою, в тому числі з постачанням зброї, важкого озброєння, далекобійної артилерії, систем протиповітряної оборони тощо почала кардинально змінюватися лише з кінця лютого–весни 2022 р. Це, звичайно, не могло не позначитися на змінах на користь України в перебігу подій і характеру війни, яка поступово з суто оборонної в початковий

період перейшла в фазу частково контрнаступальну через 4–6 місяців після розгортання широкомасштабного збройного конфлікту. Перелік отриманих видів зброї і систем, їхні кількісні та якісні показники, боєкомплектів до них і військового спорядження (попри те, що багато чого ми отримали із запізненням або в незначних масштабах) доволі переконливий.

Найпотужнішим у всіх відношеннях союзником України в протидії тотальній російській агресії є США. Так, посол України в США Оксана Маркарова відзначила, що з початком широкомасштабної фази російської агресії були внесені перші зміни до американського бюджету. Зокрема, з'явився загальний пакет на 13,6 млрд доларів, усередині якого була військова частина, а потім великий другий пакет на 40 млрд доларів, з яких теж понад 20 млрд доларів – безпековий складник. Передбачено три програми. Додатковим потужним інструментом виступає Програма лендлізу, яка в повному обсязі мала запрацювати з початком нового бюджетного року 1 жовтня 2022 р. Станом на 09.09.2022 р. загальний внесок США в плані постачання Україні різного роду зброї склав приблизно 12,5 млрд доларів. На початок 2023 р. пряма військова допомога США перевищила 30 млрд доларів.

Водночас, навіть із урахуванням потужного комплексу кроків, здійснених як Україною, так і її союзниками упродовж останнього року повномасштабної фази російсько-української війни все ще не вдалося остаточно подолати інерцію невигідних для України стартових умов російської агресії. Проте події 2022–2023 рр. як на полях війни, так і в сфері дипломатії свідчать про реальний злам загальної ситуації та тенденцій еволюції конфлікту в напрямку переважання українського вектора, спрямованого на деокупацію території та відновлення повного суверенітету України в міжнародно-правовому просторі 1991 р.

Бібліографія

Бадрак В., Горбулін В. Над прірвою. 200 днів російської війни. Київ: Брайт Букс, 2022. 280 с.

Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Київ: НІСД, 2019. 560 с.

Перепелиця Г. М. Україна – Росія: війна в умовах співіснування. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2015. 880 с.

Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.

Троян С. С., Киридон А. М. Російські стратегеми як загроза міжнародній безпеці. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Міжнародні відносини»* / ред. кол.: І. Д. Пасічник, Т. В. Сидорук, Г. М. Перепелиця та ін. Острог: «Острозька академія». 2017. Вип. 1. С. 5–18.

Херпен Марсель Х. Ван. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Харків: Віват, 2016. 303 с.

Як зброя Заходу б'є по російській армії. URL: https://www.radiosvoboda.org/yak-zbroya-zahodu-be-p

Felshtinsky Y., Stanczew M. Blowing Up Ukraine: The Return of Russian Terror and the Threat of World War III. London: Gibson Square, 2022. 304 p.

The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2022. 1421 p.

Ukraine weapons: What military equipment is the world giving? URL: https://www.bbc.com › news › world-europe-62002218

Алла КИРИДОН, Сергій ТРОЯН

Як Московський патріархат став провідником фундаменталістської ідеології «русского міра»?

Після розпаду СРСР та ліквідації КПРС Московський патріархат залишився єдиною структурою, керівництво якої свого часу було тісно пов'язане з КДБ і яка, чи не єдина, не зазнала суттєвих трансформацій у пострадянську добу, зберігши вплив на значних теренах колишньої «єдиної країни». Тож не дивно, що колишніми очільниками КДБ саме РПЦ МП було відведено роль замінити КПРС (яка вже відіграла свою роль та віджила свій вік) у справі формування нової імперської ідеології, покликаної зберігати та укріплювати т. зв. «єдиний цивілізаційний простір». Колишні ідеї комуністичного «месіанства» легко накладались на візантійсько-імперський ґрунт. Замість старих комуністичних гасел вигадуються нові – про «русскій мір», «православну цивілізацію» та «єдиний простір святої Русі», в основі яких та само скалічена мрія-утопія про «рай на землі» (комунізм) та «ідеальну країну», що, як і за часів СРСР, покликані виправдати протистояння путінської Росії навколишньому світові «ворожих» країн – але цього разу вже не капіталістичному, а «колективному» Заходу.

Витворюється новий ідеологічний гібрид, який має поєднати ідеї старого візантійського, ординського («євразійського») та російського імперіалізму з трансформованими радянсько-комуністичними ідеологемами і навіть окремими ідеями, запозиченими з німецького нацизму та італійського фашизму, а також ісламського фундаменталізму.

Відтворення політично-фундаменталістських міфологем та їх затребуваність у певних прошарках пострадянського суспільства мали природнє підґрунтя. Тоталітарна свідомість радянських людей протягом десятиліть виховувалась на міфах про «образ ворога» та «ідеальну величну країну», відмінну від іншого «поганого» світу (західного). Радянський міф про «ідеальну країну» будувався на вихованні страху й ненависті до Європи та США. Цей страх нікуди не зник, знайшовши нову реалізацію у войовничій ідеології «русского міра».

Розробниками доктрини «русского міра» спершу виступила провладна група російських методологів «Конструювання майбутнього», яку представляли П. Щедровицький та С. Переслегін. У листопаді 2002 р. ними було проведено у Санкт-Петербурзі І-у міжнародну конференцію «Русский мір – проблемы и перспективы», на якій вперше було проголошено про початок реалізації «русского проекта» як антикризового цивілізаційного проекту Російської Федерації та проголошено необхідність будувати «новую общность – Русскій мір». У цій конференції взяли участь представники РПЦ МП та російські політики, які долучились до подальших розробок та просування нової ідеології. Після успішного тестування проекту концепції у Санкт-Петербурзі лабораторією з її подальшого опрацювання стає т. зв. «Всесвітній російський народний собор» (ВРНС), створений у 1993 р. з ініціативи голови Відділу зовнішніх церковних зв'язків Московського Патріархату митрополита Смоленського Кіріла

Гундяєва. Ця новостворена організація під егідою РПЦ МП об'єднала російських релігійних та культурних діячів, науковців та представників діаспори, а головне – представників влади, силових структур та правоохоронних органів РФ. Через цю «лабораторію» й почалося в РФ випробовування та впровадження нових ідей.

Головою ВРНС, згідно зі статутом, був проголошений московський патріарх. До 2009 р. ним був Алексій Рідігер, а його заступником і фактичним керівником організації – митрополит Кіріл Гундяєв. Ставши в 2009 р. патріархом, він став і головою ВРНС. Тривалий час заступником Кіріла у ВРНС був протоієрей Всеволод Чаплін, відомий скандальними висловлюваннями на підтримку ядерної війни. Нині заступниками Кіріла є одіозний російський олігарх, власник телеканалу «Царьград» і спонсор тероризму в «ЛНР/ДНР» К. Малофєєв та один із ідеологів «русского міра» О. Щіпков, який водночас є першим заступником голови Синодального відділу РПЦ МП із взаємин із суспільством та ЗМІ. Ці люди фактично формують новітню ідеологію Московського патріархату.

Роль ВРНС суттєво зросла в 2001 р., коли його з'їзд у залі церковних соборів Храму Христа Спасителя у Москві відкрив особисто В. Путін. Водночас у грудні 2001 р. Синод РПЦ оголосив «корисним розвиток діяльності ВРНС як постійно діючого союзу громадських організацій за активної участі та духовного керівництва Російської Православної Церкви». У роботі організації починають брати участь голова Державної Думи Федеральних Зборів РФ, перший заступник голови Уряду РФ, керівництво Ради Федерації, Адміністрації Президента РФ, ФСБ та МВС РФ, лідери основних політичних партій, глави суб'єктів Федерації, громадських та релігійних об'єднань РФ.

Намагаючись бути активним учасником політичних та ідеологічних процесів у РФ, Кіріл Гундяєв намагався різнопланово пропагувати та поширювати нову ідеологію, яку він створює, зокрема перед президентом РФ та його владним оточенням, впливаючи на формування агресивної імперської ідеології путінського режиму.

Замовлення Кремля на розробку ідеології «русского міра» стало реакцією на київський «Майдан» 2004 р. Для Путіна події в Україні й повний провал його політичних планів стали шоком. Злякавшись перенесення українського досвіду на російський ґрунт, він став посилено шукати опертя на нову імперську ідеологію та пропаганду. Одним із тих, хто підказав йому цей шлях, був митрополит Кіріл Гундяєв. Отже, ще до того, як він став московським патріархом, Кіріл залучав і підтримував різних маргінальних прихильників російського імперського «месіанізму», зокрема й із відверто фашистськими, неонацистськими та оккультними поглядами (О. Дугін, О. Платонов та інші).

У 2005–2007 рр. експертами ВРНС було розроблено програму «Русская Доктрина», у якій, окрім ідеологічних гасел, оголошувались конкретні завдання. Серед них – експансія РФ у «ближньому зарубіжжі», захоплення Криму, Донбасу та всієї України. Отже, війна РФ з Україною ідеологічно обґрунтовувалась і готувались принаймні від 2005 р. У 2006 р. ця «доктрина» рецензентами Московської духовної академії РПЦ МП була «оцінена як така, що не суперечить духу і вченню православ'я». У 2007 р. «Русская Доктрина» була прийнята як основа ідеології ВРНС під егідою Московської патріархії за

безпосередньої лоббістської підтримки тодішнього голови ОВЦС МП митрополита Кіріла. А остаточну редакцію доктрини він особисто презентував на всеросійському з'їзді руху «Росія молода».

У цій, презентованій та розпіареній Кірілом Гундяєвим доктрині, чи не вперше запроваджувалися та випробовувалися серед російського суспільства терміни «русскій мір», «духовниє скрєпи», «єдиний історичний простір» тощо.

Ось лише кілька цитат із цього документа, який просував на різних рівнях нинішній московський патріарх:

«СИМВОЛ ВЕРЫ В РОССИЮ. Россия является для своего народа духовным символом такого же порядка, как Бог, Церковь, вера. Символ веры в Россию – это кредо патриота, для которого Россия является высшей драгоценностью его жизни. Согласие с символом веры в Россию делает всех людей в определенном смысле верующими – ВЕРУЮЩИМИ В РОССИЮ».

«Официально провозглашается концепция пространства Исторической России, то есть естественного ареала русского мира (нынешняя РФ плюс русские этнические анклавы – Таврия, Новороссия, Нарвская область, Латгалия, Южная Сибирь, Подкарпатская Русь, а также территории комплементарных этносов – белорусов, восточных украинцев, закарпатских русинов и др.)».

«Россия вступает на путь русской ирреденты: идеологии возвращения и воссоединения тех территорий исторической России, на которые у нее имеется историческое и моральное право и которые есть практический смысл возвращать. Для России это касается прежде всего Белоруссии, Украины и Казахстана».

«Россия должна совершить резкий разворот в отношении государств ближнего зарубежья... Необходимо признать права России на целый ряд территорий. В случае с Украиной минимальными могли бы быть претензии на Донбасс и Таврию (Крым)».

«Главными принципами обеспечения национальной безопасности являются принципы ... наступательности и экспансии».

Вся ця параноїдальна маячня займає сотні сторінок і є у вільному доступі в інтернеті на однойменному сайті «Русская Доктрина».

Тож, як бачимо, Кіріл Гундяєв ще задовго до того, як став очільником Московського патріархату, керував процесом розробки та просування особливої російської войовничо-фундаменталістської ідеології, якою намагався пройняти Путіна та його оточення. Імовірно, саме завдяки цьому він зміг заручитися підтримкою Путіна та стати очільником РПЦ МП у 2009 році.

Саме тоді починаються регулярні рейди Кіріла Гундяєва до України з метою пропаганди ідеї єдності «русского міра». Одна з перших таких спроб була здійснена під час святкування 1020-ліття Хрещення Київської Русі в 2008 р. Під час рок-концерту на Хрещатику митрополит Кіріл вискочив на трибуну й почав істерично скандувати: «Россія, Украіна і Бєларусь – это і єсть святая Русь!» Згодом на прес-конференції в Москві він розповідав про цей перший свій експеримент у Києві: «Это напоминало встречу освободителей – такое ликование было среди украинцев». Також він зазначив тоді: «Последние дни показывают, что и мы – украинцы, россияне, белорусы – понимаем важность сохранения единого цивилизационного пространства, которое называется святой Русью».

Ставши у січні 2009 р. московським патріархом, Кіріл Гундяєв ідеологію «русского міра» зробив фактично доктриною всієї РПЦ МП. За його словами, «ядром сучасного русского міра є Росія, Україна та Білорусь», проте до цього «єдиного простору» він також відносить Молдову, Казахстан та деякі інші колишні республіки СРСР, які, за його словами, неодмінно потребують «відновлення єдності». «Только сплоченный Русский мир может стать сильным субъектом глобальной международной политики, сильнее всяких политических альянсов», – заявив московський патріарх Кіріл на відкритті III «Ассамблеї Русского міра» у листопаді 2009 р.

Відтоді маніпуляція гаслами про «єдину святу Русь», «єдиний цивілізаційний простір», «єдиний русскій мір», «єдині духовні скрєпи» тощо набувають системного характеру, їх беруть на озброєння не лише в РПЦ МП, але й у владних структурах та спецслужбах РФ.

Шахідизм «русского міра» та «православний халіфат» патріарха Кіріла

У просуванні ідеології «русского міра» та мілітаристських наративів московський патріарх Кіріл Гундяєв часто апелює до термінів «свята Русь» та «єдиний історичний простір народів святої Русі» як до якоїсь історичної реальності, хоча насправді це є лише фольклорна метафора, середньовічний міфмрія. Водночас, це не лише безграмотно з науково-історичного погляду (адже реально країни чи держави із назвою «свята Русь» ніколи не існувало), але є свідомою маніпуляцією та підміною понять.

Аналіз виступів і заяв Кіріла Гундяєва за час війни РФ проти України засвідчує, що він сповідує неправославне вчення. Він створює якесь нове, власне віровизнання, доктрину, що суперечить вченню Православної Церкви. Зокрема, проголошені ним ідеї «відкуплювальної жертви» загиблих російських солдат є насправді запозиченням ідей шахідизму з радикально-фундаменталістських течій ісламського світу (рос. «ісламскій мір»), згідно з якими, воїн (моджахед) у разі загибелі під час війни з «невірними» (джихад) отримує автоматичне прощення гріхів та потрапляє до «раю». При цьому «гарантією» потрапляння у «рай» вважається боротьба саме з «невірними», а не із власними одновірцями, як це маємо у випадку з Кірілом Гундяєвим, який, по суті, закликає до знищення власної православної пастви з УПЦ МП. Зазначимо, що «шахідизм» не є ідеологією всього ісламу, а лише окремих ісламістських екстремістсько-політичних течій радикально-фундаменталістського спрямування й частіше застосовується до терористів-смертників. Отже, до християнства та християнської жертовності ця ідея жодним чином не має ніякого стосунку.

У московського патріарха є й інші неправославні висловлювання. Так, виправдовуючи агресивну політику Росії як «метафізичну боротьбу добра проти зла», він висловив близьке до ісламістського розуміння сенсу прощення: «прощение без справедливости есть капитуляция и слабость. Поэтому прощение должно сопровождаться непременным сохранением за собой права стоять на стороне света». Не Євангельські істини «возлюби ближнього», «не вбий», «прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим», «якщо ми не пробачаємо, то від Бога не пробачиться нам», а зовсім інше, незнайоме Євангелію: «прощення без справедливості є капітуляція і слабкість». Ця, чужа вченню Христа думка, набагато ближча до радикального ісламу: «Знай, що

прощення того, хто тебе скривдив, не завжди є похвальним»; «прощення та примирення припустимі лише тоді, коли вони підуть на користь тому, хто провинився. Якщо ж той, хто провинився, не заслуговує на прощення і доцільно покарати його за його проступок, то шаріат не закликає потерпілого прощати кривдника» (Шарх «Салясатуль-усуль» шейха Мухаммада ібн Саліх аль-Усейміна, Тафсир, Сура 42, аят 40).

Здавалося б, яким чином радикальні ідеї ісламістського фундаменталізму та шахідизму могли проникнути в середовище Московського патріархату та його очільника? Проте, якщо проаналізувати дії та висловлювання Кіріла Гундяєва на посаді московського патріарха, це стає очевидним. Він давно має неприхований інтерес до ісламу. За його власним зізнанням, найбільше в ісламі його приваблює те, що «мусульманский мир – сильный мир». «У нас общий моральный базис: у православных и мусульман, – стверджує патріарх Кіріл. – Нам важно работать вместе по укреплению нравственного начала в обществе … Однажды нашего президента спросили об отношении православия к католическому христианству и исламу, и президент ответил: «Мы, православные, к исламу ближе». И он был прав, – продовжив очільник РПЦ МП, – в том смысле, что с точки зрения традиции и основ нравственной жизни мы сегодня ближе с исламом, чем некоторые западные христиане, у которых сегодня происходит отход от традиционной нравственности».

За словами глави Московського патріархату, його приваблює той факт, що на відміну від політкоректного західного християнства, іслам продовжує зберігати «досить конкретну етику» та «безкомпромісну традицію». Він стверджує, що західне християнство, на відміну від ісламу, переживає нині «глибоку кризу» через те, що «Церковь перестает говорить людям четко и ясно, что есть добро, а что зло, она перестает быть нужной».

На засіданні Вищої церковної ради РПЦ МП 26 березня 2021 р. патріарх Кіріл заявив: «Нужно постоянно отслеживать все, что происходит в сфере церковных отношений с исламом, и вносить коррективы в эту траекторию, наполняя, если требуется, наши отношения новым содержанием. Перед лицом всё возрастающих вызовов со стороны секулярного мира важно укреплять нашу солидарность … У нас много тем для совместной работы, и мы должны использовать общность интересов, возникающую из социального, политического, культурного контекста, в котором мы все сегодня находимся. Поэтому представляется необходимым развивать взаимодействие с исламом как в странах канонической ответственности Русской Православной Церкви, так и во всем мире».

Із цією метою при московському патріархові була створена й діє спеціальна Експертна рада зі взаємодії з ісламським світом, члени якої досліджують і намагаються частково переймати досвід ісламського світу. Займаються розробками ісламсько-православного діалогу та вивченням досвіду ісламської цивілізації й фахівці очолюваного патріархом Кірілом «Всесвітнього російського народного собору» (ВРНС). Також із ініціативи Ради «Економіка та етика» при московському патріархатові в 2011 р. було розпочато вивчення та обговорення досвіду ісламського банкінгу та можливості його запровадження в Росії – т. зв. «православного банкінгу» як альтернативи західним стандартам банківництва.

Отже, наближені до Кіріла Гундяєва експерти, які готують йому доповіді, аналітичні записки, обґрунтування та проповіді, серйозно займаються вивченням досвіду ісламу в різних сферах. Але самі, маючи схильність до войовничого фундаменталізму, для прикладу запозичення обрали ідеологію ісламістських екстремістсько-політичних течій. Цим пояснюється той факт, що в новітній гібридній ідеології московського патріарха, з-поміж іншого, знайшли своє відображення й запозичення з деяких фундаменталістських ідей та течій «ісламського світу», зокрема й таких екстремістських рухів, як «Ісламська держава» (ІД або ІДІЛ) та інші.

Чого варта, наприклад, заява протоієрея Димитрія Смирнова, голови Патріаршої комісії з питань сім'ї, члена Вищої Церковної Ради РПЦ МП і голови Синодального відділу із взаємодії зі Збройними силами та правоохоронними установами РФ (2001–2013 рр.): «Современный мусульманин, он хочет умереть за свою веру. Он обматывает себя динамитом. Куда ему его муллы, улемы прикажут, он туда идёт и умирает, взрывает вместе с собой. Он готов собой пожертвовать! Его объявляют террористом! Но он не для того это делает, что хочет нагнать страху на весь мир. … А почему эти юноши умирают? Потому, что они не хотят, чтобы у них было государство, которым правят педерасты». Однак, від виправдання чужого тероризму до створення власного – один крок…

Власне й сам термін «російський світ» («русскій мір») впроваджений у вжиток як окрема ідеологема за зразком «ісламського світу» (рос. «ісламского міра»). Сучасна гібридна ідеологія «русского міра», яка не є оригінальною, але містить чимало запозичень та плагіату з інших ідеологій та теорій, має низку ознак, що є набагато ближчими до ісламу, аніж до християнства. Серед таких запозичень є уявлення про «русскій мір» як окрему «мегацивілізацію» з власними «традиційними цінностями», "духовними скрєпами» та «сакральною місією», яка відрізняє «русскій народ-богоносєц» від інших народів світу і яка протистоїть «антицивілізації» Заходу. По суті, це є запозиченням ісламістської фундаменталістської ідеї політичної єдності мусульман усього світу незалежно від національних та расових відмінностей задля протистояння Заходу. Проголошуючи своєю місією відродження єдиного Ісламського Халіфату та його світової гегемонії, повернення до духовно-моральних та політичних ідеалів і традиційних цінностей середньовіччя, ісламісти звеличують першу ісламську державу як «священну ідеальну країну» та прабатьківщину сучасного ісламського світу.

Запозичуючи подібні уявлення та гасла з фундаменталістських ісламістських течій, сучасні ідеологи «русского міра», по суті, спробували трансплантувати ідеї світового Ісламського Халіфату на православний ґрунт. У новоявленій російській міфотворчості ідеал середньовічного священного Халіфату замінили ідеалом т.зв. «святої Русі». У результаті такого «переодягання», заміни назв та окремих положень і принципів, вийшла нова гібридна ідеологія, що зовні отримала назву «православної», але на практиці має більше подібності з радикальним ісламізмом, аніж із християнством.

«Гримуча суміш» з домішками ідей неонацизму та неофашизму

Водночас, хибно буде сприймати вчення московського патріарха Кіріла про окремий «русскій мір» як цілковите запозичення фундаменталістських

ідей ісламського світу. Як вже було сказано, це не є суто оригінальна теорія. Тут знайшли своє втілення запозичення з різних квазірелігійних ідеологій та теорій. Його вчення – це «гримуча суміш», такий собі «вінегрет», в якому до єдиної купи намішані подекуди протилежні доктрини та ідеологеми; причому часто відверто нехристиянські, через що ця суміш і набуває характеру «єресі».

Зокрема, в пропагованій московським патріархом ідеології знайшли своє втілення ідеї неонацизму та неофашизму, а також старі комуністичні міфи й уявлення про СРСР як таку собі «ідеальну країну», про «єдиний совєтскій народ», про їх протистояння «світовому злу» в особі «колективного Заходу» тощо. Схильність «колективної свідомості» російського пострадянського суспільства до подібних штучних міфів та ідеологем, а також їх затребуваність створили сприятливий ґрунт для поширення та популярності новоявлених псевдоправославних фундаменталістських ідей, які насправді є сучасним трансформованим втіленням ідей неофашизму, неонацизму, націонал-комунізму та ісламістського фундаменталізму, перероблених та пристосованих під православним камуфляжем до російсько-пострадянської ментальності.

У цій нехристиянській ідеології немає місця вченню Христа про те, що «Царство Моє не від світу цього» (Ін. 18:36). Ці засадничі слова Христа спотворює, заперечує й спростовує своїми діями патріарх Кіріл Гундяєв. На противагу цим євангельським настановам в основі нової віровизнальної доктрини патріарха Кіріла закладено неоязичницький культ поклоніння силі й моці земної держави та влади, підміна євангельських ідеалів «небесної батьківщини» («небесного Царства Божого») ідеалами «царства земного» та світської влади («князя світу цього»), надмірна ідеалізація земної держави з наділенням її сакральними («священними») якостями, з популяризацією культу війни («побєдобєсіє») та необхідністю приносити себе в жертву (жертвоприношення) на «вівтар отєчєства» з метою «відновлення його єдиного історичного простору».

Підмінюючи євангельські ідеали, тут сповідуються не відома Євангелію якась особлива «духовна сутність», «цивілізаційна місія», «традиційні цінності» та «єдиний простір» народів «русского міра» незалежно від національності, мови, культури й навіть релігії (під поняття «русскій мір» ними відносяться різні народи – від росіян до чеченців-кадирівців (мусульман), буддистів бурят, шаманістів тувінців тощо), які, попри існуючі розбіжності, тлумачаться як «духовно єдіний русскій народ» («народ-богоносєц») та окрема «сакральна мегацивілізація», що неодмінно мають протистояти Заходу. При цьому жоден народ колишнього «єдиного простору» (СРСР або Російської імперії) не має права на самовизначення та окреме існування. У разі вияву такого бажання, як у випадку з Україною, такий народ оголошується зіпсутим і підлягає «виправленню» та приєднанню до РФ. Розроблено особливу єретичну теорію, згідно з якою, земні утворення Росія, Україна і Білорусь прирівняні до Святої Трійці, а тому, «как нельзя разделить Пресвятую Троицу: Отца и Сына, и Святого Духа – это Един Бог, – так нельзя разделить Россию, Украину и Белоруссию – это вместе святая Русь». Це безграмотне з богословського погляду і фактично єретичне висловлювання, яке хибно приписують прп. Лаврентію Чернігівському, хоча цей святий ніколи не висловлював такої думки, – любить цитувати патріарх Кіріл Гундяєв. Із православного погляду, це

є богохульством, адже мімікрує під основний догмат православного віровчення – про єдність Божественної Трійці. Проте, відповідно до нового вчення виходить, що якщо три республіки колишнього СРСР розділилися три десятиліття тому, то, виходить, так само може розділитися й Пресвята Трійця...

З-поміж іншого, стверджує московський патріарх, нинішня «метафізична боротьба» ведеться Росією на території України для того, «чтобы силой Божией были искоренены из сознания людей, которые не стремятся к духовному единству святой Руси, все эти диавольские помыслы, чтобы все мы осознали ответственность за сохранение духовного единства Русского мира. ... Я со смелостью произношу в этих стенах слова «Русский мир», хотя знаю, что некоторые силы на Украине их демонизируют. ... Мы употребляем это слово … с полной ответственностью, внутренним спокойствием и уверенностью в правоте нашей позиции. ... мы единый народ – народ святой Руси. ... единого исторического Отечества, именуемого Православной Русью. Об этом сегодня наши молитвы, и на это направляем мы сегодня свои труды» (проповідь від 18 жовтня 2022 р.).

У якості однієї з центральних місій ідеології «русского міра» патріарх Кіріл проголосив «відновлення єдності історичного простору народів святої Русі», який штучно наділяється якимсь особливим сакральним та есхатологічним сенсом. При цьому середньовічний міф-мрія про уявну «небесну святу Русь», яку уособлювали сонми святих, відтепер штучно перекладено на суто конкретне земне державне утворення в особі Російської імперії / Радянського Союзу / Російської Федерації на чолі з суто земними правителями / вождями.

Згідно з відомим православним богословом проф. Брендоном Галлахером, «ця ідеологія є формою етнорасового релігійного фундаменталізму, з апеляцією до крові, землі, віри, нації, народу, мови та царя / вождя. Як і попередні етноцентризми, він демонізує всіх, хто йому протистоїть. А водночас, відповідно до логіки ідеології «русского міра», Захід є великим супротивником, таким собі «верховним демоном». Ідеологія російського світу («русского міра») – це новий нацизм, нацистська ідеологія XXI століття».

Професор Галлахер переконаний, що в ідеології «русского міра» «існує багато подібностей із німецьким нацизмом та італійським фашизмом у закликах до «Історичної (=Великої) Святої Русі»», що уподібнює її до неоязичництва.

Такий погляд на це новітнє вчення поділяють понад 1500 християнських теологів світу, які підписали спільну Декларацію про вчення щодо «русского міра», у якій вони засуджують цю нову доктрину як нехристиянську. Отже, маємо всі підстави говорити про новітню єресь «русского міра», єресіархом якої є патріарх Кіріл Гундяєв.

Усі ці потворні ідеологічні перли ще потребують ретельного вивчення та аналізу. Але вже тепер можемо говорити, що московський патріарх Кіріл Гундяєв за власними переконаннями не є православним і не є християнином. Велике питання, чи віруючий він взагалі? І якщо так, то в що він вірить? За його ж визнанням, йому імпонує «сильний світ». Тож не дивно, що в голові такої людини християнська жертовність може підмінюватися радикально-ісламістським шахідизмом, «сакральне жертвоприношення» власного народу блюзнірськи порівнюватися з відкуплювальною жертвою Христа, а в міфології під назвою «свята Русь», яку він створив, з’явитися псевдоправославний

«Халіфат», головна місія якого – добровільне чи силове об'єднання країн та народів т. зв. «русского міра» для протистояння західній «антицивілізації».

Патріарх Кіріл Гундяєв був тим, хто сформулював і подав Путіну та його оточенню нову войовничу фундаменталістську квазірелігійну ідеологію, яка була взята на озброєння путінським режимом у його агресії проти України і яка тепер є причиною геноциду та смертей десятків тисяч мирних українських жителів, більшість із яких якраз є православними християнами.

Цю хибну ідеологему патріарха Кіріла активно підхопили «пропагандисти в рясах» – значна частина духовенства Московської патріархії в РФ та за її межами, відтак можна говорити про перебування в єресі не тільки московського патріарха Кіріла, а й підвідомчої йому релігійної спільноти – Московського патріархату.

Бібліографія

Декларація про вчення про «русский мір». *Ακαδημια Θεολογικων Σπουδων Βολου / Volos Academy For TheoLogical Studies.* URL: https:// www.polymerwsvolos.org/2022/03/14/декларація_про_вчення/

Шумило С. В. «Православний шахідизм» та неоязичницька теологія війни московського патріарха Кіріла. *Радіо Свобода.* URL: https://www.radiosvoboda.org/a/kyrylo-hundyayev-russkyy-myr-ideolohiya-viyny/32054793.html

Шумило С. В. Фальшиві «пророцтва» як виправдання війни: сектантські містифікації московського патріарха Кирила. *Радіо Свобода.* 2022. 7 листопада. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/falsyfikatsiyi-patriarkha-kyryla-teolohiya-viyny/32118062.html

Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. Київ: ТОВ Видавництво «КЛІО», 2018. 384 с.

Brandon Gallaher. Η ΦΟΝΤΑΜΕΝΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ «ΡΩΣΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ» ΚΑΙ Η ΕΠΕΙΓΟΥΣΑ ΚΑΤΑΔΙΚΗ ΤΗΣ. *Ακαδημια Θεολογικων Σπουδων Βολου / Volos Academy For TheoLogical Studies.* URL: https://www.polymerwsvolos.org/2022/03/04/fontamentalistiki_ideologia_russki_mir/

Сергій ШУМИЛО

Якою є історія впровадження офіційного свята держави – Дня Соборності України?

День Собо́рності України – офіційне свято держави, яке відзначають щороку 22 січня в день проголошення Акту Злуки Української Народної Республіки (УНР) й Західноукраїнської народної Республіки (ЗУНР). Встановлене Указом Президента України від 21.01.1999. День Соборності України – символ національного єднання українського народу.

Тяглість ідеї соборності

Соборництво є наріжним каменем української національної ідеї, важливим складником становлення української нації. Соборність державна – національний ідеал об'єднання всіх територій, заселених одним народом, в одній національній державі. Ідея соборності територіальної поєднується з ідеями соборності духовної. Етнонаціональна консолідація спирається на такі засадничі підвалини, як спільне минуле, історія, спорідненість етнокультурних процесів, розвій національно-визвольного руху, ідеали свободи й незалежності тощо.

Ідея соборності українських земель глибоко закорінена в історії. Вона зародилась за княжих часів, а згодом відродилась в козацькій добі (стала провідною в гетьманстві гетьмана Сагайдачного, а потім у Б. Хмельницького та П. Дорошенка). Наріжна ідея єдності всіх українських теренів «від Сяну до Дону» набуває популярності в українському інтелектуальному середовищі, що від середини XIX ст. увиразнюється в програмних документах різних політичних груп. Зокрема, вперше твердження про єдність багатомільйонного українського народу, поділеного між Російською та Австрійською імперіями, прозвучало 10.05.1848 в маніфесті Головної Руської Ради (першої політичної організації Галичини). Від другої половини XIX ст. українська політична єдність стала одним із провідних мотивів декларацій та діяльності національного руху по обидва боки від Збруча. Наприкінці XIX ст. «соборність» зафіксована в ідеологічних деклараціях, програмах і маніфестах українських політичних партій.

Потужна регенерація соборницької ідеї та утвердження української державності увиразнюється в умовах розпаду Російської та Австро-Угорської імперій.

22.01.1919 на Софійському майдані в Києві відбулася велелюдна маніфестація, на якій було проголошено об'єднання Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки в єдину самостійну соборну Українську державу. Ця історична подія стала інтегральним результатом складного й довготривалого процесу формування держави. Акт Злуки залишився тією знаменною подією, що мала історичне значення для українського суспільства. Він задекларував перед усім світом неподільність українських земель, єдність і солідарність народу, став прологом до постання сучасної соборної суверенної України. Проголошення Акту Злуки було політичною маніфестацією соборницьких устремлінь українців і водночас відображало потреби конкретної військово-політичної ситуації. Цього ж дня відзначалася річниця

прийняття IV Універсалу Центральної Ради (22.01.1918), яким вперше в XX ст. Україна проголошувалася незалежною суверенною державою. Акт Злуки був не випадковим явищем, а наслідком і вершиною об'єднавчого руху, що тривав від середини XIX ст. на українських землях, які були в складі різних держав.

Впровадження свята

В роки радянського тоталітарного режиму про подію 22.01.1919 публічно не згадувалося (вона була табуйована як «контрреволюційна»). Радянська історіографія цю подію відкинула на маргінес з негативними політичними ярликами.

Пам'ять про об'єднання УНР і ЗУНР в єдину Українську Державу зберігали мешканці Західної України й українська політична еміграція в країнах Європи й Америки.

Перші масштабні відзначення свята Соборності відбулися в Карпатській Україні 22.01.1939 (на той час – автономна республіка в складі Чехо-Словаччини). Влаштована маніфестація була найбільшою демонстрацією українців за 20 років перебування краю в складі Чехо-Словаччини (понад 30 тис. учасників, які з'їхались до столиці Карпатської України). У такий спосіб закарпатці нагадали про волю українців, висловлену на з'їзді Народних Зборів у м. Хусті 21.01.1919 про приєднання Закарпаття до Української Народної Республіки.

Символічно й прикметно, що на підставі Указу Президії Верховної Ради саме 22.01.1946 територія Закарпаття увійшла до складу УРСР як Закарпатська область з центром у місті Ужгород.

Актуалізовано свято соборності в 71-у річницю дня Злуки: в переддень дати, у неділю 21.01.1990 в Україні відбулася одна з найбільших у Центральній і Східній Європі масових акцій – «живий ланцюг».

Ідея соборності знайшла правове закріплення в Акті проголошення незалежності України (1991) і Конституції України (1996).

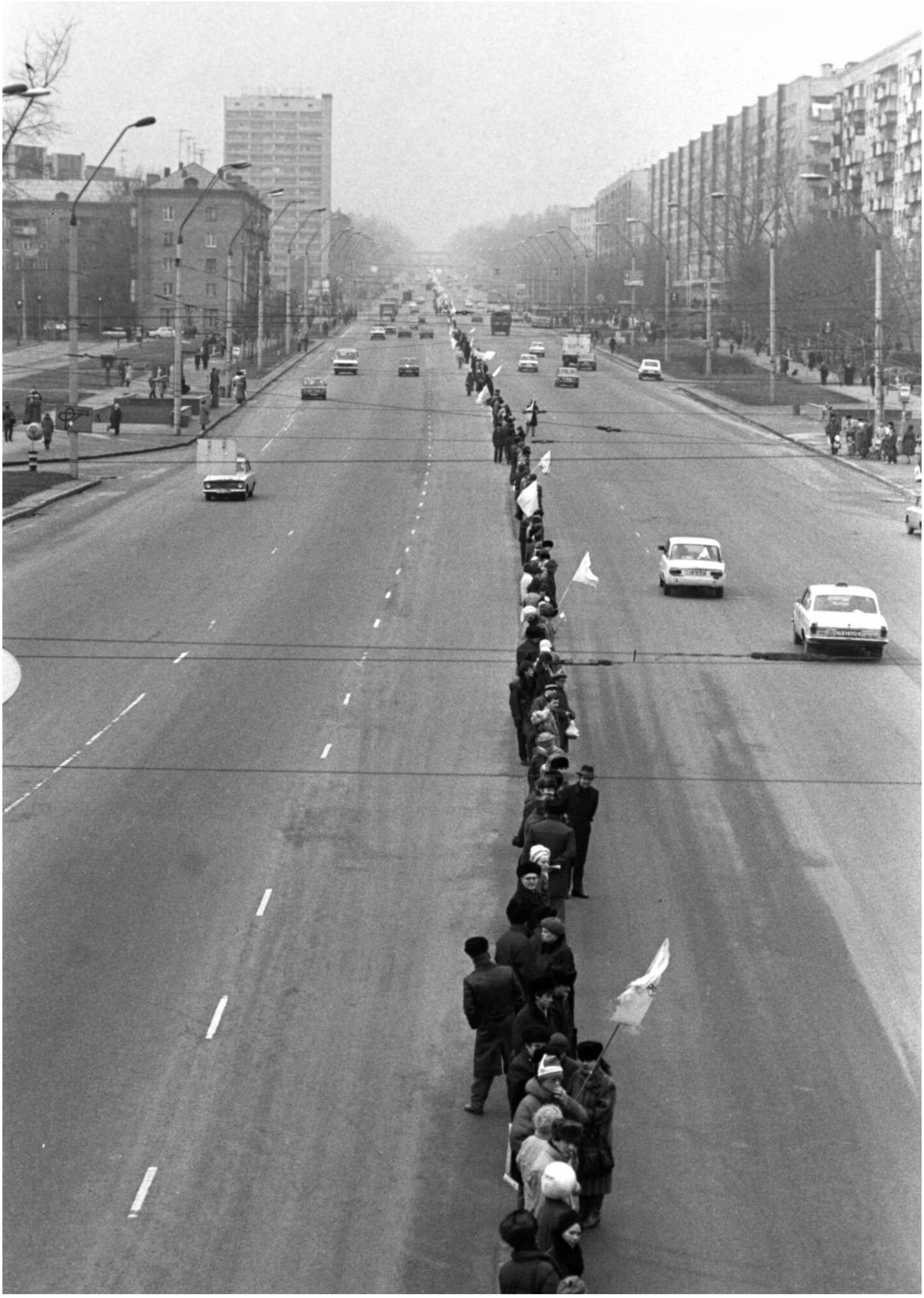
Офіційного статусу свято набуло відповідно до Указу Президента України Леоніда Кучми від 21.01.1999 «Про День соборності України».

У 2012–2014 рр. було змінено формат і зміст свята: 22 січня оголошувалося Днем Соборності та Свободи України відповідно до Указу Президента України Віктора Януковича від 30.11.2011. Останній скасував Указ Президента Віктора Ющенка (2005) про встановлення Дня Свободи 22 листопада (присвяченого подіям Помаранчевої революції) та Указ Президента Леоніда Кучми (1999) про встановлення Дня соборності України 22 січня.

Указом Президента України Петра Порошенка від 13.11.2014 «Про День Соборності України» відзначення свята офіційно відновлено, а День Соборності та Свободи України скасовано.

Символ єднання

Символом єдності східних і західних земель став «живий ланцюг», вперше організований 21.01.1990. Цю акцію єднання під назвою «Українська хвиля» організував Народний Рух України за перебудову (від жовтня 1990 р. – Народний Рух України), його очолював Іван Драч, а головою виконавчого органу (Секретаріату) був колишній політв'язень Михайло Горинь. Відповідно до запису в щоденнику Івана Драча, ідею проведення «живого ланцюга» подав

«Живий ланцюг» у столиці України, який тягнеться до Львова,
а далі – до Івано-Франківська. Київ, 21 січня 1990 р.
URL: https://www.radiosvoboda.org/a/archive-photos-zhyvyi-lantsiug-lviv-kyiv/30386492.html

«Живий ланцюг» у центрі Києва біля будівлі Національного академічного театру опери та балету України імені Тараса Шевченка
URL: https://www.radiosvoboda.org/a/archive-photos-zhyvyi-lantsiug-lviv-kyiv/30386492.html

«Живий ланцюг» у Львові
URL: https://www.radiosvoboda.org/a/archive-photos-zhyvyi-lantsiug-lviv-kyiv/30386492.html

«Живий ланцюг» у Рівному (фото надала Звенислава Калинець-Мамчур)
URL: https://www.radiosvoboda.org/a/archive-photos-zhyvyi-lantsiug-lviv-kyiv/30386492.html

дисидент Валентин Мороз, назву дав Олесь Гончар, найбільше агітував Дмитро Павличко, організатор – голова Секретаріату Руху Михайло Горинь.

Підготовка «живого ланцюга» почалася ще у вересні 1989 р., організатори від різних областей збиралися на наради щомісяця чи й раз на два тижні.

Ланцюг починався в м. Івано-Франківську (тодішній Станіславів, який у 1919 р. був столицею ЗУНР) від Центрального народного дому (колишньої резиденції парламенту ЗУНР і місця ухвалення Акту Злуки), пролягав через міста Стрий (звідси йшло його відгалуження на Закарпаття), Львів, Тернопіль, Рівне, Житомир до Києва. Понад мільйон осіб узялися за руки, створивши безперервний ланцюг від Києва до Львова (простягся майже на 700 км). У «ланцюзі» взяли участь, за офіційними даними радянського режиму, близько 450 тис. осіб, за неофіційними оцінками – від 1 до 5 млн.

Після проведення акції в містах Києві, Житомирі, Львові та Івано-Франківську відбулися мітинги-молебні.

Організована акція стала одним із кроків до відновлення незалежної України.

Відтоді щороку 22 січня «живі ланцюги» як символи єднання української нації відбуваються до Дня Соборності у багатьох містах України.

У 2021 р. з нагоди Дня Соборності вперше міста Київ і Сімферополь з'єднав віртуальний ланцюг Соборності. Онлайн-ланцюг утворили аватарки учасників, які одна за одною вишикувалися на карті за маршрутом протяжністю 1 058 км – від Софійської площі у Києві до парку Тараса Шевченка у Сімферополі. Віртуальний ланцюжок п'ять разів перетнув Дніпро: на мосту Патона (де традиційно створювали живий ланцюг єдності кияни), біля Черкас, Кременчука, у Дніпрі та Запоріжжі.

В умовах сучасних викликів і загроз соборності України нової актуальності набуває ідея всеукраїнства, висловлена М. Грушевським на початку ХХ ст: «Всеукраїнство, або український універсалізм – тісне єднаннє всіх частин української землі і підпорядкуваннє всіх ріжниць, які їх ділять, спільній і єдиній цілі – національному розвоєви, являється кінець кінцем не тільки бажаним само для себе – ідеально, так би сказати, але й для потреб місцевого житя її частин, для її близчих цілей і завдань».

Значення

22.01.1919 український народ об'єднався на своїй землі в єдиній Українській державі. Свято Дня Соборності засвідчує спадкоємність української державної традиції. Соборність української державності означає, що Україна має свою єдину національну державу, яку створює сам народ, як вільну, суверенну, демократичну, правову і соціальну. Проблема єднання українців Сходу і Заходу залишається актуальною і набуває особливої гостроти в сучасних політичних умовах. Ідея соборності українських земель в умовах російської агресії залишається інтегральним чинником єдності України. Національна єдність є обов'язковою передумовою успішного спротиву зовнішній агресії. В умовах російсько-української війни явище «соборності» та День Соборності набуває особливих сенсів і смислів та особливого символізму. Соборність залишається на порядку денному національних завдань, а День Соборності є приводом нагадати про єдність і неподільність українських земель, що окуповані Крим, Донеччина та Луганщина – це Україна.

Комеморації

На честь Дня Соборності України названо вулиці в ряді міст: Броди, Дрогобич, Жмеринка, Івано-Франківськ (вулиця 22 Січня), Київ (проспект Соборності), Кривий Ріг (вулиця Соборності), Луцьк (проспект Соборності), Тернопіль (проспект Злуки), Ріпки (вулиця Соборності) та інших.

У 2015 р. введено в обіг поштову марку «День Соборності України».

Бібліографія

Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. Івано Франківськ: Місто НВ, 2009. 884 с.

Андрусів Б. Провісник Незалежності України. *Вголос. 20.01.2020.* URL: https://vgolos.com.ua/news/provisnyk-nezalezhnosti-ukrayiny_1151958.html

Бевз Т. Соборність України: виклики і загрози. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2018. Вип. 1 (93). С. 269–281.

Возняк С. Соборність як базова цінність українського народу: історико-філос. аспект. *Україна соборна: зб. наук. ст.* Київ, 2005. Вип. 2. Ч. 2. С. 42–49.

Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності: (від ідеї до Акту Злуки) / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ : ІПіЕНД ім. І. Кураса, 2009. 466 с.

Грушевський М. На українські теми. З новорічних думок. *Літературно-науковий вістник.*1910. Т. XLI. Кн. 1. С. 56.

Левенець Ю. Соборність як метафізична модель української геополітичної думки. *Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга пол. XIX – поч. XX ст.).* Київ, 2001. С. 416–439.

Музичко О. Південна вісь Соборності: націєтворчі процеси в Українському Причорномор'ї (кін. XIX–перша пол. XX ст.) / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львів. від-ня. Одеса: ВМВ, 2015. 352 с.

Про День соборності України: Указ Президента України № 42/99 від 21.01.1999. URL: web.archive.org/web/20220302211603/https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=42%2F99#Text

Про відзначення в Україні деяких пам'ятних дат та професійних свят: Указ Президента України № 1209/2011 від 30.12.2011. URL: https://web.archive.org/web/20120103190915/http://www.president.gov.ua/documents/14356.html

Про День Соборності України: Указ Президента України № 871/2014 від 13.11.2014. URL: https://web.archive.org/web/20190123010158/https://www.president.gov.ua/documents/8712014-18000

Реєнт О. П. Україна соборна. Наукові розвідки і рецензії (до 15-річчя незалежності України). Київ: Генеза, 2006. 156 с.

Сеньків М. В. З історії соборності українських земель, 1917–1945. Дрогобич: Видавн. фірма «Відродження», 1999. 164 с.

Сергієнко П. П. Соборна Україна: від ідеї до життя. Київ: Т-во «Знання» України, 1993. 64 с.

Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки): всеукр. наук. конф., Київ, 21 січ. 2009 р. / Ін-т історії України НАН України [та ін.]; [відп. ред. Р. Я. Пиріг]. Київ: [б.в.], 2009. 229 с.

Соборність України: історичний контекст і виклики сьогодення: [матеріали круглого столу (20 січ. 2015 року, Київ, Ін-т історії України НАН України)] / відп. ред. В. Ф. Верстюк. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. 178 с.

Українська соборність: ідея, практика, проблеми (до 85-ї річниці проголошення Акту злуки УНР та ЗУНР): бібліогр. покажч. / Запоріз. держ. ун-т, Наук. б-ка; уклад.: В. О. Герасимова, Н. М. Чала. Запоріжжя, 2004. 25 с.

Алла КИРИДОН

Чи є Українська православна церква станом на 2023 р. самостійною Церквою, окремою від РПЦ?

Коротка відповідь: УПЦ залишається частиною РПЦ, а не є самостійною Церквою, окремою від РПЦ.

* * *

Українська православна церква – релігійне об'єднання, створене у 1990 р. шляхом трансформації Українського екзархату Російської православної церкви в Україні та від 2014 р. очолюється митрополитом Онуфрієм. Відповідно до діянь Собору 27 травня 2022 р. УПЦ конституювала себе як самостійну Церкву і відмежувалася від Московського патріархату. Але це твердження не відповідає дійсності, оскільки для такого конституювання і відмежування необхідне офіційне сповіщення про зміни (відповідними офіційними листами) керівництва РПЦ та керівників інших помісних Православних церков. Насправді такої заяви про автокефалію на Соборі УПЦ не було зроблено. Відповідно до п. 1 (розд. I «Загальні положення») прийнятого 27 травня 2022 р. Статуту про управління УПЦ зазначалося: «Українська Православна Церква є самостійною і незалежною у своєму управлінні та устрої відповідно до Грамоти Патріарха Московського і всієї Русі Олексія II від 27 жовтня 1990 р.». Йшлося про те, що УПЦ існує як Церква з точки зору канонічного права, та як релігійна організація з точки зору світського права.

Однак д. філос. н., проф. Ю. Чорноморець звертає увагу на те, що всі особливості правозастосування норм Грамоти Патріарха Московського і всієї Русі Олексія II від 27 жовтня 1990 р. від моменту її надання і до 2023 р. (лютий) свідчать про таке:

1. Грамота Патріарха Московського і всієї Русі Олексія II від 27 жовтня 1990 р. не є Томосом (Грамотою) про надання автокефалії, а тому (згідно з канонічним правом) не може бути підставою для утвердження УПЦ як самостійної та незалежної Церкви.

2. Понад це, Грамота Патріарха Московського і всієї Русі Олексія II від 27 жовтня 1990 р. не є Томосом (Грамотою) про надання автономії, і тому не може бути підставою для утвердження УПЦ як відносно самостійної та незалежної Церкви у складі Московського патріархату (РПЦ).

3. Намагання подати Грамоту Патріарха Московського і всієї Русі Олексія II від 27 жовтня 1990 р. як таку, що дозволяє УПЦ існувати у статусі де-факто чи де-юре автокефальної чи хоча б автономної Церкви, не мають жодних підстав ні у самій Грамоті, ні в історії її розуміння РПЦ, УПЦ та іншими Церквами від часів Собору РПЦ 25–27 жовтня 1990 р. (що утворив УПЦ і постановив надати Грамоту) і до сьогодні.

4. Згадана у п.1. розділу I Статуту Грамота Патріарха Московського і всієї Русі Олексія II від 27 жовтня 1990 р. завжди розумілася як Грамота про умовне надання УПЦ, як частині РПЦ, прав «широкої автономії» без надання статусу автономії, а тим більше автокефалії.

У визначеннях Архиєрейського собору РПЦ 25–27 жовтня 1990 р. артикульованими є такі права: право Предстоятелю Церкви мати титул Блаженнішого та право несення хреста на богослужіннях перед Предстоятелем; право УПЦ самостійно обирати єпископів, право створювати та ліквідовувати єпархії в межах України.

Сама УПЦ присвоїла собі право самостійного мироваріння; право створювати громади за кордоном та мати єпископа для управління ними; право самостійно, без санкцій керівництва РПЦ, змінювати статут про управління УПЦ; право Предстоятеля самостійно поминати глав помісних Православних Церков. Однак ці та аналогічні, надані у межах послаблення канонів, права чи права, які присвоєні УПЦ самостійно, принципово не змінюють її статусу.

Отже, Грамота Патріарха Московського і всієї Русі Олексія ІІ від 27 жовтня 1990 р. була надана у зв'язку з перетворенням Українського екзархату РПЦ в «Українську православну церкву», що мала обмежену умовну автономію у складі РПЦ. На момент надання Грамоти Український екзархат просив про надання статусу автономної Церкви. Але навіть таке прохання не було виконане, і УПЦ отримала права «самостійної та незалежної в управлінні» без відповідного статусу. Грамота Патріарха Московського і всієї Русі Олексія ІІ від 27 жовтня 1990 р., надана УПЦ як частині РПЦ, що перебуває в Україні та користується правами широкої автономії та самоврядності. УПЦ фактично не має статусу не лише автокефальної, але й автономної Церкви – як у звичайному форматі автономії, так і «розширеної автономії». Сама УПЦ не заявляла про себе як автокефальну чи автономну Церкву у відносинах з РПЦ, Вселенським Патріархатом, з іншими помісними Православними церквами. Але у листах до різних державних органів України УПЦ репрезентує себе як де-факто автокефальну Церкву.

З точки зору Вселенського Патріархату, УПЦ визначається як частина РПЦ, що незаконно тимчасово перебуває на території України. Лише з артикульованого чи мовчазного дозволу РПЦ, УПЦ тимчасово користується певними правами Церкви із «широкою автономією». Згідно з Томосом, Україна стала виключною канонічною територією саме Православної церкви України.

З точки зору РПЦ (станом на 2023 р.), – УПЦ є сукупністю єпархій РПЦ на території України, чий статус визначається як структурна частина РПЦ, якій (тимчасово) надані певні права. У Статуті РПЦ (Гл. Х, п. 9) є чіткі вказівки про входження архієреїв УПЦ до складу найвищих керівних органів РПЦ (Московського патріархату) – Помісного та Архієрейського Соборів РПЦ. УПЦ фактично перебуває у відносинах підпорядкування керівництву РПЦ, яке закликає до геноциду українського народу та проповідує єретичні вчення. Єпископат УПЦ (як невід'ємна частина єпископату РПЦ) претендує на керівництво громадами, що переважно складаються з громадян України, серед яких більшість складають саме українці, а також інші особи, цілком лояльні до України. Єпископат УПЦ не відмежувався від РПЦ та не засудив наративи російської церковної пропаганди, натомість докладає систематичних зусиль для дискредитації України як держави всередині України та на всіх доступних міжнародних майданчиках.

Київська митрополія та Синод УПЦ підтримували антиукраїнську інформаційну війну РПЦ проти України з лютого 2014 р., а клірики УПЦ не

протестували проти такої політики вищого керівництва РПЦ, поділяючи ідеї «русского мира». Відповідно до положень канонічного права: якщо єпископи зраджують своєму народові під час війни, стаючи на бік агресора, то вони негайно позбавляються власного сану і не мають права служити навіть як прості священники. Однак не були позбавлені сану навіть відверті колаборанти і навіть представники УПЦ, які були в Кремлі на акті «анексії» чотирьох областей України у 2022 р.

Звернемося до висновків експертної комісії, створеної на підставі п. 2 рішення Ради національної безпеки і оборони України від 01 грудня 2022 р. «Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)», введеного в дію Указом Президента України від 01 грудня 2022 р. № 820/2022 та наказу Державної служби України з етнополітики та свободи совісті від 23 грудня 2022 р. № Н-39/11 «Про забезпечення проведення релігієзнавчої експертизи Статуту про управління Української Православної Церкви». Відповідно до висновків Релігієзнавчої експертизи Статуту про управління Української православної церкви на наявність церковно-канонічного зв'язку з Московським патріархатом (далі – Релігієзнавча експертиза) встановлено:

– Прийняття нової редакції Статуту про управління УПЦ (від 27.05.2022) та Постанови Собору УПЦ не призвели до розриву церковно-канонічного зв'язку Української православної церкви із Російською православною церквою. Статус УПЦ як структурного підрозділу РПЦ, що користується певними правами самостійності, але не утворює автокефальну Церкву, залишається незмінним.

– УПЦ відносно РПЦ має церковно-канонічний зв'язок частини із цілим. Відносини УПЦ з РПЦ не є відносинами однієї самостійної (автокефальної) церкви з іншою самостійною автокефальною церквою. УПЦ також не має статусу автономної Церкви, який би визнавався іншими церквами, а, отже, з точки зору еклезіології та канонічного права є структурним підрозділом РПЦ, що має окремі права самостійного утворення без власної канонічної суб'єктності.

– Нинішня діяльність чи бездіяльність найвищих органів церковної влади та управління УПЦ свідчить про те, що УПЦ продовжує перебувати відносно РПЦ у відносинах підпорядкування. Вона не діє як самостійна (автокефальна) Церква і не проголошує власної самостійності (автокефалії). Жодних документів чи дій, які би свідчили про трансформацію УПЦ в самостійну відносно РПЦ релігійну організацію, членами Експертної групи не виявлено.

Бібліографія

Висновок релігієзнавчої експертизи Статуту про управління Української Православної Церкви на наявність церковно-канонічного зв'язку з Московським патріархатом. Державна служба з етнополітики і свободи совісті. URL: https://dess.gov.ua/vysnovok-relihiieznavchoi-ekspertyzy-statutu-pro-upravlinnia-ukrainskoi-pravoslavnoi-tserkvy/

Постанова Собору Української Православної Церкви від 27 травня 2022 року. URL: https://news.church.ua/2022/05/27/postanova-soboru-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-27-travnya-2022-roku/

Рішення Архієрейського Собору РПЦ від 25–27 жовтня 1990 року щодо статусу Української Православної Церкви. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/525408.html

Чорноморець Ю. Правозастосування Статуту про управління Української Православної Церкви і питання наявності церковно-канонічного зв'язку з Московським

патріархатом (26.02.23). URL: https://risu.ua/pravozastosuvannya-statutu-pro-upravlinnya-ukrayinskoyi-pravoslavnoyi-cerkvi-i-pitannya-nayavnosti-cerkovno-kanonichnogo-zvyazku-z-moskovskim-patriarhatom_n137101

Яремчук В. Україна у протидії новітній релігійно-інформаційній експансії з боку РПЦ. *Наукові записки ІПіЕНД*. 2018. Вип. 5–6 (79–80). С. 127–145.

Алла КИРИДОН

«Я одразу вирішив, що не хочу сидіти просто так»: чи стали люди з інвалідністю активними учасниками та учасницями російсько-української війни?

У травні 2008 р. була прийнята та підписана 130 країнами Конвенція про права осіб з інвалідністю. Згідно з Конвенцією, кожна людина з інвалідністю має право на життя, свободу, безпеку, свободу від катувань, насильства, експлуатації та наруги. В цей самий час, щороку у світі відбувається кілька десятків збройних конфліктів. І відповідно, частина людей з інвалідністю стикаються зі всіма викликами війни особисто. Окрім цього, люди з інвалідністю є значно уразливішими щодо наслідків війни, аніж люди, які не мають інвалідності.

Репрезентація попередніх воєн чи збройних конфліктів майже не відображає повсякдення людей з інвалідністю. Можна знайти дослідження, які стосуються вивчення досвідів людей з інвалідністю або людей, які отримали інвалідність у час війни, саме як *жертв*. До прикладу, це дослідження політики нацистської Німеччини у часи Другої світової війни щодо людей з інвалідністю, неспроможності соціальної політики та соціального забезпечення щодо потреб людей з інвалідністю під час різних воєн (Афганської війни, Югославських воєн, війни в Іраку тощо). Є низка досліджень, які стосуються вивчення аспектів воєнного та повоєнного життя ветеранів різних воєн, а саме: як вони отримали інвалідність, як переживають отримання інвалідності та адаптовуються до цього, як змінюється їхня гендерна ідентичність опісля інвалідності, якими є соціальні політики щодо цієї категорії.

Дослідження інвалідності та війни в українському академічному середовищі якраз розпочалося з вивчення досвідів ветеранів та ветеранок Антитерористичної операції. Найбільше уваги у цих дослідженнях приділено визначенню порушень у ментальному здоров'ї серед цієї соціальної групи та особливостям соціальної адаптації у цивільному житті (зокрема, проведено кілька досліджень про особливості працевлаштування).

Новим етапом для актуалізації досліджень на межі студій з інвалідності та студій з миру та конфліктів стало повномасштабне вторгнення Росії в Україну на світанку 24 лютого 2022 р. Згідно з даними Управління Головного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) з 24 лютого по 26 грудня 2022 р., внаслідок повномасштабного вторгнення Росії в Україну, постраждало 17831 цивільних українців. Щонайменше 6884 особи загинуло та 10947 людей зазнало поранень. УВКПЛ вважає, що фактичні цифри значно вищі, оскільки отримання інформації з місць, де тривають інтенсивні бойові дії, відкладено, а багато звітів все ще очікують підтвердження.

З початку повномасштабного вторгнення кількість біженців/-ок з України, які прибули до країн Європи досягла понад 8 мільйонів людей. До повно-

масштабного вторгнення Росії в Україну, трохи більше 6% українців та українок мали інвалідність. Через відсутність повних даних, можна тільки припустити, що співвідношення людей з інвалідністю щодо загальної кількості постраждалих та біженців від російсько-української війни є дещо більшим. Томущо, уразливість людей з інвалідністю у час воєнних конфліктів зростає через недоступність інформації, укриттів, асистивних технологій, ліків, інколи, необхідності сторонньої допомоги та інше.

Цим текстом хочеться відкрити дискусію про досвіди людей з інвалідністю під час російсько-української війни, розширивши дещо наративи репрезентацій таких досвідів. Вказати на те, що українці та українки з інвалідністю у час війни є не лише *жертвами*, а й *активними учасниками/-цями воєнних подій*.

Коли говорять про війну чи надзвичайні ситуації, то людей з інвалідністю рідко репрезентують як дієвців. Концепція активної участі та залученості людей з інвалідністю під час війни з'явилася під впливом використання правозахисної моделі інвалідності. Лише в поодиноких дослідженнях можна знайти приклади активної участі людей з інвалідністю у війнах. В основному, вони стосуються недавніх воєнних конфліктів, дуже рідко – Другої світової війни. Події сучасної російсько-української війни посилюють концепт «дієвості» людей з інвалідністю у кризових ситуаціях. Наратори, з якими були записані інтерв'ю, так чи інакше активно включилися у війну. Адже це був спосіб відчувати свою причетність та важливість. Як зазначила одна респондентка: «*Коли я почала діяти, я відчула себе знов людиною*» (жінка, 31 рік, проживала у Харкові, ВПО, має фізичну інвалідність).

Люди з інвалідністю активізувалися у різних сферах. Чи не найбільше з них, зайнялися волонтерською діяльністю: сортували та доставляли гуманітарну допомогу («*Я доставляла гуманітарні вантажі на окуповані території*» (жінка, 33 роки, проживає у Запоріжжі, не покидала свого дому, має інвалідність внаслідок зору)), евакуйовували людей («*Я зайнялась евакуацією людей з Донецької і Луганської областей*» (жінка, 33 роки, проживає у Запоріжжі, не покидала свого дому, має інвалідність внаслідок зору)), готували їжу, знаходили необхідні контакти та речі, надавали фінансову підтримку Збройним силам України і благодійним ініціативам, асистували потребуючих («*Дуже багато людей похилого віку, людей з інвалідністю, які проживають в мікрорайонах, що обстрілюються, не змогли евакуюватися. Я їм допомагаю. Я їм то їсти принесу, то води дам*» (чоловік, 51 рік, проживає у Харкові, не покидав свого дому, має інвалідність внаслідок порушення зору)).

Інші почали використовувати свої професійні знання та вміння для допомоги іншим. До прикладу, створили ефективні інформаційні канали для оповіщення місцевих новин: «*Я створив телеграм-канал «Миколаївка 24/7», який доводив до відома аудиторію Миколаєва, де можна отримати допомогу; яку можна отримати допомогу; яким чином можна отримати і як її можна надати*» (чоловік, 28 років, проживає у Миколаєві, не покидав свого дому, має фізичну інвалідність).

Частина осіб надавала юридичні консультації та підтримку: «*Я підключився до правозахисної діяльності. Допомагав людям, які зазнали переслідування на окупованих територіях. А зараз більше допомагаю швейцарській організації дещо адаптувати їхнє законодавство до викликів, пов'язаних з новим міграційним потоком*» (чоловік, 37 років, проживав у Дніпрі, виїхав до Швейцарії, має фізичну інвалідність).

Одному з чоловіків вдалося налагодити мережу юристів, які консультують людей щодо перетину кордону, способів евакуації, продовження інвалідності, отримання засобів реабілітації.

Інші брали участь у проукраїнських мітингах на окупованій території України, як жінка, 34 років, яка має психо-соціальну інвалідність, проживала у Херсоні, є ВПО, але свідомо йшла на прямий ризик для власного здоров'я і життя: «*Я була на усіх проукраїнських мітингах весь той час, що перебувала в Херсоні. На одному мітингу російські військові стріляли в повітря, коли була просто мирна хода. Вони під'їхали на БТРі і почали стріляти в повітря*». Завдяки своїй дієвості, люди з інвалідністю стають включеними у процес (про)життя війни, а отже – перемоги. Вони висловлюють бажання приєднатися до відновлення України («*Я хочу, щоб мій досвід, набутий за ці роки, був застосований і був корисним саме у відновленні, відродженні України, яке буде зараз відбуватись*» (жінка, 28 років, проживає у Києві, не покадила свого дому, має інвалідність внаслідок порушення слуху).

Очевидним є те, що люди з інвалідністю мають відмінні ризики, викликані війною, аніж люди без інвалідності. Під час війни люди з інвалідністю стикаються з низкою викликів, пов'язаних з доступом до інформації, доступністю місць для укриття, забезпеченням базових потреб, підтримуванням відповідного стану здоров'я, складнощами евакуації на кожному з її етапів. Незважаючи на серйозні виклики війни, люди з інвалідністю свій порятунок взяли самі на себе. Вони також намагаються рятувати інших, хто постраждав від російсько-української війни. Чи не вперше в історії воєнних конфліктів люди з інвалідністю є надзвичайно активними у час війни.

Такі приклади дієздатності стають одним із чинників формування справді переродженого інклюзивного українського суспільства. Люди з інвалідністю починають відчувати суб'єктність та необхідність озвучення власних потреб та викликів. І не лише їхнє озвучення, але й участь у вирішенні цих викликів.

Бібліографія

Конвенція про права осіб з інвалідністю. Міжнародний документ. ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71

Соціальний захист населення України у 2020 році. Державна служба статистики України. *Статистичний збірник.* Київ, 2021. 121 с. URL: http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/07/zb_szn_2020.pdf

Bruun, F. J. Hero, beggar, or sports star? Negotiating the identity of the disabled person in Nicaragua. In B. Ingstad & S. Reynolds Whyte (Eds.), Disability and Culture (pp. 196-200). CA: University of California Press, 1995.

French, S. On equal terms: Working with disabled people. Oxford: Butterworth-Heineman, 1994.

Grove S., Grove N., Myerscough T. Intellectual Disability and War: Issues for Consideration. J*ournal on Developmental Disabilities.* 2010. V. 16 N. 1. P. 85–93.

Miles M. Disability and Afghan reconstruction: Some policy issues. *Disability and Society.* 1990. № 5(3). P. 257–267.

Numbers of conflicts 1975-2021. Uppsala Conflict Data Program. Department of Peace and Conflict Research. Uppsala University. URL: https://ucdp.uu.se/encyclopedia

Operational Data Portal. Ukraine Refugee Situation. UNHCR. Available at: https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine **.**

Ukraine: civilian casualty update 26 December 2022. Office of the High Commissioner of United Nations for Refugees. URL: https://www.ohchr.org/en/news/2022/12/ukraine-civilian-casualty-update-26-december-2022

Whitney, E. A., & MacIntyre, E. M. War record of Elwyn boys. *American Journal of Mental Deficiency*. 1994. 49. 80–85.

Ганна ЗАРЕМБА-КОСОВИЧ

Які головні евфемізми і тригери російсько-української війни увиразнилися впродовж її повномасштабної фази ?

Упродовж дев'яти років (від 2014 р.) триває розв'язана Російською Федерацією війна проти України: спочатку у вигляді гібридної, а потім і повномасштабної агресії. За цей час увиразнилося кілька її характеристик. Окремі з них були очевидні ще до початку або в перші дні війни, а деякі стали проявлятися в процесі розгортання подій. При цьому з точки зору як дипломатичного лексикону, так і наукового й навіть поточного коректного вжитку наведені нижче характеристики російської агресії використовуються або як евфемізми (фігури мови, пом'якшувальні чи маскувальні терміни нейтрального характеру, але водночас це може бути і лексична прихована стратегія), або як тригери («спусковий гачок», причина, що приводить в дію/запускає певну подію чи механізм) російсько-української війни.

Гібридна війна – комплексні (економічні, воєнні, квазімілітарні, інформаційні, дипломатичні тощо) відкриті та латентні дії Російської Федерації проти України з метою досягнення стратегічних політичних цілей, спрямованих на підпорядкування українського геополітичного простору російській домінації. Боротьба України, в тому числі за допомогою зброї і санкцій союзників, проти російського нічим не спровокованого імперського нападу на нашу державу є відповіддю на гібридну, а потім і повномасштабну агресію Росії. Україна залишається єдиним реальним «фронтом» цієї світової гібридної війни, в якій її головне завдання – «вижити і перемогти», відстояти й захистити українську незалежність, ідентичність, міжнародну суб'єктність, основні європейські цінності.

Програна Росією війна 1 – війна української звитяги, яка посоромила передбачення західних аналітиків і російських політиків. Україна не лише не була переможена Росією за 3–4 дні широкомасштабної агресії, але й самовіддано захищає себе, Європу і світ понад рік. Фактично уже на четвертий день повномасштабної фази ведення бойових дій офіційний Кремль розписався у своїй неспроможності виграти війну і перейшов до відкритих погроз застосування ядерної зброї. Орвеллівське лицемірство російського істеблішменту полягало в тому, що саме Російська Федерація виступила однією з п'яти держав-гарантів територіальної цілісності та суверенітету України взамін повної ліквідації нашою державою ядерної зброї на своїй території.

Програна Росією війна 2 – агресія, яка на стадії повномасштабної війни супроводжується значними втратами рашистських окупантів: з 24 лютого 2022 р. – понад 150 тис. вбитих і біля щонайменше 300 тис. поранених з боку Росії в живій силі, біля 10 тис. танків і бойових броньованих машин, майже 2800 артилерійських систем і приблизно 600 бойових літаків і гелікоптерів тощо. Звідси зрозумілою стає російська мобілізація і спроби протидіяти західній військовій допомозі: уже за сім місяців війни Україна практично знищила 200-тисячне російське угрупування, яке в лютому було спрямоване проти неї

(і це без врахування вагнерівців, засуджених, приховано мобілізованих на тимчасово окупованих українських територіях).

Визвольна війна XXI століття для України – Україна реально не лише в загальному ключі позбавляється російського впливу, але й у конкретно-прикладному плані з кінця серпня 2022 р. перехопила ініціативу у веденні війни. Після відходу російських окупантів наприкінці березня 2022 р. з північних областей ЗСУ наприкінці літа і восени 2022 р. перейшли до активної фази визволення східних і південних тимчасово окупованих територій. Як результат, стрімким наступальним ударом була звільнена практично вся Харківщина, а потім і майже вся Миколаївська (за винятком Кінбурзької коси) та правобережна частина Херсонської областей.

Геноцидна війна – тимчасово окупована територія України як «колективна Буча». Тільки офіційно визнано вбитими понад 7 тис. цивільних громадян України, загинули понад 500 дітей. Проте лише Маріуполь може додати десятки тисяч до цих страшних цифр. А ще є багато встановлених і доведених фактів катувань, тортур, зґвалтувань, побиття тощо цивільних і полонених українців. Ці й інші злочини російських окупантів, злочини проти людяності, акт агресії як злочин повинен розглядати спеціальний Міжнародний трибунал. Ключову роль у просуванні ідеї створення такого трибуналу з розслідування злочину агресії Росії проти України взяла на себе Рада Європи.

Ядерна війна: за крок – ядерний шантаж розпочався з перших днів російської повномасштабної агресії захопленням Чорнобильської та Запорізької АЕС і наказом В. Путіна привести в бойову готовність сили стратегічного стримування Росії (так звану «ядерну тріаду»). Стало очевидним, що Російська Федерація – постійний член Ради безпеки ООН, покликаний оберігати мир і безпеку (в тому числі – ядерну), перетворилася в державу-терориста. Перехід ядерної межі шляхом застосування Росією навіть так званої тактичної ядерної зброї поля бою загрожує повним хаосом і некерованістю в міжнародних відносинах. Парламентська асамблея Ради Європи стала першою міжнародною організацією, яка визнала нинішній російський режим терористичним.

Війна як міграційний виклик – російська гібридна агресія 2014 р. мала своїм наслідком міграцію кількох мільйонів українців, більшість з яких (понад 2,5 млн осіб) або переїхали з Донецької та Луганської областей і АР Крим до інших регіонів України, або емігрували за кордон. Широкомасштабна російська війна перетворила в емігрантів і внутрішньо переміщених осіб щонайменше півтора десятки мільйонів українських громадян. Після 21 вересня 2022 р. це визначення російсько-української війни доповнилося ще одним аспектом. До потужної багатомільйонної еміграції з України додалася масова еміграція росіян призовного віку до сусідніх і не тільки держав (насамперед, Грузії, Вірменії, Казахстану, Туреччини, Монголії тощо). Треба розуміти, що більшість з них не засуджують розв'язану Росією війну, але самі воювати і гинути не хочуть.

Війна як цуцванг – кожен крок російських окупантів погіршує їхню ситуацію не лише в Україні, але й (особливо після Харківської офензиви, оголошення мобілізації, звільнення з полону азовців, надання Україні безпрецедентної західної військової та гуманітарної допомоги) у самій Росії. А це – шлях до краху не лише кремлівських планів по знищенню України, але й до розпаду

імперського російського левіафана чи, принаймні, до припинення його існування в сьогоднішньому рашистському вигляді. Фактично в цьому ж ключі висловилася в ексклюзивному інтерв'ю Радіо Свобода під час конференції Ялтинської європейської стратегії (YES) в Києві американська історик, письменниця і журналістка Енн Епплбаум. Вона заявила, що занепад Росії як імперії – неминучий. Саме війна, яку Росія невмотивовано розв'язала проти України стала каталізатором останньої фази довгого історичного процесу – остаточного розпаду Російської імперії.

Орвеллівська війна – розв'язана Росією перманентна війна спотворених змістів («війна – це мир», «фашисти – це антифашисти», «Росія веде війну, аби врятувати світ від фашизму» тощо) з метою встановлення всеохоплюючого (тотального) контролю над Україною і насадження силоміць любові до «Старшого Брата», а також перетворення Європи і навіть усього світу на антиутопію. Недаремно американський історик Тімоті Снайдер дуже влучно назвав роман «1984» «страхітливо точним путівником поточними подіями». І хоча ці слова були написані ще у вересні 2014 р., але вони не лише зберегли, але й поглибили змістовну суть своєї актуальності щодо сучасного широкомасштабного етапу російської агресії проти України. Постійна ескалація Росією нею ж придуманої і віроломно розв'язаної в дусі орвеллівської антиутопії війни проти України має навчити всіх (і солдата, і дипломата): перемогти російського агресора можна лише силою консолідованих дій: військових, інформаційних, санкційних, культурних і, звичайно, дипломатичних.

Війна дипломатій – комплексна українська протидія російській агресії на дипломатичному фронті, спрямована на всебічне забезпечення сприятливих, швидких, ефективних умов і допомоги союзників для досягнення перемоги у війні та відновлення державного суверенітету України в межах міжнародно-визнаних кордонів. Міністр закордонних справ України (2014–2019 рр.) Павло Клімкін вказав на три основні досягнення української дипломатії під час війни:

перше – створення широкої міжнародної коаліції з підтримки і допомоги Україні, насамперед шляхом постачання зброї;

друге – перетворення України в реальну частину Європи в результаті отримання під час широкомасштабної фази війни кандидатського статусу на членство в Європейському Союзі;

третє – донесення Світові правди про російсько-українську війну, правди про імперський характер російської агресії, спрямованої проти незалежності України і на знищення української ідентичності.

Треба також відзначити визначальну роль української дипломатії у створенні потужного безпекового поясу світу – дипломатичного Рамштайну. Ядром його є консолідований Захід – понад 140 держав, що в березні та жовтні 2022 р. проголосували за резолюції Генасамблеї ООН з осудом російських анексій в Україні і підтримали повне відновлення територіальної цілісності та суверенітету Української держави. Загалом від 2014 р. з ініціативи України було ухвалено 13 резолюцій Генасамблеї ООН щодо територіальної цілісності нашої держави, захисту прав людини в окупованому Криму, проблеми мілітаризації Росією українського півострова, а також гуманітарних наслідків агресії проти України. У цьому контексті додаємо ще один важливий чинник –

українська дипломатія здійснює вагому роботу з підготовки і створення необхідних міжнародних умов і міжнародно-правового забезпечення процедури покарання Росії та її союзників за злочин агресії проти України і пов'язані з ним воєнні злочини та геноцид українців. Зокрема йдеться про створення з цією метою спеціального Міжнародного трибуналу.

Важливим здобутком на дипломатичному фронті України відзначимо прорив у напрямку практичної реалізації євроатлантичного вектора – членства України в НАТО. 30 вересня 2022 р. Україна подала заявку на вступ до Північноатлантичного Альянсу. Це має особливу вагу для Української держави як мінімум у двох аспектах: по-перше, всі нові незалежні держави після розпаду СРСР і всі країни колишнього соціалістичного табору вступали в Євросоюз тільки після отримання членства в НАТО; по-друге, саме Північноатлантичний Альянс є єдиною реальною безпековою парасолькою для України після війни з Росією і, відповідно, запобіжником недопущення нової російської агресії.

Урешті, надзвичайно важлива місія покладається на українську дипломатію по завершенні війни. Адже всі війни рано чи пізно закінчуються підведенням їх підсумків і фіксацією результатів за допомогою переговорного процесу і підписання відповідних міжнародних договорів чи угод. Саме дипломатичний хист, майстерність, м'яка і жорстка переговорна позиція і сила української сторони мають забезпечити тверді міжнародно-правові безпекові гарантії та провідні позиції України у європейській і світовій повоєнній архітектурі міжнародних відносин.

Загалом український дипломатичний фронт є потужним органічним доповненням збройного військового фронту боротьби України проти російської агресивної війни. Війни, яка є водночас великою трагедією і потужним історичним шансом для України, яким вона повинна скористатися сповна внаслідок своєї перемоги. Разом з тим, своїм шансом повинен скористатися і Захід, якщо не хоче в перспективі відкотитися на узбіччя стовпового глобального розвитку. І цим шансом для нього є насамперед Україна та її перемога у війні проти Росії. Чи не найвлучніше відображення цей контекст знайшов у словах французького філософа Бернарда-Анрі Леві: «Суспільства Європи втомилися від демократії, ми, як виявилося, втомилися від свободи. Тим вища цінність боротьби українського народу, ви надихаєте, повертаєте життя духу демократії. Воюючи проти нинішньої Росії та Путіна, ви не тільки борете зло, але надихаєте та запалюєте вогонь, про який ми давно забули, звично гріючись у його променях. Ви – нові європейці, які прийшли розбудити нас».

Бібліографія

Воєнні злочини в Україні: Гаага чекає на росіян і білорусів. 29.01.2023. URL: https://www.radiosvoboda.org/amp/voyenni-zlochyny-haaha-chekaye-rosiyan-i-bilorusiv/32244018.html

Генасамблея ООН офіційно засудила спробу Росії анексувати території України. 12.10.2022. URL: https://suspilne.media/293856-genasamblea-oon-oficijno-zasudila-sprobu-rosii-aneksuvati-teritorii-ukraini/

Еплбаум Е. Війна в Україні – остання фаза остаточного розпаду Російської імперії. 11 вересня 2022 р. URL: https://www.radiosvoboda.org/amp/news-rf-imperiya-zanepad/32028408.html

Магда Є. В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків: Віват, 2015. 320 с.

«Нова фаза війни йде проти всіх зобов'язань до миру, які давала Росія у минулому, і за це буде покарання» – голова ПАРЄ. 14 жовтня 2022 р. URL: https://suspilne.media/amp/295392-nova-faza-vijni-jde-proti-vsih-zobovazan-do-miru-aki-davala-rosia-u-minulomu-i-za-ce-bude-pokaranna-golova-pare/

Світова гібридна війна: український фронт: монографія / За заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.

Снайдер Т. Щоб зрозуміти Путіна, читайте Орвелла. Україна, Росія і Велика Брехня. *Збруч*. 08.09. 2014. URL: https://zbruc.eu/node/26527

Топ-3 досягнення української дипломатії під час війни. Коментує Павло Клімкін. 22.12.2022. URL: http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=100346

Французький філософ та драматург Бернар-Анрі Леві: «Україна виграє цю війну тому, що її суспільство має мораль і має душу». 23 жовтня 2022 р. URL: https://bukinfo.com.ua/interv-yu/francuzkyy-filosof-ta-dramaturg-bernar-anri-levi-ukrajina-vygraye-cyu-viynu-tomu-shcho-jiji-suspilstvo-maye-moral-i-maye-dushu

Felshtinsky Y., Stanczew M. Blowing Up Ukraine: The Return of Russian Terror and the Threat of World War III. London: Gibson Square, 2022. 304 p.

Алла КИРИДОН, Сергій ТРОЯН

Як фальшиві «пророцтва» стали обгрунтуванням війни РФ проти України?

Московський патріарх Кіріл Гундяєв у виправданні та підтримці загарбницької війни РФ проти України опирається на сектантські підробки та містифікації. Зокрема, 4 листопада 2022 р., з нагоди «дня народної єдності» та «дня військової слави Росії» (цими святами в РФ з 2004 р. заміщено комуністичне свято «Великої Жовтневої соціалістичної революції», – прим. авт.) він вкотре виголосив пропагандистську промову про «возрождение утраченной внутренней целостности нашего Отечества». У цьому спічі, повторюючи мов мантру свої штучні ідеологічні штампи про «единое историческое пространство святой Руси», він вкотре процитував свій улюблений слоган «Украина, Россия, Беларусь – вместе мы святая Русь» (проповідь від 04.11.2022).

Через два дні, 6 листопада, він вчергове у своїй проповіді наголосив на цьому: «я имею в виду и Россию, и Украину, и Беларусь, которые, по словам выдающегося подвижника благочестия Лаврентия Черниговского, и есть святая Русь» (проповідь від 06.11.2022)

На цьому гаслі грунтується вся розроблена Кірілом Гундяєвим фундаменталістська ідеологія «русского міра», яка стала обгрунтуванням і причиною теперішньої загарбницької війни РФ проти України. Це гасло, так би мовити, є його «символом віри». При цьому, полюбляючи часто маніпулювати цією фразою, Гундяєв постійно фальшиво приписує її українському святому першої половини XX століття прп. Лаврентію (Проскурі; 1868–1950) Чернігівському.

«Херувімівська єресь»

Як заявляє патріарх Кіріл Гундяєв, «ядром русского мира сегодня являются Россия, Украина, Белоруссия, и святой преподобный Лаврентий Черниговский выразил эту идею известной фразой: «Россия, Украина, Беларусь — это и есть святая Русь». Именно это понимание Русского мира заложено в современном самоназвании нашей Церкви».

Проте, насправді, за цими словами московського патріарха криється брутальний обман і фальсифікація. Адже прп. Лаврентій Чернігівський цих слів ніколи не казав. Це є афера і підробка, коли цілеспрямовано з ідеологічною метою в вуста шанованого подвижника штучно вклали слова та ідеї, які ніколи йому не належали і яких він ніколи не поділяв. Причому, насправді, ідеї безграмотні і навіть єретичні з точки зору християнської теології.

Цитоване Кірілом Гундяєвим апокрифичне висловлювання, штучно приписуване святому Лаврентію, повністю звучить так: «Киевская Русь была вместе с великой Россией. Киев без великой России и в отдельности от России немыслим ни в каком и ни в коем случае… Как нельзя разделить Пресвятую Троицу, Отца и Сына, и Святого Духа – это Един Бог, – так нельзя разделить Россию, Украину и Белоруссию. Это вместе святая Русь» (Москва: «Русский духовный центр», 1994).

За цими словами, насправді, криється неправославна єретична теорія, згідно з якою земні державні утворення Росія, Україна і Білорусь прирівняні до єдиної і неподільної Святої Трійці – Бога Отця, Бога Сина і Бога Духа Святого. З точки зору православної теології, це є нічим іншим, як богохульством і єрессю, які зазіхають на основний догмат православного віровчення – про єдність Божественної Трійці, яка є єдиним і одним Богом по сутності, але троїчним в Іпостасях, що не зливаються між Собою і, водночас, є нероздільними у єдиній Сутності. Підмінюючи поняття і сенси, через ідею нероздільної «триєдності святої Русі» стверджується нова єретична теорія про уподібнення Святої Трійці до трьох земних державних утворень з метою штучної «сакралізації» та обгрунтування неподільності «русского міра» як «єдиного простору трьох братніх народів святої Русі». По суті, відбувається штучне обожнення міфічної «святої Русі» і наділення її якостями «божества», де три незалежні держави набувають якоїсь невідомої досі «єдиної духовної сутності», «троїчної в іпостасях, але нероздільної у єдиній сутності». Водночас, при такому уподібненні, по суті, заперечується догмат про єдність самої Божественної Трійці, оскільки якщо три республіки колишнього СРСР все ж таки розділилися між собою десятиліття тому, то, виходить, що так само може розділитися і Пресвята Трійця... З точки зору православної теології, це однозначно є богохульство і єресь. А московський патріарх Кіріл Гундяєв виступає в якості утверджувача цієї єресі, тобто єресіарха.

З сектантських нетрів

Водночас, патріарх Кіріл Гундяєв не є автором цієї новоявленої єресі. Він є її продовжувачем. Справжнім «отцем-засновником» цієї єресі є скандально-відомий сектантський діяч і самозваний «схіархиєпископ» Херувим (Дегтяр), який вперше запустив цей фейк в 1994 році у сфальсифікованій і виданій ним у Москві книжці про прп. Лаврентія Чернігівського. Належачи до сектантської течії «секачівців» і самозвано видаючи себе то за «схіархимандрита», то за «схіархієпископа», він був одним з перших, хто на початку 1990-х рр. почав поширювати в середовищі РПЦ МП псевдоправославні сектантські культи «святості» Івана Грозного та Григорія Распутіна. Також він був причетним до поширення всередині РПЦ МП сектантської антикодової та антипаспортної пропаганди. Крім цього, він був духівником російської екстремістсько-фундаменталістської чорносотенно-опричної організації «Союз православних хоругвеносців» (СПГ), яка обравши своїм гаслом вислів «Православ'я або смерть» займалось пропагандою ідей «русского міра», православного фундаменталізму, расизму, неонацизму та українофобії.

Херувим Дегтяр неодноразово був фігурантом різноманітних скандалів, висвітлюваних у ЗМІ. Так, ще у Чернігівській обласній газеті «Деснянська правда» від 16 липня 1985 р. (№ 134 (17167)) у статті ««Праведник» із загребущими руками» розповідалося про «шахрайство» та психічно-сексуальні розлади цього чоловіка і повідомлялося, що з 1979 р. по 1984 р. він мав довідку з психіатричної лікарні про те, що є психічно хворим інвалідом. Також відомо, що у 1983 р. він протягом одинадцяти місяців проходив лікування у Чернігівській обласній психіатричній лікарні. А у 1984 р. він був притягнутий до суду «за шахрайство», проте невдовзі був звільнений по причині інвалідності з психічного захворювання.

У 2013 році українські ЗМІ повідомляли про викрадення з хати Херувима Дегтяря у Чернігові грошей на суму близько 1,5 мільйонів доларів. А в 2019 р. у ЗМІ набув широкого розголосу новий скандал, коли під впливом Херувима у його рідному селі Мощенка на Чернігівщині з могили вночі було викрадене тіло нещодавно померлого місцевого священика, яке після наруги таємно закопали у лісі посерд хащів.

З документів особової справи, яка зберігається в архіві Чернігівської єпархії УПЦ, відомо, що народився Херувим (Дегтяр Михайло Максимович) 2 лютого 1937 року у селі Мощенка Городнянського району Чернігівської області (хоча сам він неодноразово приписував собі на 11 років більше, стверджуючи, що народився в 1926 році). Освіту мав лише 7 класів сільської школи. В 1958 р. був рукоположений у сан диякона і до 1960 р. служив позаштатним кліриком Преображенського собору у Чернігові. У цій же справі повідомляється, що в 1962 році диякон Херувим (Дегтяр) звільнився зі штату Чернігівської єпархії РПЦ МП і більше ніколи до неї не належав. При цьому зазначається, що коли з 1969 по 1973 рр. правлячим архієреєм Чернігівської єпархії був єпископ Володимир Сабодан (майбутній предстоятель УПЦ МП), то на неодноразові вимоги явитись до Єпархіального Управління Херувим ухилявся. Самозвано видаючи себе за «ієромонаха», він на численні вимоги духовенства єпархії відмовлявся показати документ про своє рукоположення в сан священика. Через це у довідці Чернігівської єпархії РПЦ МП від 28.09.1969 р. зазначається, що «офіційно Єпархіальне Управління м. Чернігова не може підтвердити, що він дійсно ієромонах». Сам він пізніше стверджував, що начебто у сан священика його висвятив в 1962 р. в Алма-Аті архієпископ Алма-Атинський та Казахстанський Йосип (Чернов). Проте з довідки митрополита Астанайського та Казахстанського Олександра (Могильова) від 20.05.2020 р. № 587/438 відомо, що «Дегтяр М. М. ніколи не належав до кліру єпархій Казахстанського митрополичого округу і тим паче не отримував священицьке рукоположення».

Відомо, що з 1970-х рр. Херувим Дегтяр належав до нелегальної внутрішньоцерковної секти «секачівців» (від імені засновника течії – колишнього священика Чернігівської єпархії РПЦ МП о. Геннадія Секача), лідери якої самозвано видавали себе за «єпископів» та «митрополитів», насправді такими не бувши. Вигадуючи про себе різноманітні «чудодійні» історії та фальсифікуючи документи, вони їздили по різних регіонах СРСР і займались нелегальним здійсненням релігійних обрядів. Серед ієрархів цієї течії відомі випадки, коли офіційно вони служили рядовими священиками на легальних парафіях РПЦ МП, а серед своїх послідовників по хатах нелегально служили як «таємні архієреї» (о. Є. Жиганов, о. А. Лапін, о. А. Пілецький та ін.). Поширена версія, що ця напівкатакомбна сектантська течія була створена за сприяння КДБ з метою забезпечення контролю над церковним підпіллям в СРСР та стримування антирадянських настроїв серед віруючих. Саме у цій секті Херувим Дегтяр наприкінці 1970-х рр. отримав рукоположення на «єпископа Чернігівського» від її лідерів – самозваних «схимитрополитів» Геннадія Секача та Феодосія Гуменнікова, які в 1960-і рр. разом із ним були кліриками Чернігівської єпархії РПЦ МП. А на початку 1980-х рр. вони ж возвели Херувима у сан «архієпископа».

Історія однієї підробки

Після того як в 1993 р. в УПЦ МП був канонізований шанований на Чернігівщині місцевий подвижник архім. Лаврентій (Проскура), Херувим Дегтяр на імені святого спробував створити собі популярність та імідж «старця». З цією метою, фальшиво видаючи себе за «учня прп. Лаврентія», він береться за фальсифікацію його житія та повчань, які й видав вперше під власною редакцією в 1994 р. у Москві у видавництві «Російський духовний центр». Згодом, маючи вже авторське право на текст, в 1996 р. та в подальші роки він занову видає цей сфальсифікований твір багатотисячними тиражами, який російські церковні книговидавці та перекупники поширюють по всіх єпархіях Московського Патріархату, зокрема й в Україні. За основу він взяв виданий ще у 1988 р. у Німеччині у російському емігрантському видавництві «Посєв» збірник «Надєжда» (№ 14), в якому вперше побачили світ «Життєписи та повчання схіархімандрита Лаврентія Чернігівського». В 1991 р. цей текст без жодних змін був перевиданий у Києво-Печерській лаврі видавництвом «Свєт Печерский». І вже на основі цього видання самозваний «схіархієпископ» Херувим зробив власну версію, переробивши і доповнивши її власними розповідями і вигадками. Так у виданій ним версії вперше з'явилась розкручена згодом російськими піарниками і нинішнім московським патріархом Кірілом Гундяєвим єретична фраза, що «как нельзя разделить Пресвятую Троицу, Отца и Сына, и Святого Духа – это Един Бог, – так нельзя разделить Россию, Украину и Белоруссию. Это вместе святая Русь». У жодному попередньому варіанті житій і повчань прп. Лаврентія Чернігівського цих слів ніколи не було.

З'явились вперше з-під пера Херувима у московському виданні 1994 р. і інші безграмотні містифікації. Так, зокрема, Херувим Дегтяр там само фальшиво приписав святому власні псевдопророцтва про те, що «Россия вместе со всеми славянскими народами и землями составит могучее царство. Окормлять его будет царь православный – Божий помазанник. В России исчезнут все расколы и ереси… Русского православного царя будет бояться даже сам антихрист. А другие все страны, кроме России и славянских земель, будут под властию антихриста» (Там само. С. 157–158). Будь-який семінарист легко побачить, що такі уявлення в корені суперечать православній святоотцівській есхатології та відносяться до хіліастичної єресі. Проте, звідки Херувиму, який мав лише сім класів освіти у сільській школі, знати такі теологічні тонкощі… Водночас, тепер ця ідея набула особливої популярності в середовищі російських пострадянських еліт КДБ–ФСБ.

Штучно додав Херувим у виданні 1994 р. й інші власні думки і вигадки, зокрема з засудженням Київського патріархату (який при житті о. Лаврентія не існував і вперше виник лише в 1990 р.), а також з засудженням київського митрополита Філарета Денисенка (який відокремився від РПЦ МП в 1992 р.) і навіть Російської Православної Зарубіжної Церкви (остання в 1990 р. оголосила про невизнання ієрархії напівкатакомбної течії «секачівців», серед яких назвала й ім'я Херувима як неканонічного «єпископа Чернігівського»). Таким чином, Херувим, фальсифікуючи життєпис і повчання святого, під виглядом лжепророцтв спробував помститись лідерам одразу трьох юрисдикцій (УАПЦ, УПЦ-КП та РПЦЗ), які почали діяти на пострадянському просторі в 1990-і рр. після розпаду СРСР.

Всі ці доповнення, яких ніколи не було у жодному з попередніх видань, свідчили про їх виникнення вже після 1992 р. Це підтвердила і проведена лінгвістична (авторознавча) експертиза тексту від 1994 р., яка засвідчила суттєву відмінність і невідповідність між стилями мовлення у більшій частині тексту з новими добавками, які з'явились у виданні 1994 р. Більше того, у добавках 1994 р. присутньо чимало термінів і мовних оборотів, які не використовувались у першій половині XX століття і є характерними саме для 1990-х рр.

Коли ця книжка вперше з'явилась у Чернігові, ще живі старенькі монахині – учениці та пострижениці прп. Лаврентія були вкрай обурені такою фальсифікацією, перекрученням і вигадками Херувима Дегтяря, якого в Чернігові старі парафіяни добре пам'ятали як сектанта та самозванця. Автору цієї статті особисто доводилось чути від цих стареньких лаврентіївських монахинь спростування понаписуваного Херувимом. Зокрема, ігуменія Чернігівського Єлецького монастиря Амвросія (Іваненко; 1926–2006), яка з 1942 р. постійно була при прп. Лаврентії послушницею та монахинею, категорично заперечувала справжність вищезгаданих висловлювань, неодноразово називаючи це «Херувімівською єрессю». Таку характеристику про видану Херувимом книжку від неї чули чимало чернігівців, які спілкувались з нею. За словами духовної доньки прп. Лаврентія, він ніколи не заводив розмов про політику і ніколи не висловлював і не поділяв навіть і близько подібних поглядів, оскільки це суперечило його внутрішнім переконанням. Він навчав, що монахи повинні бути осторонь від політики. Більше того, всі, хто знав подвижника, свідчили, що він завжди у побуті розмовляв українською мовою і з великою пошаною ставився до української культури і традицій.

Не благословляв розповсюджувати цю книжку під редакцією Херувима у Чернігівській єпархії УПЦ МП і тодішній правлячий митрополит Чернігівський і Ніжинський Антоній (Вакарик; 1926–2003), який ще на початку 1980-х рр. заборонив допускати Дегтяря до співслужіння і причастя як сектанта і самозванця.

Чи був прп. Лаврентій прибічником Московського патріархату?

Серед іншого, варто відзначити, що здійснену Херувимом підробку видає і приписаний о. Лаврентію (Проскурі) під виглядом удаваного «пророцтва» заклик від його імені «чтобы верны были мы Московской Патриархии и ни в коем случае не входили в какой раскол» (за текстом маються на увазі РПЦЗ та УПЦ-КП). Такі церковно-політичні наративи були досить популярними в середовищі РПЦ МП на початку 1990-х рр., коли чимало її парафій після розпаду СРСР стали переходити до РПЦЗ, УАПЦ, УПЦ-КП та УГКЦ, що загрожувало повним розпадом всієї системи Московської патріархії. Водночас, для післявоєнної доби, коли послідовниками о. Лаврентія були записані справжні його повчання, такі акценти взагалі були недоречними, оскільки в СРСР репресивними органами держбезпеки була забезпечена повна монополія РПЦ МП на релігійне життя в країні, а всі альтернативні юрисдикції були заборонені і знищені фізично.

Більше того, у Держархіві Чернігівської області у матеріалах двотомної слідчої справи НКВС за 1936–1937 рр. збереглися протоколи допитів о. Лаврентія (Проскури) від 19 вересня 1936 р. та доноси і показання проти нього з боку

кількох «сергіянських» священиків РПЦ МП, з яких дізнаємося, що святий насправді не визнавав влади Московського Синоду на чолі з митрополитом Сергієм Старогородським (майбутнім московським патріархом) і був одним з лідерів опозиційного по відношенню до Московського Патріархату церковного руху «Істинно-Православна Церква» (ІПЦ) на Чернігівщині.

В документах НКВС прямо засвідчено, що о. Лаврентій (Проскура) був «стовпом ІПЦ» у Чернігові, не визнавав московського митрополита Сергія (Страгородського) і навіть, якщо в якомусь з храмів чув, як поминають ім'я цього ієрарха, то демонстративно при всіх «затикав собі вуха» руками, чим демонстрував привселюдно своє ставлення до прорадянського московського церковного керівництва РПЦ МП.

В роки німецької окупації він належав до автономної Української Церкви, яка так само не поминала московського патріарха Сергія (Страгородського), а її архієреї Московським Синодом були піддані «забороні у священнослужінні». Після приходу радянських військ архімандрит Лаврентій хоч і змушений був увійти до складу РПЦ МП, але залишався в опозиції до присланого з Москви єпископа Бориса (Вік), за що неодноразово отримував на свою адресу образи, догани і погрози «заборони у священнослужінні». Відомо, що деякі священики РПЦ МП у Чернігові в 1940-і рр. називали о. Лаврентія «автокефалістом», застерігаючи своїх парафіян від контактів із ним. Більше того, він до самої смерті продовжував таємно приймати і благословляти тих катакомбних істинно-православних християн (ІПХ), які не визнавали Московський Патріархат і продовжували таємно молитись по хатах.

Отже, і з цієї сторони вигадані Херувимом в 1994 р. висловлювання та історії не знаходять підтвердження.

Таким чином, ми маємо справу зі здійсненою в 1994 р. цілеспрямованою і брутальною фальсифікацією та перекрученням як церковної історії, так і справжнього образу подвижника та сповідуваних ним переконань. Завдяки такій провокації шанованому в народі святому було фальшиво приписано політичні гасла та ідеї з метою їх подальшого просування та поширення серед віруючих від «його імені», штучно привласнюючи їм авторитет т.зв. «пророцтв» і тим «сакралізуючи» самі ці ідеї.

Саме ці вигадані і підроблені сектантським діячем Херувимом Дегтярем в 1990-і рр. «висловлювання» і «пророцтва», які насправді ніколи не казав і не поділяв прп. Лаврентій Чернігівський, були взяті на озброєння при розробці новітньої імперсько-фундаменталістської ідеології «русского міра» і яку тепер посилено нав'язує в РПЦ МП нинішній московський патріарх Кіріл Гундяєв.

Маніпуляції московського патріарха Кіріла

Як заявив на виправдання війни РФ проти України у своїй проповіді від 4 листопада 2022 р. московський патріарх Кіріл Гундяєв, йому «памятен день празднования 1020-летия Крещения Руси, когда в Киеве, на Крещатике, тысячи людей возглашали слова преподобного Лаврентия Черниговского: «Украина, Россия, Беларусь – вместе мы святая Русь!». Это был многотысячный хор людей, которых объединяла единая вера, единое национальное самосознание. Какая сила была проявлена тогда нашим народом».

Що ж це була за подія, під час якої «многотысячный хор людей» у Києві «виголошував» такі гасла і яких нібито об'єднувало «единое национальное самосознание»? Виявляється, мова йде про влаштований 26 червня 2008 р. рок-концерт на Хрещатику, під час якого тоді ще смоленський митрополит Кіріл Гундяєв вискочив на сцену і почав перед молоддю гучно скандувати цей слоган. Навколо на вулиці активно продавались спиртні напої і чимало з присутніх на концерті були у сп'янілому стані, залишаючи розпиті пляшки прямо під ногами... У натовпі було чимало молодиків у однакових футболках з російською символікою, які мов по команді з різних кутків слідом за митрополитом стали скандувати те гасло про «єдину святу Русь». Слідом за ними у стані якогось гіпнотичного екстазу його підхопили і деякі інші молоді люди у натовпі. Більшість з присутніх на концерті шанувальників рок-музики, належачи до різноманітних неформальних молодіжних течій (часто цілковито нехристиянського спрямування), навіть не розуміли, хто той дивний дядько з бородою, схожий на фантастичного толкінського «чарівника Гендальфа», чого він вискочив на сцену разом з рок-музикантами і що то за казкова «свята Русь», про яку він вигукує. Але Кірілу Гундяєву, схоже, це було байдуже. Головне було зманіпулювати перед телекамерами необхідну «картинку», щоб потім заявляти про те, що всіх присутніх там об'єднувало «единое национальное самосознание» та «какая сила была проявлена тогда нашим народом».

Пізніше на прес-конференції у Москві митрополит Кіріл розповідав про цей свій перший експеримент у Києві: «Это напоминало встречу освободителей – такое ликование было среди украинцев». Також він тоді зазначив: «Последние дни показывают, что и мы – украинцы, россияне, белорусы – понимаем важность сохранения единого цивилизационного пространства, которое называется святой Русью».

Ставши через півроку, у січні 2009 р., новим московським патріархом, Кіріл Гундяєв протестовану ним ідеологію «русского міра» зробив фактично доктриною всієї РПЦ МП.

Антиєвангельська «теологія війни»

Нового дихання продукування таких ідей набуло після початку війни РФ проти України. Виправдовуючи її, за два тижні після початку, патріарх Кіріл заявив: «мы вступили в борьбу, которая имеет не физическое, а метафизическое значение» (проповідь від 06.03.2022 р.). У своїй черговій проповіді від 18 жовтня 2022 р. він підкреслив, що ця «метафізична боротьба» ведеться Росією на території України, «чтобы силой Божией были искоренены из сознания людей, которые не стремятся к духовному единству святой Руси, все эти диавольские помыслы, чтобы все мы осознали ответственность за сохранение духовного единства Русского мира… Я со смелостью произношу в этих стенах слова «Русский мир», хотя знаю, что некоторые силы на Украине их демонизируют... Мы употребляем это слово – с полной ответственностью, внутренним спокойствием и уверенностью в правоте нашей позиции… Мы единый народ – народ святой Руси... единого исторического Отечества, именуемого Православной Русью. Об этом сегодня наши молитвы, и на это направляем мы сегодня свои труды» (проповідь від 18.10.2022 р.).

Згодом, 25 жовтня 2022 р., відкриваючи засіданні XXIV «Всесвітнього російського народного собору» (ВРНС), московський патріарх заявив, що Росія нині бореться з «глобальним універсалізмом», без якого не з'явиться той, хто «будет претендовать на глобальную власть и с именем которого будет связан конец света» (тобто «антихрист»). А отже, як підкреслив Кіріл Гундяєв, «наша борьба не против плоти и крови, но против мироправителей тьмы века сего, духов злобы поднебесных» (промова від 25.10.2022 р.). А в проповіді від 6 листопада, повторюючи свій мем про «непорушну триєдність святої Русі» і бажаючи «сили духа» «представителям гвардии нашей, Вооруженных сил и всем Вооруженным силам Российской Федерации», він додав, що «Россия сегодня есть некий столп и утверждение истины (см. 1 Тим. 3:15). Эти слова были сказаны в отношении Церкви, но наш верующий народ сам по себе является тем, чтобы быть столпом истины» (проповідь від 06.11.2022 р.).

Надихаючись такими «скрєпними» пропагандистсько-мілітаристськими проповідями і настановами патріарха про «метафізичну боротьбу» проти «мироправителів темряви та духів злоби піднебесних», про «диявольські помисли» супротивників єдності «русского міра» та протистояння Росії «антихристу», впливові російські чиновники також почали заявляти, що «с продолжением специальной военной операции становится все более насущным проведение **десатанизации** Украины» (заява помічника секретаря Ради безпеки РФ О. Павлова від 25.10.2022 р.).

Так само з нагоди «дня народної єдності» екс-президент РФ та нинішній заступник голови Ради безпеки РФ Д. Мєдвєдєв того ж таки 4 листопада 2022 р. оприлюднив заяву, яка перекликається з останніми заявами очільника РПЦ МП. Зокрема, він публічно заявив, що «мы воюем за всех своих, за свою землю, за свою тысячелетнюю историю. Мы сражаемся против тех, кто ненавидит нас, кто запрещает наш язык, наши ценности и даже нашу веру, кто насаждает ненависть к истории нашего Отечества... Поднявшись против них, мы приобрели сакральную мощь… Когда трухлявый мировой порядок рухнет, он погребет под многотонным спудом своих обломков всех его надменных жрецов… Мы слушаем слова Создателя в наших сердцах и повинуемся им. Эти слова и дают нам священную цель. Цель остановить верховного властелина ада» (заява заступника голови Ради безпеки РФ Д. Мєдвєдєва від 04.11.2022 р.).

Всі ці параноїдальні заяви і висловлювання впливових російських чиновників не тільки перегукуються з заявами і проповідями московського патріарха, але й доповнюють та продовжують його псевдосакральну антиєвангельську «теологію війни». Власне, саме Кіріл Гундяєв і є їхнім натхненником, а отже, разом з іншими кремлівськими військовими злочинцями, несе безпосередню відповідальність за роз'язану війну і тисячі жертв серед мирного населення. Водночас, як ми могли побачити, основу і головні гасла цієї фундаменталістської ідеології було запозичено не з церковної традиції, а з сектантських нетрів маргінальних течій – від відвертих самозванців та авантюристів зі схибленою психікою і нездоровою духовністю. Одним з таких сектантів був самозваний «схіархієпископ» Херувим Дегтяр, який вперше на початку 1990-х рр. вигадав і розповсюдив єретичні ідеї, що лягли в основу сучасної ідеології «русского міра». Більше того, вони є брутальною і свідомою підробкою, завдяки

якій «від імені» одного з українських святих минулого століття (прп. Лаврентія Чернігівського) суто політичні гасла, ідеї та містифікації антихристиянського і єретичного характеру з метою їх «сакралізації» тепер екстраполюються в маси, ставши офіційною доктриною РПЦ МП. Ці фальшиві «пророцтва» використовуються для обгрунтування і виправдання як ідей відновлення СРСР/Російської імперії, так і загарбницької війни РФ проти України та здійснення геноциду українського народу.

Досить смптоматично, що російські пострадянські правлячі еліти (а це переважно офіцери кол. КДБ, яке займалось в СРСР антирелігійними гоніннями і репресіями) та значна частина російського суспільства, все більше занурюючись у дурман паталогічного войовничого божевілля, підживлюються та надихаються саме такими псевдодуховними сурогатами, вигаданими божевільним сектантом. Маргінальне сектантство і духовно-психічні відхилення лежать в самій їхній основі. Це явна ознака маргіналізації та виродження в сектантство як РПЦ МП, так і частини російського суспільства, яке готове сприймати і споживати такі духовні сурогати.

Вчорашні атеїсти і гонителі віри, перефарбувавшись і мімікруючи під «православних», під проводом «чекістів в рясах» намагаються відновити «Вавілонську вежу». Паталогічна лжа закладена в основу їхньої ідеології «русского міра».

Бібліографія:

Декларація про вчення про «русский мір». *Ακαδημια Θεολογικων Σπουδων Βολου / Volos Academy For TheoLogical Studies*. URL: https:// www.polymerwsvolos.org/2022/03/14/декларація_про_вчення/

Brandon Gallaher. Η ΦΟΝΤΑΜΕΝΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ «ΡΩΣΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ» ΚΑΙ Η ΕΠΕΙΓΟΥΣΑ ΚΑΤΑΔΙΚΗ ΤΗΣ. *Ακαδημια Θεολογικων Σπουδων Βολου / Volos Academy For TheoLogical Studies*. URL: https://www.polymerwsvolos.org/2022/03/04/fontamentalistiki_ideologia_russki_mir/

Шумило С. В. В катакомбах. Православное подполье в СССР. Луцк: Терен, 2011. 272 с.

Шумило С. В. «Православний шахідизм» та неоязичницька теологія війни московського патріарха Кіріла // Радіо Свобода. Мережевий ресурс. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/kyrylo-hundyayev-russkyy-myr-ideolohiya-viyny/32054793.html

Шумило С. В. Фальшиві «пророцтва» як виправдання війни: сектантські містифікації московського патріарха Кирила. Радіо Свобода. 2022. 7 листопада. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/falsyfikatsiyi-patriarkha-kyryla-teolohiya-viyny/32118062.html

Сергій ШУМИЛО

Як зросійщення стало інструментом Російської Федерації з деукраїнізації дитячого населення тимчасово окупованих територій України?

Широкомасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну у лютому 2022 р. засвідчило повну відсутність у противника будь-яких моральних важелів та нехтування правилами і звичаями війни. Злочини військовослужбовців збройних сил РФ поширювалися у тому числі і на дитяче населення окупованих територій України, яке зазнало фізичного, сексуального, а також морального насильства з боку окупантів. Одним із інструментів так званого умиротворення громадян України у захоплених регіонах стало примусове насадження серед української молоді російської ідеології. У першу чергу це стосувалося системи освіти як сфери максимально можливого впливу на дитячу свідомість. Намагання російського військово-політичного керівництва надати окупаційним режимам на території України інституційної легітимності полягало у забезпеченні функціонування місцевих освітніх установ. Це, у свою чергу, передбачало роботу з педагогічними кадрами, батьками, а також навчально-методичне забезпечення освітнього процесу. Представники російських окупаційних режимів здійснювали тиск на адміністрацію та викладацький склад місцевих закладів освіти, примушуючи через погрози та підкуп до співпраці, переходу на російські освітні стандарти, «переатестації». Тиск на батьків, у свою чергу, супроводжувався підкупом та погрозами позбавленням батьківських прав у разі, якщо діти не будуть відвідувати заклади освіти російського зразка.

Водночас із масовою відмовою українських педагогів переходити на бік противника, кадровий дефіцит змушував державу-окупанта завозити у тимчасово окуповані населені пункти України учителів із Російської Федерації для налагодження освітнього процесу, зокрема у частині насадження дисциплін гуманітарного циклу: російської мови та літератури, історії Росії тощо. Для поширення російської пропаганди окупаційні адміністрації ввозили російські навчально-методичні матеріали, зокрема, виявлені на деокупованих територіях України стоси підручників та посібників свідчили про наміри державиокупанта закріпитися на захоплених територіях України у довготривалій перспективі. Ці наміри втілювалися і у спробі залучити місцеву молодь до набуття середньої освіти у закладах із посиленою військовою підготовкою. Так, у березні 2022 р. представники так званого міністерства освіти і науки «ЛНР» планували відкриття «козачого кадетського корпусу», розрахованого на 400 учнів, у місті Старобільськ, окупованому напередодні, а юнаків, які залишилися в захопленому Маріуполі, агітували вступати до «вищих військових навчальних закладів» так званої ДНР.

Насаджувати проросійський світогляд серед української молоді тимчасово окупованих територій України російські окупаційні адміністрації намагалися і через діяльність молодіжних організацій. За даними Головного управління розвідки України, в окупованих населених пунктах Херсонської області

місцеве юнацтво примусово залучали до організацій «молоді будівельники Херсонської області», «молодь Херсона» тощо. Крім того, серед дитячого населення окупованих територій широко пропагувалася всеросійська організація «Молода гвардія – Юнармія». Так, у літній період 2022 р. в одному із окупованих населених пунктів Донецької області російська окупаційна адміністрація організувала воєнізований табір для дітей із Маріуполя, де з неповнолітніми громадянами України, вдягнутих у «юнармійську» форму, проводили заняття з військової підготовки.

Варто зауважити, що апробовані Російською Федерацією методики впливу на дитяче населення раніше окупованих територій України (Автономної Республіки Крим і м. Севастополь, окремих районів Донецької і Луганської областей) через освітню та позаосвітню діяльність у регіонах, захоплених після широкомасштабного вторгнення, набули насильницького характеру. Це супроводжувалося не лише тиском та примусом з боку окупантів, а й демонстративним та методичним знищенням української символіки, навчально-методичних матеріалів, бібліотек, музейних експозицій у закладах освіти тощо. Вочевидь, вище політичне керівництво Росії усвідомлювало, що тактика «м'якої» русифікації дитячого населення (як свого часу в ОРДЛО) може не виправдати затрачених ресурсів, зважаючи на перехід Сил оборони України до активних контрнаступальних дій у другій половині 2022 р. і поступову деокупацію цих регіонів.

Показовою стала політика Російської Федерації щодо дітей окупованих територій України, позбавлених батьківського піклування. Упродовж 2022 р. з регіонів України, тимчасово окупованих після 24 лютого, російські окупаційні адміністрації викрали 4390 неповнолітніх, які мали статус часткових або повних сиріт. Усього, за даними Міністерства внутрішніх справ України, з початку широкомасштабного вторгнення до Російської Федерації було переміщено більше 19 тис. неповнолітніх громадян України. Можна припустити, що насильницька депортація мало на меті покращення демографічної ситуації у самій Росії (особливо у депресивних регіонах) за рахунок незаконного всиновлення українських дітей громадянами РФ та притоку дорослого працездатного населення України з дітьми. Незаконна депортація населення (дітей) та незаконне вивезення населення (дітей), відповідно до статей 8(2)(a)(vii) та 8(2)(b)(viii) Римського статуту, є воєнним злочином. З огляду на це 17 березня 2023 р. Палата попереднього розслідування II Міжнародного Кримінального Суду видала ордери на арешт президента Росії та уповноваженої з прав дітей за цей злочин.

Водночас у довгостроковій перспективі, за умови відсутності дієвих механізмів протидії російській агресії з боку міжнародної спільноти, тривале перебування депортованих українських дітей у російському середовищі, виховання у російських сім'ях, набуття освіти російського зразка із відповідним ідеологічним забарвленням може призвести до поступової зміни їх української ідентичності із одночасним насадженням російської, що є злочином яз з точки зору міжнародного гуманітарного права, так і моралі.

Бібліографія

Злочини, вчинені військовими рф під час повномасштабного вторгнення в Україну (станом на 05.04.2023). URL: https://mvs.gov.ua/news/zlocini-vcineni-viiskovimi-rf-pid-cas-povnomasstabnogo-vtorgnennia-v-ukrayinu-stanom-na-05042023

Освіта на окупованих територіях України (24 лютого – 30 квітня 2022). URL: https://cedos.org.ua/researches/osvita-na-okupovanyh-terytoriyah-ukrayiny-24-lyutogo-30-kvitnya-2022/

Ситуація в Україні: судді МКС видають ордери на арешт Володимира Володимировича Путіна та Марії Олексіївни Львової-Бєлової. URL: https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and

Ольга ПАШКОВА

Яку роль відіграє мультинаціональний склад населення Росії?

Іспанія, Португалія, Японія, Італія, Нідерланди, Велика Британія, Бельгія, Франція в XIX–XX ст. поступово втрачали свої колоніальні імперії внаслідок національно-визвольних рухів, поразок у війнах і нерентабельності утримання заморських володінь. Британська імперія трансформувалась на Співдружність, і англійська мова не лише панує в Північній Америці, Австралії, Новій Зеландії й Південній Африці, але є засобом спілкування між народами Індії, яка вже давно здобула незалежність. Колишні тропічні колонії Франції воліють її мову; Дакар у Сенегалі є другим франкомовним містом світу після Парижу. Спільним є те, що після мирного чи збройного визволення колоній європейські держави мають там вплив і вигідні контакти, але не претендують на реставрацію своєї влади.

Російська Федерація, одна з кільканадцяти правонаступниць Радянського Союзу, оголосила себе його єдиною продовжувачкою, без належної за статутом ООН процедури незаконно посіла місце в Раді Безпеки, привласнила флот і закордонні авуари, та всупереч неподільності прав і обов’язків відкидає пам’ять про масові репресії, ГУЛАГ і Голодомор. (Федеративна Німеччина не винна за злочини Третього Рейху, але як спадкоємиця його теренів сплачувала Ізраїлеві компенсацію за Голокост, хоч обидві ці держави виникли після Світової війни.) Росія бундючно хизується традиціями царської імперії, але заперечує визиск і депортації народів, облудно звинувачених з колективної провини. Декларуючи захист російськомовних громадян за кордоном, Москва вже дослівно повторює зазіхання нацистів на злуку німців через загарбання чужих теренів.

Фактично Росія є централізованою унітарною державою, а всі елементи федералізму дедалі зазнають обмежень. Перший її президент Борис Єльцин необачно закликав суб’єкти Федерації брати «стільки самостійності, скільки здатні подужати», але демагогія забута. Відчайдушна спроба визволення Ічкерії спричинила дві Чеченські війни зі зруйнуванням міст російською вояччиною, вбивствами, тортурами, ґвалтуваннями та іншими злочинами проти людяності. Москва нібито придушила опір, але щороку платить Чечні, де колабораціоністи запевняють в лояльності, проте порядкують самостійно, впроваджують шаріат, мають власне військо, брутально і свавільно втручаються в політику Росії.

На Волзі, попри репресії, жевріє ідея Ідель-Уралу, зближення прилеглих неслов’янських республік Татарстану, Башкортостану, Чувашії, Удмуртії, Марі-Ел, Мордовії. Татарстан після краху СРСР проголосив незалежність, а Москва цим знехтувала і заборонила назвати голову республіки президентом. (Зі скрути татари назвали посаду по-своєму «раїс», те ж саме значення.) Державна Дума ухвалила, що всі мови народів Росії мусять вживати тільки кириличну абетку. Повторяючи злочинну радянську практику, навчання місцевих мов скорочено до факультативів. В столиці Удмуртії Іжевську науковець-

патріот Альберт Разін вчинив самоспалення протесту проти русифікації: «Если завтра мой язык погибнет, я хочу сегодня умереть». Обраний таємним голосуванням Атянь Езем (Ради старійшин) інязор (вождь народу ерзя) Боляєнь Сиресь мав інаугурацію в Києві, а не в Мордовії. (Ерзя і мокша ображені на росіян за знущальну для них назву «мордва», приблизно, як українці сприймають прізвисько «хохли»).

Демографічні тенденції прирекли рецидиви великодержавного шовінізму на крах. Черносотенна Російська православна церква втрачає паству. Більшає відсоток мусульман, а на Далекому Сході китайців. Іслам переважає в Чечні, Інгушетії, Дагестані, Кабардино-Балкарії, Карачаєво-Черкесії, Башкортостані, Татарстані, між мігрантами з Азербайджану і Центральної Азії. Відроджується буддизм (в Калмикії, Бурятії, Тиві) і шаманізм. Чукчі та інші невеличкі народи Півночі сторіччями чинили збройний опір Росії. Якутія завбільшки з Індію має в тисячу разів менше населення і ремствує, що Москва привласнила собі цілий зиск з видобування алмазів та інших корисних копалин на її теренах.

Навіть в етнічно російських областях відчутно партикуляризм, прагнення самостійності, образи за давні кривди. Краєзнавці Твері та Великого Новгороду вивчають наслідки лютого руйнування московськими князями цих заможних і самодостатніх осередків. В Архангельську і Новосибірську філологи укладають поморські та інші локальні словники. Здатна себе забезпечити Сибір пам'ятає біло-зелений прапор розстріляної автономії, ремствує з паразитичного визиску її Москвою, і лише сусідство з Китаєм стримує сепаратизм. В Петербурзі рух за вільну Інгрію маніфестує під гаслом «Годі годувати Москву».

Людьми рухають страх і зацікавленість, а зубожілим народам набридла егоїстична некомпетентна влада. Не перебільшуймо, але ці відцентрові настрої набудуть сили, коли дадуться взнаки усобиці в Кремлі. Загроза з боку ядерної держави перевищила небезпеки її краху. Захід з остраху перед наслідками волів колись гальмувати дезінтеграцію Австро-Угорщини, а згодом і Радянського Союзу і не в захваті від перспектив Росії, проте тиск об'єктивних обставин історичного детермінізму можна загальмувати, але не зупиниити.

Бібліографія

Антошкин С. А. Этнополитические процессы в Дальневосточном регионе Российской Федерации и их влияние на пограничную безопасность. Москва, 2010.

Гудзеляк І. Основи демографії: Навчально-методичний посібник для самостійної роботи студентів. Львів. 2013.

Дорошенко Л. С. Демографія. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ. 2005.

Кузьмина О. В. Этнонациональная политика Российского государства на рубеже XX–XXI вв. Владивосток, 2010.

Переведенцев В. И. Демографические перспективы России. *Социологические исследования.* 2007. № 12. С. 58–69.

Рыбаковский Л. Л. Демографическое будущее России и миграционные процессы. *Социологические исследования.* 2005. № 3. С. 71–81.

Welsh David. Domestic politics and ethnic conflict. *Ethnic Conflict and International Security* / Brown, Michael E. Princeton: Princeton University Press. 1993. P. 43–60.

Михайло КІРСЕНКО

Якою може бути травма програної війни для Росії?

Війна, зазвичай, набагато потворніша за уявлення про неї
(Сергій Жадан, Негероїчні)

Російська агресія 2014–2023 рр. проти України з усією очевидністю порушила питання правової та моральної відповідальності Російської Федерації як держави-агресора і російського суспільства, на підтримку якого вона спирається. Війна Росії проти України неминуче спричинила турбулентні зміни та потребу осмислення її уроків, зокрема в перспективі історичної відповідальності РФ за вчинення акту агресії. Одним із аспектів для усіх сторін збройного конфлікту постає травма війни, з огляду на те, що «сама наша епоха унікально структурована травмою» (К. Клейн).

Для пересторого та недопущення нової агресії, власне російській державі й суспільству необхідно пройти через «травму програної війни». При цьому маємо зважати на той факт, що колективна травма переживається постфактум у різних модусах її афективного (емоційного) відтворення. Травма є ключем до справжніх форм колективної ідентичності та колективної пам'яті. Індивідуальні спогади набувають у групі загальних рис та уніфікованого змісту в контексті відповідних ситуативних обставин та соціальних верифікацій групи. Саме соціум / соціальна група вибудовує власні особливі інтерпретаційні моделі ставлення до фактів історії (іноді – попри існуючу об'єктивну оцінку певного періоду, що призводить до вибірковості ставлення до подій минулого). Зміст колективних спогадів у кожної поколіннєвої групи визначається минулою та актуальною ситуацією її розвитку та існування, що відповідно визначає способи конструювання спогадів.

Низка українських і зарубіжних істориків, зокрема одна із авторів цього тексту (Алла Киридон, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», авторка оригінальної праці «Гетеротопії пам'яті») і американський дослідник Олександр Мотиль (професор політології Ратґерського університету, автор відомої праці «Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження»), вважають, що сучасній Росії для зцілення потрібна насамперед «травма програної війни». Тобто, потрясіння від злочинів і втрат, заподіяних Росією і Росії від нічим не вмотивованої агресії проти України з 2014 р. «Очевидно, з «російською душею» щось дуже і дуже не так, – резонно зауважив О. Мотиль. – Вона мала бути містичною, філософською, саморефлексивною. Натомість вона стала варварською, жорстокою та деструктивною. Російській душі потрібна серйозна операція. Або травма програної війни».

Фактично в цьому ж ключі висловилася в ексклюзивному інтерв'ю Радіо Свобода під час конференції Ялтинської європейської стратегії (YES) в Києві американська історик, письменниця і журналістка Енн Епплбаум. Вона заявила, що занепад Росії як імперії – неминучий. Саме війна, яку Росія невмотивовано розв'язала проти України стала каталізатором останньої фази довгого історичного процесу – остаточного розпаду Російської імперії. Е. Епплбаум

звернула увагу на тривкість імперських амбіцій у росіян, хоча на Заході очікували, що вони відійдуть від них ще в 1990-х рр. «Я думаю, що єдине, що може справді спрацювати зараз, єдине, що дійсно змінить свідомість росіян, це якщо вони програють цю війну і якщо вони зрозуміють, що програли», – вважає Е. Еппблаум. Тобто, йдеться про шокову терапію саме за рахунок травми програної війни.

Термін сам по собі перебуває в синонімічному ряду введеного знаним польським соціологом Піотром Штомпкою поняття «культурна травма». Йдеться, насамперед, про серйозний чи навіть шоковий уражаючий вплив історичних подій на свідомість мас. Звідси, травма програної війни відрізняється від індивідуальної травми тим, що впливає на значну кількість населення, практично на все суспільство. Як правило, така масштабна травма знаходить відображення в пам'яті поколінь, адаптація після неї триває до трьох поколінь, а наслідком є кардинальні зміни масової культурної ідентичності (тобто, культурних традицій).

Оскільки вчинені Росією злочини проти держави Україна і її громадян є наслідком злочину під назвою акту агресії, то, відповідно, йдеться про воєнні злочини і злочини проти людяності, відповідальність за які несе і держава-агресор і конкретні виконавці злочинних дій. У моральному плані все це накладає на суспільство комплекс відповідальності за співучасть у злочинах, відомий як «травма війни». Йдеться про розуміння суспільством, яке їх вчинило, усієї трагічної невідворотності наслідків злочинних дій і неминучості та необхідності покарання злочинців як вищої міри справедливості.

Проте, на наш погляд, є щонайменше три вираження травми програної війни:

травма програної війни 1, наслідком якої виступає реваншизм. Яскравим проявом такої травми, яка пояснювалася несправедливістю і жорстокістю відповідальності за війну і в швидкому майбутньому призвела до викристалізації ідеї та практики реваншу, стала поразка кайзерівської Німеччини у Першій світовій війні;

травма програної війни 2, результатом якої є покаяння. Хрестоматійним прикладом цього типу травми виступає вплив на німецьке суспільство поразки гітлерівського третього рейху в Другій світовій війні;

травма програної війни 3, яка знаходить вираження у вигляді потужної остальгії чи ностальгії за втраченим минулим. У першому випадку – остальгії – яскравим прикладом є сум за втраченою після 1989–1990 рр. Німецькою Демократичною Республікою східних німців, особливо представників середнього і старшого покоління. Наочним уособленням такої травми в плані ностальгії є ставлення сучасної російської влади, яке було перенесено й на російське суспільство, до розпаду СРСР як найбільшої трагедії XX століття. Звідси, плекання ностальгії за минулою імперською «славою» і прагнення відродити її як спонукальний мотив агресії на пострадянському просторі в XXI столітті.

Сучасна путінська Росія знаходиться в парадигмі травми програної війни (1) і (3). Це підтверджують, зокрема і висновки науковців на шпальтах «Дзеркала тижня»: «Чи дочекаємося каяття російського народу? Ми не знайшли жодного аргументу на користь того, що така подія може відбутися у найближчі двадцять років». Надзавдання полягає в тому, щоб у результаті

поразки у війні проти України на російському просторі отримав перевагу культурно-травматичний дискурс (2). Для цього, щонайменше, необхідні дві речі: перша – безумовна перемога України у війні, звільнення всіх тимчасово окупованих територій і вступ до ЄС і НАТО. Друга – засудження спеціальним Міжнародним трибуналом, подібно до Нюрнберзького, злочинів росіян і російської держави. У разі такої «травми програної війни» у мешканців наразі бездушно холодного простору площею понад 17 млн кв. км з'явиться шанс на покаяння. В іншому випадку трагедії Бучі, Бородянки, Мелітополя, Миколаєва, Харкова, Краматорська, Кременчука, Вінниці, Оленівки і ще сотень українських міст, містечок, сіл, як і трагедії Грозного, Алеппо, Герата, кишлаку Руху, перевалу Саланг чи Талукану неминучі в майбутньому.

Бібліографія

Еплбаум Е. Війна в Україні – остання фаза остаточного розпаду Російської імперії. 11 вересня 2022 р. URL: https://www.radiosvoboda.org/amp/news-rf-imperiya-zanepad/32028408.html

Киридон А. М. Гетеротопії памяті: теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2016. 320 с.

Мініч А. Чи варто очікувати каяття російського народу? *Дзеркало тижня.* 2022. 3 жовтня. URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/chi-varto-ochikuvati-kajattja-rosijskoho-narodu.html

Мотиль О. Групове зґвалтування в Україні. URL: https://zbruc.eu/node/111497

Троян С. С. Травма програної війни. *Трансформації історичної пам'яті. Збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції*. Вінниця, 2022. С. 131–134.

Klein K. L. On the Emergence of Memory in Historical Discourse. *Representations.* 2000. Vol. 69. P. 127–150.

Motyl A. J. Imperial Ends: The Decline, Collapse, and Revival of Empires. New York: Columbia University Press, 2013. 128 p.

Sztompka P. Cultural Trauma: The Other Face of Social Change. *European Journal of Social Theory.* 2000. № 3(4). Pp. 449–466.

Алла КИРИДОН, Сергій ТРОЯН

До чого зводяться найвагоміші уроки протистояння України повномасштабній російській агресії?

Тепер ми самим очевидним способом маємо боротьбу
самих народів – великоруського й українського.
Один наступає, другий бороняться.
Історія сих двох «братніх народів» вступила в стадію,
про котру оповідає біблійна історія перших братів:
І спитав Бог: Каїне, де твій брат Авель?

(Михайло Грушевський, «Очищення вогнем», 1918)

Спробуємо окреслити кілька проміжних підсумків, усвідомлюючи, що глибинний аналіз та осмислення уроків повномасштабної війни ще попереду.

Урок перший. Епоха великих воєн не пішла в минуле. Путіну не вдалося ні успішно повторити в Україні застосування воєнної концепції, яка в СРСР спрацювала під час німецько-радянської війни, ні нав'язати Україні капітуляцію під виглядом «миру» на умовах Кремля. Акцентування зусиль на важкій артилерії – сталінському «богу війни», а потім закидання позицій українців трупами росіян – не дало Москві бажаного ефекту чи переваг. Навпаки, це тільки критично зменшило чисельність дієздатних військ Російської Федерації. За час широкомасштабної фази війни станом на 24.02.2023 р. Україна як мінімум двічі знищила 197-тисячне російське збройне угрупування, яке розпочало широкомасштабну агресію 24.02.2022 р. Відповідно до офіційних даних Генштабу ЗСУ, вбито понад 150 тис. російських окупантів, щонайменше 300 тис. російських військовослужбовців були поранені чи покалічені, пропали безвісти або потрапили в полон. Практично це становить половину від особового складу всієї російської армії станом на початок широкомасштабної агресії. ЗСУ зараз набагато потужніші, ніж рік тому, в усіх відношеннях. Це підтверджує і піднесення України в мілітарному світовому рейтингу з 22-го місця в 2022 р. на 15-е в 2023 р.

Урок другий. Асиметрія протистояння не завжди призводить до прямо пропорційних наслідків: не завжди значно чисельніші й початково краще озброєні окупаційні війська можуть бути дієздатнішими порівняно з армією, яка боронить свою Батьківщину від вторгнення загарбників. «Спеціальна військова операція» Путіна майже за всіма параметрами виявилася стратегічним провалом.

Не маючи на початку достатньо озброєння, українці спромоглися протиставити ворогу відвагу, мужність і військовий професіоналізм. Груба сила, застосування терористичних методів, вбивства мирного населення не допомогли росіянам переломити ситуацію на свою користь. Військовий «похід» в Україну, задуманий московитами як блискавичний тріумфальний марш, вже перетворився для них (хоча далеко не всі ще це розуміють) у невпинне і катастрофічне сходження в пекло війни. І цей катабасис можна і треба зупинити лише жорстким впливом на рашистського агресора – російську владу і суспільство, які все більше акумулюють загрози і ризики, в тому числі ядерні.

Урок третій. Головною стратегічною метою війни Росії є підкорення чи знищення України як держави та українського етносу. Безкарність агресора призводить до неминучих наслідків.

Війна стала трагедією і травмою для мільйонів українців. Росіяни влаштували в Україні геноцид проти мирного населення: вбивства, тортури, сексуальне насильство, масові вбивства цивільних громадян, розстріли, викрадення та депортацію дітей, обстріли критичної інфраструктури, знищення воєнними злочинцями лікарень, шкіл, дитячих садків, музеїв і церков, житлових будинків тощо. За рік від початку повномасштабного вторгнення зруйновано або пошкоджено понад 81 тис. цивільних об'єктів. Це понад 62 000 житлових будинків, понад 2 300 – навчальних та виховних закладів, понад 450 – медичних закладів. Пошкоджено або знищено 4 040 інфраструктурних мереж – газопроводів, водопроводів, електромереж. Агресія РФ спричинила довгострокову шкоду довкіллю; збитки українській екології від війни, за даними Уряду, вже перевищують 46 мільярдів доларів США. Починаючи з жовтня 2022 р., ворог цілеспрямовано знищує критичну цивільну інфраструктуру, зокрема, енергетичну. Завдано 255 ударів по 112-и об'єктах (понад 77% цих ударів було завдано з жовтня по лютий – 197). Ці атаки – навмисне створення непридатних для життя умов, що відповідає одній з ознак геноциду, вказаній у Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього.

Урок четвертий. Потужним і дієвим чинником успіху є сила нації, об'єднаної проти загарбника. Характер війни змінювався, водночас війна змінювала кожного з нас – загартовувала, консолідовувала, наповнювала новим змістом раніше буденні речі, вчила цінувати кожну мить, долати стереотипи. Динаміка відбувалась в реальному збройному протистоянні з ворогом на фронті та в ментально-оціночному сприйнятті самої війни та її кінцевої мети. «Свобода і звільнення – наша постійна робота. Вона не закінчується ніколи», – ці слова Умберто Еко є прикметними для українців.

Урок п'ятий. Політика умиротворення агрессора, як і в попередні часи, є хибною і недієвою. За великим рахунком, саме слабка політика колективного Заходу щодо Росії після її численних агресивних дій проти Молдови, Ічкерії, Грузії, України та Сирії, надії попри все на діалог зі свавільним диктатором з неприховуваними імперськими амбіціями, бажання зберігати економічні зв'язки з РФ уможливили повномасштабну війну в Україні.

В ході війни в Україні Кремль продемонстрував світові ігнорування норм міжнародного права та загальноприйнятих законів збройних конфліктів, встановлених у рамках міжнародного права. Відтак із путінським режимом не варто шукати угод: йому потрібно завдати поразки. Для досягнення стійкого миру потрібно використати єдину мову, яку розуміє Путін, – мову сили. Росія йде на ескалацію, коли відчуває слабкість, і відступає, коли відчуває силу.

Як зауважив у серпні 2022 р. Вільям Ф. Векслер (директор Центру ім. Рафіка Харірі та близькосхідних програм The Atlantic Council), півроку геноциду проти народу України, роки окупації українських земель та гібридна війна проти Заходу чітко показали, що будь-які угоди з режимом Путіна є нежиттєздатними та контрпродуктивними. Москва відкрито заявляє про неповагу до міжнародного права та домовленостей з партнерами та суперниками. Здійснюючи військові злочини та злочини проти людяності в Україні, порушуючи базовий

принцип свободи судноплавства, використовуючи продовольство та біженців як зброю, займаючись енергетичним та ядерним шантажем, путінський режим створив екзистенційну загрозу не лише майбутньому українського народу, а й світовому правопорядку.

Відповіді всього цивілізованого світу мають бути в площині жорстких, повністю обмежувальних санкцій насамперед щодо російського енергетичного сектора, російського атомного агентства «Росатом», фінансових і транспортно-логістичних зв'язків з Росією. Це – по-перше. А, по-друге, союзники і партнери України врешті повинні максимально зміцнити як оборонні, так і наступальні можливості ЗСУ шляхом поставок відповідних озброєнь, що серйозно посилить перспективу значно швидшого повернення Україною контролю над своїми тимчасово окупованими територіями.

Урок шостий. Нав'язана Росією війна, з одного боку, повторює окремі стандарти класичних воєн XX ст., але, з іншого, вона є абсолютно новою з точки зору застосування технологічних складників сучасної цивілізації, свого роду «війною в онлайн режимі». Ця війна – перша в історії людства, яка відбувається за часів існування соціальних мереж, мобільних телефонів, з яких можна керувати супутниками, самих супутників, з яких видно все на землі, атомних електростанцій, бойових дронів тощо.

Вперше велика війна стала інформаційно доступною в реальному часі багатомільйонним аудиторіям глядачів завдяки телевізійним каналам CNN, CBS, NBC, Fox, BBC, ABC, ЗМІ й соціальним мережам. Надання новітньої західної зброї, боєприпасів і постійна фінансова допомога від українських союзників і партнерів стали можливими завдяки тому, що громадяни держав вільного світу були добре поінформовані про ті злочини й звірства, які вчиняли російські терористичні війська на українських територіях. І це вплинуло на громадську думку в багатьох провідних країнах світу, зокрема йдеться про Сполучені Штати, Велику Британію, Німеччину, Францію, Японію, Південну Корею. Саме тому Україні вдалося отримати таку безпрецедентну підтримку від наших західних союзників.

Урок сьомий. Упродовж останнього року відбулася докорінна зміна як у відносинах Україна–ЄС і Україна–НАТО, так і в перспективах європейської та євроатлантичної інтеграції України. Головна суть перелому полягає у переході від співробітництва на засадах Угоди про асоціацію без перспективи членства України в ЄС до отримання 23.06.2022 р. офіційного статусу держави-кандидата в члени ЄС. 30.09.2022 р. Україна направила в Брюссель заявку на вступ до Північноатлантичного Альянсу за пришвидшеною процедурою. Її підписали Президент України В. Зеленський, Прем'єр Д. Шмигаль та спікер Верховної Ради України Р. Стефанчук.

Серед реальних кроків Альянсу щодо підтримки України в захисті своєї незалежності та територіальної цілісності: політична підтримка, допомога у відновленні енергетичної інфраструктури після ракетних атак, програми фінансування від Трастового фонду НАТО щодо медичної допомоги бійцям, реабілітації поранених і ветеранів тощо.

На сьогодні 87% громадян України підтримують вступ в Європейський союз, 86% – в НАТО. 03 лютого 2023 р. в Києві відбувся саміт Україна–ЄС, під час якого очільники Євросоюзу запевнили в незворотності процесу євроінте-

грації України, яка зрештою має стати членом ЄС. Натомість, українська влада оприсутнила найважливіші очікування щодо євроінтеграційного курсу – якнайшвидший перехід до переговорів про вступ до ЄС, посилення санкцій проти Росії і термінова допомога Україні озброєнням, зокрема сучасними системами ППО, броньованими машинами, далекобійною артилерією тощо.

Водночас, хоча рік війни Росії в Україні згуртував Захід, але не ліквідував розбіжності, котрі й досі існують в НАТО і Європейському союзі. Так, прем'єр Угорщини Віктор Орбан постійно робить заяви і підтримує Москву чим тільки може, щоб досягти «миру» на умовах РФ, залишивши за нею 20% українських територій. Проте, не дивлячись на те, що орбанівська Угорщина стала п'ятою колоною Кремля у Європі, жодних суттєвих санкцій щодо неї в Європі не застосовується.

Урок восьмий. Потужний безпековий пояс світу, ядром якого є консолідований Захід (загалом понад 140 держав, що в березні та жовтні 2022 р. і в лютому 2023 р. проголосували за резолюції Генасамблеї ООН з осудом російських анексій в Україні і підтримали повне відновлення територіальної цілісності та суверенітету Української держави), все ще не бачить ясної перспективи нової світової безпекової архітектури. Найбільше його лякає (з огляду, втім, і на заяви президента Франції, і на дотихчасові ритми військового співробітництва з Україною) майбутнє без Росії-агресора та енергетичного вампіра або ж без Росії як держави-постійного члена Радбезу ООН взагалі.

Урок дев'ятий. Європа і Світ мають «дозріти» до розуміння неминучості та необхідності безумовної поразки Росії у нею ж безпідставно і віроломно розв'язаній війні проти України. У 1991 р. схожим способом намагалися «врятувати» СРСР. Тоді це не вдалося. Не вдасться врятувати і цю рашистсько-клептократичну і ядерно-терористичну Росію. Вона сама зініціювала свого роду «відтягнуту» в часі самогубну війну для прискорення свого розпаду.

Захід має діяти більш рішуче в підтримці української держави і повинен прийняти сміливі стратегічні рішення, щоб підтримати Україну, а не надавати військову допомогу дозовано.

Урок десятий. Повоєнний безпековий пояс України може бути забезпечений лише в результаті її входження до оборонно-політичного простору Північноатлантичного Альянсу.

Україну, яка зробила свій вільний вибір на користь євроатлантичної інтеграції ще 2014 р., довго тримали на порозі НАТО і Європейського союзу, демонструючи цим Путіну, що в українців невеликі шанси приєднатися до об'єднаної Європи. Ця двозначність позиції європейців остаточно й переконала російського диктатора, що в разі воєнного вторгнення в Україну колективний Захід не прийде нам на допомогу. Хочеться сподіватися, що після перемоги України в російсько-українській війні Європа погодиться виправити ці свої геополітичні помилки й наша держава якнайшвидше буде інтегрована до євроатлантичної архітектури безпеки. Звідси одне з найголовніших нагальних завдань української дипломатії – зробити все можливе для отримання офіційного запрошення на вступ до НАТО на найближчому Вільнюському саміті Альянсу влітку 2023 р., до участі в якому вже запрошений президент України В. Зеленський.

Урок одинадцятий. Ефективна й дієва західна військова допомога вкупі з консолідацією українського суспільства і звитягою Сил оборони України є запорукою загального українського успіху – перемоги у війні проти сучасного неоімперського рашистану, вигнання окупантів з території України, захисту загальноєвропейських цінностей і повернення до чинних міжнародноправових норм і принципів. Збільшення і прискорення комплексної військової допомоги Україні з боку союзників і партнерів значно пришвидшить деокупацію української території, наблизить нашу перемогу і дозволить уникнути подальших численних людських трагедій, руйнувань цивільних об'єктів, знищення інфраструктури, культурних цінностей тощо.

Урок дванадцятий. В ході російсько-української війни оприсутнилася / виопуклилася недієздатність окремих міжнародних організацій. Так, Рада безпеки ООН – це недієвий апарат для підтримки міжнародного миру й безпеки. Адже абсолютно алогічно, коли представники Російської Федерації, країни, яка развязала криваву війну в Україні, і досі мають там право голосу. А збереження Радбезу ООН в чинному вигляді й право вето Кремля дає можливість Москві легко блокувати будь-які дії, спрямовані проти найпідліших воєнних злочинів Росії. Російсько-українська війна чітко показала, що в нинішньому вигляді ООН більше існувати не може. Оскільки вона перестала бути чинником гарантування миру й безпеки державам, які є її членами.

Урок тринадцятий. Цинічно розв'язана Росією повномасштабна війна – це перманентна війна спотворених змістів в дусі орвеллівської антиутопії війни («війна – це мир», «фашисти – це антифашисти», «Росія веде війну, аби врятувати світ від фашизму» тощо). Не можна недооцінювати силу «пропагандистської машини» диктаторських режимів. Путінська влада за два десятиліття спромоглася «перевернути мізки» більшості жителів Російської Федерації. І саме це в підсумку стало вирішальним моментом мовчазної згоди більшості російського населення з початком війни в Україні. Зазомбувати неправдою і дезінформацією понад 140 мільйонів громадян РФ – це грандіозне завдання, і штатним телевізійним рупорам Кремля з ним вдалося чудово впоратися.

Одна з цілей розв'язаної війни – встановлення всеохоплюючого (тотального) контролю над Україною і насадження силоміць любові до «Старшого Брата», а також перетворення Європи і навіть усього світу на антиутопію. Небезпека зміни/підміни понять і заміни їх суперечливими брендами й символікою дозволяє (принаймні всередині країни-агресорки) виправдали або легітимізувати її агресивні мотиви й дії. Називаючи вторгнення на суверенну територію Української держави «спеціальною воєнною операцією», Москва наділила сама себе правом окуповувати чужі території і майно українців. Водночас наполягаючи на тому, що розв'язана ними війна є законним актом превентивної самооборони від сусідів, які, прагнучи приєднатися до Європейського союзу й оборонного блоку НАТО, демонстрували цим нібито ворожі наміри щодо Росії.

Урок чотирнадцятий. Усвідомлення загрози та небезпеки ядерного шантажу: наявність ядерної зброї в руках диктаторів типу Путіна провокує їх до безвідповідальної агресивної поведінки і залякування нею противників. Відтак нагального аналізу потребує питання обов'язкової денуклеаризації Росії,

порушення питання щодо позбавлення Російської Федерації права взагалі володіти ядерною зброєю.

Урок п'ятнадцятий. Для перемоги над російським мілітаризмом потрібна консолідація дій: військових, інформаційних, санкційних, культурних, дипломатичних. Причому це стосується як України, так і наших союзників і партнерів у всьому світі. Тільки такий «колективний Рамштайн» стане запорукою перемоги України, деокупації всіх українських територій і створення нової міжнародної безпекової конфігурації.

Бібліографія

Антикремлівська коаліція вже складається з 54 країн, які вірять у перемогу України. Резніков. 21.02.2023. URL: https://vechirniy.kyiv.ua/news/78967/

Барсукова О. Воюють і волонтерять: як війна вплинула на життя українців? Опитування. 24.02.2023. URL: https://life.pravda.com.ua/society/2023/02/24/253034/

Каспрук В. Важкі уроки війни Росії з Україною. URL: https://gazeta.ua/articles/poglyad/_vazhki-uroki-vijni-rosiyi-z-ukrayinoyu/1102474

Каспрук В. Рік війни. Путін забив останній цвях у труну російсько-радянської імперії. URL: https://newsua.one/news-opinion/80001-rik-viini_-putin-zabiv-ostannii-cvyah-u-trunu-rosiisko-radyanskoi-imperii.html

Корсунський С. Агресія Росії проти України: уроки нашої війни. 22.06.2022. URL: https://glavcom.ua/columns/korsunsky/agresiya-rosiji-proti-ukrajini-uroki-nashoji-viyni-855899.html

Магда Є. Гібридна агресія Росії. Уроки для Європи. Київ: Каламар, 2017. 268 с.

Орвелл Дж. 1984. Київ: Видавництво Жупанського, 2022. 320 с.

«Підтримка України – це не лише моральне рішення»: Столтенберг назвав уроки російської агресії. 18.02.2023. URL: https://suspilne.media/389768-pidtrimka-ukraini-ce-ne-lise-moralne-risenna-stoltenberg-nazvav-uroki-rosijskoi-agresii/

Пресконференція Андрія Костіна про роботу прокуратури за рік повномасштабної агресії РФ. 22.02.2023. Сайт: Офіс Генерального прокурора. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/posts/preskonferenciya-andriya-kostina-pro-roboti-prokuraturi-za-rik-povnomasstabnoyi-agresiyi-rf

П'ять уроків, яких навчила світ війна Росії проти України – Foreign Policy. 10.02.2023. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-64594530

Шапіро Д. Сім уроків, які військові та політики світу мають винести після пів року війни в Україні – The Atlantic Council. URL: https://forbes.ua/inside/sim-urokiv-yaki-viyskovi-ta-politiki-svitu-mayut-vinesti-pislya-piv-roku-viyni-v-ukraini-the-atlantic-council-27082022-7959

Kyrydon A., Troyan S. The Russian-Ukrainian war (2014–2022): Basic preconditions and causes. *Balkan Social Science Review.* December 2022. Vol. 20. Pp. 157–179.

Snyder T. The State of the Russo-Ukrainian War. *Thinking about...* 26.07.2022. URL: https://snyder.substack.com/p/the-state-of-the-russo-ukrainian?utm_source=twitter&utm_campaign=auto_share&s=w&fbclid=IwAR3SrP6zUnBKjDm2XvjBlTek9AIC3QBWvymgnDgcAIz54T3ojvSIwtdIhsQ

Алла КИРИДОН, Сергій ТРОЯН

Чи можлива поезія під час війни всупереч ведрикту Цицерона?

МУЗИ НЕ МОВЧАТЬ
Після прильоту
музи кричать під завалами,
а їх не чуть, бо тут
немає місця поезії
(так кажуть).
Останні фото на камері –
не метафори.
Повідомлення
бездомно мовчать
крізь голос, бо як
долетіти крізь прірву,
вирву,
без голосу, без пам'яті,
без зв'язку...
Поезія
є.

Інна Гончар

Одна з аксіом Цицерона «Inter arma silent Musae» (лат.: серед брязкоту зброї музи мовчать) неодноразово спростовувалась українською і світовою лірикою, нині – під час нового витка російсько-української війни. Чимало поетів зі зброєю в руках захищають людську й національну гідність, чимало з них пережило пекло московської окупації. Їх активізація засвідчена багатьма акціями на кшталт проєктів «Поезія вільних», антологій «Поезія без укриття», мілітарної української поезії, «In principio erat Verbum» тощо. Серед них в Інституту літератури ім. Тараса Шевченка НАН України відбувся літературно-мистецький форум «Музи не мовчать» (20–25 червня м. р.), а в його складі – вечір поезії (24 червня). Вірші деяких авторів стали піснями: «Штаб» І. Астапенка (музика В. Купрієнка), «Ти біжиш» (музика Василя-Живосила Лютого) Д. Луняки, «Звідки я…» Юлії Бережко-Камінської (музика В. Морозова). Акад. Р. Радишевський сам пише пісні. Сучасна лірика як наймобільніше жанрово-родове утворення миттю відгукується на динаміку життя в його трагічних зламах. Вона істотно змінилася після 24 лютого, що зафіксували у своїх віршах Олена Герасим'юк («Я ще не торкнулась паперу, а ти…»), Юля Гупалюк («до війни я могла гуляти Києвом вночі і читати вірші разом із друзями»), Світлана Дідух-Романенко («Іноді я забуваю дні народження друзів і родичів…»), Інна Ковальчук («заполоч нині доволі груба…») та ін. То був рубіж, переступивши який, українці стали іншими. Лірика б'є у тривожні дзвони, сприймається неспростовним документом героїчного чину, народного болю, засудженням садизму московських завойовників, котрі «люблять убитих, / Жити не вміючи без війни» (І. Павлюк), тому «споконвічна жорстока гра» (Наталка Фурса) зазнає істотних коректив.

Резистансний спротив матеріалізується через енергію вистражданого Слова у волю повноцінної української онтології. Воно найчастіше буває заклич-

ним, формульно риторичним, однак видається важливішим тоді, коли осмислює трагедію на межі життя і смерті, в імперативах «бути» тут-і-тепер, тут-і-завжди всупереч танатосним інтенціям. І немає значення, в які віршові форми його влито – у грановані катрени чи в розкуті верлібри. Важливо, що в ньому сконцентрована шорстка конкретика воєнної дійсності, переконливіша не в закликах, а в предметній фактурі, як гостомельська кухонна шафка, котра дивом зберіглася серед руїн після немилосердних обстрілів, символізуючи Україну: «Як ти, країно-шафко, / над прірвою? Оніміла» (Тетяна Маленька).

Кожна промовиста деталь воєнної дійсності (Інна Ковальчук: «Уросли протитанкові їжаки / у кульбабовий килим»), унаочнюючи сувору правду в місткій метафорі (Наталка Фурса: «В рукавичку дитячу сховався світ, / і на неї полює крилате пекло»), переконує більше, ніж віршові декларації. Замальовка з перевернутим рожевим дитячим візком, в якому «крутиться оте ліве заднє колесо / що завжди потрапляло в якісь ямки на тротуарі / воно крутиться і ніяк не може зупинитися» (Марія Микицей), шокує «кінематографічним» натяком на трагедію вигнанства, сприймається уособленням тотального горя.

Сувора конкретика війни зумовлює філософічні медитації. Вони в художній формі осмислюють пасіонарну онтологію невгнутої української людини, якою вона стала після 24 лютого, відчувши в собі голос предків, усвідомлюючи священне право на самозахист, на свободу, на ліквідацію деструктивних сил московщини. Тому ліричний герой – переважно alter ego автора в критичних ситуаціях, коли руйнівні хвилі війни витискають життя в позасвіття, коли «молитва кров'ю писана на стінах» (Ліна Ланська), знаходить в собі стоїчну волю, тверде переконання, що «Виростить залізне покоління / зорана снарядами земля» (Лана Перлулайнен). З'явився психотип, наділений рисами героїки чину, репрезентований й поетами – госпітальєркою Оленою Герасим'юк, воїнами Б. Гуменюком, І. Астапенком, Д. Лунякою, О. Хоменком, С. Пантюком, С. Татчиним, Д. Лазуткіним та ін., волонтерами Тетяною Череп-Пререганич, І. Павлюком, Д. Дроздовським та ін.

Мабуть, найповніше світовідчуття своїх сучасників сформулювала Олена Герасим'юк: «Я стою на сцені, / якої вже не існує, яка / вже не сцена – могила, / під нею / поховано заживо тисячі / чоловіків, жінок та їхніх дітей – / і мертвих, і живих, і навіть ненароджених». Вона «пише невидимі вірші / для вбитих моїх читачів» на згарищі Маріупольського драматичного театру, котре символізує травмовану Україну, дивиться з потойбіччя «оркестрової ями» на вцілілий «безпечний» світ, спростовує уявлення, що поезія це – «розвага», «іграшка, якою можна гратись навіть тоді, / коли вона вже лежить у крові на площі / розбомбленій посеред вокзалу». Розщеплений часопростір не поглинуто деструктивним хаосом, тому що лишився його епіцентр, репрезентований поеткою, її незнищенним духом. Олена Герасим'юк увиразнює мужню, шорстку тональність, властиву збірці «Тюремна пісня».

Воєнні реалії в ліриці парамедика Юлії Івченко, яка, за власним зізнанням, «саму війну відчула на рівні підсвідомості», розкриті із середини, без зовнішнього споглядання, часто невимушено скристалізовані в органічних тропах: «Ці ринки тактичних товарів рожеві, мов рожі, як рашистська стерв'ятня хімічних отрут… / Знов диверсійна група… Ніж… Порізана пелюстка пальця засмоктує перли вітами / наших прихованих «Котиків» [за волонтерським сленґом –

волонтери]...». Вона живе цими реаліями: «Дівчинка Лілія – парамедик, у серці – туга, в казармі – плюшевий ведмедик, що змінює, / як воно все було до цього... Рана на нозі, синці, тактичні речі. / І вона обрізала вже ті довго рощені мамою коси-колосся, / віддала за шолом, неначе крам». Скупо, але посутньо зарисований психологічний портрет госпітальєрки, показує, як вона, ввійшовши в історію російсько-української війни, здійснюючи її, стає нею: «Я більш не пишу вірші про війну кривавого виклику, / бо ми і так знаємо що форма у нас з ноток «піксель» [нова форма ЗСУ. – *Авт.*], / ще довго лягатиме палко на плечі вогкими струмками-ріками / й червоними маками, / паролями-мавками...». Тут щонайменший пафос – недоречний, коли йдеться про волю виживання за екстремальних умов, про вояцьку взаємопідтримку («Ти там з калюжі болотної п'єш долонями шерхлими жаб'ячу воду, / а я знаю, що треба наплічник із дегідратором і, хоча б – турнікетів лють»), про потребу діяти на межі життя й смерті: «Ми тепер усі по мінах чайковських чаями заварюємося, чи дельфінами по крові людській чаїнно літаємо / і ніхто не знає коли насправді вмираємо». Парамедик постійно відчуває відповідальність за іншого, водночас переймається сумнівами, чи адекватно діє, прискіпливо верифікує свої фахові обов'язки через рецепцію інших: «що ти знаєш? промовчи їй… скажи їй у цій руйнівній війні, роз-ка-а-жи…? / ти бачив, як ворожі сапери прочісують цвіту польовому стебла? / як спливають хвилини в операційній у хронічно-хворі ножі? / як хірургиня, яка не впоралась із смертю, – спиртом совість летально / стреблює?». Цей мотив трапляється в кількох віршах. Авторкиня має право констатувати: «Ми всі звикаємо до війни, як чоловіки звикають до міцності алкоголю». Схожі на неї персонажі її поезій – типові для нашого суворого сьогодення. Вони не вважають себе героями навіть в останню мить свого життя. Дядько Байда, за діагнозом лікарів – вже «мертвий жилець», підбадьорює інших («Треба, маленька, по-перше, зібратися крилечками, аж так, / щоб не билися в скронях метелики страху й не їхав дах»), тому, наснажена його вітальною енергією, лірична героїня переконана: «Я забуваю римування Богів, чую повітряне тисняву тривоги, дітям дорослим – борги. / отак і віддам. Виживу, чи помру але – / ВИТЯГНУ! ВИТЯГНУ! ВИТЯГНУ!».

Борису Гуменюку – ветерану російсько-української війни, оунівцю, який сьогодні знову взяв зброю, належить верлібр «Заповіт», в якому сформульована квінтесенція сучасного українського воїна, його вибір героїки чину без пафосу та риторики. Автор не збирається полемізувати з Т. Шевченком, лише формулює кредо бійця, мотивоване екстремальними ситуаціями трагічного сьогодення. Вірш, написаний 2014 р., сприймається адекватною відповіддю на невблаганні виклики дійсності. Беземоційна констатація суворих буднів ЗСУ, властива його шорстким маскулінним верлібрам, вражає суворою правдою фронтового життя на постійній межі зі смертю. Шукаючи адекватну відповідь дистанційованому від бойових буднів, ймовірному співбесіднику («що тобі сказати?»), він, аби було зрозуміліше, неквапно перераховує її конкретні прояви («ходили вчора в розвідку / принесли на берцях мозок нашого ротного / плита на грудях мого побратима вигнулася всередину / і перетворилася на тюльпан / […] приводимо до ладу зброю і амуніцію»), не приховує вояцького захоплення гарматами, котрі викликають асоціації з класичною музикою: «мовби щось із Шуберта / це так красиво працює наша арта». Б. Гуменюк трактує

переживання «смертельно красивої жінки» з приводу загибелі її чоловіка під Черніговом як закономірне явище під час війни, котре неминуче «перейде в занудну / хвору на ПТСР [посттравматичний стресовий розлад. – *Авт.*] осінь / і ти нічим не може їй зарадити». Усвідомлюючи, що смерть на війні байдужа до особливостей статі, він, далекий від патріархальних чи матріархальних уявлень, вважає неприродною загибіль жінок, болісно переживає, «Як в цілковитій тиші над домовиною / Схлипують душі ненароджених дітей».

Аналогійна тенденція спостерігається і в доробку І. Астапенка – учасника збройного спротиву московському окупанту (ТрО). Його лірика, відходячи від яскравих імпресійних рефлексій попередніх творчих пошуків, набуває неореалістичних ознак суворо прописаного, графічного малюнка, епізації напружених сюжетних ліній, котрі завершуються пуантом, увиразненням предметної фактури. Можливо, на такому віршуванні позначився досвід прозаїка. Неквапні медитації, властиві ідіостилю поета, завершуються несподіваним пуантом, вкладаються в стислі синтаксичні формулювання, близькі до телеграфного стилю, де речення, починаючись з малої літери (прийом, поширений і на власні імена), закінчуючись переважно крапкою, концентрують завершену думку в кожному висловлені. Така манера письма сприймається смисловими квантами в загальній композиції тієї чи тієї поезії. Добре знані І. Астапенку фронтові психотипи лаконічно, в найістотніших рисах, без пафосного героїзму змальовані у вірші «Штаб». Портрети сані, андрюші, івана постають крізь призму внутрішньої фокалізації ліричного героя, наділеного функцією наратора. Кожен з них лаконічно поданий в обставинах буднів ТрО, конкретизований в істотних, притаманних лише цьому, а не іншому персонажу характеристиках й пережитих життєвих драмах звичайних людей, змушених стати військовими. Серед них більшою симпатією оповідача наділений саня, який «ніколи не бачив моря. ніколи в житті. уявіть! / у києві був тільки раз». Його образ виходить за межі локусу ТрО в простір майбутнього, коли в уяві оповідача п'ятеро живих героїв гуляють «мирним морським містечком. і спробуй нам хто завадь. / і саня уперше в житті своєму стрибає в солону гладь». Композиційне обрамлення (пропасодосис) увиразнює сюжетну й логічну цілісність вірша. Такий прийом спостерігається і в інших творах І. Астапенка, як у медитації «Дерева кращі за нас», побудованій на парадоксі протиставлення різних форм життя – людського, схильного до нищення подібних собі, й природного, в якому «не буває воєн». Його поезії сильні відсутністю формульних закликів й дидактичних акцентувань, вдумливими презентаціями суворої предметної персоніфікації: «зеленими коридорами в країну іде весна. / іде в камуфляжній формі. з гвинтівкою на плечі. / пускає в ранкове небо птахів ворухкі ключі».

Вдаючись до полеміки, І. Астапенко без викличних інтонацій ставить під сумнів гедоністичний вислів «істина в вині», невідповідний воєнним реаліям «істини у війні», утверджуваним через тавтологію тотальної, справжньої дійсності: «усе крім війни не існує усе війна. / навіть сама війна теж пішла на війну / смерть їй у спину кричить: «я тебе дожену»». Тут вже не до гри слів. Тут йдеться не так про мілітарну чи танатосну семантику, радше про неминучий процес жорстоких випробувань через страждання і смерть, про полемічний дискурс без публіцистичного полиску, спрямований проти індиферентного

ставлення до трагедії, коли «діти що стали янголами не встигли стати людьми» тоді, коли навіть вищі сили не годні збагнути глибини тотального горя. В такому разі І. Астапенко вдається до латентного сарказму: «бог дістав із полички «Україну в огні». / трохи читав та й кинув. що йому той вогонь. / що йому Україна? справ є і так либонь. / що йому небо над нами? що під тим небом ми?». І справа не інтертекстуальних алюзіях на кіноповість О. Довженка, які вказують на постійні людські катастрофи як жорстокі випробування на шляху до істини, якої ще ніхто не дійшов, на уроки, яких ніхто до ладу не засвоїв. Бог, очевидно, дає людям таку можливість, котру вони не можуть відразу усвідомити. Водночас І. Астапенко, не приховуючи претензій до Нього, першорядне значення надає визначальному для українця архетипу матері: «телефонуєш мамі а потім богу: / «я вже на полі бою», / мама ковтає слину й сльозу вечірню / бог знов мовчить – українську він ще не вивчив».

Невгнутому ліричному героєві (alter ego автора), наділеному характером стоїка, позбавленому амбіцій, доводиться розмовляти з Ним на різних мовах, покладатися на себе у знаходженні адекватної відповіді на безжальні виклики дійсності, чесно дивитися в очі смерті не тільки на полі бою («Винний/винна», «За», «Вечеря», «Шестеро»), апелювати до незнищенних етноментальних цінностей, коли мати декодує предметні реалії війни на благословенний Господом родинний лексикон («БМП – розшифровує воїн – «бойова машина піхоти» / БМП – розшифровує мати – // «Боже // Милостивий // Поможи»»). Комунікативне поле з Ним віднаходиться через спільну, зокрема українську мову, її визначальні коди: «мати стоїть серед хати. тримає іконку в долоні. / отче, за кого воюєш? скажи: «паляниця»». І. Астапенко поступово у своїх поезіях підводить вірогідного читача до думки про справедливу війну, ґрунтовану на захисті себе, своєї родини, рідної землі, відмінну від війни агресора, котра не має жодних виправдань.

Своєрідну бойову й творчу ініціацію переживає нині Д. Луняка – магістрант КНУ ім. Тараса Шевченка, який пройшов вишкіл від ТрО до ЗСУ: «Знову тривога. Вдягаю розгрузку, / Зверху на неї – старий АК. / Світ до щілини стискається вузько / Звуком північного літака. / Мчу в укриття, хоч насправді – пофіг: / Кому судилося, той живе...». Він за кілька місяців помітно змужнів порівняно з передвоєнними романтичними візіями. Динаміка атаки в його інтерпретації розгортається в експресивну проєкцію («Ти біжиш. // І біжить під тобою Земля»), в простір без меж під чорним небом, котре «від крові відводить погляд». Ліричний герой в динамічному пориві ототожнений з імперативом вояка, переповненого відповідальністю за життя: «Не спиняйсь – перекочуйся, бігай, стріляй, / Тобі зараз не можна померти». Його живить антейський дух до останнього подиху: «І шепоче Земля: «Коли ти упадеш, / Я завжди буду поряд»». Поволі простір лірики Д. Луняки заповнює конкретика воєнних буднів, коли навіть любов може бути «двохсота», тому ліричний герой, усвідомлюючи нестерпність цієї трагедії, не знаходить жодної відповіді («Більше не питай»). Він на крихкій межі життя і смерті приречений розмовляти з тим, хто сьогодні має «побачитися із Богом», але земна бесіда поки що триває: «Сідай сюди. Посидьмо на дорогу. / Твоя скінчилась, а моя – ще ні». Душа, лишаючись незнищенною субстанцією, «в смертельнім бою […] на межі

забуття» «кордонів не знає», дарма що «Десь позаду воронки. // Попереду – блокпости».

На антитезі вітального (високе небо, свята софія) й танатосного («там за рікою / вже просто москва / як і смерть / слово із літер шести») світів, між якими пролягає прірва, побудований ліричний сюжет верлібра «Для духів ранкового лісу…» О. Хоменка, переконаного в неминучій справедливості, адже Дніпро «буде довіку дніпром / а не стіксом». Автор, усуваючи часопросторову дистанцію, мислить історичними категоріями, спостерігаючи за мандрами кападокійця Василія Великого й Діонісія Ареопагіта стероризованою Бучею, «ще коли там не було ні кореспондентів ні зарубіжних делегацій», й розбитим «обстрілами мостом через сіверський донець». Не потрапивши в добробати, бо «дуже-дуже старі», вони мусять звикати до побуту виживання у викопаних землянках, аби осягнути трагедію крізь призму сакральних текстів, вичитувати в них нові «божественні імена».

Воєнна дійсність стосується окупаційних реалій так само, як і фронтових, іноді набуває парадоксальних особливостей (Лана Перлулайнен: «Ця воєнна весна з солов'їними співами між / завиванням сирен, із надсадним вишневим цвітінням…»), шокує кричущими невідповідностями (Галина Яструбецька: «половина саду цвіте / половина ще догорає»), болючими розривами теренів України, котрі по-різному переживають спільну недолю, бо не лишилося в ній клаптика землі, не стероризованого рашистськими обстрілами. Конкретизується не просто безкомпромісне змагання життя і смерті. Щонекрок «в дзеркалі дивиться смерть твоїми очима» (Катерина Годік), тому найменша фальш – неприпустима, коли «Люди ходили по воду – і не поверталися. / Людей забирали на допити – люди не поверталися. / Люди зважувались на евакуацію – // і теж ані виїжджали, ані поверталися. / Місто вмирало мовчки. Без жодних плачів або галасу» (Ольга Слоньовська).

Мовиться не про фатальні пастки, а про безжальну закономірність війни, котра потребує ненастанних жертв. Приречені виживати під бомбардуваннями, в ситуації «відсутньої присутності» бомбосховищ, вони часто покладаються на себе, на власну силу волі, нічого не просячи навзамін (Юлія Шевель: «не давай мені більше нічого – я в собі більше ніц не втримаю»). Тут – не до гордині, бо вітальний інстинкт мотивує адекватну людську поведінку за небезпечних обставин, без зайвих пояснень. «Звідки я – не питайте – пручається слово, / В горлі коле: / Ні проковтнути, // Ні викашляти, ні сплюнути, як отруту», – констатує Юлія Бережко-Камінська. Не зловживаючи евфемізмами, розгортаючи моторошну картину руїни, де «що не двір – то братська могила», вона називає пекельний локус – Буча. Це сторозтерзане місто (як і Гостомель, Ірпінь, Бородянка, Маріуполь) стало ключовим образом сучасної лірики, з ним ототожнюють себе поети, як, наприклад, Ольга Ляснюк, вбачають у ньому стражденний образ України: «ні сліз, ні слів / заніміла й отерпла / я сьогодні / Буча / розстріляна з зав'язаними / назад себе руками / замотаним обличчям / зав'язаним життям».

Біль і розпука не вкладаються у правильні синтаксиси, потребують іншу структуру висловлення. Сповнене болем спазмастичне мовлення Юлії Бережко-Камінської мотивує дольник з неспівмірними ритмічними групами напруженого ліричного сюжету. Душевна перенапруга спонукає й до поліметричних

форм, коли ямб невимушено переходить в оказіональний амфібрахій й дактиль, наближаючись до говірного вірша («Наші ночі тхнули підвалами, / Ми сиділи мишами тихими. / Як шукатимуть під завалами – / Головне, аби іще дихали – / Просто дихали…»), аби найповніше на стислій віршовій площі відтворити, здавалось би, безвихідну ситуацію («Доме, зведений на любові, ти / Не зрадиш жодною стінкою! / Стоїмо ми, хоч збожеволіти / Можна інколи»), але не втраченою надією: «Залишився щоб світ зсередини – / Хоч зсередини…». Такі поезії, близькі до молитви, щільно вростають в лиховісні пейзажі з блокпостами, «селами невеселими», згарищами, в'юнкими сиренами, викликають враження відчужілого, невпізнаваного простору («Господи, чи в Україні ми?»), породжують в надрах травмованої свідомості болюче питання: «Жити далі / Як…». Вітальна сила всупереч найнесприйтливішим обставинам виявляється нездоланною, як у вірші «Мию волосся, а надо мною – гради свистять…». Лірична героїня на тлі реального, власне апокаліпсичного пейзажу, не досяжного, мабуть, сюрреалістичним візіям, знаходить в собі волю життя, підкріплену пам'яттю поколінь, котра «травами пахне – любистком і розторопшею», водночас усвідомлює себе іншою в іншому світі: «А довкола – місто вогнем захлинається зопалу. / Та коли затихає – / Бодай на трохи – / Бачу – стоїть весна / Сива геть, // Як і я, // Наче – з попелу…».

Наділена кассандрівським хистом Дарина Гладун, також бучанка, яка пережила окупаційне позасвіття, напередодні нового витка російсько-української війни написала переповнений гіркою іронією верлібр «Війна не почнеться завтра». Поклавши в його основу безвідповідальне політичне запевнення, котре обеззброювало Україну перед рашистським «твістом», поетка передбачила жахливі наслідки такої недбалості: «беремо пам'ять про наших мерців із собою в евакуацію / залишаючи книжки записники і фотоальбоми радянських часів / на милість снарядів і мародерів». У віршах «без [дому]», «на смерть російського солдата» показано без апеляції до засобів сатири варварську ментальність московського зайди. Поезії Дарини Гладун сприймаються як ліричний датований щоденник пережитих випробувань і страждань в окупованому місті.

Під час суспільних катастроф звичні поняття втрачають природну дефініціятивність, тому поетка вживає їх в іронічному сенсі несумісностей, котрі навіть не вкладаються в оксиморон. Метафора «амбасадори війни» ставить під сумнів поширене уявлення про офіційного представника соціальної структури чи, за сучасним мовленням, певного бренду, виповнюється чорним гумором. Семантичний монстр «війна» набуває безальтернативно тотального значення, поглинає довкілля («кутаємося у покривало війни / сидимо на воєнній дієті / на сніданок у нас війна / війна на обід на вечерю війна ллється нам із очей»), силкується ототожнити себе із свідомістю («переносимо війну у наших головах»), екзистенційними засновками буття, починаючи з емпіричної конкретики («радіоефіри тепер які лиш війна-війна / вмикаємо телевізор --- війна-війна»). Ліричний сюжет відтворює наростання спротиву деструктивним маніпуляціям: «намагаємося виговорити війну / вичавити війну вимити з себе війну / та війна не залишає жодного з наших тіл / у глибинах ротів не закінчуються слова». Верлібри Дарини Гладун, ґрунтовані на інтонаційно-синтаксичній сумірності, мають різні композиційні градації, можуть, як у вірші «лю-

ди під мостом», складатися з наґвинчування однотипних, щоразу ледь змінюваних конструкцій-антитез, за якими вбачається алюзія на Шевченків вислів «Той будує, той руйнує», посилання на зруйнований міст на Ірпені. Перерахування будівників й руйнівників обірвано на числі «чотирнадцять», аби зосередитися на одиничному лиходієві, який затято «руйнує//руйнує // руйнує//руйнує//руйнує цей міст». Йдеться не тільки про конкретну споруду, й а про символ обірваного зв'язку між світами живих та мертвих, унаочнений пуантом верлібра: «і вже / двадцять шоста людина під мостом / двадцять сьома людина під мостом / двадцять восьма людина під мостом / у вдовиному роті пісок».

Війна як соціальна епідемія тут-і-тепер, за твердженням Дарини Гладун, має бути подолана бодай у сподіваннях, відійти в історію важкою, особисто пережитою сторінкою: «не знайшовши на мапі захищених територій / перечікую війну / --- / у минулому». Для Юлії Гупалюк вона триває з 2014 р., коли її рідну Луганщину окупувала москва, замаскована під маріонеткову ЛНР. Відтоді юна поетка вчиться «жити на мапі бездомно», пам'ятаючи, що «клаптик чорнозему і мої терикони / тривко засіли у голос чужої трави». Відтоді, раніше від інших поетів, почалося її вигнанство до Києва без фінального завершення: «де притулюся тепер / до спеки і чорного сонця / коли вороги обірвали нитки?..». Вона подумки повертається до невіддільної від себе стероризованої батьківщини, бачить себе у трагічних видіннях: «терикони хрестами / лягають на сонце – / в мене венами обсипається / смертна чорна земля. / все ж таки / то була я». Шеретована попереднім досвідом, Юля Гупалюк після 24 лютого не має наміру рушати в нову невідому дорогу: «я вже тут лишилася – / місто [Київ. – *Ю. К.*] – / валізи завітрені сплять / мовчать своїм розсипом літер». Їй відомо, що «у кожній війні своя біблія – / кривава лежить на збитих / колінах». Довкілля перетворюється на метафору ґотичного роману, відповідного абсурдній дійсності («розтин зірок на столі / у темряви / замість ножів – обвуглений / час»), але не втрачає реальних обрисів новітньої есхатології зі сподіванням на спасіння: «дощ вириває із мене небо / в'яже мотузкою / ближче до серця / «господи отче наш...»». Прикута до мотивів війни поетка непокоїться невідповідністю художніх засобів відтворення її глибинної сутності, тому звертається до вищої сили: «навчи мене писати про війну». Одного вміння інтерпретувати її, не фальшуючи, – мало. Тут потрібна істотніша мета як воля розв'язання трагічної дійсності: «дай мені віру / налиту у келих захриплих рим / вип'ю її під навісом втоми – / хвилі ударні вже висять у петлі / нашої перемоги».

Ускладнена тропіка драматичних верлібрів Юлі Гупалюк відображає тягар, що гнітить її травмовану душу. Він помітний і в різножанровій ліриці Світлани Дідух-Романенко, в основу якої покладено власний досвід біженки з Борисполя, яка стала іншою, перейшовши під вранішні вибухи рубіж 24 лютого 2022 р.: «Тепер я знаю: так звучить смерть. / Не прощу!». Сувора ініціація війною формує новий психотип невгнутої особистості («Ти ніколи, мала, / Ти не будеш боятися, чуєш? / Ти вже бачила зло і за межами зла»), переконаної, що «за зґвалтовані душі, спотворені долі і лиця, / пробачати, мала, – тепер не вкраїнська чеснота». Для поетки першорядним стає вміння відкрито сприймати деструктивну дійсність, якою вона є: «Ця війна дає нам повний ефект

присутності» в найпарадоксальніших проявах життя й правди художнього осягнення її масштабності, коли «на екрані вишні, що цвітуть на вулицях Бучі, / Цвітуть і пахнуть чорним димом над «Азовсталлю»».

Розрив з рідною домівкою, родинним космосом у фабулі вимушеного переселення Світлани Дідух Романенко не вкладається в прагматичну пораду «Вивозьте лише найцінніше!». Відповідь обрана одна, мотивована українським менталітетом: «І ми вивезли наших дітей. / Втім, всі діти тепер наші». Опинившись на чужих роздоріжжях, розмірковуючи над «митною декларацією війни», лірична героїня (alter ego авторкині) не годна збагнути, «як вивезти 603 548 км² любові, / Якщо не вивезла навіть одну білу сукню?». Поетка точніша, ніж С. Жадан, який за цим же мотивом у вірші «Візьми лише найважливіше. Візьми листи» інструктує біженку, що варто взяти чи не взяти на чужину, каталогізує різні ситуації на чужині, аби завершити свої міркування, мовляв, серед катаклізмів «навіть часу не стає / шукати в них щоранку ім'я своє». Натомість Світлана Дідух-Романенко переконана, що в її «любові витримка воїна / І ім'я // на літеру // У», тобто Україна. Куди б поетку не закинула недоля, вона щоночі запалюватиме «свічку тим, / Хто вперто йде // Крізь темінь невідому / ДОДОМУ». Цей мотив повернення визначальний для лірики вигнанства (Ольга Ольхова: «радосте мого дому, // домашня моя радосте, / дочекайся мене – хай хоча б стелею неба // і стінами дива // вцілілих бучанських крон»), часто зазнає ускладнень. Анна Кот, страждаючи від того, що знайдено ключ од відсутнього Дому, від того, що доводиться прокидатися в чужій оселі, занепокоєна дезорієнтацією в часопросторі: «Я не знаю, чи буде мені куди повернутись / І за що зачепитись. Де нині моє // Коріння?» («Дивна історія трапилась: я знайшла ключ»). Попри те архетип Дому, навіть втрачений, лишається непорушним, як і архетип землі, якій «нема куди відступати», тому вона тримає коріння дерев і трави: метафора апріорного буття в інтерпретації Лани Перлулайнен змінюється лише в людському існуванні, котре часто набуває трагічного сенсу: «Страшно: нема КУДИ повертатись, / страшніше: нема КОМУ…».

Війна потребує перегляду цінностей, точності у людських стосунках, іншого типу виважених взаємин, які випробовують високі поняття в критичних ситуаціях, тому, як радить Катерина Бабкіна, «поки це все не скінчиться – не кажи мені про любов. / Краще, допоки зблиски нічні змінює передранкова синь / взагалі нічого не кажи мені, відпочинь» («Не питай мене як я – спитай мене щось просте»). Натомість в інтерпретації Тетяни Череп-Пререганич сердечне почуття під час коротких зустрічей з коханим чоловіком під час війни стає сильнішим, глибшим: «Я не встигла тобі сказати, / Що довіку буду любити». Властиве людям незалежно від віку, воно присутнє в несподіваних конотаціях, інакше, ніж в мирний час, зазнавши досвіду війни, змінює свою семантику, позбавлену ігрових нюансів: «Що ми знали колись про любов? Боже мій, як болить / це дівчатко у льосі, налякане наглою тишею, / що накрило собою улюблену ляльку в останню мить… / Лялька вижила» (Лана Перлулайнен). Смисловий хіазм у несподіваному віршовому пуанті шокує жорстокою правдою війни. Поезія мілітарної семантики матеріалізується в безкомпромісну зброю: «А слова… Ними я всіх своїх пом'яну, / До десятих колін ворогів прокляну. / То і буде моя поезія». Таких переконань дотримується Світлана

Дідух-Романенко, спростовуючи євангелійні моральні імперативи вимогами резистансного спротиву: «Той, хто вміє любити, / Вміє й ненавидіти. / Якщо вдарили по одній щоці – / Зламай руку. / Спали вщент, / Напиши попелом: «Не прощу!». / Новий час – нові заповіді». Вони стосуються й найвищих почуттів, в яких сконцентровано «виживання в роду». Тетяна Маленька при неприйнятті євангелійної сентенції на межі життя і смерті зважується полемізувати з Богом: «Ворога возлюби? / Який зґвалтував твою хату?! / Звільни нас, Боже, й прости / цю кобру в мені ядучу. / Стогнуть дніпровські мости. / І помстою віють кручі». Аналогійними настроями перейнята лірика Лани Перлулайнен, спрямована на перегляд молитви «Отче наш»: «Господи / можеш / не прощати мені мої гріхи / як і я / не прощаю винуватцям нашим». Як такої релігійної лірики в просторі сучасної поезії періоду російсько-української війни не спостерігається, натомість трапляється адаптація теологічних жанрів до воєнної дійсності, опрощення сакрального мовлення, як у стилізованому вірші «Отче наш!» Олени Герасим'юк. Апелюючи до травестованих можливостей барокової традиції, вона, сумніваючись у Його всеможності, веде бесіду з Ним – «Богом України суверенної» як рівна з рівним, вимагає, аби не сталося нових трагедій на кшталт Іловайська, просить у Нього елементарні речі, потрібні для війська. Ірина Зелененька адресує аналогійну молитву «Азовсталі», пов'язуючи її ключові слова з героїчними й трагічними реаліями ЗСУ.

Ліриці в переважній більшості після 24-го лютого властиве не споглядання національної трагедії, а пошуки чесної відповіді на невблаганні виклики жорстокої дійсності. Інна Гончар, як і чимало її сучасників, ставлячи питання «Що можу знати я про ВІЙНУ?», з'ясовує її різні прояви, починаючи з чистого семіотичного аркуша: «Нічого». Однак щомиті даються взнаки суворі реалії: «вона в мене сиплеться / мегатоннами інформаційного сміття», «Каже: «Ну ти ж письменниця, / мусиш писати про мене»», «Стежить за мною з кожної камери. / Стоїть у дверях. / Визирає з мого вікна» і т. п. Всюдиприсутність війни вимагає спільного з нею комунікативного поля з циркуляцією ідей, адекватного декодування: «Якою мовою / говорити з війною?», коли постійно виникають труднощі спілкування. Невмолима опонентка, нехтуючи збіжністю горизонтів розуміння, «ламає хребти словам, / вигинає смисли їм так, / що букви стираються, / а ті, що вціліли, – / мокрицями по щілинах – / в сінях свідомості / пліснявіє насіння слів». Вона потребує чіткої мови без маніпуляцій, відповідної реаліям, яких не уникнути. Лірична героїня, не доходячи остаточного висновку, усвідомлює: «Вимкни транслятор. / Ти можеш знати / про війну все. / Або нічого». Нонфінальний цикл «Війна» залучає читачів до спільного пошуку сподіваної відповіді.

Вихід має бути, «коли / слова при / кипіли / до смерти – / не оддерти», від поета вимагається абсолютизованої відповідальності задля «Життя на кону», на чому наголошує прихильниця летризму Галина Яструбецька. Здається, ні в кого із сучасних поетів не трапляється слово «очищення», акцентоване у вірші «У цієї весни…» поетки, написане в особливий спосіб з «порушенням» граматичних вимог, компенсованих акцентуванням його внутрішньої смислової самодостатності: «О!ЧИЩЕННЯ». Йдеться не про чистилище як локус, де, за католицькою версією, душі грішників позбавляються невикуплених за життя гріхів, тому трактоване в сенсі милості, а не покарання. Префікс «О!»

з наголосом сприймається вигуком подиву перед неминучим відновленням, відродженням в новій якості через випробування війною, її заперечення задля вітального світоутвердження. Процедура поновлення людини в людині не проста, вистраждана в такій формі, що не завжди вербалізована, часто фіксована в емоційній сугестії («і виєш / ви?є?шшшшшш»), котра опредметнюється. У такому разі префікс «ви» сприймається особовим займенником, а суфікс «є» дієсловом, однак не в чіткій визначеності, тому слова з подвійним значенням унаочнені знаком питання. Звернення до ймовірного, ще не визначеного в собі реципієнта, розпорошеного в потоках шиплячих, потребує смислового й предметного увиразнення на шляху самоцінної особистості. Її символізують євангелійний образ Юрія Змієборця, рілля і зерно, в якому сфокусовано українська тяглість з минулого в майбутнє через повноцінне світотвірне слово, проінтерпретоване в місткій метафорі воєнного й сподіваного поствоєнного буття («підриваються слова / як сіячі / на мінах / серед поля), приреченого на очищення «вогнем / і / волею».

Креативне поетичне Слово за умов російсько-української війни, спростовуючи парафраз Цицерона, набуло нової змістовності. Заглиблене в предметну конкретику фронтових буднів, страждань, випробувань на межі життя і смерті, воно засвідчило новий психотип ліричного героя, аналогійний його реальному прототипу, який, бороняч свій дім, свою родину, свою землю, людську й національну гідність, мотивовано чинить резистансний спротив московському агресору. Висвітлена в статті панорама сучасної української лірики в її жанрово-стильовому розмаїтті дає підстави стверджувати не тільки про невичерпний творчий потенціал наймобільнішого жанрово-родового різновиду, а й про нову ґрунтовно заповнювану сторінку української літератури.

Юрій КОВАЛІВ

Як відреагувала народна творчість на російсько-українську війну, або чому «орк дивиться в Гаагу»?

Український фольклор майже одразу відреагував на початок повномасштабної агресії росії проти України, яку росіяни розпочали удосвіта 24 лютого 2022 р. Перші місяці війни – це період яскравого спалаху творчої активності людей з різних соціальних прошарків населення України та її регіонів. Вона свідчить про глибокі корені національної фольклорної традиції та її унікальну потенційну силу саме у царині мілітарного фольклору. Відомо, що процес і результат творення фольклору є одним з найбільш дієвих методів подолання масової психологічної травми шляхом колективного висміювання зла, або проговорювання пережитого досвіду тривоги, страху чи болю.

У цей час різними платформами соцмереж, через усне спілкування прокотилася потужна хвиля нових вербальних та вербально-візуальних текстів різних жанрів. Найактивніше відреагували мовленнєві фольклорні жанри, зокрема *прислів'я, приказки, замовляння,* а також *слогани.* Візуально-цифрова форма їх поширення через соцмережі Інтернет, Facebook, Instagram, Email, Tiktok тощо продовжила сформовану в останні два десятиліття традицію українського революційного фольклору, так званого «майданного фольклору», 2004 та 2014 рр. Цей пласт політичного фольклору уперше показав, наскільки важливими стали сучасні форми обміну й трансмісії явищ культури.

Новий етап творчості розпочався з війною та реакцією української спільноти, яка намагалася підтримувати оптимістичний дух у дні, тижні агресивного наступу ворога. Тексти фольклору спротиву передавалися головно через інтернет. Найпопулярнішими тоді були *меми, сатиричні монострофи, переробки* з соціально-побутових *жартів «про москалів», замовлянь* «на смерть окупанта» і «на перемогу», *народні молитви* та *прокльони*, авторська (нерідко анонімна) *поезія*, усні *оповідання-спогади* та щоденникові записи чи *інтерв'ю*, у структурі яких явно вилонювалися сюжетні наративи, зокрема про «віщі» сни, пережите бомбардування чи дорогу-втечу біженки з дітьми.

У цей же час, фіксуючи суто візуальні форми творчості, такі як плакати, карикатури, шаржі, наклейки на предметах міського простору, антропологи та культурологи мимоволі долучалися до фольклористичного аналізу різних написів, що мали виразні ознаки фольклорності. Усі тексти у сукупності є зразками народної творчості у ситуативних контекстах. Вони відображають темп і ритм триваючої війни, що виявила злочинну суть і вплив концепції «русского міра». Це політичне поняття фольклоризувалося в мілітарних образах, зокрема у метафорі «русского корабля» та в узагальненому образі російського солдата.

Сформувався словник народних термінів на позначення росіян, породжений новими воєнними досвідами. Поряд із давніми ксеноетнонімами з'явилися оригінальні назви: *раши́ст* (похідне від «фашист»), *русня́* (за словотвірними моделями знижувальної лексики, так само як «кацапня»), *орк* (за фоль-

клоризованим персонажем з творів Джона Толкіна), *чмо́ня* (позначення полоненого російського колаборанта, віж жаргонного слова «чмо» – «неприємна людина, яка викликає відразу»), словотвірні неологізми *окупа́дло, мудя́тли* (від зрощення літературного і жаргонного слів: «окупація» + «падло», «мудак», з *кримін.* «дурна, нікчемна, шкідлива людина» + «дятел», *жарг.* «дурень, доносщик»). Навіть давно усталені номени *москаль* та *кацап* у середовищі військових – спершу серед учасників АТО/ООС, а тепер Збройних Сил України (ЗСУ) – дістають емоційно-реактивні означення, наприклад: «*Кацап* – (Как Цап). Зневажлива назва тих росіян, що поводять себе мов козли. *Москаль* – … він і в Африці москаль. То така тварюка, що жре, сре, бухає, бреше, кланяється своїм панам і при тому всьому вважає себе представником «вєлікой імперії».

З допомогою дисфемізмів, вульгарної та жаргонної лексики, які є головними маркерами росіян у текстах, українці висловили своє колективне до них ставлення. Емоційно навантажені слова є не тільки одним із видів словесної зброї проти ворога, але також способом його маргіналізації. Негативні характеристики («жре, сре, бухає, бреше, кланяється…») визначають парадигму значень щодо людей без нормативної поведінки у параметрах сучасної європейської гігієни й етики та без людської гідності.

Нові номени надалі функціонують в повсякденні – через усне мовлення та в писемному форматі. Портрет росіянина у комунікативному та масмедійному просторах найбільш затребуваний, яскравий і різносторонній. Дуже виразним жанровим полем є паремії, де окрему групу зайняли тексти про росіян-окупантів.

За походженням воєнні приказки є двох видів: авторські та переробки з традиційних зразків, які за жанровими ознаками є відкриті до смислових й стилістичних змін, імпровізації. Приказки дають можливість зробити не тільки логічний наголос на ключовому слові, але також виявити його семантичний потенціал, подвійні смисли. Основою переробок стали сучасні популярні приказки, наприклад, «Під лежачий *камінь* вода не тече», з якої утворено «Під лежачу *русню* вода не тече». Новий варіант деконструює слово «лежачий». Вираз «лежача русня» візуалізує росіян в образі полеглих солдатів. Мотив стоячої (мертвої) води посилює символіку смерті. В іншій приказці «Гуртом і батька легше бити» головний зміст передає дієслово «бити». Багатозначність дієслова дозволяє зробити зміну семи «завдавати ударів комунебудь» й утворити варіант «Гуртом і москаля добре бити», де наголошено інше значення: «завдавати поразки кому-небудь, перемагати ворога в бою, на війні». Таким чином смисловий потенціял приказки увиразнює образ сильного росіянина, якого можна перемогти тільки спільними зусиллями.

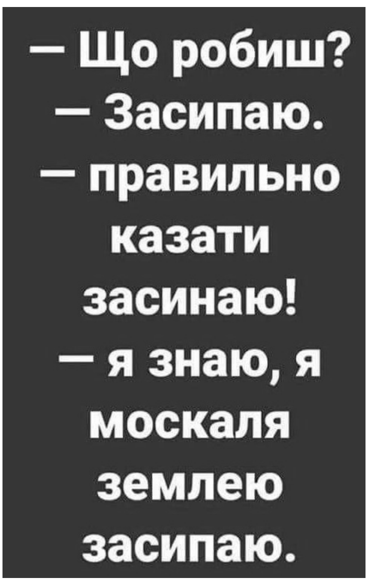
Фольклорні модифікації часто ґрунтуються на заміні опорного слова, що увиразнює один або одразу кілька домінант етностереотипу росіянина, наприклад, «Скільки *вовка* не годуй, а він в ліс дивиться» → «*Скільки орка не годуй, а він в Гаагу дивиться*». У переробці двокомпонентної приказки про вовка і його ландшафт буття (ліс) перша частина актуалізує семантику «голодного» москаля, а друга дію суб'єкта. Таким чином перекодовується напрямок руху з «бажаного» для вовка («у ліс») на «небажаний» для росіян – «до Міжнародного кримінального суду», на який заслуговує злочинець найвищого рівня.

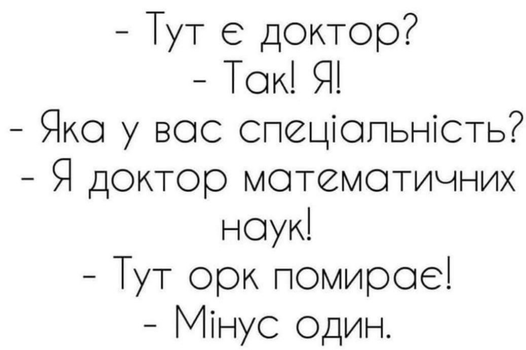
«В чудні часи живемо»;
з принту на футболці.
URL: https://futbolka.stylus.ua/uk/product-sku-tksc-i00701cdbl

Прислів'я: «Моя хата скраю – перша в Путіна стріляю» та ін: з фейсбук-сторінки.
URL: https://www.facebook.com/мандарина»desisfem2

Анекдот. «Що робиш? – Засипаю…», з фейсбук-сторінки.
URL: https://www.facebook.com/ua.activity/photos/a.103061331429083/502041934864352/?locale=ms_MY&paipv=0&eav=AfayoVtEs13eJ8XO-5XDiph9Ij588yW9kIlWTW_bumFpdN0C3QLsjG7XU3No3eesr7s&_rdr

Анекдот про «орка». «Тут є доктор?». Інваріант із сайту.
URL: https://uk.telegram-store.com/catalog/channels/anekdot_3_ukraine/817

Етнічний гумор за функцією спрямований на приниження або зневагу, тому у воєнному фольклорі він викриває негативні ознаки «чужого». Стереотипна риса росіян «озлобленість» посилює конотацію «руйнівник» у переробці: «Згода будує, а *незгода* руйнує» → «*Згода будує, а русня руйнує*». Висміюванню підлягають росіяни, які є пасивними до організованого бунту і спротиву. Такого типу тексти називають ще «фігурами антиколоніального спротиву, спрямованими на національне визволення» (Т. Гундорова). Відоме з казок традиційне уявлення про москаля, який уособлює себе із владою, прагне бути в масі одиним цілим. Паремії та жарти з мотивом воюючої росії (варіант «московії»), через який прочитується образ войовничих росіян та відважних українців, стали популярні у перші тижні війни:

– От ми з вами, куме, й дожили до Третьої світової.

– Та яка ж вона світова, коли воюють лише дві країни.

– А отака: Московія воює з усім світом, а Україна – за увесь світ.

Тиражований століттями карикатурний образ російської держави у вигляді ведмедя, використано у новій приказці: «*Якщо Росія – ведмідь, то Україна – вулик з бджолами!*», яку зумовив відеоролик, у якому пояснено різницю між росіянами і українцями. Паремія «*Країна, на гербі в якої курка, ніколи не переможе країну, на гербі в якої виделка*» виникла на основі багаторівневої асоціації: російський герб у вигляді орла, але орел – це не орел, а курка; курку можна з'їсти з допомогою виделки, але виделка – це тризуб, а тризуб – український герб. Дошкульна іронія спрямована на зневагу російської імперії та її головного символа.

Інша приказка «*Кожен росіянин своє болото хватить*» походить з традиційного варіанту «Кожна жаба своє болото хвалить. Заміна компонента відбулася на основі асоціації загарбника із жабою, та прихованого порівняння російської землі – з болотом. Паронімія «хвалить» = «хватить» (похідне з російського дієслова «хватать», тобто «дістати в заплату») не тільки розширює парадигму значень стереотипу, але й відтворює мотив замовляння на «смерть». Давня приказка «*Назвався грибом – лізь у борщ*» стала основою нової «*Назвався москалем – лізь в мішок*», яка натякає на форми партизанської боротьби українців, які виявилися вже у перші місяці війни. Чорні поліетиленові мішки стали загальнопоширеним евфемізмом місця, куди складають тіла окупантів.

У функціонуванні нових зразків народної сатирогумористики, зокрема прислів'їв, які походять із анекдотів, проявляється їхня фундаментальна поліситуативність, поліфункціональність і полісемантичність у реальному контексті. Скажімо, жарт-репліка про росіян, які зайшли на територію Чорнобильської зони, з'явився у квітні 2022 р. до чергової річниці катастрофи: «*Для орків у зоні ЧАЕС уже придумали нові звання. Тим, хто був тиждень – «ваша свєтлость», а двотижневим – «ваше сіятєльство*»!».

Портрет «опромінених радіацією» солдат імпліцитно нагадує давній образ «темних» *москалів*. Поняттєва гра та контраст «світлі» – «темні» прочитується з допомогою російських лексем «сіятельство», «свєтлость». Сатиричний гротекс вербалізує етнокультурний концепт «світла». М.Еліаде писав про цей універсальний досвід світла, що наближає до духовного світу, тоді як відсутність світла – це шлях духовної порожнечі.

Російських солдат принижено у багатьох інших зразках «чорного гумору», де часто використана вульгаризована лексика. Генезис таких творів у сублімації накопичених соціальних та національних образ, які трансформують бажання справедливої помсти «братам». Етнокультурні різниці часто виражені на протиставленні «наші хлопці – орки»:

Наші хлопці з ЗСУ, вони як кава – або міцні або гарні,

А орки, як чай – або розсипані або в пакетиках.

Приказки типізують фронтові реалії та суспільні оцінки, ідеалізують ЗСУ та понижують росіян у нових метафорах («розсипані» = дезорієнтовані) й евфемізмах («в пакетиках» = мертві).

Анекдоти про росіян відображають триваючий процес народної творчості на тему «окупації», який розпочався з 2014 р. з «гібридною» війною на Донбасі. Тоді актуалізувалися політичні жарти з радянського часу, зокрема тема партизанської боротьби 1940–1950-х рр. у текстах «про бандерівців». З нею лучиться серія «чорного» гумору про «мертвих москалів».

Нові воєнні події й історії з окупації задіяли давні фольклорні мотиви «нерозуміння», «чужої мови». Ситуативні діалоги між військовими ЗСУ та полоненими росіянами, поширили у позавійськове середовище жарти у формі діалогів, риторичних запитань («Тест на визначення рашиста») чи анаграм. За походженням вони близькі до зразків дитячого фольклору, де кодована мова у скоромовках чи казках є способом випробування героя загадками та визначення «свого»:

Діалог ЗСУ з диверсантом:

– Ну скажи, давай, говори «паляниця».

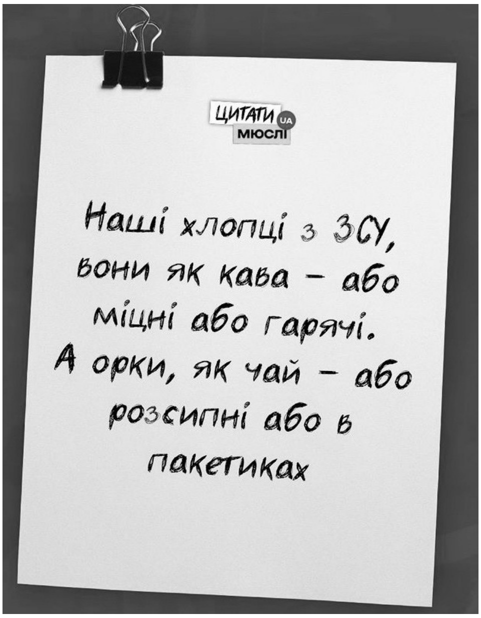
– Так це ж «полуниця» російською.

*– Яка н***й полуниця.*

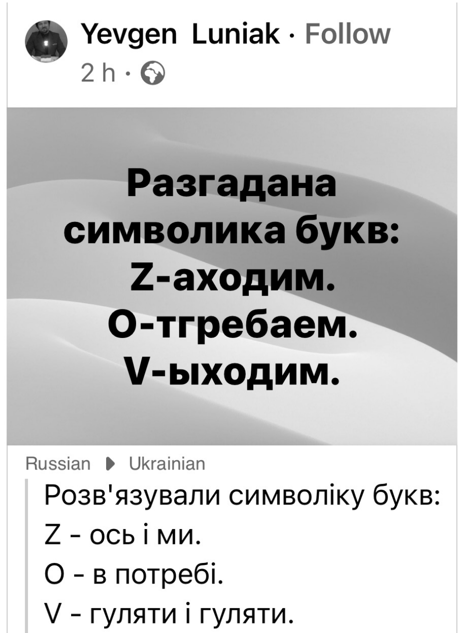
Потік сатирично-гумористичних творів про росіян і їхнє військо став не тільки продовженням традиції етнічного гумору, заснованого на сценаріях національної переваги, антагонізму, ворожнечі чи «очорнення». Він також є «гумором виживання», засобом психологічної підтримки та об'єднання українців у національну спільноту. Саме тому у перший місяць війни з'явилися сайти із промовистою назвою «Анекдоти нашої перемоги». Згодом поширилися бувальщини, зокрема сюжет «як сумські селяни обхитрували російських танкістів», де антиномія *чужого / свого* простору увиразнила образ недалеких росіян, які у незнайомій місцевості українського села втратили орієнтацію. Цей твір типологічно однорідний із соціально-побутовою казкою про кмітливого наймита і дурного пана, в якій кульмінація має структуру «вчинок героя → утеча героя».

В умовах нової війни знову актуалізувався образ брудного й убогого росіянина. Скажімо, у пісні «Батько наш – Бандера, Україна мати» через традиційний мотив «губити лапті»: *Москалі тікали, аж лапті губили, / А наші за ними постріли били*». В інших текстах він є макером «російськості», наприклад, у стилізованому сатиричному замовлянні, що є алюзією до «Заповіту» Т. Шевченка:

Ой, ви, орки лаптєногі,
Поздихали, щоб ви,
повертайтеся, убогі,

«Наші хлопці з ЗСУ», з соцмережі Twitter. URL: https://twitter.com/lfiedorova

Фольклорна анаграма ZOV$, з фейсбук-сторінки. URL: https://www.facebook.com/yevgen.luniak

у свої трущоби!
Поки всіх вас не поклали
Наші Збройні Сили
Серед поля широкого
У сирі могили.
Не дивіться на Вкраїну,
Не плямкайте ласо
Всіх положим в домовими,
Як гарматне м'ясо.
І не треба зазіхати
на нашу свободу,
Ми є правнуки великі
козацького роду
Не схилиася Вкраїна –
Зав'язала берці.
Кожна мати з джавеліном
у своєму серці.
Кожна мати молить Бога
за свою дитину,
На той світ у вас дорога –
Через Україну.

Ще одна важлива ознака окупантів походить з реалій деокупованих міст, мешканці яких розповідають, як «в кожному зайнятому будинку [росіяни]

серуть на подушки». Своєрідна «тваринна» модель поведінки, ритуалізована помста через виділення екскрементів у невідповідних місцях, формує гротескний образ «обісраного» росіянина. Контексти визначають тексти, наприклад, міжмовні сатиричні анаграми: «Розшифровка позначок на рф-ському металобрухті: V – **в**мер, Z – **з**дох, O – **о**бісрався».

Важливо підсумувати, що український фольклор періоду XX – початку XXI ст. – дуже цінний культурологічний матеріал, який допомагає вивчати історичну динаміку етностереотипів. Народна творчість опирається на давні стійкі значення росіянина як «чужинця», які до кінця XIX ст. були сформовані в соціально-побутовому фольклорі. Сучасний фольклор значно модернізував цей етнобраз, за яким закріпилися давні негативні конотації – неосвічений, хитрий, підступний, грішний, злодій, гвалтівник, жорстокий, руйнівник.

Фольклорна модель росіян з воєнного часу поряд з давніми образами (москаль) реалізує нові номени у нових сюжетах про загарбників. Попри новації утримуються також давні значення, зокрема щодо його зовнішності як «бридкого ворога». Однак у сучасному контексті ця стереотипна риса оцінюється переважно у метафоричному значенні, за поведінковими ознаками росіян. Вони виразно й однозначно спрямовані на руйнування матеріальних та духовних цінностей «інших», зокрема українського народу. А це вже вагома причина відповісти на питання: чому «орк дивиться в Гаагу»?

Бібліографія

Анекдоти нашої перемоги. *Укрінформ.* 03.03.2022. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3419358-anekdoti-nasoi-peremogi.html

«Ой, ви, орки лаптєногі, повертайтеся, убогі, у свої трущоби!». YouTube. 02.10.2022. URL: https://www.youtube.com/watch?v=nkmMT6FHzzE.

Піддубний Василь. Словник солдатського сленгу своїми словами. Житомир: Видавець О. О. Євенок, 2019.

Kuzmenko Oksana. Something about Ukrainian Folklore from a New Historical Era of the Struggle for Independence. *Korean Journal of Ukrainian Studies.* 02.04.2022, URL: https://www.koreanjournalofukrainianstudies.com/post/something-about-ukrainian-folklore-from-a-new-historical-era-of-the-struggle-for-independence

Kuzmenko Oksana. Russians in the Ukrainian Folklore from the 20th and Early 21st Centuries: The Dynamics of the Images and Contexts. *Tautosakos darbai.* 2022. Vol. 64. P. 15–56. URL: https://doi.org/10.51554/TD.22.64.01

Lysiuk Natalia. «A President's Portrait in Domestic Protest: The Anatomy of Hate. F*OLKLORICA. Journal of the Slavic, East Europian, and Eurasian Folklore Association.* 2017. No. 19. P. 135–170. URL: https://doi.org/10.17161/folklorica.v19i1.5722

Raskin Viktor. Semantic Mechanisms of Humor. Dordrecht-Boston-Lancaster: D. Reidel Publishing Company, 1984. 284 p.

Оксана КУЗЬМЕНКО

Що спільного між українським борщем, дипломатією і війною рашистів проти України?

Під час п'ятого позачергового засідання Міжурядового комітету ЮНЕСКО з охорони нематеріальної культурної спадщини 1 липня 2022 р. до Списку шедеврів усної та нематеріальної культурної спадщини людства (Intangible Cultural Heritage List) було внесено елемент «Культура приготування українського борщу». Такий список формується відповідно до Конвенції ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини (2003) і має дві частини: Репрезентативний список нематеріальної культурної спадщини людства (Lists of Intangible Cultural Heritage) та Список нематеріальної культурної спадщини, що потребує негайної охорони (Register of good safeguarding practices). Вперше взірець гастрономічної культури визнали частиною нематеріальної культурної спадщини людства 2010 р. Тоді до репрезентативного списку внесли традиції французької кухні як унікальний культурний феномен та мексиканської кухні штату Мічоакан як цілісну систему, яка включає не лише способи приготування продуктів за старовинними рецептами, а й увесь цикл їх вирощування та обробки. Того ж року світ дізнався про гастрономічний бренд «Середземноморська дієта» як про нематеріальну спадщину Італії, Іспанії, Греції та Марокко та про національну культуру випікання пряників в Північній Хорватії. 2013 р. до репрезентативного списку увійшли кавова церемонія в Туреччині; старовинна традиція виробництва вина в амфорі (квеврі) в Грузії; культура приготування корейської квашеної капусти кимчи-кимджанг, до «середземноморської дієти» долучилися Кіпр, Хорватія, Португалія. Згодом список поповнювався.

Елемент «Культура приготування українського борщу» став єдиним серед пов'язаних з традиціями національної кухні, приготування їжі та напоїв елементів нематеріальної культурної спадщини народів світу в Списку нематеріальної культурної спадщини, що потребує негайної охорони. До цього списку вносять елемент за умови, коли його життєздатність знаходиться під загрозою попри всі зусилля спільноти або якщо він «надзвичайно гостро потребує захисту, оскільки стикається з серйозними загрозами, внаслідок яких не можна очікувати, що він виживе без негайного захисту». Об'єктивно небезпеки відмирання традиції немає: борщ готують в Україні й багатьох інших країнах, його життєздатність підтверджує присутність цієї страви в меню різних ресторанів у світі; наявність численних рецептів, які передаються в українських родинах на материзні і в діаспорі від покоління до покоління і таких, що постійно модифікуються; вживаються різноманітні заходи для збереження традиції; до її популяризації долучаються засоби масової інформації, державні органи і відомі культурні діячі.

Однак ще під час перебування України в складі радянського союзу і після 2014 р., коли росія розпочала гібридну війну проти України, борщ неодноразово ставав об'єктом маніпуляцій радянської і російської пропаганди. Приміром, «український борщ, київські вареники і українська горілка» в меню

радянського ресторану були єдиною згадкою про Україну на Всесвітній виставці в Монреалі 1967 р. Маніпуляція полягала в тому, що українську їжу намагання використовувати в Монреалі для формування позитивного іміджу СРСР. При цьому української секції у павільйоні СРСР не було. Цей випадок не був поодиноким серед радянських пропагандистських маніпуляцій.

Через півстоліття в російських ЗМІ почала поширюватися новина про те, що Google визнав належність борщу до російської кухні. В твіті офіційного акаунту російського зовнішньополітичного відомства 2019 р. вказувалося: «Вічна класика, #борщ – одна з найвідоміших і найулюбленіших російських #страв і символ національної кухні». На платформі Google Arts & Culture в рамках проєкту «Розкуси Росію» з'явилася інформація про «10 російських страв, які увійшли в історію», серед яких був борщ. При цьому не йшлося про пряму участь у підготовці інформації російського федерального агентства з туризму. Очевидне зазіхання росії на українську кулінарну традицію викликало дискусію за участі представників українських профільних державних органів і громадянського суспільства назву матеріалу було змінено на «10 страв, які вплинули на російську кухню».

Подібна пропагандистська акція відбулася в грудні 2020 р. у Франції. Відкрити для себе українське походження борщу довелося міжнародному ресторанному рейтингу французької компанії Groupe Michelin. Прес-реліз рейтингу анонсував, що його представники прибули до Москви, аби оцінити місцеві ресторани, і серед «емблематичних національних перших страв російської кухні» згадали борщ. Після звернення до компанії Посольства України у Французькій Республіці з вимогою виправити текст автори публікації вибачилися і виправили помилку, вказавши однак, що «на кулінарній сцені в Росії пропонують овочеві та пряні страви, які цінують гурмани, зокрема, рассольнік, а також борщ у його можливих формах та варіаціях». У свою українські дипломати запросили представників Groupe Michelin відвідати Україну і спробувати автентичного українського борщу. Запрошення було прийнято. А посольство розпочало підготовку «мішленівського» гастрономічного гіду по київських ресторанах. Такі випадки траплялися в багатьох інших країнах, однак позиція росії у випадку українського борщу ґрунтувалася не на кулінарних суперечках, а на концептуальному запереченні самобутності української історії та культури.

Внесення традиції приготування українського борщу до Списку нематеріальної культурної спадщини, що потребує негайної охорони, можна пояснити загрозою, яку створило розпочате росією 24 лютого 2022 р. широкомасштабне вторгнення в Україну. Спрямована на знищення української ідентичності та руйнування світових демократичних цінностей кривава війна загрожує не лише культурі приготування українського борщу, а всій світовій культурі. Речниця російського зовнішньополітичного відомства М. Захарова назвала ініціативу України щодо внесення цього елементу до списку ЮНЕСКО «ксенофобією, нацизмом, екстремізмом у всіх видах». В її інтерпретуванні обстоювання українцями своєї національної ідентичності стало однією з причин розпочатої росією так званої «спецоперації» в Україні. В умовах героїчного протистояння українців за підтримки цивілізованого світу російській військовій навалі та інформаційній війні культура приготування українського борщу

є не лише елементом нематеріальної культурної спадщини, а й частиною генетичного коду нації та інструментом публічної дипломатії загалом і кулінарної дипломатії (гастродипломатії) зокрема.

Термін «гастродипломатія» (Gastrodiplomacy) з'явився 2002 р. на сторінках журналу «The Economist» (у розділі «Food as an ambassador») у контексті обговорення глобальної програми популяризації тайської їжі «Global Thai» через міжнародну мережу ресторанів тайської їжі «Thai Kitchen of the World» задля розвитку туризму, формування позитивного іміджу і поглиблення міжнародних зв'язків Таїланду. Наукове визначення терміну сформулював американський дослідник і письменник Самуель Шаппл-Сокол (Sam Chapple-Sokol) у розумінні використання їжі і кухні як інструмента для створення міжкультурного взаєморозуміння задля поліпшення взаємодії і співпраці. У дипломатичних колах і суспільному обігу набули поширення також поняття «дипломатія обіднього столу», «дипломатія їжі», «кулінарна дипломатія». Активізації досліджень у цій сфері сприяли науковці: Пауль Роковер, Рейчел Уілсон, Алєссандра Роверсі та ін. У різних країнах розпочалося широке обговорення сутності кулінарної дипломатії як інструмента державного брендингу та формування позитивного іміджу країни. Багато держав ухвалило спеціальні програми, що ґрунтувалися на використанні національної кухні як засобу комунікації, здатного ефективно впливати на сприйняття однієї країни суспільством іншої. Можливості кулінарної дипломатії для просування позитивного іміджу держави, її брендування почали інкорпорувати до стратегій публічної дипломатії.

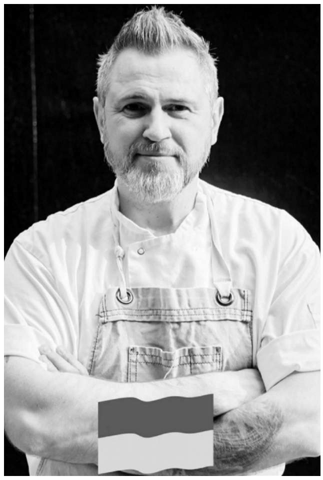
Кулінарна дипломатія в Україні має серед своїх ключових засад гостинність, глибоко закорінену в історії. Попри розмаїття української кухні, її асоціюють часто насамперед з борщем, салом та варениками. Українці цінують свої традиції приготування головного кулінарного символу, тому з відновленням державної незалежності України в 1991 р. все ширшої популярності почали набувати гастрономічний туризм, проведення майстер-класів з приготування борщу, конкурси і фестивалі борщів. Вони проводилися в багатьох містах та містечках і поєднували в собі відкриті конкурси-дегустації аматорів і професіоналів кулінарного мистецтва, ярмарки народних майстрів, тематичні змагання художників та різноманітні вікторини.

Проведення Етногастрономічного фестивалю-квесту «Борщик в глиняному горщику» в гончарній столиці України – селищі Опішня Зіньківського району Полтавської області започаткувала в серпні 2014 р. етнолог Олена Щербань. За її задумом, фестиваль був покликаний популяризувати на Полтавщині гастротуризм.

До популяризації національної кухні та використання гастрономічних традицій для формування позитивного іміджу України долучилися закордонні дипломатичні представництва і відомі українські шеф-кухарі. Посольство України в США започаткувало традицію пригощання гостей під час проведення Дня відкритих дверей («Open House») українськими національними стравами. За підтримки посольств України було відкрито ресторани української кухні в Тбілісі, Батумі, Будапешті, Подгориці, Нью-Йорку, Вроцлаві, Варшаві, Сеулі та інших містах. 2017 р. Посольство України в Сінгапурі започаткувало Тиждень української кухні. Його провів шеф-кухар Юрій Ковриженко.

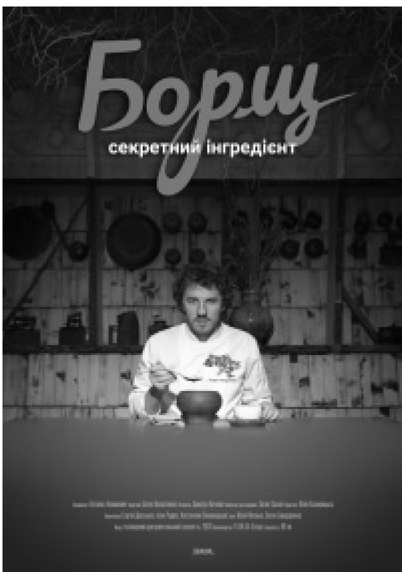
Етнологиня Олена Щербань – засновниця Етногастрономічного фестивалю-квесту на Полтавщині «Борщик у глиняному горщику»

Юрій Ковриженко – Амбасадор української кухні

Євген Клопотенко – очільник ГО «Інститут культури України», шеф-кухар

Банер фільму Євгена Клопотенка «Борщ. Секретний інгридієнт»

Лого Фестивалю борщу 2013 р.

Фестиваль українського борщу 2021 р.

Він познайомив сінгапурців з українським борщем, а наступного року разом з Ярославом Артюхом провів спеціальну презентацію сучасної української кухні (від борщу і вареників до молекулярної кухні) для провідних сінгапурських медіа та експертів кулінарії. Ініціативу проведення днів/тижнів української кухні за кордоном продовжили посольства України в Туреччині, Єгипті, Австрії, Греції, Азербайджані. Крім того, Посольство України в Азербайджані 2019 р. започаткувало низку конкурсів під назвою #КулінарнаДипломатія #ЧайзПослом #напозитиві, які реалізовувалися Посольством спільно з Українським жіночим бізнес-клубом в Азербайджанській Республіці.

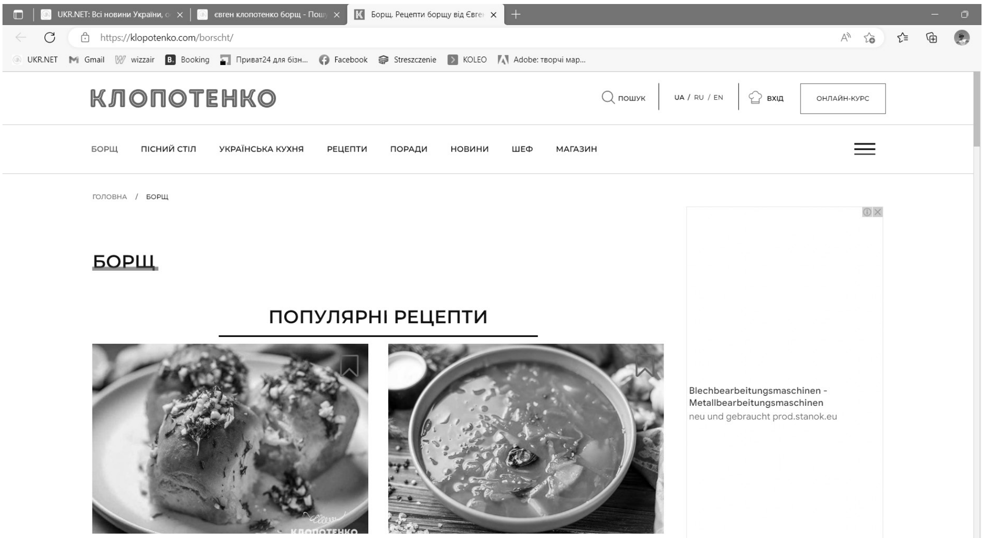
6 жовтня 2020 року з ініціативи очільника Громадської організації «Інститут культури України», ведучого кулінарно-літературного шоу «Енеїда» на телеканалі «UA: Перший», шеф-кухаря Євгена Клопотенка традицію приготування українського борщу було внесено до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України. Відтоді спільними зусиллями державного та громадського сектору і дипломатії, за рекомендацією Експертної ради при Міністерстві культури та інформаційної політики України, розпочалися заходи щодо внесення традиції приготування українського борщу до репрезентативного списку нематеріальної культурної спадщини людства.

Масштабна кампанія з презентації українського борщу як головного кулінарного бренду країни та популяризації асоціативного словосполучення – «борщ-Україна» розпочалася в березні 2021 р. зусиллями Міністерства культури та інформаційної політики і ГО «Інститут культури України». Є. Клопотенко здійснив кілька експедицій по всій країні й зібрав десятки родинних рецептів борщу з різних куточків України, відзняв відеоматеріал, який увійшов до документального фільму «Борщ. Секретний інгредієнт» (2020, режисер Дмитро Кочнєв). Разом з шеф-кухарем, кулінарним експертом, амбасадором Ukrainian Gastro Show Ігорем Мезенцевим він провів гастротур для європейських журналістів зі Словенії, Хорватії, Італії та Угорщини з метою ознайомлення з гастрономічною культурою Києва та просування України на світовій гастрономічній арені.

На підтримку ідеї внесення Списку всесвітньої нематеріальної спадщини ЮНЕСКО 5 березня 2021 р. відбувся всеукраїнський фестиваль борщу, під час якого майстри з різних регіонів України одночасно приготували 25 варіантів борщу за своїм унікальним рецептом. Таким чином встановили рекорд України із одночасного приготування національної страви.

У квітні 2021 р. Є. Клопотенко увійшов за «поліпшення гастрономічної культури в Україні та популяризацію української кухні у світі» до авторитетного міжнародного списку «50 Next» новаторів гастрономії, які змінюють майбутнє гастрономії, від міжнародного рейтингу найкращих ресторанів світу The World's 50 Best Restaurants. А українська національна страва – борщ – увійшла, за версією американського телеканалу CNN, до списку 20 найбільш смачних супів у світі, серед яких іспанський гаспачо, суп гамбо з Америки, харірі з Марокко та інші.

2021 р. МЗС України започаткувало програму «Кулінарна дипломатія», покликану розповісти світові про українські гастрономічні традиції. Амбасадором української кухні став шеф-кухар Юрій Ковриженко. Організований Посольством України у Єгипті в рамках цієї програми до 30-річчя Незалежності

Сайт шеф-кухаря Євгена Клопотенка «Борщ»

України Тиждень української кухні відвідала рекордна кількість гостей. У заході взяли участь близько 5 000 тисяч осіб – жителів Каїру, а також дипломатів з Сінгапуру, Польщі, Боснії та Герцеговини, інших країн. Юрій Ковриженко пригостив гостей борщем, варениками, холодцем, котлетами по-київськи та медовиком. Найбільшою популярністю користувався борщ, понад сто літрів якого амбасадор української кухні приготував виключно місцевих інгредієнтів.

30 листопада 2021 р. на розгляд Верховної Ради України було внесено **Проект Постанови про встановлення Дня українського борщу про встановлення Дня українського борщу. Йшлося про запровадження такого кулінарного свята, яке б відзначалося щорічно в другу суботу вересня, прогнозували посилення суспільної уваги до традицій української кухні та культури, поліпшення пізнаваності та репутації України, оскільки на міжнародній арені борщ має потенціал м'якої сили. Законопроект пройшов всі відповідні процедури на початку лютого 2022 р.**

Після воєнного вторгнення росії в Україну характер української кулінарної дипломатії змінився. Своєю діяльністю українські шеф-кухарі збирають кошти на підтримку Збройних Сил України і для допомоги тим, хто змушений був залишити свої домівки через здійснюваний росією геноцид українського народу. Започаткований у квітні 2022 р. Євгеном Клопотенком та дослідницею традицій української культури Мариною Соботюк за підтримки Міністерства культури та інформаційної політики України кулінарно-благодійний проєкт «Український борщ єднання» підтримала українська діаспора і міжнародна спільнота. Стартував проєкт на запрошення «Товариства друзів України у Варшаві» виступом Є. Клопотенко у прямому ефірі національного польського каналу. Шеф-кухар відкрив секрети приготування українського борщу і розповів про злочини росії в Україні та героїчну боротьбу українців проти окупантів. Увечері у варшавському сіті-кафе URBAN TASTE відбулася презентація українського борщу для представників бізнесу, дипломатів, жур-

налістів та діаспори з метою збирання коштів для постраждалих від війни українців.

Загалом борщ став ключовим елементом української кулінарної дипломатії, активний розвиток якої припав на друге десятиліття XXI ст. Дослідження науковців різних країн у сфері теорії та практики кулінарної дипломатії переконують, що їжа, продовольство, спільне застілля, в усьому розмаїтті аспектів значення цих понять, належить у житті суспільства до найважливіших інструментів подолання етнічних бар'єрів і соціальних стереотипів, стирання суперечностей між людьми і ослаблення міждержавних конфліктів. Практика кулінарної дипломатії доводить ефективність цього напряму публічної дипломатії для формування та підтримання позитивного іміджу держави, розширення можливостей взаєморозуміння народів, знаходження історичних паралелей і точок дотику в їх розвитку, зародження нових міжнародних традицій, підвищення інтенсивності міждержавних діалогів в сфері культурного, соціального і економічного розвитку. Використання можливостей національної кухні і зокрема українського борщу як головного кулінарного бренду країни в контексті кулінарної дипломатії є результативним для популяризації асоціативного словосполучення – «борщ-Україна», формування позитивного іміджу України в світі, поглиблення зацікавленості української культурою, розвитку гастротуризму. Водночас через маніпуляції цим інструментарієм у радянській і російській пропаганді український борщ є також маркером у публічній дипломатії, символом обстоювання національної ідентичності. Засобами публічної дипломатії (зокрема, кулінарної) до світової спільноти завдяки зацікавленості гастрономічною культурою доноситься правда про війну, яку розпочала росія проти України і всього цивілізованого світу, збираються кошти на першочергові потреби країни, що протистоїть ворогу.

Бібліографія

Порядок внесення елементів до Переліків та вибору належних практик захисту. URL: https://ich.unesco.org/en/procedure-of-inscription-00809

Еванс Ендрю. Битва за борщ – так чий він насправді? URL: https://www.bbc.com/ukrainian/vert-tra-50074767

Chapple-Sokol, Sam. Culinary Diplomacy: Breaking Bread to Win Hearts and Minds in: *The Hague Journal of Diplomacy*. 2013, 8(2):161–183.

Ірина МАТЯШ

Розділ VIII

СУЧАСНА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА У РОЗРІЗІ ГЕОПОЛІТИЧНИХ МАКРОКОНТЕКСТІВ, МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН І ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПЕРСПЕКТИВ

«Якщо ми втратимо Україну, то втратимо мир на десятиліття. Поразка України може стати початком кінця "золотої доби" Заходу»

Матеуш Моравецький, прем'єр-міністр Польщі (2023)

Чи претендувала Російська Федерація на Крим у 1990-х рр.?

Згідно з договором між РРФСР та УРСР від 19 листопада 1990 р., обидві тодішні союзні республіки визнали територіальну цілісність одна одної в кордонах, що існували на той час. Утім, перші заяви російських посадовців про невизнання статусу Криму як частини України були зроблені майже одразу після проголошення нашою державою незалежності і задовго до завершення процесу розпаду СРСР: уже 26 серпня 1991 р. прессекретар президента РРФСР Бориса Єльцина Павло Вощанов оголосив, що Росія залишає за собою право переглянути свої кордони з тими союзними республіками, які відмовляться від участі в переговорах про нову Союзну угоду. Наступного дня Вощанов уточнив, що його заява стосувалася Криму, Донбасу та північних областей Казахстану. Тоді ж із закликом до проведення референдумів про державну належність Криму й Одеської області виступив Гавриїл Попов – мер Москви та один із найближчих соратників Єльцина.

Однак ці перші експансіоністські кроки частини російського керівництва не знайшли продовження: адміністрація Єльцина взяла курс на ліквідацію союзного центру, для цього вона потребувала допомоги інших республік, а відтак була змушена відмовитися від територіальних претензій. Укладена 8 грудня 1991 р. за участі як Росії, так і України Угода про створення Співдружності Незалежних держав містила норми про взаємну повагу територіальної цілісності та непорушність наявних кордонів. Незважаючи на це, уже 23 січня 1992 р. російська Верховна рада винесла на розгляд своїх комітетів питання про законність ухваленого 1954 р. рішення про передачу Криму до складу України. Ще до завершення розгляду цього питання російська урядова делегація з віце-президентом Олександром Руцьким на чолі відвідала Севастополь (3–5 квітня 1992 р.). Візит не було узгоджено з українською стороною, а під час свого перебування в цьому місті російські посадовці виступили з кількома заявами про незаконність перебування Севастополя та всього Кримського регіону в складі України та необхідність відновлення їх російського статусу. Уже 21 травня того ж року парламент Росії майже одноголосно денонсував постанову 1954 р. про передачу Криму (але наступного ж дня роз'яснив, що це рішення нібито не заперечує територіальної цілісності України). Утім, президент Єльцин заявив, що не планує вживати жодних заходів для виконання постанови своїх законодавців.

Така миролюбна позиція російського лідера пояснювалася передусім наростанням внутрішньополітичної кризи в самій Росії, в ході якої основними опонентами Єльцина виступили більшість депутатів Верховної Ради та віце-президент Руцькой. Реваншистська програма відновлення російського домінування на пострадянському просторі дедалі більше ставала елементом пропаганди опозиційних до єльцинської адміністрації сил, і це спонукало президента Росії займати більш поміркований позицію, позиціонуючи себе як гаранта миру. Саме миру тоді прагнула також і більшість російських виборців, оскільки

катастрофічна радянська інтервенція в Афганістані (1979–1989) та міжетнічні конфлікти на окраїнах СРСР (1988–1991) спричинили поширення антивоєнних настроїв. Крім того, глибока економічна криза, в якій перебувала Росія 1992 р., ставила її в залежність від фінансової й навіть продовольчої допомоги західних держав (передусім США) та міжнародних фінансових інституцій, а умовою подальшого надання цієї допомоги була відмова від агресивного зовнішньополітичного курсу. І якщо російські законодавці могли ігнорувати цю обставину, то виконавча влада, на плечі якої лягала повсякденна робота з утримування країни від економічного та соціального колапсу, повністю усвідомлювала високу ціну можливих військових авантюр.

Надалі розбіжності між позиціями різних гілок влади Російської Федерації з кримського питання не лише зберігалися, а й загострювалися: 9 грудня 1992 р. Верховна рада РФ ухвалила постанову про необхідність переглянути правовий статус Севастополя, а 9 липня 1993 р. новою постановою визнала це місто частиною російської території. У основі цих рішень лежала безпідставна теза про те, що навіть якщо передача Криму до складу УРСР була законною, Севастополь у всякому разі не входив до складу Криму, а отже, і не був переданий Україні. Цілком очікувано, російських законодавців не зупинила та обставина, що належність Севастополю Радянській Україні була прямо передбачена Конституцією УРСР 1978 р. (а от в Конституції РРФСР 1978 р. жодної згадки про Севастополь не було).

Уряд України побачив у цьому рішенні реальну загрозу територіальній цілісності країни та міжнародному миру й направила до Ради Безпеки ООН запит про розгляд цієї проблеми. Ще 10 липня 1993 р. президент Єльцин відмежувався від рішення свого парламенту, а 20 липня 1993 р. Рада Безпеки ООН одноголосно (тобто за згодою також і російського делегата) визнала цю постанову недійсною та підтвердила свою відданість територіальній цілісності України. Напередодні засідання Ради Безпеки Міністерство закордонних справ РФ офіційно визнало дії своїх законодавців «емоційно-декларативними» та заявило про необхідність суворо дотримуватися договорів та угод, укладених із українською стороною (тобто поважати територіальну цілісність України). І все ж навіть у такий момент російські дипломати не забули нагадати про «негативні наслідки адміністративних рішень керівництва колишнього СРСР» (натякаючи на передачу Криму Україні) та задекларувати необхідність збереження російських військових баз «на території України, в Криму та Севастополі» (непрямо заперечуючи належність Криму та Севастополя до нашої держави). Це свідчить про те, що російські керівники були єдині в несприйнятті українського статусу Криму та Севастополя, але їхні позиції розходилися щодо доцільності захоплення цих регіонів у конкретних умовах 1993 р.

Після розгрому антиєльцинської опозиції в ході збройного конфлікту в Москві 3–4 жовтня 1993 р. ситуація принципово не змінилася: так, спікер нижньої палати нового російського парламенту (Державної думи) Іван Рибкін 1994 р. виступав із заявами про права РФ на Крим і Севастополь, а 5 грудня 1996 р. російська Рада федерації (верхня палата) ухвалила декларацію про належність Севастополя Росії. Оскільки на той час верхня палата складалася з виборних керівників окремих регіонів РФ, її позицію можна вважати відображенням

настроїв російських регіональних еліт. Утім, виконавча влада РФ, як і раніше, на практиці ігнорувала агресивні виступи свого парламенту.

Із укладенням російсько-українського Договору про дружбу, співробітництво і партнерство 31 травня 1997 р., за яким обидві сторони ще раз взаємно визнали кордони одна одної, парламентська антиукраїнська кампанія почала затихати. Останньою в той період спробою повернутися до кримського питання на державному можна вважати провал ратифікації цього договору в Раді федерації 27 січня 1999 р., однак уже 17 лютого того ж року під тиском уряду російські законодавці все ж ратифікували цей документ. Із того часу і аж до 2014 р. російські органи влади не висували територіальних претензій до України.

Тарас ШУЛЬГА

Чому та як виник і зазнав поразки сепаратистський рух у Криму (1992–1995)?

Перша відверто сепаратистська організація, а саме «Республіканський рух Криму» (більш відомий під російською назвою «Республиканское движение Крыма», скорочено РДК), виникла в Криму в серпні 1991 р. одразу після проголошення незалежності України. У наступні місяці оформилися ще декілька утворень аналогічної орієнтації, як-от «Демократична Таврида» та «Російське товариство Криму». Усі вони вимагали проведення референдуму про майбутній статус регіону, хоча й не сформулювали єдиної позиції щодо того, яким має бути цей статус: до грудня 1991 р. популярною залишалася ідея входження Криму до оновленого Радянського Союзу на правах союзної республіки, а після остаточного припинення існування СРСР різні політики-сепаратисти підтримували як плани перетворення автономної республіки на незалежну державу (в тісному союзі з Росією), так і плани входження до складу РФ.

Основною економічною базою сепаратистського руху були тісно пов'язані з кримінальним світом бізнес-структури, зокрема асоціація «Імпекс-55», а провідним сепаратистським ЗМІ стала газета «Крымская правда» – на той час найпопулярніше видання на півострові. Крім того, політичну підтримку кримському сепаратизму уже від серпня 1991 р. надавали окремі російські політичні сили та навіть державні посадовці, а також російські ЗМІ (які на той час ще мали практично необмежений доступ до медіа-ринку України і за традицією сприймалися багатьма громадянами як «столичні» медіа, більш авторитетні, ніж власне українські). Сепаратистські симпатії частини кримського бізнес-середовища випливали передусім із надії використати незалежну регіональну владу у власних інтересах: кримські підприємці розуміли, що їхні шанси взяти під контроль уряд у Києві близькі до нуля (на відміну від можливого уряду в Сімферополі).

На політичному рівні сепаратистські настрої ґрунтувалися, по-перше, на типовому для початку 1990-х рр. прагненні пострадянських регіональних еліт захопити в свої руки максимальну частку влади (а відтак і доходів, у тому числі корупційних), по-друге, на безпідставному страху перед українізацією, і по-третє, на бажанні унеможливити реституцію хоча б частини активів, утрачених 1944 р. депортованими народами, і передусім кримськими татарами: уже на початку 1992 р. було очевидно, що український уряд готовий сприяти їх масовому поверненню на Батьківщину, що неминуче ставило на порядок денний питання про їх забезпечення житлом і земельними ділянками.

Проведений 1 грудня 1991 р. референдум на підтвердження Акту проголошення незалежності України, на якому більшість кримських виборців, що взяли участь у голосуванні, підтримали відродження незалежної української держави, а отже, і входження до неї свого регіону, не зупинив розвитку сепаратистського руху.

У березні–квітні 1992 р. сепаратистські настрої поступово здобули підтримку більшості депутатів Верховної ради Криму, і 5 травня того ж року цей орган

ухвалив Акт про державну самостійність Республіки Крим та запланував на серпень референдум на підтвердження акту. Утім, ухвалена Верховною радою республіки 6 травня 1992 р. Конституція Криму передбачала його подальше перебування в складі України на підставі двостороннього договору. Уже 13 травня 1992 р. Верховна Рада України визнала Акт про державну самостійність Республіки Крим недійсним, а 23 травня під тиском української влади Верховна рада Криму скасувала цей акт та відклала проведення референдуму на невизначений термін. 25 вересня 1992 р. кримські законодавці внесли зміни до Конституції республіки, прибравши з неї твердження про договірний характер статусу Криму в складі України. Це відповідало інтересам поміркованої більшості кримського політикуму, які проголосували за самостійність під тиском радикально проросійської частини електорату, але фактично побоювалися приходу до влади радикальних проросійських діячів чи не більше, ніж потенційних силових дій українського уряду.

Перша хвиля сепаратистського руху, таким чином, зазнала поразки на рівні представницького органу регіону, але на масовому рівні антиукраїнські настрої посилювалися протягом 1992–1993 рр.: дедалі більше кримчан покладали на український уряд та поміркованих кримських керівників відповідальність за важку економічну кризу і бачили в приєднанні до Росії (чи створенні формально незалежної держави в тісному союзі з Росією) шлях до стабілізації свого матеріального становища (незважаючи на те, що РФ переживала аналогічні проблеми).

Проведені на тлі таких масових очікувань вибори президента та Верховної ради Криму (відповідно в січні та березні–квітні 1994 р.) принесли переконливу перемогу радикальним сепаратистам (переважно об'єднаним в «Республіканську партію Криму-РДК»), які провели в президенти свого лідера Юрія Мєшкова та здобули більшість місць у Верховній раді. Утім, нове сепаратистське керівництво Криму не змогло встановити контроль над силовими структурами півострова (хоча й намагалося це зробити) та заручитися підтримкою російського уряду, а відтак не наважилося проголосити незалежність регіону. Уже за станом на липень 1994 р. Мєшков втратив підтримку більшості членів Верховної ради Криму, а в вересні того ж року спробував розпустити цей орган, на що депутати відповіли позбавленням президента більшості повноважень. Паралельно зі внутрішньою кризою сепаратистського руху у 1994–1995 рр. відбувалося стрімке падіння його електоральної підтримки, для чого було кілька причин: по-перше, економічна криза поглиблювалася, і тепер уже сепаратистські керівники сприймалися багатьма виборцями як її винуватці; по-друге, обрання 10 липня 1994 р. Президентом України Леоніда Кучми, який виступав із проросійською програмою, розвіяло страх перед українізацією; по-третє, початок 10 грудня 1994 р. Першої російсько-чеченської війни показав навіть проросійськи налаштованим кримчанам, що перебування регіону в складі України убезпечувало його мешканців від участі в збройних конфліктах.

Використовуючи послаблення та розкол проросійського сепаратистського руху в Криму, українські парламент і президент в березні 1995 р. ліквідували посаду президента в Криму, остаточно скасували Конституцію Криму від 6 травня 1992 р., ухвалили Закон «Про Автономну Республіку Крим», який

суттєво обмежив повноваження кримських органів влади, і перепідпорядкували Раду міністрів Криму уряду в Києві.

Кримські сепаратистські політики відповіли лише заявами протесту та невдалою спробою провести референдум на підтримку скасованої Конституції. Більшість місцевих виборців поставилася до зміни політичної ситуації байдуже. У липні 1995 р. Мєшков виїхав до Росії, а до керівництва кримської Верховної ради було обрано лояльних до уряду в Києві політиків. Таким чином, чотирирічна кампанія за відокремлення Криму від України зазнала повної поразки.

Тарас ШУЛЬГА

Що означають уроки Грузії-2008 для України-2014–2023?

Дезінтеграція та розпад Радянського Союзу і прагнення Російської Федерації як спадкоємиці СРСР повернути собі статус повноцінного наддержавного міжнародного актора визначило особливості ґенези та еволюції політичних і економічних інтеграційних процесів на пострадянському просторі у контексті становлення нової – постбіполярної – системи міжнародних відносин. Пріоритетність для Росії геополітичного складника й активна реалізація концепції з формування альтернативного (євразійського) центру впливу привела Москву до розгляду пострадянського простору як зони своїх «легітимних» життєво важливих інтересів та прагнення підпорядкувати Кремлю євразійський простір всупереч міжнародному праву і волі суверенних держав.

Минуло понад 14 років від російсько-грузинської війни 08–13 серпня 2008 р. Війни, яка не лише продемонструвала справжні наміри путінської Росії на підрив суверенітету і територіальної цілісності на просторі колишнього СРСР, але й (разом з відомою промовою російського президента на безпековому форумі в Мюнхені 10 лютого 2007 р.) остаточно стала вододілом в еволюції постбіполярних міжнародних відносин. Тоді неодноразово звучали питання на кшталт сформульованого британським і канадським політологом-україністом Тарасом Кузьо: «Чи стане Україна наступною мішенню «доктрини Путіна»?» Зараз ми знаємо відповідь і, на жаль, вона ствердно-трагічна для України.

У 2009 р. автори пропонованого Читачеві тексту (питання-відповіді) відгукнулися науковою публікацією до річниці російської агресії щодо Грузії. Ось наші висновки практично в повному обсязі, зокрема – з чіткою екстраполяцією на Україну. Практично всі вони так чи інакше зберігають своє значення на етапі сучасної російської агресії, але вже проти нашої держави.

* * *

Всебічний науковий історико-політологічний аналіз збройного конфлікту на Кавказі серпня 2008 р. на причинно-наслідковому та змістовно-подієвому зрізах дозволяє авторам зробити узагальнення, які умовно можна розділити на три групи. Перша (висновки 1) стосується підсумків дослідження насамперед у регіональному вимірі російсько-грузинського військового зіткнення. Друга (висновки 2) характеризує вплив «п’ятиденної війни» між Росією та Грузією на Україну як у сенсі її відносин із Росією, так і з позицій нашої держави у світі як «нового міжнародного актора». Третя (висновки 3), комплексна, поєднує перші дві групи висновків із глобальним зрізом впливу російсько-грузинського збройного конфлікту.

Висновки 1.

І. Регіональні та субрегіональні конфлікти (в тому числі «конфлікти низької та середньої інтенсивності») перетворилися на одну з рис міжнародних відносин після завершення «холодної війни і стали показовим чинником сучасного нового глобального порядку.

II. Характер зростання потенціалу Росії та нарощування нею військової могутності відбувається в тому числі з метою демонстрації сили та прагнення упокорення «свободолюбивих» народів. «Кольорові революції» Росія розцінила як своєрідний виклик і діє з великодержавної позиції відторгнення «іншого», пошуку ворога і протистояння «ворожому» оточенню.

III. Мета Росії – на локальних конфліктах заявити не лише про можливість вирішувати тактичні завдання, але й своєрідна заявка на глобальне лідерство на основі «особливої моделі» відносин із навколишнім світом. Росія шляхом визнання незалежності Південної Осетії й Абхазії вирішила дати свою відповідь (як своєрідну реакцію) на «прецедент Косово».

IV. Росія прагне в довгостроковій перспективі гарантувати свій уплив завдяки створенню «зони привілейованих інтересів» по периметру власних кордонів. Російська сторона добивається визнання свого права на втручання і силові дії в цій зоні для «захисту життя і гідності своїх громадян».

Висновки 2.

V. Російсько-грузинський конфлікт став рубіжною подією для всієї системи міжнародних відносин і серйозним випробуванням для двосторонніх українсько-російських стосунків у всіх їх вимірах і проявах.

VI. Не викликає сумніву, що «українське питання» є ключовим у російській стратегії домінування на пострадянському просторі. Звідси, демонстрація на прикладі Грузії силового варіанту розв'язання проблемних питань з Україною та схиляння останньої до поступливості.

VII. Національні інтереси України, що вимагають підтримки суверенітету та територіальної цілісності Грузії, увійшли в глибоке протиріччя з наміром Росії забезпечити міжнародне визнання правомірності збройного відторгнення частини грузинської території і визнання незалежності Південної Осетії та Абхазії.

Висновки 3.

VIII. Світ став іншим не після російсько-грузинського збройного конфлікту в серпні 2008 р. Іншим він став давно і змінюється постійно, але відповідні конфлікти «високої, середньої чи низької інтенсивності» накладають свій відбиток на характер глобальних, регіональних і локальних зрушень.

IX. Звідси, напевне, найголовніше, що відбулося внаслідок серпневого (2008 р.) російсько-грузинського конфлікту на трьох зрізах:

– макрорівневому – остаточне переформатування всієї системи міжнародних відносин на основі визнання за Росією відродженого статусу глобальної держави зі сферами своїх виняткових інтересів;

– мікрорівневому – встановлення «pax rasha» в Кавказькому регіоні на основі позиції сили та домінування у відповідності з політикою Кремля і баченням його керівництвом перспектив подальшої еволюції світопорядку;

– прикладному (українському) – чітке тактичне та стратегічне перспективне бачення і розуміння Росією того беззаперечного факту, що «тільки досягнувши своїх цілей в Україні» вона остаточно реалізує запропоновану її керівництвом «особливу модель» відносин із навколишнім світом.

X. За цих обставин ми практично не можемо впливати на мікро- та макрорівневі зміни, але просто зобов'язані (з точки зору не лише захисту національних і державних інтересів, але й «здорового глузду виживання та самозахисту»)

реагувати на виклики нашій безпеці. Однак демонструвати потрібно не новітній варіант української Руїни, а монолітну позицію політичного класу. На жаль, ні пошук консолідованої позиції в оцінці російсько-грузинського конфлікту, ні «газова війна» з Росією на пoмежів'ї 2008–2009 рр. не вселили оптимізму в цьому плані. І все ж: і потенціал, і віра в терпіння та цілеспрямованість, а також поступовий перехід нашої владної політичної верхівки до прагматичної виваженої консолідованої політики залишаються.

* * *

Вищенаведене було оприлюднено відразу по завершенні російсько-грузинської війни. Пізніше ми (та й багато інших українських гуманітаріїв і суспільників) неодноразово зверталися до цієї проблематики в наукових публікаціях і доповідях на наукових конференціях, в тому числі на найвищому міжнародному і дипломатичному рівні (наприклад, у Варшаві в 2015 р. та Батумі в 2016 р.). На жаль, до науковців, особливо академічних, мало прислухаються ті, хто формує державну політику і відповідає за зовнішньополітичну сферу діяльності.

Кремлівські агресивні стратегеми виявилися значно дієвішими, а їхнє застосування на практиці мало своїм наслідком не лише втрату Україною контролю над частиною території (зараз це близько 20%), але й трагічну широкомасштабну геноцидну війну. На порядку денному залишається терор українського цивільного населення, геноцид українських громадян на тимчасово окупованих територіях, брутальне поводження і катування російськими окупантами українських військовополонених, відвертий (у воєнно-політичному плані) ядерний терор і шантаж з боку Росії. Наше завдання за цих умов полягає не лише в «засвоєнні уроків минулого» (за Марселем Х. Ван Херпеном), але і в тому, щоб «вижити і перемогти».

Фактична безкарність Росії за події серпня 2008 р. стала вагомим чинником її політичних і військових дій щодо України як ще однієї ключової сфери в геополітичному пасьянсі Кремля в 2014–2023 рр. Події 2008 р. в Грузії та 2014–2023 рр. в Україні свідчать про запаралелення російських стратегем та того, що Росія вдалася до наймасштабнішого геополітичного проєкту з часу руйнування Берлінської стіни, розпаду СРСР і світової системи соціалізму. Серпневий 2008 р. конфлікт на Кавказі та спочатку гібридна, а надалі широкомасштабна війна проти України стали віхами в боротьбі Росії за пострадянський простір і створили серйозну загрозу руйнації всієї системи міжнародних відносин». Військова агресія Росії проти Грузії, а зараз проти України – це, насправді, виклик-випробування для всієї системи європейської та міжнародної безпеки. Світ знову поринув у марево Холодної війни з «гарячими» точками. На часі – необхідність створення нової дієвої архітектоніки європейської і світової безпеки. У сенсі цього особливого звучання й актуальності не лише для України, але й для всіх міжнародних акторів сучасності, набуває стратегема: «Прозріти може лише той сліпий, що вдивляється у пітьму».

Бібліографія

Додонов Р. О. Конфлікт на Сході України у дзеркалі соціально-філософської рефлексії: монографія. Український інститут стратегій глобального розвитку та адаптації. Вінниця: ГЛОБУС ПРЕСС, 2016. 200 с.

Кимридон А. М. Причини російсько-грузинського конфлікту: глобальний вимір. *Вісник Київського міжнародного університету. Серія: Історичні науки*. 2008. № 7.
Киридон А. М. Причини російсько-грузинського конфлікту: регіональний вимір. URL: http://vmv.kymu.edu.ua/series/vmv/vipusk8/5.pdf
Киридон А. М., Троян С. С. Грузія–2008 – Україна–2014: запаралеленість російських стратегем. Київ-Батумі, 2018. URL: https://ev.vue.gov.ua/publications/vydannia-i-publikatsii-avtoriv-ta-partneriv-velykoi-ukrainskoi-entsyklopedii/hruziia-2008-ukraina-2014-zaparalelenist-rosiyskykh-stratehem-monohrafiia-a-m-kyrydon-s-s-troian-k-2018-23-s/
Киридон А. М., Троян С. С. Російсько-грузинський конфлікт серпня 2008 року: історико-політологічний аналіз. Київ–Рівне: КиМУ; РІС КСУ, 2009. 80 с.
Кузьо Т. Чи стане Україна наступною мішенню «доктрини Путіна»? *Високий замок*. 2008. № 158 (3807). 27 серпня.
Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти. Київ: Vivat, 2015. 304 с.
Марсель Х. Ван Херпен. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна. Незасвоєні уроки минулого. Київ: Vivat, 2022. 306 с.
Перша європейська війна XXI століття: 10 років від початку російсько-грузинського конфлікту. 05.08.2018. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/29410313.html
Російсько-грузинський конфлікт: причини та наслідки для європейської безпеки: експертна дискусія. Національний інститут стратегічних досліджень, 14.08.2008. URL: http://www.niss.gov.ua/table/408008/index.htm
Усатюк К. Р. Російсько-грузинський конфлікт 2008 року: уроки для України. URL: http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/28384/1/124-133.pdf
Шаран О. В. Міжнародно-політичні механізми протидії сепаратизму у державах Європи. Дис. … доктора філософії. Львів, 2021. 270 с.

Алла КИРИДОН, Сергій ТРОЯН

Чи використовувала Росія сучасні західні технології у війні проти України? Як це впливає на впровадження санаційної політики Заходу щодо РФ?

Дев'ять років триває безпідставна російська агресія проти України, яка з 24 лютого 2022 р. перетворилася на повномасштабну війну. У плані протидії російській агресії визначальну роль відіграє західна військова допомога Україні та західна санкційна політика проти Росії.

Проте навіть сьогодні, попри розуміння Заходом і нашими партнерами на всіх континентах небезпеки російської загрози для міжнародного порядку і демократії, частина політикуму до кінця не відмовилася від ідеї «зберегти обличчя Путіну». Про це, зокрема свідчить актуальний звіт створеного ще в 1831 р. за ініціативою герцога А. У. Веллінгтона британського аналітичного центру з питань оборони – Королівського Об'єднаного інституту оборонних досліджень (Royal United Services Institute). Експерти Royal United Services Institute в своєму серпневому (2022 р.) звіті зазначають, що в російській зброї, яку було вилучено в Україні, виявили понад 450 компонентів іноземного виробництва. З цих 450 компонентів 318 були виготовлені американськими компаніями. Решта комплектуючих – в Японії (34), Тайвані (30), Швейцарії (18), Нідерландах (14), Німеччині (10), КНР (6), Південній Кореї (6), Великій Британії (5), Австрії (2) та інших державах.

Від початку широкомасштабних бойових дій українським військовим вдалося захопити неушкоджену або частково пошкоджену російську зброю. Після розбору 27 одиниць дослідники встановили, що більша її частина включає західні компоненти. Йдеться насамперед про крилаті ракети, радіоелектроніку, оптику і системи ППО.

Так, російська крилата ракета 9 М727, яка запускається з ракетного комплексу «Іскандер-К», містить 31 іноземний компонент. Ці деталі були виготовлені компаніями, з-поміж яких американські Texas Instruments Inc і Advanced Micro Devices Inc, а також Cypress Semiconductor, яка зараз належить німецькій компанії Infineon AG. Інша російська крилата ракета Х-101, яка була використана для ударів по українських містах, також має 31 іноземний компонент. Деталі були виготовлені західними компаніями, зокрема американськими корпораціями Intel і Xilinx, що належить холдингу AMD.

Європейські компанії також не стояли осторонь оборонної співпраці з Росією. Нещодавно Європейська рада з експорту конвенційної зброї (COARM) підрахувала, що протягом 2015–2020 рр. десять країн ЄС експортували до Росії озброєння на 346 млн євро. І це попри ембарго, що набуло чинності у липні 2014 р. Лідерами «сірих» продаж озброєнь до Росії є Франція та Німеччина, на долю яких припадає 80% усіх постачань.

На перший погляд, ці 346 млн євро за шість років – абсолютний мізер порівняно з оборонним бюджетом РФ, який у 2021 р. становив 61 млрд доларів.

Утім, саме завдяки високотехнологічному імпорту з європейських країн росіяни змогли вдосконалити радянську техніку і розвинути власне виробництво. Зокрема, важливою для російського ВПК була співпраця з французьким виробником електроніки Thales. Технікою від цієї компанії до 2020 р. було модифіковано понад тисячу російських танків. Французькі тепловізори виявили на російських бойових машинах десанту БМД-4, які розстрілювали автівки з цивільними в Бучі.

Ще один приклад – російські безпілотники. Часто згадувані в новинах російські моделі «Орлан-10» та «Форпост» не раз збивали в зоні ООС. Виявилося, що безпілотну авіацію для Росії будує весь світ. Так, безпілотник «Орлан-10» обладнаний GPS-модулем швейцарської компанії U-blox, двигуном японської SAITO, стартер-генератором американської Texas Instruments Incorporated та польотним контролером франко-італійської STMicroelectronics. Безпілотник «Форпост» взагалі є копією ізраїльського IAI Searcher. Збирають «Форпости» на Уральському заводі цивільної авіації за ізраїльською технологією з американських і німецьких запчастин.

Таких прикладів використання Росією сучасних західних технологій у війні проти України чимало. Вони в черговий раз змушують нас апелювати до питання про подвійні західні стандарти. Зокрема, навіть після введення нових жорстких санкцій проти російського ВПК з кінця лютого 2022 р. залишається актуальною проблема з товарами подвійного призначення, а також з укладеними раніше контрактами.

Так, показовою є ситуація з російським концерном «Алмаз-Антей». Він виробляє зенітно-ракетне та радіолокаційне обладнання для російської армії, зокрема, для ЗРК «Бук», С-300, С-400 й перебуває під санкціями з 2014 р. Європейцям з ним було заборонено торгувати прямо чи опосередковано, навіть через дилерів. Проте підприємства зі складу цього концерну успішно проводили тендери на закупівлю продукції іноземних виробників. Наприклад, концерну знадобилася змащувально-охолоджувальна рідина для металообробки від провідного німецького виробника TECHLUBE GMBH. Німецький виробник, ймовірно, спочатку поставив товар через своє представництво для «мирних» російських компаній, який вже від них потрапив до військових.

Уже 7 червня 2022 р. Інститут Лансінга (Інститут досліджень глобальних загроз та демократії Роберта Лансінга – некомерційна організація з питань державної політики зі штаб-квартирою в американському штаті Делавер і регіональним офісом у Парижі) повідомив, що західні компанії все частіше порушують санкції та постачають у Росію товари військового чи подвійного призначення. Особливої гостроти ці питання набувають на фоні того, що Україна нагально потребує значної кількості артилерії, у тому числі далекобійної, ударної авіації, сучасних систем ППО.

Водночас не треба забувати, що майже вся сучасна військова техніка Росії залежить від складної електроніки, що імпортується зі США, Великої Британії, Німеччини, Нідерландів, Японії, Кореї, Ізраїлю й інших країн з високотехнологічною промисловістю. Санкції все жорсткіше беруть в лещата російську економіку, обмежуючи відповідні можливості російського ВПК. Він дуже залежний від значного імпорту до Росії продуктів з високою доданою вартістю, які вона не виробляє. Так, 45% усіх передових технологій, які використовує

Росія, складає імпорт з Європи, на 21% вона залежить від технологій з США, і лише на 11% – від Китаю.

Надалі санкційний тиск на Росію та її ВПК посилюватиметься, про що свідчить зміна ситуації після початку російського широкомасштабного вторгнення в Україну. Ця зміна полягає, насамперед, у тому, що західні держави (завдяки й зусиллям української дипломатії) рішуче посилили санкційний тиск. Зокрема, було заборонено будь-які відносини з переважною більшістю компаній російського ВПК. Так, уже в третій санкційний пакет ЄС від 25 лютого 2022 р. були включені понад 70 підприємств і установ, що мають стосунок до російської оборонної галузі. З-поміж них – «Ростєх», «Уралвагонзавод», концерн «Калашников», «Алмаз-Антей», авіабудівні та суднобудівні корпорації (включаючи «МіГ», «Вертольоти Росії», «Сухий», «Туполєв»), компанії космічного сектору (включно з ракетно-космічним центром «Прогрес») тощо. Водночас найболючіше по Росії та її економіці й суспільству вдарили запроваджені світовим співтовариством (у тому числі й державами ЄС і G-7) санкції проти енергетичного сектору, обмеження на ціни на нафту і нафтопродукти, відмова від російського газу тощо. У лютому 2023 р. ЄС запровадив уже десятий пакет санкцій проти Російської Федерації.

Загалом, сучасну російсько-українську війну слід вважати першим у XXI ст. потужним зіткненням на суші двох, оснащених передовим озброєнням і технікою, армій. Наслідки такого конфлікту високої інтенсивності кардинальним чином вплинуть на змістовну оцінку сутності сучасних міждержавних збройних протистоянь. За всієї складності актуальної міжнародної ситуації під впливом російської повномасштабної та віроломної агресії проти України західний світ неминуче постає перед дилемою захисту демократії, свободи, європейських цінностей тощо, – з одного боку, та подальшою реалізацією певних інтересів, пов'язаних із РФ, – з іншого. Рівень підтримки й допомоги Україні сьогодні став визначальним маркером протидії західних країн зовнішнім загрозам. Допомога ця здійснюється за кількома напрямами: військово-технічна (постачання озброєння), фінансово-гуманітарна (надання коштів і товарів для підтримки населення та економіки), санкційна допомога (впровадження санкцій для ізоляції РФ та послаблення/виснаження її економіки). Відтак маємо надію, що західні союзники все ж не будуть перейматися проблемою «збереження обличчя Путіна», а насамперед і надалі надаватимуть потужні військово-технічні та військово-технологічні ресурси для української сторони з метою забезпечення повної та безумовної перемоги над Росією.

Бібліографія

Борель Ж. Як діють санкції та коли вони вплинуть на Путіна: стаття головного дипломата ЄС. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/07/5/7142583/index.amp

Війна в Україні може стати однією із найкривавіших у сучасній історії, не рахуючи двох світових. Розбір Washington Post. URL: https://forbes.ua/inside/viyna-v-ukraini-mozhe-stati-odnieyu-iz-naykrivavishikh-u-suchasniy-istorii-ne-rakhuyuchi-dvokh-svitovikh-rozbir-washington-post-26062022-6803

Киридон А. М., Троян С. С. Захід і російсько-українська війна: аспект військово-технічної допомоги. *Україна і світ в умовах воєнних викликів: колективна монографія* / за заг. ред. к.і.н., доц. Подрез Ю.В. Суми: Сум ДПУ імені А.С. Макаренка, 2023. С. 31–45.

Країни НАТО продають Росії військову електроніку всупереч санкціям – Інститут Лансінга. URL: https://focus.ua/uk/amp/digital/518164-strany-nato-prodayut-rosii-voennuyu-electroniku-vopreki-sankciyam-institut-lansinga

Співучасники війни. Як Росія обходить західні санкції та продовжує імпорт зброї й комплектуючих. URL: https://daily.rbc.ua/ukr/show/souchastniki-voyny-rossiya--obhodit-zapadnye-1654581163.html/amp

Як Захід допомагає Росії створювати зброю. URL: https://lb.ua/world/2022/08/17/526555_yak_zahid_dopomagaie_rosii_stvoryuvati.html

Як санкції впливають на російську оборонку. URL: https://armyinform.com.ua/2022/08/23/yak-sankcziyi-vplyvayut-na-rosijsku-oboronku/

2022 Military Strength Ranking. URL: https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php

Felshtinsky Y., Stanczew M. Blowing Up Ukraine: The Return of Russian Terror and the Threat of World War III. London: Gibson Square, 2022. 304 p.

Military Spending by Country 2022. *2022 World Population by Country*. URL: https://worldpopulationreview.com/country-rankings/militaryspending-by-country

The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2022. 1421 p.

Алла КИРИДОН, Сергій ТРОЯН

Як і навіщо Москва намагається пересварити Україну з її довкіллям?

Гальмівні диктатури конають, бо вадять потребам гнучкого суспільства в глобалізації. На сході континенту скніють моторошний репресивний культ без особи, догматична безідейна імпотенція, марнотратність, деградація і безвихідь. Знавіснілі спроби реставрації політичних режимів в окремих країнах подеколи відстрочували агонію, проте ніколи не було жодного прецеденту гальванізації трупу архаїчних мультинаціональних конгломератів. Перетворення Британської чи інших колоніальних імперій на Співдружності є не винятками, але доказами, бо вони не придушують, а зацікавлюють і приваблюють всі держави-учасниці вигодами й перевагами взаємовигідної співпраці з колишніми метрополіями і між собою. Цілком інші взаємини склались між правонаступницями СРСР.

Дезінтеграція СРСР виявила відчутну його народам примарність штучно створеного брутальною силою протиприродного конгломерату без спільної культури, традицій, звичаїв. Він спирався на номенклатуру єдиної «партії» (в однопартійній державі це привілейована верства), карний апарат державної безпеки і збройні сили, проте цих спільних підвалин давно нема. Дисципліну в армії тримали суворі та дбайливі сержанти-«малороси». Азіати не мали доступу до ракетно-ядерної зброї масового знищення. Міцно прищеплена зневага до інородців та іновірців сполучалася з байдужістю, бундючною відразою до будь-чиєї самобутності. Американці вважають, що християнська любов до ближніх не лише гуманна, а й вигідна, а росіяни не в спромозі второпати просту істину do ut dos (даю, щоб і ти дав) і залякуванням та погрозами прагнуть змусити до покори. Москва не спроможна дати, пообіцяти, запропонувати анічогісінько потрібного, корисного, спокусливого, гарного нікому з її підданців або сусідів.

Одна з кільканадцяти правонаступниць Радянського Союзу, Російська Федерація оголосила себе єдиною його «продовжувачкою», а на цій підставі привласнила закордонні активи, військово-морський флот та інше майно, але не визнає неподільності прав і обов'язків, всупереч міжнародному праву обстоює пріоритет своїх законів, заперечує геноцид українців та інших народів і решту злочинів тоталітаризму проти людяності. Породжений підсвідомим комплексом меншовартості заздрісників, на всіх щаблях влади панує пихатий і вульгарний шовінізм, рясно просякнутий расистськими забобонами невігласів. Нездатність збагнути засади сучасної цивілізації заганяє Росію в безвихідь і перетворює на жертву власної примітивної обмеженості. Кремлівські можновладці називають українців спільним з ними народом, а насправді вважають недоумками з якоюсь кумедною говіркою, придатними лише бути обслугою «старшого брата».

Збіґнєв Бжезінський у «Великій шахівниці» мріяв, як поступово Франція, Німеччина, Польща і Україна зі знанням кривавих уроків історії визволяться від забобонів, упередженості, ксенофобії, взаємодіятимуть у спільній європей-

ській домівці, а потім разом допоможуть Росії перетворитися з небезпечного монстра на миролюбну партнерку, хоча вона не стане членом Євросоюзу, бо історично, геополітично і ментально несполучна зі світоглядними засадами цивілізації. Ця перспектива набуває обрисів в Європі, значною мірою завдяки впливу Великої Британії та Сполучених Штатів. Після двох Світових і Холодної війн Америка вже вкотре відіграє свою вирішальну роль «потужного Арсеналу Демократії».

Спроби Кремля посварити Київ з іншими регіонами і сусідніми народами спричинилася до результату, зворотного намірам ініціаторів, які натомість самі потрапили в дедалі глибшу ізоляцію і зашморг санкцій карою за свою агресію. Захід дедалі краще розуміє, що Україна відчайдушно б'ється за своє існування і безпеку цілої Європи, відтак допомога і сприяння їй є обов'язком ЄС і НАТО. Двобій України проти Москви за національну свободу і порятунок цивілізації є екзистенціальною боротьбою антагоністів, а спроби компромісів неможливі. Цей двобій скінчиться поразкою і неминучою дезінтеграцією Росії.

За логікою міжнародного права і моральним імперативом, агресор мусить зазнати карних репресалій і реторсій, а потім виконати реституції (повернення власникам награбованого майна), репарації (відшкодування заподіяних збитків і руйнувань), сплату компенсацій (родинам жертв), екстрадиції (видачу осіб, звинувачених зі злочинів проти людяності на суд міжнародного трибуналу), демілітаризації (позбавлення зброї масового знищення і змоги реваншу) з ефективним контролем і гарантіями. На окремий розгляд заслуговує внутрішня реконструкція Російської Федерації та нормалізація взаємин сусідніх держав і цілого цивілізованого світового співтовариства з її правонаступницями.

Бібліографія

В ISW пояснили, навіщо Путін лякає загрозою розпаду РФ. 28.02.2023. URL: https://espreso.tv/v-isw-poyasnili-shcho-stoit-za-zayavami-putina-pro-zagrozu-rozpadu-rf

Жунісбай А. Як повномасштабна війна проти України вплинула на деколонізацію інших сусідів Росії?. URL: https://svidomi.in.ua/page/yak-povnomasshtabna-viina-proty-ukrainy-vplynula-na-dekolonizatsiiu-inshykh-susidiv-rosii

Зубачевский В. А. Политика России в Центрально-Восточной Европе (первая треть XX века): геополитический аспект. Москва: РОССПЭН, 2019. 278 с.

Кремль сіє розбрат? Навіщо Росія намагається посварити Україну з сусідами. 10.11.2021. URL: https://ranok.ictv.ua/ua/2021/11/10/kreml-siye-rozbrat-navishho-rosiya-namagayetsya-posvariti-ukrayinu-iz-susidami/

Тужанський Д. Зіштовхнути лобами: як Росія «мілітаризує» етнічне питання в Україні та Центральній Європі. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/02/10/7133701/

Філіпчук В., Ярошенко Є., Івашко І. Що відбувається у відносинах України з західними сусідами? Міжнародний центр перспективних досліджень. URL: https://icps.com.ua/assets/uploads/images/images/eu/vidnosiny_susidy.pdf

Щур М. В ЄС помітили, що Росія намагається посварити Україну з її сусідами. 2019. 23 травня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/29956672.html

Михайло КІРСЕНКО

Як політика впливових міжнародних гравців щодо Росії в 2014–2023 рр. оприсутнюється в плошині акторно-мережевої теорії?

Російсько-українська війна 2014–2023 рр. – багатоаспектна і різновимірна в осмисленні. Вона так чи інакше позначається на регіональних і глобальних зрізах життєдіяльності народів і держав. Це підтверджують і фундаментальні наукові дослідження як російсько-української війни, так і міжнародних відносин сучасності. На основі тих тенденцій, що увиразнюються на радарах російсько-української війни, спробуємо пояснити дієвість і роль впливових міжнародних гравців у цих подіях у плошині акторно-мережевої теорії.

Акторно-мережева теорія уперше в розгорнутому вигляді була представлена Мішелем Каллоном і Бруно Латуром у другій половині 1980-х рр. Пізніше вона була актуалізована спочатку в науковому полі соціології науки і техніки, а згодом – соціології та соціальної філософії. За своєю суттю, акторно-мережева теорія – це соціально-конструктивістська модель, основним принципом якої є концепція гетерогенної мережі, де остання виступає актором взаємодій. Тобто актор – це мережа, яка є доволі динамічною, а будь-який об'єкт мислиться як ефект мережі відносин. При цьому, що важливо, усі елементи цієї мережі є однаково вагомими. Взаємодії або інтеракції відбувається в ній за посередництва актантів, тобто дієвців. Глобальне відсутнє, натомість є лише ланцюг пов'язаних між собою локальностей. Не існує також понять великий і малий об'єкт: не можна говорити, наприклад, що одне об'єднання більше за інше, але одні очевидно перевершують інші за рахунок більшого числа надійних зв'язків з різними учасниками відповідної мережі акторів, що розглядається.

У сенсі застосування до предметного поля міжнародних відносин і світової політики міжнародно-акторна теоретична конструкція ґрунтується на розумінні визначальності впливу насамперед комплексу інтеракцій найпотужніших сучасних центрів сили на стабільність міжнародної системи. У рамках цієї теорії Росія, безумовно, розглядається в якості одного з таких найвпливовіших міжнародних гравців або ж свого роду, за Б. Латуром, «ядра локальностей», які взаємодіють. На таке розуміння впливає низка чинників, з-поміж яких увиразнюються ті, що впливають на значну кількість зв'язків Росії в мережі актуальних міжнародних відносин: місце постійного члена в РБ ООН з правом вирішального голосу; один із двох (поряд із США) найпотужніших ядерних потенціалів сучасності; друга військова світова сила станом на 2022 р.; величезні сировинні (насамперед, енергетичні) ресурси; найбільша на планеті територія з понад 140-мільйонним (хоча й нерівномірно розселеним) демографічним потенціалом; одна з двадцяти найпотужніших економік світу за показниками загального ВВП у 2022 р. тощо.

Україна у формальному ключі програє конкуренцію за всіма показниками акторно-мережевих зв'язків і відносин і до початку 2022 р. об'єктивно не розглядалася навіть у якості впливової регіональної держави. Україна займала 74-е місце в глобальному рейтингу ООН за загальним показником Індексу людського

розвитку, 58-е місце в світовому економічному рейтингу за загальним ВВП і 22-ге місце за показником військового потенціалу в світі у 2021 р. Звідси цілком очевидно постає складність твердого, послідовного, однозначного вибору на користь підтримки України як слабкої ланки в мережі світових взаємодій. Водночас нагальною є необхідність протидіяти Росії – одній з найвпливовіших («держави-ядра») у комплексі зв'язків, які в міжнародному полі створюють ланцюги пов'язаних між собою в загальну мережу локальностей.

Після початку в 2014 р. гібридної війни Росії проти України запроваджені країнами Заходу та їхніми партнерами антиросійські санкції (з початку березня 2014 р.) виявилися надто слабкими і непослідовними, щоб зупинити державу-агресора. Тільки після переходу війни у повномасштабну (від 24 лютого 2022 р.) колективний Захід почав позбавлятися ілюзій стосовно Росії, і Україна, нарешті, поступово почала отримувати небачену після початку російської агресії політичну і дипломатичну підтримку, інформаційну, логістичну і (що надзвичайно важливо для успішного ведення війни) військово-технічну допомогу. Проте проблеми складності та суперечливості комплексної реакції насамперед країн Заходу та їхніх партнерів на анексіоністську політику Російської Федерації щодо України зберігають свою актуальність. Загалом це вписується в основні засади акторно-мережевої теорії в контексті вивчення ролі та впливів різних міжнародних акторів / дієвців у сучасній світополітичній мережі зв'язків і взаємодій.

Тиск потужного комплексу санкцій країн Заходу та їхніх союзників на Російську Федерацію охопив практично всі її життєво важливі сфери – політику, економіку, фінанси, військову, науково-технологічну тощо. Україна упродовж весни 2022 – зими 2023 рр. поступово почала отримувати все потужніше та кількісно предметніше озброєння. Військова допомога (насамперед країн НАТО і ЄС) стала надважливим чинником, разом із вмотивованістю і звитягою Збройних сил України, для переходу ініціативи у веденні війни до української сторони (літо–осінь 2022 р.). Тільки США напередодні можливого початку дії програми ленд-лізу (з нового бюджетного року від 01 жовтня 2022 р.) надали або уже виділили на військову допомогу Україні 30 млрд дол. Значна кількість зброї, різних видів озброєнь і техніки (танки, системи ППО, артилерійські системи, БТР, БМП тощо) українська сторона отримала і повинна отримати надалі від Великої Британії, Польщі, а також інших країн, які входять у створену для допомоги Україні наприкінці квітня 2022 р. групу «Рамштайн»(станом на 2023 р. об'єднує 54 держави світу).

Росію як спадкоємницю Радянського Союзу вперше після 14 грудня 1939 р. (коли СРСР було виключено з Ліги Націй за пряму агресію проти Фінляндії) почали відсторонювати від членства й роботи в міжнародних об'єднаннях і організаціях. Так, вона була виключна з групи великих держав G-8, у якій перебувала з 1997-го р.; позбавлена права членства в ПАРЄ; виключена з Ради прав людини ООН. Урешті, в березні та жовтні 2022 р. і в лютому 2023 р. Генеральна асамблея ООН засудила агресію Росії проти України з вимогою її негайного припинення і відновлення повного суверенітету України в міжнародно визнаних кордонах 1991 р. (кожна з резолюцій отримала підтримку в межах 141–144 голоси «за» з 193-х держав-членів ООН).

Російська агресія мала протилежні для Кремля наслідки і в плані посилення євроінтеграційних і євроатлантичних планів України. За практично чотири місяці Україна стрімко подолала шлях від подачі заявки на членство до прийняття кандидатом у члени ЄС 23 червня 2022 р. Через кілька місяців (30 вересня 2022 р.) Україна подала заявку про прийняття її за пришвидшеною процедурою до блоку НАТО. Значимість цих кроків стає зрозумілою і вагомою на фоні того факту, що підписана в 2014 р. Угода про асоціацію між ЄС і Україною (вступила в дію в повному обсязі після завершення процесу ратифікації усіма євросуб'єктами, з 01 вересня 2017 р.) не містила перспектив членства для нашої держави. Щодо НАТО, то Бухарестський саміт (квітень 2008 р.) після відкинення ПДЧ хоча й залишив можливість для членства України в Альянсі, але ніякими реальними перспективами, уже навіть в умовах початку широмасштабної російської агресії, вона не підкріплювалася.

Проте цілком очевидно, що упродовж понад дев'яти років гібридної російсько-української війни Захід проводив свого роду політику «умиротворення» російського агресора, що також уможливило ескалацію конфлікту Так, Крим визнавався країнами Заходу і світовим співтовариством незаконно анексованим. Однак це питання фактично не було предметом міжнародних переговорів. У тому числі і з вини української сторони, яка де-факто погодилася на виведення питання нічим невмотивованої та всупереч міжнародно-правовим зобов'язанням російської анексії Криму за межі порядку денного Нормандського формату переговорів (політико-дипломатичного процесу, в якому російський окупант зайняв не місце злочинця, а рівноправного партнера з можливістю нав'язувати Україні та західним державам (насамперед, ФРН і Франції) свою позицію і вимоги). Держави ЄС, незважаючи на запроваджені проти Росії з березня 2014 р. санкції, продовжували нарощувати з нею економічну співпрацю. Особливо активно вона розвивалася в енергетичній сфері. Була навіть збудована друга лінія газопроводу Північний потік-2, яку, щоправда, не встигли ввести в дію до початку повномасштабної фази війни Росії проти України. Західні держави також виконували свої зобов'язання перед РФ за контрактами, у тому числі у сфері військових озброєнь і технологій, які були укладені до лютого 2014 р.

Така політика «подвійних стандартів» і «обережних кроків» Заходу щодо Росії зберігається попри зазначені кардинальні зміни після 24 лютого 2022 р. Складається уповні вмотивоване і верифіковане фактами враження, що західні союзники й інші партнери України почасти діють або з надмірною обережністю, намагаючись надто не дратувати російського ядерного монстра, або певною мірою затримуючи чи обмежуючи різними умовностями («не можемо послабити свою обороноздатність», «немає готових для передачі озброєнь і техніки», «потрібно кілька місяців підготовки українців для роботи на відповідних комплексах і системах» тощо) нагальну і необхідну нашій державі військову та військово-технічну допомогу. Навіть безперечні успіхи України не лише в протидії російській агресії, але й визволенні своєї тимчасово окупованої території та захисті загальнолюдських цінностей і принципів міжнародного права, поряд з явним ядерним шантажем з боку Росії, веденням нею віроломної, нічим не вмотивованої агресивної, геноцидної війни, не спонукають західних партнерів і союзників наважитися на однозначно рішучіші кроки і

заходи з метою негайного припинення російської агресії та відновлення повного суверенітету України над своїми тимчасово окупованими Росією територіями.

Актуальне науково-теоретичне пояснення такого стану справ знаходиться саме в площині акторно-мережевої теорії, відповідно до якої міжнародно-акторна конструкція сучасних глобальних і регіональних відносин ґрунтується на розумінні визначального впливу на них насамперед комплексу інтеракцій найпотужніших сучасних центрів сили. Відповідно, у рамках цієї теорії Росія, безумовно, розглядається як один із таких найвпливовіших міжнародних гравців / акторів, дестабілізація якого загрожує стабільності всієї системи міжнародних відносин. Відтак окремі союзники і партнери України намагаються в умовах війни і допомоги Україні все ж знайти «м'який» варіант поразки Росії з уникненням її внутрішньо- і зовнішньополітичної турбулентності та колапсу.

Бібліографія

Акулов М. І. Концепція часу в акторно-мережевій теорії: особливості побудови та концептуальні суперечності. Автореф. дис. … канд. соціологічних наук. Київ, 2021. 19 с.

Дейнека А. В. Стратегії позиціонування акторно-мережевої теорії в дискурсі сучасного соціологічного теоретизування. *Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки*. 2017. №1 (32). С. 60–77.

Дейнека А. В. Евристичний потенціал акторно-мережевої теорії для соціологічної концептуалізації агентності. Дис. … канд. соціологічних наук. Київ, 2019. 187 с.

Киридон А. М. Акторно-мережева теорія. URL: https://vue.gov.ua/

Латур Б. Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию / Пер. с англ. И. Полонской; под ред. С. Гавриленко. Москва: ВШЭ, 2014. 384 с.

Солодько С. Акторно-мережева теорія як соціологічна складова інтелектуального проекту Бруно Латура. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2014. № 4. С. 156–170.

Barnes J., Huggler J., Penna D. Exclusive: France and Germany evaded arms embargo to sell weapons to Russia. *The Telegraph*. URL: https://www.telegraph.co.uk/world-news/2022/04/22/exclusive-france-germany-evaded-arms-embargo-sellweapons-russia/

Callon M., Law J., Rip A. (eds). Mapping the Dynamics of Science and Technology: Sociology of Science in the Real World. London 1986. 242 p.

Johns M., Black J. L. Return of the Cold War: Ukraine, the West and Russia [S. l.]: Taylor & Francis Group, 2017. 312 p.

Kirby J. Are sanctions against Russia working? *Vox*. URL: https://www.vox.com/23049187/russiasanctions-ukraine-ruble.

Latour B. Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory. Oxford: Oxford University Press, 2005. 301 p.

Алла КИРИДОН, Сергій ТРОЯН

Яка роль «Рамштайну» як інструменту протидії російській агресії?

Російсько-українська війна оприявнила нинішню кризу європейської системи безпеки. Лідери країн НАТО і провідні європейські політики «так послабили безпекову ситуацію на континенті, що, по суті, призвели до нової повномасштабної війни». Дослідження цих помилок потребує глибокого міждисциплінарного аналізу, позаяк на їхню появу вплинула низка чинників різного походження. Водночас увиразнюється базова хиба – «європейська ліберально-демократична довірливість до історично невиліковної кремлівської підступності». Політика «заплющених очей», яка дещо скидається на Мюнхенську угоду 1938 р., потурання брутальному порушникові норм міжнародного права з огляду на відомі події в Молдові, Грузії, а згодом і в Україні (початок збройної агресії 2014 р. і млява реакція ЄС та НАТО) – усе це призвело до того, що Росія увірувала у власну безкарність і можливість вдаватися до дій, які не корелюють ані з міжнародними угодами, підписантом яких вона є, ані навіть зі здоровим глуздом. Звідси, особливо заслуговує привернення уваги до нового формату антикремлівської коаліції, окреслення мети та формату зустрічей Контактної групи з питань оборони України.

22.04.2022 р. Пентагон оголосив про скликання масштабного саміту з питань довгострокової безпеки України. На зустріч були запрошені представники 43 країн, включно з 14 країнами, які не є членами НАТО. Звернемо увагу на ще один нюанс: формат Контактної групи з питань оборони України був ініційований саме Сполученими Штатами, а не НАТО. Тобто, не йшлося навіть про формальне обмеження рамок допомоги Україні та діяльності коаліції держав у строгій відповідності з принципами і нормами Статуту Північноатлантичного Альянсу.

26.04.2022 р. було закладено основи нової міжнародної коаліції на підтримку України – відбулася перша зустріч Контактної групи з питань оборони України (Ukraine Defense Contact Group), або ж зустріч у форматі Рамштайн, чи просто Рамштайн (найпоширеніша в ЗМІ, іноді – зі зазначенням порядкового номера зустрічі). Назва пов'язана з місцем проведення перших обговорень, що відбувалися на базі Повітряних сил США «Рамштайн» (у м. Рамштайн-Мізенбах, Німеччина) – один із найбільших військових об'єктів НАТО в Європі. Формально організатором та господарем цієї зустрічі були Сполучені Штати Америки, однак вибір німецького міста як локації її проведення не був випадковим: це мало б посилити вже й так значний міжнародний тиск на ФРН, щоб переконати її уряд дозволити постачання важких озброєнь Україні. Врешті керівництво офіційного Берліна змінило свою позицію.

Зустрічі у форматі Рамштайн – серія дипломатичних зустрічей міністрів оборони та представників вищого військового керівництва кількох десятків країн світу для узгодження надання військової допомоги Україні. Основна мета Рамштайну – обговорення, синхронізація та прискорення надання військової допомоги, зброї та спорядження Україні для швидшого досяг-

нення успіху і закінчення війни; координація зусиль союзників щодо як короткострокової, так і середньо- та довгострокової оборонної підтримки України для перемоги над ворогом. Також на зустрічах обговорюють питання, пов’язані з підтримкою України після перемоги (в повоєнний час). Водночас це є способом оприсутнення ролі й позиціонування Сполучених Штатів та НАТО. «Рамштайн» став реальністю на фоні поразки російських військ у перший період війни.

Перша зустріч у форматі «Рамштайн» відбулася 26.04.2022 р. на американській військово-повітряній військовій базі «Рамштайн» за участі керівників оборонних відомств понад 40 країн світу. Більшість представлена міністрами оборони або високопоставленими чиновниками з оборонної політики. Також в обговоренні взяв участь генсек НАТО Єнс Столтенберг. Серед країн, які не є членами НАТО, були запрошені ключові для США тихоокеанські партнери: Японія, Південна Корея, Австралія і Нова Зеландія, представники Близького Сходу – Ізраїль, Катар та Йорданія, квартет з Африки – Кенія, Ліберія, Марокко і Туніс, а також Фінляндія, Швеція і, звісно, сама Україна. Українську делегацію очолив міністр оборони Олексій Резніков, який за столом переговорів посів місце поруч із головуючим – міністром оборони США Ллойдом Остіном.

Зустріч відбулася з метою координації військової допомоги та підтримки України у війні проти Росії. Фактично був оголошений новий політичний курс Сполучених Штатів (і низки союзних країн) щодо війни РФ проти України. Учасники домовилися про створення «Коаліції на підтримку України для протистояння російській агресії» (антикремлівська коаліція), обговорювалися питання передання Україні новітнього озброєння, налагодження логістичних ланцюжків, домовленості про ремонт військової техніки та підготовку українських військових на території держав-партнерів. Ухвалено рішення про щомісячне проведення зібрань Контактної групи з оборони України (формати: за присутності сторін, віртуально або у змішаному режимі). Ця установча зустріч 26.04.2023 р. поклала початок безкомпромісній підтримці України до переможного закінчення війни посередництвом безперебійного постачання зброї західних зразків в Україну.

Створення «Коаліції на підтримку України для протистояння російській агресії» («Рамштайн») порівнюють зі створенням Антигітлерівської коаліції в роки Другої Світової війни (військово-політичний союз держав, у якому на 01.1942 р. було 26 країн) проти Німеччини та її союзників у Другій світовій війні. Станом на лютий 2023 р. відбулося дев’ять зустрічей:

Рамштайн-1 (26 квітня 2022 р., База ПС США «Рамштайн»; 42 держави);

Рамштайн-2 (23 травня 2022 р., онлайн; 45 держав-членів ООН і Косово);

Рамштайн-3 (15 червня 2022 р., Брюссель; 48 держав-членів ООН, Косово, ЄС і НАТО);

Рамштайн-4 (20 липня 2022 р., онлайн; 50 держав-учасниць);

Рамштайн-5 (8 вересня 2022 р., База ПС США «Рамштайн»);

Рамштайн-6 (12 жовтня 2022 р., Брюссель);

Рамштайн-7 (16 листопада 2022 р., он-лайн);

Рамштайн-8 (20 січня 2023 р., База ПС США «Рамштайн»);

Рамштайн-9 (14 лютого 2023 р., Брюссель, 54 держави-учасниці).

О. Резніков уже після другої зустрічі уповні резонно назвав «Рамштайн» «справжньою коаліцією вільного світу на підтримку України» і зауважив, що серед континентів не представлена тільки Антарктида.

У «Рамштайні-9» брали участь представники 54 держав з різних частин світу (свідчення зміцнення антикремлівської коаліції). Серед ключових рішень: сформована танкова коаліція з восьми держав, яка постачатиме, обслуговуватиме машини «Leopard-1» і «Leopard-2» і надаватиме боєприпаси до них; продовження передачі Україні радянських танків від трьох держав; вирішувалося питання постачання боєприпасів для української артилерії як потреби номер один. Міністр оборони України О. Резніков в інтерв'ю телеканалу FREEДОМ за підсумками «Рамштайну-9» сказав: «Річ у тому, що по суті антикремлівська коаліція вже складається з 54 країн. Стільки делегацій було під час зустрічі спочатку на полях «Рамштайну», а оскільки це відбувалося в Брюсселі, то крім зустрічі в межах «Рамштайну» там ще була зустріч міністрів оборони країн НАТО. Це теж була велика зустріч, Україна була запрошена як гість на почесному місці. І ми продовжили нашу роботу».

Кількість проведених зустрічей є показником важливості українського питання для світу. Висхідна динаміка кількості країн-учасниць і характер прийнятих рішень свідчать: коаліція з військової поступово перетворюється на політичну. З огляду на це можна констатувати наявність взаємоспрямованих процесів: з одного боку, результати війни впливають на провідних гравців, що шукають обрис оновленого світового порядку, з іншого – бачення цими гравцями перспектив світового порядку визначатиме обсяги та темпи допомоги Україні, потужність тиску на Росію, отже впливатиме на результати війни. Колективна протидія Росії уже перетворилася на один із символів оновленої західної єдності. «Рамштайн» – це також і нова позиція, нова конфігурація сучасного світу. Фактично «Рамштайн» зараз виконує функції тих міжнародних організацій, які не можуть чи не хочуть ефективно працювати (ООН, НАТО, Червоний хрест, Всесвітня організації охорони здоров'я, Всесвітня організації торгівлі, МАГАТЕ тощо). Хоча поки не існує жодних підписаних та ратифікованих міжнародних документів (статуту чи договору) на найвищому рівні між країнами-учасницями «Рамштайну», на перспективу зустрічі у форматі «Рамштайн», як координаційної групи держав для протидії Російській Федерації, можуть стати своєрідним майданчиком для створення майбутнього союзу країн задля зміцнення регіональної та глобальної колективної безпеки.

Принагідно зауважимо, що для протидії російській дезінформації та пропаганді Міністерство культури та інформаційної політики України запропонувало створити «Інформаційний Рамштайн» – єдиний інформаційний фронт України та держав-союзниць.

Бібліографія

Бєлобров Д., Смірнов Ю. Місце зустрічі – база Рамштайн. Як колективний Захід сформував коаліцію на підтримку України. URL: https://www.liga.net/ua/politics/articles/mesto-vstrechi-bazaramshtayn-kak-kollektivnyy-zapad-sozdal-koalitsiyu-v-podderjku-ukrainy.

Гуменюк Б. Війна Росії проти України: її вплив на регіональні та глобальні процеси. *Україна дипломатична.* Київ, 2022. С. 18–30.

Гуменюк Б. Національно-визвольна війна України проти РФ та її вплив на регіональні та глобальні процеси. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін.* 2022. Вип. 31. С. 42–52.

Клімкін П. Війна з Росією: п'ять важливих висновків після Рамштайна. ZN. UA. 03.05.2022. URL: https://zn.ua/ukr/international/vijna-z-rosijeju-pjat-vazhlivikh-visnovki-v-pislja-ramshtajna.html

Потєхін О. НАТО та повномасштабне вторгнення РФ до України. Україна дипломатична. Київ, 2022. С. 66–83.

Резніков О. Антикремлівська коаліція вже складається з 54 країн, які вірять у перемогу України. 21.02.2023. URL: https://vechirniy.kyiv.ua/news/78967/

Рій Г. Чи може «Рамштайн» перетворитися на нову ООН? URL: https://nv.ua/ukr/opinion/istorik-rozpoviv-chi-mozhe-ramshtayn-zamititi-oon-viyna-rosiji-ostanni-novini-50271980.html

Танкова коаліція і ще більше снарядів – підсумки «Рамштайну-9» підбив експерт Лакійчук. 15.02.2023. URL: http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=100738

Алла КИРИДОН, Сергій ТРОЯН

Яким є ставлення до російсько-української війни Республіки Польща?

Республіка Польща (РП), яка є членом НАТО та ЄС і найбільшим західним сусідом України, зайняла чітку й однозначну позицію щодо російсько-української війни 2014–2023 рр.: рішуче засудила агресію РФ і виявила цілковиту солідарність з Україною, підтримала всі санкції, введені міжнародним співтовариством проти Росії і стала однією з найближчих союзниць України, яка бореться за національну ідентичність, свободу та незалежність. Вже наприкінці 2013 – в першій половині 2014 рр., коли російська «гібридна війна» проти України втілилася у анексії Криму та агресії на Донбасі, Польща ініціювала прискорення підписання угод ЄС з Україною про асоціацію та зону вільної торгівлі і була однією з перших держав-членів ЄС, яка ратифікувала Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом 2014 р.

Як одна з держав-засновниць Організації Об'єднаних Націй Республіка Польща активно підтримує Україну в цій універсальній міжнародній організації. Наприклад, Польща стала одним із ініціаторів резолюції Генеральної Асамблеї ООН (№ 68/262), ухваленої 27 березня 2014 р. на підтримку суверенітету й територіальної цілісності Української держави. На вересневій 69-й сесії ГА ООН більшість членів організації, у тому числі Польща, вустами президента Броніслава Коморовського, підтримала Україну й засудила агресію Росії, у той час як майже 1/3 членів Асамблеї утрималась від голосування, а 11 країн проголосували проти.

Активною була позиція Республіки Польща у статусі непостійного члена Ради Безпеки ООН у 2018–2019 рр.: Україна визначалась одним із географічних пріоритетів польської дипломатії у цьому органі. Зокрема, вона переконувала решту членів РБ щодо масштабів негативних наслідків для світової спільноти, до яких призвело грубе порушення міжнародного права Росією, докладала зусиль, щоби підтримувати інтерес до ситуації в окупованому Криму й на Донбасі, для чого презентувала її не лише в регіональній, а насамперед у глобальній перспективі. Завдяки конструктивній співпраці з європейськими партнерами Польща організувала низку зустрічей на тему ситуації в Україні. Наприклад, 15 березня 2018 р., з ініціативи Польщі, Швеції, Великої Британії, США, відбулись консультації у форматі Аррія на тему російської окупації Криму. Рішення про скликання неформальної зустрічі було слушним з огляду на обструкцію Росії у рамках статутної роботи РБ. Винесення питання міжнародно-правового статусу Криму як окупованої території на відкрите засідання дозволило ще раз публічно нагадати про російсько-український конфлікт та збільшити втрати РФ (зокрема іміджеві) за порушення міжнародного права. За рік Польща, Бельгія, Франція, Німеччина, Велика Британія і США організували наступну таку зустріч із промовистою назвою «Символічна дата: п'ята річниця початку окупації Криму Росією. Грубе порушення міжнародного права», на якій були присутні експерти і представники кримськотатарського народу. Обидві зустрічі відбулися за співпраці з Україною.

29 травня 2018 р. у форматі брифінгу відбулось засідання Ради Безпеки на тему ситуації в Україні, на якому головував міністр закордонних справ РП Я. Чапутович. Високопосадовці ООН і ОБСЄ висловили стурбованість нестабільною ситуацією в районі російсько-українського конфлікту, атаками на цивільне населення й інфраструктуру, стрімким зростанням числа жертв і поранених у квітні і травні, використанням забороненої зброї, перешкодами в роботі гуманітарного персоналу. Учасники зустрічі закликали сторони конфлікту припинити воєнні дії, дотримуватись Мінських угод і повернутись до переговорів. Голова засідання вказав на систематичне порушення прав людини РФ на окупованих теренах, зокрема кримських татар, а також на фінансування, навчання та військове оснащення сепаратистів і закликав ООН стати на захист цивільного населення, а Росію – припинити безправну агресію.

У зв'язку з подіями в Керченській протоці 25 листопада 2018 р., коли російські сили захопили три українські судна разом з екіпажом, наступного дня на прохання України відбувся надзвичайний брифінг Ради Безпеки ООН. Ініціативу підтримали Польща, Франція, Нідерланди, Швеція, Велика Британії і США, які перед цим відхилили пропозицію Росії розглядати питання з перспективи порушення її кордонів. На засіданні воно ставилось у ширшому контексті конфлікту на сході України й окупації Криму, а в більш детальному вимірі – як елемент україно-російського спору в Азовському морі. Негайно звільнити українські судна й моряків з російського полону вимагала посолкиня РП при ООН Й. Вронецька на засіданні Ради Безпеки 12 лютого 2019 р. Оскільки темою зустрічі було загострення ситуації на Донбасі й виконання Мінських угод, яких мали дотримуватись усі сторони конфлікту, дипломат попросила не забувати, «хто в цьому випадку жертва, а хто агресор». Вчергове польські дипломати наголошували, що агресія Росії проти України залишається загрозою безпеці всього регіону.

Польські делегати згадували про питання України на засіданнях Ради Безпеки ООН за багатьох інших нагод. Наприклад, вони засудили указ президента В. Путіна від 24 квітня 2019 р. про прискорену процедуру отримання громадянства РФ жителями окупованих територій Донбасу, критикували закиди РФ щодо України стосовно її мовної і етнічної політики, як і кваліфікування Росією війни з Україною як внутрішнього конфлікту. Президент РП А. Дуда на полях ООН декілька разів наголошував на порушенні Меморандуму про гарантії безпеки для України 1994 р. Зокрема, про недотримання Росією Будапештського меморандуму він говорив у контексті кризи довіри в міжнародних відносинах на дебатах у Ради Безпеки 18 січня 2018 р. Польський президент звертав на це увагу і під час брифінгу 26 вересня 2018 р. на тему обмеження зброї масового ураження.

Отже, завдяки польській стороні у 2018–2019 рр. питання російсько-українського конфлікту/війни не зникало з порядку денного Ради Безпеки ООН й обговорювалось у різних контекстах. Польща також внесла вагомий вклад у формування і зміцнення міжнародної коаліції на підтримку України у протидії агресії Російської Федерації.

Утім у польсько-українських відносинах все ще залишалися проблеми, які час від часу загострювалися та підживлювалися й використовувалися Росією. Зокрема, не можна не згадати про безпрецедентний конфлікт між країнами

в питаннях історичної пам'яті, зокрема про відродження старої історичної дискусії (синдромів) та спроби польської сторони на тлі історичного спору між Польщею і РФ нав'язати Україні своє бачення історії, насамперед подій часів Другої світової війни (щодо трактування Волинської трагедії 1943–1945 рр., щодо людських втрат України і Польщі часів Другої світової війни та перших повоєнних років (етнічні чистки, примусові обміни населенням (евакуація польських громадян до УРСР в 1944–1946 рр. та акція «Вісла» тощо), що супроводжується глибокими емоційними реакціями і займає помітне місце в історичній політиці Польщі та підживлює конфлікт між обома сусідніми державами в питаннях історичної пам'яті, що стало ледь не ключовим питанням у відносинах між Україною та Польщею в останні роки. Досить згадати, наприклад, тривале польсько-українське протистояння навколо пошуково-ексгумаційних робіт щодо загиблих на території України поляків, або т. зв «війну пам'ятників» – руйнування українських монументів на території Польщі та польських на території України (наприклад, пам'ятника учасникам УПА на горі Монастир в Польщі, що загинули у боях із військами НКВС або пам'ятника загиблим у 1944 р. полякам в с. Гута Пеляцька Львівської області), чи навколо питання про вшанування пам'яті карпатських січовиків на Верецькому перевалі в Закарпатті, розстріляних угорськими військовиками та польськими прикордонниками в березні 1939 р., а також щодо Закону ПР про Інститут національної пам'яті і Комісію з розслідування злочинів проти польського народу 2018 р. і Закону України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», що забороняє зневажливе ставлення до УПА, рівно як визнавання приналежності Волині та Галичини до міжвоєнної Польщі як «окупації» чи навколо заяв окремих польських політиків, які узалежнювали підтримку Польщею європейської інтеграції України від інтерпретації нею власного минулого, зокрема дій українських націоналістів, оцінки ролі С. Бандери в історії тощо.

Після зміни влади в Україні у 2019 р. і, зокрема, після обіцянок нового українського президента Володимира Зеленського скасувати мораторій на пошуково-ексгумаційні роботи щодо останків поляків, які втратили життя на території України, в українсько-польських відносинах відбулися помітне потепління, зміцнення довіри й поглиблення стратегічного партнерства. Зокрема, про «зниження градусу емоцій в історичних питаннях з Польщею» заявив 27 січня 2020 р. президент України В. Зеленський під час вшанування разом з президентом РВ А. Дудою пам'яті жертв Голокосту. 12–13 жовтня 2020 р. під час візиту в Україну президента Польщі А. Дуди було підписано українсько-польську заяву щодо підтримки РП територіальної цілісності України, а 21 квітня 2021 р. Сенат Республіки Польща прийняв резолюцію про підтримку України у її війні проти Росії. 3 травня 2021 р. президенти України та Польщі підписали спільну декларацію про підтримку Варшавою європейських та євроатлантичних прагнень України, 4 червня 2021 р. Варшава заявила про готовність замість Мінська прийняти переговори з врегулювання конфлікту на Донбасі, у серпні, напередодні 30-ї річниці відновлення незалежності України, президенти України і Польщі опублікували спільну статтю, в якій наголосили, що Україна в майбутньому повинна стати членом ЄС, а у вересні 2021 р. президент Польщі Анджей Дуда на неформальній зустрічі президентів

парламентських та парламентсько-президентських держав-членів ЄС виступив за розширення Європейського Союзу, заявивши, що Україна, Молдова та інші держави, що модернізуються й намагаються стати членами ЄС, повинні отримати таку можливість. Польща була одним із ініціаторів створення 28 липня 2020 р. т. зв. «Люблінського трикутника» (Україна–Литва–Польща), а також вимагала припинення добудови і запуску газопроводу «Північний потік – 2», який, за словами міністра закордонних справ ПР Я. Чапутовича, «вбиває Україну».

Брутальне і неспровоковане воєнне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. консолідувало представників усіх політичних партій та сил Республіки Польща і польського суспільства на всебічну підтримку України. Зокрема, президент Польщі А. Дуда рішуче заявив про підтримку поляками українців, які протистоять російському імперіалізму, що має бути зупинений, а це, на його думку, означає, що «по-перше, російські війська мають вийти з українських територій, які окупували з 2014 р. Україна має повернутися до своїх міжнародно визнаних кордонів, а по-друге, воєнні злочинці мають бути покарані». «Якщо українці піддадуться, ми можемо бути наступними. Ми це усвідомлюємо», – наголосив польський президент. «Стратегічне партнерство пережило випробування агресією РФ проти України», – наголосив, своєю чергою, президент України В. Зеленський, виступаючи з промовою перед Сенатом РП 12 березня 2022 р. А прем'єр-міністр Республіки Польща Матеуш Моравецький став одним з перших закордонних високопосадовців, який, попри обстріли Києва, 15 березня 2022 р. приїхав до столиці України, щоб продемонструвати солідарність з українцями і підтримку України, оскільки РФ порушує всі можливі норми міжнародного права, наголосивши, що «захист України – це захист й польської безпеки». 5 травня 2022 р. з ініціативи Польщі у Варшаві було проведено Конференцію країн-донорів України, під час якої було зібрано 6,5 млрд дол.

22 травня 2022 р., перебуваючи з візитом в Україні, президент РП Анджей Дуда виступив у Верховній Раді з емоційною промовою: він став першим іноземним лідером, який після повномасштабного вторгнення російських військ в Україну особисто виступив у сесійній залі українського парламенту, заявивши про безумовну підтримку України в її супротиві агресору і зажадавши від Німеччини і Франції та інших країн ЄС більш послідовної підтримки України. Показовим є і такий факт: напередодні червневого 1922 р. саміту Ради ЄС президент Польщі здійснив турне окремими країнами ЄС, щоби переконати лідерів цих країн підтримати надання Україні статусу кандидата на членство в Європейському Союзі. А 14 грудня 2022 р. польський Сейм ухвалив резолюцію про визнання Росії державою-спонсором тероризму. Як зазначається в ухваленому документі, російська агресія проти України є «грубим порушенням» заборони Статуту ООН на застосування сили, а також «порушенням суверенітету, політичної незалежності та територіальної цілісності України» і «Російська Федерація має бути ізольована на міжнародній арені».

Отже, після початку широкомасштабної агресії РФ проти України Республіка Польща стала чи не самим активним союзником України, всіляко підтримуючи Україну в її супротиві російському агресору, а також її євроінтегра-

ційні прагнення. Зокрема, польська підтримка українців та України з початку повномасштабного вторгнення Росії на кінець 2022 р. становила майже 9 млрд доларів США (40 млрд польських злотих), з них майже 2 млрд доларів – військова допомога, що включала передачу Україні понад 250 танків Т–72, близько 100 бронетранспортерів, а також самохідної артилерії, реактивних систем залпового вогню, зенітно-ракетних комплексів, іншої воєнної техніки та обладнання. Польща стала першою країною, що зняла обмеження на постачання Україні західних танків: про передачу Україні роти танків Leopard 2 (10–14 одиниць) заявив президент РП А. Дуда під час Другого саміту «Люблінського трикутника» у Львові 11 січня 2023 р. Напередодні саміту лідерів Європейського Союзу в Брюсселі 9 лютого 2023 р. польський прем'єр-міністр М. Моравецький заявив, що його країна готова передати Україні винищувачі, але не робитиме це першою з країн НАТО. А після цього саміту, під час якого президент України В. Зеленський передав лідерам ЄС списки побажань щодо нових поставок озброєнь для ЗСУ і не отримав від них чітких зобов'язань, президент Польщі А. Дуда в інтерв'ю виданню Le Figaro попередив західних союзників: «Якщо ми не надішлемо військову техніку в Україну в найближчі тижні, Путін може перемогти. Він може перемогти, і ми не знаємо, де він зупиниться», додавши, що потенційний напад Росії на Польщу був би нападом Росії на НАТО. »Ми вважаємо, що якби стався напад на країну НАТО, якою б вона не була, відповідь була б однаковою: швидкою та рішучою», – сказав він. 24 лютого 2023 р., в річницю широкомасштабного збройного вторгнення Росії в Україну, РП доставила в Україну перші 4 танків Leopard 2, а польський прем'єр-міністр М. Моравецький, перебуваючи в цей день в Києві, заявив, що найближчим часом його країна передасть решту обіцяних таких танків, а також 60 танків PT-91.

Польща є також координатором серед країн Європейського Союзу у справі підтримки України в енергетичній сфері. Зокрема, польські енергетичні компанії організовують постачання обладнання, необхідного для відновлення зруйнованого російськими окупантами енергетичного сектора України: перший пакет такої допомоги надійшов до України з Польщі наприкінці листопада 2022 р., другий – наприкінці грудня, третій – в лютому 2023 р. (більшу частину допомоги було доправлено на Хмельницьку АЕС), а наприкінці січня 2023 р. в Польщі відкрився Енергетичний хаб, завдяки якому ЄС надаватиме Україні відповідну допомогу.

Республіка Польща також прийняла і надала притулок мільйонам українських біженців. За даними Прикордонної служби Польщі, станом на 15 вересня 2022 р. польсько-український кордон перетнули 6,286 млн біженців з України. Проте не всі українці залишалися у Польщі. Деякі прямували далі на Захід чи поверталися додому, інші – прибували до Польщі з Румунії, Угорщини чи Словаччини, де перетинали кордон ЄС. Утім, Польща залишається абсолютним рекордсменом у питанні вибору українцями місця прихистку від війни. За даними Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Польщі, станом на 4 вересня 2022 р. PESEL (польський аналог ідентифікаційного номера) отримали понад 1,3 млн громадян України, що надає їм право на перебування, працевлаштування, соціальну й медичну допомогу, запис дітей до дитсадків

і шкіл, вивчення польської мови тощо. Також з Польщі в Україну було відправлено тисячі тон гуманітарної допомоги українцям, постраждалим від війни.

Загалом, російсько-українська війна неймовірно зблизила поляків і українців, змусивши, зокрема, історію/історичні дискусії відійти на задній план. Одним із свідчень цього став Закон України «Про встановлення додаткових правових та соціальних гарантій для громадян Республіки Польща, які перебувають на території України» від 28 липня 2022 р., який був прийнятий «з урахуванням принципу взаємності та на знак вдячності Польській Нації за солідарність і підтримку України в умовах повномасштабної збройної агресії Російської Федерації» та у відповідь на прийняття Закону РП від 12 березня 2022 р. «Про допомогу громадянам України у зв'язку із збройним конфліктом на території тієї держави», який діє з 24 лютого 2022 р. А опитування, проведене в Польщі на початку лютого 2023 р., засвідчило, що 80,4% опитаних поляків позитивно ставляться до політики й дій уряду РП на міжнародній арені щодо підтримки України і допомоги їй у досягнення перемоги у війні з Росією. «Однак, – як зазначає один із керівників польського Центру діалогу імені Юліуша Мерошевського Лукаш Адамський, – її (історії. – *Авт.*) конфліктогенний потенціал радше не вичерпався, а тільки послабився, тим паче що тимчасово був прикритий жахом війни та небезпекою для обох країн з боку тоталітарної Росії», а отже треба «винести уроки з періоду 2014–2019 рр. та назавжди прибрати конфліктність історії». І це завдання насамперед для істориків, зокрема для Комісії істориків України та Польщі, яка продовжує діяти в цьому напрямку.

Бібліографія

Артьомов І. В., Віднянський С. В. та ін. Європейська та євроатлантична інтеграція України: стан і перспективи реалізації (2014–2022 рр.): монографія. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2022. 284 с.

Віднянський С. Україна – Європейський Союз: новий етап взаємовідносин в умовах російсько-української війни 2014–2022 рр. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. Вип. 31. С. 10–37.

Вовканич І., Шніцер І. Реакція країн Вишеградської четвірки на повномасштабне воєнне вторгнення Росії в Україну. *Геополітика України: історія і сучасність: збірник наукових праць*. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2022. Вип. 2 (29). С. 7–19.

Дуда пояснив, який у Польщі план передачі Україні танків Leopard і чому їх так мало. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/01/11/7384478/

Козирська А. Республіка Польща в Раді Безпеки Організації Об'єднаних Націй (2018–2019) і українське питання. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. Вип. 31. С. 38–61.

Кузенко М. Українські біженці в Польщі, Чехії й Румунії: хто вони, чого чекають і чи повернуться додому. URL: https://www.eurointegration.com.ua/project/2021/workineu/article6.html

Президент Польщі впевнений, що Росію можна перемогти. URL: https://zn.ua/ukr/WORLD/duda-zaradi-bezpeki-svitu-rosijskij-imperializm-maje-buti-zupinenij. Html

У Київ попри обстріли приїхали прем'єри трьох країн – Польщі, Чехії та Словенії. URL: https://suspilne.media/217975-u-kiiv-popri-obstrili-priihali-premeri-trohkrain-polsi-cehii-ta-slovenii/

Studia Politologica Ucraino-Polona. Житомир–Київ–Краків: ФОП Євенок О. О., 2018. Вип. 8. 228 с.

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ

Підтримка Польщею боротьби України проти збройної агресії Росії. Якими були головні напрямки та результати допомоги?

Активна підтримка України західними державами після повномасштабної агресії 24 лютого 2022 р. отримала російську відповідь у формі дезінформаційних кампаній, спрямованих на дискредитацію європейських цінностей та історичної пам'яті. Зокрема міцна солідарність поляків з українцями посилила антипольську риторика Кремля. Якщо до вторгнення Польща перебувала на маргінесі російського інформаційно потоку, то після 24 лютого російські пропагандисти почали все частіше згадувати офіційну Варшаву. Причинами такого пожвавлення стала не лише активна підтримка польським урядом та суспільством України, а також задавнені історичні комплекси. Путінська політика викривлення історичних фактів російсько-польських відносин мала системний характер. Наприклад, у 2004 р. указом Путіна 4 листопада (день символічного «вигнання поляків з Кремля у 1618 р.) було встановлено національне свято – День національної єдності. Іншим незручним історичним епізодом став Катинський злочин, його інтерпретація, пошук винних. Російська історична політика щодо поляків формувалася не у середовищі професійних істориків, а виключно на політичне замовлення й зводилася до просування тези про «катинський злочин як «пасполиті вбивства», формування концепції анти-Катині, впертої презентації Польщі як «одвічного загарбника і ката народів, що силою або підступом поширював католицизм на канонічній православній території».

У 2022 р. російська пропаганда порушувала декілька тематичних мотивів щодо Польщі, серед яких історичний ревізіонізм Польщі щодо України (Польща має плани військової анексії України). Вигаданий зміст закону про Статус поляків в Україні слугував поширенню дезінформації про анексію поляками Західної України. Зокрема голова Служби зовнішньої розвідки С. Наришкін у листопаді 2022 р. переконував про польські наміри розділити Україну через захоплення її західних земель та проведення референдуму для узаконення Варшавою своїх претензій. У соціальній сфері поширювалися наративи про ганебну поведінку невдячних за допомогу українських біженців. В український інформаційний простір вкидалися повідомлення про незадоволеність поляків українцями, втому від східних сусідів, вороже ставлення, наприклад, через факти відбирання українками у польок чоловіків. Така антипольська риторика мала як зовнішні так і внутрішні цілі, проте переважали внутрішні – спрямовані на консолідацію російського суспільства від зовнішнього ворога, перетворення країни у «оточену фортецю», яку слід захистити будь-якою ціною.

Нагадаємо, що антипольські дискурси Кремля активно пропагувалися під час Революції гідності. Незважаючи на це Варшава продовжувала послідовно підтримувати євроінтеграційний курс незалежної України. Вибух російсько-української війни 2014 р. не лише активізував співробітництво України і Польщі у військово-технічній і гуманітарній сферах, а й спричинив нову хвилю

трудової міграції, зокрема з Донбасу і Криму, яка через п'ять років досягла 1,3–1,5 млн осіб. Цьому, без сумніву, сприяло ліберальне законодавство щодо працевлаштування емігрантів, яких дуже часто урядовці й прості громадяни називали біженцями. Під час війни польські європарламентарі неодноразово ініціювали підтримку в Європарламенті резолюцій із засудженням російської воєнної агресії і підтримку українського народу, зокрема необхідність просування питання щодо ратифікації структурами Євросоюзу, його країнами-членами Угоди про асоціацію з Україною, незважаючи на шантаж Кремля. Початок повномасштабної війни лише пришвидшив військово-технічну та гуманітарну підтримку воюючій Україні. Західний сусід передав Збройним силам України модернізовані танки (260 одиниць Т-72), самохідні артилерійські реактивні системи залпового вогню, ракети класу «повітря – повітря», кулемети, гранатомети, бронеавтомобілі піхоти, машини командування, пожежні та медичні автомобілі, запчастини до літаків, захисні шоломи (лише у лютому 2022 р. – 42 тис.). Важливим осередком вишколу українських бійців напередодні та у час війни стала Литовсько-польсько-українська бригада ім. Великого гетьмана Костянтина Острозького (ств. 2014 р., 4,5 тис. осіб), яка неодноразово проходила злагодження на навчаннях у Польщі, Україні та інших країнах за стандартами НАТО.

У перші місяці після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. сусідня Польща прихистила на різний термін 3–4 млн українців, 1,5 млн з них отримали статус воєнних переселенців; 0,8 млн офіційно працевлаштовані. Опитування громадської думки засвідчило, що українських переселенців підтримує понад 70 відсотків поляків, а 40 відсотків хочуть, щоб вони залишилися після війни. У перші місяці повномасштабної війни польські благодійники відправили до України декілька тисяч фур із гуманітарним вантажем. Чимало громадян, як от історик із Перемишля Станіслав Стемпень збирали продуктові та промислові товари серед знайомих і щотижня відправляли до Львова невеликими автівками. Складні логістичні потоки координував посол РП у Києві Бартош Ціхоцький, який чи не єдиний із послів так і не виїхав із прифронтової столиці. За підтримки польського уряду терміново споруджено модульні містечка для постраждалих у Львові, Бородянці, Бучі. Перше з них 19 квітня 2022 р. у Львові (88 будинків на 350 осіб) відкрив у Львові прем'єр Матеуш Моравецький. Травневий виступ Президента Анджей Дуди у Верховній раді України засвідчив повну підтримку українцям, які вимушено еміргували до Польщі й отримали рівні права з поляками. Щирою була допомога простих громадян цієї країни. Так, етнолог за освітою і пекар-самоук із Познані Яцек Полевський допоміг відновити у Бучі пекарню «Хатина пекаря», налагодивши випуск житнього хліба. Тисячам українських студентів і науковцям польські державні та громадські структури надали стипендії та гранти. Відчутною була допомога польських музеїв і бібліотек своїм українським колегам. Загалом, як зазначив у серпні 2022 р. польський дипломат Ян Пєкло, витрати приватних громадян і влади Польщі на підтримку українських біженців перевищили 5,3 мільярда доларів, або майже 1 відсоток ВВП країни. Спільна загроза призупинила публічні дискусії щодо гострих українсько-польських історичних проблем. Погоджуємося із думкою польського режисера

Єжи Гоффмана про те, що «українці вийдуть із цієї війни загартованими, як із великого вогню виходить сталь».

Середовище українських біженців влітку 2022 р. комплексно дослідили Центр Студій Східної Європи Варшавського університету та міграційна платформа «EWL», які встановили, що головними чинниками переїзду українців до Польщі стали: культурна близькість держав (36%), наявність друзів (24%) і представників родин (24%). Серед опитаних переважали особи з вищою освітою (61%); більшість працювала у секторі послуг і торгівлі (27%), немало було висококваліфікованих спеціалістів (27%) та освітян (15%). Третина респондентів планувала залишитися після війни у Польщі, частина прагнула невдовзі виїхати до Німеччини, США, Великобританії, Швеції. Новітня війна дала поштовх польським дослідникам по-новому інтерпретувати українсько-польські міждержавні й міжнаціональні відносини, зокрема геополітику сучасної російської агресії проти України.

Перебіг новітньої війни чи не вперше підтвердив: Україна нарешті перетворилася з об'єкта у суб'єкт історії, а світова геополітика є на боці України, яка стала одним із захисників і лідерів вільного світу. Сподіваємося, що поразка В. Путіна у війні проти незалежної України стане перемогою для упослідженої Росії, сприятиме загибелі авторитаризму і відродженню паростків демократії, активізує деімперіалізацію політикуму і бізнесу, дасть етнодержавний поступ її народам – татарам, дагестанцям, башкирам, чеченцям та ін., пришвидшить деокупацію Грузії та Молдови, а також сприятиме зміцненню безпеки світової спільноти.

Остання російсько-українська війна стане не лише викликом для українців, поляків, всього цивілізованого світу, а й нагодою чіткіше і виразніше побачити спільні українсько-польські проблеми і перспективи. Уроки війни сприятимуть зменшенню частки тих, хто відчуває ностальгію за СРСР, російсько-радянською історією, зросте частка тих, хто назве українську мову рідною, а демократичний устрій найкращим. Насамкінець ще раз нагадаємо відому тезу про те, що історія – це повернена в минуле сучасність. Чи не тому в умовах новітньої російсько-української війни науковці і політики прагнуть актуалізувати досвід та уроки попередніх експансій Росії та не допустити поширенню російсько-радянських нормативів про віковічну ворожнечу «панської Польщі» та «пригнобленої католицизмом України». Візити Президента України Володимира Зеленського 5 квітня 2023 р. та голови Верховної ради України 23-24 травня 2023 р. до Польщі засвідчили про необхідність розвитку не лише військової співпраці, але й потребу активізації українсько-польського соціогуманітарного діалогу зокрема у сфері політики пам'яті (серед іншого Українсько-польської історичної комісії НАН України). Найновіші ініціативи Києва, Варшави та Вільнюса, як, наприклад, Люблінський трикутник, сприятимуть політичній, соціально-економічній, військово-технічній інтеграції України до ЄС та НАТО.

Бібліографія

За свободу: українсько-польський діалог та спроби порозуміння / відп. ред. Микола Литвин. Львів, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича: НАН України, 2021. 638 с.

Хахула Л. «Різуни» чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2016. 304 с.

Budzisz M., Góralczyk B. Radziejewski B. Wielka gra o Ukrainę. Warszawa, 2022. 322 s.
Fiszer M., Fiszer J. Wojna w Ukrainie. Od napaści do kontrofensywu. Okiem wojskowych ekspertów. Warszawa, 2022. 326 s.
Kasprzycki D. Rosyjska wizja wojny przyszłości. Warszawa, 2022. 302 s.
Klimecki M. Krym, Donieck, Ługańsk. 2014–2015. Warszawa, 2021. 2016 s.
Kuczyński G. Wagnerowcy – psy wojny Putina. Warszawa, 2022. 256 s.
Kultury historyczne Polski i Ukrainy. O źródłach nieporozumienia między sąsiadami / red. Tomasz Stryjek, Volodymyr Sklokin. Warszawa: Collegium Civitas, Instytut Studiów Politycznych PAN, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2021. 575 s.
Materski W. Od cara do «cara». Studium rosyjskiej polityki historycznej. Warszawa, 2017. 372 c.
Raport specjalny «Uchodzcy z Ukrainy w Polsce, Czechach i Rumunii», Warszawa: EWL S.A, 2022. 20 s.
Sawicz A., Kościński P. Droga Putina do wojny. Warszawa, 2022. 208.
Sygacz M. Reżim ciszy. Wojna o Ukrainę. Warszawa, 2022. 232 s.
Wóycicki K. Globalna Ukraina. Warszawa, 2022. 270 s.

Микола ЛИТВИН, Любомир ХАХУЛА

Якою була військова допомога країн Вишеградської групи Україні в 2022 р.?

Військове і військово-технічне, а також гуманітарне співробітництво між Україною і державами Вишеградської групи (Польща, Словаччина, Угорщина, Чехія) розвивалося ще в умовах гібридної російської агресії, а після початку широкомасштабної фази війни вийшло на новий рівень. За свідченням дослідників фонду Асоціації міжнародних справ (AMO) та Конрада Аденауера, практично всі громадяни чотирьох країнах Вишеграду погодились із необхідністю надання Україні гуманітарної допомоги. Так само переважна більшість респондентів усіх країн повністю або частково підтримують надання фінансової підтримки – понад 90% респондентів. Що стосується фінансування української армії, то тут вже тільки дев'ять із десяти опитаних поляків і чехів, 86% словаків і 68% угорців – погоджуються із думкою про необхідність робити це коштом ЄС. Вишеградська група є неформальною організацією, тому країни працюють з Україною на двосторонній основі.

Польща від початку повномасштабного вторгнення Росії зайняла чітко проукраїнську позицію. І досі виступає локомотивом підтримки – від військової допомоги до лобіювання членства України у Європейському союзі. Польська військова допомога Україні станом на кінець 2022 р. оцінювалася не менше 2 млрд доларів. Причому передавалася як стара техніка радянського зразка, так і сучасне озброєння, яке відповідає стандартам НАТО.

Перша колона з Польщі прибула на другий день російського вторгнення. До польського пакету увійшло близько 100 одиниць 60-мм мінометів, 1500 боєприпасів до них, кілька комплектів БПЛА, 152-мм кумулятивні боєприпаси та боєприпаси до автоматичних гармат.

У березні 2022 р. стало відомо про плани Варшави передати винищувачі МіГ-29 та штурмовики Су-25. Офіційно про постачання не повідомлялося, але в січні 2023 р. стало відомо про передачу кількох МіГ-29 у вигляді запчастин. Польські ЗМІ не виключають, що бойова авіація просто надійшла у розібраному вигляді.

У квітні українська сторона отримала понад 230 танків Т-72М, 20 одиниць реактивних систем залпового вогню «Град», таку саму кількість самохідних гаубиць 2С1 та не менше 40 БМП-1 (бойова машина піхоти радянського зразка).

У травні з арсеналу польської армії було передано 18 самохідних артилерійських установок AHS Krab. Загалом з того часу Збройні сили України отримали близько 70 одиниць. Застосування натівської артилерії якісно покращило можливості наших сухопутних військ. Повідомлено про початок постачання 60 танків PT-91 Twardy взимку 2022–2023 рр.

Європейське командування Пентагону на базі держкомпанія PGZ, що контролює приблизно 50 компаній, які виробляють зброю та боєприпаси – від бронетранспортерів до безпілотних авіаційних комплексів, і володіє частками ще в десятках, створило ремонтну базу в Польщі, що займається відновленням 155-мм гаубиць M777, поставлених в Україну. Також є попередня інформація,

що спільно з Українськими підприємствами розгортається виробництво військової техніки.

Словаччина передала у 2022 р. Україні військову техніку та боєприпаси на 168 млн євро. Це випливає з інформації про Національний план реалізації участі Словаччини у Постійній структурованій співпраці з питань безпеки та оборони ЄС до 2023 р. Наголошується, що подібний рівень постачання утворив серйозні прогалини у військових потужностях республіки, які були частково компенсовані у співпраці з країнами-членами Європейського Союзу. Планується, що всі проблеми, що залишилися, будуть усунені за рахунок проектів модернізації, що фінансуються за рахунок інвестиційних витрат у галузі оборони. Крім того, повідомляється, що минулого року витрати на оборону Словаччини були на рівні близько 1,8 млрд євро. Нинішнього року, згідно з документом, вони мають становити понад 2,4 млрд євро. За заявою Міноборони республіки, країна «продовжує планувати збільшення оборонного бюджету, щоби підтримувати витрати на оборону на рівні не менше 2 відсотків ВВП». Уряд Словаччини затвердив надання гуманітарної допомоги Україні. Словацька сторона відправить дві системи з розмінування «Божена» та медикаменти на суму 1,7 млн євро. За даними Кільського інституту світової економіки (IfW Kiel), Словаччина посідає п'яте місце у світі за обсягом військової допомоги Україні відносно ВВП і чотирнадцяте – за абсолютним значенням підтримки (192 млн євро). Словаки відновлюють виробництво боєприпасів калібру 122 мм і 152 мм, щоб забезпечити попит в Україні. Міністр закордонних справ Словаччини Ростислав Качер зазначив, що уряд зараз працює над стратегією, необхідною для запуску виробництва боєприпасів великого калібру. У цьому процесі будуть задіяні як державні, так і приватні об'єкти. Це частина підтримки Братислави, але також ширший проект, координований НАТО.

Чехія. Міністерство оборони Чехії у 2022 р. передало Україні зі свого майна 38 (42) танків, 55 БМП, 4 одиниці авіаційної техніки та 13 самохідних гаубиць. Про це заявила Міністр оборони республіки Яна Чорнохова. Прага також передала 47 автомобілів, 27518 артилерійських снарядів, 12 пускових установок, 4900 ракет для них, 8022 гранатометів, 128 мінометів, 17400 снарядів для мінометів 291 засіб ППО, 30 025 пістолетів, 11 233 гвинтівок та автоматів, 4 263 000 набоїв для стрілецької зброї. Крім цього, Міноборони Чехії направило в Україну засоби медичної допомоги, радіаційного захисту та захисту від хімічної зброї, інше військове спорядження та запчастини. Прем'єр-міністр Петро Фіала повідомляв, що у 2022 р. силами державних та комерційних структур на Україну було поставлено загалом 89 танків, 226 БПМ та БТР, 38 гаубиць та ін. Загальна сума поставок склала близько 417 млн євро. Чехія розгорнула на своїй території кілька підприємств із ремонту та виробництва зброї для України, в тому числі із залученням українських спеціалістів.

Загалом, Україна отримала від чеських компаній зброю та обладнання майже на 50 млрд крон ($2,1 млрд), майже 95% з яких були комерційними постачаннями, повідомив заступник міністра оборони Чехії Томаш Копечни. За його словами, експорт зброї із Чехії цього року буде найвищим із 1989 р. Девід Хак, виконавчий директор Czech STV Group, повідомив про плани нарощування ліній із виробництва боєприпасів малого калібру. Компанія розглядає можливість розширення потужностей із випуску й великокаліберних боєпри-

пасів. Продажі військової техніки допомогли чеській групі, якій належать компанії Excalibur Army, Tatra Trucks і Tatra Defence, майже подвоїти свої доходи в першому півріччі, у порівнянні з минулим роком, до 13,8 млрд крон. Компанія збільшує виробництво 155-мм **снарядів калібру НАТО та 152-мм східного калібру, а також модернізує бойові машини піхоти й радянські танки Т-72.**

Угорщина. Зосередилася на гуманітарній допомозі цивільному населенню. Насамперед йдеться про медикаменти, продукти харчування, засоби гігієни й особистого захисту, автономні портативні системи електропостачання, генератори тощо.

Тип зброї	Польща	Словаччина	Чехія	Угорщина
Авіація	28.07.22 гелікоптери Мі-2АМ-1 (до 3) навесні 2022 винищувачі у вигляді запчастин МіГ-29	17.06.22 гелікоптери Мі-2 (1), Мі-17 (4)	23.05.22 ударний гелікоптер Мі-35 (2), 2 одиниці неназваної авіатехніки	
БПЛА	Зима 2022 БПЛА різних типів , 22.03.22 Fly Eye, 24.04.22 баражуючі боєприпаси Warmate, 13.07.22 ударний БПЛА Bayraktar TB2 (1) 07.09.22 баражуючий боєприпас Warmate (20) 27.10.22 баражуючий боєприпас Warmate (30)- або по ліцензії		29.06.22 розвідувальний БПЛА Bivoj (2)	
Артилерійські системи	29.04.22 122-мм самохідна гаубиця 2С1 «Гвоздика» (понад 20), 29.05.22 155-мм самохідна артилерійська установка AHS Krab (18), 01.06.22 початок закупівлі AHS Krab (56), 29.04.22 реактивна система залпового вогню БМ-21 «Град» (понад 20),	30.05.22 і до кінця року 155-мм самохідна артилерійська установка Zuzana 2 (8). В грудні 22 домовлено про контракт на 2023 ще 11.	15.04.22 152-мм самохідна артилерійська установка SpGH DANA (20), 22.04.22 122-мм самохідна гаубиця 2С1 «Гвоздика», 15.04.22 реактивна система залпового вогню RM-70 (понад 20), 152-мм гармата-гаубиця Д-20 квітень 2022, 122-мм БМ-21 «Град»	
Міномети	Лютий 2022 60-мм піхотний міномет LMP-2017 (понад 100),		12.08.22 120-мм міномет vz. 82 PRAM-L	

Танки	12.04.22 по осінь 2022 T-72M1/T-72M1R (понад 260),	21.04.22 оголошено, але не передано понад 30 танків	05.04.22 – серпень 22 T-72M (72), липень 22 T-72 (1) Avenger підписано контракт на відновлення ще 120 різних типів впродовж 2023	
Бронетехніка	07.06.22 машина управління вогнем артилерії (до AHS Krab) LCG Липень 2022 бойова машина піхоти БМП 1 (40)	20.11.22 бойова машина піхоти БМП 1 (30).	01.04.22 бойова машина піхоти PBV-501 (58 + 3),	
Бронеавтомобілі	17.05.22 бронеавтомобіль AMZ Dzik-2, 12.05.22 Oncilla 4x4 L2014-UD (9),			
Керовані ракети, гранатомети та ПТРК	25.02.22 ПТРК FGM-148 «Javelin» 21.05.22 керована ракета класу повітря – повітря Р-73 (100)	Грудень 2022 кілька тисяч ракет для МІГ-29 (заява МЗС Словаччини)		
ПЗРК	31.01.22 Польща почала постачати ПЗРК Piorun (160 +) 05.12.22 С-125 ЗРК 30.12.22 9К33 «Osa-AK/Osa-P» ЗРК 57-мм 30.12.22 протиповітряна гармата С-60	08.04.22 С-300 ПМУ (1)	02.03.22 9К32 ПЗРК»Стріла-2» (400) 06.04.22 ЗРК 9К35 «Стріла-1 0» (10) 13.11.22 Viktor (15 в процесі постачання)	
Інше	25.02.22 автомат MSBS Grot (10000) 02.10.22 SKY CTRL антидроновий комплекс 13.06.22 снайперська гвинтівка WKW Wilk Штурмові гвинтівки Kbk wz.1988 Tantal червень 2022, Кулемети UKM-2000P червень 2022	17.02.22 машина для розмінування Bozena-5 (2) 120-мм артилерійський постріл (12000) Боєприпаси для градів	26.02.22 пістолет Vz. 82 (30150), пістолет-кулемет Vz. 61 (2065), автоматичний карабін Vz. 58 (5000), кулемет Vz. 59 (3200), снайперська гвинтівка СГД (12), ZVI Falcon OP99 .50 BMG (19)	

	22.08.22 Starlink terminal (5000) 10.11.22 Starlink terminal (1570) Лютий 2022 шолом WZ 2005 (42 000) З лютого 2022 122,155-мм артилерійський постріл , 125 мм танковий постріл (понад 1770) 09.11.22 UO-365-KW 85-мм осколково-фугасний постріл 14.11.22 OF-462 122-мм артилерійський постріл Грудень 2022 57-мм набої до С-60 , набої до стрілецької зброї 70 000 05.02.22 ручний гранатомет RGP-40		10.06.22 Понтонний міст (2) 152-мм артилерійський постріл (понад 4000)	

Бібліографія

Військова допомога Україні: що дали, що дадуть і як це посилить нашу обороноздатність? URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-uarazom/3393179-vijskova-dopomoga-ukraini-so-dali-so-dadut-i-ak-ce-posilit-nasu-oboronozdatnist.html

Країни Вишеградської групи домовилися підтримувати Україну. Угорщина також виділить гроші. URL: https://ukrainian.voanews.com/amp/vyshehradski-krajiny-pidtrymaly-dopomohu-ukrajini/6848704.html

Країни за розміром наданої військової допомоги Україні. URL: https://thepage.ua/ua/economy/vijskova-dopomoga-ukrayini-vid-riznih-krayin-rejting#anchor-13

Напруження з Угорщиною та підтримка України: як жителі країн Вишеградської четвірки ставляться до війни та взаємовідносин у Європі. URL: https://infopost.media/napruzhennya-z-ugorshhynoyu-ta-pidtrymka-ukrayiny-yak-zhyteli-krayin-vyshegradskoyi-chetvirky-stavlyatsya-do-vijny-ta-vzayemovidnosyn-u-yevropi/

Санжаревський О., Жовтенко Т., Троян С. Регіональна безпека в Центрально-Східній Європі: від миротворчого батальйону до українсько-польсько-литовської бригади. *Становлення та розвиток співробітництва України з країнами Вишеградської групи: колективна монографія* / за ред. Л. Стрільчук, О. Каліщук та О. Разиграєва, Одеса: Видавничий дім Гельветика, 2021. С. 172–186.

Скільки та яку зброю передали Україні від початку війни: перелік. URL: https://konkurent.ua/publication/110269/skilki-ta-yaku-zbrou-peredali-ukraini-vid-pochatku-viyni-perelik/

Що спонукає Польщу до підтримки України? URL: http://www.ucipr.org.ua/ua/publikatsii/research-updates/scho-sponuka-polschu-do-p-dtrimki-ukra-ni

Czeski prezydent elekt o Ukrainie, Polsce i Grupie Wyszehradzkiej. URL: https://amp.tvn24.pl/swiat/czechy-petr-pavel-prezydentem-elektem-ukraina-polska-grupa-wyszehradzka-i-nato-wywiad-6722399

Kobyliński P. Szczyt państw Grupy Wyszehradzkiej. Wojna na Ukrainie, energetyka, nielegalna migracja – o czym rozmawiali premierzy? URL: https://i.pl/szczyt-panstw-grupy-wyszehradzkiej-wojna-na-ukrainie-energetyka-nielegalna-migracja-o-czym-rozmawiali-premierzy/ar/c1-17073525

Kozubal M. Polska pomoc dla Ukrainy. Wysyłamy broń, amunicję i szkolimy żołnierzy. URL: https://i.pl/pomoc-wojskowa-dla-ukrainy-polska-na-trzecim-krajem-swiata-pod-wzgledem-wsparcia/ar/c1-16466285?gclid=EAIaIQobChMIt_PRo57E_QIVBZiyCh2gZg7HEAAYAyAAEgIDnPD_BwE

Олег САНЖАРЕВСЬКИЙ

Які особливості позиції Угорщини щодо російсько-української війни?

Українсько-угорські відносини в останні роки були досить напруженими, а після початку повномасштабної агресії РФ проти України 24 лютого 2022 р. Угорщина регулярно виявляє особливу позицію серед країн-членів ЄС, наприклад, забороняла транспортування західної зброї та військового вантажу Україні через її територію, заблокувала приєднання України до системи кібернетичної оборони НАТО, блокувала прийняття шостого пакету санкцій ЄС проти РФ наполягаючи на торгівлі енергоносіями за рублі та на відмові від заборони на купівлю російських нафти і газу, а також вносила сприятливі для Росії правки в наступні пакети санкцій. Так, у процесі перемовин про дев'ятий пакет санкцій проти Росії, що був схвалений Радою ЄС 16 грудня 2022 р., Угорщина вже традиційно вимагала певних послаблень, зокрема змогла добитися невключення до нього трьох російських міністрів.

На цьому фоні мабуть невипадково вже 2 травня 2022 р. прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан опинився на сайті українофобів «Миротворець». А сама Угорщина, ставши членом Європейського Союзу у 2004 р., з часом перетворилась на приклад проблемної для брюссельської бюрократії країни. Зокрема, у травні 2021 р. в ЄС навіть постало питання про можливість робити заяви від імені 26 держав-членів, а не усіх 27, після серії вето Угорщини з низки питань європейської політики. Дійсно, політика прем'єр-міністра В. Орбана, який очолює угорський уряд з 2010 р., все виразніше свідчить про демонстративне протиставлення угорської суб'єктності європейській солідарності. Наприклад, за період його правління було прийнято низку рішень, які суперечать принципам ліберальної демократії та обмежують діяльність правоохоронних органів, роботу журналістів та засобів масової інформації, функціонування неурядових організацій та університетів тощо. Через це, за версією міжнародної неурядової організації Freedom House, Угорщина у 2019 р. набула статусу напівконсолідованої демократії, на 2020 р. – країни з гібридним або перехідним режимом, по суті авторитарним, а 15 вересня 2022 р. Європейський парламент визнав Угорщину країною «вибіркової автократії». Праві партії Угорщини, кількість та чисельність яких зростають, і на які спирається угорський уряд, об'єднані ідеєю повернення до «Великої Угорщини», що означає об'єднання земель Румунії, Словаччини, України, Сербії, Словенії та Хорватії. У 2020 р., наприклад, у ЗМІ Угорщини правлячою, по суті націоналістичною партією «ФІДЕС», що активно пропагує ідею «Великої Угорщини», була розгорнута масштабна, по суті ревізіоністська компанія з відзначення 100-річчя Тріанонського мирного договору як найбільшої трагедії в історії Угорщини, «коли її паризькі миротворці несправедливо позбавили 2/3 історичної території угорців». Серйозне занепокоєння Європейського Союзу також викликає співпраця Угорщини з Російською Федерацією.

За умов російської агресії проти України В. Орбан намагається зберегти «нормальні відносини з В. Путіним», а його зближення з Росією, критика

санкцій і опортунізм у просуванні економічних інтересів РФ в Угорщині створює проблеми й підриває європейську єдність. МЗС Угорщини також часто розглядає війну в Україні так, ніби це заморожений конфлікт, і взаємодія з Росією є неминучою, а угорські ЗМІ, починаючи фактично з 2014 р., подекуди тиражують російські пропагандистські фейки щодо суб'єктності України. Да і сам В. Орбан, як вважає один з авторитетних фахівців з українсько-угорських відносин, директор Інституту центральноєвропейської стратегії Д. Тужанський, «не сприймає Україну як суверенну державу, не вірить в Україну і вважає її штучною державою». А на думку колишніх американських чиновників, В. Орбан (а також В. Путін) в розмовах з президентом США Д. Трампом у 2019 р. псували імідж України, посилювали сприйняття ним України як безнадійно корумпованої країни і т. п.

Проявами цього курсу є, наприклад, реалізація спільного проєкту з побудови «Росатомом» угорської атомної станції «Вахш» за рахунок російського кредиту, домовленості Будапешта з Москвою про розвиток спільних залізничних проєктів, шантаж Євросоюзу можливістю угорського вотування рішення про економічні санкції проти РФ, відмова від прийому національної квоти нелегальних мігрантів до ЄС і, нарешті, протистояння Угорщини та України. Проте одним із головних пріоритетів зовнішньої політики угорського уряду в останнє десятиліття стала підвищена увага до прав етнічних меншин у сусідніх державах і всебічна підтримка закордонної діаспори. Зокрема, протягом 2010–2018 рр. урядом В. Орбана була створена розгалужена система державних органів управління, які сприяють використанню угорської діаспори в реалізації зовнішньої та внутрішньополітичної стратегії Угорщини.

Щодо українсько-угорських відносин, то їх радикальне погіршення у 2017–2023 рр. пов'язане з дискурсом довкола прав угорської національної меншини в українському Закарпатті, вимогою надання їм права на подвійне громадянство, створення угорської національно-культурної автономії в Україні, намірами угорського уряду призначення «уповноваженого міністра, відповідального за розвиток Закарпатської області», роздачою громадянам України паспортів Угорщини у консульствах Угорщини в України і особливо – з ухваленням 5 вересня 2017 р. закону про використання державної української мови в навчальних закладах України – Закону про освіту (7 стаття). Прояв української суб'єктності спровокував неадекватну реакції Будапешта, що привело до взаємної висилки дипломатів, оголошення топ-посадовців персонами нон грата, звинувачень у втручанні у вибори та фінансуванні сепаратизму тощо. Угорщина, зокрема, заблокувала нормальну планову роботу Комісії Україна – НАТО. Також вона регулярно відкидає українські пропозиції щодо вирішення конфліктних питань національної політики: лише у 2018 р., наприклад, міністр закордонних справ України П. Клімкін провів шість зустрічей у різних форматах зі своїм угорським колегою П. Сійярто, в тому числі за участю міністрів освіти двох сусідніх держав, переважна більшість з яких була присвячена пошуку шляхів вирішення мовного питання при організації освітнього процесу в Закарпатській області. Також Угорщина наполягає, як уже зазначалося, на створенні угорського анклаву (автономії) на території України (в Закарпатті), подвійному громадянстві (впродовж 2017–2018 рр., наприклад, на Закарпатті було видано понад 100 тис. угорських паспортів), оновленні україн-

ського законодавства про національні меншини, на праві угорської меншини користуватися своєю мовою у всіх сферах, включаючи державне управління, що є втручанням у внутрішньополітичні справи України, як і агітація серед угорців Закарпаття під час виборів в Україні або мобілізація громадян України з угорськими паспортами для участі у загальнонаціональних та місцевих виборах в Угорщині тощо.

Загалом, свої подальші відносини з Україною угорська сторона ставить у залежність від її гуманітарної політики, вимагаючи від неї коригування цієї політики, зокрема щодо угорців Закарпаття, згідно з угорським баченням розв'язання конфліктних гуманітарних проблем. Красномовний факт на підтвердження цього: Угорщина заборонила в'їзд народному депутату України кількох скликань, ексглаві Секретаріату президента часів В. Ющенка Віктору Балозі. «Отримав нагороду від мілкого діяча сучасності Орбана – становлю загрозу національній безпеці Угорщини. Показово, що угорська влада мене «злякалась» в день встановлення національного державного символу України – Тризуба, замість імперського символа «Великої Угорщини» турула (містичного птаха. – *Авт.*) на Мукачівському замку (в кінці жовтня 2022 р. – *Авт.*). Сприймаю таке рішення путінських прихвостней, як визнання ефективності нашої боротьби за територіальну цілісність та суверенітет України», – відреагував на таке рішення сусідньої держави український політик на сторінках свого Фейсбуку. Все це можна розглядати як наявність серйозної кризи в угорсько-українських відносинах, а також загрозу для України й безпеки в Карпатському регіоні загалом.

А щодо особливого ставлення Угорщини до нинішньої повномасштабної війни РФ проти України, то його найкраще характеризує, з нашого погляду, вислів прем'єр-міністра Угорщини Віктора Орбана «Це не наша війна». Численні скандальні заяви угорського прем'єра щодо російсько-української війни і його зневажливі висловлювання щодо України взагалі обурили українську владу й суспільство, а також партнерів і союзників України у світі. Ось деякі з них: «Якщо уряд (України. – *Авт.*) вирішив боротися, то це рішення не можна ставити під сумнів, навіть якщо букмекери не дають великих шансів на перемогу», «Проблема в тому, що майже ніхто в Європі не говорить голосом миру. Ми повинні говорити голосом миру», «ЄС повинен поступово змінювати свою стратегію, тому що, якщо після нафти (російської. – *Авт.*) введуть обмеження на газ, це буде мати серйозні наслідки», «Ми повинні фінансувати мир, а не війну… є кола, зацікавлені в затягуванні війни», «Санкції проти Москви не спрацювали… Україна ніколи не виграє війну просто тому, що російська армія має асиметричну перевагу», «Ця війна може тривати до 2030 р., і Україна може втратити третину або й половину території», «Захід розпочав нову холодну війну, тому Угорщина має підтримувати відносини з його ворогами», «Путін не може дозволити собі програти війну і не програє», «мета Росії – перетворити Україну на некеровану руїну, щоб Захід не міг заявити про неї як про приз», «росіяни вже досягли успіху в цьому, оскільки тепер Україна, як Афганістан, є нічийною землею», «Ми маємо десять тисяч разів подумати над подальшим розширенням НАТО (за рахунок України. – *Авт.*) на схід» тощо. А 18 лютого 2023 р. угорський прем'єр-міністр виголосив щорічне годинне звернення до співгромадян, половина якого була присвячена

повномасштабній війні Росії проти України й тому, чому Будапешт незгодний із санкціями й військовою допомогою Києву. Зокрема, В. Орбан підкреслив, що 2023 рік буде, на його думку, найнебезпечнішим з часів падіння комунізму через загрозу війни та інфляції і додав, що для Угорщини єдиний шлях гарантувати мирне життя – «триматися подалі від російсько-української війни». «Ми є частиною західного світу, членами НАТО і Європейського Союзу, і всі там на боці війни, або, принаймні, роблять вигляд, що це так, окрім нас», – сказав він, наголосивши, що в Україні йде війна «не армії добра і зла, а війська двох слов'янських країн, які ведуть війну, обмежену в часі і поки що просторі» і що «це їхня війна, а не наша» і визнаючи право України на самооборону, було б неправильно ставити інтереси України вище інтересів Угорщини.

Керівник адміністрації уряду Угорщини Гергей Гуйяш, своєю чергою, намагався переконати партнерів по НАТО, що Росія «не загрожуватиме», якщо дозволити їй захопити Україну і критикував заяви Польщі та країн Балтії про те, що у разі програшу України російська загроза перекинеться на них. «НАТО за жодних умов не можна дозволяти втягнути себе провокаціями у війну, і в такому разі РФ не загрожуватиме Альянсу», – стверджував угорський високопосадовець. Виправдати агресію Росії намагався і колишній міністр закордонних справ Угорщини Геза Єсенські, який приводом для нападу назвав «ставлення України до національних меншин». А один із найближчих соратників прем'єр-міністра Угорщини, головний представник урядової пропагандистської машини Жолт Байєр просуває в угорському медіа думку, що Україна є аналогом нацистської Німеччини, посилаючись на заклики в Україні про перегляд ролі російської культури в освітньому та культурному просторі. Він також ставить під сумнів існування української культури та української нації загалом, заявляє, що території України нібито є не українськими, а відібраними або отриманими від Росії та Польщі (чомусь упустив при цьому згадку про Угорщину та Румунію).

Або такі шокуючі факти: в Угорщині, у державі-члені ЄС та НАТО, за даними соцопитування, проведеного у серпні ц. р., лише 3% виборців чинної партії влади (ФІДЕС. – *Авт.*) вважають, що Росія є відповідальною за війну в Україні, решта звинувачують переважно США та саму Україну, а після проведеного урядом Орбана в січні 2023 р. в Угорщині так званих «національних консультацій» щодо шкоди санкційної політики ЄС проти РФ владою було оголошено, що 97% опитаних не підтримує антиросійські санкції через війну в Україні (нагадаємо, що В. Орбан особисто підтримував усі 10 санкційних пакетів ЄС проти Росії). На початку грудня 2022 р. Угорщина блокувала виділення Україні в 2023 р. 18 млрд євро фінансової допомоги від Європейського Союзу, а у січні 2023 р. вона заблокувала виділення Україні сьомого траншу в розмірі 500 мільйонів євро з Європейського фонду миру, який спрямовується на військову допомогу, а на Генасамблеї ООН в лютому 2023 р. закликала до «прямих переговорів США та РФ» про долю України.

Як це могло статися? Відповідь досить проста. Орбан, що очолює країну вже понад 12 років поспіль, і контролює усі гілки влади, створив для своїх прибічників простір альтернативної реальності. Влада отримала контроль над основними медіа в країні, які тепер транслюють навіть найбезглуздіші фейки,

якщо ті потрібні команді Орбана. І взагалі, питання війни стало майже лакмусовим папірцем для угорського суспільства, адже серед критиків влади ситуація протилежна: 64% прихильників опозиційної коаліції звинувачують росіян у війні. Мабуть тут слід також додати, що Угорщина залишається єдиною країною ЄС, де більшість населення – 52% – не підтримують вступ України до ЄС і НАТО, тоді як в інших державах-членах ЄС підтримка членства України в середньому становить 66%.

Разом з тим слід зазначити, що Угорщина визнає агресію РФ проти України і вже 25 лютого 2022 р. прем'єр-міністр В. Орбан заявив, що разом із союзниками по НАТО Угорщина засуджує атаку Росії, а міністр закордонних справ П. Сійярто підкреслив, що його країна підтримує суверенітет і територіальну цілісність України. Угорщина також підтримала практично усі санкції і заяви ЄС з цього приводу (нехай і з певними застереженнями), надає притулок українським біженцям, а також гуманітарну допомогу Україні, яку, зокрема, добре відчувають угорці Закарпаття (у лютому 2020 р., наприклад, Угорщина виділила 50 млн дол. на розвиток інфраструктури цього українського краю).

Але загалом, нинішня політика угорського уряду щодо України і російсько-української війни є, з нашого погляду, контрпродуктивною і рано чи пізно ця сусідня країна, в якій досить складна соціально-економічна ситуація і яка залежить не лише від російських енергоресурсів, а значно в більшій мірі від фінансових вливань й допомоги Європейського Союзу, змінить своє ставлення і до російсько-української війни, і до України загалом, з якою має спільне минуле, звичайно, якщо вона хоче залишитися членом об'єднаної, демократичної Європи. Зокрема, посол України при ЄС Всеволод Ченцов вважає, що Угорщина, як і всі держави-члени ЄС, намагається захищати свої інтереси, але досить часто робить це за рахунок інших держав, у тому числі за рахунок України, утім створюється політична ізоляція Угорщини і вона не зможе необмежено шантажувати увесь Євросоюз своїм право вето у спільних рішеннях – зокрема тих, що стосуються України. Наприклад, новообраний президент Чеської Республіки Петер Павел через політику Будапешта поставив під сумнів співпрацю в рамках групи країн Вишеградської четвірки у складі Чехії, Словаччини, Угорщини та Польщі. «Угорщина вже давно йде своїм шляхом, – заявив він. – Якщо ми не можемо домовитися з базових питань - таких як відносини з Росією та Україною – це є фундаментальною проблемою для Вишеградської четвірки», додавши, що за таких обставин виникає питання, чи повинна Чехія залишатися у Вишеградській групі.

Про ймовірність змін в Угорщині свідчать також нещодавні заяви та інтерв'ю впливових угорських політиків. Так, головний опонент Віктора Орбана, мер Будапешта Гергей Корачонь в інтерв'ю «Європейській правді» в кінці листопада 2022 р. заявив, що прем'єр Угорщини намагався зробити з України та з президента Володимира Зеленського ворога, однак це не спрацювало. «Тому в одному з останніх виступів Орбан, навпаки, порівняв Зеленського з одним із наших мучеників, Імре Надєм, якого стратили після революції 1956 р. під тиском Росії», – зауважив Корачонь і додав, що «Орбан може одночасно робити заяви, які будуть абсолютно суперечити одна одній. Наприклад, він особисто проголосував за санкції в ЄС, а після цього запустив неймовірно дорогу урядову рекламну кампанію та завісив усю країну білбордами, що агітують

проти санкцій». А 26 листопада 2022 р. Орбан, відомий прихильністю до Кремля й тим, що перекладав провину за війну на Захід, несподівано заявив, що потрібно подбати про те, аби Україна залишалась суверенною державою, щоб Росія не могла становити загрози для Європи. «Європа об'єднана з приводу того, що є її ціллю і найважливіше, щоби Росія не становила загрози для Європи, – наголосив він, – для чого нам потрібна суверенна Україна». Водночас, він продовжив нарікання на європейські санкції проти Росії, зауважуючи, що потрібно уникнути рецесії, а високі ціни на енергоносії через війну та санкції Євросоюзу ускладнюють це завдання для країн Центрально-Східної Європи. А напередодні саміту лідерів ЄС в Брюсселі 9 лютого 2023 р. В. Орбан пообіцяв подальшу гуманітарну та фінансову підтримку Україні, але наголосив, що «Угорщина належить до табору миру!». А ось ще одна суперечлива заява угорського високопосадовця – головного радника віце-прем'єра Балаша Орбана: «Угорщина вважає, що необхідно прискорити інтеграцію України до Європейського Союзу, і водночас прагне зберегти тісні зв'язки з Росією».

Показовими й обнадійливими є і такі приклади, які свідчить про неоднозначність сприйнятті російсько-української війни в Угорщині та ймовірність сприятливих для України змін настроїв угорського суспільства. Йдеться, зокрема, про інтерв'ю нового глави найвідомішої малої партії Угорщини «Йоббік», яка після 2014 р. через свою скандальну політику стосовно України небезпідставно набула імідж проросійської, Мартона Дьондьоша «Європейській правді» на початку грудня 2022 р. Повномасштабна агресія РФ проти України засвідчила різку зміну ідеології цієї партії: із крайньоправих проросійських націоналістів партія Jobbik перетворилася на поборницю ліберальної Європи і стала сьогодні одним із найзапекліших опонентів Орбана і його політичної сили. «Я виступав проти України у співпраці з Росією, і це була помилка - заявив новий лідер цієї партії. – Україна – це сусід Угорщини, який вирішив, що хоче належати до Заходу, мати західні цінності, бути демократією і ринковою економікою. Словом, обрати Європу замість Росії та Азії. Але цей вибір України переріс у жахливу агресивну війну, яку розв'язала Росія. І не може бути жодного питання про те, на чиїй стороні ми у цьому конфлікті. Ми маємо допомогти Україні, як можемо». А один з головних опонентів нинішньої влади Орбана, мер Будапешта Гергей Корачонь після візиту в Україну на початку січня 2023 р. записав відеозвернення, в якому аргументує, чому важливо, щоб Україна перемогла у війні. «Якщо хтось втратив моральний компас і не може побачити різниці між жертвою і агресором, якщо хтось забув, що пережили угорці у XX сторіччі – раджу приїхати сюди, в Бучу і в Київ, та подивитися в очі тих, хто вижив. Тоді буде ясно, що у цій війні не просто дві країни воюють між собою, а зла сила намагається окупувати іншу країну», – наголосив він. Г. Корачонь також заявив, що Угорщина не тільки має моральний обов'язок підтримати українців, а це й у її власних інтересах – аби не доводилося думати, яка наступна країна стане жертвою агресії. »Ця війна має закінчитися лише перемогою України та висновками з таких жахливих воєнних злочинів, як наприклад у Бучі», – підкреслив мер Будапешта. Про надання гуманітарної допомоги Україні та підтримку її вступу до ЄС і НАТО заявив один із лідерів угорської політичної партії «Моментум» Ендре Томаш

на зустрічі з викладачами і студентами Ужгородського національного університету 15 січня 2023 р.

Про те, що Угорщина не однорідна, що чимало угорців знають правду про російсько-українську війну і покладають відповідальність за антиукраїнську пропаганду однозначно на угорську владу, свідчать акції протесту, публічні звернення угорців і мітинги протесту перед посольством РФ у Будапешті в березні-травні 2022 р. А підтримка санкцій ЄС проти Росії серед угорців є значно вищою, ніж це намагається подати прем'єр Угорщини В. Орбан. Згідно даних репрезентативного опитування, проведеного аналітичним центром Republikon Institute в середині лютого 2023 р., наприклад, 46% опитаних підтримують санкції, 32% виступають проти, а 22% або не знають, або не захотіли висловити свою думку щодо санкцій. При цьому санкції підтримують 68% виборців опозиційного шестипартійного альянсу. Серед виборців правлячої партії «Фідес» таких 23%.

Нарешті, ще один обнадійливий факт: уряд Угорщини в грудні 2022 р. пообіцяв виправити ситуацію з провокативним змістом онлайн-підручника з географії для 8-класників 2018 р. видання, у якому російську агресію проти України трактують як громадянський конфлікт, який роздмухують Росія, ЄС і США.

Разом з тим, на думку експертів Ради зовнішньої політики «Українська призма», «Будапешт залишається культурно й історично відчуженим в рамках Євросоюзу, тому, навіть, перебуваючи в рамках НАТО й ЄС, Будапешт шукає союзників у посиленні своїх можливостей стосовно забезпечення власної історичної перспективи. Свідчення такого твердження є неперебірливість Угорщини щодо інтеграційного партнерства між Брюсселем, Москвою, Пекіном і Вашингтоном. Будапешт почувається самотнім у Євросоюзі зі своїми національними амбіціями та пост-Тріанонськими болями. І Київ міг би подати руку розуміння і стати стратегічним союзником, якого так бракує Угорщині». Так, історичні та геополітичні передумови для цього є, але вони можуть бути реалізовані лише при зміні ставлення офіційного Будапешту до російсько-української війни. Але поки що цього не відбувається, про що свідчить і зустріч та переговори В. Зеленського з В. Орбаном в рамках саміту лідерів ЄС в Брюсселі 9 лютого 2023 р., під час яких прем'єр-міністр Угорщини відмовив президенту України в його проханні щодо поставок зброї, а також не відповів щодо запрошення відвідати Київ.

Бібліографія

Артьомов І. В., Віднянський С. В. та ін. Європейська та євроатлантична інтеграція України: стан і перспективи реалізації (2014–2022 рр.): монографія. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2022.

Віднянський С. Україна – Європейський Союз: новий етап взаємовідносин в умовах російсько-української війни 2014–2022 рр. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. Вип. 31. С. 10–37.

Вовканич І., Шніцер І. Реакція країн Вишеградської четвірки на повномасштабне воєнне вторгнення Росії в Україну. *Геополітика України: історія і сучасність: збірник наукових праць*. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2022. Вип. 2 (29). С. 7–19.

Козирська Антоніна. Республіка Польща в Раді Безпеки Організації Об'єднаних Націй (2018–2019) і українське питання. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. Вип. 31. С. 38–61.

Майже половина угорців підтримують санкції проти РФ, серед виборців Орбана таких чверть. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/02/28/7391443/

Максак Г., Герасимчук С. Історія відносин Україна – Угорщина як динаміка та зміст політичного діалогу. URL: http://prismua.org/%D1....

Мер угорської столиці після відвідин Бучі пояснив, чому Україна має перемогти у війні. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/01/12/7384628/

Метелешко Ю. Політика «м'якої сили» Угорщини на Закарпатті: цілі, суб'єкти, напрями. *Геополітика України: історія і сучасність: збірник наукових праць.* Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2018. Вип. 2 (21). С. 253–270.

Орбан: Угорщина буде й далі торгувати з Росією, а Європа сповзає у «війну двох слов'янських країн». URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/02/19/7389998/

Політики в Румунії та Угорщині фантазують про «перемогу Росії». URL: https://zn.ua/ukr/WORLD/politiki-v-rumuniji-ta-uhorshchini-fantazujut-pro-peremohu-rosiji.html

Портніков В. Про що свідчать заяви Орбана про війну Росії проти України. URL: https: // www.obozrevatel.com/ukr/politics-news/pro-scho-svidchat-zayavi-orbanapro--vijnu-rosii-proti-ukraini.htm

Посол у Євросоюзі: Вступити до ЄС у цьому десятирiччі – це реальна мета для України. URL: https://www.eurointegration.com.ua/interview/2023/01/23/7154655/

Сидоренко С. Здолати вічного Орбана: хто допоможе вийти з кризи у відносинах України та Угорщини. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/12/13/7152400/

Томпа Т. Орбан – це не вся Угорщина. Чому важливо відрізняти угорську владу від народу. URL: https://www.eurointegration.com.ua/experts/2022/09/6/7146261/

Угорщина заблокувала виділення Україні 500 млн євро військової допомоги ЄС – ЗМІ. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/01/19/7385656/

Угорщина заблокувала план ЄС щодо пакету допомоги Україні на 18 млрд євро – ЗМІ. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/11/9/7375556/

«Україна стає Афганістаном»: Орбан зробив низку скандальних заяв про російсько-українську війну. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/01/27/7386814/

Уряд Орбана оголосив про 97-відсоткову опозицію угорців до санкцій проти РФ. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/01/14/7154159/

«Це не наша війна»? Що означає угорський підхід до агресії РФ проти України. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/05/16/7139492/

Степан ВІДНЯНСЬКИ

Яким є ставлення Румунії до війни Росії проти України?

Республіка Румунія з початку незаконної тимчасової окупації РФ Криму в 2014 р. підтримує європейські санкції через порушення територіальної цілісності України, поглиблює двосторонні відносини: з 2017 по 2019 рр., наприклад, між урядами двох сусідніх держав було підписано 12 угод про співпрацю в різних сферах, у тому числі у військовій сфері. Зокрема, 7 вересня 2020 р. під час візиту міністра закордонних справ України Д. Кулеби до Бухаресту було підписано нову Угоду про військово-технічне співробітництво України та Румунії, а вже 8–10 вересня того року в Одеській області було проведено українсько-румунські військові навчання. 23 лютого 2022 р. Румунія засудила дії Росії, яка визнала незаконні формування на території України «ДНР» та «ЛНР». А з початком широкомасштабного нападу РФ на Україну, який президент Румунії Клаус Йоганніс засудив як «цілковито нелегальний шлях масового воєнного насильства проти незалежної і суверенної держави», румунський уряд разом із діаспорою та румунською національною спільнотою Буковини підтримують Україну та українців, адже румуни розуміють, що «Україна нині воює та боронить не лише себе, а за всю Європу». 27 лютого 2022 р. Румунія оголосила про підтримку санкцій Європейського Союзу проти Росії.

Прийняття і надання житла вимушеним переселенцям з України, відправка гуманітарної допомоги, палива, військового обмундирування, боєприпасів та зброї Збройним силам України, медичного обладнання й медикаментів, заборона використання румунських портів на Чорному морі і на Дунаї кораблями під російським прапорами, співпраця з Туреччиною щодо знешкодження мін у Чорному морі, допомога в справі експорту українського зерна, маніфестації на підтримку України і засудженням злочинів РФ під російським посольством в Бухаресті – це не повний перелік проявів підтримки та допомоги Румунії Україні.

Наприклад, 3 липня 2014 р. Румунія першою з країн-членів ЄС ратифікувала Угоду про асоціацію між Європейським Союзом і Україною. 14 травня 2022 р., одним з перших, румунське посольство відновило свою роботу у Києві після віроломної атаки російських окупантів на столицю України. Румунія була також однією з перших країн, яка почала поставляти Україні летальну зброю. Як заявив міністр оборони України Олексій Резніков, «це сотні одиниць стрілецької зброї, десятки тисяч таких необхідних боєприпасів і запасних частин для різного озброєння».

Румунські лідери також відреагували на звірство російської армії в Україні. Зокрема, президент К. Йоганніс наголосив на потребі розслідувати бучанську трагедію та притягнення усіх винних до відповідальності. «Вторгнення Росії в Україну має жахливі, невимовні наслідки – кадри з Бучі та інших міст України мають бути нагадуванням усьому світу, що ми повинні припинити цю незаконну агресію і що всі винні мають відповісти! Сподіваюсь на тріумф міжнародного правосуддя!», – написав президент Румунії у Twitter. Румунсь-

кий прем'єр-міністр Ніколае Чуке, у свою чергу, 26 березня 2022 р. в інтерв'ю заявив, що «протизаконна, неспровокована, брутальна агресія проти України є найбільшим випробуванням з часів Холодної війни і відкриває нову сторінку у європейські1 історії» і тому НАТО має радикально розширити свій мандат, щоб відповідати викликам нового покоління. А міністр закордонних справ Румунії Богдан Ауреску після зустрічі з українським колегою Дмитром Кулебою 22 квітня заявив, що його країна підтримує європейські прагнення України і наголосив: «Ми єдині з українським народом. Загиблі в Україні – це наші брати і сестри, наші батьки і наші діти. Ці злочини не повинні залишатися безкарними, і Румунія підтримує міжнародне розслідування дій Росії… Україна має перемогти у цій війні, і я переконаний, що вона переможе».

З початку російського воєнного вторгнення в Україну Румунія оперативно відреагувала, щоб надати допомогу українським біженцям. За інформацією МВС Румунії від 15 квітня 2022 р., з початку російсько-української війни до країни загалом прибуло понад 600 тис. осіб з України, але більшість з них вирішило продовжити подорож у інші країни. На той час у Румунії проживало 70 тис. українців, з яких понад 10 тис. звернулися за отриманням державної допомоги. Зокрема, допомога українцям в Румунії становила понад 63 млн євро, що складалася з безкоштовного доступу до медичних послуг, освіти, а також заходів підтримки дітей, забезпечення безкоштовного транспорту по території Румунії, відкриття ринку праці. Вже 25 лютого 2022 р. благодійна фундація Румунський об'єднаний фонд за підтримки Посольства Румунії у США започаткувала Український фонд миру з метою зібрати не менше 100 тис. доларів на підтримку українських біженців у Румунії. А в березні того ж року в румунському місті Хусі запрацював гуманітарний хаб, створений благодійною організацією Help Ukraine для допомоги передусім південним регіонам України. Перебуваючи у складі делегації лідерів провідних європейських держав в Києві напередодні саміту Ради ЄС щодо надання Україні статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу 16 червня 2022 р., президент Румунії Клаус Йоганніс на прес-конференції заявив: «Один мільйон триста тисяч українців перетнули наш кордон – здебільшого жінки та діти…. Ми маємо мобілізацію громадянського суспільства – разючу, небувалу підтримку України та українців». У своєму виступі на 77-й сесії Генеральної Асамблеї ООН (2022 р.) президент Румунії Клаус Йоганніс знову заявив, що війна, розв'язана Росією проти України, спричиняє неприпустимі порушення норм та принципів міжнародного права, зокрема основних прав людини. «Наслідки цієї війни мають глобальний характер і не обмежуються питаннями нашої безпеки. Вони спричиняють неприпустимі порушення норм та принципів міжнародного права, включаючи міжнародне гуманітарне право, та основних прав людини. Крім того, вони впливають на сталий розвиток у всьому світі», – зазначив румунський лідер, додавши, що це має викликати стурбованість у всіх держав, незалежно від того, наскільки вони віддалені від війни, і_що треба діяти негайно та підтримати усіх, хто бореться за свободу й демократію.

Підтвердженням дієвої підтримки Румунією України є також й те, що в травні 2022 р. Румунія вирішила втрутитися на користь України у справі в Міжнародному суді проти Російської Федерації. А влітку минулого року Румунія та Україна відновили залізничне сполучення на ділянці Рахів – Ділове –

Валя-Вішеулуй. Через російське вторгнення в Україну румунський порт Констанца має важливе значення для відвантаження зерна з цієї країни через Чорне море. На початку 2023 р. уряди Румунії та Молдови оголосили про низку логістичних проєктів для поліпшення транспортування товарів з України, особливо зерна. Зокрема, спільними зусиллями Румунія і Молдова побудують понтонний міст через прикордонну річку Прут, щоб поліпшити транспортування вантажів з України, в першу чергу продовольства.

Щоправда, серед румунських політиків та частини румунського суспільства є й такі, котрі мріють про часи т. зв. «Великої Румунії», заперечують існування молдавської нації, висувають територіальні претензії до сусідніх держав, зокрема й України. У вересні 2022 р., наприклад, колишній очільник міністерств закордонних справ та освіти Румунії Андрей Марга в одному із своїх публічних виступів безапеляційно заявив: «Я стверджую це з усією відповідальністю, Україна у неприродних кордонах. Вона має віддати свої території: Закарпаття – Угорщині, Галичину – Польщі, Буковину – Румунії, а Донбас і Крим – Росії. Це все території інших держав, не України». 25 жовтня 2022 р. було відправлено у відставку міністра оборони Румунії В. Динку, який закликав до миру в Україні на російських умовах, а 5 листопада 2022 р. Міністерство закордонних справ Румунії спростувало заяви Путіна про румунські територіальні претензії до України і висловилося за продовження допомоги ЄС і НАТО Україні в її супротиві російській агресії.

Бібліографія

Артьомов І. В., Віднянський С. В. та ін. Європейська та євроатлантична інтеграція України: стан і перспективи реалізації (2014–2022 рр.): монографія. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2022. 284 с.

Герасимчук С. Реакція найближчих до України країн на напад Росії. URL: http://prismua.org/russian-attack/

Глава МЗС Румунії: Україна має перемогти у війні з РФ, і я впевнений, що це станеться. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/04/22/7138247/

Політики в Румунії та Угорщині фантазують про «перемогу Росії». URL: https://zn.ua/ukr/WORLD/politiki-v-rumuniji-ta-uhorshchini-fantazujut-pro-peremohu-rosiji.html

Президент Румунії: Агресія рф проти України впливає на сталий розвиток у всьому світі. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3575901-prezident-rumunii-agresia-rf-proti-ukraini-vplivae-na-stalij-rozvitok-u-vsomu-sviti.html

Редько Д. Румунія – Україна: як спільна історія змінює сусідів. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3558833-rumunia-ukraina-ak-spilna-istoria-zminue-susidiv.html

Румунія всебічно підтримуватиме Київ у протидії збройній агресії Росії, – посол. URL: https://lb.ua/world/2022/11/07/535116_rumuniya_vsebichno_pidtrimuvatime.html

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ

Яким є ставлення до російсько-української війни в Словаччині?

Вільні від історичних тягарів та серйозних проблемних питань українсько-словацькі відносини, на жаль, не набули системного характеру, а радше є, на думку експертів, історією недооцінених можливостей. Україна та Словацька Республіка (СР) багато в чому залишаються «terra incognita» одна для одної: «забутий сусід» – так часто, наприклад, посилалися ще нещодавно на Україну в Словаччині. А словацько-українські відносини загалом є доволі прагматичними. До того ж, багато словаків, наприклад, залишаються симпатиками ідей та ідеології панславізму, згідно якої Росія сприймалася, зокрема словацькими націоналістами, як єдиний союзник і захисник всіх слов'янських народів, а для частини словацького політикуму досить близька російська призма сприйняття України. Якщо колишній президент СР Андрей Кіска у 2014–2019 рр. відкрито засуджував агресію РФ проти України, підтримував антиросійські санкції та європейські прагнення України, то словацькі прем'єр-міністри того періоду Роберт Фіцо та Петер Пелегріні були відомі заявами про контрпродуктивність антиросійських санкцій та загравованнями з Росією. Це пояснюється тим, що якщо для України Росія є агресором і основною загрозою безпеки, то для Словаччини Росія часто є можливістю і довгостроковим партнером, адже вона була і все ще залишається основним постачальником енергоресурсів і величезним ринком для словацьких товарів. А економічна співпраця між Словаччиною та Україною є не дуже активною: у 2018 р., наприклад, двосторонній товарообіг склав всього близько 1,4 млрд дол. Практично єдиним успішним напрямом співпраці став проєкт реверсу природного газу зі Словаччини до України через газогін «Вояни-Ужгород», що забезпечував енергетичну безпеку України; наприклад, частка Словаччини в транзиті природного газу з Європи до України в 2018 р. становила 81,4%.

Ситуація в Словаччині і словацько-українських відносинах почала змінюватися після перемоги на президентських виборах у 2019 р. кандидата від проліберальних сил Зузани Чапутової і парламентських виборів та призначення нового уряду СР в 2020 р. Вже у вересні 2019 р., під час перших ста днів президентства З. Чапутової, відбувся її офіційний візит до Києва, який засвідчив важливість України для Словаччини. «Я вважаю це зближення (між Україною та Словаччиною. – *Авт.*) особливо важливим в той час, коли Україна переживає важкі часи. Я шкодую про те, що існують різні міфи і неправди про неї. Саме тому я хочу, щоб наші громадяни знали і відкрито говорили про складну ситуацію, в якій перебуває Україна, і про серйозні наслідки порушення правил мирного співіснування між державами», – написала президентка Словацької Республіки на сторінці у Facebook. 15 лютого 2022 р. З. Чапутова засудила звернення Державної думи РФ до президента Путіна із проханням визнати незаконні республіки в ОРДЛО. «Територіальна цілісність України, зокрема на Донбасі, не те, що має диктувати російський парламент. Вирішувати можуть лише українці, а ми – підтримувати. Не можна говорити про мир, водночас роблячи кроки, що його підривають», – написала вона у Twitter.

А з перших днів широкомасштабної агресії Росії проти України Словацька Республіка як член Європейського Союзу та НАТО і сусідня з Україною держава активно підтримує національно-визвольну війну українського народу, надаючи Україні моральну, політичну, дипломатичну, гуманітарну та військову допомогу. Вже 25 лютого 2022 р. президентка СР Зузана Чапутова та прем'єр-міністр Едуард Гегер рішуче засудили відкриту агресію Росії проти України, а міністр закордонних справ Іван Корчок заявив, що Україна допомогла Словаччині «відкрити очі». Свідченням цього стали візити прем'єр-міністра Е. Геґера (8 квітня 2022 р.) та президентки Словаччини З. Чапутової (31 травня 2022 р.) в Україну, а також звернення останньої російською мовою до російських солдатів та командирів, засудивши воєнні злочини, звірства та насильство, які вони коять в Україні під гаслом «визволення». «Той світ без війни, в якому ми просто намагалися жити, ви перетворили на світ, у якому помирають абсурдно, жорстоко та безглуздо. Ніхто вам не загрожував і ніхто не хотів завдати вам шкоди, проте ви завдаєте шкоди», – наголосила З. Чапутова у відеоповідомленні, опублікованому у Твіттері 26 квітня 2022 р. А під час свого виступу в українському парламенті 31 травня президентка Словацької Республіки заявила, що «українці захищають свою країну, своє життя, своє майбутнє та своє право ухвалювати рішення самостійно. Ви захищаєте право та правила, які гарантували нашому континенту десятиліття миру, правила, які сьогодні зримо топче Російська Федерація. Своєю боротьбою ви захищаєте й нас, і ми дякуємо вам за це, ваша війна справедлива й оборонна. У цій війні весь демократичний світ на вашому боці й не лише риторикою, яку ви вже давно слухаєте, зараз настав час дій».

Яскравим і повчальним був також виступ З. Чапутової під час загальних дебат на 77-ій сесії Генеральної Асамблеї ООН 20 вересня 2022 р., в якому вона заявила, що саме слабкість світу стосовно Росії у 2014 р. призвела до ще більшої агресії, тож тепер необхідно винести уроки зі зроблених у минулому помилок. «Сьогодні ми стаємо свідками як один із п'яти постійних членів (Радбезу ООН. – *Авт.*) відкрито відмовляє іншому члену ООН – Україні – у праві на існування як незалежної держави... 141 країна засудила війну Москви проти України в резолюції Генеральної асамблеї. Жодне вето не зможе змінити очевидну істину – що сьогодні захищати мир у всьому світі, Росія робить усе, щоб його зруйнувати. Агресія Москви завдала збитків усьому світу", – сказала президентка Словаччини. Вона наголосила, що в Україні загинули тисячі невинних цивільних. Мільйони людей змушені тікати через війну зі своїх домівок. І ще мільйони людей у світі перебувають на межі голоду через дії Росії, які призвели до посилення і без того серйозної глобальної продовольчої кризи. «Усі ми повинні стати голосом України. Голосом, який буде продовжувати говорити про злочини Росії в Україні, щоб нікому не було дозволено чинити такі звірства. Володимир Путін сподівався захопити Україну і злякати всіх нас, він не досяг успіху. Про це говорять успіхи на полі бою в Україні", – зазначила З. Чапутова.

Окрім відвертих і чітких заяв словацьких керівників на підтримку України в її протистоянні російській агресії, сусідня країна активно допомагає їй. Вже другого дня після російської агресії Словацька Республіка надала 100 тис. євро на допомогу Україні, 27 лютого – підтримала санкції Європейського Союзу про-

ти Росії за її агресію. А 28 лютого Словаччина оголосила про рішення надати Україні військову допомогу: йшлося про дизельне паливо, газ і боєприпаси. До початку травня 2022 р. Словаччина виділила Україні військової допомоги на 10 млн євро, а 7 травня словацький уряд ухвалив рішення надати Україні військових матеріалів ще на 2 млн євро. Словаччина також здійснює поставки Україні гелікоптерів, танків Т-72, ракетних боєприпасів для «Градів», самохідних артилерійських установок Zuzana 2 (у 2022 р. передано Україні 8 САУ, а протягом 2023 р. передбачається передати ще 16), розмінувальної техніки та іншої зброї, висловила готовність передати їй свої системи протиракетної оборони С-300 та винищувачі МіГ-29, розглядає можливість власного видобутку урану з метою заміщення ядерного палива з Росії, відмовилася від пропозиції РФ змінювати умови газових контрактів і перейти на оплату в рублях, спільно з Німеччиною відкрила на сході Словаччини базу з ремонту важкої військової техніки для Збройних сил України.

На початку грудня 2022 р. уряд Словаччини. схвалив новий пакет військової допомоги для України. Про це заявив глава МЗС Словаччини Растіслав Качер на спільній пресконференції з главою МЗС України Дмитром Кулебою у Києві 8 грудня: «Ми і далі підтримуватимемо вас практично у вашій боротьбі. Вчора наш уряд схвалив новий пакет оборонної допомоги. Це боєзапас, великі калібри, також для винищувачів, теплі речі, інше спорядження» – сказав Качер. Також, за його словами, Словаччина продовжить гуманітарну допомогу Україні, щоб українці легше могли перезимувати. Міністр закордонних справ СР також наголосив на тому, що ніхто не може підштовхувати Україну до переговорів, вона сама має визначати умови миру. «Для тих хто каже: «Ми хочемо миру, миру шляхом перемовин» ми відповідаємо: «Ми вже спробували з Гітлером, ми вже спробували перемовини від нас, хтось за нашою спиною намагався провадити… Ми знаємо, це призвело до руйнації Чехословаччини і до Другої світової війни і втрат десятків мільйонів людей. Ми цього ніколи не повторимо» – заявив він. «Ми знаємо науку історії, ми навчилися і будемо вас підтримувати до самого кінця. Кінець – це коли ви скажете. Це український варіант миру, український формат, українське рішення, і Україна повернеться у свої кордони цілком, забравши назад свою суверенну територію» – наголосив міністр. А прем'єр-міністр СР Едуард Гегер під час теледискусії Громадського радіо та телебачення Словаччини 8 січня 2023 р. заявив, що «Україна повинна виграти боротьбу», тому що «не можна розраховувати на те, що Росія не нападе й на інші держави».

В цілому, за офіційними даними, з лютого 2022 р. Словаччина надала Україні озброєння на загальну суму майже 168 мільйонів євро. Йдеться про зенітні ракетні комплекси С-300, гелікоптери, тисячі ракет для систем залпового вогню «Град» і десятки бронемашин. А на тлі нових звернень української влади в лютому 2023 р. до західних країн щодо надання винищувачів Словаччина розглядає можливість ближчим часом надати Україні 10 із 11 своїх літаків МіГ-29 радянського виробництва, які було знято з озброєння минулого року. Про це заявив міністр оборони Словаччини Ярослав Надь на початку березня 2023 р., додавши, що останній, 11-ий радянський винищувач планується передати словацькому музею.

Нарешті, сусідня країна прийняла значне число біженців з України і навіть ухвалила спеціальні зміни до національного законодавства щодо підтримки біженців, а також українських науковців і студентської молоді тощо. Наприклад, з початку широкомасштабної воєнної агресії Росії проти України українсько-словацький кордон перетнуло понад 300 тис. українців, з яких близько 60 тис. отримали статус тимчасового захисту в Словаччині.

Разом з тим, хоча офіційна державна політика СР щодо війни кремлівського режиму була одностайною, однозначною та солідарною з Україною, яка стала жертвою російської агресії, реакція словацьких політичних партій на цю війну виявила розкол у поглядах та цінностях. На бік України стали продемократичні та проінтеграційні політичні сили, що виходять з пріоритету загальнолюдських цінностей свободи, демократії, прав людини та права кожної нації визначати свою долю. Навпаки, політичні сили, що є прихильниками національного егоїзму, недовіри до інтеграційних об'єднань, членом яких Словаччина, не підтримали Україну і стали на бік Росії відкрито чи приховано. Зокрема, деякі опозиційні парламентські популістські партії, такі як SMER-SD («Напрямок – соціальна демократія», лідер Роберт Фіцо, прем'єр СР у 2012–2016) і SNS («Словацька національна партія», лідер Андрій Данько, спікер парламенту СР у 2012–2020), виступають проти спільної політики ЄС щодо Кремля і за дружні відносини та співпрацю з Росією, незалежно від її політики. Ці політики та їхні активісти стверджують, що санкції Заходу проти РФ завдають шкоди економікам країн-членів ЄС, у т. ч. Словаччині, і що вони є проявом антиросійських настроїв і їх треба скасувати (в січні 2023 р., наприклад, з подібними заявами виступив міністр економіки СР), виправдовують політику РФ, організовують антиукраїнські, по суті проросійські «кампанії миру», активно виступають проти постачання зброї Україні та оборонної співпраці СР зі США тощо. Наприклад, за уявленням лідера впливової в Словаччині партії SMER-SD Р. Фіцо, мир має настати, коли західні держави припинять постачання зброї Україні. Він так пояснював позицію своєї партії щодо цього: «Ми говоримо про підтримку переговорів між українцями та росіянами. Усі зусилля мають бути зосереджені на мирних переговорах… Але яка реальність? На жаль, словацький уряд посилає в Україну смертоносні боєприпаси. Він ненавидить простих звичайних росіян. Словацький уряд підтримує неприйнятну ідею про колективну провину (росіян. – Авт.)… Просто подивіться на виступ президента США Байдена і його переконання, що нарешті з'явилася можливість знищити смертоносного російського ворога».

Схожу позицію мають також деякі інші партії, зокрема правоекстремістські партії LSNS (Народна партія «Наша Словаччина») і «Республіка», SaS (партія «Свобода і солідарність»), «Для людей», «Ми – родина», «Прогресивна Словаччина», KDH (партія «Християнсько-демократичний рух» та Словацько-російське товариство (SRS) на чолі з колишнім прем'єром Яном Чарногурським, а також окремі депутати Європарламенту від Словацької Республіки. Зокрема, голова SRS, однієї з головних проросійських організацій у Словаччині, відкрито підтримав російську агресію проти України та наміри Кремля «демілітаризувати» і «денацифікувати» Україну, що означатиме, на його думку, зміну політичного режиму. В середині березня 2022 р. на сайті цієї організації Чарногурський навіть представив сценарій розвитку Європи після закінчення

російсько-української війни, який у заключній частині містить фактичну рекомендацію Словаччини змінити зовнішньополітичну та цивілізаційну орієнтацію і повернутися у сферу впливу Росії: «Якщо Росія переможе в українському конфлікті – зростатиме геополітичний вплив Росії в Європі. Тоді президент Путін може повернутися до своїх вимог до Байдена у грудні минулого року, щоб США та НАТО повернулися до кордонів 1997 р. Отже, розширення НАТО на схід буде фактично скасовано… Усі міжнародні договори в цій сфері набудуть іншої ваги, і скасування деяких не буде немислимим… Російська концепція державної інтеграції відрізняється від західної, представленої Європейським Союзом. У російській концепції держави не втрачають значної частини свого суверенітету, ніж в ЄС, а повинні довести власну життєздатність. Життєздатні держави вступають в інтеграційне угруповання і розвивають взаємну інтеграцію, зберігаючи при цьому життєздатність».

Подібні численні антиукраїнські й проросійські, а часом безглузді публічні висловлювання лідерів та активістів цих партій впливають, на жаль, на суспільну думку в Словаччині. Мабуть не випадково словаки найбільше у Центральній Європі підтримують Путіна та довіряють російській пропаганді. Зокрема, проведене влітку 2021 р. опитування показало, що 55% словаків схвально ставилися до президента РФ, а у лютому 2022 р., перед російським вторгненням в Україну, 44% словаків звинувачували у напруженні на українських кордонах НАТО та США, тоді як лише 33% звинувачували Росію. Проведене в середині вересня 2022 р. опитування, у свою чергу, показувало, що більшість населення Словаччини радше вітали б перемогу Росії, а не України, у російсько-українській війні.

Щоправда, вже в жовтні 2022 р. в наслідку успішного контрнаступу ЗСУ настрої серед словаків дещо змінилися: 27% респондентів віддавали перевагу перемозі України і лише 10% – Росії, утім переважна більшість словаків – майже 60% - схилялися на користь «мирних домовленостей воюючих сторін». А 16 лютого 2023 р. Національна рада (парламент) Словацької Республіки вкотре засудила російську агресію в Україні та висловила підтримку незалежності, суверенітету і територіальній цілісності України, а в прийнятій резолюції назвала нинішній російський режим терористичним, а Росію – державою-спонсором тероризму. Водночас документ засуджує гібридну війну, яку Росія веде і на території Словаччини і закликає правоохоронні органи, розвідувальні служби та інші компетентні органи не недооцінювати загрозу, а вжити ефективних заходів проти неї з метою підтримки безпеки і демократії в Словаччині.

Підсумовуючи сказане вище треба відверто визнати, що не все гаразд в наших відносинах із сусідніми державами-членами ЄС і НАТО, зокрема із Словаччиною. Водночас, російсько-українська війна, її вплив на внутрішньополітичний розвиток західних країн-сусідок України підтверджують, що життєво важливими інтересами цих держав та безпеки їх громадян є свобода і демократія, ефективний захист національної державності та перебування країн регіону в інтеграційних угрупованнях демократичних країн у співпраці з союзниками, партнерами та демократично орієнтованими сусідами. І що успішнішою та сильнішою економічно і стабільнішою політично буде Україна після перемоги над російським агресором, активнішою її зовнішня політика, то з більшою повагою й зацікавленістю в поглибленні рівноправного і взаємокорисного

співробітництва будуть ставиться до неї наші найближчі сусіди й партнери. Оптимізму в цьому питанні надає і заява президента України Володимира Зеленського про те, що «ми повинні вирішувати суперечки та прибрати тиск минулого з наших сучасних відносин зі всіма сусідами України, які нас поважають і які не є окупантами нашої держави».

Бібліографія

Артьомов І. В., Віднянський С. В. та ін. Європейська та євроатлантична інтеграція України: стан і перспективи реалізації (2014–2022 рр.): монографія. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2022.

Вовканич І., Шніцер І. Реакція країн Вишеградської четвірки на повномасштабне воєнне вторгнення Росії в Україну. *Геополітика України: історія і сучасність: збірник наукових праць.* Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2022. Вип. 2 (29). С. 7–19.

Іванов М. С. Динаміка українсько-словацьких міждержавних відносин на сучасному етапі. *Стратегічні пріоритети. Науково-аналітичний щоквартальний збірник.* 2018. № 2 (47). С. 39-46.

Левонюк Т. Братислава відкриває вікно можливостей: що означає візит президента Чапутової до Києва. *Європейська правда.* URL: eurointegration.com.ua

Месежніков Г. Словаччина в контексті агресії Росії проти України: внутрішній та зовнішньополітичні аспекти. *Геополітика України: історія і сучасність. Збірник наукових праць.* Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2022. Вип. 1 (28). С. 29–45.

Президентка Словаччини – до Генасамблеї ООН: Усі ми повинні стати голосом України. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3575882-prezidentka-slovaccini-do-genasamblei-oon-usi-mi-povinni-stati-golosom-ukraini.html

Опитування: 47% словаків хочуть перемоги України у війні, лише 19% – Росії. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/10/4/7148085/

Президент Словаччини: Росія не може вирішувати питання територіальної цілісності України. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3404878-prezident-slovaccini-rosia-ne-moze-virisuvati-pitanna-teritorialnoi-cilisnosti-ukraini.html

Президентка Словаччини звернулась до російських військових, засудивши їхні воєнні злочини. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3468520-prezidentka-slovaccini-zvernulas-do-rosijskih-vijskovih-zasudivsi-ihni-voenni-zlocini.html

«Про Україну існує багато міфів і неправди» – президентка Словаччини після візиту до Києва. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-chaputova-vizyt-zelenskyi/30167422.html

Сергієнко Т. С. Українсько-словацькі відносини: формування системи міждержавного співробітництва (90-ті роки ХХ – початок ХХІ століть): Монографія. Ужгород, 2012. 274 с.

Більшість населення Словаччини хоче перемоги Росії у війні – опитування. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/09/15/7367533/

Словаки найбільше у Центральній Європі підтримують Путіна та довіряють роспропаганді – опитування. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/05/31/7140394/

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ

Яким є ставлення до війни Росії проти України Чеської Республіки?

З першого дня широкомасштабного воєнного вторгнення Росії в Україну Чеська Республіка (ЧР) відкрито засудила дії Кремля і стала одним з найактивніших партнерів-союзників нашої держави, яка, зокрема, вже через 14 днів після початку російського вторгнення здійснила перші поставки воєнної техніки в Україну. Показово, що під впливом подій 24 лютого 2022 р. власні погляди на війну в Україні і своє ставлення до Росії змінив президент ЧР Мілош Земан, якого раніше небезпідставно звинувачували в «проросійській політиці». Зокрема, в ексклюзивному інтерв'ю Радіо Свобода на початку червня 2022 р. він заявив, що «з російським нападом на Україну настала принципово нова ситуація, на основі якої я реагую. Ця ситуація зрозуміла: мова про агресію проти суверенної держави... Напад на Україну був для багатьох людей в Росії і поза нею холодним душем, і я є одним з них… Далі, звичайно, необхідно продовжувати підтримувати Україну – матеріально і політично. Як відомо, Чеська Республіка належить до найкращих союзників України і тих, хто її найбільше підтримує. У цьому в нас широке політичне порозуміння, що є дуже важливим», адже «війна в Україні є зрештою справді війною проти всього Заходу і західної демократії. Це є війна проти світового порядку, яким ми його знаємо, і це нас торкається». А на запитання, чи вважає він В. Путіна «воєнним злочинцем», М. Земан відповів: «Сьогодні я думаю, що Путін справді мав би стати перед воєнним судом. І водночас перед судом російським за все те, що він з Росією охочий зробити. Путін вирішив напасти на Україну, хоча й повинен був знати, що настане після цього, тобто про неминучі заходи у вигляді економічних і політичних санкцій, які рішуче Росії торкнуться».

Однак, заради справедливості, варто відзначити, що довготривалі зв'язки із РФ та проросійськими політиками Мілош Земан розірвав не зовсім. Про це свідчить його зустріч з впливовим словацьким політиком Робертом Фіцо, який виступає за скасування санкцій проти Росії та проти військової допомоги Україні. Проте експерти нині констатують абсолютне порозуміння між президентом Мілошем Земаном та прем'єр-міністром Петером Фіалою стосовно принципового підходу до війни РФ проти Україні.

15 березня 2022 р. відбувся перший візит в Україну прем'єр-міністра ЧР Петера Фіали, в ході якого було обговорено підтримку нашої держави під час війни та посилення санкцій проти Росії як країни-агресора. 11 травня 2022 р. Сенат парламенту ЧР прийняв постанову щодо підтримки України, якою, зокрема, засудив численні військові злочини, вчинені Росією в Україні. «Етнічно мотивовані злочини проти людства, такі як масові страти, прояви неповаги до загиблих, катування, зґвалтування, фізичне та психологічне насильство або насильницька депортація дітей, які Росія вчиняє систематично і масштабно, що є проявами геноциду проти українського народу», – зазначається в цьому документі. У вересні 2022 р. уряд Чехії ініціював створення Міжнародного кримінального трибуналу для Путіна та його друзів в ООН. А за публічне

схвалення війни РФ проти України в Чехії загрожує кримінальна відповідальність. Країна також серед перших в Європі закрила своє небо для російських літаків, заморозила активи російських олігархів на сотні мільйонів крон. Ще перед початком широкомасштабної агресії Росії проти України ЧР вислала з країни 90% складу російського посольства.

31 жовтня 2022 р. прем'єр-міністр Чеської Республіки П. Фіала на чолі урядової делегації прибув до України з новим робочим візитом. Під час зустрічі з президентом України Володимиром Зеленським він відзначив мужність українського народу у відстоюванні демократичних цінностей, свободи й територіальної цілісності своєї держави та заявив, що ЧР й надалі підтримуватиме Україну «тому що ми бачимо: на сході України дії Росії стають більш агресивними й політика Росії стає агресивнішою». У цьому контексті прем'єр-міністр ЧР наголосив на важливості надання Україні військової, гуманітарної, економічної допомоги та «чіткої перспективи вступу до західних структур – НАТО та Європейського Союзу». Він під час свого візиту до Києва також запевнив, що Україна буде пріоритетом під час головування Чехії в ЄС. У відповідь президент України В. Зеленський нагородив його орденом Ярослава Мудрого І ступеня за визначний особистий внесок у розвиток українсько-чеського міждержавного співробітництва, підтримку незалежності й територіальної цілісності України. Також за результатами спільного засідання урядів України та ЧР 31 жовтня 2022 р. було підписано три документи, серед яких і спільна заява, в якій підтверджено рішучість відновити територіальну цілісність і суверенітет України в межах міжнародно визнаних кордонів. Учасники засідання наголосили на важливості подальшої активізації українсько-чеської співпраці, спрямованої на розвиток співробітництва між двома європейськими країнами та дружніми народами на основі взаємоповаги та розуміння. Офіційний Київ також привітав Програму гуманітарної, стабілізаційної, реконструкції та економічної допомоги ЧР Україні на 2023–2025 рр. на суму майже 20 млн доларів США щорічно, яка спрямована на відшкодування збитків від війни, допомогу внутрішньо переміщеним особам, розмінування територій та реконструкцію критичної інфраструктури. Не менш важливою стала офіційна заява уряду Чеської Республіки про непохитну підтримку України на її шляху до Європейського Союзу та вступу до НАТО «як вільного демократичного вибору українського народу».

Чеська Республіка активно підтримує Україну в її супротиві російській агресії і в міжнародних організаціях. «Чехія не визнає спроб анексії Росією українських територій і силової зміни кордонів та засуджує поведінку РФ, яка становить загрозу для всіх членів міжнародної спільноти… Ми не визнали незаконної анексії Криму і ніколи не визнаємо незаконної анексії Луганської, Донецької, Запорізької та Херсонської областей України». Про це заявив постійний представник ЧР при ООН Якуб Кулганек 12 жовтня 2022 р. під час надзвичайної спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН, яка розпочала розгляд проєкту резолюції «Територіальна цілісність України: відстоювання принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй». Чеський посол також наголосив, що всі винні у найбільш серйозних порушеннях міжнародного права в Україні мають бути притягнуті до відповідальності, зокрема ті, хто причетний до організації так званих «референдумів». Він додав, що Чехія підтримує

створення Спеціального міжнародного трибуналу для притягнення до відповідальності офіційних осіб РФ, відповідальних за злочин агресії проти України. «Ми закликаємо РФ припинити цю війну і негайно повністю та без жодних умов вивести свої війська з території України», – підкреслив Я. Кулганек.

Отже, Чеська Республіка максимально підтримує Україну, виділяючи їй, зокрема, значні кошти на військову та гуманітарну допомогу. За повідомленням міністерства оборони Чехії загальний обсяг військового обладнання, які передали Україні зі своїх складів Збройні сили Чехії, а також експортували чеські виробники зброї, на середину лютого 2023 р. становив понад 54,8 млрд крон (приблизно 2,3 млрд євро). З міркувань безпеки і тактичних міркувань ЧР не розкриває обсяг допомоги, але, за наявною інформацією, на додаток до боєприпасів і стрілецької зброї, вона відправила в Україну важку техніку, включаючи танки і бойові вертольоти. Зокрема, державні й приватні структури ЧР передали Україні 89 танків, а також 226 бронемашин і 39 гаубиць, 6 ракетних комплексів Strela-10MS тощо, причому близько третини цих поставок надійшли з армійських складів. Вона також вироблятиме для України мобільні системи протиповітряної оборони, призначені для боротьби з дронами. Окрім надання зброї, Чехія прийняла на лікування десятки українських солдатів, допомагає з ремонтом військової техніки та навчанням військовослужбовців. Крім того, міністерство оборони Чехії розглядає можливість підготовки або навчання молодших українських офіцерів та участі чеської військової поліції у розслідуванні воєнних злочинів в Україні. «Дії Заходу мають бути єдиними та ефективними. Це означає, що наша колективна допомога Україні не тільки продовжиться, але ми прискоримо і збільшимо її, хай то постачання боєприпасів, запчастин або ремонт техніки», – прокоментувала цю допомогу міністерка оборони Чехії Яна Чернохова.

Водночас, воєнна агресія Росії проти України змусила Чеську Республіку збільшити бюджет свого Міністерства оборони з метою екстреної модернізації/переозброєння своєї армії. Згідно з заявами міністра фінансів Збінека Станжури, чеський уряд планує вкладати більше коштів на оборону держави: якщо у 2021 р. ЧР спрямувала на цю сферу 1,4% ВВП, то нинішній уряд зобов'язався витрачати на армію до 2025 р. 2% ВВП. «Ми повинні готуватися насамперед до найскладнішого і найнебезпечнішого сценарію, а саме до широкомасштабної війни проти передового супротивника. Війна в Україні – це великий тривожний дзвінок для всього суспільства. Потенціал ескалації війни в Україні продовжує зростати. Не можна виключати навіть найсерйозніший сценарій», – заявив з цього приводу голова Генерального штабу Чехії Карел Ржека. А заступник міністра оборони ЧР Томаш Копечний, перебуваючи на початку листопада 2022 р. в Києві для консультацій щодо додаткових військових потреб Збройних сил України, у великому інтерв'ю «Суспільному» впевнено заявив: «У нас немає ілюзій щодо справжніх намірів Путіна. Це геноцидна війна, це терористична війна. Це війна, яка демонструє цілковиту слабкість російської армії, що здатна вражати лише цивільну і критичну інфраструктуру та вбивати мирних жителів. Головне питання: як ми можемо це зупинити? Відповідь: через перемогу… Я впевнений, що Україна переможе. Це буде безумовна перемога» і додав, що інакше – «ми будемо наступними.

Звичайно, першими будуть поляки та країни Балтії, але потім будуть чехи. Росіяни просто окупують усіх, коли зможуть».

Нарешті, Чехія прийняла найбільшу кількість українських біженців на душу населення серед країн-членів ЄС: з початку російсько-української війни біженці з України отримали в цій країні понад 460 тис. віз тимчасового захисту, серед них майже 100 тис. осіб були працевлаштовані. Загалом, на кінець 2022 р. у Чеській Республіці проживало легально понад 630 тис. українців, що становить майже 4% всього населення. 28 жовтня 2022 р. президент України В. Зеленський нагородив столицю ЧР Прагу відзнакою «Місто-рятівник».

Разом з тим, в Чехії є сили й окремі політики, що виступають проти допомоги й підтримки Україні. Наприклад, у вересні 2015 р. під час голосування в нижній палаті парламенту ЧР за ратифікацію Угоди про асоціацію між Європейським Союзом і Україною 2014 р. 29 депутатів від Комуністичної партії Чехії й Моравії проголосували «проти». 3 вересня 2022 р. в Празі відбувся 70-ти тисячний мітинг проти особливого статусу українських біженців в ЧР та за прямі газові постачання з РФ. Систематично критикує уряд Чеської Республіки за допомогу Україні в її супротиві російській агресії голова опозиційного чеського популістського руху SPD Томіо Окамура. «З нас досить, з людей досить, ваша Україна весь час. Досі тільки українці, українці», – заявив він в одній із своїх довгих промов в Палаті представників чеського парламенту, наголосивши, що «Україна є пріоритетом для уряду Фіали, а ви викинули чеських громадян за борт. Для нас, SPD, чеський громадянин є пріоритетом». А під час президентської компанії в Чеській Республіці наприкінці 2022 р – на початку 2023 р. в Празі відбувались акції протесту з гаслами відставки чеського уряду, що підтримує Україну і надає їй військову допомогу, проти проєвропейського кандидата, генерала у відставці Петера Павела і на підтримку колишнього прем'єр-міністра Чехії і мільярдера-популіста та кандидата у президенти ЧР Андрея Бабіша, відомого своїми проросійськими поглядами і який, зокрема, заявляв, що «допомога Україні зброєю втягує Чехію у війну, і досить допомагати Києву», і що в разі обрання його президентом «не відправлятиме солдатів до Польщі, Естонії, Литви та Латвії, якщо Росія нападе на них». Згодом, після завершення президентських виборів, міністерство внутрішніх справ ЧР оприлюднило аналіз дезінформації та маніпуляцій під час цих виборів, спрямованих переважно проти П. Павела, аби завадити його обранню президентом Чехії. «Таким чином, можна зробити висновок, що в контексті президентських виборів у Чехії в 2023 році була зафіксована дезінформаційна діяльність іноземної держави (йдеться про Росію. – *Авт.*), спрямована на завдання шкоди одному з кандидатів», – йдеться у заяві МВС ЧР.

В результаті другого туру президентських виборів в Чеській Республіці 28 січня 2023 р. переміг колишній голова військового комітету НАТО Петер Павел, набравши 58,32% голосів виборців. Наступного дня він зателефонував президенту України В. Зеленському, який привітав його з переконливою перемогою, і повідомив, що має намір відвідати Київ разом з президенткою Словаччини З. Чапутовою. А у своєму першому після обрання президентом ЧР інтерв'ю міжнародним ЗМІ П. Павел сказав, що Україна «морально і практично готова» приєднатися до НАТО після закінчення війни. «Українська армія буде, мабуть, найдосвідченішою армією в Європі. Україна заслуговує бути частиною

спільноти демократичних країн», – наголосив він. В наступному інтерв'ю новобраний президент ЧР заявив, що на військову допомогу Україні в протистоянні російській агресії не повинно бути «жодних обмежень», окрім ядерної зброї. «Ми повинні надати Україні всі засоби, щоб допомогти їй витіснити російську армію. Важливо демонструвати постійну підтримку України, підкреслювати все хороше й бажання продовжувати нашу ініціативу. Я думаю, що це те, що Україна повинна почути», – підкреслив П. Павел.

Бібліографія

Артьомов І. В., Віднянський С. В. та ін. Європейська та євроатлантична інтеграція України: стан і перспективи реалізації (2014–2022 рр.): монографія. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2022. 284 с.

Віднянський С.. Україна – Європейський Союз: новий етап взаємовідносин в умовах російсько-української війни 2014–2022 рр. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. Вип. 31. С. 10–37.

Вовканич І., Шніцер І. Реакція країн Вишеградської четвірки на повномасштабне воєнне вторгнення Росії в Україну. *Геополітика України: історія і сучасність.* Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2022. Вип. 2 (29).С. 7–19.

Павлишин Л. Зовнішня політика Чеської Республіки: становлення та пріоритетні напрями розвитку (1993–2004 рр.): монографія. Ужгород, 2021. 224 с.

Андрущенко М. Олігарх проти генерала: чим важливі для України президентські вибори у Чехії. URL: https://www.eurointegration.com.ua/experts/2023/01/24/7154681/

Капнік О. «Війна в Європі стала реальністю»: у Чехії планують переозброїти і підготувати армію. URL: https://tsn.ua/svit/viyna-v-yevropi-stala-realnistyu-u-chehiyi--planuyut-pereozbroyiti-i-pidgotuvati-armiyu-2207509.html

Лісовська Р. «Я не думаю, що Путін буде в Гаазі, живим він туди не добереться» – заступник міністра оборони Чехії. URL: https://suspilne.media/314176-a-ne-dumau-so--putin-bude-v-gaazi-zivim-vin-tudi-ne-doberetsa-zastupnik-ministra-oboroni-cehii/

Панченко Ю. Чехія постала проти проросійського реваншу: що показав перший тур виборів президента. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/01/16/7154203/

Пеленська О. Мілош Земан про Україну, РФ, Крим, НАТО і допомогу в час війни. Ексклюзивне інтерв'ю. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/intervyu-milosh-zeman--ukrayina-rf-dopomoha-zbroya-krym-nato/31881437.html

Президентом Чехії стане ексгенерал НАТО Павел – результат підрахунку 100% голосів. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/01/29/7155078/

У Чехії заявили про подальшу військову підтримку України. URL: https://mil.in.ua/uk/news/u-chehiyi-zayavyly-pro-podalshu-vijskovu-pidtrymku-ukrayiny/

У Чехії за публічне схвалення війни РФ проти України загрожує кримінальна відповідальність. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/02/27/7134804/

Чехія в ООН: Дії росії становлять загрозу для всіх держав. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3591946-cehia-v-oon-dii-rosii-stanovlat-zagrozu-dla-vsih-derzav.html

Чехія загалом передала Україні зброї на понад 2,3 мільярда євро. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/02/19/7156445/

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ

Якими є особливості ставлення до російської збройної агресії проти України в Молдові?

Республіку Молдова (РМ) в Україні завжди розглядали позитивно як найближчого сусіда в Європі та партнера-союзника в процесі європейської інтеграції. У 2008 р. обидві країни стали учасниками програми Європейського Союзу «Східне партнерство», у 2014 р. – разом підписали угоди про асоціацію з ЄС, у 2021 р. вони спільно з Грузією утворили т. зв. Асоційоване тріо для координації євроінтеграційних прагнень, а у 2022 р. Україна і Молдова одночасно отримали офіційний статус держав-кандидатів на вступ до Євросоюзу.

Цілий ряд фактів і подій з історії розвитку українсько-молдовських добросусідський відносин з часу початку війни Росії проти України свідчать про спільність позицій обох краї щодо цієї війни та багатьох актуальних міжнародних проблем. Наприклад, 18 березня 2014 р. під час переговорів виконуючого обов'язки президента України О. Турчинова з прем'єр-міністром Молдови Ю. Лянке, останній заявив: «Молдова ніколи не визнає результатів фальшивого референдуму в Автономній Республіці Крим, який відбувся за аналогічним сценарієм, що і в Придністров'ї». Україна у свою чергу висловила підтримку Молдові у придністровському питанні. 22 лютого 2015 р. президент Молдови Н. Тімофті взяв участь у вшануванні пам'яті героїв Небесної Сотні в Києві, а 27 серпня 2016 р. частини Одеського військового округу взяли участь у військовому параді з нагоди 25-річчя незалежності Молдови в Кишиневі. 13 лютого 2017 р. під час візиту до Києва прем'єр-міністра Молдови П. Філіпа президент України П. Порошенко висловився щодо намірів президента Молдови І. Додона поглибити співпрацю з Євразійським економічним союзом, заявивши, що «зараз ми бачимо наполегливі спроби нав'язати й Україні, й Молдові такі форми реінтеграції, які дозволять ззовні вирішувати долю народів наших країн. Ці спроби приречені на поразку. Україна і Молдова будуть відновлені у своїх суверенно визнаних кордонах».

3 березня 2018 р. у Кишиневі відбулася конференція «Грузія, Молдова та Україна: Східне партнерство та сучасні безпекові виклики», на якій було ініційовано створення Міжпарламентської асамблеї цих країн з метою протидії російській агресії та деокупації їх територій. Учасниками конференції, главами парламентів України та Молдови А. Парубієм і А. Кандою був також підписаний лист главам парламентів європейських країн щодо недопущення будівництва другої черги «Північного газопроводу». 13 червня 2018 р. міністри оборони України та Молдови С. Полторак і Е.Стурза під час переговорів в Одесі обговорювали проблеми протидії гібрідній агресії Росії. А під час візиту в Україну міністра закордонних справ і європейської інтеграції Молдови Т. Уляновскі 5 жовтня 2018 р. обговорювались спільні політичні дії щодо європейських перспектив двох сусідніх країн і зазначалося, що доки в Придністров'ї перебувають російські війська, треба бути готовими до будь-яких сценаріїв. Під час чергового засідання міжпарламентської групи дружби «Україна – Молдова» 1 грудня 2018 р. в Кишиневі наголошувалось, що

елементи російської гібридної війни відчувають усі країни-сусіди України. У зв'язку з політичною кризою в Молдові міністерство закордонних справ України 11 червня 2019 р. виступило із заявою, в якій зазначалося, що «як держава-посередник і гарант Україна зацікавлена у стабільній, демократичній і європейській Молдові, готова надати, в разі необхідності, сприяння у вирішенні існуючих проблем. Важливим для країни та безпекової ситуації в регіоні є недопущення зовнішнього втручання, спрямованого на реалізацію російського сценарію федералізації країни».

11 липня 2019 р. відбувся візит до Києва новообраної прем'єр-міністерки Молдови Майї Санду та її переговори з новообраним президентом України Володимиром Зеленським, в ході яких, зокрема, було висловлено спільне бажання, щоб на територіях обох сусідніх держав не було російських військ. А після перемоги на президентських виборах в Молдові прибічниці європейської інтеграції М. Санду в листопаді 2020 р. та тріумфу її партії «Дія і солідарність» на позачергових парламентських виборах в липні 2021 р. (за неї проголосували 53% виборців, а за проросійський блок комуністів та соціалістів – 27%), українсько-молдовські відносини набули нової динаміки. Зокрема, під час візиту до Кишинева 9-10 грудня 2020 р. міністр закордонних справ України Д. Кулеба підтримав вимогу повного та остаточного виведення російських військ з території Придністров'я, яку зажадала М. Санду від Росії 20 листопада 2020 р. А 12 січня 2021 р. відбувся перший візит президентки Молдови М. Санду до Києва, під час якого обговорювалися питання поглиблення українсько-молдовських відносин, в тому числі розглядалися амбіційні проєкти розвитку транспортної інфраструктури між країнами, зокрема створення транспортного коридору Київ – Кишинів в обхід території Придністров'я. Сторони висловили підтримки територіальної цілісності України та Молдови, а також виступили за залучення обох сусідніх країн до проекту «Тримор'є». Президент України В. Зеленський запропонував отримати вакцини від коронавірусу через «Східне партнерство», а М. Санду анонсувала залучення України до кола довіри з Молдовою та Румунією. 23 серпня 2021 р. М. Санду презентувала Молдову на «Кримській платформі», а 27 серпня президент України В. Зеленський взяв участь у святкуванні 30-річчя незалежності Молдови в Кишиніві. Під час візиту міністра закордонних справ Молдови Ніку Попеску до Києва 21-22 жовтня 2021 р. сторони наголосили, що успіх Асоційованого тріо стане позитивною трансформуючою силою для регіону. Водночас Молдова відмовилась сплатити 780 млн доларів газового боргу Росії, а Україна вирішила подарувати свій газ Молдові. В січні-лютому 2022 р. відбулися політичні консультації міністерств закордонних справ України і Молдови.

Проте після початку повномасштабної воєнної агресії Росії проти України 24 лютого 2022 р. відносини між Молдовою та Україною почали псуватися. Хоча міністерство закордонних справ Молдови 22 лютого 2022 р. засудило рішення РФ щодо визнання «незалежності» «ДНР» і «ЛНР», а 24–28 лютого Молдова прийняла перших біженців від російської агресії з Одеси, утім вона не запровадила енергетичних санкцій проти Росії і не відмовилася від російських енергоносіїв, на чому наполягали Україна та її західні союзники. Ще 28 лютого міністр закордонних справ РМ Н. Попеску заявив, що країна не буде приєднуватися до санкцій проти Росії, оскільки такі санкції – «для країн

з кращим рівнем альтернатив для економіки». Таку позицію піддав критиці його український колега Д. Кулеба, який 7 березня у коментарі «Європейській правді» зазначив: «Цінуємо солідарність грузинів і молдован з Україною, вдячні за гуманітарну допомогу Грузії і Молдови для українців, які потерпають від російської збройної агресії. Проте, на превеликий жаль, наразі ані Грузія, ані Молдова не підтримали нові санкції ЄС проти Росії… Така позиція не відповідає партнерським відносинам України, Грузії та Молдови в рамках «Асоційованого тріо» та яскраво ілюструє наразі неготовність Тбілісі та Кишинева стати реальним контриб'ютором безпеки». 1 квітня 2022 р. президентка Молдови М. Санду підтвердила, що Молдова не приєднається до санкцій проти Росії через «вразливі місця» у власній енергетиці, наголосивши, що західні партнери «дуже добре розуміють безпекову та економічну вразливість» Молдови, а залишення країни без енергоресурсів не відповідає інтересам країни і може призвести до дестабілізації, що не вигідно ані Україні, ані українським біженцям. Вона також зазначила, що через війну країна втратить значну частину торгівлі з Росією, Україною та Білоруссю – 26% імпорту та 15% експорту, а також стикнеться з гальмуванням притоку інвестицій та підвищенням цін на енергоносії, а враховуючи припинення торгівлі між Україною та Росією і Білоруссю і блокування транспортних коридорів, скоріше за все, торгівля Молдови з Росією обмежиться закупками російського газу.

Попри побоювань нападу з боку Росії та сепаратистського Придністров'я в перші місяці російсько-української війни, у квітні 2022 р. Молдова як нейтральна країна відмовилася надавати Україні воєнну допомогу (йшлося, насамперед, про 6 винищувачів МіГ-29, що не використовувалися Молдовою). Зокрема, 18 квітня молдавська прем'єрка Наталія Гаврилиця на брифінгу заявила журналістам, що Молдова не має стільки військової техніки, щоб допомагати Україні. «Що стосується військової допомоги Україні, є країни, які набагато більш оснащені військовою технікою, які мають більшу стійкість в економічній та енергетичній галузях, щоб надати цю допомогу», – заявила вона.

Водночас, керівництво Республіки Молдова зробило певні кроки, щоб обмежити проросійську пропаганду. Наприклад, 14 квітня 2022 р. молдовський парламент заборонив використання символів російської агресії проти України - георгіївської стрічки, публічне використання символів Z та V під загрозою штрафів. На знак протесту прихильники Росії в Гагаузії (автономії в складі Молдови з православним тюркомовним населенням і великим впливом Росії та Туреччини) провели автопробіг з прапорами кольорів георгіївської стрічки. Водночас, в Кишиневі проходили багатолюдні акції на підтримку України.

Утім, найбільшим внеском Молдови у підтримку українців став прийом біженців, що здійснювався з першого дня російсько-української війни. За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, станом на 19 квітня 2022 р. кордон Молдови перетнули 427 тисяч українців, 97 тис. з яких лишилися у сусідній країні. В Молдові відкрили десятки пунктів допомоги біженцям, їх приймали в спортцентрах і «МолдЕкспо», чимало з них розмістили в родинах, а десятки тисяч українців отримали в країні допомогу в організації авіаперевезення з Молдови до Ізраїлю та країн ЄС. «Республіка Молдова є прикладом для всього світу, тому що пропорційно до свого населення вона

прийняла дуже велику кількість біженців», – зазначав в одному із інтерв'ю заступник Верховного комісара УВКБ ООН Рауф Мазу.

Згодом, під впливом успіхів Збройних сил України в протистоянні з російським агресором і посилення військової допомоги держав Заходу Україні у війні, керівництво Республіки Молдова більш активно долучилося до підтримки України. Наприклад, у грудні 2022 р. президентка Молдови М. Санду заявила, що не бачить можливості підтримувати з Росією конструктивні відносини після всього, що Кремль зробив в Україні. А в січні 2023 р. на полях Всесвітнього економічного форуму в Давосі вона закликала країни допомогти Україні виграти війну проти Росії. «Ми віримо в демократію, ми цінуємо демократію, ми хочемо бути частиною вільного світу, і єдине рішення – об'єднатися. Так, це складно, але ми повинні допомогти Україні виграти цю війну, тому що інакше кожен із нас буде в небезпеці… Ми не бачимо Росію в найближчому майбутньому демократичною країною, а це означає, що небезпека зберігається», - заявила М. Санду. Тоді ж, в січні, в одному з інтерв'ю президентка Молдови повідомила, що в уряді на тлі повномасштабної війни в Україні обговорюють можливість відійти від нейтрального статусу та вступити до «більшого альянсу». «Молдова – мирна країна. Це не Молдова розпочала війну проти своїх сусідів. Російській пропаганді вдалося переконати частину населення, що нейтралітет означає, що вам не потрібно інвестувати в оборонний сектор, що нейтралітет означає, що ви нічого не робите і не маєте можливості захистити себе, а це неправильно», – пояснила вона. За словами М. Санду, Молдова залишається дуже «вразливою» до російської гібридної війни через пропаганду та дезінформацію, й відзначила, що саме завдяки «мужності й стійкості українців» її країна не постала перед військовими загрозами.

Ще одним підтвердженням дружніх відносин і співпраці України та Молдови на тлі російської агресії в Україні та загроз Молдові з боку Росії є передача під час саміту ЄС в Брюсселі в лютому 2023 р. президентом України В. Зеленським своїй молдавській колезі, президентці М. Санду здобутих українськими спецслужбами планів Кремля щодо взяття під контроль Молдови з використанням силових дій та залученням диверсантів з-поза меж країни. А 2 березня 2023 р. парламент Молдови проголосував за текст декларації з осудом російської агресії проти України, внесений партією М. Санду PAS 24 лютого, у річницю початку повномасштабної війни. У декларації, зокрема, зазначається, що Росія з 2014 р. здійснює неспровоковану і невиправдану агресивну війну проти України, яка з 2022 р. переросла у повномасштабну, а також наголошується, що дії Росії є воєнними злочинами і грубим порушенням принципів міжнародного права і містить заклик до РФ припинити війну і вивести сили з усієї території України у межах міжнародно визнаних кордонів. Блок комуністів і соціалістів ПКРМ-ПСРМ – соратники колишнього президента Додона, який 1 березня зареєстрував свій проєкт декларації «про гарантії збереження миру у Молдові», що був відхилений парламентською більшістю, демонстративно вийшли із зали під час голосування. Відсутніми були також депутати партії «Шор», з ініціативи якої на наприкінці лютого 2023 р. у Кишеневі відбувся багатотисячний протест, учасники якого заблокували автостраду.

Загалом, молдавське суспільство залишається дуже «вразливим» щодо ставлення до російсько-української війни, Заходу, НАТО і України через активну російську пропаганду та дезінформацію в країні. Зокрема, згідно з опитуваннями, більшість мешканців Молдови (саме підконтрольної уряду частини країни, без Придністров'я) підтримує або співчуває Україні у війні. Проте кількість тих, хто підтримує російську агресію, є також великою. Наприклад, згідно одному з таких опитувань, проведеним 3–5 березня 2022 р., 51% опитаних підтримали в конфлікті Україну, 20% – Росію, а 21% заявили, що нікого не підтримують і 7% не визначилися. 61% опитаних вважали, що Росія веде війну проти України, 26% наполягали, що відбувається «спеціальна військова операція», 13% не змогли відповісти. Водночас, 61% опитаних засудив політику Путіна, 25% підтримали. А політику Зеленського в умовах війни підтримали 50% опитаних, 37% поставилися до неї негативно. 66% вважали, що війна Росії та України несе небезпеку для Молдови. А згідно з опитуванням Центру соціологічних досліджень та маркетингу CBS-AXA, проведеного в Молдові теж в березні 2022 р., 38,4% опитаних вважали, що в конфлікті винна Росія, 20,6% – Україна, 40% не визначилися або не змогли відповісти на запитання. Згідно результатам іншого опитування, проведеного у листопаді 2022 р., якби найближчим часом у Молдові провели референдум про приєднання до НАТО, то 70,9% респондентів із правом голосу проголосували б проти. Зокрема, кількість усіх опитаних, які виступають проти вступу до НАТО, - 54,5%. За вступ до НАТО висловилися 29,1% респондентів із правом голосу або 22,4% усіх опитаних. Враховуючи це, президентка Молдови М. Санду в ефірі румунського телебачення 15 лютого 2023 р. заявила: «Зараз не стоїть питання про відмову від нейтралітету – тому що він прописаний у Конституції Молдови. І якщо проаналізувати останні соцопитування, можна побачити, що більшість громадян, як і раніше, вважають, що нейтралітет потрібно зберегти. Ми поважаємо цей вибір громадян», але водночас зазначила: «Також ми маємо продовжити серйозне обговорення, що маємо робити, щоб захистити себе, чи можемо ми самостійно забезпечити мир і безпеку».

Про те, що серед жителів Молдови суттєво розходяться думки щодо війни Росії проти України, свідчать і результати опитування від CBS-Research, проведеного в січні 2023 р. методом телефонного інтерв'ю серед 1001 респондента. Воно засвідчило, зокрема, що 42% опитаних вважають, що Крим – територія України, 34,5% – що це територія Росії, 23,5% не визначилися. Водночас «приєднання» Росією окупованих Луганщини й Донеччини після псевдореферендумів незаконним вважають вже 49,8% опитаних, а 23,5% вважають, що Росія мала право це зробити, 26,7% – не визначилися з відповіддю. Водночас, найбільша частка респондентів – 39,6% – вважають війну неспровокованим і безпідставним вторгненням Росії, а 22% вірять, що Кремль «захищає народні республіки Донбасу від України», 12% – що Росія нібито «звільняє Україну від нацистів», 1% – що Росія «захищається», і 22% не змогли визначитися з відповіддю. 25,1% респондентів вважають винним у війні особисто президента РФ, Росію загалом – 17%; 17,7% покладають провину на США, 11,8% – на Україну, 9% – на НАТО.

Бібліографія

Ерман Г. Як у Молдові реагують на війну і чому в Україні незадоволені. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-61155192

Санду: Треба допомогти Україні виграти війну, інакше будемо у небезпеці. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/01/18/7385394/

Більшість громадян Молдови проти вступу в НАТО – опитування. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/11/25/7151311/

Президентка Молдови: Ведемо «серйозні дискусії» щодо можливого членства в НАТО. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/01/20/7385869/

Молдова: майже 50% вважають анексію РФ територій України незаконною, біля 35% вірять роспропаганді. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/02/3/7387761/

Санду: про відмову Молдови від нейтралітету поки не йдеться. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/02/16/7156260/

Парламент Молдови засудив агресію Росії проти України. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/03/2/7157229/

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ

Як під час війни реалізуються рекомендації/умови/вимоги, висунуті Європейським Союзом Україні при наданні їй офіційного статусу країни-кандидата на вступ до ЄС?

Як відомо, 28 лютого 2022 р., за 5 днів після початку повномасштабної російської збройної агресії проти України, яка сколихнула весь цивілізований світ, Україна офіційно подала до Брюсселя заявку про вступ до Європейського Союзу і висловила сподівання, що ЄС, враховуючи воєнні обставини, зможе швидко почати цю процедуру. І дійсно, після певних, хоча й досить складних процедур і узгоджень, вже 17 червня Європейська Комісія ухвалила позитивний висновок й рекомендувала Європейській Раді надати Україні статус кандидата на вступ до ЄС, а 23 червня 2022 р. остання одноголосно визнала Україну (разом із Молдовою) офіційним кандидатом на вступ до Європейського Союзу. Це стало, безумовно, історичною подією у взаємовідносинах України та ЄС і важливим політичним сигналом та свідченням реальної підтримки Євросоюзом і усіма його 27 державами-членами європейської перспективи України. Слід наголосити, що жодна інша держава в історії Європейського Союзу не отримувала цей статус так швидко після подання заявки на вступ.

Утім, одночасно із затвердженням статусу кандидата Брюссель висунув на адресу Києва рекомендації/умови/вимоги щодо проведення реформ, надавши список із семи пунктів, які треба виконати для того, щоб Україна змогла зберегти статус кандидата на вступ до ЄС. Тут варто зауважити, що європейські посадовці не вживають термін «умови» чи «вимоги» щодо переліку реформ, який має виконати України. У Брюсселі кажуть про «перелік із семи кроків». Київ також уникає зобов'язуючої термінології, підкреслюючи, що робить ці реформи з власної волі, а не під примусом. Тому в українському уряді зазвичай кажуть про втілення «семи рекомендацій». Але як би це не називалось, йшлося, по суті, про сім блоків реформ, виконання яких Європейська Комісія визначила як умову того, що статус кандидата на вступ України до ЄС як першого етапу на шляху до її повноправного членства збережеться, а саме про необхідність:

1. Ухвалити та впровадити законодавство про процедуру добору суддів Конституційного суду України, яке запроваджує попередній відбір суддів на основі оцінки їхньої доброчесності та професійних навичок, як рекомендувала Венеційська комісія;
2. Завершити перевірку доброчесності Радою з етики кандидатів у члени Вищої ради правосуддя та відбір кандидатів до створення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України;
3. Посилити боротьбу з корупцією, зокрема на високому рівні, з ефективним її розслідуванням та судовими рішеннями; завершити призначення нового керівника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, затвердивши

визначеного переможця конкурсу; провести відбір та призначення на посаду нового директора Національного антикорупційного бюро України;

4. Забезпечити відповідність законодавства про боротьбу з відмиванням грошей за стандартами FATF; прийняти комплексний стратегічний план реформування правоохоронного сектора;

5. Втілити у дію «антиолігархічний закон» для обмеження надмірного впливу олігархів на економічне, політичне та суспільне життя; це має бути зроблено юридично обґрунтованим способом та має враховувати майбутній висновок Венеційської комісії.

6. Подолати вплив корисливих інтересів через узгодження закону про ЗМІ з Директивою ЄС про аудіовізуальні медіапослуги та передавши повноваження незалежному регулятору ЗМІ;

7. Завершити реформу законодавства про національні меншини згідно з рекомендаціями Венеційської комісії, разом з механізмами його негайного та ефективного впровадження.

Таке рішення Єврокомісії щодо України (а також щодо Молдови, воно майже ідентичне), теж не має аналогів в історії ЄС. Зазвичай Брюссель або каже, що держава готова до кандидатства, і рекомендує розпочати з нею переговори про членства, або визнає, що вона не готова, і пропонує повернутися до питання пізніше, коли претендент стане більш європейським (таке рішення ЄК ухвалила щодо Грузії). По суті, Брюссель сказав, що Україна ще не готова повністю бути кандидатом, але, попри це, отримує статус просто зараз. При цьому, на відміну від усіх інших держав, яким давали статус кандидата, в українському висновку немає фрази про запрошення України (так само як і Молдови) до переговорів про членство навіть за виконання умов. А сім блоків реформ, перерахованих вище, необхідно виконати для того, щоб зберегти статус кандидата. Немає у висновках Європейської Комісії і дедлайну виконання цих умов, а лише йдеться про регулярну оцінку прогресу.

Разом з тим, Україна на найвищому рівні пообіцяла втілити рекомендації ЄС якнайшвидше і навіть взяла конкретні зобов'язання щодо часу. Так, віцепрем'єрка з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України О. Стефанішина ще до офіційного ухвалення рішення про кандидатство заявила, що Київ виконає всі сім умов до кінця року, а згодом зазначила, що реалістичним часом відкриття переговорів про членство України в ЄС вважає 2023 р. Президент України В. Зеленський у свою чергу заявив, що очікує від Верховної Ради «пріоритетного схвалення євроінтеграційних законів», а в українському парламенті пообіцяли до 2025 р. ухвалити усі закони, необхідні для вступу в ЄС.

Утім, сьогодні найбільш оптимістичним терміном виконання Україною умов Брюссель і Київ вважають середину чи другу половину 2023 р. З приводу цього 15 лютого 2023 р. під час візиту в Україну прем'єра-міністра Швеції, яка головує в Євросоюзі, український президент заявив: «Ми робимо все, щоб підготувати старт переговорів щодо членства у ЄС… І в нас є й необхідне лідерство, і необхідна воля для того, щоб уже цього року мати переговори щодо членства. Україна в цьому відчуває підтримку партнерів, і я дякую за це». Прем'єр-міністр України Д. Шмигаль, у свою чергу, заявив про амбітний план набуття членства в ЄС протягом двох років. А представник України при Європейському Союзі, посол В. Ченцов вважає, що вступити до ЄС у цьому десятиріччі – це реальна мета для України і що «підготовка до членства буде

щільно пов'язана з процесом реконструкції і відновлення України».

В Європарламенті теж вважають, що переговори з Україною щодо її вступу до ЄС мають розпочатися 2023 р. «І ми хочемо, щоб вони проходили так, як із Центральною Європою. У Литви на переговори з ЄС пішло три роки, у Польщі чотири роки – це країна велика, співмірна з Україною», – сказав, наприклад, євродепутат, колишній прем'єр-міністр Литви Андрюс Кубілюс. З огляду на цей досвід, за його словами, в Європарламенті оцінюють, що переговори з Україною можуть добігти кінця до 2027 р., коли Литва головуватиме в Євросоюзі. Ще рік-два потрібно на ратифікацію договору в усіх 27 членах ЄС. «Якщо працювати в гарному темпі, то можна сподіватися, що вже 2029 р. Україна зможе брати участь у виборах Європейського парламенту як повноцінний член ЄС», – додав А. Кубілюс. Між тим, на саміті 9 лютого 2023 р. Європейський Союз обмежився заявою про те, що ЄС «визнає рішучість України виконати усі необхідні вимоги, щоб якнайшвидше почати переговори про вступ», але утримався від конкретніших заяв щодо початку цих переговорів.

У зв'язку з цим слід нагадати, що окрім виконання вимог Єврокомісії, Україна повинна продовжувати роботу з реалізації Угоди про асоціацію з Європейським Союзом 2014 р., яка «мала і продовжує мати важливе значення для посилення та просування подальшої інтеграції України в ЄС». Зокрема, під час 24-го Саміту Україна-ЄС, який відбувся у Києві 3 лютого 2023 р., Віце-прем'єр-міністерка з питань європейської та євроатлантичної інтеграції О. Стефанішина заявила, що Україна виконала вже понад 70% зобов'язань, передбачених Угодою про асоціацію з Європейським Союзом. «В умовах повномасштабної війни російської федерації проти України ми продовжували процес адаптації українського законодавства до європейського. Маємо зростання прогресу з імплементації Угоди про асоціацію на рівні 9% порівняно з показником 2021 р.», – повідомила вона. Також Україні треба максимально відповідати т. зв. «Копенгагенським критеріям» для вступу 1993 р., згідно яким європейська країна-аплікант, яка хоче долучитися до Євросоюзу, повинна мати:

– стабільні інституції, що забезпечують демократію, верховенство права, права людини та повагу до прав меншин;

– функціонуючу ринкову економіку, що буде конкурентоздатною на ринку ЄС;

– здатність взяти на себе зобов'язання стосовно членства, зокрема і щодо дотримання цілей політичного, економічного та монетарного союзу.

Зокрема, згідно оновленої методології розширення ЄС, розробленої Європейською комісією для кращого оцінювання відповідності країни-аплікантки Копенгагенським критеріям, процес вступу розбитий на 35 розділів та шість кластерів, і для кожного розділу існують умови для відкриття та закриття переговорів, які визначають стан відповідності цим критеріям. Фактично після надання кандидатства та під час переговорів про вступ Єврокомісія здійснює регулярні оцінки прогресу країн-кандидатів по кожному розділу і надає цільові рекомендації для досягнення Копенгагенських критеріїв. На сприяння виконанню Копенгагенських критеріїв спрямовані й сім рекомендацій, надані Україні одночасно зі статусом кандидата у члени ЄС.

Таким чином, і Копенгагенські критерії, і рекомендації, що надані Україні на її шляху до членства є дуже тісно переплетеними. Наприклад, описуючи економічні проблеми України, Європейська Комісія дуже чітко вказує на те, що покращення макроекономічної стабільності та збереження ринкової економіки мають забезпечуватися, зокрема, за рахунок зниження корупції, зменшення участі держави у функціонуванні економіки, скорочення суттєвого впливу олігархів, зміцнення прав власності та збільшення гнучкості ринку праці. Тобто, із семи рекомендацій, які надала Єврокомісія, фактично шість непрямим чином стосуються покращення функціонування української економіки.

Отже, після отримання в унікальному для Європейського Союзу форматі статусу кандидата на вступ до ЄС перед Україною постали нові/старі завдання й виклики, які ще більш ускладнювалися драматичним перебігом російсько-української війни, адже під час воєнного стану дуже важко проводити системні реформи. Але як довго збережеться нинішній рівень солідарності, підтримки й допомоги європейців Україні – невідомо, тому Київ повинен впроваджувати необхідні реформи просто зараз, не відкладаючи їх на потім, після переможного завершення російсько-української війни. До того ж, цю ситуацію в Україні добре розуміють все більше європейських лідерів. Прем'єр-міністр Польщі М. Моравецький, наприклад, у своєму виступі на Мюнхенській конференції з безпеки 17 лютого 2023 р. заявив, що Євросоюз має створити для України прискорений процес вступу до ЄС. «Ми не можемо зіставляти те, що відбувається в Україні, з «нормальним або майже нормальним процесом вступу». Слід мислити нестандартно. Ми живемо в поворотний момент історії, ми повинні змінити майже все в Європі. І тому ми повинні створити новий процес для України. Прискорений шлях – синонім цьому», – наголосив він. Такої ж думки дотримується глава європейської дипломатії Ж. Боррель, який на тій ж конференції заявив: «Україна належить до сім'ї ЄС та буде членом Євросоюзу. Точно. Після всього, що сталося, після бомбардувань та вбивств Росією. Те, як вони справляються. Майбутнє України у ЄС. Це зобов'яже нас змінити наші процедурні правила», наголосивши, що «Україна – член ЄС, європейської сім'ї, культури, європейської цивілізації. Це просто має бути інституційно оформленим. Вони повинні виконати свою домашню роботу, ми маємо допомогти їм. І ми підготуємося, щоби прийняти Україну до нас».

Наприкінці липня 2022 р. Європейський Союз опублікував щорічний звіт про виконання Україною Угоди про асоціацію, в якому позитивно оцінив кроки, здійснені Києвом на шляху європейської інтеграції з моменту опублікування останнього звіту 1 грудня 2020 р. і до початку відкритої воєнної агресії Росії проти України 24 лютого 2022 р. «Незважаючи на виклики, зокрема з боку Росії, Україна зробила важливі кроки щодо імплементації Угоди про асоціацію. Реформи, здійснені на сьогоднішній день в цьому контексті, дозволяють Україні з впевненістю розпочати новий етап відносин з ЄС після рішення Європейської Ради про надання Україні статусу країни-кандидата. Нелегітимна й неспровокована військова агресія Росії проти України не заважатиме ЄС підтримувати програму реформ в Україні», – запевнив високий представник ЄС із зовнішньої політики і політики безпеки Ж. Боррель. У звіті відзначається, що Україна зазнала викликів через дестабілізуючі дії Росії, війну на сході й пандемію коронавірусу, але попри це, продовжує надавати пріо-

ритет асоціації і подальшій інтеграції з ЄС, а ключові реформи набули нового імпульсу. Водночас у звіті Європейського Союзу наголошується на необхідності подальших зусиль України, зокрема у сферах боротьби з корупцією, відмивання коштів, запобігання й боротьби з організованою злочинністю.

5 вересня 2022 р. Україна вперше провела засідання Ради асоціації Україна-ЄС у новому статусі – як країна-кандидат на членство в Європейському Союзі. Українська делегація на чолі з прем'єр-міністром Д. Шмигалем презентувала чіткі пропозиції (подальші кроки) для формування Порядку денного приєднання України до ЄС. Зокрема, було заявлено, що за останні місяці Україна «чітко продемонструвала спроможність на інституційному рівні ефективно втілювати в життя євроінтеграційний порядок денний навіть в умовах війни», і тому «очікуємо рішучих кроків з боку ЄС для поступової повної інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС з його чотирма свободами». Також на Раді асоціації було офіційно закріплено приєднання України з 1 жовтня до митних конвенцій про процедуру спільного транзиту і спрощення торгівлі, а отже, Україна стала 36-ю учасницею конвенцій держав щодо «митного безвізу». Крім того, було підписано угоди щодо участі України у програмах «Митниця» та «Фіскаліс», і Україна стала учасницею програми ЄС «Цифрова Європа» з бюджетом 7,5 млрд євро.

Загалом, інтенсивність й ефективність виконання завдань щодо вступу України до Європейського Союзу залежать, насамперед, від стану справ на російсько-українському фронті і дієвої підтримки та допомоги західних союзників, а також у не меншій мірі від активної, цілеспрямованої й узгодженої праці усіх гілок української влади в цьому напрямку та консолідації всього суспільства. Розгортання масштабних воєнних дій Росії проти України після 24 лютого 2022 р. сприяло консолідації українського суспільства і підвищення його довіри до влади. Наприклад, за даними опитування Центру соціологічних досліджень «Пульс», дії президента України В. Зеленського схвалювали у листопаді 2022 р. 83% опитаних громадян України, дії прем'єр-міністра Д. Шмигаля – 54,2%, а діяльність Верховної Ради України – лише 27,5% опитаних. А за даними опитування Київського міжнародного інституту соціології, проведеного тоді ж, 76,5% опитаних громадян України вважають, що децентралізація позитивно вплинула на відбиття російської агресії та вважають, що їхні громади готові до опору. Підтримка створених під час війни воєнних адміністрацій становить 74%, майже 96% довіряють Збройним силам України, 84% – волонтерам, 63% – СБУ, 58% – Національній поліції, 57% – національним ЗМІ, 25% – судам. Проведене агенцією «Рейтинг» теж у листопаді 2022 р. соціологічне опитування засвідчило, що 90% опитаних українців вважають, що обороноздатність країни зросла, 86% переконані у поліпшенні міжнародного іміджу України. Загалом, майже 90% громадян вважають, що справи в Україні розвиваються у правильному напрямку. А через рік повномасштабного вторгнення РФ в Україну, в лютому 2023 р., соціологи зафіксували рекордні показники підтримки українцями вступу в Європейський Союз – 87% та НАТО – 86% і 95% опитаних українців вірять в перемогу України над Росією.

Маючи таку значну підтримку громадян України, українська влада негайно приступила до виконання насамперед тих умов, процес по яких є досить тривалим. Зокрема, найпріоритетнішими були визначені схвалення Верховною

Радою України законів про національні меншини та про медіа, які імплементують норми, що увійшли до критеріїв ЄС, а також забезпечення чесних конкурсів в Національне антикорупційне бюро України (НАБУ) та до Конституційного Суду (КС) і здійснення реформування правоохоронного сектору України загалом. Вже 28 липня 2022 р. відбулося призначення керівником Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП) фіналіста конкурсу О. Клименка, яке тривалий час блокувалося і тому стало першою позитивною новиною на шляху виконання вимог ЄС. У царині судової реформи такою новиною стало обрання 15 серпня 2022 р. двох нових членів Вищої ради правосуддя (ВРП), до яких не було жодних претензій з боку громадянського суспільства. Також були напрацьовані законопроєкти про національні меншини та про медіа, почалася робота над законодавством про реформу КС.

В середині серпня 2022 р., через півтора місяці, як Україна отримала статус кандидата на членства в ЄС, консорціум експертів аналітичних організацій під проводом Центру «Нова Європа» здійснив експертну оцінку семи блоків реформ за 10-бальною шкалою. Цей перший незалежний моніторинг виконання Україною рекомендацій ЄС показав наступні результати:

– Реформа Конституційного суду – 0 балів;
– Реформа ВРП та ВККС – 7 балів;
– Антикорупція: САП та НАБУ – 6 балів;
– Боротьба з відмиванням коштів – 5 балів;
– Антиолігархічна реформа –2 бали;
– Законодавство про медіа – 6 балів;
– Законодавство про нацменшини – 5 балів.

Загальна оцінка виконання Україною 7 умов ЄС на той час становила 4,4 бали.

У жовтні 2022 р. та на початку 2023 р. українські експерти ще два рази перевіряли прогрес у втіленні цього переліку реформ. Результати останньої з цих перевірок засвідчили, шо через пів року після отримання статусу кандидата на вступ до ЄС Україна подолала психологічну межу і перетнула позначку у 50% виконання європейських вимог: загальний бал щодо їх виконання становив 5,8 з 10 можливих, а саме:

– Реформа Конституційного суду – 2 бали;
– Реформа ВРП та ВККС – 7 балів;
– Антикорупція: САП та НАБУ – 7 балів;
– Боротьба з відмиванням коштів – 6 балів;
– Антиолігархічна реформа – 2 бали;
– Законодавство про медіа – 9 балів;
– Законодавство про нацменшини – 8 балів.

Отже, Україна суттєво просунулася у виконанні визначених ЄС критеріїв, пов'язаних із реформами, але все ж увійшла у 2023 р. із значною частиною невиконаних зобов'язань, особливо щодо реформи Конституційного суду та антиолігархічної реформи.

Зокрема, попри рекомендацію Венеційської Комісії не призначати нових суддів Конституційного Суду до розробки нового законодавства, в Україні було призначено 4 нових судді до КС. А 13 грудня 2022 р. парламент ухвалив законопроєкт про реформу КС, який вже 20 грудня підписав президент України, наступного дня після того, як Венеційська комісія офіційно заявила

про невідповідність реформи європейським критеріям щодо деполітизації складу КС через запровадження професійного та ціннісного вибору кандидатів до нього. Щоправда, після закликів ЄС переглянутим цей закон, уряд України визнав проблему і анонсував зміни до нього. Таким чином, комплексне та послідовне впровадження судової реформи відповідно до рекомендацій Венеційської комісії, у тому числі реформи Конституційного Суду та процедури відбору політично незалежних і кваліфікованих судів КС, залишається життєво важливим завданням для посилення стійкості України та для забезпечення прогресу у процесі просування до Євросоюзу.

До позитивних зрушень у впровадженні судової реформи слід віднести те, що у січні 2023 р. Україна нарешті отримала повноважну Вищу раду правосуддя, до складу якої наразі обрано 15 з 21 члена і який доведеться обрати 2500 суддів за вакантними посадами. Певний прогрес спостерігається й у формуванні Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. Процес рухається за планом, і за умови збереження високих темпів роботи комісії з відбору вже до кінця лютого 2023 р. будуть визначені 32 кандидати, з яких ВРП зможе призначити 16 членів ВККС, завершивши таким чином виконання цього критерію.

Рекомендація Європейської комісії щодо обмеження надмірного впливу олігархів на економічне, політичне та суспільне життя з врахуванням висновку Венеційської комісії теж залишається поки що не виконаним. Йдеться, насамперед, про закон про деолігархізацію 2021 р., щодо якого Венеціанка тривалий час не виносить жодного рішення. Хоча певні зміни відбулися. Наприклад, Р. Ахметов через небезпеку санкцій з боку закону позбавився своєї медіаімперії, а медіа П. Порошенка змінили офіційних бенефіціарів. Розпочався процес націоналізації стратегічних підприємств, які належали до війни олігархам К. Живаго, І. Коломойському, В. Богуслаєву, К. Григоришину, В. Новинському.

З виконанням Україною інших рекомендацій Єврокомісії справи виглядають значно краще. Щодо посилення боротьби з корупцією, то, як вже відзначалося, відбулося призначення нового керівника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури – переможця тривалого конкурсу, прийнято кілька антикорупційних законів, в т. ч. про запровадження процедури верифікації кінцевих бенефіціарів власників, була створена і розпочала діяльність конкурсна кваліфікаційна комісія з відбору кандидатів на посаду директора Національного антикорупційного бюро України, якою 25 лютого 2023 р. до наступного етапу відбору було допущено 11 кандидатів, а вже 3 березня – проголосувано за трьох переможців конкурсу, з яких остаточного переможця має обрати Кабмін України. Того ж дня уряд затвердив Державну антикорупційну програму, яка є ключовим інструментом реалізації Антикорупційної стратегії 2021–2025 і містить заходи, спрямовані на підвищення ефективності системи запобігання корупції в різних сферах суспільного життя, формування негативного ставлення до корупції в суспільстві та забезпечення невідворотної відповідальності за неї.

Також останнім часом в Україні було оголошено підозри низці колишніх й нинішніх топ-посадовців, включно з народними депутатами та членами уряду, проведено дієві розслідування і низку справ скеровано до суду тощо. Водночас, експерти вважають, що для посилення ефективності роботи антикорупційних органів необхідними є: відновлення декларування топ-посадовців,

зупинене на початку широкомасштабної агресії РФ проти України, посилення інституційної незалежності САП, внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України.

Останнє стосується і боротьби з відмиванням коштів. І хоча вже набув чинності схвалений Верховною Радою України у листопаді 2022 р. закон про запобігання та протидію відмиванню коштів, він втілюється в життя досить повільно. В Офісі генпрокурора розробляється комплексний стратегічний план щодо реформи правоохоронних органів, при цьому розвиток правоохоронного сектора відбувається з огляду на реалії війни – прокуратура і органи досудового розслідування значні ресурси витрачають тепер на розслідування воєнних злочинів та злочинів у сфері національної безпеки.

Найбільш успішно, на думку експертів, реалізуються реформи у медійній сфері та законодавства щодо національних меншин. 13 грудня 2022 р. парламент України ухвалила закон про медіа, який 29 грудня підписав президент. Цей законопроєкт був суттєво допрацьований перед ухваленням з урахуванням висновку Єврокомісії та Ради Європи, а також рекомендацій національних гравців. До другого читання у законі також було виправлено норми, що могли послабити механізми захисту української мови та національного культурно-інформаційного простору. Утім, для завершення виконання рекомендації Україна має ухвалити зміни до закону про рекламу, що втілять додаткові положення аудіовізуальної директиви ЄС. Проєкт цього закону розроблений та надісланий в ЄК.

Нарешті, ще одним успіхом в реалізації рекомендацій Європейської Комісії стало ухвалення рамкового законодавства щодо прав меншин, на необхідність прийняття якого особливо наполягала Угорщина. 13 грудня 2022 р., після довгих дебатів, критики з боку українських експертів та з урахуванням позиції Ради Європи, до якої був надісланий законопроєкт, Верховна Рада України ухвалила закон «Про національні меншини (спільноти) України». Цей закон, за оцінкою експертів, відповідає вимогам конвенції щодо захисту меншин, стороною яких є Україна, однак його ухвалення відбулося не без проблем. По-перше, Україна не зверталася до Венеційської комісії з проханням надати висновок щодо законопроєкту (натомість використала попередні висновки ВК та запитала думку інших інституцій Ради Європи). По-друге, закон був ухвалений у першому та другому читаннях дуже швидко, через що між читаннями не було консультацій з представниками меншин, вони проходили лише перед першим читанням. Цілком очікувано закон викликав зауваження з боку окремих країн ЄС, передусім Угорщини та Румунії, які послідовно виступають за зміну інших законів про національні меншини, насамперед щодо мови освіти. Україні доведеться вести з ними діалог для досягнення взаємопорозуміння. Одна з ідей – продовження перехідного періоду освітнього закону, втілення якого припало на часи російсько-української війни. Також експерти відзначають, що для повного виконання цієї рекомендації ЄК Україні ще потрібно розробити імплементаційні механізми (підзаконні акти), а не лише ухвалити рамковий закон. Одним із таких актів може бути прийняття Концепції Державної цільової програми для забезпечення розвитку єдності у розмаїтті національних меншин (спільнот) на 5–10 років», проєкт якої представлений на обговорення Державною службою України з етнополітики та свободи совісті.

3 лютого 2023 р., під час розгортання т. зв. «великого наступу» російських військ в Україні, у Києві відбувся саміт Україна – ЄС, який став головною міжнародною подією останнього року, що зібрав разом президента України Володимира Зеленського, президента Європейської Ради Шарля Мішеля і президентки Європейської Комісії Урсулу фон дер Ляєн. Його результатом став важливий документ – «Спільна заява за підсумками 24-го Саміту Україна-ЄС», що відбиває позиції та вимоги обох сторін. «Ми підтвердили, що майбутнє України та її громадян – у Європейському Союзі», - таким був головний сигнал, з яким лідери Євросоюзу приїхали до Києва. Водночас у спільній заяві знайшло відображення бачення сторін щодо процесу зближення та вступу України до ЄС. Загалом, з огляду на воєнний час, Європейський Союз задоволений темпом реформ в Україні. Про це чітко зазначено в заяві: «ЄС визнав значні зусилля, які Україна продемонструвала протягом останніх місяців у досягненні цілей, що лежать в основі її статусу кандидата на членство в ЄС, привітав реформаторські зусилля України у такі важкі часи та закликав країну продовжити цей шлях і виконувати умови, визначені у висновку Комісії щодо заявки України на членство, з метою просування до майбутнього членства в ЄС».

Бібліографія

Артьомов І. В., Віднянський С. В. та ін. Європейська та євроатлантична інтеграція України: стан і перспективи реалізації (2014–2022 рр.): монографія. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2022. 284 с.

Боррель: «Україна належить до сім'ї ЄС і точно буде членом Євросоюзу». URL: https://zn.ua/ukr/europe/borrel-ukrajina-nalezhit-do-simji-jes-i-bude-chlenom-jevrosojuzu.html

В Європарламенті бачать перспективу членства України в ЄС у 2029 році. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/03/2/7391699/

Віднянський С. Україна – Європейський Союз: новий етап взаємовідносин в умовах російсько-української війни 2014–2022 рр. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. Вип. 31. С. 10–37.

Емерсон М., Мовчан В., Ченуша Д. та ін. Чи вдалося Україні, Молдові та Грузії наблизитися до переговорів про вступ до ЄС? URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/02/14/7156068/

ЄС позитивно оцінив виконання Україною Угоди про асоціацію до початку війни. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/07/26/7360303/

Ливч Д., Шаіпова Ю., О. Костриба. Копенгагенські критерії: як визначати наближення України до членства в ЄС. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/01/31/7155001/

Сидоренко С. Кандидат авансом: 7 вимог, які має виконати Україна, щоб ЄС не скасував її новий статус. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/06/18/7141516/

Сидоренко С. Саміт на половині шляху: як Україна виконує 7 вимог до кандидата у члени ЄС. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/02/1/7155269/

Сидоренко С. Шлях до ЄС. Що має зробити Україна, щоби почати переговори про членство. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/08/22/7145358/

Спільна заява за підсумками 24-го Саміту Україна-ЄС. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/02/3/7155480/

Стефанішина назвала можливі строки відкриття переговорів про членство у ЄС. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/08/29/7365179/

Україна на шляху до ЄС: де ми є і куди рухаємося далі. URL: https://zn.ua/ukr/international/ukrajina-na-shljakhu-do-jes-de-mi-je-i-kudi-rukhajemosja-dali-.html

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ

Як еволюціонувало порівняльне ставлення Росії до Польщі та України?

Австрія, Пруссія і Росія 1772–1795 р. розшарпали Річ Посполиту. Поляки в Листопадовому і Січневому повстаннях 1830–1931 і 1863–1964 рр. під гаслом «Za wołność naszą i waszą!» мали на меті визволити себе, в також Литву, Білорусь і Україну. Тарас Шевченко закликав ляхів-братів «подати руку і серце чисте» козакові. З іншого боку, Карл Маркс закликав пролетаріат підтримати Польщу проти царату, а Чеські Землі, на його думку, мали розчинитись у Німеччині заради європейської революції. Ленін теоретично обстоював право націй на самовизначення, навіть визнав незалежність Польщі, України і Фінляндії, але одразу послав проти них Червону гвардію. Фінляндія захистила свою свободу в громадянській війні. Польща перемогла Західну Україну, витримала сварки з Литвою, німцями і чехами. Визвольні Змагання в Україні зазнали поразки через нерівність сил, демагогію більшовиків, розбрат і зовнішньополітичну ізоляцію.

Москва не змирилася з відродженням Польщі, яка навесні 1920 р. уклала договір з Українською Народною республікою, обіцяла допомогу у визволенні Наддніпрянщини і принаймні автономію Західної України в Речі Посполитій. Союзники здобули Київ, провели парад на Хрещатику, та довелось відступити. Командувач Червоної Армії закликав нести революцію «через труп буржуазної Польщі». Уряд Чехословаччини готувався до евакуації, Комінтерн підбурював заколоти в Німеччині. Москва співала: «От тайги до британских морей Красная армия всех сильней». А сталося Диво на Віслі: Військо Польське за допомогою дивізій УНР зненацька завдало поразки більшовикам, бо на допомогу їм з-під Львова не пробилася Кінна армія, яку зупинила оборона Замостя українським генералом Марком Безручком. Це допомогло врятували Європу від навали.

Маяковський віршував, як на польський паспорт незвичні до цієї держави іноземці «выпяливают глаза в тупой полицейской слоновости, откуда мол и что это за географические новости». У Варшаві переворот маршала Пілсудського 1926 р. почав режим «санації» (оздоровлення), в Парижі тоді ж агент Москви вбив Головного отамана Петлюру, а в Харкові знято брехливий фільм «ПКП» (Пілсудський купив Петлюру). Генерал-хорунжий УНР Юрко Тютюнник у радянському полоні під тиском НКВД (Народний комісаріат внутрішніх справ) зіграв роль самого себе у примітивній кіно стрічці про трагічний Зимовий похід 1921 р. (коли Червона армія завдала поразки українському війську біля Базару і розстріляла кількасот бранців), а потім вбитий. Варшавські діячі плекали ідею «Прометеїзму»: як міфічний Прометей ніс світло знань людям, так Польща має визволити Україну та інші поневолені народи колишньої Російської імперії.

А в радянській Україні автономний округ імені Юліана Мархлевського готував адміністрацію для загарбання Польщі. (У Петрозаводську в Карелії росіяни так само виховували агентуру для поновлення своєї влади у Фінляндії, аналогічну роль у Тирасполі автономна Молдавія мала відіграти для Бессара-

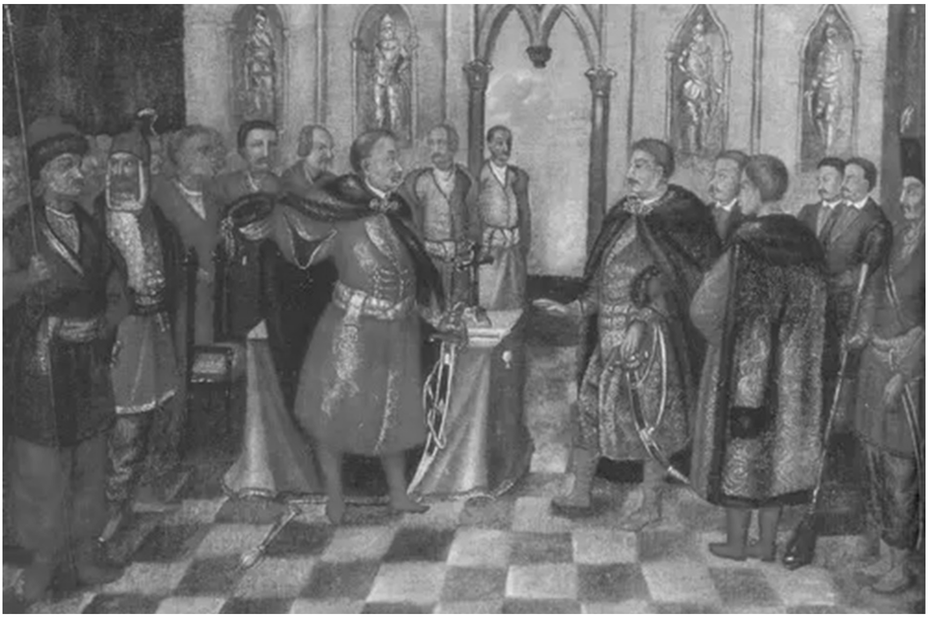
бії, а «Мархлевщина» для Польщі). Потім Москва скасувала округ і в «польській операції» НКВД вбила півтораста тисяч людей. Українських інтелектуалів тоді ж спіткало Розстріляне Відродження. На суді «Спілки визволення України» (не плутаймо моторошну фікцію НКВД з реальним «Союзом визволення України» у Першій світовій війні) замучений тортурами філолог-освітянин Володимир Дурдуківський «зізнався» з наміру віддати Правобережну Україну полякам, а Лівобережну (!) німцям. Свідомо спланований в колективізації та здійснений Голодомор (конфіскація харчів, блокування теренів) знекровив селян саме в тих краях України і Росії (Кубань, Поволжя), де кількісно переважали українці.

Комінтерн буцімто за троцькізм розпустив Компартії Польщі, Західної України і Західної Білорусі 1938 р.; вірні Москві ватажки їх зазнали репресій. Після радянсько-німецького договору про ненапад (з таємним протоколом про поділ Східної Європи) Вермахт вдерся до Польщі, а за два тижні удар з тилу їй завдала Червона Армія. В жовтні 1939 р. голова радянського уряду Молотов на Верховній Раді зловтішався, як ці армії разом розгромили Польщу, і назвав «злочинним» заклик до боротьби проти гітлеризму за демократію. Радянський Союз без оголошення війни взяв у полон, а потім без суду розстріляв у Катині та інде кільканадцять тисяч польських офіцерів, під час війни цвіт польської інтелектуальної еліти. Кремль довго намагався покласти провину за це масове вбивство на німців і лише напередодні краху СРСР визнав правду.

Почалась радянсько-німецька війна 1941 р., і за договором з лондонським емігрантським урядом генерала Сікорського, в СРСР виникла польська армія генерала Андерса, але через скандал за Катинську справу пішла з Росії на інші фронти Антигітлерівської коаліції. В Радянському Союзі комуністи створили дивізію імені Тадеуша Костюшка (який бився проти Росії XVIII ст.). Нацисти придушили Варшавське Повстання 1944 р., яке Москва кинула напризволяще за орієнтацію польської Армії Крайової (АК) на Лондон. За ухвалою «Великої Трійки» (Сталін, Рузвельт, Черчилль), Польща потрапила під радянський вплив і одержала від СРСР смугу «Закерзоння» завширшки до 15 км. Червона Армія і сили НКВД після війни нищили загони АК і Української Повстанської Армії (УПА) в прикордонні. Комуністичний промосковський уряд Польщі придушив підпілля і збройною акцією «Вісла» виселив українців до Помор'я і Сілезії.

Контакти України з Польською Народною республікою було зведено до мінімуму і тільки через Москву. Держбезпека пильно контролювала туризм. Роздмухувано спогади «Волинської різанини» 1943 р., ніби лише українці винні за криваві обопільні чистки УПА і АК. Депортації відтоді спотворили етнічну структуру населення, і чільним центром поляків України став Житомир, а не Львів. Москва переконувала, ніби Польща плекає загарбницькі зазіхання щодо України. Натомість демократи обох країн обстоюють необхідність захисту польської та української меншин, вивчення і заохочення культури і мистецтв, але з непорушністю державних кордонів за сучасним міжнародним правом.

Редактор Єжи Гедройць у своєму часописі польською мовою «Культура» з Мезон-Лафіт біля Парижу кількадесят років Холодної війни переконував,

Перемовини Б. Хмельницького з польським послом під Замостям. Невідомий художник. Початок XVIII ст.

Могила генерал-хорунжого армії УНР М. Безручка

Зустріч президентів А. Дуди і В. Зеленського у Верховній Раді України 22 травня 2022 р.

що народи Східно-Центральної Європи мусять не чубитись між собою, а битись за спільну мету. На двосторонній зустрічі творців культури у Варшаві «Знайомі незнайомці» тридцять років тому замість заяложених звинувачень ми зненацька почули гірке визнання поляків, що їхні предки кривдили українців, і звичайно відповіли наріканням, що наші предки теж дошкуляли полякам. Тоді польська публіцистка Богуміла Бердиховська сказала, що годі дивуватись самокритиці, адже вперше за столом нема «третьої сторони», що прагне посварити нас.

Влада Путіна марно пропонувала Польщі, Угорщині, Румунії поділити з Росією Україну. Попри прикрі витівки маргінальних груп (Liga rodzin polskich, Związek kresowjaków), українці та поляки дедалі міцніше гуртуються. Москва повільно звикала до думки, що Польща – суверенна держава, а не «Західний край» Російської імперії. До розуміння, що Україна також суверенна нація, а не її «Південно-західний край» і не «один народ» з росіянами Москва муситиме теж звикнути принаймні нині під час розв'язаної нею гібридної й дедалі більш тотальної війни, якщо встигне і не сконає раніше, ставши жертвою власної пост-імперської бундючної та самовбивчої зарозумілості.

Бібліографія

Динаміка ставлення населення до Росії та емоційний фон унаслідок війни: результати телефонного опитування, проведеного 13–18 травня 2022 року. Пресреліз підготовлений заступником директора КМІС Антоном Грушецьким. URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1112&page=1

Желіховський С. Як змінилися відносини України та Польщі за час великої війни. URL: https://lb.ua ' 540931_yak_zminilisya_vidnosini_ukraini

Зашкільняк Л. Радянські історичні міфи в сучасній українській історіографії: «старе вино в нових міхах». *Світло й тіні української радянської історіографії. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.)* / за ред В. А. Смолія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 17–31.

Козакевич Є. Рухаємось у доброму і бажаному напрямі. Політика і час.1995. №4. С. 21.

Орешкин Д. Три етапи ставлення суспільства РФ до війни проти України назвав російський політолог. 17.03.2023. URL: https://uatv.ua/uk/try-etapy-stavlennya-suspilstva-rf-do-vijny-proty-ukrayiny-nazvav-rosijskyj-politolog/

«Правильно рухаємося»: соціологи вивчили ставлення росіян до війни в Україні (інфографіка). *Фокус.* 2023. 16 березня. URL: https://focus.ua/uk/voennye-novosti/555323-pravilno-dvizhemsya-sociologi-izuchili-otnoshenie-rossiyan-k-voyne-v-ukraine-infografika

Реальне ставлення росіян до війни проти України – зріз суспільних настроїв (відео). URL: https://uatv.ua/uk/realne-stavlennya-rosiyan-do-vijny-proty-ukrayiny-zriz-suspilnyh-nastroyiv-video/

Рябчук М. «...Можуть бути вирішальними». Українсько-польські відносини: нові реалії, нові перспективи. *Політика і час.* 1993. 8. С. 29.

Рябчук М. Україна і Польща: старі міфи, нові реалії. *Рада.* 1993. 4 березня.

Січень І. Україна та Польща у війні з Росією. Історичні паралелі та сучасність. Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень. Борисфен Інтел. URL: https://bintel.org.ua/analytics/ukraina-ta-polshha-u-vijni-z-rosiyeyu-istorichni-paraleli-ta-suchasnist/

Соціологи вивчили ставлення росіян до війни в Україні (інфографіка). Фокус. 2023. 16 березня. URL: https://focus.ua/uk/voennye-novosti/555323-pravilno-dvizhemsya-sociologi-izuchili-otnoshenie-rossiyan-k-voyne-v-ukraine-infografika

Українсько-польські відносини в умовах гібрідних загроз безпеці. Міжнародна наукова конференція. Київськтй інститут міжнародних відносин. Ініверситет Марії Кюрі-Склодовської. Київ. 2018. 12 с.

Як змінилося ставлення українців до росіян та білорусів: дані КМІС. Київ, 31 грудня 2022. URL: https://www.rbc.ua/rus/news/k-zminilosya-stavlennya-ukrayintsiv-rosiyan-1672420979.html

Zashkilnyak L. Poland and Ukraine in East-Central Europe: View from Ukraine. *Confrontation and Cooperation: 1000 Years of Polish-German-Russian Relations / The Journal of Kolegium Jagiellonskie Torunska Szkola Wyzsza*. Cracow, 2016. Vol. II. P. 46–53.

Михайло КІРСЕНКО

Чи можна порівняти ставлення Китаю до Тайваню і Росії до України?

Поразка в Кримській війні спинила Росію в Європі. В Азії вона скорила Казахстан і Коканд, підпорядкувала Хіву і Бухару, вела наступ на Туркменію, а договором у Пекіні 1860 р. змусила Китай віддати Забайкалля і Примор'я. Уряд Столипіна заохотив колонізацію, аби зменшити соціальну напругу: «далі їдеш, тихше будеш». Українці кількісно перевищили інших переселенців. Перемога Японії 1905 р. загальмувала тиск Росії. Радянський Союз винищив українство Зеленого Клину, воював у Маньчжурії, Монголії, Синьцзяні, порушив угоду про ненапад з Японією, розбив Квантунську Армію 1945 р., загарбав Курили, розколов Корею. Москва підтримала націоналістів Гоміндану проти Японії, але в Китаї Комуністична партія 1949 р. перемогла його в громадянській війні.

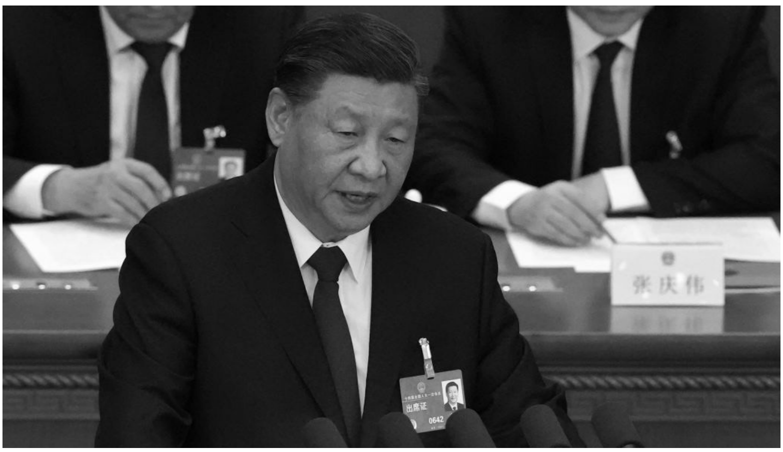
Тайвань (Формоза) колись мав нечисленне тубільне населення і належав Китаю. Після воєнної перемоги Японія за договором у Симоносекі анексувала і тримала острів 1895–1945 р., а потім повернула Китаю. З перемогою комуністів у Пекіні на Тайвань втекли недобитки Ґоміндану, і наступники їх тримаються досі під захистом американців. Відтоді Тайвань від авторитаризму піднісся до рівня демократії й добробуту найрозвиненіших країн. Злякана цим прикладом, Китайська Народна республіка вважає острів своїм і погрожує нападом, якщо Тайбей змінить назву «Китайська республіка» на Республіку Тайвань, адже без приводу для примусового «возз'єднання» бунтівної провінції це агресія проти іншої країни з і згубними наслідками за міжнародним правом.

Після жахливого маоїзму, який коштував Китаю кількадесятьох мільйонів життів, відлига в надії на лібералізацію тривала недовго, маніфестації студентів за демократію на майдані Тяньаньминь потоплено в крові. Проміжною ланкою до возз'єднання колишньої британської колонії Гонконґу з Китаєм по формулі «Одна країна – дві системи» була умова, що кількадесят років перехідної доби там збережеться ліберальний устрій. Пекін потребував фінансовий ринок, але придушив силою заворушення в Гонконґу. А в КНР формальну періодичність виборів замінено на не обмежену терміном особисту владу Сі Цзиньпіна.

В Америці греблі гідроелектростанцій використовували перепад води в ущелинах. А радянські гідростанції на рівнинах занапастили Дніпро і Волгу. Водосховища на Сибіру потопили рільництво, бо далі від річок тайга і вічна мерзлота. А в Китаї півтораста мільйонів внутрішніх мігрантів, і Забайкалля та Примор'я на його мапах заштриховано, як тимчасово окуповані землі. Збройні сутички частішали (згадаймо острів Даманський), і щоразу після переможних реляцій росіян Кремль ішов на поступки, а після дезінтеграції СРСР цей кордон без захисту. На Далекому Сході більшає працелюбних китайців з інвестиціями, а концесії перетяли Транссибірську магістраль теренами, де чинні закони КНР.

Китай нарощує бойову потужність. URL: https://defence-ua.com/army_and_war/jak_knr_naroschuje_svoju_vijskovu_potuzhnist-5922.html

Президент Китаю Сі Цзіньпін закликав силовиків готуватися до «найгірших сценаріїв» URL: https://tsn.ua/svit/gotuvatisya-do-naygirshih-scenariyiv-si-czinpin-poperediv-silovikiv-kitayu-pro-burhlivi-chasi-2341675.html

Дім народних зборів КНР

Пекін і Москва пропагують «возз'єднання» Тайваню з Китаєм, а України з Росією. Режим Путіна прагне довести, буцімто Україну вигадав Ленін і віддав їй «споконвіку російські» землі, а українці є «одним народом» з росіянами і потрапили під ярмо «нацистів» з Західної України. Кремль повірив брехні своїх спецслужб, ніби «п'ята колона» підтримає «спеціальну військову операцію», а населення України вітатиме московських «визволителів». При вторгненні в лютому 2022 р. росіяни взяли з собою парадні уніформи, а харчі на пару днів. Крах маячні сподівань на бліцкриг спантеличив, але не вгамував Москву. Пекін нейтрально стежить за перебігом цієї війни, обмежує співпрацю і не повторює помилок Москви, а терпляче вичікує, куди і як тиснути. Демократії між собою не воюють, а тоталітаризм і авторитаризм керуються власними забаганками і співвідношенням сил. Успіх України, поряд з іншим, врятував Тайвань, адже стримав Китай від конфронтації зі США, яка загрожує карою агресорові.

Бібліографія

Закляті друзі. Як змінилося ставлення Китаю до Росії після її військових невдач в Україні. BBC Україна. 12 січня 2023. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-64246356

Калмиков О. Нова китайська відкритість. Чому Сі Цзіньпін змінив курс. BBC 22 січня 2023. URL: bbc.com https://www.bbc.com -ukrainian-features-64365364

Фіктивний шлюб: Як війна в Україні об'єднує і розділяє Росію та Китай. Голос Америки 7 січня 2023. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/viyna-ukrayina-rosiya-kytay-zakhid/32241890.html

Михайло КІРСЕНКО

Як змінювалась політика США щодо російської агресії проти України в 2014–2022 рр.?

Адміністрація президента США Барака Обами (2009–2017) впродовж першого президентського терміну (2009–2013) намагалась організувати перезавантаження американсько-російських відносин. На заваді цьому не стала навіть російська агресія проти Грузії у серпні 2008 р., яка припала на період президентської виборчої кампанії в США та була заключним акордом діяльності попередньої адміністрації Дж. Буша молодшого. 9 жовтня 2009 р. Нобелівський комітет оприлюднив сенсаційне повідомлення, що лауреатом Нобелівської премії миру 2009 р. став 44-й президент Сполучених Штатів Америки 48-річний Барак Обама. Американські та світові засоби масової інформації відразу поставили під сумнів достатність підстав для присудження Баракові Обамі Нобелівської премії. Наголошувалось на хронологічній невідповідності, адже він став президентом лише 20 січня 2009 р., а висунення кандидатур на премію завершилося 1 лютого. Консервативні американські кола розглядали це нагородження як спробу європейських держав «нав'язати» своє бачення зовнішньополітичних пріоритетів євроатлантичного простору на чолі зі США. Барак Обама назвав це рішення Нобелівського комітету визнанням лідерства США в сучасному світі. Це превентивне нагородження визначило пацифістські інтенції зовнішньої політики Б.Обами впродовж обох його президентських термінів. Але в 2009–2011 рр. за президентства в РФ Д. Медвєдєва, за спогадами посла США в Москві М. Макфола, російська влада не була налаштована на відмову від імперських сентиментів та агресивної зовнішньої політики. Перезавантаження з російського боку було суцільною імітацією.

Повернення у Кремль в 2012 р. В. Путіна посприяло відновленню активної конфронтації між Москвою і Вашингтоном. Поховання надій на перезавантаження пов'язане з подіями Революції Гідності в Україні (листопад 2013 – лютий 2014 рр.). Адміністрація Б. Обами засудила анексію Криму та запровадила санкції проти РФ після збиття 17 липня 2014 р. над м. Торез нідерландського пасажирського літака. Але адміністрація президента США Б. Обами відмовились постачати зброю Україні. Стримувати силою російський імперіалізм Б. Обама не наважився і в Сирії.

Перемога у листопаді 2016 р. на президентських виборах у США Д. Трампа дала підстави Кремлю сподіватись на «велику угоду» щодо повернення України в російську сферу впливу. Але до цього справа так і не дійшла. Фактично впродовж 2017–2019 рр. адміністрація Д.Трампа вперше погодилась передати України протитанкові системи «Джавелін» за умови їхнього складування, а не активного використання на донбаському фронті. Але до завершення каденції Д. Трампа Кремль сподівався на «велику угоду» з американцями, завдяки чому Україна мала відійти до російської сфери впливу. Але про ціну такої гіпотетичної угоди сторони не домовились, до того ж американська «глибинна держава» виявилась здатною стримувати найбільш неадекватні ідеї такого популіста як Трамп.

У листопаді 2020 р. Д. Трамп програв президентські вибори кандидату Демократичної партії Дж. Байдену, хоча й намагався закидати останньому надмірне залучення до українських справ під час перебування на посаді віцепрезидента в адміністрації президента Б. Обами. Впродовж 2021 р. адміністрація президента Дж. Байдена намагалась зберегти підтримку України на існуючому до того часу рівні. Влітку 2021 р. Дж. Байден на фоні концентрації російських військ по периметру російсько-українського кордону провів переговори з Путіним в Женеві. Але нової розрядки в російсько-американських відносинах не сталося. РФ восени 2021 р. висунула США «ультиматум» щодо відмови розглядати питання самої можливості вступу України в НАТО та відведення НАТО на позиції до його розширення в 1997 році. Ці ультимативні вимоги Кремля стали неприйнятними для вільного демократичного світу. Російські реваншисти на це і розраховували.

5 січня 2022 р. у Вашингтоні відбулися переговори щодо ситуації на українсько-російському кордоні між державним секретарем США Е.Блінкіним та міністром закордонних справ ФРН А. Бербок. Сторони висловили підтримку територіальної цілісності України. Були спростовані чутки про готовність США погодитись на вимогу Росії скоротити військову присутність у Східній Європі. Президент України В. Зеленський закликав сенат США прийняти додаткові санкції проти газопроводу «Північний потік-2». 12 січня 2022 р. Київ відвідав директор ЦРУ США У. Бернс. Американці спрогнозували наступ РФ на українську столицю. 19 січня 2022 р. у Києві провів переговори державний секретар США Е. Блінкін. За два дні без результату завершились у Женеві переговори державного секретаря США Е. Блінкіна і міністра закордонних справ Росії С. Лаврова. Наступного дня члени родин американських дипломатів залишити Україну.

4 лютого 2022 р. відбулася телефонна розмова міністра закордонних справ України Д. Кулеби і державного секретаря США Е. Блінкіна. Сторони обговорили подальші кроки для стримування агресивних намірів Росії. 7 лютого 2022 р. у Вашингтоні президент США Дж. Байден закликав канцлера ФРН О. Шольца постачати зброю Україні та запровадити додаткові санкції для стримування Росії. 13 лютого 2022 р. США вивезли спостерігачів із місії ОБСЄ в Донецьку. Посольство США переїхало до Львова. Президент США Дж. Байден виступив із загрозою превентивних санкцій проти Росії, але навіть це не стримало путінських агресивних намірів щодо знищення України.

19 лютого 2022 р. на полях Мюнхенської конференції з питань безпеки президент України В. Зеленський провів переговори з віце-президентом США К. Гарріс. 22 лютого 2022 р. у Вашингтоні міністр закордонних справ України Д. Кулеба провів переговори з міністром оборони США Л. Остіном. Д. Кулеба заявив про відсутність намірів набуття Україною ядерної зброї. Всередині адміністрації президента Дж. Байдена точилася дискусія щодо стратегічних пріоритетів. Радник президента з питань національної безпеки Дж. Салліван і директор Центрального розвідувального управління У. Бернс закликали зосередити зусилля на стримуванні Китаю. Натомість державний секретар Е. Блінкін і міністр оборони Ллойд Остін наполягали на тому, аби не дати РФ зруйнувати світову систему безпеки.

24 лютого 2022 р. внаслідок розширення російської агресії проти всієї території України США запровадили жорсткі санкції проти Росії. США домоглися відключення Росії від міжнародної системи банківських платежів. США ввели проти Росії фінансові та технологічні санкції.

3 березня 2022 р. колишній президент Д. Трамп закликав США до переговорів з РФ заради припинення війни в Україні. Росія вивезла зі США дипломатів, які були оголошені персонами нон-грата. На українсько-польському кордоні відбулися переговори міністра закордонних справ України Д. Кулеби і державного секретаря США Е. Блінкіна. США відмовились запроваджувати безпілотну зону над Україною. США оголосили про зупинення закупівлі російської нафти. Байден заборонив Польщі передавати Україні 19 винищувачів «Міг-29». Були ще побоювання ескалації. Китай обіцяв запобігти використанню російської атомної зброї. 15 березня 2022 р. МЗС РФ оголосило про санкції проти провідних діячів політичної еліти США.

16 березня 2022 р. відбулося відео звернення президента України В. Зеленського до обох палат конгресу США. Президент США Дж. Байден підписав закон про виділення Україні 13,6 млрд доларів фінансової допомоги. Президент США Дж. Байден закликав країни ЄС до солідарності з Україною, надання зброї, вирішення міграційної кризи, посилення тиску на Китай. 25 березня 2022 р. у польському м. Жешув президент США Дж. Байден зустрівся з українськими біженцями.

3 квітня 2022 р. відбулася телефонна розмова командувача ЗСУ В.Залужного і генерала М. Міллі – начальника об'єднаного комітету штатів збройних сил США. 7 квітня 2022 р. Сенат США прийняв закон про ленд-ліз для України. Посол РФ в США Антонов погрожував прямим збройним зіткненням РФ зі США у разі збільшення обсягів військової допомоги Україні. 21–22 квітня 2022 р. з візитом у США побував прем'єр-міністр України Д. Шмигаль. США оголосили про черговий транш фінансової допомоги Україні у розмірі 800 млн доларів.

27 квітня 2022 р. конгрес США голосував за програму ленд-лізу озброєнь для України. Конгрес США підтримав виділення Україні 33 млрд доларів фінансової допомоги на війну та гуманітарну допомогу. Також у конгресі склалася двопартійний демократично-республіканський консенсус щодо надання Україні зброї з метою захисту від російської агресії. Героїчний опір української нації переконав американські еліти у здатності України витримати російський удар та доцільність захисту молодої демократії від російської тиранії.

1 травня 2022 р. Київ відвідала спікер палати представників конгресу США Ненсі Пелосі. Вона запевнила, що США будуть разом з Україною до перемоги над Росією. 8 травня 2022 р. в Ужгороді Олена Зеленська прийняла першу леді США Джил Байден. 9 травня 2022 р. США відновили роботу посольства в Києві. Президент Дж. Байден підписав закон про ленд-ліз. Д. Трамп виступив проти надання допомоги Україні, але його позиція не визначала офіційний курс Сполучених Штатів.

19 липня 2022 р. у Вашингтоні відбулися переговори дружини президента США Джилл Байден та Олени Зеленської, яка виступила перед конгресом США. 24 серпня 2022 р. президент США Дж. Байден привітав Україну з днем незалежності та анонсував виділення 3 млрд доларів військової допомоги.

6 вересня 2022 р. президент України В. Зеленський провів переговори з спікером палати громад США Н. Пелосі. Україна закликала оголосити РФ країною спонсором тероризму. Президент США Дж. Байден вважав, що оголошення РФ країною спонсором тероризму загрожуватиме продовольчій безпеці. Президент США Дж. Байден заявив, що США ніколи не визнають анексію РФ українських земель.

1 жовтня 2022 р. набув чинності закон США про військовий ленд-ліз для України. 10 жовтня 2022 р. після масованої ракетної російської атаки по всій території України президент США Дж. Байден у телефонній розмові з президентом України В. Зеленським обіцяв надати Україні сучасні системи ПВО. Для їхньої ефективності важливо було мати сучасні військово-повітряні сили.

24 жовтня 2022 р. відбулася телефонна розмова міністра закордонних справ України Д. Кулеби і державного секретаря США Е. Блінкіна. Обговорено загрози РФ використати атомну зброю проти України. 4 листопада 2022 р. Київ відвідав помічник президента США Дж. Байдена з питань національної безпеки Дж. Салліван. Україна отримала військової допомоги на 400 млн доларів, включно з танками «Т-72».

8 листопада 2022 р. пройшли проміжні вибори обох палат Конгресу США. Республіканці встановили контроль за палатою представників, демократи за сенатом. 14 листопада 2022 р. напередодні саміту «великої двадцятки» на Балі відбулися переговори Сі Цзінпіна і Байдена. КНР і США виступили проти застосування російської ядерної зброї проти України. Байден запевнив, що холодної війни з Китаєм не буде.

15 листопада 2022 р. директор ЦРУ В. Бернс під час російської масованої ракетної атаки території України перебував у Києві. Д. Трамп оголосив про участь у президентській виборчій кампанії 2024 р. Відбулись консультації міністра закордонних справ України Д. Кулеби і державного секретаря США Е. Блінкіна з приводу падіння ракети на сході Польщі. 30 листопада 2022 р. голова офісу президента України А. Єрмак провів переговори з радником президента США з питань національної безпеки Дж. Салліваном щодо підтримки України взимку 2023 р. 10 грудня 2022 р. колишній президент України П. Порошенко в США закликав надати Україні далекобійну зброю для ударів по території Росії. США визнали, що російсько-іранська військова співпраця становить глобальну загрозу. 11 грудня 2022 р. президент України В. Зеленський і президент США Дж. Байден обговорили зміцнення української системи протиповітряної оборони та відновлення енергопостачання у найбільших містах України.

21 грудня 2022 р. відбувся візит президента України В. Зеленського в США. Президент України виступив перед конгресом США. Наголошувалось, що Україна перебуває на передовій боротьби за демократію проти російської автократії. Впродовж 2022 р. США надали різноманітної допомоги Україні на 113 мільярдів доларів.

20 січня 2023 р. США на черговій зустрічі коаліції з підтримки України закликали надати танки, сучасні системи протиповітряної оборони. Канцлер ФРН О. Шольц зазначав, що німецькі танки будуть передані, якщо США передадуть Україні свої танки «Абрамс». Це давало нові надії РФ на розкол між США та ФРН щодо воєнної допомоги Україні та було особливо неприйнятно

за умов підготовки Кремля до весняно-літнього 2023 р. нового «генерального наступу» проти України. Наприкінці січня 2023 р. США домоглися згоди Німеччини на передачу Україні танків «Леопард» та спонукали партнерів по НАТО продовжити допомогу Україні до остаточної перемоги на фронті. Показово, що Китай критикував НАТО за постачання зброї Україні, що трактувалось китайською пропагандою як внесок у ескалацію конфлікту. На цьому тлі на початку лютого 2023 р. китайський розвідувальний аеростат був збитий над територією США, що дало підстави скасувати запланований на 5–6 лютого 2023 р. візит в Пекін державного секретаря США Е.Блінкіна. Китай вичікував, коли США зануряться у президентську виборчу кампанію 2024 р., яка відволікатиме увагу американської виконавчої і законодавчої влади від російсько-української війни. Це створювало ризики розмивання двопартійного консенсусу демократів і республіканців щодо підтримки України як молодої демократії проти російської імперської автократії. Важливим фактором підтримки України став візит президента США Дж. Байдена в Київ 20 лютого 2023 р. США оголосили про подальшу підтримку України. Національна асоціація виробників США закликала до інвестицій у економіку України. Агенція «USAID» передала українським аграріям насіння соняшника і мінеральні добрива. 27 лютого 2023 р. президент України В. Зеленський провів переговори з міністром фінансів США Дж. Єллен. Було обговорено фінансову допомогу США Україні. Витрати США на підтримку України за 2022 р. були менше одного відсотку валового внутрішнього продукту США, тоді як рік війни в Кореї (1950–1953) коштував два відсотки ВВП на рік. 2 березня 2023 р. державний секретар США Е. Блінкін попередив російського міністра закордонних справ С. Лаврова, що США так довго допомагатимуть Україні, скільки буде потрібно для перемоги демократії над авторитаризмом.

Бібліографія

Артьомов І. В., Віднянський С. В., Тодоров І. Я., Токар П. В. Європейська та євроатлантична інтеграція України: стан і перспективи реалізації (2014–2022 рр.). Ужгород, 2022.
Болтон Дж. Кімната, де це сталося. Мемуари з Білого дому. Київ, 2020.
Макфол М. Від холодної війни до гарячого миру. Київ, 2021.
Barack Obama. A Promised Land. New York, 2020.
Zellik R. USA in the World. History of USA Diplomacy. New York, 2022.
Сайт Білого дому. URL: https://www.whitehouse.gov/

Андрій МАРТИНОВ

Як трансформувалась політика Великої Британії щодо України під час російсько-української війни?

Українсько-британські відносини беруть свій початок від 31 грудня 1991 р., коли Велика Британія визнала незалежність України. Дипломатичні відносини між державами були встановлені 10 січня 1992 р. Відтоді протягом 30 років діалог між двома країнами прискорювався та уповільнювався залежно від багатьох чинників. Якщо події «помаранчевої революції» сприяли новій якісній динаміці у двосторонніх відносинах, то внутрішньополітичні проблеми в Україні 2006–2007 рр. негативно позначилися на українсько-британському політичному діалозі. У 2008 р. за підсумками візиту Президента В. Ющенка до Лондона було ухвалено Спільну заяву з прем'єр-міністром Г. Брауном, у якій задекларовано стратегічний характер українсько-британських відносин. Проте вже 2012–2013 рр. характеризувалися сповільненням політичного діалогу з огляду на негативні оцінки британським політичним істеблішментом процесів демократичного розвитку в Україні.

Із початком «Революції гідності» та російської агресії 2014 р. проти України Сполучене Королівство ініціювало міжнародні санкції проти Росії за агресію проти України та анексію Криму. 27 березня 2014 р. на Генеральній асамблеї ООН була ухвалена резолюція на підтримку територіальної цілісності України та визнання недійсним референдуму в Криму. Британська делегація своїм голосом виступила на захист України. З 2015 р. у Британії розпочалися навчання понад 20 тис. військових Збройних сил України за програмою «Orbital». За офіційними даними впродовж 2015–2017 рр., британською стороною було надано Україні нелетальної військової зброї на суму 2,2 млн фунтів стерлінгів.

Певний прорив і потенційні шляхи інтенсифікації діалогу на вісі Київ-Лондон відбувся в жовтні 2020 р., коли президент України В. Зеленський здійснив свій перший офіційний візит до Лондона. Під час нього було підписано угоду про політичне та стратегічне партнерство й вільну торгівлю з Британією, а також меморандум про створення українського флоту за британської підтримки. Ця угода, на думку британських експертів, стала своєрідним прототипом розбудови нових стосунків з країнами поза межами Євросоюзу. Україна була першою державою, з якою Сполучене Королівство уклало угоду про нові обопільні відносини за нових умов. Британське керівництво «зміцнює відносини з Україною та закріплює налаштованість Британії на підтримку суверенітету й територіальної цілісності України», – зазначив прем'єр-міністр Б. Джонсон. Під час візиту Володимир та Олена Зеленські мали аудієнцію з герцогом та герцогинею Кембриджськими.

Тема російської агресії в Україні з 2014 р. постійно прослідковувалася в промовах Королеви Сполученого Королівства, її виступах та непрямих жестах підтримки. 5 червня 2014 р. Єлизавета II у своїй щорічній тронній промові з нагоди відкриття сесії парламенту висловила підтримку суверенітету й територіальної цілісності України. Наступного дня під час святкування 70-річчя

відкриття Другого фронту в Нормандії Королева привіталася з новообраним президентом України П. Порошенком. Українська тема прозвучала і в промовах Єлизавети II перед парламентом у травні 2015 та квітні 2016 рр. Королева традиційно підписувала вітальні листівки українському народу до Дня Незалежності України.

Із 1 січня 2021 р. вступила в дію зона вільної торгівлі між Україною та Британією. У березні 2021 р. була оприлюднена нова глобальна доктрина Лондона «Британія в конкурентні часи», у якій зокрема зазначалося, що країна «буде активно стримувати та захищати проти повного спектра загроз, які походять від Росії, … продовження підтримки країн Східного Партнерства для побудови стійкості до них. Це стосується й України, де ми продовжимо розбудовувати потужності її Збройних Сил». Реалізацією задекларованих намірів стало підписання угоди від 23 червня 2021 р. про військово-морське співробітництво. А в листопаді 2021 р. було укладено міжурядову угоду про придбання Україною катерів і ракет у Британії на суму 1,7 млрд фунтів стерлінгів.

17 лютого 2022 р. в умовах дислокації російських військ на кордонах з Україною під час свого офіційного візиту до Києва міністерка закордонних справ Великої Британії Ліз Трасс виступила із заявою: «Ми маємо честь бути одним з ключових партнерів України, ми надаємо вам оборонне озброєння, провели тренування вже 20 тис. українських військових і надаємо 88 млн фунтів стерлінгів на підтримку енергетичної незалежності України. Я хочу оголосити наступний компонент підтримки: нарощення рівня фінансової підтримки за цими проєктами до 100 млн євро». Разом із міністром закордонних справ України Д. Кулебою вона обговорила умови тристороннього союзу Британія-Україна-Польща, покликаного об'єднати зусилля трьох країн щодо протидії російській загрозі та спільній роботі заради майбутнього європейської безпеки. Британські аналітики склали політичну карту майбутнього утворення, дуже схожу на «повітряний міст» постачання британської зброї Україні.

2 лютого 2022 р. Борис Джонсон (другий прем'єр-міністр, який за історію українсько-британських відносин відвідав Україну, першим був у квітні 1996 р. лідер консервативного уряду Джон Мейджор) з офіційним візитом відвідав Київ і поділився своїм баченням того, як треба реагувати на російську загрозу: «Комбінація санкцій з військовою рішучістю плюс дипломатія – це те, що ми вважаємо правильним». В останній тиждень перед нападом Росії британський прем'єр наголошував на неминучості російського вторгнення: «Росія планує найбільшу війну в Європі з 1945 р.» – попереджав він.

Український посол у Лондоні В. Пристайко зазначає, що Британія, на відміну від багатьох країн світу і навіть європейських партнерів і НАТО, не мала ілюзій щодо того, чим є сучасна путінська Росія. Ніхто не шукає війни, але Британія почала готуватися завчасно. Наприклад, у британській газовій системі усього 2% газу, який належить РФ. Вона зробила це навмисно, розширила мережі постачання та джерела імпорту, щоб не бути залежною».

У лютому 2022 р. з перших днів широкомасштабної агресії РФ активність політичного українсько-британського діалогу піднялася на безпрецедентно високий рівень за всю історію двосторонніх відносин між країнами. 24 лютого 2022 р. прем'єр-міністр Великої Британії Борис Джонсон одним із перших західних лідерів провів розмову з президентом України та завірив, що Британія

разом із союзниками буде рішуче відповідати на неспровокований напад на Україну з боку Росії: «Тепер ми маємо чітку місію: дипломатично, політично, економічно та зрештою військово – ця варварська витівка Володимира Путіна має закінчитися провалом». Він також оголосив про запровадження нових економічних санкцій проти Росії: заморозити активи всіх великих російських банків, заборонити авіакомпанії «Аерофлот» здійснювати польоти до Британії.

2 березня 2022 р. британська делегація в Генеральній Асамблеї ООН проголосувала за ухвалення резолюції, у якій наголошувалося на «необхідності якнайшвидшого досягнення всеосяжного, справедливого й тривалого миру в Україні відповідно до принципів Статуту ООН». Британія підтримала запропоновану Україною восени 2022 р. й проголосовану Генеральною Асамблеєю ООН 24 лютого 2023 р. «формулу миру» щодо припинення широкомасштабного російського вторгнення та виведення військ РФ з України.

З початком широкомасштабної російської агресії незмінним залишалося ставлення до неї королівської сім'ї. У березня 2022 р. Єлизавета II надіслала грошову пожертву із особистих коштів на допомагу українським біженцям. 10 березня онук Королеви Вільям разом із дружиною Кейт Мідлтон з волонтерською місією відвідали український культурний центр у Лондоні. Батьки герцогині Кейт долучилися до прийому біженців з України і надали свій заміський будинок під житло для них. 10 травня у традиційному зверненні до парламенту Її Величність згадала Україну: «У ці складні часи мій уряд відіграватиме провідну роль у захисті демократії та свободи в усьому світі, включаючи продовження підтримки народу України». Навесні 2022 р. Принц Чарльз, спадкоємець британського престолу, назвав вторгнення Росії в Україну «жорстокою агресією» та висловив свою солідарність з українцями. У травні 2022 р. під час візиту до одного з найбільших таборів для українських біженців у Бухаресті Принц Уельський, який є потужним жертводавцем фонду допомоги постраждалим від війни українцям, укотре рішуче засудив війну.

На особливу увагу заслуговує активність щодо підтримки України прем'єр-міністра Великої Британії Бориса Джонсона, який став першим серед світових лідерів, які відвідали Україну після початку російської широкомасштабної агресії. 9 квітні 2022 р. він з неоголошеним візитом прибув до Києва та анонсував допомогу в розмінуванні, постачанні бронетехніки та нових протикорабельних ракетних систем для ЗСУ. Другий візит прем'єра відбувся 17 червні 2022 р. Під час нього Б. Джонсон звернувся до українців та запевнив, що Британія, незважаючи на його відставку, продовжуватиме допомагати Україні. 20 липня 2022 р. у своїй останній промові як прем'єр-міністра в Палаті Громад він дав пораду своєму наступнику: «По-перше, тримайтеся поряд із американцями, захищайте українців, виступайте за свободу та демократію всюди». Наступного дня він відвідав полігон у Північному Йоркширі, де навчалися українські військові та анонсував продовження навчань протягом чотирьох місяців іще для 10 тисяч українських військових.

У червні 2022 р. міністр оборони Сполученого Королівства Бен Воллес оголосив про надання військової допомоги Україні: 6900 одиниць протитанкової зброї, 16 тис. артилерійських снарядів, 6 машин із зенітно-ракетним комплексом, сотні ракет, реактивні системи залпового вогню, 120 бойових броньованих машин, понад 82 тис. шоломів, 8450 бронежилетів, 5 тис. приладів нічного

бачення. Він також оприлюднив інформацію про наступний пакет британської військової підтримки Україні: понад 20 самохідних установок, радіолокаційних систем, 50 тис. боєприпасів, 1600 одиниць протитанкової зброї, безпілотники, повітряні боєприпаси. Б. Волес констатував, що «масштаби та асортимент обладнання, яке ми надаємо, демонструють силу нашої рішучості. Разом з нашими міжнародними партнерами ми забезпечимо, щоб Україна мала інструменти для захисту своєї країни від незаконного вторгнення Путіна».

19 червня 2022 р. командувач британської армії Патрік Сандерс заявив своїм військам, що вони повинні «знову підготуватися до бою в Європі», щоб перемогти сили російського диктатора Володимира Путіна. Своєрідною відповіддю на заяву Сандерса 24 червня пролунало попередження депутата Держдуми РФ генерала А. Гурульова про те, що Лондон стане першим містом, яке будуть бомбити у разі «чергової світової війни».

26 липня 20022 р. Британія нагородила президента України Володимира Зеленського премією Вінстона Черчилля за лідерство, порівнявши його з великим британцем, коли перед ним у травні 1940 р. стояв доленосний вибір в умовах масових нацистських бомбардувань британської території, т. зв. «Битва за Англію».

Наступний візит Б. Джонсон, попри загрозу ракетних ударів, здійснив 24 серпня, у День Незалежності України. На знак подяки за допомогу й підтримку його було нагороджено Орденом Свободи та «зіркою» на Алеї сміливості перед Верховною Радою. Як великого друга України Джонсона посвятили в козаки й внесли до реєстру під іменем Борис Чуприна. Але найяскравішим виявом вдячності британському лідеру стала всенародна любов та повага до нього українців. Особливо показово вона проявилася в складні для нього дні, коли 6 червня 2022 р. у Палаті Громад проходило голосування членів фракції консерваторів щодо вотуму недовіри прем᾽єр-міністру. Унаслідок голосування Б. Джонсон отримав вотум довіри, сприйнятий українцями як власна перемога.

Окрім візитів до України, Б. Джонсон взяв на себе роль лідера в консолідації Європи й захисті інтересів України. Усвідомлюючи, що в умовах важкої війни країна навряд чи зможе найближчим часом увійти до Євросоюзу та НАТО, він ініціював альтернативний союз за участю Польщі, Естонії, Литви та Латвії. На початку листопада 2022 р. Б. Джонсон виступив із резонансною заявою. На думку британського політика, тепер небезпека полягає в спокусі піти на поступки Москві, і він назвав загрозою спроби підштовхнути Україну до територіальних поступок Росії, що, за його словами, «лише заохотить Путіна до подальшої агресії».

Свій четвертий візит, з початку війни на запрошення українського президента експрем᾽єр-міністр Б. Джонсон здійснив 22 січня 2023 р. Він на власні очі переконався в тому, що таке «руський мір», відвідавши зруйновану Бородянку та понівечену російськими терористичними військами Бучу. Показово, що чинний прем᾽єр Британії Р. Сунак підтримав візит Джонсона. Прессекретар прем᾽єра наголосив, що він «завжди підтримує всіх колег, які демонструють, що Велика Британія підтримує Україну й буде продовжувати підтримувати». У своїй першій промові на посаді глави уряду Великої Британії 25 жовтня 2022 р. Ріші Сунак зазначив, що «війна, яку веде президент РФ Путін проти

України, вже призвела до дестабілізації енергетичних ринків і ланцюгів поставок у всьому світі». І хоча пріоритетом у роботі свого уряду Р. Сунак назвав економічну стабільність, він дав зрозуміти британцям і всьому світу, що її запорукою на міжнародній арені має стати вирішення російської проблеми.

19 листопада 2022 р. британський прем'єр-міністр відвідав Київ. «Британія знає, що означає боротися за свободу, ми з вами до кінця», – написав він у своєму Twitter. Р. Сунак пообіцяв надати Україні 1000 додаткових ракет «земля-повітря» 120 зенітних установок, радіолокаційні станції, спеціальне зимове обладнання (25 тис. комплектів одягу) для військових. Загальна вартість пакета допомоги складе 59,5 млн доларів, близько 14,2 млн доларів у межах Всесвітньої продовольчої програми, 4,7 млн доларів для Міжнародної організації з міграції.

Варто зазначити, що з початку війни у складі Інтернаціонального легіону, створеного навесні 2023 р. воюють британські добровольці, зокрема колишні Королівські морські піхотинці. Серед них є син членкині британського парламенту від консервативної партії та радниці Бориса Джонсона Гелен Грант, Бен Грант. Рішення колишнього спецназівця, батька трьох дітей, приїхати до України було прийнято, за його словами, після того, як він побачив відео бомбардування одного з українських житлових будинків, на яких було чути дитячий крик. На жаль, є втрати серед британських добровольців легіону. Станом на 22 лютого 2023 р. це восьмеро бійців, що загинули протягом року під Миколаєвим, Северодонецьком, Донецьком, Ізюмом та Бахмутом. Влада самопроголошеної ДНР засудила до страти британців Ундрю Хілла, Шона Пінера та Ейдена Асліна, які брали участь у воєнних діях у складі ЗСУ. Влада Британії та України спільно вживають заходів щодо їх визволення.

Лютий 2023 р. став надзвичайно насиченим важливими подіями в контексті українсько-британських відносин. 8 лютого 2023 р. відбувся знаковий візит президента України В. Зеленського до Лондона. Його програма передбачала переговори з прем'єр-міністром Сполученого Королівства Ріші Сунаком, виступ президента України в парламенті Великої Британії, зустріч В. Зеленського з Королем Чарльзом III, начальником Генерального штабу й начальником Військово-повітряних сил, щоб обговорити деталі програми навчань українських військових. Варто зазначити, що британці протягом усього візиту дуже емоційно вітали українського президента, тим самим підтерджуючи свою щиру підтримку всьому українському народу.

Під час візиту В. Зеленський обговорив із прем'єр-міністром питання оборонної підтримки та відбудови України, формули миру, а також недопущення російських і білоруських спортсменів до участі в Олімпійських іграх. «Велика Британія однією з перших прийшла на допомогу Україні. І сьогодні я в Лондоні, щоб особисто подякувати британському народу за підтримку і прем'єр-міністру Ріші Сунаку за його лідерську позицію», – зазначив український президент. Яскравим був виступ В. Зеленського в британському парламенті, пяд час якого він презентував спікеру праламенту шолом реального українського пілота, коментуючи подарунок словами: «Я вірю, що цей символ допоможе нам сформувати нашу наступну коаліцію – коаліцію літаків». Того ж дня відбулася зустріч В. Зеленського з Королем Чарльзом III, на якій український президент передав Його Величності від усіх українців слова подяки за

підтримку, яку Король надавав українцям, іще коли був Принцом Уельським.

Під час візиту В. Зеленського до Великої Британії була також підписана спільна декларації урядів Сполученого Королівства та України. У ній зокрема зазначається, що Британія «стала першою Європейською країною, яка надала летальну допомогу», «продовжить робити внесок в усі три військові галузі – на суходолі, в повітрі й на морі», «налаштована надавати гуманітарну допомогу тим, хто її найбільше потребує, а також підтримувати бюджет і економіку України, допомагати відновити енергетичну систему та іншу цивільну інфраструктуру». Водночас у декларації підкреслено, що «Британія вже запровадила санкції проти понад 1,2 тис. російських фізичних осіб і понад 120 юридичних осіб з часу вторгнення» і що буде докладено всіх зусиль для застосування нових обмежувальних заходів проти РФ. Р. Сунак також заявив, що основні бойові танки Chellendger 2 надійдуть на лінію фронту орієнтовно з березня по червень 2023 р.

Подібну позицію офіційного Лондона Р. Сунак висловив під час Мюнхенської безпекової конференції (17–19 лютого 2023). У другий день її роботи він разом із держсекретарем США К. Гарріс назвали війну Росії в Україні «глобальною війною». Британський прем'єр-міністр також закликав партнерів подвоїти військову підтримку України й зазначив, що «для перемоги Києву потрібно більше артилерії, бронетехніки та ППО».

У 2023 р. Велика Британія планує провести навчання для 19200 українських військовослужбовців. 20 лютого 2023 р. Король Чарльз III у супроводі начальника британського генерального штабу П. Сандерса відвідав навчальну базу українських бійців у графстві Вілтшир та поспілкувався з солдатами й інструкторами.

16 лютого 2023 р. лідер британської опозиційної Лейбористської партії та один з ініціаторів ідеї створення спецтрибуналу для Путіна Кейр Стармер з неанонсованим візитом уперше прибув до української столиці. Керівник британської опозиції, який має намір стати наступним прем'єр-міністром Сполученого Королівства, пообіцяв, що Україна завжди матиме «непохитну підтримку» його партії. Перед зустріччю з українським президентом Стармер відвідав Бучу та Ірпінь. Там він зустрівся з експертами з прав людини та реконструкції. «Це неймовірно споглядати докази звірств, які я бачив сьогодні вранці. У Гаазі має бути справедливість і належне відшкодування у відновленні України», – зазначив він.

Переконливим підтвердженням високого рівня підтримки британським суспільством українського народу стали акції солідарності до роковини початку повномасштабної агресії РФ проти України. У Лондоні на Трафальгарській площі 23 лютого 2023 р. відбувся мітинг під гаслом «Підтримуємо свободу, підтримуємо Україну!». Того ж дня група активістів розфарбували у синьо-жовті кольори вулицю Лондона біля посольства РФ. Ділянку вулиці Бейсуотер-роуд, що пролягає неподалік від російського посольства, перейменували на Kyiv Road. Український посол у Великій Британії В. Пристайко назвав перейменування «символом солідарності з українським народом і даниною його незламному духу перед обличчям агресії».

У день роковин повномасштабної війни з Росією Король Великої Британії Чарльз III звернувся до українців: «Ось уже рік, як народ України неймовірно

страждає від неспровокованого повномасштабного нападу на свою державу. Перед обличчям трагедії він продемонстрував справді надзвичайну мужність і стійкість», – йдеться у зверненні. «Потік солідарності з усього світу може принести не лише практичну допомогу, але й силу від усвідомлення того, що разом ми стоїмо єдиним фронтом», – завершив свій виступ монарх. 24 лютого уряд країни вшанував хвилиною мовчання перші роковини від початку широкомасштабного російського вторгнення в Україну. Заслуговує на увагу виголошена Р. Сунаком коротка промова: «Ми як нація віддаємо належне неймовірній хоробрості та стійкості українського народу. Невиправданий напад Росії знову приніс війну та руйнування на наш континент, змусив мільйони залишити свої домівки та приніс тяжке горе в сім'ї по всій Україні та в Росії. Я неймовірно пишаюся реакцією Сполученого Королівства, впродовж минулого року британська громадськість продемонструвала свою справжню щедрість духу та незмінну віру у свободу». На підтвердження слів короля Чарльза III та прем'єр-міністра Р. Сунака, за даними британської сторони, з початку повномасштабної війни РФ проти України 114 400 українців знайшли притулок у Великій Британії, зокрема за програмою Homes for Ukraine.

На початку березня 2023 р. офіційний Лондон зробив заяву про те, що Україна отримає вдвічі більше британських танків, ніж було оголошено раніше, а це значить 28, проти пообіцяних раніше 14. Таких домовленостей було досягнуто в результаті візиту президента Зеленського. На думку В. Пристайка, «із танками був проривний момент, коли необхідно було зрушити небажання всіх інших союзників. Думаю, що той самий процес відбувається зараз з винищувачами».

Загалом, за рік із початку російської агресії Британія надала Україні тисячі зенітних ракет і системи протиповітряної оборони для знищення ворожих цілей у повітрі, 4 млрд фунтів стерлінгів на військову, гуманітарну та економічну підтримку. З них 2,3 млрд на військову підтримку, щонайменше таку саму суму очікують у 2023 р. Сьогодні Британія виступає найбільшим постачальником військової допомоги для України після США.

10 березня 2023 р. У Парижі відбулася зустріч британського прем'єр-міністра Р. Сунака та президента Франції Е. Макрона. Під час спільної пресконференції лідери обох країн заявили про спільну підтримку України в її прагненні здійснити великий контрнаступ та повернути всі окуповані Росією території. Цього ж дня міністр культури Британії Л. Фрейзер закликала британських виконавчих директорів світових партнерів Міжнародного олімпійського комітету, зокрема Coca-Cola, Samsung, Intel, Visa, вплинути на його рішення, щоб не допустити російських і білоруських спортсменів до участі в Олімпіаді, яка пройде у 2024 р. в Парижі.

Очевидною є також міжнародна культурна підтримка України відомими британцями. У травні 2022 р. англійський музикант та один із засновників гурту The Beatles Пол Маккартні під час концерту в США розгорнув на сцені український прапор. Чотири українські гурти були запрошені до участі в головному музичному фестивалі Британії Glastonbury й використали його сцену для привернення уваги до війни в Україні. Найбільше українських виконавців вразила велика кількість українських прапорів на території фестивалю. Показовою підтримкою України у світі стане проведення в Британії

Євробачення 2023. Керівництво найбільшої у світі за кількістю слухачів британської компанії суспільного телерадіомовлення – BBC, висловило готовність спробувати зробити максимально українське свято за межами України.

Отже, можемо констатувати, що протягом 30 років після відновлення української державності українсько-британські відносини кардинально еволюціонували. Якісно новим етапом у двосторонньому діалозі між країнами стали події 2013–2014 рр., які продемонстрували готовність офіційного Лондона надавати всебічну підтримку українському народу в його боротьбі проти російського агресора. Початок широкомасштабної війни Росії засвідчив консолідовану позицію королівської сім'ї, британського уряду та його опозиції, а найголовніше - народу дружньої країни в їх спільному прагненні сприяти Україні в її незламній волі до перемоги над кривавим агресором. Ця допомога прослідковується в усьому: дипломатичній, фінансовій, військовій, гуманітарній сферах, а також потужна моральна підтримка українського народу. Це засвідчує, що політична філософії, яку сповідує Британія, полягає у світоглядному сприйнятті сучасної Росії, як держави, що намагається розбалансувати Європу та збільшити свою владу на континенті. Лондон завжди історично протистояв подібним проявам і буде незмінно здійснювати свою історичну місію в сучасних умовах, незважаючи на свій неоднозначний міжнародний статус після Брекситу.

Бібліографія

Бойові літаки для України – крила для свободи. Виступ Президента Володимира Зеленського перед обома палатами парламенту Великої Британії. 2023. 8 лютого. URL: https://www.president.gov.ua/news/bojovi-litaki-dlya-ukrayini-krila-dlya-svobodi-vistup-prezid-80857

Британці розуміють, якщо вони не допоможуть Україні – будуть воювати з Росією. Посол України в Британії. 2022. 1 серпня. URL: https://suspilne.media/266443-britanci-rozumiut-akso-voni-ne-dopomozut-ukraini-budut-vouvati-z-rosieu-posol-ukraini-v-britanii/

Велика Британія оцінює готовність надати Україні бойові літаки, рішення має надати Міноборони. 2023. 8 лютого. URL: https://defence-ua.com/news/velika_britanija_otsinjuje_gotovnist_nadati_ukrajini_bojovi_litaki_rishennja_maje_nadati_minoboroni-10574.html

Винищувачі Typhoon від Британії. Чи треба вони Україні і чому Зеленський про них говорить. ВВС новини України. 2023. 9 лютого. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-64579692

Грубінка А. В., Мартинов А. Ю. Європейський Союз після Brexit: продовження історії. Моногр. Тренопіль, 2021. 258 с.

Грубінко А. В. Велика Британія в системі європейської зовнішньої і безпекової політики (1990–2016 рр.). Тернопіль, 2017. 640 с.

Король Великої Британії Чарлз ІІІ звернувся до українців в день роковин повномасштабної війни. 2023. 24 лютого. URL: https://news.obozrevatel.com/ukr/show/people/korol-velikoi-britanii-charlz-iii-zvernuvsya-do-ukraintsiv-v-den-rokovin-povnomasshtabnoi-vijni.htm

Пристайко В. «Із танками був проривний момент. Думаю, те саме відбувається зараз із винищувачами». 2023. 04 березня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/prystaiko-pro-viyskovu-dopomogu-ukraini-vid-velykoi-brytanii/32295999.html

Research and statistics. GOV.UK. URL: https://www.gov.uk/search/research-and-statistics

Queen's Speech 2014: The full transcript. 2014. 04 June. URL: https://www.telegraph.co.uk/news/politics/queens-speech/10874729/Queens-Speech-2014-The-full-transcript.html

UK's Prince Charles says invasion of Ukraine is "brutal aggression". March 1, 2022. URL: https://www.reuters.com/world/uk/uks-prince-charles-says-invasion-ukraine-is-brutal-aggression-2022-03-01/

Оксана ЧЕРЕВКО

Як трансформувалась політика КНР щодо російсько-української війни після XX з'їзду Компартії Китаю?

Китайська комуністична еліта спробувала здобути урок з розпаду СРСР. З огляду на це, китайські сили безпеки жорстко контролюють сепаратистські рухи уйгурів в автономному районі Сінцзян та в Тибеті. Російська пропаганда послідовно просуває в китайський інформаційний простір тезу про аналогічність проблем незалежності Тайваню та України. Китайська пропаганда, так само як російська, популяризує в громадській думці ідею повернення «історичних земель». Правда, російська пропаганда не визнає «історичними китайськими землями» території Далекого Сходу, «віджаті» у слабкого імператорського Китаю, починаючи з кінця ХУІІ ст. Російсько-китайське «стратегічне партнерство» після 1991 р. спирається на асиметричність (економічну, демографічну, військово-технологічну) балансу сил на користь Китаю. Російське «патріотичне» середовище розглядає Китай як «тил» у конфронтації із Заходом, закриваючи на очі на те, що китайська експортна економіка суттєво залежить від торгівлі зі США та Євросоюзом.

На початку 2000-х рр., особливо після помаранчевої революції та Революції Гідності, російська пропаганда намагалася переконати китайців у тому, що Україна опинилась «під зовнішнім управління британців і американців». Кремль переконував Китай, що перейшовши від «гібридної війни», яку він вів проти України в активній фазі починаючи з весни 2014 р. часу анексії Криму та проголошення «ДНР-ЛНР», до широкомасштабної збройної агресії проти всієї території України, РФ легко відновить контроль над «історичними російськими землями». Китаю це подавалось як експеримент репетиція та випробування Заходу на готовність захищати не тільки Україну, а й Тайвань. Російська пропаганда представляла це як протидію «гегемонії Заходу».

Китай напередодні активної фази агресії 24 лютого 2022 р. зайняв очікувальну позицію. Наприкінці 2022 р. після XX з'їзду Компартії Китаю відбулася кадрова чистка китайських дипломатів та аналітиків, які нібито не довели до вищого керівництва Китаю інформацію про реальну готовність РФ до масштабування агресії проти України. Але можливо це стало наслідком перемоги Сі Цзінпіна, який домігся зміни партійної програми, які доти забороняла обиратись на третій п'ятирічний термін на чолі партії і держави.

У випадку «успіху» РФ можна було переконатись у неготовності Заходу витрачати ресурси заради захисту демократичних цінностей. Варіант затягування війни також влаштовував Китай, адже послаблював РФ, давав можливість дешево отримувати російські ресурси та посилити китайський контроль за технологіями в РФ. В свою чергу офіційно китайська пропаганда закликала ворогуючі сторони «до миру і гармонії». Одночасно Китай користався ситуацію, дешевше скуповуючи російські енергетичні та мінеральні ресурси. Правда, Китай попереджав РФ, що відмовиться від цих закупівель у випадку, якщо Захід запровадить проти китайських компаній вторинні санкції за

торговельну співпрацю з РФ. Така диспозиція визначає тактику Китаю під час активної фази російської війни проти України.

4 січня 2022 р. президент України В. Зеленський і китайський лідер Сі Цзінпін обмінялися вітаннями з нагоди 30-річчя встановлення українсько-китайських дипломатичних відносин. Привітання пролунали на фоні масових заворушень у Казахстані, які РФ придушила використовуючи можливості «Організації договору колективної безпеки». Натомість МЗС Китаю висловило впевненість, що «власті Казахстану придушать бунт». Пекін дав сигнал, що його не влаштовує тривала присутність контингенту ОДКБ на території Казахстану. 25 січня 2022 р. представник Китаю в ООН Чжан Цзюнь навіть заявив, що «Росії не потрібна війна в Україні» та закликав Україну «до виконання Мінських угод».

Під час відкриття пекінської зимової олімпіади 4 лютого 2022 р. відбулися переговори китайського лідера Сі Цзінпіна і президента РФ В. Путіна. Вважається, що тоді Китай вирішив не стримувати імперські амбіції РФ. Радник президента США з питань національної безпеки Дж. Салліван закликав Китай не здійснювати атаку на Тайвань у випадку нападу Росії на Україну. МЗС Китаю заявило, що «Захід перебільшує загрозу Росії Україні». Проте 24 лютого 2022 р. МЗС Китаю виступило проти ескалації бойових дій на території України. Наступного дня відбулась телефонна розмова Путіна і Сі Цзінпіна. Президент Тайваню Цай Інвень підтримала західні економічні санкції проти Росії. США не домоглися від Китаю публічного засудження широкомасштабної агресії Росії проти України. 6 березня 2022 р. відбулися телефонні переговори міністра закордонних справ Китаю Ван І та державного секретаря США Е. Блінкіна. США знову попередили Китай від спроб захопити Тайвань під час війни РФ в Україні. Китай зажадав, аби США припинили продавати зброю Тайваню. Як бачимо, китайська риторика щодо Тайваню (його «китаїзація» та «демілітаризація») фактично аналогічна щодо російської риторики щодо України («русифікація», «демілітаризація»).

21 березня 2022 р. на фоні боїв за Київ міністр закордонних справ України Д. Кулеба закликав Китай докласти більше зусиль для політичного врегулювання в Україні. Китай усунувся від публічного тиску на РФ з вимогою припинення агресії проти України, даючи час РФ силою «вирішити проблему». Але вже 1 квітня 2022 р. на 23-у саміті Європейський Союз – Китай Пекін висловлював стурбованість, що війна в Україні загрожує глобальною продовольчою кризою. 4 квітня 2022 р. відбулась телефонна бесіда міністра закордонних справ України Д. Кулеби і міністра закордонних справ Китаю Ван І. Китай тільки декларував наміри сприяти припиненню російської агресії проти України. Китай влаштовувала перспектива суттєвого воєнно-політичного та економічного послаблення РФ, що перетворювало останню на ще більш залежну від Китаю країну.

23 травня 2022 р. президент США Дж. Байден заявив, що США військовими засобами захищатиме Тайвань у випадку китайського збройного нападу на острів. США висловили занепокоєння створенням Китаєм військової бази у Сіамській затоці на території Камбоджі. Китай попередив, що у випадку проголошення незалежності Тайваню війна буде неминучою.

10 липня 2022 р. на острові Балі відбулися переговори державного секретаря США Е. Блінкіна і міністра закордонних справ Китаю Ван І. США закли-

кали Китай не підтримувати РФ у війні проти України. Китай сигналізував Києву і Москві про важливість переговорів про припинення війни на території України. МЗС України нагадав Китаю, що відповідальність за агресію проти України винятково на РФ, а не на США. 28 липня 2022 р. після чергової телефонної розмови Сі Цзінпіна і президента США Дж. Байдена сторони обмінялись попередженнями щодо Тайваню. Китай влаштував стрільби в Тайванській протоці. 2 серпня 2022 р. спікер палати представників конгресу США Н. Пелосі відвідала Тайвань. Китай заявив, що це ставить під сумнів китайський суверенітет над Тайванем. У відповідь Китай провів військові навчання в Тайванській затоці. 2 вересня 2022 р. Комісія ООН з прав людини опублікувала доповідь щодо порушення китайськими властями прав уйгурів.

15–16 вересня 2022 р. у Самарканді Голова КНР Сі Цзінпін взяв участь у роботі саміту «Шанхайської організації співробітництва». Китай разом з РФ голосував в Раді Безпеки ООН проти вимоги негайного виведення російських окупаційних військ із території окупованої «Запорізької атомної станції». На цьому фоні президент США Дж. Байден знову заявив, що США захищатимуть Тайвань у випадку нападу Китаю. Натомість американський мільярдер І. Маск закликав передати Китаю частину суверенітету над Тайванем, що було піддано критиці з боку більшості представників американського політичного істеблішменту. На фоні російських ракетних бомбувань енергетичної інфраструктури України 15 жовтня 2022 р. Китай закликав своїх громадян залишити територію України.

16 жовтня 2022 р. у Пекіні відкрився XX-й з'їзд Компартії Китаю. Сі Цзінпін виклав план посилення армії. На цьому фоні 18 жовтня 2022 р. у Верховній Раді України створено депутатську групу з розвитку відносин із Тайванем. 23 жовтня 2022 р. Сі Цзінпін став одноосібним лідером Компартії Китаю на наступні п'ять років. Державний секретар США Е. Блінкін зазначив, що Китай прийняв рішення змінити статус-кво на Тайвані. 25 жовтня 2022 р. депутат Верховної Ради України К. Рудик виступила у парламенті Тайваню. 14 листопада 2022 р. напередодні саміту «великої двадцятки» на Балі відбулися переговори Сі Цзінпіна і Байдена. КНР і США виступили проти застосування російської ядерної зброї проти України. 27 листопада 2022 р. на Тайвані партія «Гоміндан» виграла вибори до місцевих органів влади. Президент Тайваню Цай Інвень (до 2024 р.) залишила посаду лідера «Демократичної прогресивної партії». 5 грудня 2022 р. відбулися переговори голови Державної ради КНР Лі Кецяна і прем'єр-міністра РФ М. Мішустіна. Китай залишався «воротами у світ» глобальної економіки для підсанкційної РФ.

15 грудня 2022 р. стало відомо, що у боях на території України загинув перший тайванський доброволець Цен Шен Гуан. 21 грудня 2022 р. Пекін відвідав заступник секретаря ради національної безпеки РФ Д. Медвєдєва. Китай був розчарований нездатністю РФ швидко у успішно завершити «спеціальну воєнну операції» проти України. Китаю західні держави пропонували замість анексії Тайваню розглянути питання захоплення російської території «до Уральських гір».

13 січня 2023 р. на засіданні Ради Безпеки ООН представник Китаю засудив постачання західної зброї України, що нібито «веде до ескалації війни». Китайська дипломатія відмовлялась розрізняти Україну як державу, яка

захищає власну незалежність і територіальну цілісність, та російських агресорів з імперськими амбіціями. 5–6 лютого 2023 р. державний секретар США Е. Блінкін мав відвідати Пекін та вкотре закликати Китай вплинути на Кремль з метою припинення війни проти України. Візит було скасовано через провокаційний політ у повітряному просторі США китайського розвідувального аеростату.

До річниці масштабування російської збройної агресії проти України 24 лютого 2023 р. Китай висунув свій мирний план щодо врегулювання конфлікту. Пропонувалось поважати суверенітет всіх країн (Китай з 2014 р. не визнав Крим і Донбас російськими). Відмова від менталітету холодної війни (насправді Китай вів холодну війну проти західних ліберальних демократій). Припинення військових дій (не було запропоновано реалістичні механізми такого припинення, Китай навряд чи готовий був погодитись на присутність своїх миротворців з російського боку кордону). Відновлення мирних переговорів (але не було реалістичного порядку денного таких переговорів). Вирішення гуманітарної кризи (Росія блокувала чорноморське узбережжя України для зернового експорту). Захист цивільних осіб і військовополонених (РФ не відмовилась від обстрілів цивільної інфраструктури України). Забезпечення безпеки атомних електростанцій (РФ відмовлялась під із Запорізької АЕС). Зниження стратегічних викликів (РФ розглядала тактичний ядерний удар як інструмент стримування українського наступу на Крим). Сприяння експорту зерна (2 березня 2023 р. РФ відмовилась продовжувати відповідну угоду). Припинення односторонніх санкцій (Китай хотів тим самим убезпечити себе від санкцій за порушення прав уйгурів). Підтримка стабільності ланцюжків виробництва і поставок (Україна була виключена з китайського торговельного «Шовкового шляху»). Сприяння пост конфліктному відновленню (Китай і до війни не дуже активно інвестував в українську економіку). Показово, що Китай чітко не засудив пряму російську збройну агресію проти України. Китай, оцінюючи російсько-українську війну, проводить традиційну політику реалізації виняткова китайських інтересів під риторикою перманентної «боротьби за мир». Китай враховувала послаблена російська імперія у вигляді залежної від Китаю території на зразок стану, в якому Китай перебував в XIX на початку XX століть. РФ дедалі більше залежала від Китаю в процесі подолання західних економічних санкцій. Центральний банк РФ перевів валютні резерви з євро та долара на китайські юані. Загалом відбувався процес поетапної «китаїзації» РФ, що для Пекіна було важливим для стримування США. У китайського керівництва не було мотивації тиснути на РФ, аби росіяни припинили війну проти України. США в 2023 р. намагались розбудувати трансатлантичний альянс з Євросоюзом, який має обмежувати технологічні інвестиції в Китай. Умова зростання німецької економіки були дешеві російські енергетичні носії та співпраця з Китаєм у промисловій сфері. Тому німецька економіка залишалась слабкою ланкою у відносинах трансатлантичної спільноти з Китаєм. На це також розраховували росіяни. Китай був зацікавлений у тому, аби російсько-українська війна якомога довше відволікала увагу США і НАТО від глобального протистояння проти Китаю.

Бібліографія

Корсунський С. Як вибудувати відносини з країнами Азії: економіка, дипломатія, культурні особливості. Харків, 2021.

Інформаційний сайт китайської агенції «Сіньхуа». URL: https://english.news.cn/

Інформаційний сайт китайського міжнародного видання «Глобальний час». URL: https://www.globaltimes.cn/

Ставська Я. Китай представив свій «мирний план» по Україні. URL: https://www.unian.ua/politics/kitay-predstaviv-sviy-mirniy-plan-po-ukrajini-detalnishe-po-punktah-12157236.html

Fairbank John. China. A New History. London. 2006.

Андрій МАРТИНОВ

Які особливості властиві позиції Індії щодо російсько-української війни?

Позиція Індії щодо імперських амбіцій РФ на пострадянському просторі визначається декількома ключовими чинниками. По-перше, частина індійських еліт розглядає розпад СРСР як аналог розпаду колишньої Британської колоніальної Індії та появи в 1947 р. Ісламської держави Пакистан, яка стала індійським історичним ворогом. Тому в Індії існують певні сентименти щодо семантики путінської пропаганди «повернення російських історичних територій», боротьби із західною гегемонією та інших імперських наративів. З цієї точки зору Пакистан розглядається як аналог «анти-Росії» національної України. По-друге, РФ після розпаду СРСР успадкувала дружні і стратегічно важливі відносини з Індією. Зокрема, Індія перетворилась на другого після Китаю споживача російської зброї. Попри визначальне значення зазначених чинників, індійська дипломатія, зважаючи на російську анексію Криму та збройну агресію проти України не могла нехтувати власними традиційними настановами, наприклад, принципами Руху Неприєднання: вирішення конфліктів мирним шляхом, невтручання у внутрішні справи суверенних держав, збереження територіальної цілісності та розвитку мирного взаємовигідного співробітництва. Тому наратив російської пропаганди про те, що з російським імперіалізмом на одному боці проти Заходу виступають найбільші країни світу Індія і Китай, не влаштовує Делі. Тим паче, що Індія позиціонує себе як найбільша демократична держава в світі, яка співіснує з автократичним Китаєм.

15 лютого 2022 р. на фоні очікувань російської агресії Індія стала 42-ю країною, яка евакуювала своє посольство з Києва. 26 лютого 2022 р. МЗС Індії висловило занепокоєння у зв’язку з російською збройною агресією проти України. Але 27 лютого 2022 р. Індія в Раді Безпеки ООН на той час у статусі непостійного члена Ради Безпеки утрималась під час голосування резолюції за скликання Генеральної Асамблеї ООН у питанні засудження російської агресії проти України. Індія продовжувала купувати російську нафту з дисконтом у 30 доларів. 11 квітня 2022 р. МЗС Індії закликав Україну і Росію до проведення мирних переговорів. Індія розуміла нейтралітет у війні РФ проти України як підтримання балансу між різними полюсами сили. У травні 2022 р. індійські фармацевтичні кампанії відновили експорт ліків в Україну. 9 липня 2022 р. президент України В. Зеленський підписав указ про звільнення з посади посла України в Індії І. Поліхи. На початок 2023 р. не було визначено кандидатуру нового українського посла в Делі, що максимально ускладнювало просування в індійському суспільстві українського порядку денного.

15–16 вересня 2022 р. у Самарканді прем’єр-міністр Індії Нарендра Моді взяв участі у саміті «Шанхайської організації співробітництва». Відразу після перших масованих російських ракетних атак по енергетичній інфраструктурі України 16 жовтня 2022 р. Індія закликала своїх громадян залишити територію України. 1 грудня 2022 р. Індія розпочала річне головування у «великій двадцятці». 12 грудня 2022 р. сталися сутички індійських і китайських військо-

вих у секторі Таванг в індійському гірському штаті Аруначал-Прадеш. Але два азійських гіганти контролювали масштаб взаємної конфронтації.

13 грудня 2022 р. МЗС РФ висловило невдоволення відмовою прем'єр-міністра Індії Нарендри Моді у грудні відвідати Москву. Впродовж 2023 р. Індія за ротацією другий останній рік була непостійним членом Ради Безпеки ООН. Відмінності між провідними індійськими політичними партіями щодо питань зовнішньої політики і безпеки є не більшими, ніж аналогічні відмінності у позиціях Демократичної і Республіканської партій США щодо позиціювання Сполучених Штатів на міжнародній арені. Зокрема, ідеї хіндутви, тобто «індуїстськості» до певної міри нагадують ідею американської «богообраності» та особливої історичної долі. Донедавна лише «Індійський національний конгрес» послідовно утримувався від використання релігії у внутрішньополітичних цілях. Адже такий лаїцистський підхід становить серйозну загрозу для територіальної цілісності та безпеки Індії. Тому політичні партії Індії зацікавлені у формуванні ефективної та консолідованої федеральної системи державно-адміністративного устрою. Перегляд партійних зовнішньополітичних настанов, сформованих ідеалами «Панча шила», у бік більшого прагматизму відбувався впродовж 1990-х рр. Зазначений процес був ускладнений внаслідок внутрішньополітичної нестабільності, яка була властива Індії цього періоду. Особливі позиції щодо американського крену зовнішньополітичного курсу Індії займають партії комуністичного сектору. Але позиція комуністів Індії не заважає індійським транснаціональним корпораціям, таким як «Лакшмі Мітал» або «Тата груп» проводити власну активну зовнішню політику. Індійські політичні партії підтримують захист інтересів індійської діаспори, яка проживає у багатьох країнах світу. Але нульові роки XXI століття показали, що потужним федеральним партіям доводиться враховувати інтереси регіональних, переважно націоналістично орієнтованих партій. Прямий зв'язок між індійською внутрішньою і зовнішньою політикою простежується у проблематиці збереження територіальної цілісності Індії. Поки що найбільш потужний сепаратистський рух з тривалою історичною традицією сформований у Кашмірі. Тому офіційний Делі зацікавлений у тому, аби кашмірський досвід сепаратизму не став універсальним для інших штатів. Зокрема, на Півдні Індії це стосується взаємозв'язку між становищем тамілів у Шрі-Ланці і тамілів у індійському штаті Тамілнад. Серйозний виклик внутрішній безпеці Індії становить взаємодія поширеної корупції та неурядових військово-політичних структур, включно з терористичними. Отже, в сучасній Індії існують протиріччя між індусами і мусульманами, між принципами секуляризму і політичним індуїзмом, між центром і штатами, між групами вищих, середніх і нижчих каст. Індійське керівництво розглядає збройні сили як головного гаранта національної безпеки і територіальної цілісності, ефективного інструменту внутрішньої і зовнішньої політики. Військове будівництво в Індії ведеться відповідно до «британської моделі» з врахуванням національних традицій. Індія, зберігаючи за собою статус одного з найбільших імпортерів зброї у світі, послідовно розвиває власний військово-промисловий потенціал. Модернізація конвенційної індійської зброї, яка перебуває на озброєнні сухопутних, військово-повітряних і військово-морських сил, здійснюється за рахунок тендерів і жорсткої конкуренції іноземних виробників.

У нульові роки XXI століття Індія помітно диференціювала джерела імпорту зброї. Причому перевага віддається контрактам, які гарантують отримання індійським ВПК ноу-хау і технічної документації для виробництва відповідних видів зброї на потужностях індійських підприємств. Індійська еліта не дотримується принципу оборонної достатності, вважаючи що має зміцнювати статус Індії не лише як регіональної потуги Південної Азії, а й як військово-політичної домінанти басейну Індійського океану.

На початку 2023 р. Індія не прокоментувала інформацію про постачання з Пакистану боєприпасів Україні. Індія продовжила військово-технічну співпрацю з РФ, зокрема, на початку 2023 р. було налагоджено виробництво в Індії власної модифікації автомату Калашникова. Індія впродовж 2023 р. головувала у «великій двадцятці», що обумовлює важливість інтенсивної та якісної взаємодії української дипломатії з дипломатією індійською. Залишалась проблема кадрового забезпечення роботи посольства України в Індії. Україна закликала Індію підтримати в Раді Безпеки ООН українську формулу миру та створення міжнародного трибуналу щодо РФ. Але Індія разом із Китаєм відмовились підтримати заключний меморандум міністрів закордонних справ країн «великої двадцятки» 2 березня 2023 р. із засудженням російської агресії проти України. Це надихнуло РФ заперечити проти продовження після 18 березня 2023 р. дії «зернової угоди».

Бібліографія

Борділовська О. А. Республіка Індія у пошуках власного шляху. Київ, 2004.

Борділовська О. А. Еволюція зовнішньополітичної стратегії Республіки Індія у постбіполярний період. Київ, 2010.

Корсунський С. Як розвивати відносини з країнами Азії. Київ, 2020.

Сайт міністерства закордонних справ Індії. URL: https://www.india.gov.in/topics/foreign-affairs

Андрій МАРТИНОВ

Чому Іран підтримав РФ у агресії проти України в 2022 р.?

На початку 1990-х рр. Іран розглядав Україну як потенційну державу, яка може доповнити РФ у постачанні радянських зразків зброї. Була спроба реалізувати ідею продажу Україні іранської нафти і газу навіть в обхід західних санкцій. Пропонувалось залучити до цього проекту Туркменістан, але «Газпром» цей проект заблокував. Україні в 1998 р. пропонували долучитись до добудови атомної станції в Бушері. Але наприкінці 1990-х рр. Україна відмовилась від цих проектів, долучившись до міжнародного режиму санкцій проти Ірану, які були запроваджені за розробку ядерної зброї. Ставлення Ірану до України радикально змінилось внаслідок участі українського миротворчого контингенту в операції на території сусіднього Іраку в 2003–2006 рр. Іран також насторожено поставився до чіткого вибору народом України прозахідного курсу після перемоги Революції Гідності. Максимально загострились українсько-іранські відносини на початку січня 2021 р., коли сили протиповітряної оборони «Стражів ісламської революції» над Тегераном збили український пасажирський літак «Міжнародних авіаліній України», який перевозив не лише громадян України, а й Канади. Іранські власті відмовились виплачувати компенсації родинам загиблих, хоча формально визнали «помилку», яка сталася на фоні вбивства в Іраку керівника «Стражів ісламської революції» Касема Сулеймані. Напередодні масштабування російської агресії проти України стан українсько-іранських відносин був максимально прохолодним.

19 січня 2022 р. у Москві провів переговори президента Іран Сейєд Раїсі. Росія використовувала іранський аргумент на переговорах про європейську безпеку зі США. Одночасно у Відні у глухий кут зайшли переговори США та Ірану щодо відновлення ядерної угоди 2015 р. Вашингтон погрожував ескалацією у разі відмови Ірану від поступок. Тегеран вимагав гарантій незворотності американських зобов'язань. Головною темою українсько-іранських відносин на цьому фоні залишалась тема компенсацій родинам загиблих пасажирів збитого літака. Це питання було темою телефонної розмови 17 лютого 2022 р. міністра закордонних справ України Д. Кулеби і міністра закордонних справ Ірану Хосейн Аміра Абдуллахіяна. В свою чергу Іран на фоні розширення масштабу російської збройної агресії проти України йшов на конфронтацію зі США, коли 13 березня 2022 р. обстріляв американське консульство в столиці іракського Курдистану м. Ербілі. Попри ці негативні тенденції, 14 березня 2022 р. відбулася телефонна розмова міністра закордонних справ України Д. Кулеби і міністра закордонних справ Ірану Аміра Абдуллахіяна. Іран закликав до пошуку мирного врегулювання військової агресії Росії проти України. Одночасно Іран використовував агресію РФ проти України як засіб досягнення швидкої домовленості зі США та відновлення торгівлі нафтою. З іншого боку, 31 березня 2022 р. Іран і РФ провели консультації щодо механізмів обходу західних санкцій. На фоні зменшення російської військової присутності в Сирії саме Іран взяв на себе військово-політичну підтримку режиму Башара

Асада в Сирії. Влада Тегерану запустила в дію репресивні механізми, аби придушити у середині травня 2022 р. масові протести на південному-сході Ірану. Влада скасувала субсидії, внаслідок чого ціни зросли на 300%. 30 червня 2022 р. відбулася телефонна розмова міністра закордонних справ України Д. Кулеби і міністра закордонних справ Ірану. Україна звернула увагу на порушення РФ статусу Каспійського моря, звідки ракетами обстрілюється територія України. Іран спростовував це.

20 липня 2022 р. у Тегерані відбулися переговори президента Ірану І. Раїсі, президента Туреччини Р. Ердогана, президента РФ В. Путіна. Тоді з'явилась інформація, що Іран поставляє РФ безпілотникі камікадзе для обстрілу території України. Водночас «Газпром» підписав меморандум про співпрацю з Іраном у газовій сфері. 16 вересня 2022 р. у Самарканді Іран приєднався до «Шанхайської організації співробітництва», маючи стратегічну економічну і воєнно-політичну угоду з Китаєм. Коли 21 вересня 2022 р. у багатьох містах Ірану розпочалися протести у відповідь на вбивство «поліцією моралі» курдської дівчини Махсі Ахінсі, яка не носила хіджаб, президент Ірану Раїсі заявив, що масові заворушення будуть придушені силами безпеки. 3 жовтня 2022 р. Іран наніс удар по курдським районам, які були базою протестів.

21 жовтня 2022 р. МЗС Ірану на фоні масованих російських ракетних обстрілів енергетичної інфраструктури України закликав іранських громадян залишити територію України. 1 листопада 2022 р. Саудівська Аравія звернулася до США у відповідь на погрози війни з боку Ірану. Символічно, що 4 листопада 2022 р. МЗС Ірану заявило, що Іран постачав безпілотні літаки до війни РФ проти України та закликав до припинення війни. Але вже 9 листопада 2022 р. Тегеран відвідав секретар ради безпеки РФ М.Патрушев. Мова йшла про нові іранські партії зброї для РФ. У відповідь США визнали російсько-іранське військово-технічне співробітництво загрозою міжнародному миру і безпеці. Але попри дію американських санкцій, на початку 2023 р. Іран збільшив обсяги постачання нафти на світовий ринок, виграючи від запровадження санкцій на російську нафту. 29 січня 2023 р. військові об'єкти Ірану зазнали удару «невідомими» літальними апаратами. Існують різні пояснення ймовірних мотивів Ізраїлю нанести цей удар. Напередодні цієї події було скоєно теракт у Єрусалимі. Зазначені події посилили напругу на Близькому Сході та підняли рівень ризиків великої регіональної війни за участі Ірану, США та Ізраїлю. Тому під час турне Близьким Сходом наприкінці січня 2023 р. державний секретар США Е. Блінкін намагався понизити градус напруги. 14 лютого 2023 р. президент Ірану І. Раісі відвідав Пекін. З'явилась небезпека формування автократичного євразійського союзу РФ, Ірану і Китаю. Проте Іран 4 березня 2023 р., аби зменшити рівень напруги, погодився повернути експертів МАГАТЕ на свої ядерні об'єкти. Продаж іранських балістичних ракет РФ міг мотивувати США передати Україні ракети більшої дальності ураження. Утім, зважаючи на російську війну проти України, США були незацікавлені у розширені зони військової напруги ще й на Близькому Сході. Але ситуацію могли знову змінити не прогнозовані події.

Бібліографія

Бур'ян М., Шолох Я. Іран, Ісламська республіка Іран. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2005. Т. 3. С. 533.

Гогитидзе К. Между Путиным и Западом. Как арабский мир относится к войне в Украине год спустя. URL: https://www.bbc.com/russian/features-64498632

Сайт іранського інформаційного агентства ІРНА. URL: https://en.irna.ir/

Сайт міністерства закордонних справ Ірану. URL: https://en.mfa.ir/

Андрій МАРТИНОВ

Які особливості позиції Австрії щодо російсько-української війни?

Потенціал російського впливу на австрійську політику визначається специфікою австрійської банківської системи. Після 1991 р. австрійські банки стали тихою гаванню для російських олігархічних капіталів. Такий стан справ відкривав широкі можливості для підкупу австрійських політиків головним чином ультраправого спрямування. Але не тільки їх. У 2021 р. закінчилась політична кар'єра наймолодшого австрійського канцлера Себастьяна Курца, який намагався вгамувати скандал з приводу спроби російського капіталу купити австрійські засоби масової інформації. Цьому запобігли працюючі механізми демократичного контролю та політичної конкуренції. Це відрізняє Австрію від Угорщини, де авторитарний режим деградуючої багатопартійної демократії створив умови для більш послідовної орієнтації на РФ. Австрія намагається всидіти на двох стільцях – бути частиною Євросоюзу і не спалювати мостів контактів з РФ. Таку політику віддзеркалюють домінуючі суспільно-політичні настрої в Австрії. Провідні політичні сили країни «Австрійська народна партія», «Соціал-демократична партія Австрії» культивують ідею, що послідовний нейтралітет є передумовою миру і добробуту австрійського суспільства. Опозиційну точку зору до початку 2000-х рр. намагалася презентувати «Австрійська партія свободи». Вона намагалася трансформувати австрійський нейтралітет у європейський скептицизм, антидемократизм і антиамериканізм. Путін послідовно «підкормлював» активістів і провідних політиків цієї партії, вибудовуючи на їх фундаменті мережу російського впливу в Австрії. У 2014 р. після анексії Криму, РФ нагадувала Австрії, що частина території України до 1918 р. входила до складу австрійської імперії. Австрійцям пропонували ностальгію по імперії, аби вони краще розуміли російські імперські травми. Але вибудувати в австрійському суспільстві цей імперський ресентимент (войовничу ностальгію) не вдалося. Брутальність порушення РФ норм міжнародного права не залишила австрійській політичній еліті поля для маневру.

27 лютого 2022 р. Австрія приєдналась до режиму санкцій, які Євросоюз запровадив проти РФ. На початку квітня Австрія оголосила персонами нонграта чотирьох російських дипломатів, які надто активно намагались впливати на формування австрійської політики. 9 квітня 2022 р. канцлер Карл Нехаммер відвідав Київ у спробі посередництва в конфлікті. Переговори в Москві він назвав «недружніми і важкими». Австрія після цього відмовилась від імпорту російської нафти, замінивши її казахською. Однак МЗС Австрії висловлювало сумніви щодо надання Україні статусу країни кандидата на вступ в ЄС. Попри це, 27 квітня австрійське посольство повернулось у Київ. Правда, Австрія не поспішала розширювати асортимент зброї, яка постачалася Україні, залишившись на постачанні касок і бронежилетів. На відміну від Швеції і Фінляндії, які подали заявки на вступ у НАТО, Австрія заявила про неможливість перегляду свого нейтралітету.

РФ намагається створювати сприятливий для себе порядок денний у інформаційному порядку денному в Австрії. 18 вересня 2022 р. посол України в Австрії В. Химинець висловив занепокоєння коментарем австрійського журналіста К. Віршютца щодо «мінімізації відповідальності РФ за військові злочини в Ізюмі». Водночас в Австрії зберігається соціально-політична стабільність. Фактично відсутній шок від зростання цін на енергоносії. Але австрійські акціонери спільного підприємства «Північний потік» втратили прибутки внаслідок його зупинення. Наприкінці жовтня 2022 р. стався скандал із постачанням австрійськими фірмами двигунів, які використовуються у іранських ударних безпілотниках. Це підриває морально-політичні засади австрійського нейтралітету. Тому не можна виключати, що російський тиск на Австрію з метою схиляння її до відходу від солідарності з Євросоюзом, зокрема, у питанні санкцій, тільки посилюватиметься. 14 січня 2023 р. російська ракета зруйнувала житловий будинок у м. Дніпро. Після цього МЗС України закликало міністра закордонних справ Австрії А. Шалленберга відвідати Дніпро та розповісти родинам загиблих про «дотримання почуття міри» у відносинах з РФ. Напередодні власті Австрії прийняли рішення ще на рік продовжити термін легального перебування на території країни українських біженців від війни. На фоні інформації про підготовку замаху російських спеціальних служб на керівника незалежного міжнародного колективу журналістів розслідувачів «Беллінгкет» Х. Грозєва, який двадцять років жив у Відні, з австрійської столиці вислали чотирьох російських «дипломатів». Х. Грозєв зазначав, що «представників російських спецслужб у Відні більше за австрійських поліцейських». Це суттєво ускладнювало звільнення Австрії від російських мереж впливу. На початку лютого 2023 р. австрійські власті продовжили на рік термін легального перебування українських біженців. 1 лютого 2023 р. А. фон дер Беллен відвідав Київ. Міністерство фінансів США звинуватив австрійський «Райффайзен банк» у допомозі РФ обходити виключення з СВІФТ. Через банк за умови санкцій проходили дві третини російських розрахунків із зовнішнім світом. Австрія залишалась слабкою ланкою у міжнародних санкціях проти РФ.

Бібліографія

Артьомов І. В., Віднянський С. В., Тодоров І. Я., Токар П. В. Європейська та євроатлантична інтеграція України: стан і перспективи реалізації (2014–2022 рр.). Ужгород, 2022.

Кривець Н. В. Австрія. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2003. Т. 1. С.18.

Сайт Беллінгкет українською мовою. URL: https://uk.bellingcat.com/

Сайт найстарішої австрійської «Віденської газети». URL: https://www.wienerzeitung.at/

Сайт федерального міністерства закордонних справ і європейської інтеграції Австрії. URL: https://www.bmeia.gv.at/en/

Цьольнер Е. Історія Австрії. Львів. 2001.

Андрій МАРТИНОВ

Які особливості позиції Сербії щодо російсько-української війни?

Проросійські сентименти в Сербії є традиційними. Сербська суспільна свідомість ототожнює власні імперські інтенції на Балканах у спробах створення «Великої Сербії» із ностальгією російської свідомості щодо руйнації спочатку російської імперії, а потім і СРСР. Внаслідок балканських війн 1991–1999 рр. проект «Великої Сербії» зазнав поразки. Серби втратили контроль за Косово. Але постімперські фантомні болі сербської національної свідомості протидіють проекту європейської інтеграції Сербії. Політичні еліти наголошують, що передумовою вступу в ЄС є визнання незалежності Косово, але це вважається неприйнятним для сербської національної ідентичності. Сербська пропаганда визнає, що для РФ Київ є «матерю міст руських», так само як Косово є колискою сербської державності. У 2016 р. Україна відмовилась визнавати незалежність Косово, незважаючи на рішення суду ООН щодо законності проголошення незалежності Косово у лютому 2008 р.

22 лютого 2022 р. президент Сербії А. Вучич заявив, що після визнання Росією «ЛДНР» ЄС вимагає приєднання Сербії до санкцій проти Росії. Сербія фактично підтримала Росію у війні проти України. Зазначимо, що з 2014 р. чимало сербських громадян були «добровольцями» у складі незаконних збройних формувань утворень «ДНР-ЛНР». Попри їхнє періодичне засудження сербськими судами за найманство, наприкінці 2022 р. в Белграді було відкрито вербувальний офіс російської приватної військової компанії «Вагнер».

На фоні поразок російської армії під час «спеціальної воєнної операції» 3 квітня 2022 р. відбулися загальні вибори в Сербії. На президентських виборах 60% набрав А. Вучич. Показово, що В. Путін заявив генеральному секретарю ООН А. Гутеррєшу, що визнав «ДНР-ЛНР» за зразком визнання заходом незалежності Косово. А. Вучич висловив жаль, що це підриває сербські аргументи щодо абсолютної неприйнятності визнання незалежності Косово. Але ці символічні суперечності не завадили 28 травня 2022 р. президенту Сербії А. Вучичу домовився з В. Путіним про постачання газу на три роки наперед. Позиція Сербії дратувала сусідів. 6 червня 2022 р. МЗС РФ визнало, що Болгарія і Румунія блокували проліт своїм повітряним простором літака міністра закордонних справ РФ С. Лаврова, який планував відвідати Сербію. Президент Сербії А. Вучич обурювався, що канцлер ФРН О. Шольц вимагав приєднання Сербії до санкцій проти РФ. Натомість Сербія хотіла безстрокового отримання російського дешевого газу. Також РФ підтримала Сербію на початку серпня 2022 р., коли настала криза в сербських анклавах Косово внаслідок відмови албанських властей визнавати сербські транзитні документи. За умов масштабування російської збройної агресії проти України Україна відкликала миротворчий контингент із сил «КФОР» у Косово, де вони перебували з літа 1999 р.

22 серпня 2022 р. у Брюсселі за результатами переговорів А. Вучича та прем'єр-міністра Косово А. Курті не було досягнуто компромісу щодо визнання сербами албанських документів у Косово. Російська пропаганда обурювались

тим, що Сербія готова піти на компроміс щодо визнання документів, виданих властями Косово. 16 жовтня 2022 р. Сербія «з міркувань безпеки» закрила посольство в Києві. На початку листопада 2022 р. поглибилась внутрішньополітична криза в Косово. Етнічні серби залишали державні органи влади Косово у відповідь на відмову визнати законність створення «Союзу сербських муніципалітетів Косово». 21 листопада 2022 р. у Брюсселі за посередництва Ж. Борреля закінчився черговий раунд переговорів Сербії і Косово. Власті Косово погодились відкласти перереєстрацію сербських автомобільних номерів. На початку грудня 2022 р. албанські власті Косово закликали сербів у своїх анклавах прибрати барикади. 14 грудня 2022 р. Косово офіційно подало заявку на вступ в Європейський Союз, хоча члени ЄС Греція, Кіпр, Румунія, Іспанія, Словаччина не визнавали незалежності Косово. Цей крок ще більше ускладнив хід переговорів про вступ Сербії до ЄС. Белград наполягає на тому, аби Україна не вступила до ЄС раніше за Сербію. Наприкінці січня 2023 р. президент Сербії А. Вучич в інтерв'ю «The Wall Street Journal» зазначив, що Белград не визнав Крим російським та поважає територіальну цілісність України. Він також не виключив, якщо національним інтересам Сербії відповідатиме запровадження санкцій проти РФ, то це буде зроблено. Але сербські власті не заборонили створення в Белграді офіційного представництва оголошеної в США міжнародною терористичною організації російської приватної військової кампанії «Вагнер».

Символічно, що 21 лютого 2023 р. командир сербських четників Братислав Живкович був присутній на звернення президента РФ до федеральних зборів. Живкович зазначав, що «все – це Росія, крім Косово – це Сербія». Але офіційні власті Сербії вимушені звертати увагу на дипломатичні зусилля ЄС. 28 лютого 2023 р. Європейський Союз домігся угоди між Сербією і Косово про не перешкоджання один одному у русі до ЄС. 3 березня 2023 р. Сербія спростувала інформацію про продаж через Канаду і Туреччину зброї Україні. Чим довше тривала російська війна проти України, тим менш органічно виглядала сербська «гібридна» політика у розтяжці між Європейським Союзом і РФ.

Бібліографія

Артьомов І. В., Віднянський С. В., Тодоров І. Я., Токар П. В. Європейська та євроатлантична інтеграція України: стан і перспективи реалізації (2014–2022 рр.). Ужгород, 2022.

Павленко О. С. Позиція міжнародного співтовариства щодо визнання незалежності Косова (1990–2010-ті роки). Тернопіль, 2018.

Сайт міністерства закордонних справ Сербії. URL: https://www.mfa.gov.rs/

Сайт посольства України в Сербії. URL: https://serbia.mfa.gov.ua/

Сербія. *Юридична енциклопедія.* Київ, Т. 5. 2003.

Андрій МАРТИНОВ

Які особливості позиції Болгарії щодо російсько-української війни?

Російсько-турецька війна 1877–1878 рр., яка посприяла проголошенню незалежності Болгарії, вважається історичним сентиментом болгар щодо росіян. Вдячність зберігається попри чимало проявів великодержавного шовінізму та російського імперіалізму щодо Болгарії. Вступ 2007 р. Болгарії до ЄС і НАТО на думку російської пропаганди створив у цих західних структурах «проросійські» орієнтовану державу. Насправді ці події стали поворотним моментом, який позбавив більшість болгарського суспільства надмірних сентиментів щодо РФ. Звичайно, все ще значна частка болгар головним чином старшого і середнього віку мають симпатії до РФ, але вони вже вирішальним чином не впливають на формування та реалізацію зовнішньополітичного курсу Болгарії. Світова економічна криза, яка розпочалася в 2008 р., стимулювала настрої щодо отримання дешевих російських нафти і газу. Але російська агресія у серпні 2008 р. проти Грузії, анексія Криму у березні 2014 р. знову нагадала болгарам, як небезпечно тісно співпрацювати з РФ. Проєвропейські орієнтовані болгари вважають, що спільний із росіянами «візантійський» спадок перешкоджає Болгарії швидко європеїзуватись і модернізуватись. Проявами цих протиріч стала внутрішньополітична нестабільність, властива Болгарії на початку 2020-х рр.

19 лютого 2022 р. на полях Мюнхенської конференції з питань безпеки відбулися переговори президента України В. Зеленського і прем'єр-міністра Болгарії К. Петкова. Болгари були занепокоєні атакою росіянами 24 лютого 2022 р. всієї території України. 27 лютого 2022 р. Болгарія підтримала санкції ЄС проти Росії. Болгарію закликали надати Україні у лізинг винищувачі «Міг-29». 14 березня 2022 р. відбулися українсько-болгарські переговори. Українська сторона просила танки «Т-72» та боєприпаси, необхідні для відбиття російської агресії. 2 квітня 2022 р. Болгарія вислала понад сотню російських дипломатів за шпигунство. Болгарія також прийняла значну кількість українських біженців. 19 квітня 2022 р. у Софії відбулись переговори міністра закордонних справ України Д. Кулеби і президента Болгарії Радєва. «Газпром» припинив постачання газу Болгарії під приводом відмови платити у рублях. Болгарія погрожувала припинити транзит газу до Сербії та Угорщини. США замінили російським газ своїм скрапленим. 28 квітня 2022 р. Київ з візитом підтримки відвідав прем'єр-міністра Болгарії К. Петков. Але російські мережі впливу в Болгарії спровокували внутрішньополітичну кризу. 11 червня 2022 р. популістська партія «Є такий народ» С. Трифонова вийшла з правлячої коаліції. Прем'єр-міністр К. Петков зберіг уряд меншості, що розглядалось як перехідний етап до дострокових виборів. Приводом для розпаду коаліції стало македонське питання. Політичний хаос зупиняв розвиток економіки. 28 червня 2022 р. парламент Болгарії відмовився від вето на початок переговорів про вступ Північної Македонії в ЄС. 1 липня 2022 р. прем'єр-міністр Болгарії К. Петков оголосив про висилку з Болгарії 70 російських дипломатів. РФ розглянула питан-

ня закриття посольства в Софії, яке було осередком російської розвідки на Балканах. 1 серпня 2022 р. президент Болгарії Р. Радєв розпустив парламент та призначив на 2 жовтня дострокові парламентські вибори. 2 жовтня 2022 р. відбулися дострокові парламентські вибори в Болгарії. Перемога партії Бойко Борисова «Громадяни за європейську Болгарію». Але внутрішньополітична криза тривала. 15 грудня 2022 р. партія «Герб» не змогла забезпечити призначення професора Н. Габровського на посаду прем'єр-міністра Болгарії. Попри це, Болгарія уклала угоду на постачання зброї Україні. 20 грудня 2022 р. відбулися переговори міністра оборони України О. Рєзнікова та міністра оборони Болгарії Д. Стоянова. Україна потребувала болгарські танки «Т-72». Болгарія декларувала готовність розглядати це питання у консолідації з іншими партнерами по НАТО. 1 лютого 2023 р. парламент Болгарії прийняв рішення про визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу. Також болгари наголошували, що вони від радянських часів спеціалізувались на виробництві боєприпасів для країн Організації Варшавського договору. Зважаючи на це в 2022 р. за цією версією Болгарію «через треті країни» продавала зброю Україні. Ситуація ускладнювалась підготовкою болгарських політичних еліт до позачергових виборів 2 квітня 2023 р. Глибока внутрішньополітична криза в Болгарії, де продовжували протистояти про європейські та проросійські популістські політичні сили, перешкоджала Софії чітко визначитись щодо засудження російської агресії проти України.

Бібліографія

Артьомов І. В., Віднянський С. В., Тодоров І. Я., Токар П. В. Європейська та євроатлантична інтеграція України: стан і перспективи реалізації (2014–2022 рр.). Ужгород, 2022.

Павленко В. В. Болгари в Україні. *Енциклопедія історії України.* Київ, 2003. Т. 1.

Павленко В. В. Болгарія та українська еміграція. *Енциклопедія історії України.* Київ, 2003. Т. 1.

Сайт міністерства закордонних справ Болгарії. URL: https://www.mfa.bg/en/

Сайт посольства України в Болгарії. URL: https://bulgaria.mfa.gov.ua/

Андрій МАРТИНОВ

Які особливості позиції Білорусі щодо російсько-української війни?

Прихід до влади у липні 1994 р. білоруського диктатора О. Лукашенка започаткував непростий період сучасної історії українсько-білоруських відносин. У 1996 р. Лукашенко та президент РФ Б.Єльцин підписали договір про створення «союзної держави» Білорусі і РФ. Відтоді амбіцією Лукашенко було залучення до цього «союзу» України. Помаранчева революція 2004 р. поставила ці прагнення під великий сумнів. Навіть за часів президентства В. Януковича (2010–2014) українсько-білоруські відносини так і не вийшли на «союзний» рівень. Послідовно погіршуватись ці відносини стали після перемоги в Україні Революції Гідності. Білорусь офіційно не визнала анексію Криму з боку РФ у березні 2014 р. та запропонувала посередницькі послуги для переговорів щодо врегулювання на Донбасі. У лютому 2015 р. у Мінську було підписано протокол про поступову реінтеграцію самопроголошених «ДНР-ЛНР» до складу України, але фактично на російських умовах. Масштабне погіршення українсько-білоруських відносин сталося за результатом президентських виборів влітку 2020 р., на яких переможцем себе оголосив О. Лукашенко. Україна більше симпатій проявила до його опонентки С. Тихановської. У серпні 2020 р. стався інцидент зі спробою перехопити найманців приватної військової компанії «Вагнер» на шляху з Мінську та Стамбулу. У 2021 р. українсько-білоруські відносини продовжили деградувати.

2 січня 2022 р. МЗС Білорусі висловило протест України з приводу участі під червоно-біло-червоними прапорами представників білоруської опозиції в марші з нагоди 113-ї річниці з дня народження С. Бандери. 6 січня 2022 р. у форматі «Організації договору колективної безпеки» Білорусь направила контингент миротворців в Казахстан, який був звідти виведений до 19 січня. Готуючи ґрунт для втягнення Білорусі у війну проти України, 12 січня 2022 р. Б. Гризлов був призначений на посаду посла Росії в Білорусі. 4 лютого 2022 р. газета «День» подала думку генерального секретаря НАТО Є. Столтенберга: «ми бачили суттєвий рух російських військових сил у Білорусь, що є найбільшим російським розгортанням з часів «холодної війни». 10–22 лютого 2022 р. заради прикриття агресії були проведені російсько-білоруські військові навчання «Союзна рішучість – 2022». 19 лютого 2022 р. Лукашенко був присутній на навчаннях російських стратегічних ядерних сил. Було оголошено, що російські війська залишаються на території Білорусі до «деескалації» ситуації навколо України. 22 лютого 2022 р. Білорусь висловила «розуміння» мотивів визнання Росією «незалежності» «ДНР» і «ЛНР».

24 лютого 2022 р. з території Білорусі на територію України були введенні російські війська. Бойові дії розгорнулись в радіоактивній Чорнобильській зоні. 27 лютого 2022 р. відбувся референдум щодо нової конституції Білорусі. Президент України В. Зеленський звернувся до білорусів з проханням припинити російську агресію проти України з території Білорусі.

28 лютого 2022 р. у Гомелі заступник міністра закордонних справ Росії В. Мединський і заступник міністра закордонних справ України М. Точицький

провели перший раунд переговорів на фоні бомбувань Росією Харкова та Києва. Українська сторона наполягала на безумовному виведенні усіх російських військ з території України, включно з Донбасом і Кримом. Росія вимагала «демілітаризації, денацифікації» України та «врахування російських інтересів» у справах європейської безпеки. Того ж дня Європейський Союз запровадив додаткові економічні санкції проти Білорусі за її участь у російській агресії проти України. 11 березня 2022 р. Білорусь спростовувала інформацію про підготовку своєї армії до вторгнення на боці Росії на територію України. 17 березня 2022 р. Лукашенко закликав Україну укласти договір на умовах РФ. Зрештою, 19 березня 2022 р. співробітники посольства Білорусі залишило територію України. Білоруські власті закрили українське генеральне консульство в Бресті та вислали низку дипломатів. На цьому фоні РФ збільшувала військовий контингент на території Білорусі. Наприкінці березня 2022 р. під час українсько-російських мирних переговорів у Стамбулі відбувались військові «навчання» на території Білорусі. Тільки 3 квітня 2022 р. Збройні сили України повернули контроль над українською ділянкою українсько-білоруського державного кордону. О. Лукашенко зажадав залучення Білорусі до мирних переговорів України з РФ. 12 квітня 2022 р. О. Лукашенко і В. Путін обговорили створення «спільного оборонного простору». Повідомляли про виведення на Донбас 85% російського військового угруповання в Білорусі. Путін наполягав на включенні Білорусі до «гарантів безпеки України», аби легалізувати міжнародний статус Лукашенка. Наприкінці травня 2022 р. білоруські спеціальні служби закликали протидіяти «українським диверсійно-розвідувальним групам». С. Тихановська заявила, що на стороні України проти РФ воюють до 1,5 тис. громадян Білорусі. 7 червня 2022 р. Лукашенко перевів білоруську армію з режиму мирного часу на режим воєнного часу. Канцлер ФРН О. Шольц у телефонній розмові з президентом України В. Зеленським виступив проти російської пропозиції розблокувати експорт зерна з портів України в обмін на зняття санкцій з Білорусі. 9 червня 2022 р. Київ відмовився від побратимських зв'язків з Мінськом. Полтава відмовилась від побратимських зв'язків з Барановичами. Українська розвідка попередила, що РФ готує вибухи домів у м. Мозирь, аби втягнути Білорусь у війну проти України. 25 червня 2022 р. у Мінську Путін провів переговори з Лукашенко. З території Білорусі продовжили ракетні обстріли Києва. Білоруські добровольці у складі ЗСУ захищали Лисичанськ. 3 липня 2022 р. О. Лукашенко з нагоди дня незалежності Білорусі погрожував Україні війною. 6 липня 2022 р. Тернопіль відмовився від побратимських зв'язків з білоруськими містами Гродно та Пінськ. Близько 13 тис. білоруських військових зголосилися на участь у російській агресії проти України у складі різних російських міліарних структур.

15–16 вересня 2022 р. у Самарканді О. Лукашенко взяв участь у саміті «Шанхайської організації співробітництва». Лукашенко просив грошей у Сі та Ердогана, не отримавши обіцяне від Путіна. 8 жовтня 2022 р. МЗС Білорусі звинуватило Україну у «підготовці удару по Білорусі». 10 жовтня 2022 р. О. Лукашенко заявив про створення білорусько-російського військового угруповання проти України та оголосив про надзвичайну ситуацію із загрозою терористичних актів. На фоні масштабних російських ракетних ударів по енергетичній інфраструктурі України 16 жовтня 2022 р. Білорусь закликала своїх

громадян залишити територію України. 26 листопада 2022 р. у Мінську помер міністр закордонних справ Білорусі В. Макей, який вважався контактом Лукашенка із Заходом. 3 грудня 2022 р. Мінськ відвідав міністр оборони РФ С. Шойгу. Білорусь декларувала намір дозволити транзит українського зерна через литовські порти. 19 грудня 2022 р. відбувся візит до Білорусі В. Путіна. Сторони погодили стратегію і тактику агресивних дій проти України. Білорусь мала стати «цехом» для збирання зброї для РФ. Перманентною загрозою для безпеки України є створення білорусько-російського воєнного угруповання.

19 січня 2023 р. на фоні заочного суду в Мінську над С. Тихановською та її соратниками Білорусь і РФ вкотре зазначили, що «мають однакове бачення цілей спеціальної воєнної операції» в Україні. Водночас Лукашенко пропонував Україні укласти «пакт про ненапад». Українська військова розвідка вважала ймовірність відкриття «білоруського фронту» проти України спробою російського керівництва відволікти увагу від інших напрямків російського наступу. Однак російські окупанти з територію Білорусі продовжили регулярні обстріли прикордонних українських громад Сумської і Чернігівської областей. 26 лютого 2023 р. був обстріляний аеропорт «Мічуліщі» під Мінськом, де базувався російський військовий літак, який наводив ракети на українські мирні міста. Путін вимагав від Лукашенка атакувати Україну. Аби збалансувати впливи 28 лютого – 1 березня 2023 р. Лукашенко відвідав Пекін, де пропонував надати китайські гарантії збереження свого режиму. Білорусь шукала собі місце у автократичній вісі РФ – Китай - Іран.

Бібліографія

Вівчарик В. В. Білорусь. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2003. Т. 1.
Орлова Т. В. Історія пострадянських країн. Київ, 2014.
Сайт міністерства закордонних справ Білорусі. URL: https://mfa.gov.by/

Андрій МАРТИНОВ

Які особливості позиції країн Балтії щодо російсько-української війни?

Позиція Естонії, Латвії, Литви щодо російсько-української війни визначається їхнім історичним досвідом співіснування з агресивною російською імперії у її різних іпостасях. Насильницька анексія Естонії, Латвії, Литви в 1940 р. та вимушене перебування в складі СРСР до його розпаду у грудні 1991 р. залишили слід у суспільній свідомості естонців, латишів, литовців, які як ніхто інший розуміють травматичний український досвід аналогічної співіснування з російською імперією. Навіть після вступу Естонії, Латвії, Литви в ЄС і НАТО російська загроза у їхній суспільній свідомості не стала меншою. Естонія має найменшу частку російськомовних громадян, які концентруються навколо м. Нарва. У Латвії російськомовних найбільше серед усіх балтійських держав. Литва має небезпечне сусідство з Калінінградською областю, яка є найбільш мілітаризованою територією в Європі. Ці фактори також помітно впливають на позицію країн Балтії щодо російської агресії. Вони стимулювали рішення ЄС і НАТО щодо запровадження санкцій проти РФ за анексію Криму та агресію на Донбасі. Впродовж 2022 р. Естонія останній рік була непостійним членом Ради Безпеки ООН. У цьому статусі Естонія ініціювала в Раді Безпеки обговорення провокацій РФ проти України. 22 лютого 2022 р. на фоні «визнання» Кремлем «ДНР-ЛНР» Київ відвідав президент Естонії Алар Каріс. Естонія висловилась за посилення підтримки ЄС і НАТО України. 27 лютого 2022 р. Естонія приєдналась до санкцій Євросоюзу проти Росії за агресію в Україну. 4 квітня 2022 р. «Газпром» припинив постачання газу в Естонію. Повідомлялось, що Естонія поставила Україні гаубиці, дрони. 20 січня 2023 р. за результатами роботи групи допомоги Україні «Рамштайн» Естонія оголосила про надання Збройним силам України амуніції на 113 млн євро.

13 квітня 2022 р. Київ разом відвідали президент Латвії Е. Левітс, президент Литви Г. Науседа, президент Естонії А. Каріс, президент Польщі А. Дуда. 21 квітня 2022 р. парламент Естонії визнав російську агресію проти України геноцидом. Естонія направила своїх саперів в Україну для допомоги в розмінуванні Київщини. 3 травня 2022 р. Естонія офіційно відмовилась переглядати договір про державний кордон з РФ.

6 травня 2022 р. Київ разом відвідали міністри закордонних справ Естонії, Латвії, Литви. Також Естонія стала ініціатором додаткових санкцій проти РФ. 11 серпня 2022 р. Естонія заборонила видавати шенгенські візи громадянам РФ. 20 серпня 2022 р. президент України В. Зеленський привітав Естонію з днем відновлення незалежності. Естонія закликала підіймати для РФ ціну війни проти України.

Відразу після масштабування російської агресії проти України 24 лютого 2022 р. Латвія прийняла значну частку українських біженців. 27 лютого 2022 р. Латвія підтримала санкції ЄС проти Росії. 4 квітня 2022 р. «Газпром» припинив постачання газу в Латвію. 5 квітня 2022 р. Латвія відкликала посла з Росії і поставила Україні «Стінгери». 9 травня 2022 р. у Ризі заступниця голови

Верховної Ради України О. Кондратюк провела переговори зі спікером парламенту Латвії І. Мурцієне. Вважалось, що російськомовні жителі Латвії підтримували дії РФ проти України. 9 червня 2022 р. Латвія заборонила трансляцію російських телевізійних каналів. 11 серпня 2022 р. Сейм Латвії офіційно визнав РФ державою спонсором тероризму. 1 жовтня 2022 р. відбулися вибори Сейму Латвії. Перемога партії «Нова Єдність» К. Каріньша. 6 грудня 2022 р. Латвія відкликала ліцензію на мовлення російського опозиційного телеканалу «Дощ». На той час значна частина російськомовної громади Латвії почала переглядати своєї позитивне ставлення до РФ. 3 березня 2023 р. відбулася телефонна розмова президента України В. Зеленського і президента Латвії Е. Левітса. Мова йшла про нагальні потреби Збройних Сил України.

Литва, крім РФ, має ще одного проблемного сусіда Білорусь. Мінськ і Москва гостро реагували на створення в 2021 р. «Люблінської трійки» у складі Литви, України, Польщі. Литва, так само як і Польща, Естонія та Латвія висловлювали занепокоєння підготовкою РФ до масштабної агресії проти України. 27 січня 2022 р. президент України В. Зеленський провів телефонну розмову з президентом Литви Г. Науседою. Було обговорено військово-політичну ситуацію на українсько-російському кордоні. 10 лютого 2022 р. відбулися переговори президента України В. Зеленського і прем'єр-міністра Литви Інгрідою Шимоніте. Того дня розпочалися російсько-білоруські військові навчання «Союзна рішучість». Литва висловила солідарність з Україною. За день до масштабування агресії 23 лютого 2022 р. у Києві відбулися переговори президента України В. Зеленського, президента Литви Г. Науседи, президента Польщі А. Дуди. 27 лютого 2022 р. Литва підтримала санкції ЄС проти Росії. 10 березня 2022 р. Сейм Литви закликав країни ЄС надати України статус країни кандидата на вступ. 11 березня 2022 р. президент України В. Зеленський привітав Литву з днем відновлення незалежності. 24 березня 2022 р. Парламентська делегація Литви відвідала прифронтовий Київ. 2 квітня 2022 р. Литва стала першою країною ЄС, яка повністю відмовилась від російського газу. 3 квітня 2022 р. документуючи бої та російські військові злочини у Маріуполі загинув литовський режисер кінодокументаліст Мантас Кведаравічюс. 4 квітня 2022 р. Литва відкликала посла з Москви з 1 червня 2022 р. і закрила консульство РФ в Клайпеді. 11 квітня 2022 р. прем'єр-міністр України Д. Шмигаль і його литовська колега Д. Шимоніте відвідали зруйноване росіянами м. Бородянка. 12 квітня 2022 р. президент України В. Зеленський виступив перед парламентом Литви.

10 травня 2022 р. у Вільнюсі спікер парламенту Литви В. Чміліте-Нільсен провела переговори із заступницею голови Верховної Ради України О. Кондратюк. Литва підтримала ідею створення Трастового фонду для відновлення України. 21 червня 2022 р. МЗС РФ виступив з погрозами на адресу Литви за блокаду транзиту до Калінінградської області. 23 липня 2022 р. Литва відновила транзит до Калінінградської області. 28 липня 2022 р. президент Литви Г. Науседа нагородив президента України В. Зеленського Орденом Вітовта Великого. 14 жовтня 2022 р. президент України В. Зеленський і президент Литви Г. Науседа обговорили технічне забезпечення Збройних сил України. 26 листопада 2022 р. Київ відвідала прем'єр-міністр Литви Д. Шимоніте. 15 грудня 2022 р. Олена Зеленська відкрила україномовний аудіо гід у «Палаці Великих

князів Литовських». Естонія, Латвія, Литва залишаються найбільш послідовними прихильниками ідеї швидкого вступу України до Євросоюзу і НАТО як гарантій від не повторення російської агресії. 16 лютого 2023 р. президент України В. Зеленський привітав Литву з 105-річницею відновлення державності.

У січні – лютому 2023 р. після рішення Естонії про передачу Україні всього запасу артилерії РФ понизила рівень дипломатичних відносин з Таллінним. У відповідь Латвія заявила про солідарність з Естонією та відкликання 10 лютого 2023 р. посла з Москви. Країни Балтії наполягали на послідовному продовженні підтримки України до остаточної перемоги над російським імперіалізмом.

Бібліографія

Артьомов І. В., Віднянський С. В., Тодоров І. Я., Токар П. В. Європейська та євроатлантична інтеграція України: стан і перспективи реалізації (2014–2022 рр.). Ужгород, 2022.

Балтійські країни. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/балтійські_країни

Орлова Т. В. Історія пострадянських країн. Київ, 2014.

Андрій МАРТИНОВ

Як змінювалась позиція Федеративної Республіки Німеччини щодо російсько-української війни?

Перший візит керівниці німецької дипломатії Анна-Лени Бербок до Києва та Москви відбувся у тандемі з французьким колегою Жан-Івом Ле Дріаном за умов максимального загострення відносин із Росією. Напередодні візиту німецька преса жваво обговорювала публічне звернення понад сімдесяти німецьких експертів міжнародників до федерального уряду з пропозицією радикально переглянути політику щодо Росії. Власне такий поворот поступово відбувався вже наприкінці правління Ангели Меркель. Нагадаємо, що арешт опозиціонера Олексія Навального, заборона діяльності в Росії неурядової організації «Меморіал», взаємні обмеження на діяльність журналістів державних інформаційних агентств «Росії сьогодні» та «Німецької хвилі», вислання дипломатів Німеччини у відповідь на висилку з Берліну російських «дипломатів», причетних до прикриття вбивства у Тіргартені колишнього чеченського польового командира Хінгагішвілі були чинниками, які повертали німецько-російські відносини до найгірших часів холодної війни.

Зрештою, коаліційна угода соціал-демократів, партії зелених і вільних демократів передбачає надання послідовної підтримки України в протистоянні гібридній війні з боку Росії. Однак цей документ обходить гострі кути. Конфліктні питання експлуатації газопроводу «Північний потік-2», надання німецької зброї Україні були виведені за межі тексту коаліційного договору. Показово, що на початку січня 2022 р. сенатор республіканець Том Круз не отримав підтримки свого проекту резолюції щодо запровадження американських санкцій проти цього сумнозвісного газопроводу. Але канцлер Олаф Шольц не використовує «політичний ресурс» для тиску на регулюючі органи у питанні сертифікації газопроводу. Не в останню чергу тому, що в бундестазі не тільки партії урядової коаліції, а й опозиційні християнські демократи та християнсько-соціальний союз сприймають аргументи щодо української газотранспортної системи як одного із запобіжників розширення російської збройної агресії проти України.

Крім того, німецькі політичні еліти стурбовані російськими погрозами посилити військову інфраструктуру в Калінінградській області. Тобто російський ультиматум щодо «не розширення» НАТО на схід Європи становить безпосередню загрозу не тільки євроатлантичній безпеці загалом, а й є прямою військовою загрозою Берліну. Зважаючи на це, навіть лідер опозиційної Християнсько-демократичної партії Фрідріх Мерц висловив стурбованість, що гіпотетичне відключення Росії від міжнародної розрахункової системи «SWIFT» може мати не прогнозовані наслідки для міжнародної фінансової системи. Як бачимо, німецькі еліти не закінчили дискусію з приводу проведення жорсткішої політики щодо Кремля.

Росія сповна користується цією ситуацією. Гіпотетичну готовність Німеччини збільшити військово-технічну та консультативну допомогу Україні Кремль

розглядає як втрату Німеччиною статусу посередника у нормандському форматі. Загрозу санкцій проти Путіна та його безпосереднього оточення тлумачать як привід для розриву відносин. Відкритим є питання щодо готовності сторін випробувати одна одну на блеф або реальні наміри.

Росія продовжує підіймати ставки у протистоянні із Заходом. Незмінними залишаються її завдання: 1) максимальне послаблення Євросоюзу і США, культивування протиріч у євроатлантичному просторі; 2) послідовна дискредитація України та співпраці України з Євросоюзом і США; 3) консолідація російського домінантного впливу на пострадянському просторі шляхом формалізації «союзу» з Білорусією та ймовірно Казахстаном.

Така диспозиція визначила смисл нинішнього етапу «човникової дипломатії» Німеччини і Франції, які намагаються відновити роботу усіх зацікавлених сторін у Нормандському форматі. Ця місія виглядає неможливою, адже Росія самовпевнено вважає, що може виграти цей раунд боротьби. По-перше тому, що Путін може спробувати підірвати внутрішньополітичну стабільність у Німеччині шляхом стимулювання розпаду правлячої «світлофорної коаліції», скориставшись із гострої конфліктної для соціал-демократів і зелених теми сертифікації газопроводу «Північний потік-2».

По-друге, Кремль розраховує на хаос у Франції під час виборчої кампанії та після квітневих президентських виборів. Тим паче, що на квітень припадають й важливі для Росії, зважаючи на особливі відносини Путіна та Орбана, загальні вибори в Угорщині. Тобто у Кремлі розраховують, що Європейський Союз принаймні до літа 2022 р. займатиметься передусім власними проблемами та внутрішньополітичною нестабільністю у державах учасницях ЄС.

По-третє, Росія розраховує, що письмова відмова США і НАТО визнати легітимними її вимоги щодо відмови від розширення НАТО на схід не означатиме надання Україні та Грузії на мадридському саміті НАТО 29–30 червня 2022 р. офіційного статусу держав, які готуються до вступу. Реалізувати згадані цілі Кремль намагається фактично взявши Україну у заручники.

Однак фактично спроба підриву стабільності правлячої коаліції в Німеччині виглядає малоймовірною. Адже суто гіпотетично за ймовірного конструктивного вотуму недовіри можна буде створити коаліцію за участю соціал-демократів, християнських демократів і вільних демократів. Але навіть ця вірогідна коаліції навряд чи проводитиме проросійську східноєвропейську політику, адже вона вже не відповідає німецьким інтересам.

За цих обставин консолідація та зміцнення євроатлантичних союзників України залишається критично важливим питанням дипломатичних зусиль у всіх форматах. Франція у першому півріччі 2022 р. головує в Євросоюзі. Це є нагодою скористатись німецько-французьким тандемом у процесі загального перегляду Євросоюзом його східноєвропейської політики. Зрештою, «Європейська енергетична хартія» передбачає забезпечення різних джерел постачання газу на європейський ринок. Тобто обидві гілки «Північного потоку», так само як «Південного потоку» залишаються під контролем «Газпрому». Натомість українська енергетика працює за принципами Європейської енергетичної хартії. Тому важливо залучити провідні німецькі і французькі енергетичні компанії до консорціуму з управління та модернізації української газотранспортної системи. Тоді європейські партнери можуть стати суб'єктами

переговорів щодо пролонгації після 2024 р. дії договору щодо гарантованих обсягів транзиту газу в Європу українською газотранспортною системою. За цих умов згадана система може стати додатковим інструментом гарантування безпеки України, а отже й безпеки Європи.

Німецьке суспільство і еліти були шоковані масштабною агресією рф проти України, тим паче, що до 24 лютого 2022 р. канцлер Олаф Шольц і міністр закордонних справ Анна-Лена Бербок докладали максимум зусиль, аби запобігти такому розвитку подій. Але, попри «особливі» німецько-російські відносини, РФ не дослухалася до німецьких аргументів.

Російський розрахунок був на об'єктивне зацікавлення ФРН в дешевих російських ресурсах та на суб'єктивний вплив «розуміючих Путіна» на прийняття рішень у Берліні. Кремль не сподівався на християнських демократів, особливо коли їхнім лідером став Фрідріх Мерц. Натомість соціал-демократи вважаються історично ностальгійно-проросійськими. Тим дивніше для рф була позиція канцлера Шольца щодо підтримки України. Але кремль не полишає спроб посіяти розкол в соціал-демократичній партії щодо оцінки перспектив мирних переговорів та умов завершення війни.

Опитування соціологічної служби тижневика «Шпігель» на початку листопада 2022 р. засвідчили, що німецьке суспільство поділене за регіональною ознакою в питанні оцінок російської агресії проти України. У східнонімецьких федеральних землях зберігається проросійська ностальгія. Східнонімецька економіки потерпає від режиму санкцій та від втрати вигоди від експлуатації «Північного потоку».

Поки що такі суспільні настрої не є критичними. Насамперед тому, що вдалося накопити достатній обсяг газу, аби взимку 2022–2023 рр. забезпечити функціонування німецької провислості та домогосподарств. На стабілізацію енергетичного балансу спрямовано рішення відкласти закриття атомних станцій, хоча це суперечить коаліційній угоді із партією зелених і вільних демократів. Але німецька влада не може нехтувати тим фактом, що німці стурбовані війною в центрі Європи. Канцлер Шольц на початку листопада 2022 р. у Пекіні закликав китайського лідера Сі Цзінпіна вплинути на рф, аби не допустити використання тактичної ядерної зброї проти України. РФ продовжує шантажувати захід ядерною зброєю, граючи на ризиках стрімкого переростання конвенційної війни у ядерну.

Суспільно-політичні дискусії у ФРН також зважають на той факт, що за останні три десятиліття бундесвер не був перетворений на сучасну професійну армію. Більша частина конвенційних озброєнь йшла на світовий ринок зброї, а не на модернізацію бундесверу. З точки зору внутрішньої безпеки німці стурбовані ризиком сутичок російських мігрантів, які давно мешкають у ФРН із біженцями з України (попри те, що більшість серед них становлять жінки і діти).

Німеччина в 2022 р. головує у «великій сімці» та анонсує допомогу Україні у відновленні економіки. Але розпочати цей процес навряд чи можливо до завершення бойових дій, що стає додатковим аргументом на користь припинення війни. Відкритим є питання, чи готові німці забезпечити правові процедури заради направлення арештованих російських авуарів на користь Україні.

Шольц одним із перших після XX з'їду Компартії Китаю відвідав Пекін. Німеччина шукає в Китаї ринок збуту своєї промисловості. США натякають на можливість направлення китайської експансії з Тайваню на Далекий Схід РФ. Опозиційна німецька преса критикувала Шольца за спробу дружити з черговим диктатором. Російська пропаганда вбиває клин між Шульцем і Бербок, яка під час його візиту в Пекін проводила зустріч з міністрами закордонних справ країн «великої сімки». Бербок представляється як «проамериканський» політик, а Шольц «про німецький».

В німецькому суспільстві, просякнутого ідеалами пацифізму, існують страхи ескалації російсько-української війни та її виходу на ширші рубежі. Попри це, в бундестазі залишається відносно стабільною ідея підтримки України. Правляча коаліція (соціал-демократи, зелені, вільні демократи) обережно ставиться до збільшення обсягів постачання важких озброєнь Україні. Склади бундесверу у цьому сенсі не безмежні. Ідеологічні антиподі «Альтернатива для Німеччини» і «Ліва партія» критикують за допомогу Україні як правлячу коаліцію, так і правоцентристську опозицію (християнські демократи і християнсько-соціальний союз). Загалом «Альтернатива для Німеччини» і «Ліва партія» покривають весь право-лівий спектр передусім німецьких антиглобалістів, які індоктриновані путінізмом. Посилення їхніх позицій залежить від спроможності федерального уряду та земельних урядів взимку 2022–2023 рр. зберегти соціально-політичну стабільність. Передумови для цього наявні. Але треба мати на увазі, що РФ неодмінно використовуватиме будь-які похибки, так само як втому від інфляції, невизначеність зі стратегію перемоги України над РФ у війні.

Німецький інформаційний наратив працює на попередження такому розвитку подій у ФРН. Тут навряд чи ефективною буде тактика «вимагати від Німеччини неможливого». Варто вітати німецькі зусилля щодо консолідації позиції країн-членів Євросоюзу у продовженні підтримки України та щодо готовності ФРН очолити реалізацію європейського плану післявоєнної відбудови економіки та інфраструктури України.

Після 24 лютого 2022 р. Берлін і Париж погодили санкції ЄС проти рф. Кремль розраховував на протиріччя між Францією і Німеччиною. Наприклад, Франція найбільший виробник атомної енергії в Європі. Німеччина донедавна згортала власну атомну енергетику. Франція домоглася визнання Євросоюзом атомної енергетики екологічно чистою, що викликало роздратування німецької партії зелених.

Суперечливим є питання готовності перейти до скасування права вето в процесі прийняття рішень в Євросоюзі. Вихід Британії залишив надто глибоку рану в ЄС. Британія вибудовує власну сферу вплив в ЄС, інтенсифікуючи відносини з Польщею, Естонією, Латвією, Литвою. Правий переворот у Швеції та Італії, особлива «проросійська позиція» Угорщини, претензії Польщі на репарації від Німеччини максимально ускладнюються процес прийняття рішень в ЄС. Найближче випробування це здатність демонструвати солідарність ЄС взимку 2022–2023 рр. щодо енергетичної політики.

Найбільш бажаним для РФ є розкол між Німеччиною і Францією щодо стратегії розвитку Євросоюзу. Зокрема, існують розбіжності щодо темпів прийняття до ЄС країн Західних Балкан, щодо позиції Сербії у питанні

визнання незалежності Косово, щодо розморожування переговорів про вступ Туреччини до Євросоюзу. Розбіжності між Німеччиною і Францією можуть бути особливо небезпечними для найближчого майбутнього Євросоюзу. Суть суперечок стосується використання спільного «антиковідного» фонду Євросоюзу, який збільшив інфляційний тиск на спільну європейську грошову одиницю «євро». Активна фаза російської війни проти України з 24 лютого 2022 р. радикально посилила тиск на економіку ЄС. Суттєво збільшується обсяг державного боргу, Європейський центральний банк (який впродовж вересня–жовтня радикально збільшив облікову ставку по кредитам у євро) наляканий перспективою стагфляції (одночасної інфляції і падіння темпів розвитку економіки) не може схилити національні уряди країн-членів ЄС до більш скоординованої економічної політики. Країни «Вишеградського блоку» (тільки Словаччина замінила національну валюту на євро) Польща, Угорщина, Чехія, а також Естонія, Латвія, Литва натякають на готовність більше орієнтуватись на Лондон і Вашингтон, а не на Брюссель, Париж і Берлін. Особливо Польща та Угорщина перебувають у правовому конфлікті з Євросоюзом щодо специфіки розуміння національних форм правової держави. Право-популістські форми європейського скептицизму представлені після перемоги правих у Швеції та Італії. Хронічна внутрішньополітична нестабільність залишається властивою Болгарії і Румунії. Проблеми Західних Балкан органічно доповнюються грецько-турецькими протиріччями. Причому навіть спільними зусиллями німецької і французької дипломатії не завжди вдається нейтралізувати грецько-турецькі територіальні суперечності, наприклад, на Кіпрі, або щодо островів у Егейському морі.

Ці протиріччя намагається використати РФ. Функціонально їхні можливості обмежені бойкотом російських ЗМІ в більшості європейських країн та практикою оголошення російських «дипломатів» персонами нон-грата в багатьох європейських столицях. Тому тактика кремля ґрунтується на просуванні своїх інформаційних наративів опосередковано через соціальні мережі (лідерів думок російських громад у відповідних країнах), що фрагментує аудиторію як об'єкт пропаганди. Поки що російські пропагандистські установки не працюють на значну частину європейської громадської думки, до тих пір, коли наявні протиріччя ще не вступили у зв'язок у одній системі координат. Тобто російська пропаганда залишається неефективною, поки криза процесу європейської інтеграції не набула системних ознак. Досі криза має характерні ознаки у окремих кластерах (одним із її проявів вважається російська збройна агресія проти України) та опосередковано впливає на систему Євросоюзу. Німеччина дуже важко приймала рішення про надання військової допомоги Україні, маючи переважаючі пацифістські суспільні настрої та глибоку структурну кризу бундесверу. 19 січня 2023 р. замість К. Ламбрехт новим міністром оборони ФРН став Б. Пісторіус. Він відомий публічною політичною підтримкою України у війні з РФ, наголошував, що «Росія у війні проти суверенної України має зазнати поразки». Це викликало обурення проросійської частини німецького істеблішменту, представленої партіями «Альтернатива для Німеччини» та «Лівої партії». Спираючись на їхню позицію, 2 лютого 2023 р. з нагоди 80-річчя перемоги у Сталінградській битві російський диктатор заявив, що німецькі танки на «російській землі» є повторенням

сумних сторінок другої світової війни. Німецька преса обурювалась таким пересмикуванням історичних фактів, зазначаючи, що Путін не лише не вчив історію, але й нехтує уроками історії. 25 січня 2023 р. Бундестаг розглянув питання постачання роти танків «Леопард» для України. Того ж дня відбулася телефонна розмова президента України В. Зеленського і канцлера ФРН О. Шольца. Мова йшла про підтримку тренувальних місій. 1 лютого 2023 р. прем'єр-міністр України Д. Шмигаль провів переговори з головою фракції «Зелених» у бундестазі Катрін Герінг-Екардт щодо «танкової коаліції». 7 лютого 2023 р. президент України В. Зеленський провів переговори з міністром оборони ФРН Б. Пісторіусом. Німеччина надала Україні танки. 8 лютого 2023 р. у Парижі відбулися переговори канцлера ФРН О. Шольца, президента Франції Е. Макрона і президента України В. Зеленського, який закликав допомогти розбити РФ. 4 березня 2023 р. у Вашингтоні побував канцлер О. Шольц. Канцлер ФРН заявив, що виведення російських військ з території України є передумовою будь-яких переговорів. РФ намагалась мобілізувати свої мережі впливу, аби організовувати у містах ФРН мітинги пацифістів, які вимагали припинити постачання зброї Україні. Але регулярні соціологічні опитування свідчили, що більшість громадян ФРН підтримувала всебічну допомогу Україні.

Бібліографія

Артьомов І. В., Віднянський С. В., Тодоров І. Я., Токар П. В. Європейська та євроатлантична інтеграція України: стан і перспективи реалізації (2014–2022 рр.). Ужгород, 2022.

Кудряченко А. І., Мартинов А. Ю. Глобальні виміри зовнішньої політики Німеччини. Київ, 2022.

Мартон К. Канцлерка. Дивовижна одіссея Ангели Меркель. Київ, 2022.

Сайт міністерства закордонних справ Німеччини. URL: https://www.auswaertiges-amt.de/de

Сайт посольства України в Німеччині. URL: https://mfa.gov.ua/embassies/nimechchina

Андрій МАРТИНОВ

Чи визнає Україна незалежність Косово і Тайваню?

Наприкінці 1990-х рр. загострилася криза навколо Косово. Організовані США переговори у Рамбуйє (лютий 1999 р.) засвідчили відсутність у Євросоюзу самостійної погодженої всіма країнами-членами позиції щодо Косова. У червні 1999 р. територія Косова була поділена на п'ять зон відповідальності: американську, британську, німецьку, італійську та французьку. Закінчення зазначеного етапу розвитку політики Європейського Союзу щодо Косова пов'язане із проголошенням 17 лютого 2008 р. незалежності цього краю.

В свою чергу канцлер ФРН у 1998–2005 рр. Г. Шредер у своїх спогадах зазначає, що німецька позиція щодо косовської проблеми формувалася на основі принципів євроатлантичної солідарності та спільної відповідальності за стан європейської безпеки. У пошуках порозуміння зі США після жорсткого протистояння початкового періоду американської силової політики німецько-французький тандем однозначно став на бік визнання незалежності Косово.

Восени 2004 р. у Косово відбулися вибори до місцевих органів самоуправління. Прихильники албанського відділення від Сербії сподівалися, що політична криза в Белграді та реалізація чорногорського курсу на незалежність за умови антисербської позиції ЄС та США виключать можливість силового варіанту сербського втручання. Після косовської кампанії НАТО у 1999 р. прискорились внутрішньополітичні зміни на сербській політичній арені. Восени 2000 р. під тиском вуличних протестів пішов у відставку С. Мілошевич. Наступного року він та лідер «Сербської радикальної партії» В. Шешель опинились перед Гаазьким міжнародним трибуналом зі злочинів, скоєних на території колишньої Югославії.

Політична криза в Сербії загострилась після вбивства в травні 2003 р. прозахідного прем'єр-міністра З. Зінзича. В країні панувала апатія та зневіра у позитивне майбутнє. Навесні 2004 р. Скупщина скасувала норму про 50% явку електорату. Цей рубіж ледь був досягнутий у першому турі виборів. 27 червня 2004 р. відбувся другий тур виборів Президента Сербії. Суперничали націоналіст лідер радикальної партії Т. Николіч та наступник З. Зінзича на посаді лідера «Сербської демократичної партії» Б. Тадич. Передвиборча програма Т. Николіча мала положення про розрив співробітництва з Гаазьким трибуналом та пропонувала об'єднання з боснійськими та косовськиим сербами. Натомість Б. Тадич рішуче виступив за вступ Сербії у ЄС та НАТО. Він наголошував, що гіпотетична перемога націоналіста знову ізолює Сербію. Врешті вирішальним став вибір на користь європейського майбутнього сербської молоді, яка голосувала за Б. Тадича.

31 серпня 2004 р. у Гаазькому міжнародному трибуналі С. Мілошевич розпочав процес самозахисту, наполегливо відмовляючись від допомоги офіційно призначених адвокатів. Він звинуватив США, Німеччину та Ватикан у організації розпаду Югославії, що на його думку об'єктивно перетворило сербів на жертв. Тому з точки зору С. Мілошевича, саме західні країни, порушивши

мир, підпадають під критерії найтяжчих міжнародних злочинів проти людства, якими є за класифікацією Нюрнберзького трибуналу (1945 р.) навмисні злочини проти миру. Однак довести цю точку зору С. Мілошевич так і не зміг. 11 березня 2006 р. він помер на 64-му році життя у Гаазькій в'язниці.

10 жовтня 2005 р. в Белграді офіційно розпочались переговори про укладання угоди про асоціацію між Європейським Союзом та Сербією. Проте європейська перспектива Белграду залежала від визнання незалежності Чорногорії та Косово. Перебуваючи у пошуку альтернативних варіантів, представник ООН з питань косовського врегулювання фінський дипломат М. Ахтісаарі захищав варіант косовського врегулювання, який полягав у створенні демократичного, багатоетнічного Косово під фактичним міжнародним протекторатом. Лідери країн ЄС 16 грудня 2005 р. надали Македонії офіційний статус країни-кандидата на вступ. Однак Греція продовжувала наполягали, аби спочатку Македонія змінила назву своєї держави. В свою чергу Албанія підписала угоду про стабілізацію та асоціацію з Європейським Союзом. Геополітичні ставки були зроблені дуже великі. Адже дестабілізація ситуації на Балканах може спровокувати ефект доміно у інших регіонах, які потерпають від тривалих міжетнічних конфліктів.

17 березня 2006 р. у Відні продовжились сербсько-албанські переговори з питання визначення остаточного статусу Косово. Тодішній міністр закордонних справ Сербії В. Драшкович заперечував можливість визнання Белградом повної незалежності Косова. Знайти компроміс, який був би прийнятним для всіх зацікавлених сторін, було важко. 28–29 жовтня 2006 р. у Сербії відбувся референдум щодо прийняття нової Конституції. Потреба в оновленому основному законі обумовлюється відразу декількома об'єктивними , причинами. По-перше, 5 червня 2006 р. сербський парламент Скупщина оголосила про правонаступність Союзною Республіки Югославія, яка розпалася внаслідок проголошення незалежності Чорногорії. Такий стан речей вимагав внесення відповідних змін до сербської Конституції, яка до того часу визначала Сербію суб'єктом югославської федерації, що вже є тільки історією. По-друге, сербська політична еліта, орієнтована на національні цінності, збиралася зафіксувати в преамбулі нової Конституції положення про сербський суверенітет над краєм Косово, який отримав статус автономії в складі Сербії. Але саме цей пункт став подразником для європейські орієнтованої частини сербського політичного істеблішменту. Обурення сербської проєвропейської опозиції, яка закликала бойкотувати референдум, викликає саме спроба націоналістів формально-правовими засобами утримати контроль над Косово. Але нічого взамін «історичній колисці» сербського народу не було запропоновано. Офіційний Брюссель ставить перед Белградом вимогу визнання незалежності Косово та видачі до Гаазького трибуналу боснійських сербів Радко Младича та Радована Караджича. Активісти сербських націоналістичних партій розглядали це як чергове приниження честі Сербії та замах на сербську ідентичність. 21 січня 2007 р. в Сербії відбулися парламентські вибори. Це були перші вибори після мирного розлучення Сербії із Чорногорією. Власне їхнє проведення обумовлювалося фактом остаточного розпаду колишньої Югославії та прийняттям нової сербської Конституції. Участь у виборах взяли 20 партій та партійних блоків, які репрезентують увесь політичний спектр країни:

від соціалістів, лібералів, демократів і до націоналістів. Вибори відбулися у всіх районах країни, за винятком лише території, де мешкають албанці в Косово.

Одночасно більше півмісяця у Відні за посередництва фінського дипломата М. Ахтісаарі відбувалися складні переговори між сербами та албанцями Косова. Сербський парламент відкинув пропозиції щодо механізмів визнання незалежності Косова. В свою чергу албанці були вкрай невдоволені затягуванням на їхню думку надання їм повної незалежності. Реагуючи на такий стан речей, М. Ахтісаарі визнав, що переговорний процес фактично зайшов в глухий кут. Причому він висловлює готовність змінити деталі свого плану, якщо можливі поправки будуть прийнятними для обох конфліктуючих сторін у Косово. Зокрема, косовські албанці не вдоволені тим, що іслам не визнається, відповідно до плану М. Ахтісаарі, державною релігією, а влада майбутньої незалежної держави зобов'язується перед Європейським Союзом охороняти символи сербської православної культури в Косово. Низка поступок була зроблена для Сербії, яка, зокрема, рішенням Гаазького трибуналу уникла репарацій за геноцид боснійських мусульман у місті Сребрениця 1995 р. Але вагоме представництво сербських націоналістів у парламенті робило неможливим будь-які поступки щодо Косово.

10 березня 2007 р. питання незалежності Косова було передано на розгляд Ради Безпеки ООН. За цих обставин ключовою була позиція постійних членів Ради Безпеки Росії та Китаю. Москва та Пекін добре розуміли, що НАТО треба якомога швидше визнавати незалежність Косова, аби продемонструвати ісламському світу модерну світську мусульманську державу під західним протекторатом, позбутися надто великого фінансового тягаря допомоги, особливо за умов витрат на Афганістан та Ірак, та по можливості уникнути терактів албанських екстремістів прихильників негайної незалежності проти миротворців НАТО. Водночас стриманість Росії та Китаю в підтримці незалежності Косова обумовлювалася не лише внутрішніми проблемами цих країн із сепаратистами, наприклад, у Чечні або Тибеті. У Москві та Пекіні розуміли, що прецедент надання незалежності Косово може запустити ефект доміно щодо самовизначення не лише боснійських сербів, а й придністровців, абхазів, осетинів, карабахців. Крім того, стрімке зростання мусульманських громад у Європі не виключає й того варіанту, що років за десять які-небудь екстремістські мусульманські громади всередині країн Європейського Союзу не забажають скористатися косовським прикладом для проголошення власної незалежності.

За цих обставин західні експерти зазначали, що насправді сербська національна держава від визнання незалежності Косово виграє. Адже, по-перше, відпаде потреба великих витрат на підтримання своєї присутності в Косово, по-друге, західні країни втратять останній аргумент, який перекреслює європейську інтеграцію сербів та обмежує потік інвестицій. Але історичній націоналістичні міфи знову виявилися сильнішими за здоровий глузд. За даними соціологічного опитування громадян Сербії, яке було проведено навесні 2007 р. на замовлення Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй, 47 відсотків сербів були категорично проти надання незалежності Косово, але 35 відсотків за, а решту це питання не турбувало.

На початку серпня 2007 р. у Белграді відбулися переговори США, ЄС та Росії з сербським керівництвом щодо пошуку шляхів вирішення проблеми Косова. Позиції албанців та сербів залишилися протилежними. Албанці наполягали на невідкладному наданні незалежності, а серби вимагали «законсервувати» цю проблему до кращих часів. Посередники також не досягли компромісу. Західна пропозиція про поетапне визнання незалежності Косова не влаштовувала сербів та їхніх прихильників у Росії. Натомість московсько-белградська пропозиція про надання албанцям Косова широкої автономії у складі Сербії не відповідала інтересам косовських албанців та їхніх західних союзників. В цій ситуації спеціальний представник Європейського Союзу німецький дипломат В. Ішінгер зазначав, що вийти з глухого кута можна, якщо обговорити пропозицію про поділ краю. Адже, якщо сторони продовжуватимуть наполягати на своєму, надії на компроміс майже не залишиться. Це «соломонове рішення» пропонувало поділити Косово за територіально-етнічними ознаками. Сербську частину краю залишити під повним контролем Белграду, а албанській території надати незалежність. Але радикальна частина албанців відразу відкинула напівофіційну німецьку пропозицію. Прихильники «Армії визволення Косово» вважали, що не заради того вони воювали, аби зрештою віддати сербам північні території Косова, надра яких багаті корисними копалинами. Поміркованi албанці обережно поставилися до цієї ідеї. Натомість косовські серби повністю підтримали зазначену пропозицію, оскільки бояться, що після проголошення незалежності Косово та завершення виведення міжнародних миротворців албанці закінчать етнічну чистку проти них.

22 жовтня 2007 р. у Брюсселі продовжилися переговори між сербами та албанцями щодо визначення статусу Косова. Жодного позитивного вирішення проблеми не було знайдено. Напруга посилювалася, адже 10 грудня 2007 р. минав останній термін, установлений ООН для розв'язання цієї проблеми.

На такому конфліктному фоні успіхом дипломатії Європейського Союзу стало підписання 15 жовтня 2007 р. з Чорногорією Угоди про її асоціацію з Європейським Союзом. Загалом сучасні тенденції розвитку балканських країн засвідчують, що європейські цінності пошуку компромісів заради зміцнення демократії, стабільності, миру та процвітання дуже складно торують собі шлях у регіоні, який століттями провокує різноманітні конфлікти. За кулісами дипломатичних баталій російські, азійські та африканські дипломати натякали, що косовський прецедент може актуалізувати проблему сепаратизму й на території країн Європейського Союзу. Лідер «Шотландської національної партії», яка має більшість у місцевому парламенті, О. Саймон закликав домагатися незалежності. Напруженим було становище в іспанських автономіях: Басконія, Каталонія та Галісія також домагалися фактично конфедералізації Іспанії. Белград погоджувався надати Косово статус аналогічний до правового становища Аланських островів. Як відомо після 1918 р. ці острови з переважно швецьким населенням отримали повне самоуправління, обмежене тільки в питаннях зовнішньої політики та безпеки, які вирішує Фінляндія. Однак більшість косовських албанців не приховувала наміру найближчим часом створити «Велику Албанію», що викликало тривогу у сусідній Македонії, чиє населення складається на 25 відсотків із етнічних албанців.

Незалежність Косова поглибила розкол в ЄС щодо спільної зовнішньої та оборонної політики. Попри намагання провідного європейського дипломата Х. Солани домогтися одночасного визнання незалежності Косова всіма 27 країнами-членами ЄС, Словенія, Швеція, Фінляндія відкрито заявили про свою неготовність зробити це. Ще більш обережну позицію зайняла Греція, яка не в захваті від перспективи створення «Великої Албанії», котра висуватиме територіальні претензії до сусідньої Македонії. За цих обставин США зберегли монополію в ролі гаранта європейської безпеки, контролюючи найбільшу в Європі військову базу «Бондстіл» у Косово.

В умовах цієї стратегічної геополітичної гри на Балканах 20 січня 2008 р. відбувся перший тур виборів президента Сербії. Його особливістю були виборчі бюлетені, надруковані п'ятьма мовами: сербською, албанською, угорською, словенською та русинською. Тим самим уряд Сербії демонстрував толерантність до національних меншин. Але, на думку представників інших народів колишньої Югославії, раніше саме безуспішні намагання створити «Велику Сербію» призвели до спочатку розпаду Югославії, а тепер і до поділу території власне історичної Сербії. Звичайно, жоден із кандидатів на вищу державну посаду не погоджувався із сумним фактом неминучості остаточної незалежності Косова. Виступаючи з трибуни Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй, президент Сербії Б.Тадич закликав світову спільноту поважати територіальну цілісність його країни. Він заявив, що Белград ніколи не визнає незалежність Косова.

3 лютого 2008 р. відбувся вирішальний другий тур виборів президента Сербії. Напередодні цієї події міністри закордонних справ Європейського Союзу обговорили можливість підписання Угоди про асоціацію із Сербією. Однак Нідерланди наполягали на попередній видачі до Гаазького міжнародного трибуналу головних сербських військових злочинців. Тим самим Європейський Союз фактично поставив сербів перед доконаним фактом: обрати віддалену перспективу вступу до Європейського Союзу, але відмовитися від Косово негайно.

17 лютого 2008 р. увійде до підручників історії як дата дискредитації положення міжнародного права про непорушність державних кордонів. Наступного дня після одностороннього проголошення незалежності Косово Міністерство закордонних справ України оголосило заяву, в якій констатувало, що косовський випадок не може вважатися універсальним прецедентом. Його застосування можна визнати, як виняток, тільки у європейському контексті. Однак тільки 21 з 27 країн-членів Європейського Союзу визнали незалежність Косово. На надзвичайній нараді з цього приводу міністри закордонних справ країн-членів Європейського Союзу констатували, що вирішення питання про визнання незалежності Косово є справою кожної країни. Тим самим було продемонстровано чергову кризу спільної зовнішньої політики Європейського Союзу. Франція першою встановила з Косово дипломатичні стосунки. Але Іспанія, Кіпр, Болгарія, Румунія, Греція, Словаччина виступили проти визнання незалежності Косово без згоди Сербії та відповідного рішення Ради Безпеки ООН.

20 лютого 2008 р. офіційно розпочалася робота місії Європейського Союзу у Косово. Водночас відкликання сербських послів із країн Європейського

Союзу та США, які визнали незалежність Косова, ускладнило реалізацію перспективи налагодження відносин Сербії та Євросоюзу. Очікувано розкололася Парламентська асамблея Організації з безпеки та співробітництва в Європі, яка на своїй сесії 20–23 лютого 2008 р. розглядала ситуацію у Косово. Але так і не прийшла до консенсусного рішення.

8 березня 2008 р. прем'єр-міністр Сербії В.Коштуниця заявив про фактичний розпад правлячої коаліції та свою відставку. На початку червня 2008 р. парламент Косово прийняв Конституцію незалежної Республіки Косово. Країна була проголошена республікою. Але великі владні повноваження зафіксовані за президентом. Албанську і сербську мови було названо офіційними. Також були передбачені механізми захисту прав сербської етнічної меншини у Косово. Американські військові експерти приступили до навчання та озброєння армії Косова. Інтенсивно формувалася косовська дипломатична служба, але фахівців поки що вистачало, аби заповнити вакансії у дипломатичних представництвах в країнах Євросоюзу, які визнали Косово, та в США. Сербський динар витіснений з грошового обігу остаточно, але власної валюти Косово до кінця 2008 р. не мало, користуючись євро та американськими доларами. Але не тільки у фінансових та економічних питаннях суверенітет Косова виглядає умовно. Зокрема, новою Конституцією Косова заборонено об'єднуватися з Албанією.

15 червня 2008 р. набула чинності Конституція Косова. Зазначена подія стала черговим приводом для загострення стосунків між Белградом та Приштіною. У Сербії після дострокових парламентських виборів 11 травня 2008 р. внутрішньополітичне становище залишалося нестабільним. Президент Б. Тадич вважав, що поміркованість Сербії у косовському питанні має допомогти інтеграції до Європейського Союзу. У віддаленій історичній перспективі після вступу до Євросоюзу Сербії косовське питання, на його думку, буде вирішене на основі спільних європейських цінностей. Натомість В. Коштуниця зайняв позицію, яка більше нагадувала різко негативний російський курс. Кремль так само неодноразово наголошував, що визнання незалежності Косова означає радикальний перегляд міжнародного права. Росія намагалася використати косовський прецедент для зміни свого ставлення до невизнаних державних утворень на пострадянському просторі.

Невизначеності ситуації додавав й діалог між Албанією та Косово. Відвідавши албанську столицю Тирану наприкінці червня 2008 р., косовський прем'єр-міністр Х. Тачі підписав Договір про дружбу і співробітництво між Косово та Албанією. Сторони домовилися налагодити контакти на всіх рівнях, надати один одному режим найбільшого торговельного сприяння. Косово та Албанія мають намір проводити погоджену зовнішню політики. Фактично тим самим було створено конфедерацію Косово та Албанії. Внаслідок цього на Балканах навряд чи стане спокійніше, адже ця земля є надто великою для будь-яких великих етнічних утворень, а може бути справді великою лише за умов мирної співпраці всіх балканських народів.

Восени 2008 р. моніторингова місія ООН у Косово (UNMIK) передала місії Європейського Союзу лише частину повноважень. У сербських анклавах не вітали прихід місії Європейського Союзу, який доклав чимало зусиль для проголошення незалежності Косово. Крім того, Європейський Союз висту-

пає проти відокремлення від Косово північних сербських анклавів. Загалом ситуація залишалася нестабільною. Зокрема, в Косово повільно вирішується проблема створення робочих місць. Високим залишається рівень злочинності. Наприкінці листопада 2008 р. Рада Безпеки ООН проголосувала за розміщення місії Європейського Союзу в Косово. Доповідь Генерального секретаря Пан Гі Муна з цього приводу була схвалена одноголосно. Передбачалося, що управління в сербських районах краю здійснюватиме місцева сербська влада під контролем місії ООН, без підпорядкування Приштині. На цьому особливо наполягав Белград. У Косово Європейський Союз отримав ситуацію, яка нагадує становище, що після імплементації Дейтонських мирних угод склалася в Боснії і Герцеговині.

Європейські експерти на початку грудня 2008 р. підготували доповідь щодо стану справ у Косово. Серед гострих проблем виділяється високий рівень безробіття та корупції. Натомість було констатовано низький рівень компетентності чиновників, наявність неефективного апарату управління та незахищених національних меншин у Косово. У сербських етнічних районах Косово зруйновано систему управління. Європейський Союз також констатував слабкість судової системи Косова, яка не може гарантувати недопущення повторення міжетнічних зіткнень. Еволюція політики Євросоюзу щодо цих питань ускладнювалася одночасним удосконаленням якості процесу європейської інтеграції та збільшенням кількості країн-членів ЄС. Внаслідок цього ще більш суперечливим став процес формування та реалізації спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу, зокрема, й на балканському напрямку. Провал ратифікації першої спільної конституції ЄС, проблеми із ратифікацією Лісабонського договору спричинили наприкінці 2008 р. політично-правову кризу в ЄС. Крім того, поглиблення світової економічної кризи, яка потребувала дедалі більших ресурсів для стимулювання європейської економіки, лімітувало можливості Європейського Союзу щодо блискавичної інтеграції балканських країн. Підтримання ситуації на Балканах у перехідному стані у середньо терміновій перспективі залишає регіон зоною невизначеності та підвищених ризиків для інтересів більшості країн-членів ЄС. Балкани «невільно» перетворилися на конкурента України та інших східноєвропейських країн в процесі європейської інтеграції. Політика Європейського Союзу щодо балканських країн не заперечує можливості у віддаленій перспективі їхньої інтеграції до Євросоюзу. У грудні 2022 р. Косово офіційно подало заяву на вступ до Євросоюзу.

Тайванське питання залишається не менш складним, аніж косовське, для сучасних міжнародних відносин. Поразка партії «Гоміндан» у громадянській війні в Китаї в 1949 р. спровокувала міграцію її прихильників на чолі з Чан Кайші на острів Тайвань, який був проголошений «Китайською Республікою», на відміну від Народної Республіки Китай, яку Мао Цзедун створив 1 жовтня 1949 р. США до 1973 р. визнавали Тайвань постійним членом Ради Безпеки ООН. Тільки внаслідок встановлення в 1972 р. дипломатичних відносин з КНР США відмовились від визнання Тайваню, а КНР стала постійним членом Ради Безпеки ООН. Відтоді КНР послідовно розвиває дипломатичні відносини з будь-якою державою, яка визнає Тайвань. Умовою визнання незалежності України з боку Китаю було невизнання Україною Тайваню. Власне Китай

не визнав анексію Криму РФ тому, що визнає територіальну цілісність України. Водночас на початку 2023 р. Китай засудив країни НАТО і США за надання воєнної допомоги України з метою стримування російської збройної агресії. На думку Китаю це веде до ескалації конфлікту. Вважається, що «Народно-визвольна армія» КНР буде готова військової силою вирішити тайванську проблему у період 2024-2027 рр. Війна за Тайвань може стати неминучою у разі перемоги на виборах 2024 р. на Тайвані прихильників проголошення повної незалежності. Доти не в інтересах України розривати відносини з Китаєм внаслідок визнання незалежності Тайваню, тим паче, коли сам Тайвань таку незалежність офіційно ще не оголосив (це може бути казус-белі для Китаю).

Бібліографія

Каменецький М. Косовська проблема від Маркса до Буша. *Зовнішні справи*. 2008. № 7.
Сайт інформаційних ресурсів Косово. URL: https://www.kosovo-online.com/
Сайт інформаційних ресурсів Тайваню. URL: https://www.taiwannews.com.tw/en/index
Rüb Matthias. Kosovo. Ursachen und Folgen eines Krieg in Europa. München. 2001.
Fairbank John. China. A New History. London. 2006.

Андрій МАРТИНОВ

Як змінювалась позиція Франції щодо російсько-української війни?

До 24 лютого 2022 р. Франція позиціонувала себе найближчим європейським партнером рф. У 2014 р. після анексії Криму тільки потужний тиск з боку США і НАТО зупинив реалізацію угоди про продаж рф французьких військових кораблів типу «Містраль». Впродовж першого президентського терміну Еммануель Макрон з 2017 р. намагався вибудовувати персональні відносини з Путіним, спробувавши використати цю комунікацію на початку 2022 р., залагоджуючи ультиматум рф на адресу НАТО. Тоді ця активність розглядалась як прагматичний «миротворчий» курс до французьких президентських виборів у травні 2022 р.

Водночас з 2020 р. у французько-російських відносинах актуалізувалась подразлива тема російської активності у франкомовній Африці. Російська «приватна військова кампанія Вагнера» (як фактичний дах головного розвідувального управління генштабу РФ) витіснила французький іноземний легіон із Центральноафриканської республіки, Малі і Чаду. Зважаючи на це, симпатії до РФ з боку навіть французьких правих консерваторів девальвувались.

Опонентка і конкурентка Макрона Марін Ле Пен позиціонувала себе як ідеологічно близький до путінського радикального консерватизму політик. Але під час виборчої кампанії вона дистанціювалась від кремля, який внаслідок агресії проти України став надто токсичним. Утім, такі ідеологічні похибки помітно послабили шанси Ле Пен на перемогу. Це також стало уроком для французьких ультраправих.

Франція до кінця червня 2022 р. скептично ставилась до ідеї надання Україні статусу країни кандидата на вступ в Європейський Союз. Однак така позиція, зважаючи на реальний захист в Україні демократичних європейських цінностей, не мала морального виправдання.

Після президентських виборів Макрон перестав надто часто телефонувати в кремль. Ле Пен переключилась на парламентську роботу та передала управління своєю партією «Національне об'єднання» Жордану Борделлу. Наявний розкол у інтелектуальному французькому середовищі щодо інтерпретації причин, перебігу та наслідків російсько-української війни. Неоконсервативний філософ Глюксман закликає Францію стати головним союзником України в Європі. Але значна частка французьких інтелектуалів отруєна симпатіями до путінських антиглобалістських «ідей».

На відміну від Німеччини (на прикладі партії зелених і вільних демократів), у Франції немає політичної партії, яка б відкрито і послідовно захищала курс на надання допомоги Україні до перемоги над путінською РФ. Влітку 2022 р. Макрон втратив абсолютну більшість у парламенті. Президентська коаліція «Разом» загалом отримала 38,6%, ліва опозиція «Новий народний екологічний і соціальний союз» Ж.-Л. Меланшона здобула 31,6%, «Національне об'єднання» Марін Ле Пен отримала 17,3% голосів. Виборці були невдоволені енергетичними та пенсійними проблемами. Макрону довелось фактично

створювати коаліцію з голлістами (республіканська партія). Мінлива коаліція ускладнила процес взаємодії з Німеччиною в Євросоюзі. Голлісти вважають, що німці недостатньо враховують французькі економічні інтереси. Наприклад, на початку листопада 2022 р. пропонувався спільний візит від імені ЄС до Пекіну, але зрештою там побував особисто канцлер Олаф Шольц.

За цих обставин велика регіональна війна на Сході Європи дратує французьких виборців, які не розуміють, чому більше неможливо з рф вести «бізнес як завжди» було до війни. Франція бере участь у військово-технічному ленд-лізі країн НАТО для захисту України. Але російсько-українська війна суттєво змінила структуру світового ринку озброєнь. Російська зброя помітко поступається місцем на ключових його сегментах. Французький оборонний комплекс зацікавлений у тому, аби захопити найбільш ласі шматки ринку озброєнь, аніж постачати її задарма.

Російська дипломатія намагається сприяти поглибленню французько-німецьких протиріч, які мають максимально ускладнити процес спільної політики ЄС щодо російської агресії проти України. Російська пропаганда презентує французьких і німецьких політиків як «виконавців волі США». Тому бажана для Путіна «велика угода» щодо гіпотетичного поділу сфер впливу в Східній Європі більше, на думку кремля, залежить від Вашингтона, аніж від Парижа і Берліна. Водночас російська пропаганда проводить спеціальні інформаційні операції з метою дискредитації політики постачання західної зброї Україні. Зокрема, поширюється інформація про нібито появу західних зразків стрілецької зброї на чорному кримінальному ринку Європи (що навряд чи можливо, якщо в Україні реально запроваджено систему обліку і контролю за обігом зброї зразка НАТО).

Макрон у жовтні відвідав Ватикан, де вітав зусилля Папи Римського Франциска щодо інспірування переговорного процесу між рф і Україною. Опосередковано цю ідею підтримала нова прем’єр-міністр Італії Джорджія Меллоні. Користуючись цією тенденцією, рф намагатиметься застосувати всі важелі вплив (інформаційні, енергетичні, військово-технічні на фронтах в Україні), аби грати на нервах втомлених війною європейців. Зазначена тенденція помітна напередодні запланованого на 14–15 листопада 2022 р. на індонезійському острові Балі саміту країн «великої двадцятки». У випадку провалу спроб започаткувати легальні (а не тільки закулісні переговори по лінії Дж. Салліван – Патрушев) переговори рф, скоріше за все, вдасться до активізації тиску на слабкі ланки в Євросоюзі. Наприкінці 2022 р. французький уряд анонсував підняття до 64 років пенсійного віку, що 19 січня 2023 р. спровокувало загальний страйк. Президент Франції Е. Макрон на фоні складних внутрішньополітичних проблем, продовжив наголошувати на важливості «збереження діалогу» з РФ, хоча ці наміри висміювала навіть російська пропаганда. Без відповіді залишались заклики МЗС України вивести французькі фірми з російського ринку (зокрема «Ашан»). Президент Е. Макрон, який не мав стабільної більшості у парламенті, намагався зберегти між партійний консенсус щодо надання військової допомоги Україні.

Бібліографія

Ададуров В. Історія Франції. Львів. 2002.

Артьомов І. В., Віднянський С. В., Тодоров І. Я., Токар П. В. Європейська та євроатлантична інтеграція України: стан і перспективи реалізації (2014–2022 рр.). Ужгород, 2022.

Гомза І. Республіка занепаду. Ідеологія французького інтегрального націоналізму за Третьої республіки. Київ, 2021.

Андрій МАРТИНОВ

Як впливає війна і зовнішня допомога на трансформацію українського суспільства?

Масштабування воєнних дій проти України після 24 лютого 2022 р. сприяло консолідації українського суспільства. За даними жовтневого 2022 р. опитування центру соціологічних досліджень «Пульс», дії президента України В. Зеленського схвалювали у листопаді 2022 р. 83% опитаних громадян України. Дії прем'єр-міністра Д. Шмигаля схвалювали 54,2% опитаних. Діяльність Верховної Ради схвалювали лише 27,5%. Майже 90% громадян вважають, що справи в Україні розвиваються у правильному напрямку. У неправильному напрямку політика йде на думку 4,4% опитаних. Майже 85% опитаних перемогою вважають звільнення Криму і Донбасу. Тільки 9% вважають перемогою вихід на кордон станом на 24.02.2022 р. 53% виступають за відновлення ядерного статусу України та ядерне роззброєння РФ. 61% за вступ в НАТО. 52% вважають, що відновлювати економіку на звільнених територіях треба після війни з іноземним контролем витрати коштів.

Розпочався процес націоналізації стратегічних підприємств, які належали до війни олігархам (К. Живаго, І. Коломойському, В. Богуслаєву, К. Григоришину). Це був найбільший перерозподіл власності з часу проголошення незалежності. Збереження суверенітету і територіальної цілісності є критично важливими для еліт і суспільства. Майже 70% громадян України чекали на можливість повторення світової війни у найближчі 25 років. 92% згодні зі збільшенням витрат на оборону. Державний бюджет на половину залежить від зовнішніх надходжень. Зовнішній борг України наблизився до показника 80% валового внутрішнього продукту. Всі внутрішні надходження до бюджету йшли на воєнні потреби. США та ЄС в 2022 році надали Україні 113 млрд доларів. На інші держави прийшлось 13,5 млрд доларів. Проведене агенцією «Рейтинг» у листопаді 2022 р. соціологічне опитування засвідчило, що 90% вважають, що обороноздатність країни зросла, 86% переконані у поліпшенні міжнародного іміджу України. Натомість 80% відзначили погіршення економічного становища. 48% не побачили змін у сфері свободи слова і демократії. 46% не бачать змін на краще з боротьбою з корупцією. Оптимізм громадян більше торкається сфер, які не стосуються соціально-економічних проблем. За даними опитування Київського міжнародного інституту соціології (листопад 2022 р.) 76,5% вважають, що децентралізація позитивно вплинула на відбиття російської агресії та вважають, що їхні громади готові до опору. Підтримка створених під час війни воєнних адміністрацій становить 74%. Майже 96% довіряють Збройним силам України, 84% волонтерам 63% СБУ, 58% Національній поліції, 57% національним ЗМІ, 25% судам. Війна стала ресурсною війною на виснаження, що вимагає подальшої консолідації українського суспільства та українських союзників заради перемоги над агресором.

Бібліографія

Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://www.ratinggroup.ua
Київський міжнародний інститут соціології. URL: https://www.kiis.ua
Сайт міністерства реінтеграції. URL: https://www.minre.gov.ua
Сайт Кабінету Міністрів України. URL: https://www.kmu.gov.ua/

Андрій МАРТИНОВ

Якими є перспективи євроатлантичної інтеграції України в умовах війни?

Організація Північноатлантичного договору (англ. North Atlantic Treaty Organization) є військово-політичною організацією, створеною відповідно до Вашингтонського договору 4 квітня 1949 р. північноамериканськими та західноєвропейськими державами. Головною метою альянсу є забезпечення колективної оборони держав-членів. Згідно статті 10 зазначеного договору будь-яка європейська держава, яка спроможна втілювати принципи альянсу і робити свій внесок у гарантування безпеки союзників може бути запрошена до вступу. Країнами-засновниками НАТО стали: США, Канада, Велика Британія, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Норвегія, Данія, Ісландія, Португалія. У лютому 1952 р. до НАТО увійшли Греція і Туреччина, у травні 1955 р. ФРН, що стало безпосереднім приводом до створення Організації Варшавського договору. У травні 1982 р. членом НАТО стала Іспанія, а у березні 1999 р. Польща, Чехія, Угорщина. Чергове розширення альянсу відбулось у квітні 2004 р., коли до НАТО приєдналися Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Словаччина, Словенія, Румунія. У квітні 2009 р. членство у НАТО набули Албанія та Хорватія. Станом на 1 січня 2010 р. членами НАТО є 28 держав. Заявка на вступ Македонії була відкладена з причини конфлікту із Грецією щодо назви цієї держави.

Вищим органом управління всіма структурами НАТО є Рада глав держав членів Північноатлантичного альянсу. Рішення мають прийматись консенсусом, що засвідчує рівноправність усіх учасників НАТО. Періодично збираються ради міністрів оборони, працюють комітети начальників генеральних штабів, ради міністрів закордонних справ, комітети цивільної оборони. Крім виконавчої влади країн членів НАТО, до атлантичного процесу на політичному рівні залучені й законодавці, які працюють у форматі Парламентської асамблеї НАТО.

Перші сорок років свого існування НАТО був активним суб'єктом «холодної війни». У середині 50-х рр. за Генерального секретаря НАТО лорда Ісмея (1952–1957) в альянсі були визначені основні напрямки співробітництва з оборонних питань, затверджена чітка військова структура альянсу. Функції оперативного управління союзними військами здійснює верховний головнокомандуючий американськими військами в Європі. Європейські військові призначаються на посади головнокомандуючих окремими видами збройних сил за регіональним принципом (командуючі родами військ у Північній Європі, Центральній Європі та Середземномор'ї). Генеральний секретар НАТО репрезентує виконавчу владу альянсу та здійснює функції політичного координатора та головного менеджера.

Об'єднуючим чинником для активізації політичних консультацій між учасниками НАТО стала спільна реакція на вторгнення СРСР до Угорщини в жовтні 1956 р., що дало можливість компенсувати розбіжності між США та Британією й Францією з приводу спроби військового врегулювання проблеми

Суецького каналу. Також у 1956 р. було прийнято рекомендації щодо регулярних політичних консультацій та розвитку співробітництва у невійськових галузях між країнами-членами НАТО. В 1957 р. з метою розширення науково-технічного співробітництва була започаткована наукова програма НАТО. В рамках названої програми щорічно працюють близько 13 тис. науковців з різних країн.

Одна з найсерйозніших криз в історії альянсу настала за часів керівництва Генерального секретаря НАТО Поля-Анрі Спаака (1957–1961). Франція у 1960 р., висловлюючи незадоволення американською гегемонією, вийшла з інтегрованої військової структури НАТО, але залишилась членом альянсу на політичному рівні (у 2008 р. Франція повністю повернулася до усіх структур НАТО). Внаслідок рішення французького президента Ш. де Голля штаб-квартира НАТО була передислокована з Парижу до Брюсселю. Наступний генеральний секретар альянсу Дірк Стіккер (1961–1964) сприяв подоланню політичної кризи, яка виникла в зв'язку з позицією французького президента де Голля щодо меж та змісту трансатлантичного партнерства. У 1967 р. вже за нового генерального секретаря Манліо Брозіо (1964–1971) НАТО затвердило т.з. «Звіт Хармеля» про майбутні завдання альянсу. Було підтверджено подвійну військову політику: з одного боку – утримання військової потужності, потрібної для оборони та стримування, а з іншого боку розвиток позитивних ініціатив, спрямованих на розв'язання політичних проблем у Європі. Нова оборонна стратегія НАТО (доктрина гнучкого реагування), на відміну від попередньої, яка передбачала масовий військовий удар у відповідь на будь-яку форму зовнішньої агресії проти країни-члена НАТО, пропонувала встановити такий рівень військової потужності, котрий давав би можливість для застосування будь-якого варіанту відповіді у разі агресії. Країни НАТО засудили введення військ країн ОВД 1968 р. до Чехословаччині, але в ситуації військового паритету між СРСР та США прямого військового зіткнення не було. Це давало підстави вважати НАТО та ОВД гарантами силового балансу світового устрою, який склався після Другої світової війни.

За Генерального секретаря НАТО Йозефа Лунса (1971–1984) паралельно розгортались процеси певної військово-політичної розрядки, пік якої настав після підписання Гельсінського заключного акту 1975 р., так і продовження ідеологічної конфронтації та гонки озброєнь. В умовах фактичного закінчення періоду розрядки міжнародної напруженості в 1979 р. НАТО прийняв рішення про розгортання в Західній Європі американських ракет середньої дальності «Першінг-2». Чергова серйозна криза у відносинах між НАТО та ОВД настала після введення 1980 р. військового стану в Польщі. Однак уже наприкінці історії «холодної війни», коли НАТО очолював Генеральний секретар лорд Каррінгтон (1984–1988), визначились позитивні тенденції, пов'язані з активізацією переговорів між двома військовими блоками з питань обмеження звичайних видів зброї та чисельності військ у Європі. Найвагоміші історичні зрушення настали за Генерального секретаря НАТО Манфреда Вернера (1988–1994). Радянський генсек М. Горбачов та американський президент Р. Рейган у грудні 1987 р. підписали Договір про ліквідацію ракет середнього радіусу дії. 9 листопада 1989 р. впав берлінський мур, який був символом конфронтації між Сходом та Заходом. У липні 1990 р. Президент СРСР М. Горбачов

погодився, аби ФРН після об'єднання з НДР залишилась у НАТО. У листопаді 1990 р. на паризькому саміті Наради з безпеки та співробітництва в Європі був підписаний Договір про звичайні види озброєнь та збройні сили в Європі. Римська декларація НАТО 1991 р. підвела риску під військово-політичними завданнями альянсу доби «холодної війни» та визначила мету його існування на історичну перспективу. У грудні 1991 р. з метою налагодження діалогу з новими незалежними державами було створено Раду Північноатлантичного партнерства (РПАС), учасниками якої є 44 країни включно з Україною. Головною метою РПАС є реалізація цілей співробітництва між країнами НАТО та новими демократичним країнами.

На засіданні Ради НАТО у Брюсселі 10–11 січня 1994 р. було прийнято Програму «Партнерство заради миру» (П.З.М.), яка сприяла встановленню партнерських зв'язків з країнами, які не є членами НАТО. П.З.М. створює умови для відкритості процесів національного планування та формування військових бюджетів, забезпечення демократичного контролю над збройними силами, підтримання здатності та готовності брати участь у миротворчих операціях під егідою ООН або ОБСЄ, враховуючи положення національних Конституцій, розвиток військового співробітництва з НАТО для здійснення спільного планування, військової підготовки та навчань, формування у тривалій перспективі таких збройних сил, які будуть спроможні краще взаємодіяти за стандартами НАТО. Альянс формально зобов'язався консультуватись із будь-яким учасником П.З.М., якщо цей партнер відчуватиме пряму загрозу своїй територіальній цілісності, політичній незалежності або безпеці. Учасниками зазначеної програми є близько 60 країн світу. Країни члени НАТО подолали кризу в керівництві альянсу, яка спостерігалась у 1994–1995 рр. за Генерального секретаря НАТО Віллі Клааса, якого звинувачували в корупції.

У лютому 1994 р. Україна приєдналась до програми НАТО «Партнерство заради миру». Механізм співробітництва Росії та НАТО регулює підписаний 27 травня 1997 р. «Основоположный акт». Проте НАТО надало Росії лише право голосу у вирішення питань європейської та світової безпеки, але не право вето щодо своїх дій. Російське керівництво вважає, що можлива перспектива вступу в НАТО суперечить статусу Росії як одного із самостійних полюсів сили.

Розвиток правової основи співробітництва України з НАТО прискорився наприкінці 90-х рр. XX ст. «Хартія про особливе партнерство» між Україною та Організацією Північноатлантичного договору була підписана Президентом України Л. Кучмою та лідерами на той час ще 16 країн-членів НАТО 9 липня 1997 р. у Мадриді. Хартія спрямована на забезпечення розширення та поглиблення відносин співробітництва між Україною та структурами НАТО. Хартія визнає Україну невід'ємною частиною Центрально-Східної Європи та ключовим фактором забезпечення стабільності на континенті в цілому. Відповідно до положень зазначеної Хартії створено механізм регулярних політичних та військових консультацій між Україною та НАТО з кола питань, що становлять спільний інтерес, зокрема, у галузі безпеки, запобігання конфліктам, контролю над роззброєнням, експортом зброї та військових технологій, боротьби з тероризмом. Були засновані військові місії зв'язку України в Брюсселі, а Північноатлантичного альянсу в Києві. Хартія сприяла активізації співробітництва України з країнами-членами НАТО у рамках програми «Парт-

нерство заради миру». Функціонує міжвідомча Комісія Україна-НАТО, спільна робоча група з питань військової реформи, діє місія України при штаб-квартирі НАТО у Брюсселі. 7 травня 1997 р. у Києві відкрито Центр інформації та документації НАТО. Зв'язки між громадськими та неурядовими установами України та країн НАТО успішно здійснює Атлантична Рада України. За Генерального секретаря НАТО Хав'єра Солани (1995–1999) альянс активно долучився до врегулювання балканської кризи, яка виникла внаслідок розпаду в 1991 р. Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії. Після підписання у 1995 р. Дейтонської мирної угоди альянс створив спочатку багатонаціональні сили з імплементації (IFOR), а потім сили зі стабілізації (SFOR), активну участь у миротворчій діяльності яких брали Збройні сили України. У квітні 1999 р. у Вашингтоні на ювілейному саміті НАТО була затверджена нова військово-політична стратегія альянсу, яка передбачає зміцнення трансатлантичного партнерства та визначає глобальні військові завдання альянсу. Військова операція НАТО проти Югославії (24 березня – 10 червня 1999 р.) стала найбільшою в історії альянсу, але негативно позначилася на його іміджі.

За керівництва Генерального секретаря НАТО лорда Джорджа Робертсона (1999–2004) відбулось друге після закінчення «холодної війни» і водночас найбільше з часу заснування розширення НАТО. Зважаючи на глобальні функції альянсу, його стали називати «світовим жандармом». Після терактів у США 11 вересня 2001 р. вперше розглядалась можливість застосування статті 5 про колективну безпеку. Союзники по НАТО залучились до антитерористичної операції на території Афганістану, яка розпочалась у жовтні 2001 р. Але у березні – травні 2003 р. під час підготовки та проведення військових дій з метою ліквідації режиму Саддама Хусейна в Іраку серед союзників по НАТО з'явились суттєві розбіжності щодо меж превентивного використання сили в обхід рішень ООН. Європейські союзники т. з. «стара» Європа також були стурбовані тим, що розгортання системи протиракетної оборони над територією США може порушити гарантії безпеки для Європи. Підвалини трансатлантичного партнерства також руйнувались планами ЄС створити власні сили швидкого реагування. Прихильними до американської позиції є позиції Великої Британії та країн «нової» Європи на чолі з Польщею. Розв'язанню протиріччя між «старою» й «новою» Європою, з одного боку, та США з іншого, була присвячена діяльність Генерального секретаря НАТО Япа де Хооп Схеффера (з квітня 2004 р. до серпня 2009 р.). 1 серпня 2009 р. до виконання обов'язків Генерального секретаря НАТО приступив датчанин Андерс Фог-Расмусен. Його основним завданням стало консолідація країн-член НАТО та розробка нової стратегії діяльності альянсу.

Україна бере активну участь у всіх заходах, передбачених індивідуальною програмою партнерства, зокрема на Яворівському полігоні відбуваються навчання «Козацький степ» та «Щит миру», з 1997 р. на кримському узбережжі проводяться військово-морські навчання «Морський вітер». З липня 2000 р. спільний українсько-польський батальйон бере участь у миротворчій операції на території Косово. У травні 2002 р. Рада Національної Оборони та Безпеки України оголосила рекомендації відмовитись від нейтрального статусу України та розпочати підготовку до вступу в НАТО. З серпня 2003 р. до березня 2005 р. український підрозділ миротворців разом із військами США та

низки інших країн НАТО брав участь у операції з демократичної перебудови Іраку. Водночас у квітні 2004 р. Україна представила НАТО «Оборонний бюлетень», який передбачав стратегію розвитку її Збройних Сил на період до 2015 р. До того часу планується реформувати українське військо, перевести його кадровий склад на професійну основу та адаптувати військову техніку й структури командування до стандартів НАТО. На червневому 2004 р. саміті НАТО привітав курс України на розвиток демократії, цивільного контролю за діяльністю Збройних Сил, та започаткував фактичне виконання програми підготовки України до повноправного членства в НАТО.

Впродовж 2005–2009 рр. державна влада та громадські організації України проводили кампанію, спрямовану на покращення іміджу НАТО в українському суспільстві. Однак паралельно велася активна контрпропаганда проти вступу України до НАТО. У квітні 2005 р. у Вільнюсі Україна підписала Цільовий план дій. У листопаді 2005 р. було підписано Меморандум з НАТО щодо використання альянсом української військово-транспортної авіації. Серйозною перешкодою на шляху вступу України в НАТО стало дислокування в Криму Чорноморського флоту Російської Федерації. У червні 2006 р. з цільового фонду НАТО розпочалося фінансування процесу знищення застарілих боєприпасів, які перебували на території України. У листопаді 2006 р. у Міністерстві оборони України та Генеральному штабі України з'явилися радники з країн НАТО. У квітні 2007 р. військові кораблі Чорноморського флоту України на ротаційній основі приєдналися до антитерористичної операції ВМС НАТО в Середземному морі «Активні зусилля». 18 січня 2008 р. Україна подала офіційний лист з проханням про приєднання до плану дій щодо набуття членства в НАТО. Але опозиційна на той час «Партія регіонів» закликала дати на це звернення негативну відповідь. 3–4 квітня 2008 р. на Бухарестському саміті НАТО Україні та Грузії було обіцяно членство в НАТО «в історичній перспективі». «Старі» держави-члени НАТО прислухалися до категоричної позиції Росії, яка виступила проти розгляду питання вступу України до НАТО. У зв'язку з цим було на невизначений час відкладено референдум з питання вступу України в НАТО. У грудні 2008 р. Україна та НАТО розробили «Річний національний план» співробітництва. Лише у січні 2010 р. НАТО у повному обсязі відновив військово-політичну взаємодію з Росією, яка була перервана за наслідками російсько-грузинської війни у серпні 2008 р.

У січні 2010 р. Україна приєдналася до обговорення пріоритетів діяльності сил швидкого реагування НАТО. За правління В. Януковича (2010–2013) декларувалось повернення до нейтрального курсу України. Але це не завадило РФ анексувати у березні 2014 р. Крим та розпочати війну на Донбасі. У 2019 р. в преамбулу Конституції України було внесено положення про євроатлантичну орієнтацію України. В 2021 р. РФ висунула «ультиматум» НАТО з вимогою залишити Східну Європу та відмовити Україні у перспективі вступу до Північноатлантичного альянсу.

10 січня 2022 р. у Брюсселі міністр закордонних справ України Д. Кулеба взяв участь у засіданні Комісії Україна – НАТО. За два дні після цього на засіданні Ради Росія – НАТО Північноатлантичний альянс відмовився давати Росії письмові гарантії відмови Україні у вступі в НАТО. З лютого 2022 р. стало відомо, що країни Бухарестської дев'ятки нададуть Україні додаткову підтримку

в зміцненні безпеки на тлі агресивних дій РФ. 10 лютого 2022 р. відбулася телефонна розмова президента України В. Зеленського і генерального секретаря НАТО Є. Столтенберга. Україна висловила стурбованість російсько-білоруськими військовими навчаннями «Союзна рішучість» і військово-морських навчань в акваторії Азовського і Чорного морів. Весняна сесія Парламентської асамблеї НАТО була перенесена з Києва до Вільнюсу.

24 березня 2022 р. президент України В. Зеленський виступив перед учасниками саміту НАТО з питання збройної агресії РФ проти України. Генеральний секретар НАТО Є. Столтенберг запевнив, що НАТО надаватиме Україні зброю стільки, скільки буде потрібно. Міністр закордонних справ України Д. Кулеба закликав дев'ять країн східного флангу НАТО постачати більше зброї Україні та посилити санкційний тиск на РФ.

15 червня 2022 р. на німецькій військовій базі «Рамштайн» відбулася перша зустріч міністрів оборони країн НАТО, які обговорили проблеми постачання зброї Україні заради відбиття російської агресії. 29–30 червня 2022 р. у Мадриді відбувся саміт НАТО. Було підписано протокол про вступ Швеції і Фінляндії в НАТО. 2 серпня 2022 р. президент України В. Зеленський закликав генерального секретаря НАТО Є. Столтенберга збільшити поставки важкої зброї для України заради контрнаступу.

30 вересня 2022 р. на фоні «референдумів» про анексію РФ Запорізької та Херсонської областей Україна подала офіційну заявку на вступ в НАТО. 12 жовтня 2022 р. у форматі «Рамштайн» відбулося засідання Координаційного комітету з оборони України. 17–19 жовтня 2022 р. НАТО провело навчання «Стійкий південь» щодо застосування ядерної зброї.

29–30 листопада 2022 р. у Бухаресті відбулася зустріч міністрів оборони країн-членів НАТО. Генсек НАТО Є. Столтенберг закликав до продовження допомоги Україні. Військова допомога НАТО Україні в 2022 році склала близько 49 млрд доларів США. Напередодні чергового засідання у форматі «Рамштайн» 20 січня 2023 р. міністр оборони України О.Рєзніков в інтерв'ю «БІ-БІ-СІ» зазначив, що «Україна де-факто є членом НАТО». Ключові рішення щодо цього Польща пропонувала прийняти в липні 2023 р. на вільнюському саміті НАТО.

Бібліографія

Артьомов І. В., Віднянський С. В., Тодоров І. Я., Токар П. В. Європейська та євроатлантична інтеграція України: стан і перспективи реалізації (2014–2022 рр.). Ужгород, 2022.

Довідник НАТО. Київ, 1997.

Сейл Тімоті Ендрю. Міцний альянс. Історія НАТО й глобального воєнного порядку. Київ, 2023.

Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору. *Голос України*. 1997. 11 липня.

Сайт НАТО. URL: https://www.nato.int/

Андрій МАРТИНОВ

Які особливості ставлення турецької влади та суспільства до російсько-української війни?

Туреччина є єдиною країною НАТО, яка не запровадила санкцій проти РФ. Соціологічні опитування в Туреччині свідчать, що більше половини громадян звинувачують у війні РФ проти України Захід. Цей факт фіксується на фоні жорсткої конкуренції турецької і російської влади за впливи на пострадянському просторі (Кавказ, Центральна Азія), на Близькому Сході (Сирія, Ліван), в Північній Африці (Лівія). За обставин турецьку політику щодо російсько-української війни можна визначити у традиційних поняттях «балансу сил» реальної політики.

6 січня 2022 р. відбулася телефонна розмова міністра закордонних справ Росії С. Лаврова і турецького міністра закордонних справ М. Чавушоглу щодо введення миротворців ОДКБ на територію Казахстану. Туреччина так само як і Китай була проти посилення російського впливу у Центральній Азії. Зрештою, провал російського бліц-крігу проти України засвідчив факт послаблення російських позицій у критично важливих для Туреччини регіонах.

3 лютого 2022 р. Київ відвідав президент Туреччини Р. Ердоган. Відбулося засідання українсько-турецької стратегічної ради. Було підписано угоду про створення зони вільної торгівлі, яка відкрила український ринок турецьким товарам і послугам. Очікуваний ефект мав скласти збільшення обсягів двосторонньої торгівлі на 10 млрд доларів. Також було підписано: рамкову угоду про співпрацю в сфері високих технологій; угоду про співробітництво у сфері молодіжної політики; угоду про посилення співпраці правоохоронних органів України і Туреччини. Туреччина виступила на підтримку місії ОБСЄ на Донбасі. 22 лютого 2022 р. президент Туреччини Р. Ердоган назвав неприйнятним визнання Росією «незалежності» «ДНР» і «ЛНР». Після масштабування російської агресії проти України 26 лютого 2022 р. Туреччина закрила чорноморські протоки для російських військових кораблів. Туреччина заявила, що виконуючи свої зобов'язання по Конвенції Монтрьо (1923), зважаючи на збройний напад Росії на Україну перекрила для іноземних військових суден протоки Босфор і Дарданелли. Але Туреччина не приєдналась до західних санкцій проти Росії за її збройну агресію проти України. 6 березня 2022 р. турецький президент Р. Ердоган у телефонній розмові не переконав Путіна припинити війну проти України. Туреччина готувалась приймати російських туристів. Турецький міністр закордонних справ М. Чавушоглу закликав Лаврова і Д. Кулебу 10 березня провести переговори в Анталії. За результатами переговорів Лавров і Кулеба не домовились про припинення вогню та не визначили дати нових переговорів. 16 березня 2022 р. Москву відвідав міністр закордонних справ Туреччини М. Чавушоглу. Чергові спроби Туреччини посередничати у врегулюванні збройної агресії Росії проти України та в укладі угоди про експорт українського зерна. 25 березня 2022 р. президент України В. Зеленський провів переговори з президентом Туреччини Р. Ердоганом та наголосив, що Росія відмовлялась від переговорів з Україною. 29 березня 2022 р.

за підсумками стамбульських українсько-російських переговорів сторони не підписали ніяких документів. Туреччина виключила направлення своїх миротворчих військ до України.

5 квітня 2022 р. турецьке судно було обстріляне в маріупольському порту. Турецький фінансовий сектор приймав капітали російських олігархів. Одночасно Туреччина наполягала на своїх посередницьких зусиллях, спрямованих на досягнення миру між РФ та Україною. 18 квітня 2022 р Туреччина розпочала спеціальну військову операцію проти курдів на Півночі Іраку. 24 квітня 2022 р. відбулася телефонна бесіда президента України В. Зеленського і президента Туреччини Р. Ердогана. Україна відмовилась виключати з преамбули Конституції положення про вступ у НАТО, що позбавляло сенсу стамбульські переговори. 30 квітня 2022 р. Київ відвідав радник президента Туреччини Ібрагім Калин. Обговорювались проблеми переговорів про мир та умови зернової угоди. 18 травня 2022 р., виходячи з власних інтересів (депортація курдів зі скандинавських країн, торгівля зброєю) Туреччина блокувала початок переговорів про вступ Швеції і Фінляндії в НАТО. Захід звинувачував Ердогана в тому, що він боїться зразкових скандинавських демократій. 21 травня 2022 р. генеральний секретар НАТО Є. Столтенберг провів переговори з Р. Ердоганом щодо умов розблокування вето на вступ Швеції і Фінляндії в НАТО. Турецький президент Р. Ердоган розкритикував грецького прем'єр-міністра К. Міцотакіса за заклик до США не продавати Туреччині «F-16».

31 травня 2022 р. Туреччина проводила чергову фазу воєнної операції проти курдів на Півночі Сирії. На цьому фоні відбувалась подальша девальвація турецької ліри. 8 червня 2022 р. Анкару відвідав міністр закордонних справ РФ С. Лавров. Туреччина намагалась розблокувати зерновий експорт із чорноморських портів України. 13 липня 2022 р. продовжили переговори ООН, України, Туреччини та РФ щодо розблокування українських портів. 22 липня 2022 р. у Стамбулі Україна підписала з Туреччиною та ООН угоду про вивезення зерна з українських портів. 27 липня 2022 р. у Стамбул відкрився міжнародний центр контролю експорту українського зерна.

5 серпня 2022 р. у Сочі пройшли переговори Р. Ердогана і В. Путіна. Туреччина вимагала 25% скидки з ціни російського газу, що мало допомогти Ердогану переконати громадян знову обрати його у 2023 р. 16 вересня 2022 р. у Самарканді президент Туреччини Р. Ердоган на саміті «Шанхайської організації співробітництва» закликав РФ надати скидку на газ на 25% заради стабілізації економічного становища до виборів в Туреччині 2023 р. Р.Ердоган анонсував вступ Туреччини до «Шанхайської організації співробітництва».

28 вересня 2022 р. президент України В. Зеленський у телефонній розмові з президентом Р. Ердоганом подякував Туреччині за невизнання результатів «референдумів» на окупованих територіях України. 13 жовтня 2022 р. у Астані відбулися переговори Р. Ердогана і В. Путіна. Сторони погодилась відновити з 3 листопада 2022 р. роботу «зернового коридору», який транспортує українські сільськогосподарські товари на світовий ринок, що було перервано внаслідок удару 8 жовтня 2022 р. по «Кримському мосту». 20 листопада 2022 р. за наказом президента Туреччини Р. Ердогана ВПС Туреччини нанесли удари по позиціям курдів в Сирії та Іраку.

11 грудня 2022 р. Р. Ердоган мав телефонну бесіди з Путіним (обговорювали енергетичні, зернові питання, ситуацію в Сирії) та президентом України В. Зеленський (мова про відновлення енергопостачання в Одесі). Туреччина розраховує стати центром торгівлі російським газом.

Подальша позиція Туреччини щодо російсько-української війни визначатиметься за підсумками загальних виборів, які мали відбутись у травні 2023 р. На початку січня 2023 р. турецька сторона посередничала з метою подальших обмінів військовополоненими між Україною та РФ. Миротворчі зусилля президент Р. Ердоган використовував у передвиборчій кампанії до загальних виборів 14 травня 2023 р., позиціонуючи себе в ролі головного претендента на Нобелівську премію миру. За цих обставин США вимагали від Туреччини припинити торгувати з РФ стратегічними товарами подвійного призначення. 6 лютого 2023 р. стався потужний землетрус на турецько-сирійському кордоні. 7 лютого 2023 р. відбулася телефонна розмова президента України В. Зеленського і президента Туреччини Р. Ердогана. Україна надала допомогу Туреччині після землетрусу. Внаслідок землетрусу Туреччина втратила 84 млрд доларів – 10% валового внутрішнього продукту. На фоні старту виборчої кампанії до загальних виборів у Туреччині 14 травня 2023 р. турецька дипломатія продовжила торги щодо ратифікації протоколів про вступ Швеції і Фінляндії в НАТО та намагань РФ домогтися продовження після 18 березня 2023 р. зернової угоди на своїх умовах.

Бібліографія

Дуднік О. Я., Черніков І.Ф. Туреччина. Енциклопедія історії України. Київ, 2013. Т. 10.
Сайт міністерства закордонних справ Туреччини. https://www.mfa.gov.tr/default.en.mfa

Андрій МАРТИНОВ

Як вплинула зернова угода весни 2022 р. на продовольчу кризу в світі?

Подорожчання продуктів харчування є загальносвітовим трендом, починаючи з 2000-х рр. Серед причин цього збільшення кількості населення в країнах, які розвиваються і відповідно попиту на харчі, запровадження практики переробки продуктів харчування на «екологічно чисте» паливо, радикальні зміни клімату у основних країнах, які постачають продукти харчування на світовий ринок. Безпосередніми наслідками цих процесів є внутрішньополітична дестабілізація становища в країнах, які й без того потерпають від нестабільності та уповільненого розвитку. Це викликає постійне занепокоєння Продовольчої і сільськогосподарської організації Об'єднаних Націй. Україна традиційно входить до кола критично важливих для світової продовольчої безпеки країн. Тому масштабування російської агресії проти України після 24 лютого 2022 р. викликало стурбованість ООН через блокування експорту продуктів харчування і зерна з території України.

24 травня 2022 р. у Женеві міністр закордонних справ України Д. Кулеба та державний секретар США Е. Блінкен обговорили проблему розблокування українських портів для експорту зерна. До дипломатичних посередницьких зусиль залучалась Туреччина. Росія розглядала угоду як можливість обійти міжнародні санкції, запроваджені проти неї після 24 лютого 2022 р. За даними «Продовольчої і сільськогосподарської організації Об'єднаних Націй», російське зерно та особливо мінеральні добрива є також критично важливими для міжнародної продовольчої безпеки. Тільки 22 липня 2022 р. у Стамбулі ООН, Україна, Туреччина, РФ підписали документ під назвою «Ініціатива щодо безпечного транспортування зерна та продуктів харчування з українських портів». За даними міністерства аграрної політики України до листопада 2022 р. з України було вивезено 22 млн тонн зерна (з них 15,2 млн кораблями), залізничним транспортом 3,4 млн тонн, автотранспортом 2,2 млн тонн, паромними переправами 1,4 тис. тонн. 17 листопада 2022 р. угода була продовжена ще на 120 днів. Україна виступає за безстрокове продовження дії зернової угоди. На заваді цьому залишаються російські агресивні наміри щодо України. Тому доки триває війна, міжнародну продовольчу безпеку не можна вважати гарантованою. 2 березня 2023 р. під час зустрічі міністрів закордонних справ країн «великої двадцятки» в Делі російська сторона заперечила проти продовження дії зернової угоди після 18 березня 2023 р. Тривали дипломатичні дебати щодо умов знаходження балансу інтересів щодо цієї угоди.

Бібліографія

Продовольча і сільськогосподарська організація Об'єднаних Націй. URL: https://www.fao.org/home

Угода про експорт зерна Чорним морем – оприлюднено текст документа. *Факти*. 2022. 22 липня. URL: https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20220722-ugoda-pro-eksport-zerna-chornym-morem-oprylyudneno-tekst-dokumentu/

Андрій МАРТИНОВ

Якою є позиція африканських країн щодо російської агресії проти України?

Ключовим фактором, який впливав на позицію африканських країн щодо оцінки російської агресії проти України, стала загроза голоду внаслідок переривання постачання продуктів харчування і зерна. Не менш важливим фактором була залежність багатьох африканських країн від Китаю та його позиції щодо міжнародних проблем. Оскільки Китай зайняв «нейтральну» позиції щодо російської агресії проти України, більшість африканських країн також не поспішали з формуванням своєї позиції. РФ проводить активну колонізаторську політику в Африці, використовуючи приватну воєнну компанію «Вагнер», яка активно діє в Малі, Центральноафриканській республіці. Південно-Африканська Республіка як учасниця неформального об'єднання БРІКС (Бразилія, РФ, Індія, Китай, ПАР) використовується російською пропагандою для підтвердження тези про те, що «більшість людства» симпатизує російській позиції щодо війни проти України.

Насамперед зернові проблеми вплинули на позицію країн Північної Африки. 19 січня 2022 р. заступник міністра закордонних справ України Д. Сенік провів переговори з послом Алжиру в Україні Джихад Ельдіном Бельхасом. У липні 2022 р. Алжир вітав досягнення зернової угоди, але утримався від чіткого засудження дій РФ проти України.

Аналогічну до алжирської позиції з цієї проблеми зайняв Єгипет, який є зацікавлений у російському туризмі. 24 липня 2022 р. під час візиту до Каїру міністра закордонних справ РФ С. Лаврова він звично звинуватив західні країни у війні проти України. 16 жовтня 2022 р. Єгипет закликав своїх громадян залишити територію України. А вже 7 листопада 2022 р. президент Єгипту Абдель Фаттах Ас-Сісі на відкритті конференції щодо змін клімату закликав припинити російсько-українську війну. 17 грудня 2022 р. відбулася телефонна розмова міністра закордонних справ РФ С. Лаврова і міністра закордонних справ Єгипту С. Шукрі. Наступні хвилі мобілізації могли скоротити кількість російських туристів у Єгипті.

9 серпня 2022 р. президент України В. Зеленський провів переговори з президентом Конго щодо продовольчої безпеки. На початку жовтня 2022 р. міністр закордонних справ України Д. Кулеба здійснив турне низкою африканських держав. 3 жовтня 2022 р. з Сенегалу міністр закордонних справ України Д. Кулеба розпочав африканське турне, яке тривало до 12 жовтня 2022 р. 5 жовтня 2022 р. міністр закордонних справ України Д. Кулеба провів переговори з котдівуарською колегою Кандією Камалою. 10 грудня 2022 р. стало відомо, що Марокко продала Україні запасні частини для танків Т-72, які сама купувала у Білорусі в 1999–2001 рр. Марокко стала першою африканською країною, яка надала зброю Україні. Але загалом Африка залишається «білою плямою» на мапі мережі підтримки держав, які не лише на словах, а й на ділі засуджують російську агресію проти України. Водночас російська війна проти України загострила конкуренцію між країнами Євросоюзу за вплив у Африці та

відносини між самими африканськими країнами. На початку лютого 2023 р. іспанський прем'єр-міністр П. Санчес відвідав Марокко. Іспанія визнала суверенітет Марокко над Західною Сахарою. Невдоволений цим фактом Алжир зблизився з Італією, зокрема, щодо енергетичних питань. Вимушений розрив країн ЄС з РФ стимулював їхній пошук альтернативних джерел нафти і газу в Африці. РФ проводила активну інформаційну кампанію в Африці щодо представлення своєї війни проти України як «антиколоніальної» війни проти глобального заходу.

Бібліографія

Кулеба: «З Лавровим в Африці сталися дві прикрі несподіванки». 2023. 3 лютого. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-64489263

Сайт інформаційних ресурсів Африки. URL: https://africaonlinemuseum.org/

Українсько-африканські відносини. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/

Андрій МАРТИНОВ

Якою є позиція латиноамериканських країн щодо російсько-української війни?

Найбільші латиноамериканські країни (Аргентина, Бразилія), попри те, що мають чисельні українські громади, на пострадянському просторі більше орієнтуються на РФ. Куба та Венесуела взагалі вступили в XXI ст. у стані тісної співпраці з РФ. Левова частка малих і середніх за розмірами та чисельністю населення латиноамериканських держав взагалі дистанціюються від міжнародних проблем, які їх безпосередньо не торкаються. Тому початкові можності для українського впливу на латиноамериканські країни є обмеженими.

26 лютого 2022 р. у Буенос-Айресі українська діаспора Аргентини виступила на підтримку Україну у відповідь на російську агресію проти України. 11 жовтня 2022 р. у Буенос-Айресі активісти української «Просвіти» провели акцію протесту біля посольства РФ в Аргентині у відповідь на російській ракетні атаки енергетичної інфраструктури України. Аргентина стала досить популярною країни для російських втікачів від мобілізації.

27 лютого 2022 р. президент Бразилії Ж. Болсонару оголосив про нейтральну позицію у відповідь на заклик активістів української діаспори в Бразилії засудити відкриту збройну агресію Росії проти України. 20 липня 2022 р. президент України В. Зеленський закликав президента Бразилії Ж. Болсонару підтримати Україну, а не дотримуватись нейтралітету. Але цього не сталося. 2 жовтня 2022 р. відбулися парламентські і президентські вибори в Бразилії. Ліві на вибори висунули колишнього президента Лулу да Сільва і віце-президента Жералду Алкміна. 30 жовтня 2022 р. у другому турі президентських виборів Лула переміг Болсонару. Новий президент Бразилії засудив військові дії РФ проти України.

22 лютого 2022 р. Венесуела визнала «незалежність» «ДНР» і «ЛНР». 24 лютого 2022 р. Венесуела фактично підтримала російську війну проти України. 6 березня 2022 р. США закликали Венесуелу відмовитись від зв'язків з Росією та постачати нафту до Сполучених Штатів.

25 лютого 2022 р. Куба фактично підтримала російську військову агресію проти України. Фактично латиноамериканські країни так і не зайняли чіткої принципової позиції засудження російської агресії, що активно використовується на російську користь пропагандою. Російська дипломатія активно протидіє на латиноамериканському напрямку Україні, викривляючи імідж України у суспільній свідомості народів країн Латинської Америки. У січні 2023 р. посол РФ в Аргентині розганяв фейк про нібито торгівлю України західної воєнною допомогою. За російські гроші ця інформація була поширена в багатьох регіональних виданнях країн Латинської Америки, фактично не зустрівши спростування ані від України, ані від США. Необхідно виправляти пасивність в інформаційній війні в країнах Латинської Америки, яку РФ веде дуже активно. На початку лютого 2023 р. президент Бразилії Лула да Сілва пропонував своє посередництво у врегулюванні російсько-української війни, зокрема, спираючись на український план миру, який вимагав виведення

російських військ з окупованої української території. 2 березня 2023 р. президент України В. Зеленський у телефонній розмові з президентом Бразилії Лулою да Сілвою обговорив українську Формулу миру. Китай намагався схилити Бразилію на бік своєї «мирної ініціативи» щодо припинення російської війни проти України.

Бібліографія

Латинська Америка в сучасному світі. URL: https://jrnl.nau.edu.ua/index.php/IMV/article/viewFile/2945/2906

Латинська Америка та Карибський басейн. Інтереси України. URL: http://prismua.org.tilda.ws/lac

Андрій МАРТИНОВ

Як подолати кризу ООН в умовах російсько-української війни?

Україна належить до кола країн, які після Другої світової війни стали фундаторами Організації Об'єднаних Націй. 25 червня 1945 р. делегації 50 держав підписали в Сан-Франциско Декларацію про створення ООН. Статут Організації набув чинності 24 жовтня 1945 р., з того часу це є День ООН.

Перша стаття глави 1 Статуту ООН зафіксувала наступні пріоритетні цілі названої структури: 1. Підтримувати міжнародний мир і безпеку і з цією метою здійснювати ефективні колективні заходи для попередження та ліквідації загрози миру, недопущення актів агресії. Проводити мирними засобами у відповідності до принципів справедливості і міжнародного права розв'язання міжнародних конфліктів, які можуть привести до порушень миру; 2. Розвивати дружні відносини між націями на основі поваги принципу рівноправ'я та самовизначення народів; 3. Здійснювати співробітництво у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру, сприяти розвитку поваги до прав людини та до основних свобод для всіх без поділу на раси, стать, мову, релігію; 4. Бути центром для погодження дій націй у досягненні цих спільних цілей. Найбільш радикальні зміни з часу створення ООН відбулись впродовж 90-х рр. ХХ ст., коли суттєво трансформувалась вся система міжнародних відносин. Виникнення нових держав внаслідок розпаду СРСР, Федеративної Соціалістичної Республіки Югославії, та Чехословаччини спонукало ООН прийняти близько 25 нових держав-членів.

Глобальні зрушення відбулись у розстановці сил на міжнародній арені. З одного боку, США залишились єдиною наддержавою, з іншого, чітко визначилась тенденція поступового формування так званої багатополюсної системи міжнародних відносин. Все це поставило на порядок денний гостре питання реформування структур та методів діяльності ООН.

В центрі міжнародної уваги опинилась проблема трансформації найвпливовішого органу Об'єднаних Націй – Ради Безпеки. Структура Ради Безпеки ООН, в основі якої лежить принцип розподілу на постійних та непостійних членів, та наділення перших – США, Російської Федерації, Китайської Народної Республіки, Франції та Великобританії правом вето, склалась на світанку біполярної системи міжнародних відносин та вже не відповідає новим реаліям. Водночас реформування РБ ООН по суті означатиме закріплення у відповідності до норм міжнародного права нової постмодерної системи міжнародних відносин.

Пряму відповідальність за збереження миру на планеті несе Рада Безпеки ООН. Цей впливовий орган поки що складається з 15 членів: п'яти постійних (Росія, США, Великобританія, Франція, Китай, які мають статутне право вето) та десяти непостійних, які за принципом регіонального представництва переобираються кожні два роки та не мають права вето. Багато хто розглядає ексклюзивне володіння правом вето провідними гравцями світової політики як пряме порушення принципу рівноправності держав-членів ООН. Досить важливе значення непостійних членів ООН визначається наступним факто-

ром. Самі лише п'ять постійних членів РБ ООН, попри те, що кожен із них має право вето, не можуть ухвалити жодного рішення, адже для цього потрібні голоси кваліфікованої більшості, тобто 9 з 15 членів Ради Безпеки. Тому непостійні члени РБ ООН фактично володіють колективним правом вето. Зазначимо, що певне реформування Ради Безпеки після затвердження Статуту ООН вже відбувалось. Під впливом об'єктивного збільшення кількості членів Організації Об'єднаних Націй з 50 в 1945 р. до 112 в 1963 р. та зважаючи на необхідність забезпечити країнам, що розвиваються участі у роботі РБ, Генеральна Асамблея ООН в 1963 р. прийняла рішення збільшити кількість непостійних членів Ради Безпеки ООН з 6 до 10 країн, довівши загальну чисельність членів цієї структури до 15. Проте ця міні реформа не заторкнула компетенції РБ та прав його постійних членів.

З того часу кількість непостійних членів ООН збільшилась до 190 держав. Жорстка фінансова криза ООН поставила питання надання багатим країнам місця постійних членів РБ, що підвищує статус Німеччини та Японії, які внаслідок поразки в Другій світовій війні не були допущені в Раду Безпеки як її постійні члени. Постала потреба перегляду кількості членів РБ.

Формування цього органу відбувається на основі визначеного регіонального представництва. Наведена нижче таблиця дає уявлення про динаміку змін кількості країн, що від певних регіонів претендують на місце непостійних членів ООН. Тому в 1993 р. Генеральна Асамблея ООН створила робочу групу з проблеми розширення та удосконалення методів роботи Ради Безпеки. Зрозуміло, що кожна регіональна група, окремі держави у відповідності до власних інтересів пропонують свій варіант розширення та реформування РБ. Певні ідеї висувають навіть різні міжнародні інституції. Наприклад, Соціалістичний інтернаціонал вимагає більшої демократизації і прозорості рішень РБ ООН, а також тіснішої взаємодії Ради Безпеки з Генеральною Асамблеєю, чия роль також має бути посилена.

Але ці проекти зазнали потужного удару внаслідок масштабування російської агресії проти України. 31 січня 2022 р. на прохання України відбулося засідання Ради Безпеки ООН щодо загрози російської агресії проти України. У лютому Росія за ротаційним принципом головувала в РБ ООН. 14 лютого 2022 р. Генеральний секретар ООН А. Гутерреш провів телефонні розмови з міністром закордонних справ України Д. Кулебою і міністром закордонних справ Росії С. Лавровим. Мова йшла про деескалацію ситуації по периметру українсько-російського державного кордону. 17 лютого 2022 р. відбулося чергове засідання Ради Безпеки ООН щодо безпекової ситуації навколо України. 18 лютого 2022 р. сайт МЗС України опублікував Заяву протест до ЮНЕСКО у зв'язку з будівельними роботами у Бахчисарайському палаці.

21 лютого 2022 р. міністр закордонних справ України Д. Кулеба закликав скликати Раду Безпеки ООН у відповідь на визнання В. Путіним незалежності «ДНР» і «ЛНР». Генеральний секретар ООН А. Гутерреш засудив чергове порушення суверенітету і територіальної цілісності України.

25 лютого 2022 р. Росія у РБ ООН заблокувала український проект резолюції із засудженням широкомасштабної війни Росії проти України. Д. Кулеба закликав усі країни розірвати дипломатичні відносини з РФ, зруйнувати її економіку.

27 лютого 2022 р. на засіданні Ради Безпеки ООН (Індія, ОАЕ, Китай утрималися, Росія була проти) прийнято рішення про термінове скликання 28 лютого 2022 р. Генеральної Асамблеї ООН у питанні засудження Росії за її агресію проти України. Це мало створити підстави для подання України до міжнародного суду в Гаазі. 28 лютого 2022 р. була скликана Генеральна Асамблея ООН у питанні засудження відкритої збройної агресії Росії проти України. Більшість держав-членів ООН засудила свідоме порушення Росією міжнародного права в умовах збройної агресії проти України. Майже половина держав-членів ГА ООН, які належать до «китайського блоку», не проголосували за засудження російської агресії проти України.

10 березня 2022 р. у Анталії міністр закордонних справ України Д. Кулеба провів переговори з МАГАТЕ щодо ситуації на захоплених росіянами Запорізькій та Чорнобильські атомних станціях. 17 березня 2022 р. МЗС РФ цинічно заявило, що Міжнародний суд ООН нібито не має юрисдикції за позовом України з вимогою припинення російської агресії проти цивільних об'єктів України. 22 березня 2022 р. РБ ООН не підтримала китайсько-російський проект резолюцію про тимчасове припинення вогню заради вирішення гуманітарних проблем в Україні. РФ не погодилась на припинення військових дій у принципі. 31 березня 2022 р. Україна домоглася створення комісії ООН з розслідування скоєних російськими солдатами воєнних злочинів під час збройної агресії проти України.

4 квітня 2022 р. Росія на засіданні РБ ООН заперечувала свою причетність до масово вбивства цивільних громадян в Україні, зокрема, у місті супутнику Києва – м. Буча. Президент України В. Зеленський закликав виключити РФ з РБ ООН. 21 квітня 2022 р. Росія відкинула пропозицію Генерального секретаря ООН щодо Пасхального припинення вогню.

26 квітня 2022 р. Москву відвідав генеральний секретар ООН А. Гутерреша. РФ наголошувала, що «США ведуть проксі-війну проти РФ на території України». Генеральна Асамблея ООН консенсусом прийняла резолюцію, яка зобов'язує держави – постійні члени Ради Безпеки ООН обгрунтовувати застосування права вето у кожному окремому випадку.

27 квітня 2022 р. Генеральний секретар ООН А. Гутерреш відвідав зруйноване російськими військами м. Бородянка Київської області. Росія нанесла у цей день ракетний удар по Києву. Україна нагадала, що з 2014 р. ООН закупила в РФ товарів і послуг на 2,5 млрд доларів.

6 червня 2022 р. представник РФ в РБ ООН В. Небензя заперечив відповідальність Росії за продовольчу кризу в світі. Президент України В. Зеленський закликав виключити Росію з Продовольчої організації ООН (FAO). 10 червня 2022 р. президент України В. Зеленський закликав до негайної реформи ООН. 27 липня 2022 р. РФ в РБ ООН блокувала підтримку угоди про експорт українського зерна.

11 серпня 2022 р. міністр закордонних справ України Д. Кулеба закликав генерального секретаря ООН А. Гуттєріша направити міжнародну місію на Запорізькій АЕС. 12 серпня 2022 р. на засіданні РБ ООН РФ відмовилась демілітаризувати Запорізьку атомну електростанцію. Президент України В. Зеленський заявив, що «Росія пробила дно у історії світового тероризму». 18 серпня 2022 р. у Львові президент України В. Зеленський провів перегово-

ри з президентом Туреччини Р. Ердоганом і генеральним секретарем ООН А. Гуттєрішем. Обговорювались умови постачання на світовий ринок українського продовольства.

24 серпня 2022 р. президент України В. Зеленський виступив на засіданні РБ ООН. Він звинуватив РФ у обстрілі пасажирського потягу на станції Чаплінo. РФ відімкнула Запорізьку АЕС від української мережі. МЗС України висловило невдоволення відсутністю чіткої позиції ООН щодо обстріли залізничної станції Чапліне у Дніпропетровській області 24 серпня 2022 р. На цьому фоні 26 серпня 2022 р. РФ блокувала прийняття підсумкового документу X Оглядової конференції щодо договору про нерозповсюдження ядерної зброї. 30 серпня 2022 р. – Київ. Прибула місія МАГАТЕ, яка мала проконтролювати ситуацію на Запорізькій АЕС.

20 вересня 2022 р. на відкритті чергової сесії Генеральної Асамблеї ООН. Міністр закордонних справ України Д. Кулеба закликав підтримати відновлення територіальної цілісності України у міжнародно-визнаних кордонах 1991 р. Президент США Дж. Байден звинуватив РФ у порушенні Статуту ООН. 30 вересня 2022 р. відбулося термінове засідання Ради Безпеки ООН щодо диверсій на газопроводі «Північний потік-1».

11 жовтня 2022 р. Генеральна Асамблеї ООН засудила масові російські ракетні атаки проти енергетичної інфраструктури України. 13 жовтня 2022 р. Генеральна асамблея ООН проголосувала за засудження російської анексії території України. Утрималися 35 країн, голосували проти РФ, Білорусь, КНДР, Нікарагуа, Сирія. 21 жовтня 2022 р. російська делегація бойкотувала засідання Ради Безпеки ООН, на якому розглядалось питання надання РФ іранських ударних безпілотних апаратів. МАГАТЕ відкинуло звинувачення РФ щодо можливості використання Україною «брудної» ядерної бомби.

3 листопада 2022 р. Рада Безпеки ООН відхилила російські пропозиції щодо розгляду теми «американських біологічних лабораторій в Україні». 8 листопада 2022 р. Київ відвідала посол США в ООН Лінди Томас-Грінфільд. Мова йшла про організацію міжнародної підтримки Україні у війні проти РФ. 14 листопада 2022 р. більшість держав-членів Генеральної Асамблеї ООН проголосували за резолюцію щодо відповідальності РФ за війну проти України. 30 листопада 2022 р. міністр закордонних справ України Д. Кулеба провів переговори з директором МАГАТЕ М. Гроссі щодо критичної ситуації з безпекою на Запорізькій АЕС. 27 грудня 2022 р. міністр закордонних справ України Д. Кулеба ініціював питання виключення РФ зі складу держав-членів ООН. Але цю ініціативу не підтримав Китай. 8 лютого 2023 р. російська сторона скликала чергове засідання Ради Безпеки ООН, аби розкритикувати створення «танкової коаліції» для підтримки України. РФ продовжила інтенсивно використовувати трибуну ООН для реклами свого пропагандистського порядку денного. Україна на початку березня 2023 р. мобілізували експертів з міжнародного права, аби актуалізувати створення міжнародного трибуналу для російських військових злочинців.

Бібліографія

Віднянський С., Мартинов А. Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язання найважливіших міжнародних проблем. Київ, 2005.

Сайт Організації Об'єднаних Націй. URL: https://ukraine.un.org/uk

Андрій МАРТИНОВ

Як трансформувати в умовах війни діяльність ОБСЄ, Організацію Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС), Центральноєвропейську ініціативу (ЦЄІ)?

Підготовчий процес скликання Наради з безпеки та співробітництва в Європі тривав з 1972 р. Зазначена міжнародна нарада постійно працювала на рівні експертів, які готували робочі матеріали та рішення для спеціальних зустрічей на рівні міністрів закордонних справ країн-учасниць. На нарадах 1973–1974 рр. було вироблено порядок денний Заключної Гельсінської наради та знайдено компроміс між позиціями Радянського Союзу та Сполучених Штатів. 1 серпня 1975 р. у Гельсінкі було підписано Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі. На тому історичному етапі «Гельсінський акт» підписали 33 європейські країни, а також США і Канада. Радянський Союз домігся визнання територіального статус-кво, який склався в Європі за підсумками Другої світової війни. Було зафіксовано принцип непорушності існуючих кордонів європейських країн. Сполучені Штати добилися включення до Заключного акту положень про дотримання прав людини та встановлення міжнародного правового контролю за цим процесом. Завдяки такій позиції США, у більшості соціалістичних східноєвропейських країн та у радянських республіках, включно з Україною, створювалися дисидентські «Гельсінські групи», які здійснювали внутрішній моніторинг за дотриманням прав людини. Крім того, «Гельсінський акт» визначив три тематичні напрямки діяльності НБСЄ: перший – питання європейської безпеки, другий – співробітництво в галузі економіки, науки, техніки, охорони навколишнього природного середовища, третій – права людини і вільний обмін інформацією. Реалізація ідеалу загальноєвропейського співробітництва ускладнювалася консенсусною формою прийняття рішень Нарадою з безпеки та співробітництва в Європі. Будь-яка країна-учасник НБСЄ мала право накласти вето на будь-яке рішення. У 1977–1978 рр. на белградській нараді міністрів закордонних справ країн НБСЄ, а у 1979–1983 рр. на мадридській нараді переговори відбувалися у конфронтаційній формі. Лише з початком «перебудови» в СРСР (1985–1991) та нового політичного мислення радянського керівництва, яке відмовилося від класового підходу до міжнародних проблем, вдалося відродити увесь загальноєвропейський процес.

Глобальна взаємозалежність, активізація процесів інтеграції держав вимагали вирішення проблем безпеки з врахуванням принципів міжнародного партнерства, балансу та інтересів різних держав. Після об'єднання Німеччини в листопаді 1990 р. в Парижі була прийнята «Хартія НБСЄ для нової Європи». Були створені нові структури НБСЄ: Рада міністрів закордонних справ та Комітет старших посадових осіб. НБСЄ намагався реагувати на процес розпаду Союзною Федеративної Республіки Югославія.

На тому історичному етапі українська дипломатія ще тільки забезпечувала вихід зі складу СРСР. Внаслідок розпаду СРСР у грудні 1991 НБСЄ прийняла

рішення про дотримання своїх принципів на пострадянському просторі. Була створена «Мінська група» НБСЄ з врегулювання Нагірно-Карабаського конфлікту. Спостерігачі НБСЄ у липні 1992 р. залучилися до виконання умов припинення вогню у придністровському конфлікті. 9 липня 1992 р. незалежна Україна вперше взяла участь у роботі гельсінської конференції НБСЄ, де підписала декларацію «Проблеми доби змін». Відповідно до цього документу було створено посаду Верховного комісара НБСЄ у справах національних меншин та задіяно дипломатичний механізм раннього попередження конфліктів та врегулювання міжнародних криз. У квітні 1993 р. на сесії НБСЄ Україна запропонувала створити в Центральній та Східній Європі без'ядерної зони.

5–6 грудня 1994 р. на будапештській конференції НБСЄ було підписано заключний документ «До справжнього партнерства у новій добі». В окремому розділі було викладено Кодекс поведінки країн-учасниць НБСЄ в процесі вирішення військово-політичних питань, пов'язаних з європейською безпекою. Держави, які мають ядерну зброю, – США, Росія, Франція, Велика Британія під час будапештського саміту НБСЄ підписали Меморандум про гарантування безпеки України після вивезення з її території ядерної зброї колишнього СРСР. Було ухвалено рішення про створення з 1 січня 1995 р. Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ).

Україна разом з іншими 54 країнами Європи, новими незалежними державами (які виникли внаслідок розпаду СРСР, Чехословаччини та Югославії), а також США і Канадою, була серед засновників названої міжнародної організації. Відповідно до норм міжнародного права, ОБСЄ є правонаступницею НБСЄ. Водночас у структурно-функціональному порядку організації роботи ОБСЄ сталися зміни.

Головує у структурах ОБСЄ протягом року (за принципом ротаційного обрання) одна з країн-членів, яка відповідає за організацію роботи та веде повсякденну дипломатичну діяльність у форматі ОБСЄ. Діє Парламентська асамблея ОБСЄ, де працюють парламентські делегації всіх країн-членів. Раз на два роки у форматі ОБСЄ відбуваються наради на вищому політичному рівні, де розглядаються актуальні проблеми європейської безпеки та удосконалення співпраці. У проміжках між цими самітами щорічно збираються наради міністрів закордонних справ країн ОБСЄ.

В умовах складного процесу трансформації європейської системи безпеки гострою була дискусія між Росією та євроатлантичними країнами-членами ОБСЄ щодо ролі цієї організації. Росія пропонувала перетворити ОБСЄ, а не НАТО, на фундамент нової європейської системи безпеки після закінчення «холодної війни». На початку 90-х рр. ХХ ст. Україна пропонувала створити неподільну систему європейської безпеки, аби уникнути нових ліній розподілу Європи за військово-політичною ознакою. Країни-члени НАТО наполягали на перетворенні Організації Північноатлантичного договору на «поліцейського ОБСЄ», з чим категорично не погоджувалася Росія. Таким чином, ефективність діяльності ОБСЄ обмежується консенсусним механізмом прийняття рішень, що ускладнює проведення активної превентивної дипломатії, спрямованої на вирішення конфліктних ситуацій у Європі. Внаслідок цього ОБСЄ перетворився на координатора демократичних процесів у Європі, віддавши лідерство в питаннях гарантування європейської безпеки НАТО.

Починаючи з 1995 р., ОБСЄ тричі організовувала вибори у Боснії та Герцеговині. Особливо гострі дискусії щодо ролі ОБСЄ відбувалися під час косовської кризи (березень–червень 1999 р.). Росія тоді звинуватила ОБСЄ у цілковитій підтримці американської позиції щодо надання незалежності Косово. У листопаді 1999 р. на Стамбульській нараді була прийнята Декларація європейської безпеки. Росія тоді зобов'язалася виконувати Договір про звичайні збройні сили в Європи (1990). Було погоджено питання виведення російських військ із Придністров'я та Абхазії. Але за часів президентства Володимира Путіна (2000–2008) Росія зайняла жорсткішу позицію щодо ролі ОБСЄ у врегулюванні «заморожених» конфліктів на пострадянському просторі. Особлива гострота у відносинах Росії та ОБСЄ спостерігалась після висновків місій спостерігачів ОБСЄ, які наглядали за проведенням виборів у країнах так званого пострадянському просторі.

Принципово розійшлися позиції Росії та ОБСЄ щодо оцінки результату президентських виборів в Україні 2004 р. Після підтримки ОБСЄ процесу демократизації політичних режимів у пострадянських країнах Росія звинуватила ОБСЄ у заангажованій позиції. Внаслідок цього у 2004–2008 рр. діяльність ОБСЄ була фактично обмежена наглядом за правами національних меншин та оцінюванням ефективності демократії у країнах-членах. Додатковим джерелом кризи ОБСЄ залишалася ситуація на Балканах. У цьому регіоні ОБСЄ передала повноваження з встановлення безпеки Європейському Союзу та НАТО. Внаслідок цього авторитет та реальний вплив ОБСЄ на міжнародні справи нівелювався.

Незважаючи на певну недосконалість, ОБСЄ залишається єдиним у новітній історії міжнародних відносин апробованим механізмом багатосторонньої дипломатії, зусилля якої спрямовані на зміцнення миру та стабільності. Тому ОБСЄ є прикладом оформлення регіональної системи безпеки для інших регіонів світу. З 2014 до 2022 рр. на Донбасі діяла моніторингова місія ОБСЄ. 10 лютого 2022 р. міністр закордонних справ України Д. Кулеба і головуючий в ОБСЄ міністр закордонних справ Польщі З. Рау обговорили посилення Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ на Донбасі. 31 березня 2022 р. РФ заблокувала продовження терміну дії мандату моніторингової місії ОБСЄ в Україні. 2 серпня 2022 р. головуючий в ОБСЄ міністр закордонних справ Польщі З. Рау відвідав Бучу.

26 вересня 2022 р. ОБСЄ засудила проведення окупаційними російськими властями так званих «референдумів» на окупованих українських територіях. 1–2 грудня 2022 р. у Лодзі відбулася зустріч міністрів закордонних справ країн-членів ОБСЄ. РФ анонсувала вихід із ОБСЄ. Польща виступила проти обговорення гарантій безпеки для РФ. У 2023 р. головувала в ОБСЄ Республіка Північна Македонія, яка намагалась реанімувати діяльність ОБСЄ. Але залежить від поразки російської агресії проти України.

Від цього ж залежить відновлення конструктивної діяльності Організації Чорноморського економічного співробітництва. Зазначена регіональна організація країн причорноморського басейну, створена 25 червня 1992 р. у відповідності до Стамбульської декларації «Про чорноморське співробітництво», яка передбачала активізацію взаємодії в економіці, енергетиці, культурі, транспорті, екології. Зацікавленість України у розвитку ЧЕС пов'язана з об'єктивними

геополітичними інтересами, розвитком європейсько-азіатських транспортних коридорів, формуванням інтегрованої енергетичної мережі, необхідністю раціонального використання природних ресурсів Чорного моря. Членами ЧЕС з часу заснування є: Азербайджан, Болгарія, Вірменія, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Туреччина, Україна, та спостерігачі – Греція та Албанія. У 1994 р. була створена Парламентська асамблея (ПАЧЕС). Країни-члени ЧЕС за принципом ротації протягом шести місяців по черзі головують у названій організації. У квітні 1997 р. у Стамбулі було засновано постійно діючий Секретаріат. У 1999 р. в Салоніках створено інвестиційний банк ЧЕС, який має створити фінансову основу для формування причорноморської зони вільної торгівлі.

У другому півріччі 1997 р. під час головування України в ЧЕС було проведено міжнародний форум, присвячений взаємодії з МЕРКОСУР – інтеграційним об'єднанням країн Південної Америки. В Ялті 5 червня 1998 р. на зустрічі глав держав-членів ЧЕС було підписано Статут Чорноморського економічного співробітництва як міжнародної регіональної організації. Налагоджуються контакти між ОЧЕС та ЄС. У вересні 1999 р. у Ялті відбувся перший балтійсько-чорноморський саміт. Налагоджується співробітництво у військово-морській сфері.

Створення ОЧЕС сприяє подальшому прогресу чорноморського регіонального співробітництва, створює умови для зміцнення стабільності та миру. Під час ювілейного саміту ОЧЕС (25 червня 2002 р.) Україна наголосила на важливості визнання за країнами-членами ОЧЕС перспективи на членство в Європейському Союзі. У нульові роки XXI століття розвиток співпраці у форматі ОЧЕС ускладнювалося протиріччями між державами причорноморського регіону.

У серпні 2008 р. війна Росії і Грузії привела до відокремлення від території Грузії Абхазії і Південної Осетії. Нестабільність системи безпеки у Причорноморському регіоні ускладнює формування регіонального спільного ринку. Але ЧЕС залишається важливим форматом взаємодії країн чорноморського регіону та організації політичної, торговельно-економічної та соціокультурної співпраці. 30 червня 2022 р. Україна домоглася, аби РФ не головувала в ОЧЕС.

Центральноєвропейська ініціатива це регіональна міждержавна організація, яка була створена 11 листопада 1989 р. у Будапешті за ініціативи Австрії, Італії, Угорщини та Югославії. Головної метою співпраці проголошувалося забезпечення стабільності у Європі, налагодження політичної, економічної та культурної взаємодії в умовах після завершення «холодної війни». 1 серпня 1990 р. було проголошено головні принципи діяльності ЦЄІ: розвиток демократії, верховенства права, забезпечення прав і основних свобод людини. У 1995 р. було прийнято статутний документ організації «Керівні принципи діяльності та правила процедури ЦЄІ».

У червні 1996 р. до ЦЄІ вступила Україна. Відтоді зазначена міждержавна організація активно приймала нові держави-члени, кількість яких станом на 1 січня 2013 р. досягла 18, більшість яких водночас є членами Європейського Союзу, за винятком України, Молдови, Білорусі. На урядовому рівні ЦЄІ щорічно, як правило восени, відбуваються саміти держав-учасниць, проводяться засідання голів урядів, наради міністрів закордонних справ. Комітет національних

координаторів ЦЄІ взаємодії із секретаріатом цієї організації, розташованим у Трієсті. На парламентському рівні співпраці діє Парламентська асамблея ЦЄІ. Також функціонує Ініціатива Центральноєвропейських торгово-промислових палат. У липні 2001 р. було створено Фонд співробітництва ЦЄІ, який фінансує спільні проекти. В ЦЄІ передбачено щорічне головування за ротаційним принципом однієї з держав-членів.

Впродовж 2012 р. Україна головувала в ЦЄІ. У лютому 2012 р. в Києві відбулося засідання Комітету національних координаторів, на якому прийняли програму діяльності ЦЄІ на 2013–2015 рр. У березні 2012 р. відбувся форум, присвячений розвитку туризму. У вересні 2012 р. в Києві відбулося засідання Парламентської асамблеї ЦЄІ. У грудні 2012 р. Україна передала головування в ЦЄІ Угорщині. Центральноєвропейська ініціатива залишається для України важливою додатковою формою взаємодії із країнами-членами Європейського Союзу, що сприяє реалізації європейської інтеграції. ЦЄІ запровадила санкції проти РФ ще в 2014 р. за анексію Криму. В 2022 р. ЦЄІ підтримала Євросоюз у процесі посилення економічних санкцій проти РФ за масштабування збройної агресії проти України.

Бібліографія

Василенко С. Д. Європейський процес і Україна. Одеса, 1996.

Дукмас О. Л. Центральноєвропейська ініціатива: структура, функції, діяльність у форматі регіонального співробітництва (1989–2011 рр.). Київ, 2012.

Європейські регіональні організації. Довідник. Київ, 2005.

Івченко О. Д. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива і сучасний стан. Київ, 1997.

Корсунський С. Зовнішня політика в епоху трансформацій. Харків, 2020.

Мхитарян Н. І. Чорноморське регіональне співробітництво як геополітичний чинник міжнародних інтеграційних процесів (1990–1998 рр.). Київ. 1999.

Сайт ОБСЄ. URL: https://www.osce.org/

Сайт ЦЄІ. URL: https://mtu.gov.ua/content/centralnoevropeyska-iniciativa-cei.html

Сайт ОЧЕС. URL: https://mtu.gov.ua/content/organizacii-chornomorskogo-ekonomichnogo-spivrobitnictva-oches.html

Андрій МАРТИНОВ

Які особливості позиції кавказьких країн щодо російсько-української війни?

Специфіка політики кавказьких держав за умов російської агресії проти України визначається їхніми національними інтересами. Азербайджан і Вірменія мають неврегульовану територіальну проблему щодо статусу Нагірного Карабаху. Російська сторона претендує з 1991 р. на роль «посередника» в конфлікті, незважаючи на присутність російської військової бази у Вірменії. Ситуація змінилася у листопаді 2021 р., коли Азербайджан за воєнної підтримки Туреччини здобув перемогу у війні проти Вірменії. Однак РФ нав'язала своє «миротворство», залишивши воєнний контингент на залишку підконтрольної вірменам території Нагірного Карабаху. Відповідно Азербайджан, незважаючи на тісні економічні відносини з РФ, не визнав анексію Криму та негативно поставився до масштабування війни після 24 лютого 2022 р. 14 січня 2022 р. в Києві відбулися переговори президента України В. Зеленського і президента Азербайджану І. Алієва. Було підписано Спільну декларацію поглиблення стратегічного партнерства. Поставлено мету подвоїти до 2024 р. товарообіг. Але активізація бойових дій в 2022–2023 рр. поставила вирішення цього завдання під питання. 25 січня 2022 р. відбулась телефонна розмова президента України В. Зеленського і президента Азербайджану І. Алієва. Готувався візит в Україну на початку лютого президента Туреччини Р. Ердогана, який пропонував союз Азербайджану, України і Туреччини. За день до нової якості російської війни проти України 22 лютого 2022 р. Москву відвідав президент Азербайджану І. Алієв. Путін продовжив нав'язувати російське «миротворство» в Карабаху. На фоні розширення російської агресії проти України 26 лютого 2022 р. відбулася телефонна розмова президента України В. Зеленського та президента Азербайджану І. Алієва. Алієв та Ердоган пропонували організувати українсько-російські переговори заради припинення війни. Символічно, що після розгрому російських військ під Києвом 26 березня 2022 р. спостерігалось посилення військового напруження в Нагірному Карабаху. Азербайджанські війська увійшли до зони контролю «російських миротворців». 28 березня 2022 р. відбулася чергова телефонна розмова президента України В. Зеленського і президента Азербайджану І. Алієва. Азербайджан декларував готовність надати паливно-мастильні матеріали для проведення весняної посівної кампанії в Україні. В свою чергу у Карабаху не вдалося швидко домовитись про врегулювання, хоча 6 квітня 2022 р. у Брюсселі відбулися переговори президента Азербайджану І. Алієва і президента Вірменії Н. Пашиняна. Сторони декларували готовність вести переговори щодо підготовки договору про мир. Впродовж завершення весни і більшої частини літа 2022 р. Вірменія затягувала прийняття рішення про визнання Карабаху азербайджанським. 1 серпня 2022 р. сталося чергове військове загострення ситуації в Нагірному Карабаху. Азербайджан наполягав на роззброєнні вірменської армії у цьому регіоні. 25 серпня 2022 р. «російські миротворці» передали Азербайджану контроль за критично важливим для вірмен Лачинським

коридором. До процесу врегулювання навколо Карабаху долучився Європейський Союз. 31 серпня 2022 р. у Брюсселі Голова Європейської Ради Ш. Мішель провів переговори з прем'єр-міністром Вірменії Н. Пашиняном та президентом Азербайджану І. Алієвим. Намагаючись прискорити процес врегулювання, 14 вересня 2022 р. Азербайджан наніс удар про російським прикордонникам у вірменському м. Гегеркуні у намаганні пробити коридор до Нахічевані. Зрештою, 6 жовтня 2022 р. у Празі за результатами переговорів ЄС, Пашиняна та Алієва сторони погодились про розміщення цивільної місії ЄС на кордоні Азербайджану і Вірменії. Азербайджан закликав Вірменію 31 жовтня взяти участь у Брюсселі у засіданні з питань демаркації кордонів. 28 жовтня 2022 р. Азербайджан заявив, що українські біженці можуть залишатись на його території необмежений час. Вірменія намагалася залучити до процесу свою діаспору у Франції, яка домоглася 16 листопада 2022 р. визнання Францією Карабаху вірменським. У відповідь 14 грудня 2022 р. азербайджанські активісти блокували російських миротворців у Карабаху та зупинили постачання газу. На початку 2023 р. тривала азербайджанська блокада Лачинського коридору, який пов'язує Вірменію з Карабахом. США долучились до посередництва в цьому конфлікті.

Вірменія обережно ставилася до кримського питання, маючи низку аналогій з Нагірним Карабахом. Єреван намагався залишатися союзником РФ по Організації договору колективної безпеки. 6 січня 2022 р. Вірменія направила контингент миротворців у Казахстан, який був виведений 14 січня. Ці події стимулювали внутрішньополітичну кризу у Єревані. 23 січня 2022 р. відбулася відставка президента Вірменії Армена Саркісяна. Після цього Єреван фактично підтримав військову операцію РФ проти України. 3 березня 2022 р. парламент Вірменії обрав на посаду президента Ваагна Хачатуряна. Вірменія висловила стурбованість введення азербайджанських військ у зону контролю «російських миротворців» у Карабаху. Однак 6 квітня 2022 р. прем'єр-міністр Вірменії Н. Пашинян і президент Азербайджану І. Алієв розпочали переговори щодо підготовки мирного договору. Наслідком цього впродовж травня 2022 р. у Єревані стали протести опозиції проти внутрішньої і зовнішньої політики президента Н. Пашиняна. На цьому фоні 1 серпня 2022 р. сталося військове загострення ситуації в Нагірному Карабаху. Вірменія втратила контроль над Лачинським коридором. 13 вересня 2022 р. сталися перестрілки на вірменсько-азербайджанському кордоні. Вірменія звернулась по допомогу до ОДКБ, але її не отримала. 15 вересня 2022 р. у Єревані сталися масові заворушення у відповідь на заяву Н. Пашиняна про готовність визнати Нагірний Карабах азербайджанським. 18 вересня 2022 р. Єреван відвідала спікер палати представників конгресу США Н. Пелосі та відбувся мітинг з вимогою виходу Вірменії з ОДКБ. 6 жовтня 2022 р. за результатами переговорів ЄС, Пашиняна та Алієва сторони погодились про розміщення цивільної місії ЄС на кордоні Азербайджану і Вірменії. 23 листопада 2022 р. у Єревані відбувся саміт ОДКБ. РФ переконала Вірменію та Казахстан принаймні до листопада 2023 р. не виходити з Організації договору колективної безпеки.

На відміну від Вірменії, яка претендує на територію визнаного міжнародним співтовариством азербайджанським Нагірного Карабаху, Грузія втратила внаслідок російської агресії у серпні 2008 р. Абхазію і Південну Осетію. Після

цього РФ домоглася в 2013 р. усунення від влади президента М. Саакашвілі та приведення до влади в Тбілісі команди проросійського олігарха Б. Іванішвілі. Але громадська думка в Грузії залишилась на боці України. 26 лютого 2022 р. у Тбілісі сталися протести проти відмови уряду Грузії доєднатись до режиму санкцій проти Росії у відповідь на її війну проти України. 27 лютого 2022 р. Грузія оголосила про виділення Україні 100 тис. тонн гуманітарної допомоги. Прем'єр-міністр України Д. Шмигаль закликав власті Грузії дозволити грузинським добровольцям комбатантам вилетіти на допомогу Україні та не торгувати з Росією. 14 березня 2022 р. президент Грузії С. Зурабішвілі закликала президента України В. Зеленського повернути посла України до Тбілісі. Грузія висловила стурбованість наміром проведення референдуму щодо приєднання Південної Осетії до РФ. Але Грузія не в повному обсязі дотримувалась санкцій проти РФ. 18 червня 2022 р. Європейський Союз відмовив Грузії у наданні статусу країни кандидата на вступ та висунув додаткові вимоги. 18 листопада 2022 р. адвокати М. Саакашвілі заявили, що у нього знайшли миш'як. 3 грудня 2022 р. у Тбілісі відбувся мітинг прихильників М. Саакашвілі. Президент Грузії С. Зурабішвілі висловила співчуття родинам грузинів, які загинули під м. Бахмут. 7 грудня 2022 р. керівник парламентської фракції партії «Грузинська мрія» М. Мдінарадзе заявив, що «Грузія не є стороною російсько-українського конфлікту, тому не постачатиме зброю Україні». 20 грудня 2022 р. Україна закликала власті Грузії надіслати М. Саакашвілі на лікування в Україну. Але станом на початок 2023 р. цього не сталося. 1 лютого 2023 р. президент Грузії С. Зурабішвілі закликала включити до умов капітуляції РФ повернення Грузії Абхазії та Південної Осетії. Президент України В. Зеленський закликав власті Грузії припинити знущання над громадянином України М. Саакашвілі. Грузинські власті прийняли рішення скоротити термін безвізового перебування на своїй території громадян РФ, але калькували російський закон про іноземних агентів. Яскравими були відмінності у позиції грузинських громадян, які симпатизували Україні, а «Грузинський легіон» є найбільшим іноземним підрозділом у складі Збройних Сил України, та владою, орієнтованою на РФ.

Бібліографія

Інформаційний портал Кавказ центр. URL: https://www.kavkazcenter.com/russ/

Українсько-північнокавказькі відносини. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/українсько-північнокавказькі_відносини

Українсько-азербайджанські відносини. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/українсько-азербайджанські_відносини

Андрій МАРТИНОВ

Які особливості позиції центральноазійських країн щодо російсько-української війни?

Країни Центральної Азії проводять щодо РФ диференційовану політику. Казахстан, Таджикистан, Киргизстан є учасниками Організації договору колективної безпеки та Євразійського союзу. Узбекистан залишається за межами обох цих організацій. Туркменістан з 1993 р. офіційно визнаний Організацією Об'єднаних Націй нейтральною державою. Ці диспозиції визначають політику щодо РФ та її війни проти України.

На початку 2022 р. Китай не дав РФ можливості посилити вплив у Казахстані та скористатись із масових заворушень у цій країні. 5 січня 2022 р. президент Казахстану Касим Жомарт-Токаєв закликав уряд зменшити ціну на газ. Було введено режим надзвичайного стану у Алмати та Нур-Султані до 19 січня 2022 р. Н. Назарбаєв остаточно відійшов від керівництва Радою Безпеки Казахстану. Ввечері 6 січня 2023 р. Касим Жомарт-Токаєв звернувся до ОДКБ з проханням про надання військової допомоги Казахстану. В Казахстан були введені миротворці з країн ОДКБ. МЗС Росії заявило, що США не мають права ставити під сумнів мандат ОДКБ в Казахстані. 10 січня 2022 р. сайт МЗС України опублікував Заяву МЗС України щодо розвитку ситуації в Республіці Казахстан та закликав до діалогу влади та опозиції. 11 січня 2022 р. президент Казахстану К.-Ж. Токаєв оголосив про соціальні реформи. Прем'єр-міністром Казахстану став Аліхан Смаїлов. 13 січня 2022 р. країни ОДКБ розпочали виведення військ із території Казахстану (спочатку вірмени, потім таджики, киргизи, білоруси, останніми росіяни). Процес тривав до 19 січня 2022 р. 18 січня 2022 р. Н. Назарбаєв по телебаченню звернувся до казахського народу із першою заявою після заворушень та підтримка президента К.-Ж. Токаєва. 29 січня 2022 р. Президент К.-Ж. Токаєв очолив правлячу партію «Нур-Отан». У країні тривали страйки та акції протесту як з економічними, так і політичними вимогами. 5 лютого 2022 р. нафтовики Жанаозену відновили акції протесту. 10–11 лютого 2022 р. відбувся візит в Росію президента Казахстану К.-Ж. Токаєва. Сторони уклали контракти на 4,5 млрд доларів.

26 лютого 2022 р. Казахстан відкрито не підтримав російську військову агресію проти України та виключив можливість направлення в Україну свого збройного контингенту. 1 березня 2022 р. президент Казахстану К.-Ж. Токаєв перейменував правлячу партію «Нур-Отан» на партію «Аманат». Власті Казахстану запропонували посередництво в українсько-російських переговорах. 5 березня 2022 р. газета «Вісті» опублікувала інтерв'ю з послом Казахстану в Україні Дарханом Калєтаєвим. Казахстан виступив за принципи ООН у врегулюванні російської агресії проти України. Казахстан запропонував посередницькі послуги для припинення російської агресії проти України. 1 квітня 2022 р. Казахстан запевнив ЄС, що не допомагатиме РФ обходити режим санкцій. Соціологічні опитування свідчили, що 39% казахів у війні були на боці РФ, 6% на боці України, 46% зайняли нейтральну позицію. Російські торговельні мережі звернулись до Казахстану з проханням про допомогу у подоланні санкцій.

5 червня 2022 р. відбувся референдум щодо зміни Конституції Казахстану. Понад 75% проголосували за скасування смертної кари, обрання глав місцевих адміністрацій з двох кандидатур, за скасування особливих прав Назарбаєва. 17 червня 2022 р. президент Казахстану К.-Ж. Токаєв взяв участь у Петербурзькому економічному форумі. Дума пригрозила Казахстану за відмову визнавати так звані «ЛДНР». 23 липня 2022 р. президент України В. Зеленський подякував президенту Казахстану К.-Ж. Токаєву за підтримку територіальної цілісності України. 20 серпня 2022 р. у Сочі відбулися переговори Путіна і К.-Ж. Токаєва. 1 вересня 2022 р. К.-Ж. Токаєв оголосив про амністію учасникам січневих заворушень та оголосив про проведення дострокових виборів. 14 вересня 2022 р. Казахстан відвідав китайський лідер Сі Цзінпіна. Китай декларував захист безпеки Казахстану. 16 вересня 2022 р. К.-Ж. Токаєв підписав закон про перейменування столиці з Нурсултана на Астану та закон про сім років президентського терміну.

15 жовтня 2022 р. Казахстан під масованими ракетними обстрілами території України закликав громадян залишити територію України та закрив посольство. Російські ЗМІ повідомляли, що Казахстан домігся заміни посла України Врублевського за заяву: «чим більше росіян вб'ємо ми, тим менше доведеться вбивати нашим нащадкам».

20 листопада 2022 р. відбулися позачергові президентські вибори в Казахстані. Набравши 81% голосів, переміг К.-Ж. Токаєв. На початку 2023 р. Казахстан профінансував створення юрт незламності у низці міст України. Казахстан змінив правила видачі дозволів на проживання для 400 тис. мігрантів з РФ. Водночас Казахстан є контрабандним хабом для підсанкційних товарів, які надходять до РФ.

На відміну від Казахстану, Киргизстан не має великого державного кордону з РФ, тому проводив менш нейтральну політику. 5 січня 2022 р. Киргизстан висловив занепокоєння масовими заворушеннями в сусідньому Казахстані. 6 січня 2022 р. Киргизстан ввів війська в Казахстан разом з іншими країнами ОДКБ. 9 січня 2022 р. президент Киргизстану С. Жапаров визнав участь громадян Киргизстану у масових заворушеннях на території Казахстану. 27 січня 2022 р. сталася перестрілка між прикордонниками Киргизстану і Таджикистану у спірному районі.

26 лютого 2022 р. Киргизстан фактично підтримав російську військову агресію проти України. 14 березня 2022 р. у Киргизстані були заборонені антивоєнні мітинги біля посольства Росії в Киргизстані. Тільки 16 вересня 2022 р. Киргизстан досяг угоди про припинення вогню на кордоні з Таджикистаном. 16 жовтня 2022 р. Киргизстан закликав своїх громадян залишити територію України, зважаючи на російський енергетичний терор.

6–19 січня 2022 р. Таджикистан у складі ОДКБ ввів контингент в Казахстан. На цьому фоні 27 січня 2022 р. сталася перестрілка між прикордонниками Киргизстану і Таджикистану. 26 лютого 2022 р. Таджикистан підтримав російську військову агресію проти України. Економічні санкції проти Росії обмежували надходження коштів від таджицької трудової еміграції в РФ. На територію України було направлено 201-шу дивізію, яка прикривала таджицько-афганський кордон.

20 травня 2022 р. президент Таджикистану Е. Рахмон, готуючись передати владу сину Рустаму Емомалі, оголосив антитерористичну операцію у Гірсько-Бадохшанському автономному районі на Памірі. 30 червня 2022 р. Душанбе відвідав В. Путін. Тільки 16 вересня 2022 р. Таджикистан домовився про припинення вогню на кордоні з Киргизстаном.

Туркменістан жив своїм «нейтральним» життям. 12 лютого 2022 р. президент Туркменістану Г. Бердимухамедов призначив на 12 березня 2022 р. дострокові президентські вибори. 12 березня 2022 р. відбулися вибори президента Туркменістану Сердара Бердимухамедова. Путін привітав Сердара Бердимухамедова з обранням на посаду президента Туркменістану. 26 квітня 2022 р. власті Туркменістану вперше з 24 лютого заговорили про гуманітарну допомогу Україні. 29 червня 2022 р. Ашхабад відвідав В. Путін. Але Туркменістан відчував послаблення російського впливу у Центральній Азії. 13 грудня 2022 р. президент Туркменістану Сердар Бердимухамедов взяв участь у саміті з президентом Азербайджану І. Алієвим і президентом Туреччини Р. Ердоганом. Китай і Туреччина разом зі США та ЄС створили конкуренцію російському впливу у Центральній Азії.

Бібліографія

Україна – Центральна Азія. Портал МЗС України. URL: https://fpp.com.ua/zagalna_info/tsentralna-aziya/

Центральна Азія як геостратегічний регіон у сучасному світі. URL: https://periodicals.karazin.ua/irtb/article/view/20837/19572

Сайт міністерства закордонних справ Казахстану. URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa?lang=en

Сайт міністерства закордонних справ Киргизстану. URL: https://mfa.gov.kg/en

Сайт міністерства закордонних справ Таджикистану. URL: https://mfa.tj/en

Сайт міністерства закордонних справ Туркменістану. URL: https://www.mfa.gov.tm/en

Сайт міністерства закордонних справ Узбекистану. URL: https://mfa.uz/en/

Андрій МАРТИНОВ

У чому полягають основні про(роз)рахунки стратегічно-глибинного рівня Росії та Заходу щодо російської агресії проти України?

У знаковому для України, Європи і світу 2014 р. була оприлюднена книга професора Босфорського університету Стамбула, дипломата, радника Р. Т. Ердогана з питань зовнішньої політики, колишнього міністра закордонних справ (2009–2014) і прем'єр-міністра (2014–2016) Ахмета Давутоглу «Стратегічна глибина: Міжнародне становище Туреччини». У цьому свого роду «підручнику» із зовнішньої політики була викладена стратегія перетворення країни на регіонального лідера і потужного глобального гравця, в тому числі й шляхом встановлення дружніх відносин з оточуючими і «постосманськими» державами на основі концепції «Нуль проблем». Однак таке бачення стратегічної глибини діяльності держави на міжнародній арені мало короткостроковий ефект. Турбулентні процеси в регіоні Великого Близького Сходу, зміни російських енергетичних акцентів і безпекового поля Європи, реконфігурація балансу сил в Чорноморсько-Каспійському і Центральноазійському регіонах тощо швидко переконали офіційну Анкару в практичній доцільності переорієнтації на проведення виваженішої нелінійної політики з опорою на принципи «м'якої сили».

Проте поняття «стратегічної глибини», яке до того в основному стосувалося військової стратегії, остаточно закріпилося в науковому і політико-дипломатичному дискурсі. Ми його вживаємо в розумінні відстані або розриву між прогнозом (передбаченням, моделлю) міжнародних явищ, ситуацій, процесів і їх реальним перебігом з точки зору впливу на подальший розвиток подій на мікро- (держава або держави), мезо- (регіон) і макро- (континент чи навіть світ) рівнях. Це має пряме відношення до віроломно спровокованого і розв'язаного Росією проти України спочатку гібридного (26.02.2014–23.02.2022), а надалі широкомасштабного (з 24.02.2022) збройного конфлікту. На нашу думку, вирішальний вплив на його ґенезу, еволюцію і перебіг справили допущені західними і російськими аналітиками і державниками три про(роз)рахунки стратегічно-глибинного рівня.

Кожен із цих про (роз) рахунків прямо чи опосередковано пов'язаний або з політикою свого роду «умиротворення» Росії, або з небажанням чи острахом втрати Росією свого важливого місця в системі геополітичних координат і геоекономічних відносин сучасності, або з впевненістю в об'єктності України в полі російського геополітичного впливу, або з комбінацією першого, другого і третього.

Перший – 2008, серпень – Захід практично не відреагував на російську агресію проти Грузії, а Москва фактично залишила поза увагою план урегулювання Медведєва–Саркозі (російського і французького президентів). Для Путіна це стало спусковим механізмом для підвищення ставок надалі.

Другий – 2014, лютий – у відповідь на російську анексію Криму Захід і його союзники хоча і ввели антиросійські санкції, але продовжили співпрацю з Росією, у тому числі в ключовій для Кремля енергетичній сфері.

Третій – 2022, лютий – офіційна Москва остаточно повірила в свою безкарність і можливість зліквідувати Українську державу в часовому проміжку від кількох днів до кількох тижнів. Стратегічні партнери і гаранти територіальної цілісності та суверенітету України спочатку не стримали Росію від початку конвенційної широкомасштабної війни. А далі, навіть незважаючи на її геноцидний з боку Росії характер, російський ядерний шантаж і погрози, відверте нехтування Кремлем правилами ведення війни, союзники і партнери України тривалий час перебували у пошуку шляхів «м'якої» поразки Росії руками України.

Розуміння «стратегічної глибини» як російсько-української війни 2014–2023 рр., так і подальшої небезпеки подібного роду про (роз) рахунків у контексті впливу на характер і перебіг збройного конфлікту матимуть вирішальне значення для (де) ескалації цього світового гібридного конфлікту на активному українському фронті.

«Спеціальну військову операцію», яку московити планували здійснити блискавичним тріумфальним маршем, можна зупинити лише жорстким впливом на рашистського агресора – російську владу і суспільство, які все більше акумулюють загрози і ризики, в тому числі ядерні.

Сучасна російсько-українська війна є водночас великою трагедією і потужним історичним шансом для України, яким вона повинна скористатися сповна внаслідок своєї звитяги. Разом з тим, своїм шансом повинен скористатися і Захід, якщо не хоче в перспективі відкотитися на узбіччя стовпового глобального розвитку. І цим шансом для нього є насамперед Україна та її перемога у війні проти Росії. Чи не найвлучніше цей контекст знайшов відображення в цитаті відомого французького філософа Бернарда-Анрі Леві, який свою статтю про Революцію Гідності закінчив словами: «Україна – це шанс на переродження для нинішньої бездушної Європи».

Бібліографія

Киридон А. М. Євромайдан / Революція Гідності: причини, характер, основні етапи. *Історична пам'ять.* 2015. Вип. 33. С. 17–32.

Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / Пер. з англ. Андрія Павлишина. Київ: Дух і літера, 2018. 560 с.

Французький філософ та драматург Бернар-Анрі Леві: «Україна виграє цю війну тому, що її суспільство має мораль і має душу». 23 жовтня 2022 р. URL: https://bukinfo.com.ua/interv-yu/francuzkyy-filosof-ta-dramaturg-bernar-anri-levi-ukrajina-vygraye-cyu-viynu-tomu-shcho-jiji-suspilstvo-maye-moral-i-maye-dushu

Davutoğlu A. Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu. İstanbul: Küre Yayınları, 2014. 584 s.

Felshtinsky Y., Stanczew M. Blowing Up Ukraine: The Return of Russian Terror and the Threat of World War III. London: Gibson Square, 2022. 304 p.

Сергій ТРОЯН

Які критерії означили місце і роль України у Східно-Центральній Європі?

Ідея Східно-Центральної Європи (СЦЄ, або East-Central Europe) виникла після світових війн, коли угорці після втрати половини історичних теренів за Тріанонським договором, поляки в човганні кордонів на схід і захід, а українці у відчайдушній боротьбі за існування прагнули довести собі й світові власну правосуб'єктність. Це двадцять держав, розташовані між Німеччиною і Росією, Балтикою, Адріатикою і Чорним морем (себто Естонія, Латвія, Литва, Білорусь, Польща, Чехія і Моравія, Словаччина, Угорщина, Україна, Румунія, Молдова, Болгарія, Сербія, Македонія, Албанія, Косова, Чорногорія, Хорватія, Боснія і Герцеговина, Словенія). Синонімом цієї назви є Центрально-Східна (Środkowo-Wschodnia, Stredovychodna, l'Europe du Centre-Est etc.), а помилкою «Східна і Центральна», бо передбачає цілу Східну (з частиною Росії) та всю Центральну (з Австрією і Німеччиною) Європу, що не мається на увазі під цим регіоном.

Деякі з націй СЦЄ мають балтські (Латвія, Литва), угро-фінські (Естонія, Угорщина), інші романські (Румунія, Молдова), тюркські (меншини) чи власні унікальні (Албанія) мови. А більшість є носіями одинадцяти з чотирнадцяти (за винятком російської та двох серболужицьких) слов'янських мов. Отже, СЦЄ є батьківщиною слов'ян, які зі своєї прадавньої домівки між Дніпром і Віслою поступово розселялись на схід, захід і південь. Зараз слов'янство – лінгвістична і почасти емоційна ознака, а в минулому це були культурні, мистецькі й навіть впливові політичні течії (слов'янофільство, австро-славізм, панславізм тощо).

СЦЄ довго була найбільшим ареалом розселення німців поза Німеччиною (врахуймо не лише агресію Drang nach Osten, а й німецьких інженерів, лікарів, архітекторів, агрономів, меценатів, професорів, офіцерів та інших фахівців у культурі й науці СЦЄ), а в минулому також найбільшим ареалом розселення євреїв поза Ізраїлем (від втечі з Іспанії після Реконкісти в Іспанії до нищівного нацистського Голокосту). СЦЄ є перехрестям основних течій християнства – католицтва (і унії, греко-католицтва), православ'я (Вселенська патріархія і всі автокефальні Церкви або московські розкольники) і протестантизму (лютерани, кальвіністи, баптисти, адвентисти тощо). Зберігся тут юдаїзм, дедалі ширяться іслам (не лише в Криму, Боснії, Албанії), давні та новітні східні релігії.

На Заході дрібні утвори консолідувались, натомість нації СЦЄ твори-лись у дезінтеграції мультинаціональних утворів (Німецька, Османська і Російська імперії, Австро-Угорщина, Радянський Союз, Чехословаччина, Югославія). В цьому регіоні спалахували світові війни, а ліберальна демократія Перехідної доби (Transition) стверджується у подоланні згубних наслідків моторошного тоталітаризму (більшовизм, фашизм, націонал-соціалізм) чи авторитаризму. Концепція Східно-Центральної Європи витримала випробування і будує не мур, а мости, ґрунтована на приналежності нації водночас до кількох

«Слов’янські землі» – етнографічна карта слов’янства, укладена мовознавцем та етнографом Павлом Йозефом Шафариком

регіонів. Всі спільні риси і явища, гальмівні пережитки і позитивні тенденції притаманні найбільшій країні (а донедавна і найчисленнішій нації) СЦЄ, себто Україні.

Лише в деяких явищах її історія не має аналогів. Колись «хлібний кошик» Європи пережив злочинний Голодомор в тих краях, де між мешканців кількісно переважали українці. Лише казахи і деякі народи Кавказу перевищили відсоток жертв радянських репресій, зокрема примусових депортацій кримців, німців і поляків з України. Залучення українців на Цілину і «будови комунізму» в Азії продовжили штучну зміну етнічної структури, а маргіналізація рідної мови і русифікація мали на меті довершити асиміляцію безбатченків. Гібридна агресія Росії проти України виявляє дедалі більше ознак тотальної війни (руйнування критичної інфраструктури), відвертого геноциду, а небезпека поширення агресії в Європі спонукує цивілізований світ гуртуватися проти спільного ворога

Бібліографія

Країни Центрально-Східної Європи в умовах глобалізації: історико-методологічний, політико-правовий та економічний аспекти. Монографія. Ужгород: Видавництво ЗакДУ, 2010.

Лешкович Н. О. Конструювання концепту «Центрально-Східна Європа» в історіографічних дискурсах XX – початку XXI ст. *Дриновський збірник*. 2019. Т. IX.

Маслійчук В. Концепція «Східно-Центральної Європи» Вернера Конце в контексті «європеїзації»сучасної української історичної науки. *Історія та історіографія в Європі*. 2003. № 1–2.

Піляєв І. Специфіка регіону Центрально-Східної Європи в контексті глобальних тенденцій модернізації соціуму. URL: https://veche.kiev.ua/journal/3901/

Михайло КІРСЕНКО

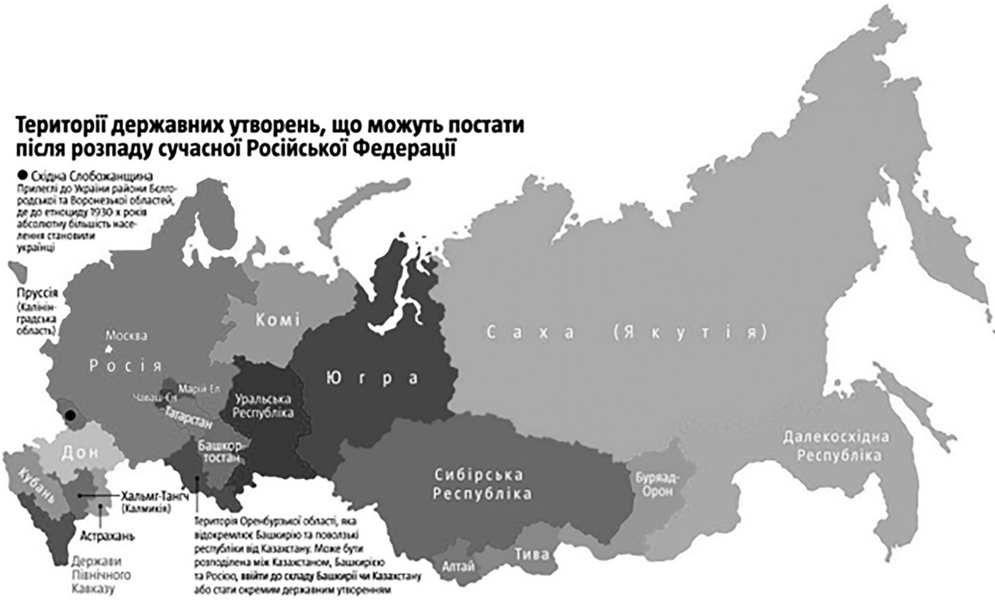
Які геополітичні та інші перспективи чигають на Російську Федерацію?

Провідні держави і ціле міжнародне співтовариство зараз беззастережно визнають Російську Федерацію державою-спонсором тероризму, а її політичне керівництво і військовиків відповідальними за провокування, ініціювання і виконання злочинних наказів, всупереч знаним звичаям війни. На відміну від внутрішніх законів держави, міжнародне право нині не диспонує ефективними засобами швидкого покарання, але порушник підриває довіру і опиняється в ізоляції зі згубними наслідками у взаємозалежному сучасному світі. Поступово даються взнаки санкції в контексті систематичних реторсій і репресалій.

Україна та її партнери слушно наголошують неприпустимість будь-яких переговорів з агресором до визволення загарбаних теренів. Прецедентом може бути стаття 121 Конституції Франції 1793 р., що її народ «не укладає миру з ворогом, що окупує його терени». Президент Зеленський і міністр закордонних справ Кулеба привчили міжнародну спільноту до думки, що передумовою всіх контактів з Москвою мусить бути де-окупація, а потім компенсація заподіяної шкоди, покарання винуватців і виконавців злочинів проти людяності, нарешті гарантування безпеки Європи від повторення агресії. Це передбачає, передусім, евакуацію російських військ з Донбасу і Південної України, включаючи Крим.

Потрібна репатріація вивезених силоміць до Росії українських громадян, зокрема дітей. Окупанти руйнували підприємства, демонтували верстати, взяли промислове устаткування, розграбували музеї та мистецькі скарби, побутову техніку, особисте майно тощо. Це підлягає реституції, повернення законним власникам, а при неможливості – компенсації повної вартості. За міжнародним правом, агресор має сплатити принаймні почасти документально обґрунтовані репарації за заподіяну шкоду, включаючи пенсії вдовам і сиротам захисників України. На повну сплату забракло би цілого внутрішнього валового продукту Російської Федерації, а почати можна коштом закордонних авуарів за належної юридичної процедури ухвалами міжнародних і національних судів.

Рішення Великої Трійки (Рузвельт, Сталін, Черчіль) щодо демілітаризації, демонополізації, денацифікації та демократизації Німеччини є прецедентом, а Нюрнберзький процес, попри його вади і недоліки, дав приклад, як має чинити стосовно Путіна і його поплічників новий спеціальний міжнародний трибунал, на утворення якого згоджується дедалі більше держав. Поряд з демобілізацією, Росія мусить зазнати денуклеарізації під суворим контролем і бути позбавлена засобів масового ураження. Нейтралізація буде наслідком самоізоляції режиму диктатури після його краху. Повернення до цивілізованої світової спільноти та визнання пріоритету міжнародного права над її національним законодавством дасть змогу Росії ефективно використати свої природні та людські ресурси.

Території державних утворень, що можуть постати після розпаду сучасної Російської Федерації.
Олександр Крамар (2014)

????

Карта вільних та часткововільних народів за даними Freedom House

Підсумки національного он-лайн референдума за самовизначення народів Російської Федерації

Чи збережеться Федерація в нинішніх межах, заслуговує на прискіпливий окремий розгляд, як і реалізація права її суб'єктів на самовизначення та складні перспективи взаємин з Китаєм. Звичайно доведеться загоювати рани, заподіяні тоталітаризмом і авторитаризмом, повернути фінам анексовані силоміць Інгрію і Карелію, прикордоння Естонії та Латвії, Східну Пруссію (Кьоніґсберг), етнічні терени інших сусідів, японські Курили тощо. Дезінтеграція Радянського Союзу спричинила чимало суперечливих наслідків, а демократизація, реконструкція і суверенізація правонаступників Росії, щоправда в меншому територіальному обсязі, також буде викликом світові, хоч і абсолютно невідворотною подією.

Бібліографія

Возняк Т. Геополітичні контексти війни в Україні. URL: https://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/Geopolytychni%20konteksty%20vijny%20v%20ukrajini/geopolityka_zmist.htm

Денькович Я. Що чекає на Росію в найближчі 10 років – прогноз експерта. URL: https://tsn.ua/exclusive/scho-chekaye-na-rosiyu-v-nayblizhchi-10-rokiv-prognoz-eksperta-2225446.html

Огризко В. Доля недоімперії. Київ: ГДІП, 2023.

Огризко В. Розпад Росії: загроза чи шанс. Київ: ГДПІ, 2022.

Російську Федерацію чекає розпад: Агіль Рустамзаде про геополітичні перспективи. Розпад Росії: загроза чи шанс? / The Disintegration of Russia: Threat or Opportunity? URL: https://focus.ua/uk/voennye-novosti/549541-rossiyskuyu-federaciyu-zhdet-raspad-agil-rustamzade-o-geopoliticheskih-posledstviyah-voyny

Трегубов В. Російське суспільство треба просто лякати, треба просто показувати: тут вас вб'ють. URL: https://lb.ua/news/2022/06/27/521345_viktor_tregubov_rosiyske.html

Михайло КІРСЕНКО

Розділ IX

«ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ФРОНТ» РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

«Значення історії надзвичайно важливе в контексті цієї війни. Насамперед ця війна – це історична подія, і це не тільки тоді, коли ідеться про Україну, а коли йдеться про весь світ та світові зміни: це завершення періоду “довгого миру” після холодної війни, це реструктуризація відносин у Європі і світі щодо відносин між Європою і Росією, це велика зміна для України. Сучасні нації уявляються, формуються великою частиною інтелектуалами, у тому числі істориками. Батьками східноєвропейських націй є інтелектуали та історики, такі як Михайло Грушевський, але і зараз нації формуються, трансформуються, перетрансформатовуються у контексті дуже важливих, драматичних, героїчних і трагічних подій, якими є війни»

Сергій Плохій. «Історична відповідальність українців – переписати російську історію» (2023)

Яку роль відіграли російські історики у підготовці і розв'язанні війни РФ проти України?

Теза про відповідальність істориків перед суспільством, в тім числі за розв'язання воєн і співучасть у підбурюванні до агресії, завжди була в центрі уваги інтелектуалів при розгляді питання про соціальну роль історії і істориків. Часто при цьому повторюють у різних варіаціях хрестоматійну фразу О. Бісмарка, що «битву при Садовій виграв прусський шкільний учитель». Цим хочуть підкреслити роль шкільної освіти, насамперед історичної, у національно-патріотичному вихованні і формуванні успішної й переможної нації. Але, якщо екстраполювати оцінку ролі історика на подальший досвід тієї ж таки Німеччини, доведеться визнати, що німецький шкільний учитель, а також університетський професор історії відповідальні не тільки за перемоги 1866 р. і 1870 р., а й за поразки в 1914–1918 рр. і 1939–1945 рр. та за всі страждання, що їх кайзерівська та гітлерівська Німеччина завдали іншим народам і своєму власному.

Історики разом з політиками і військовими поділяють відповідальність за всі міждержавні й громадянські війни новітньої доби. Виховання національної мегаломанії або підігрівання почуття національної кривди, заклики до «відновлення історичної справедливості», творення героїчних міфів, зображення сусідів та національних меншин як «історичних ворогів», накладання єдиної версії історичної пам'яті гетерогенним суспільствам – усе це на совісті істориків.

Якщо говорити про відповідальність нинішнього покоління російських істориків за розв'язану в 2014 р. війну Росії проти України, то всі зазначені вище сентенції зазнають докорінної трансформації: дуже важко назвати московських інтерпретаторів представниками науки історії – всі вони є гвинтиками державного механізму історичної пропаганди; щодо «совісті істориків» теж є великі застереження з огляду на безпринципність і прислужництво владі, що яскраво продемонстрували російські «історики» до і після розв'язання російсько-української війни. Ще більший подив викликає моральна позиція багатьох західноєвропейських істориків, які очевидно, як і політики європейських країн, теж потрапили в залежність від російських нафто-газових доларів. Американський історик Тімоті Снайдер неодноразово критикував своїх європейських колег, зауважував, що академічні історики не повинні дискутувати з путінською версією історії, роблячи її тим самим інтелектуально прийнятною. А втім, варто зауважити, що коментарі Путіна з історії України були суголосні до ідей, наявних у широких сегментах академічного дискурсу, і, зрештою, їх нейтралізовано тільки завдяки рішучому опору України. Є небезпека, що без цього опору і всупереч значним зусиллям небагатьох впливових істориків, путінські наративи могли б бути чи то підтримані, чи мовчазно прийняті як західною академічною спільнотою, так і громадськістю. Одержимість Путіна історією України, як і його спроби зманіпулювати історичним наративом, стали очевидними ще до 2014 р., тобто початку війни, хоч і не отри-

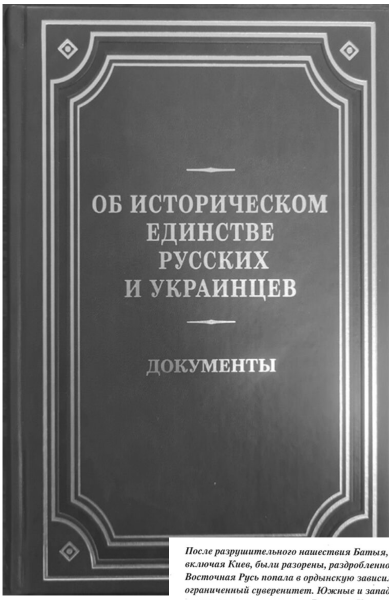
мали жодної реакції з боку більшості істориків західно-європейського регіону. Навіть в 2022 р. через місяць після повномасштабного вторгнення (після місяця масових і задокументованих російських воєнних злочинів у Бучі, Ірпіні, Гостомелі та ін.), Шейла Фіцпатрік, академічна «зірка» західної історіографії Радянського Союзу, заявила, що твердження Путіна про Україну становлять цілком легітимний «альтернативний наратив» і нарікала, що, мовляв, президент Зеленський зумів «захопити контроль над оповіддю західних медій», тоді як росіяни «зазнали повної поразки в спробі донести свій меседж».

Російські історики, які видавали з себе проєвропейських інтелектуалів ліберального штибу, були заангажованими в наративи, які використовувалися як історичне виправдання російської агресії. Історики провалили іспит на відповідальність перед спільнотою, яку вони вивчають.

Так само непривабливо виглядає позиція більшості «совєтологів», які після розпаду держави-імперії СРСР, поспішили перекваліфікуватися в політологів, дослідників етнічних процесів на пострадянському просторі, але продовжували діяти в руслі великоросійських історичних наративів: за Росією вони не бачили України. Чого варті, наприклад, заяви одного із таких «совєтологів» Олександра Мотиля, який у 2015 році висловлював думку, що конфлікт на Донбасі треба «заморозити», але не прагнути просто повернути території в актуальному стані (на 2015 рік). Він вважав, що в цій ситуації для України «втрата Криму і Донбасу – позитивна зміна. Це були найбільш регресивні регіони із совковим населенням, які стримували рух уперед. Україна без Криму й Донбасу – значно сильніша й має більше шансів на успіх. Якщо ці території повернуться в такому стані, як нині, – це буде кінець українського демократичного проекту».

Російські історики путінського призову понад двадцять останніх років перебувають в авангарді офіційної державної історичної політики. Вони забули методологічні канони історії як науки і перетворилися у відвертих пропагандистів. Як і західноєвропейські ліберальні історики, «совєтологи» та «хорошие русские», так і російські історики традиційно спіткнулися на українському питанні: можна безкінечно говорити і писати про ліберальні цінності і свободу слова, але коли мова йде про українську незалежність та самостійний цивілізаційний розвиток, одразу лунає зверхньо імперське: «А кто вам разрешил хорошо жить?!».

Російські історики із заповзяттям почали «історично обґрунтовувати» політичні амбіції В. Путіна, проголошені ним 11 жовтня 2001 р. на І Всесвітньому конгресі співвітчизників. Було заявлено, що відтепер Росія опікуватиметься тими, хто через геополітичні трансформації ХХ ст. опинився «за межами історичної Батьківщини». Особливо наголошувалося на тому, що у час, «коли Росія знову набирає силу й авторитет, коли руйнується звична повоєнна структура світу, ми повинні бути разом». Важливим інструментом взаємодії російської держави із «співвітчизниками» проголошувався розвиток «спільного культурного та інформаційного простору», який історики повинні були наповнити необхідним історичним наративом. В основі такого наративу була пропаганда неоімперської державно-шовіністичної ідеології «русского мира», що стала своєрідною реінкарнацією давньої месіанської доктрини

Содержание

ДОКУМЕНТЫ

Славянские и другие племена на громадном пространстве — от Ладоги, Новгорода, Пскова до Киева и Чернигова — были объединены одним языком (сейчас мы называем его древнерусским), хозяйственными связями, властью князей династии Рюриковичей. А после крещения Руси — и одной православной верой.

В.В. Путин

После разрушительного нашествия Батыя, когда многие города, включая Киев, были разорены, раздробленность усилилась. Северо-Восточная Русь попала в ордынскую зависимость, но сохранила ограниченный суверенитет. Южные и западные русские земли в основном вошли в состав Великого Княжества Литовского, которое, хочу обратить на это внимание, в исторических документах называлось Великим Княжеством Литовским и Русским.

В.В. Путин

У Росії фантазії Путіна намагаються обґрунтувати науковці. URL: https://armyinform.com.ua/2023/05/05/u-rosiyi-fantaziyi-putina-namagayutsya-obgruntuvaty-naukovczi/

«Москва – третій Рим», яка впродовж кількох століть була наріжним каменем ідеології «збирання земель».

Важливим напрямком історичної пропаганди з боку Російської Федерації стало створення з українців образу «ворога», дегуманізація громадян України. Особливо така політика і, відповідно, історичний наратив почали наростати після Помаранчевої революції 2004–2005 рр. Російські історики-пропагандисти почали розповсюджувати тези, що в Україні «реінкарнується фашизм», вулицями міст ходять «бандерівці», які в «найжахливіші способи збиткуються над російськомовними співвітчизниками». З подачі політичного керівництва російські історики вперто насаджували ідеологему «спільної історичної пам'яті» як універсального знаряддя «м'якої сили» Кремля в міждержавних взаєминах. Активізувались різноманітні спільні комісії істориків. Виношувались ідеї створення «спільного підручника з історії». Пропозиції лу-

нали від політиків з обох боків (В. Матвієнко і В. Семиноженко) і ніколи – від професійних кіл. Адже апріорі було зрозуміло про нежиттєздатність такого проекту. Але росіяни не покидали спроб нав'язати для України свій історичний наратив, закликали українців «схаменутися», повернутися «у лоно трьох братніх народів» та спільно з росіянами і білорусами крокувати до «світлого майбутнього».

Історики РФ з другої половини першого десятиліття XXI ст. фактично припинили вивчення періоду сталінізму, особливо в частині історії повсякденності, терору, голоду та ін. Натомість центральними темами стали заангажовані пропагандистами дослідження зрілого сталінізму періоду Другої світової війни («Великой Отечественной»). Нечисленні історики, які наважувалися переглянути усталене розуміння ходу війни, зазнавали нещадної критики як із боку фахових російських істориків, так і представників політикуму та «широких суспільних мас». Найбільше дісталося «ревізіоністам» В. Суворову (В. Різун) та М. Солоніну.

Російські історики активно підтримували пропаганду наративів «деды воевали», «можем повторить», створюючи в колективному уявленні нащадків героїчний образ російського «воїна-визволителя». Цілеспрямовано формувався культ «лідера нації», без якого країна і народ загинуть у боротьбі з ворогами (прозорий натяк на В. Путіна). Історична пропаганда добре закріпила у свідомості громадян РФ категорію так званих «духовных скрепов» – вигаданих стереотипів, які повинні тримати націю в єдності. А шукали такі «скрепы» на території сучасної України! Історики РФ наповнювали «історичним змістом» пропагандистські акції типу ходи «безсмертного полку» або розповсюдження «георгіївських стрічок».

Таким чином, російські історики, ігноруючи писані й неписані канони та стандарти історичної професії, перетворились на істориків-пропагандистів і несуть пряму відповідальність за підготовку та розв'язання війни з допомогою формування «символіки війни», мобілізації росіян на героїзоване насильство проти українців. Російські історики де-факто легітимізували геноцид українців, заперечуючи право на існування нації та Української держави.

Бібліографія

Зайцев О. Війна і відповідальність істориків. *Zaxid.net*. 2015. 15 лютого.

Ільницький В., Старка В., Галів М. Російська пропаганда як елемент підготовки до збройної агресії проти України. *Український історичний журнал*. 2022. № 2. С. 43–53

Удод О. Спільного підручника бути не може. *День*. 2010. 30 грудня

Чорна С. Росія, перебріхуючи минуле, спотворює майбутнє. *Голос України*. 2022. 1 вересня.

Олександр УДОД

Чому російський президент постійно апелює до історії?

Ні для кого не секрет (і цей сюжет широко висвітлений у інформаційному просторі), що Володимир Путін за довгі роки свого перебування на посаді президента Російської Федерації постійно звертається до історії, перебравши на себе місію офіційного (єдиного) тлумача минулого. Росіяни ніколи не прагнули до свободи слова і думки, вдовольняючись споживанням «єдіномислія», а якщо й коливались у якихось питаннях розуміння історії, то тільки у відповідності з генеральними коливаннями правлячого режиму. Тому подібна роль новоявленого президента в 2000 р. нікого не здивувала. Але експлуатація Путіним історії обернулась не тільки проблемами для несформованого громадянського суспільства в Росії, а й складними та небезпечними викликами на міжнародній арені. Тому, що на історію Путін дивиться тільки через єдину призму – великоросійських імперських амбіцій.

Російський президент використовував історію для досягнення своїх прагматичних політичних цілей. Вперше він «засвітився» на історичному поприщі ще в листопаді 2003 р., коли ним було ініційовано зустріч із вченими-істориками. Обговорювалося путінське бачення шкільної історії та зміст підручників. Саме тоді в Росії стався один із перших скандалів довкола підручників з історії, що знаменував кінець дуже короткого періоду демократично-ліберального розвитку історичної науки і освіти. За вказівкою Путіна російське міністерство освіти заборонило використовувати у навчальному процесі підручники автора І. Долуцького, у яких, на думку влади, досить критично зображувався радянський період історії Росії. «Казус Долуцького» став стартом великої кампанії щодо одержавлення історичної науки і освіти, підготовки «єдиного підручника», створення федерального історико-культурного стандарту.

За межами Росії Путін провів широкомасштабну кампанію за так звану «спільну історію». Розпад Радянського Союзу він оголосив для себе як найбільшу «геополітичну катастрофу XX століття». А тому максимум зусиль було спрямовано саме на країни СНД. У зовнішній політиці Росії чітко окреслився «історичний вектор». Значні ресурси почали виділятися на утворення і діяльність державних організацій «Русский мир» і «Россотрудничество», представництва яких були відкриті майже в усіх країнах СНД, окрім Балтії, яка на той момент уже успішно інтегрувалася в Євросоюз і НАТО.

У 2008 році В. Путін виступив із програмними заявами на саміті НАТО в Бухаресті. У його промові вперше пролунало прагнення Росії ревізувати «спільне минуле» в дусі сумнозвісного «збирання земель». Особлива увага – Україні. Путін заявив, що третина населення України – це росіяни, а в Криму – більше половини. Далі-більше: було сказано про те, що Україна – «складна держава», яка утворена в радянські часи, тобто недавно, а значить не має тривалих державотворчих традицій. Чітко пролунали територіальні претензії: мовляв Україна отримала деякі свої території від сусідніх країн, а найбільше – від Росії. А зближення України із НАТО, за словами Путіна (а це були

відверті прямі погрози), поставить на порядок денний саме існування української державності. Замкнувся очевидний логічний ланцюг – російський президент у своїх імперських амбіціях пройшов шлях від анексії так званої «спільної історії» до анексії земель. І це було в далекому 2008 р. До анексії Криму (лютий-березень 2014 р.), окупації частини Донбасу (квітень–травень 2014 р.), широкомасштабної агресії 24 лютого 2022 р. ще залишалось багато часу. Але ні тодішнє українське вище керівництво, ні європейське співтовариство, ні США не прореагували на відверті погрози з боку Путіна. Навіть найбільша його «історична» стаття від 12 липня 2021 р. «Про історичну єдність росіян і українців» не мобілізувала антипутінські сили на протидію очевидній агресії, що насувалася. А в той час міністр оборони РФ С. Шойгу видав наказ, який зобов'язував у військових з'єднаннях штудіювати історичні пасажі Путіна. Не тільки армія РФ, а й переважна частина російського суспільства на той момент сприймали українців у своїй уяві як цивілізаційного ворога. А тому 24 лютого 2022 р. в Російській Федерації не пролунало жодного протесту проти війни, що розпочалася.

Відомий український історик Василь Павлов справедливо вважає, що Путіну немає що запропонувати російському населенню у майбутньому, а тому він часто апелює до історичних подій. Поточна риторика Кремля, на думку В. Павлова, не змінилась за останній воєнний рік. Вони не можуть запропонувати візію майбутнього. Замість цього вони пропонують візію минулого. Заяви Путіна, що вони мають повернути історичні землі, ніяк не пов'язані з майбутнім. Все, що вони намагаються називати цілями цієї війни, прив'язується в рівні історичної пам'яті. Не випадково соціологічні опитування, які проводяться в Росії (при всіх застереженнях щодо їх наукової об'єктивності), підтверджують, що предметом масової гордості росіян є їх «славна, героїчна історія». Історіозація російського суспільства, що протягом понад 20 років здійснювалася путінським режимом, призвела до зворотнього ефекту: замість усвідомлення цивілізаційних цінностей історії людства російське суспільство отримало заряд агресії, зневажливого ставлення до сусідніх народів, войовничого націоналізму та шовінізму. Це і була справжня мета апеляції В. Путіна до історії. Віднедавна путінським кумиром в російській історії став Петро I. Нещодавно російський президент у притаманному йому кострубато-псевдонародному стилі (так він підлаштовується під невибагливі смаки малоосвіченого російського плебсу) заявив, що Петро I нічого не завойовував, нічого не анексував, а тільки повертав і зміцнював «исконно русские земли, земли отчич и дедич», тобто історичну спадщину Московії. Не тільки агресивна завойовницька політика Петра I стала взірцем для В. Путіна, а і його «особлива» манера ставлення до світової думки: ніхто, мовляв, не визнавав територіальних надбань Петра I в Прибалтиці, але Петербург був збудований і анексія була закріплена на багато століть. Повне ігнорування сучасного світоустрою – це риса путінської політики, що органічно випливає з імперського минулого Росії.

Образ Петра I надихає сьогодні В. Путіна не до непрорубленого «вікна в Європу» чи спроб європеїзувати Московію, а до зовсім іншого: просування російської імперії на Захід, завоювання нових західних рубежів, названих «поверненням та зміцненням». І тут вже слова диктатора лунають не кострубато,

URL: https://www.facebook.com/photo/?fbid=6255072874577820&set=a.627698463981984

а директивно, як конкретна настанова, формулювання «базових цінностей» існування нинішнього російського світу: «Ну, судя по всему, на нашу долю тоже, значит, выпало возвращать и укреплять. Если мы будем исходить из того, что эти базовые ценности составляют основу нашего существования, мы, безусловно преуспели в решении задач, которые перед нами стоят». Це – конкретне формулювання цінностей сучасної Росії у двох словах: «повертати та зміцнювати». Це програма всесвітньої агресії, що не може обмежитися лише територією України.

Російський президент звертається і апелює до історії з метою обґрунтування своїх імперських амбіцій. Але історія не належить йому і не може бути знаряддям виключно путінської агресивної політики. У своїх стосунках з історією, намагаючись обманути час і повернути людство на 300 років назад, Путін блефував, загрався і остаточно програв: Росія як імперія перебуває нині на межі повного краху. Так історія поступає з тими, хто нею маніпулює і нехтує одночасно. Саме історія і винесла путінській Росії остаточний вирок.

Бібліографія

Касьянов Г. В. Прямая дорога к катастрофе. *Meduza*. 2022. 8 травня.

Папакін Г. Путін та історія. *День*. 2022. 13 травня.

Сімоніченко Є. Стаття Путіна не про історію. Це – політичний маніфест з погрозами сусідам. *Високий замок*. 2021. 31 липня.

Олександр УДОД

Чи є сьогодні в Росії історична наука?

Питання тільки з першого погляду можна розцінити як провокативне чи популістичне. При більш глибокому зануренні у його зміст виникають закономірні компаративні асоціації з тією ситуацією, яка є нині в Російській Федерації (на десятому році війни проти України), та становищем цієї світоглядної науки при різних політичних режимах: від монархічного до більшовицького та сталіністського і, нарешті, путіністського. Незважаючи на деякі позитивні, насамперед академічні, традиції російської історичної науки, нинішній її стан дуже далекий від загальновизнаних професійних стандартів. Безпосередній перехід російської історичної науки на примітивно-відверте обслуговування путінської влади перетворив її на пропагандистський симбіоз державного і асоціативно-наукового чинників. Історія, як відомо, це автономна сфера дослідження, в якій діють і мають діяти тільки професійні стандарти, прийняті світовою спільнотою. Якщо історія лише обслуговує потреби політичного виховання, то це не історія, а пропаганда. Її наратив не визнає не тільки міжнародна спільнота, але й своєї суспільної функції в Росії вона не виконує. Суспільство має право на доступ до верифікованої інформації про минуле та множинні інтерпретації цього минулого. Тільки тоді окремий громадянин чи громадянка зможуть зважити відомі факти та обрати ту чи іншу інтерпретацію, яка їм здається більш переконливою. Ось із цим фактором у Росії якраз і є найбільша проблема: немає у російському суспільстві, далекому від ознак громадянського, запиту на історію як науку. Для росіян єдиним авторитетом є тільки Путін: якщо, мовляв, він сказав саме так, це й означає оту пресловуту «історичну правду». Але теорія і методологія історичної науки переконливо доводять істину, що дослідження та написання історичних праць – це не справа одинокого «генія». Для історичної науки потрібна критична маса дослідників, які цікавляться схожими темами та питаннями, полемізують один з одним, читають та критикують праці колег і в такий спосіб забезпечують ті самі професійні стандарти.

Історія як наука перестала існувати в Росії з того моменту, коли вона попала в підпорядкування політиці. Навіть більше: можна констатувати той факт, що саме історія замінила собою власне політику. Не випадково російський публіцист М. Трудолюбов відверто заявив: «Історія заміняє нам політику. Ми боремося не за перемогу тієї чи іншої партії, а за торжество тієї чи іншої історичної місії. Страждає при цьому і політика, й історія, яка перестає бути собою і перетворюється в набір політизованих уроків».

Політизація історії обов'язково призводить до професійної деформації колись відомих російських істориків. Вони стають пропагандистами, «історичними комісарами». Так, наприклад, відомий колись своїми ліберальними поглядами О. Міллер в інтерв'ю для журналу «Россия в глобальной политике» з такою ж красномовною назвою «История для политики или наоборот?» теж, як і багато інших російських істориків «проколовся» на українському питанні. Після розмірковування про науковий/ненауковий характер праці М. Баціллі «Проблема російсько-українських відносин у світлі історії» (1930 р.)

О. Міллер де-факто солідаризувався з прихильниками «теорії» штучності української нації та відверто висловився щодо нинішньої ролі історії в Росії: «У нас є політика, яка ґрунтується на нашому розумінні сучасної ситуації, і для здійснення якої ми вибудовуємо певний історичний наратив. Або у нас є бачення історії, із якого ми вибудовуємо нашу політику».

Дехто може стверджувати, що російська історична наука перестала виконувати свої академічні функції і перетворилася на пропагандистський арсенал в результаті не тільки політичного тиску на вчених-істориків, а й відвертих репресій і кримінальних переслідувань. Доля істини в цьому є, як і в іншому твердженні – серед російських істориків немає героїв, вони охоче погодилися із роллю жертви. На відміну, наприклад, від грузинської ситуації (мова йде про опір спробам прийняти закон про «іноагентів» у березні 2023 р.) у Росії без будь-якого опору чи засудження в 2012 р. був прийнятий закон про НКО-іноагентів, який став одним із інструментів тиску на незалежні організації, які займалися історичними дослідженнями та архівною справою. В результаті було ліквідовано «Меморіал», який досліджував місця масових поховань жертв сталінських репресій.

В Росії де-факто відновлена цензура. Ще в 2007 році був прийнятий так званий федеральний список екстремістських матеріалів, в якому нині перебуває понад 5100 історичних праць. Серед них – брошури і дослідження про Організацію українських націоналістів, Українську повстанську армію і Степана Бандеру та збірники документів про їхню діяльність. В 2014 р. у кримінальному кодексі РФ з’явилась стаття, яка «регулює історичну пам’ять» (ст. 354.1) – мова йде про заборону «реабілітації нацизму». За цією статтею дослідник із Пермі В. Лузгін був притягнутий до відповідальності за посилання на статтю про історію Української повстанської армії та твердження про те, що СРСР і Німеччина разом напали на Польщу в 1939 р. і розв’язали Другу світову війну. Справу В. Лузгіна розглядав Європейський суд з прав людини. В 2015 р. внук Й. Сталіна Євгеній Джугашвілі просив відкрити кримінальну справу проти Д. Фельдмана за виступ на російському телебаченні про Катинський розстріл в 1940 р. За висловлювання про історію радянського періоду переслідують за статтею КК РФ (ст. 282) про розпалювання ненависті або ворожнечі. За 2012–2019 рр. за ст.282 отримали вирок понад 1500 осіб. В 2009 р. татарського активіста Р. Кашанова (м. Казань) засудили до 18 місяців позбавлення волі за публікацію про насильницьке обернення мусульман в християнство. А в 2015 р. він отримав 3 роки колонії за публікації в соцмережах, в яких він звинуватив В.Путіна у втручанні в Україну та незаконну анексію Криму.

Інституційний тиск на незалежних істориків посилився в Росії після прийняття закону про заборону порівняння ролі СРСР і нацистської Німеччини у Другій світовій війні (27 жовтня 2020 р.). Путін цим законом повернув ту сталінські практику, коли в 1939–1941 рр. в СРСР вихваляли Гітлера і Німеччину за розгром Польщі («потворне дітище Версальського договору»), а далі не можна було говорити про злочини гітлерівців на окупованих територіях (Бабин Яр, Корюківка). Ось чому війну Росії проти України 2014–2023 рр. не дозволено називати війною, а тільки як спеціальна військова операція (СВО).

Втрата російською історичною наукою статусу академічної супроводжувалась і адміністративними заходами (реорганізація Російської академії наук,

Презентація монографії «История Украины». URL: https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/korotkii-kurs-istoriyi-ukrayini-v-rosiyi/

втрата нею автономії), і пропагандистсько-політичними. В. Путін розпочав цілеспрямовану роботу із навчання істориків. На «інструктажі» до Путіна запрошувалися різні категорії істориків. Про один із таких інструктажів радіо «Свободі» розповів історик уже забороненого «Меморіалу» Микита Петров. На зустрічі Путіна з вченими у Музеї сучасної історії пролунали тези, які визначали нову роль історії в путінській Росії: історики повинні відстоювати російські позиції у інформаційному просторі; історія повинна виховувати, вчити патріотизму; ми не дозволимо нікому нав'язати нам відчуття провини, тобто Росія завжди в історії поступала правильно; не дозволимо переписати історію і «перекодувати» російське суспільство; Росія здобувала перемоги тільки завдяки міцній владі, централізації, жорстокості. Окремою темою інструктажа від Путіна стало викладання історії. Але не тільки в Росії, його «турбував» стан справ з історичною освітою в Латвії, Литві, Естонії, Білорусі, Казахстані з конкретною метою – розхитати там такий же сепаратизм як на Донбасі в 2014 р.

Депрофесіоналізація історії в Росії призвела до того, що почали зникати наукові школи, напрями досліджень, окремі субдисципліни. Припинила існування україністика в РФ, окремі її представники вимушені були покинути Росію. Для підготовки пропагандистських текстів про українську історію залучають «політичних комісарів». Показовим у цьому відношенні є видання у 2022 р. у видавництві «Международные отношение» (Москва) монографії (так визначено жанр цього видання, хоча відсутність нормального наукового апарату не дає таких підстав) «История Украины». Цікавим є склад авторського колективу – жодного доктора історичних наук чи професора, не кажучи вже про академіків, яких немало сьогодні в Росії. «Монографію» з історії України написали чиновники – директори фондів, «міністр закордонних справ» так званої ЛНР, а також колаборанти (доцент Херсонського державного університету О. Малькевич). Керівник авторського колективу – кандидат політичних

наук М. Григор'єв. Красномовним є список установ, що сприяли виданню книги – Військова академія Генерального штабу ЗСРФ, Музей Перемоги, Інститут вивчення історії Донбасу, Донецький республіканський краєзнавчий музей та ін. Ідейний зміст монографії акцентував у вступному слові академік РАН В. Тишков: «колективна монографія базується на науковому факті спільності українського і російського народів; історія України розглядається як частина російської історії; критика «ідеології ексклюзивного українського етнонаціоналізму» та ін.

Характерним є посилання авторів книги і вступного слова на ті засадничі принципи історичної науки, які давно відкинуті історичною пропагандою, що запанувала в Росії: «точне слідування історичним фактам, комплексне і детальне дослідження історичних подій, прагнення до об'єктивного і неупередженого аналізу всіх, в тім числі драматичних сторінок української історії». Відмова від наукової методології винесла вирок: сьогодні в Росії історичної науки немає.

Бібліографія

Григорьев М. С. и др. История Украины: монография. Москва: «Международные отношения», 2022. 702 с.

История для политики или наоборот? (интервью А. Миллера). *Россия в глобальной политике.* 2021. 19 июля.

Павленко О. Преступления против истории. Как в России устанавливается монополия на правильное прошлое. *Новая газета.* № 76. 2021. 14 июня.

Рыковцева Е. Путин: инструктаж для историков. *Радио «Свобода».* 2014. 5 ноября.

Олександр УДОД

Чому в Україні з початком війни зріс інтерес до історичної постаті Степана Бандери?

На початку 2023 р., а саме 1 січня – у день народження Степана Бандери – сталося дві знакові події. Головнокомандувач Збройних Сил України генерал Валерій Залужний зробив селфі на тлі портрета лідера ОУН(Б). Це фото розійшлося в соціальних мережах і навіть було розміщено у Twitter Верховної Ради України. Це викликало негативну реакцію польського прем′єра Матеуша Моравецького, який мав розмову з Прем′єр-міністром України Д. Шмигалем і висловив негативне ставлення, на його думку, до будь-якої героїзації чи навіть згадки про С. Бандеру. Наступного дня, 3 січня 2023 р., пост до 114-ї річниці від дня народження Бандери зник з облікового запису українського парламенту у Twitter. Ця новорічна подія, далека від святкової атмосфери, несподівано актуалізувала одразу кілька проблем нашої складної історії: мнемонічний та історіографічний образ Степана Бандери і українсько-польські взаємини у системі історичної пам′яті про ОУН і УПА та обопільні звинувачення у геноциді періоду Другої світової війни.

Але безсумнівним є те, що з початком війни Росії проти України в 2014 р., а особливо після нового її періоду – широкомасштабного вторгнення РФ 24 лютого 2022 р., інтерес в українському суспільстві до історичної постаті Степана Бандери значно зріс. Нещодавно, в серпні 2022 р., фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та соціологічна служба Центру Розумкова провели опитування серед громадян України на тему «Як трансформується ставлення українців до декомунізації, УПЦ МП та націоналізму під час війни з Росією». Виконавчий директор фонду ім. І. Кучеріва так пояснив феномен зростання позитивного ставлення до Степана Бандери майже на 50%: «Колективна свідомість має певні штампи. Степан Бандера: його постать є суперечливою. Коли ми питали про нього у респондентів, хотіли зрозуміти, чи він продовжує ділити суспільство. До війни третина оцінювала його негативно, а третина – позитивно. Було багато невизначених. Припускаємо, що чим більше штучної уваги приділяємо таким історичним постатям, тим більше це розколює суспільство. Це можуть використовувати у політичній боротьбі. Зовнішній ворог може нав′язувати міфи про постаті, що поляризують суспільство, щоб протиставляти людей, ослаблювати країну. Росіяни насправді своєю політикою, діями зараз руйнують міфи про Степана Бандеру. Позитивне ставлення до нього зросло майже на 50% і він перестає бути постаттю, що поляризує людей. Вони оцінюють його як борця проти СРСР, терору». Історики фахово прокоментували факт зростання позитивного ставлення сучасних українців до Степана Бандери. Аліна Понипаляк, дослідниця історії УПА і її командира В. Кука, зазначила таке: «Бандера є символом сучасної війни. Якщо брати опитування, то після 24 лютого понад 80% українців підтримують його постать. Громади починають перейменовувати на його честь вулиці та проспекти. Це свідчить, що він є символом боротьби українського народу проти московського завоювання та загарбницької політики. Зараз ім′я Бандери вийшло в тренди – ми

бачимо, як молодь співає «Батько наш – Бандера», різноманітні відео в TikTok. Це свідчить про його популярність, адже він є і був цим символом боротьби».

Символічні аспекти постаті Степана Бандери в соціокультурному просторі України досліджені в нещодавно захищеній дисертації на здобуття ступеня доктора філософії Богданом Теміровим. Сама підготовка і захист дисертації в умовах війни (25 листопада 2022 р.) теж була символічною в багатьох відношеннях: робота була виконана дослідником із Донецького національного університету ім. В. Стуса, який зараз перебуває у Вінниці, захист проходив у Запорізькому національному університеті, а опонентами були науковці з Києва та Дрогобича. Історіографічний образ Степана Бандери насправді об'єднав Україну, почав зшивати фрагментарні сегменти історичної пам'яті.

Постать Степана Бандери привернула увагу провідної французької газети Le Monde, де з'явилось одразу дві статті: одна під заголовком «Степан Бандера, український антигерой, глорифікований після російської агресії», інша – «Війна в Україні: міф Бандери та реальність нацистського колаборанта». Заголовки статей дуже красномовні і адекватно відображають як і стан французької історіографії, так і політичні настрої сучасної владної верхівки у Франції. Український політик Ю. Михальчишин назвав ці статті антиукраїнськими, такими, що зводять наклеп на Бандеру й український націоналістичний рух та є частиною російської інформаційно-психологічної операції (ІПСО), метою якої є перешкодити постачанню західної зброї до України. Пролунала також вимога притягти до кримінальної відповідальності за державну зраду професора Ярослава Грицака, який нібито був консультантом автора першої статті. Головні тези Я. Грицака, за які його піддали жорстким звинуваченням, зводяться до наступного: реальний Бандера і той Бандера, який зараз фігурує в українській колективній пам'яті – це два різні Бандери, а сплеск його популярності в сучасній Україні є наслідком російської агресії та російської пропаганди, яка демонізує Бандеру. Тому нині Бандера для більшості українців – це символ антиросійського антирадянського героїчного опору. Цей міф Я. Грицак не вважає ні шкідливим, ні вартим деконструкції.

На думку іншого львівського історика Романа Лехнюка, будь-яка національна історія є міфологізованою, українська не є і не може бути виключенням. Добросовісні історики знають, що не було і не буде ідеальних героїв. Міф про Бандеру після 24 лютого 2022 р. став визнаною більшістю українців частиною цієї історії як символ опору російській навалі. Та це не означає, що потрібно творити радянський за суттю і духом «культ особи», яку заборонено обговорювати й можна лише прославляти. Вільний обмін думками, зокрема академічна свобода – наріжні камені здорового й демократичного суспільства. Радикалізація позицій є неминучою в часі повномасштабної війни. Багато людей зараз куди гостріше реагують на найменші посягання на важливі для них світоглядні та ідеологічні засади. Українські історики нещадно критикують уже кілька років поспіль книгу про Степана Бандеру німецького дослідника Ґжегожа Россолінського-Лібе, але в Західній Європі його праця є найвідомішою в академічних колах і впливає досить суттєво на загальне сприйняття лідера ОУН(Б).

Чому Росія й досі боїться Бандеру? Чому він досі не просто один із персонажів нашого минулого, чому досі у вирі історії та на передовій боротьби?

Головнокомандувач ЗСУ Валерій Залужний робить селфі на тлі портрету лідера ОУН (Б) Степана Бандери. Київ, 1 січня 2023 р. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-polshcha-stepan-bandera-foto-zaluzhnyy/32207655.html

Рамзан Кадиров, який мав би наганяти страх на українців, сам боїться одного із найвідоміших українців – Степана Бандеру. При ясному розумі, що не часто з ним буває, він заявив, що «головним ворогом російського народу є Бандера, мої бійці зовсім скоро розправляться з ним, а пізніше – з усією іншою нацистською діяльністю».

Парадоксально, але до перетворення Бандери у символ українського визвольного руху доклалася й ворожа радянська, а потім російська пропаганда. У різні часи персоніфікація була одним із способів протидії руху. Тому його учасники, перш ніж стати бандерівцями, були петлюрівцями, а ще перед тим мазепинцями. Таким способом російські історики-пропагандисти провадили думку, що російській імперії протистоїть не народ, а окремі «погані» його елементи.

Зростання позитивного ставлення до історичної постаті Степана Бандери в українському суспільстві сприяє також зміні у відношенні українців до своєї держави, історії України, до націоналізму. Якщо в 2020 р. розпад СРСР схвалювали 49% опитуваних, то в серпні 2022 року – 67%. Частка тих, хто негативно ставиться до розпаду СРСР, впала з 32% до 16%. Зменшення вдвічі. Люди за два роки змінили думку на прямо протилежну. Це свідчить про злам у свідомості, який стався з початком війни і тією героїчною боротьбою, яку ведуть українці проти Московії і символом якої є постать Степана Бандери.

Бібліографія

В'ятрович В. Чому Росія досі боїться Бандеру? *Високий замок*. 2022. 30 березня.
Лехнюк В. Грицак, Бандера та «культ особи». *Zaxid.net*. 2023. 17 січня.
Россолінський-Лібе Ґжеґож. Життя Степана Бандери. Київ, 2021. 624 с.

Олександр УДОД

Чи допоможе російсько-українська війна подолати негативні стереотипи на Заході щодо історії України?

Ні для кого не є секретом (як для істориків-фахівців, так і пересічних українських громадян), що сприйняття України у Західній Європі перебуває у дуже невтішному для нас стані. Україну там не знають: ні її сучасне, ні, тим паче, її історію. Навіть на початку XXI ст. після 30 років незалежності України, вона все ще перебуває в тіні Росії. Будь-яку згадку про Україну західно-європейські інтелектуали, політики, історики спочатку співвідносять із Росією: де це було, як це далеко від Москви чи Петербурга, як це вписується в російську імперську історію… В західній історіографії дуже багато різних методологічних шкіл та напрямів. Їх ми знаємо, вивчаємо, пробуємо застосовувати до реалій української історії. Але всі вони без винятку були і залишаються росієцентричними. Усі свої «модні» методологічні концепції, якщо це стосується Східної Європи, вони ілюструють матеріалами з російської історії. Навіть представники тих напрямків, які критично ставляться до імперського минулого Росії та її сучасної політики, зазвичай, не можуть уявити історії, що не обертається навколо минулого «матушки-России». Навіть так звана «нова імперська історія» Росії, ґрунтована на порівняльному аналізі різних держав-імперій, хоч як повчальна і добре свого часу розрекламована в Україні, все одно не сприяла переорієнтації уваги дослідників на те, що традиційно вважалося імперською периферією. Українська архівна політика після 1991 р. (4% неудоступнених для дослідників архівних справ) була і є більш ліберальною за російську (поголовне засекречення архівів і недоступність для так званих «іноагентів»). А тому сотні західних дослідників та докторантів наїздами відвідували Україну, щоб попрацювати в архівах. Дослідження робилися в Україні, на українських архівних матеріалах, але захищалися потім у Європі як праці з історії Росії чи СРСР. Тобто, свідомо чи несвідомо, але західні історики посприяли анексії Росією української історії. В результаті на Заході стійко утвердилась низка безпідставних негативних щодо української історії стереотипів. Як про С. Петлюру – «організатора єврейських погромів», чи про С. Бандеру – «фашиста та нацистського колаборанта». І ці стереотипи не так легко здолати. Скільки б сучасні українські історики не створили наукових біографій Степана Бандери, перебити в західних академічних колах популярність і наукову вагу дослідника Ґжеґожа Россолінського-Лібе про провідника ОУН(Б) навряд чи скоро вдасться. Бо якісної академічної біографії С. Бандери поки що немає, і в нинішніх реаліях навряд чи з'явиться. Спроба Данила Яневського створити подібність науковій біографії так і залишилась спробою. Навряд чи могла б бути така спроба вдалою, якщо книга Д. Яневського «Бандера. Портрет на тлі епохи. Перша спроба наукової біографії» (2022 р.) видавалася у неавторитетному серед науковців харківському видавництві «Фоліо». Замість наукового видання з'явилася книга як бізнес-проект, спрямований тільки на

комерційний зиск від реалізації. З таким продуктом виходити на західноєвропейську наукову аудиторію неможливо.

Російська пропаганда є потужною, але не всемогутньою. Приписувати їй усі заслуги не варто. Не меншу роль відіграє свідома чи несвідома упередженість західних дослідників, не здатних вийти поза межі звичних теоретичних конструкцій. Особливо у випадку Східної Європи та України, де звичні їм методологічні інструменти не надто працюють. Західні академічні кола співвідповідальні за часті спроби пояснити, зрозуміти і виправдати путінську Росію. Впертість, із якою вони пишуть не про реальний антилюдський російський режим і суспільство, що його породило й підтримує, а про міфічну «загрозу українського радикального націоналізму» та влаштовані маргінальними силами перформанси на кшталт смолоскипних маршів, викликає закономірні питання до фаховості, моральності, а може й фінансової залежності таких «дослідників» від російських спецслужб. Спрямований на схід, до російських столиць, західний погляд часто не звертає уваги на «неісторичні» народи Центральної та Східної Європи. Відповідно до цього уявлення «неісторичні» народи є втіленням відсталості, «землями архаїчних обскурантистських переконань і канібалістичних ідеологій», які передові імперські метрополії залишили в минулому. За цією хибною логікою націоналізм є архаїчною ідеологією виключності і спільного походження, а на будь-яке ствердження незалежної ідентичності з боку «неісторичних народів», будь який протест проти імперського панства навішується одразу ярлик націоналізму. Протягом останніх десятиліть такий зневажливий імперіалістичний погляд проступає в багатьох західних академічних публікаціях з української історії і формує їхні фокус, інтеграцію й наратив. Він творить основу для хибних репрезентацій, які згодовують публіці з західною освітою за посередництвом слов'янських/євразійських студій. Історія вже розсудила, де має місце здоровий націоналізм і боротьба за власну державу, а де – новітні прояви фашизму. Проте інерція в мисленні так швидко не долається. Намагання донести максимально об'єктивну реальність нашої історії найкраще сприятиме витісненню бачення України Заходом через призму російської оптики. Але заміна російських міфів нашими власними призведе до ще більших сумнівів у правдивості бачення українцями власного минулого. Як приклад, можемо згадати історію з поширенням частиною українських істориків, політиків та громадських діячів необґрунтованої джерелами завищеної кількості жертв Голодомору, що лише шкодить справі його міжнародного визнання як акту геноциду українців, яким він власне й був.

Не війна Росії проти України, а героїчний опір українців на всіх фронтах, в тому числі й на історіографічному фронті допоможуть подолати негативні стереотипи на Заході щодо історії України. Саме під впливом перемог на фронтах російсько-української війни починається перегляд політики пам'яті у провідних європейських державах. Показовою у цьому відношенні є Німеччина. Навіть при досить розвиненій інфраструктурі історичної науки та публічної історії там теж, як і в більшості європейських держав, століттями переважав стереотипний погляд на Україну Німці розглядали нашу країну до Першої світової війни і навіть під час неї таким чином: це варварська країна, її мешканці є варварами, Україна ніколи не була самостійним політичним

URL: https://iq.net.ua/ukrayinska-istoriia-i-kontiekst/

суб'єктом, це в основному селяни, в Україні родюча земля… Стандартний набір штампів, характерний для європейського суспільства, яке дивилося на схід як на територію, яку необхідно колонізувати. Тобто, зробити з цих варварів цивілізованих. Цей погляд на Україну багато в чому залишився аж до початку 2022 р. Серед німецьких істориків теж відчувається імперська зверхність: мовляв, Німеччина – це високорозвинена країна, а Україна – це країна, яка розвивається. У німців було таке ж імперське ставлення до українців, як і в росіян: це все є результатом токсичного спадку «совєтології», яка досить довго визначала зміст історичного наративу в Німеччині.

Логічно обґрунтоване питання прозвучало від українського історика Сергія Стельмаха: що ж не так з німецькою історичною пам'яттю? Відповідь очевидна: Німеччина занадто довго «прощається з Росією». Німецьке русофільство із спільною імперською історією Німеччини і Росії. Жодна із цих країн ніколи в історії не розглядала Україну як суб'єкта історії, а використовувала її тільки як власну колонію. Інструменталізація минулого за допомогою комеморативних практик і численних інституцій, звернена на засудження націонал-соціалізму і тоталітарного минулого, часто зводилось до культивування «вини» і породжувала страх перед ядерною війною та активізувала «травматичний досвід» Другої світової війни перед «страшними росіянами». Переосмислення ставлення німців до Росії і України відбувається саме зараз: 13 березня 2023 р. група німецьких інтелектуалів, серед яких відомі історики Андреас Умланд, Штефан Требст, Франциска Девіс та ін., опублікували відкритий лист до Уряду Німеччини, в якому закликали владу виробити і представити стратегічну концепцію припинення агресивної війни Російської Федерації проти України, пропагувати необхідність спокутувати «історично обумовлений борг перед Україною». Не останню роль в активізації німецької історичної політики щодо України відіграли скандали довкола німецько-української історичної комісії, Ярослава Грицака і посла Мельника. Інколи такі спроби привернення уваги – через емоції і провокування – можуть давати позитивні результати.

Очевидно, що за такою логікою діють й ініціатори електронної петиції до Президента України з вимогою офіційно перейменувати назву «Росія» на «Московія». На думку автора цього звернення Валерії Шахворостової, «офіційна зміна назви держави – це потужний інформаційний хід на міжнародному рівні. Він створить в РФ та інших країнах запит на запитання: «Що таке Московія? Чому перейменували Росію на Московію». Це запустить хвилю пошуку інформації. Разом з пошуком «Московія» відкриються історичні факти створення Російської та Української держав. Ті факти, які або замовчуються, або викривляються пропагандою. Це приведе до розвіювання кремлівських міфів щодо історичного минулого «великого русского народу» для росіян та громадян інших держав, що вважали Україну і Росію «єдиним цілим» до початку повномасштабної війни Росії проти України. Це надважливий крок в інформаційній війні, який допоможе Україні перемогти».

Бібліографія

Стельмах С. Німецька політика пам'яті. *Локальна історія.* 2023. 20 березня.

Ворожбит О. Трубадури імперії. Як російська війна проти України змінює дослідження Східної Європи у західних університетах. *Український тиждень.* 2023. 3 березня.

Грачова С. Яка історія Росії нам потрібна і чому її досі нема? *Українська правда.* 2022. 12 липня.

Олександр УДОД

Як змінилось ставлення українців до своєї історії після початку нової фази російсько-української війни 24 лютого 2022 р.?

Напад Росії на Україну, довготривала геноцидна війна російського агресора докорінно змінила суспільну свідомість українців, в тім числі наше ставлення до власної історії. Сталося власне те, що в теорії історії як науки з початку XXI ст. називали найважливішою функцією історії, а саме – діалог сучасності з минулим. В останні кілька десятиліть історія все більше трактується не як наука про минуле, або про поведінку людей в минулому, або про минулу соціальну реальність, а як наука про взаємодію людей з часом, минулим і майбутнім, із змінами соціального порядку. Об'єкт історії як науки тепер – це не минуле саме по собі, а використання цього минулого у сучасності і для маніпулювання майбутнім. Під час воєнних випробувань, коли на кону існування нації, етносу країни, суспільство звертається до свого вікового досвіду, актуалізує патріотичний, воєнно-мобілізаційний потенціал. Гордість за своє славне минуле, героїчні традиції стають надійною мотивуючою складовою успіху у боротьбі за власну незалежність і суб'єктивність у сучасній геополітиці.

На початку 2023 р. з нагоди першого року незламності (24 лютого 2022 – 24 лютого 2023 рр.) Київський міжнародний інститут соціології (В. Паніотто) провів соціологічні дослідження на тему «Як українців змінив рік війни?». Висновки вражаючі: українці відчувають гордість, що є українцями. Дуже оптимістично щодо майбутнього України налаштовані 54%, скоріше оптимістично – 35%. Фактично 90% залишаються оптимістами. Українці не будуть погоджуватися на жодні поступки у боротьбі з Росією. Не відбулось того, про що раніше гадали соціологи: кількість людей, що були б готові відмовитись від якихось територій заради миру, не зросла. 87% українців будуть боротися з Росією до повного визволення всіх тимчасово окупованих територій. Абсолютна більшість ідентифікує себе як громадян України, половина – як європейців. Україна зробила історичний вибір – Європа чи Росія/Євразія – ще у 2014 р. До цього були коливання: третина була чітко за Європу, третина – за Росію, ще третина коливалася, але схилялася більше до Росії. Після 2014 р. був зроблений остаточний геополітичний вибір: більшість була за Європу. Але тільки після широкомасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. прихильників союзу з Росією практично не залишилося. Зменшилася регіональна різниця: російськомовні та україномовні українці мають приблизно однакові орієнтації та однакове ставлення до інших. Парадоксальна ситуація, на думку соціологів, полягає в тому, що люди більше стали цінувати державу, коли є ризик її втратити. Під час війни люди бачать: значущість того, що вони роблять, підвищилась. Абсолютна більшість українців відчувають, що вони є частиною спротиву – вони рятують не тільки Україну, а, можливо, всю Європу чи світ.

Війна Росії проти України позбавила переважну більшість наших громадян останніх ілюзій щодо цінностей радянської доби й можливості нормального співіснування з авторитарною та агресивною Росією, яка не тільки не подо-

лала імперських комплексів, а навпаки – розвинула їх до рівня соціально-психологічної патології. Війна стала важливим чинником формування української політичної нації з інклюзивною громадянською ідентичністю. Віра в перемогу, підтримка незалежності України, бажання будувати в ній своє майбутнє, почуття гордості за українське громадянство, перетворення його на наріжний камінь власної ідентичності стає основою національної консолідації, стимулом для збільшення солідарності та активної громадянської взаємодії.

Зміни в суспільній свідомості українців, що сталися під впливом розв'язаної Росією війни, сталися не на пустому місці – всі вони глибоко закорінені, перш за все, в історичній самосвідомості та національній ідентифікації, головними чинниками якої теж є знання власної історії та позитивне до неї ставлення.

Лакмусовим папірцем у ставленні українців до власної історії завжди була проблема націоналізму. Українці – мабуть єдина нація у світі, якій було відмовлено у любові до власної нації, свого етносу. Вороги як зовнішні, так і внутрішні завжди ярликували національні почуття українців виключно як український буржуазний націоналізм (пресловутий УБН). Агресія Росії значно вплинула на ставлення наших громадян до націоналізму. Суттєві зрушення у суспільних настроях сталися уже в 2014–2016 рр. В 2016 р. соціологи зафіксували тенденцію зростання позитивного ставлення щодо націоналізму: число опитаних, які поділяли думку, що українцям необхідний здоровий націоналізм зросло до 61%, порівняно із 48% у 2006 р. А в жовтні 2022 р. цей відсоток зріс до 67%. Так російська агресія змусила людей замислитися про те, ким вони є, як писав колись Тарас Шевченко, «чиї сини? яких батьків? ким? за що закуті?» Тобто ідентичність, історія, мова, культура – це великі цінності, які варто захищати, у тому числі зі зброєю в руках. Їх треба берегти, плекати, розвивати, ці цінності є засадничими, це частина громадянської ідентичності, це те, що робить людей не просто населенням, а свідомими громадянами. Тому зростання позитивного ставлення до націоналізму треба найперше розглядати як зростання історичної самосвідомості українців.

В умовах війни Росії проти України у нашому суспільстві трансформується саме поняття націоналізму й уявлення про нього. Тобто це вже не вузька ідеологія, яка спирається на досвід XIX чи XX ст., це вже не так про визвольну боротьбу українського народу після розпаду європейських імперій під час Першої світової війни чи протистояння двом агресорам під час Другої світової війни, як про націоналізм сьогодні, що означає боротьбу українців за виживання, за свою свободу, за незалежність, за майбутнє. Тектонічні зрушення у свідомості українців сталися і стосовно найбільш визначних лідерів національного руху – Степана Бандери, Романа Шухевича, Ярослава Стецька та ін. Нинішнє покоління українців усвідомило те, про що говорили українські націоналісти у 30–50-х рр. минулого століття: Росія становить для України загрозу, метою Росії є знищення українців. Їхні погляди виявилися правильними, а боротьба за незалежність України викликає повагу. Це переконало, що роль історичних постатей є позитивною. Нині боротьба проти Росії за незалежність України об'єднує українське суспільство. А система націоналістичних поглядів цілком прийнята українським суспільством. Раніше не дуже високий рівень сприйняття навіть слова «націоналізм» був пов'язаний насамперед з радянськими штампами і пропагандою. Водночас націоналізм

і раніше більше підтримували й сприймали як патріотизм, вірність історії і традиціям, як пріоритет спільних інтересів тощо. Тобто питання було у таврованій назві – націоналізм, національний, націоналістичний та й навіть український. Сьогодні у людей настає просвітлення, вони розуміють, що у такої брехливої країни, як Росія, ідеологічні штампи не можуть бути не брехливими. Тепер йде закономірний процес відштовхування від усього російського. Крім цього, коли люди бачать, як бреше Росія про сьогодення, вони дедалі ясніше розуміють, що вона не менш брехала й про минуле.

Відбулися також зміни у ставленні українців до деяких, найбільш знакових, подій вітчизняної історії. Більшість українців (73%) позитивно оцінює розпад Радянського Союзу, тоді як ще зовсім недавно, у 2020 р., «тужили» за розпадом СРСР близько 32%, а позитивно оцінювали крах цього історичного утворення 49%. Близько 73% українців схвалюють державне рішення про засудження СРСР як комуністичного тоталітарного режиму, що здійснював політику державного терору. Більшість українців (близько 59%) підтримують перейменування топонімів, назви яких пов'язані з РФ/СРСР/Російською імперією. Трохи більше половини українців відзначають, що напад Росії на Україну став для них стимулом переосмислити радянське минуле.

На тлі російської агресії змінилася і думка українців щодо того, як Україна має відзначати перемогу над нацизмом у Другій світовій війні та внесок українського народу в цю перемогу. Близько третини громадян вважають, що необхідно відзначати обидві дати, як це відбувається нині: День пам'яті та примирення 8 травня, і День перемоги над нацизмом 9 травня. При цього ще в 2021 р. варіант відзначати лише День пам'яті та примирення 8 травня був непопулярним: його підтримували лише 9%. А зараз цей відсоток зріс до 1/3. Як бачимо, російська агресія стимулює громадян до переосмислення історії та до відходу від нав'язаних СРСР та РФ практик комеморації. Подібні зрушення у ставленні українців до історії відбуваються також і щодо подій найближчого до нас минулого. Події Майдану 2013 – початку 2014 р. ще у серпні 2020 р. близько 31% українців під впливом російської пропаганди оцінювали як «державний переворот». Нині майже 67% події Майдану 2013–2014 рр. розцінюють як справедливе повстання народу проти диктатури, яке здобуло назву Революція Гідності. Російську тезу про «державний переворот» досі поділяють ще 12% опитаних українців (переважно у Південному і Східному регіонах). В цілому інтерпретація подій Майдану 2013–2014 рр. корелює зі ставленням до радянського минулого. Це ще раз доводить, що історична пам'ять є одним із дуже вагомих чинників формування ідентичності людини, що впливає на те, як людина інтерпретує, в тому числі, й сучасні суспільно-політичні події.

Бібліографія

Литвиненко О. М. Як війна змінила суспільну свідомість українців: соціологічні дослідження. URL: https://niss.gov.ua/

Мироненко Т. Соціолог Володимир Паніотто – про те, як українців змінив рік війни. URL: https://forbes.ua/lifestyle

Олександр УДОД

Чому російські окупанти спалюють українські підручники з історії?

З початком війни Росії проти України в кількох регіонах, тимчасово окупованих ворогом, прокотилися ганебні за своєю сутністю акції зі спалення українських книг, насамперед шкільних і вузівських підручників з історії. 21 травня 2022 р. один із таких фактів середньовічного варварства зафіксувала посол Великої Британії в Україні Мелінда Сіммонс. У своєму Twitter вона розмістила фотографію спалених книг і додала власний коментар: «Спалення книг з української історії – це не денацифікація. Це навпаки». Проросійські акаунти в соціальних мережах відразу ж розкритикували твіт Сіммонс, оголосивши фото фейковим, почали наводити аргументи, що знімок піддавався обробці: «госпожа британский посол/послиха – это интересный фотошоп фото от 2019 года. Очень топорный фейк, включите уже фантазию». Далі російські пропагандисти намагалися доводити, що ця фотографія вперше була опублікована у липні 2019 р. і нібито зображувала спалення книг у російському Калінінграді, й це нібито ніяк не було пов'язано з підручниками з історії України. У центрі знімку нібито видно іншу книгу з явно підібраним заголовком англійською мовою «Fire Starting for Dummies» («Розпалювання багаття для чайників»), а не «Історія України», яку видно на публікації Мелінди Сіммонс.

Спроба російських окупантів дезавулювати факт спалення книг звинуваченням посла Британії у розміщенні фотошопа обернулася проти них самих. Це саме та історія, коли так званий «фейк» виявився більш красномовним, ніж правда. Українські фахівці з видання «Стоп-фейк» провели розслідування і встановили, що на фотографії зафіксовано дійсно спалення книг з української історії в Криму, що відбулося в березні 2010 р. За допомогою програми пошуку зображень українським журналістам вдалося знайти найбільш ранні публікації цього знімка в інтернеті. Вони датуються 2014 р., а не 9 липня 2019 р. як це намагалися зробити російські політтехнологи.

Таким чином «спецоперація» довкола «фото-псевдофейка» витягла на поверхню численні факти спалювання українських книг, які розпочалися задовго до широкомасштабного вторгнення Росії в Україну у лютому 2022 р. Скрізь, де з'являвся «русский мир», починали палати багаття з українських книг. Одна із перших акцій зі спалення підручників з української історії та іншої літератури проходила ще у березні 2010 р. Тоді російські націоналістичні громади Криму, «Русский блок» і партія «прогресивних соціалістів» Наталії Вітренко закликали українське міністерство освіти вилучити із навчального процесу підручники з історії, введені в обіг міністром І. О. Вакарчуком. Учасники акції спалювали підручники «Новітня історія України» Ф. Г. Турченка та ін., «Історія України» С. В. Кульчицького, роман Ярослава Гашека «Пригоди бравого солдата Швейка», перекладений українською мовою, підручники з фізики. На численних знімках із таких заходів учасники, як правило російські націоналісти, зигували, наслідуючи німецьке фашистське привітання, несли

російські прапори та плакати з написами «За Родину! За Путина! За Русский блок!», «Родному русскому языку – статус государственного».

Отже, антиукраїнські акції зі спалювання книг проводили в Криму ще до анексії півострова, коли президентом в Україні був проросійський політик Віктор Янукович. А те, тепер знамените фото, яке російські політтехнологи представляли як «доказ фотошопу», з'явилося в російськомовному блозі «Все залежить від контексту» 9 липня 2019 р. – набагато пізніше за реальні події знімку. У статті з назвою «Бредбері мав рацію: у Калінінграді спалюють книги» автор розповідає про спалювання книг на День міста в Калінінграді: «Мимоволі згадується антиутопія «451 градус за Фаренгейтом» Рея Бредбері, в якій йдеться про часи, коли книги заборонені, а пожежники займаються спаленням книг. Культура вироджується.

До речі, факт спалення книжок у Сімферополі 14 березня 2010 р. зовсім не схвилював тогочасну українську владу, ніяких протестів не було ні від уряду, ні від президента чи парламенту. Схвильований коментар («В Україні спалюють книжки!») опублікувала в пресі журналістка Радіо Свобода Оксана Пеленська: «Під задоволений регіт натовпу в одному великому місті в Європі на початку 21 століття серед білого дня горіли книжки, підручники, наукові дослідження. Полум'я знищило сотні томів, в яких зафіксовані спомини, історичні факти, безцінний цивілізаційний матеріал. Яка ганьба, який сором, що можна подумати про народ, який спалює свої бібліотеки. І невже, справді не знайшлось нікого поруч, хто б зупинив цей страшний марш!». Дуже справедливо, що небайдужі українці, кого схвилювало спалення книжок, наводили аналогії: «моторошно робиться, бо пам'ять приносить події й факти, записані саме в тих книжках: нацистські вогнища, на яких спалювали книжки інакодумців, і натовп який схвально гудів, адже горіли книжки тих, хто зумів піднятися над натовпом. Так, це вже було, зі страху перед правдою вже кидали у полум'я книжки, і намагалися історичну пам'ять знищити вогнем». Якраз у цій фразі й криється відповідь на питання «Чому російські окупанти знищують українські підручники?». В українських підручниках з історії, створених за роки незалежності України, міститься наша вітчизняна версія минулого, яка ніяк не вписується в ідеї «русского мира». В українських підручниках – правдива історія, а страх перед правдою й спонукає російських агресорів спалювати книжки. Це примітивна реакція нецивілізованого суспільства на реалії часу.

До знищення підручників з історії активно залучилися колаборанти із тимчасово окупованих територій Донецької і Луганської областей. У лютому 2023 р. Служба безпеки України повідомила про підозру так званій «міністерці освіти і науки» самопроголошеної Донецької народної республіки, яка організовувала знищення українських підручників з історії в школах тимчасово окупованого Донецька. Відомо також, що псевдоміністерка доручила підлеглим повністю «переписати» навчальну програму з історії, вилучивши з неї історію України і ввести «Историю Отечества», тобто історію Росії, в якій Донецький край розглядався б як «исконно русская земля». Характерно, що міністеркою освіти ДНР є громадянка РФ, яка мешкала в Удмуртії, а в липні 2022 р. отримала «призначення» до окупаційного органу у захопленій частині Донеччини. На цій «посаді» вона активно намагалася примусово наблизити освітню сферу регіону до кремлівських «стандартів». Освітнє «міністерство»

ДНР змушує також вчителів історії їздити на «курси переформатування» в Російську Федерацію.

Нещодавно стало відомо також, що в окупованому м.Ровеньки Луганської області російські окупанти вилучили українські книги з фондів загальних та шкільних бібліотек та спалили їх у котельнях. Як у цьому випадку не згадати пророчі слова німецького поета Генриха Гейне, написані ним у 1821 р.: «Там, де спалюють книжки, урешті-решт спалюють і людей». Німецькі фашисти в 1933 р. почали зі спалення книжок (в тім числі і Г. Гейне), а потім вдалися до знищення мільйонів людей. Російські фашисти пройшли цей же шлях за «пришвидшеною програмою»: від спалених підручників у Сімферополі в 2010 р. до знищення мирних громадян в українських Гостомелі, Бучі, Бородянці в 2022 р.

За діяльністю місцевих русифікаторів пильно стежить московська влада. Так, 20 січня 2023 р. ще одна «міністерка», тепер уже так званої Луганської народної республіки О. Мірошниченко, спрямувала до шкіл ЛНР листа, де в зв'язку з майбутньою перевіркою з Російської Федерації вимагала «вилучити із бібліотечних фондів літературу екстремістського характеру, яка відображає ідеологію українського націоналізму». Перелік видань, які підпали під вилучення і знищення, чітко демонструє прагнення російських окупантів викоренити з України все українське: видання, що стосуються теми Голодомору – геноциду в Україні; підручники, довідники та інші книги з історії України; література, «що пропагує європейські гендерні «цінності»»; книжки із серії «Відомі українці» та публіцистичного проекту «Україна»; література про події періоду новітньої історії (2014–2021 рр.) на території України і Донбасу.

Таким чином, широкомасштабна кампанія із знищення українських підручників з історії є реалізацією планів російського президента, в яких незалежна Україна стала головним об'єктом імперських і месіанських марень. Для більшості громадян Російської Федерації українців як самостійного народу/нації ніколи не існувало, відтак їх і зараз немає і не може бути в майбутньому. В російській свідомості українці – це зіпсовані іноземним впливом росіяни. Саме ці стереотипи вбивалися в голови росіян історичною пропагандою протягом останніх десятиріч. В українських підручниках вони могли побачити зовсім інший світ, який їм не доступний в РФ. В цьому й полягає небезпека книжок з історії для російської влади: середньовічні єзуїтські багаття запалали знову в центрі Європи в XXI ст…

Бібліографія

Литвин В. М. У битві за імперію: російські наративи проти історичних реалій. *Голос України*. 2022. 25 грудня.

Пеленська О. В. В Україні спалюють книжки! *Радіо Свобода*. 2010. 18 березня.

Чурікова Н. Чому історія в Росії перетворилась на зброю? Дискусії у Вашингтоні. *Ukrainian.voanews.com*. 2022. 26 жовтня.

Олександр УДОД

Як зробити українську історичну освіту релевантною викликам, що постали з початком російсько-української війни?

Початок широкомасштабного наступу Російської Федерації 24 лютого 2022 р. актуалізував до максимального рівня гостроти проблему вивчення/викладання історії у навчальних закладах України. Стан історичної освіти ніколи за останні 30 років не задовольняв ні науковців, ні освітян, ні пересічних громадян України. Держава як організатор історичної освіти традиційно відставала від думок, ідей, пропозицій активних представників громадянського суспільства. З початком нового етапу війни ще більш загострено пролунало справедливе обурення суспільства бездіяльністю державних органів України: невже потрібно було дочекатися війни, щоб влада усвідомила важливість історії як головного складника національної ідентичності, як можна цим ігнорувати в умовах війни. Питання знання, чи не знання історії України – це питання державної стратегії, а в умовах сьогодення – це взагалі питання національної безпеки. Колись ми іронізували над змістом сентенції про важливість двох шкільних предметів: початкової військової підготовки (захисту Вітчизни) – щоб вміти стріляти, а історії – щоб знати, в кого стріляти. Із анекдота це морально-повчальне судження стало гіркою реальністю. Майже щодня у публічному просторі ми чуємо висловлювання «Історія – це зброя, Україна має захищати своє минуле», «Підручник історії у війні за майбутнє». Закономірно воєнна і військова риторика перекочувала у колись миролюбиву історичну дидактику. Саме у зовнішньо-політичній стратегії путінської Росії було занадто багато історії. Історія потрібна Путіну не лише для того, щоб покликанням на минуле виправдати свою агресію. Російський президент певен також в тому, що «правильно переписана історія» - важливий інструмент для його маніакальної перемоги над Україною. Вона, на його думку, здатна переформувати українців потрібним для нього чином. Він керується афоризмом, який приписують О. Бісмарку: «Війну виграють не генерали, а шкільні вчителі та парафіяльні священники». Тому ворогові однаково потрібні в Україні попи російської православної церкви та вчителі із «правильними» підручниками історії. Слідом за російськими військовими на українські землі пішли комісари від історії. Дуже показовий факт: 2 жовтня 2022 р. відбувся візит делегації Російського історичного товариства (його очолює С. Наришкін) в Донецьку область (м. Маріуполь) і Запорізьку область (м. Бердянськ). «Гості» провели три відкриті лекції для студентів Маріупольського державного університету – про уроки столипінських реформ, культурну спадщину маріупольських греків у Росії, про сучасні досягнення вітчизняної (російської) археології. Прийнято рішення про утворення відділень Російського історичного товариства у ДНР, ЛНР, Маріуполі і Бердянську, відновлення діяльності російських краєзнавчих організацій в регіоні, окупованому рашистами. Російські історики йдуть в ногу із російськими військовими. Методи їхніх дій різні, але мета єди-

на – ліквідація України як державності, викреслення нашої країни із світового історичного процесу.

Закономірно в таких умовах постає питання: а чи здатна українська держава створити таку систему історичної освіти, яка була б релевантною викликам російської воєнної агресії? Головний пріоритет – це історія в середній школі. Педагоги свідчать, що після 24 лютого 2022 р. в дітей прокинувся величезний інтерес до історії: національно-визвольна боротьба, опір загарбникам – усе, про що вони раніше лише читали в підручниках, нині відбувається на їхніх очах. Саме пережитий особистий досвід історії викликав такий інтерес – не тільки в дітей, а й у суспільстві загалом. Критичне мислення, медіаграмотність відрізняє українську історичну освіту від тієї самої російської: там настільки погано вивчають історію, що вважають, що український народ створили Ленін і Сталін. Ми повинні зробити все для того, щоб не мати такого задуреного народу, як у Росії.

Не тільки в школах, але й у дорослій аудиторії в Україні відзначається зростання інтересу до власної історії. За даними соцопитування близько 80% українців визначають свій рівень зацікавленості історією як доволі чи дуже високий. Понад дві третини (69%) жителів країни почали більше цікавитися історією України за останні 10 років. Стільки ж (69%) відчули зростання інтересу до історії України протягом останнього року – року незламності. Найбільш популярним джерелом, з якого черпають знання про історію, є YouTube (53%). Також серед популярних джерел інформації – соціальні мережі (37%), телевізійні передачі (35%) та книги (29%). Хвилює те, що книга з історії, а серед них, очевидно, левова частина – це підручники, на останньому місці серед джерел історичної інформації. Така ситуація є наслідком недалекоглядної політики українського освітнього відомства. За останні десять років в Україні зникло таке поняття як загальнодержавний університетський підручник з історії, що традиційно виконував ще й роль універсального підручника, доступного для всіх бажаючих поглибити свої знання з історії. До того, ж історія перестала бути взагалі обов'язковою як предмет вивчення у вищих навчальних закладах України.

У червні 2022 р. група професійних істориків звернулася до керівництва Уряду з вимогою повернути курс історії України до закладів вищої освіти. Відповідна петиція була розміщена на сайті Кабінету Міністрів України і відкрита для підписання. У тексті відзначається, що в «умовах війни питання знання своєї власної історії набуло надзвичайної важливості. Російська пропаганда протягом багатьох століть нищила все, що мало відношення до нашої славетної тисячолітньої історії українського народу. За визначенням батька української історії Михайла Грушевського: «Завдяки історичній пам'яті людина стає особистістю, народ – нацією, країна – державою». Основним завданням вищого навчального закладу є забезпечення у формуванні особистості патріотичного виховання, утвердження в учасників освітнього процесу моральних цінностей, соціальної активності, громадянської позиції, вміння вільно мислити». Але, на жаль, петицію за період червня 2022 р. – березня 2023 р. підписали лише 985 осіб із 25 тис. необхідних.

Ще більше схвилювало українську патріотично налаштовану громадськість рішення міністерства освіти скасувати обов'язковість історії України при

складанні тестів ЗНО, проведенні ДПА. Особливо обурила заява міністра освіти про те, що, мовляв, відповідальність за вивчення дітьми історії України несуть батьки, а не українська держава, і тим паче чиновники МОН. Відрадно, що більш державницьку позицію зайняли саме громадські організації, а не органи влади, як повинно було бути. Так, наприклад, у заяві однієї із найбільших ГО України Коаліції Реанімаційного Пакету Реформ (РПР) було відзначено: «Вилучення обов'язкового іспиту з історії України під час повномасштабної війни з Росією негативно впливатиме на формування національної свідомості випускників шкіл, а відтак і на національну безпеку в довгостроковій перспективі. Вважаємо, що такий крок направлений проти українського державотворення й формування національної свідомості суспільства. Ці помилки можуть коштувати життя багатьом українцям у майбутньому. Історія України – це засадничий предмет, який формує в учнів національну пам'ять, національну свідомість, розуміння важливих історичних процесів та їхніх причинно-наслідкових зв'язків». Може відставка міністра освіти у березні 2023 р. й була реакцією на позицію громадськості, але суттєвих зрушень щодо розв'язання проблеми історичної освіти не відбулося. Не випадково один із найавторитетніших в Україні методистів з історії Віктор Мисан звернувся до освітньої спільноти з риторичними питанням: «Українська шкільна історія: чи виконає вона свою місію?» На його думку, «сьогоднішня війна + територіальні втрати на сході і півдні країни після 2014 р. вимагають кардинального перегляду стосовно вивчення української мови та історії в системі всієї освіти». Серед першочергових завдань, які суспільство поставило перед державою, є такі: розробка і затвердження Концепції історичної освіти, якої так і не вдалося ні разу на всіх етапах реформування освіти прийняти й імплементувати; запровадити наукову експертизу підручників: академічна наука бачить свою місію в посиленні ролі експертного середовища, щоб псевдонаукові теорії не потрапляли у зміст історичної освіти; необхідно повернути у навчальний процес елементарний (пропедевтичний) курс історії України для учнів 5 класу дванадцятирічної школи, який сьогодні, на жаль, витіснений складними інтегрованими курсами із вступу до історії та громадянської освіти.

Логіка подій навколо шкільної і вузівської історії переконливо засвідчує пріоритет громадянського суспільства у розв'язанні проблем і відродження значущості і престижності історії України, а тому, очевидно, в перші дні після перемоги у війні варто буде скликати всеукраїнський з'їзд викладачів історії та утворити відповідну професійну асоціацію. Це будуть перші кроки у відбудовних процесах у гуманітарній сфері.

Бібліографія

Куклін Д. Учити історію, щоб не бути, як росіяни. *Лівий берег.* 2022. 8 вересня.

Мисан В. Українська шкільна історія: чи виконає вона свою місію. Освітня політика. 2022. 4 липня.

Латиш Ю. Час повернути історію України до вишів. *Освіта.иа.* 2022. 20 червня.

Удод О. Проблеми формування змісту історичної освіти в Україні: інтеграція науки і освіти. *Вісник НАН України.* 2022. № 4. С. 54–58.

Олександр УДОД

Як мають українські історики протидіяти російській історичній пропаганді?

Антиукраїнська спрямованість російської історичної пропаганди давно перейшла всякі можливі межі науковості чи навіть здорового глузду. Російська пропаганда – це не про раціональні впливи, а про емоційні й психологічні. Вона діє на людей як масовий гіпноз. Коли ми заряджені спільною ідеєю перемоги над ворогом, віримо, що в єдності сила, що все зможемо, нас важко здолати. Але коли людина залишається на одинці із собою, відчуває внутрішній страх, гіпноз діє. Наприклад, на людей в окупованих територіях. Перше враження, яке виникає у фахівців після прочитання чергових пропагандистських матеріалів російських «істориків» - це маячня, нісенітниця, що не варта уваги професійних істориків. Це так! Але ж пропаганда діє і досягає певного результату у непідготовленій аудиторії. Особливо, коли історична пропаганда закамуфльована у художніх текстах, творах кіномистецтва, живопису та ін. Нинішня російська пропагандистська кампанія проти України розпочалася одразу після приходу до влади В. Путіна. Спочатку була м'яка і непомітна пропаганда. В Україні добре пам'ятають фільм «Брат-2» режисера О. Балабанова із С. Бодровим у головній ролі, де акцентовано пролунала фраза, звернена до «українців-бандерівців», що «ви нам ще за Севастополь відповісте». Це маленький епізод, через який фільм у нас справедливо заборонили. Тема України почала з'являтися в російських ток-шоу. Під лозунгом «культура поза політикою» Россотрудничество активно просувало у пострадянському просторі ідеї «русского мира». Багато людей, особливо на окупованих територіях, справді є отруєними російською історичною пропагандою. Це складає величезну проблему для української держави, адже після деокупації території Криму і Донбасу доведеться прикласти значних зусиль для поновлення українськості у світогляді громадян. Найперша реакція – це інформаційна гігієна: дуже важливо ретельно фільтрувати інформацію, відкидати сумнівні, підозрілі джерела. По-друге, необхідно вимкнути емоції, бо пропаганда завжди діє на них. Тим, паче, коли українці втомилися від війни, перебувають весь час у стресі, нервовій напрузі, а тому стають вразливішими до неправдивої інформації і фейків, ворожих маніпуляцій. Потрібно вмикати критичне мислення на рівні прочитання чи прослуховування інформації, дивитися, хто автор, коли оприлюднена новина чи стаття, наскільки оцінка в ній збігається з фактами в офіційних джерелах, чи є згадування конкретних свідків, офіційних осіб, інших людей, які можуть підтвердити інформацію.

Це – елементи протидії російській пропаганді на людському рівні, коли пересічні громадяни стикаються з історичними фейками віч-на-віч. Але, коли мова йде про протидію всьому величезному масиву російського історичного наративу, ряженому в псевдонауковому форматі, необхідні консолідовані зусилля українських істориків. Головне завдання істориків – це боротьба з російським псевдоісторичним наративом, а по-друге – створити новий історичний простір, очищений від російських наративів. Як заявив відомий україн-

ський історик Ярослав Грицак, «відновити справжню історію – це наша контратака. Україна і Росія мають дві абсолютно різні стратегії щодо історичного минулого. Для Росії йдеться про те, щоб знову зробити Росію великою, і вона робить це, звертаючись до історії. Український погляд на історію інший. Він хоче залишити минуле, де немає нічого, крім великих страждань, війн та революції. Для України історія полягає в тому, щоб ніколи не повертатися назад».

Після 24 лютого 2022 р. організація контрпропагандистської діяльності української історичної спільноти вже не викликає сумнівів: після довгих років хитань і амбівалентності, спроб знайти «хороших русских» ми остаточно переконались в суті російського як вкрай ворожого до всього українсько-цивілізаційного. Однак ще довго серйознішою за російський наратив буде виглядати проблема старих внутрішніх українських розламів. Йдеться передусім про розрив між поколіннями і регіонами у ставленні до російського та радянського минулого.

В умовах війни та перманентних інформаційних атак сучасна історична наука є важливим майданчиком для співпраці вчених, держави та громадянського суспільства. Українське суспільство потребує знань і навичок істориків для вирішення надзвичайно болючих і травматичних проблем імперської та тоталітарної минувшини. Нині українські історики виступають активними учасниками процесу декомунізації, суб’єктами громадських і культурних ініціатив, модераторами медійних практик і просвітницьких проектів. Однак історія України – це не тільки славетний, трагічний і героїчний Пантеон нашого минулого. Національна історія є безцінним простором досвіду для плекання незалежного та зрілого мислення українського громадянина як особистості з критичними засадами мислення і культури, які суттєво підвищують стійкість українців супроти ворожих маніпуляцій та ідеологічних спотворень.

Українські історики усвідомлюють свою відповідальність за місце і роль наукової історії у протистоянні російській історичній пропаганді. Нині, як ніколи раніше в нашій історії, необхідна консолідація зусиль держави і історичної науки. Мова не йде про одержавлення історичної науки, як це сталося в Росії. Українська держава має забезпечити координацію наукових, пошукових, меморіальних та просвітницьких заходів, заохочення розвитку наукових шкіл, підтримку наукових розробок і дискусій з питань українського державотворення, збереження осередків (наукових, медійних, комунікативних), де опрацьовуються різноманітні історичні наративи української державності. Історики, зі свого боку, мають забезпечити здійснення безперервного аналізу/моніторингу російської державної та медійної історичної політики щодо України, широке інформування української та міжнародної громадськості щодо актуальних тем української історії. Історики професійно виконують роль наукових консультантів при створенні наукових, інформаційних, мистецьких продуктів, спрямованих на розвінчування російських історичних міфів.

Реакція наукової історичної спільноти на повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. стала каталізатором прийняття українською державою ряду важливих рішень, які допомагають українцям тримати «історіографічний фронт». Особливо прикметним у цьому відношенні є ухвалення Верховною Радою України закону «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» (21 березня

2023 р.). Закон допоможе українським історикам очистити публічний простір України від маркерів російської імперської політики. Заборона російської імперської політики, пропаганди, інформаційної війни є складовою нашого ментального спротиву російському широкомасштабному вторгненню. Прийняття закону фіксує певний етап наукового осмислення засадничих принципів взаємин України і Росії в історичній ретроспективі. Історичне і юридичне оформлення деяких наукових категорій знаменують динамічний поступ історичного пізнання. Мова йде про визначення, зокрема, таких термінів як «поневолені народи Російської Федерації» та «українофобія». Українофобією вважаються «дискримінаційні дії, публічно висловлені заклики, у тому числі в медіа, у літературних та мистецьких творах, що заперечують суб'єктивність Української держави, української нації, боротьби проти підкорення, експлуатації, асиміляції Українського народу, а також правомірність захисту політичних, економічних, культурних прав Українського народу, розвитку української національної державності, науки, культури, зневажають питомі етнокультурні ознаки українців, ігнорують українську мову та культуру». Цей закон відкриває нове широке поле взаємодії історичної науки й державних органів з метою захисту суверенності не тільки держави, а й її історії як суспільного феномену.

Бібліографія

Громенко С. Україні потрібна Стратегія історичної політики. *Локальна історія*. 2022. 14 липня.

Балюк В. Історія як частина інформаційної війни РФ проти України. *Leopolis.News / Новини зі Львова*. 2022. 5 грудня.

Тиравський В. Війна за історичну правду: як українські вчені борються з російськими наративами про минуле. Foreign Ukraine. 2022. 8 серпня.

Олександр УДОД

Чи настав час для історіографічного осмислення війни Росії проти України?

У формулюванні питання (проблеми) містяться дві засадничі змістові сентенції щодо розуміння феномену сучасної російсько-української війни: власне її назва (означення, характер, тривалість) та історіографічне осмислення війни, що не є тотожним так званій проблемній історіографії. Окрім цього, відповідь на дане питання має також важливе значення світоглядного (філософського) і теоретико-методологічного характеру для всієї соціогуманітаристики: а чи настав час для історіографічного осмислення події як вищого рівня наукової рефлексії. Науковці (історики, політологи, соціологи та ін.) мають проявити певний рівень сміливості і мужності при дослідженні війни, що триває. Вони ризикують наразитися на нещадну критику як від сучасників, так і майбутніх читачів, адже предмет дослідження ще чітко не окреслений і невідомо за якими сценаріями можливий подальший розвиток подій. Вигіднішою у цьому відношенні є позиція журналістів, політичних оглядачів, політтехнологів, які пишуть про сьогоднішні події для сьогоднішнього читача і не несуть відповідальності за ставлення суспільства до їхніх текстів через якийсь час.

Що ж таке історіографічне осмислення? Це поняття досить часто зустрічається в історико-наукових текстах, але при цьому має деякий метафоричний відтінок: осмислення як результат прагматичного історіографічного аналізу і синтезу. Кожна історична подія, факт чи явище мають свою історіографію. Пересічні громадяни, публічні інтелектуали, науковці помимо пізнавальних цілей так чи інакше фіксують подію, описують її, коментують. Поза волею істориків накопичується певний історіографічний матеріал, який рано чи пізно необхідно узагальнити, систематизувати, знайти йому логічне місце в цьому ланцюгу історичних подій. Настає час і можливість для історіографічного осмислення, яке, за оцінкою Я. С. Калакури «містить сукупність інтелектуальних рефлексій, наукових процедур і способів продукування знань, що охоплюють аналіз доробку істориків у відповідній царині, виокремлення і слабких сторін, пояснення упущень і прогноз подальшого розвитку науки. Унікальна особливість сучасного історіографічного пізнання полягає в тому, що воно дедалі більше набуває філософсько-теоретичного, системного й інтегрованого характеру, націлюється на з'ясування цивілізаційного розуміння історіографічного процесу». Саме історіографічне осмислення виводить розуміння події на вищий рівень – побудову концепцій, теорій, формування наукових шкіл і т.д. Історіографія цим самим вписується в антропологічний контекст (роль людського фактору, значення особистості дослідника) і певні гносеологічні орієнтири (теоретико-філософська позиція ученого).

Історію неможливо зобразити тільки як набір певних фактів. Вчений-історик обмірковує кожен факт через теорію. Як писав свого часу Бенедетто Кроче, неможливо «розповідати історію без осмислення». Історіографічне осмислення забезпечує реалізацію обов'язкового принципу історіографічного сцієнтизму в поєднанні з антропологізацією історико-наукових досліджень.

Звернення істориків до наукових проблем війни Росії проти України (2014–2023 рр.) актуалізували давні (а може і вічні) методологічні проблеми історичної науки. Серед них – ставлення істориків до так званої «сучасної» історії, адже поєднання сучасного і минулого (історії) у одній дефініції уже виглядає як оксюморон. По-друге, переважання в інформаційному просторі «медійної історії» (фіксація і експрес-оцінка подій за принципом «сьогодні-на-сьогодні»), те, що П'єр Нора назвав «сирою історією». Серед істориків досить живучою є позиція, яку дехто називав навіть «теорією», що зводиться до необхідності «відстоювання», «відлежування» подій, сепарації історичних фактів від політичних процесів, що апріорі є неможливим. Така позиція межує із світоглядним феноменом, який отримав назву «пасеїзм» – пристрасть до минулого і байдуже ставлення до сьогодення. Саме за таке ставлення до свого минулого критикував свого часу всіх українців відомий політик й інтелектуал Шимон Перес, застерігаючи, що не можна рухатися в майбутнє із головами повернутими назад і неспроможністю людини щось змінити у своєму минулому.

Останній рік війни Росії проти України (24.02.2022–24.02.2023) підважив не тільки ці методологічні проблеми історичної науки, а й багато інших її канонів, що й привело нас до однозначного висновку: війну Російської Федерації проти України необхідно і можливо вивчати уже зараз, досліджувати по-науковому, із високим ступенем історіографічного осмислення. Перші спроби такого підходу обґрунтувала Олена Стяжкіна під час панельної дискусії в Інституті історії України 2 грудня 2022 р. («Як вивчати війну, що триває?»).

У історіографічному осмисленні цієї війни спостерігаються певні етапи, хронологія і еволюція думок. Зазнала переосмислення концепція «гібридної війни», що переважала у науковому і суспільному дискурсі протягом 2014–2022 рр. Почали з'являтися нові концептуальні побудови вітчизняного історичного процесу під впливом радикального переосмислення вікових стосунків України з Росією (Москвою), що сталося після 24 лютого 2022 р.: мультифронтирна історія, деконструкція «нової імперської історії» та ін. Вчені-історики за останній рік досить ґрунтовно дослідили причини і передумови російсько-української війни, її періодизацію. Нового статусу набула в Україні воєнна історія як субдисципліна (історико-науковий аналіз воєнних операцій 2022 р., воєнне мистецтво ЗСУ, герої війни, стратегія і тактика, історія зброї, цивільного захисту, співвіднесення понятійно-термінологічного апарату військової науки із суспільним та історичним дискурсом на прикладі «повномасштабне» та «широкомасштабне» вторгнення та ін.). Війна розцінюється істориками як цивілізаційне зіткнення, актуалізовано сценарії розв'язання цивілізаційних протиріч, про які ще в 1996 р. писав Семюел Гантінґтон. Знайшов своїх прихильників концепт «відкладеної війни за незалежність», у якому обґрунтовується неминучість війни Росії проти України ще з 1991 р., як і численних збройних конфліктів на пострадянському просторі.

В історіографічному осмисленні війни Росії проти України уже сьогодні є важливими і можливими для теоретичних висновків цілий рад досліджуваних проблем. Перша з них – це власне назва війни, її означення. У суспільному дискурсі переважає два варіанти: російсько-українська війна та війна Росії проти України. Більш справедливим є підстави вважати другий варіант, адже війна стала результатом відвертої агресії з боку Росії, українська сторона не

виношувала планів збройного протистояння, на відміну від РФ. Концепт «російсько-української війни» передбачає гіпотетичну рівність намірів і дій обох сторін, а це суперечить історичній правді. Навряд чи вдасться саме історикам «придумати» назву цієї війни, яка б закарбувалась на віки у суспільному і науковому дискурсі. Очевидно, що закріплення сталої назви цієї війни відбудеться після її переможного для України завершення. Не виключено, що вона може бути метафоричною, емоційною. Але не мають шансів такі варіанти, як, наприклад, пропоновані Китаєм – «російсько-український конфлікт», чи Російською Федерацією – «українська криза». Український історик В. Брехуненко ще в 2016 р. називав цю війну з подачі тодішнього українського президента «вітчизняною війною за незалежність 2014–2016 рр.». Подальшого розвитку цей концепт не отримав.

Кожен день війни додає аргументи щодо її характеристики як тотальної, геноцидної з боку РФ. Лунають докази на її означення як третьої світової війни. У полі зору істориків перебувають як уже завершені події і явища війни Росії проти України, так і ті, які ще продовжуються. Дуже важливим є накопичення і фіксація джерел для майбутніх історичних досліджень. Сьогодні історики є свідками творення таких джерел, є необхідність їх верифікації вже тепер, адже не забуваймо знаменитих слів О. Бісмарка про те, що на війні, як і на полюванні брешуть всі, а першою жертвою війни є правда. Історик повинен вміти відділяти справді історичну інформацію від того вкиду фальсифікатів, які широко використовуються при здійсненні інформаційно-психологічних спеціальних операцій (ІПСО). Медіаграмотність стає необхідною компетенцією для історика, який працює із сучасними джерелами, що формуються у інформаційному просторі. Уже зараз окреслені ті інформаційні майданчики, де фіксуються джерела з історії війни Росії проти України. Це – Інститут вивчення війни (ISW), американський аналітичний центр утворений у 2007 р. Кімберлі Каганом (Вашингтон), який подає щоденно синтетичні матеріали про війну. Авторитетними є огляди австрійського військового експерта Тома Купера, публікації на платформі «Військова аналітика» (Defense Express) Сергія Згуреця. Українські і німецькі історики в рамках діяльності історичної комісії (DUHK) проводять серію семінарів «Історики і війна: переосмислення майбутнього».

Є також інституційно-наукова реакція щодо вивчення війни, накопичення джерел, формування україноцентричної її версії. Проведені численні засідання Вченої ради інституту історії України НАН України, засідання Президії НАНУ, де були заслухані доповіді В. Смолія, О. Лисенка, О. Яся та прийняті відповідні постанови. Українська історіографія сьогодні перебуває на шляху осмислення історії війни Росії проти України, чим, будемо сподіватися, отримає підтримку і вдячність від українського суспільства.

Бібліографія

Калакура Я. С. Методологія історіографічного дослідження. Київ, 2016;

Нора П'єр. Теперішнє, нація, пам'ять. Київ, 2014.

Гантінґтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Львів, 2006.

Лисенко О. Феноменологія війни Росії проти України як об'єкт гуманітарних досліджень. Вісник НАН України. 2022. № 7. С. 85–98.

Олександр УДОД

ПОКАЖЧИК ІМЕН

Покажчик складено із розкриттям наявних та встановлених (де це було можливо з певністю) відсутніх ініціалів імен.

Форма подачі особистих даних – переважно цивільна (прізвище та ім’я), за незначними винятками для частини персоналій, належних до правлячих монарших династій, а також окремих осіб духовного сану та літературних героїв.

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

При складанні покажчика проведено генералізацію гасел (усі варіанти назв, що зустрічаються в текстах, прив'язані до реєстрових гасел і подаються при них у дужках); у відповідних місцях покажчика за абеткою подано варіанти (підрядні гасла) з відсилкою до реєстрового. Якщо підрядні гасла за абеткою розташовані близько до основного, вони не виносяться окремою позицією в покажчик; якщо ж вони починаються з іншої літери, тоді робиться відсилкова позиція.

Категорія географічного об'єкту (місто, село, селище, країна, регіон) зазвичай не зазначається, окрім тих позицій, що означають адміністративні одиниці, водойми, форми рельєфу, станиці, станції тощо. При цьому вжито таких умовних скорочень:

в-во – воєводство;	обл. – область;	пр. – протока;
г. – гора;	оз. – озеро;	р. – ріка;
губ. – губернія;	пер. – перевал;	р-он – район;
н-во – намісництво;	пів-в – півострів;	ст. – станція;
о. – острів;	пов. – повіт;	стан. – станиця.
о-ви – острови;		

Науково-популярне видання

ПЕРЕЛОМ:
Війна Росії проти України: у часових пластах і просторах минувшини

Книга 3

Упорядники
Геннадій БОРЯК, Олексій ЯСЬ, Світалан БЛАЩУК

Відповідальний редактор
Валерій СМОЛІЙ

Ознайомитися з новинами й іншими виданнями можна на сайті та facebook-сторінці
Інституту історії України Національної академії наук України:
http://history.org.ua
https://www.facebook.com/history.org.ua

Підписано до друку 17.07.2023 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 67,2. Обл.-вид. арк. 69,5.
Наклад 300 прим. Зам. 22.2023 р.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.

П312 **ПЕРЕЛОМ:** Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. Відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд.: Геннадій Боряк, Олексій Ясь, Світлана Блащук. Київ: НАН України. Інтут історії України, 2023. Книга 3. 844 с.; іл.

ISBN 978-966-02-9978-8 (загальний, друковане видання)
ISBN 978-617-14-0103-7 (друковане видання, Кн. 3)

У третій книзі у форматі науково-популярного видання – уявного діалогу фахівців-істориків із читачами висвітлюється широкий спектр проблем з української минувшини від середньовічних часів до сучасності. Історія України представлена у багатоманітних і різноманітних контекстах, вимірах та масштабах воєнної сучасності, передусім у світлі російсько-української війни 2014–2023 рр. Розглядається й осмислюється багатовікова російсько-українська конфронтація, котра подається як вислід імперських і неоімперських потуг царської, радянської та сучасної Росії. Репрезентовано низку знакових проблем і сюжетів російсько-українських змагань, передусім викриття російської міфологізації та спростування численних спотворень історії України від доби давньої Русі до сьогодення. Розглядається імперська доба української минувшини та її численні деструктивні впливи на український історичний процес. Аналізується «вікно можливостей» і перспектив для України як національного та державного проєкту у світлі Української революції 1917–1921 рр. Акцентується увага на радянському тоталітарному режимі, котрий спричинився до масованих соціокультурних катастроф, суцільного російщення та тривалих деформацій національної свідомості. З'ясовується етнокультурна відмінність українців і росіян та її усвідомлення й осягнення на різних етапах історії України. Проводяться широкі та полівимірні компаративні зіставлення рашизму з нацизмом і фашизмом. На широкому історичному матеріалі подаються й тлумачаться глобальні виклики, геополітичні макроконтексти міжнародних відносин і євроінтеграційних перспектив сучасної України.

Для найширшого читацького загалу.

УДК 327.8(477-651.2:470-651.1)-029:94